

ETT FORSKNING SINSTITUT EXPANDERAR

IUI från 1950 till 1966

Benny Carlson
Mats Lundahl

Ekerlids Förlag

ETT FORSKNINGS-
INSTITUT EXPANDERAR

ETT FORSKNINGS- INSTITUT EXPANDERAR

IUI FRÅN 1950 TILL 1966

BENNY CARLSON
MATS LUNDAHL

Ekerlids Förlag

Ekerlids Förlag
Tegnérgatan 37
111 61 Stockholm
Tél: 08-411 42 70
kontakt@ekerlids.com
www.ekerlids.com

Institutet för Näringslivsforskning (IFN)
Box 55665
102 15 Stockholm
Tél: 08-665 45 00
info@ifn.se
www.ifn.se

© Författarna och IFN

Foto: I de fall fotografens namn är känt har detta angivits i bildtexten vid respektive bild.

I de fall fotografen är okänd ombeds upphovsmannen kontakta IFN.

Formgivning omslag: Irons Design och Elisabeth Precht

Formgivning inlaga: Gyllene Snittet bokformgivning AB

Tryckt hos Livonia Print, Riga, november 2019

Boken är utgiven av Ekerlids Förlag, Stockholm, 2019

ISBN: 978 91 88849 44 1

Till minnet av Åke Ortmark – kämpen i det sista

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Förord

Magnus Henrekson

Författarnas förord	13
Prolog: IUI:s grundande och verksamheten 1939–1950	15
1 Övergångsperioden 1949–1953	29
2 Kassandra blickar bakåt: industrins omvandling	66
3 Industriproblem	96
4 Industri- och handelsproblem	121
5 Utvecklingslinjer i svensk ekonomi	150
6 Wallander	175
7 På Wallanders tid	199
8 Långtidsutredningarna	228
9 Nya varor: television och bilar	253
10 Att ladda ett skjutjärn	290
11 Naja	326
12 Den stora konsumtionsundersökningen	363
13 Mottagandet – nya konsumtionsstudier	386
14 Välfärdsstatens expansion	415
15 Produktionseffektivitet och stål	444
16 Löner och företagsbeteende	471
17 Populärpress och reklam	499
18 Samhällsplanering och input-outputanalys	525
19 ”Va fan gör dom?”: löneandelen i den svenska ekonomin	554
20 Från Norrland till Norrköping: arbetsmarknadssociologi	584
21 Skatter	615
22 Ett stycke politisk dynamit: bostadsregleringen	638
23 Marknaden i Tutaryd: jordbruksregleringarnas effekter	670
24 IUI i samhällsdebatten	701
Epilog: Circus grotescus maximus et minimus: utnämningsspajseri och hyllningsskrift	727
Referenser	753
Personregister	812
Om författarna	820

FÖRORD

Det är både en stor ära och en glädje att få skriva ett förord till Benny Carlsons och Mats Lundahls studie av IUI:s verksamhet under åren 1950 till 1966. Framställningen är en direkt fortsättning på författarnas inledande studie från 2014, *Ett forskningsinstitut växer fram – IUI från starten till 1950*. Där lärde vi oss hur två starka personer med hög integritet – den legendariske företags- och idrottsledaren Sigfrid Edström och Ingvar Svennilson, institutets chef från hösten 1941 – lyckades skapa ett oberoende forskningsinstitut på vetenskaplig grund. Steg för steg etablerades och konsoliderades en kultur där vetenskaplighet, objektivitet, samhällsrelevans och långsiktighet blev självklara ledstjärnor för verksamheten. Så snart en studie var kvalitetssäkrad skulle den ovillkorligen publiceras.

Om det första decenniet var imponerande så var detta bara ett förebud om vad som skulle komma. Energi behövde inte längre läggas på att övertyga oroliga näringslivsföreträdare om värdet av oberoende analyser på vetenskaplig grund. Med Marcus Wallenberg som ordförande och därmed högste beskyddare av detta oberoende var manegen krattad för stordåd.

Den som läser *Ett forskningsinstitut expanderar – IUI från 1950 till 1966* kan inte undgå att se att forskarna definitivt lyckades med detta. Perioden får en flygande start med publiceringen av Erik Dahméns magnifika avhandling *Svensk industriell företagarverksamhet*, om den industriella utvecklingen under mellankrigstiden och fortsätter sedan med en strid ström av forskningsrapporter och utredningar av yppersta klass. Låt mig här bara göra några nedslag i den digra produktionen.

En viktig hörnpelare i verksamheten under hela 1950-talet var de omfattande studierna av den privata konsumtionens utveckling, inte minst studierna om privatbilismens och televisionens genombrott och explosiva utveckling. Dessa två fenomen kom att stöpa om samhället i grunden både vad gäller människors vardag och samhällets fysiska utformning. Men även andra konsumtionsområden täcktes in, såsom bostadsefterfrågan och ”den textila konsumtionen”. Forskarna insåg också att ökad privat konsumtion och den fysiska omformningen av samhället innebar stora förändringar i distribution och transportväsende och att dessa näringar i sig skulle komma att få en dramatiskt ökad samhällsekonomisk betydelse.

Detta innebar dock inte att Dahméns avhandling sågs som den slutgiltiga studien om den industriella utvecklingen och dess betydelse. En rad industristudier publicerades under dessa år och här kan särskilt nämnas Lars Nabseths doktorsavhandling från 1961, *Löneökningars verkningar inom industrin*. Nära relaterade till den industriella utvecklingen är även de många långtidsutredningarna och prognoserna över befolknings- och arbetskraftsutvecklingen.

Institutet skydde heller inte fördelningsfrågorna, trots att dessa frågor var känsliga och lätt blev kontroversiella. Ett banbrytande arbete på detta område var Ragnar Bentzels doktorsavhandling *Inkomstfördelningen i Sverige*. Andra arbeten som bröt ny mark var: (i) Erik Hööks avhandling om den offentliga sektorns expansion (1962), den första stora studien på detta ideologiska minfält; (ii) Göran Albinsson Bruhners böcker om populärpress och reklam, vilka blev standardverk som kurslitteratur och storsäljare; (iii) Ragnar Bentzels, Assar Lindbecks och Ingemar Ståhls bok om hyresregleringen (1963), ”ett stycke politisk dynamit” som det heter i kapitelrubriken; och (iv) Bengt Höglunds och Lars Werins pionjärsats i form av den första input-outputanalysen av Sveriges ekonomi.

Att kulturen och regelverken garanterar forskarnas oberoende innebär inte per automatik att de i snabb takt kommer att producera samhällsrelevant forskning av hög vetenskaplig kvalitet. Det finns otaliga exempel på välfinansierade forskningsmiljöer där oberoendet varit garanterat men där produktionen varit både liten och undermålig. IUI:s höga produktivitet, såväl kvantitativt som kvalitativt, hade inte uppnåtts utan ett hängivet och skickligt ledarskap. Vittnesmålen om ledarnas fundamentala betydelse går som en röd tråd genom framställningen i *Ett forskningsinstitut expanderar*. Låt mig här först nämna Jan Wallanders (chef 1953–61) eminenta förmåga att spåra upp de mest samhällsrelevanta områdena att studera liksom hans förmåga att inom rimlig tid få forskarna att prestera förstklassiga resultat. Själv menade Wallander i en tillbakablick 2009 att ”i jämförelse därmed är skötseln av en bank enkel”. Ragnar Bentzel var IUI:s chef 1961–66, men han hade kommit till institutet som doktorand redan 1948. Tillsammans med Erik Höök, som beskrivs som en klippa i detta hänseende, spelade Bentzel en nyckelroll för att säkerställa den vetenskapliga kvaliteten på det som publicerades.

Institutets ledning var också väl medveten om behovet av att resultaten av den egna forskningen inte förblev okända utanför den snäva kretsen av de närmast sörjande. Två centrala personer för att åstadkomma detta var Åke Ortmark och Göran Albinsson Bruhner. Den förre skrev i första hand längre artiklar i *Industria* (drygt 60 stycken under hans knappt femåriga anställning) medan den senare i genomsnitt producerade en bok om året som vände sig till en bredare publik.

Slutresultatet blev att IUI fick en särställning som den ledande forskningsmiljön inom tillämpad ekonomi. Principen om forskarnas frihet att efter bästa förmåga söka svaren på ställda frågor och att även resultat som inte uppskattades av alla ovillkorligen skulle publiceras blev en självklarhet som knappast behövde formuleras. I kombination med den goda tillgången på resurser och en jämfört med universiteten väl administrerad arbetsplats, kunde den kreativa och produktiva IUI/IFN-anda utvecklas såsom beskrivs i denna bok.

Vetenskapen att man har rätt att säga sanningen oavsett vilka intressen detta utmanar är en stark och utomordentligt konstruktiv kraft. Samtidigt får inte detta privilegium missbrukas genom att forskarna underpresterar, kvalitativt och/eller kvantitativt. Det är ledningens kanske allra viktigaste uppgift att värna om att miljön fortsätter att vara en stimulerande plats där samarbete och konkurrens kan förenas så att kreativiteten flödar och produktiviteten är hög. I en riktigt bra forskningsmiljö råder akademisk frihet, men friheten leder samtidigt till att forskarna söker sig till områden där efterfrågan på analys och nya viktiga resultat är stor. Denna efterfrågan skapas i ett komplicerat samspel mellan samhällsutvecklingen, vad som är vetenskapligt möjligt att forska om och vad potentiella finansärer är beredda att stödja.

Benny Carlsons och Mats Lundahls två böcker om IUI, från bakgrunden till bildandet och till mitten av 1960-talet, ger stöd för slutsatsen att pluralism och konkurrens mellan olika huvudmän, organisationer och finansärer om de mest talangfulla forskarna är ett bra vaccin mot kringkuren frihet och ett slätstruket forskarsamhälle som ger vetenskaplig legitimitet till etablerade maktintressen. Institutet har på så sätt fostrat och givit utrymme åt forskare som valt andra inriktningar och ämnesområden än de som dominerat i den statliga universitetssektorn.

Magnus Henrekson
Professor och vd, IFN

FÖRFATTARNAS FÖRORD

2014 publicerade vi första volymen av IUI:s historia: *Ett forskningsinstitut växer fram – IUI från grundandet till 1950*. Den behandlade bakgrunden till institutets bildande och det första decenniets verksamhet. Föreliggande volym tar vid där den första slutade, vid ett kritiskt ögonblick i IUI:s historia. Institutets dynamiske chef, Ingvar Svennilson, hade precis fått tjänstledigt för att skriva om den europeiska ekonomin under mellankrigstiden på FN:s Europakommission i Genève och det var oklart om och i så fall när han kunde tänkas komma tillbaka.

Som välbekant är från den allmänna historien har ett *interregnum* alltid potential att leda till kaos och upplösning. Ej så på IUI. Under Svennilsons tjänstledighet axlades manteln med den äran av Erik Dahmén och Jonas Nordenson, innan Nordenson 1951 blev ordinarie chef för institutet. Verksamheten rullade på, inledd av Dahmén's magnifika doktorsavhandling, *Svensk industriell företagarverksamhet*, och nya, lyckade rekryteringar av medarbetare gjordes.

Därefter inträdde en period av tilltagande stabilitet kombinerad med hög produktivitet. IUI fick två på varandra följande chefer som på olika sätt konsoliderade verksamheten, förde den framåt och breddade den: Jan Wallander (1953–61) och Ragnar Bentzel (1961–66). Wallander var en suverän organisatör med en uttalad forskningsfilosofi som själv samtidigt förmådde hålla en egen hög forskningsprofil. Skolad av Ingvar Svennilson fortsatte han att hävda IUI:s självständighet gentemot en omvärld där det inte sänkades partsintressen, samtidigt som institutet levererade högklassiga forskningsprodukter. Bentzels bidrag var av annat slag. Administrationen fick skötas av andra. "Naja", som han allmänt kallades, var en utpräglad forskare, men inte av elfenbenstornsvarianten. Han hade en sällsynt gedigen formell och teoretisk skolning, vilken inte minst bidrog till att hålla den akademiska standarden på IUI:s produkter på en hög nivå. Samtidigt hade han en sund inställning till ekonomisk forskning: de väsentliga problemen och frågeställningarna fanns där ute, i den vida världen. Allt vi har läst och alla vi har intervjuat pekar åt ett och samma håll. Najas bidrag till IUI var ovärderligt.

Denna, andra, volym av IUI:s historia skildrar vad som hände på institutet mellan 1950 och 1966. Precis som i första volymen ligger tyngdpunkten på produkterna och på personalen. Vad skrevs, av vem, och vilket genomslag fick det som gjordes på IUI? Institutet var ett institut i världen och ett av de mest slående dragen i verksamheten 1950–66 var förmågan att hitta nya, originella, framsynta ämnen: att kunna hoppa från en sten till en annan utan att förlora balansen, och att producera forskningsresultat som inte bara var intressanta för den snäva, akademiska kretsen utan dessutom – och kanske till och med framför allt – för en bredare allmänhet, en allmänhet som IUI på ett verksamt sätt hjälpte att orien-

tera sig i tillvaron, både genom att fånga upp teman som berörde många människors vardagsliv och genom att tackla politiskt kontroversiella ämnen – läs regleringsekonomin – och ställa etablerade ”sanningar” – läs politiskt förstenade positioner – på huvudet. IUI:s forskningsprodukter höll en mycket god akademisk standard. Under den tid vår bok behandlar expanderade och diversifierades verksamheten, inte minst tack vare rekryteringen av en skicklig forskarstab som visade stor uppfinningsrikedom i ämnesvalet. Institutets chefer förvaltade arvet från Ingvar Svennilson på ett föredömligt sätt. I mitten av 1960-talet hade IUI befäst sin ställning som det ledande ekonomiska forskningsinstitutet i Sverige.

I vårt arbete har vi haft ovärderligt stöd från ett antal personer. Magnus Henreksson har varit vår outtröttlige inspiratör och läsare, vårt bollplank och vår korrekturrättare. Det material som boken vilar på är främst skriftligt. Institutet för Näringslivsforskning hemsida, <http://www.ifn.se>, är föredömlig. Så gott som allt som under åren har producerats på IUI/IFN går att ladda ner därifrån, och det som inte finns där finns i fysisk form i IFN:s välorganiserade arkiv på Centrum för Näringslivshistoria där personalen vid våra besök i rasande takt tagit fram ett oräkneligt antal arkivboxar. Vår ambition har dock varit att gå utöver det skriftliga materialet, att i den mån det låter sig göras teckna en bild av de människor av kött och blod som befolkade IUI och av den forskningsatmosfär som fanns på institutet. Detta hade inte gått utan att intervjua de personer som fanns där. Vi är tacksamma för intervjuer med och kommentarer från Göran Albinsson Bruhner, Villy Bergström, Per Jonas Eliäson, Olle Krantz, Lars Nabseth, Åke Ortmark, Erik Ruist, Gunnar Törnqvist och Lars Werin, som alla arbetade på IUI under den period vi behandlar. Dessutom vill vi tacka Lars O. Andersson, Ingemar Bengtsson, Lennart Erixon, Lars Jonung, Olle Krantz, Carl Hampus Lyttkens, Erik Moberg och Eskil Wadensjö för material och kommentarer på kapitelutkast. Boken har krävt en betydande bibliografisk insats, utförd dels vid Handelshögskolan, främst av Ute Harris och Peter Gavelin, dels vid Lunds universitetsbibliotek, inte minst av Lars-Olof Ivarsson vid Ekonomihögskolans bibliotek, dels av Alexandra Allard, Marcos Demetry, Eleanor Johansson och Glenn Nielsen på IFN. Marcos och Glenn har dessutom gjort index. Deras självupppoffrande ansträngningar har sparat oss oräkneliga timmars arbete. Slutligen har på IFN Elisabeth Gustafsson, Jörgen Nilson och Elisabeth Precht högst verksamt bidragit till att vårt manuskript blivit bok.

Studien har möjliggjorts av ett generöst anslag från Jan Wallanders och Tom Hedelius Stiftelse och Tore Browaldhs Stiftelse, för vilket vi framför vårt varma tack.

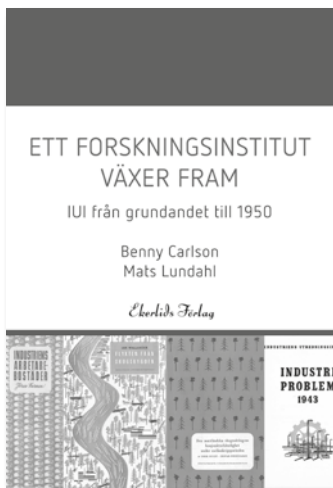
Lund och Stockholm 28 augusti 2019

Benny Carlson
Mats Lundahl

PROLOG:

IUI:S GRUNDANDE OCH VERKSAMHETEN 1939–1950

Första delen av historien om Industriens Utredningsinstitut handlar om hur institutet skapades och om verksamheten under institutets första decennium.¹ Denna andra del tar vid där den första slutar: 1950. Den är avsedd att i stort sett kunna läsas oberoende av den första, men för att i någon mån öka läsförståelsen och för att betona kontinuiteten i IUI:s historia har vi funnit det lämpligt att börja med en kort rekapitulation av innehållet i första delen.

Ett forskningsinstitut växer fram 2014.

FADERN

Initiativtagaren till Industriens Utredningsinstitut var den legendariske industrimannen och ASEA-chefen Sigfrid Edström.² Edström hade rekryterats till ASEA av Marcus Wallenberg ("härads hövdingen") 1903, när företaget var i allvarlig kris. Han rekonstruerade och omorganiserade bolaget och gjorde det till ett internationellt storföretag.

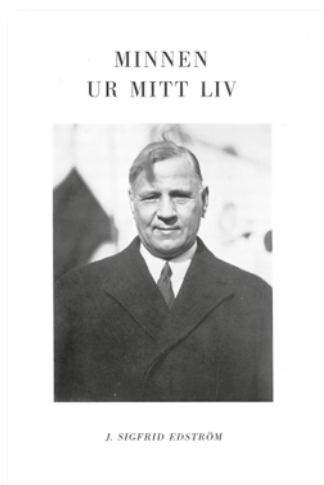
Edström använde sin organisatoriska talang även i andra sammanhang. Han

¹ Carlson och Lundahl (2014).

² Efter publiceringen av vår första volym har en biografi över Sigfrid Edström utkommit: Lif (2015).

hade varit en framstående idrottsman i sin ungdom och när han avslutat den egna karriären engagerade han sig i idrottsrörelsen som ledare. Edström genomdrev att fotboll skulle få vara med på programmet vid Stockholms-OS 1912. Han var från 1920 pamp i Internationella Olympiska Kommittén och, som den övertygade amatör han var, var han var en av dem som såg till att få Paavo Nurmi avstängd för brott mot amatörreglerna inför OS i Los Angeles 1932. Så småningom – 1942 – skulle han bli IOK:s ordförande.

Sigfrid Edström var stor nätverksbyggare, konservativ, patriarkalisk ledare, med en naturlig pondus betingad inte minst av hans 190 centimeter och bastanta kroppshydda – en kraftkarl som hade lätt att engagera sig i alla möjliga sammanhang. Det var ingen tillfällighet att det var han som skulle gå i spetsen för bildandet av Industriens Utredningsinstitut.

Sigfrid Edströms självbiografi 1959.

ORSAKEN

Det finns en muntlig tradition om hur bildandet av IUI gick till. 1934 var Edström uppe hos Per Albin Hansson på riksdagen och fick då höra av statsministern att det fanns för få näringslivsrepresentanter bland de folkvalda. Något behövde göras för att näringslivet skulle bli mer synligt i samhällsdebatten. Edström lovade att gå hem och tänka på saken. Det kan förefalla överraskande att det initiativ som kom att leda till bildandet av Industriens Utredningsinstitut kom från en socialdemokratisk politiker, men det fanns en förklaring till detta. Socialdemokratin hade gått igenom en period av starka åsiktsbrytningar mellan en falang som ivrade för socialisering och planhushållning med Gustav Möller och Ernst Wigforss som frontfigurer och en annan, mer eklektisk än ideologisk, som ville gå försiktigare fram.

Den senare falangen representerades inte minst av Per Albin Hansson. Han hade skjutit klasskamp retoriken i bakgrunden och hade 1928 lanserat sin idé om folkhemmet – ett samhälle där det fanns plats för alla, byggt på ett jämlikhets- och samförståndsideal. Socialiseringstankarna tonades ner i den praktiska politiken. Planhushållningsidéerna levde dock vidare, men för Per Albin måste de kompletteras med pragmatism och samförstånd för att ha någon chans att vinna framgång. Det är förmodligen i detta ljus man måste se hans ouvertyr till Sigfrid Edström.

TILLKOMSTEN

Sigfrid Edström insåg att det fanns ett behov av att flytta fram näringslivets politiska position. Han tog upp tanken på att skapa ett språkrör för industrin i den s.k. Direktörsklubben, som bestod av de verkställande direktörerna för de fem främsta verkstadsföretagen. Trots motstånd från Industriförbundets vd, Vilhelm Lundvik, som ogillade allt som kunde tydas som en politisering av förbundets verksamhet, lyckades han få till ett förslag om att skapa en utredningsbyrå i industriregi. Arbetsgivareföreningens vd, Gustaf Söderlund, tog fram ett kompromissförslag som innebar att utredningsorganet skulle koncentrera sin verksamhet på frågor av intresse för industrin, men också att politiken skulle lämnas utanför.

Den 26 april 1938 tog Industriförbundet på sitt årsmöte ett beslut som i stort sett gick på Söderlunds linje. Industriens Utredningsinstitut hade skapats. Där- efter måste en chef för institutet rekryteras. Det blev statsvetaren och tidnings- mannen Ivar Anderson, huvudredaktör och huvudägare för *Östergötlands Dag- blad*. Han var riksdagsman för Högern och kom en hårsman från att bli efterträdare till partiledaren Arvid Lindman. I november 1938 anställdes Anderson.

TRE ÅR – TVÅ CHEFER

IUI började sin verksamhet i januari 1939. Ett verksamhetsprogram utarbetades och personal anställdes, framför allt Ragnar Sundén, som skulle komma att efter- träda Anderson som chef, och Axel Carlsson (som 1941 bytte namn till Iveroth) och som blev institutets sekreterare. Anderson lämnade institutet 1 juli 1940 efter att ha sett till att IUI biträdde näringslivet i dess överläggningar om industripoli- tiska problem med staten med början i maj 1939 och efter att ha tagit initiativ till IUI:s största utredning någonsin: Norrlandsutredningen.

Inte heller Ragnar Sundén blev särskilt långvarig som IUI-chef: drygt ett år. Naturligt nog satte kriget sin prägel på institutets verksamhet under Sundén. För-

utsättningarna för samarbetet mellan stat och näringsliv ändrades drastiskt. IUI fick hjälpa staten med analyser av avspärningen och dess inverkan på den svenska ekonomin och bidrog dessutom till folkkupplysning om läget via Radiotjänst. Vid denna tid var det fortfarande inte osannolikt att Tyskland skulle gå segrande ur kriget. Sveriges roll i ett eventuellt Neuropa måste analyseras.

SMÅINDUSTRIN

Den första av IUI publicerade utredningen handlade om småindustri och var författad av Axel Iveroth. Det fanns småindustri lite varstans i Sverige, en industri som inte sällan drogs med problem som hade påkallat stöd och insatser från kommuner och landsting. Även staten blev indragen och tvingades fundera över om någon form av generellt stöd borde ges. 1943 publicerades Iveroths rapport, *Småindustri och hantverk i Sverige*.³ Han gick igenom hemslöjd och hemindustri, men det var hantverket och den egentliga småindustrin som stod i centrum – två starkt diversifierade sektorer.

Småindustrin drogs med finansieringsproblem, dålig bokföring och kostnads-kalkylering. Iveroth uppskattade att vart tionde företag borde läggas ner. Det krävdes branschrationalisering och specialisering för att överleva. Iveroth avvisade statligt stöd. Företagarna hade ett egenansvar. Branschsaneringen måste komma inifrån och vila på fri konkurrens och understödstagarmentalitet måste bekämpas.

NORRLANDSUTREDNINGEN INITIERAS

Ivar Anderson initierade Norrlandsutredningen redan på våren 1939. Den var tänkt slutföras inom ett år, men kom att pågå ända till 1948. Sverige hade ett ordentligt ”Norrlandsproblem”, manifesterat framför allt i en omfattande arbetslöshet. Prispressen var stor på trämarknaden, medan det gick bättre för pappers- och pappersmasseföretagen. De som friställdes i skogen hade svårt att få jobb på andra håll. Industrin befarade att sysselsättningsproblemet skulle leda till statliga ingrepp. Något måste därför göras. Det gällde för skogsindustrin att själv komma tillrätta med problemen och stävja eventuella socialiseringsåtgärder.

Kriget kom dock emellan, men i mars 1940 förelåg en utredningsplan utarbetad av professorn i skogsekonomi Thorsten Streyffert, och i april kunde arbetet påbörjats. Streyfferts plan skilde på grundläggande utredningar och möjliga åtgärder, totalt upp till 25 möjliga delutredningar. Under 1941 var ett dussin av dem igång och utredningens första publikation, med en serie ”orienterande före-

³ Iveroth (1943).

drag”, kom ut.⁴ I boken fastslogs att Norrlandsproblemet var ett industriproblem. Skogsindustrin behövde förnyas och Erland Waldenström framförde tanken på att skapa ett forskningsråd för träförädlingsforskning. Boken fick stor uppmärksamhet i pressen och skapade starka förväntningar på Norrlandsutredningens framtida verksamhet.

SVENNILSON

Den 1 september 1941 fick IUI en ny chef – en chef vars filosofi skulle komma att prägla institutets verksamhet allt framgent. Det var nationalekonomen Ingvar Svennilson, docent vid Stockholms Högskola. Svennilson satte igång med att rekrytera en duglig medarbetarstab: nationalekonomerna Erik Dahmén och Jan Wallander, företagsekonomen Folke Kristensson, statistikerna Gösta Ahlberg och Erik Ruist, juristen och statsvetaren Hans Thorelli, Tore Browaldh, som efterträdde Axel Iveroth som sekreterare, och i slutet av hans period på IUI, under 1948, nationalekonomerna Jonas Nordenson, Ragnar Bentzel och Erik Höök.

Ingvar Svennilson, IUI:s chef
1941–49.
Källa: IFN:s bildarkiv.

Ingvar Svennilson lyckades skapa ett trivsamt och produktivt arbetsklimat på IUI, där de anställda samarbetade i stället för att konkurrera. Han lyckades också se till att institutet fick arbeta ostört, utan inblandning vare sig från näringslivs- sidan eller från statsmakterna, och han hade en sällsynt förmåga att hitta för IUI relevanta forskningsämnen. Forskarna fick dock klara sig på egen hand. Svennilson hade många järn i elden och var ofta någon annanstans. I den ursprungliga verksamhetsplanen för IUI ingick förutom utredningar även upplysningsverk-

⁴ Alm m.fl. (1941).

samhet. Svennilson valde emellertid att skilja upplysningsverksamheten från forskning och utredningar och överföra den till ett särskilt organ.

NORRLANDSUTREDNINGEN: DE ”GRUNDLÄGGANDE” UTREDNINGARNA

Norrlandsutredningen kom att fördröjas från ett till åtta år. Kriget försköt perspektivet och man tvingades till anpassning till samtidigt pågående statliga Norrlandsutredningar. Organisationen av utredningen var klumpig och de övergripande frågorna tappades bort. De ”grundläggande” utredningarna gick i stå. De enda publikationer som kan hänföras till denna kategori var en populärt hållen bok om Norrland och en Norrlandsbiografi.⁵

De avverkningsberäkningar som till en början var högprioriterade verkade försvinna in i en obestämd framtid. Det nödvändiga sifferunderlaget kom inte fram i tid. Beräkningarna blev inte färdiga förrän 1946. När de väl förelåg hade man svårt att hantera dem eftersom olika partsintressen tolkade de olika avverkningsalternativen olika.

NORRLANDSUTREDNINGEN: ÅTGÄRDER

En av Norrlandsutredningens viktigaste uppgifter var att fastslå vad skogsnäringen själv kunde göra för att komma tillrätta med sysselsättningsituationen. Häri ingick konkret tre delutredningar: utnyttjande av mindervärdigt virke och avfall och ökad förädling, rationalisering av avverkningen och fördelning av flottningskostnaderna.

”Avfallsundersökningen” leddes av Erland Waldenström. Den behandlade tillvaratagande av skogsavfall, industriellt utnyttjande av detsamma och industriell förädling av avfalls- och biprodukter. Slutrapporten betonade behovet av forskning på sådana områden som gränsade till avfalls- och biprodukthanteringen.⁶ Den var en solid, vetenskaplig och fantasifull produkt som tydligt visade vad som kunde göras för att utvidga råvarubasen och öka antalet användningsområden för skogens produkter. Studien kom dessutom att omsättas i praktisk handling. Erland Waldenström kallades till sekreterare i en statlig kommitté som utarbetade ett förslag som ledde till att Svenska Träforskningsinstitutet kunde börja sin verksamhet 1944. Han utarbetade dessutom en övergripande skrift, *Utvecklingslinjer inom svensk skogsindustri*,⁷ som sammanfattade vad skogsföretagen lämpligen kunde göra.

5 Geografiska Förbundet i Stockholm och Industriens Utredningsinstitut (1942), IUI (1944c).

6 IUI (1942).

7 Waldenström (1946).

Med de andra två delutredningarna gick det sämre. Rationaliseringsutredningen försenades och det som presenterades var styckevis och delat. De enda resultat som presenterades var några stencilar och föredrag men någon riktig rapport utgavs aldrig. Flottningsutredningen kom aldrig ur startgroparna. Däremot utvidgades åtgärdsutredningarna till att omfatta även ägandeförhållandena och fastighetsbildningen i skogen, men det var mycket lite som konkret utträttades. Skogsbolagen konkurrerade med varandra och hade ingen lust att gå in i en diskussion om vem som borde äga och bruka vad.

ÅTGÄRDER UTANFÖR SKOGSNÄRINGEN

Skogsnäringen var konjunkturkänslig. Detta studerades i en bok av Erik Ruist och Ingvar Svennilson – en av de första tillämpade ekonometriska studierna i Sverige.⁸ Exportberoendet var kompakt under mellankrigstiden och detta hade konsekvenser för skogsindustrin och för sysselsättningen och inkomsterna där, men inte bara det. Norrlandsproblemet var en angelägenhet inte bara för skogsnäringen. Mycket av lösningen stod att finna inom andra näringar.

Det blev dock inte speciellt mycket av Norrlandsutredningen på denna punkt. Den samsyn om målsättningarna som hade krävts saknades. Skogsbranschen var starkt oligopolistisk. Särintresse stod mot särintresse. Ingvar Svennilson producerade en arbetskraftsbalans för Norrland som betonade trögrörligheten och svårigheterna att förutse hur olika produktionsgrenar skulle utvecklas.⁹ Någon rapport om småindustrin kom aldrig och utredningen om vad industrin som helhet skulle kunna bidra med uteblev likaledes. Det enda som presenterades var en utredning om levnadskostnaderna i Norrland och en om transportproblemen.¹⁰ Det samlade greppet saknades. Inte heller jordbruket utreddes.

HAVERIET

I slutändan havererade Norrlandsutredningen. Av en planerad intensivundersökning av en utvald bygd som skulle bidra med en bild av människor, näringsliv och sysselsättning på ”markplanet” blev intet. Värre var dock att utredningen aldrig lyckades prestera någon sammanhängande slutrapport. Frågan togs upp på ett antal sammanträden under den tid som utredningen pågick. Dispositionsförslagen avlöste varandra, men det samlade greppet uteblev.

En anledning till detta kan ha varit den statliga Norrlandsutredning som till-

⁸ Ruist och Svennilson (1948).

⁹ Svennilson (1946).

¹⁰ IUI (1943a, 1944d).

sattes i slutet av 1943. Detta, i kombination med oförmågan att enas inom IUI:s utredning, fick näringslivet att tappa intresset. När Norrlandsutredningen gick in i sitt slutskede 1944 hade slutrapporten lagts på hyllan och ansträngningarna koncentrerades enbart på att slutföra de redan pågående studierna. Utredningen var emellertid betydelsefull såtillvida att den gav IUI nyttiga lärdomar inför framtiden, om hur man inte skulle lägga upp framtida studier. Ett antal värdefulla individuella monografier producerades, men de inbyggda intressekonflikterna och den därmed sammanhängande oförmågan att åstadkomma ett samlat slutdokument ledde till att utredningen lite i taget slog in på den väg som ledde till dess slutliga haveri.

TEXTILINDUSTRIN

Ett område som det föll sig ”naturligt” för Industriens Utredningsinstitut att gå in på var branschstudier. Den första av dessa, färdigställd 1946, författades av Folke Kristensson och behandlade textilindustrin.¹¹ Studien blev den första doktorsavhandling som framlades vid Handelshögskolan och den blev också inledningen till den svit av avhandlingar som under årens lopp skulle skrivas vid IUI.

Kristenssons studie är svårläst, vilket grundas på hans ambition att presentera materialet i disaggregerad form, efter företagsstorlek och underbransch för underbransch. Studien begränsas vidare inte till tillverkningsidan utan innefattar också distributionsnätet. Syftet var att redovisa hur de båda systemen var uppbyggda och vilket sambandet var mellan dem. Kristensson blev docent på sin avhandling och den var hans tyngst vägande specimen när han blev professor i företagsekonomi på Handelshögskolan 1949.

SKOINDUSTRIN

IUI:s andra branschutredning rörde skoindustrin.¹² Den skrevs av Rickard Elinder och utgjorde underlag till den statliga utredning av denna sektor som arbetade vid samma tid och som blev klar 1951. Elinders studie kartlägger skoindustrins struktur under åren närmast före andra världskriget. Han går igenom säsongsvariationerna i branschen och diskuterar de kalkyleringsmetoder som användes och branschens kostnadsprofil.

Skobranschen hade ett antal speciella problem: diversifierad tillverkning, företagsstorlek, nyetablering och nedläggning av företag, stark geografisk koncentra-

¹¹ Kristensson (1946).

¹² Elinder (1948).

tion och en tendens att hyra maskiner i stället för att köpa dem. Avslutningsvis konstaterar Elinder att skoindustrins framtid var starkt avhängig dess förmåga att tillhandahålla skor till låga priser.

Precis som i fallet med Norrlandsutredningen ledde Kristenssons och Elinders studier till en del metodologiska slutsatser. Både textil- och skoindustrin kännetecknades av monopolistisk konkurrens: ett stort antal produkter som var goda substitut för varandra. Detta var inte så lätt att behandla empiriskt som det var i textböckernas teorivärld. Branscherna var extremt splittrade och det var svårt för en enskild forskare att bilda sig en överskådlig uppfattning om hur det stod till i dem. Ingvar Svennilson drog slutsatsen att det i framtiden kunde vara mera ändamålsenligt att gå över till intensiva studier av sektorernas delbranscher.

ARBETARBOSTÄDER

En tredje specialutredning, som var klar 1945, var Jöran Curmans studie av arbetarbostäder.¹³ Den kartlade bostadsförhållandena bland arbetarfamiljer i Norrland, en Stockholmsförort och en medelstor stad i Sydsverige. I genomsnitt var femte industriarbetare bodde i företagshus. Curman utredde bostadsstandarden och bostadsbehoven och redogjorde för vilka åtgärder företagen hade vidtagit för att tillförsäkra sina anställda en tillfredsställande bostadsstandard.

Jöran Curmans bok diskuterar också vilka åtgärder som behövde vidtas i framtiden. Det gick inte att avskaffa företagsbostäderna eftersom den allmänna marknaden var tunn, men företagen borde inte subventionera sina bostäder eftersom detta skulle snedvrída marknaden och hindra privat byggande. Däremot borde bostadsbeståndet planeras på längre sikt, disaggregerat mellan företagens tjänstemän, arbetare och pensionärer och andra boende på orten. Curman går själv detaljerat igenom vilka behov arbetare respektive tjänstemän kunde tänkas ha.

FLYKTEN FRÅN SKOGSBYGDEN

Den mikrostudie av ett enskilt samhälle som aldrig kom att genomföras i Norrland gjordes i stället i Klarälvsdalen i Värmland, där Uddeholmsbolaget hade svårt att hålla kvar sina arbetare i skogen.¹⁴ Skogsarbetarna lämnade skogsnäringen och i många fall också orten. Den som skrev den var Jan Wallander. Även denna studie, som var klar 1948, blev en doktorsavhandling – i nationalökonomi på Stockholms Högskola.

Wallander undersökte dels hela Klarälvsdalen, dels – mera detaljerat – tre

¹³ Curman (1944).

¹⁴ Wallander (1948).

utvalda socknar.¹⁵ Studien är närmast geografisk och sociologisk. Han går igenom vad som betingade bruttoströmmarna – såväl utflyttning som inflyttning – till de olika socknarna, inte minst de demografiska skillnaderna mellan de flyttningsbenägna och dem som stannade kvar. Hans slutsats var att utflyttningen förmodligen skulle komma att fortsätta och att det krävdes någon typ av särskilda åtgärder för att folk skulle förmås att stanna kvar i skogsnäringen.

Publiceringen av Wallanders resultat höll på att gå om intet. Uddeholsbolagets ledning tyckte att han lade sig i sådant som han inte hade med att göra. Ingvar Svennilson stod dock upp till hans försvar och hävdade forskningens frihet. Bolaget fick ge med sig och Wallander kunde disputeras.

SVENNILSON OCH KRIGSPLANERINGEN

Ingvar Svennilson hade disputerat på en avhandling om ekonomisk planering 1938.¹⁶ Planering hade varit ett viktigt tema för svenska ekonomer både under 1930- och 1940-talet.¹⁷ Inte minst andra världskriget hade förskjutit perspektivet från marknad till plan, och Svennilson engagerade sig i diskussionen. I föredrag, artiklar och böcker utvecklade han under de första krigsåren sin syn på hur stat och näringsliv kunde samverka – och faktiskt samverkade – för att ställa om ekonomin till krigsberedskap. Han talade om balansgång mellan social kontroll och fritt industriellt ledarskap och inventerade för- och nackdelar med central planhushållning. De industriella framtidsutsikterna handlade för Svennilson om rationalisering, samverkan och stordrift. Han avhandlade under krigsåren flera teman med anknytning till planeringsfrågan: forskning och utbildning, sysselsättning och levnadsstandard.

EFTERKRIGSPLANERINGEN

När kriget led mot sitt slut, i början av 1944, organiserade IUI tillsammans med några andra organisationer en konferens, ”Näringslivet inför freden”, med närvaro av en rad regeringsmedlemmar och toppnamn inom industrin, en konferens som fick kraftigt medialt genomslag.¹⁸ Vid konferensen överlämnades en utredning genomförd av Ingvar Svennilson, Axel Iveroth och Erik Dahmén¹⁹ till

¹⁵ För en sociologisk studie baserad på de ursprungliga intervjuformulären, se Carlson och Lundahl (2019).

¹⁶ Svennilson (1938).

¹⁷ Carlson (2018).

¹⁸ IUI (1944a).

¹⁹ IUI (1944b).

finansminister Ernst Wigforss och SAF-ordföranden Gustaf Söderlund passade på att varna rammakaren (politikerna) från att ge sig på tavlan (näringslivet).

På hösten samma år lade Kommissionen för efterkrigsplanering fram ett förslag om inrättande av ett investeringsråd undertecknat av Gunnar Myrdal och Ingvar Svennilson, ett förslag som ingav både förhoppningar och farhågor om en mera långtgående planhushållning och som ledde till strid i riksdagen mellan socialdemokrater och kommunister om vilka befogenheter rådet skulle få. I början av 1945 deklarerade Svennilson att statens uppgift borde vara att dra upp ramar för den enskilda verksamheten och lägga mindre vikt vid kontroll och mer vid stimulans. Han gjorde gällande att det – trots den planhushållningsstrid som rasade – rådde allmän enighet om hur långt den statliga dirigeringen borde gå.

SYSSELSÄTTNING OCH INVANDRING

Mot slutet av kriget argumenterade Svennilson för en politik för full sysselsättning baserad på stabilisering av investeringarna och ökad rörlighet på arbetsmarknaden. Vid full sysselsättning med inflationstryck måste ett köpkraftsoverskott skäras bort och lösningen låg enligt Svennilson i att återinföra den omsättningskatt som prövats under kriget. I början av 1946 publicerade han tillsammans med Gösta Ahlberg boken *Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen*, där en invandring av 100 000 till 200 000 personer under det närmaste årtiondet föreslogs som ett sätt att hantera hotande brist på arbetskraft och ”förgubbning”.²⁰ Förslaget utlöste en intensiv debatt om lämpligheten av arbetskraftsinvandring.

En annan fråga som upptog Svennilsons intresse i mitten av 1940-talet gällde industrins lokalisering. Han förespråkade regionplaner som ett led i en ramhushållning – ett begrepp närmast utvecklat av Bertil Ohlin – och hävdade vid en debatt i Nationalekonomiska Föreningen att företagaren ställd inför en sådan plan skulle ”kasta sig över ett av de byten, som anvisas honom”.²¹ Svennilson deltog också i diskussionerna om jordbrukets framtida gestaltning och betonade gång på gång behovet av en strukturrationalisering inom industrin, en rationalisering som måste ta sig olika uttryck från fall till fall. I vissa fall kunde ”en mera hårdhänt rationalisering” med statens hjälp bli nödvändig, varefter industrin åter kunde släppas loss ”från sundare utgångspunkter”.²²

²⁰ Ahlberg och Svennilson (1946).

²¹ Nationalekonomiska Föreningen (1945, s. 87).

²² Svennilson (1946, s. 357).

LÅNGTIDSPLANERINGEN

Våren 1947 företog Svennilson en studieresa till USA och drog en helt annan slutsats än den Gunnar Myrdal presenterat i *Varning för fredsoptimism*.²³ Någon överproduktionskris med ursprung i USA var inte att vänta. Däremot ansåg han att svenska folket hade börjat leva över sina tillgångar med valutakris som resultat. Det gällde emellertid inte bara att komma ur en tillfällig likviditetskris utan också att skapa balans i ekonomin på längre sikt. Det gällde att minska efterfrågan på varor genom att öka sparandet och minska investeringarna. IUI-kollegan Erik Dahmén ville däremot öka investeringarna för att på sikt öka produktionen.

Hösten 1948 tillkallades Svennilson, Arne S. Lundberg och Gustav Cederwall för att snabbutreda de frågor OEEC ställt till de i Marshallplanen medverkande länderna. Redan efter ett par månader levererade de tre *Svenskt långtidsprogram 1947–1952/53*, Sveriges första långtidsutredning.²⁴ Denna ”fyraårsplan”, som den kom att kallas, blev livligt diskuterad i såväl pressen som riksdagen. Svennilson ville själv inte använda begreppet plan utan talade om en relativt osäker framtidsbedömning. Han menade i stället att programmet kunde minska risken för bestående reglering av ekonomin. Samtidigt hade han, med inspiration från sin Amerikaresa, föreslagit IUI:s styrelse ett ambitiöst forskningsprogram om utvecklingen på ännu längre – tio års – sikt. Detta program, rubricerat ”Utvecklingslinjer i svensk ekonomi”, avkastade en rad resultat i början av 1950-talet, vilka vi får anledning att återkomma till.

Svennilson navigerade med stor skicklighet genom 1940-talets planhushållningsdebatt. Han förflyttade gradvis tonvikten från centralplanering i början av kriget, mot ramhushållning vid slutet av kriget och till vad som närmast kan kallas indikativ planering efter kriget och han möttes av respekt inom såväl socialdemokratien som näringslivet.²⁵

BOKSLUT

De första åren av Industriens Utredningsinstitutets historia var trevande. Institutet hade ännu inte funnit sin form. Det var inte förrän Ingvar Svennilson blev chef som det stod klart att IUI skulle bli ett forskningsinstitut och inte ett organ som levererade lämpliga åsikter till näringslivet. När Svennilson stod med facit i hand var intrycket blandat. Den stora Norrlandsutredningen var som helhet misslyckad, även om vissa av de ingående specialutredningarna höll hög klass. Då

²³ Myrdal (1944b).

²⁴ SOU 1948:45.

²⁵ För en koncentrerad framställning av Svennilsons hållning i planhushållningsfrågan, se Carlson och Lundahl (2017a).

hade det gått bättre med de mera avgränsade studierna. De hade resulterat i två doktorsavhandlingar, en ekonometrisk pionjärstudie och flera andra högkvalitativa böcker. Grunden hade lagts till den tradition av långtidsutredningar som skulle bli ett av de främsta kännetecknen för institutet under den kommande perioden.

Ingvar Svennilson hade all anledning att vara nöjd när han efter väl förrättat värv försvann till Genève för att arbeta för FN.

KAPITEL 1

ÖVERGÅNGSPERIODEN 1949–1953

Ingvar Svennilson lämnade Industriens Utredningsinstitut 1 oktober 1949.¹ Han hade då fått två års tjänstledighet från sin chefstjänst för att i Genève göra en större studie av Europas ekonomiska utveckling för FN:s Europakommissionens räkning.² Den skulle bli hans bästa verk, *Growth and Stagnation in the European Economy*.³

Möjligen berodde Svennilsons flytt inte enbart på locktonerna från Schweiz. Enligt Lars Nabseth, IUI:s chef mellan 1966 och 1973, forskare där mellan 1952 och 1959, fanns också en personlig motsättning med i bilden:

Ingvar Svennilson kom ihop sig med IUI:s tillträdande ordförande Marcus Wallenberg strax innan han flyttade till Genève, för att institutet gjorde en utredning om den svenska elbranschen utan att intervjua ASEA-chefen. Jag är övertygad om att detta bidrog till att Ingvar Svennilson lämnade institutet, för att han upplevde att ordföranden på något sätt ville korrumpiera honom.⁴

Svennilson hade 1947, av Karin Kock, som vid den tiden var konsultativt statsråd med uppgift att ”biträda vid handläggningen av ekonomiska frågor av allmänt ekonomisk natur samt ärenden som avse strukturrationalisering m.m.”,⁵ utsetts till ordförande för 1947 års elbranschkommitté. Riksdagen hade begärt ”utredning i fråga om den elektriska industrins lämpliga kapacitet samt om formen för en eventuell utvidgning, varvid startandet av statligt företag bör övervägas”. Utredningen skulle omfatta hela elbranschen, inklusive distributionen och installationsverksamheten. Den borde ”icke endast avse kapacitets- och konkurrensförhållanden utan även övriga strukturella faktorer av betydelse för effektivitet, kostnader och prissättning inom elbranschen i dess helhet”.⁶

1 *Protokoll* (1949).

2 Carlson och Lundahl (2014, s. 465).

3 Svennilson (1954).

4 Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

5 Göteborgs Universitetsbibliotek (2012).

6 SOU 1950:10, s. 7.

Ingvar Svennilson i Genève 1952.
Källa: IFN:s bildarkiv.

Enligt Torsten Carlsson bottnade motsättningen i den planhushållningsdebatt som vid den tiden fördes i Sverige. Näringslivet var principiellt mot planhushållning och var förmodligen inte speciellt trakterat av en utredning om strukturen hos den elektriska industrin. Marcus Wallenberg var enligt Carlsson inte road av att Ingvar Svennilson skulle leda utredningen:

Men det är ju betecknande för Wallenberg att det ju inte hände något. Han kunde ju inte gå så långt som att öppet desavourera Svennilson, än mindre avsätta honom, men det var någon fnurra på tråden. Det ansågs ju då att om industrins eget institut, som de har betalt, låter sin chef gå in som ordförande i en kommitté som på sätt och vis ska sitta till doms över ASEA, så är det ju lite känsligt.⁷

Det är inte helt kristallklart vad Carlsson menar. Henriksson genmälde att ”Å andra sidan var det ju bättre att det var han än någon annan.”⁸ Visserligen hade, som vi utförligt har redogjort för i första bandet av IUI:s historia, Ingvar Svennilson ett starkt intresse av planeringsfrågor, men å andra sidan hade han lite i taget glidit från en positiv attityd till centralplanering i början av kriget till ramhushållning i slutet av detsamma och indikativ planering efter krigsslutet, men Wallenberg kanske uppfattade saken annorlunda.

Möjligen kunde de delar i direktiven som pekade på möjlig statlig produktion

⁷ Intervju med Torsten Carlsson av Rolf Henriksson, 30 maj 1989.

⁸ Ibid.

och konkurrensförhållandena inom branschen uppfattas som hotfulla från näringslivets sida, men utredningen kom knappast fram till några sensationella slutsatser eller rekommendationer. Den var traditionellt upplagd. Undersökningen börjar med en allmän bakgrund om den elektrotekniska industrins utveckling, produktion och sysselsättning, en ögonblicksbild av läget 1947, uppdelad på underbranscher, de två dominerande koncernernas, ASEA och LM Ericsson, ställning, i Sverige och internationellt, historisk utveckling, inriktning, tillverkning och forskning samt en kort översikt av utrikeshandeln med elektroteknisk materiel. Därefter går utredningen in på de dagsaktuella problemen: elindustrins kapacitetsproblem, konkurrensförhållandena inom branschen, både de inhemska och de internationella, med betoning på kartellbildningar och konkurrensinskränkande avtal.

I det avslutande kapitlet koncentrerar sig kommittén på konkurrenssituationen i elbranschen. Dess bedömning är oreserverat positiv. Kommittén betonar att det var ”till icke ringa del” storföretagens förtjänst att den svenska industrin åtnjöt en ”betydande” goodwill på världsmarknaden.⁹ På svagströmsmarknaden (LM Ericsson) var det ”väl sörjt för en hälsosam konkurrens”.¹⁰ Det fanns inga konkurrensbegränsande avtal, varken inom eller utom landet. Även på starkströmsområdet (ASEA) hade situationen förbättrats jämfört med mellankrigstiden:

Man kan ... konstatera, att ... huvudparten av den materiel, som användes för anläggning av kraftverk och distributionsnät, samt den elektriska utrustning, som användes inom industri, jordbruk och annan produktion, numera är fri från alla inskränkningar av konkurrensen genom avtal med utländska eller mellan svenska företag.¹¹

Inom installations- och distributionsbranschen hade det varit sämre beställt, men i och med uppsägningen av ett avtal 1949 hade förutsättningarna för konkurrens även här förbättrats.

Inför den oundvikliga frågan om ASEA:s storlek ”kan anses utgöra ett ändamålsenligt inslag i den svenska elektriska industrien”,¹² svävade utredningen. Den lämpliga företagsstorleken växlade från bransch till bransch, beroende på de specifika förhållandena. På ASEA:s marknad gällde att företag som kunde tillhandahålla både den fysiska utrustningen och distributionsapparaten hade försteg, att

⁹ SOU 1950:10, s. 135.

¹⁰ Ibid., s. 137.

¹¹ Ibid., s. 139.

¹² Ibid., s. 144.

forsknings- och utvecklingsarbete krävde centralisering och att den internationella konkurrensen krävde en finansiell styrka som bara kunde uppnås av storföretag. Häremot fick ställas centraliseringens och stordriftens nackdelar, framför allt förkvävandet av det decentraliserade initiativet och samordningsproblemen inom en stor koncern.

Slutsatserna av 1947 års elbranschkommittés arbete är otydliga, både vad gäller branschen i allmänhet och ASEA:s ställning i synnerhet. Slutsatserna kan snarast karakteriseras som *laissez faire*. Konkurrensförhållandena hade förbättrats efter kriget. Ett antal konkurrensinskränkande avtal hade sagts upp, möjligheterna för nyetablering hade förbättrats och den internationella marknaden hade blivit friare. Kommittén såg ljus på framtiden och hittade inga anledningar till att förorda aktiva ingrepp i marknaden:

Kommittén vill till slut uttala, att den icke blott ser möjligheter öppna sig till en friare konkurrens inom elbranschen än man kunnat räkna med, utan att det därjämte, såvitt nu kan bedömas, denna industri har nått en sådan utveckling, att goda förutsättningar föreligga för att konkurrensen i övervägande grad skall visa sig vara hälsosam. Genom de senaste årens investeringar och utvecklingsarbete har den svenska elektriska industrien på många områden uppnått en sådan teknisk standard och en sådan effektivitet, att goda förutsättningar böra föreligga för att erbjuda utlandet konkurrens både på den svenska marknaden och i andra länder. De konkurrensbegränsande avtalen höra sålunda enligt kommitténs uppfattning samman med tidigare svaghetsperioder, som man hoppas icke skola komma tillbaka, även om den internationella konkurrensen hårdnar.¹³

I ljuset av utredningens slutsatser framstår Ingvar Svennilsons ovilja att intervjua ASEA-chefen som besynnerlig. Det var två storföretag som dominerade elbranschen i Sverige 1947, men inget framstod som dominerande på ett sätt som påkallade lagstiftning, bildande av statliga företag eller andra omedelbara åtgärder. Tvärtom: konkurrensen inom branschen hade ökat, såväl inom Sverige som internationellt, och det bör man ha vetat redan innan utredningen kom gång. Att i det läget – och egentligen i vilket läge som helst – besluta att inte intervjua den högsta ASEA-ledningen framstår som konstigt, framför allt som andra, liknande intervjuer uppenbarligen gjordes: ”Till grund för slutsatserna ligga i övrigt diskussioner med branschrepresentanter, bl. a. i samband med studiebesök vid vissa företag.”¹⁴ Som Lars Nabseth uttrycker det: ”Att tala om korrupsion i samband med en eventuell intervju med ASEA:s chef var nog lite att ta i, för man kunde ju

¹³ Ibid., s. 152.

¹⁴ Ibid., s. 133.

intervjua chefen utan att vara korrumpad.”¹⁵ Möjligen låg motsättningarna mellan Svennilson och Wallenberg på ett mera personligt plan.

ERIK DAHMÉN¹⁶

På IUI ersattes Ingvar Svennilson av Erik Dahmén, men bara som tillförordnad chef till och med utgången av 1950,¹⁷ eftersom det var oklart huruvida den förre hade planer på att återvända till institutet. Erik Dahmén (1916–2005) växte upp i Halmstad, tog studenten 1935 och började studera juridik i Lund. Snart nog lade han om kursen mot nationalekonomi. Under inflytande av Johan Åkerman blev han starkt påverkad av österrikare som Friedrich von Hayek och Joseph Schumpeter och institutionalister som Thorstein Veblen. Han tog licentiatexamen 1942 och blev samma år rekryterad av Ingvar Svennilson till IUI.

Dahmén hade under sina tidigare år på institutet skrivit artiklar om framför allt strukturanalys, industriinvesteringar och tillgång på arbetskraft samt sammanställt en årlig översikt av Sveriges ekonomiska utveckling. 1946 hade han börjat arbeta på en undersökning av den industriella utvecklingen i Sverige under mellankrigstiden och många av IUI:s medarbetare blev engagerade i att samla in ett omfattande empiriskt material till vad som skulle bli en originell och banbrytande doktorsavhandling.

Erik Dahmén – tillförordnad IUI-chef 1949–50.
Källa: IFN:s bildarkiv.

¹⁵ Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

¹⁶ Introduktioner till Dahmén's liv och verk finns i bl.a. Eklund (1986, 2014), Olsson (2006) och Jordahl (2009).

¹⁷ *Protokoll* (1949).

Jan Wallander har tecknat följande bild av Dahmén:

En person som inte kunde karakteriseras som briljant och blixtrande, men som sannerligen kommit att sätta djupa spår var Erik Dahmén. I slutet på fyrtioalet höll vi båda på med vårt avhandlingsarbete vid institutet. När det körde ihop sig var det en lisa att gå in till Erik och börja prata om de problem man hade. På sin trygga halländska började han sätta sig in i svårigheterna och försöka bena upp dem. Det gick inte fortare än att man lätt hängde med, när han envist borrhade sig vidare. Det är väl inte minst denna envishet som lett till att hans insatser fått sådan betydelse. År efter år har han ihärdigt och konsekvent tagit upp vissa problem, som han starkt känt är av väsentlig betydelse. Erik var en litterär ekonom, det vill säga han var inte intresserad av de avancerade matematiska analysmetoder som på senare tid dominerat den akademiska forskningen.¹⁸

Erik Dahmén's tid som tillförordnad chef vid IUI blev kort. Han ersattes av Jonas Nordenson 1 januari 1951.¹⁹ Efter disputationen 1950 utsågs Dahmén till docent vid Stockholms Högskola och följande år även vid Handelshögskolan. Han rekryterades också som rådgivare till Marcus Wallenberg vid Stockholms Enskilda Bank. Men därmed var hans beröring med IUI inte slut.²⁰ ”Eftersom Wallenberg satt ordförande i IUI:s styrelse 1950–75 fortlöpte Dahmén's inflytande över institutet även under denna period.”²¹ Han blev en informationslänk mellan Wallenberg och institutet. Lars Nabseth, IUI:s sekreterare 1955–58, erinrar sig:

Jag blev ganska snart på det klara med att Wallenberg aldrig läste några av våra skrifter. Men detta spelade mindre roll eftersom han hade Erik Dahmén som rådgivare. Denne berättade de väsentliga slutsatserna i skrifterna för Wallenberg. Det för institutet positiva resultatet av detta förfarande var att Wallenberg i andra företag där han var ordförande hänvisade till våra resultat i diskussionerna.²²

År 1958 blev Erik Dahmén professor i nationalekonomi med inriktning mot ekonomisk och social historia vid Handelshögskolan i Stockholm. Med tiden kom hans inflytande återigen att göra sig gällande inom IUI och inom ekonomiska skolbildningar i framför allt Lund och Stockholm.

Vi återkommer till Erik Dahmén i kapitel 2, om förspelet till, innehållet i, mottagandet av och den långsiktiga betydelsen av hans doktorsavhandling. Men låt oss

¹⁸ Wallander (2009, s. 93).

¹⁹ *Protokoll* (1950).

²⁰ Dahmén står i IUI:s verksamhetsberättelser för åren 1957–1960 upptagen under kategorin ”övrig ordinarie personal samt med särskilda utredningar sysselsatta”.

²¹ Jordahl (2009, s. 60).

²² Nabseth (2009, s. 122).

innan vi går vidare återge några kärnfulla karakteristiker av hans person och hållning. Klas Eklund sammanfattar sin lärares inställning till ekonomiämnet:

Dahmén föredrog de empiriska, institutionella och historiska frågeställningarna och metoderna framför de matematiskt deduktiva och deras fokus på statistisk jämviktsanalys [...] Dahmén's kritik mot matematiseringen av nationalekonomin var från. Han betecknade ofta ekonomernas matematiska "verktygslåda" som blott och bart en "leksakslåda". Allt för många nationalekonomer hade blivit "redskapsbodens fångar".²³

Dahmén varnade i många år för att den ekonomiska utvecklingen gick i fel spår och fick av finansminister Gunnar Sträng tillmälet den svenska ekonomins Cassandra.²⁴ Men när den strukturkris han förutspått inträffade på 1970-talet blev han plötsligt "något av en guru i samhällsdebatten".²⁵

IFN-medarbetaren Henrik Jordahl konstaterar att den tilltagande matematiseringen av nationalekonomin innebar ett krympande internationellt utrymme för Dahmén.

... Dahmén [fladdrade] aldrig omkring efter de skiftande teoretiska trenderna utan borrade sig tålmodigt djupare ner i de frågor som han ansåg vara avgörande för näringslivets utveckling. Mot formella makromodeller var han kritisk. Avgörande historiska och institutionella aspekter gick förlorade i de teoretiska abstraktionerna och mikrofundamenten var som regel frånvarande.²⁶

Ekonomihistorikern Ulf Olsson tecknar följande, närmast rörande, porträtt av Erik Dahmén:

Uthålligheten och motståndskraften mot de rådande sanningarna gjorde Dahmén till en ovanlig vetenskapsman. Hans styrka hängde samman med ett naivt drag i hans personlighet. Som barnet i H.C. Andersens saga kunde han lita på sina egna intryck, säga att kejsaren var naken. Men det rationella förnuftet styr inte samhällsutvecklingen, där verkar också helt andra krafter och sammanhang. Svensk politik och svensk ekonomi utvecklades under decennier på ett sätt som enligt Dahmén var helt felaktigt och orationellt, medan han själv stod bredvid närmast förvånad, och så att säga såg processionen vandra vidare trots hans klarsynta kommentarer.²⁷

²³ Eklund (2014, s. 457–458).

²⁴ Cassandra, dotter till kung Priamos av Troja, hade av Apollon fått siargåvan, men när hon tillbakavisade gudens inviter straffade han henne med en förbannelse som innebar att ingen skulle tro på hennes förutsägelser.

²⁵ Eklund (2014, s. 459).

²⁶ Jordahl (2009a, s. 61).

²⁷ Olsson (2006, s. 47–48).

FORSKNINGSPROJEKTEN VID IUI

Vi kommer i de följande kapitlen att gå igenom de viktigaste utrednings- och forskningsprojekten vid Industriens Utredningsinstitut. Det kan dock vara på sin plats att redan här i någon mån förmedla en bild av aktiviteterna i början av 1950-talet. De var både livliga och diversifierade. Tyngre, mera "akademiska", långsiktiga utredningar samsades om utrymmet med mera rutinbetonade, återkommande, rapporter avsedda att förse näringslivet med uppgifter som kunde användas direkt i det dagliga arbetet. Verksamhetsberättelserna för IUI listar 1949 två större och nio mindre utredningar, 1950 fyra större och 12 mindre, 1951 nio pågående engångsutredningar och två i begynnelsestadiet. Till detta kom åtta löpande, periodiska utredningar. 1952 pågick åtta engångsutredningar och sju löpande sådana och 1953 sju respektive fem.²⁸

Under 1950 publicerades Erik Dahmén doktorsavhandling, *Svensk industriell företagarverksamhet*²⁹ och uppsatssamlingen *Industriproblem 1950*,³⁰ den löpande rapporten *Vinster, utdelningar och skatter inom industrien*,³¹ fyra rapporter om det ekonomiska läget, skrivna för Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) för att användas inom företagsnämnderna, en utredning om semesterförlängning, likaledes för SAF, månatliga rapporter om industriell statistik och om sysselsättningen inom verkstadsindustrin, en revision av Industriförbundets produktionsindex, en undersökning om produktivitet och löneutrymme, för SAF, en översikt av det ekonomiska läget i Sverige för Industriförbundets årsberättelse, en undersökning om konflikt och samverkan i ett storindustriföretag för UNESCO:s räkning och en översikt av den konstindustriella produktionen i Sverige för Svenska Slöjdföreningen.

1951 utkom Carl Wilhelm Petris *Några fakta om lastbilstrafiken i Sverige*,³² Erik Hööks *Det svenska jordbrukets arbetskraft 1949*³³ och en rapport om likviditetläget inom industrin 1950–51.³⁴ De löpande rapporterna till företagsnämnderna, till Industriförbundets årsberättelse, produktionsindexberäkningarna och redovisningen av sysselsättningen inom verkstadsindustrin fortfor att produceras. 1952 började den stora undersökningen "Utvecklingslinjer i svensk ekonomi" att avkasta publikationer: Roland Artles *Svenskt distributionsväsende*,³⁵ Carl Wilhelm

28 IUI (1950b, 1951a, 1952a, 1953c, 1954a).

29 Dahmén (1950a, 1950b).

30 IUI (1950a).

31 IUI (1950c).

32 Petri (1951).

33 Höök (1951).

34 IUI (1951c).

35 Artle (1952).

Petris *Svenskt transportväsende*,³⁶ Erik Hööks *Befolkningsutveckling och arbetskraftsförsörjning*³⁷ och Ragnar Bentzels *Inkomstfördelningen i Sverige*.³⁸ Vid sidan av detta fortsatte institutet att publicera sina löpande rapporter. 1953 var en utredning om den svenska bryggeriindustrin klar,³⁹ liksom Erik Hööks studie om tjänstemannakårens tillväxt inom industrin⁴⁰ och den utredning om strukturella drag i den svenska småindustrin som IUI hade företagit på uppdrag av SAF.⁴¹ Den löpande rapporteringen fortsatte.

INDUSTRIPROBLEM 1950

Förutom Dahmén's doktorsavhandling utkom under hans korta fögderi på IUI boken *Industriproblem 1950*. En liknande skrift hade publicerats av institutet 1943,⁴² och till IUI:s styrelsesammanträde 22 september 1949 hade sekreteraren, Herman Holm, utarbetat en promemoria, där han fastslog att näringslivet kanske inte var så intresserat av de mera ”djupgående”, långsiktiga vetenskapliga undersökningarna. ”De större utredningarna framkomma ju med nödvändighet endast med relativt långa tidsintervaller och intresset för dem är många gånger begränsat till vissa smärre grupper av industrimän och fackmän som inte ’besväras’ så mycket av den vetenskapliga tyngden i utredningarna.”⁴³ För att tillgodose näringslivets mera omedelbara intressen föreslog han att man i en gemensam publikation skulle sammanföra ett antal uppsatser, ”biprodukter”, som dels reflekterade arbetet inom IUI, dels behandlade aktuella frågor.

Holms förslag godkändes av IUI:s styrelse. Resultatet blev *Industriproblem 1950*.⁴⁴ Där gav IUI-chefen Erik Dahmén en översikt av verksamheten vid institutet samtidigt som sex uppsatser belyste olika problemområden. Tre av dessa uppsatser, av Ingvar Svennilson, Jonas Nordenson och Erik Höök samt Herman Holm, diskuterar frågor av principiellt intresse. En av de övriga kan behandlas mera summariskt.⁴⁵ ”Arbetstidens förkortning under hundra år”, av Gunnel Uhler, utgår från konstaterandet att förkortad arbetstid utgjorde en

36 Petri (1952).

37 Höök (1952).

38 Bentzel (1952).

39 IUI (1953b).

40 Höök (1953).

41 IUI (1953c).

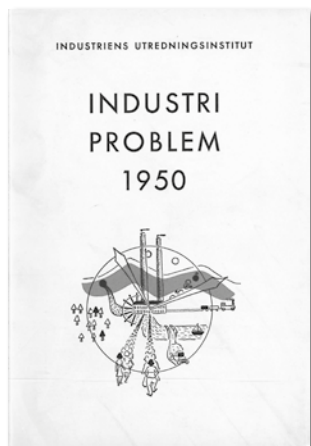
42 IUI (1943b).

43 Holm (1949).

44 IUI (1950a).

45 Torsten Carlssons ”Skogens arbetskraftsproblem: Några resultat av en undersökning i mellersta Norrland” refereras i kapitel 3 och Erik Ruists ”Vad är produktivitet?” behandlas i kapitel 15.

väsentlig komponent av välstandsökningen mellan 1850 och 1950. Uhler redovisar hur veckoarbetstiden minskade från över 70 timmar i vissa fall till 48, när åttatimmarsdagen lagstodgades 1920, och hur semestertiden gradvis förlängdes.⁴⁶

Aktuella frågor.

EKONOMISK UTVECKLING

Ingvar Svennilson ger i en relativt kort uppsats med rubriken ”Internationell samordning och ekonomisk expansion” sin syn på den ekonomiska utvecklingen under mellankrigstiden – det ämne han så småningom skulle avhandla i detalj i *Growth and Stagnation in the European Economy* (1954) – och efterkrigstiden. Han inleder med att ventilera skepsis mot enkelspåriga förklaringar till den ekonomiska utvecklingen efter första världskriget. Dit räknade han Arthur Lewis tes om råvaruländernas försämrade bytesrelation mot industrivaruländerna⁴⁷ och den keynesianska idén om att ett mognadstillstånd uppstått i vissa industriländer. Han hänvisar till Knut Wicksells gunghästeori och Ragnar Frischs pendelanalogi, enligt vilka en stöt sätter ekonomin i gungning, varefter den tenderar att återgå till ett jämviktsläge,⁴⁸ men konstaterade att första världskriget innebar ”en chock av helt annan styrka”. ”Resultatet kan ha blivit kumulativa tendenser, som förde långt bort från den trendlinje, som skulle ha kunnat förverkligas vid en bättre balanserad utveckling.”⁴⁹

Dessutom hade världsekonomin förmåga att komma i balans efter våld-

⁴⁶ Uhler (1950).

⁴⁷ Lewis (1949).

⁴⁸ Wicksell (1918, not, s. 71), Thalberg (1997, s. 83–85).

⁴⁹ Svennilson (1950, s. 26–27).

samma rubbningar försvagats. Här gav Svennilson uttryck åt en uppfattning som skulle torgföras av Mancur Olson många år senare under beteckningen ”skleros”⁵⁰:

De mognade äldre industriernas ekonomiska system tenderade på sätt som ofta blivit beskrivet mot en högre grad av stelhet. Arbetsmarknadens organisation och den ekonomisk-politiska demokratiseringen gjorde det allt svårare att genomföra en deflationsprocess med lönesänkningar, för att på denna väg uppnå en förbättring av handelsbalansen. I de äldre industriländerna framträdde ålderdomssymptom inom industrien, ovillighet att ställa om, försök att, delvis med statens hjälp, stödja tyngande industrier.⁵¹

Växande nationalism, avtagande befolkningstillväxt och emigration hade inte gjort saken bättre. Denna brytning mellan behovet av anpassning till stora internationella förändringar och ökande nationella trögheter var den främsta förklaringen till den svagare ekonomiska tillväxten. Den marxistiska/socialistiska pipan ville Svennilson alls inte blåsa i. Hans syn på utvecklingen gick ”stick i stäv med en ofta – särskilt under krisen på 1930-talet – framförd uppfattning om den växande instabiliteten hos det kapitalistiska systemet”.⁵²

Efter andra världskriget kvarstod trögheten i det ekonomiska systemet och en ovilja att anpassa den ekonomiska strukturen efter den internationella marknadens krav tog sig uttryck i ekonomisk planering, som Schumanplanen, och politik för full sysselsättning. Ett ”enormt uppåtbåd” av nya organisationer och samarbetsformer hade uppstått. Allt detta organiserade innebar dock ett stort framsteg jämfört med tiden efter första världskriget och hade medfört frihet från djupare kriser och snabb ökning av världsproduktionen. Organisationer som IMF, Världsbanken, europeiska betalningsunionen (EPU) och OEEC måste emellertid kompletteras med ett samarbete kring den ekonomiska politiken inom olika länder. Möjligheterna till sådant samarbete var emellertid begränsade så länge inget land ville ge avkall på sin nationella suveränitet.

I detta liksom i andra fall ställs man inför valet mellan sådana former för samarbete, som tenderar att bevara konkurrensens princip och sådana som siktar mot en planmässig reglering. Schumanplanens innebörd är, som bekant, att konkurrensen i huvudsak försvinner, på samma sätt som i en stark kartell. Risken med ett sådant arrangemang är – trots alla goda avsikter som kan ha inspirerat planens upphovsmän – att producentintressena, och speciellt de stora ländernas producentintressen, tar överhand, medan konsumentintressena, särskilt i de mindre län-

⁵⁰ Olson (1982, s. 78, 86, 210–211).

⁵¹ Svennilson (1950, s. 27).

⁵² Ibid., s. 28.

derna får stå tillbaka. [...] Ur de små staternas synpunkt erbjuder därför ett decentraliserat system, väglett genom undersökningar om marknadstendenserna följda av överläggningar mellan suveräna stater, betydande fördelar.⁵³

Svennilson landade i ett ställningstagande för s.k. indikativ planering, alltså styrning av enskilda aktörer genom fakta, information och överläggningar, en ståndpunkt han hade arbetat sig fram till i det nationella/svenska sammanhanget åren närmast efter kriget.⁵⁴

BEFOLKNING OCH SYSSELSÄTTNING

Å ena sidan behövs invandring ”för att täcka den skriande brist på arbetskraft som för närvarande råder inom stora delar av vårt näringsliv”. Å andra sidan är det inte så konstigt ”att vi har bostadsbrist och ransoneringar av både det ena och det andra slaget, när det här i landet dräller av utlänningar”.⁵⁵ Med dessa båda standardargument för och emot invandring inleder Jonas Nordenson och Erik Höök sin uppsats ”Befolkningsutveckling, sysselsättning och framåtskridande”.

De båda författarna börjar med att avhandla befolkningsstrukturens betydelse för produktion och konsumtion och tar i ett första steg upp åldersfördelningen. De ifrågasätter tesen om ”förgubbning” eftersom ”att mot den avtagande fysiska och andliga vitalitet och spänst som gör sig märkbar i den övre medelåldern står en större samlad erfarenhet och rutin”.⁵⁶ Vidare är det samlade produktionsresultatet beroende av befolkningens fördelning på näringsgrenar och arbetstidens längd. Konsumtionsbenägenheten i olika åldrar utvecklas på ungefär samma sätt som produktionsförmågan och varierar inom olika yrkes-, inkomst- och socialgrupper.

I nästa steg diskuterar Nordenson och Höök idén om ett befolkningsoptimum. Malthus formulering av den avtagande avkastningens lag hade i Västerlandet blivit irrelevant. Med tiden hade man lagt mer vikt vid befolkningsstorlekens betydelse för marknadens storlek och för hur produktionen kan organiseras så att arbetsfördelning och specialisering tillvaratas; därav tanken på att produktionen skulle nå sin största effektivitet vid en viss befolkningsstorlek, det s.k. befolkningsoptimum. Detta optimum berodde även på omfattningen av ett lands utrikeshandel. Författarna avrundar resonemanget med att konstatera att verkligheten innehåller många föränderliga faktorer som inte rymms i ”denna statiska konstruktion”.⁵⁷

⁵³ Ibid., s. 32–33.

⁵⁴ Carlson och Lundahl (2014, kapitel 17–19, 2017).

⁵⁵ Nordenson och Höök (1950, s. 34).

⁵⁶ Ibid., s. 36.

⁵⁷ Ibid., s. 43.

För det tredje behandlar Nordenson och Höök sysselsättningsproblemet och stagnationsteoretiska resonemang av den typ som hade framförts av Harvard-professorn Alvin Hansen.⁵⁸ De hänvisar till en vanlig uppfattning om att sparandet i en befolkning med minskad tillväxttakt tenderar att ligga på en i förhållande till investeringarna så hög nivå att sysselsättningen äventyras. Mot denna uppfattning anför de att med minskad tillväxttakt i befolkningen ökar de högre åldersgrupperna i relativ styrka, och hos dem är sparandet obetydligt. Man måste också ta hänsyn till utvecklingen av de offentliga utgifterna som ”i hög grad är inriktade på att tillgodose den improduktiva befolkningens och i synnerhet åldringarnas behov”.⁵⁹ Deras slutsatser om sysselsättningsproblemet är som följer:

Det torde ha framgått av det föregående att sambandet mellan sysselsättningsgrad och befolkningsutveckling är betydligt mer komplicerat än många gånger förutsetts. Sysselsättningsekvationen har många variabler och dessas inbördes betydelse varierar i samhällen med olika social och politisk struktur och på olika utvecklingsstadier. Stagnationsteoretiker av Alvin Hansens typ har ställt problemet för ett utpräglat *laissez-faire* samhälle och deras slutsatser är därför begränsade till ett sådant. I all diskussion om sysselsättningsproblemet i det moderna samhället bör det emellertid betonas att detta ytterst ändå är en organisatorisk fråga som statsmakter och näringsliv numera har helt andra förutsättningar än tidigare att framgångsrikt bemästra och medlen härför återfinnas bl.a. på penning- och finans-, handels- och socialpolitikens områden.⁶⁰

I ett fjärde steg diskuterar Nordenson och Höök risken för felinvesteringar i samband med befolkningsminskning. De hänvisar till ett yttrande av Gunnar Myrdal om att varje minskning av produktionen på ett visst område innebär kapitalförstörelse och gör den självklara invändningen att varje tvång att minska produktionen på ett område visserligen leder till kapitalförluster men samtidigt öppnar nya möjligheter på andra områden.

Nettoresultatet för samhällsekonomiens del av förändrad produktionsinriktning behöver därför inte bli en kapitalförstörelse ... Det väsentliga i Myrdals uppfattning synes vara ett antagande om en stark bundenhet hos det bestående realkapitalet, varigenom han också utesluter flertalet möjligheter att använda detta för standardhöjning vid en befolkningsminskning.⁶¹

⁵⁸ Se t.ex. Hansen (1941, kapitel 17).

⁵⁹ Nordenson och Höök (1950, s. 48).

⁶⁰ *Ibid.*, s. 52.

⁶¹ *Ibid.*, s. 54–55.

Uppsatsens femte tema behandlar arbetskraftens rörlighet och anpassning under olika befolkningsförhållanden. Nordenson och Höök inleder med att tillbakavisa argumentet att en stagnerande befolkning, och en därmed inte ständigt växande produktionsapparat, skulle bromsa den tekniska utvecklingen:

Utmärkande för ett dynamiskt samhälle är ju en ... kamp mellan framåtgående och vikande produktionsgrenar. Med hänsyn härtill torde inte ett land med stationär befolkning ha nämnvärt svårare att tillgodogöra sig de produktivitetsvinster som är förbundna med ny teknik än ett där befolkningen är växande. Därtill kommer att rationalisering och mekanisering av bestående företag kan komma att forceras, då befolkningstillväxten avtar, eftersom därvid primärt en ökad knapphet på arbetskraft inträder.⁶²

Frågan var dock om minskad befolkningstillväxt skulle medföra en så ändrad åldersfördelning – fler äldre – att arbetskraftens genomsnittliga rörlighet minskade. Inte heller den frågan ville författarna utan vidare besvara jakande. ”Graden av rörlighet i olika åldersgrupper är dock inte en gång för alla given.”⁶³ Flyttningbenägenheten påverkades för övrigt inte bara av ålder utan av olika näringsars dragningskraft, av den tekniska och ekonomiska utvecklingen i största allmänhet.

I det sjätte steget tar författarna upp ekonomiska argument för och emot arbetskraftsinvandring:

Ser man problemet endast ur ”grundbefolkningens” synpunkt uppstår en vinst vid import av arbetskraft så länge det därigenom skapade tillskottet till nationalinkomsten är större än de anspråk den importerade arbetskraften jämte med dem eventuellt följande improduktiv befolkning [anhöriga] ställer på tillgången på varor och tjänster. [...] En optimal invandring erhålles nämligen när överensstämmelse råder mellan arbetets gränsproduktivitet, d.v.s. den sist invandrade arbetarens bidrag till nationalinkomsten, och den ersättning i lön och andra förmåner som utgår.⁶⁴

Hänsyn måste tas till de investeringar i produktionsanläggningar och bostäder som invandringen aktualiserar och som tar i anspråk en del av det investeringsutrymme som ”grundbefolkningen” skapar genom sitt sparande. ”Användningen av detta utrymme för tillskottsbefolkningens behov måste ge en snabbare framstegstakt i fråga om levnadsstandardens ökning än om det hade utnyttjats för att

62 Ibid., s. 57.

63 Ibid., s. 58.

64 Ibid., s. 60.

öka kapitalutrustningen per individ inom grundbefolkningen.”⁶⁵ Nordenson och Höök sammanfattar sitt resonemang om arbetskraftsinvandringen med att man ”måste ta hänsyn till ett flertal faktorer, såsom antalet improduktiva som följer med tillskottet av produktiv befolkning, den immigrerande arbetskraftens löneanspråk liksom dess konsumtionsbenägenhet, och de investeringsbehov som direkt sammanhänger med befolkningstillskottet”.⁶⁶

I det sista avsnittet tar Nordenson och Höök, efter alla mer eller mindre principiella resonemang, upp frågor om befolkningsutveckling och samhällsekonomi i 1950-talets Sverige. De prövar återigen argumenten för arbetskraftsinvandring, argument som knappast ändrats på de snart sjuttio år som förflutit sedan dess:

De motiveringar som anförts härför har huvudsakligen följt två linjer. Dels har man hävdad att genom en ökning av den produktiva befolkningen skulle en motvikt erhållas till de stigande åldersgrupperna i icke arbetsför ålder. Tankegången skulle alltså drastiskt kunna uttryckas så att det vore fördelaktigt, om landet kunde få ett större eller mindre tillskott av personer i produktiv ålder som kunde hjälpa till att försörja det ökande antalet barn och äldre. Dels har man velat påvisa, att en utebliven befolkningsökning utgör ett hinder för att tillvarata alla våra möjligheter till ekonomisk expansion, snabbt ekonomiskt framåtskridande och en höjd levnadsstandard.⁶⁷

Nordenson och Höök menade emellertid, i linje med sitt principresonemang, att ”det framtida investeringsutrymme, som kan väntas bli tillgängligt med rådande konsumtionsbenägenhet, inte blir outnyttjat alldeles oavsett befolkningsutvecklingen”. Det fanns akuta investeringsbehov i såväl statlig som privat sektor. ”Ett uteblivet tillskott av produktiv befolkning kommer därför ej att utgöra någon nackdel ur samhällelig synpunkt, om man endast betraktar problemet utifrån möjligheterna att upprätthålla sysselsättningen.”⁶⁸

Om emellertid produktionskapaciteten hade byggts ut för en större arbetsstyrka än som fanns tillgänglig inom landet kunde en arbetskraftsinvandring medföra ett betydande tillskott till nationalinkomsten. Enligt Nordenson och Höök gav ”en grov överslagskalkyl” vid handen att produktionstillskottet skulle bli större än invandrarernas anspråk för löpande konsumtion. Samtidigt skulle dock ett hävande av arbetskraftsbristen inom expanderande företag minska trycket på tillbakagående företag och alltså fördröja nedläggning av de senare. Vidare måste behovet av bostäder för arbetskraftsinvandrarerna tas med i beräkningen, vilket bland annat var beroende av

⁶⁵ Ibid., s. 61.

⁶⁶ Ibid., s. 62.

⁶⁷ Ibid., s. 65.

⁶⁸ Ibid., s. 65.

”hur stor improduktiv befolkning som följer med den produktiva, vilka orter arbetskraften i första hand dras till liksom av den bostadsstandard som kräves”.⁶⁹

Efter alla resonemang av typen å ena sidan och å andra sidan kommer Nordenson och Höök fram till en av läsaren efterlängtd slutsats:

I avsaknad av konkreta undersökningar av storleken och arten av den aktuella arbetskraftsbristen och av de produktionsökningar, som skulle kunna erhållas genom att häva denna, liksom av övriga relevanta faktorer, är det svårt att väga olika tendenser mot varandra. Mycket synes dock tala för att en lämpligt avvägd invandring av arbetskraft av temporär natur och syftande att möjliggöra ett effektivt användande av redan utbyggda anläggningar skulle innebära en nettovinst för folkhushållet såväl på kort som lång sikt. Betydligt mer avvaktande måste man ställa sig till förslag om att åstadkomma en systematisk immigration under en följd av år i syfte att erhålla de kontinuerliga tillskott till den produktiva befolkningen som vår egen demografiska utveckling ej längre skapar. [...] Medan motiveringen för den ovannämnda begränsade och tillfälliga invandringen utgår från att redan gjorda investeringar bundits i anläggningar som kräver ett tillskott av arbetskraft som inte på relativt kort sikt kan göras tillgänglig inom landet, så har man ju helt andra möjligheter att vid inriktningen av de framtida investeringarna ta hänsyn till arbetskraftsläget.⁷⁰

Vad Jonas Nordenson och Erik Höök, utifrån sin tidshorisont och utifrån en strikt ekonomisk kalkyl, skulle ha sagt om vår tids kontinuerliga flyktinginvandring framgår med önskvärd tydlighet.

ATT ANPASSA SIG TILL STORFÖRETAG

Herman Holm konstaterar i sin uppsats om ”Organisatorisk struktur och mänsklig anpassning i stora företag” att rationaliseringen i näringslivet i många fall medfört större och mer specialiserade arbetsplatser. Samtidigt hade samhället genomgått förskjutningar av social, psykologisk och politisk natur som pekade i motsatt riktning. Med stigande levnadsstandard, växande politisk makt för de breda lagren, ökad utbildning och större informationsspridning via massmedia hade människor fått fler och mer differentierade intressen än förr. ”Man har på det hela taget fått ett större perspektiv på tillvaron.” Klass- och inkomstklyftorna hade minskat och allt fler hade fått ”ökad självkänsla, större pretentioner på oberoende och frihet från auktoritär kontroll i den dagliga gärningen”.⁷¹ Förutom dessa

⁶⁹ Ibid., s. 67.

⁷⁰ Ibid., s. 68.

⁷¹ Holm (1950, s. 137–138).

”prestige- eller statusbehov” hade behovet av gemenskap blivit särskilt betydelsefullt i industrisamhället. I bondesamhället hade var och en vetat sin plats och kunnat känna trygghet som ”accepterad gruppmedlem”. ”I våra dagars starkt dynamiska, högspecialiserade och betydligt mera komplicerade samhälle blir den enskilde icke i samma utsträckning automatiskt en ansedd gruppmedlem.”⁷²

Under hänvisning till amerikanska socialpsykologer och ekonomer som Gordon Allport, Lloyd Reynolds, Joseph Shister och Muzafer Sherif drar Holm följande slutsats om människors behov och arbetssituationen:

När arbetssituationen ger utlopp åt prestigebehovet, då individen förstår sitt arbete och samtidigt har angenäma och stabila relationer med förmän och arbetskamrater, då ”identifierar” han sig med sitt arbete. [...] När däremot situationen är sådan, att varken prestige- eller gemenskapsbehovet kan synkroniseras med arbetsförloppet, blir resultatet lätt ovilja att lyda order, hög frånvarofrekvens och överrörlighet, bristande noggrannhet i arbetet, klagomål, ryktesspridning och andra tecken på otillfredsställelse.⁷³

Svårigheterna att förena behov och arbetssituation ökar, menade Holm, med företagsstorleken. Större företag blir mer hierarkiska och får längre kommunikationslinjer. Ju större och mer komplicerad den formella organisationen är, desto mer komplicerad blir också den informella organisationen. ”I den stora organisationen uppstår en mångfald olika informella grupper, var och en med sina speciella normer, attityder, vanor och traditioner.”⁷⁴

I det stora företaget hade den enskilde svårt att orientera sig och vinna en erkänd plats och ”därmed skaffa sig den psykologiska förankring, som är nödvändig om han skall kunna känna social trygghet”.⁷⁵ Han hade svårt att förstå sin roll och betydelsen av sin insats. Hans handlingsfrihet begränsades av detaljerade regler, formella direktiv och kontrollåtgärder. De sociala relationerna blev mer opersonliga. De långa kommunikationslinjerna gav upphov till förvanskningar och förseningar av information och meddelanden. Det kunde lätt uppstå ett motsatsförhållande mellan företagsledningen och de informella grupperna. ”Med hänsyn till den ökade betydelse som de icke-materiella behoven av social och psykologisk natur fått”, var det enligt Holm ”sannolikt att den optimala företagsstorleken inom industrien, allt annat lika, s.a.s. förskjutits nedåt.”⁷⁶

Men de mänskliga anpassningssvårigheterna handlade inte bara om storlek

⁷² Ibid., s. 138.

⁷³ Holm (1950, s. 139).

⁷⁴ Ibid., s. 140.

⁷⁵ Ibid., s. 141.

⁷⁶ Ibid., s. 144.

utan också om hur verksamheten organiserades. I många storföretag sammanfördes likartade arbetsprocesser till speciella avdelningar. Inom ett verkstadsföretag hade man t.ex. åtskilda borrh-, fräs- och slipavdelningar. Holm menade att man i många fall kunde tala om ”överfunktionalisering”.⁷⁷ För att kunna uppnå den nödvändiga graden av samordning och samarbete mellan de olika enheterna krävs flera överordnade och kontrollerande organ. Antalet befälsnivåer blir sålunda större och befälslinjerna därmed längre. Vidare tenderar antalet formella kontrollåtgärder av olika slag att öka.⁷⁸

Arbetet i de funktionella avdelningarna blev mindre intressant och meningsfullt. ”Den anställde och hans arbetskamrater äro sysselsatta med en liten del av en större process, som de ej kunnat överblicka och följaktligen ha svårt att förstå meningen med.”⁷⁹ Den enskilde berövades tillfredsställelsen av att utföra något han kunde uppfatta som resultatet av eget arbete. Självkänslan och behovet av att betyda något för det hela kunde inte tillfredsställas på samma sätt som i en mindre organisation.

Den stora och centraliserade organisationen hade även andra nackdelar:

De auktoritära tendenserna inom en sådan mera centraliserad organisation kunna även resultera i att de mera självständiga och initiativkraftiga gallras ut, medan de som hålla sig kvar lättare kunna formas till lydiga men ofta dådlösa redskap åt en allestädes dominerande högsta ledning. I detta sammanhang bör även nämnas de risker, som äro förknippade med den utvidgning av stabsorganisationen som överfunktionaliseringen har en tendens att föra med sig. Om detta leder till att stabsorganisationen söker öka sitt inflytande på bekostnad av linjeorganisationen, om med andra ord stabsfunktionären mera antar rollen av ”kommissarie” än av rådgivare, kunna konsekvenserna bli mycket allvarliga ...⁸⁰

Lösningen på problemen med att få det stora företaget att harmoniera med de mänskliga behoven var enligt Holm decentralisering och relativt små operationella enheter i vilka de processer som behövdes för att tillverka en produkt sammanfördes.

Såväl gemenskaps- som prestigebehovet kan här bättre tillgodoses. Den anställde har bl.a. lättare att se hur han passar in i organisationen och förstå betydelsen av sin egen insats. Kontakterna mellan anställda i olika positioner kunna utvecklas på en mera personlig, informell basis, vilket givetvis i hög grad underlättar samar-

77 Ibid., s. 145.

78 Ibid., s. 146.

79 Ibid., s. 148.

80 Ibid., s. 149–150.

tet och stärker gemenskaps känslan. På så vis blir också överensstämmelsen mellan den formella och informella organisationen sannolikt större.⁸¹

En sådan organisation kunde förena storskalighetens tekniska och ekonomiska fördelar med det lilla företags mänskliga fördelar. Den optimala företagsstorleken skulle därigenom kunna öka.

Holms resonemang var inte enbart av teoretisk karaktär. Han kunde hänvisa till ett praktiskt exempel. För eftervärlden har Volvos satsning i fabriken i Uddevalla på 1970-talet blivit något av sinnebilden för platta organisationer och självstyrande grupper i svensk kontext, men redan på 1940-talet användes grupptillverkningsmetoden vid Scania-Vabis buss- och lastvagnsfabrik i Södertälje. Holm beskriver, utifrån en rapport författad av företags vd och verkstadschef, detta experiment så här:

Grupptillverkningsprincipen, som man sedan några år tillbaka arbetat på att utveckla inom Scania-Vabis, innebär en radikal decentralisering av den vedertagna funktionellt planlagda verkstaden till små oberoende produktionsenheter, grupper, omfattande de maskiner och övrig utrustning som erfordras för fullständig bearbetning av vissa kategorier av detaljer. Detaljerna, omkring 4.000 till antalet, tillverkas partivis i gruppen, men i stället för att som i den funktionella planläggningen transporteras från avdelning till avdelning gå de i gruppen från maskin till maskin. Hittills ha ett tiotal grupper organiserats i maskinverkstaden tillsammans omfattande cirka 30 % av den totala maskinkapaciteten. Ytterligare grupper äro under utarbetande och flera planeras efter hand.⁸²

Systemet kunde uppvisa en rad fördelar. Antalet centrala order och central kontroll kunde minskas, liksom övervakningen. Arbetarna fick mer variation i arbetet och större överblick av tillverkningsprocessen, utrymmet för enskilda initiativ ökade och lagandan utvecklades. Holm avslutar sin uppsats med följande ord:

En uppdelning av organisationen i ett antal mindre, relativt självständiga operationella enheter som hållas samman av högsta ledning till vilken man koncentrerat sådana funktioner som allmän företagspolitik, finansiering, forskning och icke minst kontroll av de operationella enheternas verksamhetsresultat torde ... få betraktas som en rationell lösning [på storföretags problem] icke minst ur mänsklig synpunkt.⁸³

81 Ibid., s. 151.

82 Ibid., s. 152.

83 Ibid., s. 155.

JONAS NORDENSON

Erik Dahmén ersattes som chef för Industriens Utredningsinstitut av Jonas Nordenson, den 1 januari 1951. Nordenson var född 1920, han hade tagit studenten på Södra Latin i Stockholm 1938 och avlagt en pol. mag. 1946 i Uppsala och en fil.lic. i nationalekonomi på samma universitet två år senare.⁸⁴

Nordenson hade i början av 1947 kontaktats av Dahmén, som hänvisade till ett samtal där Nordenson sagt sig efter sina studier gärna vilja syssla med utrednings- och forskningsarbete. Dahmén kastade i brev till Nordenson ut ett lockande bete:

När Du är klar, kommer Du hit och får se Dig omkring i flera olika arbetsuppgifter. Vi har åtskilliga saker, som vi tro skulle intressera Dig. Så småningom – förslagsvis efter ett år – skulle Du sedan kunna inrikta Dig på någon speciell uppgift, som kan bli en avhandling. Vid det laget borde jag själv rimligen vara något så när klar med min bok och det bör då vara ur alla synpunkter lämpligt att lägga en ny avhandling på institutets slip.⁸⁵

Torsten Carlsson bekräftar: ”Jonas togs till IUI för att skriva avhandlingar. Han hade själv önskemål om detta och alla väntade sig det. Han var ju den typen.”⁸⁶ Nordenson förklarade sig ”glatt överraskad över anbudet” och accepterade det preliminärt ”med glädje” eftersom han inte kunde tänka sig ”en trevligare arbetsplats för en inbiten akademiker”. Enda kruxet var att han helst ville ”komma utomlands” ett tag efter examen. Han var dessutom mån om att planerna på en anställning vid IUI inte skulle avslöjas för hans professor i Uppsala, Erik Lindahl.⁸⁷

Den 1 mars 1948 anställdes Nordenson som forskningsassistent på IUI av Ingvar Svennilson. Där kom han att arbeta tillsammans med denne på den första långtidsutredningen.⁸⁸ Nordenson undersökte produktionsutvecklingen på ett antal områden och gjorde ett program för import- och exportutvecklingen.

Jonas Nordenson blev först, i likhet med Dahmén, tillförordnad chef, innan han 1 oktober 1951 blev ordinarie föreståndare efter det att Svennilson lämnat institutet för gott. Han stannade på IUI till 1 maj 1953 då Erland Waldenström värvade honom till Grängesbergskoncernen där han först blev försäljningsdirektör på moderbolaget Trafik AB Grängesberg-Oxelösund (TGO) och, från 1957, då staten

84 De biografiska uppgifterna om Jonas Nordenson kommer från Ersman (1991) och Jordahl (2009b).

85 Brev från Erik Dahmén till Jonas Nordenson, 3 februari 1947.

86 Intervju med Torsten Carlsson av Rolf Henriksson, 30 maj 1989.

87 Brev från Jonas Nordenson till Erik Dahmén, 11 februari 1947.

88 SOU 1948:45.

löste in LKAB från TGO, så när som på 4 procent, chef för TGO:s och LKAB:s gemensamma dotterbolag, Malmexport. ”Nordenson var en parentes på IUI. Det var aldrig meningen att han varaktigt skulle vara chef där”, säger Lars Nabseth.⁸⁹ Sitt chefsuppdrag skötte han emellertid väl, den korta tid det varade. ”Jonas var en utomordentligt begåvad ledare, skicklig i att utveckla forskning och strukturer för de utredningar och studier som IUI tog upp på sitt arbetsprogram. Han var en stimulerande chef – att leda vad som senare kallades en ’think tank’-stab var säkerligen ingen enkel uppgift”, sammanfattar Willem Pepler i sina memoarer.⁹⁰ Nordenson var inspirerande. Om hans tid på Gränges skriver Erland Waldenström:

Nordenson hade ett utomordentligt förhållande till sina medarbetare, inspirerande dem genom sitt intensiva intresse i arbetsuppgifterna och sin villighet att ge förtroenden och att lyssna. De höga krav han ställde på sig själv och på allt han företog sig var en moralisk kraft som spred sig genom hela organisationen. Samtidigt som han var sin egen strängaste domare mötte han sina medarbetare med värme och generositet.⁹¹

Jonas Nordenson, IUI:s chef 1951–53. Karikatyr av EWK.
Källa: *Svensk Tidskrift* (1964, s. 195).

Det finns ingen anledning att förmoda att Nordenson var annorlunda på Industriens Utredningsinstitut.

De flesta hade dock svårt att få grepp om Jonas Nordenson. Jan Wallander karakteriserade honom som ”den mest briljanta person som jag träffat”⁹² och Stig Ramel kallade honom ”en av sin generations finaste begåvningar”.⁹³ Nordenson upplevdes som en mycket begåvad person redan under studietiden i Uppsala.

⁸⁹ Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

⁹⁰ Pepler (2006, s. 180).

⁹¹ Waldenström (1976).

⁹² Wallander (1997, s. 325).

⁹³ Ramel (1976).

”Man betraktade med skräckblandad förtjusning detta intellektuella underbarn; en lång gänglig figur med goggles på den markerade profilen, ett sardoniskt leende i mungipan och en nonchalant ledighet i uppträdande och klädsel”, skriver Gunnar Unger i sitt porträtt av Nordenson i *Svensk Tidskrift*.⁹⁴

Jonas Nordenson var, i likhet med sin far, Harald Nordenson, en ”konstitutiv intelligensaristokrat”, men inte bara det,

... utan också en typisk teknokrat. Med otåligheten och arrogansen hos den lika snabb- som klartänkte, den lika skarp- som djupsinnige föreningar han expertens fanatiska vilja till objektivitet och fakticitet. Han tycker lika illa om oklara, suddiga och slappa formuleringar som oriktiga eller missvisande sakuppgifter. Är det något han inte kan stå ut med så är det känslotänkande resp. demagogi, speciellt inte i förening – som vanligen brukar vara fallet – med omständlighet och banalitet.⁹⁵

Torsten Carlsson bekräftar intrycket:

Det var alltid mycket fruktbart att tala med honom, för han hade alltid så många intressanta infallsvinklar. Sedan var han ju också en djupt moralisk person. Han ville inte veta av något skoj i vare sig vetenskapen eller i andra sammanhang. Han var oerhört nogräknad med vad som skulle vara rätt och riktigt.⁹⁶

Samtidigt vilade det en mörk och tragisk demon över Jonas Nordenson. De som kände honom och har skrivit om honom eller som vi har kunnat intervjuas är rörande överens:

Jonas var en olycklig människa. Få kunde som han sammanfatta en diskussion så att vi alla kände att det här är kvintessensen av det vi ville ha sagt, även om vi inte kunde formulera det lika bra och väl som Jonas. Men när han skulle sätta ner sina tankar på pappret då knöt det sig för honom och tvivlets svartalfer började gnaga honom. Han skyggade inför att formulera några definitiva slutsatser av sina resonemang och kände så starkt trycket att han förväntades åstadkomma något som inte bara var bra, det skulle också vara *lysande*. Varifrån trycket bland annat kunde komma var inte så svårt att föreställa sig om man mött hans far, den oerhört dominerande industriledaren och docenten i fysikalisk kemi – Harald Nordenson. Jonas kom därför aldrig att under sitt liv sätta de djupa spår, som många väntade sig och han själv så gärna ville.⁹⁷

94 Unger (1964, s. 194).

95 Ibid.

96 Intervju med Torsten Carlsson av Rolf Henriksson, 30 maj 1989.

97 Wallander (1997, s. 326).

Han hade sådana väldiga komplex och ingen tilltro till sin förmåga. Det var typiskt att man kunde ha en diskussion om ett ämne och så ställde sig Jonas upp och sade något och alla sade: ”Ja, men så är det precis.” Han hade, efter en ganska svävande diskussion, funnit det gemensamma och det väsentliga i det vi hade talat om. Men när man bad honom skriva ner det, då gick det inte. Då blev det aldrig någonting. Han hade ett depressivt drag som var påfallande. Han kom in i riksdagen sedan,⁹⁸ men det blev aldrig något av vad han gjorde. Han arbetade ihop med Ingvar i långtidsutredningarna. Det var väldigt påtagligt att han gjorde det, men då behövde han inte ta ansvar för det, för det var Ingvar som angav tonen, så det gjorde han väldigt bra.⁹⁹

Han var topp intellektuellt, men han hade skrivkramp. Han hade alltid bra synpunkter på det som skrevs, men vad gällde det egna skrivandet hade hans pappa satt en enorm press på honom. Jonas kände tyngden. Han blev förlamad, fast han kunde ha bidragit med ett brett perspektiv på hög nivå.¹⁰⁰

Hans rika intellektuella gåvor, hans analytiska förmåga, hans lysande sätt att presentera sina synpunkter väckte stor respekt och beundran – känslor som hans starkt självkritiska läggning förhindrade honom att själv dela.¹⁰¹

När Torsten Carlsson av Rolf Henriksson fick frågan om vad Nordenson skulle skriva sin avhandling om, svarade han:

Det var just det som var frågan. Jag hörde aldrig om något ämne, men möjligen att det hade att göra med något högtravande om kapitalbildningen, för han sade någon gång till mig att han avskydde sådana här saker som att jobba med primärmaterial, utan han ville ju helst ha något teoretiskt. Han var ju utomordentligt skickad. Han var inte bara allmänt ekonomiskt-teoretiskt skolad, han var ju filosofiskt skolad också.¹⁰²

Men så fort det kom till att skriva slog demonen till: ”hans oroliga sinnelag. Han var ju lite lätt nervös till sin läggning och hade svårt ...”¹⁰³ På frågan om Nordenson var arbetsnarkoman svarade Carlsson:

Ja, fast inte av den typen som sitter och gräver i siffror dag och natt, utan då mera att han flackade omkring och hade mycket omkring sig. Han hade överhuvudtaget svårt att skriva. Han hade väldigt magknip inför sådant. Jag minns att jag har

98 Jonas Nordenson var ledamot av första kammaren för Högerpartiet 1962–63.

99 Intervju med Jan Wallander, 14 april 2014.

100 Intervju med Per-Jonas Eliäson, 6 november 2017.

101 Ramel (1976).

102 Intervju med Torsten Carlsson av Rolf Henriksson, 30 maj 1989.

103 Ibid.

avtackat honom i något sammanhang, jag minns inte om det var från IUI eller någonting annat, för vi hade många gemensamma saker. Jag jämförde honom med en grekisk filosof för att många av dem är kända, men de har ingenting skrivit. De det har sagt har levt vidare muntligt genom lärjungarna. Jonas var ju en person som verkligen kunde fånga ett auditorium, ett seminarium, ta ledningen, inte genom att uppträda dominant, utan helt enkelt genom att efter att ha suttit ganska tyst bli så där blixtrande briljant så att alla blev alldeles förstummade.¹⁰⁴

”Han hade ingen förmåga att skriva. Han var fil.lic. i ekonomi och alla gick och väntade på att det skulle bli en avhandling, men det blev det aldrig”, sammanfattar Lars Nabseth.¹⁰⁵ Hans senare anställningar handlade enligt Göran Albinsson Bruhner, ”rätt mycket om att ’ta hand om Jonas’: Grängesberg, Sveriges Allmänna Exportförening, Svenska Bankföreningen, ganska anspråkslösa anställningar”.¹⁰⁶

Jonas Nordenson var en kulturell person, med starkt intresse för litteratur, teater, konst och musik. Han satt i Kungliga Operans styrelse och i Drottningholms-teaterns vänner. Hans rastlöshet fick honom att engagera sig på många områden, men han hade svårt att finna sinnesfrid. ”Ändå underkastade han sig själv en ständigt, stundom plågsam självprövning, vilket hindrade honom från att bli – annat än stundtals, och då ofta ombord på sin segelbåt – i egentlig mening harmonisk”, skriver Sven Ersman i sin artikel om Nordenson i *Svenskt biografiskt lexikon*.¹⁰⁷ På båten trivdes han, enligt Gunnar Unger: ”Jonas Nordenson är ... bakom sin lätt dyspeptiska intellektualism, något av en sportsman. Han är en entusiastisk seglare med en underbar båt och spelar gärna golf...”¹⁰⁸ ”Det var en väldigt fin människa”, säger Göran Albinsson Bruhner.¹⁰⁹ Tyvärr blev hans stund på jorden kort. Jonas Nordenson dog 1976, blott 56 år gammal, enligt uppgift ”av en blodkärlsbristning i samband med en trivial förkylning”.¹¹⁰

DET SVENSKA TULLSYSTEMET

Jonas Nordenson skrev mycket lite under sina år på Industriens Utredningsinstitut. Han deltog tillsammans med fem andra ekonomer i arbetet med debattboken *Konkurrens eller samverkan*, som publicerades av SNS 1951, men inte med något

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

¹⁰⁶ Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017.

¹⁰⁷ Ersman (1991, s. 312).

¹⁰⁸ Unger (1964, s. 196).

¹⁰⁹ Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017.

¹¹⁰ Ersman (1991, s. 312).

eget kapitel.¹¹¹ Därutöver skrev han bara ett bokkapitel och två artiklar – en om de svenska tullarna och en om kapitalbildningen och dess roll för välståndet under efterkrigstiden.

Bokkapitlet, där Nordenson kunde luta sig mot Erik Höök som medförfattare, har redan behandlats. Den första artikeln, publicerad i *Svensk Sparbankstidskrift* 1952, behandlade det svenska tullsystemet.¹¹² Det är en märklig artikel. Nordenson har lite svårt att riktigt bestämma sig för vad han tycker om tullar. Han börjar med att konstatera att, med undantag för jordbruket, hade tullar i stort sett avförts från den ekonomiska debatten i Sverige. Industrin hade arbetat under gynnsamma förhållanden och tullskydd hade varit överflödigt. Under 1952 hade emellertid det internationella konkurrenstrycket hårdnat, och frågan hade kommit i ett annat läge. ”I detta läge framstår det effektiva tullskydd, som beredes svensk industri, som efter internationella förhållanden mycket lågt”, konstaterar Nordenson.¹¹³ Detta hade lett till att Kungl. Maj:t hade tillkallat en kommitté som skulle utarbeta ett förslag till en ny tulltaxa, som skulle ersätta den från 1911.

Nordensons utgångspunkt för den fortsatta diskussionen är att de flesta svenskar troligen accepterade frihandelsargumentet, eftersom en fri handel ger det bästa ekonomiska resultatet för världsekonomin som helhet, men, framhåller han:

Erkännandet av denna sats, som för övrigt är härledd ur ganska speciella och icke alldeles realistiska förutsättningar, innebär icke nödvändigtvis att enskilda länder eller befolkningsgrupper ha ett rationellt intresse i upprätthållande av friast möjliga varuutbyte med andra länder. Det är nämligen fullt möjligt att de vinster som vissa länder och befolkningsgrupper inhösta vid en övergång från mera protektionistiska alternativ till en fri internationell handel delvis ske på andra länders och gruppers bekostnad.¹¹⁴

Nordenson menar att det inte går att falla tillbaka på ”enkla allmängiltiga satser” när man ska diskutera vilket handelspolitiskt alternativ som är bäst för ett enskilt land. ”Generellt kan blott visas, att det är fördelaktigare för ett land ur ekonomisk synpunkt att ha *någon* utrikeshandel än ingen alls”, skriver han.¹¹⁵ Men detta innebär inte att frånvaro av alla handelspolitiska restriktioner är optimalt. Resonemanget är oklart. Å ena sidan verkar Nordenson acceptera det klassiska ricar-

111 Brems m.fl. (1951). Boken diskuteras i kapitel 6, som ägnas åt Jan Wallander.

112 Nordenson (1952a).

113 Ibid., s. 353.

114 Ibid., s. 354.

115 Ibid.

dianska argumentet för frihandel: ett land kan konsumera mer om det handlar än det kan göra under autarki. Handeln framtvingar en specialisering på de produkter landet kan producera relativt sett billigt och de produkter landet producerar relativt dyrt kommer att importeras. Å andra sidan verkar han hävda att frihandeln inte får drivas för långt – ett konstigt ”lagomargument”. Vad Ricardo visade var att handel är bättre än autarki, och *mutatis mutandis*, också bättre än tullskydd, inte att det finns en viss, optimal, nivå på handeln. Nordensons argumentering är på kollisionskurs, inte bara med Ricardo, utan även med Eli Heckscher och Bertil Ohlin: ”De allmänna olikheterna mellan länder i naturliga och tekniska förutsättningar ta sig uttryck i olika levnadsstandardnivåer men äro icke avgörande för omfattningen av varuutbytet.”¹¹⁶ Argumenteringen är konstig. Ricardo härledde handeln ur skillnader i tekniska förutsättningar och själva grunden för Heckscher-Ohlinteoremet är skillnaden i faktorutrustning länder emellan.

Alltnog, Nordenson hävdar att det inte ”föreligger någon speciell sannolikhet för att frånvaro av alla restriktiva åtgärder på ett lands utrikeshandel är det samhällsekonomiskt sett optimala alternativet”,¹¹⁷ och övergår därefter till att gå igenom ett antal situationer där, enligt hans uppfattning, protektionism möjligen kan vara att föredra framför frihandel. Han börjar med ett klassiskt argument, Friedrich Lists motivering för ”uppfostringstullar”.¹¹⁸ Ett land kan ha industrigrenar som är outvecklade, som just har satts igång, och som producerar till kostnader över dem som råder på världsmarknaden. Detta beror emellertid enbart på bristande erfarenhet. Efterhand som dessa grenar producerar mer pressar de också ner sina kostnader, vad som i en senare tids terminologi skulle benämnas *learning by doing*. Under den tid det tar att reducera kostnaderna är, enligt Lists sätt att se, tullar motiverade, eftersom de hindrar verksamheten att slås ut av övermäktiga konkurrenter på världsmarknaden. När kostnaderna pressats till världsmarknadsnivå kan tullarna slopas. De en gång späda industrierna har vuxit upp och blivit konkurrenskraftiga.

Så långt List. Nordensons argument för uppfostringstullar löper längs delvis andra banor, närmast externa effekter:

Uppkomsten av industriell produktion på vissa områden skapar sålunda en gynnsam miljö för en fortsatt industrialiseringsprocess i andra områden. Detta tar sig t.ex. uttryck i framväxten av en arbetarstam med industriella erfarenheter, som kan utgöra basen för fortsatt industriell expansion.¹¹⁹

¹¹⁶ Ibid., s. 355.

¹¹⁷ Ibid., s. 354.

¹¹⁸ List (1888).

¹¹⁹ Nordenson (1952a, s. 355–356).

Pionjärindustrierna bidrar till att utveckla kreditväsendet, transportväsendet och forsknings- och utvecklingsverksamheten.

Nordenson medger emellertid också att uppfostringstullar kan motiveras även av kostnadssänkningar över tiden i en given industri och att det är just detta, och inga resonemang om allmän protektionism, som i utvecklade, industrialiserade länder kan motivera uppfostringstullar på speciella områden. ”Det är ... uppenbart att de principer för tullpolitiken, som äro rimliga när tullarnas syfte är att ge skydd för en allmän industrialiseringsprocess, ej kunna tillämpas på dagens Sverige.”¹²⁰ Tullar var bara tillämpliga på till exempel vissa grenar av den kemiska industrin.

Ett annat argument för tullar som Nordenson för fram är att de kan förbättra ett lands *terms of trade* genom att framtvinga en reduktion av priserna på importerade varor. Argumentet är emellertid tillämpligt endast på ”stora” länder, dvs. länder med så stor andel av världshandeln att förändringar i deras utrikeshandel påverkar de internationella priserna. I sådana fall kan man härleda en tullsats som maximerar välfärden för det land som inför den: den optimala tullen. Som Nordenson själv medger är dock Sverige i handelssammanhang att betrakta som ett ”litet” land, som får ta världsmarknadspriserna som givna. Härtill kommer risken för vedergällningstullar från andra länder. Möjligen kan tullar, eller hot om tullar, användas i förhandlingssyfte, för att få andra länder att minska sina tullar på svenska exportvaror.

Tullar ändrar inkomstfördelningen i ett land. När arbetskraft är en knapp faktor kan de öka reallönen i förhållande till andra faktorinkomster. Som Nordenson påpekar, hade i USA de förhållandevis höga importtullarna försvarats med just detta argument, men han underkänner motiveringen:

Emellertid kan detta tullargument icke ens från löntagarnas sida anses fullt bärkraftigt, ty en hög grad av protektionism kommer sannolikt i icke ringa grad minska effektiviteten i näringslivet och därmed ge en långsammare nationalinkomstutveckling. Även om löneandelen kan ökas, komma därför även löntagargrupperna att på längre sikt skadas av att hela kakan som skall delas blir mindre.¹²¹

Ett med fördelningsargumentet besläktat argument är att tullar skulle kunna öka sysselsättningsgraden i samhället, inte minst när en konjunktur nedgång i utlandet minskar exporten och sysselsättningen i hemlandet. Tullar skulle då kunna ge en impuls till ökad produktion och sysselsättning inom de importkonkurrerande näringsgrenarna. Detta sker dock på bekostnad av den totala effektiviteten i ekonomin. Därför kan det vara befogat att överväga andra alternativ, som till exem-

¹²⁰ Ibid., s. 357.

¹²¹ Ibid., s. 359.

pel devalvering, vilket dock kommer att försämra *terms of trade*. Vilket medel som är att föredra beror på vilka värderingar som styr politiken. ”Man har att väga riskerna för en på längre sikt ineffektiv produktionsinriktning mot en förhållandevis ogynnsammare utveckling av bytesförhållandena.”¹²²

Nordensons tullartikel utmynnar i en halvhjärtad argumentering för en i huvudsak fri handel, eller åtminstone för låga generella tullsatsar. Han inskränker sig till att upprepa de argument för tullar som han anser vara beaktansvärda: uppfostringstullar, optimumtullen, inkomstfördelnings- och sysselsättningsargumenten. Uppfostringstullar är bara tillämpliga på speciella branscher, det finns bättre medel än tullar att för att åstadkomma den önskade inkomstfördelningen och sysselsättningen bestäms mer av nationalinkomstens och produktionseffektivitetens utveckling än av tullskydd för arbetskraften. Optimumtullen, slutligen, ”det teoretiskt sett viktigaste samhällsekonomiska argumentet”,¹²³ är svår att bestämma utan ingående empirisk kännedom om de faktorer som bestämmer efterfrågan och utbudet på import- och exportvaror. Märkligt nog undviker Nordenson här att kommentera huruvida Sverige handelsmässigt var ett ”stort” eller ”litet land”. Allra sist kastar han in ett nytt argument – ett argument vars relevans han emellertid avstår från att diskutera: ”Författaren är givetvis medveten om att i de aktuella tullpolitiska övervägandena måste även andra målsättningar än ekonomiska beaktas, t.ex. beredskapspolitiska, sociala och statsfinansiella.”¹²⁴

KAPITALBILDNING OCH VÄLSTÅND

Jonas Nordensons andra artikel är från 1953 och behandlar kapitalbildningens roll för den svenska välståndsutvecklingen, avvägningen mellan privat och offentlig kapitalbildning och vikten av flexibilitet i investeringspolitiken.¹²⁵ Den återger det föredrag han höll på Industriförbundets årsmöte den 21 april. Utgångspunkten för hans betraktelse är det allmännas tilltagande inflytande på det ekonomiska livet under de senaste decennierna. Det offentliga andel av produktionen hade vuxit, liksom transfereringarna via skatte- och bidragssystemet, och genom detaljregleringar och fysiska kontroller hade staten och kommunerna ökat sitt inflytande över det privata näringslivet. Detta hade i sin tur påverkat investeringsverksamheten. Vid den tid Nordenson skrev sin artikel svarade den privata sektorn för 43 procent av de totala investeringarna, den offentliga sektorn för 33 procent och bostadsinvesteringarna, som Nordenson urskiljer som en särskild kategori, för 24

¹²² Ibid., s. 360.

¹²³ Ibid., s. 361.

¹²⁴ Ibid., s. 362.

¹²⁵ Nordenson (1953).

procent. Under efterkrigstiden hade bostadsbyggandets andel sjunkit, medan den privata och, allra mest, den offentliga sektorns andel hade ökat. Investeringarnas andel av BNP uppgick under denna tid till ungefär 20 procent, en siffra som troligen översteg den för förkrigstiden. Detta hade ökat sysselsättningen inom industrin med cirka 10 procent och ökat kapitalintensiteten i produktionen.

De ökade investeringarna hade emellertid också skapat balansproblem. Till stor del vilade de på en kreditexpansion som resulterat i ökad inflation och försvagad internationell konkurrenskraft. Nordenson pekar också på att investeringarnas sammansättning till viss del hade snedvridits, framför allt via byggnadsregleringen.

Denna reglering har ... handhåfts efter skiftande och oftast mycket oklara principer. Det kan över huvud taget knappast hävdas, att kapitalbildningen inriktning och omfattning under efterkrigstiden varit resultatet av en klart genomtänkt och konsekvent fullföljd investeringspolitik.¹²⁶

Orsaken till detta stod, enligt Nordenson, att finna i att diskussionen om investeringspolitiken hade utgått från premisser som skulle visa sig rimma illa med den utveckling som skulle komma att äga rum under efterkrigstiden. De rekommendationer som gjordes utgick från behovet av att upprätthålla full sysselsättning, vilket inte skulle visa sig bli något problem, medan bostadsinvesteringarna blev för låga. 1950 års långtidsutredning, i vilken Nordenson själv hade deltagit, kritiserade den förda investeringspolitiken. Den hade bortsett från behovet av flexibilitet, såväl kvantitativt som kvalitativt. Befolkningsökningen krävde ökade investeringar för att levnadsstandarden skulle kunna bevaras, inte bara i produktionsapparaten, utan även inom bostadssektorn.

Hänsyn måste tas till konjunkturen. Med ett argument som påminner om det Albert Hirschman skulle framföra i en klassisk bok om ekonomisk utveckling femton år senare:

I ett läge, där marknadsefterfrågan efter varor och tjänster tenderar att växa snabbare än tillgången och resurserna är fullt utnyttjade, kan sådana investeringar som snabbt utmognar i varor och tjänster för de marknader där spänningen mellan efterfrågan och tillgång är störst, sägas vara särskilt ”produktiva”. De bidrar till marknadsjämvikten.¹²⁷

¹²⁶ Ibid., s. 130.

¹²⁷ Ibid., s. 133. Hirschman går ett steg längre och hävdar att den ekonomiska utvecklingspolitikens uppgift är att se till att ojämlikheterna bibehålls. En ojämlikhet inom en bransch leder till korrekctionstendenser, men dessa genererar i sin tur nya ojämlikheter i andra branscher. Ökad produktion som svar på ett efterfrågeöverskott inom en viss bransch tenderar t.ex. att öka efterfrågan på insatsfaktorer som produceras av andra branscher. Produktionen inom dessa branscher ökas, etc. (Hirschman, 1958, s. 66–67 och kapitel 6).

Byggnadsinvesteringar i sociala anläggningar skulle däremot bli betungande under en högkonjunktur. För att på bästa sätt kunna balansera kraven på långsiktig produktionsökning mot kraven på ökad social standard måste hänsyn tas till i vilken konjunkturfas ekonomin befinner sig. Nordenson hävdar i sin artikel att de sociala investeringarna hade getts för stort utrymme:

Oavsett hur man i detalj beräknar siffrorna för sociala investeringar, kan man knappast undandra sig intrycket att investeringsprogrammen på detta område varit väl ambitiösa under en period, när konkurrensen om resurserna för olika ändamål varit mycket hård och lett till ett ständigt inflationstryck. Icke minst synes kvalitetskraven för anläggningar av social karaktär ha drivits kraftigt i höjden. Ett klart kostnadsmedvetande synes ha saknats och ersatts av en slags fullkomlighetssträvan.¹²⁸

Orsaken, som Nordenson såg det, stod att finna i de politiska beslut som hade föregått de sociala investeringarna. Principbesluten fattades utan att politikerna tog hänsyn till vilka resurser som deras genomförande skulle kräva, dvs. utan någon tanke på alternativkostnaden, t.ex. i form av reducerad privat konsumtion. I denna situation är det lätt att falla tillbaka på inflationsfinansiering av kapitalbildningen, men en sådan fungerar enbart på kort sikt. På lång sikt har konsumenterna vad som med en senare tids term skulle benämnas rationella förväntningar. De garderar sig på bästa möjliga sätt mot prisstegringarna. Penningsparandet reduceras och kostnadsstegringarna hämmar investeringarna. Konsumenterna är kluvna. Å ena sidan röstar de gärna för en kapitalbildning som leder till framtida standardhöjningar. Å den andra vill de höja sin konsumtion här och nu. Den ekonomiska politiken måste därför utformas på ett sätt som leder till ett individuellt sparande som befrämjar kapitalbildningen. Att öka skattetrycket är ingen lösning. Det leder enbart till att offentligt sparande ersätter det privata, inte till ökat totalsparande. Det senare åstadkoms snarare genom att minska skattesatserna.

Nordenson betonar också att investeringspolitiken måste utformas med hänsyn till att Sverige deltar i det internationella handelsutbytet. ”En fortsatt välståndsutveckling i vårt land är beroende av ett omfattande varuutbyte med andra länder”, skriver han.¹²⁹ (Glömda är alla argument om tullar.) Kapitalbildningen måste syfta till att stärka konkurrenskraften på de internationella marknaderna, och då främst på att gynna industri, eftersom det är industrin som svarar för exporten. Det går inte att satsa hårt på sociala investeringar i ett läge när konkur-

¹²⁸ Nordenson (1953, s. 135).

¹²⁹ Ibid., s. 136.

rentländerna satsar på att stärka sina industrisektorer. Det räcker inte med att ha ordning på kostnadsnivån och växelkursen. Konkurrensförmågan betingas i lika hög grad av anpassningsförmåga och förmåga till teknisk omvandling.

Tendensen när Nordenson skrev var emellertid snarast den motsatta. Industriinvesteringarna var på väg neråt, mest beroende på pessimistiska framtidsförväntningar, men även som ett resultat av den förda investeringspolitiken. Nordenson avslutar sitt resonemang med att ställa frågan om vilka ekonomisk-politiska medel som bör användas för att påverka de privata investeringarnas omfång och inriktning. Han urskiljer tre olika vägar. Den första består i fysiska kontroller, exemplifierade av byggnadsregleringen, oftast i kombination med en lätt penningpolitik. Det är ingen framkomlig väg. ”Erfarenheterna har icke blott visat de administrativa svårigheterna att effektivt handha regleringen, utan det har också visat sig praktiskt taget omöjligt att fastställa användbara principer för en bedömning av olika investeringsprojekt.”¹³⁰

Den andra vägen består i att den privata investeringsverksamheten påverkas med finanspolitiska medel, t.ex. via investerings- och konjunkturskatter, medan penningpolitiken förblir lätt så att de investeringsalternativ som klarar den finanspolitiska skärselden garanteras finansiering. Risken är emellertid att statsmakten frestas till en politik som visserligen beskattar företagen likformigt men samtidigt subventionerar olika produktionsgrenar och företag. ”I realiteten blir då inslaget av offentlig central dirigerings väsentligt.”¹³¹

Det tredje alternativ som Nordenson behandlar är att tillgången på kredit regleras så att den inte lämnar utrymme för flera investeringar än det finns produktionsresurser för. Här decentraliseras resursallokeringen till marknaden och till bankernas kreditprövning. Ej heller denna metod är emellertid perfekt. Även företag som inte har några omedelbara kreditbehov frestas att snegla på det kreditpolitiska läget när de fattar beslut. Nordenson uppfattar emellertid det decentraliserade alternativet som överlägset de andra två. Det berövar inte staten dess inflytande, utan genom att reglera relationen mellan olika räntesatser går det att påverka hur krediterna fördelas mellan olika ändamål.

Avslutningsvis varnar Nordenson för att falla tillbaka på inflexibla normer som lätt leder till störningar och snedvridningar i investeringsprocessen. Problem av detta slag tenderar i ett administrativt dirigerat system lätt att mötas av fler regleringar som i sin tur bara skapar nya problem som hopas ovanpå de gamla. Även det privata sparandet har emellertid ett drag av inflexibilitet över sig. Om det ökar har det en tendens att hamna i försäkringsinstitut och sparbanker. ”Det blir då angeläget att tillse, att ej snäva lagstiftningsregler eller huvudsakligen på

¹³⁰ Ibid., s. 138.

¹³¹ Ibid., s. 139.

tradition byggd praxis förhindrar en kanalisering av det enskilda sparandet till riskbärande investeringar i näringslivet.”¹³² Nordenson såg ingen grundläggande motsättning mellan det offentligas och det privata näringslivets krav. En institutionell ram baserad på lyhördhet och flexibilitet kan tillgodose båda och därigenom också garantera att de välståndsvinster som gjorts kan konsolideras och vidareutvecklas:

Jag tror det vore en vinning för vår ekonomi om enighet kunde nås om att en välutvecklad och aktiv penningpolitik och ett smidigt arbetande kreditväsen ger fullgoda möjligheter att tillvarata det allmännas berättigade intressen i den privata kapitalbildningen. Ty därmed skulle vägen beredas för ekonomisk stabilitet, rörlighet och decentralisering, tre grundvillkor för att kapitalbildningen skall kunna ge sitt fulla bidrag till välståndsutvecklingen.¹³³

Jonas Nordenson var ingen skribent, utan han var arbetsledare, medveten sådan, vilket kunde få en del att höja på ögonbrynen. I sitt bidrag till IFN:s jubileumsvolym 2009, skriver Lars Nabseth om när Roland Artles *Svenskt distributionsväsen* och Ragnar Bentzels *Inkomstfördelningen i Sverige*¹³⁴ publicerades:

De nämnda skrifterna hade Jonas Nordenson ... som första ledare. ... Nordenson skrev inte bara förordet till böckerna utan också en särskild notis om att han lett arbetet. Detta föranledde Torsten Gårdlund att tala om den episkopala karaktären för böckernas publicering i sin recension i *Svenska Dagbladet*. Jag tror inte att någon senare chef gjort om misstaget.¹³⁵

REKRYTERINGEN UNDER DAHMÉN OCH NORDENSON

Ett antal nya medarbetare rekryterades under Dahmén och Nordensons chefs-tid.¹³⁶ Rekryteringen befäster den bild som hade skapats av institutet under Ingvar Svennilsons tid, som en plantskola för såväl näringsliv och förvaltning som för universitetsvärlden. De två mest betydelsefulla nyrekryteringarna var av Lars Nabseth, civilekonom från Handelshögskolan och Odd Gulbrandsen från Lant-

¹³² Ibid., s. 140.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Bentzel (1952) och Artle (1952).

¹³⁵ Nabseth (2009, s. 117).

¹³⁶ Civilekonomen Alv Elshult hade anställts under Ingvar Svennilsons sista tid på institutet, från och med 1 juni 1949 (IUI 1949, s 5). Han stannade på institutet till 1953, då han blev ekonomichefsassistent och med tiden vice vd på SAAB i Linköping (*Arbetsgivaren*, 1953).

brukshögskolan, som båda kom till IUI 1952. Nabseth var IUI:s sekreterare 1955–58. Han lämnade institutet 1960 för en chefstjänst på Industriförbundets ekonomisk-politiska avdelning, men återvände till IUI som tillförordnad chef 1964–65 och som vd 1966–73. Nabseth skrev sin doktorsavhandling vid institutet. Den diskuteras i kapitel 16.

Agronomen, senare agronomie licentiaten, Odd Gulbrandsen var på IUI i en första omgång mellan 1952 och 1957, då han blev biträdande professor på Lantbrukshögskolan i Ultuna, där han också, efter en andra period på IUI 1967–69, blev professor i marknadslära. På IUI skrev han dels sin doktorsavhandling, dels två böcker tillsammans med Assar Lindbeck som ifrågasatte den dåtida jordbrukspolitiken. Vi återkommer till dessa skrifter i kapitel 5 och 23.

Hans Söderlund, född 1922, hade en jur.kand. från Stockholms Högskola 1945 och hade blivit civilekonom på Handelshögskolan 1947. Han anställdes 1950 och var IUI:s sekreterare 1951–54 för att därefter bli direktörsassistent på SAF och vd för Limhamns Golvindustri (Tarkett) innan han emigrerade till Schweiz 1969 för nya chefsposter.¹³⁷

Karl-Olov Samuelsson, även han anställd 1950, hade en fil.kand. från Uppsala och hade arbetat på Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen innan han kom till IUI, där han deltog i undersökningar av bryggerinäringen, televisionen, bilismen och konsumtionsutvecklingen. Samuelsson stannade till 1955, då han började arbeta på SAF.¹³⁸ Där var han först lönestatistiker, därefter chef för den avdelning som svarade för lönestatistiken inom SAF:s tjänstemannaområde. I mitten av 1970-talet gick Samuelsson över till SAF:s förhandlingsavdelning, där han blev ansvarig för det dagliga arbetet med det trygghetsavtal som hade träffats mellan SAF och PTK och de löpande kontakterna med Trygghetsrådet SAF-PTK.¹³⁹

Civilekonomen Einar Hardin var på IUI 1950–53. Där var han sekreterare i den s.k. produktivetsgruppen, en expertgrupp organiserad av IUI. Dessutom medverkade han i en utredning om bryggeriindustrin och en om den framtida televisionen i Sverige.¹⁴⁰ Han flyttade därefter till USA, där han, efter disputation på University of Minnesota, 1957, om tillverkningsplanering, gjorde akademisk karriär, med början på Michigan State University, där han sysslade med automatisering, utbildnings- och arbetsmarknadsekonomi.¹⁴¹

Kurt Eklöf, på IUI 1951–53 och 1955–56, licentiat i nationalekonomi, efter att ha studerat för Erik Lindahl i Uppsala, blev bankokommissarie i Sveriges Riksbank

¹³⁷ *Vem är det?* (1993).

¹³⁸ *Vem är vem?* (1968b).

¹³⁹ Albåge och Nilsson (1994).

¹⁴⁰ *Intyg* (1954). Dessa utredningar behandlas i kapitel 3 respektive kapitel 9. Under sin tid på IUI publicerade Hardin också en recension och en översikt av produktivitet och produktivetsmätningar: Hardin (1951, 1953).

¹⁴¹ Brev från Einar Hardin till Jan Wallander, 19 juli 1957.

och, mellan 1979 och 1989, vice riksbankschef, med ansvar för internationella frågor. Han var under åren 1964–66 också nordisk exekutivdirektör i Internationella Valutafonden. Eklöf bevarade uppenbarligen de dygder han inpräntats av Lindahl och på IUI också under sina år på Riksbanken.¹⁴² ”Han hyste stor respekt för god analys och ringa fördragsamhet med intellektuellt undermåliga resonemang. Mer än en bankdirektör kan vittna om den skoningslösa analys som deras propåer ibland utsattes för”, skrev Bengt Dennis och Thomas Franzén i sin dödsruna.¹⁴³

Wilhelm (senare Willem) Peppler kom till IUI 1951, efter att sedan 1949 ha varit amanuens på Sveriges Industriförbund. Peppler kände Jonas Nordenson sedan studenttiden, och när han fick ett erbjudande om anställning på IUI lämnade han Industriförbundet utan större saknad. Trots att Peppler trivdes väl på IUI kände han emellertid sig något av en outsider där. Hans bakgrund skilde sig på ett avgörande sätt från de flesta övrigas. Han hade tagit en jur.kand. på Stockholms Högskola 1948, men han hade bara ett betyg i nationalekonomi och inget i statistik. Detta uteslöt mera avancerade arbetsuppgifter. Peppler fick skriva kvartalsrapporter om det ekonomiska läget och göra ”försiktigt hållna” kortsiktsprognoser för olika industribranscher. Rapporterna distribuerades till Arbetsgivareföreningens medlemsföretag.¹⁴⁴ Själv bedrev han ingen forskning på institutet, så när Jonas Nordenson, efter att själv ha lämnat IUI 1953, frågade om han var intresserad av att börja på Gränges för att så småningom bli chef för dess tyska försäljningsverksamhet tvekade han inte. Det blev inledningen till en framgångsrik internationell karriär.

Per Hilding var pol.mag. från Uppsala. Han arbetade på IUI mellan 1952 och 1954, med ett projekt om kvinnors arbetsliv. När han lämnade institutet påbörjade han en ämbetsmannakarriär, först som sekreterare åt finansborgarrådet John Bergvall i Stockholm, sedermera talman i riksdagens första kammare, och därefter som utredare vid landstinget i Gävle. Hilding hade engagerat sig i politiken, för Folkpartiet, redan under studenttiden, och 1960 blev han invald i första kammaren på åtta år. Därefter var han chefredaktör och ansvarig utgivare för Gefle Dagblad under tjugo år.¹⁴⁵

Förutom Odd Gulbrandsen var det två andra av dem som anställdes på IUI mellan 1949 och 1953 som skulle gå vidare till akademiska lärartjänster: Lars O. Andersson – ”Loa”, som han alltid kallades – och Stig Rydorff, båda på IUI mellan 1952 och 1955. Lars O. Andersson var pol. mag. innan han kom till IUI och under sin tid på institutet läste han på Handelshögskolan, där han diplomerades 1956. På IUI gjorde han en utredning om den svenska småindustrin, undersökte

¹⁴² Hertz och Mutén (1995), Dennis och Franzén (1995).

¹⁴³ Dennis och Franzén (1995).

¹⁴⁴ Peppler (2006, s.123).

¹⁴⁵ Lindblad (2014).

aktiestockens fördelning på olika ägarkategorier i ett stort industriföretag och bistod olika forskare med statistiska undersökningar.¹⁴⁶ Efter IUI-tiden blev han först aktuarie på Statens Järnvägars ekonomibyrå och sedan, efter en ekonomie licentiat i Lund 1963, på avhandlingen *Börsnoterade bolags aktieinnehav*, universitetslektor i företagsekonomi vid samma universitet, där han även blev hedersdoktor 1990. Han skrev ett antal uppskattade böcker i företagsekonomi, främst *Allmän företagsekonomi*, som utkom i ett stort antal upplagor från 1964 och blev en standardbok i universitetsundervisningen i företagsekonomi.¹⁴⁷

Stig Rydorff, som var fil.kand. när han kom till IUI, tog licentiatexamen i nationalekonomi i Uppsala 1955. Följande år blev han biträdande lärare på Handelshögskolan samtidigt som han ingick i den statliga stabiliseringsutredningen.¹⁴⁸ 1963 befordrades Rydorff till universitetslektor.¹⁴⁹ Oräkneliga generationer Handelsstudenter fick ta del av hans förstaårskurs i mikroekonomi.

INSPIRATION FRÅN AMERIKA

Som ett led i sin personalutveckling hade Industriens Utredningsinstitut 1947 instiftat ett årligt resestipendium. För 1950 tilldelades detta Herman Holm och för 1951 Torsten Carlsson, båda sekreterare vid IUI, båda för studier i USA. Holm studerade under sju månader 1951–1952 företagsorganisation och relationerna mellan företagsledningar och anställda i amerikanska storföretag. Större delen av tiden tillbringade han i New England, vid Yaleuniversitetet i New Haven och Massachusetts Institute of Technology (MIT) i Cambridge. Holm gjorde också studiebesök på ett antal företag både på östkusten och i Mellanvästern.

Sina intryck av relationerna mellan företagsledningar och anställda sammanfattade Herman Holm i en artikel i *Svensk Tidskrift*.¹⁵⁰ Den bild han tecknar är en som å ena sidan karakteriseras av långt mer konflikt än vad som var förekommande på svenska arbetsplatser, och som å andra sidan pekar på stor heterogenitet. Konflikter var långt vanligare på toppnivå än på lokal nivå. Dock skriver Holm,

... är det knappast någon tvekan om att man i flertalet fall skall finna att motsättningarna äro mera djupgående och konfliktladdade än i Sverige. Avtalsupp görel-

¹⁴⁶ *Betyg* (1955).

¹⁴⁷ Andersson (1964).

¹⁴⁸ SOU 1961:42.

¹⁴⁹ *Vem är vem?* (1968a).

¹⁵⁰ Holm (1953a).

serna präglas oftare av tvång och hot om konflikt, och bägge parter anstränga sig mera att pressa motparten till det yttersta utan större hänsyn till återverkningarna på de framtida relationerna [...] I USA har anpassningen mellan företagare och fackförening långt kvar till det "modus vivendi" som på det hela taget präglar situationen i Sverige.¹⁵¹

Holm såg situationen som en "kamp för tillvaron" där båda parter ansåg deras själva existens som självständig part stod på spel. Det var bittra strider runt företagsledningens privilegium att leda och fördela arbetet, som fackföreningarna tenderade att betrakta som stridande mot de grundsatser om social jämlikhet och allas lika chanser som var en uttalad amerikansk grundsats. Framtiden kunde emellertid bjuda på förändringar. Det pågick ett generationsskifte på båda sidor, som förhoppningsvis skulle leda till att ytterlighetsuppfattningarna pressades tillbaka, men säkert var det inte.

Den andra huvudpunkten i Holms program utgjordes av företagsstudier. Dessa redogjorde han för i sin reserapport till IUI:s styrelse.¹⁵² Holm inkluderar sju specifika punkter: arbetsfördelning och specialisering, decentralisering av beslutanderätt och ansvar, resultat- och ansvarskontroll, förmännens ställning, utbildning och befäl, interna kommunikationer och incitament ("incentives") och sammanfattar de erfarenheter han gjort på sina sexton företagsbesök.

Torsten Carlssons USA-vistelse var något kortare än Holms, sex månader under 1951 och 1952. Även Carlsson lämnade en reserapport.¹⁵³ Utgångspunkten för hans studiebesök var att han på IUI höll på med "undersökningar rörande enskilda industriföretags utvecklingsproblem, undersökningar som syftade till att ge företagsledningarna underlag för att bedöma behovet av tillverkningskapacitet, försörjningen med arbetskraft och råvaror etc."¹⁵⁴ I Sverige var det få företag som hade försökt skapa organ som kunde analysera de samhällsekonomiska faktorer som därvid kunde vara av betydelse. Situationen i USA var helt annorlunda. Det var den Carlsson ville studera.

De tre första månaderna av sin vistelse tillbringade Torsten Carlsson på västkusten och resten av tiden var han i New York, med undantag för en fjorton dagars avstickare till Chicago. Sin tillvaro delade han mellan universitet, offentliga organisationer och företag. Vad Carlsson fann var att de företag han besökte alla hade "egna ekonomiska utredningsavdelningar av hög klass", organiserade efter sinsemellan helt olika principer. Vissa var rena forskningsorgan, medan andra var mera indragna i direktionsarbetet. De som hade lyckats bäst var de

151 Ibid., s. 8.

152 Holm (1953b)

153 Carlsson (1952).

154 Ibid., s. 1.

avdelningar som tagit god tid på sig att kartlägga den miljö i vilket företaget arbetade och inte ”för tidigt satt upp prognosmakeri på arbetsprogrammet”.

1949 hade IUI:s dynamiske chef, Ingvar Svennilson, lämnat institutet. Den följande femårsperioden blev något av en övergångsperiod. Precis som under de första åren efter IUI:s tillblivelse kom IUI att styras av två chefer som bara stannade ett par år. De lyckades icke desto mindre hålla fast i och utveckla verksamheten. Pågående utredningar slutfördes och nya påbörjades i jämn takt. Ny personal rekryterades. Allt pekade mot en framgångsrik framtid. Ännu hade inte IUI riktigt fått den luft under vingarna som verksamheten behövde, men det var bara en tidsfråga. Institutets första år hade varit goda och den positiva utvecklingen fortsatte under Erik Dahméns och Jonas Nordensons fögderier. Manegen var välkrattad för den chef som tillträdde 1953 och som skulle stanna ända till 1961: Jan Wallander.

KAPITEL 2

KASSANDRA BLICKAR BAKÅT: INDUSTRINS OMVANDLING

I september 1949 förordnades Erik Dahmén som chef för IUI till och med utgången av 1950. I maj det senare året lade han fram sin doktorsavhandling *Svensk industriell företagarverksamhet: Kausalanalys av den industriella utvecklingen 1919–1939*, som hade vuxit fram som ett projekt inom IUI, som fick stor betydelse för den fortsatta forskningen vid institutet och som på lång sikt influerade ett antal forskare inom olika discipliner.¹ Efter disputationen lämnade han IUI för Stockholms Enskilda Bank. Vi har i kapitel 1 gett en kort presentation av Dahmén. Här kommer vi att redogöra för hans utveckling fram till och med – och något bortom – doktorsavhandlingen.

”FÖRSTUDIER”

I boken *Development Blocks and Industrial Transformation: The Dahménian Approach to Economic Development*, utgiven av Bo Carlsson och Rolf Henriksson i samband med Erik Dahmén's sjuttiofemårsdag 1991, dokumenteras och kommenteras Dahmén's utveckling från studierna i Lund på 1930-talet, via licentiatavhandlingen 1941, till doktorsavhandlingen 1950 och det mottagande denna rönte.²

Henriksson har dessutom i senare uppsatser fördjupat sig ytterligare i Dahmén's utveckling fram till och med licentiatuppsatsen.³ Dahmén började sina akademiska studier i Lund 1935. Han tog tre betyg i nationalekonomi för Johan Åkerman och två i vardera statistik (för Sven Wicksell) och statskunskap. Dahmén noterar i en minnesanteckning att Åkerman ”uppmuntrade mig i hög grad, fäste min uppmärksamhet framför allt på Veblen och Schumpeter och gav mig åtskillig ekonomiskhistorisk litteratur att läsa”.⁴ Tvåbetygsuppsatsen i nationalekonomi

1 Dahmén (1950a, 1950b).

2 Carlsson och Henriksson (1991).

3 Henriksson (1996, 2002).

4 Dahmén (u.å.). Dahmén umgicks mycket i Åkermans hem, Ringsjögården, och skriver att där ”ondgjorde vi oss tillsammans över Hitler och tyskarna i gemen”.

1936 behandlade det tyska krigsskadeståndets ekonomiska konsekvenser.⁵ Åkerman var vid denna tid påverkad av Hayek och idén om felinvesteringar som ett argument mot Keynes och Stockholmskolorns fixering vid total efterfrågan. Han föreslog därför att Dahmén skulle fokusera på felinvesteringar i sina fortsatta studier. Första tecknet på att Dahmén tagit Åkermans råd *ad notam* kan, enligt Henriksson, spåras till ett debattinlägg vid ett nordiskt möte för yngre socialekonomer i Helsingfors 1937: ”Felinvesteringar var för honom helt enkelt en fråga om bristande matchning mellan specifika investeringar och specifikt sparande.”⁶

Dahmén argument vid konferensen i Helsingfors avslöjade ett metodologiskt synsätt som skulle bli den kanske avgörande alierande faktorn i den gradvisa skilsmässan mellan honom och keynesianerna. Hans uppfattning var förankrad på mikroplanet och han var mycket främmande för att resonera om sparande och investeringar på Stockholmskolorns och Keynes aggregerade nivå. Han såg liksom Åkerman aggregat av det slaget som helt enkelt statistiska kategorier om vilka ”kausala” påståenden inte kan göras.⁷

Enligt Rolf Henriksson var Dahmén perspektiv vid denna tid kortsiktigt och konjunkturteoretiskt. Två år senare var han klar med en trebetygsuppsats om begreppet felinvestering som konjunkturteoretiskt instrument och presenterade en nedkortad och reviderad version av uppsatsen vid en konferens i Köpenhamn.⁸ Nu hade hans syn kommit att inkludera ”ett deciderat långtidsperspektiv”⁹ och han gjorde nu flitigt bruk av det åkermanska begreppet ”blickfält”.

Joseph Schumpeters *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung* från 1911¹⁰ hade funnits med i den kurslitteratur som omfattades av Åkermans tentamen 1936 men det var inte förrän 1940 som Dahmén på allvar började intressera sig för Schumpeter. Året därpå behandlade han honom på licentiatseminariet¹¹ och publicerade en recension av hans nyutkomna *Business Cycles*¹² i *Statsvetenskaplig Tidskrift*.¹³ Dahmén recension visar att Schumpeters teori om den ekonomiska

5 Dahmén (1936). Uppsatsen skrevs enligt en notering på titelbladet i Haverdal sommaren 1936 i hög värme som vissa dagar uppgick till 30 grader.

6 Carlsson och Henriksson (1991, s. 18).

7 Ibid., s. 18.

8 Dahmén (1939).

9 Henriksson (2002, s. 73).

10 Schumpeter (1912), engelsk version i Schumpeter (1934). Det tyska originalet är daterat 1912 men publicerades 1911.

11 Dahmén (1941a).

12 Schumpeter (1939).

13 Dahmén (1941b).

utvecklingen fick ”ett djupgående inflytande på honom”.¹⁴ Dahmén accepterade tanken på innovationer som drivkraft och entreprenören som nyckelfigur i den ekonomiska utvecklingen men hade samtidigt vissa invändningar. Han tyckte att Schumpeter var alltför fastlåst i tanken på att processen börjar och slutar i ett jämviktstillstånd och använde nu i ökad utsträckning ett begrepp som Schumpeter inte gjort bruk av – omvandling – i bl.a. följande mening: ”Det är Schumpeters förtjänst att ha visat, att konjunkturfenomenet är ett omvandlingsfenomen, att konjunkturteori egentligen måste vara strukturteori eller rättare sagt strukturförvandlingsteori.”¹⁵ Att Schumpeter betraktade genomslaget för innovationer som en gradvis process öppnade en ny horisont: ”Detta innebar en öppning för Dahmén begrepp utvecklingsblock”, konstaterar Henriksson,¹⁶ ett begrepp som kom till världens kändedom i Dahmén licentiatavhandling *Ekonomisk strukturanalys* våren 1941. Begreppet var enligt Henriksson ”bara en omdöpning av det block av strategiska felinvesteringar som han tidigare identifierat i sin egen forskning”.¹⁷ Inflytandet från Schumpeter skärpte Dahmén blick för omvandlingens positiva och negativa sidor:

Joseph Schumpeter.
Källa: Wikipedia.

Schumpeters starka betoning av företagarfaktorn som den drivande kraften i den ekonomiska utvecklingen gjorde att Dahmén med större skärpa än tidigare kom att fokusera på den positiva sidan. Men genom detta kom hans tidigare förståelse för den negativa sidans mekanismer att ytterligare fördjupas och framför allt blev slutresultatet för hans del en klarare uppfattning om interaktionen mellan de två sidorna ... Man skulle kanske kunna säga att 1941 innebar ett perspektivskifte i

¹⁴ Carlsson och Henriksson (1991, s. 20).

¹⁵ Dahmén (1941b, s. 200)

¹⁶ Carlsson och Henriksson (1991, s. 21).

¹⁷ Henriksson (2002, s. 86).

Dahmén ansats. Det som inträffat var ett skift från en depressiv hayekiansk syn till en motsatt mera öppen och kreativitetsbejakande schumpeteriansk syn.¹⁸

Dahmén sammanfattade de huvudsakliga tankegångarna i licentiatavhandlingen i en artikel i *Ekonomisk Tidskrift* 1942.¹⁹ Han inledde med att peka på klyftan mellan teori och empiri inom konjunkturforskningen:

Den har sin principiella grund i den omständigheten, att konjunkturteorien i så stor utsträckning använder begrepp, som täcka totala kategorier, dvs. summor eller genomsnitt sådana som ”(totala) sparandet”, ”(totala) investeringen”, ”(totala) köpkraften”, ”genomsnittliga produktiviteten av realkapitalet” etc. *I en orsaksanalys äro enligt min mening dylika totalitetsbegrepp alltid otillräckliga, ofta otjänliga och direkt vilseledande* [...] I stället för analys med totalitetsbegrepp bör man använda den *specifika analysmetoden*, vars begrepp i motsats till totalitetsbegreppen *tvinga* fram analysens anknytning till de specifika orsakskedjorna mellan totala kategorier – till olika handlande subjekt: individer, företag och grupper [...] Det gäller att systematiskt tränga bakom de totala kategorierna; en förklaring av konjunkturfenomenet bör inte knytas till en bristande överensstämmelse mellan totala kategorier utan till en strukturell omvandlingsprocess.²⁰

Dahmén fortsatte att arbeta med den ekonomiska utvecklingens positiva och negativa sidor: upptagande av något nytt respektive avveckling av något gammalt, alltså just den process som av Schumpeter vid denna tid fick den slagkraftiga beteckningen ”skapande förstörelse”,²¹ och de strukturella spänningar som uppstår längs vägen. Därmed var det dags för lanseringen av nyckelbegreppet utvecklingsblock, vilket exemplifierades med järnvägsnätets gradvisa utbyggnad.

För att klargöra innebörden av dessa strukturella spänningar i den ekonomiska utvecklingen kan man tala om *utvecklingsblock* ... Dylika utvecklingsblock kunna icke fullbordas ”i ett slag”, men så länge de icke äro fullbordade, föreligger en viss bristande strukturell balans.²²

Rolf Henriksson sammanfattar i ett opublicerat manuskript Dahmén utveckling fram till dess hans analysapparat låg färdig att sättas in på den svenska industriella utvecklingen:

¹⁸ Ibid., s. 87–88.

¹⁹ Licentiatseminariet ägde rum 2 december 1942 med Wilhelm Paues som opponent. Paues hade tagit en jur. kand. vid Stockholms Högskola och blev senare för en kort tid – 1958 – anställd vid IUI.

²⁰ Dahmén (1942, s. 177–178).

²¹ Begreppet lanserades i Schumpeter (1942).

²² Dahmén (1942, s. 182–183).

De mest radikala revideringarna skedde i inledningsskedet, då Dahmén startade utifrån en konjunkturteoretiskt orienterad begreppsuppsättning, föreslagen av Åkerman, med Hayeks felinvesteringsbegrepp i centrum. Inom blott några år hade Dahmén, dock uppenbarligen inte enbart under inflytande av Åkerman, utvecklat denna ansats till embryot för en långsiktig strukturomvandlingsteori, som förklarade varför depressioner kunde bli långvariga. Dahmén kan här sägas ha föregripit mycket av det som Schumpeter något senare kom att analysera under rubriken ”creative destruction”. Han kom till slut, under direkt påverkan av Schumpeters *Business Cycles*, att komplettera den långa felinvesteringsansatsen med dennes innovationsteori. Med den nådde Dahmén fram till sitt utvecklingsblocksbegrepp, presenterat i en lic. avh. av 1942. Med detta begrepp i centrum slutfördes fusionen mellan hans egen strukturomvandlingsteori och Schumpeters innovationsteori. Därmed var Dahmén analysapparat för studiet av produktions-systemets utvecklingsdynamik färdig.²³

Dahmén licentiatavhandling uppskattades inte bara av Johan Åkerman utan också av en annan ekonomiprofessor: Erik Lindahl. Dahmén umgicks flitigt med Lindahl under de år (1939–41) då den senare var verksam i Lund.²⁴ På Lindahls rekommendation blev Dahmén av Svennilson 1942 anställd vid Industriens Utredningsinstitut. Han kom till IUI med planer på att bedriva empiriskt arbete i avhandlingens anda. På IUI fick han emellertid, inte minst på grund av det pågående världskriget, händerna fulla med annat arbete och planerna på en doktorsavhandling fick vila. Samtidigt blev arbetet vid IUI som var empiriskt och gällde svensk industri, som Carlsson och Henriksson förklarar, en viktig förberedelse för avhandlingsarbetet.²⁵

DOKTORSAVHANDLINGEN

Vid krigsslutet tog Dahmén på nytt upp avhandlingstråden. Om man får tro Dahmén själv väcktes idén om en avhandling genom ett plötsligt infall av Svennilson, som vittnar om dennes kombination av tankspriddhet och idériakedom:

Så råkade det hända att Du [Svennilson] i min närvaro satt och talade med några – vilka minns jag inte – om vad vi gjorde på IUI. Plötsligt nämnde Du liksom i förbigående, att jag skulle samla material och analysera företagsbildningen i Sverige och företagets tillväxt. Det hade det aldrig varit tal om och jag vet än i dag inte om Du hittade på det just då eller om Du trodde att vi talat om saken. Vi

²³ Henriksson (2008, s. 5).

²⁴ Dahmén (u.å.).

²⁵ Carlsson och Henriksson (1991).

hade emellertid aldrig talat om det eller över huvud taget om hur en eventuell avhandling för min del skulle läggas upp. Men jag höll god min och lät de närvarande få intrycket att vi haft ingående diskussioner. Därefter satte jag – fortfarande utan att vi närmare diskuterade saken – igång med insamling och bearbetning av material i minst sagt stor skala.²⁶

Enligt Bo Carlsson och Rolf Henriksson gick Dahmén plan till att börja med ut på att tillsammans med någon annan forskare göra en jämförande studie av den ekonomiska utvecklingen i USA och Sverige. Han blev emellertid avrådd från detta upplägg av Ingvar Svennilson som tyckte att det verkade riskabelt och ansåg att han borde begränsa sin studie till Sverige, närmare bestämt till företags inträde och utträde inom vissa utvalda delar av den svenska industrin.

Sålunda påverkad av Svennilson, utformade Dahmén sitt avhandlingsprojekt som en studie av omvandlingsprocessen i svensk industri. För att lägga en så bred komparativ grund som möjligt utvidgades studien till att omfatta hela den svenska industrin, bortsett från råvarusektorer som gruvor och skogsbruk ... Vad han planerade var inget mindre än en omfattande ekonomisk-historisk avhandling om Sveriges moderna industriella historia fast från en mycket speciell synvinkel. ... Det empiriska arbete som krävdes för den studie som påbörjades 1946 innebar framtagning och insamling av data i en omfattning som inte kunde ha genomförts av Dahmén själv. Snart var större delen av de anställda vid IUI involverade i hans projekt [...] Med tanke på projektets omfattning är det förbluffande att det kunde genomföras inom loppet av fyra år.²⁷

Flera av de IUI-medarbetare som arbetade under och med Dahmén vid denna tid har vittnat om sin medverkan i hans avhandlingsarbete. Erik Ruist var en av dem: ”Ett par personer hjälpte honom på heltid med insamling och bearbetning av det väldiga primärmaterialet, och alla var vi väl indragna i arbetet i något sammanhang.” Arbetet var mycket lärorikt: ”Vi lärde av varandra, och kanske mest av Erik Dahmén.”²⁸

Första gången Dahmén's blivande doktorsavhandling nämns i IUI:s styrelseprotokoll är vid ett sammanträde i mars 1946. Ingvar Svennilson redogjorde då för ”en planerad större undersökning av företagsbildningen och företagsdöden under mellankrigsperioden” och fick styrelsens välsignelse.²⁹ I verksamhetsberättelsen för 1946 anges syftet med undersökningen:

²⁶ Dahmén (1958).

²⁷ Carlsson och Henriksson (1991, s. 47–48).

²⁸ Ruist (2009, s. 192–193).

²⁹ *Protokoll* (1946, s. 1).

Syftet är att få till stånd en kartläggning av vissa sidor av den industriella företagsamheten i Sverige, dess förutsättningar och livsvillkor samt dess allmänna utveckling. Avsikten är sålunda bl.a. att belysa, i vilken utsträckning den svenska industriproduktionen under mellankrigstiden vuxit genom tillkomsten av nya företag resp. genom utveckling av äldre företag, vidare i vilken utsträckning industriföretag uppstått i direkt anslutning till tidigare hantverks- eller handelsrörelse i förhållande till grundande av dotterföretag o.d. Vidare eftersträvas en belysning av företagsgrundarnas sociala och ekonomiska ursprung, av finansieringsförhållandena vid startande av företag och vid företagens senare utveckling, de lokaliseringsbestämmande faktorerna m.m.³⁰

Undersökningen rivstartade och redan under sommaren och hösten 1946 skickades en enkät ut till tusentals företag. Ett antal företag blev också föremål för personliga kontakter eller besök. ”Företagsledarnas beredvillighet att lämna upplysning om företagets grundande och utveckling har överlag varit mycket stor.”³¹ I verksamhetsberättelsen för 1947 heter det att den preliminära bearbetningen av det insamlade materialet avslutats, att vissa kompletteringar pågick genom studiebesök och intervjuer och att undersökningen beräknades vara i stort sett klar hösten 1948.³² Vid ett styrelsemöte i november 1948 redogjorde Dahmén för sitt arbete med den preliminära titeln ”Svensk industriell företagsbildning och företagsdöd under mellankrigstiden 1919–1939”.³³ I verksamhetsberättelsen för 1948 heter det att ”utredningen hålkortsbearbetats”, att den statistiska behandlingen av primärmaterialet därför kunde anses avslutad och att delar av utredningen färdigställdes i manuskript för diskussion inom institutet.³⁴ I verksamhetsberättelsen för 1949 konstaterades att utredningen skulle föreligga i tryck i april 1950.³⁵ Så blev också fallet.

In i det sista försökte Dahmén få Ingvar Svennilson (som ju befann sig i Schweiz) att kommentera manuset. ”Jag skulle sätta mycket stort värde på, om Du kunde avdela någon tid till att läsa åtminstone vissa delar av mina korrektur innan de gå till ombrytning”, skrev han i brev i januari. Men tiden rann ut. ”Till min stora sorg har jag fått förgäves vänta på de korrektur, som Du lovade att skicka, försedda med marginalanteckningar”, skrev han i mars och tillade: ”Nu är

30 IUI (1947a, s. 2–3).

31 IUI (1946, s. 1). Enligt verksamhetsberättelsen för andra halvåret 1946 (IUI 1946) hade rundfrågor ställts till 4 000 sedan 1919 startade företag, och enligt verksamhetsberättelsen för hela året (IUI 1947b) till 5 000 sedan 1915 startade företag. I avhandlingens källförteckning (Dahmén 1950, s. 401) anges att närmare 2 000 frågeformulär besvarats.

32 IUI (1947b, s. 1).

33 *Protokoll* (1948, s. 4).

34 IUI (1948, s. 2).

35 IUI (1950b, s. 2).

det inte mycket att göra åt saken, eftersom hela boken föreligger i ombrutet skick om en vecka.” Svenilsons reaktion kom i början av maj. Han förklarade att han haft ”ett minst lika pressande arbete som Du de senaste månaderna” och därför först de senaste veckorna haft tid att läsa delar av manuskriptet. Svenilson menade att hans marginalanteckningar inte hade så stor betydelse mer än att Dahmén inför disputationen borde tänka igenom förhållandet mellan investeringar och innovationer. Om Dahmén’s arbete i allmänhet gav han omdömet ”att det utan vidare är en av de förnämligaste avhandlingar som gjorts i Sverige. När jag läste Ditt manuskript har jag helt enkelt bara varit imponerad av den oerhörda mängd fakta som Du lyckats ordna på ett så fint sätt.”³⁶

Erik Dahmén’s doktorsavhandling 1950.

Avhandlingen består av två band.³⁷ Det andra bandet, som är ett omfattande statistiskt appendix, kan vi lämna därhän. Det första bandet består av fyra delar: I första delen behandlas kritiska och konstruktiva utgångspunkter, den ekonomiska utvecklingen före första världskriget, den ekonomiska utvecklingen under mellankrigstiden och begrepp och frågeställningar. I andra delen, om mellankrigstidens industriella produktionsomvandling, analyseras en rad avancerande och stagnerande industrier. I tredje delen, om mellankrigstidens industriella företagsbildning, företagsutveckling och företagsdöd, analyseras branscher med livlig respektive ringa företagsbildning. I fjärde delen, slutsatser (på hela 40 sidor), presenteras sammanfattning och avslutande synpunkter.³⁸

³⁶ Brev från Erik Dahmén till Ingvar Svenilson, 24 januari och 13 mars 1950 och från Ingvar Svenilson till Erik Dahmén, 10 maj 1950.

³⁷ Dahmén (1950a), (1950b).

³⁸ Dahmén sammanfattade sina resultat i en föreläsningsserie som i sin tur låg till grund för en bok (Dahmén 1953) på 64 behändiga sidor, att jämföra med avhandlingens över 700 sidor (428 sidor i band 1 plus 295 sidor med statistik i band 2).

I avhandlingens första kapitel levererar Dahmén ”kritiska och konstruktiva utgångspunkter”. Han inleder den kritiska avdelningen med påståendet att studiet av den ekonomiska utvecklingen följt tre huvudvägar: konjunkturteori, empirisk konjunkturforskning och ekonomisk historieforskning. Konjunkturforskningen arbetade med begrepp som efterfrågan, nationalinkomst, ränta, likviditet, sparande, investering, import, export och sysselsättning, begrepp som inte kunde fånga ”den ekonomiska utvecklingens omvandlingsaspekt”.

Med dessa totalitetsbegrepp som instrument och med en empirisk forskning som tar sikte på motsvarande total kategorier, är det tydligt, att det i första hand är allmänna aspekter av den ekonomiska utvecklingen ... som anläggas. De drivande krafterna bakom investeringarna, bakom de teknisk-ekonomiska övervägandena, de nya varorna och de nya produktionsmetoderna osv., har det legat mindre nära till hands att komma in på med utgångspunkt från en analys med totalitetsbegrepp av antydd typ.³⁹

För den ekonomiska historieforskningen hade konjunkturteoriens totalitetsbegrepp enligt Dahmén tätt sig främmande och ”[o]nekligen har en viss skepsis gentemot teori över huvud blivit följderna härav”.⁴⁰

Följden av den antydda utvecklingen har därför blivit, att omvandlingen, som principiellt varit ett av historikernas primära och konjunkturforskningens sekundära studieobjekt, endast i ringa utsträckning blivit studerad med hjälp av teoretisk systematik [...] En klyfta eller i varje fall en ringa Kooperation mellan konjunkturforskare och ekonometriker å ena sidan och historiker å andra sidan framträder på ett iögonenfallande sätt i den ekonomiska utvecklingsforskningen ... Föreliggande arbetes ... första arbetshypotes kan mot bakgrunden av det nu anförda sägas vara, att en analys av faktiska, historiska förlopp med utgångspunkt från explicita, teoretiska frågeställningar, dvs. en kausalanalys, har de bästa förutsättningarna att leda till en samordning mellan nationalekonomiens konjunkturforskning och den ekonomiska historieforskningen.⁴¹

I avdelningen ”Konstruktiva utgångspunkter” redovisar Dahmén sina inspirationskällor: för det första Veblens evolutionära syn på utveckling, för det andra Åkermans kausalanalys och för det tredje Schumpeters dynamiska syn på företaget. Den sistnämnde hade haft störst betydelse för avhandlingen: ”Hans problemställning öppnar i all sin enkelhet goda möjligheter till en systematisk och

³⁹ Dahmén (1950a, s. 5).

⁴⁰ Ibid., s. 6.

⁴¹ Ibid., s. 6–7.

teoretisk men till faktiska förlopp knuten analys bl.a. av den ekonomiska omvandlingen.”⁴²

Sist i inledningskapitlet preciserar Dahmén sin undersökning i tre punkter: 1. Begränsning till mellankrigstidens Sverige. 2. Begränsning till industriell utveckling. 3. ”[E]n analys av den industriella omvandlingsprocessen skjutes i förgrunden och kombineras med en analys av företagsbildningen, företagsutvecklingen och företagsdöden.”⁴³

Dahménns begreppsapparat, presenterad i kapitel 4 i avhandlingen, har blivit välkänd. Några av hans centrala begrepp är följande:

- Omvandlingsprocessens positiva och negativa sida, där den positiva är tillkomsten av innovationer och den negativa avvecklingen av gamla kombinationer av produktionsfaktorer.
- Avancerande, stagnerande och vikande industrier.
- Marknadssugning (ökad efterfrågan oberoende av företagets åtgärder) och marknadsutvidgning (ökad efterfrågan beroende av företagets åtgärder).
- Felinvestering.
- Strukturer (ekonomisk politik, samhälle, näringsliv och arbetsmarknad, bransch, företag).

Utvecklingsblocken introducerades märkligt nog inte i detta kapitel utan dök upp lite längre fram i kapitel 5. Att begreppet fick ”en ganska undanskymd plats” i avhandlingen antyder, med ekonomihistorikern Kalle Westbergs ord, ”att Dahmén inte själv ansåg begreppet så betydelsefullt till en början”.⁴⁴ Av en minnesanteckning framgår dock att Dahmén tidigt funderat över begreppet. Han skriver nämligen om sin avhandling att utvecklingsblocket

... var det som blev mest uppmärksammat, framför allt av historiker. Det hade tillkommit redan efter läsning om den engelska textilindustrins 1700-talshistoria. Kvintessensen låg i dess Ex-ante-karaktär, vilket innebar fokusering inte bara på enskilda innovationer utan på somlig företagarverksamhets specifika kombinationer av investeringar, ofta innovationer, och andra aktiviteter, kombinationer som var en förutsättning för framgångsrikt marknadsskapande ... Utvecklingsblockens antal, karaktär, innebörd och potentiella kraft var ett betydande inslag i den eko-

⁴² Ibid., s. 11.

⁴³ Ibid., s. 12.

⁴⁴ Westberg (2007, s. 58–59). Begreppet dök första gången upp i kapitel 5 om den industriella omvandlingen före mellankrigstiden och gällde då elektrifiering.

nomiska verklighetens dynamik som inte kunde observeras och förstås av den vanliga makroteorin och inte heller av den förhärskande mikroteorin.⁴⁵

I avhandlingen delade Dahmén upp den industriella omvandlingens i två skeden, omfattande 1920- respektive 1930-talet. Om det första skedet heter det:

1920-talet var inte ... en period som i första hand karakteriserades av vad som i F.U. [föreliggande undersökning] kallats marknadssugning [...] De under nästan hela 1920-talet mycket starkt expanderande exportföretagen inom verkstadsindustrierna byggde till väsentlig del sin framgång på marknadsutvidgning tack vare nya eller unga varor [...] I den industriella expansion, som kom till stånd under 1920-talet vid sidan av stagnation och tillbakagång inom åtskilliga områden, lågo de drivande krafterna sålunda i påfallande grad *inom* industrien.⁴⁶

Vid 1920-talets slut hade många utvecklingsblock påbörjats, inte minst på kommunikationernas område (bilism, elektrifiering av järnvägar, radio), samtidigt som det förelåg starka strukturella spänningar inom företagen, vilka i huvudsak berodde på att så många tekniska nyheter kommit fram på en gång efter första världskriget. Dahmén formulerade ”en bestämd slutsats”: ”*Den svenska industrien stod vid 20-talets slut just i början av en stark och allmän expansion i den meningen, att förutsättningar på område efter område skapats eller just höllo på att skapas för en sådan.*”⁴⁷ Få och obetydliga felinvesteringar hade gjorts. ”De ekonomiska svårigheter man mötte under 30-talets första år berodde ojämförligt mera på att man under det föregående årtiondet investerat för litet än på att man investerat för mycket.”⁴⁸

Om den industriella omvandlingens andra skede förklarade Dahmén ”att 30-talets svenska kris och depression inte var uttryck för någon kamp mellan nytt och gammalt inom Sveriges gränser eller för någon försämrad strategisk position för det svenska näringslivet i världsekonomin och att den inte heller kan ses såsom en följd av den närmast föregående svenska högkonjunkturen”.⁴⁹

Under 1930-talet spreds innovationerna från 1920-talet på bred front och betydelsefulla utvecklingsblock fullbordades. Depressionen blev bara ett ”mellanspel mellan omvandlingens första och andra akt”. ”Så snart en ljusning kunde skönjas på marknaderna för Sveriges stora exportprodukter, frigjordes hela raden av starka expansionistiska krafter ...”⁵⁰

45 Dahmén (u.å., s. 8).

46 Dahmén (1950a, s. 368–369).

47 Ibid., s. 372.

48 Ibid., s. 373.

49 Ibid., s. 376.

50 Ibid., s. 377.

Dahmén konstaterade vidare ”att 30-talet utmärktes av marknadssugning för hela industrigrenar och branscher på ett helt annat sätt än 1920-talet. En hel rad industrier fingo med andra ord under 1930-talet en efterfrågeökning på sina produkter utan något starkare samband med vad som hände inom deras murar.”⁵¹ Ett skäl till detta var att antalet födda, antalet ingångna äktenskap och hushållsbildningen ökade jämfört med 1920-talet. Skyddet mot importkonkurrens och den nya penning- och valutapolitiken sedan Sverige lämnat guldmyntfoten bidrog. Fullbordandet av utvecklingsblock innebar i sig en stark marknadssugning. Dahmén talade till och med om 1930-talets ”ur nästan alla synpunkter verkligen ’allmänna’ högkonjunktur”.⁵²

En påtaglig tendens under mellankrigstiden var att många nya företagare kom från arbetarklassen och många av deras företag var inte inriktade på tillväxt utan drevs enligt den så kallade levebrödsprincipen.

Erik Dahmén's opponent: Johan Åkerman.
Källa: Rolf G. H. Henriksson (red.), Konjunkturinstitutet under Erik Lundbergs tid. Tillbakablickar vid 50-årsjubileet. Stockholm: Konjunkturinstitutet, 1987, s. 5.

MED BERÖM GODKÄND

Lördagen den 20 maj 1950 disputerade Erik Dahmén i Lund. Förste opponent var professor Johan Åkerman, andre opponent fil. lic. Jonas Nordenson från IUI och skämtsam tredje opponent pol. mag. Torsten Carlsson, likaledes från IUI. I avhandlingens förord hade Dahmén tackat samtliga tre för deras bidrag till avhandlingen. Åkerman hade varit Dahmén's lärare i nationalekonomi och avsatt ”starka intryck” och med Nordenson, Carlsson och andra kollegor på IUI hade han fört ”rikt givande och informella diskussioner”.⁵³ I betygsnämnden satt lundaprofessorerna Carsten Welinder, finansrätt och finansvetenskap, Holger

⁵¹ Ibid., s. 379.

⁵² Ibid., s. 393.

⁵³ Ibid, s. xvi–xvii.

Arbman, nordisk och jämförande fornkunskap, och Gunnar Aspelin, teoretisk filosofi.

Opponenten Johan Åkerman hade formulerat betygsnämndens yttrande i fyra punkter: För det första hade Dahmén kastat nytt ljus över industrialismen under mellankrigstiden: ”Vi ha genom avhandlingen fått en ny, långt sannare och mer konkret bild av den industriella utvecklingen i vårt land än den som tidigare varit känd.” För det andra hade han åstadkommit en kausalanalys av utvecklingen, som visserligen ”kunnat vara avsevärt skarpare och därtill fullföljts längre”, tillfört värdefulla nya begrepp – inte minst ”utvecklingsblock” – och övertagit en del äldre begrepp som ”innovation” och ”felinvestering”, vilka han dock ”icke underkastat tillräckligt inträngande granskning”. För det tredje hade Dahmén genomfört en statistisk analys av det omfattande nya materialet, en analys som i första bandets kapitel 10 och 11 (om företagsbildning, företagsdöd och konjunkturer) inte var tillräckligt genomförd; dock var den verbala analysen god. För det fjärde hade han endast tangerat uppgiften att jämföra data från kausalanalysen av företagsbildning och företagsdöd med konjunkturförloppet; här hade han kunnat göra mer. Åkermans slutsats löd: ”Lic. Dahmén’s avhandling är sålunda en betydande prestation. Visserligen hade det varit önskvärt, att avhandlingens rent deskriptiva delar begränsats till förmån för statistisk-analytiska partier, men det samlade resultatet är dock av stort och obestridligt värde.”⁵⁴

Åkerman föreslog betyget med beröm godkänd för såväl avhandling som för-svar. Carsten Welinder lade fram ett kort yttrande som gick ut på att Dahmén’s teoretiska begreppsapparat var ganska knapphändig men att avhandlingen med hänsyn till de värdefulla empiriska undersökningarna var väl värd betyget med beröm godkänd.⁵⁵ Betygsnämnden var enig om att detta var det betyg Dahmén förtjänade och gav dessutom Dahmén docentkompetens.⁵⁶

Disputationen var en stor händelse för IUI. Samtliga forskare vid institutet utom Ingvar Svennilson var närvarande vid begivenheten och på den efterföljande doktorsmiddagen på Akademiska Föreningen. Svennilson var fullt upptagen av sitt arbete om tillväxt och stagnation i den europeiska ekonomin och hade inte hunnit läsa Dahmén’s slutversion.⁵⁷

⁵⁴ Universitetsarkivet/Arkivcentrum Syd (1950, § 393, bilaga 393A).

⁵⁵ Ibid., bilaga 393B.

⁵⁶ Avhandlingen fick flera priser: Vetenskapsakademiens Arnbergska pris, Lunds universitets Dahlgrenska pris och The Schumpeter Award vid Harvard University.

⁵⁷ Carlsson och Henriksson (1991, s. 73) och Dahmén (u.å.).

DET SVENSKA MOTTAGANDET

Enligt Bo Carlsson och Rolf Henriksson fick Erik Dahmén's avhandling ett entusiastiskt mottagande i pressen. "Ingen annan svensk avhandling i ekonomi tycks ha tilldragit sig så mycket allmänt intresse som det som bestods Dahmén's arbete."⁵⁸ Exakt var detta stora intresse i pressen tog sig uttryck är emellertid oklart, bortsett från att avhandlingen ägnades en tvåspaltare i *Svenska Dagbladet* en vecka före disputationen.⁵⁹ Att avhandlingen väckte betydande uppmärksamhet bland ekonomer och ekonomihistoriker av facket är däremot oomtvistligt och redovisas i den av Carlsson och Henriksson redigerade volymen om Dahmén från 1991.

Först ut att recensera avhandlingen var Arthur Montgomery, professor i national-ekonomi med ekonomisk och social historia vid Handelshögskolan i Stockholm. Han tog i *Ekonomisk Revy* sin utgångspunkt i de farhågor som framförts av bland annat Ruben Rausing och Harald Nordenson om en avmattning i det privata nyföretagandet under 1930-talet. De farhågorna bestyrktes av Dahmén's avhandling vad gällde större företag men samtidigt hade det förekommit en avsevärd nybildning av mindre företag, som startats enligt levebrödsprincipen och som kunde ses som en demokratisering av företagarverksamheten till följd av ökad utbildning och klassutjämning. Trots dessa positiva tendenser dominerade hos Montgomery oron över "hur vi i längden skulle kunna undvara den hälsosamma och stimulerande konkurrens, som nybildning av företag i större format innebär".⁶⁰ Han berörde inte med ett ord Dahmén's begreppsapparat men var imponerad av det statistiska materialet och tillade: "Han har härvid kunnat utnyttja de möjligheter Industriens Utredningsinstitut erbjuder, och institutet har härmed ånyo gjort den ekonomiska forskningen en stor tjänst."⁶¹

Erik Lundbergs recension inflöt i första numret av *Ekonomisk Tidskrift* 1951. Han konstaterade inledningsvis att avhandlingen innehöll ofantligt mycket – ny empiri, ny teori, nya aspekter på gamla problem. Ett längre citat är befogat eftersom det ger en bra bild av Dahmén's verk:

Huvudsyftet med avhandlingen är att belysa och förklara *omvandlingsprocessen* inom svensk industri. Det gäller att tränga bakom konjunkturforskningens total kategorier för investering, sparande, konsumtionsutgifter och ge liv och konkretion åt expansionsprocessen genom att studera hur initiativen kom till och genomfördes, hur nya

⁵⁸ Carlsson och Henriksson (1991, s. 73).

⁵⁹ *Svenska Dagbladet* (1950a). *Svenska Dagbladet* (1950b) redogjorde för tio disputationer som ägt rum i fyra städer på samma dag. Dahmén's disputation omnämndes mycket kort under hänvisning till artikeln (*Svenska Dagbladet* 1950a) veckan dessförinnan.

⁶⁰ Montgomery (1950, s. 329).

⁶¹ *Ibid.*, s. 326.

metoder och nya varor trängde ut gamla, hur nya företag föddes och gamla dog, hur överhuvudtaget den dynamiska utvecklingen bestod i en ständig strid mellan nytt och gammalt [...] Dahmén:s undersökningsmetoder innebära i själva verket en utmaning riktad mot den keynesianska teoritypen vare sig denna arbetar med rent teoretiska modeller eller bygges ut till ekonometriska tillämpningar. Totalkategorierna dölja de omvandlingsprocesser inom olika delar av näringslivet, som enligt Dahmén utgöra drivkrafterna för den ekonomiska utvecklingen och som inte kunna förutsättas som givna. Samtidigt utgör föreliggande arbete också en utmaning riktad mot den ekonomiska historieforskningens metoder. Dahmén är ytterst angelägen om att med allt sitt material inte fastna i ren empiri med beskrivning av den ekonomiska utvecklingen. Det är fråga om kausalanalys byggd på explicita teoretiska frågeställningar – men i stor utsträckning med en annan begreppsapparat och andra frågor än dem, som konjunktur- eller expansionsteorien arbetar med [...] I sista hand bör man enligt Dahmén söka nå fram till en systematisk samordning, en syntes mellan konjunkturforskningen (i vidaste mening som teori för den ekonomiska utvecklingen) och den ekonomiska historieforskningen.⁶²

Det föreföll emellertid Lundberg som om Dahmén överväldigats av sitt material, sina nya aspekter och framför allt sin teoretiska apparat. ”Karakteristiskt för arbetet är i själva verket en stark benägenhet till generella och svepande omdömen om olika epoker och om de karakteristiska dragen för olika industrigrenars utveckling.” Dahmén hade rent av gått in ”i en skog med ’lösa och farliga’ begrepp”.⁶³ Lundberg reagerade särskilt mot de bestämda omdömena om den roll marknadsutvidgning och marknadssugning spelat för utvecklingen inom olika industrigrenar och mot karakteristikerna av 1920- respektive 1930-talet. ”Dahmén:s tendens till alltför kategoriska teser ... kan väl något skämtsamt betecknas som utslag av ’begreppsugning’.”⁶⁴ Lundbergs slutomdöme var emellertid mycket gott:

En pionjärinsats, som denna avhandling utan tvivel representerar, får av naturliga skäl en viss entusiastisk ensidighet såsom nyttig och stimulerande reaktion mot tidigare försummelser inom konjunktur- och historieforskningen. Det råder intet tvivel om att här föreliggande forskningsresultat för lång tid framöver komma att utgöra en ny och fruktbar grund för såväl ytterligare empiriska undersökningar av omvandlingsprocessen som för nytänkande i fråga om sammanhangen och drivkrafterna under ekonomisk expansion [...] Vi ha fått en bild av företagsbildningen och företagsdöden under mellankrigsperioden, som vi tidigare fullständigt saknat.⁶⁵

62 Lundberg (1951, s. 66–67).

63 Ibid., s. 67.

64 Ibid., s. 69.

65 Ibid., s. 71.

I februari 1951 diskuterades Dahmén's avhandling i Nationalekonomiska klubben.⁶⁶ Diskussionen, som varade i tre timmar, inleddes av ekonomihistorikern Kurt Samuelsson som menade att avhandlingen var alltför beroende av Schumpeters och Åkermans idéer och att ”de så kallade innovationerna” hade blivit föremål för en begreppsapparat som var ägnad att förvirra såväl läsarna som författaren.⁶⁷ Ernst Söderlund, ekonomihistoriker och professor vid Stockholms Högskola, ansåg däremot att Dahmén's metod var utmärkt och underströk behovet av att utgå från teoretiska premisser. Erik Lundberg sade sig vara såväl förtrolad av som förvånad över vissa inslag i Dahmén's bok. Framför allt hade han (likom i sin recension) svårt att förstå distinktionen mellan marknadssugning och marknadsutvidgning under 1920- respektive 1930-talet. Båda mekanismerna var igång hela tiden och karakteristiken av årtiondena hade därför fått en alltför kategorisk utformning. Han fann vidare den stora nybildningen av företag åren 1932–34 särskilt intressant men tyckte inte att Dahmén hade tagit tillräcklig hänsyn till betydelsen av kronans depreciering 1931 för denna nybildning. Johan Åkerman ville i sitt inlägg bidra med en nyckel till förståelse av Dahmén's metod. Nyckeln låg i att begreppet felinvestering från första början varit Dahmén's utgångspunkt och lett fram till begreppet utvecklingsblock, vilket var Dahmén's största uppfinning. Enligt Åkerman borde man vara tacksam mot Dahmén eftersom denne genomfört en undersökning av ett så stort material så noggrant och gjort det möjligt att relatera strukturella och konjunkturella förändringar till varandra.

Mot slutet av diskussionen vände sig Dahmén till ekonomihistorikerna och efterlyste deras syn på begreppsapparaten. Kurt Samuelsson ville se så lite av den varan som möjligt. Eli Heckscher förklarade att det inte fanns något i avhandlingen som inte redan var representerat i den ekonomisk-historiska forskningen. Han tyckte att det var fel att som Dahmén skilja på konjunkturforskning, ekonometri och ekonomisk historia. Dahmén svarade att hans analys inte avvek särskilt mycket från den ekonomisk-historiska men tog avstamp i vissa specifika begrepp och att hans tänkande därför var mer deduktivt. Heckscher menade att ekonomernas konjunkturforskning var alltför kortsiktig och bortsåg från att ekonomi innebär abstraktion från en samhällelig kontext. Dahmén svarade att Heckscher's karakteristik av ekonomer var orättvis, att ekonomer visst hade analyserat långa förlopp och tagit hänsyn till teknisk, politisk, ekonomisk och social interdependens. Heckscher ville veta vilka ekonomer det i så fall handlade om och Dahmén's svar var förutsägbart: Veblen och Åkerman, varpå Heckscher replikerade att Åker-

66 En översikt av klubbens aktiviteter finns i Henriksson (1987). Här använder vi oss av Carlssons och Henrikssons (1991) engelska översättning av diskussionen om Dahmén som hade protokollförts av Åke Elmér.

67 Carlsson och Henriksson (1991, s. 77–78).

man var konjunkturcykelteoretiker och Veblen sociolog. Lundberg intervenerade i meningsbytet med att konstatera att alla ägnade sig åt långa perspektiv. Skillnaden var bara att ekonomerna ägnade sig åt nyare och Heckscher åt äldre tider. Heckschers slutreplik gick ut på att konjunkturforskningen ägnar sig åt upprepade sekvenser medan historien är ”*einmalig*”.⁶⁸

DET INTERNATIONELLA MOTTAGANDET

I engelskspråkiga tidskrifter recenserades Dahmén av två framstående forskare som kunde läsa svenska. Först ut var Brinley Thomas, ekonomiprofessor vid University College Cardiff, i *Economic Journal*, 1951. Thomas hade vistats i Sverige i början av 1930-talet och var väl bekant med svenska ekonomer och svensk ekonomi. Han reagerade precis som Lundberg mot bilden av ett 1920-tal präglad av marknadsutvidgning och ett 1930-tal präglad av marknadssugning och menade att det var omöjligt att ge statistisk precision åt en sådan distinktion. Det mest originella bidraget handlade om de många företagens uppgång och fall.

Thomas spekulerade vidare i att den svenska varianten av fabiansk socialism, av de nya affärsmännens sociala bakgrunder att döma, tycktes gå mot ”egendomsägande demokrati”. ”Kanske den verkliga ’medelväg’ som Sverige kan utveckla är en välfärdsstat från den gamla världen injicerad med Amerikas uppfinningsrikedom, rådighet och produktivitet.” Slutomdömet var positivt: ”Trots lösligheten i vissa av hans begrepp är herr Dahmén att gratulera till en bok som är både solid och stimulerande.”⁶⁹ Dess kvalitet berodde enligt Thomas mycket på de tankar Johan Åkerman under lång tid utvecklat.

John H. Wuorinen från Columbia University ansåg i *Journal of Economic History* att Dahmén’s metod var ”föredömligt belyst” i den andra volymen av hans avhandling. De 16 appendixen och 250 sidorna med tabeller demonstrerade ”den solida grunden och det deskriptiva och analytiska innehållet i den första volymen.”⁷⁰ Wuorinen framhöll också att Dahmén gjort engelskspråkiga läsare en stor tjänst med sin engelska sammanfattning men beklagade samtidigt att inte fler nordiska forskare fick sina arbeten översatta till engelska.

68 Ibid., s. 91. Westberg (2007, s. 53) ser likheter i ekonomernas och ekonomihistorikernas reaktion. Från båda håll tyckte man att ambitionen att studera successiv ekonomisk förändring var bra och innovativ. ”Men på samma sätt är båda parter skeptiska till Dahmén’s begreppsapparat då de menar att den brister i operationalitet.”

69 Thomas (1950, s. 628–629).

70 Wuorinen (1951, s. 163).

Alexander Gerschenkron.
Källa: Harvard University.

Åren gick, men 1957 dök en omfattande recension av ingen mindre än Alexander Gerschenkron (som kunde läsa svenska) upp i *Review of Economics and Statistics*. Han konstaterade att även om den ursprungliga stimulansen kommit från Åkerman så var det Schumpeters ande som svävade över den ”formidabla forskningsinsatsen”.⁷¹ Gerschenkron menade att Dahmén inte var ekonomisk teoretiker utan ekonomisk historiker genom att han var mindre intresserad av att verifiera en teoretisk modell än av att applicera modellen på empiriskt material. Liksom tidigare recensenter ansåg Gerschenkron att materialet inte så lätt lät sig pressas in i klassificeringarna marknadsutvidgning och marknadssugning. Han förvånade sig också över Dahmén’s karakterisering av 1920-talet, med strukturella spänningar och formering av utvecklingsblock, och 1930-talet, då dessa spänningar försvann och utvecklingsblocken utvecklades. ”För dem som har i minnet det välmående 20-talet i kontrast mot det hungriga 30-talet kan diskussionen om Sverige framstå som något överklig.”⁷²

Ett resultat som framhölls av Gerschenkron var att innovationer ofta skapades i gamla företag. ”Schumpeters antagande att innovationer i allmänhet lanseras av nya män i nya företag gäller alltså inte för Sverige under mellankrigstiden.”⁷³ Han avslutade med konstaterandet att de begrepp och metoder som utvecklats av Dahmén med framgång skulle kunna användas i studier av andra länder och andra perioder. Själv trodde han sig ha mycket att vinna på att utvidga sina stu-

⁷¹ Gerschenkron (1957, s. 471).

⁷² Ibid., s. 474.

⁷³ Ibid., s. 473.

dier i den riktning som Dahmén anvisat. Dahmén's studie var av särskilt intresse för dem som ägnade sig åt företagarnas roll i den ekonomiska historien. ”Nästan vartenda ett av professor Dahmén's resultat kan omvandlas till en fråga inom det entreprenöriella angreppssättet i ekonomisk historia.”⁷⁴

Trots Gerschenkron's flöde av lovord dröjde det dock ända till 1970 innan (första delen av) Dahmén's avhandling kom ut på engelska.⁷⁵

DAHÉMÉN LÄMNA SKUTAN

Erik Dahmén hade flera år före disputationen fått och accepterat ett erbjudande om anställning vid Stockholms Enskilda Bank men fått respekt för att färdigställa sin avhandling. När han 1950 lämnade IUI förädrades han vid en avskedsmiddag på Skansen⁷⁶ av kollegorna en humoristisk hyllning för sin avhandling och övriga verksamhet vid institutet. ”Få torde i själva verket de siffror vara, som icke slutligen ingingo i de Dahmén'ska samlingarna”, skrev Gösta Ahlberg och fortsatte: ”Ofta var det, som om det Dahmén'ska arbetsrummet plötsligt upplystes av snilleblixtar, vilka syntes korsa varandra, ja, sig själva.”⁷⁷ Herman Holm skrev om ”den nyligen gjorda upptäckten av den s.k. *omvandlingsprocessen* i det ekonomiska livet, en upptäckt som t.o.m. ställer graviditetsteorien i skuggan” och vidare: ”Personer utrustade med outgrundliga drivande krafter dyka plötsligt upp på arenan. De gör en del fiffiga kombinationer och fullborda ett par utvecklingsblock.” Enligt Erik Ruist skulle de korrelationskoefficienter som kunde beräknas utifrån siffermaterialet i avhandlingens band 2 lagda bredvid varandra ”räcka nästan fem gånger runt jorden”.⁷⁸

EN UPPFÖLJARE

Att Dahmén ”lämnat skutan” innebar inte att hans arv förslösades vid IUI. Under 1953 publicerades en bok, *Företagsbildningen förr och nu*, byggd på en föreläsningsserie vid Handelshögskolan i vilken Dahmén på ett lättfattligt sätt sammanfattade företagareverksamheten i Sverige från industrialismens pionjärtid och fram till andra världskriget. Han började med att konstatera att hela omdaning av näringsliv och samhälle bestod av en ”fortgående kamp mellan

⁷⁴ Ibid., s. 575–476.

⁷⁵ Dahmén (1970). Enligt Dahmén (u.å.) var det just Gerschenkron och/eller Rondo Cameron som tog initiativ till översättningen. Boken blev emellertid ingen kioskvältare, enligt Dahmén själv (u.å., s. 10–11) ”därför att klyftan mellan nationalekonomi och ekonomisk historia vid det laget hade blivit både bred och djup”.

⁷⁶ *Aftonbladet* (1950, s. 9).

⁷⁷ IUI (1950f, s. 5–6).

⁷⁸ Ibid., s. 30–31, 42.

gammalt och nytt” och att det nya skapades inom ramen för ett privatkapitalistiskt näringsliv.⁷⁹

Dahmén beskrev hur de tidiga företagarinitiativen togs av människor som tillhörde över- eller medelklassen, inte minst gross- eller detaljhandlare, medan arbetskraften ofta kom från det gamla hantverket eller från kategorin hemarbetare. Att Dahmén inte direkt gick i Veblens fotspår framgår av att han tvärtemot denne framhåller affärsmännens och inte teknikernas betydelse för företaget:

Den viktigaste förklaringen till att hantverkarna mycket sällan blevo industriföretagare är, att det för industriellt företagande fordrades mera än teknisk kunskap. Hantverkarna voro emellertid framför allt tekniker och kravet på affärsskicklighet voro inte så höga under skråhantverkets tid. De saknade ju också kontakter med andra länder och hade dessutom blivit vana vid den trygghet, som skråväsendet gav dem. Vidare föraktade de ofta de nya industriprodukterna, som i många fall hotade deras egen näring. Handelns män voro däremot framför allt affärsmän, inte tekniker och de voro vana vid att ta risker.⁸⁰

I boken kom Dahmén in på begreppet utvecklingsblock endast i förbigående när han om företagarna konstaterade att ”många stupade därför att de voro för tidigt ute och voro ur stånd att hålla ut tills hela ’utvecklingsblock’ hunnit fullbordas”.⁸¹

Mot slutet av 1800-talet, när ett välorganiserat bankväsende kunde stödja företagarverksamheten, gick företagsbildningen in i ett lugnare tempo. Kombinationer av många projekt krävde kapital, risktagande ”och mången gång också hänsynslöshet och hårdhet”. Men framför allt krävdes – och här vilar en schumpetersk anda över Åkermans formulering – ”en kombinationsförmåga och en blick för större sammanhang som ofta förutsatte, att man inte var alltför mycket engagerad i den dagliga verksamheten i ett företag utan i stället, att man kunde stå litet vid sidan av”. Samtidigt var staten företagarvänlig, eftersom företagarna ”representerade en av den politiska makten, som de delvis själva utövade på olika vägar, inte bara accepterad utan också gynnad klass”.⁸²

Efter första världskriget hårdnade kampen mellan gammalt och nytt. Stora delar av de industrier som hade ett betydande fast realkapital förde en uppehållande försvarskamp genom att inte kalkylera med avskrivningar – vad som brukar kallas mördande konkurrens – eller genom att bilda karteller. När 1930-talskrisen slog till var emellertid ”[u]trensningen av det gamla och livsodugliga ... i regel fullbordad” och näringslivet hade ”laddat upp för en mycket kraftig expansion på

79 Dahmén (1953), s. 6–7.

80 Ibid., s. 10.

81 Ibid., s. 12.

82 Ibid., s. 19–20.

bred front”, varför Sverige ganska snabbt tog sig igenom krisen.⁸³ Mellankrigstiden blev de många småindustriföretagens tid, vilket hade flera förklaringar: specialisering, ökade inkomster och differentierad efterfrågan på konsumtionsvaror, nya material, produkter som inte lämpade sig för långa transporter (t.ex. betong), bilism och elektrifiering. Basen för rekrytering av företagare breddades till arbetare, förmän, verkmästare, ingenjörer. ”Arbetsföretagen” var oftast inte inriktade på export utan på att tillverka varor som annars skulle ha importerats. Dessa företag startades ofta med hjälp av lån från släkt och vänner och överlevde tack vare företagarens extraordinära arbetsinsatser men levde ofta under hård konkurrens: ”Om någon eller några nya småföretagare lyckades på en liten ort, fingo de ofta efterföljare.”⁸⁴ De hade också att hantera fler kontroller och regleringar och högre skatter än tidigare företagare. Dahmén’s beskrivning av mellankrigstidens arbetsföretagare har som framgår stora likheter med vår egen tids invandrarföretagare. Man kan också läsa in en schumpetersk framtidstendens hos Dahmén – den renodlade kapitalismens ersättning av en balans mellan arbete och kapital.⁸⁵

Men i den storartade utveckling, som det industriella pionjär- och genombrottskedets företagarkerksamhet själv åstadkom, låg fröet till inskränkning av företagarnas rörelsefrihet, helt enkelt därför att utvecklingen ifråga innebar en höjning av de breda folklagens levnadsstandard och bildningsnivå och därmed också förde med sig en annan syn på och andra krav på tillvaron samt växande krav på medbestämmanderätt. Först på det arbetsmarknadspolitiska planet men sedan efter hand det allmänpolitiska. Genom den i första hand av industriföretagarna framdrivna ekonomiska utvecklingen skedde med andra ord en förändring av hela samhällets sociala och politiska struktur, som i hög grad ändrat företagarkerksamhetens förutsättningar. Något paradoxalt ligger inte häri. Men väl har det aktualiserat en rad brännande problem.⁸⁶

DAHÉN UNDER SAKKUNNIGLUPPEN

År 1957 ledigförklarades en professur i nationalekonomi med ekonomisk och social historia vid Handelshögskolan i Stockholm efter Arthur Montgomery som var på väg att gå i pension. Tjänsten söktes av Ragnar Bentzel, Heimer Björkqvist (från Helsingfors), Erik Dahmén och Börje Kragh. De fyra sökande bedömdes av

83 Ibid., s. 30.

84 Ibid., s. 60.

85 Schumpeter (1942).

86 Dahmén (1953, s. 63).

tre sakkunniga: Arthur Montgomery, Ivar Sundbom, professor i nationalekonomi vid Göteborgs universitet, och Johan Åkerman.⁸⁷

Montgomery förklarade att Dahmén avhandling ”inte ger anledning till någon invändning från den historiska forskningens sida”. Tvärtom: ”Undertecknad har såväl i min undervisning som i mitt historiska författarskap kunnat bygga på de viktiga resultat, som Dahmén uppnått i sin undersökning, och jag kan intyga, att hans arbete i hög grad har berikat vår kännedom om mellankrigstidens industriella problem.”⁸⁸ Montgomery pekade på inflytandet från Åkerman och Schumpeter men menade att Dahmén intagit en självständig hållning gentemot Schumpeters idéer. Han gjorde klart att han gärna såg Dahmén som sin efterträdare:

Såvitt undertecknad kan se, har docent Dahmén på ett utmärkt sätt dokumenterat sin kompetens till den lediga professuren. Både ur mera speciell nationalekonomisk synpunkt och med hänsyn till kraven på ekonomisk-historisk meritering fyller han måttet. Ingen av de övriga sökandena har på samma sätt motsvarat önskemålen om en dubbel meritering. Ett speciellt karakteristikum för docent Dahmén produktion är just den organiska kombinationen av ekonomisk-teoretisk och historisk forskning.⁸⁹

Ivar Sundbom betecknade Dahmén som ”en rätt utpräglad institutionalist” och konstaterade att hans kunskaper om industrierna i Sverige var ”anmärkningsvärt stora”.⁹⁰ Han hade dock några smärre kritiska kommentarer till Dahmén avhandling, som kunde ha varit mera koncentrerad och överskådlig, och han ställde sig tvivlande till möjligheten att fylla klyftan mellan det teoretiska modelltänkandet och studiet av institutionerna med kausalanalys. Sundbom saknade också hänvisningar till de teorier om monopolbildningar som utvecklats på 1930-talet av bl.a. Edward Chamberlin, Joan Robinson och Heinrich von Stackelberg. Dahmén var dock rätt man för jobbet: ”Dahmén förenar som forskare begåvning för abstrakt teoretiskt tänkande med historiskt sinne, som för den här sökta professuren är av särskild vikt och betydelse.”⁹¹

Johan Åkerman återanvände sina yttranden från betygsnämndssammanträdet 1950 och diskussionen i Nationalekonomiska klubben 1951 och tillfogade följande karaktärsbeskrivning:

87 *Protokoll* (1958a).

88 *Ibid.*, Arthur Montgomerys yttrande, s. 16, 18.

89 *Ibid.*, s. 20.

90 *Ibid.*, Ivar Sundboms yttrande, s. 9–10.

91 *Ibid.*, s. 15.

Gradualavhandlingen ger god ledning, då det gäller att karakterisera Erik Dahmén's forskartyp. Han har ett på en gång ekonomiskt och historiskt grepp och en ovanlig förmåga att komma till rätta med ett sällsynt stort material ... Som resultat betraktat är det inte tvivel om att Dahmén's gradualavhandling är den tyngst vägande specimenskriften i denna konkurrens – icke bara i konkret mening utan även som bestående bidrag till vår kunskap om och i sättet att se på den ekonomiska föränderlighetens problem. Med denna begåvningsstyp följer att hans styrka icke ligger på det teoretiska skarpsinnets område – han är allt annat än en logisk begreppsanalytiker – och att hans utrustning som teoretisk statistiker är ganska obetydlig.⁹²

Åkerman uttryckte avslutningsvis, om än underförstått, liksom Montgomery en slags tacksamhet gentemot Dahmén som med sin avhandling ”gjort en för kausalanalysen banbrytande insats”.⁹³

Samtliga sakkunniga ansåg Erik Dahmén och Ragnar Bentzel kompetenta för professuren och satte Dahmén främst. Sundbom och Åkerman ansåg även Kragh kompetent och satte honom på tredje plats. Från 1958 var alltså Dahmén såväl professor vid Handelshögskolan som vetenskaplig rådgivare vid Stockholms Enskilda Bank.

Låt oss innan vi går vidare notera vad hans uppdragsgivare på banken Marcus Wallenberg hade att säga om Dahmén's historieskrivning:

Vad som här ställts i centrum är kampen mellan det nya och det gamla, hur nya varor, nya produktionsmetoder och nya organisationsformer tränger fram och skjuter de gamla åt sidan, hur nya företag grundas och utvecklas och hur andra företag konkurreras ut. Den avgörande rollen i denna omvandling har spelats av de progressiva företagen – innovatörerna – och det är förutsättningarna för och verkningarna av deras aktivitet, som varje studium av det ekonomiska framåtskridandet i första hand måste gälla. För den som haft tillfälle att själv stå mitt uppe i den ekonomiska utvecklingen i Sverige under den period, som Dahmén i första hand beskriver, ter sig hans uppläggning av utvecklingsproblematiken realistisk.⁹⁴

GENOMSLAG PÅ SIKT

Svaret på frågan hur stort genomslag Dahmén fick i den ekonomiska och ekonomisk-historiska forskningen beror på vilket ”blickfält” man anlägger och vilket tidsperspektiv man använder. Avhandlingen hade visserligen, som framgått, väckt

⁹² Ibid., Johan Åkermans yttrande, s. 19.

⁹³ Ibid., s. 25.

⁹⁴ Wallenberg (1960, s. 12).

betydande omedelbar uppmärksamhet bland nationalekonomer och ekonomihistoriker. Ulf Olsson, professor i ekonomisk historia, menar ändå att genomslaget på kort sikt var magert – men på lång sikt betydande:

Avhandlingen var ett mäktigt och, trots inspiratörerna [Åkerman och Schumpeter], självständigt bygge. Att dess inflytande inom ekonomernas krets blev mindre än avhandlingen förtjänade är lätt att förstå. I Sverige var de dominerande Stockholmsekonomen fullt upptagna med att biträda statsmakterna med att detaljstyra samhällsekonomin enligt keynesiansk modell; de dahméniska idéerna föll i Sverige på rena hälleberget ... Inte heller utomlands gav avhandlingen något omedelbart eko.⁹⁵

Tiden arbetade emellertid för Dahmén. Efter några årtionden hamnade världen, inte minst Sverige, i ekonomiska problem som den keynesianska efterfrågestyrningen inte kunde hantera:

Då ekonomin under 1970-talet försvagades och de traditionella stabiliseringspolitiska medicinerna fallerade, syntes de strukturorienterade dahméniska analyserna med ens ha långt större förklaringsvärde än de vanliga makroteoretiska konjunkturbedömningarna. Erik Dahmén blev plötsligt – efter sin pensionering – något av en guru i samhällsdebatten. En orsak var att han så länge förutspått den struktursturkris som uppenbarade sig på 1970-talet.⁹⁶

Erik Dahmén hade få lärjungar och direkta efterföljare, även om han utövade ett betydande inflytande inom kretsen av IUI-forskare.⁹⁷ I det långa perspektivet fick hans idéer emellertid stor betydelse för två svenska skolbildningar – en ”tillväxtskola” bestående av forskare knutna till Ratio-institutet i Stockholm och en strukturanalytisk skola bestående av ekonomihistoriker i Lund. ”På detta sätt aktualiserades Dahmén på sin ålders höst och blev mer läst och uppskattad än någonsin.”⁹⁸ Däremot fick han, trots att hans avhandling så småningom översattes till engelska, inte något internationellt genomslag. ”För ett sådant genomslag hade det uppenbarligen krävts att Dahmén själv hade gått ut aktivt i den internationella diskursen.”⁹⁹

⁹⁵ Olsson (2006, s. 44).

⁹⁶ Eklund (2014, s. 458–459).

⁹⁷ Åtskilliga av författarna i Henrekson (2009) tar upp den påverkan de rönt från Dahmén. Se särskilt Carlsson (2009, s. 375–376). Claes Berg (1994) menade i en recension av Carlsson och Henriksson (1991) att Dahmén främst fått betydelse inom ämnet ekonomisk historia men att även nationalekonomer hade mycket att hämta hos honom.

⁹⁸ Olsson (2006, s. 48).

⁹⁹ Henriksson (2008, s. 21).

År 2002 presenterades ”den svenska tillväxtskolan” i en bok redigerad av Dan Johansson och Nils Karlson vid Ratio.¹⁰⁰ Som centralfigurer i denna skola anges Dahmén, Bo Carlsson och Gunnar Eliasson. De båda sistnämnda, som liksom Dahmén innehaft chefspositioner vid IUI,¹⁰¹ hade lanserat sina speciella motsvarigheter till Dahmén utvecklingsblock – i Carlssons fall ”teknologiska system”, i Eliassons fall ”kompetensblock”.¹⁰² Alla tre hade varit verksamma vid IUI, ”där det under lång tid fanns en stark tradition med inriktning mot den industriella omvandlingens dynamik”.¹⁰³ Därmed kunde även en rad andra av institutets medarbetare räknas till denna tradition eller skola: Tore Browaldh, Axel Iveroth, Lars Nabseth, Jonas Nordenson, Ingvar Svennilson och Jan Wallander. (Även IUI:s – numera IFN – nuvarande vd, Magnus Henrekson, kan med sin forskning om entreprenörskap sägas höra till denna skara.)¹⁰⁴

Johansson och Karlson anger som inspirationskällor bakom tillväxtskolan (i födelseordning) Knut Wicksell, Thorstein Veblen, Joseph Schumpeter, Johan Åkerman och Friedrich von Hayek, alltså en rad ekonomer som i ett eller annat avseende bröt med den neoklassiska ortodoxins isolerade ekonomiska jämviktstänkande och som studerade dynamik, evolution, omvandling och institutioner. Värt att notera är de stora åsiktsskillnaderna mellan tre av dessa ekonomer. Veblen var en av kapitalismens argaste vedersakare, Hayek en av dess ivrigaste försvarare. Hos Veblen var företagaren skurk, hos Schumpeter hjälte.

Vad som av Johansson och Karlson i Stockholm etiketterades tillväxtskolan hade i Lund sin motsvarighet i ”den strukturanalytiska traditionen”, som titeln lyder på en bok av Lars Pålsson Syll från 1997,¹⁰⁵ och inom ämnet ekonomisk historia, där Dahmén ”hittills fått sin starkaste efterföljd”.¹⁰⁶ Denna tradition, som utvecklats av Olle Krantz, Carl-Axel Nilsson och Lennart Schön från 1970-talet och framåt, har till stor del samma inspirationskällor som tillväxtskolan i Stockholm: Wicksell, Schumpeter, Åkerman (som i sin tur var inspirerad av Veblen), Svennilson, Dahmén – men inte Hayek. Ett återkommande inslag inom denna

100 Henriksson (2008, s. 17) uppskattar inte boktiteln: ”Detta förefaller vara ett tämligen misslyckat medialt besvärjelseförsök eftersom tillväxt är det ord man minst associerar med Dahmén teoretiska ambitioner.”

101 Gunnar Eliasson var verksam vid IUI 1965–69 och 1975–94 varav åren 1976–94 som verkställande direktör. Bo Carlsson var verksam vid IUI 1972–84, mellan 1977 och 1981 som biträdande chef.

102 ”Begreppet utvecklingsblock har”, skriver Bo Carlsson (2009, s. 176), ”i hög grad påverkat min syn på den ekonomiska utvecklingen. Detta har i sin tur avspeglats i mycket av min forskning.”

103 Johansson och Karlson (2001, s. 18). För en sammanfattning av denna bok, se Meyerson (2003).

104 Se t.ex. Henrekson (1996) och Henrekson och Stenkula (2007). Henrekson menar (e-post till Benny Carlson, 8 juni 2019) att hoppet om ett internationellt genomslag för Dahmén grundtankar alls inte är ute, om nämligen hans (Henreksons) och Niklas Elerts artiklar om ”kollaborativa innovationsblock” får genomslag bland ekonomer verksamma inom den österrikiska traditionen. Se Elert och Henrekson (2019a, 2019b).

105 Pålsson Syll (1997).

106 Henriksson (2008, s. 17).

”skola” är periodisering av den ekonomiska utvecklingen med långa strukturcykler enligt mönstret omvandling, rationalisering och kriser av olika slag.

Krantz och Nilsson anger delvis andra inspirationskällor än Pålsson Syll: Alexander Gerschenkron (som ju var entusiastisk över Dahméns avhandling), Simon Kuznets långa cykler, Schumpeters kreativa förstörelse, Åkermans kausalanalys och Dahméns utveckling av teorin om innovationer och entreprenörer.

Ett arv från Kuznets var sålunda att avgränsa homogena strukturperioder i den långsiktiga ekonomiska utvecklingen. Deras ursprung och karaktär kunde sedan analyseras med hjälp av teorier från Schumpeter, Åkerman och Dahmén. Perioderna kunde spåras med hjälp av historiska nationalräkenskaper, som också var ett arv från Kuznets.¹⁰⁷

För Lennart Schön spelade framför allt de dahménska utvecklingsblocken stor roll, särskilt i kombination med begreppet komplementaritet: ”Ett begrepp är särskilt viktigt för att man ska förstå utvecklingsblockens dynamiska kraft. Det är begreppet komplementaritet.”¹⁰⁸ Schön gör en stor poäng av skillnaden mellan substituerbarhet (t.ex. kaffe och te) och komplementaritet (t.ex. bacon och ägg):

Exemplen må vara enkla, men skillnaden är av fundamental betydelse i samhällsanalysen. Komplementaritet skapar nämligen utgångspunkter för ekonomins sätt att fungera som skiljer sig från den neoklassiska ekonomiska teorin. Den traditionella ekonomiska teorin är uppbyggd kring substituerbarheten – den handlar om att fördela knappa resurser mellan konkurrerande ändamål. Ett samhälle är däremot i hög grad uppbyggt kring komplementaritet eller kring strukturer skapade av element som fungerar väl tillsammans. [...] Då spelar ... synergieffekten en stor roll. I en komplementär förening blir helheten större än summan av delarna.¹⁰⁹

Rolf Henriksson pekar på en ”troligen ideologisk” diskrepans mellan Dahmén och Schön:

Schön, vars intellektuella habitus i det avseendet sannolikt är det motsatta till Dahméns, tycks ha exproprierat den Dahménska begreppsapparaten utan att tillräckligt ha kunnat dela den i grunden starkt liberala drivkraften bakom Dahméns djupa engagemang i den ekonomiska utvecklingens entreprenöra problematik ... Till skillnad från Dahmén var Schöns intresse för entreprenörsfaktorn perifert ... Medan Dahmén främst var intresserad av originärt och responsivt entreprenör-

¹⁰⁷ Krantz och Nilsson (2016, s. 21).

¹⁰⁸ Schön (2007, s. 26). Begreppet komplementaritet förekom inte i Dahméns avhandling från 1950. Se Westberg (2007, s. 59).

¹⁰⁹ Ibid., s. 27–28.

skap som faktorer att förklara bakom transformationsprocessen tog Schön entreprenörskapet som givet och var främst intresserad av den tillväxt och cyklicitet som den av entreprenörerna skapade transformationen gav upphov till. Vinklingen av deras frågeställningar när de möttes på transformationsplanet var alltså mycket olika (konträra).¹¹⁰

Vid sidan av ”skolorna” har flera enskilda forskare influerats av Dahmén. De namn som främst kommer i åtanke är historikern Jan Glete och nationalekonomerna Klas Eklund, Gunnar Du Rietz och Lennart Erixon. Glete har i ett par böcker analyserat entreprenörskap och omvandling i det svenska näringslivet.¹¹¹ Eklund har, som framgått, axlat rollen som Dahmén’s levnadstecknare, Du Rietz har i dahmén’sk anda studerat företagsbildning under efterkrigstiden¹¹² och Erixon har bland annat gjort en ambitiös bedömning av det dahmén’ska angreppssättets relevans i förhållande till moderna teorier om konjunktur, innovation, omvandlingstryck och tillväxt: ”Tanken på en skördetid för Dahmén och den svenska tillväxtskolan är tydligen inom den moderna tillväxtlitteraturen.”¹¹³ Rolf Henriksson gör en delvis annan bedömning:

... i väntan på en bättre morgondag är det varken Schöns eller Erixons makroorienterade konceptioner av den DA [Dahmén’ska Ansatsen] som främst kommer till synes i kristallkulan. Det genomslag för forskning i Dahmén’s tradition man främst kan hoppas på gäller ... mesonivåns dynamik och den Dahmén’ska fokuseringen på entreprenörskapet som utvecklingskraftens källa, vilket ingen av de två nämnda Dahménianerna fokuserat på.¹¹⁴

Lennart Erixon replikerar: ”Dahmén såg sig själv i första hand som makroekonom och det är hans konjunktur- och tillväxtteori som är den mest relevanta idag ...”¹¹⁵ Ett problem är emellertid, menar Erixon, att specialiseringen inom nationalekonomin har gjort ”att dagens innovations- och strukturforskare (med vissa undantag) inte lyfter blicken till makronivån”.¹¹⁶

¹¹⁰ Henriksson (2008, s. 19–20).

¹¹¹ Glete (1987, 1994).

¹¹² Du Rietz (1980).

¹¹³ Erixon (2007, s. 185). Se även Erixon (2011).

¹¹⁴ Henriksson (2008, s. 23).

¹¹⁵ E-post från Lennart Erixon till Benny Carlson, 4 oktober 2018. En märklig bedömning, menar Magnus Henrekson i en kommentar (e-post till Benny Carlson, 8 juni 2019) och hänvisar till forskning av John Haltiwanger, Steve Davis, Ricardo Caballero, Steven Klepper m. fl.

¹¹⁶ E-post från Lennart Erixon till Benny Carlson, 29 augusti 2018.

KOLLEKTIVA OCH INDIVIDUELLA VAL

Vi får i den fortsatta redovisningen av verksamheten vid IUI på 1950- och 60-talet anledning att återkomma till frågan huruvida den dahmén ska anses fick genomslag i olika studier. Innan vi för ögonblicket lämnar Dahmén därhän finns det emellertid anledning att dröja vid ytterligare en skrift av hans hand publicerad av IUI: *Kapitalbildningsproblemet: Några samhällsekonomiska synpunkter* från 1959.¹¹⁷ Det finns åtminstone två skäl för att uppmärksamma denna skrift. För det första såg Dahmén skriften, tillsammans med avhandlingen, som sitt främsta verk.¹¹⁸ För det andra ligger den väl i linje med de teorier om svårigheterna att förena individuella och kollektiva val som började utvecklas av public choice-forskare på andra sidan Atlanten vid denna tid.¹¹⁹

Med kapitalbildningsproblemet avsåg Dahmén frågan ”om den investeringsverksamhet, som behövs för ett framåtskridande i ungefär den takt, som karakteriserat tiden från det industriella genombrottet, utsätter penningvärdet för påfrestningar”.¹²⁰ Under den svenska industrialiseringen från mitten av 1800-talet till början av 1900-talet hade en väldig kapitalbildning ägt rum samtidigt som penningvärdet varit anmärkningsvärt stabilt. Efter andra världskriget hade investeringarna visserligen hållits uppe men samtidigt stått under ”press från konsumtionen” som resulterat i inflation: ”Investeringarna har till väsentlig del blivit genomförda till priset av en penningvärdeförsämring, som hållit konsumtionen något så när i schack.”¹²¹ Tidigare genererades penninginkomster ”inom ramen för en marknadsmekanism enligt ekonomiska lagar, som mycket förenklat beskrivits redan av klassisk teori”,¹²² men med expansionen av offentliga utgifter efter kriget genererades en mängd inkomster ”som icke är resultatet av en marknadsmekanism” utan tillkom genom politiska beslut och drevs på av starka intressegrupper.¹²³

Att genom höjda skatter hålla tillbaka konsumtionen för att lösa ”kapitalbildningsproblemet” var knappast görligt. Dahmén för en rad resonemang som förebådar vad som komma skulle. Låt oss stanna vid ett resonemang om ökad beskattning av löntagare:

¹¹⁷ Dahmén (1959).

¹¹⁸ Eklund (2014, s. 455).

¹¹⁹ Huruvida Dahmén var påverkad av några tidiga public choice-tänkare går inte att avgöra eftersom skriften helt saknar referenser till andra arbeten.

¹²⁰ Dahmén (1959, s. 10). I en uppsats i IUI-boken *Industriproblem 1960* behandlade Dahmén (1960a) frågan om industrins finansiering under 1950-talet. Uppsatsen publicerades även i stencilform på engelska (Dahmén 1960b).

¹²¹ Dahmén (1959, s. 27–29).

¹²² *Ibid.*, s. 31.

¹²³ *Ibid.*, s. 32.

Den omständigheten att tillgången på offentliga tjänster av olika slag, på vilka inga eller obetydliga priser finns, ökar, att t.ex. gator och vägar blir bättre, att fler lärare, kuratorer, taxeringsintendenter etc. ställs till allmänhetens tjänst, uppfattas icke såsom något som självklart minskar möjligheterna att höja den individuellt valda standarden. Gratis tillgång på sådana ”offentliga tjänster” betraktas icke som alternativ till annan konsumtion, till köp av en televisionsapparat eller dylikt. Än mindre uppfattas i praktiken den omständigheten att vissa kategorier – t.ex. åldringar – erhåller penninginkomster genom politiska beslut såsom något, som måste inskränka den individuellt valda standarden. När man i anslutning till beslut rörande ”offentlig konsumtion” och inkomstöverföringar eller över huvud taget i antiinflationiskt syfte försöker begränsa den för allmänheten fritt disponibla delen av penninginkomsterna genom höjda direkta skatter, framställs krav på kompensande penninglönehöjningar.¹²⁴

Skatteökningar kunde dessutom leda till minskat sparande, ökat uttag av fritid, övergång till ”penninglös byteshushållning” och försämrad deklarationsmoral. ”Det behövs icke någon långvarig iakttagelse av verkligheten för att konstatera, att alla dessa tendenser redan är fullt tydliga.”¹²⁵

När Dahmén kom in på temat ”samhällsstrukturen och kapitalbildningen” tog han (återigen – se föregående citat) upp den fråga som framöver skulle komma att sysselsätta honom i termer av blandekonomins dilemma. Å ena sidan fattas en mängd politiska/kollektiva beslut om löner, priser, hyror m.m. Å andra sidan fattas en mängd individuella beslut av individer på marknaden. Det fattas kollektiva beslut som är inbördes oförenliga samtidigt som individerna inte vill kännas vid konsekvenserna av de kollektiva beslut som de varit med om att driva fram. Detta ”den ekonomiska politikens dilemma” formulerades av Dahmén på följande sätt:

Det kan sägas ligga en konflikt däri, att de ekonomiska subjekten fattar beslut på två plan, nämligen det kollektiva, ”centraliserade” å ena sidan och det i förhållande härtill mera ”decentraliserade” å andra sidan. Det finns inga skäl att vänta, att besluten på dessa båda plan skall vara inbördes motsägelsefria. Individuella subjekt kan mycket väl genom sina valda ombud fatta ”centraliserade” beslut om kollektiva förmåner av t.ex. socialpolitisk innebörd, utan att för egen del godta den konsekvensen att själva avstå från ett individuellt handlande eller från andra kollektiva beslut, som icke står i överensstämmelse med de centraliserade besluten i fråga.¹²⁶

¹²⁴ Ibid., s. 49–50.

¹²⁵ Ibid., s. 50–51.

¹²⁶ Ibid., s. 63.

När Erik Dahmén blickade framåt förmodade han – korrekt som det skulle visa sig – ”att en fortskridande penningvärdeförsämring kan komma att bli tveklöst *förutsedd* bland folk i allmänhet”. Den skulle därmed få ”kumulativa inslag”, leda till produktions- och sysselsättningssvårigheter, devalveringar och slutligen till ”drastiska ingrepp från statsmakternas sida i syfte att få läget under kontroll”.¹²⁷

Dahmén’s recept för att lösa ”kapitalbildningsproblemet” gick ut på att den ekonomiska politiken visserligen måste förhindra allvarliga depressioner men i övrigt ge marknadskrafterna friare spelrum. ”Önskar man ... behålla ett enskilt näringsliv, fri arbetsmarknad och fri utrikeshandel etc., dvs. undvika detaljreglerande, centrala ingrepp från statsmakternas sida, ställs stora krav på konjunkturpolitiken. Denna måste förhindra en depressionsspiral utan att samtidigt hålla svaga branscher och företag under armarna.” Det gällde att ”främja produktionsfaktorernas rörlighet”.¹²⁸ Det innebar att Dahmén bl.a. tog avstånd från den solidariska lönepolitiken. Han avslutade sin skrift med en plädering:

Sammanfattningsvis förefaller den allmänna slutsatsen ganska ofrånkomlig, att åtgärder för att underlätta produktionsfaktorernas rörlighet måste gå hand i hand med en begränsning av politiska instansers ambitioner att påverka produktionsfaktorernas användning i tid och rum samt inkomstfördelningen ... *Antingen* måste en ganska långtgående omläggning av lönepolitiken, skattepolitiken, m.m. ske och de under efterkrigstiden allt större ambitionerna av nyss antydda art hos politiska instanser minska. *Eller* också måste man ingripa mycket mera direkt och reglerande i näringslivet och marknadshushållningen.¹²⁹

Här är Klas Eklunds kommentar till en senare studie av Dahmén på sin plats: ”Dahmén förespråkade givetvis själv den förstnämnda lösningen. Men hans schumpeterianskt färgade pessimism om blandekonomin’s möjligheter fick honom emellanåt att spå den sistnämnda utvecklingen.”¹³⁰ Det var denna sorts framtidspessimism som gav Dahmén epitetet den svenska ekonomins Cassandra.

¹²⁷ Ibid., s. 66–67.

¹²⁸ Ibid., s. 74.

¹²⁹ Ibid., s. 77–78. Lennart Erixon finner det ”lite konstigt att motsätta sig solidarisk lönepolitik och samtidigt vara förespråkare av omvandling” (e-post från Lennart Erixon till Benny Carlson, 4 oktober 2018). Syftet med den solidariska lönepolitiken var ju just att påskynda den ekonomiska omvandlingen.

¹³⁰ Eklund (2014, s. 460).

KAPITEL 3

INDUSTRIPROBLEM

IUI:s verksamhet har genom alla år helt naturligt kretsat kring industrifrågor, men även runt handel och konsumtion. I detta och nästa kapitel ska vi ta upp ett antal arbeten om industriproblem, handel och råvaruförsörjning som inte omedelbart hör hemma i de övriga kapitel som kretsar kring en viss forskare eller en viss problematik.

KONJUNKTURRAPPORTER

År 1949 startade ett samarbete mellan IUI och SAF:s avdelning för frågor rörande företagsnämnder som skulle visa sig bli synnerligen långlivat. Det handlade om rapporten *Det ekonomiska läget* som regelbundet fram till 1981 redogjorde för konjunkturutvecklingen i världen och Sverige i allmänhet och i den svenska industrin i synnerhet.

... ett exempel på IUI:s bidrag till industriell planering och utvecklingsarbete var [konjunkturrapporterna]. [1946] kom ju avtalet om företagsnämnder och enligt det avtalet skulle man vid varje sammanträde lämna nämnden en orientering om det ekonomiska läget, både allmänt ute i landet och inne i företaget. Då beställde Arbetsgivareföreningen av IUI lämpligt utformade konjunkturberättelser.¹

Under 1949 och 1950 kom rapporten ut med fyra nummer om året (januari, april, juli och oktober). Under 1951 kom endast två (extra omfattande) nummer (april, oktober). Därefter fann rapporten en rytm med tre nummer om året som bibehölls allt framgent. De första åren författades rapporten omväxlande av Torsten Carlsson, Erik Höök, Alv Elshult, Hans Söderlund och Wilhelm Pepler. Mellan 1952 och 1957 angavs ingen författare till rapporten. Vissa namn har dock gått att få fram intervjuades via Åke Ortmark som själv ansvarade för ett flertal rapporter (mer därom i kapitel 10). När namnen åter började anges, från nummer 3 1957, hette den ansvarige Göran Ahrsjö. Han avlöstes 1960 av Jan Gillberg, som 1961 avlöstes av Lars Wohlin, som i sin tur, från och med nummer 2 1962, avlöstes av Lars Vinell. När han slutade hösten 1964 ryckte ett flertal

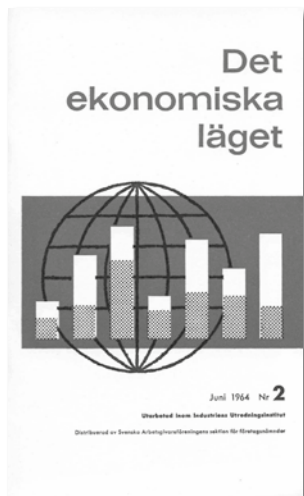
¹ Intervju med Torsten Carlsson av Rolf Henriksson, 30 maj 1989.

andra författare in. I tabell 3.1 nedan har vi registrerat – så långt vi vet – vem som var författare till respektive nummer.

Tabell 3.1 Författarna till *Det ekonomiska läget* 1949–66

År	Nr	Författare	År	Nr	Författare
1949	1	Torsten Carlsson	1958	1	Göran Ahrsjö
	2	Torsten Carlsson		2	Göran Ahrsjö
	3	Erik Höök		3	Göran Ahrsjö
	4		1959	1	Göran Ahrsjö
1950	1	Torsten Carlsson		2	Göran Ahrsjö
	2	Alv Elshult	3	Göran Ahrsjö	
	3	Alv Elshult	1960	1	Jan Gillberg
	4	Hans Söderlund		2	Jan Gillberg
1951	1	Wilhelm Pepler & Hans Söderlund	3	Jan Gillberg	
	2	Wilhelm Pepler	1961	1	Lars Wohlin
1952	1			2	Lars Wohlin
	2		3	Lars Wohlin	
	3		1962	1	Lars Wohlin
1953	1			2	Lars Vinell
	2		3	Lars Vinell	
	3		1963	1	Lars Vinell
1954	1	Göran Waldau		2	Lars Vinell
	2	Åke Ortmark		3	Lars Vinell
	3	Åke Ortmark	1964	1	Lars Vinell
1955	1	Åke Ortmark		2	Lars Vinell
	2	Åke Ortmark	3	Per Eklund	
	3	Åke Ortmark	1965	1	Kjell Svensson
1956	1	Åke Ortmark		2	Kjell Svensson & Lars Wohlin
	2	Britt-Marie Bystedt		3	Per Gullström
	3	Åke Ortmark	1966	1	Per Gullström
1957	1			2	Per Gullström
	2			3	Per Gullström
	3	Göran Ahrsjö			

Författarna till konjunkturrapporterna fick åka ut till olika företagsnämnder och föredra innehållet. Det var enligt Torsten Carlsson en pedagogiskt krävande uppgift:

Det ekonomiska läget utkom med tre nummer om året.

Det var det därför att vi skulle försöka få folk att begripa det där med efterfrågegap som då var populärt. Det ledde till vissa, om inte motsättningar, så lite diskussioner i varje fall, med Konjunkturinstitutet. Det var ju så att Ingvar Svennilson och Erik Lundberg hade en understanding när det gällde vilka fält man skulle forska på. Då skulle Konjunkturinstitutet givetvis hålla på med konjunkturer, medan IUI skulle strunta i konjunkturerna och i stället ägna sig åt strukturer och liknande problem. Det här var ju ett konjunkturproblem och dessutom var ju Konjunkturinstitutet då den enda källa man kunde ha egentligen, Vi fick ju lite material via Industriförbundet för all del, men i övrigt var det väl inte så mycket annat. Det var en popularisering, kan man säga, av Konjunkturinstitutet. Man läste in dem så gott man kunde och försökte tillgodogöra sig dem.²

Under den period vi i denna bok överblickar, åren 1950 till 1966, publicerades 48 nummer av *Det ekonomiska läget*. Rapporterna hade normalt ett omfång på mellan 15 och 30 sidor, vilket innebär att IUI:s medarbetare under dessa år producerade i runda tal tusen sidor konjunkturanalys. Rapportserien bytte utseende ett flertal gånger. Den hade ett format 1949–51, ett annat 1952–60 och ett tredje därefter. Ibland var den rikligt försedd med diagram och tabeller, ibland bestod den av enbart text. Litteraturhänvisningar förekom endast i de första numren och då figurerade namn som Torsten Gårdlund och Eli Heckscher. I början och slutet av perioden användes ”överskrifter” av typ ”Internationell översikt” eller ”Den internationella konjunkturen” men åren 1952–63 inleddes rapporterna med rubriker som gav en antydning om varåt konjunkturen pekade. Ofta tog dessa rubriker fasta på utvecklingen i USA som ju var världens konjunkturmotor. I exempelvis

² Ibid.

de tre rapporterna 1955 löd rubrikerna ”Stabilisering eller långsam förbättring i USA 1955?”, ”Det amerikanska uppsvinget fortsätter” och ”Amerikansk inflationsrisk”. Ett mindre amerikadominerat år, 1960, löd rubrikerna ”Mot ökad aktivitet”, ”Kraftigt ekonomiskt uppsving” och ”Splittrad utlandskonjunktur”.

Göran Ahrsjö, pol. mag., debuterade alltså som ansvarig för *Det ekonomiska läget* i slutet av 1957.³ Han ansvarade för sammanlagt sju nummer. Han avsatte därutöver tioalet artiklar i IUI/IFN:s publikationsförteckning genom att åren 1957–60 även i andra tidskrifter rapportera om konjunktur- och Europafrågor. Ahrsjö inledde med att ge en översikt av den svenska konjunktur-, industri- och exportutvecklingen under efterkrigstiden⁴ och med att kommentera Konjunkturinstitutets höstrapport 1957.⁵ I början av 1958 konstaterade han att såväl USA som Västeuropa var på väg in i en konjunkturavmattning och att ovissheten om utvecklingen i omvärlden naturligtvis påverkade Sverige.⁶ Mot slutet av 1959 kunde han rapportera att konjunkturen, efter nedgången under 1958, var på väg upp igen – den svenska exporten hade under oktober slagit ett nytt månadsrekord – och han varnade för en kommande överhettning av ekonomin.⁷ Mycket riktigt, våren 1960 rådde internationell högkonjunktur. Den svenska exporten, importen och industriproduktionen ökade kraftigt men prisutvecklingen var lugn.⁸ Under hösten rådde ”en balanserad högkonjunktur med tydligt märkbara expansiva drag” med ”en alltmer accentuerad brist på arbetskraft” men ändå utan ”generell inflatorisk tillspetsning”.⁹

Ahrsjö lämnade 1960 IUI för en karriär i näringslivet och blev så småningom direktör i Supra/Norsk Hydro. En översikt av konjunkturerna i en rad enskilda länder samt USA gjordes samma år av filosofie kandidaten Per-Olov Boman,¹⁰ som även han därefter gick vidare till näringslivet, närmare bestämt rederinärningen. Efter Ahrsjös uttåg togs arbetet med *Det ekonomiska läget* under ett par år över av Jan Gillberg och Lars Wohlin och åren 1962–64 av Lars Vinell, som berättar om hur det gick till när han blev konjunkturanalytiker:

3 Ahrsjö är ett i IUI-sammanhang, trots åtskilliga publiceringar, ganska anonymt namn. Han nämns bara två gånger i förbigående i Henrekson (2009).

4 Ahrsjö (1957a).

5 Ahrsjö (1957b).

6 Ahrsjö (1958a). Under 1958 publicerade Ahrsjö också en översikt av forskningsverksamheten vid IUI (Ahrsjö 1958b).

7 Ahrsjö (1959c).

8 Ahrsjö (1960a).

9 Ahrsjö (1960b).

10 Boman (1960).

Redan första dagen på jobbet föreslog Naja att jag ... skulle ägna större delen av min tid åt institutets konjunkturanalyser; att IUI sysslade med sådana frågor var för mig en överraskning. Jag antog lydigt budet under förutsättning att jag skulle få hjälp av erfarna forskare. Så blev definitivt inte fallet. Jag fick liksom mina företrädare ensam svara för *Det ekonomiska läget*, som var namnet på den skrift som utkom tre gånger om året. Utgivare var Svenska Arbetsgivareföreningens sektion för företagsnämnder. Innehållet skulle dock IUI helt ansvara för. [...] Rapporttiderna var mars, juni och september/oktober. Det första och tredje numret var allmänna konjunkturanalyser, medan nummer två fokuserades på de olika industribranscherna. Industrin fick även huvudutrymmet i de övriga rapporterna. Få ord spilldes på den privata konsumtionens utveckling och sammansättning.¹¹

Vinell berättar vidare att han fick hjälp av Wohlin att hitta statistik om den internationella ekonomin. I övrigt fick han sköta sig själv. ”Snart blev det uppenbart att varken han [Naja] eller någon annan av forskarna var särskilt intresserade av konjunkturrapporten. Med andra ord kunde jag sköta konjunkturanalysen efter eget behag.”¹² Han skrev också någon enstaka artikel om konjunkturläget vid sidan om rapportserien.¹³

Vinell producerade åren 1962 till 1964 sju nummer av *Det ekonomiska läget*. Han tappade så småningom intresset för denna rapportering. Ett skäl var den bristande konjunkturdramatiken under ett 1960-tal då den svenska ekonomin gick som på räls. ”Orsaken var framför allt att ’så lite hände i vår ekonomi’”¹⁴ Ett annat skäl var en konflikt med SAF. Vinell minns:

En morgon i oktober 1963 kom Lars Nabseth, som då var tillförordnad vd på IUI, in på mitt rum, kritvit i ansiktet, och frågade uppbragt: ”Vad sjutton har du skrivit?’ ... I ottan samma dag hade [SAF:s vd] Kugelberg ringt Lars Nabseth och öst galla över den katastrofala konjunkturrapporten, som förebådade högkonjunktur under 1964. SAF och LO stod inför avtalsförhandlingar och LO:s egen rapport andades konjunkturpessimism. [...] SAF:s reaktion fick mig att framföra två alternativa önskemål till IUI:s ledning: Antingen måste vårt oberoende markeras eller så får SAF helt enkelt ta över konjunkturrapporten. ... Efter denna milda kontrovers hade dock mitt intresse för att fortsätta som IUI:s konjunkturskribent svalnat. [...] När data för 1964 presenterades hade jag lämnat historien bakom mig. Jag hade dock lovat mig själv att aldrig mer skriva en konjunkturrapport, ett löfte jag hållit så gott som fullständigt.¹⁵

¹¹ Vinell (2009, s. 311–312).

¹² Ibid., s. 313.

¹³ Vinell (1962, s. 5).

¹⁴ Vinell (2009, s. 313).

¹⁵ Ibid., s. 315–316.

Nabseth har också i efterhand gett sin version av incidenten:

Kugelberg ringde mig ... och krävde att skriften ... som redan var tryckt – men ej utskickad – skulle dras in. Självfallet var detta en svår situation för mig som tillförordnad chef. Mitt svar till Kugelberg blev dock att han och SAF naturligtvis kunde ta avstånd från innehållet i skriften, men att IUI:s rykte som en oberoende forskningsinstitution allvarligt skulle skadas om vi drog in skriften. Detta skulle med säkerhet komma ut i massmedia. Jag vägrade därför att dra in skriften. Kugelberg hördes inte av mer i frågan och det blev de facto en kraftig internationell konjunkturuppgång under 1964.¹⁶

SAF:s önskan om att inför avtalsförhandlingar få en dämpad konjunkturbild projicerad hade tydligen även tidigare IUI-rapportörer – åtminstone Ortmark (se kapitel 10) – fått känna av. Efter Vinell utformades konjunkturrapporterna av några olika författare. Nästa mer kontinuerliga författare hette Per Gullström.

Ett annat arbete med bäring på konjunkturfrågan utgavs av IUI 1961 med anledning av att den 1955 tillsatta Stabiliseringsutredningen hade avgivit sitt betänkande. SAF tog initiativ för att utredningens resultat skulle spridas till en större läsekrets och IUI avdelade Lars Wohlin för att sammanfatta utredningen, vilket resulterade i en skrift på drygt 100 sidor. Wohlin skrev en egen inledning till sammanfattningen i vilken han tecknade en bakgrund till utredningen: trettioårsdepressionen, Stockholmskolan, växande offentlig sektor, ökat utlandsberoende, medlemskap i IMF, GATT och OECD, full sysselsättning, inflationsbekämpning. En central punkt i utredningens uppdrag hade varit att söka finna ut hur långt det var möjligt att uppnå enighet om mål och metoder för den ekonomiska politiken. Wohlin kunde konstatera att utredningen hade undvikit vissa kontroversiella frågor men ”kunnat nå enighet på flera väsentliga punkter där de politiska partierna tidigare företrätt olika uppfattningar”.¹⁷

Wohlins bok fick beröm i några tidskrifter. Sture Eskilsson menade i *Arbetsgivaren*, med hänсыftning på finansministern, att boken borde finna tacksamma läsare på högsta nivå samtidigt som den vände sig till en bredare publik och borde tas emot med största tillfredsställelse av studiecirkelledare och lärare i grundläggande nationalekonomi.¹⁸ Ett par andra tidskrifter instämde och framhöll att boken var begriplig för vanligt folk och borde användas av lärare i samhällskunskap.¹⁹ I *Industria* hette det att sammanfattningen var välkomponerad, lättläst, saklig och stringent.²⁰

¹⁶ Nabseth (2009, s. 119).

¹⁷ IUI (1961c, s. 12).

¹⁸ Eskilsson (1962).

¹⁹ *FLS-nytt* (1962) och Florin (1962).

²⁰ B.K. (1962).

BRYGGERIUTREDNINGEN: ETT SVÅRSKÖTT PASTORAT

Under 1949 påbörjades på uppdrag av Svenska Bryggareföreningen en studie av den svenska bryggerinäringen vid Industriens Utredningsinstitut:

Institutet har under året igångsatt en intensivundersökning av den svenska bryggeriindustriens struktur, där man bland annat skall söka att mera i detalj klarlägga de olikheter, som föreligga mellan skilda företag med avseende på produktionens omfattning och inriktning, distributionens organisation m.m. samt att bedöma dessa olikheters inflytande på de enskilda företagens kostnader. Jämförelser och analyser av kostnadsläget inom företag som arbeta under skilda förutsättningar, kunna vidare ge material för behandlingen av frågor rörande optimal företagsstorlek, ekonomisk produktionsinriktning, lämpliga distributionsformer m.m.²¹

Utredningen omfattade maltdrycker, läskedrycker och mineralvatten, de senare två kategorierna dock bara när deras produktion bedrevs ”i teknisk eller ekonomisk kombination med skattepliktiga maltdrycker”.²² Totalt undersöktes 110 bryggerier (149 arbetsställen). Avsikten var att kartlägga produktions- och distributionsförhållandena. Studien var nästan heltäckande.

Bryggeriindustrien fattad i denna mening täcker efter produktionsvolymen icke blott all tillverkning i landet av lagrade maltdrycker klass II och III samt så gott som hela produktionen av lagrade maltdrycker klass I utan även ca 40 % av den totala produktionen av klass I färskt och ca 70 % av läskedrycks- och mineralvattentillverkningen.²³

Bryggeriutredningen drog ut på tiden. Från början var avsikten att den skulle vara klar 1950, därefter försköts slutdatum till 1951, men inte heller det visade sig hålla. Möjligen var problemet att för många upptagna personer var inblandade: Hans Söderlund, Kurt Eklöf, Einar Hardin, Karl-Olov Samuelsson, Herman Holm och Harald Nurk. I slutet av december 1951 skrev Söderlund ett brev som andades resignation till Holm, som vid denna tid befann sig i Genève, där han redogjorde för det komplicerade läget:

Tack för ditt sedan länge väntade och därför hjärtligt välkomna brev. På sätt och vis måste jag bekänna, att jag enbart varit glad över att Du inte låtit dig avhöra tidigare, helt enkelt därför att frånvaron av varje antydan om hur Du på ditt håll avancerat med BU (utmärkt uttryck) för mig inneburit en tröst, då jag hittills av

²¹ IUI (1949, s. 2).

²² IUI (1953d, s.1).

²³ Ibid.

någon outgrundlig anledning ännu ej lyckats finna någon tid att ägna åt denna vår kära utredning. Jag har ännu inte hunnit läsa igenom och än mindre närmare begrunda Ditt nya bidrag till BU, och Du får därför ge Dig till tåls ännu en tid, innan jag återkommer med mina frågor och synpunkter. Emellertid hoppas jag, att Du snart blir i tillfälle att skicka över även det sista avsnittet, som Du hittills behållit, hur ofullständigt det än är. Det är ju alltid lättare att se hela kapitlet i ett sammanhang.

Du tycks fortfarande ha kunnat bevara Din ideella och hoppfulla läggning, och det gläder mig, att Du fortfarande tror, att BU i det närmaste föreligger helt klar. Dock måste jag ta dig ur den villfarelsen. Sedan Du reste, har mycket litet gjorts utöver vad som var färdigställt redan vid den tidpunkten. Hardins del är i alla fall helt klar, och han har presterat ett både digert och värdefullt arbete. Eklöfs del är åtminstone i huvudsak avslutad, även om det förefaller som om han skulle behöva sätta litet mera kött på benen. Vidare ha vi Samuelsson, som också är i det närmaste klar med sitt avsnitt. Av de delar som Nurk skulle skriva på egen hand, är det emellertid endast ett litet kort kapitel om kommunal försäljningsreglering, som blivit utskrivet, medan övriga delar fortfarande ligger på det s.k. förberedelsestadiet. I dagarna har t.o.m. jag åtminstone börjat sätta mig ner med pennan i handen för att författa några kommentarer till våra många och stora tabeller. Men jag måste skam till sägandes erkänna, att det ännu inte givit något resultat, som är värt att nämna. Det hör i alla fall till mina viktigare nyårsloften att snarast möjligt sätta igång på allvar.²⁴

Söderlunds sinnesstämning framgår av ett andra brev till Holm, där han bekänner att bryggeriutredningen ”sedan länge hängt som ett damoklessvärd över mitt huvud”, men att han äntligen hade kommit igång.²⁵ Holm hejade på. I sitt svarsbrev till ”Hans Bryggare” skrev han: ”Jag kan inte annat än lyckönska Dig till Ditt oryggliga beslut att nu definitivt bringa ur världen det försåtliga hot mot sinnesfriden som BU nu länge utgjort.”²⁶ I april meddelade Söderlund att den statistiska delen av distributionsavsnittet i rapporten ”kommit att sammanrafsas på något av rekordtid, vilket givetvis gör, att innehållet är skäligen magert”, men att ”det förefaller ändå som om vi i stort sett fått någon hyfs på utredningen” och den förhoppningsvis snart skulle vara klar.²⁷

Hela 1952 skulle emellertid gå åt. På IUI:s styrelsesammanträde i september 1952 blev Jonas Nordenson tvungen att lite kryptiskt att meddela att

24 Brev från Hans Söderlund till Herman Holm, 29 december 1951.

25 Brev från Hans Söderlund till Herman Holm, 29 februari 1952.

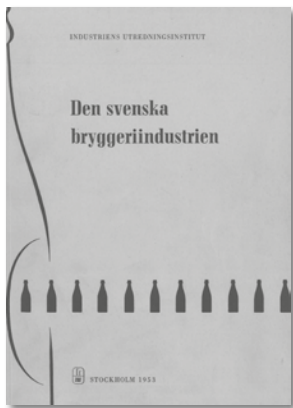
26 Brev från Herman Holm till Hans Söderlund, 14 mars 1952.

27 Brev från Hans Söderlund till Herman Holm, 7 april 1952.

... utredningsrapporten trots det omfattande arbete som nedlagts ej kunde bli riktigt av den klass som tidigare kännetecknat institutets publikationer. Detta läge hade uppkommit som en följd av en serie ogynnsamma omständigheter som ej kunde avhjälpas på detta sena stadium. Licentiat Nordenson underströk emellertid samtidigt att institutet skulle göra allt för att bringa utredningen i så gott skick som vore möjligt med hänsyn till det föreliggande utredningsmaterialets beskaffenhet. Ordföranden beklagade att bryggeriutredningen mött svårigheter av antydd karaktär men gav uttryck åt den förhoppningen att dessa erfarenheter skulle leda till en sådan organisation av den framtida forskningsverksamheten, att riskerna för ett upprepande eliminerades.²⁸

Uppenbarligen skämdes Nordenson för tillståndet inom utredningen, eftersom han vid samma sammanträde föreslog ”att kostnaderna för bryggeriutredningen till någon del skulle bäras av institutet och icke i sin helhet debiteras Bryggeriföreningen”, vilket också bifölls av styrelsen.²⁹

Bryggeristudien var klar först i januari 1953.

Utredningen om bryggerinäringen blev klar 1953.

Bryggerinäringen var förhållandevis liten och den hade inte expanderat särskilt snabbt sedan första världskriget. Dess andel av den totala omsättningen inom industrin var endast 0,7 procent och dess arbetsstyrka uppgick till 0,8 procent av de totalt inom industrin sysselsatta. Industrins produktionsvolym hade bara ökat med 60 procent sedan mellankrigstidens början, medan livsmedelsindustrin som helhet hade ökat sin volym fyrfalt.

Bryggerinäringen var starkt geografiskt uppdelad. Utredningen redovisar försäljningen av olika slags drycker i olika delar av Sverige, dess beroende av inkomster, skillnader mellan landsbygd och städer, liksom av nykterhetsrörelsens styrka:

²⁸ *Protokoll* (1952b, s. 3–4).

²⁹ *Ibid.*, s. 4.

Nycterhetsrörelsens utbredning kan ... antas medverka till att konsumtionen av lagrade maltdrycker varierar inom olika delar av landet. De organiserade nykteristerna har på många orter majoritet i kommunalfullmäktige och nykterhetsnämnder, och dessa myndigheter har ju ofta ett avgörande inflytande på de regionala och lokala utskänkings- och utminuteringsbestämmelserna.³⁰

Värst var det i Norrland, Bergslagen och sydöstra Sverige. Givetvis uppvisade efterfrågan också säsongsvariationer, med toppar på sommaren och runt jul och nyår.

Konkurrensförhållandena inom bryggerinäringen var speciella. Statliga regleringar om vad dryckerna fick innehålla gjorde det svårt med kvalitetskonkurrens, priskontroll förhindrade priskonkurrens och regleringarna av försäljning och utskänkning gjorde det svårt att gå utanför de existerande kanalerna. Här till kom frivillig områdesuppdelning för de företag som tillhörde Bryggeriidkareförbundet.

Bryggeriutredningen gick igenom försörjningen med råvaror och arbetskraft i detalj, liksom lönebildningen i branschen och råvaruutgången. Företagsstorleken, produktionsinriktningen, specialiseringsgraden, den tekniska utrustningens modernitet och kapacitetsutnyttjandet undersöktes. De lagrade maltdryckerna kom företrädesvis från stora och medelstora bryggerier, och de medelstora dominerade svagdricks- samt läsk- och mineralvattenproduktionen.

Ägarmässigt dominerades bryggeribranschen av ”några få mycket stora koncerner”, som svarade för nästan 70 procent av produktionen av lagrade maltdrycker, 40 procent av svagdrickan och 60 procent av läsk- och mineraltillverkningen. Utredningen redovisar i detalj fördelningen av produktionen av de olika lagrade maltdryckerna. Kapacitetsutnyttjandet inom branschen var förhållandevis lågt och spridningen var stor.

Distributionsstrukturen inom bryggerinäringen var till övervägande delen regionalt eller lokalt inriktad. Försäljningsområdena var begränsade. Någon egentlig fristående partihandel förekom inte, utan bryggerierna levererade direkt till kunderna eller till detaljhandeln. Utredningen går igenom de olika kundkategorierna och deras inköp och redogör för distributionskedjans uppbyggnad och transportapparatens utformning, inklusive transportmedel och körsträckor.

Avslutningsvis görs en genomgång av några av de viktigaste utvecklingstendenserna inom bryggerisektorn, med koncentration på rationaliseringsåtgärder, både rationaliseringen av branschen som helhet (strukturnationalisering) och de rationaliseringsåtgärder som företogs inom företagen (den inre rationaliseringen). Det var den förra som hade stått i centrum under de år som närmast

³⁰ Ibid., s. 10.

föregick utredningen. Branschen var en utpräglad ”närhetsindustri” och produktionskalan bestämdes i huvudsak av befolkningsunderlaget. Tillverkningen var sällan specialiserad. Utredningen såg en spänning mellan den lokala inriktningen och de tekniska framsteg som gjorts och som tenderade att ge stordriftsfördelar. Under de två första decennierna av 1900-talet hade antalet företag i branschen minskat. Därefter hade kombinationen av regleringar och frivilliga överenskommelser bromsat koncentrationstendenserna, men inte helt. Större bryggerier förvärvade andra företag. Det var emellertid inte på den tekniska sidan som sammanlagningensvinster gjordes, utan snarare på den administrativa och finansiella. Icke desto mindre fanns det mycket som tydde på att enhetskostnaden sjönk när tillverkningsenhetens storlek ökade. Detta måste dock ställas mot ökade distributionskostnader.

Vad gällde den inre rationaliseringen fanns det en del att göra beträffande effektiviteten i utnyttjandet av råvarorna, inte minst det dyra humlet. Dock var spridningen stor både vad gällde humle och andra råvaror, liksom var fallet med arbetskraftsåtgången. Dock var de vinster som kunde göras på inre rationalisering inte frikopplade från strukturomvandlingsvinster:

Som ... framhållits anger utredningens resultat att de större driftsenheterna i allmänhet har lägre åtgångstal och kostnader än de mindre och detta gäller i särskilt hög grad de allra största bryggerierna. Detta kunde tyda på att spridningen i åtgångstal och kostnader mellan bryggerierna väsentligen skulle sammanhänga med de fördelar av olika slag som följer med ökande storlek. De konstaterade kostnadsvariationerna skulle därmed inte ange något utrymme för interna rationaliseringsåtgärder av teknisk och organisatorisk natur. Men även om själva företagsstorleken måste tillmätas stor roll som förklaring till skillnaderna, finns det anledning förmoda att de större bryggeriernas kostnadsförhållanden även sammanhänger med omfattningen av den inre rationaliseringsverksamheten.³¹

Inte minst gällde det senare arbetskraftsåtgången. Utredningen rekommenderade därför att företagen undersökte mekaniseringsmöjligheterna.

Samtidigt med bryggeristrukturutredningen gjordes en utredning av kostnadsförhållandena hos ett tjugotal företag inom branschen under 1948–49. Den hade den upphetsande titeln *Intäkts- och kostnadsförhållanden vid skattepliktiga bryggerier*. Utredningen publicerades 1953 och hade genomförts av civil-ekonomen Bertil Wallin, även den på uppdrag av Svenska Bryggareföreningen. Syftet var ”att på ett så överskådligt och jämförbart sätt som möjligt ange den ungefärliga storleksordningen av olika intäkts- och kostnadsposter och att i stora drag belysa skillnaderna i kostnadshänseende mellan olika företag för att därmed

³¹ Ibid., s. 100–101.

ge en första utgångspunkt för åtgärder i rationaliserande och kostnadsbesparande syfte”.³²

Underlaget för utredningen utgjordes av intäkts- och kostnadsuppgifter för verksamhetsåret 1948–49 från ett tjugotal skattepliktiga bryggerier och två svagdricksbryggerier. Utredningen var inte textmässigt särskilt omfattande men innehöll 37 tabeller och 13 bilagor! Wallin konstaterade lite uppgett att när man inte känner till i stort sett allt om varje företag kan man inte dra några generaliserande slutsatser men menade ändå att utredningen kunde ge värdefulla uppslag till kostnadsbesparingar och utgöra ett viktigt underlag för rationaliseringsåtgärder.

KRAMFORS OCH CEMENTA

IUI gjorde även utredningar för enskilda företag. Två sådana utfördes av Torsten Carlsson. Den första, som sattes igång 1949, rörde Kramfors AB, som hade utvecklingsproblem.

Det var ju en typ av utredning som avvek lite grand från det vanliga. Vanligen skev man bara utredningar som skulle publiceras helt och fullt. Men i det här fallet var det fråga om att göra en intern undersökning för ett visst bolags räkning och det var lite principdiskussion om man kunde åtaga sig sådant. Det ansågs då att det var värdefullt att få erfarenheterna och sedan publicerade vi en del av det, nämligen det som gällde skogens arbetskraftsproblem.³³

Carlsson skulle belysa utvecklingsproblemen ”ur både allmänekonomisk och företagsekonomisk synvinkel”.

Undersökningen syftar i första hand till att genom sammanställning och analys av data rörande företagets framtida produktions- och avsättningsmöjligheter skapa underlag för företagets planering i dess fortsatta verksamhet. Arbetet är föranlett av de problem, som uppstått på grund av den hotande krisen i de norrländska skogsindustriernas råvaruförsörjning, den till synes för lång tid framåt bestående bristen på arbetskraft inom skogsbruket samt de stora förändringar i skogsindustriernas marknadsförhållanden, som inträffat under och efter kriget.³⁴

Förhoppningen var också att få fram information inte bara rörande Kramfors, utan även rörande förhållandena inom skogsindustrin i allmänhet.

³² IUI (1953e, s. 1–2).

³³ Intervju med Torsten Carlsson, av Rolf Henriksson, 30 maj 1989.

³⁴ IUI (1949, s. 4–5).

Torsten Carlsson utredde Kramfors och Cementa.
Källa: Studieförbundet Näringsliv och Samhälles bildarkiv.

Vad Torsten Carlsson inte visste när han åtog sig utredningen var att kom mitt in i en maktstrid.³⁵ I en intervju som Rolf Henriksson gjorde med honom 1989 berättar han:

... bakgrunden till den att där begäran kom var egentligen en början till maktstrid inom Cellulosabolaget. Det var så att de fyra enheterna som fanns där, Munksund, Holmsund, Kramfors och Sundsvallsgrupperna, var självständiga enheter med var sin vd. Men så hade man då som någon slags ärkebiskop verkställande direktören i Cellulosabolaget ... det var en som hette [Gustaf] Göranson vid den tiden. [...] Det var inte någon helt hopsvetsad koncern ... Göranson var ju typen för handelsresande s.a.s., en som var ute med portföljen och sålde massa. Sedan presiderade han då i kraft av sin ålder och sin erfarenhet över de gemensamma mötena, men det var direktörerna som skötte det. Men sedan hade han som påläggskalv, utsedd av Handelsbanken, Axel Enström, som också hade vuxit upp i koncernen. Det var en mycket skicklig och duktig industriman. Han hade i det stöd av sin styrelse som då var helt dominerad av Handelsbanken ... jag vet inte vem det var som drev på mest ... om att nu ska vi gjuta ihop detta.³⁶

Tanken på centralstyrning var impopulär bland dotterbolagen:

... man hade fortfarande förhoppningar ute i bolagen om att man skulle få leva sitt eget liv. I kramforsbolaget fanns det en vice verkställande direktör som hette Frölander och chefen hette [Aron] Ormmell. ... Det var framför allt Frölander, tror jag, som hade förhoppningar då om att kunna göra något mera självständigt ... Som underlag för detta skulle man ha en ordentlig utvecklingsplan som visade vad man hade för råvarutillgång och krafttillgångar och inventera sina arbetskraftsproblem och fråga om hur man skulle investera [...] Allt det där kom jag då in i.³⁷

³⁵ För en skildring av omorganisationen av Svenska Cellulosa Aktiebolaget se Utterström (1979, s. 124–134).

³⁶ Intervju med Torsten Carlsson, av Rolf Henriksson, 30 maj 1989.

³⁷ Ibid.

Kramforsutredningen var klar på våren 1950.³⁸ På IUI:s styrelsesammanträde i november samma år redogjorde Torsten Carlsson för vad han gjort:

Utredningarna inom Kramfors AB hade berört alla viktigare grenar av företagets verksamhet och hade gått ut på att skaffa ett underlag för planering av företagets verksamhet på lång sikt. Bl.a. hade virkesförsörjningen såväl från egna skogar som genom köp samt tillgången på arbetskraft varit föremål för ingående studier. Inom den industriella produktionen hade särskilt produktivets-, kvalitets- och kostnadsproblem samt möjligheterna till nya förädlingsformer för skogsråvarorna ägnats uppmärksamhet. Utredningsarbetet hade utmynnat i en serie konkreta förslag för den fortsatta verksamheten. Ett program hade således utarbetats för skogsarbetskraftspolitiken, avverkningarna och dispositionen av företagets vattenkraftstillgångar. I fråga om den industriella produktionen hade en serie alternativa förslag framlagts baserade på kostnadsberäkningar och tekniska utredningar.³⁹

Torsten Carlsson var nöjd med sitt verk, särskilt det sociala programmet för de heltidsanställda skogsarbetarna. I uppsatsen ”Skogens arbetskraftsproblem”, som ingår i *Industriproblem 1950*, redovisar han arbetskraftsdelen av sin utredning.⁴⁰ Undersökningens resultat liknar dem som Jan Wallander redovisade för Klarälvsdalen 1948.⁴¹ Bygden tenderade att tappa folk och det var svårt att rekrytera skogsarbetare. De yngre sökte sig bort, till centralorterna och söderut, där bättre betalda arbeten stod att finna och det gick att få sysselsättning hela året. Bristen väntades bestå under 1950-talet. Carlsson diskuterar möjligheterna att skapa en fast anställd skogsarbetarkår och att rationalisera avverkningen.

Andra var dock mindre nöjda:

Men däremot blev ju Kramforsutredningen inte vad Frölander hade tänkt sig, därför att under tiden som jag var där så pågick ju någon slags palatsrevolution i Cellulosabolaget. Enström väntade inte ... tills han hade efterträtt Göranson, han började förbereda sin koncernuppbyggnad redan underhand. Då uppstod det en viss spänning där om vem som skulle ha initiativet och jag var ju bara en bricka i det spelet, för jag kunde ju inte ... annat än att driva utredningen. Frölander blev väl besviken, inte tror jag på utredningens tekniska innehåll ... men ... han blev alltså inte vd i ett självständigt bolag, utan han fick nöja sig med att hela Kramfors tvärtom blev lite avlövad. Det blev mera en platschef för Kramforsgruppen som kom att presidera ... Själv lämnade han ju också det efter några år och gick till [...] Bergvik & Ala.⁴²

38 IUI (1950e, s. 5). Utredningen finns i IUI (1950g).

39 *Protokoll* (1950, s. 5.)

40 Carlsson (1950).

41 Wallander (1948).

42 Intervju med Torsten Carlsson, av Rolf Henriksson, 30 maj 1989.

På senhösten 1949 påbörjade Torsten Carlsson även en andra företagsstudie, denna gång av AB Cementa. Syftet var detsamma som i Kramforsstudien: att skapa underlag för bolagets planering och därutöver att få fram information om byggnadsmaterialindustrin i allmänhet.⁴³ Carlsson hade ingått i 1947 års byggnadsmaterialutredning som expert och hade således förstahandskunskaper om branschens problem.

Carlsson redogjorde även för Cementaundersökningen på styrelsemötet i november 1950:

Utredningarna inom AB Cementa bestodo i att för cementkoncernens räkning söka framskaffa material för en bedömning av om, när, var och huru mycket företagets tillverkningskapacitet för cement behövde ökas. Utredningsarbetet hade på flera punkter kunnat knytas an till utredningen rörande Sveriges behov och resurser och till vissa statliga utredningar.⁴⁴

Det var Cementas chef, Ernst Wehtje, mellan 1943 och 1946, IUI:s styrelseordförande och kvar i styrelsen fram till 1962, som hade frågat om IUI kunde åta sig att räkna ut företagets investeringsbehov:

De hade problem med sin kapacitetsutbyggnad i Skåne i Cementbolaget och problemet var, hur länge fortsätter byggnadsvolymen att växa? Vilka investeringsbehov har vi för detta? De ville att man skulle göra en prognos för cementbehovet som skulle ligga till grund för investeringsbeslut. Det var så att man sade sig att hur mycket cement som går ut måste rimligen i första hand vara en funktion av byggnadsvolymen. Men erfarenheten visar att om man bara skulle relatera byggnadsvolymen och cementförbrukningen så växer cementförbrukningen fortare än byggnadsvolymen. Förklaringen var då att tekniskt sett så vann betongen mark på övriga byggnadsmaterials bekostnad. Och varför gjorde den det? Ekonomiförklaringen är givetvis de relativa priserna, att man prissatte cementen så att den färdiga konstruktionen i betong var konkurrenskraftig. Dessutom fanns det rena tekniska företräden som inte kom till uttryck i priset. [...] Jag vill minnas att det var något sådant som en tredjedel av den förbrukning av cement som man hade i början av 1950 som hänförde sig till produkter och teknik som inte fanns 1940.⁴⁵

⁴³ IUI (1950d, s. 6).

⁴⁴ *Ibid.*, s. 5-6.

⁴⁵ Intervju med Torsten Carlsson, av Rolf Henriksson, 30 maj 1989.

Carlsson fick engagera sig i ”djärva gissningar” om byggnadsvolymens utveckling och de tekniska förutsättningarna. ”Därmed kunde vi få som resultat ett utbyggnadsbehov och en expansion.”

Nästa fråga var givetvis var. [...] Det fanns fabriker i Limhamn, i Hällekis, på Öland, Slite på Gotland, Köping, Stora Vika och så hyrde man den lilla fabriken i Hidinge utanför Örebro som ägdes av KF. Det var bara 1 procent av landets produktion. Det fanns ett kontrakt som innebar att om KF var missnöjt så kunde det bryta kontraktet och sätta igång. Men det var ju inte mycket effekt de hade att sätta in. Det fanns dock en fristående fabrik, Gullhögen, som väl hade 15 procent av marknaden [...] Men då ansågs det att man absolut inte skulle ge sig på att försöka köpa Gullhögen, för det var av politiska skäl inte lämpligt. [...] Konkurrensen skulle hållas vid liv. Planeringen blev då att det var mycket tal om att bygga nya fabriker och i så fall var ett tänkbart läge uppe i Jämtland, i Bräcke. En annan möjlighet låg i Dalarna men den låg väldigt transportekonomiskt dåligt till.⁴⁶

Cementundersökningen var färdig 1951. Den publicerades aldrig utan spredebart i stencilform.⁴⁷

Carlsson sammanfattade också de generella erfarenheterna av de båda företags-specifika utredningarna:

Denna art av utredningar innebar att institutet givit sig in på ett nytt verksamhetsområde, då tidigare studier av enskilda företags problem icke förekommit. Institutet hade fått goda erfarenheter i bägge fallen och av allt att döma hade arbetet även varit till nytta för de engagerade företagen. Ur institutets synpunkt vore det värdefullt att få fortsätta med arbeten av denna art, och sekreterare Carlsson hemställde om styrelsens medverkan att finna nya sådana utredningsprojekt.⁴⁸

Cementautredningen gick så bra för Torsten Carlsson att han 1952 blev direktör-assistent på företaget, där han stannade tills han 1956 blev vd på SNS. Det var dock inte sista gången han var engagerad av IUI. Ernst Wehtje lånade vid ett senare tillfälle ut honom till en utredning som inventerade ackordsprissättningen i byggbranschen. Det vilade något lätt bysantinskt över byggmaterialproduktionen. Det var säkerligen ingen tillfällighet att Torsten Carlssons hågkomster flera decennier senare var glasklara. Branschen hade satt sina spår:

Det var ju jakt på kostnader. Det var ett fasligt ståhej om vem som hade skulden

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Carlsson (1951). Vi har inte lyckats hitta denna, utan enbart den preliminära versionen (IUI, 1950g).

⁴⁸ IUI (1950d, s. 6).

till att hyrorna var så höga. Och du vet som det är med en hyreskalkyl, hälften är kapitalkostnader, då var det i alla fall det. Hälften är arbetskraft och byggnadsmaterial. Sedan splittade man upp detta på mängder av byggnadsmaterial och mängder av arbetsinsatser, så alla kunde skylla på alla. Men om man tittade igenom procedurer och prissättning, vilket jag gjorde så gott jag kunde, så kom det ju fram en del intressant, som visade hur tokigt prissättningen gick till, t.ex. att när färdigfabricerade köksinredningar skulle monteras så dröjde det väldigt länge innan man kunde få ett pris på inmonteringen som motsvarade den verkliga arbetsåtgången multiplicerat med ett lämpligt timpris. Det var ju skyhögt, därför att det släpade kvar att man förut snickrade sakerna. Och i det längsta så skulle snickarna ha betalt som om de hade snickrat grejerna. Först långsamt retirerade man ut ur detta. [...] En annan sådan här sak gällde plattsättning, där man hade, säg hundra plattor på golvet, och så skulle de som var i kant vara huggna. Kring att man var tvungen att hugga vissa plattor var det en kolossalt invecklad matematik som slutade med att man egentligen betalade plattorna två gånger. Det gjordes en stencil på det där. Jag minns att Jan Wallander och jag satt ute i Salt-sjöbaden i ett rum där vi jobbade och slet och slutjusterade omväxlande med att vi promenerade och åt.⁴⁹

SMÅINDUSTRIUTREDNINGEN

Vid ett styrelsemöte i maj 1952 anmälde Jonas Nordenson att IUI på uppdrag av och i samarbete med Svenska Arbetsgivareföreningen påbörjat en utredning av småindustrin.⁵⁰ Det handlade i viss mån om att aktualisera den bild av småindustrin som lämnats i Axel Iveroths utredning om *Småindustri och hantverk i Sverige* från 1943.⁵¹ Den 1 augusti diskuterades upplägget vid ett möte på IUI. Diskussionen genomfördes i två etapper. I den första deltog institutets medarbetare under ordförandeskap av Nordenson, i den andra Nordenson samt Lars O. Andersson och Kurt Rydé, som skulle hålla i undersökningen från IUI:s respektive SAF:s sida, och ytterligare en representant från SAF.⁵² Till mötet hade Andersson skrivit en relativt omfattande promemoria i vilken han inledningsvis konstaterade att motivet för utredningen fanns att söka i SAF:s interna diskussioner om rekryteringspolitiken gentemot småindustri och hantverk:

Troligen skulle det vara bekvämast att låta småföretagen vara i fred, ty kostnaderna för service av olika slag åt dem blir nödvändigtvis mycket större än avgiftsintäkterna från dessa små medlemmar. Inte desto mindre finner man åtskilligt som talar

49 Intervju med Torsten Carlsson, av Rolf Henriksson, 30 maj 1989.

50 *Protokoll* (1952a).

51 Iveroth (1943).

52 IUI (1952b).

för en intensifierad värvning. Mot arbetarpartens enhetliga front vill SAF kunna ställa en lika enad front av arbetsgivare.⁵³

Andersson förklarade att en del av utredningen skulle bestå av en enkät med företagare och en del av en statistisk sammanställning som bl.a. skulle bygga på material sammanställt av en licentiat Lindgren i Uppsala utifrån Riksförsäkringsanstaltens statistik. Under diskussionen rekommenderade Nordenson att man också skulle göra specialstudier av några särskilt viktiga branscher som verkstads- och smidesbranscherna samt träindustrin och man landade i att sätta en övre gräns för småindustri vid 25 arbetare.

Vid nästa styrelsemöte, i september, hette det att arbetet fortskred programenligt med tyngdpunkten förlagd till en intervjuundersökning.⁵⁴ I februari 1953 kunde Nordenson så meddela att undersökningen var i stort sett avslutad. Resultatet av intervjuundersökningen hade överlämnats till SAF i december och den statistiska framställningen av småindustrin skulle överlämnas inom kort.⁵⁵ Enligt årsberättelsen för 1952 hade arbetet utförts av Andersson i samarbete med Rydé.⁵⁶ Undersökningen avkastade två rapporter i stencilform och en promemoria.

Den första rapporten, *Storleksfördelning, företagsformer och lokalisering inom olika branscher av industri och hantverk i Sverige*, använde sig av Kommerskollegiums industristatistik för 1949 och Riksförsäkringsanstaltens inventering av mindre arbetsgivare 1947 och de objekt som undersöktes var industri- och hantverksföretag med minst en arbetare. Utredarna framhöll svårigheten att fastställa vad som var mindre företag men uppmärksamheten riktades mot företag med högst 25 arbetare. Vidare omarbetades industristatistikens uppgifter om antalet arbetsställen till antalet företag i juridisk bemärkelse. Författarna var därefter nöjda och ansåg att ”det samlade primärmaterialet [ger] en ur statistisk synpunkt fullt tillfredsställande täckning av de minsta arbetsgivarna i hela landet inom de verksamhetsgrenar som här är av intresse”.⁵⁷

Resultaten redovisades i en rad tabeller med kortfattade kommentarer. Företagens fördelning redovisades efter storlek på industrigrenar. Av samtliga 31 600 företag återfanns dryga 10 000 inom malmbrytning och metallindustri och av dess hade 8 700 högst 25 arbetare. Denna industrigren var representativ genom att 87 procent av samtliga företag hade högst 25 arbetare. Inom den näst största industrigrenen, livsmedelsindustrin, var andelen småföretag ännu större, 93 procent,

53 IUI (1952c, s. 1).

54 *Protokoll* (1952b).

55 *Protokoll* (1953a).

56 IUI (1952a).

57 IUI (1952d, s. 5).

mycket beroende på att mer än hälften av företagen utgjordes av bagerier. Även om 87 procent av alla företag hade högst 25 arbetare svarade dessa företag för blott 21 procent av samtliga arbetare.

84 procent av företagen med 1–5 anställda drevs som enskild firma men i storleksklassen 16–25 arbetare var 59 procent av företagen organiserade som aktiebolag. Bland företag med mindre än fem arbetare var mer än hälften av alla trä-, bygg- och transportföretag verksamma på landsbygden medan inom nästan alla andra industrigrenar tyngdpunkten var förlagd till mindre städer och andra tätorter.

Den andra rapporten, *Resultaten av småföretagsutredningens intervjuundersökning*, omfattade personliga intervjuer med småföretagare i hela landet. Frågorna gällde sådant som sysselsättnings- och avsättningsförhållanden, ekonomisk stabilitet, organisations- och avtalsförhållanden. 290 företagare hade valts ut i 16 geografiska områden – plus Stockholm – från Malmö i söder till Boden i norr. Femton högskolestudenter, som sommaren 1952 skulle besöka sina hemorter eller praktisera i "landsorten", rekryterades för att genomföra intervjuerna och de lyckades fånga in 236 företagare. De flesta var hemmahörande i metallindustri (61) och byggverksamhet (44) och storleksmässigt dominerade företag med 3–10 anställda (125 stycken).⁵⁸

Företagarna hade i genomsnitt varit 33 år när de startade sina verksamheter och var vid intervjutillfället i snitt 48 år. Av de 161 ensamföretagarna fördelade sig motiven för att starta eget enligt följande: Lust att vara sin egen 55, arv 38, yrkesutbildning 14, arbetslöshet 12 och annat 42. 77 av samtliga de företag, där ägarna intervjuats, hade någon gång bytt ägare. Företagens produktion av varor och tjänster beskrevs föga förvånande som "synnerligen mångskiftande".⁵⁹ 30 företag hade bytt produktionsinriktning men bara ett hade bytt bransch – från lädervaror till flugsmällare. 21 företag – främst byggföretag och åkerier – saknade arbetslokal medan 102 hyrde och 113 ägde lokal. 106 företag bedömdes verka i bra lokaler, 71 i lokaler av normal beskaffenhet och 38 i dåliga lokaler. 75 företag hade kvinnliga anställda och i 67 företag arbetade familjemedlemmar. 79 företag hade kontorspersonal eller teknisk personal anställd. 150 av företagen hade existerat i minst 10 år och av dessa hade 85 expanderat, 34 behållit sin ursprungliga storlek och 31 minskat antalet anställda. 41 företag var underleverantörer (tillverkare av halvfabrikat). Av de 202 företag som inte var aktiebolag hade 72 startat med enbart eget kapital och 24 med enbart banklån. Resten hade startat med en blandning av finansieringskällor. 150 företag hade skött den löpande finansieringen helt inom företaget, 18 med enbart banklån, resten med olika kombinationer.

⁵⁸ IUI (1953a).

⁵⁹ Ibid., s. 7.

Avslutningsvis sköt undersökningen in sig på småföretagens anslutning till branschorganisationer. 177 företag var anslutna och 59 ej anslutna. Företag grundade 1942 eller tidigare hade betydligt högre anslutningsgrad än övriga. Av de 177 var 121 anslutna till enbart en organisation, varav 15 till SAF och 80 till handelsorganisationen SHSO (Sveriges Hantverks- och Småindustriorganisation). Utredarna konstaterade utifrån intervjumaterialet att det var ”frapperande hur lite företagen känner till om den service som organisationerna lämnar”. Av de 80 företagare som var anslutna till SHSO var 29 ”helt oförmögna att ange något eller några motiv för sin anslutning”.⁶⁰ Det vanligaste motiv som angavs var annars större trygghet genom att tillhöra en arbetsgivarorganisation. Kritiken mot organisationerna gick främst ut på att de borde visa större hänsyn mot mindre företag när de tog ut medlemsavgifter. Utredarna kunde vidare notera (liksom Adam Smith hade gjort nästan tvåhundra år tidigare) ”att ett påfallande stort antal av småföretagarna önskar organisationernas hjälp för att hindra priskonkurrens samt genomföra nyetableringskontroll och marknadsuppdelning”.⁶¹ 34 av de 59 företagare som inte var med i någon organisation sade sig ändå ha behov av någon slags service. En förklaring var att många var relativt nya som företagare, en annan sades vara ”faktorer av psykologisk natur”.⁶²

I promemorian angavs som syfte ”att få ett begrepp om hur många företag, som finns inom varje SAF-förbunds naturliga rekryteringsområde och hur stor del därav som är ansluten till resp. förbund”.⁶³ Samma statistik som legat till grund för den första rapporten användes. Eftersom industristatistiken begränsades till den egentliga industrin saknades uppgifter för ett dussin branscher inom SAF:s område. Undersökningen omfattade företag med minst en arbetare (årsarbetare), alltså inte enmansföretag. Även ett halvduzin SAF-förbund uteslöts ur undersökningen eftersom de helt eller nästan helt saknade mindre medlemsföretag.

För att få fram andelen anslutna företag (täckningsgraden) jämfördes antalet medlemmar i 23 förbund med antalet företag i motsvarande branscher. Men eftersom siffrorna från IUI:s undersökning respektive från SAF avsåg olika tidpunkter och eftersom IUI redovisade företag och SAF medlemmar betecknades resultatet som ”mer eller mindre grova uppskattningar”.⁶⁴

En svårighet var att avgöra vad som skulle rubriceras som mindre företag. ”Detta begrepp är högst svårdefinierbart och måste anses variera från bransch till

⁶⁰ Ibid., s. 25-26.

⁶¹ Ibid., s. 29.

⁶² Ibid., s. 31.

⁶³ IUI (1953a, s. 1), signerad av Andersson och Rydén 1 maj 1953.

⁶⁴ Ibid., s. 4.

bransch.”⁶⁵ Den nedre gränsen sattes, som sagt, till en arbetare medan den övre gränsen varierade. Högst täckningsgrad (79 procent) hade Garveriidkareföreningen, lägst grad (6 procent) hade Kvarnyrkesförbundet. Bland företag med högst tio arbetare låg täckningsgraden i genomsnitt under 30 procent och i flertalet förbund under 10 procent.

RÅVAROR OCH SKROT

År 1954 gav IUI ut en bok om *Den fria världens råvaruförsörjning*. Det handlade om en översättning av en amerikansk rapport från 1952. Det året hade nämligen en amerikansk statlig kommission under ordförandeskap av William S. Paley 1952 avgett ett betänkande om den framtida försörjningen med industriella råvaror i länderna utanför sovjetområdet.⁶⁶ I rapporten hade kommissionen redovisat den dittillsvarande utvecklingen och försökt ange tendenser i fråga om tillgång och efterfrågan på dessa råvaror under de kommande 25 åren. Den omfattande rapporten hade väckt stor uppmärksamhet i och utanför USA, särskilt som amerikanska åtgärder hade stor betydelse för andra länders råvaruförsörjning, varför IUI beslöt översätta och publicera delar av den. De delar som översattes gällde den framtida utvecklingen för enskilda industriella råvaror och energitillgångar samt kommissionens rekommendationer och åtgärdsförslag. Rapporten kompletterades med en statistisk bilaga i syfte att belysa tillgång och efterfrågan på råvaror i Sverige.⁶⁷

Den som låg bakom utgivningen var Wilhelm Pepler. 1951 publicerade han en artikel om ”Råvaruproblem” i *Svensk Tidskrift*.⁶⁸ Råvarupriserna hade stegrats kraftigt under Koreakriget men Pepler menade att det handlade om en långsiktig trend som påbörjats under andra världskriget och fortsatt med USA:s ekonomiska expansion, Europas återhämtning och industrialisering i vissa råvaruproducerande länder. I slutet av år 1950 hade OEEC fattat beslut om åtgärder för att motverka råvarubristen och ett system för internationell fördelning av råvaror diskuterades i olika sammanhang av representanter för Europa och USA. Vad Pepler diskuterade var alltså precis de problem som föranledde president Truman att påföljande år tillsätta Paley-kommissionen.

Pepler fick snabbt upp ögonen för denna rapport:

⁶⁵ Ibid., s. 5.

⁶⁶ *Resources for Freedom* (1952).

⁶⁷ IUI (1954b).

⁶⁸ Pepler (1951).

Jag hade fått kännedom om en amerikansk statlig utredning om världens råvaruförsörjning som jag beställde genom UD. Jag tyckte den var en intressant studie och föreslog Jonas att vi skulle sammanfatta denna stora utredning med anpassning till Sverige och Sveriges situation, resurser och behov. Den offentliga amerikanska undersökningen var utförd av The President's Commission on Raw Materials, kallad Resources for Freedom, den så kallade Paley-rapporten i fem volymer som tillkom under Koreakriget. Jonas tyckte att det var en bra idé, jag utarbetade en sammanfattning och vi kompletterade den amerikanska studien med svenskt statistiskt material, sammanställt med stöd av en hjälpsam medarbetare på Statistiska Centralbyrån. Studien publicerades av IUI, men på min begäran utan angivande av författare.⁶⁹

Utgivningen motiverades i ett förord av Jan Wallander:

Med hänsyn till det omfattande utredningsmaterial som Paley-kommissionen presenterat och den stora betydelse som amerikanska åtgärder kan få för andra länders råvaruförsörjning är det naturligt att betänkandet väckt stor uppmärksamhet även utanför USA. Även vid bedömningen av de problem, som kan uppkomma för Sverige i samband med råvarufrågorna, är Paley-kommissionens betänkande av intresse. Industriens Utredningsinstitut har därför ansett det motiverat att sprida kännedom om rapporten ...⁷⁰

Den svenska sammanfattningen bestod av fyra delar: kommissionens förklaring av hur den gått till väga, dess rekommendationer och förslag till råvarupolitiska åtgärder, dess bedömning av den framtida utvecklingen för enskilda industriella råvaror och energitillgångar (omfattande ca 130 sidor av dryga 200) samt en bilaga om förbrukningen av råvaror i Sverige.

Kommissionen räknade med fortsatt ekonomisk tillväxt i industriländerna och därmed ett fortsatt ökande råvarubehov. Eftersom de inhemska råvarutillgångarna i dessa länder redan i stor utsträckning tagits i anspråk skulle efterfrågan rikta sig mot transoceana länder, vilka emellertid också var under industrialisering, varför anspråken på råvarutillgångarna skulle skärpas. Samtidigt hade exploateringstakten varit snabbare än upptäckten av nya och lättillgängliga fyndigheter. Dessa förhållanden pekade mot höjda råvarupriser. För att trygga en kontinuerlig råvarutillförsel utan nämnvärda kostnadsstegringar behövdes en långsiktig planering av hushållningen med råvaror. Behovet av planering hade accentuerats av att handelsutbytet mellan östblocket och övriga världen minskat radikalt varigenom en rad viktiga råvarukällor bortfallit för länderna utanför

⁶⁹ Pepler (2006, s. 185).

⁷⁰ IUI (1954, s. 4).

sovjetsfären, av kommunismens utbredning i Asien som hotade att avskära ytterligare råvarukällor och av erfarenheterna från Koreakriget med dess prisstegringar på de internationella råvarumarknaderna.

Utredningen fokuserade på försörjningssituationen i USA, avgränsades geografiskt till att omfatta den fria världen och tidsmässigt till en period av cirka 25 år, alltså fram till 1975, och ställde kostnadsfrågan i centrum:

En ständigt återkommande tes i rapporten är att råvaruproblemets kärna i själva verket är en fråga om kostnader. En summering av alla fysiska råvarutillgångar av olika slag, oberoende av fyndigheternas koncentrationsgrad, har enligt kommissionens mening föga intresse ur försörjningssynpunkt.⁷¹

Kostnaderna sammanhänge förstas med råvarutillgångarnas geografiska och geologiska belägenhet och med transportkostnaderna. Kommissionen gjorde antagandet att råvarupriserna på lång sikt i stort sett inte skulle förändras i förhållande till den allmänna prisnivån. Desto svårare var det att göra antaganden om den framtida tekniska utvecklingen, som var av betydelse för såväl tillgång som efterfrågan på råvaror. Ett annat antagande var att USA:s BNP skulle öka med 3 procent om året och fördubblas fram till 1975. Efterfrågan på råvaror förväntades inte öka lika mycket eftersom de föga råvarukrävande servicenäringarna växte snabbare än övriga näringsgrenar. Utifrån dessa antaganden räknade kommissionen med att efterfrågan på råvaror totalt sett skulle öka med 50–60 procent men med stora variationer mellan olika råvaror.

Kommissionen hade också gjort beräkningar utifrån antaganden om BNP-ökningar i andra länder men för de underutvecklade länderna, som i huvudsak var råvaruproducenter och saknade inhemska industrier, gjordes inga BNP-kalkyler. Man beklagade att uppgifterna om tillgängliga råvarutillgångar i världen var mycket ofullständiga. Takten i upptäckten av nya fyndigheter ansågs utgöra en bättre indikator på de potentiella råvaruresursernas storlek.

Som riktpunkt för sina rekommendationer hade kommissionen målsättningen att USA:s och den övriga fria världens växande råvarubehov skulle kunna tillgodoses utan stigande reala kostnader. Två centrala målsättningar angavs: att säkerställa USA:s framtida behovstäckning med särskild hänsyn till beredskapsynpunkter och att bidra till ett snabbt ekonomiskt framåtskridande, särskilt i de råvarurika underutvecklade länderna. ”Den sistnämnda målsättningen har anknytning till USA:s utrikespolitiska strävanden att hålla tillbaka kommunismens expansion i den fria världen.”⁷²

⁷¹ Ibid., s. 17.

⁷² Ibid., s. 33.

Kommissionen koncentrerade sin uppmärksamhet till fyra områden: internationella investeringar, internationell handel, internationellt tekniskt bistånd till underutvecklade länder samt instabiliteten på de internationella råvarumarknaderna. Man ville bl. a. se en ensidig nedsättning av de amerikanska råvarutullarna i de fall då USA var i huvudsak beroende av import för sin försörjning med en råvara.

Större delen av rapporten bestod av en genomgång av försörjningsutsikterna på olika områden. Som exempel kan nämnas att kommissionen förutsåg att en stor del av den amerikanska förbrukningen av olja i framtiden skulle komma från inhemska skifferfyndigheter. I en bilaga gjordes ett försök att belysa Sveriges försörjning med vissa viktiga industriella råvaror. Detta försök omfattade perioden 1936–38 till 1950. Någon prognos för framtiden gjordes inte. Som skäl härfor angavs att Sverige saknade statistik över råvaruförbrukningens fördelning på olika områden och utrikeshandelns stora betydelse för efterfrågan på industriella råvaror.

Under 1956 gav IUI ut en liten skrift om *Skrothandelns ställning och betydelse i samhällsekonomin*. Det hade fallit på Erik Hööks (nit)lott att utföra denna undersökning på uppdrag av AB Gotthard Nilsson, ett skrot- och återvinningsföretag i Älmhult. Resultatet hade publicerats i en festskrift till just Gotthard Nilssons sjuttioårsdag och publicerades nu alltså som en liten (åtta-sidig) skrift. Höök kunde konstatera att av en årlig uppsamling av råvaror på 713 000 ton år 1955 utgjordes 490 000 ton av järn- och metallskrot, 160 000 ton av pappersavfall och 28 000 ton av textilavfall och resten av ben, tagel och glas m.m. Omkring 500 företag ägnade sig åt skrothandel varav cirka 50 var grossister; av de resterande ägnade sig hälften delvis åt partihandel medan den andra hälften var rena detaljister. I branschen var 3 500 personer sysselsatta och därutöver hade 1 000 personer med tillstånd att bedriva uppköparverksamhet. Höök illustrerade sin framställning med en karta över "skrotfallet i olika län" och en illustration av "järnets cirkulation". Gjutjärns-krot gick till järngjuterier, smidesjärns-kor till järnbruk. Importen av järns-krot väx-lade kraftigt från år till år. Uppsamlingen av metallskrot (koppar, mässing m.m.) hade jämfört med järns-krotet liten omfattning. Under andra världskriget hade flera pappersbruk byggts om för att kunna utnyttja pappersavfall som råvara, vilket innebar att detta avfall svarade för 10–15 procent av papperskonsumtionen. I många andra länder var återvinningen större och Sverige exporterade också ganska stora mängder pappersavfall. År 1955 var det sammanlagda värdet av all skrotimport 48 miljoner och av all skrotxport 44 miljoner kronor. Avslutningsvis siade Höök om att skrothandelns betydelse – liksom dess produktivitet – skulle komma att öka.⁷³

73 Höök (1956a).

Jan Wallander drog sitt strå till stacken med en liten stencil om metodiska problem i samband med beräkning av skrotning av personbilar i vilken resonemanget ”förtydligades” i matematisk form.⁷⁴

⁷⁴ Wallander (1960a).

KAPITEL 4

INDUSTRI- OCH HANDELSPROBLEM

STORDRIFT OCH STORFÖRETAG

Industriens Utredningsinstitut undersökte både små och stora företag. Jan Wallander inledde en artikel om ”Stordrift och storföretag” 1954 med att hänvisa till de ekonomiska läroböckernas resonemang om stordriftens och arbetsdelningens fördelar. ”Det är mot denna bakgrund naturligt att det tidigt uppträdde profeter som spådde småföretagens död och storföretagens dominans på det industriella området.”¹ Inom svensk industri hade emellertid företag med mellan 11 och 50 arbetare ökat sin andel av företagen mellan 1913 och 1950 och de utgjorde närmare tre fjärdedelar av samtliga företag. De stora företagens (mer än 500 arbetare) andel hade emellertid inte minskat, utan minskningen hade fallit på de medelstora företagen. Andelen arbetare i mindre företag var naturligtvis mycket mindre (drygt 20 procent) och hade inte förändrats mycket över tiden. Även det måttet visade att storföretagen ökat och de medelstora företagen minskat sin andel. Efter resonemang om utvecklingen i olika industrigrenar och om ”de långa seriernas ekonomi” nådde Wallander fram till en slutsats:

Sammanfattningsvis kan alltså sägas att det inte finns någon klar tendens i den riktningen att den svenska industrin skulle utveckla sig i riktning mot en dominans för stordriften och storföretagen. De företeelser som motverkar stordriften: begränsad marknad, administrativ otymplighet o.s.v. tycks alltså ha spelat en icke oväsentlig roll samtidigt som den elektriska motorn, bilarna, det ökade kravet på differentiering av produkterna o.s.v. ökat småföretagens möjligheter. Utvecklingen i olika branscher är emellertid mycket olika.²

Under 1966 kom Bengt Rydén till IUI från Industriförbundet. Han ägnade sig åt fusionsforskning, vilket ledde fram till en avhandling fem år senare.³ Rydéns för-

¹ Wallander (1954c, s. 475).

² Ibid., s. 477.

³ Rydén (1971).

sta år som IUI-forskare avkastade dock redan de en kaskad av artiklar – åtta tidskrifts- och ett par dagstidningsartiklar.

Bengt Rydén.
Källa: IFN:s bildarkiv.

I en första artikel diskuterade han olika mått på storlek och koncentration i industrin. Han noterade (liksom Wallander) att småföretag antalsmässigt fortfarande var helt dominerande i industrin men (till skillnad från Wallander) att de var på snabb tillbakagång. Den genomsnittliga företagsstorleken hade ökat från 45 anställda 1950 till 63 1963. Enligt Rydén var ”bilden av industrins strukturförändringar entydig: företagsbeståndet minskar, framför allt vad gäller de mindre enheterna, och den genomsnittliga företagsstorleken ökar, vilket mått man än väljer”.⁴ I nästa artikel konstaterade han att sammanslagningarna av företag inom svensk industri hade ökat kraftigt på senare tid men frågade sig om förändringen var tillräckligt kraftig med tanke på den koncentrationsprocess som ägde rum inom EEC-länderna.⁵

I en artikel om ”Förändringens vind” menade Rydén att politiker, börskommentatorer och journalister visserligen spred vällovlig upplysning men genom sitt överdrivna intresse för företagsnedläggningar skapade en stämning av kris och depression. ”I den omfattande nyhetsbehandlingen av näringslivets strukturförändringar saknas det helt enkelt ett led som förklarar att förändringarna är ett naturligt led i den ekonomiska utvecklingen ...”⁶ (Rydén förklarade dessutom, trots vad han tidigare under året kungjort, att teorierna om att framför allt mindre företag gick under var felaktiga.) En annan artikel på samma tema var rubri-

⁴ Rydén (1966a, s. 22).

⁵ Rydén (1966b).

⁶ Rydén (1966c, s. 527).

cerad ”Företagsnedläggningarna – krissymptom eller sundhetstecken?” och Rydén gav följande svar på frågan:

Att dessa företag läggs ner bör man knappast sörja över utan istället se det som en fördel att de inte längre binder resurser som gör större nytta på annat håll. Att en del företag dör är lika naturligt som att andra föds. En konstant låg företagsdöd kan knappast ses som ett sundhetstecken och ett mål i sig.⁷

I ett föredrag inför Svenska Boktryckareföreningen förklarade Rydén att det något nymornade intresset för företagsnedläggningar delvis kunde förklaras av att strukturomvandlingen och företagskoncentrationen gick ovanligt snabbt under trycket av internationell konkurrens och stigande löner. Samtidigt hade ambitionerna att upprätthålla full sysselsättning och anställningstrygghet ökat. Men – ingen ekonomisk tillväxt utan strukturförändringar. Rydén anlade sitt fusionsperspektiv också på nedläggningarna: ”Det ökade antalet nedläggningar kan enligt min mening också tolkas som ett uttryck för att de svenska industriföretagen blivit allt mer medvetna om nödvändigheten att koncentrera sina resurser.”⁸ Han avslutade sitt föredrag med följande ord: ”Erfarenheten talar för att den frihetsförlust som alla parter i ett samgående gör – eller tror sig göra – mycket snabbt betalar sig, förutsatt att samarbetet planerats riktigt och vilar på rationella grunder. Den enda frihet som går förlorad är friheten att göra dåliga affärer.”⁹

I ytterligare en artikel beklagade Bengt Rydén kritiken från småföretagarhåll mot koncentrationsprocessen och menade att det handlade om en olycklig och onödigt motsatsställning. Han redogjorde för olika koncentrationsmått och försökte tona ner dramatiken:

Det kan tyckas som om dessa olika mått rörande samgåendefrekvens o. dyl. pekar på att den svenska industrin med expressfart är på väg in i en period där stordrift och jätteföretag är den enda lösningen på alla problem. Något ligger det väl i detta men i stort sett är det att grovt överdimensionera den aktuella utvecklingen och ge den ett helt annat innehåll än den rätteligen bör ha.¹⁰

Under den föregående tioårsperioden hade årligen ett företag av 600 köpts upp, för 1965 var siffran ett av 200. Trots den kraftiga ökningen var alltså bara en bråkdel av företagen berörda och fortfarande hade 75 procent av företagen mindre än 10 anställda. Dock hade 5 000 arbetsställen försvunnit mellan 1950 och 1963, de

⁷ Rydén (1966d, s. 565).

⁸ Rydén (1966e, s. 559).

⁹ Ibid., s. 563.

¹⁰ Rydén (1966f, s. 16).

flesta med 5–10 anställda. Men kraven på ökad koncentration innebar knappast en dödsdom för de mindre företagen eftersom de stora företagen behövde mindre serviceföretag och underleverantörer.¹¹

KEMISK INDUSTRI

Under 1955 publicerades en tämligen omfattande volym om den kemiska industrin. Arbetet hade i huvudsak genomförts av civilekonomen Alv Elshult med hjälp av amanuensen Hans Wagner. Elshult hade i samband därmed vistats sex månader hos Ingvar Svennilson i Genève.¹² Dessutom hade Ingvar Svennilson själv skrivit ett kapitel. Jan Wallander talade i förordet om kemisk industri som ”den okända industrien”. Det handlade om en industri som det var svårt att få grepp om men som var av grundläggande betydelse för den industriella utvecklingen och som representerade ”en ny typ av produktion som hör framtiden till”.¹³

Kemiboken byggde på material och statistik i svenska och utländska publikationer samt på synpunkter från företagsledare och tekniska experter inom kemiindustrin. Inledningsvis konstateras att kemiska produkter och processer var invända i nästan alla sektorer av det ekonomiska livet, varför det inte fanns någon entydig och allmänt accepterad definition av begreppet kemisk industri. ”Om man till den kemiska industrien skulle hänföra alla produktionsgrenar, inom vilka kemiska processer spelar en väsentlig roll, skulle huvuddelen av industrien – och för övrigt även stora delar av jordbruket – falla inom definitionen ’kemisk industri’.”¹⁴ Författarna fann det därför nödvändigt att göra en relativt snäv avgränsning till fem produktgrupper: kemikalier (syror, salter, alkoholer, plaster, syntetgummi, rayon m.m.), produkter från koks- och gasverk, läkemedel, sprängämnen och konstgödsel. Dessa svarade tillsammans endast för några procent av industrins totala sysselsättning och produktvärde men var ändå oundgängliga för nästan all annan produktion.

Boken är disponerad i åtta kapitel. De första sex är skrivna av Elshult. De redogör för den kemiska industrins betydelse i näringslivet, den kemiska tillverkningens viktigare kännetecken, den kemiska industrins utvecklingsfaser, produktion och användning av viktigare produkter, den kemiska industrin i åtta viktiga industriländer (naturligtvis inkluderande Tyskland och USA) och typiska

11 Ibid. I en kortare debattartikel avhandlade Rydén (1966g) frågan om staten som ”hjälpgumma” vid företagsnedläggningar.

12 *Protokoll* (1951, s. 3).

13 Wallander (1955a, s. 5).

14 Elshult m.fl. (1955, s. 13).

drag i industrins expansion. Wagner är författare till det mesta av ett kapitel om den svenska kemiska industrins läge och Svennilson avrundar med ett kapitel om utvecklingsbetingelserna för kemisk industri i Sverige.

Svensk kemiindustri hade upplevt ett snabbt uppsving i samband med kriget, avspärrningen och knappheten på varor under åren närmast efter kriget. Sverige hade på många områden intagit en ledande position på det industriella området. För att behålla denna position krävdes att landet hade en relativt allsidig kemisk industri med tillhörande teknisk expertis. Men vilken möjlighet kunde Sverige ha att i större utsträckning göra sig gällande på den internationella marknaden, där konkurrensen blev allt hårdare?

Svennilson försöker besvara frågan genom att gå igenom förutsättningarna för en sådan exportsatsning: tillgång på råvaror, hemmamarknadens storlek och tillgång på kapital. Tillgången på inhemska råvaror var inte särskilt gynnsam, men ur rent ekonomisk synpunkt (alltså bortsett från beredskapssynpunkter) spelade den inte så stor roll. Hemmamarknadens storlek (eller i Sveriges fall litenhet) var av stor betydelse eftersom de initiala investeringarna för att skapa nya produkter, processer och anläggningar var betydande och eftersom den kemiska industrin var behäftad med betydande stordriftsfördelar. ”En sådan stor trygghad hemmamarknadsbas bildar också en gynnsam utgångspunkt för framstötter på exportmarknaden ... Det är uppenbart att i här berörda avseenden den svenska kemiska industrien belastas av ett allvarligt handikap. Hemmamarknaden är liten.”¹⁵ Den svenska kemiska industrin var också mycket differentierad, inriktad på att täcka den svenska marknadens behov. ”Det är möjligt”, resonerar Svennilson, ”att detta, med vissa enstaka undantag, är den enda rimliga utvecklingslinjen för svensk kemisk industri även i framtiden ... men det är å andra sidan inte uteslutet att den svenska produktionen kan drivas så rationellt att en viss export blir möjlig.”¹⁶

Svennilson kunde här stödja sig på det förhållandet att mindre länder som Belgien, Norge och inte minst Schweiz exporterade en stor del sin kemiska produktion. De hade satsat på stark specialisering och om Sverige ville följa en liknande utvecklingslinje gällde det att koncentrera forskningsresurserna till några specialområden: ”Utvecklingen till en ledande ställning på något kemiskt specialområde skulle kräva att under en följd av år mycket stora forskningsresurser koncentrerades på att inhämta andra länders försprång och att därutöver skapa förutsättningar för en svensk pionjärinsats.”¹⁷ Svennilson ville inte peka ut vilka områden det kunde handla om men exemplifierade med områden där Sverige

¹⁵ Ibid., s. 176.

¹⁶ Ibid., s. 177.

¹⁷ Ibid., s. 179.

hade att gott utgångsläge: läkemedelsindustri, plaster och syntetfibrer. Det skulle på sådana områden krävas ”stora *kapitalinsatser* för finansiering av forskning och anläggningar under en lång följd av år” och därutöver måste ”forskare utbildas och *forskning* organiseras i större skala än hittills”.¹⁸

Svennilson avrundar med att summera de båda alternativa utvecklingslinjerna för svensk kemisk industri:

Två alternativ för den fortsatta utvecklingen av svensk kemisk industri har här diskuterats. Det ena ligger, i överensstämmelse med den hittillsvarande utvecklingen, i en övervägande på hemmamarknaden inriktad och därför starkt differentierad industri, som arbetar med relativt begränsade forskningsresurser och som främst är inställd på att för den begränsade svenska marknadens behov adaptera i utlandet gjorda tekniska framsteg. Det andra syftar till en starkare koncentration av den svenska kemiska industriens resurser till ett eller ett par specialområden, där en mera betydande export kan utvecklas. Det senare alternativet förutsätter en betydande initial och fortlöpande insats av mycket betydande forsknings- och kapitalresurser.¹⁹

Svennilson var dock trots allt svensk och kunde därmed fråga sig om ”om inte det bästa är att sikta på en medelväg, dvs. att låta den nuvarande mera splittrade utvecklingen ha sin gång och avvakta om några uppenbara chanser till en kraftigare expansion på något specialområde förr eller senare kommer att yppa sig”. Risken med en sådan strategi var emellertid att man aldrig ”kommer runt hörnet”.²⁰

I juni 1955 framförde Svennilson sina slutsatser om den svenska kemiska industrins framtid vid Kemikontorets möte i Stockholm²¹ och kemiboken recenserades i såväl *Dagens Nyheter* som *Svenska Dagbladet*. *DN:s* recensent hette Hans G. Boman. Han tyckte att boken var lättläst och väldisponerad och gick igenom kemiindustrins karakteristiska drag: forskningsintensiv, dynamisk, storskalig, automatiserad, patentintensiv. Han noterade vidare att de båda avslutande kapitlen av Wagner och Svennilson om den svenska kemiska industrins läge och utvecklingsbetingelser kännetecknades av ”en viss knapphet både när det gäller fakta och omdömen”.²² Recensionen i *Svenska Dagbladet* inflöt ett helt år senare och rubricerades ”Den okända industrien”. Recensenten menade att uttrycket hade fog för sig eftersom det ”för svenskar i allmänhet är ... något svårfattligt över

¹⁸ Ibid., s. 181.

¹⁹ Ibid., s. 182.

²⁰ Ibid.

²¹ *Dagens Nyheter* (1955).

²² Boman (1955).

I sammanhanget kan man naturligtvis också fråga sig om det nationalekonomiskt sett är mest gynnsamt att koncentrera en ökad andel av arbetskraft- och kapitalresurserna till den kemiska industrin eller om dessa med större fördel kan användas på andra områden. Därmed är inte sagt att en expansion av hittillsvarande storlek och inriktning inte skulle vara lämplig främst för att täcka det snabbt ökande behovet av kemiska produkter på den inhemska marknaden. Det finns fortfarande många organiska områden där självförsörjningsgraden är mycket låg. Att inrikta den kemiska industrins utbyggnad på sådana produkter torde vara betydligt lättare.²⁵

OLJAN I EKONOMIN

Sverige hade efter andra världskriget blivit alltmer beroende av olja. 1958 utkom Jan Gillberg och Erik Höök med den lilla skriften *Oljan i svensk ekonomi*, utarbetad på uppdrag av Svenska Petroleum Institutet, och rikligt försedd med tabeller och diagram. Höök hade svarat för upplägget, Gillberg för datainsamlingen och de två hade skrivit ett par kapitel vardera. De båda författarna kunde konstatera att oljans andel av den svenska energibalansen hade ökat från knappa 10 procent vid mitten av 1930-talet till närmare 50 procent vid mitten av 1950-talet. Under samma tid hade den svenska oljeimporten ökat från 1 eller 1,5 till 11 miljoner ton och utgjorde då värdemässigt 13 procent av den totala importen. USA:s betydelse för den svenska oljeförsörjningen hade minskat medan länderna runt Persiska viken ökat i betydelse.²⁶

Inom landet fanns fem raffinaderier med en sammanlagd årskapacitet om 2,8 miljoner kubikmeter, motsvarande 20 procent av 1957 års oljekonsumtion. Konsumtionen hade stigit mycket kraftigt. Oljeförbrukningen per capita hade ökat med 480 procent mellan 1938 och 1957, mer än i de flesta jämförbara länder; endast USA, Canada, Island och Venezuela hade en högre förbrukning per capita. Särskilt förbrukningen av eldningsolja hade stigit kraftigt. Deras andel av den totala förbrukningen hade ökat från 25 procent 1938 till 70 procent 1957. Mellan dessa år hade antalet motorfordon ökat med 320 procent men bensinförbrukningen med endast 130 procent vilket till en del berodde på övergång från bensin till dieseldrift, fler småbilar och bensinsnålare motorer. Mellan 1935 och 1955 hade industrins produktionsvolym stigit med 126 procent, antalet anställda med 62 procent och den totala bränsle- och energiförbrukningen med 82 procent.

Den bild som framträder ... och som innebär en ganska stor konstans i bränsle- och energiförbrukning per anställd och en klar sänkning av förbrukningen per

²⁵ Ibid., s. 734.

²⁶ Gillberg och Höök (1958).

producerad vara, ter sig kanhända något förvånande med hänsyn till att det så ofta anförs, att en fortgående rationalisering och mekanisering är förbunden med ökade bränsle- och energibehov. Man får emellertid hålla i minnet, att rationaliseringen inte bara inneburit, att vi fått fler maskiner utan också, att vi fått effektivare maskiner. Denna ökade effektivitet är inte minst märkbar ifråga om bränsle- och energiåtgång.²⁷

Under 1950 hade industrin svarat för hälften av den svenska oljekonsumtionen. Fem år senare var andelen 37 procent. Den offentliga sektorn hade samtidigt ökat sin andel från 4 till 10 procent och hushållen sin från 15 till 25 procent. Sjöfartens och jordbrukets andelar hade legat stilla och "landfartens" (bilismens) andel hade sjunkit från 22 till 17 procent trots att antalet bilar under femårsperioden ökat från 252 503 till 636 543. Bensinpriset hade mellan 1935 och 1957 stigit i takt med konsumtionspriserna i allmänhet (med undantag för en kraftig uppgång i samband med devalveringen 1949). Gillberg och Höök behandlade vidare oljans transportvägar och konstaterade bland annat att antalet bensinstationer de senaste tjugo åren blivit något färre men större samtidigt som bensinförsäljningen tredubblats.

Avslutningsvis tog Gillberg och Höök upp temat "staten och oljehandeln". Det handlade om Sveriges genom oljeberoendet ökade sårbarhet vid krig och avspärning och därav föranledda regler om beredskapslagring, om skatt på bensin som "ett pris för de tjänster, som det allmänna tillhandahåller bilismen".²⁸ (1937 var skatten på bensin 32 öre per liter.)

I en artikel i *Svensk Handel* 1962 konstaterade Jan Gillberg att ett svenskt hushåll konsumerade 6 000 liter olja om året. Endast USA och Kanada konsumerade mer. Oljan svarade för hälften av det svenska energibehovet och för 12 procent av det totala importvärdet. Oljeförbrukningen hade under 1950-talet ökat med 12 procent per år och främst konkurrerat ut stenkolet. "Oljan har mer och mer för maskinen blivit vad mjölken är för människan", som Gillberg uttryckte saken.²⁹

Oljeberoendet hade utlöst återkommande diskussioner om oljepriset. En av de mest uppmärksammade kontroverserna på området utspelades mellan biologen Paul Ehrlich och ekonomen Julian Simon. 1968 publicerade Ehrlich boken *The Population Bomb* som utmålade ett malthusianskt katastrofscenari enligt vilket befolkningsexplosion i världen skulle medföra knapphet och kraftiga prisökningar på råvaror. Några år senare kom Simon ut med *The Ultimate Resource* i vilken han visade att priserna på råvaror trots ökad förbrukning visat fallande ten-

²⁷ Ibid., s. 20.

²⁸ Ibid., s. 47.

²⁹ Gillberg (1962a, s. 11).

dens och argumenterade för att resurserna tack vare marknadsmekanismen aldrig kommer att ta slut.³⁰

Under samma tid (1951–61) som konsumentprisindex i Sverige hade ökat med 39 procent hade oljeprodukterna före skatt minskat i pris. Oljepriset hade alltså följt den trend som Julian Simon tio år senare skulle dokumentera. (Trenden skulle dock brytas genom den första oljeprischocken 1973.) Intressant är att Gillberg också oroade sig för beroendet av ”ryssoljan”, en motsvarighet till vår tids europeiska beroende av rysk naturgas.³¹

Efter två böcker om den kemiska industrin 1955 och 1958 presenterades så 1966 en slags syntes, filosofie doktorn Peter Fitgers skrift *Petrokemiska utvecklingslinjer*. Fitger hade tidigare varit vd vid Sveriges Kemiska Industrikontor och var inte anställd vid IUI. Han började med en kort översikt av den kemiska industrins utveckling i framför allt Tyskland och definierade petrokemisk industri som ”alla de kemiska förädlingsindustrier som ytterst baserar sig på petroleum – däri inräknat naturgas – som råvara”.³² Han redogjorde därefter för framställning och användning av en rad petrokemiska produkter vilka i produktionskedjans första led bestod av syntesgas, acetylen, propylen och aromatiska kolväten. Fitger förespråkade en nordisk tullunion på produktområdet och mer forskning inom plastindustrin samt avslutade med att hänvisa till vad den senaste långtidsutredningen haft att säga om framtiden för den kemiska industrin i Sverige, vilket kort sagt var att den var liten men hade goda förutsättningar för expansion.

SVENSK VERKSTADSINDUSTRI

Verkstadsindustrin har sedan industrialismens barndom utgjort ryggraden i Sverige som industri- och exportnation. I början av 1960-talet hade verkstadsindustrin omkring 340 000 anställda och dess export uppgick till fyra miljarder kronor, vilket motsvaras av ett mer än tio gånger större belopp i dagens penningvärde. Vid IUI menade man att det saknades en monografi över denna bransch och beslöt framställa en översiktlig och lättillgänglig bok med sikte på såväl industriföretag som skolor och universitet. Utifrån denna ambition sökte sig blickarna naturligt mot Göran Albinsson. Mekanförbundet förpliktigade sig efter förhandling med Jan Wallander att bidra till finansieringen genom att köpa 2 000 böcker.³³

³⁰ Ehrlich (1968), Simon (1981). Även Romklubbens rapport *Tillväxtens gränser* (1972) utmålade ett katastrofscenario.

³¹ Gillberg (1962b).

³² Fitger (1966, s. 10).

³³ Albinsson (2009).

Resultatet blev boken *Svensk verkstadsindustri: Struktur och utvecklingstendenser*, skriven av Albinsson.³⁴

Den första och största svårigheten för Albinsson var att definiera och avgränsa verkstadsindustrin. Det fanns alternativa benämningar, så som mekanisk industri och metallindustri, men Albinsson höll fast vid verkstadsindustri. Det gemensamma kännetecknet för de olika benämningarna var bearbetning av metaller. Det fanns dock gott om gränssfall med andra material och industrigrupper inblandade. Här är inte platsen att djupdyka i de albinssonska avgränsningsresonemangen. Låt oss bara belysa ett par av hans konkreta exempel. Det första gäller en produkt som i våra dagar förlorat all betydelse: högaffeln. En högaffel består av ett träskaft och klor av metall där båda delarna är ungefär lika mycket värda och frågan är därmed om den är en produkt från träindustrin eller verkstadsindustrin. Enligt Albinsson måste högaffeln betraktas som verkstadsprodukt eftersom ”det är fråga om ett handredskap, som i allmänhet produceras vid anläggningar med i regel ett brett tillverkningsregister av artiklar av klar metallkaraktär ... Mer eller mindre genomtänkta avgöranden av detta slag måste ligga bakom varje förteckning över de varor, som skall sägas utgöra verkstadsindustrins sortiment.”³⁵ Ett andra exempel gäller musikinstrument. Flyglar och pianon tillverkas i huvudsak av trä, grammfoner och mässingsinstrument av metall. I detta fall valde Albinsson att av hänsyn till den etablerade statistikens uppläggning föra musikinstrument till verkstadsindustrin.

Albinsson gav i två kapitel en historisk exposé i över verkstadsindustrins utveckling i dels ett långt historiskt perspektiv, dels tiden efter första världskriget. För äldre tider baserade han sig på ekonomihistoriska auktoriteter som Eli Heckscher, Bertil Boëthius, Torsten Gårdlund, Arthur Montgomery och Per Nyström. Produktionsfaktorerna – arbete, kapital, teknik och organisation – ägnades ett kapitel i vilket Albinsson framhöll ”att den industriella omvandlingen är en mycket komplicerad process, där det är nästan omöjligt att bringa reda i det trassliga nätet av orsak och verkan”. Hans ambition var därför inte att presentera någon mer ingående orsaksanalys utan ”att blott i vissa fall peka på orsaksfaktorer, som vi tror har varit av central betydelse”.³⁶ En klassisk fråga gällde den betydelse männen bakom ”snilleindustrierna” hade haft för den svenska verkstadsindustrins utveckling. De hade historiskt spelat en mycket viktig roll men huruvida de tekniska pionjärerna betytt mer i Sverige än i andra industriländer gick inte att veta. Uppfinnarverksamheten hade dessutom över tid ändrat karaktär:

³⁴ Albinsson (1961a). Boken sammanfattades i artikelform i Albinsson (1961b).

³⁵ Albinsson (1961a, s. 7).

³⁶ Ibid., s. 68.

Det förhållandet att Gustaf Dalén, Gustaf de Laval, bröderna Ljungström med flera inte fått några sentida efterföljare i det allmänna folkmedvetandet bevisar i och för sig inte, att den svenska verkstadsindustrin av i dag saknar nyskapande tekniker. Uppfinnarverksamheten har nämligen ändrat karaktär och blivit mer anonym. Verkstadsindustrins produkter har – genom uppfinnares och konstruktörers arbete – blivit alltmer komplicerade. Den tid är i stort sett förbi då en självlärd person kunde göra banbrytande insatser. För övrigt finns utan tvivel en tendens hos lekmän att överskatta det banbrytande i äldre uppfinnares verk. Man förbiser, att bakom de flesta uppfinningar står en lång rad personer, som var och en givit bidrag till den insats, som sedan en portalfigur har skördat den största äran av. [...] I och med att uppfinnarverksamheten alltmer omvandlats till anonymt lagarbete har den avdramatiserats. Den har kommit att bli ett konventionellt inslag i företagens utvecklingsarbete.³⁷

Efter ett kapitel om verkstadsprodukterna i utrikeshandeln och ett om verkstadsindustrins samtida struktur avrundade Albinsson med en knorr om verkstadshumor. Han motiverade detta kapitel med att psykologiska och sociala relationer, som är viktiga för produktionsineffektiviteten, inte kan återges i diagram och tabeller. Han konstaterade att verkstadshistorierna hade ”flera av folkhumorns typiska drag”: dialogformen, namn på någon av de agerande, en slagfärdig arbetare som ställs mot företrädare för någon annan personalkategori. Ett exempel:

Till en verkstad i Västergötland kom en nyutexaminerad ingenjör med uppgift att planera och rationalisera transporter. Det ville sig inte riktigt i början utan transporter blev om möjligt allt krångligare. Efter en tid kommer den unge ingenjören till transportarbetaren Herman.

– Jag skall säga Herman, att om ett år kommer alla transporter att ske på löpande band i taket.

– Då förstår ja. Ja töcker att då redan börjar gå uppåt väggarna.³⁸

I mitten av maj 1961 flaggade ett par tidningar för Albinssons bok. Det verkliga genomslaget i pressen kom emellertid efter att Albinsson sammanfattat sina resultat i en artikel i *Ekonomisk Revy*. Särskild uppmärksamhet väckte ett diagram som åskådliggjorde att den svenska industrin de föregående 20 åren utvecklats långsammare än i andra jämförbara länder.³⁹ Under andra halvan av juni refererades Albinssons artikel helt kort i ett byråmaterial som publicerades i 15 dagstidningar.

³⁷ Ibid., s. 98, 100.

³⁸ Ibid., s. 191.

³⁹ Albinsson (1961b).

I ett par tidningar var referaten utförliga och föremål för kommentarer. *Dagens Nyheter* hänvisade till att Albinsson lite skämtsamt hade liknat jämförelser mellan olika länder vid en jättelik produktionsolympiad och fann det naturligt att länder som förhärjats av kriget och inte kommit lika långt i rationaliseringen av jordbruket höll på att ta igen det svenska försprånget. Men samtidigt var Albinssons resultat ett bra medel mot idéer om att det skulle vara lämpligt att bromsa flykten från lantbruket.⁴⁰ *Norrskensflamman* hade sin egen syn på saken: Sveriges eftersläpning skulle ha framstått som mycket allvarligare om de socialistiska länderna tagits med i jämförelsen. Problemet var att ”de svenska kapitalisterna föredrar att exportera kapitalet för att bygga upp industrier i andra länder med låga arbetslöner och ännu lägre skatter” och att den svenska staten inte gick i bräschen för stora industrisatsningar.⁴¹

Boken blev även föremål för ett dussin anmälningar i olika tidskrifter. Albinssons kollega Lars Kritz sammanfattade budskapet i en större artikel i *Arbetsgivaren* som avslutades med omdömet att boken gjorts lättillgänglig i syfte att nå en vid läsekrets samtidigt som den med sitt rika tabell- och diagrammaterial kunde tjäna som uppslagsverk för den som ville tränga djupare in i problemen.⁴² Detta omdöme figurerade i de flesta av de övriga mera notisartade anmälningarna.

Albinsson fortsatte även efter det att han 1966 slutat vid IUI att tillsammans med andra ”gamla IUI-are” publicera kapitel i böcker om Sveriges industriella utveckling.⁴³

MASKINER MED FLERA LIV

Våren 1962 publicerade IUI en skrift om maskiners åldrande och död, *Verkstadsindustrins maskinkapital*, författad av Jan Wallander. Skriften byggde på statistik från och intervjuer med tjänstemän vid 14 verkstadsföretag. För insamling och bearbetning av primärmaterial svarade civilingenjören Bertil Eneroth. De erfarenheter man vunnit i undersökningen hade även använts i 1959 års långtidsutredning.

Wallander inleder med konstaterandet att studier av kapitalbildningen oftast behandlat storleken och inriktningen av de årliga investeringarna. Man hade alltså god kunskap om tillflödet till kapitalstocken men saknade nästan helt kunskap om ”avflödet”. Wallander förklarar:

⁴⁰ *Dagens Nyheter* (1961).

⁴¹ *Norrskensflamman* (1961).

⁴² Kritz (1961c).

⁴³ Albinsson (1967, 1980).

Med hänsyn till att verkstadsindustrin är föremålet för undersökningen, men även av undersökningstekniska skäl, begränsade vi oss vidare till maskinkapitalet. Undersökningen lades upp så, att vi i de undersökta företagen strävade efter att så fullständigt som möjligt kartlägga maskinkapitalets storlek och fördelning på maskintyper, användningssätt, ålder m.m. den 1 juli 1954 respektive 1959. Vi insamlade vidare uppgifter om vad som ”hänt” med maskinkapitalet mellan dessa två tidpunkter, dvs. inhämtade uppgifter om skrotningar, försäljningar, renoveringar, reparationer och nyanskaffningar.⁴⁴

Trots att undersökningen begränsats till 14 ”fall” blev materialet omfattande med uppgifter om 7 781 maskiner. Studien karakteriserades som explorativ, varför det inte var av primär betydelse att de utvalda företagen var representativa för branschen som helhet. Däremot hade man strävat efter att få med de viktigaste grupperna inom verkstadsindustrin, dock inte företag med mindre än 300 anställda.

I första kapitlet diskuterar Wallander kapitalbegreppet. Han börjar med att fråga sig vad som menas med framåtskridande. ”I stort sett torde ... mekanismen kunna beskrivas så, att det ekonomiska framåtskridandet uppkommer genom att vi avsätter tid från det löpande arbetet för att fundera ut nya och bättre lösningar på produktions- och distributionsproblemen ...” Dessa tidskrävande operationer kunde bestå av forskning, utvecklingsarbete, utbildning, tillverkning och underhåll av nya produktionsredskap (verktyg, maskiner, byggnader, anläggningar), organisering av produktion och distribution, bearbetning av marknaden och intrimning av produktionsapparaten och distributionskanalerna. I investeringar för framåtskridande inkluderades alltså en del verksamheter som vanligtvis inte räknades som investeringar samtidigt som lagerinvesteringar inte inkluderades. Man måste vidare anpassa sig efter statistiken i Kommerskollegiums investeringsundersökningar och hålla sig till bruttoinvesteringar.

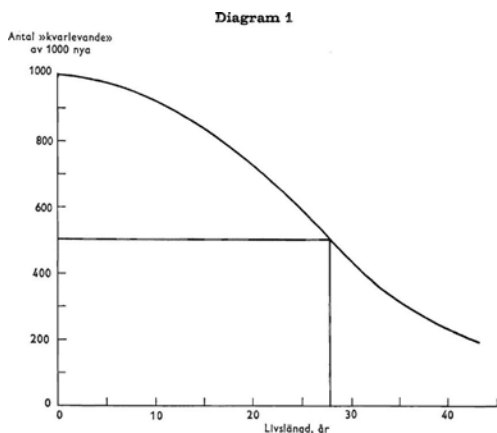
Vad skulle man då mäta? Jo, förklarar Wallander i andra kapitlet, för det första den totala kapitalstocken vid olika tillfällen, för det andra tillförseln av nya kapitalföremål, bruttoinvesteringarna, och för det tredje förslitningen av den gamla kapitalutrustningen. Förslitningen kunde sägas bero på användning, tidens tand (rost etc.) och ekonomisk förslitning (föråldring), som innebar att tekniskt sett felfri utrustning skrotades. ”Ekonomisk förslitning kan endast tänkas äga rum i samhällen, som undergår ekonomisk utveckling.”⁴⁵ Wallander skulle, om han hade velat, kunnat använda begreppet skapande förstörelse.

I tredje kapitlet redovisas ålderssammansättningen på företagens maskinpark 1 juli 1954 och varje årsklass av maskiner följdes fram till 1 juli 1959 så att man kunde se i vilken omfattning maskiner utrangerats. Resultatet redovisas i en

⁴⁴ Wallander (1962, s. 10).

⁴⁵ Ibid., s. 30.

”överlevelsetabell” och ett ”kvarlevandediagram” som visade att hälften av maskinerna fanns kvar efter 28 år.

Den industriella maskinparkens
kvarlevande
Källa: Wallander (1962, s. 40).

I själva verket var livslängden ännu längre, eftersom utrangering av maskiner ofta innebar att de såldes till andra företag. Av de maskiner som utrangerats under perioden hade mer än hälften sålts och resten skrotats. Variationerna i livslängd mellan olika typer av maskiner var måttliga. Variationerna mellan olika företag var däremot kraftiga, från 19 till 50 år. Expansiva företag uppvisade, tvärtemot vad man kunde vänta sig, långa medellivslängder på sina maskiner. ”Förklaringen till detta torde vara att man har brist på kapacitet i sina verkstäder och därför har svårt att göra sig av med maskinerna.”⁴⁶ Under rubriken reparationer och underhåll redovisades fördelningen av kostnaderna för fyra typer av åtgärder: ombyggnad, renovering, reparation (som svarade för hälften av kostnaderna) och service.

En vanlig förklaring till maskinernas långa livslängd var att de successivt byggdes om, ”så att till slut inte annat är kvar av den gamla maskinen än fästbultarna i golvet”.⁴⁷ För att kontrollera den saken hade man slumpvis valt ut 15 till 20 äldre maskiner i varje företag och undersökt vilka förändringar de undergått under sin livstid. Det visade sig att bara en liten del av maskinerna blivit ombyggda. De flesta fungerade precis som de gjort när de var nya. Andra överraskande resultat var att kostnaderna för reparation och renovering var högst för yngre maskiner, att andelen skrotade maskiner var högst bland yngre maskiner, att lika stora andelar av ej utslitna som av utslitna maskiner gått till skrotning och att många utslitna maskiner inte skrotades utan såldes. Endast en liten del (12 procent) ersattes med ungefär likadana maskiner, resten med nyare varianter. Samtidigt kunde den maskintekniska utvecklingen endast i ett fall av fyra anses

⁴⁶ Ibid., s. 48.

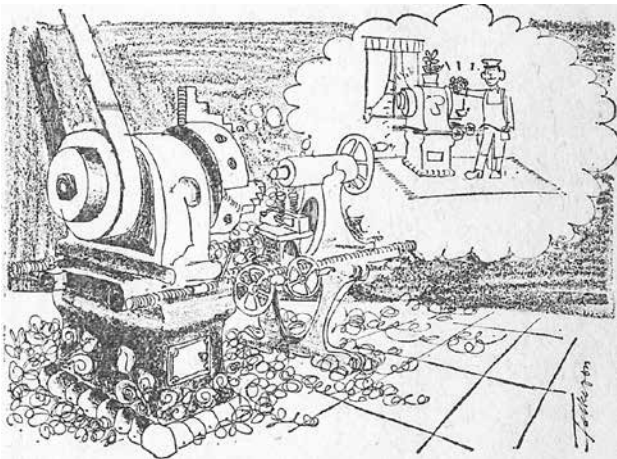
⁴⁷ Ibid., s. 59.

ha lett till att en gammal maskin blivit uttrangerad, vilket kunde tänkas bero på att den maskintekniska utvecklingen gick långsamt eller att företagen behöll sina maskiner längre än som var ekonomiskt motiverat. Wallander sammanfattar:

Maskiners fysiska livslängd – den livslängd de får om ekonomisk förslitning inte existerar – är mycket lång. Den ekonomiska förslitningen spelar emellertid sannolikt en betydande roll ur de enskilda företagens synvinkel. Denna förslitning uppstår inte minst genom att företagets produktionsinriktning ändras. Att den totala livslängden trots detta torde vara så lång kan tänkas bero på, att maskiner ur ekonomisk synpunkt i själva verket har flera liv. När de tjänat ut i en typ av produktion kan det fortfarande vara motiverat att använda dem i andra typer, antingen i det egna företaget – 2:a linjen – eller i andra företag i Sverige eller utlandet. Ju bättre tillgång det finns på dylika reträttplatser, desto mer sannolikt är det därför att summan av de ekonomiska livet kommer att sammanfalla med den totala fysiska livslängden. Om hushållningen expanderar snabbt blir tillgången på uppgifter i 2:a linjen god i förhållande till utbudet. Eftersom en snabb expansion av ekonomin normalt kan antas samvariera med en snabb ekonomisk och teknisk utveckling får vi den egendomliga situationen, att en ökning i den tekniskt-ekonomiska framstegstakten i själva verket kan förlänga maskinernas livslängd.⁴⁸

Inte heller fann man något stöd för hypotesen att den tekniska utvecklingen skulle leda till anskaffning av större och dyrare maskiner.

Stockholms-Tidningen sammanfattade boken i en artikel som under rubriken ”De expansivaste företagen har de äldsta maskinerna” med en teckning av en svarv som drömmer om ett harmoniskt pensionärliv.⁴⁹

Den svenska industrins maskinkapital.
Källa: *Stockholms-Tidningen* (1962a).

⁴⁸ Ibid., s. 74-75.

⁴⁹ *Stockholms-Tidningen* (1962a).

I *Industriförbundets Meddelanden* publicerade Lennart Odqvist, direktör vid Ulvsunda Verkstäder AB, en synnerligen kritisk granskning av boken:

Även om den allmänna uppläggningsen och diskussionen av olika problemställningar är uppfinningsrik och ur flera synpunkter njutbar, måste man samtidigt tyvärr konstatera, att en hel mängd sakliga inadvartenser och ofullkomligheter i uppföljningen gör en hel del slutsatser osäkra, för att inte säga tvivelaktiga⁵⁰

Odqvist klagade bland annat på kategoriseringen av vissa typer av maskiner och utrustning och på att undersökningen baserades på ett allt för litet material men slog ändå avslutningsvis an en uppskattande ton: ”Det viktiga är många gånger att väcka problemställningarna, och detta har Jan Wallander otvivelaktigt gjort på ett förtjänstfullt sätt.”⁵¹

Ett par socialdemokratiska tidningar publicerade en byråartikel vars huvudpoäng var att ”det fackliga arbetet är inte alldeles utan betydelse när det gäller att driva på ifråga om rationaliseringar och effektiviseringar inom näringslivet”. Man menade också att maskiner som varje företag bara kör en kortare tid skulle kunna användas av flera.⁵² Kanske hade artikelförfattaren sovjetiska maskinstationer i bakhuvudet.

Svensk Industritidning noterade att progressiva företag hade längre livslängd på sina maskiner än stagnerande företag och recensenten i *Teknisk Tidskrift* fann analyserna värdefulla och upplysande om än inte uttömmande; boken borde i vart fall läsas av ekonomiskt ansvariga inom industrin.⁵³ Enligt *Ekonomien* innebar boken för en rad tankeställare för ekonomerna.⁵⁴ *Finanstidningen* pekade i sin tur på att undersökningen omfattade en särdeles expansiv del av den svenska ekonomin under en ovanligt intensiv högkonjunktur och menade

att vi här måhända har en av förklaringarna till den överkapacitet som i nuvarande läge av konjunkturpåsåmningen ansetts utgöra ett allt allvarligare hot mot den fortsatta välförhållandenutvecklingen. Kanske, när allt kommer omkring, överkapaciteten på vissa områden mindre beror på överdriven expansionslust hos de progressiva företagen än på att oekonomisk kapacitet bibehålls i företag som inte har krafter att följa med i galoppen. I så fall skulle en lågkonjunktur – som vi av andra

⁵⁰ Odqvist (1962, s. 477).

⁵¹ *Ibid.*, s. 478.

⁵² *Dagbladet Nya Samhället* (1962) och *Nyheterna* (1962b).

⁵³ *Svensk Industritidning* (1962) och *BoJ* (1962). *Teknisk Tidskrift* återkom ytterligare en gång till boken (Hansson, 1963). Även en norsk industritidning anmälde den (Svendsen, 1963).

⁵⁴ Hof (1963).

skäl måste be alla goda makter bevara oss ifrån – kunna bli en reningsprocess med på längre sikt gynnsamma verkningar.⁵⁵

Wallanders bok lyckades, om inte annat, med att ställa många etablerade sanningar på huvudet.

INDUSTRINS FINANSIERING

Erik Dahmén hade i sin avhandling *Svensk industriell företagarverksamhet* (1950) och i boken *Kapitalbildningsproblemet* (1959) gått på djupet med investeringsverksamheten i svensk industri (se kapitel 2). I boken *Industriproblem 1960* hade han ett kapitel om industrins finansiering under första hälften av 1950-talet, baserat på statistik från SCB om 457 företag omfattande cirka 40 procent av svensk industri. Hans analys gav

[inget] intryck av att de större industriföretagen mött några allvarliga svårigheter att klara sin finansiering. Självfinansieringen har varit betydande och bankkreditmarknaden i allmänhet lättillgänglig. Förklaringen härtill ligger kortast uttryckt i högkonjunkturen och penningpolitiken. Industrins långa upplåning på obligationsmarknaden, där bostadsbyggandets anspråk dominerat, har dock med reglerings hjälp hållits inom en snävare gräns än vad som vid givna förhållanden i övrigt hade varit normalt. Den har därför fått ersättas med mer eller mindre korta reverslån. [...] Den begränsade externa finansiering, som skett, har sålunda blivit förhållandevis dyr och i många fall också olämpligt utformad.⁵⁶

År 1966 publicerade IUI en uppföljning, *Industrins finansiering 1955–62*, utförd av civilekonomen Bengt-Göran Löwenthal.⁵⁷ Bakgrunden till undersökningen var den att vinstläget i industrin i början av 1960-talet hade försämrats jämfört med 1950-talet samtidigt som de totala industriinvesteringarna stagnerat. Vidare hade ATP-systemets införande minskat företagets möjligheter att finansiera investeringar med egna pensionsfondsmedel. Detta hade väckt farhågor för att industrins investeringsverksamhet kunde hämmas på grund av finansierings-svårigheter.

Löwenthal tar inledningsvis upp tre aspekter: 1) Kapitalanskaffningen sedd från företagets horisont, alltså hur de kan finansiera sina investeringar. Självfinansiering ansågs ofta underlätta planeringen av investeringarna. 2) Frågan om

⁵⁵ *Finansstidningen* (1963b).

⁵⁶ Dahmén (1960, s. 37).

⁵⁷ Löwenthal (1966a). Löwenthal (1965) hade offentliggjort vissa resultat i en artikel om åtta järn- och stål-företags finansieringsförhållanden.

kapitalets optimala allokering ur samhällsekonomiskt perspektiv. Självfinansiering kunde eventuellt innebära att företagen inte underkastade sina investeringar lika hård lönsamhetskontroll som när de lånade kapital. 3) Frågan om myndigheternas möjligheter att föra stabiliseringspolitik och påverka kapitalets allokering. Vid en hög grad av självfinansiering begränsades Riksbankens möjligheter att genom en kreditåtstramning hålla tillbaka industriinvesteringarna i ett överhettat konjunkturläge. Löwenthal inriktade sig främst på den första aspekten.

Studien är indelad i åtta kapitel. I kapitel 2 framhåller Löwenthal två viktiga sidor av företagens finansieringsförhållanden: dels utvecklingen av deras finansiella struktur, definierad som förhållandet mellan en ökning av externa medel och företagets eget sparande, dels utvecklingen av deras resursfördelning, varmed avsågs förhållandet mellan ökning av omsättningstillgångar (likvida medel, övriga finansiella tillgångar och lager) och investeringar i fast realkapital. Han laborerar med två självfinansieringsmått – företagets sparande respektive företagets totala interna medel – och två externa finansieringsmått – nyemittering av obligationer (plus förlagslån) respektive aktier – som alla sattes i relation till investeringarna. Löwenthal var genomgående ute efter förändringar i företagens olika finansiella poster över tiden.

I kapitel 3 redovisas hur insamlingen av det empiriska materialet gått till. Studien baserades på disaggregerade data, dvs. undersökning av enskilda företag. Källmaterialet utgjordes av företagens årsredovisningar och den vinststatistik som samlades in av SCB. Företagen delades in i grupper som studerades var för sig och jämfördes med varandra. Det handlade om tre expansionsgrupper (låg-, medel- och högexpansiva), två storleksgrupper (färre eller fler än 200 sysselsatta) och nio branscher baserade på vinststatistikens branschindelning. Undersökningspopulationen bestod av 759 företag som delades in i 54 grupper. I fyra av grupperna hamnade inga företag, varför 50 grupper återstod. I dessa gjordes ett slumpmässigt urval varefter 342 företag återstod. Av dessa gav 315 klartecken till användning av vinststatistikens primärmaterial. I kapitlen 4–7 redovisas därefter finansieringsbilden för samtliga företag och företag i expansions-, storleks- och branschgrupperna.

Att lyfta fram Löwenthals huvudsakliga resultat är inte lätt eftersom han egentligen aldrig – inte ens i sammanfattningen – drar några slutsatser utan nöjer sig med att redovisa det siffermässiga utfallet i sina olika mått. Vi nöjer oss därför med att återge några få siffror för samtliga företag ur boken och några av de jämförelser Löwenthal gjorde med Dahméns resultat för perioden 1950–55.⁵⁸

De olika finansieringsmåttens uppvisade betydande kontinuitet i tid och rum. Sett över hela åttaårsperioden uppgick undersökningspopulationens totala spa-

⁵⁸ Löwenthal (1966b) sammanfattar boken i artikelform.

rande till 92 procent av investeringarna. I genomsnitt (vid ettårsperiodisering) var sparandefinansieringen, alltså den andel av investeringarna som kunde finansieras med årets sparande, 73 procent (som lägst 69 och som högst 73 procent), internfinansieringen 95 procent och externfinansieringen 49 procent (varierande mellan 35 och 58 procent).⁵⁹

Vid jämförelse mellan undersökningsperiodens första och andra hälft ökade de externa medlen snabbare än sparandet. Relationen mellan nettoökning av externa medel och sparande steg från 0,54 åren 1955–58 till 0,66 1959–62. Dessutom upphörde under periodens senare år avsättningar till egna pensions- och personalstiftelser så gott som helt.

Dahméns material för åren 1950–55 visade att nettoökningen av externa medel hade uppgått till 58 procent av periodens sparande eller 63 procent av periodens investeringar. Motsvarande värden för perioden 1955–62 var 55 respektive 60 procent. Resultaten för de båda perioderna var alltså likartade. Kapitalanskaffning via aktiemarknaden svarade för 21 procent av företagets nettoökning av externa medel 1955–62 jämfört med 15 procent 1950–55. Nettotillförseln genom obligations- och förlagslån svarade för 5–6 procent av de externa medlens nettoökning under båda perioderna.

Företagets likviditetssläge hade varit gynnsammare under 1950-talets första hälft än under tiden därefter. I Dahméns undersökning uppgick ökningen av de likvida medlen till 7 procent av investeringarna. Motsvarande siffra för perioden 1955–62 var blott 1 procent, beroende på en absolut minskning av de likvida medlen under periodens senare hälft.

Undersökningen sammanfattades på sedvanligt sätt i ett TT-telegram som publicerades i mer än halvdussinet landsortstidningar. Huvudbudskapet var ”Minskad självfinansiering i den svenska industrin” inte minst på grund av att företagets avsättningar till egna pensions- och personalstiftelser hade upphört efter ATP:s införande.⁶⁰

Gunnar Eliasson gjorde i *Ekonomisk Revy* en ingående och kritisk granskning av Löwenthals tillvägagångssätt. Eliasson var själv sedan 1965 anställd vid IUI. Han skulle (efter vårt slutår 1966) disputerat på avhandlingen *Kreditmarknadens och industrins investeringar*⁶¹ och blev längre fram en långvarig (1976–94) IUI-chef. Hans granskning utmynnade i följande slutsats:

Vi har ... anledning att fråga oss om den utpräglade investeringsexpansion som

⁵⁹ Summan av olika finansieringsmått kan som framgår bli större än 100 procent.

⁶⁰ Se t ex *Elfsborgs Läns Tidning* (1966). Telegrammet publicerades även i en tidskrift som *Arbetsgivaren* (1966b), *Sydsvenskan* (1967) och *TCO-Tidningen Tjänstemannarörelsen* (Hjalmarsson 1967) uppmärksammade kuriöst nog boken först ett halvår senare.

⁶¹ Eliasson (1967).

kulminerade under 60-talets första år överhuvud taget kunnat komma till stånd om inte statsmakterna dessa år lättat sin under hela 50-talet mycket hårt hållna kreditransoneringspolitik gentemot industrisektorns företag. Samtidigt – och detta är inte minst intressant – måste man inför samma perspektiv fråga sig om inte det faktum att självförsörjningsgraden som en följd härav sjönk, i stället för att inge farhågor för framtiden, bör tolkas som ett hälsotecken från en industrisektor, som tidigare ej beretts tillfälle att expandera i den takt den önskat och utöver ramen för de egna finansiella resurserna.⁶²

Finanstidningen lovordade undersökningen därför att analysen baserades på enskilda företag och inte på genomsnitt för olika branscher men beklagade att den inte hade kunnat föras längre fram än till 1962.⁶³ Samma synpunkt framfördes i finländska *Ekonomiska Samfundets Tidskrift*, där recensenten berömde Löwenthal för att ha gett sig i kast med den tålmodsprövande uppgiften med beundransvärd energi men ifrågasatte hur han fogat samman olika delsamband till en teori för sambandet mellan ett företags finansieringsförhållanden och investeringar. ”Det förekommer tankehopp och glidning mellan kort- och långsikt.” Vidare noterades att Löwenthal tycktes ”a priori anta, att en hög självfinansieringsgrad främjar företagsledningens expansionsvilja” och i slutklämmen hette det att alla som var intresserade av praktisk undersökningsteknik kunde räkna med ”en säker utdelning” medan de som ville tränga djupare in i de komplexa orsakssammanhangen hade ”föga att hämta”.⁶⁴

EUROPAFRÅGOR

Mot slutet av 1950-talet gick europasamarbetet in i en avgörande fas. År 1957 bildades den europeiska ekonomiska gemenskapen EEC genom Romfördraget av de sex länder som sedan 1951 ingick i Kol- och stålunionen och 1960 bildades frihandelsområdet EFTA av sju andra länder, däribland Sverige. Den svenska industrin stod inför nya utmaningar och detta kom att avspeglas i verksamheten på Industriens Utredningsinstitut.

Ingvar Svennilson, experten på europeisk ekonomisk omvandling, gav sig för IUI:s räkning tillsammans med Ingvar Petzäll i kast med de västeuropeiska framtidsperspektiven i *Sveriges industri och Europamarknaden* (1957). Undersökningen

62 Eliasson (1966a, s. 588). Eliasson hade året dessförinnan skrivit en rapport för Konjunkturinstitutet om investeringsfondernas frisläppande 1962–63 (Eliasson 1965). Han sammanfattade resultaten i en artikel och drog den allmänna slutsatsen att de gav ”en fingervisning om ett mycket effektivt fungerande stabiliseringsinstrument” (Eliasson 1966b, s. 76).

63 *Finanstidningen* (1966).

64 Pauli (1967, s. 111–112).

betecknades som preliminär eftersom förhandlingarna om ett europeiskt frihandelsområde befann sig i ett tidigt skede och man inte visste om vad som skulle komma till stånd och hur det i så fall skulle se ut. Utgångspunkten för undersökningen var Romfördraget från våren 1957 mellan ”de sex” (Västtyskland, Frankrike, Italien, Belgien, Nederländerna och Luxemburg) om en gemensam marknad och ett brittiskt förslag om att denna marknad skulle utvidgas till övriga OEEC-länder, däribland Sverige, varvid summan av kardemumman skulle bli ”de sjutton”. I och med att detta förslag inte kom att realiseras – i stället bildade Sverige och sex andra länder år 1960 ”de sju” eller EFTA – förefaller det föga meningsfullt att gå närmare in på Svennilsons och Petzälls studie. Vi kan nöja oss med att nämna att Petzäll i ett första kapitel försökte klargöra skillnaderna mellan ”de sex”, som eftersträvade en djupare ekonomisk och social integration, och ”de sjutton”, som eftersträvade ett frihandelsområde, och huruvida och hur den mindre kretsen skulle kunna fungera i den större. I ett andra kapitel försökte Svennilson klarlägga verkningarna av europeisk frihandel med avstamp i ”ett icke alltför orealistiskt maximalalternativ” och avslutade med att ställa en rad frågor om vilka åtgärder Sverige borde vidta för att anpassa sig till en europeisk frihandelsmarknad.⁶⁵

I en artikel mot slutet av 1958 beskrev Göran Ahrsjö konsekvenserna av att ”världens största handelsblock”, EEC, skulle börja fungera.⁶⁶ Artikeln hade rubriken ”DE SEX – olikheternas marknad” och efter att ha beskrivit alla olikheter avslutade Ahrsjö med ett uppgivet konstaterande:

Den uppräknig och jämförelse av statistiska data som här har skett, kan inte ge mer än ett allmänt intryck. Men som en domare en gång uttryckte saken, när han blev irriterad på försvarsadvokaten: ”Förvilla mig inte med fakta, jag har redan beslutat mig.” Så är det också med de Sex. Den gemensamma marknaden finns där, nu återstår det att se vilka följder den får. Inte bara för dem själva utan även för de utomstående.⁶⁷

Lars Lidén och Wilhelm Paues publicerade 1958 var sin artikel om frihandelsförhandlingarna mellan de Sex och resterande elva OEEC-länder.⁶⁸ Lidén minns hur dessa frågor engagerade i slutet av 1950-talet:

Det ämnesområde som kanske mest av alla engagerade oss under andra hälften av 1950-talet och början på 60-talet, och där även IUI kom att spela en roll, var integrationssträvandena i Västeuropa. Wilhelm Paues var mannen som för många av

⁶⁵ Svennilson och Petzäll (1957, s. 31).

⁶⁶ Ahrsjö (1958c, s. 5).

⁶⁷ Ibid., s. 39.

⁶⁸ Lidén (1958a), Paues (1958/1959).

oss nästan blev synonym med de här frågorna. [...] Mig inspirerade han att skriva proeuropiska debattartiklar om EEC, EFTA och nationalstatens förändrade roll. Det gällde ju för oss ”troende” att försöka påverka den, som vi tyckte, tröga och neutralitetsfixerade svenska opinionen.⁶⁹

Paues, med bakgrund som svensk delegat vid GATT och OEEC, var anställd vid IUI 1958 och blev året därpå, sedan frihandelsförhandlingarna mellan de sju OEEC-länderna misslyckats, försedd med tillnamnet ”Mr EFTA” för sin roll i tillkomsten av just EFTA.⁷⁰ Paues hade under 1957 skrivit en bok, *Europamarknaden och företaget*, för SNS räkning. En sammanfattning översattes 1958 året till engelska och utgavs gemensamt av SNS och IUI under titeln *The European Common Market and Business*.⁷¹ Paues avslutade sammanfattningen med att varna för att Europa efter Romfördraget skulle komma att indelas i två handelsblock, en utveckling han alltså själv kom att medverka i.

Följande år diskuterade Ahrsjö konsekvenserna av att ”de sju” vid ett möte i Saltsjöbaden aviserat en vilja att bilda en frihandelsgemenskap;⁷² EFTA bildades genom det s k Stockholmsavtalet 1960. Han spekulerade också – med hänvisningar till Ingvar Svennilson och Ragnar Bentzel – kring vad 1960-talet skulle föra med sig: atomenergin (med våra dagars språkbruk: kärnkraften) skulle slå igenom, industriproduktionen automatiseras, den ekonomiska tillväxten i Västeuropa öka, varorna standardiseras, maskinernas livslängd förkortas.⁷³

Ahrsjö fortsatte sina utblickar mot den ekonomiska utvecklingen i olika länder i Europa och USA såväl som i övriga världen.⁷⁴ Han författade också tillsammans med Göran Albinsson en skrift om EFTA (se kapitel 17) och tillsammans med Claes Lagerkvist ett kapitel i *Industriproblem 1960* om produktions- och produktivitetens utveckling i svensk industri under efterkrigstiden.⁷⁵

Ingvar Svennilson återkom 1959 med *Perspektiv på Västeuropas utveckling 1955–75*,⁷⁶ ett arbete som översattes till engelska och publicerades i stencilform under titeln *Prospects of Development in Western Europe, 1955–1975*.⁷⁷ Svennilson använde (som vi återkommer till i kapitel 8) begreppet perspektiv till den grad att rubriken på slutkapitlet hette ”Perspektiv på utvecklingsperspektivet” med

69 Lidén (2009, s. 257–258).

70 Ibid., s. 258.

71 Paues (1957, 1958).

72 Ahrsjö (1959a).

73 Ahrsjö (1959b).

74 Ahrsjö (1960c).

75 Ahrsjö och Lagerkvist (1960).

76 Svennilson (1959a).

77 Svennilson (1959b).

avsnittsrubriken ”Europeisk utveckling i amerikanskt perspektiv”.⁷⁸ I det avsnittet konstaterade han bland annat att produktiviteten i den europeiska industrin bara var hälften så hög som i den amerikanska, vilket innebar att den europeiska potentialen för ökad produktion var stor. Medan servicesektorn i USA svarade för 60 procent av nationalprodukten var motsvarande siffra i Europa endast 40 procent och i det avseendet beräknades gapet mellan USA och Europa bestå. Europas samlade produktion hade 1955 varit 20 procent mindre än USA:s och beräknades 1975 bli 20 procent större än vad USA:s produktion hade varit 1955. Tätgruppen Sverige, Norge och Danmark kunde (enligt det minst optimistiska alternativet) 1975 endast uppnå 1955 års amerikanska standard.

John Ekström hade 1959 varit knuten till Kommerskollegiums utrikes- och utredningsbyrå och därvid utarbetat en intern diskussionspromemoria som året därpå publicerades som stencil: *Sverige inför europeisk integration*. Stencilen avsågs bland annat att ligga till grund för pågående arbete vid IUI om industrin under 1960-talet. I stencilen beskrevs först den nya situation som uppkommit för ett antal svenska varugrupper i och med bildandet av sexstatsmarknaden. Den samlade effekten beräknades bli långsammare inkomstökning i Sverige, snabbare inom sexstatsmarknaden och därmed ”dubbel tendens till utjämning i levnadsstandard mellan Sverige och kontinenten”.⁷⁹ I och med att denna utveckling skulle ske långsamt kunde den möjligtvis komma att uppfattas som en försämring av konjunkturläget. Ekström diskuterade därefter två alternativ för att kompensera för Sveriges försämrade exportmöjligheter på sexstatsmarknaden: satsning på en nordisk (Sverige, Norge, Danmark) gemensam marknad respektive på ”de yttre sexländerna” (de nordiska länderna plus Storbritannien, Schweiz och Österrike).⁸⁰ Här var nyckelfrågan förutsättningarna för handel med Storbritannien. Därefter behandlades de amerikanska och kanadensiska marknaderna, vilka krävde långsiktigt exportarbete och bara var tillgängliga för storföretag. Någon optimism i fråga om exporten på Öststaterna kunde Ekström inte uppamma. I fråga om utvecklingsländerna såg det ljusare ut, åtminstone för storföretagen. ”Och på hemmamarknaden skulle efter hand uppstå ett ökat exporttryck från effektiviserade sexstatsindustrier ...”⁸¹

Summa summarum:

Drar vi strecket under denna långa räkning och försöker addera, så är det svårt att se att även om alla dessa utvecklingsmöjligheter bevakas och alla rimliga ansträng-

⁷⁸ Svenilsson (1959a, s. 62).

⁷⁹ Ekström (1960, s. 30).

⁸⁰ Ibid., s. 41. EFTA kom som bekant att bestå av dessa sex länder plus Portugal.

⁸¹ Ibid., s. 90.

ningar görs att förverkliga dem, saldot av kalkylen kommer att bli positivt. Det är ett intryck som gång på gång gör sig påmint, nämligen att kompensationsmöjligheterna på tredje land ligger på ett annat plan än de väntade nackdelarna på kontinenten. De företag eller de branschgrupper som möter svårigheter vid sextatsgruppens konsolidering är icke de som i första hand syns kunna erhålla kompenserande utvecklingsmöjligheter på annat håll. I betydande utsträckning är det den redan exporterande storindustrin, vilken rimligen också är den mest konkurrenskraftiga och omställningsbara, som erhåller fördelarna.⁸²

Ekströms stencil blev föremål för en ganska detaljerad granskning i *Fackföreningsrörelsen*, där det statistiska materialet fick beröm men slutsatserna ansågs tvivelaktiga: Ekström hade varit alltför angelägen att framhålla nackdelarna med att stå utanför sextatsgruppen. Det fanns ingen anledning att tro att småföretagen skulle missgynnas. Strukturuomvandling och specialisering skulle rulla vidare och för en facklig observatör var slutsatsen given: Det behövdes en utbyggd och effektivare arbetsmarknadspolitik och i en sådan måste även företagslokalisering och yrkesutbildning ingå.⁸³

Den Paues-inspirerade Lidén försökte i en artikel om "Europatanken och nationalstaten" "knyta samman den röda tråden" från romarrikets dagar och fram till den europeiska gemenskapen. Han frågade sig varför integrationssträvandena började ge resultat just på 1950-talet. "Idén om det förenade Europa är ju tusenårig."⁸⁴ Han pekade på utvecklingen på kommunikationernas område och på Europas situation som "ett illa tilltygat vacuum mellan öst och väst". "Vetenskapen om att detta vacuum kan komma att fyllas ut österifrån tycks ha gjort även ivriga nationalister lyhörda för europatanken." Han kritiserade nationalisternas "krystade" argument och visade vad som med tanke på Brexit sextio år senare framstår som framsynthet: "Det kan vara diskutabelt om briterna verkligen hör hemma i en trängre europeisk gemenskap."⁸⁵ För svenskt vidkommande rådde enbart likgiltighet såväl i folkopinionen som i de opinionsbildande skikten. Men han tvekade inte om att integrationssträvandena var oemotståndliga. Frågan gällde bara när och hur: "Den tekniska utvecklingen kommer förr eller senare att tvinga fram ett samgående, inte bara på det handelspolitiska området utan även på ett vidare plan."⁸⁶

Även ekonomisk utveckling bortom västvärldens horisont avhandlades emellanåt. Lidén behandlade i en artikel den s.k. Colomboplanen för ekonomisk

82 Ibid., s. 93.

83 T.E. (1960).

84 Lidén (1960c, s. 497–498).

85 Ibid., s. 500.

86 Ibid., s. 503.

utveckling i Syd- och Sydostasien.⁸⁷ Jan Gillberg konstaterade ett stigande intresse för hjälp till utvecklingsländerna och gjorde ett påpekade som lika väl kunde ha gjorts i dag:

Inte minst finns det här anledning att notera, hur Kinas aktivitet inom berörda delar av världen och då kanske i första hand inom vissa afrikanska områden på den allra senaste tiden kommit att månad för månad undergå en utomordentligt stark stegring. ... Både amerikaner och ryssar har i stor utsträckning misslyckats, när det gällt att vinna de fattiga folkens förtroende. Måhända har de gula kineserna med fattigdomen och den industriella efterblivenheten som aktuella och ännu delvis olösta problem större förutsättningar att vinna dessa folks förtroende och uppriktiga vänskap. Här öppnar sig för den fria världen i hög grad oroande perspektiv.⁸⁸

PRISDIFFERENTIERING

Låt oss med detta gå över till handelsundersökningarna. En undersökning av prisdifferentieringen inom handeln (1960) genomfördes av civilekonomerna Lars Lidén från IUI och Bengt Holmberg från Grosshandelns utredningsinstitut (GUI) på uppdrag av Industriförbundet och Grossistförbundet med assistans i juridiska frågor av jur. kand. Carl Anderberg.⁸⁹ De hade till förfogande en rådgivande kommitté i vilken Erik Höök representerade IUI.

Bakgrunden till undersökningen var de förändrade distributionsformerna. På 1930- och 1940-talet hade fabrikanter eller grossister bestämt vilka priser detaljisterna skulle ta ut, vilket innebar att konsumenterna betalade samma pris oavsett var köpen skedde. Efter andra världskriget förbyttes varuknapphet i varuöverskott och 1953 trädde en lag mot konkurrensbegränsning i näringslivet i kraft med ett förbud mot fabriksatta bruttopriser. Nu dök nya affärstyper upp: hemköpsföretag, som distribuerade varor hem till konsumenterna, och samköpsföreningar, som innebar att en grupp människor köpte billigt i stora poster och fördelade varorna inbördes. Postorderföretagen utvecklades också. Den gemensamma nämnanen för dessa företag var avsaknaden av en butik öppen för allmänheten. Trots att de bara svarade för en obetydlig del av marknaden hade de skapat oro inom den reguljära handeln, som efterlyste så kallade funktionsrabatter från fabrikanterna för att de erbjöd en service som de butikslösa inte erbjöd.

Begreppet prisdifferentiering definieras normalt som att säljaren i en ofull-

⁸⁷ Lidén (1958b).

⁸⁸ Gillberg (1960c, s. 8).

⁸⁹ Lidén och Holmberg (1960). Undersökningen presenterades också i *Ekonomisk Revy* och *Arbetsgivaren* av Lidén (1960a), (1960b).

ständig marknad anpassar sitt pris efter olika köparakategoriernas efterfrågeförhållanden. Vad författarna var ute efter var emellertid prisdifferentiering beroende på de kostnader som förorsakades säljaren. De formulerade denna princip som ”*pris efter prestation*”.⁹⁰ I diskussionerna om funktionsrabatter hade tre funktioner pekats ut för att visa på skillnaden mellan traditionell detaljhandel och de nya distributionsformerna: aktiv service (demonstration, upplysning), varuexponering och sortimentsfunktion (lansering av fabrikantens hela sortiment).

För att få grepp om leverantörernas syn på prisdifferentiering hade författarna genomfört intervjuer hos ett fyrtiotal konsumentvarufabrikanter och ett tjugotal grossistföretag. Fabrikanter som ägnade sig åt massförsäljning (såldes till alla återförsäljare som ville köpa) menade i fråga om service att det aktiva försäljningsarbetet höll på att flyttas bakåt i distributionskedjan, till dem själva (bruksanvisningar, annonsering, demonstrationer i butikerna). I fråga om exponering gick synpunkterna i olika riktningar och i fråga om sortimentsfunktionens ”dynamiska verkan” var flertalet fabrikanter oförstående.⁹¹ Varuexponering var den högst värderade funktionen men majoriteten av fabrikanterna avvisade tanken på att differentiera sitt pris efter återförsäljarens grad av exponering.

Fabrikanter som såldes selektivt (till vissa återförsäljare) – det kunde exempelvis handla om radioapparater, tvättmaskiner eller möbler – hade från fackhandeln mött krav om ersättning för utförda servicefunktioner. ”På allt detta har fabrikanterna svarat, att de inser problemets ansvar: Men de kan för närvarande inte göra så särskilt mycket. De servicebegränsande affärstyperna har i flertalet fall redan förvägrats leverans och det är svårt att prisdifferentiera gentemot sådana man inte säljer till.”⁹²

Grossisterna betonade vikten av aktiv service vid försäljning av sällanköpsvaror som kameror och större hushållsapparater. Exponeringen spelade stor roll för t.ex. varor av impulskaraktär och inom branscher som livsmedel och kemisk-tekniska artiklar. Men även om funktionsinsatserna varierade mellan olika detaljhandelsformer och butiker hade grossisterna i ytterst ringa utsträckning försökt differentiera sina priser.

I bokens slutkapitel försöker författarna bedöma om funktionsrabatter kunde vara en för leverantörerna rimlig prisdifferentieringspolitik. I fråga om servicefunktionen diskuterade de övervältringsproblemet – att en kund får hjälp med urval och demonstration gratis i fackhandeln och sen går till en annan försäljare och köper produkten – och kom fram till ”att någon definitiv lösning på

⁹⁰ Lidén och Holmberg (1960, s. 22).

⁹¹ Ibid., s. 41.

⁹² Ibid., s. 46.

övervältringsproblemet inte torde vara möjlig”.⁹³ I fråga om exponeringen diskuterar de om den hade någon allmänt säljande verkan som de icke öppna butikerna kunde dra nytta av. Borde i så fall leverantörerna gemensamt ge affärstyper utan öppen butik sämre inköpsvillkor? Återigen gled svaret ur författarnas händer: ”Tyvärr torde det vara utomordentligt svårt, för att inte säga omöjligt, att empiriskt mäta varuexponeringens allmänt säljande verkan.”⁹⁴ I fråga om sortimentsfunktionen hade författarna bl.a. följande att säga:

En välförsedd och kvalitetsmedveten fackhandel medverkar till att vidga efterfrågan på de mer sällsynta och exklusivare delarna av fabrikanternas sortiment. De nya affärstyperna som medvetet satsar på priset som konkurrensmedel och som bantat ner konsumenternas urvalsmöjligheter i proportion härtill är vanligen endast intresserade av artiklar, som genom konsumentreklam eller andra säljfrämjandeåtgärder redan är väl etablerade. Leverantörerna kan för den skull vara angelägna att premiera återförsäljare med djupt sortiment.⁹⁵

Men en sådan premiering kunde bli godtycklig och om fabrikanterna uppträdde gemensamt kunde den uppfattas som konkurrensbegränsning.

Slutsatserna blev föga förvånande ”att några schablonlösningar på prisdifferentieringsproblemen inte finns”. Men ändå: ”Som följd av den ständigt ökande variationsrikedomen på köparsidan kommer leverantörerna sannolikt också att tillgripa prisdifferentiering i stigande utsträckning.”⁹⁶

DETALJISTVARUMÄRKENA

Lars Wohlin analyserade i en artikel 1962 detaljisternas motiv för att föra egna varumärken och producenternas inställning till detta. Han började med en genomgång av läget i USA, där detaljisterna redan under den stora depressionen på 1930-talet i ganska stor omfattning hade börjat sälja varor under egna märken. Visserligen saknades pålitlig statistik på området men expansionen på 1950-talet hade uppenbarligen varit starkast inom livsmedelsbranschen – med kaffe som ett tydligt exempel – och den kemisk-tekniska branschen. Ett extremt exempel var Sears & Roebuck där egna märken svarade för 98 procent av omsättningen. Detaljistvarumärkena hade emellertid inte fått samma betydelse i Sverige som i USA eftersom detaljhandelsföretagen var mindre till följd av den mindre marknaden.

⁹³ Ibid., s. 66.

⁹⁴ Ibid., s. 69.

⁹⁵ Ibid., s. 71–72.

⁹⁶ Ibid., s. 73–74.

Wohlin menade att ”de betingelser under vilka detaljistföretagare arbetar och den typ av ’produkter’ de säljer skiljer sig så mycket från producentföretagens att det skulle motivera en väsentligt utförligare och självständigare behandling i mikroekonomin”.⁹⁷ Detaljisternas konkurrenssituation kunde i huvudsak karakteriseras som monopolistisk konkurrens men mångfilialföretagens tillväxt hade inneburit en utveckling mot oligopolistisk konkurrens, som innebar att företagen försökte differentiera sina produkter på olika sätt, bl.a. just genom egna varumärken. Ibland ville detaljisten låta tillverka en produkt med en särskild avvägning mellan kvalitet och pris. Och om han fick fram en vara med nyhetsvärde, som lockade kunder, ökade efterfrågan även på hans övriga varor. Många av de stora detaljistkedjorna i USA lade ner stort arbete på att utveckla nya produkter. I Sverige hade kedjor som Konsum och NK utmärkt sig. Ett exempel var tvättmedlet Tend, som lockade många kunder till konsumbutiker. Producenterna var inte alltid så glada. ”Dessa har kritiserat detaljisternas sätt att favorisera sina egna märken, medan producenternas varumärken satts på en undanskymd plats på självbetjäningshyllan.”⁹⁸

Industriens Utredningsinstitut fick göra skäl för sitt namn. I detta och det föregående kapitlet har vi redovisat en rad utredningar om olika industrier och företag, alltifrån bryggerier, skogs- och cementindustri, storföretag och småindustri till skrothandel och kemi- och oljeindustri, ofta genomförda på uppdrag av någon branschorganisation eller något enskilt företag, och dessutom utredningar av mera övergripande slag. Dessa industrier och företag granskades ur alla tänkbara synvinklar: ägande, finansiering, investeringar, lokalisering, produktion, organisation, råvaror, arbetskraft, maskiner, lokaler, distribution, marknader, export, import, prissättning, kostnader och intäkter, stabilitet, rationalisering, koncentration, forskning, framtidsutsikter m.m. Bilden av dessa industristudier blir ovillkorligen splittrad men i grund och botten är det en fråga om (industriers och företags) liv och död.

⁹⁷ Wohlin (1962, s. 34).

⁹⁸ Ibid., s. 39.

KAPITEL 5

UTVECKLINGSLINJER I SVENSK EKONOMI

Som framgått av volymen om IUI:s grundande och tio första år hade Ingvar Svennilson 1948, inspirerad av en motsvarande amerikansk studie, lagt fram förslag om en undersökning kallad *Sveriges behov och resurser* – fram till 1960. Han medgav att det inte gick att göra säkra prognoser på lång sikt men menade också att det vore värdefullt att klargöra olika utvecklingsalternativ. Detta ambitiösa projekt blev i sig självt ett exempel på svårigheten att göra prognoser. Svennilsons tanke var nämligen att projektet skulle genomföras åren 1948–49 och publiceras 1950.¹ Det skulle dock komma att ta lite längre tid än så.

Svennilson hade rekryterat Jonas Nordenson till projektet och sedan han hösten 1949 lämnat chefsstolen vid IUI föll ansvaret för att driva projektet på Nordensons axlar. Vid IUI:s styrelsemöte i november 1949 redogjorde Nordenson för programplanen och presenterade två alternativ: antingen skulle hela materialet publiceras på en gång, sedan utredningen slutförts, eller så skulle resultaten publiceras efter hand med en avslutande sammanfattning. Styrelsen uttalade sig för det senare alternativet.²

Resultatet blev fyra volymer 1952: Erik Höök, *Befolkningsutveckling och arbetskraftsförsörjning*,³ Roland Artle, *Svenskt distributionsväsende*,⁴ och Carl Wilhelm Petri, *Svenskt transportväsende*,⁵ vilka samtliga utkom i augusti, samt Ragnar Bentzel, *Inkomstfördelningen i Sverige*,⁶ vilken publicerades i november. Ytterligare en stor utredning, om privat konsumtion, utkom av trycket 1957: Ragnar Bentzel m.fl., *Den privata konsumtionen i Sverige 1931–1965*.⁷ I detta kapitel ska vi redovisa resultaten från de tre första av dessa studier. Inkomstfördelningsstudien behandlas i kapitel 11, om Ragnar Bentzel, och konsumtionsstudien och dess efterföljare var så omfattande att de kommer att ägnas två egna kapitel. Vi kom-

¹ Carlson och Lundahl (2014).

² *Protokoll* (1949).

³ Höök (1952).

⁴ Artle (1952).

⁵ Petri (1952).

⁶ Bentzel (1952).

⁷ Bentzel m.fl. (1957).

mer också att behandla Odd Gulbrandsens *Strukturomvandlingen i jordbruket*⁸ som ligger i linje med det ambitiösa programmet.

Forskningsprogrammet om utvecklingslinjer syftade, med Nordensons ord, till att undersöka förändringar i den svenska ekonomins ”grundstruktur”:

I korthet har avsikten varit att genom studier av skilda områden å ena sidan söka få en överblick över omfattningen och arten av de olika behov, som på längre sikt kan väntas bli aktualiserade i vårt land under antagande om fortsatt ekonomiskt framåtskridande under fredliga förhållanden. Mot denna ”behovsinventering” ställs å andra sidan en analys av storleken och sammansättningen av tillgängliga resurser, av tendenserna beträffande deras fördelning på olika produktionsgrenar liksom beträffande de tekniska och organisatoriska metoderna för att utnyttja dem inom de olika områdena.⁹

Den ursprungliga programplanen visade sig emellertid vara alltför storlagen i förhållande till storleken och sammansättningen av de tillgängliga resurserna vid IUI:

I sin ursprungliga uppläggning låg tyngdpunkten i detta forskningsprogram på att erhålla en total överblick av de långsiktiga utvecklingsbetingelserna för den svenska samhällsekonomin under det närmaste decenniet. Under arbetets gång har institutet emellertid funnit, att de utredningsresurser som står till förfogande ej tillåter att alla samhällsekonomiens områden samtidigt underkastas en tillräckligt ingående analys. Utredningsverksamheten har därför i stället lagts upp som en serie fristående undersökningar, vilka publiceras under den gemensamma beteckningen: ”Utvecklingslinjer i svensk ekonomi”.¹⁰

Även om publikationerna kunde läsas oberoende varandra menade Nordenson, något motsägelsefullt i förhållande till den nedtonade ambitionsnivån, att det utifrån dem var möjligt att få ”en totalbild av utvecklingstendenserna i samhällsekonomin och att bedöma i vilken mån utvecklingstendenserna på olika områden är sinsemellan förenliga”.¹¹

IUI hade, med Nordensons ord, ”letts av den mer specifika målsättningen att söka kartlägga förutsättningarna och miljön för den industriella utvecklingen i Sverige på längre sikt”. I första hand gällde det att bedöma efterfrågan och utbud på arbetskraft och kapital. Mot den bakgrunden var det, medgav han, ”något

8 Gulbrandsen (1957).

9 Nordenson (1952b, s. X–XI).

10 Ibid., s. XI.

11 Ibid., s. XII.

överraskande” att de första undersökningarna mestadels behandlade områden ”vilka sträcker sig utanför industriens ramar”. Syftet med undersökningarna var dock inte att göra prognoser i egentlig mening utan att belysa ”betydelsefulla utvecklingstendenser, -möjligheter och -problem”, under antagande om stabila konjunkturer med hög och jämn sysselsättning.¹²

BEFOLKNINGSUTVECKLINGEN

Låt oss börja med den grundläggande ”utvecklingslinje” som dras upp av befolkningsutvecklingen. Den frågan hade länge stått i fokus på IUI och fått sitt mest kraftfulla utlopp i Ingvar Svennilsons och Gösta Ahlbergs femhundra sidiga volym om *Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen* 1946. Den väckte framför allt uppmärksamhet genom att föreslå en invandring på 100 000 eller 200 000 personer för att avvärja en hotande brist på arbetskraft.¹³ Erik Hööks sex år senare publicerade *Befolkningsutveckling och arbetskraftsförsörjning* kunde alltså ses som en fortsättning och uppdatering av Ahlbergs och Svennilsons arbete. Ahlberg hade för övrigt, liksom arbetsmarknadsexperterna Rudolf Meidner och Clas-Erik Odhner, haft synpunkter på studiens uppläggning och resultat.

Höök inledde med att slå fast var den samtida skon klämde: ”Såsom kanske aldrig tidigare har arbetskraften under denna tid framstått som den begränsande faktorn för en produktionsökning.”¹⁴ Under större delen av industrialiseringskedet hade problemet tvärtom handlat om att bereda arbetskraften en tillfredsställande sysselsättning. De frågor kring vilka problemet med en stagnerande befolkningsutveckling kretsade kunde enligt Höök sammanfattas i tre punkter: 1. Försämras möjligheterna att upprätthålla en efterfrågan som ger hög sysselsättning? (Frågan antyder att knapphet på arbetskraft kan generera brist på sysselsättning!) 2. Kommer vid en utbyggnad av produktionsapparaten ”en smidig anpassning till förändringar i efterfrågans inriktning och omfattning att försvåras”, med risk för felinvesteringar? 3. Kan ett fortsatt industriellt framåtskridande äventyras ”genom att en önskvärd fördelning av arbetskraften under dessa förhållanden inte kommer till stånd?”¹⁵

Därmed ville Höök inte ha sagt att befolkningsökning var en nödvändig förutsättning för ekonomisk expansion. Sjunkande befolkningstillväxt kunde exempelvis genom att fördyra arbetskraften utlösa en ökad strävan att investera i

¹² Ibid., s. XI–XIII.

¹³ Ahlberg och Svennilson (1946). Beträffande reaktionerna på förslaget om invandring, se Carlson och Lundahl (2014, s. 420–425).

¹⁴ Höök (1952, s. 1)

¹⁵ Ibid., s. 6.

mekanisering. Vidare kunde standardstegring i viss mån ersätta befolkningsökning som expansiv drivkraft och minska risken för felinvesteringar genom att efterfrågan växer i kapp en alltför optimistiskt anlagd investeringsverksamhet. En sådan process var särskilt trolig i samband med en snabb utveckling och omvandling av näringslivet. ”Detta torde bl.a. gälla om förhållandena i vårt land under efterkrigstiden, då amerikanska konsumtionsvaror givit impulser för produktionsinriktning på många områden.”¹⁶ Men en expansion byggd på standardstegring var mer beroende av konjunkturerna än en expansion byggd på befolkningsökning. Dessutom var kravet på arbetskraftens rörlighet större när det gällde att hantera ökande respektive minskande sysselsättning på olika områden än när det handlade om en expansion driven av en växande befolkning.

Vad gäller frågan om det industriella framåtskridandet kunde Höök, med tanke på utvecklingstendenserna ”inom de många och mycket olikartade produktionsområden och om de för arbetskraftens rörlighet bestämmande faktorer, som det i detta sammanhang blir fråga om”, endast undslippa sig en uppgiven suck: ”Några slutliga omdömen huruvida sådana arbetsmarknadsförhållanden, som möjliggör ett snabbt framåtskridande, i framtiden kommer att vara för handen kan därför inte göras.”¹⁷ Det enda säkra var att förskjutningen av den yrkesverksamma befolkningen från jordbruk till övriga näringar skulle fortsätta och att servicenäringarna skulle expandera.

Arbetsmarknadspolitiken måste mer än tidigare vara inriktad på rörlighet genom t.ex. flyttningsbidrag. Här kom Höök in på frågan om solidarisk kontra marknadsliberal lönemodell. Den solidariska lönepolitiken hade lanserats i ett betänkande på LO:s kongress 1951. Höök konstaterade att i båda modellerna blev slutresultatet rationalisering inom de minst räntabla företagen och överflyttning av arbetskraft till de mer räntabla. I valet mellan de båda alternativen föredrog han den gyllene medelvägen:

Vilket lönepolitiskt alternativ som bäst bidrar till en effektiv fördelning av arbetskraften är synnerligen svårt att avgöra. I ett läge på arbetsmarknaden kan en lönepolitik vara den mest ändamålsenliga för att en önskvärd lokal och yrkesmässig flyttning skall komma till stånd, medan i ett annat läge en annan lönepolitik är att föredra. Därför torde man inte generellt kunna tillerkänna en lönepolitik ett försteg framför den andra utan detta kan endast avgöras från fall till fall. Måhända kan en växling från period till period mellan de två olika slagen av lönepolitik på längre sikt ge de bästa resultaten.¹⁸

¹⁶ Ibid., s. 9.

¹⁷ Ibid., s. 12.

¹⁸ Ibid., s. 18.

Liksom Ahlberg och Svenilsson före honom, kom Höök också in på invandringsfrågan. En begränsad och tillfällig invandring av arbetskraft skulle kunna underlätta ”en smidig anpassning” till näringslivets behov.¹⁹

I sin empiriska studie använde Höök siffror från 1930, 1940 och 1945 års folkräkningar. Han pekade på det minskade barnafödandet under 1930-talet beroende på minskad giftermålsfrekvens och lägre födelsetal. I början av 1940-talet hade denna utveckling emellertid vänt genom att giftermålsfrekvensen, och därmed antalet födda, ökat. Eftersom dödstalen låg stilla innebar detta att befolkningen under 1930-talet hade ökat med omkring 0,5 procent årligen och under 1940-talet med 1 procent årligen. En ökad invandring hade bidragit till den kraftigare befolkningsökningen på 1940-talet. Hööks prognos visade att antalet människor i produktiv ålder skulle förbli i stort sett oförändrat fram till någon gång mellan 1955 och 1960 då en påtaglig ökning skulle äga rum och därefter fortsätta under 60-talet. Andelen i åldern 50–65 år skulle öka från 22 till 28 procent av den totala befolkningen i produktiv ålder mellan 1945 och 1970, medan andelen i åldern 30–50 år skulle minska från 45 till 35 procent mellan 1955 och 1970.

Vad gällde rörligheten mellan näringsgrenar hade jordbruksbefolkningen (i produktiv ålder) minskat med 130 000 under 1940-talets första hälft och ungefär lika mycket under andra delen av årtiondet medan befolkningen i övriga näringar hade ökat med ca 250 000 åren 1941–1945. På grund av jordbrukets struktur, med många små enheter som var svåra att rationalisera, räknade Höök med att utflyttningen från jordbruket skulle minska till ungefär 85 000 individer under såväl första som andra delen av 1950-talet.²⁰ Inom övriga näringar – ”stadsnäringarna” – skulle den produktiva befolkningen öka med omkring 100 000 under 1950-talets första hälft och dryga 200 000 under årtiondets andra hälft. Det faktiska arbetskraftsutbudet förväntades under 1950-talets första hälft öka med 50 000 män och minska med 10 000 kvinnor, på grund av en minskning av andelen ogifta kvinnor. Under 1950-talets andra hälft väntades utbudet öka med 80 000 män och 50 000 kvinnor. Efterfrågan på arbetskraft förväntades öka mer i servicenäringarna än i industri- och gruvverksamhet och det var också i serviceverksamhet som många kvinnor skulle finna sysselsättning.

19 Ibid., s. 20. I en senare artikel tog Höök (1956b) upp (de i vår tid så ofta diskuterade) frågorna om invandring och åldrande befolkning. Han menade emellertid att de yrkesaktivas försörjningsbörda inte skulle öka nämnvärt när åldringarna blev fler, eftersom samtidigt barnen blev färre.

20 Jordbrukets arbetskraft hade redan tidigare behandlats av Höök (1951).

IUI MOT IUI: GÖSTA AHLBERG OCH JAN WALLANDER

Här kan det finnas anledning att något dröja vid en uppgörelse mellan två IUI:are. Gösta Ahlberg hade, som vi redan konstaterat, under sin tid vid IUI (1942–46) tillsammans med Svennilson skrivit en uppmärksammas bok om Sveriges arbetskraft. Han fortsatte på den demografiska vägen och disputerade våren 1953 vid Stockholms Högskola på avhandlingen *Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen i Sverige 1911–50*.²¹

Avhandlingen recenserades året därpå av Jan Wallander i *Ekonomisk Tidskrift*. Wallander började med ros: ”Genom Ahlbergs undersökning får man en god bild av den betydande omvandling i riktning mot ökad urbanisering som Sverige genomgått under den av honom undersökta perioden. Han framlägger material, som på ett synnerligen värdefullt sätt ytterligare belyser och preciserar den bild som man tidigare haft rörande denna omvandlingsprocess.”²² Därefter gled omdömet emellertid över mot ris.

Det arbete som här framlagts innehåller alltså en mängd material, som är av stort intresse, och läsaren har hela tiden en trygg känsla av att författaren behandlat detta material med en ytterlig noggrannhet och stor statistisk färdighet. Han har otvivelaktigt utfört ett mycket värdefullt arbete genom den stora möda han nedlagt på att ”sanera” den officiella statistikens uppgifter. Han har också visat att en hel del av de metoder som tillämpas vid befolkningsprognoser inte kan beräknas ge ett tillfredsställande resultat. Det kan dock inte hjälpas att läsaren känner sig en smula besviken över att så litet kommit ut av allt arbetet, och det är svårt att frigöra sig från en viss kritisk inställning till det sätt på vilket författaren lagt upp och genomfört sin undersökning. Det är på en hel mängd punkter som man skulle önskat en mer ingående behandling av problemen än som författaren nu presterar.²³

Wallander var kritisk mot Ahlbergs slutsatser om orsakerna till omvandlingen och hans försök att lägga en grund för prognoser, mot att så mycket möda ägnades åt invecklade statistiska räkneövningar av begränsat intresse, mot grupperingen av orter efter näringskaraktär, mot fokuseringen på förhållandet mellan jordbruk och stadsnäringar och underlåtenheten att diskutera förhållandet mellan industri och servicenäringar m.m.

Gösta Ahlberg bemötte i en replik Wallanders kritik på punkt efter punkt och avslutade med en breddsida:

²¹ Ahlberg (1953).

²² Wallander (1954a, s. 72).

²³ Ibid., s. 74.

Med ett försök till kort sammanfattning skulle jag vilja säga, att det nära nog enda positiva i rec:s kritik av mitt arbete är det uppenbara intresse han visar för de problem som där berörs. Att han esomoftast är på annan våglängd än jag och vill ha det mesta annorlunda – planläggning, motivering, diskussion och slutsatser – är i och för sig intet att säga om, men jag kan inte finna, att hans argumentering för sina egna synpunkter och mot mina har vederhäftighetens förmåga att övertyga.²⁴

Wallander tog replik på repliken och gav Ahlberg en förnyad eloge för det myckna arbete han lagt ner men vidhöll att arbetsinsatsen och analysen borde ha disponerats annorlunda.²⁵

GULBRANDSENS BEFOLKNINGSSTUDIE

En uppföljande studie av befolkningsutvecklingen gjordes flera år senare av Odd Gulbrandsen. Den utmynnade i ett par stencil²⁶ och ett kapitel i *Industriproblem 1960* om regionala befolkningsprognoser.²⁷ Gulbrandsen presenterade i detta kapitel en prognosmodell som baserades på antagandet om en fortgående koncentration av näringsliv och bostadsbebyggelse till större tätorter. Varje glesbygdsområde utgjorde en startpunkt för flyttningen som förväntades gå via allt större tätorter med landets största orter som slutpunkt.

”Denna föreställning om en ständigt stigande koncentration av befolkningen mot en viss punkt kan ges en matematisk form”, konstaterade Gulbrandsen och kunde därmed presentera sin prognosmodell med ett antal ”hierarkisteg”.²⁸ Utfallet av prognosen 1960–75 blev att glesbygdens befolkning skulle minska med 0,5 procent per år. Men eftersom den totala befolkningen väntades öka med 0,75 procent per år skulle glesbygdens andel av den totala befolkningen minska från 34 till 28 procent. Centralorternas befolkning beräknades öka med 1,5 procent om året vilket skulle innebära att deras andel av den totala befolkningen ökade från 50 till 56 procent. Övriga tätorter väntades öka sin befolkning med 1 procent om året och skulle behålla sin andel om 16 procent av den totala befolkningen. Den kraftigaste befolkningskoncentrationen skulle liksom tidigare vara den i Mälardalen men prognosen pekade något överraskande på en stark befolkningsutveckling också i Västerbotten och Norrbotten.

²⁴ Ahlberg (1954, s. 151).

²⁵ Wallander (1954b).

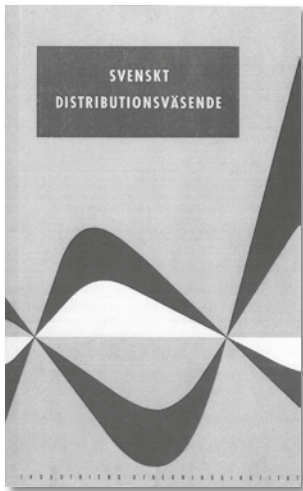
²⁶ Gulbrandsen (1959), som består av 30 sidor tabeller, och Gulbrandsen (1960a), en liten rapport på 15 sidor, med bilagor (Gulbrandsen, 1960b). Undersökningen utfördes på uppdrag av Kooperativa Förbundet.

²⁷ Gulbrandsen (1960c).

²⁸ Ibid., s. 151, 153.

DISTRIBUTIONSVÄSENDET

En annan av de studier som programmet om utvecklingslinjer avkastade var *Svenskt distributionsväsende* (1952), författad av Roland Artle, civilekonom och amanuens vid Företagsekonomiska Forskningsinstitutet på Handelshögskolan.²⁹ Artle var alltså inte anställd vid IUI. Han disputerade 1959 på avhandlingen *Studies in the Structure of the Stockholm Economy* på Handelshögskolan.³⁰ Artle blev sedermera pionjär inom input-output-analys (och återkommer i den egenskapen i ett annat kapitel i denna bok) och professor i nationalekonomi i Göteborg och vid University of California, Berkeley.

Det svenska distributionsväsendet.

Däremot granskades Artles manus av en nyanställd IUI-medarbetare – Lars Nabseth. Med Artles formulering var huvudsyftet med hans studie ”att söka ge en bild av vissa väsentliga sidor av varuhandelns struktur samt att söka analysera skeendet inom varuhandeln på ett sådant sätt, att de mera långsiktiga strukturella utvecklingstendenserna framträder”.³¹ I första hand gällde det att belysa varuhandelns framtida behov av arbetskraft eftersom det var främst på det området distributionsväsendet konkurrerade med andra näringsgrenar om knappa resurser.

Under 1946 hade 12 procent av arbetskraften varit verksam i varuhandeln. Andelen var större bland kvinnor (20 procent) än bland män (9 procent). Varuhandelns personal motsvarade numerärt en tredjedel av de sysselsatta inom industri och hantverk. De årliga investeringarna i byggnader och anläggningar inom

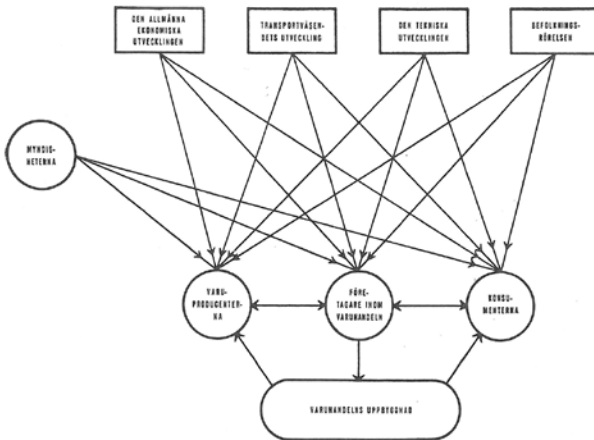
²⁹ Artle (1952).

³⁰ Artle (1959).

³¹ Artle (1952, s. 1).

varuhandeln utgjorde dock enbart en tiondel av motsvarande investeringar inom industrin.

Hur skulle då distributionsväsendet avgränsas? Distributionen sköttes ju inte bara av gross- och detaljhandel utan även av producenter och konsumenter. En ”funktionell” analys av distributionen skulle emellertid medföra statistiska mätningproblemer som var ”i det närmaste oöverstigliga”. Artle konstaterade därför ”att det teoretiskt vore önskvärt att kunna behandla distributionsfunktionen i samhället i dess helhet men att den följande analysen rent statistiskt måste inriktas på det institutionellt avgränsade begreppet varuhandeln” (lika med distributionsväsendet).³² Den på så sätt ”institutionellt” avgränsade varuhandeln omfattade år 1946 mer än 96 000 arbetsställen, av vilka dryga 85 procent föll på detaljhandeln. Vid dessa arbetsställen var 405 000 personer sysselsatta, av vilka merparten, 75 procent, arbetade inom detaljhandeln.

Bestämningfaktorer för det svenska distributionssystemet.
Källa: Artle (1952, s. 16).

De viktigaste faktorerna bakom utvecklingen inom varuhandeln var enligt Artle den allmänna ekonomiska utvecklingen, befolkningsutvecklingen, den tekniska utvecklingen, transportväsendets utveckling, konsumenternas och producenterernas inverkan genom sin efterfrågan på distributionsapparatus tjänster, myndigheternas handlande och varuhandelsföretagarnas eget agerande. Sambanden mellan dessa faktorer åskådliggjordes i diagrammet ovan.

Analysen av varuhandelns utveckling blev, som man lätt kan förstå, oerhört komplicerad. Avhandlingen består av två delar. Artle börjar den första delen med att ge en redogörelse för detaljhandelns uppbyggnad 1946 med avseende på arbetsställen, företag, branscher och lokalisering (kapitel 2). Därefter redogörs för förändringar i detaljhandelns uppbyggnad och omfattning mellan 1931 och 1946 för att

³² Ibid., s. 5–6.

ge en uppfattning om vart utvecklingen var på väg (kapitel 3), varpå följer en redogörelse för grosshandelns uppbyggnad (kapitel 4). I nästa steg studeras arbetskraftens (kapitel 5) och försäljningens (kapitel 6) sammansättning och förändring.

I avhandlingens andra del behandlas distributionsverksamhetens miljö – den allmänna ekonomiska utvecklingen, befolkningens, transportväsendets och teknikens utveckling, konsumenter och producenter, myndigheters åtgärder (kapitel 7). Efter en genomgång av varuhandelsföretagarnas och distributionsverksamhetens framtida utformning med avseende på etableringsvilja, konkurrens och lokaliseringstendenser inom detaljhandeln samt utvecklingstendenser inom grosshandeln (kapitel 8) når Artle fram till sin sammanfattande bedömning om varuhandelns arbetskraftsbehov på längre sikt (kapitel 9). Även i det fallet var kalkylen så komplex och osäker att den ”på många punkter snarare [får] uppfattas som ett räkneexempel än som ett uttalande om en grundad sannolik utveckling”.³³

Utgångspunkten var ”vissa siffror för år 1946 över den privata konsumtionen totalt och på olika huvudgrupper inom varuhandeln”, siffror ”i stor utsträckning byggda på lösa uppskattningar”, som användes för att prognostisera arbetskraftsutvecklingen fram till 1960. Från 1946 till 1960 beräknades sysselsättningen inom livsmedelshandeln öka med cirka 15 procent, inom lanthandeln med 10 procent, inom textil- och beklädnadshandeln med 20 procent och inom övrig detaljhandel med 30 procent. Inom grosshandeln beräknades ökningen bli 20 procent. För hela varuhandeln innebar detta en ökning med ca 20 procent eller dryga 80 000 personer (från 405 000 till 488 000). Den förmedlade varuvolymen beräknades öka med 40 procent under samma tid och effektiviteten i verksamheten beräknades alltså öka, bland annat genom strukturförändringar, som självbetjäning, mångfilialsystem och distributionsteknisk rationalisering. Inte desto mindre skulle behovet av arbetskraft inom distributionen öka snabbare än i samhällsekonomin som helhet.

Artle avslutade dock sin bok i ett optimistiskt tonläge:

Vissa skäl talar för att handeln har relativt gynnsamma rekryteringsmöjligheter. Framför allt synes dessa bestå i att distributionsarbetet har relativt stark attraktionskraft på den kvinnliga arbetskraften. [...] Det bör därvid beaktas att i den mån handeln skapar ökade möjligheter att deltidssysselsätta gifta kvinnor, har den måhända möjlighet att dra in ny arbetskraft i förvärvsledet, vilket skulle minska den samhällsekonomiska belastningen av varuhandelns ökade arbetskraftsbehov.³⁴

³³ Ibid., s. 169.

³⁴ Ibid., s. 183. I en ledare i *Dagens Nyheter* (1953) beklagades bristen på pålitliga siffror om handelns rationalisering. Ledarskribenten fann dock några siffror att hänvisa till i Roland Artles bok men övergick därefter till att diskutera boken *Distributionsekonomiska problem* (1953) utgiven av Företagsekonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan och SNS.

I det sakkunnigutlåtande han avgav när Roland Artle sökte en professur i Lund tillmätte Ragnar Bentzel distributionsboken ”stora förtjänster”. ”Trots att boken utgör Artles egentliga förstlingsarbete framstår han här som en driven forskare med förmåga inte endast att behandla ett svårbemästrat statistiskt material utan även att föra stringenta teoretiska resonemang.” Bentzel fortsatte med att skriva om en framställning ”med sedvanlig elegans” och han frapperades ”av den träffsäkerhet varmed Artle bedömt den framtida utvecklingen. Jag tillmäter denna bok ett betydande specimensvärde.”³⁵

I ett par artiklar 1961 tog Lars Lidén upp distributionsfrågorna till förnyad behandling. I den ena artikeln diskuterade han en nyinrättad distributionssektion vid Industriförbundet. Denna sektion hade inrättats sedan det ”formligen exploderande överflödet i en utpräglad köparens marknad” hade gjort det till ”en tvingande nödvändighet för industrin att ägna distributionsfrågorna ökat intresse”.³⁶ Inom detaljhandeln gick koncentrationen till större butiker och framför allt självbetjäningsbutiker snabbt och även partihandeln kännetecknades av stark koncentration. Distributionssektionen hade att arbeta med frågor som reklamens roll, finansierings- och rabattfrågor, detaljhandelns inköpssamverkan och s.k. makt-rabatter, offentlig upphandling där stat och kommun som stora kunder tillskansade sig förmåner som inte kom enskilda köpare till del. Det gällde att bevaka ”de näringsvårdande myndigheternas” intentioner. Ur tidskriften *Tiden* kunde Lidén citera en formulering om att den statliga politiken borde ta formen av ”en planhushållning vars mål är att skapa eller åtminstone imitera det tillstånd som skulle råda om konkurrensen var perfekt”.³⁷

I den andra artikeln anknöt Lidén till detta tema: ”Den gammalliberala tesen om konkurrensens välsignelse lever vidare i statsdirigerad tappning, fastän humaniserad och påverkad av alla erfarenheter och idéströmningar, som genomsyrat lagstiftarna sedan Adam Smiths tid.”³⁸ Här var temat att fabrikanterna/industrin satt i kläm mellan eller deltog i ett triangeldrama med myndigheterna och detaljhandeln.

TRANSPORTVÄSENDET

Forskningen vid IUI om transportväsendet inleddes med Carl Wilhelm Petris bok om *Svenskt Transportväsende* (1952).³⁹ Den fortsattes efter ett decennium av

³⁵ Bentzel (1962b, s. 6–7).

³⁶ Lidén (1960a, s. 323).

³⁷ *Ibid.*, s. 327.

³⁸ Lidén (1961b, s. 542).

³⁹ Petri (1952).

Lars Kritz, som 1963 publicerade *Lastbilstransporter i Sverige 1950–61*.⁴⁰ (Den forskning om privatbilismen som bedrevs av framför allt Jan Wallander kommer att behandlas i kapitel 9.)

Undersökningen av transportväsendet utfördes av Petri med hjälp av två civilekonomer, Jonas Gawell och Thomas Thorburn (som 1961 skulle bli professor i företagsekonomi på Handelshögskolan).⁴¹ Begreppet transport definierades som ”förflyttning av personer och gods”.⁴² Sedan vissa typer av transport avförts – cykel, dragkärra och hästdragna fordon, hissar och linbanor, överföringar i ledningar samt transporter inom arbetsplatser och i det militära – återstod järnväg, bil, motorcykel, spårväg, sjöfart, flottningsleder och luftfart. Motorcykel och timmerflottning ägnades av förklarliga skäl inget större intresse. Eftersom transporterna gällde antingen personer eller gods användes måtten personkilometer och godstonkilometer samt ett ekonomiskt mått, transportvärde. Syftet med studien formulerades som följer:

De centrala frågeställningarna, som utredningen kommer att behandla kan sägas vara vilka prestationer det inrikes transportväsendet (järnväg, bil, spårväg, fartyg och flygplan) utför och kommer att utföra samt vilken insats av produktiva resurser det kräver och kommer att kräva för att fullgöra dessa prestationer.⁴³

Bedömningen av den framtida utvecklingen grundades på ett studium av utvecklingen i vissa andra länder, som kunde anses ligga före Sverige, på en teoretisk analys av transportutvecklingens ”bestämningsfaktorer” och på en kvantitativ analys av transportvolymernas samtida sammansättning och dittillsvarande utveckling.

I utgångsläget, 1950, presterades 16,7 miljarder personkilometer, vilket innebär att varje svensk medborgare i genomsnitt färdades 240 mil. Dessa transporter utfördes till nästan hälften med bil (varav 20 procent med buss och taxi), till 40 procent med järnväg, till 8 procent med spårvägar och 4 procent med motorcyklar. Luftfarten spelade däremot en obetydlig roll. Samma år transporterades 230 miljoner ton gods, varav 72 procent på lastbil, 18 procent på järnväg och 2 procent på fartyg; virkesbogsring och timmerflottning svarade för 8 procent. Sammanlagt presterades 15 miljarder tonkilometer, varav järnvägen svarade för 57 procent, biltransporterna för 17 och fartygen för 13 procent. Antalet sysselsatta inom transportväsendet var, efter omräkning till årsarbetare, omkring 242 000 personer eller dryga 8 procent av den yrkesverksamma befolkningen.

⁴⁰ Kritz (1963).

⁴¹ Som förövning hade Petri året dessförinnan sammanställt en liten bok med fakta, baserad på en stickprovsundersökning, om den icke yrkesmässiga lastbilstrafiken i Sverige (IUI 1951b).

⁴² Petri (1952, s. 3).

⁴³ Ibid., s. 8.

Investeringarna i transportväsendet hade (som andel av totalinvesteringarna i landet) varit betydligt lägre under 1940-talet än under 1930-talet. Framför allt hade investeringarna i vägar och bilar fått vidkännas kraftiga minskningar. Under 1930-talets trafikpolitiska debatter hade det ibland hetat att landets transportapparat var överdimensionerad. Sedan mitten av 1930-talet hade emellertid produktionen byggts ut i snabbare tempo än transportapparaten, med följd att kapacitetsutnyttjandet inom transportväsendet stigit avsevärt.

Fram till 1960 beräknades transportarbetet öka med 46 procent. Om man bara tog hänsyn till tillväxttakten inom olika varugrupper beräknades järnvägarna tillföras gods i samma takt som varuvolymen ökade medan sjöfarten skulle tillföras mer och lastbilarna mindre. Kalkylen byggde på antagandet att tunga varugrupper som malm, järn, andra metaller och byggnadsmaterial skulle öka snabbare än andra grupper. Om man däremot tog hänsyn till hur fördelningen mellan transportmedlen kunde komma att förändras skulle trafiken på järnvägarna öka i takt med varuvolymen, landsvägstrafiken öka snabbare och sjöfarten minska i omfattning både relativt och absolut. Enligt ett alternativt scenario kunde sjöfarten hålla ställningarna och järnvägarnas trafikökning minska i motsvarande grad. Den ökning av järnvägsvagnarnas lastförmåga som pågått i flera decennier väntades fortgå. Också lastbilarnas förmåga väntades öka i snabb takt men här hämmades utvecklingen av vägnätets utbyggnad. Arbetskraftsbehovet beräknades öka med 40 000 till 50 000 årsarbetare eller med 15 till 20 procent, främst inom lastbilstrafiken. Investeringarna beräknades bli betydligt större än under 1940-talet.

Järnvägarna måste på grund av konkurrensen med lastbilstrafiken genomgå kraftig rationalisering. Godstrafiken beräknades öka i takt med den totala produktionen i landet, varför tågens tyngd och längd skulle öka. En fortsatt utbyggnad av dubbelspår längs de mest trafikerade enkelspåren var nödvändig. Elektrifieringen av banorna skulle fortsätta, ånglok ersättas av el- och diesellok eller rälsbussar. De arbetskraftsbesparande rationaliseringarna och trafikökningen kunde förväntas ta ut varandra så att arbetskraftsbehovet blev oförändrat.

Bilismens expansion förväntades naturligtvis fortsätta. Lastkapaciteten hos de tyngre lastbilarna beräknades öka men eftersom vägväsendets låga standard hämmade utvecklingen mot högre axeltryck kunde användningen av fordon med flera axlar och släpfordon antas öka. Omkring 30 000 fler årsarbetare torde behövas inom lastbilstrafiken. Vägar och vägbroar måste upprustas så att de tålde högre hjultryck, och en omfattande permanentbeläggning var att vänta. I undersökningen fördes också vissa resonemang om utvecklingsblock utan att själva begreppet användes: servicestationer och däcksfirmer skulle byggas ut och bebyggelsen i utkanterna av städerna få karaktär av villasamhällen.

För spårvägarna var inga större förändringar att vänta. Passagerartrafiken till sjöss skulle alltmer begränsas till turist- och skärgårdstrafik om somrarna och godstrafiken inriktas på ”massgodstransporter”.⁴⁴ En flerdubbling av flygtrafiken under 1950-talet låg inom möjligheternas ram men flygverksamheten var så begränsad att den inte skulle få någon större betydelse för transportväsendets samlade behov av resurser under det kommande decenniet.

Transportstudien nagelfors i en 30 (!) sidor lång recension i *Ekonomisk Tidskrift* som utmynnade i följande omdöme:

Sammanfattningsvis kan sägas att ”Svenskt transportväsende”, som Industriens Utredningsinstitut enligt förordet avsett som ett inlägg i diskussionen om förutsättningarna för den fortsatta ekonomiska utvecklingen i vart land, är en intresseväckande och stimulerande bok, som, trots de många invändningar som man ur ekonomisk och statistisk synpunkt på olika punkter kan resa mot uppläggningsen av undersökningen och behandlingen av det statistiska materialet och trots författarens i olika sammanhang visade benägenhet för generaliseringar, vanetänkande och schabloner från den mera propagandamässiga trafikdebatten, likväl får anses vara ett välkommet inlägg, som berikar diskussionen på detta område. Vid bedömningen av boken får man ha i minnet att det är den första undersökningen av detta slag i vårt land och att det gäller ett område av samhällslivet, som är mycket komplicerat och svåröverskådligt, och om vilket våra kunskaper hittills varit mycket bristfälliga. Utredningsinstitutets undersökning har i många avseenden förbättrat vara kunskaper om transportområdet och utgör en viktig grund för fortsatta undersökningar av detta ur samhällsekonomisk synpunkt så viktiga område.⁴⁵

LASTBILSTRAFIKEN

Ett årtionde senare, 1963, publicerades en uppföljare till Petris bok, *Lastbilstransporter i Sverige 1950–61*, författad av Lars Kritz, som åren 1961–66 också var IUI:s sekreterare.⁴⁶ Uppföljningen motiverades av de stora förändringar inom transportsektorn som ägt rum under 1950-talet och av att det var svårt att få fram statistik över just lastbilstrafiken, framför allt den icke yrkesmässiga trafiken. Den senare svårigheten löstes genom en stickprovsundersökning där landets samtliga handelskamrar, en del företagareföreningar och några transportföretag bidrog med material och där Kritz fick hjälp av IUI-kollegorna Claes Lagerkvist och Bertil Olsson. Lars Kritz skriver själv i en tillbakablick om denna undersökning:

⁴⁴ Ibid., s. 185.

⁴⁵ Sjöberg (1953, s. 51).

⁴⁶ Hur en ”vanlig dag på IUI” förföt kan man läsa om i en humoristisk text av Kritz (1966a). För detaljer, se epilogen.

För den icke yrkesmässiga trafiken ("firmabilarna") saknades helt data om hur lastbilarna användes. Vi beslöt därför att göra en stor stickprovsundersökning av denna. Det slutliga urvalet omfattade 1 504 lastbilar. De önskade uppgifterna hämtades in via två frågeformulär. Det första gällde uppgifter om bl.a. företagets storlek och branschtillhörighet, det utvalda fordonets typ och huvudsakliga användning. Det andra hade formen av en körjournal, som skulle medfölja fordonet och där varje körning dag för dag under en vecka skulle redovisas [...] Det var även med IUI-mått mätt en gigantisk undersökning.⁴⁷

Lars Kritz, IUI:s sekreterare 1961–66.
Källa: Jan Wallanders arkiv.

Kritz hade avslöjat en del resultat i några artiklar 1961 och 1962, en kort men faktpäckad text om "Fjälltrafikens regionala fördelning", en artikel om "Lastbilarna – vad och vart de kör",⁴⁸ ett föredrag vid en kurs med Svenska vägföreningen samt en artikel baserad på ett föredrag vid Transporttekniska Föreningens höstkonferens på Ronneby Brunn.⁴⁹ Under 1950-talet hade det årligen sålts 12 000 lastbilar. Ökningen av antalet bilar hade trots detta varit relativt måttlig, eftersom skrotningen av gamla bilar tilltagit. Bilbeståndet hade alltså genomgått en markant förnyring och modernisering. En stor del av artiklarna ägnades åt lokal- respektive fjälltrafik (där gränsen enligt officiell statistik gick vid 100 kilometer). Lokaltrafiken svarade för tre fjärdedelar av lastbilarnas transportarbete räknat i tonkilometer och 90 procent av godsmängden räknad i ton. Godset bestod till största delen av byggnadsmaterial, skogsprodukter, livsmedel och oljor.

⁴⁷ Kritz (2009, s. 301).

⁴⁸ Kritz (1962a).

⁴⁹ Kritz (1961a, 1962a, 1962b), *Alingsås Tidning* (1962) och *Ronneby-Posten* (1962). Medierna förväntade sig uppenbarligen intressanta resultat. När IUI:s verksamhetsberättelser för 1960–62 presenterades tog ett flertal dagstidningar och tidskrifter fasta på att godstransporterna var under utredning.

Fjärrtrafiken, som i stor utsträckning omfattade färdigvaror, var den del av lastbilstrafiken som hade expanderat snabbast under 1950-talet. Sätillvida hade godsmängden som gick söderut (till Danmark, Västtyskland och länder söder därom) på svenska bilar sjufaldigats mellan 1957 och 1960!

Boken om lastbilstrafiken var disponerad i två huvuddelar, där den första behandlade institutionella förhållanden (fordonsbestånd, ägarbild och transporternas organisation) och den andra delen de transportprestationer lastbilarna utfört med en uppdelning på yrkesmässig och icke yrkesmässig trafik. Yrkesmässig trafik definierades som bilar ägda av åkerier som utför transporter för annans räkning och icke yrkesmässig trafik som bilar ägda av företag inom industri och handel som utför transporter för egen räkning.

Under 1950 hade det funnits 85 000 last- och skåpbilar i landet. 1961 var antalet 126 000 – en ökning med 48 procent. Antalet mindre bilar (maximilast under 2 ton) hade ökat ganska kraftigt, antalet i mellanklassen (2–5 ton) hade minskat och antalet tunga fordon (över 5 ton) hade ökat kraftigt. Den totala lastkapaciteten hade ökat från 261 000 till 484 000 ton eller med 85 procent. Omkring 100 000 bilar, eller 82 procent av samtliga år 1960, tillhörde kategorin icke yrkesmässig trafik och de svarade för 67 procent av den totala lastkapaciteten. Av dessa fordon i icke yrkesmässig trafik ägdes 40 procent av industrin, 25 procent av handeln och 15 procent av stat och kommun. I hela landet fanns omkring 13 000 åkerier. Dominerande inom den yrkesmässiga trafiken var ASG och Bilspedition.⁵⁰

Lastbilarnas totala transportarbete hade ökat från 2,7 miljarder tonkilometer 1950 till 7,5 miljarder år 1961. Det innebar en årlig ökningstakt på 10 procent. Godsmängden i ton räknat hade ökat med 3,5 procent årligen. Att ökningen i tonkilometer var så mycket större berodde på att den genomsnittliga transportsträckan nära nog fördubblats. 1960 var denna sträcka 30 kilometer för lastbilsgodset, att jämföra med 282 kilometer för järnvägsgodset. Samma år sysselsattes endast 3 procent av totala antalet lastbilar i fjärrtrafik. Eftersom dessa bilar hade stor lastkapacitet och körde långa sträckor svarade de inte desto mindre för 28 procent av det totala transportarbetet räknat i tonkilometer.⁵¹

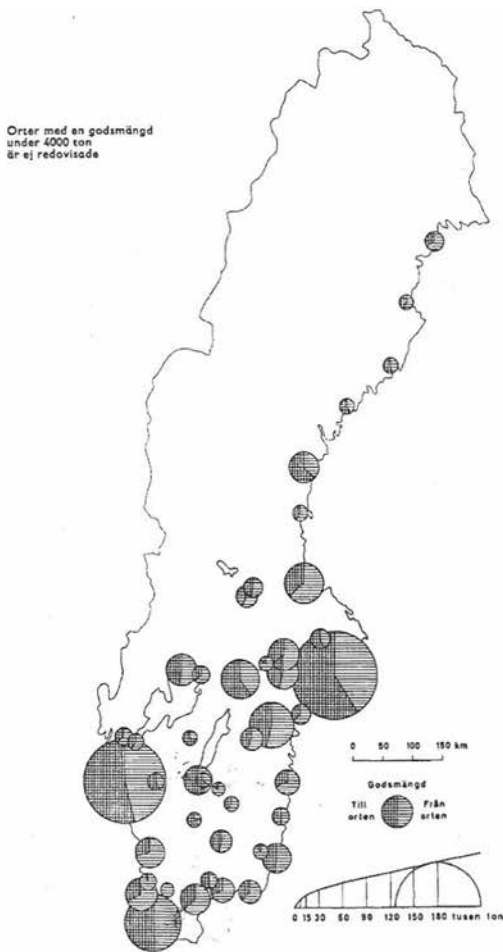
Kritz erinrar sig i efterhand det mest omdiskuterade inslaget i boken, kartan nedan:

Den karta som kom att väcka mest uppmärksamhet visade trafikens omfattning på olika vägar i landet. De största trafikflödena fanns på europavägarna i triangeln Stockholm-Göteborg-Malmö samt sträckan Stockholm-Sundsvall. Denna kart-

⁵⁰ Kritz (1963).

⁵¹ Ibid.

bild fick många att peka på det märkliga i att långtradarna körde gods parallellt med de tunga järnvägslinjerna. Men tre andra kartor visade en mer komplicerad bild. Där redovisades nämligen trafiken till och från Stockholm respektive Göteborg och Malmö fördelad på olika orter i landet. Endast 7 procent av godsmängden till och från dessa storstäder utgjordes av trafik dessa orter emellan. Även om trafiken till stor del strålade samman i eller utgick från dessa centra, hade trafikens ursprung eller destination en utomordentligt stor spridning över hela landet. Detta var fakta som dock många i den transportpolitiska debatten hade svårt att ta till sig.⁵²

Lastad och lossad godsmängd i yrkesmässig fjärrtrafik på olika orter mars-april 1960.

Källa: Kritz (1963, s. 137).

Redan ett par år innan boken publicerades hade Jonas Gawell, samme Gawell som ett årtionde tidigare hade arbetat med Petris bok om svenskt transport-

⁵² Kritz (2009, s. 302).

väsande, läckt en del av innehållet.⁵³ När Kritz bok väl publicerades uppmärksammades den i bland annat *Dagens Nyheter* och *Stockholms-Tidningen*.⁵⁴ I *Industriförbundets Tidskrift* hette det att, även om det saknades en egentlig analys av konkurrensförhållandet mellan järnväg och lastbil, lastbilstrafiken inte verkade utgöra någon allvarigare konkurrent till järnvägen. ”Boken kommer sannolikt att länge bidra med fakta till den fortsatta debatten på området”, avslutade anmälaren.⁵⁵ Även Gawell konstaterade i *Ekonomisk Revy* att konkurrensproblemet järnväg-landsväg inte analyserats.⁵⁶ I *Statistisk Tidskrift* framfördes förhoppningen att det inte skulle dröja ytterligare tio år till nästa undersökning av transportväsendet.⁵⁷ Därutöver presenterades fakta ur boken relativt utförligt i en rad svenska och nordiska branschtidningar och -tidskrifter som *Transportarbetaren*, *Motor*, *Byggnads-Tidningen*, *Svenska Vägföreningens Tidskrift*, *Åkeriföretagaren*, *Nordisk Järnbanetidning* och norska *Samferdsel*.⁵⁸ Därefter blev det rundgång. Planeringsingenjör Torsten Enekull publicerade våren 1964 en artikel byggd på Kritz bok i *Svenska Stadsförbundets Tidskrift*⁵⁹ och TT sammanfattade artikeln i ett telegram som publicerades i ett tiotal tidningar.

Sammanlagt gjordes ett sextiotal omnämmanden i dagstidningar och ett fyrtiotal i tidskrifter. I huvudsak handlade det om redogörelser för delar av innehållet i boken. Särskilt många omdömen fälldes inte, mer än att skribenterna normalt konstaterade att det rått brist på statistik om lastbilstransporter och att Kritz därmed fyllt en viktig kunskapslucka.

Lastbilsboken blev godkänd som licentiatavhandling i ekonomisk geografi vid Uppsala universitet. Efter en studievistelse i London gav Kritz ut en skrift om godstransporter i Storbritannien⁶⁰ och när IUI 1966 fick i uppdrag av den statliga vägplaneutredningen att leverera en översikt av godstransporternas utveckling under efterkrigstiden blev resultatet ånyo en IUI-bok författad av Kritz.⁶¹ Han fortsatte att förkovra sig inom transporternas värld under ett drygt år i USA 1967–68 och hans intresse för lastbilstransporter ledde så småningom (1976) fram till en doktorsavhandling vid Uppsala universitet, *Transportpolitiken och lastbilarna: En studie av regleringar och deras effekter*. Avhandlingen utarbetades inom

53 Gawell (1961), *Åkeriföretagaren* (1961a, 1961b).

54 *Dagens Nyheter* (1963) och *Stockholms-Tidningen* (1963c).

55 Anderberg (1963, s. 393).

56 Gawell (1963).

57 Sidenvall (1964).

58 *Transportarbetaren* (1963), *Clipper* (1963), *Byggnads-Tidningen* (1963a, 1963b), H. Eg. (1963), *Åkeriföretagaren* (1963), *Strähle* (1963), T.E.W. (1964).

59 Enekull (1964).

60 Kritz (1966b).

61 Kritz (1968).

och publicerades av IUI. Huvudsyftet var att analysera effekter på godstransporterna av 1963 års riksdagsbeslut om nya riktlinjer för transportpolitiken.⁶²

GULBRANSENS JORDBRUKSSTUDIE

När boken om *Strukturomvandlingen i jordbruket* publicerades 1957 tackade författaren, den norskfödde agronomie licentiaten Odd Gulbrandsen, en rad personer för deras stöd. Han hade haft en rådgivande kommitté bestående av Jonas Nordenson och Erik Höök, direktörerna Olof Leffler och Kuno Möller, LO-ekonomerna Rudolf Meidner och Clas-Erik Odhner⁶³ samt licentiaten Halvdan Åstrand. Han lät också förstå att IUI tagit upp frågan om en jordbruksutredning med honom redan 1952 (det år han anställdes vid institutet) men att arbetet fördröjts av att hans arbetstid splittrats på olika uppdrag. Bokens förord var daterat i april och den 16 maj disputerade Gulbrandsen på sin undersökning vid Lantbrukshögskolan i Ultuna med docenten i kulturgeografi Olof Nordström från Lund, filosofie licentiaten Halvdan Åstrand och agronomie licentiaten Jacob Ekman som opponenter.⁶⁴ Då ”färdades ’hela Sveavägen’ till Uppsala och Ultuna för att lyssna”.⁶⁵ Gulbrandsen lämnade därefter IUI för en befattning som biträdande professor vid Ultuna men återkom åren 1967–1969 till IUI, efter att 1966 tillsammans med Assar Lindbeck ha publicerat en bok om den svenska jordbruksregleringen som orsakade en del rabalder.⁶⁶ (Vi återkommer i detalj till denna bok i kapitel 23.)

Gulbrandsen börjar sin undersökning med att hänvisa till 1947 års jordbrukspolitiska beslut, enligt vilket det svenska jordbruket skulle kunna täcka landets försörjningsbehov vid en avspärrning. Sedan dess hade jordbruket genomgått en snabb produktionsökning samtidigt som efterfrågan på jordbruksprodukter försvagats, varför ”en utpräglad överskottssituation varit rådande”.⁶⁷ I takt med att beredskapssynpunkterna på jordbruket minskat i betydelse hade de samhällsekonomiska aspekterna fått ökad betydelse.

62 Kritz (1976). Kritz (2009) redogör för dessa resor och böcker.

63 Gulbrandsen hade 1953 recenserat Odhners (1953) bok om *Jordbruket vid full sysselsättning*. Han hade då framfört förslag om att den stora mjölkproduktionen skulle användas för att genom ”effektivt och omfattande forskningsarbete” få fram ”nya och förbättrade produkter, begärliga både inom och utom landet” (Gulbrandsen, 1953, s. 488.). Gulbrandsen hade som förarbeten till sin avhandling publicerat ett par andra artiklar om svenskt jordbruk (Gulbrandsen 1953, 1954, 1955). Artikeln från 1954 om småjordbruk och jordbruksexport uppmärksammades i ett par tidningar; se *Svenska Landsbygden* (1954) och *Mellersta Skåne* (1954). Gulbrandsen publicerade också en kort sammanfattning av sin avhandling i *Industria* (Gulbrandsen 1957b).

64 *Dagens Nyheter* (1957) och *Svenska Dagbladet* (1957).

65 Lidén (2009, s. 255).

66 Se Lindbeck (2009). Den kontroversiella skriften var Gulbrandsen och Lindbeck (1966).

67 Gulbrandsen (1957a, s. 12).

Jordbruksstruktur i omvandling, 1957.

Gulbrandsen skiljer på yttre rationalisering, genom ökad areal och bättre ägosammansättning vid jordbruken, och inre rationalisering, förbättringar av jord och byggnader. Större jordbruk hade kunnat mekanisera och friställa arbetskraft. Mindre jordbruk, som endast sysselsatte en eller två personer, kunde inte frigöra arbetskraft genom mekanisering såvitt inte en samtidigt yttre rationalisering ägde rum, dvs. sammanslagning eller nedläggning av brukningsenheter. Mot denna bakgrund preciserar Gulbrandsen sitt syfte: ”Avsikten har varit att söka utreda på vad sätt och i vilken utsträckning en anpassning av den yttre strukturen till de ändrade levnadsförhållandena kommit till stånd, vilka faktorer som stimulerat eller hämmat en sådan anpassning samt även skissera hur den framtida utvecklingen i detta avseende kan komma att te sig.”⁶⁸

Jordbruksproduktionen hade alltså ökat, men inte med mer än 10–15 procent sedan slutet av 1930-talet. Befolkningen hade ökat i samma takt men ändå hade ett överskott på jordbruksprodukter uppkommit. Det kunde i viss mån förklaras av ökad import. Med mindre kroppsarbete minskade dessutom den individuella energiförbrukningen och med växande inkomster ökade animalieproduktionen. ”Det framtida avsättningsutrymmet för inhemska jordbruksprodukter kan således sägas bestämmas av förändringarna dels i energibehovet, dels i relationen mellan vegetabilier och animalier, dels i folkmängden.”⁶⁹

Efter att ha diskuterat möjligheterna att avsätta ett jordbruksöverskott i andra länder tar Gulbrandsen upp frågan om det s.k. alternativvärdet: vilken avkastning produktionsfaktorerna i jordbruket skulle ge vid alternativ användning. Han konstaterade att arbetsersättningen i de minst lönsamma företagen antagligen var

⁶⁸ Ibid., s. 15.

⁶⁹ Ibid., s. 18.

lägre i jordbruket än i andra näringar och att kapitalet vid dessa företag visade mycket låg förräntning. Byggnaderna, i synnerhet ekonomibygnaderna, saknade i stort sett alternativvärde. Sammantaget hade produktionsfaktorerna i jordbruket dock höga alternativvärden, vilket borde stimulera överflyttning av produktionsresurser till andra näringar.

Nyckelorden i Gulbrandsens bok var jordbruk och struktur. ”Med jordbrukets struktur avses då hur näringen är uppbyggd av större och mindre företag. Med strukturförändringar menas förskjutningar i antalet företag och i storleksfördelningen.”⁷⁰ Strukturuomvandlingen påverkades emellertid av trögheter, inte minst hos arbetskraften.

Trögheterna kan ... medföra att en storleksrationalisering dels går i en långsammare takt dels får ett annat förlopp än som vore att vänta med hänsyn till alternativvärdenas storlek. Kan de trögheter som spelar en strategisk roll för storleksrationaliseringen klarläggas och mätas, blir det möjligt att bygga upp en prognosmodell som kan användas för att göra en bedömning av den framtida storleksrationaliseringen. Detta är nu uppgiften vid studiet av jordbrukets strukturuomvandling och på den verkande förhållanden.⁷¹

Gulbrandsen tröskar i sex kapitel igenom olika sidor av strukturförändringen i jordbruket. Kapitel 2 avhandlar företagsstrukturens historik – sådant som sambandet mellan befolkningsutveckling och företagsstorlek och förändringar i antalet brukningsenheter – och kapitel 3 ägnas åt bland annat det kreaturslösa jordbruket. I kapitel 4 och 5 gäller frågan jordbrukspolitikens verkningar. Svaret var svävande:

På de flesta punkter har data tytt på ett tämligen begränsat inflytande, såväl i bromsande som påskyndande riktning. Diskussionen har ... visat att de jordbrukspolitiska åtgärderna var och en tagen för sig kan tänkas ha haft verkan såväl i den ena som i den andra riktningen. Strukturuomvandlingen kan t. ex. ha påskyndats genom att staten erbjudit gynnsamma tillträdesvillkor till rationaliserade fastigheter. Prispolitiken kan via inkomstutjämnningen ha höjt arbetskostnaden, vilket vid småbruket på grund av bristande delbarhet av arbetskraften framkallat driftsnedläggningar i stället för ett successivt utbyte mot maskiner. Å andra sidan kan strukturuomvandlingen ha bromsats genom att den statliga verksamheten i samband med den yttre rationaliseringen ändrat fastighetsefterfrågans inriktning och genom att prispolitiken via inkomstutjämnning och prisdifferentiering motverkat sänkningen i arbetskraftstillgången. På grund av de motsatta tendenserna kan

⁷⁰ Ibid., s. 28.

⁷¹ Ibid., s. 34.

nettoeffekten av såväl den yttre rationaliseringen som prispolitiken bedömas vara svag; jordförvärvs- och vanhävdslagarnas nettoeffekter har också framstått som små beroende på begränsningar i tillämpningsmöjligheterna. Om man så söker summera samtliga de här berörda jordbrukspolitiska åtgärdernas effekter, blir nettoresultatet närmast en ganska svag, möjligen bromsande verkan på struktur-omvandlingen.⁷²

Även beträffande den framtida utvecklingen sågs jordbrukspolitiken som en mindre betydelsefull faktor: ”De verkningar som eventuella ändringar i jordbrukspolitiken kan komma att få kan efter prognosens färdigställande införas som modifieringar av utvecklingen i stort.”⁷³

Kapitel 6 och 7 behandlar jordbruksföretagarnas avgång och rekrytering. I kapitel 8 levererar Gulbrandsen en prognos över antalet jordbruksföretagare år 1970. Denna prognos var det mest uppseendeväckande inslaget i undersökningen. Den utmynnade i att antalet företagare mellan 1955 och 1970 skulle minska med 100 000 och att antalet därefter skulle uppgå till 200 000.

I slutkapitlet tar Gulbrandsen upp strukturomvandlingen och några framtidsperspektiv. Dessa perspektiv beskrivs som ”delvis mycket spekulativa”.⁷⁴ Utvecklingen hade präglats av en ständig ökning av insatserna av jord och kapital i förhållande till arbete och arbetskraft hade flyttat över till andra näringar. Om ensamföretagaren skulle anpassa sig till denna utveckling hade han tre vägar att välja på: bisysslor, ökad areal eller ökning av kapitalet. Den första vägen var avsmalnande och de båda andra var bara möjliga om det totala antalet företagare minskade. Då måste företagaren antingen lägga ner driften eller acceptera eftersläpning i inkomstutvecklingen. En prishöjning för att öka inkomsterna förutsatte att efterfrågan inte därigenom minskade. Och eftersom en prishöjning till större delen gick till en ökad arbetsersättning – arbetskraften blev dyrare – blev det än mer lönande att ersätta arbetskraft med maskiner.

Anpassningsproblemet kan alltså inte kringgås genom prishöjningar. Det är med andra ord ofrånkomligt för ensamföretagaren att göra någonting för att undgå en eftersläpning i inkomstutvecklingen. Med hänsyn till att endast ett mindre antal av dessa företagare har möjlighet att utvidga åkerarealen, att specialisera sig på fristående animalieförädling eller att öka biinkomsterna måste flertalet lägga ned jordbruksdriften.⁷⁵

72 Ibid., s. 121–122.

73 Ibid., s. 123.

74 Ibid., s. 182.

75 Ibid., s. 186.

Att göra en prognos över förändringar i jordbrukens storleksfördelning var vanskligt eftersom driftsnedläggningar kunde innebära att arealer lades ner eller slogs samman med andra jordbruk eller blev till skogsmark eller tomtmark. Utvecklingen skulle dessutom gå i olika banor i olika delar av landet. Gulbrandsen kommer med ett räkneexempel fram till att mellan 1950 och 1965 skulle antalet företag minska med 28 procent, den totala åkerarealen minska med 7 procent och arealen per företag öka med 38 procent. Företagare med små arealer (under fem hektar) skulle i stort sett vara borta år 1970. Produktionen skulle förändras genom att kreatursbeståndet minskade med en halv till 1 procent om året medan växtodlingen gav oförändrad eller ökad avkastning. ”Det nuvarande överskottsproblemet i fråga om jordbruksprodukterna kan ... inte väntas bli löst genom strukturomvandlingen. Tvärtom kan det i vissa avseenden skärpas exempelvis genom ett ökat vegetabilieöverskott.”⁷⁶

I betygsnämnden för Gulbrandsens avhandling ingick professorerna i nationalekonomi Tord Palander och Gunnar Westin Silverstolpe samt professorerna i jordbrukets marknadslära respektive driftsekonomi Karl-Fredrik Svärdström och Lennart Hjelm. Nämnden konstaterade i sin skrivelse (även undertecknad av opponenter Olof Nordström) att avhandlingens centrala problem var ”att belysa omfattningen av den pågående nedläggningen och sammanläggningen av jordbruk samt orsakerna till och konsekvenserna härav”.⁷⁷ Skrivelsen fortsatte:

Analysen av vad som ovan angivits vara det centrala problemet är genomförd med fantasi och skicklighet samt med stöd av en god allmän kännedom om sakförhållandena. Även beträffande ett ämne, sådant som det av Gulbrandsen behandlade, är en större skärpa och koncentration dock möjliga. Underlaget för slutsatserna borde också ha kunnat göras något säkrare genom vissa detaljundersökningar eller genom ett bättre utnyttjande av redan förefintliga sådana undersökningar.⁷⁸

Betygsnämnden föreslog att såväl avhandlingen som försvaret av den, ”snabbt, klart och väl framfört”, skulle tilldelas betyget med beröm godkänd, i vilket lärarkollegiets samtliga närvarande ledamöter instämde.⁷⁹

När Gulbrandsen i ett föredrag presenterade sina slutsatser koncentrerade han sig på specialisering, produktivitetsökning och lönestegring som viktiga faktorer bakom den krympande jordbrukarbefolkningen. Omkring 100 000 jordbruksföretagare skulle slås ut de närmaste femton åren men företagskoncentrationen var likväl för långsam för att lösa jordbrukets specialiserings- och lönsam-

⁷⁶ Ibid., s. 192.

⁷⁷ Lärarrådets protokoll (1957, s. 21).

⁷⁸ Ibid., s. 22.

⁷⁹ Ibid.

hetsproblem. Gulbrandsens rekommendationer handlade om ökad samordning genom gemensamma maskinstationer och andelsladugårdar, kooperativ samverkan, ökad forskning om jordbrukets stordriftsformer och jordbruksfabriker i anslutning till tätorterna. Hans slutord andades optimism. Med bilismen skulle samhällsservicen förbättras och naturen bli mera tillgänglig för fritidsvistelse. ”Jag är alltså optimistisk beträffande landsbygdens framtid.”⁸⁰

Gulbrandsen presenterade också tillsammans med Göran Albinsson sina resultat i en sammanfattning för en bredare läsekrets. Även här återkommer i slutavsnittet den framtidsvision som närmast för tankarna till kollektivjordbruk:

Medan strukturomvandlingen åtminstone under det närmaste decenniet syns vara starkt bunden av de äldre företagens begränsade rörlighet och alltså föga påverkbar, kan däremot arbetsbesparingar och specialiseringen påskyndas, genom framsynna åtgärder. Forskning och försök på det organisatoriska och arbetstekniska området, underlättande av kapitalanskaffningen till de nya företagen samt stöd till samgående mellan jordbrukare för att starta specialiserad verksamhet är exempel på dylika åtgärder. Så småningom kan en utveckling i denna riktning skapa förutsättningar för ett nytt skede i strukturomvandlingen, nämligen en övergång till jordbruksindustrier av de företagare vid de nuvarande familjejordbruken, som i en nära framtid blir ensamföretagare på grund av fortgående arbetsrationalisering. Därigenom skulle de kunna undgå det öde, som drabbat de nuvarande äldre småbrukarna.⁸¹

Gulbrandsens avhandling fick åtskilliga omnämmanden i tidningar och tidskrifter. Omdömena var få, innehållsreferaten desto fler. Det började med några artiklar redan före disputationen. *Västernorrlands Allehanda* var först ut med en artikel rubricerad ”Kreaturslösheten”.⁸² Efter disputationen följde några tidningsartiklar som sköt in sig på budskapet om jordbrukets avfolkning.⁸³ Därpå följde ett par tidskriftsartiklar. En artikel i *Plan* var i huvudsak refererande.⁸⁴ ”Att Industrins Utredningsinstitut står bakom en jordbruksutredning är ett bevis för samgåendet mellan industri och jordbruk”, resonerade anmälaren i *Arbetsmarknaden*.⁸⁵ Det mest positiva omnämmandet stod *Lantmannen* för:

80 Gulbrandsen (1957c, s. 427).

81 Gulbrandsen och Albinsson (1958, s. 50–51).

82 *Västernorrlands Allehanda* (1957).

83 *Östersunds-Posten* (1957); *Morgon-Tidningen* (1957) och *Jordbrukarnas föreningsblad* (1957).

84 Hjelm (1957).

85 Larsson (1957).

Det är inte ovanligt, och visst inte felaktigt, att vetenskapliga avhandlingar – också på jordbrukets område – utgör läsning för endast en ringa krets av specialister och vetenskapsmän. Kanske kommer det vetenskapliga arbetets rön inte jordbruket till godo förrän efter en bearbetning i tredje eller fjärde led av pedagoger och popularisatorer. Så dock inte med den föreliggande avhandlingen, som genom sin utformning i väsentliga delar är tillgänglig för en intresserad allmänhet. Det är troligt att den just härigenom kommer att få – eller rentav redan har fått – stor betydelse för den samhällsviktiga diskussionen i dessa frågor.⁸⁶

Det stora mediala genomslaget kom med Gulbrandsens och Göran Albinssons sammanfattning av avhandlingens budskap då en byråartikel publicerades i omkring trettio dagstidningar!⁸⁷ I *Svensk Handel* menade man att läsaren påmindes ”om den kända trögrörligheten i utvecklingen på grund av de nuvarande företagens ålder”, men: ”Däremot är belysningen av regleringarna och subventionerna på detta område ganska otillfredsställande.”⁸⁸

Flera år senare publicerade en forskare vid Stockholms universitet, Gunnar Österberg, en artikel byggd på en promemoria producerad för IUI:s räkning i vilken vinsterna av omflyttning av arbetskraft mellan olika sektorer i Sverige mellan 1950 och 1960 uppskattades. Det visade sig att hela 87 procent av omflyttningen – och alltså större delen av vinsterna – berodde på utflyttning från jordbruket. Åtminstone 12–15 procent av produktivitetsökningen i den svenska ekonomin berodde på denna omflyttning.⁸⁹

”Utvecklingslinjer inom svensk ekonomi” blev aldrig den ”totalbild” av utvecklingstendenserna inom den svenska ekonomin som Jonas Nordenson hade hoppats på. Projektet spretade för mycket. Befolkningsutveckling, distributionsapparat, inkomstfördelning och konsumtion var teman som drog åt högst olika håll. Icke desto mindre utgjorde de publikationer som projektet avkastade högklassiga produkter, inte minst en doktorsavhandling och en massiv konsumtionsutredning som skulle generera ett antal uppföljnings- och specialstudier. Nordenson hade ingen anledning att skämmas för vad de olika delstudierna hade åstadkommit. Projektet var en ordentlig fjäder i hatten för IUI.

86 H.R. (1957).

87 *Lunds Dagblad* (1958) kan tas som exempel.

88 *Svensk Handel* (1958).

89 Österberg (1965).

KAPITEL 6

WALLANDER

Jan Wallander var ingen nykomling på IUI. Vi mötte honom i förra delen av institutets historia.¹ Det var på Industriens Utredningsinstitut som han skrev sin doktorsavhandling.² När han återkom dit 1953 var det som institutets chef.

Jan Wallander var född 1920 och han gick bort 2016, efter ett synnerligen rikt och varierande liv. Han blev i slutändan bankdirektör, först, 1961, verkställande direktör i Sundsvallsbanken och därefter, från 1970, vd i Handelsbanken. Det var inte helt väntat. Flera har betecknat Jan Wallander som en särling i bankvärlden.³ Det har i högsta grad med hans bakgrund att göra. Wallander kom inte från någon näringslivsfamilj. Han har själv vittnat om att i hans föräldrahem var bankdirektörer snarast ”något skumt”.⁴ Där fanns inget som predestinerade honom till en karriär inom bankvärlden.

FAMILJEBAKGRUNDEN

Jan Wallander kom från en borgerlig familj, med bostad på Valhallavägen 158 i Stockholm, som hyllade liberala och även lite radikala ideal. På mödernet gick de ett par generationer tillbaka, till åttiotalsradikalismen, via Jans mamma, Elna, och morföräldrarna:

Jag brukade gå och hälsa på min mormor [Anna von Zweigbergk], som berättade vad hon hade varit med om, hur hon hade följt Ernst Ahlgren [Victoria Benedicsson] till Köpenhamn och suttit i rummet bredvid när Ernst Ahlgren hade sin kärlekshistoria med Georg Brandes och hur hon hemma hos dem hade umgåtts med Strindberg, väldigt prydlig och fin. Hjalmar Branting och Anna Branting var också gäster i familjen. Anna Branting blev en livslång vän till min mormor. Karl Staaff hörde jag talas om. Det påverkade mig, den bakgrunden.⁵

Anna von Zweigbergk var journalist. Jan Wallanders morfar, Otto von Zweigbergk, hade licentiatexamen med historia som huvudämne från Uppsala, men

1 Carlson och Lundahl (2014, kapitel 15).

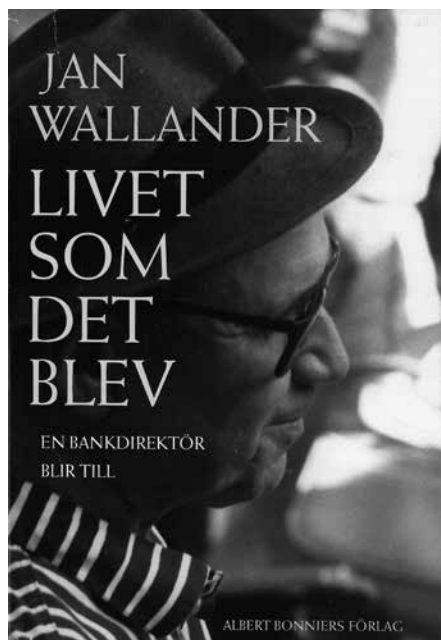
2 Wallander (1948).

3 T.ex. Fagerfjäll (2016) och Ekström (2016).

4 Wallander (2007a).

5 Ibid.

hade, i likhet med Knut Wicksell (1880), fått en ”föreställning och varning” av universitetets lilla konsistorium, i egenskap av styrelsemedlem av den radikala studentföreningen Verdandi som 1887 hade arrangerat en sedlighetsdebatt där Hinke Bergegren hade tagit sig friheten att tala om preventivmedel och fri kärlek.⁶ von Zweigbergk valde att slå in på journalistbanan, en bana som strax före sekelskiftet skulle krönas med en mer än tjugo år lång period som huvudredaktör för *Dagens Nyheter*, innan psykisk ohälsa tvingade honom att sluta i förtid. Han var bipolär och tillbringade sina sista år på Konradsbergs psykiatriska sjukhus.

Livet som det blev: Jan Wallanders memoarer (foto: Birgitta Celsing).

Jan Wallander hade en utpräglad konstnärstalang. Det framgår inte minst av omslaget till hans doktorsavhandling, som han själv ritade, och av de teckningar som finns i hans båda självbiografiska böcker. Det var ingen tillfällighet. Det konstnärliga arvet var starkt på fädernet. Jans farfars farbror hette Joseph Wilhelm Wallander. Han var professor vid Konstakademien och målade folklivsmotiv. Jans farfar, Alf, var målare, utbildad vid Konstakademien, gift med sin kusin och akademikamrat Gerda. De båda hade studerat i Paris tills Alfs mamma hade spelat bort sin förmögenhet och de blev tvungna att resa hem. Åter i Sverige

⁶ von Zweigbergk (1892, s. 35–72, 1951, s. 129–154). ”Hr Bergegren hade då ännu ej gjort sig bemärkt för småmordsteorier eller a.d.” (von Zweigbergk 1892, s. 39). Även Wicksell, som var den som direkt inspirerat till ämnet, deltog i debatten. Det var Verdandis första offentliga diskussionsafton.

blev Alf efter några år konstnärlig ledare för Rörstrand. Han var en av de ledande svenska representanterna för jugendstilen. Konstnärlig inspiration kom också från Jans ingifte morbror, Einar Jolin, som hade varit elev till Henri Matisse i Paris 1908–14, tillsammans med Isaac Grünewald och Nils Dardel.

FAR OCH SON

Jan Wallanders pappa, Sven, hade också tänkt sig en rent konstnärlig karriär men blev i stället arkitekt och bostadskooperatör. På 1920-talet var bostadsnöden stor i Stockholm och Sven Wallander ville att människor själva skulle äga sina bostäder, även i flerfamiljshus. Lösningen på detta var Kooperation. Det var Sven Wallander som byggde upp HSB, Hyresgästernas sparkasse- och byggnadsförening. I sina memoarer skriver Jan:

Detta förde honom i nära kontakt med den socialdemokratiska arbetarrörelsen. Det betydde att jag hemma mötte Alva och Gunnar Myrdal och nationalekonomen Alf Johansson, som var den socialdemokratiska bostadspolitikens arkitekt och senare blev chef för Bostadsstyrelsen. Andra som umgicks i familjen var Gustav Möller och hans oberäkneliga hustru – Else Kleen.⁷

När Sven Wallander fyllde femtio år firades tilldragelsen med middag på Berns salonger, ”med hela det socialdemokratiska etablissemanget närvarande, Hjalmar Mehr och andra, och alla talade om pappa och hans stora bostadssociala insats”.⁸

Jan Wallander uppfattade emellertid inte sin pappa som socialdemokrat:

... det var lite av en chock för mig, i samband med att han dog, att han hade en socialdemokratisk partibok. Jag tror att den var ganska sent daterad, för det stred på något sätt mot hans natur att vara bunden till någon viss ideologi. Han ville bygga bra bostäder åt svensk arbetarklass. Det var det centrala för honom, men han ville göra det i en form som var liberal: bostadskooperation.⁹

Sven Wallander kom dock inte undan partianslutningen. ”Uppenbarligen hade han av hänsyn till verksamheten inte längre ansett sig kunna stå emot det tryck som omgivningen utövade”, konkluderade Jan i sina memoarer.¹⁰

Jan Wallanders förhållande till sin pappa var inte odelat positivt – långt därifrån. Han hade av honom fått en tung börda att släpa på och beskriver honom

⁷ Wallander (1997, s. 79).

⁸ Wallander (2007a).

⁹ Wallander (2007d).

¹⁰ Wallander (1997, s. 89).

som en i ”sin arbetsmiljö ... dominerande och antagligen rätt skräckinjagande figur¹¹ [...] och i hemmet var han den allt dominerande”.¹²

Det var han som satte gränser och ställde upp mål och med obönhörlig konsekvens såg till att man höll sig inom gränserna och att målen uppfylldes. Det var han som mätte ut straffen [...] Jag avskydde trycket från hans hårda hand och långa tider hatade jag honom. Hata är ett starkt ord, men så upplevde jag det då [...] Jag var i 10-årsåldern när jag för första gången upplevde pappa som omänskligt hård.¹³

Om Jan hade gjort något, vankades det smörj. Till middagen gick det inte an att komma iförd tröja eller pullover. Utan kavaj gick det inte. Och det gällde att äta av allt, i tillräckligt stora portioner.

Sven Wallander satte hela tiden upp arbetsbeting som sonen måste klara, framför allt på sommarnöjet, vilket skapade en under lång tid bestående motvilja mot trädgårdsskötsel hos unge Jan. Vid middagen vidtog rapport och kontroll. ”Ju äldre jag blev, ju mer plågades jag av att på detta sätt hela tiden bli kontrollerad och kritiserad om jag inte hade gjort vad han tänkt sig.”¹⁴ Som nittonåring sammanfattade Jan Wallander sina känslor efter en månads sommarutflykt:

Det är slut med friheten och oberoendet. Jag går här som en hund i ett stryphalsband med vassa taggar. Bara jag gör en rörelse får jag ett hugg i halsen. Pappas hand vilar på mig lika tung som vanligt. Redan kvällen jag kom hem hade vi en sammanstötning. O, vad jag hatar detta eviga tryck som aldrig ger efter och som för varje dag känns hårdare. Den där korta rösten som klipper av all diskussion och all kärlek. [...]

Det är verkligen ett härligt litet helvete jag har här hemma. Jag går i en ständig fruktan. När jag hör hur pappa tutar uppe vid vägen tänker jag med obehag på att nu är den korta fristen slut, nu kommer räkenskap och dom. Nu ska han se om hans vilja burit frukt, om jag har ”gjort” någonting. Aldrig kan jag få arbeta på eget initiativ, allt skall tvingas och bestämmas, all glädje försvinner för mig. Jag försöker smita från uppgifterna så billigt som möjligt. [...] Varför är jag så rädd för honom? [...] Varför känner jag mig nästan illamående och kommer med en massa undanflykter, även om jag inte alls behöver det? Är det inte därför att jag vet att jag tvingas till allt detta? Jag behandlas som en kontorsmaskin som ska arbeta klanderfritt. Om jag inte gör det tar vi fram kontorsrösten. Vi ska vara effektiva och tacksamma.¹⁵

11 Ibid., s. 101.

12 Ibid., s. 102.

13 Ibid.

14 Ibid., s. 105.

15 Ibid., s. 106.

Pappas vilja var utomordentligt stark. Hade han satt sig något före så ingav han omgivningen en stark känsla av att han inte skydde några medel för att driva det igenom. Han kunde också bli blixtrande och skrämmande arg.¹⁶

Som ofta i liknande sammanhang kan Jans relation till sin pappa karakteriseras som hatkärlek. ”Samtidigt som jag hatade honom var jag djupt fäst vid honom.”¹⁷ Jan vittnar också om ”den mycket stora beundran som jag hyste för honom och hur nära vi trots allt var knutna till varandra. Vi ville så gärna hålla om varann och känna ömheten strömma över oss, men vi hade så svårt att få till det.”¹⁸

På ett plan – det praktiska – framstår dock Jan Wallanders beundran för sin pappa som oreserverad:

Jag lärde mig oerhört mycket av pappa, av det som han berättade om det han upplevt i sitt arbete och av de diskussioner som vi hade om olika sociala och politiska problem. Genom honom fick jag se en företagsledare i arbete på nära håll. Jag fick lära mig vilket segt och jordnära arbete som krävs om man verkligen skall lyckas genomföra sina idéer. Det gäller att gå ner på verkstadsgolvet om man skall få något gjort.¹⁹

Antagligen hade Sven Wallander stor andel i det som Jan senare i livet skulle beteckna som sin passion för praktiska, handfasta problem.

Relationen mellan far och son ändrades över tiden, men endast marginellt och mest beroende på att Jan med tiden kom att hålla avstånd till Sven, och riktigt bra blev den aldrig:

Mina konfliktfyllda relationer till min pappa har givetvis satt djupa spår hos mig. Relationerna blev så småningom mindre konfliktfyllda, mycket beroende på att jag höll mig på avstånd från honom. Denna nedkylning av våra relationer plågade honom och också mig, eftersom vi var så starkt bundna till varandra. Så var det fram till hans död för snart trettio år sedan [1968]. Gång efter annan kom vi varandra närmare, men det slutade med konflikter eller olust bottnande i att jag inte ville acceptera att våra relationer alltid skulle vara på hans och inte på mina villkor.²⁰

16 Ibid., s. 111.

17 Ibid., s. 109.

18 Ibid., s. 111–112.

19 Ibid., s. 112.

20 Ibid., s. 109.

Jans relation till sin pappa balanserades till en del av relationen till mamma Elna. Han beskriver henne som ”den som lirkade med ... [pappa] och försökte medla och jämka”.²¹ Elna var hemmafru, skötte ett sjupersoners hushåll med hjälp av två jungfrur och var ”själva navet i ett stort socialt nätverk” som omfattade äldre släktingar och hennes egna kvinnliga vänner. Hon tjänade som uppbackning åt Sven, skötte hans markservice, och hon stimulerade Jan att låna och läsa böcker. I sin ungdom hade hon deltagit i starten och ledningen av Stockholms barn- och ungdomsbibliotek.

VÄRDERINGAR

Jan Wallanders familjebakgrund kom att sätta sin prägel på hans värderingar:

Högst på den mänskliga rangskalan stod författarna. Journalister och skribenter befann sig några trappsteg längre ner på stegen. De vistades så att säga i paradiset förgårdar. Målare och skulptörer stod också högt, men inte i klass med författarna. [...]

Något som också värderades högt i min barndomsmiljö var akademisk utbildning. Herbert Tingsten mötte jag hemma och beundrade mycket hans akademiska resonemang och intellektuella briljans.

I andra ändan på värdeskalen befann sig direktörer och grosshandlare och andra människor vars livsmål föreföll att vara att tjäna pengar. Det verkliga botten-skiktet utgjordes av fastighetsägare. Som barn föreställde jag mig att de var något slags slemmiga typer som smög runt i källarna och lade försåt mot hyresgästerna, vilka å andra sidan var präktigt folk, som alltid gjorde rätt för sig – verkliga ljusgestalter.

Bankdirektörer stod helt naturligt lågt på skalan. Om någon sagt till mig att jag skulle sluta som sådan hade jag betraktat det som ett skämt och ett dåligt skämt. Andra som stod lågt på skalan var präster, adel och militärer. Prästerna tedde sig mest som egendomliga. Dessa statstjänare trodde uppenbarligen att människan hade ett evigt liv, vilket framstod som en förmäten tanke. Tidigare hade de också trott på djävulen. Som en följd av angrepp från *DN*:s redaktionssekreterare Anton Karlgren hade emellertid djävulen avskaffats. Familjen Karlgren var nära vänner till mamma.

Bilden av adel och militärer låg väl nära Albert Engströms teckningar av korskade och degenererade gardeslöjtnanter. De föreföll också ha uppfattningen att de på något sätt var finare än andra människor – en säregen tanke.²²

²¹ Ibid., s. 102.

²² Ibid., s. 81, 84–85.

STUDIER

Jan Wallander tog studenten på Östra Real, på våren 1939, efter en skolgång som han inte mindes med välbehag:

När jag tänker på mina år i läroverket är det med olust. Skolarbetet var trist och det gällde att hanka sig fram från klass till klass med så liten ansträngning som möjligt. Det var inte skolan och lärarna som öppnade nya världar för mig och försökte diskutera livsgåtorna. De gåtorna och de världarna fick jag hjälp med på annat håll.²³

Det enda läroämne Jan Wallander tyckte riktigt mycket om var svensk skrivning. Han närde ambitioner att bli författare. ”Det var tråkigt att gå i skolan. Jag var inte särskilt duktig. Jag klarade mig [dock] från klass till klass hela tiden. Det enda jag tyckte var roligt var svensk skrivning. Jag var också road av att teckna och måla, men teckningslektionerna bestod mest i att skugga gipsfigurer och sådant, inte så spännande.”²⁴ Om betygen såg ut att vara i fara såg hans allt kontrollerande pappa Sven till att Jan fick ta extralektioner.

Jan funderade på konstnärnsbanan, på att söka till Konstnärsskolan, men hans pappa fick honom snabbt på andra tankar. ”Det kan ta en del tid innan de upptäcker att du är en ny Velázquez eller så. Då kan det vara bra att ha någon borgerlig födkrok att falla tillbaka på.”²⁵ Sven Wallander hade i sin bostadspolitiska gärning nära samarbetat med Alf Johansson, imponerats av honom och kommit fram till att nationalekonomi kunde vara något som det gick att försörja sig på. Nationalekonomi fick det bli, i Uppsala, och för att i någon mån tillgodose Jans egna intressen, därtill litteraturhistoria.

På hösten 1939 kom Jan Wallander till Uppsala. Han började läsa nationalekonomi för Tord Palander, men Palanders föreläsningar var strikt matematiska. ”Jag begrep mycket lite av alla formlerna han skrev på tavlan, så jag slutade gå.”²⁶ Det gick inte bättre i litteraturhistoria. Anton Blancks föreläsningar om Bellman var oinspirerade och hans proseminarium dominerades av en strikt hackordning från professorn och neråt, så Jan avstod från båda. Under tiden hade vinterkriget börjat i Finland. Jan anmälde sig till frivilligkåren men ratades för att han inte gjort värnplikten. I stället blev han bonddräng på Resarö, under fyra månader, innan han ryckte in i militärtjänst runt midsommar 1940, följd av beredskaps-tjänstgöring.

²³ Ibid., s. 57.

²⁴ Wallander (2007a).

²⁵ Wallander (1997, s. 119).

²⁶ Ibid., s. 123.

Under tiden träffade Jan Wallander sin blivande hustru och lyckades göra henne med barn. Det blev till att gifta sig och samtidigt gå tillbaka till universitetsstudier för att så snabbt som möjligt hitta en födkrok. Jan flyttade från Uppsala till Stockholms Högskola, på hösten 1941, för att läsa in en pol. mag.

Efter tre och ett halvt år var han klar. Han hade först läst statistik, ett ämne han kände skepsis inför, eftersom det var matematiskt, men snart fångats så mycket av att han tog tre betyg, och inte nog med det. Han lyckades få sin trebetygsuppsats publicerad i *Teknisk Tidskrift*.²⁷ Uppsatsen ställde frågan om studentbetygen för de studenter som antogs till Kungliga Tekniska Högskolan i Stockholm hade något samband med hur studenterna lyckades inkomstmässigt senare i livet. Hans slutsats var att sambandet var svagt. KTH:s intagningsmetod kunde ”inte betraktas annat än som en dålig nödfallsutväg”.²⁸ Många studenter kom in först efter betygskomplettering, kanske under flera år. Jan Wallander tyckte detta var en usel resursallokering och förordade i stället att intagningen borde ske på basis av ett psykotekniskt test bland de studenter som uppfyllde vissa minimikrav beträffande betygen.

Jag tyckte inte det där verkade speciellt rationellt och samtidigt tvivlade jag på att studentbetygen var den lämpligaste grundvalen när man skulle välja ut folk, som senare skulle gå ut i det praktiska livet inom industrin och andra delar av näringslivet. Deras förmåga att leda och entusiasmera andra människor måste i det sammanhanget vara mycket väsentlig, liksom deras praktiska handlag, initiativförmåga, beslutskraft etc. Det föreföll mig långtifrån självklart att studentbetygen också var goda mätare av sådana egenskaper.²⁹

Examinator på uppsatsen var professorn i statistik, Sten Wahlund, en man som var känd för att sköta sin tjänst med vänster hand, eftersom han samtidigt skötte Stockholms Stads Statistiska kontor och var politiskt verksam i Bondeförbundet. Wallander kunde aldrig komma bort från känslan att Wahlund förmodligen knappt hade ögnat igenom hans verk.³⁰

Jan Wallander hade också läst statskunskap för den lika fruktade som beundrade Herbert Tingsten och gått på hans skräckinjagande seminarier där uppsats-

27 Wallander (1944).

28 Ibid., s. 989.

29 Wallander (1997, s. 174). Uppsatsen retade KTH:s rektor, Ragnar Woxén, som anförde en egen studie över sambandet mellan antagningspoäng och avgångsbetyg (Woxén, 1944), vilken gav dubbelt så hög korrelation som Wallanders, men inte sade något om sambandet med framgången på arbetsmarknaden. Woxén fick i sin tur kritik av Gunnar Westerlund (1944), som framhöll att eftersom hans korrelationsberäkningar inte innefattade dem som inte kom in på KTH kunde de inte heller läggas till grund för en diskussion för om skolans antagningsprinciper var bra eller ej.

30 Wallander (1997, s. 177).

författare regelbundet slaktades och dissekerades tills inget återstod av deras ansträngningar.

Tingsten var fascinerande skrämmande. Hans seminarier var väldigt god undervisning i hur du analyserar ett problem, skär upp och delar på det. Han var en mästare på detta. Samtidigt kände man att om man skrev en uppsats och råkade ut för det där, så ... Tingsten fick egentligen aldrig några elever. Såg han en brist på logik kunde han inte motstå frestelsen att sprätta upp. Det var rätt påfrestande att tentera för honom.³¹

Det tredje ämnet var nationalekonomi. Varken Gösta Bagge eller Gunnar Myrdal var på plats. Båda var tjänstlediga. Bagge var högerledare och Myrdal var i USA och arbetade på *An American Dilemma*.³² (Han kom hem då och då och höll föreläsningar om sin forskning.) Undervisningen fick därför skötas av vikarier, som Sven Igglund i mikroekonomi. Myrdals *Vetenskap och politik i nationalekonomien*³³ ingick i kurslitteraturen och dess analys av värderingsproblemet gjorde starkt intryck på Jan. Här till kom Gustav Cassels tjocka *Teoretisk socialekonomi*³⁴ och Keynes *General Theory*,³⁵ en bok som kändes svårtuggad med dess teoretiska resonemang.³⁶

Även i nationalekonomi skrev Jan Wallander uppsats, om skogsarbetsmarknaden under krigsåren.³⁷ Under våren 1943 rådde brist på skogsarbetare. De hade röstat med fötterna och flyttat över till industrin där de kunde få fast arbete hela året. Följaktligen hade skogsproduktionen gått ner rejält. De subventioner som hade införts för att få dem tillbaka till skogsindustrin hade visat sig otillräckliga och tjänstepliktslagen hade utnyttjats för att lösa problemet. Jan Wallander tyckte att detta var en dålig lösning. Det var inte meningsfullt att industrin skulle permittera delar av sin arbetskraft för att den skulle jobba några månader i skogen. Han ville i stället, för att slippa de negativa sociala konsekvenserna, ha åtgärder som ledde till att en permanent kår av skogsarbetare skapades. Wallander lade fram sin uppsats på ett seminarium som leddes av dåvarande docenten Torsten Gårdlund, som även var redaktör för *Tiden*. Gårdlund tyckte om uppsatsen och Jan fick publicera en kortversion av den i den socialdemokratiska idétidskriften.³⁸

³¹ Wallander (2007b).

³² Myrdal (1944a).

³³ Myrdal (1930).

³⁴ Cassel (1938).

³⁵ Keynes (1936).

³⁶ Wallander (2007b).

³⁷ Wallander (1943a).

³⁸ Wallander (1943b).

TILL IUI

1944 hade Jan Wallander fått ihop till en fil. kand. Nu gällde det att skaffa ett arbete. Han umgicks med tankar om att göra karriär på Arbetsmarknadskommissionen, AMS föregångare. Samtidigt kände han att det kunde vara bra med en rekommendation och tog därför kontakt med Torsten Gårdlund, som dock var föga entusiastisk för hans idé och i stället vände sig till Industriens Upplysningstjänst – utan framgång. Han fick i stället ta kontakt med Industriens Utredningsinstitut och chefen där, Ingvar Svennilson.

Det skulle visa sig bli ett lyckokast för Jan Wallander, för IUI stod just i beredskap att påbörja ett projekt som passade honom som hand i handske. Uddeholmsbolaget tog 1945 kontakt med Svennilson för en utredning om hur man skulle kunna lösa problemet med den rådande arbetskraftsbristen i de värmländska skogarna. Skogsarbetarna i Klarälvsdalen lämnade skogen för andra sysselsättningar. Uddeholms verkställande direktör, Nils Danielsen, hade börjat fundera på om inte skogsproduktionen måste omorganiseras så att arbetskraftens sociala förhållanden blev tillfredsställande, de valde att stanna kvar inom näringen och trivdes både med sitt arbete och med livet i allmänhet. Det blev Jan Wallander som fick i uppdrag att utreda problemet.³⁹ Hans tidigare studie av skogsarbetskraftsproblemets predisponerade honom för uppgiften.

Wallander kartlade hur flyttningsströmmarna gick i Klarälvsdalen, både ut ur och in i tre utvalda socknar, och vad det var som betingade migrationsströmmarna. Han bodde i Värmland under ett års tid och genomförde hundratals intervjuer med hushållen där. Härigenom kom Jan Wallander att kastas in i en sociologisk verklighet som han inte kunde ha gjort sig någon föreställning om:

Det var för mig en enormt lärorik tid: att sitta med vart femte hushåll, alltifrån jägmästare och förvaltare ner till fängelsekunder. Det var hela spektret, fråga om hur de levde sitt liv och varför de hade flyttat eller inte flyttat, döttrar och söner i gården, herrskapet. Det gav mig intryck som jag bär med mig genom livet.⁴⁰

Området hade ett utflyttningsöverskott, men migrationsströmmarna gick i båda riktningarna. Utflyttning ledde till inflyttning men inte tillräckligt för att hålla kvar skogsarbetarna och sannolikt skulle denna tendens fortsätta i framtiden. Att arrendera jordbruksmark av Uddeholmsbolaget gav inte tillräckligt stora inkomster under lågsäsongen i skogen. Det gällde att hitta annan kompletterande sysselsättning och lämpliga bostadsorter om man ville hålla folk kvar i skogen.

³⁹ En utförlig redogörelse för Wallanders utredning och arbetet med denna finns i Carlson och Lundahl (2014, kapitel 15).

⁴⁰ Wallander (2007b). Jfr Carlson och Lundahl (2017b).

Den praktiska slutsatsen var att om man skulle ha någon chans att behålla de här människorna uppe i skogsbygden måste man föra ihop dem på något sätt – de flesta bodde i små torp – till lite större samhällen. Ledningen i skogsförvaltningen var inne på en liknande tanke men jag kunde konstatera att de inte var tillräckligt radikala, utan människorna borde föras samman till större samhällen av typen Hagfors eller Munkfors, för där fanns det rimlig chans att få tillräckligt underlag för det hela. Men det var samtidigt en komplicerad historia, för då blev det långa transporter.⁴¹

Jan Wallanders *Flykten från skogsbygden*⁴² blev så omfattande och så djuplodande att han kunde disputerar på den för filosofie doktorsgraden vid Stockholms Högskola i maj 1949. Därefter åkte han till USA på ett stipendium från Sverige-Amerika Stiftelsen för att studera migrationsforskning, *industrial relations* och företagsledning vid Wharton School på University of Pennsylvania i Philadelphia, University of California i Berkeley och Harvard Business School.⁴³

SNS

Innan Jan Wallander reste till USA hade han fått två olika erbjudanden om jobb. Det första kom från sociologiprofessorn Torgny Segerstedt. Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet stod i begrepp att sätta igång forskning i egen regi. Den skulle bland annat behandla den inrikes migrationen i Sverige och tanken var att Wallander skulle leda den samtidigt som han själv forskade. Det andra kom från Axel Iveroth och Tore Browaldh.⁴⁴ De hade varit med om att bilda Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (SNS) i juli 1948. I första delen av sina memoarer skriver Browaldh:

Axel Iveroth ... hade under sina år på svenska ambassaden i Washington [1944–45] fått kontakt med en amerikansk organisation av företagare och forskare, Committee for Economic Development. CED hade till uppgift att genom forskning söka komma fram till lösningar av efterkrigstidens ekonomisk-politiska problem. Iveroth hade tagit starkt intryck av den samhällsanda, som organisationens utredningar och programförklaringar gav uttryck för och ansåg att vi i Sverige borde söka starta en liknande organisation.⁴⁵

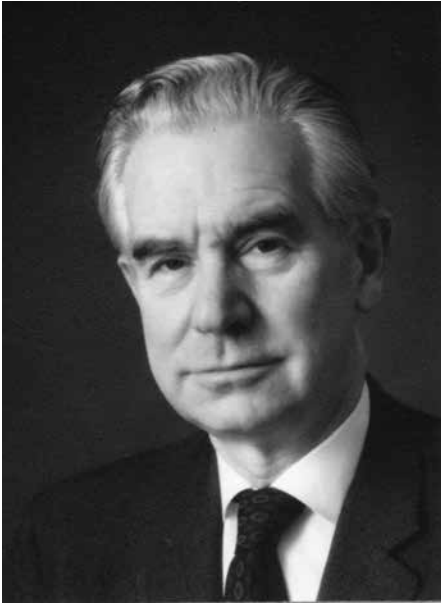
41 Ibid.

42 Wallander (1948).

43 Wallander (1997, s. 215–225).

44 Ibid., s. 216.

45 Browaldh (1976, s. 68).

Axel Iveroth.
Källa: IFN:s bildarkiv.

Axel Iveroth hade emellertid också en bakgrund från IUI. Han var med som amanuens från institutets start, 1939, och mellan 1941 och 1944 som dess sekreterare.⁴⁶ Det var ingen tillfällighet att han när det blev aktuellt att sätta upp SNS hämtade både inspiration och personal från IUI-kretsen. I SNS första styrelse ingick Ingvar Svennilson, IUI:s chef 1941–49, Erik Dahmén, som forskat på IUI 1942–50 och som varit institutets tillförordnade chef 1949–50 när Svennilson var tjänstledig för att arbeta för FN i Genève, Erland Waldenström, som i början av 1940-talet deltagit i institutets stora Norrlandsutredning, Axel Iveroth, Per Hemberg, verkställande direktör i Surte Glasbruk, som även satt i IUI:s styrelse, och Tore Browaldh själv, som efterträtt Iveroth som IUI:s sekreterare när denne åkte till USA. IUI-gruppen fick balanseras av Lars-Erik Thunholm från Handelsbanken, Husqvarnachefen Ture Öberg och folkpartisten Erik Huss, *Dagens Nyheter*s vice verkställande direktör.

Fram till 1950 leddes SNS av en trojka bestående av Iveroth, Browaldh och Husqvarnas personalchef Anders Rosenqvist. På nyårsdagen 1950 tillträdde emellertid Ingemar Wahrolén som direktör för administration och organisation och Jan Wallander som forskningschef. ”Jag tror inte att man såg det som att jag skulle komma dit och ha åsikter om hur man skulle driva organisationen. Axel var ju där varje dag. Jag var ju forskare.”⁴⁷ Den 1 mars följande år tog Wallander över

⁴⁶ För Iveroths verksamhet på IUI, se Carlson och Lundahl (2014).

⁴⁷ Wallander (2007e).

hela ansvaret för SNS. Han stannade till mitten av 1953 och efterträddes av ytterligare en IUI-alumnus: Hans Thorelli.⁴⁸ IUI:s närvaro i SNS var formidabel.

SNS var närmast att betrakta som en upprorsrörelse, ett antal ”ungturkar” inom näringslivet som gick till storms mot vad de uppfattade som en förstockad, otidsenlig ideologi hos företagens toppar och organisationer. ”Vi ville ... markera ett avståndstagande till näringslivsorganisationernas benägenhet att fastna i ett slags trotsattityd mot väsentliga förändringar i samhällets sociala och ekonomisk-politiska struktur”, skriver Tore Browaldh.⁴⁹ Viktigare var emellertid att SNS hade ett program som gick ut på att ”övertyga företagarna om att de behövde en mera samhällstillvänd, ideologisk grund för sitt handlande än den då gängse uppfattningen att företagens enda uppgift var att tjäna största möjliga vinst på sin verksamhet.”⁵⁰ De som i första hand fick ta sig an denna uppgift var Iveroth och Browaldh.

Tore Browaldh
Källa: Browaldh (1976, s. 129).

Det omedelbara problemet var att uppbåda finansiering för SNS verksamhet. Sedan 1940 fanns det en Näringslivets Fond,⁵¹ som emellertid ideologiskt stod långt ifrån SNS. Den finansierade det som kallades PHM, planhushållningsmotståndet. Detta hade existerat i en eller annan form sedan 1944⁵² – uttrycket hade myntats av Per Albin Hansson 1945 – och det hade kulminerat under den socialdemokratiska skördetiden, under 1947 och 1948, sedan Ernst Wigforss i december 1946 framlagt ett förslag om skärpt bolags-, arvs- och förmögenhetsbeskattning.⁵³ PHM var i allt väsentligt en defensiv, konservativ, oförsonlig rörelse som sökte konfrontation snarare än samarbete och samförstånd med den allt starkare

48 Browaldh (1976, s. 69).

49 Ibid. s. 70–71.

50 Ibid., s. 71.

51 Lewin (1967, s. 321).

52 Ibid., Söderpalm (1976, s. 122–123).

53 Söderpalm (1976, s. 139–144).

socialdemokratin och själv ”bedrev ... eller stödde verksamhet som hade karaktären av propaganda mot arbetarrörelsens offensiva näringslivspolitik”.⁵⁴

Iveroth, Browaldh och Thunholm tyckte alla att det fanns bättre ändamål att lägga pengar på än PHM och uppvtaktade därför fondens styrelse om ett årligt bidrag på 200 000–400 000 kronor till SNS verksamhet. De betonade att de inte skulle hålla på med ideologi, utan syftet var att sätta igång förutsättningslös forskning om viktiga samhällsproblem för att den vägen komma fram till solitt underbyggda lösningar som skulle kunna läggas till grund för näringslivets argumentation. De dominerande personerna i fondens styrelse var Skandinaviska Bankens chef, Gustaf Söderlund, och före detta chefen för Hellefors Bruk, Thorsten Wigelius. De pressade trion ordentligt. ”Så ni vill alltså att vi ska anslå ett par trehundra tusen kronor om året till er, för att ni ska bli på det klara med om ni är socialister eller inte?”, frågade Söderlund.⁵⁵ Men trion fick sina pengar. Näringslivets Fond ”finansierade verksamhet av propagandaslag som var i mörkblå anda. Det var då lite paradoxalt att den samtidigt finansierade något som var helt annorlunda. Det hängde ihop med att de hade svårt att hitta mörkblå ändamål”, summerar Jan Wallander.⁵⁶

Alla vi som jobbade med det här hade nog grundläggande liberala värderingar ... Det som för de tre var väsentligast var att det hade skapats en polariserad situation, där man inte talade med varann utan stod och skrek tvärs över floden. Det där var ofruktbart. Man borde faktiskt försöka sätta sig ner och tala med varann.⁵⁷

Det fungerade. Gustaf Söderlund hade varit med om att grunda IUI och visste följaktligen att näringslivet hade mycket att hämta från opartisk forskning om dess problem och han visste att öppen debatt var ett viktigt instrument även om åsikterna inte alltid passade.

Finansieringen från Näringslivets Fond var inte bekymmersfri, särskilt som fonden i begynnelsen var den enda finansieringskällan. Stödet därifrån var helt avgörande under SNS första decennier. I sina memoarer berättar Jan Wallander om risken att det unga SNS direkt skulle komma att förknippas med fondens propagandaverksamhet:

En fråga som spelade en mycket stor roll under de första åren var hotet att SNS skulle ”avslöjas”.

Vi finansierades alltså av Näringslivets Fond, en organisation som samtidigt

⁵⁴ Wallander (1997, s. 230).

⁵⁵ Browaldh (1976, s. 73).

⁵⁶ Wallander (2007c).

⁵⁷ Wallander (2007e).

finansierade ren propaganda. Sådana aktiviteter var vi mycket angelägna om att inte bli hopkopplade med. Vi hade också varit noggranna med att de pengar som vi fick från fonden inte skulle vara försedda med några förbehåll om att vår finanssär skulle ha något inflytande på hur vi lade upp våra utredningar, eller hur vi hanterade våra publiceringsfrågor. Vi var alltså oberoende. Samtidigt var det inte säkert att vi skulle lyckas göra detta troligt om det i pressen kom stora och ”avslöjande” artiklar om vår finansiering. Vi skulle lätt komma att framstå som ”köpta”. Vår trovärdighet skulle skadas och våra möjligheter att bygga broar till arbetarrörelsen och till den akademiska världen skulle kunna spolieras. Det skulle bli svårt för en facklig ombudsman att sitta i någon av SNS:s diskussionsgrupper. Vi var så oroliga för det här att vi i skrivbordslådan hade liggande olika kommunikéer som kunde släppas den dag ”avslöjandet” kom.⁵⁸

VERKSAMHETEN

I praktiken var emellertid risken för att Näringslivets Fond skulle få ett ”skadligt” inflytande liten. Iveroth, Browaldh och Thunholm hade insett att näringslivet var i underläge gentemot socialdemokratin i den offentliga debatten. Det saknade ett positivt idéinnehåll som effektivt kunde bemöta återkommande propåer om socialisering och kontroll, en farlig position när socialdemokratin just gått in i sin ”skördetid”. Att blint spjärna emot berättigade reformsträvanden i stället för att själv genomföra reformerna var inget vinnande koncept. Det var bättre att förekomma än att förekommas, men för detta krävdes tillgång till relevant information om problemen. Här kunde SNS spela en viktig roll genom att bidra med forskningsresultat. I sin inledning till en broschyr från 1952 som beskriver SNS verksamhet skriver Axel Iveroth:

Under de senaste decennierna har från samhällets sida vidtagits en mängd åtgärder som djupt ingripit i och reglerat företagets sätt att arbeta. Inte minst inom näringslivet har man kommit att allt oftare fråga sig om dessa ingripanden verkligen varit till hela samhällets gagn. Man har frågat sig om de inte äventyrat näringslivets effektivitet och satt friheten i fara. Från arbetarrörelsens sida har man å andra sidan krävt ökade samhälls-ingripanden till skydd för sysselsättningen, mot monopol och karteller, och för en rättvis inkomstfördelning.⁵⁹

Iveroth poängterade att det i denna situation var nödvändigt att ”ompröva hävdavunna arbetsformer”. Det var nödvändigt att skaffa bättre kunskaper både om vad samhällets ingripanden hade för konsekvenser och hur företagen reagerade.

⁵⁸ Wallander (1997, s. 243).

⁵⁹ SNS (1952, s. 3).

”Vi måste få samhällsvetenskapliga forskare att gripa sig an företagens och företagens problem i dagens samhälle.”⁶⁰

Det räckte emellertid inte med enbart forskning. SNS ville också stimulera företagen själva till att delta i samhällsdebatten på ett mera effektivt och konstruktivt sätt än dittills. Det gällde att förändra en attityd som huvudsakligen tog sig uttryck i att man ”sade ifrån” när socialdemokratin hade genomfört någon förhatlig åtgärd, vilket i regel gjorde att man på andra sidan uppfattades som gnällig och destruktiv. SNS ville i stället uppamma en konstruktiv dialog där företagen engagerade sig redan innan besluten togs, i stället för efter, när det inte gick att påverka. De måste få en realistisk uppfattning om vilket ansvar de hade gentemot såväl de anställda som mot samhället i stort. Detta skulle i sin tur göra det lättare att definiera rättmätiga krav på samhället och politikerna vad gällde ekonomisk politik och näringslivsklimat. Där fanns det mycket att göra. Browaldh betonar att företagsledarna ofta framstod som klumpiga amatörer som varken kunde uttrycka sig särskilt väl eller var ordentligt insatta i tidens samhällsfrågor, ens när det direkt berörde dem själva. Båda delarna behövde förändras om de med kraft och med anspråk på att bli trodda skulle kunna föra ut sitt budskap till en bred allmänhet.⁶¹

För att detta skulle bli möjligt krävdes konkreta åtgärder. SNS höll regelbundet konferenser, oftast i Tylösand. Där träffades forskarna och företagen för att diskutera.⁶² Konferenserna blev en med tiden allt viktigare del av verksamheten.

För många av de äldre företagsledarna kom dessa konferenser att bli ögonöppnare. Det började knaka i de gamla åsiktsrustningarna som krackelerade och mjuknade [...] Akademikerna stimulerades att intressera sig för näringslivets problem.

Det är också helt klart, att SNS genom konferenserna nått de kretsar man velat nå. Går man igenom deltagarna i dessa konferenser skulle jag tro att man finner praktiskt taget samtliga personer som spelat en ledande roll i den näringspolitiska debatten under de senaste decennierna,

skrev Jan Wallander 1997.⁶³ Den informella samvaron var minst lika viktig som det som avhandlades:

... folk från näringslivet träffar statsråd och representanter för olika politiska partier och diskuterar olika faktiska problem. Själva föredragen är viktiga, men också – inte minst – de personliga kontakter som skapas. Det viktiga är när man går och

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Browaldh (1976, s. 79–80).

⁶² Nio föredrag från dessa konferenser återfinns i Biörck m.fl. (1953).

⁶³ Wallander (1997, s. 247).

badar tillsammans. Det är i Tylösand det äger rum. Då skapas band. Man börjar inse att de andra inte är några odjur, utan man kan sitta och prata i lugn och ro.⁶⁴

Härtill kom ett antal lokalgrupper, diskussionsgrupper runt om i Sverige där näringslivsfolket skulle uppträda aktivt och som skulle fungera som bollplank för de idéer som presenterades. På sommaren 1953 hade man kommit upp i tjugo sådana grupper. Tanken var att utbilda deltagarna och förmedla forskningsrönen. Det var emellertid inte lätt att hålla i gång dem, och allra minst att få dem att bli självgående. Det krävdes ofta betydande insatser från centralt håll.⁶⁵

Tore Browaldh, som Jan Wallander kallar SNS "ideolog",⁶⁶ sammanfattar den anda som besjälade SNS grundare:

Vår ursprungliga avsikt var ... att på basis av de fakta vi fick fram och de slutsatser som vetenskapsmännen eventuellt ville dra skriva olika "policy statements". Vi syftade till att formulera slutsatser om hur verkligheten omkring oss var beskaffad och därefter precisera våra värderingar, om hur samspelet mellan företag och samhälle borde utformas. Vi ville arbeta fram ett knippe handlingsalternativ, ett program för näringsliv och samhälle.⁶⁷

Grundarna kände att näringslivets folk ofta hade en felaktig uppfattning om verkligheten, inte minst vad gällde betydelsen av de ekonomisk-politiska målsättningsarna för den miljö som företagen måste arbeta i. Det gick inte att kategoriskt hävda att ingreppen i ekonomin var orimliga och att tro att botemedlet skulle vara en ny och annorlunda regering. Det var inte en genomtänkt position. Verklighetsuppfattningen måste grundas på fakta och sund analys. Traditionen från IUI fördes vidare till SNS av Iveroth och Browaldh.

En central tanke för dem var att basen för diskussioner "över gränserna" och för en ... principiell linje beträffande det ekonomiska systemet och näringslivets utveckling på längre sikt ... skulle vara vetenskapliga utredningar rörande olika för näringslivet och samhället aktuella problem. Båda hade ett föregående i Industriens Utredningsinstitut, som under Svennilsons ledning fått en ställning som gjorde det fullt jämförbart med vilken vetenskaplig universitetsinstitution som helst. Det var helt naturligt för dem att ställa liknande krav på kvalitet och objektivitet på de utredningar som SNS skulle bedriva.⁶⁸

64 Wallander (2007e).

65 Wallander (1997, s. 250–251).

66 Ibid., s. 229.

67 Browaldh (1976, s. 81).

68 Wallander (1997, s. 235).

Ett övergripande tema för SNS var ”individ, företaget och samhället”.⁶⁹ Det kom att tjäna som ett paraply för en rad undersökningar under organisationens första år, *Skolreformen och näringslivet*, av Jan Agrell,⁷⁰ familjegruppen och den industriella arbetsgruppen i det svenska samhällslivet, en banbrytande sociologisk studie av Torgny Segerstedt, som spände från sambandet mellan produktionsteknik och trivsel, i *human relations*-skolans anda, till de anställdas och deras familjers plats i och relationer till den värld som industrisamhället skapat,⁷¹ den offentliga sektorns funktionssätt jämfört med den privatas, av Gunnar Heckscher,⁷² en studie av skattetryckets inverkan på företagsbeteendet, som skulle ha utförts av den danske nationalekonomen Kjeld Philip. Den studien kom dock aldrig ur startgroparna eftersom Philip kom att belastas med ett antal offentliga uppdrag hemma i Danmark. Han blev till sist handelsminister.

En undersökning som däremot kom att utföras var den av Erik Lundberg av den svenska regleringsekonomi och dess inflytande på företagen, som i slutändan mest blev en allmän studie av den svenska ekonomin och som utmynnade i att marknadsekonomi var att föredra framför regleringar.⁷³ MIT-professorn Charles Myers, en världsledande auktoritet på *industrial relations*, skrev en jämförande studie av förhållandet mellan företag och anställda i Sverige och USA⁷⁴ och Torsten Skytt och Sven Åsbrink skrev om vinstdelning och vinstandelssystem,⁷⁵ ett tema som skulle få praktisk betydelse för Jan Wallander, när han som verkställande direktör för Handelsbanken på 1970-talet skapade Oktogonen, genom vilken de anställda fick del i bankens vinst.⁷⁶

En annan sociolog som anställdes på SNS var blivande professorn vid Göteborgs universitet, Edmund Dahlström. ”Han var ... utomordentligt charmfull och tillfredsställde samtidigt alla våra anspråk på radikalism, som man kunde vänta sig av en frände till den märkliga agitatorn Kata Dalström.”⁷⁷ Dahlström arbetade med en attitydstudie om tjänstemännen i samhället.⁷⁸ Psykologen Gudmund Smith, sedermera professor i Lund, studerade samtidigt kvinnliga industriarbetare.⁷⁹

69 Browaldh (1976, s. 77).

70 Agrell (1950).

71 Segerstedt och Lundquist (1952, 1955).

72 Heckscher (1952).

73 Browaldh (1976, s. 77–79). Boken är Lundberg (1953).

74 Myers (1951).

75 Skytt och Åsbrink (1952).

76 Wallander (1998, s. 195–223).

77 Wallander (1997, s. 259).

78 Dahlström (1954).

79 Smith (1954).

WALLANDER PÅ SNS

När Jan Wallander fick ta ansvaret för hela SNS verksamhet 1951 blev han tvungen att skrinlägga planerna på egen forskning anknuten till Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet. Tiden medgav det inte. SNS-uppdraget var emellertid också inriktat på forskning. ”Min primära uppgift när jag började i SNS var att se till att alla de forskningsprojekt som startats tidigare skulle leda fram till färdiga manuskript som kunde föras genom tryckeriet, presenteras för allmänheten och bli ett livgivande inslag i lokalgruppsverksamheten.”⁸⁰ Uppgiften var inte alltid den enklaste. Medan de erfarna forskarna levererade sina manuskript i tid fanns det andra som hade svårare att få fram något.

Jag fick ägna mycken tid åt att med lock och pock få författarna att prestera resultat, granska deras manuskript och försöka övertyga dem om att de skulle skriva på ett sådant sätt att vi kunde nå utanför en trängre krets av specialister. Skulle SNS:s syfte uppnås var det viktigt att produkterna nådde politiker, beslutsfattare och företagsledare. Alla med begränsad läslust och ringa specialkunskaper. Den ambitionen ledde för övrigt till att vi gjorde populära sammanfattningar av utredningarna.⁸¹

Under sina år på SNS kom Jan Wallander att medverka till att tjugoen böcker gick till trycket.⁸² Han kom själv att delta i en viktig studie av den svenska blandekonomin, om monopol, karteller och konkurrens inom det svenska näringslivet. Studien är det kanske bästa exemplet på hur SNS inte tvekade att ta sig an ämnen som riskerade att föra institutet på kollisionskurs med dess finansärer. Kartelliseringen var en känslig fråga. Det svenska näringslivet var förhållandevis reglerat i början av 1950-talet. Bankerna hade långtgående avtal om avgifter och räntesatser, bruttoprissystemet såg till att samma vara kostade lika mycket i olika butiker, arbetsmarknaden reglerades av centrala avtal – allt med statens och myndigheternas goda minne. Vinden hade emellertid så sakteliga börjat svänga, under inflytande av den amerikanska diskussionen, och sedan 1946 satt en statlig utredning, Nyetableringssakkunniga, och utredde vilken lagstiftning som kunde behövas för att begränsa kartelliseringen.

Näringslivet talade med kluven tunga i frågan:

Inom näringslivet var man i teorin varm anhängare av konkurrensen, men som redan Adam Smith konstaterat strävade man i praktiken efter att begränsa effekterna av denna konkurrens genom överenskommelser med konkurrenterna. Man

⁸⁰ Wallander (1997, s. 232–233).

⁸¹ Ibid., s. 234.

⁸² Ibid., s. 254.

motsåg därför med olust alla förslag om lagstiftning och argumenterade mot den. Det var uppenbart att det här förelåg ett klart trovärdighetsproblem för näringslivet. Kontrasten mellan liv och lära var skärande.⁸³

Inom SNS beslöt man att ta upp frågan till utredning. Jan Wallander berättar:

Jag upplevde det så att de här som var unga då, i början på sina karriärer, på väg upp, var som ungdomar ofta är. De tyckte att de där gamla stofilerna, som de uppfattade dem, var träiga och konservativa. Det näringsliv som de då växte upp i var ett genomreglerat näringsliv ... [Stofilerna] var väldigt intresserade av att behålla det. Man satt tryggt och lyckligt i sitt bo [...] Det tyckte nog socialdemokratiska makthavare också var ganska bra. Man kunde gå upp och prata med dem och göra upp att man gjorde på ett visst sätt. Det fanns många sådana förbindelser. Inte minst Marcus Wallenberg var duktig på att göra saker i samförstånd [...] Ungdomarna kände att de ville få ideologin, som var marknadsekonomi, att stämma med verkligheten. Det var det som gjorde att vi satte igång kartellutredningen ... Menade man allvar med att man var marknadsideolog kunde man inte samtidigt hålla på att driva karteller.⁸⁴

Den ursprungliga tanken var att utredningen skulle ha letts av Ingvar Svennilson, men han blev så hårt engagerad i långtidsutredningarna att studien i stället fick utföras av Wallander tillsammans med den danske nationalekonomen Hans Brems, företagsekonomen Ulf af Trolle, Jonas Nordenson, Jan Rydström, under rättelseman och sedermera chef för Öst-Ekonomiska Byrån, och Bert Lindström, f.d. chef för Grosshandelns Utredningsinstitut.⁸⁵

Utredarna kunde i sin rapport, *Konkurrens eller samverkan*, konstatera att kartellbildningen var skadlig. ”De av näringslivet vidtagna konkurrensbegränsande åtgärderna medför ... många nackdelar ur samhällelig synpunkt, och vissa av dem har enligt vårt bedömande till alldeles övervägande del ofördelaktiga verkningar.”⁸⁶ I sitt förord slog Axel Iveroth fast att det inte räckte med att göra en vetenskaplig undersökning av problemet. För att man skulle kunna komma fram till en tillfredsställande lösning ”måste man ha tillgång till konkreta förslag hur problemet i praktiken skall angripas.” Det krävdes ”preciserade rekommendationer”.⁸⁷ Detta ingick i SNS allmänna program. Kartellgruppen levererade sådana. Slutsatsen av dess arbete var att det var lämpligt att lagstifta mot

83 Ibid., s. 238.

84 Wallander (2007e).

85 Browaldh (1976, s. 78), Wallander (1997, s. 238).

86 Brems m.fl. (1951, s. 64).

87 Ibid., s. 9.

samhällsskadlig konkurrensbegränsning.⁸⁸ ”Med en sådan lagstiftning skulle man inte bara kunna bekämpa sådana typer av samarbete vilka ter sig uppenbart oriktiga. Den skulle också kunna utgöra utgångspunkten för en moralbildning på detta område.”⁸⁹

Slutsatsen uppskattades inte av alla institutets styrelsemedlemmar. ”De var själva med sina företag engagerade i olika karteller.”⁹⁰ Gösta Bohman, vice verkställande direktör i Stockholms Handelskammare, blev rosenrasande. ”Jag fick en mycket animerad diskussion med ... Bohman ... han skällde ut mig nåt så ...”, mindes Jan Wallander.⁹¹ Det blev nödvändigt att i förordet till studien konstatera att SNS som organisation inte tog ställning till gruppens förslag utan att detta var att anse som ett diskussionsbidrag från denna.

I sina memoarer skriver Jan Wallander att idén bakom kartellstudien hade varit att dess slutsatser skulle kunna ingå i ett Näringslivets program, som var modernare än PHM:s idéer och som i konstruktiv anda skulle kunna tjäna som motvikt mot det socialdemokratiska efterkrigsprogrammet och planhushållningstankarna,⁹² men av detta blev intet. Mer än fyrtiofem år efter studiens utgivning kunde han konstatera att något sådant program aldrig kommit till stånd, varken förr eller senare. Näringslivet var för heterogent för att det skulle kunna vara möjligt. Det var orealistiskt att över huvud taget tänka sig ett sådant program. De studier som i fortsättningen gjordes i SNS regi fick ”verka med sin egen kraft”.⁹³

Jan Wallander medverkade själv i ännu en SNS-skrift, *Distributionsekonomiska problem*, produkten av en konferens i januari 1952, med representanter för industri, partihandel och detaljhandel, under ledning av professor Folke Kristiansson på Handelshögskolan. Bakgrunden utgjordes av den kritiska debatt som vid den tiden fördes dels om vinstmarginalerna i handelsleden, dels om de av reklam ”vilseförda” konsumenterna som köpte ”fel” sorts varor och därför måste upplysas så att de i stället anskaffade ”kvalitetsvaror”.⁹⁴

Wallander tyckte att dylika resonemang luktade förmynderi och bidrog därför med ett kapitel om ”Konsumenterna och distributionen” som diskuterade distributionsapparatens anpassning efter konsumenternas önskemål. Man kunde emellertid knappast förvänta sig att konsumenterna aktivt skulle framföra krav. Däremot skulle de svara på olika initiativ från handeln, vilket i sin tur krävde att

88 Ibid., kapitel 9.

89 Ibid., s. 88.

90 Wallander (1997, s. 239).

91 Wallander (2007c).

92 Wallander (1997, s. 236).

93 Ibid., s. 241.

94 Ibid., s. 255.

denna skaffade tillförlitlig kunskap om ”köp- och konsumtionsvanor satta i relation till bostädernas utformning, familjens ekonomiska, demografiska och sociala struktur, familjemedlemmarnas yrkesarbete, hushållsarbetets organisation, familjebudgetens uppläggning, skolbildningen etc.”⁹⁵ Wallander tyckte det var föga meningsfullt att, som ofta gjordes, indela konsumenternas köpmotiv i ”rationella” och ”irrationella”. Distinktionen var godtycklig. ”Man har inte anledning att försöka styra konsumenterna i den ena eller den andra riktningen, eftersom någon norm för vad som är riktigt eller oriktigt uppenbarligen inte objektivt kan fastställas.”⁹⁶ I praktiken styrdes konsumtionen och distributionsapparatens utformning ändå ofta av samhället:

När det gäller distributionens utformning, sker numera de stora avgörandena i samband med att planen för ett nytt bostadsområde fastställs. Sedan området väl är utbyggt, är det ofta svårt att ändra distributionens utformning. Här fattas alltså avgöranden på konsumenternas vägnar av planerarna. Man har svårt att frigöra sig från intrycket, att man på detta håll inte alltid gör klart för sig, hur subjektiva de beslut man fattar i själva verket är.⁹⁷

Det var med detta synsätt viktigt att analysera inte bara hur företagen genom sin reklam påverkade konsumtionsvalet utan ännu mer hur samhället genom till exempel skatte- och subventionssystemet påverkade inkomstfördelningen och i vissa fall även direkt föreskrev vad som skulle konsumeras. ”Inte minst med tanke på den ökande betydelse som samhällseliga ingripanden tenderar att få förefaller det vara en viktig uppgift ... att närmare klarlägga hur de påverkar distributionen och dess rationaliseringsmöjligheter.”⁹⁸

ÅTER TILL IUI

1953 lämnade Jan Wallander SNS för IUI. Det hade uppstått något av ett vakuum när Ingvar Svennilson lämnade institutet för Genève 1949.

Då fanns det två framstående personer på institutet. Den ene var Erik Dahmén och den andre var Jonas Nordenson. De växlade formellt, men i realiteten var det Erik och Jonas som lite växelvis skötte jobbet, men inte riktigt helhjärtat. Erik var framför allt intresserad av att bli färdig med sin avhandling, och dessutom var inte Erik någon administratör. Jonas hade grubblat mycket över vad han skulle göra

⁹⁵ Wallander (1953a, s. 157).

⁹⁶ Ibid., s. 159.

⁹⁷ Ibid., s. 161.

⁹⁸ Ibid., s. 162.

med sitt liv. Han hade en önskan att komma ut i näringslivet. Det fanns i hans familj starka tendenser till att det var det man skulle göra. Han var hela tiden ute och sökte efter möjligheter att komma över på något mer praktiskt, inte fortsätta och forska. Det var han inte inställd på.⁹⁹

Under tiden hade Erik Dahmén knutits till Enskilda Banken som rådgivare, samtidigt som Marcus Wallenberg, 1950, hade blivit IUI:s styrelseordförande, en post han skulle behålla till 1975. Dahmén hade Wallenbergs öra, så när det blev aktuellt att anställa en permanent chef rekommenderade Dahmén Jan Wallander. ”Erik kände mig väl från SNS-tiden och från min tidigare tid på IUI, och han ansåg att jag skulle vara en lämplig chef för IUI. Han gick på Dodde och tyckte att han skulle titta på mig.”¹⁰⁰

Det var på sitt sätt märkligt att det var just Jan Wallander som kom att rekryteras till chefsposten på IUI. Wallenbergföretagen deltog nämligen inte i SNS verksamhet, t.ex. Tylösandskonferenserna, under de första åren, inklusive den tid Wallander var chef för institutet. ”MW tyckte nämligen illa om SNS och dess idéer och alldeles särskilt tyckte han illa om Tore Browaldh. Känslor som Tore i hög grad återgäldade”, skriver Wallander lite kryptiskt i sina memoarer.¹⁰¹ I en intervju som Åke Ortmark gjorde med honom tio år senare förtydligade han:

Marcus Wallenberg hade haft ett nära samarbete med Tores pappa, Ernfrid. De hade tillsammans rätt upp synnerligen besvärliga förhållanden för LM Ericsson. Handelsbankssfären och Enskildasfären hade ungefär hälften av rösträtten var och jobbade ihop. Men Tore tyckte jätteilla om Marcus Wallenberg och Marcus Wallenberg tyckte jätteilla om Tore. Det hängde ihop med att de var så helt olika personligheter. Tore var som företagsledare intresserad inte bara av att maximera vinsten, utan det var fråga om människor och att skapa en miljö för människor. Att bara ha vinstmaximering som mål i livet tyckte Tore var jättetorftigt. Tore var ute efter att skapa en bättre ideologi för näringslivet. Han talade ofta om det: ett högre syfte än att bara tjäna pengar, bara vara effektiv. Det tyckte Marcus Wallenberg bara var skitsnack. Han föraktade det. Han var jägare och friluftsmänniska, snabb i besluten – och ointellektuell – medan Tore inte var någon större sportsman, utan rörde sig försiktigt i terrängen. Han läste Marcel Proust och hade intellektuella intressen, grubblade över livet, försökte hitta en mening med det. Det tyckte Dodde inte var något att intressera sig för. Han föraktade det. De var varandras fullkomliga motsatser. Det där varade hela livet för båda två [...] Marcus Wallenberg tyckte direkt illa om Tore, och vice versa.¹⁰²

99 Wallander (2007g).

100 Ibid.

101 Wallander (1997, s. 258).

102 Wallander (2007e). Browaldhs syn på Marcus Wallenberg finns i Browaldh (1980, s. 237–246).

Marcus Wallenberg tenderade att identifiera SNS med Tore Browaldh, ”och hans intresse för mera intellektuella funderingar om näringslivets utveckling var inte så starkt”,¹⁰³ men när han kom upp till Jan Wallander trodde Jan att han äntligen skulle få en chans att övertyga Wallenberg om att de företag han hade makten över skulle kunna vara med på SNS konferenser och bidra till verksamheten.

Så kom han upp [tillsammans med Erik Dahmén] och satte sig i en stol och tog av sig hatten, men inte mer, för han var alltid inställd på att det skulle gå fort. ”Ja, sätt igång.” Så jag satte igång och jag hade förberett det ordentligt, så jag höll ett anförande och försökte vara så entusiasmerande jag någonsin kunde och övertyga honom om att den här organisationen verkligen var något att satsa på. Jag försökte knyta an till att vi sysslade med forskning, för det hade han varit försvarare av när det gällde IUI. Jag skulle illustrera ekonomisk politik och dess problem och hittade en bild av att det där med att bedriva full sysselsättningspolitik var som att gå omkring med ett glas fyllt med vatten precis till randen utan att spilla. Sedan tackade han och så gick han.

Jag ringde till Erik och frågade hur det gick. Vad tyckte han? ”Jo han tyckte nog att det var roligt och intressant vad du berättade.” Några dagar senare ringde Erik och frågade om jag kunde tänka mig att bli chef för IUI. Det kunde jag. Det var en anställningsintervju.¹⁰⁴

Jan Wallander var tillbaka på Industriens Utredningsinstitut den 15 juli 1953.¹⁰⁵ Han skulle stanna till 15 maj 1961.¹⁰⁶

103 Wallander (2007f).

104 Wallander (2007g).

105 *Protokoll* (1953b, s. 1).

106 *Protokoll* (1961a, s. 2).

KAPITEL 7

PÅ WALLANDERS TID

MARCUS WALLENBERG

Som styrelseordförande under sin tid som chef för Industriens Utredningsinstitut hade Jan Wallander Marcus Wallenberg Jr, ”Dodde”. Wallenberg innehade den positionen längre än någon annan: under tjugofem år, från 1950 till 1975, och han var institutets hedersordförande fram till sin bortgång, 1982. Han var ingen duvunge, utan vid den tiden det svenska näringslivets mäktigaste man, och hade fram till den tid då han tillträdde ordförandeposten i IUI gjort sig känd som den som i det svenska näringslivet främst förkroppsligade förbindelsen mellan bankvärlden och industrivärlden.¹ ”Marcus Wallenbergs insatser inom styrelserna för några av våra största och mest framgångsrika verkstads-, stål- och trävaruföretag är välkända för alla som följt det svenska näringslivets utveckling under det senaste halvseket”, skrev Torsten Gårdlund i sin dödsruna över honom i *Svenska Dagbladet*.²

Marcus Wallenberg Jr
– IUI:s styrelseordförande 1950–75.
Källa: IFN:s bildarkiv.

¹ För en detaljerad biografi över Marcus Wallenberg, se Olsson (2000).

² Gårdlund (1982).

Marcus Wallenberg hade gått ut Handelshögskolan 1920, samma år som han för första, men inte sista, gången blivit svensk mästare i tennis. Efter fem och ett halvt års praktik hos Pictet & Cie i Genève, Lazar Brothers i London, First National City Bank i New York, Hambros Bank i London, Crédit Lyonnais i Paris och Darmstädter und Nationalbank i Berlin utsågs han 1925 till direktörsassistent i Wallenbergarnas egen bank, Stockholms Enskilda Bank. Knappt ett och ett halvt år senare, 1927, blev han vice verkställande direktör i banken.

Marcus Wallenbergs stora insatser i svenskt näringsliv gjordes inom industri-sfären, där banken hade ett starkt engagemang. 1928 valdes han in i styrelsen för Atlas Diesel, där han 1934 blev styrelseordförande. Företagets dieselmotortillverkning hade svårt att generera överskott och Wallenberg bidrog till att lägga ner den och i stället inrikta företaget, under det nya namnet Atlas Copco, på tryckluftsteknik och på den internationella marknaden. Han engagerade sig också, i likhet med Marcus Wallenberg Sr i början på seklet, i ASEA, där banken hade släppt sitt inflytande. Ett nytt bolag, Electro-Invest, bildades med Investor och ASEA som ägare för att bygga kraftverk och distribuera elkraft i utlandet, främst i Östeuropa. Wallenberg såg också till att gruppen runt Stockholms Enskilda Bank började förvärva aktier i ASEA. 1930 invaldes han i ASEA:s styrelse. 1948 blev han vice styrelseordförande i bolaget och 1956 ordförande. Investor blev ASEA:s största ägare.

Marcus Wallenberg fick också sköta bankens krediter till Ivar Kreuger och hans företag, ett engagemang som så småningom gjorde Kreugergruppen till bankens största lånekund. Detta medförde i sin tur att Wallenbergsfären kom att bli djupt involverad i de rekonstruktionsaktiviteter som följde på Ivar Kreugers självmord och hans företagsimperiums sönderfall. Marcus Wallenberg fick från 1933 ta sig an LM Ericsson, som hade ett flertal problem. Det gällde att minska det amerikanska ITT:s ägande, för att garantera att LM Ericsson förblev ”svenskt”, och att reda ut relationerna till konkurrenten ASEA. Sedan det bestämts att den svenska starkströmsmarknaden skulle reserveras för ASEA och svagströmsmarknaden för Ericsson, kunde han ta plats även i det senare bolagets styrelse, som vice ordförande. Ericsson var dessutom i en akut likviditetskris, som fick lösas med lån framför allt från de tre största svenska bankerna, och bolaget hade problem med de koncessionsföretag man byggt upp i Finland, Mexico och Argentina för att bygga och driva telefonsystem i dessa länder, problem som Wallenberg fick bena upp.

Efter faderns bortgång 1943 fick Marcus Wallenberg Jr ta ansvar för bankens engagemang i allt fler industriföretag, som Scania-Vabis och det 1939 bildade Svenska Aeroplanaktiebolaget (SAAB), som från 1945 också skulle ta upp personbilstillverkning. Redan tidigare, efter krigsutbrottet 1939, hade han av svenska

staten fått i uppdrag ingå i den grupp som skulle förhandla med England om handeln under kriget. Han blev snart ordförande för den och han var den som ledde förhandlingarna fram till 1943. I mitten på 1940-talet var Marcus Wallenberg engagerad i skapandet av SAS. Under 1946 blev han verkställande direktör för Stockholms Enskilda Bank.

Det var denne man, maktmänniskan Marcus Wallenberg, som Jan Wallander hade att förhålla sig till i sitt arbete på IUI. Wallenberg var en man med bestämda åsikter, och han visste vad han ville. ”I allt vad Marcus Wallenberg företog sig fanns en väldig målmedvetenhet”, skriver Torsten Gårdlund.³ Han var, som Wallander påpekar i sina memoarer, inriktad på praktiska resultat:

[Wallenberg] hade ... en klar blick för de praktiska implikationerna av våra resultat. Han hade givetvis ett självklart och starkt intresse av att främja de intressen han företrädde, dvs. näringslivet, företagen i hans grupp och den Wallenbergska familjen. För honom tedde sig dessa intressen som i hög grad sammanfallande och synonyma med landets. Han var samtidigt medveten om att en stor del av de remissvar och yttranden i näringslivsfrågor, som kom från Industriförbundet och Arbetsgivarföreningen, av den socialdemokratiska regeringen betraktades som rena partsinlagor. Man fäste därför inte något större avseende vid dem, även om de kunde vara nog så välmotiverade. Kunde man däremot bygga under yttrandena med fakta som härrörde från utredningar vars objektivitet ingen ifrågasatte fick man en helt annan effekt. För detta behövdes det forskare och dessa var bara intresserade om de fick arbeta enligt vetenskapliga metoder och principer. Det var därför nödvändigt att finna sig i sådana personers stundom lite stirriga sannings-sökande.⁴

Forskarna talade dessutom en fackjargong som begreps av ekonomerna i departementen och ämbetsverken och hade möjlighet att ta itu med frågor som var viktiga för näringslivet. Allt detta var viktigt för Marcus Wallenberg.

Däremot brydde han sig inte om detaljerna i institutets verksamhet eller om de vetenskapliga resonemang som fördes i IUI:s publikationer. På en direkt fråga från Åke Ortmark – ”Marcus Wallenberg är en person och en maktfaktor som går väldigt mycket genom hela din historia, men jag har förstått att hans intresse för forskningen inte var så utvecklat?” – svarade Jan Wallander:

Det var noll, skulle jag vilja säga. Han hade ingen betydelse vad gällde att välja forskningsobjekt eller diskutera resultat. Det engagerade han sig inte i. Vi lade ner mycket möda på att övertyga hela näringslivet om att vi gjorde något som var vet-

³ Ibid.

⁴ Wallander (1997, s. 282).

tigt och intressant för dem, men det var inte så att Dodde kom upp på institutet och deltog i några seminarier. Styrelsen lade sig inte i det. Dodde var inte intellektuell alls, intresserad av att sitta ner och vrida och vända, pröva hypoteser. Det hade jag ingen känsla av. [Däremot var han] väldigt duktig på att, när man pratade om något problem, se klart hur olika intressen såg ut och varför de agerade som de gjorde – i den mån vi hade sådana diskussioner, vilket inte var särskilt ofta.⁵

”När jag i institutets styrelse redogjorde för hur vår forskningsverksamhet framskred”, skriver Wallander i memoarerna, ”var han ofta måttligt intresserad. Han var inte en person som ägnade sig åt böcker. Jag skulle inte tro att han läste mer än titelbladet på alla de publikationer vi gav ut. I själva verket ägnade vi oss på styrelsesammanträdena ganska lite åt institutets verksamhet.”⁶ ”IUI var finansierat av Svenska Arbetsgivareföreningen och Sveriges Industriförbund ... Något störande inflytande från finansärerna märktes inte, i varje fall inte av mig. Det var fråga om en seriös forskningsmiljö och institutet hade gott anseende i vetenskapligt orienterade kretsar”, skriver Åke Ortmark i sin självbiografi.⁷

IUI:s bokslut var mer intressant, inte minst därför att det påverkade institutets tilldelning av medel för kommande verksamhetsår. Jan Wallander mindes:

Jag råkade ... ut för något som var väldigt nyttigt: att han [Marcus Wallenberg] förhörde mig på bokslutet. Han hade ett oroväckande starkt minne av olika poster i institutets bokslut. Det var något som jag hade ägnat ett mycket förstrött intresse åt. Det där, tyckte jag, fick ju en kamrerare sköta om, men han var väldigt noga med det. Det var väldigt nyttigt. Jag lärde mig en hel del av det som jag sedan hade nytta av när jag kom till Sundsvallsbanken.⁸

Marcus Wallenberg dominerade fullständigt IUI:s styrelse. Lars Wohlin berättar:

Marcus Wallenberg satt som ordförande för IUI under 25 år (1950–75), vilket förvisso präglade verksamheten. Det fanns inte ett styrelsemöte där inte alla stora industriledare mangrant infann sig, och en sak visste man säkert: Hur uppbokade dessa personer än var, så råkade de alla ha en lucka i sin almanacka just vid det datum som Marcus Wallenberg föreslog för nästa möte.⁹

⁵ Wallander (2007g).

⁶ Wallander (1997, s. 280).

⁷ Ortmark (2013, s. 706).

⁸ Wallander (2007c).

⁹ Wohlin (2009, s. 132).

När Jan Wallander av Åke Ortmark fick frågan om det fanns andra människor i näringslivet som hade stor betydelse i IUI:s styrelse, svarade han: ”Inte som jag vet om.”¹⁰ Då ska man ha klart för sig att styrelsen inte bestod av några lättviktare. I sin bok om ledarskap skriver Wallander själv:

I institutets styrelse satt det dåtida svenska näringslivets främsta. Där mötte jag bland andra Ernst Wehtje, chefen för Skånska Cement. En mycket imponerande man, som på ett naturligt sätt fullföljde en patriarkalisk tradition. Axel Enström, en temperamentsfull kraftnatur, som gjorde fusionsprodukten SCA till ett enhetligt företag. Bertil Kugelberg, SAFs direktör och ”klassisk” tillsammans med sin motspelare, Arne Geijer. Där satt också Sven Schwartz, SAFs ordförande, chef för Stockholms Bryggerier. Han hade en lågmäld, men mycket effektiv ledarstil.¹¹

Styrelsen bestod till hälften av representanter för Arbetsgivareföreningen och till hälften av representanter för Industriförbundet, men det var inte dessa två grupperingar som var de intressanta.

... IUI:s styrelse var unik i den meningen att de två stora grupperna i näringslivet – å ena sidan Enskilda Bankgruppen, å andra sidan de andra – de träffades egentligen aldrig annars, men här träffades de så här försiggick diskussioner om sådant som ofta gick över mitt huvud när de utbytte synpunkter på varandra och olika näringslivsproblem och markerade att det där kan vi nog vara med på, men inte det här. Jag förstod inte det där till en början, men Jonas Nordenson, som var mycket mer insatt i sådant där påpekade för mig efter ett sammanträde: Märkte du någonting? Näää. Han släppte loss [Håkan] Abenius idag. Abenius var chef för Stora Bergslagen [Stora Kopparbergs Bergslags AB] och Dodde hade markerat att han kunde tänka sig att han kunde bli ordförande i Industriförbundet. Det blev man inte på den tiden om man tillhörde ett av hans företag utan att det fanns tillstånd till det. Det gick signaler mellan dem. De var pigga på att vara med på sammanträdena men det handlade egentligen inte alls om institutet. De hade trevligt och roligt. Det var ganska korta sammanträden. De varade inte så länge och det var inte särskilt många heller ...¹²

Två gånger om året var det dock träffar med styrelsen och föredragningar för storföretagsledarna om vad IUI höll på med. Då var någon företagsledare i styrelsen värd. ”Vi var nere hos Tetra Pak i Lund, en gång var vi på Volvo, osv. Det gjorde att näringslivets toppar hade en otrolig kontakt med IUI.”¹³

¹⁰ Wallander (2007g).

¹¹ Wallander (1990, s. 17).

¹² Wallander (2007g).

¹³ Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017.

I praktiken var det Marcus Wallenberg som bestämde, och det var bra för institutets budget:

Han var av avgörande betydelse i den meningen att han såg till att vi hade pengar. Varje år gick man igenom med honom vår budget, vilka pengar vi behövde, och det var alltid så att man gärna ville ha lite mera. Han lyssnade på det där och sade, ja, ja vi kan väl gå upp till ... Han hade ett uttryck: det gäller att komma upp, för har man väl kommit upp är det svårt att komma ner igen. Det tar emot för folk att skära. Det var så att hans position i Industriförbundet och Arbetsgivarföreningen var ju sådan att sade han att de gör väldigt bra grejer, det här ska vi ge, så var det ingen som opponerade sig.¹⁴

För IUI var det naturligtvis en stor styrka att ha svenskt näringslivs mäktigaste man som styrelseordförande. När det gällde att få företag att ställa upp med pengar till IUI eller ställa material till förfogande, var namnet Wallenberg en säker dörröppnare.¹⁵

Jan Wallander kunde luta sig mot Marcus Wallenberg när han så behövde. ”Han kontaktade Dodde och frågade honom till råds”, minns Göran Albinsson Bruhner. ”Han gjorde det till och med när han fick erbjudandet att bli bankdirektör.”¹⁶

Ingvar Svennilson hade under sina år som chef för Industriens Utredningsinstitut drivit igenom att institutet skulle vara ett forskningsinstitut som arbetade med strikt vetenskapliga metoder, inte ett stödorgan som tog fram argument som stödde redan befintliga åsikter inom näringslivet. När han lämnade Stockholm för Genève 1949 lämnade han efter sig en fungerande forskningsmiljö. Miljön förvaltades väl under de kommande åren och det var Svennilsons anda som besjämlade IUI när Jan Wallander tillträdde som chef 1953. Han var generös mot medarbetarna och tillät dem att på arbetstid delta i akademiska seminarier. Kontakten med universitetsvärlden var viktig.

Att institutet skulle fungera som en vetenskaplig forskningsinstitution innebar att undersökningarna skulle fylla de kvalitetskrav som man ställer inom vetenskapen. Var arbetet mer omfattande skulle det kunna användas som doktorsavhandling. Det betydde att även om resultatet av forskningen gick stick i stäv med finansierarnas åsikter och intressen så skulle det ändå offentliggöras. Man kan säga att principen om publicering är helt avgörande. Följer man den blir det snart uppenbart för omgivningen om kvalitetskraven uppfylls och misstankar om att mindre ”lämpliga” resultat undantrycks kan aldrig uppstå.¹⁷

¹⁴ Wallander (2007g).

¹⁵ Douhan (2009, s.153).

¹⁶ Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017.

¹⁷ Wallander (1997, s. 278).

Forskarna stod själva för sina bedömningar och det var ingen som försökte påverka deras bedömningar. ”Hur var det med friheten på institutet?”, frågar sig Åke Ortmark i den tillbakablick på sin tid på IUI som han gjorde 2009. ”Vad skulle Keynes och Russell ha sagt? ... Jag tror att de båda brittiska observatörerna hade blivit imponerade, i positiv mening.”¹⁸

Detta låg helt i linje med Marcus Wallenbergs övertygelse. ”När Industriens Utredningsinstitut på 1930-talet växte fram med Sigfrid Edström som drivande kraft sympatiserade MW med den falang som ville göra institutet till en vetenskaplig och akademisk inrättning snarare än en agitatorisk lobbyinstitution”, skriver Wallenbergs biograf, Ulf Olsson.¹⁹ Marcus Wallenberg och IUI:s styrelse accepterade principen att institutets verksamhet skulle vara odelat vetenskaplig och försökte inte lägga sig i hur verksamheten sköttes eller vilka resultat forskarna kom fram till: med ett undantag: anläggandet av en ny storflygplats i Stockholmsområdet, en fråga som hade aktualiserats i början på 1950-talet. Då blev det akut konflikt mellan Jan Wallander och Marcus Wallenberg. Wallander skriver i sina hågkomster:

Det gällde en mindre utredning rörande placeringen av den nya storflygplatsen. Skulle den ligga i Arlanda [Halmsjön] eller Jordbro? Vi hade fått i uppdrag att ta reda på vilket alternativ som var bäst med hänsyn till restider m.m. Vi gick grundligt till väga och provkörde olika tänkbara sträckor med bil och åkte buss och tåg. Vi kom fram till att en förläggning till Arlanda definitivt var att föredra framför Jordbro.²⁰

Uppdraget hade kommit från Marcus Wallenberg. Han hade varit engagerad i SAS redan från tiden för dess skapande och hade bibehållit sitt engagemang, som en av tre medlemmar i bolagets ”ordförandetriumvirat”,²¹ och han gjorde ”ett allvarligt försök till påverkan” av den utredning som han gett till IUI.

Han hade uppfattningen att Jordbro avgjort var att föredra och väntade sig att vår utredning skulle ge stöd för den åsikten, som han drev i diskussioner med statsmakterna och kommunala organ. Vårt resultat blev alltså ett streck i räkningen för honom. Marcus Wallenberg var inte en person som, när han engagerat sig i en fråga, lämnade någon sten ovänd. Han blev misräknad och förbannad och försökte att påverka mig på alla upptänkliga sätt. I hans fall var dessa sätt inte få. Han förklarade att detta var ett knivhugg i ryggen från institutets sida. Detta institut

¹⁸ Ortmark (2009, s. 241).

¹⁹ Olsson (2000, s. 157).

²⁰ Wallander (1997, s. 279).

²¹ Olsson (2000, s. 301–303).

som han så länge och så kraftfullt hade stött. Dessutom var våra metoder diskutabla. Han hade låtit andra personer köra dessa sträckor och de hade kommit till helt andra resultat osv. osv. Ju mer han bråkade och skällde, ju mer kände jag mig uppfylld av forskningens heliga ande och förklarade att det inte kunde komma på fråga att vi skulle ändra någonting. Det skulle strida mot de grundläggande principerna för institutets verksamhet. Så småningom förstod han att han inte kom någon vart och kastade in handduken. Efteråt talade vi aldrig mer om saken. Han var i fortsättningen ett lika gott stöd för institutet som tidigare.²²

Inte nog med det. I en intervju som SVT-journalisten och -producenten Olle Häger gjorde med honom 2007 betonade Jan Wallander hur Marcus Wallenberg kom att påverka honom professionellt:

Jag har lärt mig väldigt mycket av honom, om företagsledning, tumregler. I familjen Wallenberg spelar historiska erfarenheter en stor roll. ”Pappa gjorde alltid så här och det brukade gå bra.” Jag fick ju honom som ordförande i institutet och vi kom att stå varandra rätt nära. Vi umgicks inte så mycket privat, men jag var med honom ute på hans skärgårdsholme, Stora Björn. Via Dahmén hade vi stark kontakt hela tiden. Jag uppskattade honom väldigt mycket, samtidigt som jag sade mig att han var en djävel på många sätt, när det gällde den hårda hand med vilken han styrde sina företag och deras ledare. Jag upplevde lite av det där på institutet. En specialitet han hade var att han ringde så där klockan fem på lördagsmorgonen och bad att man skulle komma in och redogöra för någonting och förväntade sig då att man skulle ställa upp. Men för min del var det där inte så ofta förekommande.²³

Marcus Wallenberg styrde ”sin” företagssfär med bestämdhet, fasthet och hårdhet. Hans syn på framskridandet i samhället var uppenbart elitistisk. Han ”hade den bestämda uppfattningen, att det var ett litet antal på olika sätt begåvade personer som drev landet framåt. Det gällde därför att få tag på sådana personer och placera dem på viktiga poster. Hans personintresse var därför stort.”²⁴ Detta färgade också hans syn på IUI. Rekryteringsprocessen var en av institutschefens viktigaste uppgifter.

WALLANDERS FORSKNINGSFILOSOFI

I Jan Wallander hade Marcus Wallenberg hittat en självständig institutschef. ”Han var ett föredöme vad beträffar självständighet och integritet, en klippa. San-

²² Wallander (1997, s. 279–280).

²³ Wallander (2007c).

²⁴ Wallander (1997, s. 283).

ningen skulle uppsökas och förmedlas till allmänheten, även om vissa makthavare, till exempel bland finansierarna i näringslivet, blev irriterade”, skriver Åke Ortmark. ”Jag njöt av den atmosfär av oberoende som odlades med sådan framgång i denna miljö. Några svagheter i fronten kunde jag inte upptäcka.”²⁵

Jan Wallander – IUI:s chef 1953–61.
Källa: Jan Wallanders arkiv.

Jan Wallander presenterade sin syn på IUI:s verksamhet inför institutets styrelse i april 1956:

Wallander anförde att enligt hans mening hade institutet tre grundläggande uppgifter. Den första och den viktigaste var att syssla med vetenskaplig forskning rörande ekonomiska problem. Helt naturligt kom denna forskning att koncentreras till sådana frågor som var av speciellt intresse för industrien. Denna verksamhet hade en relativt långsiktig karaktär, vilket var naturligt med tanke på att man här tog upp de grundläggande problemen

Att forskningen skulle vara vetenskaplig innebar givetvis att den skulle bedrivas på ett sådant sätt att den uppfyllde de kvalitetskrav, som man ställde på vetenskapliga arbeten. Det innebar vidare att resultaten skulle publiceras i den mån de uppfyllde de kvalitativa kraven. Denna princip hade så vitt han kände till alltid tillämpats vid diskussionerna av publiceringsfrågor. Principen var viktig med tanke på bland annat andan inom institutet och institutets ställning utåt. Att arbetet vid

²⁵ Ortmark (2009, s. 232).

institutet bedrevs i en vetenskaplig anda hade ju fått den konsekvensen att det fått en ställning av ett fristående icke intressebundet organ. Detta torde vara en viktig förklaring till att man i så stor utsträckning utnyttjats av statliga myndigheter och kommittéer för utrednings- och sakkunniguppdrag.²⁶

Långsiktigheten i det vetenskapliga arbetet innebar ofta att utredningarna tog lång tid. Det låg i sakens natur.

Institutets andra huvuduppgift, som Wallander såg det, var att tillhandagå organisationer och enskilda företag med statistik och ekonomisk information. Vilken omfattning denna del av verksamheten fick ha berodde på vilka resurser som vid olika tidpunkter fanns tillgängliga inom institutet respektive huvudorganisationerna (Svenska Arbetsgivareföreningen och Sveriges Industriförbund). Servicefunktionen fick inte inkräkta för mycket på den grundläggande forskningen, men det var värdefullt för institutet genom att det tillförde kunskap om de problem som fanns ute i industrin. Den tredje uppgiften för IUI var att utbilda folk. Unga ekonomer som anställdes vid institutet fick syssla med problem som var av relevans för näringslivet, och det hade i praktiken visat sig att många av dessa ekonomer senare blivit högst användbara för industrin.

I en artikel i *Skandinaviska Bankens Kvartalskrift* 1958 redogjorde Wallander återigen för IUI:s målsättning och verksamhet, som han själv uppfattade den.²⁷ Han började med att konstatera att institutet finansierades i lika delar av Svenska Arbetsgivareföreningen och Sveriges Industriförbund och därutöver av medel som inflöt som ersättning för specialundersökningar för vissa företag eller industrigrupper, men därefter fastslog han emfatiskt att IUI var en fristående forskningsinstitution som arbetade på samma sätt som en forskningsinstitution som var knuten till ett universitet eller en högskola. Detta var inte självklart:

Vid besök av utlänningar visar det sig ofta svårt att klargöra, att det faktiskt förhåller sig på detta sätt. Det är naturligt för dem att föreställa sig, att en institution som är finansierad av två näringslivsorganisationer i sin forskningsverksamhet också bör präglas av dessa organisationers subjektiva inställning till olika problem. De har svårt att tro att inte ”näringslivssynpunkter” måste färga framställningen i redogörelserna för institutets undersökningresultat och att det inte finns någon tendens att undertrycka sådana resultat som kan tänkas vara mindre behagliga ur näringslivets synvinkel.²⁸

²⁶ *Protokoll* (1956a, s. 2).

²⁷ Wallander (1958e). Detta var inte den enda presentation av IUI:s verksamhet som Wallander gjorde. Jfr. t.ex. också Wallander (1953b).

²⁸ *Ibid.*, s. 53.

Wallander hänvisade till IUI:s stadgar, som fastslog oberoendet, men framhöll också att det var tillämpningen av stadgarna – praxis – som bestämde hur det till syvende og sidst förhöll sig. Han framhöll vikten av att ha doktorsavhandlingsstandard som norm och av att resultaten publicerades så fullständigt som möjligt, en övertygelse som han var säker på delades av institutets huvudmän. IUI var inte heller något institut som bara levererade beställningsarbete, utan huvuddelen av forskningen var av långsiktig natur.

IUI:s uppgift var att bedriva tillämpad forskning på hög nivå.²⁹ I den dedikation han skrev till Göran Albinsson Bruhner i första bandet av sina memoarer refererar Jan Wallander till IUI och SNS som ”våra gemensamma universitet”.³⁰ I boken beskriver han den forskningsfilosofi som han tillämpade på IUI – en filosofi som han till stor del själv lärt sig på institutet under de år på 1940-talet när han skrev sin avhandling om skogsindustrins arbetskraftsproblem där.³¹ Han hade att försvara och förklara institutets verksamhet inför en styrelse som befolkades av näringslivets män och som, i likhet med ordföranden Marcus Wallenberg, gärna otåligt efterlyste resultat:

Inte sällan var det en smula prövosamt för styrelsen att våra forskningar drog ut så mycket på tiden. Skulle vi aldrig bli färdiga? För att knyta an till deras egen begreppsvärld brukade jag säga till styrelsemedlemmarna att satsning på forskning var en ovanligt riskfylld företagaverksamhet. Det betydde att man satsade på en ny produkt som man inte visste hur lång tid det skulle ta att få fram, inte hur mycket den skulle kosta och inte hur den kunde komma att se ut. Det fanns alla chanser att forskningen visade något helt annat än man väntat sig när man startade. I själva verket var det själva poängen med verksamheten att det skulle vara på det viset, annars behövde man inte forska.³²

Forskningsresultat var inget man hasplade ur sig på en kafferast. Arbetet måste bedrivas metodiskt och långsiktigt. Wallander beskriver hur han själv under sina båda perioder på IUI fick lära sig vikten av ett vetenskapligt förhållningssätt till samhällsproblemen. ”Jag fick lära mig att frigöra mig från konventionella föreställningar om verkligheten och sammanhangen i den mån de saknade grund i

29 Alla var inte överens om att det lyckades. ”Vi tyckte nog att IUI låg lite för nära näringslivet. Det var mera utredningsuppdrag än forskning, inte genuin, obunden forskning” (intervju med Per-Jonas Eliäson, 6 november 2017).

30 Det var säkerligen ingen tillfällighet att Jan Wallander, efter att ha blivit vd för Sundsvallsbanken 1961, engagerade gamla IUI:are för att skriva var sin uppsats i boken *Norrländska framtidsperspektiv* (Albinsson m.fl, 1964a). Boken kan ses som en uppföljning av den stora Norrlandsutredning som gjordes på institutet på 1940-talet. (Den senare behandlas i Carlson och Lundahl, 2014, kapitel 8–11.)

31 Wallander (1948).

32 Wallander (1997, s. 315–316).

fakta. Och att hålla fast vid den uppfattning jag kommit fram till efter noggrann prövning även om den stod i strid med vad som då var gängse.”³³

Det fanns dock en gräns för hur lång tid arbetet fick ta. Det finns något som heter forskningsekonomi, men det var inte givet att forskarna själva förstod termens innebörd. Wallander hade inte bara att hålla styrelsen lugn och på gott humör. Han måste dessutom inom institutets väggar tampas med en skock egensinniga figurer som hade värderingar som i värsta fall var rakt motsatta dem som framfördes av näringslivsfolket. Det var inte det enklaste. ”... det fanns ... en risk att dessa forskartyper som så mullvadsaktigt grävde sig ner i sina omfattande material till slut bara kom upp med en gammal tennisboll”, skriver han. ”Att leda forskare och att få dem att inom rimlig tid prestera förstklassiga resultat, är en uppgift ungefär av samma art som att sköta en opera eller en teater. Det är som bekant inte det lättaste. I jämförelse därmed är skötseln av en bank enkel.”³⁴

I sin bok om ledarskap skriver Wallander:

En forskningsinstitution är en utpräglad anti-auktoritär inrättning. Det är något av forskningens livsluft att misstro auktoriteter. Forskarna utgår i princip från, att vad chefen säger måste vara fel. För chefen gäller det därför att arbeta sig igenom det naturliga motstånd som förslagen möter. Det är nyttigt och lärorikt. Samtidigt har det fördelen att man får sina idéer ordentligt prövade. Man kan lugnt utgå från att det kommer att finnas ett stort antal intelligenta personer som anstränger sig att finna svagheter i uppläggnigen. Klarar idéerna detta stålbad är de förmodligen hållbara.³⁵

I en av de intervjuer som Åke Ortmark gjorde med honom utvecklar han resonemanget:

Det betyder att jag var väldigt van vid och inställd på att alla förslag och idéer jag hade så måste jag kämpa mig igenom en lång diskussion med dessa intellektuellt livaktiga personer. Det var ju lite jobbigare. När jag sedan kom till Sundsvallsbanken trodde jag att det var likadant, men till min stora förvåning så var det så att om jag sade, kan vi inte göra så här, så sade alla detsamma. Det var ungefär som att skära med en varm kniv genom smör. De hade en helt annan attityd. Forskarna hade inte den och borde inte ha den heller. Det var intellektuellt stimulerande och livgivande. Men sedan är forskare lite som konstnärer. Är de duktiga så är de innovativa personer med fantasi, uppslag och idéer, med förmåga att tänka annorlunda, fyllda av ett starkt begär att forska och få fram sanningen, vrida och vända

³³ Ibid., s. 318.

³⁴ Ibid., s. 316.

³⁵ Wallander (1990, s. 43–44).

och ständigt ifrågasätta. Dardels, målaren, valspråk var: ”Varför inte tvärtom?” och det är ett väldigt bra valspråk för en forskare, att ständigt fråga sig om det som är konventionellt inte är på det sättet. Och det är så att forskarna under arbetet fram till doktorsavhandlingen ... ständigt ansätts av missmod och misströstan, tvivel på den egna förmågan och tvivel på vad de har åstadkommit. Depressioner och sådant ligger ganska nära. En väldigt viktig uppgift hela tiden var att hjälpa dem som jobbade där, att stimulera dem, gå in och sätta sig och prata med dem. Det var en inte oväsentlig del av det hela, eller om man inte gjorde det själv säga till någon annan. Sådana saker som att man satt och drack kaffe ihop, alla de här små kontakterna, är väldigt väsentliga. Jag minns att när vi flyttade så var det viktigt var toaletterna låg. Det är viktigt att du träffar en hel del folk på vägen dit för då får du en anledning att prata med dem. Hela den här atmosfären av ständigt tankeutbyte måste man vårda.³⁶

Forskning var för Jan Wallander mest en fråga om hårt arbete. ”Skickliga forskare skall vara kreativa, ha originalitet och helst en droppe genialitet”,³⁷ men det är inte tillräckligt. Wallander beskriver i en passage i sina memoarer som uppenbart färgats av hans egna lärospån, lätt karikatyrartat, hur unga forskare, i början av sina karriärer, ofta har fullständigt felaktiga föreställningar om vad som väntar dem:

De kommer från universitet och högskolor fyllda av sina glänsande studieframgångar. Nu skall de börja med empirisk forskning. De föreställer sig gärna att forskning är en fråga om 90 procent genialitet och 10 procent svett. Huvuddelen av det ganska rutinartade bearbetandet av grundmaterialet vill de helst överlåta på ömma medhjälperskor. Det gäller nu att lära dem att det i själva verket är fråga om 90 procent svett. Det primära är att samla in och bearbeta ett stort grundmaterial. Det är ett trågt, hårt och rätt mekaniskt arbete som ställer stora krav på noggrannhet. Det måste forskarna i stor utsträckning göra själva, så att de verkligen kan sitt material. Det är först då de har chans att dra de intressanta och konstruktiva slutsatserna och formulera de nya hypoteserna och teorierna.³⁸

Som vi redan har framhållit, ingick det i IUI:s filosofi att större undersökningar som utfördes av odisputerad personal skulle hålla sådan klass att de kunde godkännas som doktorsavhandlingar. Institutet utvecklade en egen metod för hur detta skulle gå till, en metod som tillämpades även på andra publikationer från IUI. För det första hölls regelbundna möten varje vecka.

³⁶ Wallander (2007g).

³⁷ Wallander (1997, s. 316).

³⁸ Ibid.

På måndagsmorgnarna sammanträdde vi alla³⁹ i Jans rum och gick igenom allihop, vad de höll på med, vad som hade hänt, om de hade några problem, om de behövde hjälp ... Vid de morgnarna kände säkert Jan att han inte riktigt levde upp till att vara ekonom, på alla de här skrifterna, utan att Naja och Erik Höök kunde mera. Och det gjorde de. Jag kan tänka mig att Jan kände lite olust på de där sammanträdena för han dominerade inte. Han kände sig lite osäker, fast Naja och Erik satte aldrig dit Jan. Det var vänliga diskussioner. Stämningen var vänlig på IUI.⁴⁰

Den andra komponenten i Wallanders metod för att garantera kvalitet bestod i internatsammandragningar av ett antal nyckelpersoner som tillsammans med författarna gick igenom deras manuskript. Centralfiguren i detta arbete var Erik Höök:

Erik Höök betydde väldigt mycket. Han var en klippa. Erik var inte någon fantasifull person som hittade på en massa nya saker, men han hade en väldigt viktig uppgift på institutet. Det var en massa forskare som satt och skrev sina avhandlingar och som behövde, i slutändan inte minst, stor hjälp av ett forskarlag som gick igenom i detalj och ventilerade vad de hade åstadkommit. I det sammanhanget var Erik Höök oerhört värdefull. Han var väldigt noggrann och väldigt kunnig, och han stod ut med att jobba med sådant. Vi hade ett system när forskarna närmade sig slutet, och putsade. Det kunde lätt bli så att det aldrig tog slut för de kom hela tiden på nya grejer, samtidigt som de var fyllda av tvivel på hur det skulle komma att gå på disputationen – på den tiden var det rätt blodiga tillställningar. För att få slut på det hela, för att få det färdigt, på ett sätt som var värdigt institutet, som hade höga ambitioner om vad de som disputerade skulle åstadkomma, så utsågs ett antal personer som tillsammans med författaren och Erik Höök skickades iväg till något hotell, någon vistelse i fjällen, eller ute i skärgården, och isolerades. Det var ungefär som en påvekonklav. Ni får inte komma tillbaka förrän ni har med er ett färdigt och genomarbetat manuskript. Det finns flera professorer som har anledning att vara väldigt tacksamma mot Erik Höök, som var den som höll i sådana tillställningar.⁴¹

39 Med ett undantag. ”Kalle Jungenfelt deltog inte i diskussionerna av andras projekt. Han var inte med på något enda seminarium när jag var där. Jag tyckte inte att det var att vara solidarisk med de andra. Han upplevde nog miljön där som besvärlig eftersom han var socialdemokrat. Men han fick ju lön och IUI betalade tryckningen av hans avhandling och jag tyckte det innebar att man skulle ställa upp även för andra, eftersom alla andra ställde upp för honom. Men det gjorde han aldrig. Han blev kallad till sammanträden, måndagsträffar, men han ställde aldrig upp. Han var illojal. Det var bättre att han lämnade oss och fick klart avhandlingen, för han passade inte in” (intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017). Det var säkerligen ingen tillfällighet att Jungenfelt avböjde att medverka i den jubileumsskrift som Institutet för Näringslivsforskning gav ut 2009, och till vilken de gamla medarbetarna hade inbjudits att skriva ner sina hägkomster från IUI-tiden (intervju med Magnus Henrekson, 21 mars 2019).

40 Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

41 Wallander (2007g).

Jag har själv, både som författare och som gruppmedlem, varit med om många sådana sessioner där dag ut och dag in utsagor och teorier fingranskats, ifrågasatts och stötts och blötts tills vi kommit fram till formuleringar som alla kände var riktiga, klagörande och hållbara.⁴²

PERSONALEN

Industriens Utredningsinstitut låg under Jan Wallanders chefstid på Malmtorgsgatan 8, tre trappor.

En grupp begåvade forskare och ett antal utredningar under arbete var det arv som jag fick då jag på hösten 1953 satte mig i Ingvars chefsstol i hörnrummet tre trappor upp i Industriförbundets hus vid Malmtorgsgatan. Stolen hade jag sett många gånger från andra hållet. Nu kunde jag konstatera att den blivit ganska nött. Framme vid fönstret fanns ett litet bord, där jag kunde äta de lunchsmörgåsar jag hade med hemifrån och prata med besökare. Runt hörnet låg det gamla Brunkebergstorg med Färg och Form och HSB:s kontor, Televerkets stora hus i fonden och till vänster Hotell Gillet. Bredvid hotellet fanns till vänster över en gård en ingång till en liten teater. Därinne spelade Casinogänget sina revyer. Mitt på torget tronade den gamla Brunkebergspumpen och runt om fanns ännu de stenkar där droskkuskarna förr i världen vattnade sina hästar.⁴³

Den fysiska miljön var kanske inte den bästa, åtminstone om man får tro Göran Albinsson Bruhner:

IUI:s lokaler i Industriförbundets hus vid Malmtorgsgatan förde tankarna till en ganska trist offentlig institution. En korridor med ljusgula väggar ledde till mitt lilla rum. Ambitiös och morgonpigg arbetade jag stundom på söndagsförmiddagarna. En gång vandrade jag längs korridoren i sällskap med en nyligen vaccinerad fyraårig dotter. Plötsligt kramade en liten hand min näve: ”Ingen polipruta, far! Ingen polipruta, far!”⁴⁴

IUI hade också ett andra kontor – på Västra Trädgårdsgatan 19. Lokalsituationen var långt ifrån idealisk. På IUI:s styrelsesammanträde i november 1953 anmälde Jan Wallander att institutet drogs med lokalsvårigheter:

Sålunda måste konferensrummet i stor utsträckning utnyttjas av forskarpersonalen även för andra ändamål än sammanträden, vilket medförde betydande olägen-

⁴² Wallander (1997, s. 31).

⁴³ Wallander (1997, s. 287).

⁴⁴ Albinsson Bruhner (2009, s. 200).

heter. Det starka behovet av täta och informella kontakter mellan forskarna inom institutet hade också blivit lidande på uppdelningen av lokalerna på Malmstorgsgatan och V. Trädgårdsgatan.⁴⁵

Wallander fick styrelsens bemyndigande att undersöka huruvida det gick att anskaffa mera ändamålsenliga lokaler åt institutet. I september 1954 kunde han meddela att institutet fått möjlighet att förvärva en bostadsrätt på 10–12 rum belägen på Sveavägen 45 på förmånliga villkor. Styrelsen godkände förvärvet.⁴⁶

⁴⁵ *Protokoll* (1953c).

⁴⁶ *Protokoll* (1954b). Styrelsen och huvudorganisationerna var generösa med finansieringen av IUI. Alla tyckte emellertid inte att detta var så bra. 1960 hade bruksdisponenten Bror Lagercrantz på Wirsbo Bruk, tillika vid tiden ordförande för Industriförbundet, kommit med i styrelsen för IUI och för den gemensamma verksamhet som dessutom innefattade Industriens Produktionsråd, Industriens Preststjänst och Industriens Försvarsbyrå. Lagercrantz såg uppenbarligen kostnadsjakt vara den mest angelägna verksamheten. Ett internt protokoll, med en tydligt road Lars Lidén vid pennan, från ett sammanträde med styrelsen för den gemensamma verksamheten från november 1960 (*Internt protokoll*, 1960b) framför honom i full frihet:

Lagercrantz begär genast ordet och utvecklar mycket kraftiga betänkligheter mot att kostnaden för IUI och övrig Gemensam Verksamhet tilläts stiga på detta sätt. Kan det vara rimligt, frågade han, att organisationerna tilläts svälla som sker. Han var för sin del inte beredd att acceptera det här pratet om "automatiska utgiftsökningar". Det måste bli ett stopp någon gång. [...] Han saknade den goda viljan att hålla kostnaderna nere och ansåg att styrelsen principiellt måste ta ställning till organisationernas hela verksamhet.

Wallenberg påpekade att höjningarna i år nästan uteslutande hänför sig till ATP och nya huset. Han riktade en direkt fråga till föregående talare och undrade: "Vill bruksdisponent Lagercrantz att vi skall minska antalet utförda jobb?"

Lagercrantz: Ja! Om det är nödvändigt, ja!

Wallander begärde ordet och talade om att styrelsen en gång om året brukar diskutera alla institutets pågående och planerade arbeten. Så skedde senast i Västerås och Wirsbo den 7 resp. 8 juni i år. Därvid hade bl.a. just Lagercrantz önskat mer PR-verksamhet i syfte att bättre sprida utredningsresultaten. "Det är något vi gärna skulle vilja göra men sådant kostar pengar."

[*Bertil*] *Kugelberg* betecknade i lätt ironisk form Lagercrantz besparingsutgjutelser som resultat för den personlighetsklyvning Industriförbundets ordförande [Lagercrantz] måste vara utsatt för dessa dagar. Å ena sidan organisatorisk expansion på alla områden. Å den andra en strävan att hålla de ständigt stigande kostnaderna inom rimliga gränser. Från Arbetsgivareföreningens sida har man inte hyst lika starka farhågor för den Gemensamma Verksamhetens utbyggnad, ehuru man även där vid budgetsammanträdena hört betänksamma röster. När det kommer till kritan, menade Kugelberg, har emellertid SAF:s styrelse alltid uttalat sin tillfredsställelse med det arbete som utförts och beviljat de behövliga anslagen.

Efter att ha gått på denna tredubbla pump tror man kanske att Lagercrantz skulle ha gett sig, men icke:

Lagercrantz fortsatte att spela sin roll som budgetkirurg, även om han nu inledde varje stormanlopp med en lång harang om att han avskydde sin roll. Han sade sig inte förstå det där att vi kunde visa överskott samtidigt som vi hade behov av ökade anslag. *Wallander* ryckte in och förklarade än en gång hur det ligger till. "Svårigheten att i detalj förutberäkna en så omfattande verksamhet som IUI:s har talat för att låta smärre överskott ett år slås ut mot underskott ett annat."

Detta ledde till att Västra Trädgårdsgatan i maj 1955 ersattes av Sveavägen 45. ”Platschef” där blev Erik Höök.

IUI:s lokalproblem var emellertid inte slutgiltigt lösta. Det var långt ifrån idealiskt att ha verksamheten förlagd till två olika ställen. I februari 1960 anmälde därför Jan Wallander för sin styrelse att avsikten var att i början på 1961 flytta över till tredje våningen på Industriförbundets nya hus på Artillerigatan 34. Där skulle IUI få disponera 24 rum, samma antal som man redan hade, på en något mindre, men sammanhållen, totalyta. Wallander höll öppet för anskaffning av ytterligare lokaler om de nya skulle visa sig otillräckliga. Styrelsen ställde sig bakom förslaget och beslöt att hos huvudorganisationerna äska medel som täckte de kostnadshöjningar som flytten skulle föra med sig.⁴⁷

Under Jan Wallanders chefsperiod hade IUI en personalstyrka på mellan tjugofem och trettio personer. Wallander beskriver själv situationen 1958:

Till Industriens Utredningsinstitut är för närvarande knutna 28 personer. 15 av dessa är akademiker, som på heltid sysslar med forsknings- och utredningsverksamhet vid institutet, 8 personer har kameral och kontorsteknisk utbildning och svarar för räkne- och skrivarbetet i samband med undersökningarna. Återstående 5 utgörs av vetenskapsmän som tidigare varit anställda vid institutet och som har lång erfarenhet av forskning. De är nu antingen tillfälligt knutna till institutet i samband med någon speciell undersökning eller biträder fortlöpande som rådgivare vid uppläggnings och genomförandet av olika undersökningsprojekt.⁴⁸

REKRYTERINGEN

Jan Wallander såg tillbaka på sin cheftid som ”en lycklig tid på många sätt”:

Jag lärde mig väldigt mycket. Jag var en sämre ekonom än de jag skulle vara chef för, så jag fick sätta mig själv på skolbänken.⁴⁹ Erik Dahmén lärde jag mig mycket av. Han var en mycket bra lärare. Det var inte snabbt och blixtrande utan det gick lite långsamt, men han borrade sig fram. Ragnar Bentzel var en annan.⁵⁰

Lagercrantz menade här att det alltid ligger en latent fara i att kostnadssidan tillåts växa mer lättvindigt när man vet med sig ha överskott på verksamheten: Därför borde uppkomna överskott kvittas direkt.

Uppenbarligen lyckades Lagercrantz driva igenom kvittningsprincipen, men han var fortfarande inte klar med sin granskning: ”*Lagercrantz* frågade sig hur det ligger till med attest av räkningar hos den övriga Gemensamma Verksamheten. ”Vad sker om någon kommer med en stor krognota?”

⁴⁷ *Protokoll* (1960a).

⁴⁸ Wallander (1958e, s. 56).

⁴⁹ Erik Lundbergs kommentar till utnämningen av Jan Wallander som chef för IUI var: ”Nu har de ingen ekonom som chef för IUI” (intervju med Lars Nabsseth, 18 december 2017).

⁵⁰ Wallander (2007c).

När Wallander, nästan femtio år senare, skrev en bok om att leda och organisera företag, preciserade han sina utgångspunkter:

Det grundläggande problem man ställs inför när man ska organisera ett företag eller en samhällelig verksamhet är hur man ska förmå ett antal människor att på ett harmoniskt sätt samverka med varandra och sträva mot det uppsatta målet och göra detta med glädje, engagemang och till och med entusiasm.⁵¹

IUI:s största tillgång var dess personal. Den var kvalificerad. Marcus Wallenbergs syfte med att se till att IUI värvade duktiga forskare var dock inte enbart, och kanske inte ens i första hand, motiverat av en önskan om att institutets undersökningar skulle hålla hög klass.

För honom var det en viktig uppgift för IUI att dra till sig begåvningar av god akademisk kvalitet. I sitt arbete vid institutet kom de sedan att syssla med olika undersökningar rörande näringslivets problem, fick förståelse för dessa och fick kontakt med det praktiska livets män. Detta gav dem en erfarenhet och en intresseinriktning, som de sedan förde med sig ut i livet. På så sätt skulle sådana människor kunna bli till stor nytta för näringslivet.⁵²

Som Wallander skriver, blev "[d]etta syfte från hans sida också i hög grad tillgodosett".⁵³ Industriens Utredningsinstitut var ingen slutstation i karriären. Tvärtom. De som hade den största fallenheten för akademiskt arbete och lockades av detta gjorde karriär vid universiteten. De fortsatte på forskarbanan. Andra, inklusive Jan Wallander själv, gick till näringslivet och dess organisationer eller till medievärlden. "IUI var på många sätt en mellanstation för dem som jobbade där", säger Lars Nabseth. "Man skulle inte stanna där. Det var en nyttig skola. Jag upplevde det som om jag utvecklades ordentligt själv."⁵⁴ Wallander kallar i sina memoarer IUI för en "plantskola".⁵⁵

Jan Wallander lyckades övermåttan väl med att hitta duktiga forskare. "Listan över dem som under min tid på ett eller annat sätt var knutna till institutet är en mycket imponerande förteckning", skriver Wallander i sina memoarer.⁵⁶ En del hade han, som han själv framhåller, fått arva, som Erik Höök, som hade rekryterats av Ingvar Svennilson 1948, och Alv Elshult, som kommit till institutet året

⁵¹ Wallander (2002, s. 12).

⁵² Wallander (1997, s. 283).

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

⁵⁵ Wallander (1997, s. 283).

⁵⁶ Ibid., s. 283–284.

därpå. Under 1951 hade Jonas Nordenson anställt Kurt Eklöf, under 1952 Lars O. Andersson, Stig Rydorff, Lars Nabseth och Odd Gulbrandsen. Jan Wallander rekryterade emellertid själv under sin tid som chef för IUI en rad begåvade, fantasifulla och mångsidiga forskare. De var i regel projektanställda, med undantag för de medarbetare som höll på med konjunkturbedömning, som var ett återkommande inslag i institutets verksamhet.

Av dem som Wallander anställde blev fem med tiden professorer: Albert Danielsson (1954–56) i företagsekonomi på Handelshögskolan i Göteborg 1966–69 och i industriell ekonomi och organisation på KTH 1969–97, Bengt Rundblad (1954–63), i arbetsmarknadssociologi vid Göteborgs universitet 1977–89, Bengt Höglund (1957–66), i nationalekonomi vid Lunds universitet 1970–87, Leif Mutén (1959–68) i finansrätt med finansvetenskap vid Uppsala universitet 1961–70, och i internationell skatterätt på Handelshögskolan 1991–95, och Karl Jungenfelt (1961–65) i nationalekonomi vid Handelshögskolan 1972–96.

Albert Danielssons tid på IUI blev kort. Där fick han delta i studier om industrilokalisering, och hjälpa Lars Nabseth med dennes arbete om arbetstidsförkortning. Han deltog även i bryggeriutredningen.⁵⁷ Danielsson lämnade emellertid institutet efter minde än ett och ett halvt år för att efter ett år vid Columbia i New York och Berkeley, fortsätta sin forskning vid Handelshögskolan, där han 1963 disputerade för Paulsson Frenckner på avhandlingen *On Measurement and Analysis of Standard Costs*.⁵⁸ Efter att ha varit docent två år på Handels tillträdde han professurerna i Göteborg och på KTH. På KTH var han pådrivande för upprättandet av en linje för industriell ekonomi.

Bengt Rundblad stannade betydligt längre, ett helt decennium. Han hade en fil. lic. från Uppsala och hade studerat för Talcott Parsons vid Harvard. Under sina år på IUI deltog han först i den mycket uppmärksammade studien *Bilägaren och bilen*⁵⁹ och skrev därefter också sin doktorsavhandling om arbetskraftsrörlighet på den lokala arbetsmarknaden där.⁶⁰ Rundblad disputerade 1964. Då hade han redan lämnat IUI för sociologiska institutionen vid Göteborgs universitet.

Bengt Höglund hade tagit en pol. mag. i Lund 1951 och en fil. lic. i nationalekonomi där för Johan Åkerman 1954. Han hade varit vid Princeton 1956–57, där han gick på Oskar Morgensterns kurs i spelteori, William Baumols i matematisk ekonomi och Carl Hempels i vetenskapsteori. När han kom tillbaka till Sverige anställdes han vid IUI för att tillsammans med Lars Werin vid konjunkturinstitutet göra den första input-output-studien av den svenska ekonomin. Efter

⁵⁷ *Betyg* (1957).

⁵⁸ Danielsson (1963).

⁵⁹ IUI (1956).

⁶⁰ Rundblad (1964).

att ha disputerat i Lund 1968 blev han först preceptor där och från nästa år, när preceptorstiteln avskaffades, biträdande professor, för att 1979 befordras till professor. Han gick i pension 1987.⁶¹

Precis som Bengt Rundblad och Bengt Höglund hade Leif Mutén en lång association med IUI. Han hade just hade disputerat på en avhandling i finansrätt, *Inkomst eller kapitalvinst: Inkomstskatteproblemet vid obligations- och fastighetsaffärer*,⁶² och blivit docent vid Uppsala universitet. På IUI ägnade han sig främst åt företagsbeskattning. 1968, samma år som han lämnade IUI, för att bli *senior advisor* på Fiscal Affairs Department vid IMF i Washington, utgavs hans *Bolagsbeskattning och kapitalkostnader*.⁶³ När han efter tjugotre år kom tillbaka till hemlandet tillträdde han professuren i internationell skatterätt på Handelshögskolan, där han stannade till sin pensionering 1995. Mellan 1997 och 1999 var han rektor för Stockholm School of Economics i Riga.

I juni 1960 beslöt styrelsen för IUI att anställa Karl G. Jungenfelt för forskning om det industriella framtidskridandet. Jungenfelt hade en jur. pol. mag.-examen från Uppsala 1956 och en fil. lic. i nationalekonomi från samma universitet 1960. Han hade varit anställd vid Finansdepartementet för arbete på 1959 års långtidsutredning 1959–60. Jungenfelt skrev sin doktorsavhandling *Löneandelen och den ekonomiska utvecklingen*,⁶⁴ om lönernas andel av den svenska nationalinkomsten, under sin IUI-tid och disputerade på den 1966, året efter att han lämnade institutet. Han blev professor i nationalekonomi på Handelshögskolan 1972 och stannade kvar där till sin pensionering 1996.

Två av Wallanders rekryter blev kända journalister. Den förste var Åke Ortmark (1954–58). Han var civilekonom från Handelshögskolan och hade arbetat på *Svenska Dagbladets* ekonomiredaktion. Ortmarks uppgift var inte att forska utan att popularisera och föra ut IUI:s utredningar till en bred allmänhet, vilket han gjorde inte minst genom sina regelbundet återkommande krönikor i *Industria*. Från IUI gick han till Sveriges Radios televisionsavdelning. Där blev han snabbt legendarisk, som förnyare av svensk journalistik. Tillsammans med Herbert Söderström lanserade han den närgångna ”skjutjärnsjournalistiken” i Sverige och som ett av de ”tre O:na”⁶⁵ grillade han svenska partiledare på tv under en följd av år. Hans välkända svit av ”maktspelsböcker” fick en vid läsekrets. Under tiden arbetade Ortmark på Sveriges Television, med vissa avbrott. Mellan 1974 och 1976 var han chefredaktör för *Veckans Affärer*. 1984 var han på *Dagens*

61 För en biografi över Höglund, se Sandelin (2019).

62 Mutén (1959).

63 Mutén (1968).

64 Jungenfelt (1966).

65 De andra två var Lars Orup och Gustaf Olivekrona.

Nyheter. 1987 gick han till kabeltv-kanalen Executive Channel och när denna 1997 blev en del av TV8 följde Ortmark med. Mellan 2006 och 2008 var han knuten till Axess TV.

Göran Albinsson (sedermera Albinsson Bruhner), filosofie studerande från Stockholms Högskola, anställdes 1955, på rekommendation av Ingvar Svennilsson. Han var en osannolik rekrytering eftersom han inte hade mer än två betyg i nationalekonomi när han kom till institutet. Albinsson stannade till 1966. Följande år blev han vd för SNS. Dessförinnan hade han (1962) hunnit ta filosofie licentiatexamen i nationalekonomi på en avhandling om svensk populärpress.⁶⁶ 1973 gick han till *Svenska Dagbladets* redaktionsledning, 1980 blev han chef-redaktör för *Dagens Industri*. Tre år senare gick Albinsson tillbaka till *SvD*, först som chef för näringslivsredaktionen, och därefter som kolumnist på ledarredaktionen. 1998 disputerade Göran Albinsson Bruhner vid Göteborgs universitet på en avhandling om dagspressens politiska ekonomi.⁶⁷

Flera av de medarbetare Jan Wallander rekryterade gick vidare till den privata eller den offentliga sektorn. John Ekström (1955–62), pol. mag. och civilekonom från Handelshögskolan arbetade på den svenska EEC-delegationen i Bryssel, Lars Lidén (1957–61), institutsekreterare 1959–61, skrev om skiftarbete inom verkstadsindustrin och prisdifferentiering inom handeln, innan han blev Axel Ive-roths högra hand på Industriförbundet och vice vd på Esselte. Jan Gillberg (1957–62), som under sin IUI-tid främst ägnade sig åt utvecklingen av den svenska televisionen och oljans plats i den svenska ekonomin, blev sedermera vd för Sveriges Marknadsförbund och utgivare av tidskrifterna *Origo* och *DSM* (ursprungligen *Den Svenska Marknaden*, senare *Debatt*, *Sanningssökande*, *Mediakritik*).⁶⁸ Lars Kritz (1960–76), delade sina IUI-år mellan att efterträda Lars Lidén som sekreterare (1961–66) och att skriva om den svenska transportsektorn. När han slutade på institutet blev han först utredare på Industridepartementet och därefter, vice vd på Industriförbundet.

Allra bäst gick det för Lars Wohlin, som 1979–82 var riksbankschef. Han kom till IUI 1960 och stannade i första omgången till 1972. Under denna tid skrev han sin doktorsavhandling, *Skogsindustrins strukturomvandling och expansionsmöjligheter*, som han försvarade vid Handelshögskolan 1970.⁶⁹ 1972 blev Wohlin chef för SAF:s ekonomiska sekretariat. Mellan 1973 och 1976 var han IUI:s chef, innan han blev statssekreterare för moderatledaren Gösta Bohman på ekonomi-

⁶⁶ Albinsson (1962).

⁶⁷ Albinsson Bruhner (1998).

⁶⁸ Han är dessutom upphovsman till märkliga teorier om Ivar Kreugers död (Gillberg, 2007) och Estonias förlisning (Gillberg, 2006).

⁶⁹ Wohlin (1970).

departementet. Efter tiden på Riksbanken blev han vd för Stadshypotek (1983–96), Nordenchef för Dresdner Bank. Wohlin valdes till Europaparlamentet för Junilistan 2004, för att 2006 gå över till Kristdemokraterna och representera dem i parlamentet till 2009.

SEMINARIEANDAN

IUI-medarbetarna är samstämmiga i sitt omdöme. Det var två personer som betydde mer än de andra för institutet under Jan Wallanders tid. Den ene var Ragnar Bentzel. Den andre var Erik Höök.

Jag vill framför allt säga att på institutet fick man på nära håll se stora elefanter dansa. Man lärde av dem. Den ivrige kunde till och med efter förmåga delta i piruetterna. Det fanns en del små elefanter också, och några halvstora, men det är bjässarna som har stannat i minnet, sådana som Naja, alltså Ragnar Bentzel, och Erik Höök.⁷⁰

Sagesmannen är Åke Ortmark. Han fortsätter:

Erik och Naja var skeptiker. Det var en upplevelse att sitta vid deras fötter och höra dem nagelfara halvfärdiga manuskript vid seminarierna. Naja var i allmänhet snällare än Erik, om inte i sak så i sina formuleringar. Hans något tankspridda attityd hade en speciell effekt. Han var under den perioden, som man kan förstå, mest road av tankarna kring sin egen akademiska karriär, inkluderande den professur han ännu inte fått, och ibland kunde församlingen få intrycket att han inte läst de förelagda pappren med den ambition som författaren ansåg motiverad. Men det visade sig vara ett misstag. Naja syntes vakna, det blixtrade under den yviga kalufsen, och han ställde frågan varför man inte lika gärna kunde påstå motsatsen. Om det var så att man sökte sanningen, om man ville veta hur det förhöll sig där ute i verkligheten. Naja föreföll ofta vara road av denna verklighet, i varje fall på formaliserad nivå, och kanske till och med av människornas villkor. Det är ju det som gäller i slutänden.⁷¹

Ragnar Bentzel, som aldrig kallades för något annat än Naja, hade kommit till IUI 1948 för att inom ramen för projektet ”Utvecklingslinjer i svensk ekonomi” arbeta på sin doktorsavhandling om inkomstfördelningen i Sverige. Han hade en gedigen både ekonomisk och statistisk utbildning från Uppsala, med en licentiatavhandling i statistik för Herman Wold.

⁷⁰ Ortmark (2009, s. 229).

⁷¹ Ibid., s. 232.

Åke Ortmark var imponerad:

Naja Bentzel var så framstående att han kunde ha en avspänd hållning till matematiken. Jag kan bara instämma i de karakteristiker som ges i skriften *IFN/UII 1939–2009*⁷² av Naja, att han var precis så briljant, vänlig, omtänksam och intresserad av människor som han beskrivs som. Naja var en underbar person och han betydde väldigt mycket för institutet och för Jan, när Jan behövde stöd, i de matematiska svängar som aktualiserades i olika undersökningar. Där var Naja en klippa för alla. Det är mitt bestämda intryck, mänsklig i sitt sätt, också en klippa som man kunde sätta sig på. Man kunde tryggt vistas i klippans närhet. Man fick hjälp. Det fanns många sådana fall. Jag är mycket imponerad av Naja. Jan måste ha känt den underlägsenhet som vi alla icke-matematiker kände i en framstående matematikers sällskap, någon form av mindervärdeskomplex.⁷³

Åke Ortmark var inte ensam i sin uppskattning av Bentzel. Den delas av Lars Nabseth⁷⁴ och Göran Albinsson Bruhner. ”Naja var väldigt viktig för han svarade för det här jätteprojektet som kom att betyda så mycket för UII och som avsatte många utredningar, konsumtionsprojektet: populärpressen, bilismen, reklamen, TV. Naja var sammanhållande.”⁷⁵

Erik Höök hade läst nationalekonomi i Uppsala för Erik Lindahl och tagit en pol. mag. där 1946. Han kom till UII i slutet av september 1948 och stannade till 1962 då han blev planeringschef i Finansdepartementet och ansvarade för långtidsutredningarna. Under sin tid på UII hann han med att skriva såväl licentiat- som doktorsavhandling.

Erik Höök var Jan Wallanders närmaste man på UII. Han spelade en viktig roll i arbetet med att säkerställa kvaliteten på UII:s utredningar. ”Det är sannerligen många avhandlingsförfattare och senare professorer som har anledning att känna stor tacksamhet för vad de lärt sig av honom”, summerar Wallander själv. Hans ”stora kunnighet, kritiska begåvning och långa erfarenhet” var ovärderlig i de arbetsseminarier som hölls på institutet.⁷⁶ ”Hans kunnighet, noggrannhet och envishet gjorde att inga ofullgångna produkter lämnade institutet.”⁷⁷ Wallander kände sig trygg med Höök i ryggen, och tryggheten spreds även till dem som befann sig längre ner i organisationen. ”Erik Höök var fantastiskt kunnig, positiv och vänlig, och han gjorde ingen skillnad på seniorer och småpojkar”, säger förre

⁷² Henrekson (2009).

⁷³ Intervju med Åke Ortmark, 18 januari 2018.

⁷⁴ Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

⁷⁵ Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017.

⁷⁶ Wallander (1997, s. 317).

⁷⁷ *Ibid.*, s. 323.

rektorn för Handelshögskolan, Per-Jonas Eliäson, som arbetade på IUI tre månader 1957, som assistent på Jan Wallanders bilstudie.⁷⁸

Åke Ortmark beskriver sin upplevelse av seminarierna med Naja Bentzel och Erik Höök i närmast lyriska termer:

Jag ser dem i ett förälskat skimmer och är tacksam för att de stundtals lyfte mig till sin egen nivå. Det var en fascinerande upplevelse, ungefär som att spela tennis med en stjärna. Man hissas upp till en sfär där man långsiktigt inte hör hemma, men det är en njutning så länge det pågår, och när man sedan famlar kring i korridoren utanför seminarierummet anar man att man har varit med om något personlighetsutvecklande.⁷⁹

Jag har nästan inga negativa minnen från IUI. Jag upplevde atmosfären som positiv och glad. Som alltid fanns det människor som slet med problem och tyckte att de inte hade kommit tillräckligt långt idag heller, men bortsett från det var det en glad stämning, vänlig, förtrolig. Forskarna hade möjlighet att gå in till varandra om de kände att de hade fastnat. Det var inte så mycket konkurrensmentalitet. Var och en hade fått sitt egen avskilda projekt. Konkurrens kunde möjligen finnas i början; man slogs om uppdrag.⁸⁰

Andan på IUI var informell. Göran Albinsson Bruhner, som kom från industrigolvet och det militära, fick börja tänka om:

I min fostran ingick att korridorsnack var ett oskick. Men hos IUI skingrades inga pratande grupper när chefen kom inom synhåll. Ständiga tankeutbyten med kolleger är ju ett viktigt inslag i kreativ forskning. Jag var van vid att man såg när folk arbetade: smeden med slägga och bokföraren med reservoarpenna. Men forskare kunde knoga med cigarrett i ena handen och kaffekopp i den andra. Långa kafferaster var inte ineffektiv sysslolöshet utan produktiva spontanseminarier.⁸¹

78 Intervju med Per-Jonas Eliäson, 6 november 2017, *Intyg* (1957), *Betyg* (1961). Per-Jonas Eliäson (född 1934) hade läst sociologi för Boalt och Edmund Dahlström, statistik för Sten Malmquist och nationalekonomi för bland annat Ingvar Svennilson, Erik Lundberg, Gunnar Myrdal och Anders Östlind på Stockholms Högskola. Mellan 1954 och 1957 var han anställd på Konjunkturinstitutet, samtidigt som han gjorde klart sin fil. kand. Meningen var att Eliäson skulle hjälpa Edmund Dahlström med en undersökning om tjänstesektorn, men Dahlström lyckades inte få loss pengar, så i stället började han läsa företagsekonomi på Handelshögskolan. Han blev civilekonom där 1961. 1957 rekryterades han, på Dahlströms rekommendation, till Industriens Utredningsinstitut för att hjälpa till med studien av bilismen i Sverige. När projektet var klart lämnade Eliäson IUI och gick tillbaka till Handelshögskolan, där han sedermera var rektor, mellan 1970 och 1986.

79 Ortmark (2009, s. 229).

80 Intervju med Åke Ortmark, 18 januari 2018.

81 Albinsson Bruhner (2009, s. 200).

CHEFEN

Mycket hängde på chefen. ”Jan Wallander var en respekterad chef, det vill jag påstå. Jag kan inte påminna mig att han vid något tillfälle betedde sig illa mot någon eller var överlägsen”, säger Göran Albinsson Bruhner, ”men han var ju, helt naturligt, också inställd på sin egen karriär. Det var därför som bilboken betydde så oerhört mycket för honom, och titlarna: fil. doktor, och senare docent.”⁸² Det är sant. Wallander har själv berättat om när han 1961 av Erik Huss blev erbjuden att bli vd för Sundsvallsbanken och fick rådet att byta titel: ”Erik framhöll för mig att jag nu borde slänga docenttiteln och titelmässigt bli bankdirektör. För mig med mina akademiska värderingar var det att byta ner sig. Sedan dess har akademiska titlar blivit mer gångbara och jag har bytt tillbaka. En eftergift åt min barnsliga fåfånga.”⁸³

Albinsson Bruhner fortsätter:

För Jan Wallander var IUI ett steg i karriärklättrandet. När bilboken var färdig hade Ortmark i uppdrag att be samtliga medarbetare att skriva någon artikel om den. Det var ett slags solidaritet med chefen. Det konkreta uttrycket för Wallanders ambitioner var bilboken. Han påstod att han hade det ena erbjudandet efter det andra om en professur.⁸⁴

Industriens Utredningsinstitut var en sammanhållen enhet med en speciell anda. Institutet var inte hierarkiskt utan organisationen var ganska platt. Alla hade direktkontakt med chefen. Göran Albinsson Bruhner upplevde att alla var lika. ”Det fanns inte någon konkurrens mellan de anställda. Det handlade inte om att ställa in sig hos chefen så man kunde bli avdelningsdirektör.”⁸⁵

IUI hade en platt projektorganisation. För varje utredning svarade en eller flera medarbetare. När rapporten var skriven upplöstes gruppen. Härav följde att det inom IUI varken fanns revirstrider mellan fast etablerade avdelningar eller karriärstrider mellan anställda som ville bli avdelningschefer. Det var i egenskap av den främste bland likar som Naja före chefsutnämningen stod i spetsen för dem som arbetade med den stora konsumtionsstudien.⁸⁶

82 Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017. ”Men det förutsattes ju att han skulle hålla lite undervisning, och då fick jag uppdraget att för en ringa ersättning hålla en kurs på hans vägnar” (ibid.).

83 Wallander (1990, s. 18).

84 Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017.

85 Ibid..

86 Albinsson Bruhner (2009, s. 202):

Att vårda IUI-andan var viktigt påpekar Göran Albinsson Bruhner:

IUI hade sina lokaler i Industriförbundets hus vid Malmtorgsgatan, men när institutet sedan fick en filial på Sveavägen 45 ville Jan att jag skulle följa med dit. Erik Höök var chef där, men jag skulle hjälpa honom att skapa IUI-anda. Jag var lite äldre och stabilare än de andra juniorerna. Wallander var medveten om riskerna för en organisation med att skaffa sig skilda lokaliteter. Det gällde för honom att ha ombud där.⁸⁷

Jan Wallander lade sig inte i det dagliga arbetet på IUI. ”Hans egen bilbok tog väldigt mycket tid och han var ingen sådan där som gick runt och frågade hur läget var. Han var inte handledare på det sätt som Bentzel var.”⁸⁸ Lars Nabseth gjorde samma erfarenhet:

Jag tyckte att just det var bättre på Handelshögskolan. Där fick man lite ämnen, uppdrag. Jag talade med Roland Artle och Curt Kihlstedt. Men på IUI fick man själv välja ämne. Jag fick inte några förslag. Det var inte lätt att vara 23, 24 år och själv komma på vad man skulle skriva om. Det var inte lätt att göra det med en gång.⁸⁹

Jan Wallanders styrka låg på ett annat plan. Åke Ortmark berättar:

Jan var en intellektuell samtalspartner, på en för mig mycket hög och trivsamt nivå. Jag tycker att han och jag på något sätt fann varandra, kanske beroende på att ingen av oss kunde matematik. Vi hade oturen att komma till institutet under den period då matematiseringen av nationalekonomin slog ner som en bomb hos oss alla som inte hade den bakgrunden. Den ställde till problem både för Jan och för mig. Vi hade inte fått den rätta kontakten med den matematiska mystiken.⁹⁰

Det kan ju alltid uppstå friktion mellan människor som inte passar ihop. För mig gick det bra. Jag kunde inte utmana Jan som ekonom. Jag var ofarlig. Jag kom från en delvis annan värld än de andra, hade en förankring i humanistiska intressefärer, skönlitteratur och konst. Det hade Jan också. Jag blev hembjuden till honom på landet, och i stan. Vi fick en speciell kontakt.⁹¹

Det var dock inte alla medarbetare som uppskattade Jan Wallanders chefsstil. ”Wallander kunde lägga sordin på stämningen”, minns Per-Jonas Eliäson:

⁸⁷ Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

⁹⁰ Intervju med Åke Ortmark, 18 januari 2018.

⁹¹ Ibid.

De interna diskussionerna om aktuella ämnen var mer intensiva när han inte var med. Han var noga med att tituleras docent och han kunde fastna på onödiga småsaker. Vi hade regelbundna kaffe- och tepauser på institutet. Wallander, som var tedrickare, var noga med att te skulle vara med och han retade upp sig om den som kokade téet tog kallvatten i stället för varmvatten. Det drog mer energi. På sommaren 1957 bodde jag ensam i mina föräldrars villa utan tidning. Innanför dörren på IUI låg morgontidningen, men när Jan Wallander fick se mig stå och bläddra i den sade han: ”Morgontidningen läser man hemma.”⁹²

Albert Danielsson var en annan person som, enligt Lars Nabseth, hade en lite ansträngd relation till Jan Wallander:

Han skrev ganska svårförståeligt, filosoferande, spekulativt hela tiden. Det gick inte hem hos Jan. Han skulle skriva avhandling på IUI, var meningen, men det blev inget av det. Jag tror att Jan inte uppskattade hans sätt att formulera sig och tänka. Paulsson Frenckner på Handels var däremot imponerad, så Danielsson flyttade från institutet till Handelshögskolan och disputerade där.⁹³

Det var kanske ingen tillfällighet att både Eliæson och Danielsson placerades på Sveavägen i stället för på Malmtorgsgatan.

Jan Wallander var noggrann med vem som bestämde. Han uppfattades som ”chefen”, på ett sätt som man inte uppfattade hans efterträdare Naja Bentzel. ”Jan hade mera distans. Det fanns en maktmedvetenhet hos honom. Det var chefen som bestämde vilken lön man skulle ha. Erik Höök fick fylla intimeringsfunktionen”, säger Göran Albinsson Bruhner.⁹⁴

Det fanns dock undantag. Albinsson Bruhner var själv ett av dem:

Jag hade hela livet utomordentligt goda relationer med Jan. Jag vet att alla inte hade det, och jag har funderat på orsaken. Jag tror att det hade att göra med dels att jag var lite äldre än många på IUI, dels att jag hade en bakgrund i näringsliv och militär. Jag var inte någon grön doktorand. Han hade en omtänksam sida, men det var lite utvalt. Han fattade tycke för vissa. Umgänget var i långa stycken ett familjeumgänge. Hustrurna följde alltid med på de nordiska nationalekonomiska mötena. Det familjära handlade mycket om att ta hand om familjen. Jag hade familj och tre barn. Då kände Jan att han skulle hjälpa till och stödja och höja lönen. Jag fick successivt påökt. Det var inte varje år utan varje halvår. Då höjde han diskret min lön. Och plötsligt gav han mig ett stort stipendium så jag kunde åka till Haag, Paris, Oxford. Det kom som en blix från en klar himmel,

92 Intervju med Per-Jonas Eliæson, 6 november 2017.

93 Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

94 Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017.

så jag kunde åka runt och bilda mig. Det var inte någon del i något forskningsprojekt.⁹⁵

Ett annat undantag var Lars Nabseth:

Jag var sannolikt gynnad när jag jobbade på IUI under Jan. För mig var det positivt hela tiden, både då jag började leta efter ämne och började skriva avhandlingen och när jag gick lite på sparlåga och var sekreterare. Jag samarbetade utmärkt med Jan. Jag har positiv erfarenhet av honom. Men en gång var han ganska kall. Jag gjorde ett misstag. Jag upplevde att jag inte blev färdig med den där avhandlingen, så jag tänkte göra något annat så jag sökte jobbet som chef för Detaljhandelns Utredningsinstitut, och fick det. Det stod till och med i tidningen. Då tyckte jag att Jan hade en lite kall sida.⁹⁶

Nabseth valde att stanna kvar på IUI och gjorde klar sin avhandling.

Möjligen var Jan Wallander selektiv i sina relationer till IUI:s personal, men det är uppenbart att i de fall han släppte dem in på livet fungerade det. Wallander var väl medveten om vikten av en övertänkt personalpolitik, en politik som syftade till att skapa en känsla av gemenskap, vad som med en sliten term brukar kallas för vi-anda. ”Var det egen spontan gästfrihet eller kopiering av Ingvar Svennilsons solidaritetsbefrämjande bjudningar, som låg bakom Jans invitationer till våningen vid Djurgårdsbron och skärgårdsstallet? Strunt samma. Det väsentliga är att Jan lyckades befördra en arbetsmiljö präglad av trivsel och sammanhållning.”⁹⁷

I sin bok om organisation och ledarskap skrev Wallander 2002: ”Vi är flockovareler. För oss är det viktigt att tillhöra en grupp, att känna delaktighet lika väl som det är mycket smärtsamt att inte få möjlighet till denna delaktighet och kanske även aktivt stötas ut från gruppen, att bli mobbade.”⁹⁸ Med all sannolikhet resonerade han på samma sätt 1953.

Jan Wallander besatt ytterligare en för institutet viktig egenskap. ”Jan var en utomordentligt skicklig förhandlare.”⁹⁹ Han var både uppfinningsrik och planerande. Inget lämnades åt slumpen. Göran Albinsson Bruhner berättar om hur det gick till när Mekanförbundet hade tagit kontakt med IUI för en monografi över verkstadsindustrin:

Genom en generalrepetition gav Jan en lektion i vad han själv lärt för länge sedan.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

⁹⁷ Albinsson Bruhner (2009, s. 201).

⁹⁸ Wallander (2002, s. 21).

⁹⁹ Albinsson Bruhner (2017, s. 103).

Syftet var att få Mekanförbundet att betala så mycket som möjligt av utredningen. Vi provade argumenten och bestämde vem som skulle säga vad och i vilken ordning. Även stolarnas placering diskuterades. Resultatet av den förhandling som följde blev mycket positivt för IUI:s ekonomi. I avtalet ingick att Mekanförbundet skulle köpa minst 2 000 böcker.¹⁰⁰

Viktigast av allt: Jan Wallander lyckades, med benäget bistånd av Naja Bentzel och Erik Höök, väl med att förmedla en vetenskaplig, analytisk attityd till IUI-medarbetarna. Åke Ortmark betonar:

Man mådde bra av att komma till IUI på femtiotalet ... IUI var en institution som förbättrade människor, jag skulle vilja säga förädlade dem. Jag tror att vi, var och en på sin nivå, blev kunnigare och klokare och att vi förkovrade vår eventuellt redan föreliggande analytiska förmåga. Det centrala var att vi tränade in en *attityd*, ett förhållningssätt till verkligheten. Det har med sökandet efter sanningen att göra, det som vi med all rätt kallar sanning.¹⁰¹

Jan Wallander förvaltade arvet från Ingvar Svennilson väl.

Paneldebatt i samband med IUI:s 21-årsjubileum i januari 1960: fr. v. Erik Dahmén, Odd Gulbrandsen, John Ekström, Bengt Rundblad, Jan Wallander, Göran Albinsson, Ragnar Bentzel och Erik Höök (foto: Text o. Bilder).

Källa: IFN:s bildarkiv.

¹⁰⁰ Albinsson Bruhner (2009, s. 207).

¹⁰¹ Ortmark (2009, s. 229).

KAPITEL 8

LÅNGTIDSUTREDNINGARNA

I volymen om IUI 1939–50 ägnade vi fyra kapitel åt Ingvar Svennilsons många aktiviteter med anknytning till planhushållningsfrågan.¹ Slutsatsen blev, i kort-het, att Svennilsons resonemang gradvis försköts från att handla om centralplane-ring i början av kriget, mot ramhushållning under fredsplaneringen och till indi-kativ planering efter kriget. Svennilson blev därefter arkitekten bakom den första svenska långtidsplanen för åren 1947–52/53, en av de många europeiska planer som tillkom i samband med Marshallhjälpen.² Hans djupa insikter i näringslivets strukturer och förmåga att anpassa sin analys till tidens krav gjorde att han lyckades med en balansakt i 1940-talets planhushållningsdebatt som tillvann honom respekt bland planhushållningens såväl anhängare som motståndare. I detta kapi-tel är avsikten att följa planeringsfrågans vidare öden och äventyr inom IUI, hur man deltog i och såg på långtidsutredningarna under 1950- och 1960-talet.

Ingvar Svennilson hade deklarerat att det första långtidsprogrammet, den så kallade fyraårsplanen, ”endast kunde ha karaktären av en relativt osäker framtids-bedömning och i varje fall icke fick tillmätas innebörden av en plan, sådan som man kunde framlägga från de utpräglade planhushållningsländerna”.³ Det var inte så konstigt om utvecklingen avvek från prognosen: ”man glömmet bort, att detta program handlar om tendensen på längre sikt och att det på vägen kan ske förändringar, som innebär avvikelser från den raka vägen mot målet”.⁴ I backspe-geln, ett drygt decennium senare, beskrev Svennilson långtidsplaneringen som ett brett upplagt samarbete mellan myndigheter, näringsliv och forskning och som en kombination av prognos och förslag till riktlinjer för den ekonomiska politi-ken, vilken återspeglade den svenska ekonomins ”medelvägs-typ”.⁵

”Samarbetet mellan de statliga långtidsutredningarna och det privata Indu-striens Utredningsinstitut (IUI) under 1950- och 1960-talet utgör ett intressant inslag i den ekonomisk-politiska kultur, som säkert bidrog till de ekonomiska framgångarna i Sverige under dessa år.” Med de orden inleder Carl Johan Åberg (IUI-anställd 1963–64) en uppsats om IUI:s deltagande i långtidsutredningarna

1 Carlson och Lundahl (2014, kapitel 16–19). Se även Carlson och Lundahl (2017a).

2 SOU 1948:45.

3 Svennilson (1949a, s. 68).

4 Svennilson (1949b, s. 2).

5 Svennilson och Beckman (1962, s. 70).

och konstaterar att ”IUI uppfattades som en självständig *think tank* med en betydande integritet och ekonomisk kompetens som i fråga om kunskaper om produktion och näringsliv knappast alls fanns representerad inom regeringskansliet eller utredningsväsendet”.⁶

1950 ÅRS LÅNGTIDSUTREDNING

Den andra långtidsutredningen, som tillsattes 1950 och omfattade åren 1950–55, leddes av Arne S. Lundberg, tillförordnad kabinettssekreterare på UD. Svennilson var upptagen på annat håll (Genève) men i hans ställe deltog från IUI Jonas Nordenson. Vad han bidrog med är emellertid omöjligt att veta. Planeringens fokus låg på att hålla den totala efterfrågan i samhället inom ramen för tillgängliga resurser och därvidlag var arbetskraftsutvecklingen av särskild betydelse. I en femtonsidig bilaga rubricerad ”Arbetskraftsbalans 1945–1955” försökte Alv Elshult och Erik Höök prognosticera den framtida tillgången på arbetskraft utifrån befolkningsutveckling, förändringar i andelen yrkesverksamma, nettovandring, omflyttning mellan olika näringar och arbetstidsförändringar, allt under antagande om full sysselsättning.⁷ Att just Höök fått detta uppdrag ter sig naturligt mot bakgrund av att han som bäst höll på med ett arbete som publicerades året efter långtidsutredningen, *Befolkningsutveckling och arbetskraftsförsörjning*.⁸

Några omvälvande prognosresultat levererades inte i bilagan. Den låg till grund för en del av utredningens kapitel om ”Allmänna produktionsbetingelser”, i vilken det hette att ”storleken av befolkningen i produktiv ålder under de närmaste fem åren [kommer] att undergå endast obetydliga förändringar” och detsamma gällde andelen yrkesverksamma.⁹ Elshult och Höök reserverade sig föga förvånande för att en prognos av detta slag ”måste bygga på en mängd antaganden om utvecklingstendenserna inom skilda delar av samhällsekonomin”.¹⁰ Det vilar lite av rundgång över uttalandet: Arbetskraftsprognoser betingas av och betingar den samhällsekonomiska utvecklingen.

Under 1956 gav sig Jan Wallander i kast med att jämföra 1950 års långtidsprogram med det verkliga utfallet. Han inledde med några provocerande frågor:

Innan verkligheten ställs mot programmet kan det emellertid finnas skäl att fråga sig vad syftet egentligen var med detsamma. Avsåg man att få fram en plan för dis-

6 Åberg (2009, s. 164). Under sin tid vid IUI publicerade Åberg (1963) en uppsats om möjligheterna att använda statistiskt material för prognoser.

7 Bilagan redovisades i långtidsutredningen som utarbetad vid IUI men utan namngivna författare.

8 Se kapitel 5 i denna bok om utvecklingslinjer i svensk ekonomi.

9 SOU 1951:30, s. 22.

10 Ibid., s. 144.

poneringen av de reala resurserna under den närmaste femårsperioden? En plan som borde uppfyllas med till buds stående medel av statsmakterna och som därför också bleve rättesnöret för den ekonomiska politiken? Svaret på den frågan är varken ja eller nej utan någonstans mitt emellan.¹¹

Wallander noterade att politikerna visat en tydlig tendens, bland annat i statsbudgeten, att hänvisa till långtidsprogrammet för att motivera sin ekonomiska politik. Hösten 1955 hade finansministern i direktiven till långtidsutredningen för perioden 1956–60 konstaterat att den ekonomiska politiken följt långtidsutredningens intentioner och att verkligheten väl motsvarat utredningens beräkningar. Wallander menade därför att svaret på hans fråga låg närmare ja än nej. ”Programmet har verkligen blivit en riktpunkt för den ekonomiska politiken och man har uppfattningen att man väl lyckats uppfylla dess målsättningar.”¹²

Att återge Wallanders jämförelse mellan program och utfall ter sig sextio år efteråt föga meningsfullt. Han ställde sig själv, redan när han gjorde jämförelsen, frågan om den var meningsfull. ”Vid sysslandet med dessa siffror och relativtal får man stundom en känsla av att röra sig i ett överkligt kulisslandskap, att laborera med tecken utan konkret och fattbar innebörd.”¹³ Intressantare är att ta del av Wallanders principiella synpunkter på långtidsprogrammen:

Det har otvivelaktigt varit av stort värde att man på detta sätt låtit några experter sätta sig ner och tänka över vår ekonomis utveckling på litet längre sikt. Man kan dock kanske säga att det ur denna synvinkel hade varit värdefullt om de inte bara uppehållit sig vid ett alternativ utan mera ingående diskuterat även andra tänkbara utvecklingsmöjligheter. Att så inte blev fallet hade sin förklaring däri, att man syftade till något annat och mer än att leverera ett referat från en serie seminariediskussioner om de ekonomiska långsiktisproblemen – man ville göra ett program. Det kan också sägas vara statsmakternas skyldighet att prestera ett sådant.¹⁴

Statens åtgärder hade så ingripande och långsiktiga verkningar att de inte kunde genomföras alltefter stundens krav. Med tanke på det hade behandlingen av 1951 års långtidsprogram inte varit tillfredsställande. Politikerna hade gett uttryck åt en allmänt välvillig inställning till programmet ”och i den mån man därefter har ansett att utvecklingen stämt med programmet har man däri funnit ett rättfärdi-

¹¹ Wallander (1956f, s. 49).

¹² Ibid.

¹³ Ibid., s. 55.

¹⁴ Ibid., s. 54.

gande av den politik man fört”.¹⁵ Wallander menade dock inte att politikerna definitivt skulle binda sig för ett detaljerat program.

Vad det kan bli fråga om är att man säger, att ”om våra förhoppningar om produktionsökning infrias och under förutsättning att inget ... [oförutsett] inträffar i framtiden, så avser vi att försöka föra en politik som leder till ungefär följande disponering av de reala resurserna under de närmaste fem åren. På en hel del punkter kan och/eller vill vi inte försöka dirigera utvecklingen. För dessa områden har vi emellertid gjort en prognos.”¹⁶

Programmet skulle därefter successivt ställas mot den faktiska utvecklingen och vid påtagliga skillnader borde man diskutera huruvida utvecklingen skulle vridas efter programmet eller om programmets målsättning skulle revideras.

1955 ÅRS LÅNGTIDSUTREDNING

Samarbetet mellan långtidsutredningarna och IUI rullade på. Vid ett styrelsemöte i juni 1955 meddelade Wallander att han diskuterat med Ingvar Svennilson som blivit tillfrågad om han ville leda nästa långtidsutredning. Wallander förklarade att utredningen ”skulle närmast få karaktären av en sammanfattning av de olika utredningar som gjorts som delar av den s.k. 60-års-utredningen”.¹⁷ Med 60-års-utredningen avsåg han uppenbarligen programmet om utvecklingslinjer i svensk ekonomi som initierats av Svennilson 1948.¹⁸ I augusti tillsattes 1955 års långtidsutredning med Svennilson som ordförande och en annan tidigare IUI-chef, Ragnar Sundén, som en av ytterligare fyra ledamöter. Tio månader senare rapporterade Wallander till styrelsen att en arbetsgrupp, ledd av Svennilson, haft en serie möten under hösten och våren. Gruppen bestod i huvudsak av ett antal samtida och tidigare IUI-medarbetare: Ragnar Bentzel, Torsten Carlsson, Erik Dahmén, Erik Höök, Lars Nabseth, Bengt Rundblad och Wallander själv.¹⁹ När utredningen publicerades i december 1956 nämndes bland dem som anlitas för särskilda undersökningar Bentzel och Ruist samt tidigare IUI-medarbetaren Gösta Ahlberg.²⁰ Bentzels och Ruists uppdrag var ”att göra en omfattande kartläggning av planeringsläget i industrin för hela femårsperioden 1955–1960”.²¹

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ *Protokoll* (1955, s. 2).

¹⁸ Se kapitel 5.

¹⁹ *Protokoll* (1956a).

²⁰ SOU 1956:53.

²¹ Åberg (2009, s. 168).

Bland de bilagor till långtidsutredningen som publicerades fanns emellertid inga arbeten av IUI-medarbetare.²²

Hur som helst tog utredningen upp flera av IUI:s paradfrågor, som utvecklingen av befolkning och arbetskraft, bilism, produktivitet, konsumtion och inkomster. Den presenterade fem särskilda utredningar om arbetsmarknaden, olika produktionsområden (jordbruk, industri, byggnads, handel, samfärdsel), investeringar, konsumtion och utrikeshandel. Det framgick inte vem som hade utrett vad men det förefaller troligt att IUI-medarbetarna levererat en god del av underlaget för utredningen, vars centrala budskap var att ”den ekonomiska politikens centrala uppgift under de närmaste åren blir att *begränsa ökningen av konsumtionsutgifterna*”.²³ En snabb ökning av den offentliga konsumtionen ansågs emellertid ofrånkomlig varför den politiken måste inriktas på att begränsa den privata konsumtionen och öka såväl offentliga som privata investeringar. Det var en rekommendation som finansminister Gunnar Sträng tog fasta på.²⁴

Svennilson publicerade, trots att han inte längre var verksam vid IUI, två IUI-skrifter under 1950-talet, som båda låg i linje med den europeiska utblick han skaffat sig genom sitt arbete *Growth and Stagnation in the European Economy*.²⁵ Den första skriften behandlade tänkbara verkningar av de europeiska integrationssträvandena på det ekonomiska livet i Sverige och är av mindre intresse i planeringssammanhang.²⁶ Den andra skriften handlade också om hur utvecklingen i Västeuropa (OEEC-området) kunde tänkas påverka svensk ekonomi. Svennilson inleder med följande ord:

Jag har kallat studien ett ”perspektiv” och därmed undvikit ordet ”prognos”, som antyder ett engagemang för slutsatsernas förverkligande. Ett perspektiv, som jag fattar det, anger vart utvecklingen går under vissa förutsättningar, som sätts in i en ekonomisk tillväxtmodell. Man kan kritisera perspektivet på den grundvalen att modellen ej är logiskt stringent eller att en annan modell hade bildat en bättre utgångspunkt för ett mera realistiskt studium. Accepterar man emellertid modellen, blir frågan om prognosvärdet en fråga om förutsättningarnas grad av sannolikhet på varje enskild punkt. Jag har i det avseendet sökt ringa in vad jag med ledning av historisk erfarenhet ansett vara rimligt. Andra kan ha en annan uppfattning, därför att de på annat sätt bedömer exempelvis sparande, utbildning, tekniska framsteg, företagsamhet eller deras effekt på framstegstakten. Sådana faktorer blir i sin tur beroende av den ekonomiska politiken, för vilken det är svårt att ställa

²² SOU 1957:10.

²³ SOU 1956:53, s. 77.

²⁴ Åberg (2009, s. 168).

²⁵ Svennilson (1954).

²⁶ Svennilson och Petzäll (1957).

prognos och om vilken man egentligen endast kan ha en mening hur den borde vara. [...] Perspektivet har egentligen intet annat värde än som ett från vissa ekonomiska utgångspunkter ordnat siffermaterial, vilket utan alltför stora svårigheter kan ommöbleras. Jag kan inte hindra andra att använda det som prognosunderlag – för att ha någon att skylla på, om utvecklingen inte skulle överensstämma med perspektivet.²⁷

Svennilson betecknade perspektiv/prognoser av detta slag som relativt godtyckliga. ”Det perspektiv som här dragits upp bygger på starkt förenklade och relativt godtyckliga antaganden. Dess värde kan på sin höjd vara, att bilda en utgångspunkt för fördjupade studier, som i sin tur kan förskjuta vår syn på det allmänna perspektivet.”²⁸ Han betonade att kalkylerna för enskilda sektorer och summan av dessa bestämdes simultant. ”Utvecklingen i de enskilda sektorerna bygger ju upp totalproduktionen, vars utveckling i sin tur enligt våra antaganden bestämmer utvecklingen av de enskilda sektorerna.”²⁹

1959 ÅRS LÅNGTIDSUTREDNING

Om 1959 års långtidsutredning – publicerad 1962 – skriver Carl Johan Åberg:

Ingvar Svennilson blev på nytt ordförande och samarbetet med IUI fördjupades på flera sätt: Ragnar Bentzel, som under utredningens gång blev chef för IUI, blev ledamot i utredningen och även vikarierande ordförande när Svennilson på nytt fick ett internationellt uppdrag. Industrienkäten ökade i både omfattning och djup. Direktiven till denna utredning blev mer omfattande än någonsin tidigare, vilket återspeglade att dessa utredningar nu nått en sådan ställning och fått en sådan trovärdighet att de tilltröddes förmågan att kunna lösa långt fler problem än de som den första tvåmånadersutredningen hade anförtrotts. [...] Det blev Jan Wallander, chef för IUI fram till 1961, som själv tog hand om uppgiften att med utgångspunkt i enkätsvaren skriva rapporten om den industriella utvecklingen i Sverige under första hälften av 1960-talet.³⁰

IUI:s medverkan i denna långtidsutredning inleddes med att Wallander vid ett styrelsemöte i november 1959 berättade att IUI fått en begäran att bidra med en undersökning om industrins utveckling på 1960-talet och att han själv blivit kallad som expert i utredningen. Staten skulle stå för institutets extrakostnader och

²⁷ Svennilson (1959, s. 9).

²⁸ Ibid., s. 71.

²⁹ Ibid., s. 23.

³⁰ Åberg (2009, s. 168–169).

styrelsen gav klartecken.³¹ Medlen för att täcka extrakostnaderna, 30 000 kronor, inflöt i början av 1960.³² Wallander hade hjälp av två medarbetare, Lennart Fridén och Erwin Mildner, som båda anställdes vid IUI 1960. Det blev, som Wallander själv konstaterar, hans ”sista uppgift som forskare och som chef för institutet”.³³ Wallander lämnade uppdraget som IUI-chef våren 1961 och ersattes i början av hösten av Bentzel som vid 1961 års sista styrelsemöte kunde meddela att den undersökning institutet utfört på uppdrag av långtidsutredningen skulle publiceras i början av 1962.³⁴

Långtidsutredningen hade som underlag fem bilagor, av vilka tre framställdes vid IUI: Bilaga 1 utgjordes av ”Framtidsperspektiv på svensk industri”, bilaga 2 av ”Produktivitet och kapitalmängd inom den svenska industrin under efterkrigstiden” av Karl G. Jungenfelt (anställd vid IUI 1961) och bilaga 3 av ”Input-output-beräkning för år 1965” av Bengt Höglund och Lars Werin.³⁵

Svensk industri inför framtiden 1961.

Den första bilagan publicerades, som aviserats av Bentzel, separat av IUI under titeln *Framtidsperspektiv för svensk industri – 60-talets första hälft*.³⁶ Huvudförfattare var Jan Wallander. Arbetet byggde till stor del på en enkät till drygt 900

31 *Protokoll* (1959a).

32 *Protokoll* (1960a).

33 Wallander (2002, s. 86).

34 *Protokoll* (1961b).

35 SOU 1962:11.

36 Wallander (1961a) och SOU 1962:11, bilaga 1.

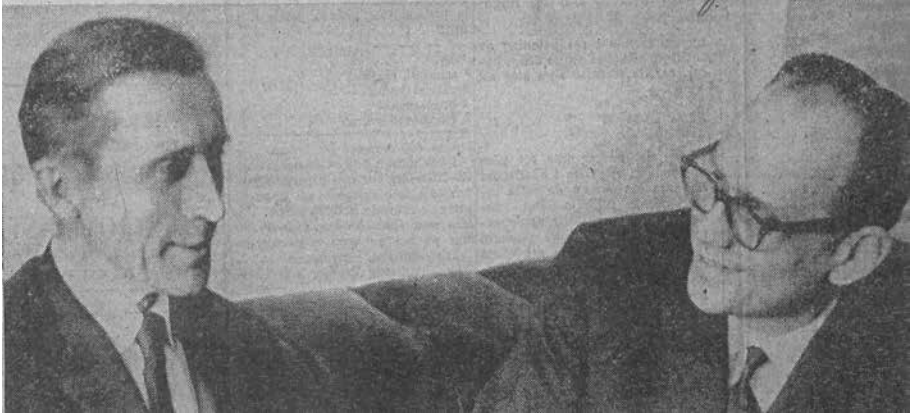
företag, industriföretag som ombetts redogöra för utvecklingen under senare tid av bl.a. produktion, investeringar, råvaruförbrukning och sysselsättning samt att försöka ge en bild av den sannolika utvecklingen på dessa områden under 1960-talet. Drygt 600 företag hade svarat på enkäten. Utifrån materialet hade redogörelser för utvecklingen inom 39 olika branscher framställts vilka under hösten 1960 diskuterats med representanter för branscherna. Materialet om dessa branscher presenterades – efter ett kapitel om grundmaterialet och ett kapitel som sammanfattade resultaten – i tio kapitel. Den totala ökningen av produktionen inom industrin beräknades bli 5,3 procent per år eller sammanlagt 36 procent under perioden 1959–65 (med en minimikalkyl på 4 procent per år eller sammanlagt 26 procent), vilket innebar en snabbare ökningstakt jämfört med den föregående femårsperioden samtidigt som t.ex. textil- och skoindustrierna förväntades stagnera. Andelen nya produkter beräknades i genomsnitt uppgå till 6 procent. Utifrån enkätsvaren beräknades exportens andel av produktionen öka från 30 till 34 procent, antalet anställda öka med 13 procent, produktionen per anställd öka med 3,1 procent årligen och investeringsnivån ligga något högre än 1959 men något lägre än 1960.

Wallander redogjorde i inledningskapitlet närmare för tre typer av problem som kunde medföra att prognoserna slog fel. För det första slumpfel och tekniska brister i det statistiska materialet; exempelvis varierade svarsfrekvensen på enkäten kraftigt mellan olika branscher, från 97 procent inom järn- och metallverk till 27 procent inom jord- och stenindustri. För det andra prognostekniska brister hos företagen. För det tredje felaktiga uppfattningar hos företagen om de ekonomiska förutsättningarna. Här noterade Wallander bland annat det välkända förhållandet att prognoser i sig förändrar det faktiska utfallet. I sammanfattningen gjorde han vissa jämförelser med Bengt Höglunds och Lars Werins input-outputkalkyl och diskuterade prognosernas rimlighet utifrån bl.a. företagets föreställningar om den framtida prisutvecklingen.

Wallanders bilaga publicerades 11 mars 1962 och refererades samma dag relativt utförligt i *Dagens Nyheter*, där man bland annat sköt in sig på investeringar och forskning och utveckling.³⁷ Några dagar senare (15–17 mars) behandlades långtidsutredningen och Wallanders bilaga i ett tjugotal dagstidningar. Som så ofta berodde det breda genomslaget på TT, som hade skickat ut två telegram, ett som handlade om utredningen och bilagan, ett som enbart handlade om bilagan. Lokalpatriotismen firade triumfer. *Sundsvalls-Posten* passade på att presentera utredaren med bild som ”Jan Wallander i Sundsvall, en av landets främsta prognosexperter”. *Sundsvalls Tidning* ville inte vara sämre utan presenterade en bild med ”Ingvar Svennilson i samspråk med Sundsvallsbankens verkställande direktör Jan

³⁷ *Dagens Nyheter* (1962a).

Wallander”.³⁸ Vissa tidningar publicerade en stor tabell med siffror över produktion, anställda, export och investeringar i alla industribranscher tagen från bilagan.

Ingvar Svennilson och Jan Wallander presenterar 1959 års långtidsutredning.
Källa: *Sundsvalls Tidning*, 16 mars 1962.

Bland tidskrifterna var *Arbetsgivaren* först ut med en sammanfattning och långtidsutredningen och IUI-bilagan.³⁹ Därefter följde ett dussin ekonomi- och affärstidskrifter. *Affärsekonomi* levererade en självständig och utförlig sammanfattning.⁴⁰ Lars Nabseth noterade i *Ekonomien* att långtidsutredningen i förbigående gett sig in på en diskussion av bostadsbrist och hyresreglering. ”Här tycker man att utredningen i betydligt högre grad kunde ha tagit bladet från munnen.”⁴¹ Med sina kontakter inom IUI visste han antagligen att en utredning om bostadsbristen var på gång.⁴² I en tidskrift hette det att Wallanders utredning utstrålade en optimism som var glädjande i sig och manna från skyn för LO inför slutspurt i avtalsförhandlingarna; här såg man dock vissa orosmoln i form av storpolitiska spänningar och Sveriges ställning utanför EEC.⁴³ I *Balans* jämfördes Wallanders enkät – ”utförd med sedvanlig noggrannhet” – med en amerikansk motsvarighet.⁴⁴

Den mest omfattande dissektionen av långtidsutredningen genomfördes av Per Holmberg i *Fackföreningsrörelsen*. Han pekade på att en rad undersökningar

³⁸ *Sundsvalls-Posten* (1962) och *Sundsvalls Tidning* (1962).

³⁹ *Arbetsgivaren* (1962). Wallanders bilaga gav eko även utanför Sveriges gränser; se R.N. (1962).

⁴⁰ G. Sw. (1962).

⁴¹ Nabseth (1962, s. 2).

⁴² För utredningen, se kapitel 22.

⁴³ R-n (1962).

⁴⁴ Estberger (1962, s. 18).

på senare år, bl.a. IUI:s konsumtionsutredningar, och nu senast den fjärde långtidsutredningen, hade ökat kunskaperna om svensk samhällsekonomi betydligt och skapat förutsättningar för ”ett verkligt rationellt fungerande samhälle”. ”Ett samhälle med planhushållning i detta ords mest positiva mening.”⁴⁵ IUI-bilagorna fick gott betyg:

En mängd ytterligare värdefulla uppgifter om skilda näringsgrenars framtidsbedömningar i olika hänseenden kommer fram i IUI:s redovisningar. För fackföreningsfolk i industrifackförbunden och för ”strukturintresserade” personer i alla läger erbjuder dessa informationer en rik källa för diskussioner och en god stimulans till eventuellt fortsatta utredningar.⁴⁶

När Ragnar Bentzel framåt hösten höll föredrag om ”Samhällsproblem vid ekonomisk expansion” vid 1962 års bankmöte aktualiserades planeringsfrågan på nytt.⁴⁷ Han betonade vikten av informationsutbyte och plansamordning mellan näringsliv och stat. Bentzels föredrag fick tummen upp på ledarplats i *Dagens Nyheter*. Han hade som det förefaller utgått från Hööks framställning av den offentliga sektorns efterfrågedrivna expansion och påpekat att eftersom produktiviteten tenderade att utvecklas långsammare i offentlig än i privat hushållning (Baumols sjukdom)⁴⁸ måste en långsiktig och effektiv planering ligga i allas intresse. Bankmännen vid mötet hade inte haft något att invända och *DN* drog följande slutsats: Meningsutbytet vid bankmötet borde ge politikerna något att tänka på. Det är dags att definitivt gravlägga det klichétänkande som i varje åtgärd mot ökad planmässighet och varje procentuell ökning av den offentliga konsumtionens roll i samhällsekonomin ser ett uttryck för socialism.”⁴⁹

Carl Johan Åberg fällde följande retrospektiva omdöme om Wallanders rapport:

Wallander presenterar resultaten för en rad olika industrigrupper och även för industrin som helhet i form av en stor mängd kurvor och extrapolationer. Upplägget var ambitiöst. Som prognoser blev de emellertid inte särskilt lyckade. Det investeringsbehov som han diagnostiserade för att de uppsatta produktionsmålen för hela femårsperioden skulle kunna uppnås förverkligades t.ex. redan efter två år. Jag undrar om inte mycket av den skepsis mot prognoser och kurvritningar som

45 Holmberg (1962, s. 286).

46 Ibid., s. 292.

47 *Dagens Nyheter* (1962c) och *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1962b).

48 Baumol och Bowen (1966).

49 *Dagens Nyheter* (1962d). Den ende som hade något att invända var paradoxalt nog statssekreteraren Krister Wickman som betecknade den franska planhushållningen som en exportprodukt i klass med Brigitte Bardot men menade att den var alltför stel och detaljerad för att passa i Sverige.

Jan Wallander långt senare uttryckte när han hade blivit en mäktig bankdirektör hade sin grund i hans arbete åt 1959 års långtidsutredning. Inte desto mindre arbetade Svennilson in en hel del av Wallanders resultat i huvudbetänkandet. Men jag tror inte att det var så mycket av dialog mellan dessa båda herrar.⁵⁰

Den andra bilagan bestod av en uppsats i vilken Karl Jungenfelt med inspiration från en norsk och en amerikansk (Robert Solow) studie i en produktionsfunktion sökte fastställa sambandet mellan å ena sidan insatsen av kapital och arbetskraft och å andra sidan produktionsresultatet i Sverige under efterkrigstiden. Jungenfelt kom fram till att cirka 80 procent av den totala produktivitetshöjningen mellan 1947 och 1958 uppkommit genom ökning av kapitalvolymen per sysselsatt, medan resterande 20 procent berodde på en trendmässig förskjutning av produktionsfunktionen (överflyttningvinster). Dessa resultat var motsatta dem som erhållits för USA och Norge. För USA beräknades närmare 90 procent och för Norge 70 procent av produktivitetsökningen bero på trendfaktorn.⁵¹ I den tredje bilagan, på blott sex sidor, lättade Höglund och Werin på förlåten till sin kommande input-outputundersökning och presenterade en tabell för år 1965.⁵²

Ragnar Bentzel gav i *Industriförbundets Meddelanden* en sammanfattning av och kommentar till långtidsutredningen. Medan tidigare långtidsutredningar fokuserat på återhållsamhet i konsumtionens tillväxt ställdes nu en snabbare konsumtionsökning i utsikt tack vare en kraftigare ökning av nationalprodukten till följd av att såväl de offentliga som privata investeringarna ökat kraftigt under senare delen av 1950-talet. Bentzel noterade att utredningen i fråga om industriinvesteringar och sysselsättning frångått de resultat som framkommit i Wallanders enkätundersökning, eftersom utredningen, när den gjorde upp en arbetskraftsbalans för hela näringslivet, kommit fram till att det skulle bli brist på arbetskraft. Utredningen hade därför landat i ett scenario med större investeringar och mindre sysselsättning jämfört med Wallanders undersökning. Bentzels omdöme om denna utredning och långtidsutredningar i allmänhet var närmast att de borde uppfattas som diskussionsunderlag:

Hur skall nu den av utredningen gjorda utvecklingskalkylen uppfattas? Är det en prognos eller är det ett program? Svaret på den frågan är att det varken är det ena eller det andra. Kalkylen innefattar såväl rena prognoselement som rena målsättningar. Det förefaller därför rimligast att uppfatta den som en beskrivning av ett – i och för sig realiserbart – utvecklingsalternativ, vilket av utredningen betraktas som en lämplig utgångspunkt för vidare diskussioner. Att skapa underlag för

⁵⁰ Åberg (2009, s. 169).

⁵¹ Jungenfelt (1962).

⁵² Höglund och Werin (1962). Input-outputforskningen vid IUI behandlas i kapitel 18.

debatter om de långsiktiga samhällsproblemen synes just vara den väsentligaste uppgiften för långtidsutredningar av den typ, som vi har i vårt land.⁵³

I juni 1962 kunde Bentzel meddela IUI:s styrelse att Finansdepartementet ville få igång en rullande framtidsplanering och att det vore naturligt om IUI fick fortsätta biträda långtidsutredningen i fråga om industrisektorn.⁵⁴ Till chef för den nya enheten för långtidsutredningar inom Finansdepartementet utsågs Erik Höök. Enligt Carl Johan Åberg väckte utnämningen en del förvåning i kanslihuset eftersom Höök ”inte precis [ansågs] tillhöra socialdemokratins supporterklubb”, men ”Sträng hade fått respekt för Höök i egenskap av ekonom”.⁵⁵ Som kommer att framgå av kapitlet om Höök och den offentliga sektorns expansion i denna bok (kapitel 14) hade Sträng och Höök befunnit sig på samma våglängd i en radiosänd diskussion 1960.

1964 publicerade Karl Jungenfelt en artikel om de svenska långtidsplanerna. Han erinrade om att Frankrike och Sverige fortsatt planeringen efter återuppbyggnaden efter kriget och om att båda länderna stod inför samma problem, ”nämligen att klarlägga utvecklingstendenserna för en fri marknadsekonomi”.⁵⁶ Ett problem handlade om avvägningen mellan konsumtion i nuet och investering för att öka konsumtionsmöjligheterna i framtiden. Ett annat handlade om hur resurserna skulle fördelas mellan olika användningsområden, t.ex. mellan privat och offentlig sektor. Ett tredje problem handlade om att sparande och investeringar måste vara lika stora i planen för att planen inte i sig själv skulle ge upphov till prisförändringar.

Mellan alla dessa tre grundläggande problemställningar existerar uppenbarligen ett mycket starkt beroende, i den meningen att lösningen av ett problem lägger band på lösningen av de övriga. I själva verket kanske man, för att få ett verkligt grepp på interdependensen, måste formulera planen som en strikt ekonomisk-matematisk modell, där sedan lösningen till varje enskild problemställning erhålles simultant. Det skall dock omedelbart sägas ifrån att detta inte är praktiskt genomförbart.⁵⁷

I såväl fransk som svensk långtidsplanering hade successiva approximationer använts för att få fram en lösning, en metod som kunde betecknas som stegvis planering. För att denna konsistenta lösning skulle kunna bli optimal krävdes

⁵³ Bentzel (1962a, s. 184).

⁵⁴ *Protokoll* (1962b).

⁵⁵ Åberg (2009, s. 170).

⁵⁶ Jungenfelt (1964c, s. 109).

⁵⁷ *Ibid.*, s. 110.

ökat teoretiskt och empiriskt kunnande. Inte desto mindre levererade en plan värdefull information. ”Genom sitt utvecklingsalternativ anger den ramen inom vilken vi kan röra oss och genom ’gapanalys’ får vi kännedom om utvecklingens ömma punkter m.m.”⁵⁸ Vad Jungenfelt saknade i planerna var den regionala problematiken. ”Vi får hoppas att våra långtidsutredare i framtiden skall följa det franska exemplet på denna punkt.”⁵⁹

1965 ÅRS LÅNGTIDSUTREDNING

Samarbetet mellan långtidsutredningarna och IUI fortsatte på temat framtidsperspektiv för svensk industri. Carl Johan Åberg noterar att man från IUI:s sida inte tvekade att medverka i långtidsutredningarna, trots att dessa flyttat in i ”lejonets kula” (Finansdepartementet).⁶⁰

I början av 1965 rapporterade Bentzel (utifrån en tjugosidig bilaga) till IUI:s styrelse om institutets åtagande inom ramen för 1965 års långtidsutredning. Arbetet bedrevs längs två linjer: dels enkäten till 1 800 företag (varav 1 100 hade svarat) om deras planer fram till 1970 gällande produktion, investeringar, arbetskraft och export, dels en studie av utvecklingen på längre sikt med speciella undersökningar av järn- och stålindustrin, skogsindustrin, sjöfart och varv. I maj tänkte man på sedvanligt vis hålla ”hearings” med representanter för industrierna om resultatet av enkäten och utvecklingen på lång sikt. Ett manuskript beräknades ligga klart under hösten.⁶¹ I juni kunde Bentzel meddela att arbetet med framtidsutsikterna för industrin hade varit mycket arbetskrävande och inte underlättats av att man led brist på personer med god samhällsvetenskaplig utbildning och utredningsvana.⁶² Av ett styrelseprotokoll från slutet av 1965 framgår att Bentzel och Jan Beckeman (anställd 1961) svarade för enkäten och en allmän del medan Erik Ruist ägnade sig åt stålindustrin och Lars Wohlin åt skogsindustrin.⁶³

Resultaten från enkäten sammanfattades och kommenterades av Bentzel i en artikel i *Industriförbundets Tidskrift* i vilken han påpekade på att arbetskraftsvolymen (antalet arbetstimmar) skulle sjunka beroende på arbetstidsförkortning. Om industrin ville förverkliga sina expansionsplaner krävdes kraftigt ökade investeringar i realkapital. Samtidigt förelåg stora investeringsbehov i bostäder, sjukhus och skolor. De makthavande skulle ställas inför ett svårt val mellan konsumtion

⁵⁸ Ibid., s. 112.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Åberg (2009, s. 171).

⁶¹ *Protokoll* (1965a) med bilaga.

⁶² *Protokoll* (1965b).

⁶³ *Protokoll* (1965c).

och investering, inte minst som antalet barn och pensionärer skulle växa långt snabbare än antalet förvärvsarbetande. Hur låg takt i ökningen av inkomster och konsumtion skulle den yrkesaktiva befolkningen acceptera?⁶⁴

En centralfigur i 1965 års långtidsutredning, som publicerades i början av år 1966, var tidigare IUI-medarbetaren Erik Höök. Dessutom var Ingvar Svennilsson knuten till utredningen som sakkunnig och skrev ett appendix om ”Kapitalinsats och ekonomisk tillväxt”.⁶⁵ En av de bilagor som utredningen vilade på, var Ragnar Bentzels och Jan Beckemans *Framtidsperspektiv för svensk industri, 1965–1980* som publicerades som en SOU i maj 1966.⁶⁶ Bentzel hade själv författat merparten av bilagan. Beckeman hade ansvarat för enkätundersökningen. Lars Kritz hade skrivit kapitlet om varvs- och skoindustri (varav cirka en sida i kapitlet om varvsindustrin byggde på en skrift av Göran Norström; se nedan) och ett avsnitt om utländska prognoser. Lars Wohlin hade skrivit kapitlet om skogsindustrin. Karl Jungenfelt hade skrivit ett appendix om sambandet mellan investeringar, sysselsättning och produktion inom industrin.

Bilagan innehöll kapitel om enkätundersökningen, förutsättningarna för industriell expansion i Sverige, branschutvecklingen i internationellt perspektiv och om industrin som helhet samt elva kapitel om olika industrier och en sammanfattning. Företagens enligt enkäten planerade produktionsökning mellan 1963 och 1970 uppgick till 60 procent, vilket innebar 7 procent om året, och exportökningen till 75 procent. Antalet arbetade timmar (arbetskraftsvolymen) beräknades bli oförändrat men genom arbetstidsförkortning skulle 125 000 fler få arbete. Utiifrån de förväntade investeringarna och den oförändrade arbetskraftsvolymen beräknades den totala produktionsökningen bli något lägre än den planerade eller 5 till 5,5 procent. Verkstads-, textil-, konfektions- och livsmedelsindustrierna skulle förmodligen få problem att rekrytera arbetskraft, samtidigt med svårigheter att öka avsättningen, och skulle därmed också få svårt att realisera sina produktionsplaner. Under 1970-talet beräknades antalet förvärvsarbetande förbli konstant och arbetstiden minska, varför arbetskraftsvolymen skulle sjunka. Till detta kunde läggas inkomstfördelning till pensionärernas förmån (bl.a. genom ATP-systemet) och därmed stagnerande investeringskvot, varför nationalprodukten knappast kunde öka med mer än 4 procent per år. Industrins produktionsvolym kunde öka med som mest 5 procent årligen. För gruvor, järnverk och skogsindustri beräknades tillväxten bli betydligt långsammare än under tidigare årtionden. För varven kunde en upp- och bromsning ske redan under 1960-talet. Resonemangen om utvecklingen i olika branscher försågs dock med en brasklapp:

64 Bentzel (1965).

65 SOU 1966:1.

66 SOU 1966:51.

Att idag förutsäga tillväxten i svensk industriproduktion under 1970-talet är givetvis utomordentligt vanskligt. Hur snabbt denna produktion kommer att stiga beror på en mängd förhållanden, såsom exempelvis den ekonomiska utvecklingen i andra länder, den ekonomiska politikens utformning, industriföretagarnas initiativkraft och den internationella konkurrensförmågan. Att försöka göra prognoser över alla sådana förhållanden förefaller föga meningsfullt.⁶⁷

Ragnar Bentzel presenterade sin och Jan Beckemans undersökning om utvecklingstendenserna i svensk industri för 1965 års långtidsutredning.

Källa: Göran Albinsson Bruhners arkiv.

Förhandsinformation om att IUI höll på att sammanställa ett material om industrins framtidsutsikter för den kommande långtidsutredningen spreds i form av ett TT-telegram baserat på IUI:s verksamhetsberättelse i ett tjugotal landsortstidningar de första dagarna i april 1965 och dessutom i några tidskrifter. Strax därpå började Bentzel ”läcka” uppgifter från enkätmaterialen. Vid Verkstadsföreningens årsmöte i maj berättade han att verkstadsindustrin fram till 1970 skulle behöva nyanställa 75 000 arbetare, ett budskap som gick ut i närmare tjugo dagstidningar. I september gav han återigen detaljer vid Industriförbundets styrelsekonferens. *Dagens Nyheter* rapporterade att 80 000 fler skulle behövas i verkstadsindustrin och 120 000 totalt i industrin, vilket tedde sig knepigt med tanke på rådande arbetskraftsbrist.⁶⁸ *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* rapporterade om ett arbetskraftsunderskott på upp till 200 000 man 1970.⁶⁹ Bentzels uttalanden resulterade i en cirkulärledare som togs in i ett antal folktoppartistiska/liberala tidningar, bl.a. *Blekinge Läns Tidning*, och som argumenterade för att bristen på arbetskraft måste mötas ökad kapitalbildning och strukturomvandling och var-

⁶⁷ Ibid., s. 150.

⁶⁸ *Dagens Nyheter* (1965).

⁶⁹ Ramklint (1965). Även några tidskrifter rapporterade om att industrins expansion skulle hämmas av arbetskraftsbrist, t.ex. *Aktuell Ekonomi* (1965b) och Wald (1965).

nade för att en ”doktrinär skatte- och finanspolitik av socialistisk modell kan ha förödande inverkningar på våra framtida möjligheter till standardtillväxt”.⁷⁰

När Jan Beckeman i *Industriförbundets Tidskrift* sammanfattade bilagan med framtidsperspektiven och förklarade att företagens redovisade planer på 7 procents årlig produktionsökning snarare skulle landa på 5–5,5 procent⁷¹ gick hans budskap i form av ett TT-telegram in i några dagstidningar. *Uppsala Nya Tidning* kommenterade i en ledare ett förslag från Per Holmberg om att långtidsutredningarna borde läggas ut på ett statsfinansierat men fristående forskningsinstitut: ”Mycket tyder ... på att den arbetsfördelning som redan nu förekommer i och med att ett väsentligt underlagsmaterial tas fram av Industriens Utredningsinstitut är av positivt värde.”⁷²

När Bentzels och Beckemans bilaga kom ut som IUI-bok⁷³ sammanfattades den i ett TT-telegram som publicerades i ett 40-tal dagstidningar från *Norrländska Socialdemokraten* och *Norrbottens-Kuriren* i norr till *Ystads Allehanda* och *Trelleborgs Allehanda* i söder.⁷⁴ *Uppsala Nya Tidning* ägnade nästan en helsida åt att sammanfatta boken; att Bentzel nyss tillträtt en professur i nationalekonomi i Uppsala spelade sannolikt in.⁷⁵ *GHT* slog också på stort.⁷⁶ Båda dessa tidningar följde upp med ledarkommentarer. *UNT* förklarade att IUI inte ägnat sig åt någon svartmålning ”Tvärtom förefaller man ha varit ganska försiktig med att ’skruva ned’ den optimism, som företagens investeringsvilja i den sedvanliga enkäten från 1964 tydde på.”⁷⁷ I *GHT*-ledaren hette det:

Sammanfattningsvis kan man notera att det finns mycket litet hopp om att vår ekonomi skall expandera i samma takt som hittills. Detta inträffar under en period, då alla gamla politiska reformlöften skall infrias. Det blir inte avundsvärt att vara politiker under det närmaste decenniet.⁷⁸

I *Arbetet* oroade sig Carsten Welinder: ”Långsammare produktionsökning, högt kostnadsläge för vår export och stark risk för fortsatt inflation är inte helt ljusa utsikter för framtiden.”⁷⁹

⁷⁰ *Blekinge Läns Tidning* (1965).

⁷¹ Beckeman (1966).

⁷² *Uppsala Nya Tidning* (1966a).

⁷³ Bentzel och Beckeman (1966).

⁷⁴ Dessa publiceringar ägde rum 29 september till 1 oktober 1966.

⁷⁵ E.E.E. (1966).

⁷⁶ *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1966a).

⁷⁷ *Uppsala Nya Tidning* (1966b).

⁷⁸ *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1966b).

⁷⁹ Welinder (1966).

Bentzel och Beckeman fick stort genomslag även i tidskrifterna. *Sågverken* noterade att Bentzel vid ett småindustrimöte förklarade att det stora bortfallet i företagsenkäten (700 av 1 800) inte var så farligt eftersom de som inte svarat var småföretag som inte vägrade så tungt i det hela, något tidskriften gärna ville se kommenterat från småföretagarhåll.⁸⁰ I *Verkstäderna* levererade Jan Berglund flera sidor med ”spridda reflexioner” kring IUI-undersökningen och tog bl.a. upp frågan om investeringar i numeriskt styrda verktygsmaskiner genom att blicka mot USA. ”Automatiseringstekniken vinner inträde på allt fler områden, men den innebär i och för sig inte någon revolution för industrin, utan bara en normal utveckling.”⁸¹ När Industriförbundets sekreterare Bengt Rydén kommenterade långtidsutredningen berördes IUI:s bidrag mera i förbigående.⁸²

När Bentzels och Beckemans utredning kom ut som IUI-bok gick Rydén igenom den desto mera i detalj.⁸³ *Arbetsgivaren* förklarade att IUI-boken inte kunde ”avfärdas med en överlägsen handrörelse” utan det gällde ”att hushålla noga med både personella och materiella tillgångar”.⁸⁴ Även *Industria* hoppades att ”den rätt pessimistiska” boken ”sporrar till sådana krafttag och motåtgärder både av de ekonomiskt makthavande ... och av industrin själv att profetian i görligaste mån kommer på skam”.⁸⁵ *TCO-tidningen* fann att boken på ett inträngande sätt förmodade analysera och kommentera utrymmet för svensk industriexpansion framöver.⁸⁶ I *Metallarbetaren* karakteriserades boken med tre ord: outhärlig, begriplig, pessimistisk.⁸⁷ *Fackföreningsrörelsen* kom inte till skott förrän i början av 1967 och drog då slutsatsen att Bentzel och Beckeman tycktes stå på fast mark.⁸⁸ Olika branschtidskrifter drog sina strån till stacken av anmälningar.⁸⁹ *Företagsekonomi* ägnade sig åt boken i två på varandra följande nummer.⁹⁰ *Teknisk Tidskrift* ansåg att boken fyllde ett stort behov som förmedlande länk mellan industrins och samhällets långtidsplanering och betygsatte den som njutbar även för icke nationalekonomer.⁹¹

På nyåret 1967 uppmärksammades Bentzels och Beckemans bok i de nordiska

80 *Sågverken* (1966a).

81 Berglund (1966, s. 189).

82 Rydén (1966i).

83 Rydén (1966h).

84 *Arbetsgivaren* (1966a).

85 Gilles (1966).

86 Göranson (1966).

87 Lanemark (1966).

88 A.L. (1967).

89 Se t.ex. *Modern Textil* (1966) och *Läder och skor* (1966).

90 *Företagsekonomi* (1966a, 1966b).

91 Hesslevik (1967).

länderna. Från danskt håll talades det om ”en bemærkelsesværdig bog”.⁹² I norska *Statsøkonomisk Tidsskrift* framfördes för omväxlings skull en del kritik som gick ut på att analysen ofta var partiell och saknade sammanfattande värderingar, att produktivetsvinsten vid överflyttning av arbetskraft från andra sektorer till industri och mellan industrigrupper hade underskattats, att uttryck som ”helt självklart” och ”helt uppenbart” användes alltför flitigt och att de många upprepningarna verkade lätt irriterande.⁹³ Från finländska *Ekonomiska Samfundets Tidsskrift* var omdömet däremot odelat positivt:

Ragnar Bentzels och Jan Beckemans arbete är en språkligt väl avvägd och nyanserad redogörelse för en omsorgsfullt upplagd undersökning av den svenska industrins framtidsperspektiv. Bokens högst informativa innehåll och klara utformning torde tilltala också den, som ur en mera teoretisk synvinkel intresserar sig för ekonomisk politik och ekonomisk tillväxt.⁹⁴

När Carl Johan Åberg dryga fyrtio år senare sammanfattade poängerna i bilagan noterade han att Bentzel och Beckeman inte gick i takt med långtidsutredaren Höök:

För var och en av elva olika industrigrupper görs fyra olika redovisningar: den historiska bakgrunden, resultatet av planenheten, frågan om planerna kan förverkligas och slutligen IUI:s prognos för industrigruppen för hela perioden fram till 1980. Utöver detta redovisar IUI också ett försök till en samlad bedömning av den svenska industrins framtid. Planerna pekar visserligen på en kraftig expansion, men IUI ser inga större hinder för att denna skall kunna förverkligas – möjligen med undantag för att tillgången på arbetskraft kan bli ett hinder. Men den förutsatta kraftiga ökningen av investeringarna tror man inte kommer att bli något problem. Det gör man däremot i långtidsutredningens huvudbetänkande (SOU 1966:1) där LU-utredarna – läs: Erik Höök – går i polemik med IUI:s utredare – läs: Ragnar Bentzel: ”Man kan fråga sig – huruvida industrin kan tänka dra till sig så mycket arbetskraft och kapital som fordras för att förverkliga planerna. Man kan också fråga sig om industrin har utsikter att finna avsättning för den ökade produktionen.”⁹⁵

Åberg trodde emellertid att Sträng och Höök såg något värdefullt i dessa divergenser mellan Finansdepartementets och IUI:s utredare eftersom de kunde signalera framtida balansbrister i ekonomin till såväl politikerna som industrin. Åberg

92 *Tidsskrift för industri* (1967).

93 *Statsøkonomisk Tidsskrift* (1967).

94 Pauli (1967, s. 113).

95 Åberg (2009, s. 171–172). Citatet i citatet från SOU 1966:1, s. 150.

fann det föga förvånande att Höök som huvudansvarig för långtidsutredningen var beredd att ge IUI ganska fria tyglar. ”Erik Höök var en, låt vara, något envis men i grunden genuint liberal person.”⁹⁶

SVENSK VARVSINDUSTRI

Flera av kapitlen i bilagan om framtidsperspektiven för svensk industri byggde på speciella branschstudier som publicerades separat av IUI: En skrift av ekonomie licentiaten Göran Norström om *Världens handelstonnagebehov och svensk varvsindustri 1964–1980*, Erik Ruists *Utvecklingstendenser för svensk stålindustri* (som behandlas i kapitel 15) och Lars Wohlins arbete om skogsindustrin som inte publicerades. Ragnar Bentzel angav i förordet till bilagan om framtidsperspektiven att studien skulle utges senare. Den utgjorde, efter vad man kan förstå, ursprunget till Wohlins doktorsavhandling *Skogsindustrins strukturomvandling och expansionsmöjligheter* som blev klar flera år senare.⁹⁷

Norström konstaterade i sin studie att ökningen av sjösatt tonnage vid svenska varv 1950–64 hade varit i snitt 7,1 procent per år. Om produktionen fortsatte i samma takt skulle den tredubblas de närmaste sexton åren, fram till 1980, och Sveriges andel av världsproduktionen skulle öka från 10 till 20 procent. Norström laborerade också med mindre optimistiska alternativ, som att Sverige fortsatte svara för en tiondel av världsproduktionen, och han underströk att det inte gick att göra någon egentlig prognos med de snabba förändringar som ägde rum inom handel och fartygsbyggande. Han menade dock att ”det tidigare japanska övertaget i fråga om korta leveranstider mist mycket av sin betydelse, medan kreditvillkoren kommit att bli ett allt viktigare konkurrensmedel” och att den svenska produktionen av stora tankers och bulkfartyg ”bör ligga bra till för ett land med höga löner”. ”Utvecklingen ... kommer att gå mot ännu större enheter, vilket ... skulle sätta ett höglöneland som Sverige i en bättre konkurrenssituation relativt andra länder”.⁹⁸ Norström verkar alltså ha sett mer optimistiskt på varvens framtid än Bentzel. På kort sikt gick varvsindustrin bättre än vad såväl Norström som Bentzel förutsett men på längre sikt visade sig Norströms reservation för snabba

⁹⁶ Åberg (2009, s. 172).

⁹⁷ Wohlin (1970). Wohlin hade hösten 1962 åkt till USA på ett stipendium från Handelshögskolan i Stockholm. Han studerade ett år i Harvard och ett år vid University of California, Berkeley, där han läste Wilfred Salters (1960) bok om produktivitet och teknisk förändring. Wohlin beskriver, intervjuad av Rolf Henriksson 5 juni 1989, denna bok som ”den stora aha-upplevelsen i mitt liv” och fortsätter: ”Jag minns att jag nästan gick i ett rus av lycka över denna intellektuella bok som bara plötsligt fick bitarna att ramla på plats som jag hade gått och burit på ...” Bitarna föll emellertid inte i god jord hos skogsindustrin, som ville att avhandlingsarbetet skulle läggas ner. Så blev förstås inte fallet. ”Tack vare Marcus Wallenbergs ingripande vågade de”, skriver Wohlin (2009, s. 133), ”inte driva denna fråga”.

⁹⁸ Norström (1965, s. 119–120). Norström (1966) sammanfattade sin studie i *Ekonomisk Revy*.

förändringar vara på sin plats. 1973 drabbades världen som bekant av den första oljekrisen och ett par år senare hade krisen fortplantats till fartygsproduktionen och större delen av svensk varvsindustri gick i graven.

Även Norströms studie blev livligt omskriven. Den sammanfattades endast i ett fåtal tidningsartiklar,⁹⁹ men tidskrifterna var ivriga. *Finanstidningen* fann en klar och överskådlig bild av läget på varvsfronten. I *Affärsvärlden* tog Gunnar Alexandersson, professor i internationell ekonomisk geografi vid Handelshögskolan i Stockholm, upp boken till granskning. Han gjorde vidlyftiga utflykter till såväl Kina som rymden men var försiktig med omdömen om Norströms arbete: ”Daglig vistelse vid samma institution bör skapa jäv kolleger emellan och recensenten känner sig förhindrad att uttala de värderingar som skulle ha avslutat denna översikt.”¹⁰⁰ Han tyckte i vart fall att Norström var väl hemmastadd i den stora internationella litteraturen om ämnet.

Recensenten i *Svensk Sjöfarts Tidskrift* efterlyste uppgifter om andra delar av världssjöfarten än den som omfattade tank- och bulkfartyg och om produktivitetsutvecklingen och hävdade att en prognos inte borde baseras på bruttotonnageutvecklingen.¹⁰¹ I *Transportarbetaren* och *Metallarbetaren* framhöll författaren och journalisten Erik Nyhlén att den svenska varvsindustrin lyckats hålla takten i konkurrensen trots det höga löneläget.¹⁰² Lars Ramklint noterade emellertid i *Industriförbundets Tidskrift* att varven på senare år kunnat bibehålla sina marknader endast genom att göra avkall på normal förräntning.¹⁰³

Varvsstudien uppmärksammades även utanför Sveriges gränser. I exempelvis *Ekonomiska Samsfundets Tidskrift* hette det att den var omsorgsfullt utarbetad men att sifferprognoserna var tvivelaktiga eftersom de helt och hållet berodde på de svenska varvens konkurrensförmåga.¹⁰⁴ Studien fick rent av ett omnämnande i en fransk geografisk tidskrift.¹⁰⁵

LÅNGTIDSUTREDNINGAR PÅ LÅNG SIKT

1965 års långtidsutredning följdes upp med en avstämning 1968¹⁰⁶ i vilken tidigare IUI-medarbetaren och ekonomie licentiaten John Ekström för institutets

99 *Arbetet* (1965), *Nordvästra Skånes Tidningar* (1965b), *Sverige-Nytt* (1965).

100 Alexandersson (1965, s. 1442).

101 jr (1965).

102 Nyhlén (1966a, 1966b).

103 Ramklint (1966). Smärre och rent refererande anmälningar förekom i flera andra affärstidskrifter.

104 Johans (1967).

105 George (1966).

106 SOU 1968:24.

räkning reviderade Bentzels och Beckemans bedömning av industrins framtidsutsikter. Han kunde konstatera att den ekonomiska utvecklingen 1966–67 blivit svagare än förväntat och produktionen inom textil-, sko- och gummiindustrierna hade utvecklats särskilt svagt.

Den allmänna ekonomiska utvecklingen – här hemma och på våra viktigare exportmarknader – har under 1966 och 1967 markant avvikit från den starka expansions-trend, som gällde under första delen av 1960-talet och som låg bakom företagens planer och förväntningar enligt enkäten 1964. Är detta nu att betrakta såsom en tillfällig avmattning av det slag som får anses normal, och som lika normalt kan kompenseras av ett par år av särskilt snabb expansion? Eller är det en klimatförändring som förändrat utvecklingsperspektiven på ett mera fundamentalt sätt?¹⁰⁷

Frågan var nu huruvida de två svaga åren skulle kompenseras av en stark konjunkturuppgång 1968–70. I så fall kunde de svaga åren ses som en eftersläpning varvid prognosen för industrins expansion bara behövde revideras ner med en halv procentenhet. Ekströms resonemang om en eftersläpning på grund av konjunkturavmattning höll streck. Konjunkturen gick upp åren 1968–70. Därefter gick utvecklingen emellertid i oförutsedda banor med de förlorade åren, oljekrisen, överbrygnings- och devalveringspolitiken. Enligt *Ekonomifakta* ökade Sverige industriproduktion med 80 procent under 1960-talet men endast med 10 procent under hela 1970-talet i stället för med de (maximalt) 5 procent per år som Bentzel och Beckeman hade räknat med.¹⁰⁸

Samarbetet mellan staten och IUI fortsatte även under nästa långtidsutredning, då Lars Nabsseth efterträdde Ragnar Bentzel som chef för IUI och skrev en bilaga om industrins framtidsutsikter.¹⁰⁹ Samarbetet började då gnissla och upphörde några år in på 1970-talet då Carl Johan Åberg var chef för långtidsutredningarna och Lars Wohlin chef för IUI, men det är en historia som ligger bortom tidshorizonten för denna volym om IUI 1950–66.

Åbergs sammanfattande bedömning är att samarbetet med IUI gav långtidsutredningarna ett stort material om planeringen inom industrin samt kontakter med industrins folk och med flera av landets främsta ekonomer.

Detta gällde i första hand Ingvar Svenilsson som gjorde den första utredningen när han var chef för institutet men som sedan var ordförande i tre på varandra följande utredningar under 1950- och 60-talen. Likaså var Ragnar Bentzel expert och ledamot i två utredningar (LU 65 och LU 70) samtidigt som han under en stor del

¹⁰⁷ Ekström (1968, s. 56–57).

¹⁰⁸ www.ekonomifakta.se. Nerladdad 2019-06-26.

¹⁰⁹ Nabsseth (1971).

av arbetet med utredningarna också var chef för institutet. Detta gäller även Erik Höök som först jobbade åt två utredningar från sin position på IUI, sedan själv blev chef för verksamheten på departementet och närmast ansvarig för två utredningar (LU 65 och LU 70) och två avstämningar. Jag tror att IUI-samarbetet också spelade en roll på ett mera allmänt plan. Genom enkäterna motiverades företagsledningarna att tänka efter hur utvecklingen inte bara i det egna företaget utan även i omvärlden kunde tänkas bli under den kommande femårsperioden.¹¹⁰

WALLANDERS PROGNOSSKEPSIS

Vi har redan noterat Wallanders dubier vad gäller prognos och utfall i samband med 1950 års långtidsprogram och Åbergs förmodan att Wallanders skepsis mot prognoser inte precis dämpades av hans arbete för 1959 års långtidsutredning. Dessa erfarenheter påverkade Wallanders tänkande längre fram i tiden. I en pamflett om prognoser, budgetar och långtidsplaner, publicerad 1980, skriver han:

Redan under min tid som professionell prognosmakare började jag att intressera mig för att studera hur prognoserna stämde med verkligheten. Resultatet var inte särskilt uppmuntrande. Felen var högst betydande. Jag kunde samtidigt konstatera att dessa studier väckte ett mycket förstrött intresse hos mina kollegor. De dystra resultaten sådde emellertid en del tvivel i min själ. Om framtidsbedömningarna slog så fel var det kanske inte så lämpligt att utarbeta planer och budgetar, som baserade sig på dem.

Under min senare, snart tjuogoåriga, praktiska verksamhet som företagsledare har dessa tvivel växt till en skarp skepsis och jag har nu kommit till den föregelseväckande uppfattningen att prognoser, budgetar och långtidsplaner ofta gör mer skada än nytta.¹¹¹

Wallanders övertygelse förstärktes över tiden – ”det var långsamt som min skepsis tilltog”¹¹² – utifrån såväl egna erfarenheter som andras prognoser. I sin bok *Med den mänskliga naturen – inte mot!* från 2002 reflekterar han återigen över de studier som gjordes under hans chefstid på IUI:

Under 1950-talet var jag knuten till det vetenskapliga institut (IUI) som var ledande i fråga om långtidsprognoser för olika ekonomiska variabler. Vi gjorde prognoser för den framtida konsumtionen av olika varor och utvecklingen för olika industribranscher. Jag svarade själv för prognoserna för tv-apparater och personbilar samt förutsägelserna beträffande olika industribranscher. Vi gjorde också

¹¹⁰ Åberg (2009, s. 176).

¹¹¹ Wallander (1980, s. 4).

¹¹² Wallander (1997, s. 307).

prognoser för de samhällsekonomiska totalkategorierna som låg till grund för långtidsplaner för hela den svenska ekonomin.

Vår verksamhet rönt stor uppskattning och resultaten blev ett återkommande inslag i massmedia. Marknaden för framtidsprognoser är mycket god. Mina prognoser över tv-innehavet respektive beståndet av personbilar visade en utveckling som avsevärt översteg då vanliga föreställningar. I båda fallen kom de att stämma mycket bra. Det ledde till att jag uppfattades som köpt av tv-industrin samtidigt som jag blev en efterfrågad föreläsare vid sammandragningar med bilhandlare. Bilfabrikanterna var tacksamma för stöd i sin strävan att få handlarna att i god tid och i stigande omfattning ta hem nya bilar till sina lager.¹¹³

Efter att ha redogjort för de två metoder som användes, introduktionsförloppsmodellen och analysen av de faktorer som påverkade konsumenternas efterfrågan, konstaterar Wallander att även om man använder sig av sofistikerade modeller måste dessa baseras på någon form av antaganden som i regel görs på tämligen lösa boliner. Man kommer förr eller senare till

en punkt där man tvingas göra grundläggande antaganden så att säga mellan tummen och pekfingeret. När man ska göra dessa antaganden har man inte mycket annat att ta till än att se hur den hittillsvarande utvecklingen av den bestämmande faktorn har varit och anta att den även i framtiden ska uppföra sig på ett sätt som har något sammanhang med denna historiska erfarenhet. Det betyder att all prognosverksamhet, hur sofistikerade metoder vi än använder oss av, inte i realiteten är någonting annat än att vi projicerar våra historiska erfarenheter på framtidens duk. Det finns ingen möjlighet att göra på något annat sätt. Framtiden kan vi inte veta något om.¹¹⁴

”Detta betyder att om det i framtiden inträffar något som vi inte har tidigare erfarenhet av, så kommer prognoserna att slå fel. Detta problem kommer vi inte runt med aldrig så sofistikerade metoder och en aldrig så förfinad teknik.”¹¹⁵ Problemet är att det inte går att förutse trender och sådana är tyvärr inte helt ovanliga. Wallanders slutsats var klar: ”Prognoser är som handlingsunderlag för ledande farliga. Helt kan de emellertid inte undvikas när det gäller beslut som har verkningar långt in i framtiden, dvs. olika former av investeringsbeslut. Men gör inte mer prognoser än som är absolut nödvändigt.”¹¹⁶

Under den serie intervjuer Åke Ortmark gjorde med honom 2007 fick Wal-

¹¹³ Wallander (2002, s. 101).

¹¹⁴ Ibid., s. 102.

¹¹⁵ Wallander (1981, s. 3).

¹¹⁶ Wallander (2002, s. 107).

lander frågan: ”Du är skeptisk mot central planering, mot prognoser och budgetar. Det är en utveckling som började växa fram under tiden på IUI?” Svaret löd:

Det som gav institutet basen för det anseende man hade inom näringslivet var att man sysslade med långsiktplanering och prognoser. Jag var med om att göra det där. Det var ett utflöde av den samhällssyn som hade präglat oss under trettioalet, under inflytande av Keynes, inte minst regleringsekonomin. Näringslivet hade i skön förening med statsmakterna planerat ekonomin under fyrtioalet. Även när det släpptes loss var man från näringslivets sida väldigt inställd på att planera. Man var kartelliserad i hög grad och det är en slags planering, det också. Man hade koll på priser och såg till att det utvecklades på lämpligt sätt.

Vid frågan: ”Blev det en konflikt för dig att upptäcka att det tänkande ni sysslade med på institutet inte var riktigt hållbart?” erinrade Wallander om hur han 1956 konstaterat att plan och utfall inte stämde särskilt väl överens. Men de flesta trodde på planen.

Inte minst Sträng trodde det, för det stämde med hans föreställning om hur det skulle gå och med vad han hade sagt. Men i själva verket var det fel. Det grundläggande problemet som man inte hade observerat det var att man inte visste var man var när man började. Ingångssiffrorna var fel. Det berodde på att man utgick från nationalräkenskaperna. Man fick preliminära siffror i januari som man lade till grund för arbetet. Redan på sommaren fick man nya siffror, men då hade man haft hela den politiska diskussionen och sagt att vad bra att det ökar med tre procent, men när man kom fram till sommaren hade det inte ökat med tre procent, men det sjönk undan för det var inget roligt att ta upp det. Alla hade haft fel för alla hade trott på de där siffrorna. Och om man väntade ett år till var det nya siffror igen. Då hade man kanske återvänt nästan till utgångspunkten. På det där sättet höll man på år efter år. Jag skrev en artikel om det och sade att det är ett allvarligt, besvärligt problem. Då kunde man konstatera att alla ekonomer kommenterade de där siffrorna och var väldigt ointresserade av att diskutera detta problem. Det ledde ju lätt till att hela deras verksamhet föll samman på något sätt.¹¹⁷

Jan Wallander skulle själv dra de praktiska konsekvenserna av sina erfarenheter av prognosmakeri. När han 1970 kom till Handelsbanken från Sundsvallsbanken avskaffade han budgeteringen inom banken:

Inom Handelsbanken ... fanns [det] inom ekonomiavdelningen en särskild grupp som arbetat fram ett modernt budgetsystem, vilket börjat sättas i verket. Att lägga

¹¹⁷ Wallander (2007g).

ner denna verksamhet och helt avskaffa budgeteringen tedde sig som ett lätt beslut. För det första visste jag att Sundsvallsbanken fungerade alldeles utmärkt utan någon budget och för det andra hade min verksamhet som forskare och specialist på prognoser gett mig uppfattningen att sådana är olämpliga som underlag för praktisk affärsverksamhet och en budget är en prognos.¹¹⁸

¹¹⁸ Wallander (2002, s. 61).

KAPITEL 9

NYA VAROR: TELEVISION OCH BILAR

Under Jan Wallanders tid som chef för IUI gjordes på institutet ett antal undersökningar av konsumtionen i Sverige och prognoser för utvecklingen inom olika branscher. Wallander ledde själv utredningarna om television och bilar och skrev merparten av texten. Television och bilar hade båda i stor utsträckning karaktär av ”nya” varor, varor som alla konsumenter inte var bekanta med och för vilka det inte fanns speciellt mycket tidigare material att tillgå.

TELEVISIONENS INFÖRANDE I SVERIGE

Televitionsutredningen var en renodlad prognosstudie. Den handlade om televisionens troliga framtida utveckling i Sverige. Jan Wallander beskriver bakgrunden:

I mitten på 50-talet tog televisionen sina första stapplande steg. Några unga tekniker lärde sig att göra televitionsapparater och startade försökssändningar från Tekniska Högskolan i Stockholm. En av dessa unga tekniker var Hans Werthén. Televisionen hade då kommit långt i Förenta staterna och förutseende nog tillsattes redan 1951 en statlig utredning, som hade att ta ställning till om och i vilken takt man skulle bygga ut ett nät av sändare.¹ Eftersom TV fördes in under radiomonopolet hade staten att fatta de avgörande besluten. Utredningen vände sig till institutet och bad oss göra en prognos på basis av erfarenheterna från Amerika och England.²

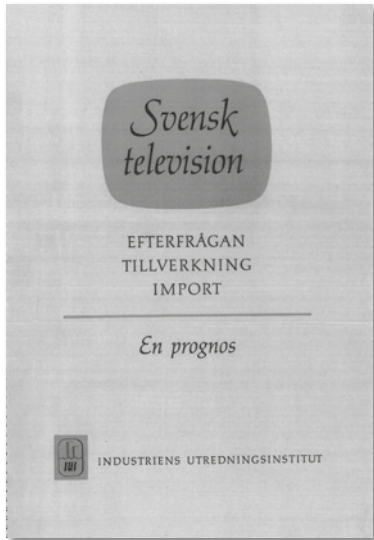
IUI fick uppdraget i juni 1953 och i maj 1954 överlämnades prognosen till Televitionsutredningen.³ Den grundläggande förutsättningen var att det svenska televitionsnätet skulle utbyggas successivt under en sjuårsperiod. Direktiven fastslog att IUI skulle försöka skatta vilken efterfrågan skulle bli på tv-apparater under den period utbyggnaden pågick och mot bakgrund av den svenska industrins produktionsförutsättningar och konkurrenssituation vis-à-vis utlandet utröna hur stor den inhemska produktionen av tv-apparater skulle kunna tänkas bli. På

¹ Utredningens resultat redovisades i SOU 1954:32.

² Wallander (1997, s. 301).

³ IUI (1954c).

grundval av dessa beräkningar skulle ett försök göras att å ena sidan bestämma vilka nyinvesteringar den inhemska tillverkningen skulle kräva, å andra sidan vilken den troliga importen skulle bli.

Ett nytt medium 1954.

IUI:s televisionsprognos sönderfaller i två delar. Den första behandlar efterfrågesidan. Denna del utfördes av filosofie licentiaten Nils Paulsson och filosofie kandidaten Karl-Olov Samuelsson. Den andra delen gjordes av de två civilekonomerna Einar Hardin och Hans Söderlund. Den innefattade produktions-, nyinvesterings- och importskattningarna.

Vid den tid då IUI:s utredning gjordes saknade Sverige i praktiken helt tv-nät. Det fanns inga historiska tidsserier att bygga prognosen på, utan beräkningarna fick göras på annat sätt. Att utgå från traditionell efterfrågeteori, baserad på inkomster och priser var inte möjligt, eftersom man inget visste om det tänkbara funktionssambandet mellan dessa variabler och efterfrågan på tv-apparater. Att använda sig av intervjuer var också vanskligt, eftersom det skulle kräva att intervjuoffren skulle kunna precisera hur deras konsumtion skulle komma att se ut kanske flera år i framtiden och de dessutom var obekanta med den vara det gällde. Ett tredje alternativ var att försöka hitta någon likartad kapitalvara för vilken det fanns historiska data som kunde användas för att skatta den troliga efterfrågan även på tv-apparater, möjligen tvättmaskiner, kylskåp eller bilar, men i motsats till dessa varor, där efterfrågeutvecklingen i princip handlade om en marginell ökning av ett befintligt bestånd, representerade televisionen snarare ett ”uppdämt behov” som skulle tillfredsställas under prognosperioden.⁴ Den när-

⁴ Ibid., s. 12.

maste parallellen var radions införande på 1920-talet, men konsumenternas inkomster hade ökat starkt under den gångna trettioårsperioden, och 1950-talets konsumenter lade förhållandevis mer pengar på varaktiga konsumtionsvaror än 1920-talets. Utredarna befarade därför att efterfrågan på tv-apparater skulle bli långt starkare i introduktionsskedet än den en gång hade varit på radioapparater.

UTLÄNDSKA ERFARENHETER

Ett bättre alternativ var då att utgå från erfarenheterna från andra länder. Utredningens första problem blev därför att hitta ett land som var tillräckligt likt Sverige för att man skulle kunna använda dess erfarenheter som en grund för beräkningarna av den troliga svenska efterfrågan. De länder som hade hunnit längst var USA och Storbritannien, men även i Tyskland och Frankrike hade haft regelbundna sändningar redan på 1930-talet. I både Tyskland och Frankrike hade utvecklingen efter kriget emellertid varit trög, så valet stod i praktiken mellan USA och Storbritannien, där antalet tv-mottagare i båda fallen hade ökat mycket snabbt under efterkrigstiden. Deras respektive system beskrivs utförligt i utredningen: sändarnäten, tekniken, finansieringen (licensavgifter eller kommersiell tv), sändningstidens längd och programinnehållet. Valet var ganska enkelt. USA skilde sig för mycket från Sverige för att det skulle komma i fråga. Inkomstnivån där var betydligt högre och televisionen var kommersialiserad, medan ett licenssystem skulle införas i Sverige. Förekomsten av ett stort antal sändare gav USA ett långt större, och mer varierat, programutbud än vad den enda statliga kanalen skulle komma att prestera i Sverige. Den engelska inkomstnivån låg betydligt närmare den svenska och i Storbritannien finansierades monopolföretaget BBC:s sändningar med licensavgifter.

Utredningen gick igenom de faktorer som bestämmer efterfrågan både på varor i allmänhet och på varaktiga konsumtionsvaror. De centrala variablerna var i båda fallen tv-apparaternas pris och konsumenternas inkomster. Efterfrågans priskänslighet kunde förväntas öka med tiden. Under introduktionsskedet, när den "uppdämda" efterfrågan kunde förväntas vara stor, skulle med stor sannolikhet många skaffa en tv tämligen oberoende av apparatens pris. Därefter skulle priselasticiteten öka. Att inkomsten påverkade vilka som köpte tv framgick klart av både amerikanska och brittiska data.

Tv-apparater är en varaktig konsumtionsvara med förhållandevis högt pris, vilket i sin tur talade för att å ena sidan köparnas förmögenhetsförhållanden, å andra sidan avbetalningsmarknadens struktur och kapacitet skulle kunna påverka inköpen. I introduktionsskedet skulle tv-apparater förmodligen komma att betraktas som lyxvaror, men så småningom var det troligt att en attitydförändring

skulle komma att äga rum. ”Social imitation” skulle göra att de till sist skulle anses vara standardvaror. Detta förmodande styrktes av engelska data.

Till ovanstående kom ett antal tekniska och sociologiska förhållanden: sändningarnas omfattning, programmens attraktivitet, mottagningsförhållandena, antalet hushåll inom sändarnas områden, avståndet till städernas nöjescentra, bildningsnivån (ju högre bildning, desto mindre benägenhet att skaffa tv, enligt brittiska data), familjestorleken (både amerikanska och brittiska data pekade på att större familjer hellre köpte tv än små) och familjefaderns ålder (medelålders fäder var de som främst skaffade tv).

Som ytterligare underlag för prognosen användes Sveriges Radios utbyggnadsplan av sändningsnätet, färdigställande av 42 av 50 sändare under de första sex åren. Sändningstiden beräknades till minst 25 timmar per vecka. Programinnehållet förutsattes bli ungefär som i det brittiska, icke-kommersiella, systemet. Storbritannien var emellertid inget ur tv-synpunkt homogent land. Utvecklingen hade gått olika fort i olika landsdelar. I London hade den varit långsam. Tv var en ny och okänd produkt, och kriget hade gjort andra behov mer angelägna. Midlands, där det hade gått fortare, var ett bättre alternativ. Där började sändningarna tre år efter dem från London. Produkten var då mera känd. Utredningen betecknade Midlands som ett maximalalternativ och London som ett minimalalternativ och i prognosen räknade man med ett medeltal av de båda. Den redovisas i Tabell 9.1.

Tabell 9.1 IUI:s prognos för det svenska tv-beståndet under de första sju åren efter televisionens start.

År	Tv-bestånd	Årlig ökning
1	11 000	11 000
2	40 000	29 000
3	90 000	50 000
4	159 000	69 000
5	243 000	84 000
6	342 000	99 000
7	451 000	109 000

Källa: IUI (1954c, s. 55).

Utredarna betonade osäkerheten i en prognos för en helt ny vara och diskuterade vilka möjligheter det fanns att pröva rimligheten i de siffror man kommit fram till. En möjlighet var att göra intervjuundersökningar. Svenska Gallupinstitutet hade gjort en sådan 1953 och då kommit fram till att när sändarnätet var fullt

utbyggt skulle vart fjärde hushåll ha en tv-apparat, att jämföras med IUI-gruppens resultat: vart femte. Detta tolkades som att det inte fanns något i Gallupundersökningen som talade mot IUI:s prognos. En andra möjlighet var att jämföra med radions utveckling efter starten 1923. Även här var överensstämmelsen god. Dock varnade utredarna för att ta överensstämmelsen alltför bokstavligt, eftersom de bägge decennierna skilde sig åt vad gällde inkomster och konsumtionsvanor. En jämförelse gjordes också med andra varaktiga konsumtionsvaror. Mellan 1950 och 1952 uppgick de totala utgifterna på dessa varor till i genomsnitt 650–700 miljoner per år. IUI beräknade att televisionen skulle kosta 100 miljoner per år, vilket bedömdes vara en rimlig siffra i förhållande till utgifterna för övriga varaktiga konsumtionsvaror. Slutsatsen var given: ”Den prövning av prognosen som företagits ... ger ... stöd för ... åsikten att vår prognos för fram till rimliga resultat.”⁵

PRODUKTION OCH IMPORT

Den andra delen av IUI:s tv-prognos behandlar produktion, import och investeringsbehov. Den börjar med en genomgång av produktionen av tv-apparater i andra länder: USA, Storbritannien, Västtyskland och Nederländerna. Det avgörande för produktionsstorleken var givetvis marknadens storlek. Eftersom de linjesystem som användes i bildröret skilde sig åt mellan USA och Västeuropa var den potentiella marknaden delvis begränsad till respektive kontinent. Amerikanska apparater gick att anpassa till de europeiska systemen, men detta ökade kostnaderna för dem. Även det brittiska systemet skilde sig från det som användes i resten av Västeuropa. Västtyskland och Holland använde däremot en teknik som överensstämde med den svenska. Visserligen hade den tyska tv-industrin utvecklats långsamt, men utredningen förutsåg att detta skulle kunna ändras. ”Kapacitet för en rätt betydande produktion anses föreligga, varför man kan räkna med att den västtyska televisionsindustrin kommer att söka sig nya exportmarknader.”⁶ Holland var ännu mer att räkna med. Det hade inte sålts mer än 10 000 apparater på den inhemska marknaden, men framför allt Philips hade satsat hårt på forskning och utveckling och hade stor exportvolym. Den holländska industrin tillverkade dessutom alla slags tv-apparater och komponenter.

I vilken utsträckning utlandstillverkade tv-apparater skulle komma att importeras till Sverige bestämdes emellertid inte enbart av deras tekniska specifikationer. Till dem kom ett antal handelshinder. Utländska apparater måste godkännas av ett byråkratiskt organ, Svenska Elektriska Materielkontrollanstalten. Det rådde

⁵ Ibid., s. 62.

⁶ Ibid., s. 72.

provningstvång för tv-mottagare. Ett svenskt förslag till internationella provningsbestämmelser skulle emellertid behandlas på International Electric Commissions plenarmöte 1954 och det fanns därför grund för att räkna med att i framtiden svenska och internationella bestämmelser inte skulle komma att skilja sig åt i någon väsentlig utsträckning.

Ett andra importhinder utgjordes av det internationella betalningssystemet. Radiomateriel kunde fritt importeras från sådana länder som var anslutna till den europeiska betalningsunionen, men för import från USA var situationen annorlunda. (Detta var på "dollarbristens" tid. USA hade ett överskott i sin handels- och bytesbalans, vilket allvarligt minskade omvärldens tillgång till dollar.) För att importera från dollarområdet var det nödvändigt att i varje enskilt fall få importlicens, och inte nog med det. "I princip är dollarimporten reglerad på så sätt att tillstånd till import inte meddelas om varor av motsvarande beskaffenhet står att uppbringa inom det västeuropeiska betalningsområdet."⁷ Det fanns, enligt vad IUI (och alla andra) trodde ingen anledning till att dollarbristen skulle försvinna inom överskådlig framtid. Amerikansk import kunde därmed betraktas som omöjlig.

Import av radiomateriel var belagd med tullar och det var därför troligt att även tv-importen skulle komma att drabbas i ungefär samma utsträckning. Dock höll både den s.k. tulltaxekommittén och det nordiska utskottet för ekonomiskt samarbete på att behandla frågan om hur den framtida tullstrukturen skulle se ut, och av de diskussioner som hade ägt rum drog IUI:s utredare slutsatsen att tullsatsen på radio- och tv-mottagare framdeles skulle kraftigt reduceras.

Slutsatsen av genomgången av produktionssituationen i utlandet och de rådande marknadsförhållandena blev att man hade att räkna med en "export-offensiv" när televisionsnätet byggdes ut i Sverige. Det fanns inga handelshinder som var tillräckligt starka för att hindra de västeuropeiska producenterna från att gå in på den svenska marknaden.

Vilka möjligheter hade då svenska producenter att konkurrera med importen? Utgångsläget var att ingen serietillverkning av tv-apparater hade förekommit i Sverige tidigare. Det var radioindustrin som fick ta upp produktionen. Utredningen gjorde en genomgång av produktionssituationen inom radioindustrin. Sysselsättningen där hade sjunkit från 1951 till 1953. "I likhet med flera andra länder i Europa befinner sig radioindustrin i Sverige f.n. på grund av avsättnings-svårigheter i en vågdal med en relativt stor outnyttjad kapacitet. Ur kapacitetssynpunkt synes sålunda tämligen goda förutsättningar finnas för tillverkning av televisionsapparater i Sverige."⁸ Inom radio- och elektroteknikbranschen räknade

⁷ Ibid., s. 76.

⁸ Ibid., s. 85.

man dessutom allmänt med att radioförsäljningen skulle gå ner, kanske med så mycket som 30–40 procent. Det största hotet mot svensk tv-tillverkning kom i stället från importen. Det svenska kostnadsläget var förhållandevis högt och det gällde att få till stånd produktion i långa serier. Härtill kom att erfarenhet saknades av tillverkning av sådana komponenter som var specifika för televisionen och inte ingick i radioapparater. Utredningen bedömde det därför som sannolikt att vissa delar fick importeras medan apparaterna skulle sättas samman i Sverige.

Sammantaget räknade inte utredningen med att den svenska tv-marknaden skulle komma att bli en marknad där inhemska tillverkare skulle kunna skära guld med täljkniv:

Som en sammanfattning av den svenska industriens marknadsbedömning kan sägas att det är en allmänt utbredd uppfattning, att åtskilliga större radioföretag kommer att kasta sig in på marknaden mycket tidigt och att vissa importörer kommer att göra detsamma. Redan från början har man därför anledning räkna med en stark konkurrens på den svenska marknaden, och räntabiliteten anses inte komma att bli särskilt hög. En konsekvens härav är att incitamenten till att starta nya svenska företag för tillverkning av televisionsapparater försvagas, om inte den inhemska marknaden expanderar mycket snabbt.⁹

Utredningen fastslog en övre och en nedre trolig gräns för de svenska tillverkarnas marknadsandel: 75 respektive 50 procent, ett omdöme som grundades på uppskattningar som ”erfarna branschmän gjort med hänsyn till rådande konkurrensläge och med ledning av erfarenheterna från radiomarknaden”.¹⁰

Därmed återstod bara frågan om vilka investeringar som skulle bli nödvändiga, i sammansättningsfabrikerna, i dessas leverantörsindustrier och inom handeln. Flera av de intervjuade företagen ansåg att de skulle kunna möta efterfrågan, åtminstone under de första åren, utan att investera i annat än verktyg och mätinstrument. I andra fall tillkom emellertid även byggnader. Utredningen gissade att det skulle krävas investeringar på 10–20 miljoner inom sammansättningsindustrin under den period som utredningen täckte för att man skulle nå upp i en produktion som motsvarade den beräknade marknadsandelen, 50 000 till 75 000 apparater. Underleverantörerna skulle troligen kunna möta sammansättningsfabrikernas behov inom ramen för sin befintliga kapacitet.

Handelssidan företedde en blandad bild. Importörerna skulle troligen komma att hantera mellan 5 000 och 10 000 apparater per år, vilket inte skulle föranleda några större nyinvesteringar, med visst undantag för lager- och utställningsloka-

⁹ Ibid., s. 88.

¹⁰ Ibid., s. 90.

ler, men knappast mer än ”några miljoner kronor under närmaste åren”.¹¹ De största investeringsbehoven återfanns i stället på installations- och servicesidan, särskilt den senare:

Speciellt under den första tiden då televisionsapparater är i bruk får man enligt amerikanska och engelska erfarenheter räkna med ett stort antal servicebesök per år och apparat. Efter någon tid torde man kunna anta att det kommer att röra sig om i genomsnitt tre à fem besök per år och apparat.¹²

Behovet av servicemän var stort på den tid då tv-bilden började rulla mitt i en fotbollslandskamp och det inte gick att få stopp på den hur mycket man än bankade på apparaten. Detta medförde beräknade upplärningskostnader i storleksordningen 5 000–10 000 kronor per serviceman, och kostnader för lokaler, verktyg och skåpbilar. Utredningen räknade med att det inte var uteslutet att de nödvändiga investeringarna skulle uppgå till mer än tio miljoner. Fördelningen av de totala investeringarna inom produktions- och handelsleden enligt IUI:s prognos sammanfattas i Tabell 9.2.

Tabell 9.2 Det totala investeringsbehovet inom tv-branschen under den första sju-årsperioden (miljoner kronor).

Aktör	Miljoner kr
Sammansättningsfabriker	10–20
Underleverantörsindustrier	2–3
Importörer	–
Handel	2–3
Service	10–14
Totalt	24–40
Sammansättningsfabriker	10–20

Källa: IUI (1954c, s. 114).

IUI:s utredare betonade gång på gång den stora osäkerheten i prognosen. Det skulle visa sig att det fanns anledning till det. Den grundförutsättning på vilken IUI:s televisionsprognos vilade – en successiv utbyggnad av televisionsnätet under sju år – övergavs av Televisionsutredningen, som i sitt eget betänkande i stället utgick från två alternativa, längre, utbyggnadsplaner: en på nio och en på 14 år. Då var emellertid IUI-studien redan klar. Dess resultat kunde inte utnyttjas utan

¹¹ Ibid., s. 102.

¹² Ibid., s. 10.

vissa – marginella – justeringar. ”Man har därvid utnyttjat den prognos som vi framlagt för varje enskild station och förändringen innebär endast att man i vissa fall förflyttat stationernas startår.”¹³ På IUI fann man ingen anledning att göra några större justeringar, utan nöjde sig med att redovisa två alternativa tabeller för utvecklingen av tv-innehavet, en för vart och ett av Televisionsutredningens alternativ.

Det var många som tyckte att den prognos som Jan Wallander och hans medarbetare hade kommit fram till var överdrivet optimistisk:

Jag minns att vi, när vi presenterade resultaten för kommitténs [Näringslivets Televisionskommitté] ledamöter, möttes av en betydande klenroghet. Några antydde att resultaten måste bero på att vi på något sätt var köpta av radioindustrin. I själva verket kom den faktiska utvecklingen att överträffa dessa första prognoser. För mig blev kommitténs och andras reaktioner en tankeväckande upplevelse. Det blev ännu en bra illustration till hur svårt vi har att uppfatta att något nytt och revolutionerande är på gång fast vi har det framför näsan.¹⁴

KOMMERSIELL TELEVISION

Åke Ortmark kommenterade IUI:s televisionsutredning på *Den ekonomiska sidan* i *Industria*. Hans artikel behandlade huruvida reklam var önskvärd i svensk tv. Han drev med den vändning debatten hade tagit:

Rubriken över svenskarna och deras television ger sej själv: ett motvilligt ”vi måste”. Under den rubriken fylkar sig suckande tv-kommitténs majoritet, en stor del av pressen och inom en nära framtid riksdagen med hr Sköld i spetsen. Svenska folket kräver tv och vårt internationella anseende kräver det. Tv måste vi ha – om än aldrig så lite. Ty ordentligt med pengar tänker vi inte satsa på den nya leksaken och ingen annan ska få göra det heller. [...] Och när vi trots allt ger efter för tv så är det en eftergift för okända krafter, som vi förgäves försökt kämpa mot. Vi vill inte, vi måste. Därför har vi funderat ut en raffinerad hämnd. Vi ska göra tv dålig. Vi ska inte satsa mer på programmen än vad det egentligen kostar.¹⁵

Ortmark konstaterade att det inte blev den reklam som egentligen skulle ha behövts för att komma upp i de 25 timmar per vecka i sändningstid som IUI:s prognos hade utgått från, men som tv-kommittén därefter släppt, utan att för den skull ändra de kalkyler som utgick från detta antagande. Han tyckte debatten om

¹³ IUI (1954c, Observandum).

¹⁴ Wallander (1997, s. 301).

¹⁵ Ortmark (1954k, s. 15).

reklamen hade sjunkit till rent frasmakeri. ”Det är omöjligt att bland dessa fraser hitta en synpunkt som är så pass meningsfull att man kan argumentera mot den.” Reservanterna i kommittén argumenterade för reklam, och Ortmark ansåg att majoriteten borde ha tagit en seriös diskussion med dem, en diskussion som lämpligen hade kunnat använda de principiella synpunkter om olika reklamformer som presenterats i IUI:s utredning. I stället föredrog de emellertid att argumentera utifrån två sinsemellan oförenliga synpunkter, å ena sidan att man inte borde släppa loss ”reklamlidelserna”, å andra sidan utifrån linjen att företagen inte skulle vara beredda att satsa på reklam.¹⁶

Frågan om kommersiell tv var inte död. Näringslivets Televisionskommitté gav IUI i uppdrag att undersöka vilket intresse svenska företag kunde tänkas ha för att göra reklam i tv. Jan Gillberg, som var den som inom IUI kom att följa upp televisionens faktiska utveckling (se nedan) gjorde i november 1958 en postenkät som omfattade 651 företag, varav 600, eller 92 procent, svarade.¹⁷ De flesta var föga entusiastiska inför möjligheten. Mindre än en tredjedel kunde tänka sig att använda tv-sändningar som reklammedel om möjligheten uppenbarade sig. Huvudskälet var att tv-reklam inte lämpade sig för företagets verksamhet. Det uppfattades också som för dyrt. En tredje grupp svarade att de inte var intresserade av riksreklam eftersom deras verksamhet var huvudsakligen lokal. Gillberg drog slutsatsen att ”det med all sannolikhet är ett mycket begränsat antal företag som kan beräknas i Sverige utnyttja TV-reklam i nämnvärd omfattning”.¹⁸

DEN REVIDERADE PROGNOSEN

Den statliga televisionsutredningen avlämnade sitt betänkande 1954.¹⁹ Den däri ingående prognosen över det framtida antalet tv-apparater baserades på IUI:s beräkningar. Då hade emellertid redan verkligheten förändrats på ett sätt som påkallade en ny utredning, 1956 års televisionsutredning. Betänkandet utkom av trycket på hösten 1956: *Det svenska televisionsnätets första utbyggnad*.²⁰ Den nya utredningen vilade på delvis andra förutsättningar än den första. Utbyggnaden av sändarnätet föreslogs gå långsammare – 14 sändare efter 5 år mot 24 enligt den nioåriga utbyggnadsplanen i 1951 års utredning – och sändningstiden kortades ner. Betänkandet resulterade i en proposition som antogs av riksdagen på våren 1957.²¹

¹⁶ Ibid., s. 15.

¹⁷ IUI (1959a).

¹⁸ Ibid., s. 24.

¹⁹ SOU 1954:32.

²⁰ *Det svenska televisionsnätets första utbyggnad* (1956).

²¹ Kungl Maj:ts proposition nr 54, 1957.

I 1956 års betänkande ingick en prognos för efterfrågan på tv-apparater som, även den, grundades på IUI:s beräkningar. Utvecklingen under 1956 och början av 1957 överträffade emellertid prognosen. IUI ansåg det därför berättigat att revidera sin prognos över efterfrågan på tv-apparater. I den reviderade prognosen utgick Jan Wallander och hans assistent, Carl Gustaf Dahlerus, från den av riksdagen 1957 godkända utbyggnadsplanen. ”Av alldeles avgörande betydelse för vilket resultat man kommer till vid prognosberäkningarna är givetvis hur stort område man tänker sig att en viss sändare ’täcker’, dvs. inom hur stort område kring sändaren man har anledning räkna med att folk kommer att vara intresserade att köpa TV-apparater.”²² Vissa sändare hade fått reducerad mästhöjd och effekt i den nya planen, men mästhöjderna var fortfarande preliminära, vilket skapade osäkerhet i prognoserna. Den nya beräknade veckosändningstiden var till en början mindre än hälften av vad IUI:s ursprungliga prognos räknade med, men skulle därefter öka. Tv-apparaternas pris var på väg ner, men detta kompen-serades av att folk tenderade att köpa förhållandevis dyrare apparater. Befolkningsunderlaget hade också ökat.

Även för den reviderade prognosen var Storbritannien – Midlands – det lämp-ligaste jämförelselandet. Wallander och Dahlerus utgick från att den svenska utvecklingen skulle följa Midlandskurvan. De redovisar disaggregerade siffror för Stockholms-, Göteborgs- och Malmösändarna och mera summariska beräk-ningar för de övriga sändare som avsågs tillkomma efter hand. Prognosen sam-manfattas i Tabell 9.3.

Tabell 9.3 IUI:s reviderade televisionsprognos.

År	Tv-bestånd	Årlig ökning
1957	71 000	
1958	122 000	51 000
1959	190 000	68 000
1960	285 000	95 000
1961	382 000	97 000
1962	489 000	107 000

Källa: IUI (1954c, s. 23–25).

Utvecklingen av televisionen i Sverige följdes, på uppdrag av Sveriges Radio, sys-tematiskt upp av Industriens Utredningsinstitut för 1956–62, i en serie stenciler skrivna av Jan Gillberg.²³ I dessa redovisas tv-nätets utbyggnad, licensutveck-

²² Ibid., s 11.

²³ Gillberg (1959b, 1960a, 1960b, 1961) och IUI (1961a, 1961b, 1962a, 1962b, 1962c, 1962d). De rapporter,

lingen och den geografiska spridningen. Dessa skulle 1967 följas av en stort upplagd, teoretisk och empirisk, studie av Gunnar Törnqvist.²⁴

BILSTUDIEN

Det andra stora prognosarbete som Jan Wallander själv deltog i vid IUI handlade om bilismens utveckling i Sverige. Studien planerades av en forskargrupp bestående av Ragnar Bentzel, Jan Wallander, Bengt Rundblad och Karl-Olov Samuelsson. En intervjuundersökning utfördes under våren 1955 med Bengt Rundblad som ledare.²⁵

IUI:s bilundersökning rönt ett betydande intresse. I januari 1955 intervjuades Jan Wallander i Dagens Eko. Han förklarade bakgrunden till undersökningen:

Bilismen är ... i hög grad värd vår uppmärksamhet och blir ju också utsatt för den dagligen och stundligen, men trots detta är det häpnadsväckande mycket vi *inte* vet om bilarna och bilkonsumtionen. Det har därför varit naturligt för oss inom Industriens Utredningsinstitut, som sedan flera år sysslat med en stor undersökning om den svenska konsumtionen, att försöka få lite bättre grepp just om konsumtionen av bilar.²⁶

Wallander skisserade de viktigaste frågeställningarna för radiopubliken:

Intervjuerna kommer att omfatta ungefär 1 200 bilägare och 1 000 personer som icke har bil, så att vi skall kunna se t.ex. hur bilinnehavet påverkat konsumtionen i fråga om andra varor. Om den t.ex. leder till att man köper mindre kläder och skor. Om den betyder att man säljer sin sportstuga för att köpa bilen eller om det kanske i stället är så att man försöker skaffa sig en sportstuga just därför att man har bil. Om man skaffar sig bil hellre än att skaffa sig en större våning eller köper bilen därför att man inte kan *få* en större våning osv.

En annan sak som vi skall försöka få litet grepp om är hur man lyckats klara av de onekligen ganska dryga kostnaderna för bilköp.²⁷

med samma titel, som gjordes för 1956–58, andra halvåret 1959 och tredje och fjärde kvartalet 1962 (Törnqvist 1967, s. 235) verkar ha förkommit. De går varken att spåra via Institutet för Näringslivsforskning eller via Libris. Gillberg skrev också en kort sammanfattning av utvecklingen i *Sveriges Radios Årsbok* (Gillberg, 1962c).

24 Törnqvist (1967). Studien tillhör ett senare skede i IUI:s historia än det som behandlas här.

25 Urvalsmetoderna och det använda hushållsbegreppet kommenteras i Rundblad (1956b).

26 Wallander (1955c, s. 1).

27 Ibid. Ragnar Bentzel (1955a) presenterade studien i *Sociala Meddelanden*.

FAMILJEBILEN

Bengt Rundblad lät sig inspireras till en sociologisk betraktelse av IUI:s pågående bilstudie. Han tyckte det hade gått troll i debatten om bilismen i Sverige:

Debatten om bilismen i vårt land har under de senaste åren blivit så fylld med bekymmer och moralisk indignation, att en tillfällig besökare fjärran ifrån knapast skulle förstå, att det var ett fortskaffningsmedel man diskuterade. I stället skulle han troligen misstänka, att de högstämde debattörerna vände sig mot en hemlig last av något slag, en ny form av perverterad njutning, som sakta men säkert förde det svenska folket mot undergången.²⁸

Rundblad ställde frågan vad det var som gjorde att den ökade levnadsstandarden i Sverige i så stor utsträckning av konsumenterna utnyttjades till att köpa bil. Han tyckte att bilen var en viktig del av standardökningen. Bilisterna blev inte beroende av allmänna transportmedel, de hade inga problem med fritiden – det var bara att stuva in familjen och åka ut på söndagsutflykt. Bilen hade en sammanhållande effekt på familjen. Familjesemestern blev enklare när man själv kunde bestämma hur man ville åka. Rundblad såg fram mot en renässans för gästgivargårdarna i bilens kölvatten. Bilisterna kunde handla billigare – de var inte hänvisade till närbutiker – och de kunde köpa större kvantiteter. Hemmafruarna slapp att stöka med barnvagnar i tunnelbanor och bussar. Bilarna kunde bli något av rullande vardagsrum, där man kunde samtala och lyssna på radio. Slutligen hade de också ett symbolvärde, vilket erfarenheterna från USA klart visade. Att ha bil visade att man var framgångsrik.

Den intervjuundersökning som gjordes för bilundersökningen hade sin egen sociologi. Alla tilltänkta intervjupersoner ville inte ställa upp. Det kan inte alltid ha varit lätt för intervjuarna:

Ip har tidigare varit chef för Biskopsbo sinnesslöanstalt. Hon är en kraftfull natur, van att härska och befalla över andra och var fruktad av såväl interner som anställd personal. Hennes metod att nå sin position var inte alltid sympatisk. Hon är nu 80 år gammal med begynnande åderförkalkning och kunde därför ej riktigt fatta syftet med undersökningen. Delvis kan hennes vägran förklaras av missnöje med regering och hela den nuvarande samhällsordningen. Vid mitt besök hos Ip var hon mycket vänlig och förekommande men vänligheten var skenbar och uppträdandet var taktik. Hon förklarade att jag fick fråga om vad som helst men svaren skulle inte få något som helst värde för undersökningen. Hon undrade om jag inte ansåg en intervju under sådana omständigheter meningslös. Jag instämde och förklarade att undersökningen var uppbyggd på de utvalda personernas uppriktighet

²⁸ Rundblad (1955b, s. 37).

och tillförlitliga svar, men Ip hade förutfattade meningar och *ville* inte förstå meningen med det hela. Som en sista utväg hänvisade jag till brevet från IUI. Ip meddelade att hon läst upp brevet vid en nyligen hållen herrmiddag och att undersökningen diskuterades där. Man hade fastslagit att det måste råda arbetslöshet inom tjänstemannakåren och att man därför till varje pris måste hitta på dumma och onyttiga utredningar för att skaffa arbete åt vissa befolkningsgrupper.²⁹

Misstänksamheten var på sina håll monumental, svepskålen var många, påhittigheten stor och eldunderstödet föredömligt:

Efter introduktionen hos Ip förklarade han sig tyvärr ej ha tid att lämna de erforderliga upplysningarna när han, som han sade, ”var mitt uppe i tillträddandet av annan anställning o. i morgon ... skulle fira sin 40-årsdag”. Sedan IP efter övertalning – trots detta sett igenom ... [frågeformuläret] framhöll han ytterligare skäl till att han ej kunde delta. Han sade sig före måndag ... vara tvungen att uppdatera ett kundregister för den nya arbetsgivarens räkning. Han yttrade också något om att det beträffande bilens driftsekonomi ”fanns undersökningar gjorda av KAK”. Här kom hustrun in i samtalet. Hon misstänkte att det gällde någon slags kontroll och föreslog att jag skulle ”ta” någon annan. Jag lyckades övertala dem båda att ev. lämnade upplysningar ej komme i obehörigas händer och att undersökningen ej blir representativ därest utbyte skulle ske. Min ”vältalighet” räckte trots allt ej till – tråkigt nog. Makarna var uppenbarligen sådana personer som ej önskade andras inblandning i deras egna förhållanden. Med detta vill jag ha sagt att jag anser deras skäl till att de ej kunde delta som svepskål. Samstämmigt uppgav makarna att mannen ”ju i första hand måste tänka på sitt arbete och sin framtid”. Vidare var han tvungen att under de tider han var hemma ägna sig något åt barnen. (I samband härmed yttrade hustrun att barnen knappt kände igen sin far då han så sällan var hemma.) Ip sade sig ej heller disponera annan tid för intervju. Sedan han rest på måndag skulle han ej komma hem förrän till semestern. Ej heller kunde hustrun tjänstgöra som ... [Ip]. Makarna var vänliga, trots allt.³⁰

(Den beräknade tiden för intervjun var 30–45 minuter.)

DEN PRELIMINÄRA REDOVISNINGEN

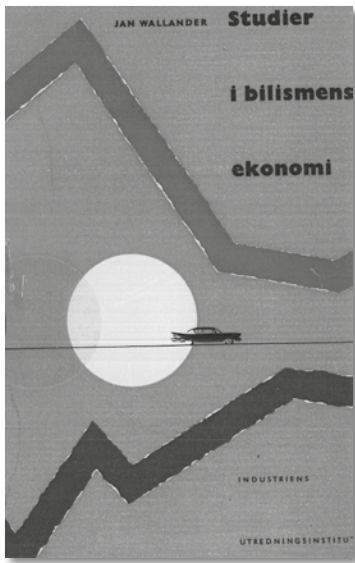
Motståndsrörelsen var dock förhållandevis obetydlig. De grundläggande fakta som framkom ur intervjuundersökningen publicerades 1956 i skriften *Bilägaren*

29 Från ”anteckningar rörande intervjusituationen”, i box F1 bob:30, IFN:s arkiv på Centrum för Näringslivshistoria.

30 Ibid.

och bilen.³¹ Analysen av det insamlade materialet utgavs 1958 i Jan Wallanders bok *Studier i bilismens ekonomi*.³² I sitt förord till den första delredovisningen skriver Jan Wallander:

Den fullständiga bearbetningen och analysen av hela det insamlade materialet kommer med nödvändighet att ta ganska lång tid. Med tanke på det stora intresse som ägnas bilismen och den betydelse dess utveckling har för samhällsekonomin förefaller det samtidigt angeläget att relativt snabbt kunna presentera åtminstone vissa av resultaten. Vi har därför beslutat publicera undersökningen successivt.³³

Bilismen tränger på 1958.

Vid årsskiftet 1955/56 fanns det ungefär 645 000 bilar i Sverige, en bil på var elfte svensk – att jämföra med en på 160 år 1923. Sverige låg 35 år efter USA vad beträffade biltätheten och utvecklingen i de båda länderna uppvisade påtagliga likheter. Expansionen drevs dels av realinkomstökningar, dels av förändringar i relativa priser. Mellan 1935 och 1955 steg den allmänna prisnivån med 130 procent men bilpriserna bara med 70–100 procent. Medan en industriarbetare 1935 behövde arbeta 1 600 timmar för att köpa en viss typ av bil räckte det med 1 000 timmar 1955. Ford, Volvo, Opel och Volkswagen var de vanligaste märkena.

Hur mycket bilen kördes berodde på var ägaren bodde och på vilket yrke han hade. Ungefär en tredjedel av körningen av de privatägda bilarna gjordes i arbetet. Det var främst de egna företagen som använde bilen på det sättet. Bil-

³¹ IUI (1956).

³² Wallander (1958a).

³³ IUI (1956, s. 7).

innehav hade en stark inverkan på hur fritiden tillbringades. Friluftsliv, utflykter, besök på sport- och nöjesevenemang och besök hos släkt och vänner underlättades av tillgång till bil.

Under 1954 gjordes ungefär 300 000 privatbilsförsäljningar, varav 105 000 nybilsaffärer. Förstagångsköparna köpte oftast begagnade bilar medan nybilsinköpen dominerades av personer som redan hade bil. De senare hade i genomsnitt högre inkomster än de förra. Cirka 37 procent av affärerna gjordes på avbetalning, i genomsnitt under 14 månader, men i nästan 65 procent av fallen med en kontantinsats på minst 40 procent.³⁴ IUI-studien beräknade driftskostnader och kapitalkostnader för bilinnehav och i förekommande fall också de intäkter som bilinnehavare kunde ha av sin bil.

Åke Ortmark presenterade och sammanfattade *Bilägaren och bilen* i *Ekonomisk Revy*, i en artikel med samma namn:³⁵ bilbeståndet, antalet körda mil, omsättningen på personbilsmarknaden och dess fördelning på nya och begagnade bilar. Finansieringsformen fick särskilt utrymme: avbetalningshandeln, banklån, lån från arbetsgivare, släkt och vänner och, framför allt, sparade medel.³⁶

Det var förmodligen ingen tillfällighet. Finansieringen intresserade IUI-chefen Jan Wallander, som skrev en egen artikel i ämnet, också publicerad i *Ekonomisk Revy*.³⁷ Hans utgångspunkt var den snabba utvecklingen av bilbeståndet – från 180 000 personbilar före kriget till cirka 700 000 1956. ”För många har det ... tett sig som ett problem hur denna utveckling över huvud har varit möjlig: Hur har folk haft råd att skaffa sig och hålla igång sina bilar? Inte minst har detta tett sig märkligt med tanke på att en så stor del av bilägarna redovisar så små inkomster.”³⁸ Wallander lugnade emellertid omedelbart läsaren genom att konstatera att mångas inkomster varierade från år till år, att andra, speciellt ungdomar, hade mycket låga utgifter för mat och husrum, eftersom de fortfarande bodde kvar hemma och att egenföretagare använde bilen även i företaget och därför inte behövde betala hela kostnaden ur den privata fickan.

De flesta förstagångsköparna köpte en begagnad bil medan nybilsförsäljningen dominerades av dem som redan hade bil, av folk med god ekonomi.³⁹

34 En diskussion av avbetalnings- och annan kreditfinansiering av bilköp görs i Wallander (1958b).

35 Ortmark (1956b).

36 Studien refererades också i Samuelsson (1956).

37 Wallander (1956a).

38 Ibid., s. 357.

39 När IUI:s verksamhetsberättelse för 1958 kom ut fick Wallander ett brev från Staffan Burenstam Linder som befann sig i USA för studier vid Massachusetts Institute of Technology (MIT): ”Jag har plöjt igenom rapporten och är imponerad över alla strängar som Du och Institutet har på eder lyra. Av särskilt intresse var det att se att man skall köpa begagnad bil och inte ny sådan. Jag har nämligen tänkt att göra just det så småningom. (Du kan inte ge mig namnet på en bilhandlare också där man kan vara säker på att ’medeltalet stämmer’: just när jag

Många av de senare köpte för övrigt också begagnade bilar. Avbetalningsköpen svarade endast för 17 procent av alla köp. Det vanligaste var att man sparade ihop till sitt bilköp. Wallander frammanade bilden av bilägaren som en skötsam person som tänkte till innan han köpte och i görligaste mån undvek att skuldsätta sig för att kunna skaffa bil. Statsmakterna hade dessutom skärpt kreditrestriktionerna för bilköp, vilket antagligen fick de presumtiva förstagångsköparna – de med sämre ekonomi – att tänka till.

Jan Wallander presenterade den första IUI-studien om bilismen också i *Industria*.⁴⁰ Även där tog han upp frågan om hur låginkomsttagare hade råd att hålla sig med bil. Givetvis var hans svar detsamma som det han levererade i *Ekonomisk Revy*. Mera intressant för den sentida läsaren ter sig dock hans raljerande med bilismens belackare:

För några år sedan skämtade Erik Lundberg om att vi kunde behöva en social bilpolitik på samma sätt som vi har en social bostadspolitik. Det är ju skrämmande många flerbarnsfamiljer som är trångsuttna i sina bilar, för att inte tala om den uppenbara nöden hos de billösa. I dag verkar inte yttranden av det slaget så skämtsamma längre. [LO-ekonomen] Nils Kellgren har tagit upp tanken på folkbilen och kommunikationsministern talade nyligen om ”de billösas proletariat”; även om han väl närmast tänkte sig att deras problem skulle lösas med bussar och inte med bilar.

Bilismen är över oss och vi strävar efter att anpassa oss. Samtidigt värjer sig många inför det nya med samma moraliserande attityd som man sedan gammalt anlagt mot nya typer av konsumtionsvaror. Bilägandet tyder på en lastbar och klemmig läggning och snobbiga överklassstendenser. Det är mycket nyttigare att gå och leder dessutom inte till en skadlig ökning av importen. Det är stundom som om man hörde ekon av kampanjen mot kaffet på 1700-talet, då man utfärdade förbud mot kaffedrickande för det ”missbruk och överflöd” det ledde till. Man borde i stället göra kaffe på ”spätt björkelöv” och riksrådet Löwenhielm talade allvarligt om att man borde arbeta bort den föreställningen, att var och en kunde få leva så, som han hade råd till.⁴¹

Men, konkluderade Wallander, det var nog med bilismen som med kaffet: den hade kommit för att stanna. Det var bara att vänja sig. Bilismen stod bara i sin början i Sverige och nästan 10 procent av de som hade en inkomst under 1 500 kronor per år klarade av att ha bil. Wallander höll för troligt att svenskarna skulle bli alltmer bilsinnade i framtiden, och han kunde inte avhålla sig från att citera en

skriver det här slår det mig att den osäkerhetsfaktor som vilar om bilköp i andra hand säkert har rätt stort inflytande på prissättningen” (brev från Staffan Burenstam Linder till Jan Wallander, 27 mars 1959).

⁴⁰ Wallander (1956b).

⁴¹ Ibid., s. 7.

artikel från *Fortune* om hur den amerikanske bilägaren betraktade sin ägodel – som en Aladdins lampa:

När det gäller sin bil, räknar han bara de direkta driftskostnaderna och bortser från avskrivningar, försäkringar etc., som om själva bilen var en naturlig del av honom själv. Han finner en outtömlig glädje i att polera och putsa den och greja med motorn eller bara att betrakta den i stilla beundran. Varje lördag håller han den full med bensin och olja och ger sig ut i den stora trafikströmmen. Och nu i sin bil blir han en annan man, en mäktig potentat. Han är herre över ett instrument som lyder hans minsta vink, vilket inget annat och ingen annan någonsin gör varken hemma eller på jobbet. Med dess hjälp susar han fram och lämnar andra långt efter sig. Han råkar i ordväxling med andra bilförare, vilket ger ett angenämt tillfälle att ladda ur sig en hel veckas instängda förtretligheter och missköligheter. Bilen uppfyller alla hans önskningar som Aladdins lampa – och aldrig har den lampan varit inom räckhåll för så många.⁴²

Det mediala intresset för *Bilägaren och bilen* var stort. Under 1955 och 1956 publicerades cirka 350 artiklar om boken i tidningar och tidskrifter.⁴³ Vissa recensenter hade en betydligt allvarigare syn än *Fortune* på bilismen. Ivar Ivre recenserade boken i tidskriften *Fackföreningsrörelsen*.⁴⁴ Wallander fick rycka ut och försvara den. Recensionen var negativ och gav intrycket att IUI hade ”sält sig” till bilorganisationerna genom att undvika att ta upp viktiga problem:

Slutintrycket av utredningen blir att den genom sin snäva begränsning och knappa kommentarer tycks söka undvika att vara på något sätt kontroversiell. Så som den nu föreligger är det i stället troligt att den vid en okritisk läsning gör ungefär samma verkan som en skickligt skriven reklambroschyr för bilhandeln. Den gör det genom att i de annars sparsamma slutsatserna strö in lugnande försäkringar. [...] Eller genom att uttala positiva omdömen om bilismens verkningar. [...] Man kan väl anta att denna reklamverkan inte kommer att ses med oblida ögon av de organisationer som i förordet avtackas för att ekonomiskt ha stött undersökningen: Sverges [sic] automobilhandlarförbund, Sverges [sic] automobilimportörförbund och Sverges [sic] automobilindustriförening.⁴⁵

Forskarlaget hade inte talat om huruvida det accepterade den utveckling som bilismen genomgått i Sverige – en fråga som Wallander fann ovetenskaplig. Den föll utanför undersökningens ram. Bilisternas inkomster hade inte behandlats

⁴² Ibid., s. 68.

⁴³ Dessa finns i IFN:s arkiv på Centrum för Näringslivshistoria i boxarna F1 bob:45 och F1 bob:46.

⁴⁴ Ivre (1956).

⁴⁵ Ibid., s. 52.

tillräckligt. Wallander höll med. Undersökningen var helt enkelt inte färdig på denna punkt. Redogörelsen för hur bilen användes fann Ivre ”oklar och lätt förvirrande”.⁴⁶ Wallander tyckte att det var Ivre som var oklar. Insinuerade han att bilister gjorde sig skyldiga till omfattande falskdeklaration genom att föra mer av bilanvändningen på företaget än vad som motsvarade den faktiska körningen? Wallander höll inte för troligt att någon systematisk överrapportering förekom, ”en uppfattning som delas av de taxeringsmyndigheter vi varit i kontakt med i denna fråga”.⁴⁷ Sammanfattningsvis tyckte han att det verkade som om Ivre var mer intresserad av vad som *inte* stod i boken än av dess faktiska innehåll.

Bilägaren och bilen utsattes också för kritik av James Rössel i *Metallarbetaren*. Han klagade på oklarheter beträffande representativiteten i urvalet och på statistiska egendomar:

Det häfte som ”Industriens Utredningsinstitut” nyligen har publicerat ... innehåller åtskilligt av intresse men också många oklarheter; inte minst verkar representativiteten dunkel, och statistiken är ofta minst sagt egendomlig. Framför allt saknar man kompletterande uppgifter, som dock kan åstadkommas, om bilmarknaden som helhet. Resultatet blir att ”utredningen” på viktiga punkter väcker fler och viktigare frågor än som besvaras av materialet.⁴⁸

Wallander bemötte och tillrättalade,⁴⁹ men utan att övertyga Rössel, som i sin replik surt hävdade att många av studiens sifferuppgifter var ”osannolika” och att materialredovisningen var ”under all kritik”.⁵⁰

Som epilög skickade Wallander ett brev – en ”eftersläckning” – till Ivar Ivre, där han i sin slutkläm förklarade sin principinställning till att lämna information till media:

Till sist kan jag inte låta bli att finna hela denna diskussion – liknande inlägg har ju förekommit på andra håll i den fackliga pressen – en smula tragikomisk. För en vetenskapsman är det alltid synnerligen olustigt att framlägga resultaten av forskning innan arbetet är helt avslutat. Han är uppfostrad under trycket av den akademiska traditionen att allt vad författaren har sagt respektive har underlåtit att säga kan komma att användas mot honom. Vi skulle därför helst inte ha velat

46 Ibid., s. 550.

47 Wallander (1956c, s. 23).

48 Rössel (1956a, s. 3).

49 Wallander (1956d).

50 Rössel (1956b, s. 16). Wallander fick också bemöta i *TCO-tidningen* (1956) framförd skepsis mot att 50 procent av bilägarna i inkomstläget över 25 000 kronor själva skulle ha utfört smärre reparationer och rundsmörjning. Det var inte det som det handlade om, förklarade han. Det var snarare så att de själva tvättade och polerade sina bilar (Wallander 1956e).

publicera någonting nu utan väntat till dess att vi kunnat presentera undersökningens resultat i dess helhet. Det kommer ju emellertid att ta lång tid. Vi sa oss därför att det var vår skyldighet att på snabbast möjliga sätt ställa vårt material till förfogande, så att de som i olika sammanhang – inom industrien och på andra håll – har att ta ställning till de problem, som bilismen reser fick en så fast grundval för sina bedömanden som möjligt. Att vi valt att presentera undersökningen på det sätt som nu skett beror alltså bland annat på det intresse Ni visat för den i tidigare skeden.⁵¹

DEN ANALYTISKA BILSTUDIEN

Bilägaren och bilen presenterade resultaten av intervjuundersökningen, men bjöd inte på någon mera ingående analys av dem. Analysen redovisades i stället i Jan Wallanders bok *Studier i bilismens ekonomi*.⁵² Den syftade till att ”klarlägga det förlopp som legat bakom bilismens starka expansion i Sverige under senare tid ... Hur kommer det sig att folk blir bilägare?”⁵³ Undersökningen hade en teoretisk utgångspunkt – den nationalekonomiska konsumtionsteorin: det relativa priset på bilar och tillhörande tjänster samt köparnas inkomster. Enbart priser och inkomster räckte emellertid inte till för att förklara bilkonsumtionsmönstret. Det hade andra undersökningar visat. Variabler som ålder, kön, civilstånd och yrke spelade också in, variabler som i konsumtionsteorin bidrar till att bestämma konsumenternas preferenser. ”Av betydelse borde också vara om vederbörande bodde långt från sitt arbete eller inte, om det fanns god tillgång på kollektiva transportmedel, om hans närmaste vänner hade bil, om han hade en förmögenhet, om han tidigare hade haft annat slag av motorfordon etc., etc.”⁵⁴

Det var inte svårt att komma på faktorer som kunde tänkas påverka bilköpan-det. Betydligt besvärligare var att empiriskt undersöka dem. Wallander kastade därför in en brasklapp redan i inledningen:

Det är nu tydligt att om vi kunde komma på alla de faktorer som är av betydelse för bilköpet och indela bilägare och icke-bilägare efter dem skulle det leda till att vårt material skulle bestå av celler i vilka alla individer antingen var bilägare eller också icke-bilägare. Så långt räcker emellertid vare sig vår fantasi eller våra praktiska undersökningsmöjligheter. Vad man tvingas göra blir därför i stället att studera frekvensen av bilägare i olika grupper, för att ur variationer i denna frekvens dra slutsatser om betydelsen av den ena eller den andra faktorn. En annan teknik

⁵¹ Brev från Jan Wallander till Ivar Ivre, 7 augusti 1956.

⁵² Wallander (1958a).

⁵³ *Ibid.*, s. 5.

⁵⁴ *Ibid.*, s. 6.

som vi använt oss av är att indela befolkningen i bilägare och icke-bilägare och sedan studera frekvensen av olika faktorer i dessa grupper.⁵⁵

IUI:s forskarlag intervjuade 1 235 bilägare och 1 086 icke-bilägare, ”rörande deras inkomst- och arbetsförhållanden, bostadssituation etc. samt därutöver för bilägarnas del rörande bilutgifter, finansiering av bilköpet, användning av bilen m.m. dylikt”.⁵⁶ Urvalet av de individer som ingick i kontrollgruppen gjordes på sådant sätt att ”varje ’bilägare’ matchades med en icke-bilägare, som – inom vissa gränser – hade samma inkomst, ålder, kön och civilstånd som han (hon) och som bodde i samma trakt”.⁵⁷ Individer med inkomster över 30 000 kronor uteslöts, därför att i den inkomstgruppen hade så gott som alla bil. Vidare uteslöts alla företagsbilar. Undersökningen behandlade bara privatbilismen. Svarefrekvensen var synnerligen god. Bortfallet var inte mer än 3,4 procent.

VILKA KÖPTE BIL?

Den centrala frågan i studien var hur det kom sig att människor blev bilägare. Den grundläggande bestämmandefaktorn var inkomsterna: ju högre inkomster desto större sannolikhet för bilinnehav, men även de övriga socioekonomiska faktorer som vi nyss räknat upp spelade roll. De flesta betalade sina bilinköp själva. Bara 6 procent fick bidrag från andra personer, företrädesvis släktingar och 11 procent lånade till sina bilköp, från släktingar eller arbetsgivare. Den familjeenhet som beslutade bilköpen var mannen och hustrun. Det inkomstbegrepp som därför användes var den samtaxerade inkomsten.

Som väntat steg benägenheten för bilinnehav kraftigt med inkomsten. Den var fyra gånger så hög i intervallet 20 000–30 000 kronor som i intervallet 6 000–7 000. Bilbenägenheten var också betydligt högre bland egenföretagare än bland anställda på samma inkomstnivå, precis som fallet var i USA. Vilka anledningarna var undersöktes inte systematiskt, men fyra förklaringsgrunder låg nära till hands. Företagarna hade större användning för bilen i sina arbeten, de kunde lättare föra över en del av bilkostnaderna på företaget, de hade större möjligheter till underdeklaration och det var möjligt att underdeklarationen var koncentrerad till vissa personer och att dessa främst återfanns bland företagarna.

Benägenheten att ha bil var störst på landsbygden och lägst i storstäderna⁵⁸ och när hänsyn tagits till inkomstnivån förklarades mönstret av det större antalet

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid., s. 7.

⁵⁷ Ibid., s. 8.

⁵⁸ Wallander (1958a, s. 282–284) redovisar den länsvisa fördelningen av bilbeståndet. Godlund (1958) kritiserar hans beräkningar. Wallanders replik återfinns i Wallander (1959b).

egenföretagare (lantbrukare) på landsbygden. Högst var bilbenägenheten i åldersgruppen 30–40 år, men den var hög inom hela intervallet 25–67 år. Siffror från USA gav vid handen att bilbenägenheten i framtiden skulle komma att öka kraftigt även i högre åldersgrupper i Sverige. Män var betydligt mer benägna än kvinnor att ha bil och gifta mer benägna än ogifta, vid samma ålder och inkomstnivå. Bilen löste barnfamiljernas transportproblem på ett bra sätt. Ju större hushåll desto vanligare med bil.

Bosättning och bilinnehav hängde också ihop. Restiden för dem som hade bil var längre för bilinnehavarna än för dem som inte hade bil. I en del fall hade man troligen skaffat bil för att man bodde långt från arbetet, men det kunde också förhålla sig så att bilinnehav gjorde det möjligt att ta arbete längre bort från hemmet. Det var inte så att man alltid gjorde en tidsvinst på att köra bil. I en del fall var det tvärtom, men bekvämligheten kunde göra att man ändå föredrog att köra.

Wilken roll förmögenhetsinnehav spelade för bilköp var svårt att fastslå. Skillnaderna mellan bilinnehavarna och kontrollgruppen var små, men Wallander tillrådde försiktighet i tolkningen. Det kunde vara så att en del av förmögenheten placerades i bilen, vilket i sin tur minskade kapitalinkomsterna ner mot den nivå där icke-bilägarna befann sig.

Bilnehavet var förvånansvärt stort i gruppen med mycket små inkomster.⁵⁹ Möjligen kunde detta bero på att bilkostnaderna finansierades genom att man tärde på sitt hopsparade kapital, alternativt var kostnaderna för bilinnehav lägre i denna grupp eller så var det något fel på inkomstredovisningen i gruppen. De verkliga inkomsterna var högre än de redovisade, inte minst genom att inkomststatistiken hänförde sig till individer. Lades mannens och hustruns inkomster ihop flyttades en del bilinnehavare i den lägsta inkomstgruppen ”upp” i inkomststatistiken.

Det var dock inte enbart den ”verkliga” inkomsten som låg bakom mönstret. Det var betydligt mer komplicerat än så. IUI:s forskarlag genomförde därför en detaljundersökning av intervjuvärderna i gruppen med inkomster på mindre än 8 000 kronor.⁶⁰ Syftet härmed var att genom att för en viss individ i ett sammanhang studera svaren på alla frågor få en uppfattning om, vad som var förklaringen till att han kunde hålla sig med bil trots den mycket låga inkomst, som han hade deklarerat.⁶¹ Som Wallander kunde konstatera, skilde sig mönstret starkt från fall till fall, men det gick i regel att hitta en rimlig förklaring:

Denna förklaring baserade sig oftast på en kombination av följande uppgifter.

⁵⁹ Detta förhållande diskuteras även, kortfattat, i Wallander (1958c).

⁶⁰ År 1958 var den genomsnittliga årslönen för en heltidsarbetande industriarbetare 11 900 kronor före skatt.

⁶¹ Wallander (1958a, s. 70).

Hur gammal bilägaren var, om han bodde tillsammans med sina föräldrar eller släktingar eller om han hade bildat ett eget hushåll och i så fall om han var gift, hur länge han varit det och hur många barn han hade att försörja; vidare vilken typ av arbete han sysslade med, hur han hade lyckats skaffa pengar till sitt bilköp och vilken konsumtionsstandard han höll i fråga om andra varor. Alla dessa uppgifter tillsammans gav som regel en ganska god föreställning om vederbörandes verkliga ”konsumtionskraft”. Å andra sidan gav uppgifterna om kostnaden för bilinköpet samt hans utgifter för bilen respektive i vilken utsträckning han använde den i arbetet en föreställning om de kostnader som han hade haft för sitt bilinnehav.⁶²

Förmögenhetsförtäring, föräldrasubventioner, speciellt låga kostnader, en i övrigt låg konsumtionsstandard – ”snålar sig fram” – och underdeklaration av inkomst, genom ren falskdeklaration – eller genom låg värdering av naturaförmåner var alla faktorer som bidrog till att förklara det väntade mönstret. ”Sammanfattningsvis kan ... sägas, att av alla de bilägare som redovisar en inkomst som ligger under 8 000 kronor så torde det vara för högst 25 procent, som den deklarerade inkomsten verkligen ger en riktig uppfattning om vederbörandes konsumtionskraft.”⁶³

BILUTGIFTER OCH INKOMSTER

Ett faktum som kom fram i intervjuundersökningen var att kostnaden för att ha bil skilde sig mycket starkt åt mellan olika bilägare. Wallander framförde hypotesen att ”med stigande inkomst bör följa inte bara stigande bilbenägenhet utan också stigande bilkostnader och vice versa.”⁶⁴ De insamlade uppgifterna tillät emellertid inte att direkt beräkna hur mycket olika bilägare betalade för sitt bilinnehav. Däremot hade man tillgång till siffror för de olika poster som ingick i bilkostnaderna: fordonsskatt, försäkring, garage, medlemsavgifter, bensin och olja, reparationer och service, kapitalkostnader, liksom avdragsposter: debitering på rörelse, intäkter av skjutsning etc.

För att börja med den senare posten, så tenderade den att sjunka med inkomstnivån. Kapitalkostnaden kunde påverkas på två sätt. Dels gick det att köpa en mindre och billigare bil, dels kunde bilköparen välja en begagnad bil i stället för en ny och dessutom, i så fall ”vid vilken tidpunkt han s.a.s. stiger på värdeminskningsskurvan”.⁶⁵ Hur ”normalkurvan” såg ut framgick inte klart av intervjumaterialet. I stället användes data från det amerikanska bilindustriför-

⁶² Ibid., s. 71.

⁶³ Ibid., s. 75.

⁶⁴ Ibid., s. 84.

⁶⁵ Ibid., s. 88.

bundet som varje månad skickades ut till de amerikanska bilhandlarna. Med hjälp av dessa gick det att räkna fram en ”normalkurva” för värdeminskningen. Efter att ha jämfört denna med uppgifter som inhämtats från ”bransch-kunniga personer” i Sverige drog Wallander och hans forskarlag slutsatsen ”att det inte förefaller osannolikt att ... normalkurvan på ett någorlunda rimligt sätt speglar den faktiska värdeminskningen för en genomsnittlig bil i Sverige under ’normala’ förhållanden.”⁶⁶

Inköpspriser för nya och begagnade bilar fanns tillgängliga, men det gick däremot inte att beräkna kapitalkostnaden eftersom det inte gick att avgöra var på värdeminskningsskurvorna bilköparna i de olika inkomstintervallen befann sig, utan en schablonartad beräkning fick göras. Resultatet av denna blev att kapitalkostnaden för bilen tenderade att öka med inkomsten, inte minst därför att de med högre inkomster i större utsträckning tenderade att köpa nya bilar medan begagnade bilar var vanligare i de lägre inkomstskikten.

Kostnaderna för bensin och olja, reparationer och service, försäkring och garage tenderade att stiga med inkomsten, men inte förrän man kom upp i en inkomst runt 20 000 kronor. Möjligen kunde den årliga körsträckan inverka men den skilde sig inte nämnvärt åt mellan de olika inkomstklasserna. Eget arbete på bilen kunde bidra till att hålla kostnaderna nere, men sambandet mellan sådant arbete och inkomst var svagt – dock tenderade det att sjunka när inkomsten ökade.

Wallanders slutsatser blev med nödvändighet vaga:

... om vi ser till den ”typiske” bilägaren, så förefaller det inte osannolikt att kapitalkostnaden i inkomstläget 15 000–17 000 är ungefär dubbelt så hög som i inkomstläget 8 000–10 000. Räknar vi på genomsnittet får vi en ökning av storleksordningen 40 procent ... Om vi vidare ... försöker göra en uppskattning av genomsnittet för övriga kostnader i dessa två inkomstklasser så finner vi att dessa tycks ligga ungefär 10 procent högre för ... gruppen [med högre inkomst] än för ... den [med lägre]. När det gäller intäktssidan har vi ... visat att det inte föreligger någon samvariation med inkomsten.⁶⁷

BILISMENS UTVECKLING I SVERIGE

Från slutet av 1930-talet till 1957 hade antalet registrerade personbilar ökat mycket kraftigt:

Vid slutet av 1930-talet fanns det i Sverige cirka 180 000 personbilar. Under kri-

⁶⁶ Ibid., s. 94.

⁶⁷ Ibid., s. 104–105.

get skedde därefter en kraftig nedgång i antalet inregistrerade bilar. Återhämtningen kom emellertid snabbt efter kriget och redan 1948 var man uppe vid förkrigsnivån. Fyra år senare, alltså år 1952, hade antalet fördubblats. Efter ytterligare fyra år hade återigen bilantalet i det närmaste fördubblats. För närvarande (våren 1957) torde antalet personbilar uppgå till cirka 850 000.⁶⁸

Antalet privatägda personbilar hade ökat från 126 000–130 000 1938 till 461 000 1954.⁶⁹ Med undantag för krigsåren, då det minskade drastiskt, hade bilinnehavet under perioden fördubblats ungefär vart fjärde år. Detta hade i sin tur lett till förändringar i bilägarkårens sammansättning. De kvarvarande ”gamla” bilägarna hade högre inkomster än de som slutade att ha bil. De nytillkomna var i sin tur yngre och hade lägre inkomster. Andelen gifta bland dem var lägre. Allt fler kvinnor och arbetare skaffade bil medan andelen företagare och landsbygdsbor bland bilägarna tenderade att sjunka.

Det som drev utvecklingen var å ena sidan inkomstökningar – 115 000 bilar – å andra sidan ökad bilbenägenhet vid en given inkomst – 217 000. Bakom den senare variabeln doldes inte bara förändringar av konsumenternas preferenser utan även förändringar i befolkningsstrukturen – en ökning av andelen bilbenägna grupper – och slutligen prisförändringar: lägre relativa priser på bilar. Under perioden 1950–54 spelade inkomstökningar mycket liten roll för det ökade bilinnehavet. Inte heller förändringarna i befolkningsstrukturen spelade någon större roll. Effekten av den minskade andelen företagare tog ut effekten av den ökade andelen gifta bilägare. Däremot hade bilpriserna sjunkit och bilarnas kvalitet ökat, samtidigt som konsumenterna hade gått över till mindre bilar, vilket i sin tur hade lett till förbättrad driftsekonomi och till en kraftig sänkning av den genomsnittliga kostnaden för att ha bil.

IUI-laget undersökte också hur bilinnehav påverkade den övriga konsumtionen, genom att jämföra bilinnehavarnas och icke-bilägarnas konsumtionsmönster. ”Vi jämför ... då personer som är lika i fråga om inkomst, ålder, kön, civilstånd, bostadsort och yrkesställning.”⁷⁰ Den genomsnittliga konsumtionsutgiften skilde sig inte åt mellan grupperna. Bilägarna konsumerade mindre resor, vin, sprit och möbler, men hade högre klädutgifter. Skillnaden beträffande bostadsformer (egen fastighet, insats- eller hyreslägenhet etc.) och beträffande antalet rum var försumbar, men bilägarna var i genomsnitt mindre trångbodda än de som inte hade bil och deras bostäder var modernare. De hade ”av naturliga skäl” i mindre utsträckning cyklar och mopeder men oftare andra kapitalvaror, inklusive sport-

68 Ibid., s. 110.

69 Ibid., s. 118.

70 Ibid., s. 139.

stuga. Detta gällde inte minst ”varor, som ännu inte slagit igenom på bred front utan fortfarande har något av lyxkaraktär över sig. Det gäller tvättmaskin, assistent och en andra respektive tredje radioapparat.”⁷¹ I intervjuundersökningen fick respondenterna frågan om hur de skulle förändra sina utgifter om de inte hade bil. Svaret var att de skulle ha ökat sina reseutgifter. Jan Wallander sammanfattar resultaten:

... det föreligger mycket liten skillnad mellan bilägare och icke-bilägare i fråga om konsumtionen av andra varor än bilar. När det gäller bostäder och innehav av sportstugor och konsumtionskapitalvaror tycks i själva verket bilägarna hålla en högre standard än icke-bilägare.

Med undantag för reseutgifterna, där ett klart utslag föreligger, ger alltså de erhållna resultaten inte stöd för tanken att bilavgifterna har ”slagit” på någon viss annan utgift. Särskilt har utretts att de inte har ”slagit” på bostadsutgifterna.⁷²

En annan hypotes som testades var om bilägarnas sparande var lägre än icke-bilägarnas, men de fakta som framkom tydde snarast på motsatsen.

Mot bakgrund av det konsumtionsmönster som kunde fastslås tecknar Wallander en bild av bilägaren – tillika en kärleksförklaring:

En grundläggande förutsättning för vårt resonemang har varit att det inte förelåg några psykologiska olikheter mellan bilägare och icke-bilägare. Ju mer man sysslar med materialet desto mer framväxer emellertid bilden av bilägaren som en planerande och skötsam person. Han är nykter och han har goda och smått rörande skäl för att skaffa sig bilen, som han i stor utsträckning använder i sitt arbete, han utför själv smärre reparationsarbeten och service på bilen osv. osv. Det är också tydligt att det för de flesta människor krävs ett betydande mått av planerande för att de skall kunna få ihop till den nödvändiga summan för ett bilköp. Bilägarna tycks även få mycket ut av sina pengar genom att köpa på realisationer, köpa begagnat, kanske också köpa i stora kvantiteter etc. Sådana ting som betyder mycket för en persons ”standard” som bostad, hemutrustning, sommarstuga etc. förefaller de vidare vara obenägna att skära ned på. Det stämmer också med den allmänna bilden att så många av bilägarna säger att det inte är något särskilt de skulle öka sin konsumtion av om de inte hade bil. En ekonomiskt planerande person torde nämligen inte uppfatta situationen så, att han har dragit in på något speciellt för att hålla sig med bil.

Det är å andra sidan mot denna allmänna syn på bilägarna inte otroligt att de hårt håller igen ifråga om diverse småutgifter av typen sötsaker, veckotidningar etc. Detta slag av utgifter går, som bekant, lätt till stora pengar. Det är också san-

⁷¹ Ibid., s. 146.

⁷² Ibid., s. 149.

nolikt att sådana utgifter blir underredovisade i en undersökning av det slag vi utfört – de blir helt enkelt bortglömda.⁷³

Det ligger nära till hands att anta att bilisterna enbart läste *Motor*, men helt säker kan man förstås inte vara.

PROGNOSEN

I andra delen av *Studier i bilismens ekonomi* görs en prognos över bilismens utveckling 1957–75. Först presenteras ”den privata bilkonsumtionens ekonomiska teori”,⁷⁴ grundad på den nationalekonomiska konsumtionsteorin, där konsumtionen bestäms av inkomster, relativa priser och preferenser. Analysen var dock mer komplicerad än den statiska konsumtionsteorin eftersom det som konsumerades inte var bilar utan biltjänster per tidsenhet, tjänster som kom från en varaktig konsumtionsvara med en stor andrahandsmarknad. Detta krävde speciella grepp. I en av de intervjuer som Åke Ortmark gjorde med honom 2007 säger Wallander:

I den stora konsumtionsutredningen som Naja Bentzel ledde, där man gick igenom de bakomliggande faktorerna vad gäller efterfrågan och priser på alla de varor som konsumerades, kläder, skor, böcker, kalvsylta ... hade man använt sig av vissa metoder. Jag kom in i det här i och med att jag var intresserad av bilar och bilkonsumtion. Då fanns det idéer om att det här var en kapitalvara och svår att få att passa in i systemet. Min lösning var att jag såg det som en hyresmarknad. Se efter hur det skulle fungera om ingen ägde sina bilar utan i stället hyrde bilarna. Då kunde du utforma en teori för hur ofta folk bytte bilar, hur mycket de använde dem, när de skrotade bilarna osv. som hängde ihop. Det var ett konstgrepp för att lösa problemet med hur du skulle kunna skilja på kapitalet och driftkostnaderna.

Bentzel hade gjort en del kalkyler över hur bilkonsumtionen skulle utveckla sig med hjälp av de metoder han använde sig av. Jag tyckte inte att det gav en rimlig bild av det hela utan att man skulle göra på mitt sätt i stället. Det störde honom kanske att jag ville angripa det på ett annat sätt än vad han ville göra. Jag kände att jag måste övertyga honom om att det här var riktigt. Jag hade hjälp av en matematiker på institutet [aktuarien Claes Lagerkvist] med bilagorna om bilismens ekonomi.⁷⁵

⁷³ Ibid., s. 168.

⁷⁴ Ibid., s. 177.

⁷⁵ Wallander (2007g).

Teorikapitlet är det ”tyngsta” kapitlet i Wallanders bok. Det är inte skrivet för den bilintresserade och bilägande lekmannen utan för ekonomer intresserade av den komplicerade situationen där inköpen inte bara består av nyköp utan där en del av utbudet består av en varaktig konsumtionsvara som lämnar tjänster under en följd av år, som ägs av konsumenten och som kan säljas vidare på en andrahandsmarknad tills den skrotas.

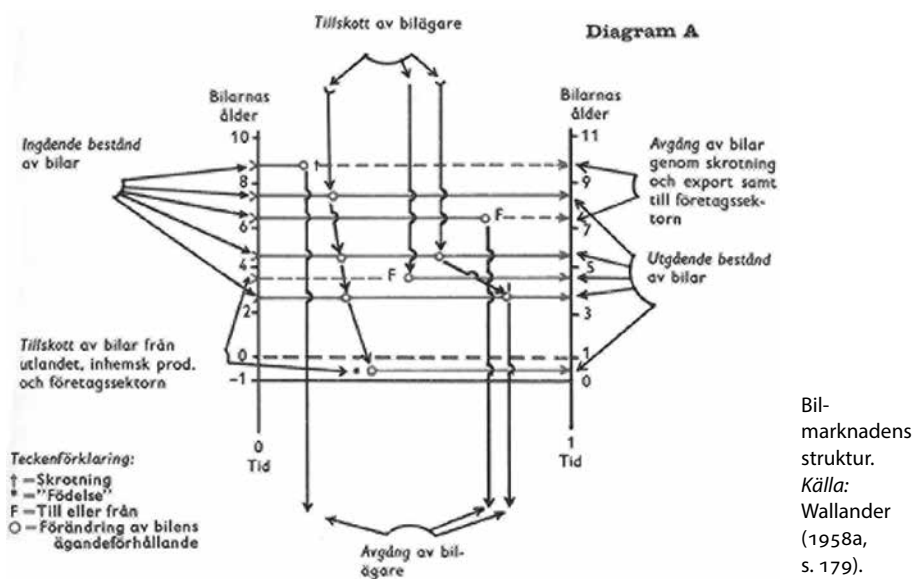
Kapitlet grundas på en beskrivning av den typiska bilens livscykel, från nyköp, via utnyttjande och vidareförsäljning i flera led fram till skrotningen, på en marknad där en del av köparna är nytillkomna, tidigare icke-bil innehavare, medan andra redan har en bil och således både köper och säljer när de ”byter upp” sig. I det enklaste fallet kan man tänka sig bilmarknaden som en ren hyresmarknad där konsumenten hyr biltjänster under en viss tidsperiod. Han har då att välja på tjänster av olika kvalitet, beroende på bilens ålder. De olika kombinationerna av pris och ålder på bilen kan sammanfattas i vad Wallander kallar en ”hyrespris-kurva”. Vilken kombination konsumenten väljer ges i sin tur av hans preferenser, hans ”marginella indifferenslinjer” som visar de olika kombinationer av pris och ålder som för konsumenten är likvärdiga, givet hans inkomst, och den kombination som väljs ges av tangeringspunkten mellan de två kurvorna.

Därnäst avhandlar Wallander hur ofta bilarna kommer att omsättas – omsättningshastigheten. För att konsumenterna inte ständigt ska byta bil inför Wallander en fast avgift varje gång man hyr en bil. Då kommer konsumenterna att skaffa bil bara om deras nytta är tillräckligt hög för att täcka även avgiften och givet preferenserna kan man fastslå hur gammal bil man köper respektive ”säljer” (byter ut). Modellen går också att använda för att analysera vad som händer när nya bilmodeller av högre kvalitet släpps på marknaden och vad som händer när konsumenternas inkomster ökar.

Bilmarknaden är emellertid inte en ren hyresmarknad – långt därifrån. De flesta bilister äger sina bilar. I termer av den använda modellen innebär detta att bilisterna samtidigt hyr och hyr ut, vilket i princip inte ändrar marknadens funktionssätt. En verklig bilmarknad arbetar emellertid inte friktionsfritt. Wallander går inte systematiskt in på principskillnaderna utan koncentrerar analysen på tre förhållanden som han anser står i centrum på en ägemarknad: bilpriserna, dvs. bilarnas värde, köparnas kreditmöjligheter och bilarnas skrotningsålder. Han diskuterar vilken inverkan en prishöjning på bilar av viss ålder kommer att få, vad det innebär att ett bilköp innefattar en kombination av kontantinsats och lån med åtföljande räntebetalningar och amorteringar och hur ett skrotvärde som är oberoende av bilens ålder påverkar köp- och säljbeteendet på bilmarknaden. Wallander diskuterar också sambandet mellan ändringar i skrotningen och nybilsförsäljningen.

Att fastställa bilkonsumtionsutveckling över tiden var förenat med ett antal praktiska problem.⁷⁶ Wallander kunde konstatera att ”vi ... saknar och för lång tid kommer att sakna ett tillförlitligt mått på konsumtionsvolymen när det gäller bilar”.⁷⁷ Det var emellertid inte säkert att det var just denna variabel som var den mest intressanta. ”... vi [är] i många sammanhang ... kanske mer intresserade av sådana data som bestånd, nytillskott, skrotningar etc. än av konsumtionsvolymen. I detta läge ligger det nära till hands att angripa problemet så, att man försöker uppställa teorier, som kan förklara förändringarna hos poster av ovanstående typ.”⁷⁸ Wallander går därför igenom årlig körsträcka, antal bilägare, bilbestånd, skrotning och nytillskott var för sig och diskuterar vilka faktorer som bestämmer var och en av dessa variabler.

Några svenska data om körsträckor fanns inte att tillgå, men amerikanska data tydde på att den genomsnittliga sträckan per bil, med undantag för krigsåren, hade varit relativt konstant. Wallander fann det rimligt att göra samma antagande för Sverige.

76 Wallander (1958d) diskuterar kortfattat bilmarknadens struktur och troliga framtida utveckling. I Wallander (1959a), (1959c) och (1961c) målas ett bredare panorama över bilens framtida utveckling.

77 Wallander (1958a, s. 215–216).

78 Ibid., s. 216.

Antalet bilägare borde rimligtvis bestämmas av inkomster och priser. Att inkomstnivån var viktig framgick av det svenska materialet, men det var möjligt att det existerade ”tröskelvärden”, dvs. att övergång från ett lågt inkomstintervall till ett högre för stora befolkningsgrupper skulle kunna resultera i ett ”hopp” i benägenheten att skaffa bil. Förskjutningar i befolkningsstrukturen – ökning av bilbenägna gruppers relativa andel – skulle kunna leda till samma sak, men några sådana strukturförändringar hade hittills inte uppträtt. Bilen var i viss utsträckning att betrakta som en ”ny” vara, vilket i sin tur skulle kunna betyda att bilkonsumtionen måste genomgå en introduktionsfas där konsumenterna först måste göra klart för sig vad bilen skulle kunna tillföra i form av behovstillfredsställelse. Detta skulle kunna leda till att de pris- och inkomstförändringar som samtidigt ägde rum var mindre betydelsefulla. Det fanns mycket i den svenska bilstatistiken som tydde på att bilinnehavsutvecklingen kunde beskrivas med en logistisk kurva med en stark stegring följt av en utplaningsfas där konsumenterna började bli mätta på bilar. Var mättnadspunkten befann sig varierade förmodligen med bilisternas inkomstsituation. IUI-beräkningarna tydde på att introduktionsfasens längd i Sverige låg någonstans mellan 30 och 40 år och att 20 år återstod av denna fas.

Jan Wallander ifrågasatte huruvida bilbeståndets storlek utgjorde ett bra mått på bilkonsumtionen. Det gick inte att i statistiken särskilja bilar som ägdes av företag och myndigheter, tillfällig avregistrering minskade beståndet, men inte värdeminskningen och garagekostnaderna, beståndssiffrorna tog inte hänsyn till kvalitetsförändringar över tiden. I IUI:s undersökning hade man i stället beräknat utgifter för inköp, underhåll och drift, men de serier man kom fram till hade så många ”tekniska bristfälligheter” att den slutsats som drogs var att det inte gick att använda dem för prognosändamål. Man tvingades därför basera prognosen på beståndsdata. De tillgängliga prisdata var inte heller idealiska. De avsåg genomsnittspriser för beståndet eller för nya bilar. Det hade varit bättre att använda genomsnittspriserna för drift och underhåll. Driftskostnaderna utgjorde cirka två tredjedelar av kostnaden för bilkonsumtionen.

Wallander jämförde ett antal olika undersökningar baserade på beståndsdata – både svenska och utländska – som hade använts för att beräkna inkomst- och priselasticiteter. Han tvingades konstatera att deras resultat skilde sig avsevärt åt, delvis beroende på bristfälligheten i mätningmetoderna, men inte enbart:

Så vitt jag kan förstå ligger det ... i sakens natur att beståndsutvecklingen inte lämpar sig för en analys av traditionellt slag. Även om det inte föreligger några preferensförskjutningar bör resultatet bli dåligt. Bakom en analys av denna typ ligger nämligen tanken att bilkonsumtionen liksom all annan konsumtion kan variera både uppåt och nedåt. Detta är emellertid inte fallet om man mäter den med beståndet. Det möter inga svårigheter för konsumenterna att hastigt öka bestån-

det, men på grund av att vi har ett ägosystem har de ingen praktisk möjlighet att snabbt minska beståndet vid en inkomstnedgång eller prisuppgång.⁷⁹

Det skulle inte gå att sälja bilarna till företagssektorn och skrotningens omfattning tenderade att minska i recessionsperioder, vilket motverkade minskningen av nyinköpen (tvärtom i uppgångsperioder). Wallander drog slutsatsen att beståndet borde vara mycket stabilt, vilket bekräftades av amerikanska data från 1930-talet.

Det är uppenbart att Wallander hade starka dubier om möjligheterna att komma fram till en teoretiskt tillfredsställande bilprognosmodell. Det var säkerligen ingen tillfällighet att den rubrik han valde var ”Försök till modell”. Ökningen av bilbeståndet bestämdes i hans ansats dels av att fler och fler konsumenter skaffade bil – den i särklass viktigaste faktorn – dels av att bilägarna skaffade sig mer än en bil. Relationen mellan inkomster och bilkonsumtion mäts i den traditionella konsumtionsteorin med inkomstelasticiteter, men som Wallander påpekar var det i bilfallet helt avgörande *vem* som fick inkomstökningen. Den intressanta gruppen var icke-bilägarna, medan inkomsthöjningar i den kategori som redan hade bil inte hade med saken att göra eftersom de knappast skulle köpa en till. Det var bara vid inkomstsänkningar som denna grupp spelade någon roll. Wallander laborerade därför i stället med en ”riskteori” där han fastslog ”risken” för att en person som flyttades upp från en viss inkomstkategori till en annan skulle skaffa bil. Inkomstsänkningar skulle troligen ha liten inverkan på beståndet eftersom priserna då troligen skulle sjunka och motverka inkomsteffekten. Han menade också att bilkonsumenterna var tämligen okänsliga för prisökningar. Om priset på en bil av viss ålder gick upp skulle konsumenterna troligen köpa en äldre bil i stället för att helt avstå från bilköp. Prisökningar skulle troligen ha liten inverkan på bilbeståndet.

Wallander gick igenom tidigare svenska försök till prognoser för antalet personbilar i Sverige. Den snabbprognos som IUI 1954 hade gjort till ledning för den svenska vägplaneringen⁸⁰ stämde väl överens med den faktiska utvecklingen, liksom Ragnar Bentzels prognos som redovisades i *Den privata konsumtionen i Sverige 1931–65*.⁸¹ Andra prognoser låg under det faktiska utfallet, vilket Wallander inte fann märkligt, eftersom det samma gällde utvecklingen i USA. Han var dock pessimistisk vad gällde möjligheterna att göra en rimlig prognos för tiden fram till 1975. Lite uppgivet skriver han:

⁷⁹ Ibid., s. 246.

⁸⁰ Vi har inte kunnat lokalisera denna.

⁸¹ Bentzel m.fl. (1957, s. 319–322).

Vår diskussion kan ... sägas utmytna i att expansionen bör präglas av en betydande stabilitet och att *om* vi vet att utvecklingen förlöpt på ett likartat sätt i ett eller flera länder, så är den *bästa gissning* vi kan göra, att det skall gå likadant i framtiden i Sverige, som det tidigare gått i dessa länder. Det är emellertid samtidigt tydligt, att en icke oväsentlig avvikelse från en sådan utveckling är fullt förenlig med vår teori.

I själva verket förhåller det sig så att det inte finns några möjligheter att med verklig säkerhet förutse bilismens utveckling under t.ex. de närmaste 10 åren. Vad ekonomen kan göra är att presentera den bästa gissning, som han anser möjlig att göra just vid prognostillfället. Han kan vidare, och det torde vara det väsentliga, försöka klargöra för framtidsbedömningen grundläggande fakta och sammanhang samt demonstrera den ekonomiska innebörden av den företagna gissningen. Denna syn på prognosproblemet leder till två slutsatser. För *det första* måste den som skall utnyttja prognosen själv ta ställning till den gissning, som ligger i den; om den ter sig rimlig eller inte med hänsyn till vad vi känner till. För *det andra*, och det är särskilt viktigt, bör det vara normal procedur, att prognosen ständigt görs om, allteftersom nya data blir tillgängliga. Man behöver för att använda den sista långtidsutredningens uttryckssätt en ”rullande” framtidsbedömning.

Vad vi skall presentera nedan är alltså vår bästa gissning i juli 1958.⁸²

Denna gissning grundas på en jämförelse med utvecklingen i andra länder. ”Det är alltså en ur teknisk synpunkt mycket enkel typ av prognos och bakom den ligger föreställningen att vi befinner oss i en introduktionsperiod.”⁸³ De länder Wallander jämför med – antalet bilar per 1 000 invånare – är USA, Canada, Australien och Nya Zeeland. Kurvorna är anmärkningsvärt parallella, med något lägre siffror för Nya Zeeland och Australien. Siffran för Sverige 1975 är 312 bilar per 1 000 invånare, eller 2,4 miljoner bilar totalt. Som Wallander framhåller, implicerade prognosen inte några speciella antaganden om inkomst- och prisutvecklingen, bara att inkomsterna stiger i sådan takt att konsumenternas framtidsoptimism inte ändras och att inga kraftiga prishöjningar på biltjänster skulle komma att störa bilden.⁸⁴ Prognosen träffade ganska rätt. Enligt SCB:s statistikbas fanns det i början av 1975 i Sverige 2,64 miljoner personbilar eller 323 bilar per 1 000 invånare.⁸⁵

Ett alternativ till en prognos baserad på internationella jämförelser var att anta att den svenska bilkonsumtionen var i introduktionsstadiet och följde en logistisk kurva. Detta skulle vid en tvåprocentig årlig inkomstökning resultera i 2,3 miljo-

82 Wallander (1958a, s. 274–275).

83 Ibid., s. 275.

84 Ibid., s. 280.

85 *Statistisk årsbok för Sverige* (1975, s. 187).

ner bilar och vid en treprocentig ökning i 2,5 miljoner, siffror som anslöt tämligen väl till det tidigare erhållna värdet. Skillnaden mellan två och tre procent var liten, trots att den ackumulerade inkomstökningen över en tjugoförårsperiod var 49 procent i det förra fallet och 81 procent i det senare. Förklaringen låg enligt Wallander i att ”en ansvällning av de högsta inkomstklasserna inte leder till så stor ökning av bilbenägenheten” eftersom nästan alla där redan har bil.⁸⁶ Skulle emellertid flerbilsinnehav bli vanligare kunde dock resultatet ändras.

DEN REVIDERADE BILPROGNOSEN

Precis som i TV-fallet reviderades bilprognosen, 1960, av Wallander och Bertil Olsson.⁸⁷ Bentzels prognos från 1957 och Wallanders från följande år hade gett ungefär samma numeriska resultat. Då hade utgångspunkten varit att Sverige 1957 hade uppnått samma biltäthet som USA 1923. Detta baserades dock på siffror för 1957 som inte var helt korrekta. Under de två år som gått hade bättre svensk statistik blivit tillgänglig. Den reviderade prognosen använde därför 1959 stället för 1957 som ”år noll”. Denna indikerade att den svenska utvecklingen under 1950-talet stämde väl överens med den amerikanska 1916–25. Dock låg Sverige under andra halvan av detta decennium under USA 1921–25. Den svenska trenden låg över den amerikanska utvecklingen, men att bilinnehavet skulle fortsätta att utvecklas rätlinjigt i Sverige bedömde Wallander och Olsson som otroligt. Den borde i stället ligga under den tidigare amerikanska utvecklingen. Däremot låg den svenska utvecklingen 1958–59 över den tidigare prognosen, men detta innebar inte att det skulle ha varit något grundläggande fel på den metod som användes i Wallanders bilbok:

Det vore naturligtvis fullkomligt orimligt om vi i dag påstod att vi på basis på de erfarenheter vi hittills haft, med någon större grad av precision kan förutse vilken nivå vi kommer att ha uppnått år 1975. Vad vi kan säga är, att vad som hänt tyder på att den teori vi gjort upp varit realistisk och att det mest sannolika antagande vi ännu så länge kan göra är att vi år 1975 ska ha nått ungefär samma nivå som Amerika hade nått i slutet av femtiotalet. Vi har därför knappast någon anledning att ändra den allmänna karaktären hos den prognos som presenterades i ”*bilboken*”.⁸⁸

Detta skulle ge en biltäthet på 316 personbilar per tusen invånare och ett bilbestånd på 2,6 miljoner bilar – 3,1 miljoner om utvecklingen följde den rätlinjiga trenden. Den reviderade prognosen avvek således endast marginellt från den

⁸⁶ Wallander (1958a, s. 280).

⁸⁷ Wallander och Olsson (1961), ursprungligen publicerad i *Motorbranschen* (1960), vol. 21, nr 16, 902–910.

⁸⁸ Wallander och Olsson (1961, s. 4).

ursprungliga. Wallander och Olsson betonade att prognosen inte avsåg, och inte kunde avse, enskilda år (1958 och 1959) och att de avvikelser från den prognosticerade långsiktiga utvecklingen som dessa båda år uppvisade inte tydde på att den senare skulle vara behäftad med något grundläggande fel.

EFTERTANKAR

Som vi har sett i kapitlet om långtidsutredningarna utvecklade Jan Wallander med tiden en betydande skepsis mot prognoser. Både tv- och bilstudierna hade emellertid visat sig stämma ganska väl med den faktiska utvecklingen. Nästan femtio år efter att bilstudien hade genomförts fick Jan Wallander av Åke Ortmark frågan om han var nöjd med sina prognoser:⁸⁹ ”Tänker du på bilstudierna med ett mått av stolthet, eftersom det visade sig att det var en av de gånger som prognoserna slog in?”

Jag är inte så stolt över prognoserna för de var enkla att göra. De baseras på en sinuskurva, på ett introduktionsförlopp. Det var ganska enkelt att se efter hur det hade gått i Amerika på tjugotalet, hur hade det gått sedan i Australien och Nya Zeeland, tio, tjugo, trettio år senare och sedan dra paralleller till det svenska. Då fick man prognoser som stämde bra. Man förväntade sig absolut inte att det skulle gå lika snabbt här. Men det jag kunde känna någon sorts stolthet och glädje över är att den boken jag skrev, den skrevs på svenska, bitar av den blev översatta av Hans Brems som var i Amerika. Den kom bland bilekonomer i Amerika att få rykte som något för sin tid mycket mer avancerat än vad de hade åstadkommit. Och så var det givetvis roligt med prognoserna.

”Annars är du en av dem som brukar säga att prognoser ska man inte tro på.”

Det här var annorlunda, en helt ny vara som kommer på marknaden, ett introduktionsförlopp. Tv[-apparater] var likadant, i dem finns det en väldig stabilitet. Man har i regel erfarenheter från andra marknader där de har kommit in. Det avgörande för hur många tv-apparater det skulle bli var i vilken takt staten skulle bygga ut sändarnätet. Visste du att det skulle bli en sändare på en viss ort och du hade normala inkomstförhållanden så var det väldigt enkelt att sätta sinuskurvan på det där. Det uppfattade jag mera som hyggligt hantverk.

Prognosen över bilismens utveckling ledde i sin tur till funderingar på vilken negativ inverkan en snabbt ökande fordonspark kunde få. I sin bok *I huvudet på en kapitalist* reflekterade Jan Wallander 1974 över bilismens effekter för samhället:

⁸⁹ Wallander (2007g)

Kunde vi göra om utvecklingen tror jag att de flesta skulle kunna enas om, att vi efter andra världskriget borde ha vidtagit åtgärder, så att vi aldrig fått in alla personbilarna i städerna, vilket i sin tur lett till miljöproblem, nedrivning av centra etc, etc. Vad som väntade oss kunde vi vid det laget studera i de amerikanska städerna. Skriften på väggen var tydlig.

Alternativet hade givetvis varit att vid den tiden satsa rejält på att göra de kollektiva transportmedlen billiga och bra och samtidigt försvåra och fördyra bilkörning i städerna. [...] Eftersom jag själv i början på 50-talet forskade på bilismens utveckling, diskuterade jag problemen med olika politiker. Det var t.ex. naturligt att framhålla för dem, att den dagen en stor del av väljarkåren skaffat sig bil, skulle det bl.a. av det skälet vara mycket svårare att göra något åt saken. För väljarna framstod emellertid inte storstadsbilismens nackdelar särskilt tydligt vid den här tiden. Det fanns därför ingen riktig politisk marknad för idéer av det här slaget.⁹⁰

Den politiker Wallander framför allt talade med var dåvarande kommunikationsministern Sven Andersson. Denne var emellertid inte intresserad vare sig av biltullar eller av nolltaxa på spårvagnarna. ”I praktiken kom man att göra precis tvärtom. Satsade ofantliga summor på att bygga ut och förbättra vägnätet och rev ner Stockholms innerstad för att öka framkomligheten. Å andra sidan lät man SJ förfalla.”⁹¹ Wallander antyder att politikerna var fångna i ett kortsiktsperspektiv:

Detta kan ses som ett exempel på mänsklig dårskap, men i själva verket hade kanske inte statsrådet något val. Att i mitten på 50-talet föreslå och i riksdagen driva igenom drastiska åtgärder, vars vettighet skulle bli uppenbara för alla först om trettio år, fanns det nog inga förutsättningar för. Mot den bakgrunden var den ruskiga framtidsvision jag målade upp för statsrådet ganska ointressant för honom. Om han trodde på den eller inte spelade inte så stor roll. Han var bunden av dagens problem och målet att vinna nästa val. Någon hade sladdat av vägen i en farlig kurva och dödats. Väljarna i kommunen hade länge klagat på vägen och krävde att man gjorde något åt den. Det var den verklighet han hade att hantera.⁹²

DOCENT

På våren 1958 blev Jan Wallander docent i nationalekonomi vid Stockholms Högskola. Han hade då två gedigna böcker i sitt vetenskapliga bagage: avhandlingen *Flykten från skogsbygden*,⁹³ och *Studier i bilismens ekonomi*. I humanistiska fakultetens sammanträde den 9 juni deltog bland annat Ingvar Svennilson (som

⁹⁰ Wallander (1975, s. 100–101).

⁹¹ Wallander (1997, s. 308).

⁹² Ibid., s. 308–309.

⁹³ Wallander (1948).

då var dekanus), Erik Lundberg, Gunnar Heckscher och sociologiprofessorn Gunnar Boalt. Svennilson och Lundberg skrev i sitt yttrande att Wallander hade fått ”ett gott Ba” på sin avhandling, att han därefter dels hade varit ledare för ett kvalificerat utredningsarbete och att han fortsatt sin vetenskapliga publicering. ”Särskilt avseende fäster vi vid en ekonomisk-sociologisk studie ... Vi anser honom väl kompetent för en docentur i ’nationalekonomi, särskilt näringsökonomi’; en undervisning inom detta ämnesområde skulle på ett värdefullt sätt komplettera undervisningen i nationalekonomi i övrigt.” De båda tillstyrkte därför ”livligt” att Wallander utsågs till docent. I protokollet kan också vi läsa: ”Professor Boalt förklarade, att det med hänsyn till Wallanders vetenskapliga inriktning vore värdefullt jämväl för sociologien att Wallander förordnades till docent. Professor Heckscher framhöll, att Wallander ägde en påtaglig vetenskaplig undervisningsskicklighet.”⁹⁴ Den 26 juni förordnades han av universitetskanslern till docent.

Wallander var nöjd med bilstudien:

Den väckte faktiskt också en hel del intresse i den internationella fackpressen. Den danske professorn Hans Brems, som var en auktoritet på området, skrev att undersökningen var ”perhaps the most penetrating analysis of the economics of motor-dom published in any country”. Det kändes bra och fyllde mig med stolthet.⁹⁵

På hösten 1958 förordnades Jan Wallander på en halv docenttjänst på Stockholms Högskola, i nationalekonomi, särskilt näringsökonomi. Tjänsten finansierades av IUI.⁹⁶

I sina memoarer skriver Jan Wallander att det kändes ännu bättre när Erik Lundberg, som skulle vara tjänstledig, bad honom att upprätthålla hans professur på Stockholms Högskola på hösten 1959. Wallander kom uppenbarligen ihåg fel. Det var Anders Östlind som skulle vara tjänstledig och Wallander vikarierade för honom 1/9–15/12 1959. Eller så var det en ”Freudian slip”. Lundberg hade ju sarkastiskt kommenterat Wallanders utnämning till föreståndare för IUI med att nu var det ingen ekonom som var chef. Wallander hade inte glömt det. I sina memoarer skrev han: ”Nedsättande omdömen är som kardborrar. De fastnar lätt och alldeles särskilt som om de som i detta fall var fullt berättigade.”⁹⁷

⁹⁴ *Protokoll* (1958c).

⁹⁵ Wallander (1997, s. 350). Citatet från Brems finns i Brems (1958, not, s. 26). Boken anmälades, flera år senare, i *Weltwirtschaftliches Archiv* (Lehbert, 1964).

⁹⁶ Brev från Ingvar Svennilson till Allan Hellstrand, Stockholms Högskola, 1 september 1958, brev från Marcus Wallenberg till Rektorsämbetet vid Stockholms Högskola, 15 december 1958 (båda i Jan Wallanders korrespondens).

⁹⁷ Wallander (1997, s. 350).

Det finns dock ingen anledning att tro att Wallander menade allvar med sin kommentar:

Att bli professor är det naturliga slutmålet för den vetenskapliga karriären. Det förhöll sig nu så, att jag vid det här laget fick klart för mig att detta låg inom räckhåll för mig. Under Ingvar Svennilsons tid hade man nämligen gjort ett arrangemang som innebar att han kombinerade uppgiften som chef för institutet med en personlig professorstjänst vid Stockholms Högskola. I samband med att han lämnade chefskapet fick han en annan professur och institutets professorstjänst lades i malpåse. Från institutets sida förklarade man nu, att man var villig att förnya arrangemanget om och när jag kunde betraktas som professorskompetent. Samtidigt lät Erik Lundberg och Ingvar mig förstå, att om jag skrev lite till så kunde de tänka sig att medverka. För en forskare var detta onekligen lysande utsikter. Att vara chef för landets då största ekonomiska forskningsinstitut och samtidigt ha en professur. Det var sannerligen inte dåligt.⁹⁸

Frågan är hur realistisk Jan Wallanders bedömning var. Ingvar Svennilson hade blivit professor vid Stockholms Högskola 1947 och 1960 blev han innehavare av Lars Hiertas professur i nationalekonomi med finansvetenskap vid Stockholms universitet (som samma år bytt status från högskola till universitet), men det är knappast troligt att det mer eller mindre per automatik skulle ha gått att skaka fram en professur till IUI:s föreståndare. Som Wallander själv skriver skulle en utnämning förutsätta att han publicerade mer och det troligaste hade antagligen varit att en eventuell professur måste utlysas i konkurrens och då skulle utgången bli beroende av vilka andra som sökte tjänsten.

Frågan var i vilket fall som helst hypotetisk. Wallander skriver i memoarerna att han började bli tveksam till en fortsatt karriär som forskare. ”Ändå kände jag mig inte riktigt lockad av dessa framtidsperspektiv. Det var som att gå in på andra varvet. Själv åter sätta i gång med forskningen och stimulera medarbetare att ta itu med nya arbetsuppgifter. Kanske var det också så att jag kände mig en smula tveksam till värdet av det som vi höll på med.”⁹⁹ Jan Wallander skulle snart få välja. I samband med att Erik Huss 1961 gick från att vara vd på Sundsvallsbanken till samma befattning för *Dagens Nyheter* och *Expressen* fick Wallander ett erbjudande att efterträda honom. Han accepterade erbjudandet och flyttade till Sundsvall efter åtta framgångsrika år på Industriens Utredningsinstitut. Forskaren hade blivit bankdirektör.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid., s. 352–353.

KAPITEL 10

ATT LADDA ETT SKJUTJÄRN

Precis som under sin tid på SNS var Jan Wallander på IUI noga med att resultaten av institutets verksamhet på ett omedelbart sätt skulle föras ut till en vidare krets:

För mig framstod det som mycket viktigt att vi genom föredrag, deltagande i paneldebatter och annat dylikt förde ut resultaten från våra forskningar. Det kunde ge näringslivets direktörer en föreställning om att vi sysslade med något intressant och därmed var värda ekonomiskt stöd. Jag hade inga illusioner om att de läste våra böcker. Tillfällen till sådana anföranden gavs vid branschorganisationernas årsmöten och andra sammandragningar, där arrangörerna kände behov av att spåda ut förhandlingarna med något belärande. Själv höll jag mängder av sådana föredrag om institutet och våra forskningar. Försökte stimulera de andra forskarna att göra sammalunda. En del skyggade för att tala offentligt, medan andra kunde känna det som en profanering av den heliga vetenskapen. Den senare synpunkten har jag alltid haft föga förståelse för.¹

Jan Wallander åkte gärna runt och höll föredrag om institutets verksamhet. Under 1958 gjorde han till exempel nitton framträdanden inför allt från branschorganisationer och nationalekonomiska sammanslutningar till Rotaryklubbar.² Populariserings- och informationsverksamheten på IUI krävde emellertid ett professionellt handlag. I protokollet från IUI:s styrelsesammanträde i november 1953 kan vi läsa: ”Meddelade dr Wallander att han övervägde att vid institutet anställa en person, som förutom utbildning i nationalekonomi hade erfarenhet av journalistiskt arbete. Han skulle bl.a. svara för redigeringen av slutmanuskripten för att göra dessa mera lättlästa och lättillgängliga.”³ Vid nästa sammanträde kunde han meddela att civilekonomen Åke Ortmark hade anställts från 1 januari 1954.⁴

Ortmark blev nyckelpersonen i IUI:s populariserings- och spridningsarbete. Han var diplomerad från Handelshögskolan och hade, påverkad av sin lärare, Torsten Gårdlund, först arbetat på *Svenska Dagbladets* handelssida. Till IUI kom

1 Wallander (1997, s. 314–315).

2 Docent Jan Wallanders föredrag under 1958 (1958).

3 *Protokoll* (1953c).

4 *Protokoll* (1954a).

han på rekommendation av Lars Nabseth, som kände honom väl och som då själv arbetade på institutet.⁵

Åke Ortmark – blivande skjutjärn.
Källa: IFN:s bildarkiv.

Ortmark kom till Industriens Utredningsinstitut med ett öppet och nyfiket sinnelag:

Jag vågar säga att institutet i mig fick en mottaglig, tacksam och i viss mån bearbetningsbar figur. Jag älskade vetenskapen och beundrade vetenskapsmännen. Jag var sedan tidigare en produkt av Hedenius, Russell och Tingsten. Jag höll mig med någonting som jag i Hedenius anda vågade kalla en intellektuell moral. Hedenius hade ju predikat i *Tro och vetande* att vi inte ska ”tro på något som det inte finns några förnuftsmässiga skäl att anse vara sant”⁶ och att vi måste ”tills vidare tänka *som om* vetenskapens nuvarande resultat bestod av sanningar”. Jag hade fått en injektion av vad som har kallats ”den vetenskapliga andans skepticism” ...⁷

Denna attityd förstärktes under Ortmarks IUI-år. Inte minst umgänget med Ragnar Bentzel och Erik Höök bidrog till det, liksom Jan Wallanders inställning att institutets uppgift var att söka sanningen och inget annat. Ortmarks uppgift var att sprida den. Han berättar själv:

Jag kom inte till IUI för att forska, utan för att hjälpa till med att sprida resultaten

⁵ Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

⁶ Hedenius (1949, s. 29, 35).

⁷ Ortmark (2009, s. 231). Russellcitaten från Russell (1948, s. 11–12).

till en vidare krets. Tidigare hade man, under ledning av bland andra Erik Dahmén, haft en snorkigare attityd till den allmänhet som troligen rörde sig ute bland buskarna. Den som inte läste de utmärkta rapporter och böcker som producerades fick skylla sig själv. Jan Wallander, chefen på institutet, och Lars Nabseth, sekreteraren, ville introducera en ny politik. Det var självklart för dem att vissa forskningsresultat hade allmänt intresse och eventuellt till och med betydelse för samhället. Desto viktigare att nå fram till människorna, inklusive politikerna, i åtminstone någon utsträckning.

Denna ganska tilltalande PR-verksamhet blev en av mina arbetsuppgifter.⁸

Åke Ortmark fungerade också som ”testkanin” vis-à-vis forskarna:

Min uppgift var bland annat att läsa igenom utredningarna som producerades och försöka göra dem begripliga för den som ingenting begrep. Där var jag en bra testkanin. Jag kunde säga till forskarna: ”Kan det här uttryckas klarare, så att jag förstår det? Kan det uttryckas tydligare? Kan man förbättra den här formuleringen så att den får en annan genomslagskraft?” Den typen av diskussioner var det ganska mycket av, snarare än diskussioner om val av enstaka ord eller klumpiga formuleringar. Det var mer av de här lite större diskussionerna. Man skulle förklara verkets och forskningsresultatets betydelse och få det att framstå klarare.⁹

Ortmark var den verkliga mångsysslaren på Industriens Utredningsinstitut. Han inte bara skrev och läste utan han medverkade vid den estetiska utformningen av institutets skrifter, ansvarade för de externa kontakterna i samband med publiceringen av dem (presskonferenser och pressreleaser) och upprätthöll dessutom omfattande kontakter med press, radio och tv.

DEN EKONOMISKA SIDAN

Ortmark fick skriva om allt möjligt, även om sådant som det inte forskades om på IUI. En av hans arbetsuppgifter var att skriva det som kallades *Den ekonomiska sidan* i *Industria*, Svenska Arbetsgivareföreningens tidskrift. ”Jag skrev i varje nummer.” *Industria* kom ut med tolv nummer per år (två i ett dubbelnummer). ”Jag skrev två sidor i varje nummer, ibland i kortare bitar, så att jag fick plats med olika saker.”¹⁰ Ortmark bidrog också, från tid till annan, med lite längre artiklar.

Jag skrev artiklar för *Industria* ... på arbetstid. De kriorättades av Jan. *Den ekono-*

⁸ Ortmark (2009, s. 230).

⁹ Intervju med Åke Ortmark, 18 januari 2018.

¹⁰ Ibid.

miska sidan var ett försök att hämta lite information och synsätt från den akademiska världen. Jag skrev där ett antal år, tills de så småningom ville bli av med mig på *Industria* därför att mina synpunkter ibland ansågs lite störande i förhållande till det industripolitiska budskapet. Jag hade väl en dragning åt det kontroversiella så när jag hittade någonting i skrifterna som stred mot gängse opinion så var det roligt att plocka upp det, till exempel föreställningen att den sociala rörligheten skulle vara i någon mening högre i USA än i Sverige. Det fanns ju forskare som argumenterade mot den tesen.¹¹

Det blev rätt många artiklar på *Den ekonomiska sidan* i *Industria* under Åke Ortmarks IUI-tid: 111 stycken, och han fortsatte att skriva där fram till 1963. Hans krönikor bjuder på nöjsam läsning: en blandning av analys, kritik och polemik i lätt kåserande ton, med slående, fyndiga, kvicka och raljanta formuleringar – små pärlor som fortfarande, efter mer än sextio år, är högst läsvärda. Ortmark visar att han är beläst och har sinne både för ekonomiskt intressanta ämnen och för av diverse viktigpettrar hoptotade pekor.

De flesta ämnen som penetrerades på *Den ekonomiska sidan* hade svensk anknytning, naturligt nog, men Ortmark försummade inte det internationella perspektivet, framför inte när det hade relevans för inhemska förhållanden och inhemska debatt. Det fanns mycket att lära sig av USA, liksom av det tyska undret, och vid den tid han skrev började ekonomisk integration komma ordentligt på tapeten och begreppet u-länder hade kommit in i det svenska språket. Ofta utgick Ortmarks funderingar från någon nyutkommen bok eller utredning. Givetvis uppmärksammade han förre IUI-chefen Ingvar Svennilsons stora verk *Growth and Stagnation in the European Economy*,¹² men också t.ex. George Katonas forskning om ekonomisk psykologi.¹³ Ekonomisk statistik var ett favoritämne. Vad sade den egentligen och hur missvisande kunde den vara? Ibland var Ortmark folkbildare: Vad var input-outputanalys?¹⁴

BILISMEN

Vissa ämnen kom tillbaka i ett antal krönikor, ämnen som Ortmark uppfattade som särskilt viktiga. Ett viktigt tema på IUI – ett undertema till det breda konsumtionstemat – under den tid Åke Ortmark var där var bilismen och dess framtida utveckling i Sverige, inte minst därför att det var ett tema som chefen, Jan Wallander, själv höll på med. Som vi såg i kapitel 9 fick Ortmark skriva en

¹¹ Ibid.

¹² Svennilson (1954). Ortmarks ”smakbitar” från bokens innehåll finns i Ortmark (1955c).

¹³ Katona (1951), i Ortmark (1955d).

¹⁴ Ortmark (1957e).

sammanfattning av resultaten för *Ekonomisk Revy*.¹⁵ Han skrev dock också andra bilartiklar, utan direkt samband med Wallanders arbete.

Den första bilartikeln handlade om hur dyrt det egentligen var att ha bil.¹⁶ Kungliga Automobilklubben (KAK) och Motormännens Riksförbund (M) hade 1954 tillsammans låtit genomföra en undersökning om vad det skulle kosta att köra bilar i olika storleksklasser tusen mil per år. Den minsta bilen skulle enligt dessa beräkningar kosta 3:50 per mil.

Ortmark ifrågasatte beräkningarna, som han fann schablonartade. Den beräknade avskrivningstiden var troligen för lång, det var inte nödvändigt att helför-säkra, vissa reparationer kunde bilisten göra själv, garage var inte alltid nödvändigt etc. ”Bilisten har beroende på skilda förutsättningar ifråga om t.ex. klimat, begåvning och temperament stora möjligheter att bolla med siffrorna på det mest föraktfulla sätt och i de flesta fall blir resultatet sannolikt rätt kraftiga sänkningar.”¹⁷ Även Johansson kunde därigenom ha råd att hålla sig med bil, vilket bekräftades av bilismens expansion även i lägre inkomstklasser. Det behövde inte kosta mer än 1:35 per mil. Gjorde man en ännu lite fräckare beräkning kunde man komma under en krona per mil. Ortmark insinuerade att många ”Johanssöner” när de beräknade vad det ”kostade” att hålla sig med bil helt enkelt bortsåg från avskrivning och räntekostnader. Då skulle man komma fram till 61 öre per mil.

... beräkningen är synnerligen omoralisk; den vilar på ett intill oigenkännlighet urvattnat kostnadsbegrepp. Men beräkningen innebär att man inte behöver vara så värst imponerad över att Johansson ”har råd” – i den mening ordet använts här – att hålla bil. I många fall är det praktiskt sett bara en fråga om att finansiera löpande driftskostnader. Detta konstaterande är absolut inte en rekommendation.¹⁸

Ortmarks andra bilartikel föranleddes av ett frontalangrepp på bilismen av amanuensen på Vattenfallsstyrelsen K. Gösta Rehn.¹⁹ Denne hade tillbringat tjugo år i USA, ”tjugo år som han senare i livet betraktade som helt bortkastade. Rehn hatade kapitalismen och den amerikanska livsstilen. Han gjorde sig ofta impopulär med sina radikala insikter.” Hans livssyn var ”aggressiv, radikalt ateistisk [och] socialistisk”.²⁰ Bilen var ett givet angreppsmål. I en artikel med titeln

¹⁵ Ortmark (1956b).

¹⁶ Ortmark (1955e).

¹⁷ Ibid., s. 28.

¹⁸ Ibid., s. 56.

¹⁹ Rehn (1955).

²⁰ Blomqvist (u.å.).

”Bilismens ödsel”,²¹ publicerad i *Perspektiv: tidskrift för kulturdebatt*, målade Rehn upp en gräll bild av all jämmer och allt elände som bilismen skapar:

Panoramat i hela landet med trafikstockningar, dubbleringar i kors- och tvärstransport, dragspel av plåt med blodiga lik utefter vägarna, enmansåkning i vräkiga dollargrin, familjeåkning i rullande likkistor (de begagnade bilarna), fartberusningen, de hypereleganta försäljningslokalerna, snedvridning av hela ekonomin ... allt det där imponerar på bilister såsom det mystiska utslaget av obevekliga ekonomiska ”lagar”, vilka förgylles av klyschor om ”trafikens pulserande liv”, ”det ökande välståndet”, ”de ökade livsmöjligheterna”, ”teknikens framsteg” och dylikt.²²

Rehn ville rätta bilismen efter samhället i stället för tvärtom. Sverige hade tre gånger så många bilar som behövdes. Bilismen utgjorde ”en gigantisk, meningslös ödsel med människor, material och pengar”.²³ ”Karlsson” och andra bilande arbetare hade egentligen inte råd att hålla sig med bil:

De har inte råd men är bilgalna. Följden är att vitala poster i budgeten såsom hyror för behövliga bostadsutrymmen, kläder, mat, utbildning och kultur får göra åt sig för bilutsvävningen, och Karlsson med familj får arbeta övertid på jobbet och ägna lediga stunder åt biltvättning och sådant.²⁴

De motorvägar (”autostrador” med tidens terminologi) som hade börjat byggas var en styggelse. ”Monotona, snörräta ska de smula sönder våra fryntliga, hemtrevliga städer och överkorsa den areal av leende och vild natur vi har kvar.”²⁵ Att sitta i en bil innebar bara trafikstockningar, olyckstillbud, infernaliskt buller och luftföroreningar, men inte nog med det. Att köra bil ledde ofelbart till fysisk och psykisk sjukdom och till kriminalitet:

Jäktet, hetsen, som bilismen förvärrar, är helt enkelt en psykofysisk sjukdom, som läkarna vet har hjärtförstörande följder. Bilpropagandan, fartsensationen, habegäret, standardkulten, lyckosurrogatet, känslöavtrubningen, knoddän kultur-olust – är det underligt att folk faller offer för denna sociala frenesi? Folk duperas till att tro att antalet bilar per 1 000 invånare är ett mått på välstånd och lycka, en sannskyldig demokratisk välsignelse från industrin. Demagogiskt utnyttjar man en psykisk bristsjukdom och ett bostadsbristens elände samt den allmänna tristess-

21 Ordet ödsel går inte att hitta på Svenska Akademiens ordbokssida: <https://svenska.se/>.

22 Rehn (1955, s. 256).

23 Ibid.

24 Ibid., s. 259.

25 Ibid., s. 260.

sen för att packa på folk en leksak att förströ sig med, vilket ger dem en illusorisk självhävdelse. Motorpysslandet har blivit ett självändamål hos grabben, det leder sällan till ambitiösa tekniska studier, bara till ett tidsfördriv och till ett inpräntande av miljöns lägsta och flackaste nihilism. Ungdomsbrottslighetens samband med bilismen – hur löser man det problemet?²⁶

Inte ens kulturen undgick att påverkas negativt av att folk körde bil. Det ledde omedelbart till ”kulturmisär”:

Bilismen verkar nämligen fördummande i det att den ekonomiskt lamslår hög-angelägna behov i konsumtionsbudgeten såsom av forskning, högre utbildning, kulturella rekreationsområden samt i det att dess ha-begär fördjupar en brackig materialism och struntindividualism av antisocial art.²⁷

Det är uppenbart att för Rehn var den västerländska civilisationens undergång nära förestående och den pestbacill som höll på att förstöra den var den universal-onda bilismen.

Rehns pekoral var *gefundenes Fressen* för Ortmark: ”Hans åsikter är mycket bestämda och hans prosa märgfull”, skriver han. ”Rehn lämnar inget invektiv oanvänt.”²⁸ Ortmark raljerar med Rehn. Han framhöll att det inte räckte med att tycka att bilismen var fasansfull. Det krävdes också rationella argument som visade exakt vad som var så hemskt. ”På den punkten har mången bilfiende fallit. Få dock så djupt som K.G. Rehn.” Att rätta bilismen efter städerna tyckte Ortmark inkräktade på det fria konsumtionsvalet. Vill människorna bli bilister får de anpassa sina städer därefter. ”Men Rehn vill utifrån sina minoritetsvärderingar planera samhället på ett människofientligt sätt ... Rehn hör inte oväntat till den falang som bättre än människorna själva anser sig kunna bedöma vad de behöver, vad de egentligen vill ha. Det är naturligtvis först och främst bostäder.”²⁹

Ortmark fortsatte sin argumentation i en artikel som han kallade ”Bilismens samhälle”.³⁰ Där jämförde han amerikanska och svenska städer. I båda länderna fanns gott om städer som vuxit fram före bilismen, men det gick inte att hävda att *nya* städer eller stadsdelar inte borde ta hänsyn till att tiderna ändrats. Det hade alltför sällan gjorts i de svenska sovstäder som tillkom efterhand. Ortmark

²⁶ Rehn (1955, s. 261).

²⁷ Ibid., s. 262.

²⁸ Ortmark (1955k, s. 15).

²⁹ Ibid. (Rehn skulle senare i livet komma att ägna sig åt ett helt annat slags fordon: flygande tefat. Han blev en frontfigur i den svenska UFO-rörelsen och publicerade inte mindre än fyra, okritiska, böcker om UFOs. Vissa av dem översattes till engelska, tyska och spanska.)

³⁰ Ortmark (1957m).

upprördes av att man i Sverige fortfarande behövde tala om för folk vad det skulle vara bra för att ha bil. Att köpa bil ingick faktiskt i det fria konsumtionsvalet.

En skribent i tidningen *Metallarbetaren* bemötte någon gång i våras den vanliga tanken att folk skall ha större bostad före bil med orden: ”lika gärna kan man säga att bilen är en del av bostaden”. Det är bra sagt. När sådant *inte* längre behöver sägas har Sverige på allvar blivit ett bilsamhälle, där bilen är ett allmänt accepterat kommunikationsmedel. Då kommer förmodligen en stor del av femtioalets svenska bildiskussion att förefalla grönköpingsmässig. Samtidigt har då tiden blivit mogen att rada upp alla de känsloladdade argumenten mot det alltmer spridda flygplansägandet.³¹

En fjärde bilartikel behandlade ett helt väsensskilt tema: Skulle det gå att sälja Volvobilar på den amerikanska marknaden?³² Volvon, liten i förhållande till de amerikanska modellerna, hade fått en lovande start *over there*, liksom ett antal andra europeiska småbilmärken. ”Det går tydligen inte att skratta åt småbilarna längre.” Körkostnaderna var låga, många europeiska bilar betedde sig nästan som sportvagnar på vägen, och de var inte slött automatväxlade. ”Man kan med andra ord ha kul när man kör en europeisk bil.”³³ De europeiska fabrikanterna arbetade hårt på att bygga upp reservdelslager och service, och så gjorde man reklam, på bästa amerikanska sätt. ”På redaktionens skrivbord ligger ett fotografi som föreställer en känd lätt klädd filmstjärna, som behagfullt lutar sig mot en nyputsad Volvo. Det är ett anslående foto, som inte torde lämna någon bilintresserad oberörd.”³⁴ Ortmark såg Volvos amerikanska framtid an med tillförsikt.

REKLAMEN

Den ekonomiska sidan styrdes helt av Åke Ortmarks egna ämnespreferenser. Allra tydligast framkommer detta vad gäller temat reklam – ett av hans favoritämnen. Ortmark behandlade det ett antal gånger i *Industria*, både under sin tid på IUI och därefter. I slutändan skulle *Industria*-artiklarna utmynna i hans första bok. Reklamdiskussionen löpte som en röd tråd genom Ortmarks skrivelser fram till 1963 – bokens publiceringsår, och den var inspirerad av atmosfären på IUI. Det

31 Ibid., s. 20. Konsumenterna sympatiserade inte med Rehn. De hade likställt bilen med bostaden. Under 1954 uppgick nyinköps-, drifts- och underhållskostnaderna för bilar till 2,2 miljarder kronor, medan nybyggnad och underhåll av bostäder kostade 2,8 miljarder. Dock ingick företagsbilar i den förra siffran men inte kontors- och industrifastigheter i den senare (Ortmark 1955a).

32 Ortmark (1957n).

33 Ibid., s. 65.

34 Ibid.

kan därför finnas anledning att beröra även de av hans reklamartiklar som tillkom efter det att han slutat på IUI.

I de första artiklarna tar Ortmark reklamen i försvar mot dess belackare. Den svenska televisionen höll på att byggas ut, den var uteslutande statlig och många debattörer befarade en förflackning av programutbudet om reklaminslag skulle bli tillåtna. Ortmark raljerade med deras förnumstiga argument att penningstarka intressen inte skulle få ta över vad som var att anse som hela folkets egendom:

Reklamens motståndare behöver i själva verket inte ramla ner i en så akut argumentnöd att billigt dösnack dominerar deras resonemang. De talar ju för en god, en utomordentlig sak: för en hög procent kulturella och intellektuella inslag i tv-programmen, mot företeelser av typen Snoddas (lanserad i svensk radio) och Åsa-Nisse (understödd av svenska staten). (Vi är alltså överens om att svensk tv blir fin av bara katten, i varje fall när vi yttrar oss offentligt.)³⁵

Utbyggnaden av tv-nätet gick trögt och näringslivet menade att om kommersiell television blev tillåten skulle halva svenska folket få tillgång till tv på bara ett par år. Ortmark tyckte att det var en gåta att staten inte velat ta upp förslaget till en seriös diskussion och trodde inte att de ”tämmligen oskyldiga reklaminslag det här är frågan om skulle vara så fördärvliga för programmets kvalitet”. Det skulle nog bli mer revybaletter än Léonide Massine även om televisionen förblev obesmittad av kommersialism. ”Om det sedan blir en eller två procent Massine – ptja.”³⁶

Som han sedermera skulle visa i fullskaligt format, accepterade dock Åke Ortmark inte okritiskt att reklammakare fick bete sig hur som helst. 1957 publicerade Sven Lindqvist stridsskriften *Reklamen är livsfarlig*,³⁷ en bok vars argument Ortmark inte tyckte var riktigt genomtänkta, men han menade ändå att Lindqvists krav på konsumentupplysning var berättigade. Detta inspirerade honom till en betraktelse över den amerikanska organisationen Consumers Union som arbetade för att konsumenterna skulle bli mer kritiska och kvalitetsmedvetna och bland annat publicerade tester av olika produkter. Ortmark argumenterade för skapandet av en liknande organisation i Sverige, där ganska litet ”och stundom i diskutabla former” hade gjorts för att förvandla ”den förvirrade konsumenten till en insiktsfull köpare”.³⁸

³⁵ Ortmark (1956g, s. 15).

³⁶ Ibid.

³⁷ Lindqvist (1957).

³⁸ Ortmark (1957h, s. 18).

suaders» (*Industria* 1957:11) — visade film för de närvarande pressmännen. Dels vanlig spelfilm, som alla såg, dels insprängda i spelfilmen annonser som ingen »såg». Under den pågående sändningen projicerades nämligen orden Coca-Cola på duken med lägre ljusintensitet än den övriga filmen och under extremt korta perioder (1/3000 sekund). En form av blyxtannonsering — »Quicker than the eye» — omöjlig att uppfatta *medvetet*.

Men mr. Vicary, som kallade företeelsen »subliminal» annonsering, konstaterade att människan ju har ett undermedvetet, och det fina i kråksången är att detta undermedvetna är

Vicary anser att de osynliga annonserna är en »relativt mild form av påminnelseannonsering». Metoden är »mild» därför att den har effekt bara på den människa som för ögonblicket är mottaglig för budskapet. Och det är påminnelseannonsering därför att metoden »enligt nuvarande planer» bara skall användas när publiken informerats i förväg.

Men man undrar om Vicary verkligen kallar sin metod en »relativt mild form av påminnelseannonsering» när han säljer den. Vidare måste det vara en truism att metoden bara har effekt på mottagliga människor. Det gäller all reklam. Vilken effekt har spritre-

Den osynliga annonsen

är nästa utvecklingskede
i reklamens häxkonster
mot en — enligt debatten —
redan nu hårt prövad allmänhet

kapabelt att tillgodogöra sig budskapet. Dvs. så sade mr. Vicary. (Termen subliminal brukar i psykologin användas för retningar som inte är så starka att de kan specifikt förnimmas, men dock påverkar medvetna processer

klam på övertygade helynkterister? Slutligen framgår det av Vicarys formuleringar att metoden kan komma att användas också när publiken inte informerats: »Vi har för avsikt att berätta för publiken vad vi gör, om det

Åke Ortmark skrev krönikor i *Industria*. Källa: Ortmark (1958b, s. 6).

1958 gick Åke Ortmark till storms mot användningen av subliminal perception inom reklambranschen.³⁹ Föregående år hade han i USA läst och kommenterat Vance Packards *The Hidden Persuaders*⁴⁰ för *Industria*. Boken handlar om hur psykologiska och psykoanalytiska forskningsrön kan användas i reklaamsyfte, för att manipulera konsumenterna och få dem att köpa. Ortmark jämförde ansatsen med propagandamaskinen i George Orwells *1984*.⁴¹ Han fortsatte sin kritik mot manipulerande reklam 1958. En dåvarande reklamguru, James Vicary, hade på en presskonferens i New York visat en spelfilm med så korta och så ljussvaga inslag med reklam för Coca Cola att tittarna inte medvetet uppfattade dem. Metoden hade enligt uppgift också använts på en biograf och då ökat försäljningen av såväl Coca Cola och popcorn avsevärt. Vicary hade bildat ett bolag för att exploatera metoden kommersiellt. Ortmark ifrågasatte det etiska i metoden. Den skulle ju kunna användas också på det politiska området för att få folk att rösta på ett visst parti. 1984 låg inte långt borta. Tvärtom. Det var redan här.

Ortmark återkom till kravet på konsumentupplysning 1959, efter att ha läst en för reklamfolk avsedd skrift om motivationsforskning, skriven av den engelske reklammannen Harry Henry där det centrala budskapet var att konsumenterna inte konsumerar varor utan »bilder» av dem — varornas »personlighet», illusioner som byggs upp inte minst med hjälp av reklam.⁴² Henry ansåg att reklam gick ut på

39 Ortmark (1958b).

40 Packard (1957).

41 Ortmark (1957l).

42 Henry (1959).

att ”mjuka upp” konsumenterna och få dem köplystna. Ortmark efterlyste en ”motverkande” kraft, men fortfarande hade inget gjorts i Sverige. ”Reklamen har den oskattbara förmånen att få härja ostörd, till skillnad mot exempelvis politiker och intresseorganisationer.”⁴³

Inte ens nationalekonomerna hade ägnat sig speciellt mycket åt att analysera reklamen. (Som vi kommer att få se i kapitlet om Göran Albinsson, skulle det i Sverige bli IUI:s uppgift.) Under 1962 publicerade dock Tore Sellberg, chef för Byrån för Ekonomisk Information, en uppsats i *Ekonomisk Revy*, där han försvarade reklamen och tilldelade den en positiv ekonomisk roll.⁴⁴ Sellberg angrep den statiska nationalekonomiska analysen som baserades enbart på priskonkurrens. Den gick inte att använda för att diskutera reklamens roll. Han hänvisade i stället till J.M. Clarks, Joseph Schumpeters och Friedrich Hayeks syn på marknadsprocessen. Där ingick reklam som ett dynamiskt element som var oundgängligt när det gällde att introducera nya produkter, eller, som Ortmark tolkar det, ”tack vare reklamen stiger välståndet snabbare”.

Ortmark ifrågasatte Sellbergs debatteknik. I stället för att ge sig på namnkunniga reklamkritiker hade Sellberg valt att argumentera mot ”någon icke namngiven reklamfiende som tycks vegetera bland paddor och aska” och som inte begrep att reklamen måste sättas in i en diskussion av marknadshushållningen. ”Jämfört med en sådan kretin blir var och en briljant. [...] Sellberg har säkert rätt i att kretinen ofta överdriver reklamens genomslagskraft och konsumentens försvarslöshet, men det är som sagt meningslöst att debattera med kretiner.” Sellberg missade enligt Ortmark helt att bemöta argumentet att reklam är ”ensidig och fördomsfull” och ”försöker framställa produkten i fråga i gynnsammast möjliga dager”. Kravet på konsumentupplysning kvarstod. Och så hade det varit bra om Sellberg hade låtit bli att debattera med skuggfigurer:

Sammanfattningsvis: Sellbergs opus är gripande. Det är inte varje dag någon skriver så anslående om reklamens dynamiska effekt. Men man får hoppas att han nästa gång rekryterar sina motståndare bland de väl utvuxna farbröderna; det är ju meningslöst att svänga en ironisk piska över kretiner.⁴⁵

Ortmark ville inrätta en ”Näringslivets konsumentnämnd” som skulle verka för att förmedla opartisk och allsidig produktinformation till allmänheten och sanera reklamen.⁴⁶ Sverige låg efter USA. Det kunde inte enbart vara statens uppgift att

43 Ortmark (1959, s. 18).

44 Sellberg (1962).

45 Ortmark (1962a).

46 Ortmark (1962b).

förse konsumenterna med sådan information. Ortmark framhöll att företagens målfunktioner innehöll mer än vinstmaximering. Ett visst mått av socialt ansvar – vad som med en senare tids term betecknas som *corporate social responsibility* – fanns också med i bilden: ”bygden och sysselsättningen och Stora torgets utsmyckning”. Ortmark ville utvidga detta ansvar till att innefatta även konsumentupplysning. ”Det är ibland rätt synd om den förvirrade konsumenten. Han behöver hjälp och företagaren skulle egentligen kunna hjälpa honom bäst.”⁴⁷

Det var inte bara de privata företagen som behövde se över sin reklampolitik. Det gällde i lika hög grad konsumentkooperationen. Den kooperativa tidningen *Vi* – enligt egen utsago ”ständigt på vakt för att värna hemmets egna intressen” – publicerade samma slags annonser som t.ex. *Damernas Värld*. ”Lux toalettvål: ’Ljuvligt milda Lux har blivit ännu underbarare, ännu mer Er skönhetsvål ... Nu med sagolik parfym och ny elegant form! – 9 filmstjärnor av 10 använder Lux.’” Kooperationens organ förmedlade spaltkilometer av obevisbara påståenden. Dess annonsmoral var densamma som den ”kulörta” veckopressens. Dessutom gjorde den reklam för sydafrikanska apelsiner och för MRA (Moral Re-Armament), vilket (det senare) man dock tvingades att ta avstånd från när man kommit på att rörelsen var allmänt sjaskig och antidemokratisk. Det var svårt att komma ifrån slutsatsen att Kooperationen i konkurrensen med andra företagsformer om ”den korv- och kotlettsökande allmänheten” tvingades använda samma reklammetoder som de.⁴⁸

Ortmark tvivlade på att Kooperationen i själva verket arbetade för vidgad konsumentupplysning. Rörelsen tvekade och velade – ”konsumentupplysning är en farlig sak som man måste handskas försiktigt med” – och var inte beredd att satsa några större resurser på den. Det var statens sak, snarare än Kooperationens.⁴⁹

Ortmark skulle återvända till reklamtemat i sin första bok, *Sveket mot konsumenterna*, från 1963.⁵⁰ Han hade då ilsknat till på Shell. ”Jag blev förbannad på Shells annons: ’Bilen går bättre på Shell.’”⁵¹ Detta blev utgångspunkten för boken. I denna efterlyste Ortmark grundregler för god reklam. Den skulle vara sann. Konsumenterna behövde stöd av oberoende konsumentupplysning när de träffade sitt produktval. Det behövdes en ”konsumentåklagare”. ”Jag tyckte mitt krav var banalt och trivialt”, men det blev stor uppståndelse och debatt runt boken. En av Ortmarks motståndare hette Göran Albinsson. ”Vi var inte särskilt

47 Ibid., s. 16.

48 Ortmark (1963b, s. 16).

49 Ortmark (1963c, s. 20).

50 Ortmark (1963f).

51 Intervju med Åke Ortmark, 30 maj, 2018.

goda vänner just då.”⁵² Boken hade direkt anknytning till Ortmarks år på IUI. Den innehöll en del avsnitt som hade stått på *Den ekonomiska sidan*, men ännu viktigare var att den byggde på det arbetssätt han lärt sig på institutet. ”Det började med den attityd jag hade tränat in där [att söka sanningen]. Jag överförde den på ett mera polemiskt sammanhang.”⁵³

EFFEKTIV DISTRIBUTION

Det var inte bara reklamen inom handeln som fascinerade Åke Ortmark. Hans intresse gällde hela distributionsapparaten. Hur skulle varudistributionen kunna göras så effektiv som möjligt – på olika plan? Nationalekonomen Anders Östlind hade tillkallats som expert till Varudistributionsutredningen, som arbetade mellan 1953 och 1955.⁵⁴ Han hade i samband med det hävdad att den rationaliseringsdiskussion som fördes bara handlade om marginella åtgärder som inte skulle leda till några märkbara prissänkningar för konsumenterna och att den skyggar för mera principiella resonemang om hur varudistributionen borde utformas i Sverige. Östlind var inte främmande för kommunal eller statlig distribution. Han hade fått mothugg av distributionsekonomen och professorskollegan Ulf af Trolle, som tyckte att Östlind tog i för mycket och att hans resonemang var ”skojiga, trevliga avbrott i en grå vardag”, men att de dock mest var att betrakta som hugskott. Ortmark tog Östlind i försvar, även om det inte alltid var lätt att förstå vart denne ville komma och vad han konkret ville göra. ”Efter att ha hört Trolle i nämnda diskussion får man nog en känsla av att han har en tendens att arbeta med pincett, där en grävskopa vore lämpligare.” Ortmark menade att hela distributionskedjan borde diskuteras, inte bara enskilda led eller enskilda företag. ”Det verkar nästan löjligt att påminna en herre av Trolles kaliber om den vertikala aspekten.”⁵⁵

Handelssektorn var en svårdefinierbar sektor. I Sverige hade antalet sysselsatta inom parti- och detaljhandel ökat med nästan 30 procent mellan 1931 och 1946, men hur skulle man tolka detta faktum? En – säkerligen förhastad – tolkning var att produktiviteten inom handeln hade sjunkit. En annan var att när levnadsstandarden ökar, tenderar också den andel av befolkningen som sysselsätts inom servicesektorn att öka. Ortmarks slutsats var att utan närmare precisering blir den rena faktaredovisningen ointressant. Han använde ett drastiskt exempel för att belysa sin tes. ”Det är beklämmande att folkräkningarna i Nigeria skall vara så

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Utredningens betänkande finns i SOU 1955:16.

⁵⁵ Ortmark (1955f, s. 15).

otillförlitliga. Den svenska diskussionen om distributionens rationalisering blir därigenom snedvriden.” I den census som genomfördes i Nigeria 1931 klassificerades mycket få människor som sysselsatta med distribution. I takt med att landet industrialiserades kunde man däremot vänta sig att sysselsättningen inom handelssektorn skulle växa. ”Sedan företas en ny folkräkning och det visar sig mycket riktigt att Nigeria, som tidigare i princip saknat köpmän, nu plötsligt blivit begåvat med en hel uppsättning distributionsfolk, från korpulenta grosshandlare till spinkiga bodbiträden.” Detta innebar inte nödvändigtvis att ingen sysslade med handel 1931, men samtidigt gjorde de annat. Inte minst odlade de jorden och klassificerades följaktligen som bönder. Med framväxten av ett specialiserat industrisamhälle följer även framväxten av en specialiserad handelssektor. Utan vetskap om detta går det inte att på ett meningsfullt sätt analysera de nigerianska föreningarna. Samma sak gällde Sverige. Det var mönstren som var intressanta, inte siffrorna i sig.⁵⁶

I Sverige gick utvecklingen åt motsatt håll. Mellan 1947 och 1955 hade självbetjäningsbutikerna fått ett genombrott, i större utsträckning än i något annat land i Europa. Där var andelen sådana butiker av hela butiksbeståndet mer än dubbelt så hög som i det nästföljande landet: Schweiz. Denna utveckling tolkades allmänt som ett tecken på att rationaliseringen inom handeln gick snabbt. Ortmark tvivlade på att så var fallet. I varje fall såg han inga tecken på att självbetjäningstrenden hade lett till lägre priser för konsumenterna. Riktprissystemet bidrog till prisstelheter och i butikskedjor som hade både manuella butiker och självbetjäningsbutiker tenderade de förra att bestämma prisnivån. ”Vad KF beträffar anser man det ... tydligt orättvist att sänka priserna bara för de konsumenter som råkar bo i närheten av en självbetjäningsaffär – om man så vill en variant av det wigforsska resonemanget: höga priser kan bäras lättare om de betalas av alla.” Det fanns mycket kvar att göra.⁵⁷

SKATTERNA

Det var givet att Åke Ortmark på *Den ekonomiska sidan* skulle behandla ett antal ekonomisk-politiska teman. Ett sådant tema var skattepolitiken. 1954 skulle reglerna för företagens avskrivningar ändras. Dittills hade avskrivningsrätten varit fri, vilket innebar att en investering omedelbart kunde skrivas av i sin helhet. Förslaget, som lades fram under en högkonjunktur, syftade till att begränsa denna rätt. Företagen skulle då bli mera beroende av den vanliga kreditmarknaden för att finansiera sina investeringar. Det skulle därmed bli lättare att styra investe-

⁵⁶ Ortmark (1955g, s. 17).

⁵⁷ Ortmark (1956d).

ringsvolymen och att hålla tillbaka eventuella överhettningstendenser i ekonomin. Reservanterna i den kommitté som utrett frågan menade däremot att det inte gick att grunda en generell regel på vad som krävdes under en extrem överkonjunktur.⁵⁸ Ortmark jämförde den svenska situationen med den i USA. Även där hade ett förslag lagts om en ändring av avskrivningsrätten, men i detta fall om en lättnad. Där existerade en förteckning på alla typer av realkapital som användes av näringslivet, och regeln var att avskrivningarna fick göras över den verkliga ekonomiska livslängden. Det nya förslaget skulle däremot tillåta degressiv avskrivning, så att mer kunde skrivas av under de första åren, då kapitalföremålen tappade mest i värde.⁵⁹ De nya svenska reglerna skulle däremot tillåta att hälften skrevs av på två år och hela investeringskostnaden på fem år. Det ”socialistiska” Sverige var mer liberalt än det ”kapitalistiska” USA, men skillnaderna höll på att krympa.

1957 kastade sig Åke Ortmark över de svenska punktskatterna. Dessa utövade en säregen lockelse på riksdagsmännen. Byggandet av folkhemmet kostade pengar och det gjorde modernisering och försvar också, men politikerna ville ogärna tala om hur mycket:

Den styresman som beskådar räkningarna över kostnaderna blir lätt lite skrämmd och får, med rätt eller orätt, en känsla av att det gapas över för stora stycken och att det kan vara farligt att öppet tala om hur mycket allt det vackra kostar. Han blir osäker, tvehågsen. Han lappar och lagar, lever ett liksom träcklande liv i improvisationens tecken. Han tillgriper punktskatter.⁶⁰

Dessa skatter slog ojämnt och konsumenterna var ofta omedvetna om att de betalade skatt. ”Hur många glasskonsumenter vet att de betalar skatt när de köper en strut hos gubben på torget men inte när de inhandlar djupfryst glass i matvaruaffären för konsumtion vid middagsbordet? Hur många chokladkonsumenter vet att de i själva verket biter i en skattsedel?” Ortmark tyckte inte att det gick att motivera punktskatter med att de lades på lyxvaror. I ett samhälle där den absoluta fattigdomen var i stort sett avskaffad var det meningslöst att tala om lyxvaror. Man skulle i princip kunna klistra denna etikett på alla varor utom de som tillfredsställde de allra mest elementära behoven. Då var det ärligare att införa en allmän omsättningsskatt eller att dra in de nödvändiga skattepengarna via direkt beskattning.

⁵⁸ Ortmark (1954h).

⁵⁹ Ortmark (1954i).

⁶⁰ Ortmark (1957g, s. 16).

INFLATIONEN

Ett annat givet tema under 1950-talets högkonjunktur var inflationen. Det var ett tema som lockade Åke Ortmark till folkupplysning, på flera olika sätt. Han diskuterade huruvida full sysselsättning alltid ledde till inflation. I Sverige hade prisstegringstakten i genomsnitt legat på 5 procent under hela efterkrigstiden, och Ortmark citerade Erik Dahmén som hävdade att stabil prisnivå förmodligen bara skulle ha gått att åstadkomma till priset av lägre sysselsättning. Samtidigt konstaterade han att det brast i kunskapen om till exempel hur olika förhandlingsmodeller – centraliserade eller decentraliserade – på arbetsmarknaden påverkade inflationstrycket.⁶¹

Inflationen bekymrade inte bara ekonomerna utan även lekmännen. Som ”representant för folkdjupen”, skrev dåvarande medicindocenten, sedermera professorn och kunglige livläkaren, Gunnar Björck en artikel i *Arbetet*, där han ställde frågan om det inte skulle gå att få bukt med prisstegringarna genom att öka produktionen och utbudet i stället för genom att strypa efterfrågan. Ortmark genmälde stillsamt att detta inte nödvändigtvis skulle bidra till att dämpa inflationstakten.

Om tillgången ökar stiger kanske samtidigt arbetstagarnas inkomster och om sparbenägenheten är oförändrad blir följderna att både efterfrågan och tillgång skruvas upp. Inflationstrycket flyttas så att säga upp på en högre nivå än tidigare. Det är alltså väsentligt på vilket sätt produktionsökningen kommer till stånd.⁶²

Inspirerad av den i mitten av 1950-talet helt dominerande keynesianska synen på makroekonomi diskuterade Ortmark en amerikansk upplysningsbroschyr om inflation där det hävdades att det var rena rama slarvet av staten att inte förhindra inflation. Det var bara att stänga penningfabriken. Skriften förebådade den monetaristiska revolution inom makroekonomin som fanns precis runt hörnet. Ortmark såg däremot inflationen som genererad från efterfrågesidan. En alltför hög efterfrågan i förhållande till produktionen skapade ett inflationsgap och drev upp prisnivån. Penningmängden anpassade sig till detta. Broschyren var delvis polemisk och hävdade att den amerikanska regeringen spärrade på inflationen genom att underbalansera budgeten i en högkonjunktur. Ortmark diskuterade behovet av en restriktiv ekonomisk politik och ställde frågan om vilka av stat, företagare eller konsumenter som då skulle behöva göra på sig – en fråga vars svar betingades av betraktarens personliga preferenser.⁶³

Åke Ortmark lyckades också ställa till en intern IUI-inflationsdebatt, förd på *Industris* sidor. Under rubriken ”Förnya inflationsdebatten!” gick han till storms

⁶¹ Ortmark (1956e).

⁶² Ortmark (1955h, s. 19).

⁶³ Ortmark (1955l).

mot uppfattningen att inflation är ett odelat ont.⁶⁴ Inspirerad av Arthur Lewis *The Theory of Economic Growth*,⁶⁵ som han hade recenserat året före,⁶⁶ där denne framhöll att inflation under vissa förutsättningar kan stimulera den ekonomiska tillväxten och utvecklingen, hävdade Ortmark att vår kunskap om inflationens verkningar var ”sorgligt otillräcklig”.⁶⁷ Framför allt var det långt ifrån klart om nackdelarna av en måttlig inflation var större än fördelarna. Ortmark ifrågasatte också det rimliga i ett par vanliga argument för inflationsbekämpning: att inflationen skulle medföra en förmögenhetsomfördelning från långgivare till låntagare och att ett stabilt penningvärde skulle öka sparbenägenheten. Många människor är både låntagare och långgivare. Det var tveksamt om folk var medvetna om penningvärdets försämring, människor är inte säkert rationellt handlande *economic men* och i ett fungerande välfärdssamhälle är det tveksamt om sparande är ett attraktivt alternativ till konsumtion.

Ortmarks *Industria*-artikel retade upp hans gode vän, IUI:s sekreterare, Lars Nabseth.⁶⁸ Det gick inte att diskutera inflationen som ett isolerat fenomen. Inflationsbekämpningens önskvärdhet måste bedömas mot de övriga målen för stabiliseringspolitiken. Att vårt vetande om inflationens verkningar på många punkter var skvalt innebar inte att alla argument mot inflation stod och föll med det. Framför allt hade Ortmark underlåtit att diskutera hur inflation kan snedvrída produktionen, t.ex. genom att stimulera lager-, maskin- och byggnadsinvesteringar i spekulationssyfte. Nabseth menade också att Ortmark hade bagatelliserat förmögenhetsomfördelningen, från långgivare till låntagare, vilken uppgick till cirka två miljarder per år. Den utjämning som kunde härledas till samtidig utlånings- och inlåningsverksamhet gällde möjligen för tillräckligt stora grupper, men att den skulle gälla på individplanet höll Nabseth inte för troligt.

I sitt svar till Nabseth gjorde Ortmark gällande att snedvridningsargumentet knappast var ett av de tyngst vägande argumenten mot inflation. Dessutom måste man diskutera om eventuella snedvridningar var så allvarliga att de uppvägd eventuella fördelar av en måttlig inflation. De var kanske en bisak i sammanhanget. Avslutningsvis höll han med Nabseth om att alla de stabiliseringspolitiska målen måste tas med i diskussionen. ”Jag tycker att vi borde kunna enas om att den fulla sysselsättningen – det kanske största sociala framsteget under efterkrigstiden – är viktigare än penningvärdets stabilitet.”⁶⁹

64 Ortmark (1957d).

65 Lewis (1955).

66 Ortmark (1956a).

67 Ibid., s. 62.

68 Nabseth (1957).

69 Ortmark (1957f, s. 22).

Åke Ortmark återkom till tanken på att en måttlig inflation kanske inte var så farlig även 1957, när den lilla boken *Recept mot inflation: Sex professorer har ordet* kom ut.⁷⁰ Bokens tillskyndare var finansministern, Gunnar Sträng. "Finansministern bjöd ett antal professorer i nationalekonomi på middag, knackade i glaset och frågade om de församlade herrarna möjligen ville ha vänligheten att skriva varsin PM om åtgärder mot inflationen. Djarva och partipolitiskt obundna skulle synpunkterna vara. Det har de också blivit." Ortmark framförde hypotesen att anledningen till att Sträng ville ha den var att han sökte stöd för en omläggning av den ekonomiska politiken i riktning mot ökade indirekta skatter, men det hade varit roligare, menade Ortmark, att få frågan om inflationen var det pris som Sverige måste betala för sina välståndsökningar belyst. "Synd att det inte skett i den nu utgivna boken."⁷¹

DEN VIDARE VÄRLDEN

Åke Ortmark skrev inte bara om principiella och svenska ämnen på *Den ekonomiska sidan*. Han ägnade sig också åt en personlig omvärldsbevakning. USA var viktigt. Ortmark skrev om de amerikanska utlandsinvesteringarna.⁷² Han frågade sig varför den amerikanska ekonomin i någon mening var mer produktiv än den europeiska. Var det bara de växande maskinindustrierna som låg bakom – "om det ... är sant att den amerikanske arbetaren har 8 hästkrafter bakom sig medan den europeiska bara har 2½, då är det ... inte så rasande märkvärdigt att amerikanen kan producera betydligt mer än européen". Å andra sidan hävdade forskningsrapporter att "den amerikanske företagaren är en dynamisk och expansiv herre" medan den europeiske var "något av en gammal ängslig bokhållare". Inte lätt att veta.⁷³ Kunde det vara så att amerikanerna var mer kostnadsmedvetna när de gjorde sina investeringar och inte köpte maskiner med mindre än att de visste att de lönade sig?⁷⁴ Plötsligt skrev emellertid svenska tidningar om en österrikisk rapport om att den *svenska* produktiviteten skulle vara högst i världen.⁷⁵ "Missuppfattning!", ropade Ortmark. Det var produktivitetsökningen och inte ens det var säkert. En annan undersökning – av Angus Maddison – tydde nämligen på

70 Gårdlund m.fl. (1957).

71 Ortmark (1957c, s. 13).

72 Ortmark (1954c).

73 Ortmark (1954f, s. 17).

74 Ortmark (1954j).

75 Österreichisches Institut für Wirtschaftsforschung (1955).

motsatsen.⁷⁶ ”Slutsatsen blir att produktivetsberäkningar ofta kan vara mycket kufiska anordningar som bör hanteras med yttersta varsamhet.”⁷⁷

Produktivitet och inkomster hänger samman, men individens inkomstnivå betingas också av hans eller hennes möjligheter att göra karriär. Med en karaktäristisk vinkling grep sig Ortmark an problemet:

Den är välbekant, historien om den amerikanske hisspojken som tryckte på sina hissknappar med sådan flinkhet och precision att han blev miljonär, försedd med lyxvåning vid Park Avenue, pälsklädd fru, Cadillac och två blonda älskarinnor. Även de mer sansade bland oss har väl någon gång gripits av förtjusning inför denna spektakulära utvecklingsprocess. [...]

Ofta har man nog också inbillat sig att hisspojkens levnadslopp skulle kunna generaliseras, att samtliga hisspojkar i USA så småningom blir miljonärer, eller i varje fall så pass att man kan tala om en markant skillnad mot Europa, där hisspojken obönhörligen förblir hisspojke.⁷⁸

Var den amerikanska drömmen möjlig att förverkliga? Spelade social och ekonomisk bakgrund mindre roll för möjligheten att bli rik i USA än i Europa? Med tung sociologisk expertis i ryggen⁷⁹ tvivlade Ortmark. Den sociala rörligheten verkade inte vara större i USA än i Europa. Ändå verkade amerikanerna tro på ”möjligheternas land”. Kunde detta bero på mer materialistiska värderingar? Var det så att i USA mättes inte framgång i social tillhörighet eller officiell ställning, utan i pengar och rikedom. Om det gick bra för hisspojken skulle han inte ses som en bracka eller uppkomling som i Europa. ”Det är inte otänkbart att vi här har en väsentlig del av förklaringen till den utbredda amerikanska jämlikhetstron – i den mån den nu existerar.”⁸⁰

I juli 1957 var Åke Ortmark i Washington, i samband med studier i USA. Han hade då möjlighet att på nära håll följa den amerikanska ekonomiska debatten. När Eisenhower tillträdde som president 1953 lovade han dels att minska statsskulden, dels att balansera budgeten, samtidigt som han hade att ta hänsyn till 1946 års Employment Act som stadgade att presidenten måste maximera sysselsättning och produktion i landet. De första fyra åren gick bra. Välståndet hade aldrig varit högre och inflationen var låg. Statsskulden hade det gått mindre bra med och kritikerna menade att sysselsättningen varit lägre än maximum. Den hade offrats på inflationsbekämpningens altare, men det var kanske inte så konstigt. ”Vad ... sysselsättningspolitiken beträffar finns givetvis liksom i Sverige två

76 Maddison (1954).

77 Ortmark (1955n, s. 16).

78 Ortmark (1955m, s. 14).

79 Lipset och Bendix (1955).

80 Ortmark (1955m, s. 14).

skolor: den ena gillar maximal sysselsättning, den andra stabilt penningvärde. Mer är inte att säga på den punkten.” Under senare delen av 1956 och under 1957 ökade inflationen, vilket den republikanska administrationen bekämpade med kreditåtstramning. Denna invergade givetvis på sysselsättningen och belackarna kunde beskylla Eisenhower för både inflation och stagnation. Hur detta skulle komma att hanteras stod långt ifrån klart.⁸¹

Eisenhower attackerades också av sina egna. De ifrågasatte biståndsutgifterna som de tyckte inte gick att försvara inför skattebetalarna. ”En del av kritiken härstammar från personer som är isolationistiskt belastade eller benägna att säga nej till snart sagt alla utgifter”, konstaterade Ortmark. ”Här kan man möta en svårsmält blandning av allmänt snack och salvelsefull retorik.” All kritik var emellertid inte ogrundad. Det handlade också om hur biståndet planerades och administrerades. Biståndets försvarare hade emellertid också argument som uppfattades som tunga. Bistånd tjänade som en spärr mot kommunismens utbredning. Många biståndsmottagande länder hade inte bestämt vilket politiskt läger de ville tillhöra. Mycket bistånd var militärt. Alltför sällan var det inriktat på ekonomisk utveckling. Detta borde ändras och biståndet måste vara kontinuerligt och inriktat på nyckelinvesteringar i t.ex. infrastruktur. Ortmark var dock inte särskilt optimistisk. ”Det är inte lätt för kongressens ledamöter att på löpande band rösta nej till inhemska projekt och bifall till utlandshjälp, och sedan se valmännen i ögonen.”⁸²

Eisenhower stod i centrum även i en artikel om rustningsindustrins betydelse för den amerikanska ekonomin. Var det så att den högkonjunktur som rådde 1957 var kritiskt beroende av rustningsutgifterna. Regeringen stod i begrepp att skära ner försvarsutgifterna som ett led i kampen mot inflationen, men hade USA egentligen ”råd med fred”? Pessimister spådde att produktionsstegringen skulle avta och i värsta fall gå över i stagnation och arbetslöshet om försvarsutgifterna minskade. Då skulle Sovjet i sin tur kunna flytta över resurser från den tunga rustningsindustrin till konsumtionsvaror. Den sovjetiska ekonomin växte redan men det skulle kunna gå ännu snabbare:

Resurser skulle kunna föras över till produktiva investeringar och bilda underlag för en ännu snabbare expansion. Kanske skulle t.o.m. produktionen av konsumtionsvaror kunna höjas väsentligt, kanske så mycket att räkorna börjar lära sig vissla. Den Högste i Sovjet har utlovat att detta intressanta fenomen skall kunna avnjutas om tonvikten i Sovjet förs över på lättsinniga varor. Hur som helst: ökad konsumtion i Sovjet vore en värdefull propagandavinst.⁸³

81 Ortmark (1957i, s. 12).

82 Ortmark (1957j, s. 14).

83 Ortmark (1957k, s. 28)

Samtidigt var de amerikanska fackföreningarna oroliga för att de planerade nedskärningarna skulle leda till arbetslöshet. Den amerikanska administrationen skulle omedelbart behöva planera för omställningen, tillsammans med företagarorganisationer och fackföreningar, men, som Ortmark uttryckte saken: ”Frågan är om Eisenhower finner en dylik planhushållning förenlig med sin livsåskådning.”⁸⁴

LÄNGRE ARTIKLAR

Hittills har vi i huvudsak diskuterat Åke Ortmarks korta krönikor på *Den ekonomiska* sidan. Han skrev dock, från tid till annan, också längre artiklar. I *Industria* skrev han 1955 en artikel om de svenska turisthotellens problem.⁸⁵ Svenska Turisttrafikförbundet hade publicerat en utredning som visade att hotellens lönsamhet var urusel.⁸⁶ Utredningen var nedslående. ”Dystrare tongångar har inte hörts sedan Hamlet fick klart för sig vad som verkligen hänt vid danska hovet.”⁸⁷ Trots den kraftiga expansion som turismen hade genomgått var hotellägaren en bruten man som sov illa på natten. Orsaken var främst att turismen till följd av den ökade bilismen hade blivit mer rörlig än tidigare. Turisthotellet var lokaliserade i anslutning till järnvägsnätet. De representerade fortfarande den ”vistelse-turism” som karakteriserade mellankrigstiden. Utvecklingen hade sprungit förbi dem. Kostnaderna hade ökat mer än intäkterna och den priskontroll som hade rått i branschen till de första åren av 1950-talet hade gjort det omöjligt att höja priserna under åren 1947–50, just de år då enligt utredningen turismens expansion pockade som mest på en förnyelse av hotellbeståndet. Moderna, välanpassade turisthotell saknades i Sverige.

Turisttrafikförbundets utredning hade rekommenderat statsstöd. Att höja priserna var otänkbart i den konkurrenssituation som rådde (svenska resandehotell och grannländerna). Vad det handlade om var kreditstöd på affärsmässiga grunder. Kreditbehovet beräknades till mellan 10 och 20 miljoner kronor. Ortmark tvivlade på att detta var tillräckligt och befarade att den rådande, missanpassade, strukturen inom näringen skulle komma att konserveras. Han antydde att det föreföll som om många turisthotell drevs irrationellt, av ägare som saknade tillräckliga ekonomiska insikter för att få sina hotell att gå ihop. Det var tvivelaktigt om statligt kreditstöd skulle räcka till för att klara både modernisering och

84 Ibid.

85 Ortmark (1955j).

86 Den direkta anledningen till Ortmarks artikel var att Jan Wallander dragits in i detta arbete (brev från Jan Wallander till Erik Dahmén, 27 april 1954).

87 Ortmark (1955j, s. 25).

nyetablering, omvandling och nerläggning. Ortmark förordade i stället etablering av hotellkedjor som kunde utnyttja stordriftsfördelar t.ex. i varuinköp och i fråga om ekonomisk analys av verksamheten. Möjligen kunde stordrift få viss negativ inverkan ur trivselsynpunkt, men han hoppades på att det var ett problem som gick att lösa. Stordrift föreföll ”på flera sätt mera sympatiskt än statsstöd”.⁸⁸

Naturligt nog grundades en del artiklar direkt på forskningen vid IUI, inte minst det stora projektet om den svenska konsumtionen och de däri ingående delprojekten, som vi kommer att redovisa i kapitel 12 och 13. För textil- och konfektionsindustriernas organ, *Textil och konfektion*, spekulerade Ortmark om hur den framtida konsumtionen skulle komma att gestalta sig i Sverige, dels under den närliggande perioden fram till 1965, den period som täcktes av den stora IUI-studien av den privata konsumtionen i Sverige som leddes av Ragnar Bentzel,⁸⁹ dels, lite mera lösligt, under den mer avlägsna perioden 1975–80.⁹⁰

Utgångspunkten var att den svenska konsumtionsutvecklingen skulle komma att följa utvecklingen i USA. Ortmark räknade med att svenskarnas inkomster skulle fördubblas över 25 år. Om deras konsumtionsmönster skulle följa det amerikanska skulle bilkonsumtionen nästan fyrdubblas, bostadskonsumtionen mer än fördubblas och klädinköpen nästan fördubblas. Ortmark refererade de tendenser för den amerikanska konsumtionsutvecklingen fram till 1959–60 som hade redovisats i några artiklar i *Fortune*. Han framhöll att i USA betraktas, i motsats till i Sverige, inte konsumtion som synd. ”Konsumenterna prisas tvärtom för sin köplust och för att de visar fantasifull handlingskraft i butikerna.”⁹¹ Amerikanerna ställde krav på såväl sortiment som kvalitet och de köpte sin andra bil, sin andra tv och sitt andra kylskåp. Beklädnadsposten – den post som var mest intressant för Ortmarks läsare – utvecklades betydligt långsammare, i motsats till i Sverige. Där pekade IUI:s undersökningar på en ökad andel av den totala konsumtionen, medan dess andel tenderade att sjunka i USA. En grupp som förväntades öka kraftigt i Sverige var vitvaror, och ännu mer, television. ”Så värst länge torde det ... inte dröja förrän vi i likhet med författarna i *Fortune* ser så mycket konsumtionsvaror omkring oss att vi också kan rubricera våra artiklar ’What a country!’”⁹²

88 Ibid., s. 27.

89 Bentzel m.fl. (1957).

90 Ortmark (1957a).

91 Ibid., s. 22.

92 Ibid., s. 24.

SVAR TILL ALLT SOM GÖR LIVET LJUST OCH GLATT

Ett av Ortmarks roligaste alster från IUI-tiden är hans undersökning av bekantskapsannonsernas sociologi. Under rubriken *Giftermålen helgar medlen* redovisade han i *Industria* vad han hittade under oktober månad 1955 i *Dagens Nyheters* avdelning *Bekantskap, Äktenskap*.⁹³ Han betecknade den senare som ”en värdig konkurrent till det sensationella reportaget och en alltför svår konkurrent för kåseriet”, en konkurrent med stort underhållningsvärde.⁹⁴ Det var herrarna som dominerade bland annonsörerna, 65 procent. De annonserande damerna var främst mellan 30 och 40, men nästan lika ofta mellan 40 och 50. De sökte herrar mellan 40 och 60 i rätt längd och med ordnade förhållanden: ordentliga och sköt-samma, med god ekonomi, gärna bostads- och bilinnehavare. Herrarna var oftast mellan 30 och 40 och sökte damer i motsvarande ålder. De emotsåg svar med foto ”som skall styrka att hon har ett trevligt utseende och gärna också att hon är väl-växt” och av rätt längd. Bostad och kapital var inga hinder. Annonserna gav ”en bild av solid borgerlighet, av konventionellt accepterade värderingar och beteendemönster”. Anledningen stod troligen att finna i tidningarnas annonsgranskning (läs: -censur), även om Ortmark inte vågade utesluta att de stereotypa formuleringarna kunde dölja en del sol- och vårare, sexuellt avvikande och personer som sökte ”några kul kvällar och sedan tack och adjö, dvs. en förbindelse som är lös-lig i formerna och där begrepp som ’stadigvarande’ etc. saknar relevans. Möjligen kan de stundom förekommande orden ’fördomsfri’, ’varmblodig’ etc. antyda att det är här vi har den glade gossen.”⁹⁵

Annonserna gav bara en begränsad ledtråd om männens yrken, och nästan ingen om kvinnornas. De män som uppgav sitt yrke var i huvudsak sådana som antagligen betraktade det som en merit i sammanhanget, men det gick inte att få någon fullständig bild av yrkesfördelningen bland annonsörerna. En viktig faktor i annonserna var längd. ”Är mannen inte längre spricker det bästa av förhållanden.”⁹⁶ Kulturella intressen var frekventa, osäkert varför. Däremot var märkligt nog inte så många intresserade av dans, trots att det ju normalt ”antas ... vara en mycket vanlig form för inledande kontakt mellan könen”.⁹⁷ Ortmark avslutade sin betraktelse med att fundera över huruvida de som annonserade var ”vanliga människor”:

Det kan ligga nära till hands att anta att det i viss mån rör sig om undantagsmän-

93 Ortmark (1956f).

94 Ibid., s. 54.

95 Ibid., s. 55.

96 Ibid., s. 57.

97 Ibid., s. 59.

niskor. Man kan t.ex. resonera på följande enkla sätt: Det är ovanligare att söka kontakt genom annons än på traditionella sätt (umgängesliv, arbetsplatser etc.). Följaktligen är också de människor som annonserar ”ovanliga”. Annonsen blir utvägen när de upptäcker att de inte kan få kontakt med det motsatta könet på annat sätt.⁹⁸

Helt säker kunde man dock inte vara. Det kunde också röra sig om människor med ett bra kontaktnät som satte in annonser av nyfikenhet. Många kunde också ha ovanliga intressen.

SLUTET

Åke Ortmark fortsatte att skriva i *Industria* flera år efter det att han slutade på Industriens Utredningsinstitut – fram till 1963. Då kom han ihop sig med tidskriftens ledning, som klagade på att hans åsikter, som de framfördes på *Den ekonomiska sidan*, i alltför hög grad hade kommit att skilja sig från dem som redaktionen företrädde. *Den ekonomiska sidan* uppfattades enligt redaktionen som i stort sett liktydig med en ledarsida och, som torde ha framgått av det ovanstående, hade Ortmark aldrig dragit sig för att framföra sina högst personliga åsikter på den. Detta stack i ögonen och den obekväme Ortmark fick gå. *Industrias* redaktion redovisade sin ståndpunkt i en kort notis:

Den ekonomiska sidan som sedan 1954 skrivits av redaktör Åke Ortmark har från och med oktobernumret upphört. Redaktionen har genom åren satt stort värde på hr Ortmarks medarbetarskap, antingen hans artiklar bidragit till att informera i svårgenomträngliga ämnen eller stimulerat genom sin självständighet i omdömena. Inte alltid har skribentens åsikter stämt överens med tidskriftens egna, men vi har funnit det försvarligt att publicera dem, trots det ofta utmanande ordvalet, som uttryck för en enskild persons värderingar. Efter hand som författaren skärpt sina uttalanden har redaktionen emellertid fått allt tätare påminnelser om att läsarna uppfattat *Den ekonomiska sidan* som en ledande avdelning, en syn som det kanske är rimligt att anlägga. I det läget måste bidragen bedömas från andra redaktionella utgångspunkter – och under alla förhållanden måste redaktionen välja dessa själv. Hellre än att be Åke Ortmark lägga band på sitt skrivsätt har vi nu träffat överenskommelse med honom att upphöra med *Den ekonomiska sidan*, samtidigt som vi bett honom vara välkommen att medarbeta utanför de fasta avdelningarnas ram. Han får då alltjämt tillfälle att utveckla även de fyra älsklings-teser som numreras nedan.

Red.⁹⁹

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ *Industria* (1963b).

Vilka var då dessa teser? Den direkta anledningen till att Ortmark fick lämna *Industria* var en artikel med titeln ”Kan man lita på Nyman & Schultz?”,¹⁰⁰ där han prisade resebyråföretaget för att inte fara med osanning och sprida obegripligheter och floskler i sina broschyrer, vilket inte var fallet med vissa av dess konkurrenter – ett led i den kampanj för etisk reklam och konsumentupplysning han bedrev vid denna tid. Artikeln publicerades inte. Ortmark skrev också ett svar på redaktionens förklaring till varför han avskedats. I sitt svar listade han tre andra ”obehagliga” åsikter som troligen hade bidragit till hans avsked: att en borgerlig regering inte skulle kunna föra en särskilt annorlunda ekonomisk politik än den socialdemokratiska, att Kennedys ekonomiska politik varit kraftlös och att ryssarna till synes alltmer började trivas med livet, trots den politiska diktaturen. Han hade uppenbarligen angripit tre borgerliga ”trossatser” och straffats för det.¹⁰¹ Avslutningsvis reste Ortmark frågan om vilket debattklimat som rådde i Sverige, erkännerligen i *Industria*.

Är det alltför lågt i tak i Sverige och i *Industria*? I Fortune – ofta kallad Industrias amerikanska ”motsvarighet” – har William H. Whyte levererat en skarp kritik av vissa tendenser i amerikanskt näringsliv (”The organization man”). Skulle Whyte ha haft mindre frihet i Sverige?¹⁰²

DET EKONOMISKA LÄGET

Åke Ortmark skrev också korta – högst 25 sidor, oftast kortare – ekonomiska översikter för Svenska Arbetsgivareföreningens företagsnämnder mellan 1954 och 1957. Översikterna – *Det ekonomiska läget* – utgavs av SAF:s byrå för frågor rörande företagsnämnder och utkom tre gånger om året. Ortmark skrev dessutom manus till de stillfilmer som SAF lät göra i anslutning till översikterna. De första företagsnämnderna hade tillkommit genom ett avtal mellan LO och SAF 1946 och samma år kom ett avtal mellan SAF och TCO. I dessa nämnder, där representanter för både företagsledningen och de anställda ingick, diskuterades frågor om produktion och ekonomi, arbetsledning, personal och arbetsmiljö. Syftet med dem var att ge de anställda delaktighet i företagets verksamhet genom samråd och information.

De ekonomiska översikterna levererade relevant, översiktlig information till

¹⁰⁰ Ortmark (1963d).

¹⁰¹ Åke Ortmark hade i tonåren varit högerman, men när han kom i kontakt med Bertil Ohlin på Handelshögskolan gick han över till Folkpartiet. I samband med ATP-striden 1957 fick Herbert Tingsten emellertid honom att rösta på Socialdemokraterna. Det var där han stod när han fick lämna *Industria*. Sedermera gled Ortmark återigen högerut, via Folkpartiet till Moderaterna (personlig kommunikation från Åke Ortmark till Mats Lundahl, 12 oktober 2018).

¹⁰² Ortmark (1963e).

företagsnämnderna. De satte in det svenska konjunkturläget i ett större internationellt sammanhang – USA och Västeuropa – och innehöll branschöversikter och prognoser.

Konjunkturrapporterna var inte resultat av egen forskning, utan sammanställningar av existerande forskning och kunskap som fanns på Konjunkturinstitutet. Jag sammanställde dem och fick då uppleva gränserna för den akademiska friheten i och med att Arbetsgivareföreningen hade stort intresse av att det tecknades en så dystert bild av det ekonomiska läget som möjligt. Det låg i deras intresse, eftersom de skulle ut till företagsnämnderna, och om man då, med tanke på väntande löneavtal, kunde betona att det svenska kostnadsläget var oroande så var det ett budskap till Arbetsgivareföreningen. Det var ett exempel på att visst kände man tryck från uppdragsgivarna. Jag var ju tvungen att sitta och förhandla med dem. Företagsnämnderna var en relativt ny företeelse. De ansågs spela stor roll i opinionsbildningen. Det gällde att sprida kunskap, bildning, men också rätt åsikter ut till arbetsplatserna.¹⁰³

Ortmark såg presentationen av rapporterna för SAF som ett förhandlingsspel där det gällde att försvara och behålla innehållet samtidigt som man inbillade SAF-representanterna att de hade ett avgörande inflytande på det, ett spel med rackarinslag där det gällde att lära sig vissa grundläggande turer och riposter. ”Jag skulle presentera industriproduktionsindex. I ledningen för det arbetet satt en kvinna, men man kunde inte skicka upp henne till Industriförbundet, för mottagaren där ville inte ha med kvinnor att göra. Därför skickades jag upp i stället. Det var en bisarr upplevelse.”¹⁰⁴ Enligt egen utsägo klarade Ortmark det dock bra, med hjälp av grepp han hade lärt sig på seminariediskussionerna på IUI:

Jag tror att jag i allmänhet klarade dessa förhandlingar på ett hyggligt sätt. Man får alltid ge sig på någon punkt för att spänningarna ska hållas i schack på lång sikt. Låt motståndaren få två vinster av tio möjliga, det tycks vara principen. Jag kunde i dessa sammanhang framträda med självförtroende, eftersom jag hade det utsökta nöjet att företräda vetenskapen gentemot särintresset och det var särskilt stärkande för självkänslan att särintresset var finansiär. Jag var naturligtvis heller inte dummare än att jag redan hade förankrat konjunkturrapportens huvudteser hos Jan, om denne inte rentav hade dikterat dem. Jag lånade också drag av Erik och Naja i detta spel. Ytligt sett är man älskvärd och mottaglig för argument, men i grunden är man orubblig på gränsen till det förstockade, eftersom man vet att man har rätt, eller mest rätt. Det visste jag, i detta sällskap.¹⁰⁵

¹⁰³ Intervju med Åke Ortmark, 18 januari 2018.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ortmark (2009, s. 242–243).

Ortmark kommenterade konjunkturläget också på *Den ekonomiska sidan*. Han ställde frågan om aktiebörsen gick att använda som underlag för en konjunkturprognos. Svaret blev att under vissa decennier hade aktiekurserna och konjunkturerorna utvecklats år samma håll, under andra inte.¹⁰⁶ 1954 publicerade den amerikanska Committee for Economic Development en samling recept på hur recessioner skulle kunna undvikas. Ortmark recenserade skriften.¹⁰⁷ Det var överhuvudtaget besvärligt att göra goda konjunkturprognoser. En av de ömmaste punkterna var att förutse hur människor kommer att handla. Ortmark hade dock förhoppningar om att den konjunkturbarometer som Konjunkturinstitutet 1954, efter tysk förebild, hade börjat använda sig av och som byggde på enkäter som skickades till företagen varje kvartal angående produktion, kapacitetsutnyttjande, orderingång, lager etc., skulle kunna bidra.¹⁰⁸ ”Säkert kan en dylik metod ge många verkligt värdefulla upplysningar.”¹⁰⁹

Ortmark recenserade Konjunkturinstitutets rapporter. Han reagerade mot två resonemang i rapporten 1956, som han såg som debattinlägg i stället för statistiskt välunderbyggda resonemang. ”Det är något av frejdigt mod, luft i luckan och bruk i baljan över Konjunkturinstitutets rapport.”¹¹⁰ Det ena resonemanget handlade om den utlåningsbegränsning som bankerna hade ålagts 1955–56. Enligt Konjunkturinstitutet skulle minskad privatkonsumtion kunna skapa utrymme för ökade investeringar, men inte vid ett utlåningsstopp, där företagen inte skulle kunna få krediter. Konjunkturinstitutet efterlyste ett system som i stället utlöste ökade företagsinvesteringar.

Ortmark underkände resonemanget. ”Den första reaktionen hos läsaren kan bli att en mekanism av det slag som rapporten efterlyser – ett system som utan vidare utlöser ökade investeringar om sparandet stiger – hittills aldrig har existerat.” Det framgick av ”de enklare skrifter” i ämnet som Ortmark penetrerat. Sparandeökningar – minskningar av den privata konsumtionen – leder normalt till minskade investeringar. Ännu värre var emellertid ett annat resonemang som ”har ... kastat oss ur stolen, näranog”.¹¹¹ KI spekulerade i att det svenska bytesbalansproblemet ytterst hade sin grund i strukturella förskjutningar som ökat importinnehållet i både konsumtion och investeringar. Ortmark tillbakavisade resonemanget. Ökningarna var synnerligen marginella och det gick dessutom inte att diskutera bytesbalansproblemet med mindre än att exporten togs med i bilden.

¹⁰⁶ Ortmark (1954d).

¹⁰⁷ Ortmark (1954e).

¹⁰⁸ Se Kragh (1964, s. 125–131) för en beskrivning av den svenska konjunkturbarometern.

¹⁰⁹ Ortmark (1954), s. 17).

¹¹⁰ Ortmark (1956h, s. 12).

¹¹¹ Ibid., s. 14.

Följande år, 1957, fick Konjunkturinstitutet påskrivet av Ortmark för att det inte gjort en ordentlig analys av den internationella konjunkturutvecklingen, framför allt den i USA. Mycket av den svenska konjunkturdebatten under efterkrigstiden hade präglats av pessimism. Gunnar Myrdal hade kommit hem från USA och 1944 publicerat boken *Varning för fredsoptimism*, där han förutspådde en kommande depression.¹¹² Hans farhågor hade tack och lov kommit på skam, vilket Ortmark 1954 hade konstaterat.¹¹³ De amerikanska konsumenternas efterfrågan hade inte sviktat och högkonjunkturen bestod.¹¹⁴ Under 1957 hade emellertid ”en hel rad ekonomer, politiker och industrifolk, inte minst på amerikanskt håll”, på nytt i sina kristallkolor sett tecken på en konjunkturredgång som skulle kunna sprida sig över västerlandet och därifrån till u-länderna. När Konjunkturinstitutets höstrapport kom ut letade Åke Ortmark förgäves efter en ordentlig, avvägande och sammanfattande diskussion av tendenserna i den amerikanska ekonomin. ”Följden är att svenska folket fortfarande drumlar omkring ovetande.”¹¹⁵

NATIONALBUDGETEN

Ett annat av statsmakterna använt prognosinstrument var nationalbudgeten. Den utgick från en översikt av tillståndet i ekonomin och gjorde utifrån detta upp en försörjningsbalans, med en tillgångssida (produktion och import) och en användningssida (investeringar, lagerändringar, konsumtion och export). Nationalbudgeten publicerades som en bilaga till statsverkspropositionen (statsbudgeten). Ortmark recenserade på *Den ekonomiska sidan* den svenska nationalbudgeten 1954–58. Hans hållning var i grunden kritisk. Nationalbudgeten var osäker och de antaganden som gjordes var stundtals dubiösa. Den var lika mycket ett politiskt styrinstrument som ett prognosinstrument och Ortmark efterlyste därför mer transparens och kritisk debatt av de redovisade siffrorna.

Finansminister Per Edvin Sköld fick gott betyg 1954. Hans avvaktande budget gav ett lugnt intryck på bedömarna. Den utgick från ett oförändrat konjunkturläge och den innehöll liberala ansatser. Detaljregleringar hade tagits bort och strävan var att ersätta dem med generella ekonomisk-politiska medel. ”Optimismen i nationalbudgeten för 1954 gör ett förtjusande lätt och luftigt intryck”, skrev Ortmark. Tillväxten skulle fortsätta även om det inte saknades olyckskorpar som varnade för depressionstendenser i världsekonomin.¹¹⁶ Icke desto mindre var

¹¹² Myrdal (1944b).

¹¹³ Ortmark (1954g).

¹¹⁴ En av dem som gav Myrdal mothugg var Torsten Gårdlund. (Se Lundahl och Södersten, 2009, s. 76–78, för en sammanfattning.)

¹¹⁵ Ortmark (19570, s. 18).

¹¹⁶ Ortmark (1954a, s. 49).

det tillrådligt att betrakta budgeten med viss skepsis, eftersom det bara var i England man lyckats nå en hygglig överensstämmelse mellan prognoserna för nationalproduktens utveckling och det realiserade resultatet.¹¹⁷

Följande år kunde Ortmark konstatera att ”1954 har varit ett näranog lysande år ... kanske värt en hedersplats i vår ekonomiska historia [...] Ett intensivt hurra förefaller vara på sin plats.” Men just när levet skulle utbringas dök Sköld upp med 1955 års budget och predikade återhållsamhet: ”[T]ongångarna i vad man själv skulle vilja kalla en sakligt balanserad framställning blir så melankoliska att åhöraren närmast förleds tro att en standardsänkning hotar.” Budgetförfattarna hade helt enkelt baserat sina resonemang på att inga lönehöjningar var att vänta trots att man på annat håll inom staten antagit att lönerna skulle stiga med minst 5 eller 6 procent. De hade smitit ifrån den viktiga uppgiften att klargöra vilket utrymme som faktiskt fanns för lönehöjningar. ”Vuxna, välutbildade karlar tvingas ... skriva saker som de själva inte gärna kan tro på”, bannade Ortmark. Han såg löneantagandet som ett sätt att använda budgeten som ett politiskt instrument för att styra utvecklingen, som en bastard mellan prognos och program – en bastard som säkerligen skulle mottas väl av arbetsgivarna.¹¹⁸

Ortmark retade sig på att det inte gick att fastställa exakt hur budgeten utarbetades. I USA hade presidenten en stab med ekonomiska rådgivare som gjorde arbetet och detta granskades av professorer och andra experter i offentliga *hearings*. Processen var öppen. I Sverige däremot utarbetades budgeten av en grupp inom Finansdepartementet. Därefter gick den till den s.k. samarbetsdelegationen som bestod av finansministern samt ett antal statssekreterare och generaldirektörer. ”Det är i rätt hög grad okänt när dessa herrar sammanträder, vad de egentligen tycker om nationalbudgeten och i vilken utsträckning de känner sig ansvariga för den.” Det var här det egentliga ansvaret låg, men situationen komplicerades av att man i debatten försökt skjuta över en del av det på det s.k. utredningsrådet, där t.ex. cheferna för IUI och LO:s utredningsavdelning ingick. Ortmark tyckte att hela budgetorganisationen var oklar och att det öppnet måste redovisas vem som var ansvarig för vad.¹¹⁹

1956 var det valår och Gunnar Sträng hade ersatt Per Edvin Sköld som finansminister. Strängs starka anknytning till fackföreningsrörelsen fick Ortmark att förmoda att den senare haft ett betydande inflytande på budgetens utformning, trots att det i sista hand var regeringen som ansvarade för dess slutsatser och värderingar. Att budgeten hade ett politiskt inslag var inget att förvåna sig över, ”men det beklagliga är att man på många håll inte tycks vara medveten om att det

¹¹⁷ Ortmark (1954b, s. 50).

¹¹⁸ Ortmark (1955b, s. 13).

¹¹⁹ Ortmark (1955i, s. 13).

i så pass hög grad är fråga om en politisk produkt, och att det är en viktig principiell skillnad mellan nationalbudgeten och t.ex. Konjunkturinstitutets rapporter.” Ortmark tyckte sig märka ”en tendens till politisering i den lättsinniga optimismens tecken” trots att Sverige t.ex. drogs med ett besvärligt bytesbalans- och valutaproblem.¹²⁰ Under valåret antog man att bytesbalansen praktiskt taget skulle gå ihop. Ortmark ville ha *hearings* enligt amerikanskt mönster så att utvecklingstendenserna kunde debatteras.

Den ekonomiska sidan återkom till politiseringen av nationalbudgeten även 1957. Budgeten var läsvärd, men inte lättläst och detta berodde på ”att nationalbudgeten delvis är en politisk skapelse som genom vissa taktiska grepp brukar bli tillkrånglad”. Framför allt gällde det löneutvecklingen och konsumtionen.¹²¹ Följande år, 1958, kommenterade Ortmark den förutsedda exportstagnationen, en tendens han inte trodde skulle hålla i sig på längre sikt. Tillväxten skulle i stället drivas av ökade privata investeringar – om det nu var så att man kunde lita på prognosen. Som vanligt fick man vara försiktig och som vanligt var Ortmarks hållning skeptisk:

Kommer det nu att gå som nationalbudgeten spår? Det kan tänkas. Men som vanligt bör det påpekas att nationalbudgeten om man så vill kan fattas som ett discussionsunderlag. Riksdagsmän och andra intresserade har fått något att resonera utifrån. Det är bra att ha tillgång till en skrift som stimulerar en till att sätta intelligenta frågetecken i kanten; av det följer den önskade debatten om utvecklingsproblemen.¹²²

EN INFLUENS FÖR LIVET

Åke Ortmark betecknar sig själv som ”rastlös, orolig, ständigt i uppbrott, plågad av mitt kaotiska inre och av försöken att fylla en någorlunda gångbar fasad med substans”.¹²³ I sina hågkomster från institutet berättar han om sina akademiska ambitioner, men samtidigt om bristen på tillräcklig lust och om sina tvivel på den egna förmågan. Det hjälpte inte att Jan Wallander påpekade att vetenskapligt arbete bara var en fråga om temperament och sittfläsk. Den slutsats han själv drog var att han var ”framför allt en mer otålig, kanske rent av överlägsen typ som snart skulle försvinna bort över de öde vidderna”.¹²⁴ ”Dömd alltså till ytlighet, till livet

¹²⁰ Ortmark (1956c, s. 10).

¹²¹ Ortmark (1957b, s. 13).

¹²² Ortmark (1958a, s. 12).

¹²³ Ortmark (2013, s. 706).

¹²⁴ Ortmark (2009, s. 230).

som vattenspindel, snabbt framrusande, utan att egentligen begripa någonting på allvar. Fast så formulerade sig inte Jan.”¹²⁵

Ortmark blev inte akademiker efter sina år på IUI. ”Jag kom till IUI som civil-ekonom och lämnade institutet i samma något ömkliga tillstånd.”¹²⁶ Det är emellertid tydligt att han överdrev. Åren på Industriens Utredningsinstitut kom att präglade Åke Ortmarks senare gärning högst påtagligt. Det var där han fick ”träning i att se problem ur olika vinklar och att vända på dem fram och tillbaka.” Som nästan alla andra som var på institutet vid samma tid lärde han sig ”mycket av Naja på seminarierna, den oförglömlige Ragnar Bentzel ...”¹²⁷ Ortmark uppfattade mycket av vad han gjorde på IUI som ett trälände på låg nivå, men trots det kände han att han ”tycks ha fått en ordentlig injektion av självförtroende på institutet”.¹²⁸ Han hade, som han själv uttrycker det, ”tränat in en attityd”.¹²⁹

Det var med ett sådant bagage från institutet som jag på allvar inledde mitt arbete som journalist och författare. [...] Jag började ta konflikter, jag dömde, jag mätte ut straff. Det fanns anledning att undervisa galenpannor i journalistiken, politiken, facket och näringslivet, men inte bara där. Även på akademierna fanns det konstigt folk.¹³⁰

Efter åren på Industriens Utredningsinstitut var det självklart för Åke Ortmark att nalkas journalistikens ämnen på samma sätt som en forskare närmar sig sina:

Det blev naturligt för mig att betona – i externa och interna debatter – likheterna mellan den journalistiska arbetsuppgiften och den vetenskapliga. I båda fallen är det i princip fråga om att identifiera problem och att beskriva och förklara verkligheten, utan hänsyn till särintressen eller politiska passioner. Journalisten arbetar på en annan nivå och i ett annat tempo än vetenskapsmannen – för att nämna några skillnader – men det är inte det väsentliga i det här sammanhanget. Det är attityden, förhållningssättet som är poängen. I denna ideala modell vill ingen av dem förändra samhället i ena eller andra riktningen. Det är sökandet efter och förmedlingen av kunskapen som är det viktiga.¹³¹

¹²⁵ Ortmark (2013, s. 706).

¹²⁶ Ortmark (2009, s. 230).

¹²⁷ *Ibid.*, s. 707.

¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁹ Ortmark (2009).

¹³⁰ *Ibid.*, s. 232.

¹³¹ *Ibid.*, s. 233.

1957 hade Åke Ortmark fått ett stipendium för att studera nationalekonomi på Berkeleyuniversitetet under fyra månader. Stipendiet kompletterades med ett anslag från IUI. ”Jan visade sin goda, generösa sida. Jag fick ordentligt med pengar.”¹³² När Ortmark kom tillbaka till Sverige slutförde han sin industrihistoriska rapport, *Svensk industriell utveckling under senare tid*, som publicerades i den av Sveriges Industriförbund 1961 utgivna *Sveriges industri*.¹³³

Åke Ortmarks kapitel i *Sveriges industri* behandlar den ekonomiska utvecklingen i Sverige under perioden 1900–58. På mindre än 60 sidor tecknar han en översiktlig, och överskådlig, bild av det svenska näringslivets utveckling under nittonhundratalets första hälft, med betoning på industrin. Ortmark börjar med att skissera den allmänna välbästandöknings och dess olika komponenter: konsumtion, löner och fritid. Den reala BNP per capita steg i jämn takt, med undantag för de första 1920-talsåren, det tidiga 1930-talet och andra världskriget. Samtidigt undergick den svenska ekonomin en betydande strukturomvandling från jordbruks- till industriland. Tjänstemännens andel av arbetskraften ökade och den offentliga sektorn expanderade.

Jordbruket tjänade som arbetskraftsleverantör till industrin. Ortmark går igenom den underliggande demografin och skisserar den förväntade utvecklingen fram till 1965. Han redogör för realkapitalkapitalbildningen, industrins finansieringskällor, investeringarnas andel av BNP och deras fördelning på olika industrigrenar, de svenska råvarukällorna och deras användning. Det intressantaste avsnittet är det där Ortmark målar upp den svenska industrins utveckling och förändring från slutet av artonhundratalet till slutet av 1950-talet mot bakgrund av den internationella ekonomiska situationen. Slutligen skisserar han de förändringar i den industriella företagsstrukturen som ägde rum under perioden. Allt som allt presterade Ortmark ett välskrivet och informativt kapitel som väl försvarade sin plats i den fjärde upplagan av standardverket *Sveriges industri*.

Den 31 mars 1958 lämnade Åke Ortmark Industriens Utredningsinstitut för Sveriges Radio, som vid den tiden också hade hand om televisionen, det nya mediet som var på väg in i Sverige. I sitt tjänstgöringsbetyg för Ortmark skrev Jan Wallander:

Åke Ortmark är för närvarande en av landets mera framträdande författare när det gäller aktuella ekonomiska problem. Detta sammanhänger med den kombination som han besitter av kunskaper i ekonomisk teori och förmåga till levande och fängslande framställning. De insatser han gjort på detta område talar bäst för sig

¹³² Intervju med Åke Ortmark, 30 maj 2018.

¹³³ Ortmark (1961).

själva och ger bättre än några värdeomdömen från min sida en föreställning om hans goda förmåga.¹³⁴

SKJUTJÄRNSJOURNALISTIK OCH MAKTSPEL

Åke Ortmarks självständighet och innovationsförmåga skulle snart manifesteras i televisionen. 1961 introducerade han, i programmet *Utfrågningen*, tillsammans med kollegan Herbert Söderström, en ny typ av journalistik i Sverige, vad som kom att betecknas som skjutjärnsjournalistik.

Var påläst. Ha en hypotes om vad som är intressant på det aktuella området. Bli ännu bättre påläst. Sök de relevanta frågorna. Formulera dem precist. Ha en hypotes om vad svaret blir. Var envis. Kräv klarast möjliga besked av makthavaren. Behandla alla lika. Behandla makthavarna som företrädare för särintressen snarare än som auktoriteter.¹³⁵

I motsats till den gamla, devota och underdåniga typen av frågor som man kan avnjuta i gamla journalfilmer och radioinspelningar var frågorna i *Utfrågningen*, som började sändas 1961, snabba, korta, direkta och kritiska. De ställdes till oförberedda intervjuoffer och de svar som avkrävdes skulle vara likaledes korta och direkta, utan slingerbultar. *Utfrågningen* följdes 1966 av en serie politikerintervjuer med ”de tre O:na”, Ortmark, Lars Orup och Gustaf Olivecrona, som programledare och intervjuare, som grillade de svenska partiledarna, och där metoden var densamma.

Det var partiledarintervjuer, som första gången 1966 skulle göras av så kallade opartiska journalister anställda på TV. Det var ju en stor sensation som väckte hårt motstånd i kretsarna runt politiken. Det var knappt denna dramatiska idé gick igenom. Tidigare hade partiledarna förhörts av partirepresentanter. Det hade ju inte varit särskilt opartiskt. Vi körde 1966 och 1967, som var ett mellanår. 1968 var det val igen, och sedan splittrades vi i samband med kanalklyvningen 1969.¹³⁶

Eller som Jan Guillou uttryckte det efter Åke Ortmarks bortgång:

Vi kommer från en tid när finansminister Sträng lämnar över ett skrivet manus med frågor och svar till reportern på Radiotjänst eller Sveriges Radio och förväntar sig att så ska intervjun gå till. Från den ställningen till dagens förhållnings-

¹³⁴ *Betyg* (1958).

¹³⁵ Ortmark (2009, s. 233).

¹³⁶ Intervju med Åke Ortmark, 18 januari 2018.

sätt är det ju en ocean av skillnad och Ortmark är en av dem som infört den skillnaden.”¹³⁷

De tre O:na: Åke Ortmark, Gustaf Olivecrona och Lars Orup.

De tre O:na blev snabbt ett begrepp, synonymt med den journalistik de företrädde, en journalistik som blev skolbildande, och som, om man får tro Ortmark själv, ytterst kan härledas tillbaka till hans år på Industriens Utredningsinstitut på 1950-talet:

Denna självständiga journalistiska attityd dominerar idag helt. Tacka IUI för det, Erik, Jan och Naja. Många invänder att det är fel att ge institutet och de stora elefanterna hela äran. Det ligger mycket i den invändningen. Den så kallade skjutjärnsjournalistiken växte fram i en oemotståndlig våg över stora delar av den västliga världen. Till en del var det fråga om auktoritetsupproret i det nya samhället. Vem kan förklara den processen? Jag åtar mig för ögonblicket inte en sådan forskningsuppgift. Jag nöjer mig med gissningen att skjutjärnsjournalistikens seger i Sverige hade fördröjts med något år om jag aldrig avnjutit Najas piruetter och om jag inte fått tillfälle att inspireras av Jans självständighet. Det var också tack vare influenserna från IUI som jag kunde hantera samarbetet med den uppkäftigt begåvade, kvartsstore elefanten Herbert, som genomgått en liknande skolgång i Uppsala.¹³⁸

Industriens Utredningsinstituts inflytande på Åke Ortmark upphörde emellertid inte med skapandet av den svenska skjutjärnsjournalistiken. Han blev också känd genom sina maktspeleböcker, totalt sex, eller åtta om romanen *Den inre cirkeln* och självbiografen *Makten och lögnen* också räknas in.¹³⁹ Under sina år på tele-

¹³⁷ Dahlström (2018).

¹³⁸ Ortmark (2009, s. 234).

¹³⁹ Ortmark (1967, 1969, 1971, 1972, 1981, 1985, 1996, 2013).

visionen hade han lärt känna ett stort antal svenska makthavare: politiska, ekonomiska, mediala. Ortmark började fundera runt makthavarrollen.

Vad innebär det att ha makt? Varför blir man makthavare? Vad utträttar man i den rollen? Fordras det någon kompetens? Vilka beslut kan man påverka när och hur – och varför? Hur ser beslutsprocesserna ut? Vad utmärker en framgångsrik ledare? Är det sant att makt nästan alltid korrumpierar? Hur mäter man framgång? Och, ja just det, hur *mäter* man ”makt”?¹⁴⁰

Även skrivandet på maktspeleböckerna baserades på vad Ortmark hade fått med sig från Industriens Utredningsinstitut. ”Utan kombinationen Handelshögskolan och IUI hade jag inte kunnat skriva mina maktböcker, som har hamnat i gränslandet mellan journalistik och vetenskap.”¹⁴¹ ”Jag gick in i detta arbete med erfarenheterna från IUI som bas, inklusive den anda och den attityd som förmedlades på institutet.”¹⁴² I sitt bidrag till den jubileumsskrift som publicerades av Institutet för Näringslivsforskning 2009 går Ortmark i detalj igenom sitt angreppssätt i de tre första böckerna.

Min maktriologi hade aldrig fått sin ambitiösa uppläggning utan den träning jag fått vid institutet. [...] Den stora lärdomen från institutet var att man inte får slarva när man uttalar sig om något så viktigt som verkligheten, till exempel om maktförhållanden. När man säger dumheter, vilket man ofta gör, ska det inte bero på nonchalans eller bristande ambition.¹⁴³

IUI lade i högsta grad grunden till TV-programmen och maktsviten. Vetenskap är systematisk undersökning. Jag har använt den systematiska undersökningen framför allt i maktböckerna, som metod. Jag valde ut en viktig fråga och sedan undersökte jag vilka beslut som hade fattats. Sedan undersökte jag och intervjuade aktörerna, politiker, tjänstemän, assistenter och andra som kunde tänkas bidra med någonting, och försökte komma fram till någonting om vilka som var de mäktigaste aktörerna. Och därigenom kom jag fram till någonting som kan antyda ett mått på makt. Aktören A var närvarande vid alla sammanträden och han lade fram dokument som sedan kan återfinnas i stora delar i slutdokumentet. Allt tyder på att han hade större betydelse för en frågas utveckling än aktören B hade, osv. Man kommer fram till någon form av systematik genom det här urvalet av huvudfrågor, aktörer, agerande. Där var ju statsvetenskapsprofessorn [Nils] Elvander vänlig nog att skriva att det var en väldigt bra och effektiv metod, så att min bok kunde bedömas utifrån vetenskapliga utgångspunkter. Det hade inte gått

¹⁴⁰ Ortmark (2009, s. 237).

¹⁴¹ Ortmark (2013, s. 705).

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Ibid., s. 239.

utan IUI. Det var en enastående upplevelse som formade mig väldigt mycket som människa och journalist, författare. Det var ... [ett resultat] av institutet, av institutet som skola och mognadsprocess.¹⁴⁴

”Jag blev förälskad i IUI, tidvis nästan lyckligt”, skriver Ortmark i sina memoarer.¹⁴⁵ ”Jag fylls under memoarbetet av känslor av tacksamhet. IUI – Bentzel, Höök, Nabseth, Wallander och andra elefanter i olika storlekar och schatteringar – tillförde mig så mycket, mer troligen än studierna vid Handelshögskolan, Berkeley och Harvard.”¹⁴⁶

Jan Wallanders trägna insisterande på spridning av forskningsresultaten bar frukt. Det var till stor del Åke Ortmarks förtjänst. Han verkade både inom IUI, som bollplank och samtalspartner för forskarna, hjälpte dem att formulera sig begripligt i populärsammanhang, och han drog uppmärksamheten till institutet genom sina egna skrivelser. Båda delarna fungerade. IUI hade enligt Göran Albinsson Bruhner ”en ställning i den allmänna debatten och samhällssamtalet som var enastående. Det fanns inga andra tankesmedjor då. Det var bara LO och SNS. Men på den tiden hade SNS en svag ledning.”¹⁴⁷ Lars Nabseth är av samma åsikt. ”Det var inte så mycket forskning på universitetet, så när institutet gav ut böcker var det stoff för journalister. Det var ett innehåll i dem som var intressant. Dessutom var näringslivets satsning på IUI ett sätt att se till att alla inte skulle bli socialdemokrater och gå in i regeringskansliet för att få något inflytande.”¹⁴⁸

¹⁴⁴ Intervju med Åke Ortmark, 18 januari 2018.

¹⁴⁵ Ortmark (2013, s. 706).

¹⁴⁶ Ortmark (2009, s. 240).

¹⁴⁷ Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017.

¹⁴⁸ Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017. Jfr. Ortmark (2009, s. 241).

KAPITEL 11

NAJA

Ragnar Hjalmarsson Bentzel var född 1919.¹ Han kallades sällan för något annat än Naja. Det lär ha varit han själv som gav upphov till sitt smeknamn, helt enkelt därför att han inte kunde uttala Ragnar ordentligt som liten. Naja tillhörde en välbärgad familj. Hans pappa, Hjalmar, kom från en skånsk möllarsläkt,² men flyttade som ung till Göteborg, där han gjorde sig en förmögenhet som spannmålsgrosshandlare. 1917 köpte han herrgården Hulan vid sjön Aspen i Lerums kommun, nordost om Göteborg, och köpte till betydande markområden, vilket i sinom tid skulle ge avkastning i form av ordentliga markvärdestegringar, eftersom Lerum (där det numera finns en Bentzels väg) låg så nära Göteborg, inom stadens expansionsområde.

Ragnar Bentzel.
Källa: IFN:s bildarkiv.

EKONOMETRIKERN

Ragnar Bentzel tog studenten på latinlinjen i Göteborg, innan han 1939 begav sig till Uppsala för att läsa matematik och statistik. Bentzel blev fil. kand. 1943 och pol. mag. 1945. Han skrev licentiatavhandling i statistik för Herman Wold, 1947, *Studier i efterfrågeanalysens metodik*, om hur ekonomiska modellens struk-

¹ De flesta biografiska uppgifterna om Ragnar Bentzel kommer från Villy Bergströms (2009) sympatiska porträtt av hans vän och lärare.

² Det heter inte mjölnare i Skåne.

tur påverkade valet av skattningsmetod. När Bentzel 1957 sökte en professur på Handels konstaterade en av de sakkunniga, Arthur Montgomery, att den präglades av ”en mycket berömvärd strävan från författarens sida att definiera och fixera de begrepp, som efterfrågeanalysen laborerar med, och härmed göra dem mera tillgängliga för matematisk-statistisk behandling” och kallade den sammanfattningsvis för ”ett intresseväckande arbete”.³ Även den andre sakkunnige, Ivar Sundbom, framhöll Bentzels strävanden till begreppsprecisering och dessutom hans förmåga till avancerad statistisk analys. Den tredje sakkunnige, Johan Åkerman, var ännu mer entusiastisk: ”Avhandlingen som helhet är enligt min mening docent Bentzels bästa bidrag och samtidigt det bästa rent vetenskapliga bidrag i denna konkurrens [om professuren] [...] den är ... ovanligt självständig och det måste beklagas att den ännu icke översatts till världsspråk och tryckts.”⁴ När Bentzel fick en preceptur i nationalekonomi i Uppsala 1958 skrev Erik Lindahl: ”Avhandlingen imponerar genom sin stringens och skulle sannolikt efter någon utvidgning ha blivit en meriterande doktorsavhandling om den hade tryckts vid ifrågavarande tidpunkt (1947).”⁵

Delar av avhandlingen publicerades dock på engelska i en artikel skriven tillsammans med Herman Wold i *Skandinavisk Aktuarietidskrift*.⁶ Där diskuterades, i Trygve Haavelmos efterföljd,⁷ frågan om den vanligen använda minsta kvadratmetodens användbarhet när det ekonomiska systemet karakteriserades av simultanitet – alla variabler påverkade varandra – respektive när systemet var rekursivt – påverkan endast gick i en riktning.

Bentzel kom tillbaka till simultaneitetsproblemet i två senare artiklar, skrivna tillsammans med Bent Hansen.⁸ Då hade Wolds *Demand Analysis* kommit ut.⁹ Han hade hävdad att kritiken mot minsta kvadratmetoden var oberättigad eftersom de flesta ekonomiska samband var rekursiva och inte simultana, vilket i sin tur också i princip innebar att det gick att ge regressions samband en kausal tolkning. Bentzel och Hansen accepterade inte detta utan visade att simultanitet kan uppkomma i ett antal fall där man i förstone skulle kunna vänta sig att rekursivitet skulle föreligga, men också hur förment simultana system kan reduceras till

3 Protokoll (1958a, Arthur Montgomerys yttrande, s. 7).

4 Ibid., Johan Åkermans yttrande, s. 10.

5 Lindahl (1958, s. 3).

6 Bentzel och Wold (1946).

7 Haavelmo (1943).

8 Bentzel och Hansen (1953a, 1954–55). 1951 hade han också, tillsammans med Erik Ruist, recenserat Cowles Commissions banbrytande verk om simultaneitetsproblem inom ekonometrin (Koopmans 1950). ”Aldrig tidigare ha de statistiska aspekterna av ett ekonomiskt betraktelsesätt penetrerats så grundligt med hjälp av den moderna statistiska teorien” (Bentzel och Wold 1951, s. 109). Bentzel och Hansen recenserade också Herman Wolds *Demand Analysis*, när denna publicerades (Bentzel och Hansen 1953b).

9 Wold (1952).

rekursiva. Mycket beror på det statistiska materialets beskaffenhet. Den sortens data som krävs för att en rekursiv modell ska kunna konstrueras, finns ofta inte, framför allt inte när den tidsperiod som betraktas är lång, så att de i modellen ingående variablerna hinner påverka varandra inom perioden. Bentzels och Hansens slutsats var balanserad. Medan Wold hade hävdad att "[t]he final conclusion must be, no doubt, that the regression analysis as traditionally applied is essentially sound",¹⁰ konstaterade de att "valet mellan rekursiva och simultana modeller i ekonometrien endast kan avgöras från fall till fall och då med hänsyn till den ekonomiska teorien på ifrågakvarande område och det statistiska materialets beskaffenhet."¹¹

DOKTORSAVHANDLING PÅ IUI

Redan innan de två artiklarna med Bent Hansen kom ut hade Ragnar Bentzel börjat arbeta på mer empiriskt inriktade studier. Delvis hängde detta samman med att han arbetade på Industriens Utredningsinstitut under flera perioder. Första gången han anställdes var 1948 för att arbeta på sin doktorsavhandling, *Inkomstfördelningen i Sverige*.¹² Hans handledare var Erik Lindahl. Avhandlingen skrevs som en del av 1951 års penningvärdesutredning. Den ingick dessutom i IUI:s serie om "Utvecklingslinjer i svensk ekonomi". Mer än sextiofem år senare, och trots att han fortfarande använde de gamla pluralformerna på verben,¹³ känns Ragnar Bentzels avhandling både frisk och välskriven.¹⁴ Det finns mycket lite av akademisk torrhet i den.

Bentzel börjar med att påpeka att en analys av inkomstfördelningen kompliceras av det faktum att den fördelning som uppkommer genom att produktionsprocessen avkastar inkomster som tillfaller de olika produktionsfaktorerna ändras av politiska beslut om omfördelning via skatte- och transfereringssystemet. Detta konstaterande gäller både den teoretiska och den empiriska analysen. Den teoretiska bilden var inte tillfredsställande – existerande teori lämnade ingen god förklaring av fördelningsmekanismen – och den empiriska kunskapen var tämligen begränsad. Därefter gör Bentzel en genomgång av de olika inkomstfördelnings-

¹⁰ Ibid., s. 59.

¹¹ Bentzel och Hansen (1953a, s. 99).

¹² Bentzel (1952).

¹³ TT (Tidningarnas Telegrambyrå) hade slutat använda pluralformerna 1945.

¹⁴ Ingvar Svennilson håller med. Bentzels skrifter har "en klarhet och enkelhet i formen, som gjort det till en njutning att som sakkunnig tvingas läsa hans skrifter", skrev han när han var sakkunnig på precepturen i nationalekonomi i Uppsala 1958 (Svennilson 1958, s. 18). Även Carsten Welinder, sakkunnig vid samma tillfälle, instämmer. "Framställningen är i regel klar och ovanligt lättläst för att höra hemma inom en vetenskap, där man gärna söker genom en lärd apparat ge trivialiteter ett sken av djupsinne" (Welinder 1958, s. 33).

begreppen: den funktionella fördelningen (olika typer av inkomstslag, som löner och kapitalavkastning), och den personella. Den senare kan i sin tur uppdelas i den horisontella (mellan olika grupper: t.ex. företagare och anställda, män och kvinnor, stads- och landsbygdsbefolkning) och den vertikala (efter inkomststorlek).

En pionjärstudie av inkomstfördelningen.

För att kunna analysera inkomstfördelningen behöver Bentzel definiera vad som menas med inkomst. Avhandlingens andra kapitel ägnas åt detta: faktorinkomster och finansinkomster som tillsammans utgör förvärvsinkomsten. Om man till den senare lägger transferinkomsten och drar av transferutgiften (huvudsakligen direkta skatter) erhålls den disponibla inkomsten. Totalinkomsten – vanligen kallad inkomst före skatt – definieras som den disponibla inkomsten plus transferutgiften. För företag tillkommer de utdelade vinstmedlen, så att totalinkomsten blir inkomsten före skatt och utdelning. För offentliga myndigheter definieras totalinkomsten som summan av alla inkomstposter på driftsbudgeten (inkomster från affärsdrivande verksamhet, direkta och indirekta skatter). Efter att ha gått igenom ett antal speciella inkomstposter kommer så Bentzel in på hur de olika inkomstbegreppen förhåller sig till nationalprodukten, nationalinkomsten och nationalutgiften.

LÖNEANDELEN

Därefter börjar den egentliga analysen med en diskussion av hur nationalinkomsten fördelas mellan löner och andra inkomster, dvs. av lönernas andel av nationalinkomsten. Denna påverkades under 1930-talet ”icke obetydligt” av konjunkturvariationerna. Under depressionsåren 1931–33 uppgick den till 66–71 procent, medan den under toppåret 1937 hade sjunkit till 57–60 procent. Detta resultat

stämde väl med de flesta konjunkturteorier. De betonade på olika sätt att högkonjunkturer tenderade att pressa upp företagarvinsterna, medan löntagarna inte fick full kompensation för prisstegringarna utan tenderade att få sänkta realinkomster och sänkt andel av nationalinkomsten. 1940-talets krigsår uppvisade också en förhållandevis låg löneandel: 59–64 procent. Vad detta berodde på ville Bentzel låta vara osagt, men han tyckte inte att det gick att hänvisa till konjunkturteoretiska resonemang:

För 1940-talets del är det ... vanskligare att fälla något definitivt yttrande ... Detta kanske också är helt naturligt, eftersom de yttre betingelserna under sistnämnda decennium varit av mycket speciell karaktär. Det synes knappast vara fruktbart att pressa in krigs- och efterkrigstidens utveckling i den ortodoxa konjunkturteoriens mönster.¹⁵

Antalet löntagare hade ökat endast obetydligt under den period Bentzel analyserar. Löneinkomsterna hade i sin tur stigit ungefär i samma takt som nationalinkomsten, vilket indikerade att den genomsnittliga arbetslönen också hade stigit i samma takt. När han gjorde en uppdelning på olika löntagargrupper kom han emellertid, något förvånande, fram till att det egentligen bara var lantarbetarnas löner som hade stigit snabbare än nationalinkomsten, medan de allra flesta andra grupperns löner släpade efter. Det fanns dock en logisk förklaring:

Det kan vid första anblicken synas förvånande, att lönerna på detta sätt utvecklats i långsammare takt än nationalinkomsten trots att den totala lönesumman hållit ungefär jämna steg med denna senare och antalet löntagare varit ungefär konstant. Detta förhållande innebär emellertid ingalunda någon orimlighet. Först och främst är det tydligt, att timförtjänsterna och den totala lönesumman icke behöva variera parallellt. Således medföra förändringar i sysselsättningsgraden naturligtvis bristande parallellitet däremellan. Minskningen av den förekommande arbetslösheten inom näringslivet alltsedan 1930-talets krisår har naturligtvis haft den effekten, att de totala lönesummorna för olika grupper stigit mer än motsvarande timförtjänst. Huruvida denna effekt varit stark nog att i mer betydande grad kompensera lönernas eftersläpning i jämförelse med nationalinkomsten, är svårt att avgöra och vi skola här inte heller försöka göra något bedömande härav.¹⁶

Det var dock inte bara den minskade arbetslösheten som förklarade lönesummans utveckling. Överflyttningsvinsterna bidrog också. Folk hade lämnat låglöneyrkena och börjat arbeta i branscher med högre förtjänster. Framför allt hade

¹⁵ Bentzel (1952, s. 32).

¹⁶ Ibid., s. 35–36.

många lämnat jordbruket medan stadsnäringarna hade vuxit, inte minst den allmänna administrationen. Bentzel beräknade att 10 procent av ökningen av den totala lönesumman såväl 1930–45 som 1945–49 var att hänföra till denna strukturomvandling. Det var däremot inte alls säkert att den senare också ökade lönesummans andel av nationalinkomsten. Strukturomvandlingen påverkade givetvis också företagens inkomster. Bentzel diskuterar också, på ett allmänt plan, vilken inverkan ökad kapitalbildning och tekniska framsteg kunde tänkas ha haft på löneandelen. Ökad kapitalbildning tenderar att öka arbetslönen, men eftersom detta kommer att leda till att arbetskraft ersätts med kapital är det inte givet vilken effekten på löneandelen blir. Tekniska framsteg inom framför allt industrin tenderade enligt Bentzel att vara arbetsbesparande och han spekulerar också om det kunde vara så att kapitalbildning och tekniska framsteg tenderade att motverka varandra:

Det brukar anses, att flertalet tekniska uppfinningar varit av arbetsbesparande natur. Om denna uppfattning är riktig, har den hittillsvarande tekniska utvecklingen tydligen verkat sänkande på lönernas andel av nationalinkomsten. Det synes emellertid samtidigt vara mycket möjligt, att de tekniska betingelserna för arbetskraftens ersättning med realkapital varit sådana att ökningen av realkapitalmängden i jämförelse med arbetskraften medfört en tendens till ökad löneandel. Om så varit fallet skulle alltså kapitalökningen verkat som en mer eller mindre fullständig motvikt mot de tekniska uppfinningarna vid bestämningen av löneandelens storlek. Det är möjligt att just förekomsten av en sådan motsatsställning mellan kapitalökning och tekniska uppfinningar varit en av orsakerna till att löneandelen under 1930- och 1940-talen icke uppvisat några trendmässiga förändringar.¹⁷

FYSISKA PERSONER, FÖRETAG OCH MYNDIGHETER

Den andra inkomstfördelning som Bentzel undersöker är den mellan fysiska personer, företag och offentliga myndigheter. De fysiska personernas andel av nationalinkomsten var fullständigt dominerande: mellan 83 och 94 procent av nationalinkomsten, mot fem till 15 procent för företagens förvärvsinkomster (med en stark uppgång 1934–37 och en utplaning runt 10–15 procent därefter) och högst 2 procent för offentliga myndigheter. När det gällde nationalutgiften (nationalinkomsten plus indirekta skatter minus indirekta subventioner plus nettotransfereringen från utlandet) svarade de offentliga myndigheterna för långt mer: 13–18 procent som ett resultat av beskattningen. Finansinkomsterna hade krympt starkt över tiden, från 21 procent 1930 till 7 procent 1949, medan de

¹⁷ Ibid., s. 42.

direkta skatterna hade ökat från 49 till 61 procent och de indirekta från 29 till 32 procent. På utgiftssidan dominerade konsumtion och sparande helt med 68 procent 1949, efter en nästan femfaldig ökning i absoluta tal 1930–49. De direkta subventionerna hade fördubblat sin andel under 1948 och 1949, till 21 procent det senare året, till följd av införandet av barnbidraget 1948. Bentzel visar hur den offentliga sektorns expansion hade lett till en fördubbling av såväl de direkta som de indirekta skatternas andel av den privata sektorns totalinkomst. Under samma tid hade subventionernas andel av samma inkomst ökat från 2 till 8 procent, till följd av ökade socialpolitiska ambitioner.

Företagens inkomster gick inte att dela upp, utan Bentzel fick nöja sig med att konstatera att företagens totalinkomster hade minskat från 16–20 procent 1939 av nationalinkomsten till 12–16 procent tio år senare trots att förvärvsinkomsternas andel varit i det närmaste konstant. Detta berodde i första hand på att vinstutdelningarnas andel av totalinkomsten hade sjunkit till en tredjedel. Under samma tid hade den del av inkomsten som gick till skatt ungefär fördubblats över perioden. Inte heller de fysiska personernas totalinkomster gick att dela upp, utan Bentzel fick använda sig av de deklarerade inkomsterna med avdrag för transferinkomster. Tjänst eller tillfällig förvärvsverksamhet dominerade helt, med mellan 73 och 79 procent, något högre under 1940-talet än under 1930-talet. Kapitalinkomsternas andel hade sjunkit från 7 till 3 procent medan andelarna för rörelse, jordbruksfastighet och annan fastighet var i stort sett konstanta. De av fysiska personer betalade direkta skatternas andel av deras totalinkomst hade fördubblats från 8 procent 1930 till 16 procent 1949. Under samma tid hade deras disponibla realinkomster stigit med ungefär 80 procent. Avslutningsvis gör Bentzel att försök att beräkna den totala falskdeklarationen: 1,5–2 miljarder kronor 1948, knappt hälften från löneinkomster och resten från företagarkomster.

DEN HORISONTELLA INKOMSTFÖRDELNINGEN

Den horisontella inkomstfördelningen hänför sig enbart till fysiska personer. I sin analys av denna valde Bentzel – i brist på andra möjligheter – att återigen analysera de deklarerade inkomsternas fördelning mellan olika grupper av individer. Då uppstod emellertid problemet hur man ska behandla personer under ”skatte-strecket”, dvs. personer som inte betalar skatt för att deras inkomster är för låga, men som ändå givetvis borde ingå i fördelningen och dessutom frågan om hur man bör behandla sambeskattade makar (som inte särskildes i taxeringsstatistiken). Det förra problemet ”löste” Bentzel genom att helt enkelt ”tilldela” dem en fiktiv inkomst och det andra genom att behandla det äkta paret som en ”taxeringsenhet”. Han redovisar därefter inkomsternas fördelning först mellan olika

näringsgrenar (jordbruk och binäringar, industri och hantverk, handel och samfärdsel, allmän förvaltning och fria yrken, husligt arbete och ospecificerad verksamhet) och därefter mellan företagare och anställda, landsbygd och städer och män och kvinnor. Förändringarna mellan näringsgrenar var små, vilket givet att betydande omflyttningar av arbetskraften mellan olika sektorer hade ägt rum betydde att inkomstutvecklingen för de olika grupperna skilde sig åt. Bäst hade det gått för jordbrukarna och sämst för de anställda inom förvaltningen och dem inom de fria yrkena. Även för dem i ospecificerad verksamhet hade det gått utför. Det var till stor del personer med nominellt fixerade inkomster, t.ex. pensionärer. De anställdas inkomstandel hade ökat och företagens krympt. Medelinkomsten på landsbygden hade ökat förhållandevis mer än i städerna. Kvinnornas inkomstandel hade inte ökat och deras medelinkomst hade inte ökat snabbare än männens.

Bentzels slutsats var att det inte hade hänt speciellt mycket med den horisontella inkomstfördelningen i Sverige under den period han studerade:

För alla de ... betraktade horisontella indelningarna av befolkningen har gällt, att de andelar av samtliga inkomster, som tillfallit de olika grupperna, förändrat sig ganska litet från år 1930 till mitten och slutet av 1940-talet. Särskilt är likheten i siffrorna för åren 1930 och 1945 slående och möjligen något överraskande. Mellan dessa två år ha ju åtskilliga betydande förändringar skett i vårt lands ekonomiska förhållanden, och man hade kanske kunnat vänta sig, att dessa förändringar skulle medfört större förskjutningar i inkomstfördelningen än vad som framgår av våra tabeller.¹⁸

Det var givetvis önskvärt att mönstret skulle gå att förklara, men Bentzel gör inga mera detaljerade försök utan nöjer sig med en allmän betraktelse:

Det är naturligt att man försöker finna en förklaringsgrund till den nu framhållna konstansen i inkomstfördelningen. Man kan fråga sig, om det finns någon orsaksfaktor, som verkat för ett bibehållande av den en gång uppnådda fördelningen. Det torde dock icke vara möjligt att finna någon sådan faktor. Man får därför nöja sig med att konstatera, att samspelet mellan produktivitet, prisbildning och flyttningsrörelser under den tid vi betraktat varit sådant, att fördelningen förblivit ungefär likartad.¹⁹

¹⁸ Ibid., s. 79.

¹⁹ Ibid., s. 80.

DEN VERTIKALA INKOMSTFÖRDELNINGEN

Det längsta, och mest tekniska, kapitlet i Ragnar Bentzels avhandling behandlar den vertikala inkomstfördelningen, den fördelning de flesta människor tänker på när de hör termen inkomstfördelning. Bentzel indelar individerna i inkomstklasser med inkomster inom givna intervall. ”Därigenom erhålles ett material, som, i stället för ett mycket stort antal enskilda inkomsttagare, omfattar ett hanterligt antal grupper.”²⁰ Fördelningen uttrycks som de respektive andelar av den totala inkomsten som tillfaller de olika grupperna.

Återigen tvingas Bentzel utgå från deklarerade inkomster, men det han var ute efter var förvärvsinkomster å ena sidan och disponibla inkomster å den andra:

Att en förändring av det inkomstbegrepp, som användes för klassificering, ger en förändrad bild av fördelningen är uppenbart. Det är ju t.ex. ingalunda säkert att en person som har mellan 1 000 och 2 000 kr i deklarerad inkomst också har en förvärvsinkomst eller en disponibel inkomst mellan 1 000 och 2 000 kr. Vårt problem kan sägas bestå i att beräkna de ”flyttningsrörelser”, som uppstå genom övergången från en klassificering av inkomsttagarna efter de deklarerade inkomsternas storlek till en klassificering efter förvärvsinkomsternas och de disponibla inkomsternas storlek. Vidare gäller det att beräkna de inkomstsummor de ”flyttande” ha med sig.²¹

Direkta uppgifter om de tillägg- och avdragsposter (framför allt olika bidrag) som en omklassificering skulle medföra (förutom direkta skatter) fanns att tillgå endast i undantagsfall (t.ex. fördelningen av folkpensioner mellan olika inkomstklasser).²² En rad andra sådana poster tvingades Bentzel avstå från att ta med i undersökningen. Det gällde bland annat falskdeklaration, undervärdering av naturaförmåner och övernormala avskrivningar.²³ Ett annat problem var att ”skattestrecket” användes som lägsta gräns för vad som var att betrakta som ”inkomst”. Om en person till exempel via en ökning av folkpensionen lyftes precis över strecket från ena året till nästa behandlades han på två helt olika sätt de två åren fastän kanske inkomstskillnaden var minimal. Dessutom skulle uppflyttningen bidra till att sänka medelinkomsten, både generellt och inom den lägsta inkomst kategorin, fastän personens inkomst hade ökat.

Den inkomstfördelning som Bentzel räknade fram ägnade sig inte för jämförelser i tabellform. I stället valde han en grafisk framställning. Ändringar i

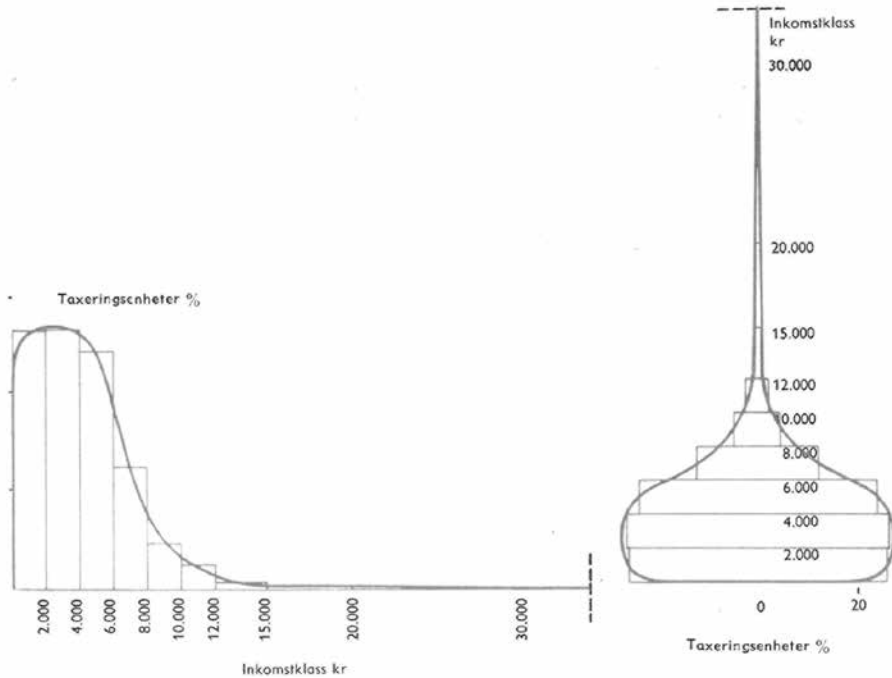
²⁰ Ibid., s. 82.

²¹ Ibid., s. 84.

²² Bentzel listar de tilläggsposter som det fanns information om i *ibid.*, Bilaga 1.

²³ Se *ibid.*, not, s. 85 för en utförligare lista.

inkomstfördelningen berodde dels på nivåförändringar – ändrad medelinkomst, dels på strukturförändringar: allas inkomster ändras inte i samma proportion. Tabeller var till lite hjälp. Bentzel konstruerade i stället vad han kallade ”inkomstlökar”. Proceduren illustreras i figuren nedan

Inkomstlöken.

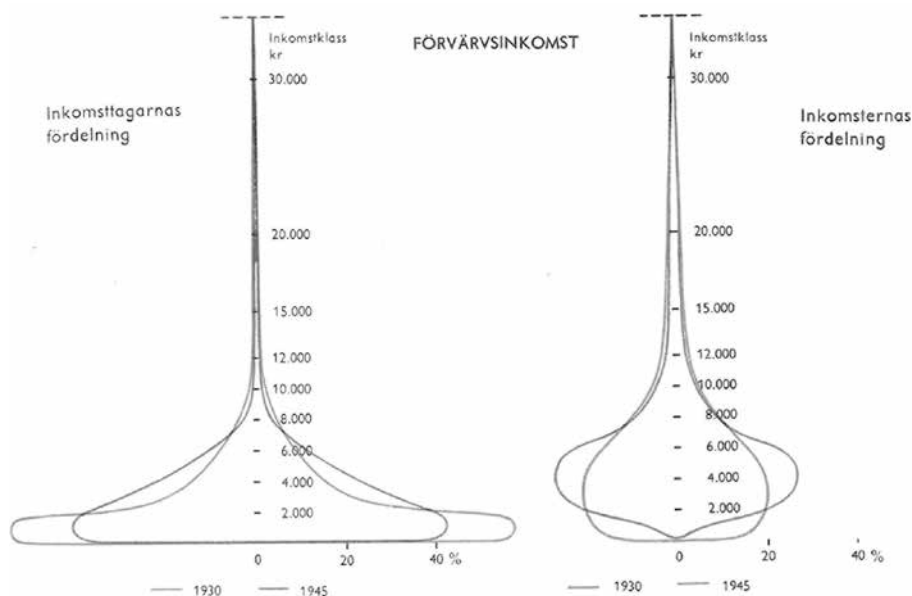
Källa: Bentzel (1952, s. 91).

Utgångspunkten (figuren till vänster) är ett vanligt stapeldiagram där inkomstklasserna återfinns på den vågräta axeln och *y*tan av staplarna visar den andel av samtliga inkomsttagare som tillhör respektive inkomstintervall. Därefter ritas Bentzel in en kontinuerlig kurva som tillsammans med den horisontella axeln ”inringar” alla staplar, vrider figuren 90 grader, så att inkomstaxeln blir vertikal och ritas en spegelbild av den till höger om inkomstaxeln. Figuren liknar en lök.

Den har nu den egenskapen, att dess tjocklek vid olika värden på inkomstskalan är proportionell mot inkomsttagarnas frekvens där. Detta kan också uttryckas så, att förhållandet mellan den strimma i ”löken”, som erhålles genom att draga två vågräta streck genom denna, säg ett vid värdet a på inkomsten och ett vid värdet b på inkomstskalan, och lökens hela yta anger den andel av samtliga inkomsttagare vilkas inkomster ligger mellan a och b kronor.²⁴

²⁴ Ibid., s. 91–92

De förändringar i inkomstfördelningen som inte beror på en likformig ändring av inkomstnivån i alla inkomstskikt kan studeras genom att inkomstlökar för olika tidpunkter, justerade så att genomsnittsinkomsten blir densamma i alla fördelningarna,²⁵ läggs ovanpå varandra, som i följande figur.

Den vertikala inkomstfördelningens utveckling 1930–45.
Källa: Bentzel (1952, s. 93).

Tolkningen av diagrammet är enkel:

Av samtliga figurer i detta diagram framgår, att de inträffade förändringarna i fördelningen från 30-talets år till 40-talets i främsta rummet påverkat "inkomstlökarernas" utseende på så sätt, att 40-talets "lökar" blivit smalare såväl i basen som i toppen än 30-talets men däremot tjockare på "mitten". En sammanpressning har således skett mot de medelstora inkomsterna. "Inkomstlöken" har liksom pressats till av tryck, som kommit snett nerifrån och snett uppifrån. Denna koncentration av inkomstlökarernas ytor mot "mitten" är ett uttryck för att inkomstskillnaderna blivit relativt sett mindre, dvs. att en inkomstutjämning skett. Vi kunna därför sluta oss till, att inkomstfördelningen under 40-talet varit mindre ojämn än under 30-talet.²⁶

²⁵ Se *ibid.*, s. 92, för detaljer.

²⁶ *Ibid.*, s. 94. Under 1953 vistades Erik Höök i Cambridge. Han hade då med framgång presenterat Bentzels inkomstlökar för engelsmännen. I ett brev till Jan Wallander rapporterade han: "Vill du hälsa dem, som är berörda därav, att Najas inkomstlökar i hög grad tiltalat det engelska blomstersinnet och att det inte är uteslutet att vi får se dessa onions omplanterade i brittisk jord" (brev från Erik Höök till Jan Wallander, 8 november 1953).

Bentzel redovisar också inkomständeringarna för de olika decilerna i inkomstfördelningen:

[Det] framgår, att de lägre inkomsttagarskikten erhållit en växande andel av inkomsterna, medan de högsta inkomstskikten fått en allt mindre del därav. Således tillföll år 1935 knappt 10 men år 1948 däremot 14 % av de disponibla inkomsterna de fyra lägsta decilgrupperna, medan motsvarande siffror för den tionde decilgruppen voro 37 resp. knappt 27. Det är tydligen inom de lägsta inkomstskikten, som den största höjningen skett, medan den därav följande minskningen för andra kategorier så gott som uteslutande träffat den tionde decilgruppen.²⁷

Bentzel lanserade också begreppet ”den maximala utjämningsprocenten” som mått på inkomstfördelningens ojämnheter. Villy Bergström förklarar:

Det måttet anger hur stora inkomster som måste överföras från de välbeställda (de över medelinkomsten) till de mindre välbeställda (de under medelinkomsten) för att alla skall få samma inkomst. Ragnar föredrog detta mått, på grund av dess enkelhet och därför att måttet har en värdemässig välfärdstolkning. Svagheten är möjligen att måttet är helt okänsligt för omfördelningar mellan individer ovan respektive under medelinkomsten. De flesta andra mått är komplexa och svåra att tolka intuitivt. Ursprunget till detta mått var en idé från Erik Lindahl.²⁸

Måttet anger ”hur stor del av alla inkomster som skulle behöva överföras från de bättre till de sämre ställda för att alla skulle få lika stora inkomster. Ju större detta mått är desto större är inkomstfördelningens ojämnheter.”²⁹ En jämförelse mellan 1935 och 1948 gav vid handen att måttet minskat mer för de disponibla inkomsterna än för förvärvsinkomsterna. Den största minskningen beträffande de förra ägde rum 1945 till 1948, troligen mest beroende på ökningen i pensionerna och 1947 års skattereform (höjd inkomst- och bolagsskatt, progressiv förmögenhetsskatt och arvsskatt).³⁰

Bentzel betonade att ”denna undersökningsintresse i första hand knytes till de egenskaper i inkomstfördelningen, som äro av direkt relevans för det sätt, varpå det sammanlagda inkomstbeloppet disponeras.”³¹ Inget av de tillgängliga ojämlikhetsmått hade konstruerats i avsikt att hantera detta problem, så han fick konstruera ett eget:

²⁷ Bentzel (1952, s. 97.)

²⁸ Bergström (2009, s. 100). Lindahls idé finns i Lindahl (1946). Bentzel föregrep det mått, Atkinsonindexet, som ”lanserades många år senare, oberoende av Bentzels avhandling, av den engelska ekonomen Tony Atkinson” (Lindbeck, 2006, s. 91–92). Atkinsons bidrag finns i Atkinson (1970).

²⁹ Bentzel (1952, s. 99).

³⁰ Se vidare Henrekson och Stenkula (2015).

³¹ Ibid., s. 102.

För varje given vertikal inkomstfördelning kan man bestämma en funktion $P(e)$, vars betydelse är denna. Bokstaven e betecknar inkomstelasticitet. Denna förutsättes vara konstant över hela inkomstskalan. För varje värde på e anger $P(e)$ kvoten mellan å ena sidan den totala efterfrågan på en vara (eller en tjänst) med inkomstelasticiteten e , som ifrågasvarande fördelning skulle ha givit upphov till och å andra sidan den totala efterfrågan på denna vara som skulle ha uppstått, om samtliga inkomsttagare hade haft lika stora inkomster. Om alltså för ett e -värde, säg $\frac{1}{2}$, motsvarande P -värde är lika med exempelvis 0,9, betyder detta, att ifrågasvarande inkomststruktur åstadkommit att efterfrågan på varor med inkomstelasticiteten $\frac{1}{2}$ blivit 10 % mindre än vad den skulle ha varit, om samtliga hade haft lika stora inkomster.³²

Bentzel diskuterar även fallet där inkomstelasticiteten tillåts variera med inkomsten och jämför situationen 1935, 1945 och 1948. De strukturella förändringar av inkomstfördelningen som ägt rum mellan dessa tre år hade haft relativt liten inverkan på efterfrågan på varor med låg inkomstelasticitet (som varierade med inkomsten). ”Det synes därför vara anledning att ifrågasätta, om den vertikala inkomststrukturen över huvud taget har den stora relevans för dispositionen av det sammanlagda inkomstbeloppet som ofta framhållits.”³³ Detta innebar i sin tur att även inverkan på sparandet av en inkomstutjämning var liten, ett par procent enligt Bentzels beräkningar.³⁴

Bentzel beräknar också vilken inverkan skatter och subventioner hade haft på den vertikala inkomstfördelningen. Under 1948 var de disponibla inkomsterna mera koncentrerade till de medelstora inkomsterna än förvärvsinkomsterna. De direkta skatternas andel av totalinkomsten hade ökat i alla inkomstintervall. Starkast var effekten i de lägsta inkomstskikten, där en relativt liten absolut ökning hade haft större genomslag än högre upp. Därefter var det emellertid toppskikten som hade drabbats hårdast. De lägre inkomstskikten hade också fått bära en högre andel av den totala direkta skattebördan under 1940-talet än 1935. Detta berodde bland annat på att de högre inkomstskiktens andel av inkomstökningarna var mindre än de lägre skiktens. Dock var det direkta skattesystemet starkt progressivt. De indirekta skatterna var däremot regressiva. Den andel av inkomsten som gick åt till att betala sådana skatter var högre i de lägsta inkomstklasserna än i de högre. ”Den regressiva effekten förorsakas i främsta rummet av skatterna på spritdrycker och tobaksvaror. Dessa falla av allt att döma mycket tungt på de

³² Ibid., s. 103.

³³ Ibid., s. 105.

³⁴ Detta var inte korrekt. I en uppsats från 1957 (Bentzel, 1957b, not, s. 282) erkänner Bentzel att det faktum att inkomstomfördelningar hade mycket liten effekt på konsumtionen inte innebär att den procentuella inverkan på det totala sparandet också måste vara liten.

lägsta inkomstklasserna.”³⁵ Det fanns dock inget som tydde på att denna effekt var tillräckligt stark för att utradera effekten av de progressiva direkta skatterna. Totalt sett var skattesystemet progressivt.

Avslutningsvis ställer Bentzel frågan om vilka de orsaksfaktorer hade varit som hade gjort att den vertikala fördelningen av de disponibla inkomsterna hade blivit jämnare. Det gällde då att se hur mycket som var att hänföra till skatte- och transfereringssystemets verkningar å ena sidan och till den automatiska utjämningen – den som härrörde från ändringar i fördelningen av förvärvsinkomsterna – å den andra. Hans slutsats var att utjämningspolitiken enbart hade svarat för en fjärdedel av utjämningen 1935–48 och den automatiska utjämningen för lejonparten. Bentzel framhåller särskilt effekterna av omflyttningen från landsbygden till städerna. ”Beträffande övriga orsaksfaktorer är man huvudsakligen hänvisad till förmodanden och mer eller mindre löst grundade hypoteser”,³⁶ med ett undantag: den relativa nedgången i aktieutdelningen under perioden, vilken främst slagit mot de högre inkomstskikten.

Trots att *Inkomstfördelningen i Sverige* ingick i serien ”Utvecklingslinjer i svensk ekonomi” avstod Ragnar Bentzel från att försöka sig på några prognoser om inkomstfördelningens framtida utveckling. Fördelningsteorin var otillräckligt utvecklad och inkomstfördelningen tenderade att påverkas av en rad faktorer vars framtida utveckling det var vanskligt att sia om, inte minst den ekonomiska politiken.

TILLBAKA TILL UNIVERSITETSVÄRLDEN

När avhandlingen var klar, 1952, lämnade Ragnar Bentzel Industriens Utredningsinstitut. Följande år blev han först licentiat i nationalekonomi i Uppsala³⁷ och därefter disputerade han, med Bent Hansen som förste opponent.

Naja fick bara Ba på avhandlingen. Det var Lindahl som tjatade om att han skulle lägga fram så att han kunde få en tjänst, så kunde han komplettera senare och bli docent. Men läser man avhandlingen är det märkligt att han bara fick Ba. Det är en lysande skriven avhandling. Den är oteoretisk förutom att han har en utredning om olika ojämlikhetsmått, men det var deskriptiv analys, väldigt klart skrivet. Med dagens standard skulle han ha fått docentkompetens. Men det var tuffare då.³⁸

³⁵ Bentzel (1952, s. 144).

³⁶ Ibid., s. 126.

³⁷ Naja berättade lite skämtsamt att Bent Hansen hade sagt till honom: ”Nu har du gått här tillräckligt länge, så nu får vi säga att du är licentiat.”

³⁸ Intervju med Villy Bergström, 18 oktober 2017.

Bentzels avhandling ”är ett omfattande och gediget empiriskt arbete om olika aspekter på vårt lands inkomstfördelning under 1930- och 1940-talen. Den förblev länge ett standardverk och är i Sverige hittills oöverträffad vad gäller omfattning och klarhet. Vid tiden för publiceringen var den nog oöverträffad även internationellt, vad gäller omfattning och noggrannhet”, skriver Villy Bergström i sitt kärleksfulla porträtt av sin vän och lärare.³⁹ ”Så vitt jag kan bedöma var det här fråga om en mer inträngande analys av inkomstfördelningens utveckling över tiden än som tidigare gjorts i något land”, sammanfattar Assar Lindbeck.⁴⁰

Bentzel fick ta emot en hel del kritik i stort och i smått för sitt arbete, både i samband med disputationen, när han 1957 sökte en professur i nationalekonomi med ekonomisk och social historia på Handelshögskolan och när han följande år blev preceptor i Uppsala. Hans avhandling bedömdes vid disputationen som främst en statistisk undersökning, medan den ekonomiska analysen karakteriserades som i stort sett ”mycket knapphändig”. En av de sakkunniga på professuren, Ivar Sundbom, kallar den ”mycket försiktig”, på gott och på ont. ”Ett tilltalande drag häri är att han aldrig ur sitt statistiska material söker pressa fram mer än vad han anser att det faktiskt innehåller. En något större djärvhet, då det gäller tolkningen av tendenserna i inkomstutvecklingen i Sverige, hade säkerligen frambragt nya resultat och slutsatser.” Dock medger Sundbom att Bentzel ”sett som sin främsta uppgift att ge oss väsentliga fakta om inkomstfördelningen i Sverige under ett skede då samhällsstrukturen genomgår starka förändringar. Hans arbete fyller i detta avseende en viktig uppgift.”⁴¹

Avhandlingen uppfattades också som alltför lite akademisk och alltför mycket riktad till en bredare publik, vilket bland annat yttrade sig i att litteraturgenomgången hade blivit ”väl knapphändig”, det statistiska materialet inte hade redovisats och i att det saknades en redogörelse för de statistiska beräkningsmetoderna. En annan av de sakkunniga på Handelshögskolan, Arthur Montgomery, efterlyste en mera ingående behandling av källmaterialet och de korrektioner och uppskattningar som Bentzel gjort. Det statistiska materialets osäkerhet gjorde att han borde ha omgärdat sina resultat med starkare reservationer.⁴²

En annan som var kritisk var Carsten Welinder, när han bedömde Bentzel för precepturen i Uppsala 1958. Han tyckte att Bentzel var något knapphändig i sina förklaringar och motiveringar av diskutabla siffror och han efterlyste fler förklaringar. ”Förf. är tydligen mera intresserad av att registrera än av att förklara det

39 Bergström (2009, s. 99).

40 Lindbeck (2006, s. 91).

41 *Protokoll* (1958a, Ivar Sundboms yttrande, s. 2, 3).

42 *Ibid.*, Arthur Montgomerys yttrande, s. 2.

ekonomiska förloppet. Han söker visserligen ge en del förklaringar till de förlopp han observerar, men med det tillgängliga siffermaterialet är det ofrånkomligt, att dessa antingen bli osäkra eller tämligen triviala.”⁴³ Sammanfattningsvis menade Welinder att man fick intrycket att Bentzels forskarbegåvning inte helt kom till sin rätt i avhandlingen.

Fakultetsopponenten vid disputationen, Bent Hansen, sammanfattade sin opposition i *Økonomisk Tidsskrift*.⁴⁴ Han ansåg Bentzels $P(e)$ -funktion vara ”en original og så vidt det ses særdeles nyttig analysemetode”, som var den som han använde för att komma fram till ett av sina huvudresultat: att den inkomstutjämnings som hade ägt rum i Sverige inte hade spelat någon större roll för konsumtionsefterfrågans storlek.⁴⁵ Boken innehöll också ”så mange andre resultater af største interesse – såvel ud fra et rent dagspolitisk som ud fra et rent teoretisk økonomisk synspunkt – at dens plads i den rad av fornemme empiriske undersøgelser omkring nationalindkomsten og dens sammensætning som Sverige kan prale med er selvfølgelig”.⁴⁶ Hansen konstaterade att Bentzel haft att ta sig an ett stort och besvärligt arbete med att omvandla skattestatistik till ekonomiskt relevanta sifferserier och att hans resultat var gott. Förste opponenten var dock inte okritisk. Han irriterades av en del brister i framställningen. Bentzel hade endast kortfattat anknutit sina resultat till ekonomisk teori och till andra, liknande, undersökningar. Beräkningsmetoderna var summariskt och otillräckligt förklarade, och någon redovisning av primärdata fanns inte.

Hansen var heller inte riktigt nöjd med Bentzels olika inkomstbegrepp. För att kunna fastslå huruvida någon inkomstfördelning ägt rum via den offentliga sektorn krävdes en jämförelsenorm. Bentzel löste detta med att definiera inkomstbegrepp där det offentligas förehavanden inte spelade någon roll för inkomstfördelningen, å ena sidan, och å andra sidan inkomstbegrepp där de påverkade fördelningen. Hansen tyckte sig se en sorts underliggande föreställning om en tingens naturliga ordning hos Bentzel, ”en samfundsmæssig uskyldstilstand, som skulle existere, hvis ikke de offentlige myndigheder greb ind og påvirkede fordelningen”.⁴⁷ Bentzel försökte hitta oskuldstillståndet genom addition och subtraktion av olika delar av inkomsterna, men Hansen påpekade att till exempel skatter inte bara användes till att finansiera subventioner utan även t.ex. till att betala statstjänstemännens löner. Om man i beräkningen av ”urtillståndet” tog bort skatterna måste man därför antingen göra någon förutsättning om hur deras

43 Welinder (1958, s. 34).

44 Hansen (1953).

45 Ibid., s. 52.

46 Ibid.

47 Ibid., s. 53.

avlönning så skulle gå till eller anta att de bortföll. Resultatet skulle bli beroende av vilket av alternativen som valdes. Bentzel borde också ha motiverat sitt val av övervältringsförutsättningar bättre. På det mer skämtsamma planet noterade Hansen att Bentzels koppling av Marx till ”den järnhårda lönelagen” ”gränser till ligskändning”.⁴⁸

Inkomstfördelningsstudien innehöll ett antal grupperingar och klassificeringar av olika företeelser. Hansen tyckte inte att Bentzel alltid lyckats hitta de bästa alternativen. Att sortera privata och statliga företag i samma grupp framstod som ”uheldig overhovedet”,⁴⁹ eftersom de båda kategorierna skilde sig åt i många avseenden, t.ex. med avseende på beskattningen av dem och utdelningspolitiken. Därför blev, enligt Hansen, en del av Bentzels resultat i det kapitel som behandlade fördelningen mellan fysiska personer, företag och myndigheter mindre intressanta.

Det viktigaste kapitlet i Bentzels bok var det som behandlade den vertikala inkomstfördelningen. De resultat han där härledde ansåg Hansen vara ”langt de betydeligste i bogen”.⁵⁰ Hansen betecknade dock Bentzels uppdelning i skattepolitisk och automatisk utjämning som oklar och dubiös, eftersom den ”automatiska” utjämningen med nödvändighet innehöll ett politiskt element: skattepolitikens indirekta verkningar och såväl direkta som indirekta effekter av andra typer av politiska åtgärder.

Det yttrande som låg till grund för betygsättningen av Ragnar Bentzels avhandling hade skrivits av Erik Lindahl och sekunderats av Tord Palander. Det baserades i långa stycken på Hansens opposition. Sålunda påtalades den knapphändiga litteraturbehandlingen och redovisningen av det statistiska materialet liksom den svaga kopplingen till ekonomisk teori och analys. Avhandlingens styrka låg i stället i de statistiska beräkningarna:

Det har härvid ej varit fråga om enkla sammanställningar av förefintligt statistiskt material, utan författaren har måst företaga svåra och tidskrävande uppskattningar, som ställt svåra krav på hans omdömesförmåga. I det stora hela synes författaren ha fullföljt denna uppgift på ett lyckligt sätt. Hans avhandling kan i viss mån betraktas som ett pionjärbete, som genom att kartlägga ett viktigt och hittills ganska försummat område lett till flera nya och intresseväckande resultat.⁵¹

Vissa delar av verket låg således på ett högt plan. Lindahl kallade Bentzel ”en begåvad och vederhäftig forskare, som med sin grundliga statistiska skolning har

48 Ibid., s. 55.

49 Ibid., s. 58.

50 Ibid., s. 59.

51 Humanistiska Fakulteten (1953).

goda förutsättningar att föra den ekonomiska vetenskapen framåt på det viktiga område, som gäller bearbetning och tolkning av ekonomisk statistik”.⁵² Icke desto mindre menade han att de begränsningar i fråga om ekonomisk analys som Bentzel själv hade ålagt sig gjorde att han inte ansåg sig kunna föreslå ett högre betyg än Icke utan beröm godkänd.

Bentzels bok fick en närmast lysande recension av Torsten Gårdlund i *Svenska Dagbladet*. Gårdlund menade att boken var mer analytisk än volymerna om befolkning, distribution och transporter. Han gav följande omdöme om Bentzel: ”Bokens författare är en ung ekonom och statistiker från Uppsala, och han har skött sitt utredningsuppdrag så bra att resultatet kunnat framläggas som akademisk avhandling.” Även IUI fick del av berömmet: ”Genom sin redlighet och sin så att säga principiella allmänbegriplighet följer Bentzels bok den goda tradition som IUI skapat genom tidigare skrifter.”⁵³ Men samtidigt gav Gårdlund en åthutning till instituttschefen, i det här fallet Jonas Nordenson, som inlett varje volym i serien om ”utvecklingslinjer” med ett långt förord:

IUI har i vår ekonomiska forskning infört bruket att genom uttalanden i institutionschefens förord eller, någon gång, rent av genom angivandet av honom som medförfattare markerat att den som i allt väsentligt utfört forskningsarbetet inte gjort det helt på egen hand. Nu är det alltså licentiat Nordenson som i ett särskilt förord välsignar grödan. Vid detta laget har han presenterat de hittills i serien utkomna fyra skrifterna på sammanlagt 20 stora trycksidor. Det är inte bra med dessa, må vara ringa inskränkningar i den egentliga författarens betydelse. Något annat än ett sedvanligt erkännande från författaren själv krävs inte för att man ska inse att institutionschefen gjort sitt och att även kollegorna hjälpt till med kritik och uppslag. [...] Ingen anledning finns att anta, att IUI:s forskare skulle behöva hjälpas på traven mer än andra. Det yttre markerandet av institutionschefens episkopala verksamhet kan därför väl undvaras.⁵⁴

Vad beträffar bokens faktainnehåll fäste sig Gårdlund främst vid att löneandelen av nationalinkomsten inte ökat trots efterkrigstidens starka aktivitet bland löntagarna och vid att inkomstfördelningen mellan olika näringar också var stabil trots det minskande antalet jordbrukare.

IUI-medarbetaren Kurt Eklöf, som sedermera skulle göra karriär inom Riksbanken, recenserade Bentzels bok i *Industria*. Han framhöll som ett av de mest intressanta resultaten att utjämningen av de disponibla inkomsterna motsvarades av en utjämning av inkomster före skatter och subventioner. ”Det skärpta skatte-

⁵² Ibid.

⁵³ Gårdlund (1953).

⁵⁴ Ibid.

trycket skulle alltså icke direkt ha spelat den dominerande rollen i utjämningsprocessen.”⁵⁵ En sådan jämförelse tog emellertid inte hänsyn till skatternas långsiktiga verkan på förmögenhetsbildning och -fördelning. Eklöf noterade vidare att fördelningen mellan personer inom olika näringsgrenar var överraskande konstant.

I efterhand framstår det betyg Bentzel fick på sin avhandling som på tok för lågt. Han hade gått in på ett fält där förhållandevis lite hade gjorts, där han i stor utsträckning var hänvisad till sin egen uppfinningsrikedom och han föredrog att inte övertolka sitt material och spekulera om orsakssamband utan att ha ordentligt stöd i sitt statistiska material. I sitt sakkunnigyttrande över Bentzel 1958 för professuren i nationalekonomi med ekonomisk och social historia noterade Arthur Montgomery att han för egen del kanske närmast skulle ha varit böjd för ett högre betyg än Ba, och Johan Åkerman instämde i sin tur helt i Erik Lindahls karakteristik vid disputationen att avhandlingen ”i viss mån kan betraktas som ett pionjärarbete”.⁵⁶

Som Villy Bergström har noterat, fick Bentzels avhandling inte många efterföljare. ”området är svårbehandlat, tungt empiriskt och ligger lite vid sidan om den ekonomiska teorins kärnområden.”⁵⁷

DOCENT

I juni 1954 blev Ragnar Bentzel docent i Uppsala på basis av ett av Erik Lindahl och Tord Palander gemensamt författat yttrande. De framhöll att han förutom avhandlingen hade ”en ganska omfattande och mycket förtjänstfull produktion inom ekonometrien och ekonomisk teori. Denna övriga produktion kompletterar på ett lyckligt sätt den meritering på nationalekonomiens område, som Bentzel genom sin doktorsavhandling presterat.” De påpekade att det av dessa skrifter framgick att han hade ”en utpräglad förmåga att med insikt och stort skarpsinne penetrera just det ekonomiskt-teoretiska grundlaget för de ekonometriska modeller, som de ekonomiskt-statistiska uppskattningarna måste ha till utgångspunkt,

⁵⁵ Eklöf (1953, s. VII).

⁵⁶ *Protokoll* (1958a, Johan Åkermans yttrande, s. 9). En händelse som måste ha glatt Bentzel var när det i mars 1955 kom ett brev på franska till IUI:s chef från Corrado Gini på Università degli Studi di Roma – Gini-koefficientens fader – där han säger sig ha fått reda på att Bentzels avhandling innehöll en diskussion av de av honom själv föreslagna måtten på inkomstjämlighet. Gini hade inte lyckats få tag i boken i Italien och utbad sig ett exemplar av boken. Han höll på att revidera ett av sina verk och ville ta med en hänvisning till Bentzels bok (brev från Corrado Gini till Jan Wallander, 9 mars 1955).

⁵⁷ Det dröjde ända till 1975 innan nästa avhandling på området kom, av Bentzels student Roland Spånt: *Den svenska inkomstfördelningens utveckling*. Den publicerades följande år (Spånt 1976).

ävensom förmåga att helt självständigt lägga upp en ekonomisk analys av svår-behärskade och försummade frågeställningar.”⁵⁸

Bentzel hade till sin ansökan bifogat en stencil med titeln *Några problem angående produktivitetsförändringars konsekvenser*, avsedd att i färdigt skick ingå i 1951 års penningvärdesundersöknings publikationer. Lindahl och Palander höll utkastet för att vara hans ”ur ekonomiskt-teoretiskt [sic] synpunkt mest vägande arbete”. Bentzel var på väg att göra ”en verklig pionjärinsats” genom sin användning av en dynamisk, på differentialekvationer baserad, makromodell av keynesiansk typ, där han gjort ”helt originella modifikationer” i konsumtions- och investeringsfunktionerna.

Bentzel visar sig på ett perfekt sätt behärska icke blott den redan relativt välutvecklade makrostatiska teoriens metodik utan också den matematiskt synnerligen krävande och än så länge i sina metoder mera trevande dynamiska makroteorien. Han förenar denna säkra behärskning av den teoretiska apparaten med en klar blick för vilka frågeställningar som ur praktisk och ekonomiskt-politisk synpunkt äro relevanta.⁵⁹

Lindahl och Palander ansåg Bentzel ”synnerligen väl kvalificerad” för en docentur i nationalekonomi och tillstyrkte ”varmt” hans ansökan. Den 9 juni 1954 utnämndes han till docent i nationalekonomi i Uppsala.

Vid samma tid återvände Bentzel till IUI, där han stannade till 1956. Under 1955 och 1956 vikarierade han också på Erik Lundbergs professor på Stockholms Högskola. 1956–57 vikarierade han som professor i Uppsala. Under tiden publicerade han en översikt av den diskussion som förts i Sverige från Knut Wicksell och David Davidson till Bent Hansen om hur penning- och lönepolitik borde utformas i en situation där produktiviteten förändrades. Borde produktivitetsförändringar tillåtas slå igenom i form av stigande löner och stabila priser eller fallande priser och konstanta priser?⁶⁰ I den festskrift till Erik Lindahl som publicerades samma år grep han sig an vad som brukar kallas aggregeringsproblemet: om man kan överföra produktionsekonomiska resonemang som härletts för enskilda företag, varor och produktionsfaktorer till aggregat av företag, varor och produktionsfaktorer och till hela ekonomin, betraktad som en enda sektor. ”Hela detta problemkomplex ... brukar man förbigå med tystnad vid makroekonomisk analys. Alla är visserligen medvetna om att det existerar, men oftast använder man den strutstaktiken att helt enkelt inte låtsas se det.”⁶¹ Bentzel diskuterade under

⁵⁸ Humanistiska sektionen (1954, s. 1).

⁵⁹ Ibid., s. 3.

⁶⁰ Bentzel (1956a).

⁶¹ Bentzel (1956b, s. 2).

vilka förhållanden analogibildningen från mikro till makro var försvarbar. Hans slutsats var i huvudsak negativ, men han varnade för att kasta ut barnet med badvattnet:

Av vad som sagts i de föregående avsnitten har framgått, att mycket speciella förhållanden måste vara för handen för att rättfärdiga den typ av aggregation, som är vanlig i praktiskt taget all makroanalys. Detta förhållande måste vi naturligtvis acceptera och rätta oss efter. Att därav dra den slutsatsen, att det makroekonomiska analysförfarandet, som ju alltid måste innebära en mängd inadekvata aggregationer, skulle vara ofruktbart, förefaller dock vara helt omotiverat. Snarare borde man väl kunna uttrycka saken så, att man vid en analys alltid har anledning att *komplettera* den makroekonomiska teorien med en undersökning av de *speciella* verkningar, som härrör från sådana omständigheter, som gör en stark aggregering inadekvat. På så sätt skulle analysen kunna sägas bli uppdelad i två delar: den rena makroteorien, där man laborerar med starkt aggregerade variabler, samt teorien för verkningarna för förskjutningar i prisrelationer och andra med aggregationen icke förenliga omständigheter.⁶²

PROFESSOR

1957 sökte Ragnar Bentzel en professur i nationalekonomi med ekonomisk och social historia vid Handelshögskolan, efter Arthur Montgomery, som just hade gått i pension. Övriga sökande var den ekonomiske historikern Oscar Bjurling, från Lund, politices doktor Heimer Björkqvist från Helsingfors, Erik Dahmén, som var docent på Handels, Hugo Hegeland, docent i Lund, och Börje Kragh, fil. dr, vid den tiden i Mexico City, där han arbetade för FN:s räkning med en studie av de finansiella aspekterna på den mexikanska industriella utvecklingen. (Bjurling och Hegeland återtog sina ansökningar.) Bentzel blev kompetensförklarad av alla de tre sakkunniga: Arthur Montgomery, Ivar Sundbom i Göteborg och Johan Åkerman i Lund, med råge av Sundbom och Åkerman. Han fick dock inte professuren, utan den gick till Erik Dahmén.

Däremot blev Bentzel preceptor i nationalekonomi på den juridiska fakulteten i Uppsala 1958. Hans medsökande, filosofie licentiaten Gunnar Lindgren inkompetensförklarades av de sakkunniga: Erik Lindahl, Ingvar Svennilson och Carsten Welinder. Däremot ansåg de att Bentzel var kompetent inte bara till en preceptor, utan till en professur. Lindahl skrev att Bentzel hade väl styrkt sin kompetens till en professur och att därför hans kompetens till en preceptor var

⁶² Ibid., s. 19. Bentzel fick också ta sin beskärda del av den mer rutinbetonade produktionen på IUI. Under 1957 gjorde han en genomgång av uppläggnings av verkstadsindustrins orderstatistik (Bentzel 1957a), där han dock också diskuterade mättningsproblem och vilka slutsatser som det gick att dra från denna typ av statistik.

uppenbar.⁶³ ”Bentzel är en synnerligen värdefull forskartyp, som rör sig med en sådan suveränitet bland ekonomiska, matematiska och statistiska problem, att han utan tvekan är kompetent till en professur i nationalekonomi. Mitt utlåtande kan i detta avseende ... endast bekräfta, vad andra sakkunniga redan funnit”, skrev Svenilsson,⁶⁴ som också beklagade att den juridiska fakulteten inte ansåg sig ha råd med en professur. Welinder ansåg i sin tur att Bentzels kompetens till precepturen var ”så uppenbar att den ej kräver någon utförligare motivering”.⁶⁵

Precepturen blev bara ett kort mellanspel i Bentzels karriär. 1959 blev han professor på Handelshögskolan, i nationalekonomi jämte statistik. Hans medsökande, Frøystein Wedervang från Bergen, återkallade sin ansökan, varpå Handelshögskolans lärarråd inte fann det nödvändigt att infordra ytterligare sakkunnigutlåtanden i nationalekonomi, eftersom Bentzel redan blivit kompetensförklarad, utan inskränkte sig till att begära ett utlåtande över hans kompetens i statistik, av Sten Malmquist, professor på Stockholms Högskola.⁶⁶

Bentzel hade fått goda vitsord av alla de tre sakkunniga 1958. Deras bedömning byggde framför allt på hans statistiska skrifter, avhandlingen, den studie som han ledde på IUI, om den privata konsumtionen i Sverige, som publicerades 1957,⁶⁷ och på ett manuskript om produktivitetsförändringars ekonomiska konsekvenser, skrivet för 1951 års penningvärdesundersökning, där Bentzel varit sakkunnig.

Docent Bentzels författarskap rör sig ... delvis på gränsområdet mellan statistik och nationalekonomi. Hans mera specialiserade ekonomiska undersökningar ger också de ett mycket positivt intryck av hans vetenskapliga förmåga. Härtill kommer att docent Bentzels undersökningar av mera blandat ekonomisk och matematisk-statistik karaktär måste anses som ett avgjort plus i hans ekonomiska meritering. Det kan rent av sättas i fråga, om inte arbetet på detta gränsområde är av alldeles stort intresse ur nationalekonomiens synpunkt. Jag har därför ingen tvekan om att docent Bentzel är kompetent till en professur i nationalekonomi

sammanfattade Arthur Montgomery.⁶⁸ Ivar Sundboms karakteristik av Bentzel är lika positiv:

63 Lindahl (1958, s. 7).

64 Svenilsson (1958, s. 20).

65 Welinder (1958, s. 37).

66 *Protokoll* (1959b).

67 Bentzel m fl (1957).

68 *Protokoll* (1958a, Arthur Montgomerys yttrande, s. 7).

Bentzel tillhör en forskartyp, som icke har ambitioner att vara originell eller överraskande utan i stället inriktar sig på att tillägna sig allt vad som redan utträttats och att fullända och föra arbetet vidare. Då han genomgående rör sig på områden, där en högt utvecklad forskning redan åstadkommit, så är det så mycket mera belysande för hans förmåga att han lyckats flytta vår kunskapsfront framåt på dessa viktiga områden. [...] Bentzels kompetens i nationalekonomi är enligt min uppfattning höjd över varje tvivel.⁶⁹

Även den idiosynkratiske och kritiske Johan Åkerman var full av lovord:

Docent Bentzels viktigaste specimenskrifter är gradualavhandlingen om inkomstfördelningen, licentiatavhandlingen om efterfrågeanalysens metodik samt manuskriptet om produktivitetsförändringars ekonomiska konsekvenser. Dessa bidrag täcka tre skilda viktiga områden inom den nationalekonomiska vetenskapen och de innebära alla tre ”definit[e] contributions”. Bentzel är en synnerligen skicklig ekonometriker – han förenar nationalekonomiska, statistiska och matematiska kunskaper till ett integrerat helt. Med denna vetenskapliga inställning är det oundvikligt, att han ej har samma intresse för ekonomisk-politiska problemställningar och att han på detta område förefaller mindre effektiv. Jag anser att docent Bentzel är klart kompetent till den sökta befattningen.⁷⁰

TEORETISKA INSIKTER: GENERATIONSEFFEKTER, HOMOGENITET, KONSUMTION OCH INVESTERINGAR

1959 publicerade Bentzel, i en festskrift tillägnad juridikprofessorn Halvar Sundberg i Uppsala, en mycket originell uppsats,⁷¹ där han oberoende härleder vissa samband som liknar dem som bildar grunden för den s.k. livscykelteorin, vars upphovsman, Franco Modigliani, fick Sveriges Riksbanks pris i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne 1985.⁷² Bentzel är kritisk mot de teorier som vill förklara sparandets storlek med den absoluta inkomststorleken eller hushållens relativa plats i inkomsthierarkin, och även mot Milton Friedmans uppdelning av inkomst och konsumtion i en permanent (förväntad) och en transitorisk (tillfällig) del, där den permanenta inkomsten och den permanenta (regelmässiga) konsumtionen följs åt.⁷³

69 Ibid., Ivar Sundboms yttrande, s. 7-8.

70 Ibid., Johan Åkermans yttrande, s. 16.

71 Bentzel (1959).

72 Modiglianis egen analys kan studeras t.ex. i Modigliani och Brumberg (1954, 1979) och Ando och Modigliani (1963).

73 Friedman (1957).

Bentzels originella bidrag består i att han introducerar vad han kallar generationseffekten. De teorier han kritiserar bortser från att sparande och konsumtion i regel inte sammanfaller i tiden. Antingen sparar man först för att kunna konsumera senare – målsparande – eller så konsumerar man först och sparar därefter för att kunna betala sin konsumtion – avbetalningssparande. De aktiva (sparande) generationernas sparande kommer, om sparviljan ökar med inkomsten, att överstiga de passiva (förbrukande) generationernas konsumtion, när sparandet är ett målsparande, medan effekten blir den motsatta vid avbetalningssparande: nettosparandet blir negativt. (Man köper dyrare och dyrare bilar på avbetalning efterhand som inkomstnivån ökar. Det som avbetalas under varje period understiger det som lånas för konsumtion.) Bentzel höll för troligt att den förra effekten dominerade den senare:

I brist på empirisk kunskap förefaller det ... vara rimligt att räkna med *målsparandets* generationseffekt som den dominerande. Vi vet ju, att sparande för ålderdomen, för barnens utbildning och andra former av målsparande har en stor omfattning och därtill kommer, att tidsavståndet mellan sparande och förbrukning av sparmedel vid dessa sparformer är mycket långt. Båda dessa förhållanden är ägnade att göra generationseffekten stor.⁷⁴

Detta har i sin tur viktiga implikationer för hur det aggregerade sparandet bestäms. Om ”folk anpassar sin pensionsnivå, mätt i kronor, så att den växer med inkomstens storlek under den aktiva tiden”,⁷⁵ kommer i samhällen där målsparandet dominerar, när inkomstnivån stiger också nettosparandet att stiga, oberoende av vilken den absoluta inkomstnivån är. Inkomstökningen förskjuter inkomst- och förmögenhetsfördelningen till förmån för de yngre aktiva generationerna och möjliggör en högre konsumtion för dem sett över livscykel och de kan öka sitt sparande i motsvarande grad. De äldre aktiva har kortare tid till pensionen och kan inte öka sin livstidskonsumtion lika mycket, och pensionärerna kan inte öka sin konsumtion alls. Generationseffekten driver sparandet.

Nettosparandet blir ju noll om den aktiva befolkningen sparar till samma pensionsnivå som den samtida passiva befolkningen har. Men vid en stigande inkomstnivå sparar den aktiva befolkningen ständigt till en högre pensionsnivå och det måste betyda att deras sparande blir större än pensionärernas förbrukning av sparmedel.⁷⁶

⁷⁴ Bentzel (1959, s. 44).

⁷⁵ Ibid., s. 40.

⁷⁶ Ibid, s. 41.

Det är denna mekanism som Bentzel kallar generationseffekten, och hans slutsatser stämmer med Modiglianis och dennes medarbetares: "... *the proportion of income saved is essentially independent of income*".⁷⁷

Tyvärr valde Bentzel att publicera sin artikel på svenska, i en festskrift till en jurist, och på ett för alla och envar begripligt språk:

När jag ... diskuterade generationseffekten gjordes detta utan att den bakomliggande teorin preciserades i matematiska termer. Jag nöjde mig med att dra paralleller från försäkringssparandet samt med att konstruera vissa exempel. Att jag gått denna föga ortodoxa väg är betingat därav, att jag velat göra framställningen läsbar även för personer utan större matematiska insikter.⁷⁸

Det var en felsatsning. "Om han hade fortsatt och skrivit något teoretiskt om det i *American Economic Review*, då hade han varit världsberömd", menade Villy Bergström.⁷⁹ I sin Nobelföreläsning 1985 harangerade Modigliani Ragnar Bentzel: "When the source of growth is due to productivity, the mechanism at work may be called the Bentzel ... effect (who independently called attention to it)."⁸⁰ Vad Bentzel självständigt hade härlett var ett av de resultat som Modigliani fick sitt pris för.

Samma år som Bentzels festskriftkapitel kom ut, publicerade han, tillsammans med Östen Johansson, en produktionsteoretisk artikel där han behandlade frågan om det går att förena vinstmaximering under fullständig konkurrens med antagandet att makroproduktionsfunktionen är homogen.⁸¹ Utgångspunkten för artikeln är att det inte går att förena fullständig konkurrens och linjärt homogena produktionsfunktioner för företag i mikroanalys, för då går det inte att bestämma faktorinsatserna i vinstmaximum. Det senare blir obestämt.⁸² Bentzel och Johansson visade i sin artikel att detsamma inte gällde på makroplanet, utan att "marknadsformen fullkomlig konkurrens i själva verket inte endast är förenlig med utan t.o.m. implicerar homogenitet i de makroekonomiska produktionsfunktionerna".⁸³

77 Modigliani och Brumberg (1954, s. 430).

78 Bentzel (1959, s. 46).

79 Intervju med Villy Bergström, 18 oktober 2017.

80 Modigliani (1986, s. 302).

81 Bentzel och Johansson (1959). "Funktionen f av två variabler x och y definierad i ett område D kallas homogen av grad k om det för alla (x, y) i D gäller att $f(tx, ty) = t^k f(x, y)$ för alla $t > 0$. Multiplikation av både x och y med en positiv faktor t ändrar alltså funktionsvärdet i proportionen t^k " (Sydsøter 1991, s. 327–328). Homogena funktioner används inte minst inom produktionsteorin. Om $k = 1$ (linjär homogenitet), har produktionsfunktionen konstant skalavkastning, dvs. produktionen ökar i samma proportion som insatsfaktorerna, om $k > 1$, har den tilltagande skalavkastning (stordriftsfördelar) och om $k < 1$, har den avtagande skalavkastning (stordriftsnackdelar).

82 Samuelson (1947, s. 78–89).

83 Bentzel och Johansson (1959, s. 148).

Inte heller i detta fall valde Bentzel att sikta på internationell publicering:

Det var en annan tid när Bentzel utbildade sig. Det fanns då ingen strävan att publicera sig i amerikanska tidskrifter. Inställningen till internationell publicering av forskningsresultat vid den tiden kan beskrivas med det som Erik Lundberg brukade säga: ”Vad kunde vara finare än den svenska *Ekonomisk Tidskrift*, Knut WickSELLS, Gustav Cassels, Erik Lindahls, Bertil Ohlins och Gunnar Myrdals forum?”⁸⁴

”Det var inte så att han inte ville”, säger Villy Bergström, ”men han låg inte i skalans riktning. Det gjorde inte de svenska ekonomerna, inte på den tiden. Det fanns för dem ingenting i Europa som kunde mäta sig med *Ekonomisk Tidskrift*.”⁸⁵ Najas skrifter publicerades innan den svenska ekonomkåren hade anammat internationell publicering som det enda rättesnöret. ”En något udda specialitet för Bentzel ... var att gömma viktiga vetenskapliga bidrag i obskyra publikationer på svenska”, skriver Assar Lindbeck i sin runa över honom.⁸⁶ Det gällde inkomstfördelningsstudien, som var både teoretiskt och empiriskt originell, och vi har redan sett hur hans analys av livcykelproblematiken hamnade i en festskrift. Det gjorde också en annan viktig uppsats, om den optimala fördelningen mellan konsumtion och investeringar. Denna gång var föremålet Torgny T:son Segerstedt, Uppsala universitets rektor. Uppsatsen hade ursprungligen skrivits för 1959 års långtidsutredning, men publicerades inte förrän 1968.⁸⁷

Utgångspunkten för Bentzels betraktelse är att all ekonomisk verksamhet syftar till konsumtion. Denna bör följaktligen på något sätt maximeras, men konsumtion kan äga rum vid olika tidpunkter. Genom investeringar ökas den framtida konsumtionen på bekostnad av den nutida, men de människor som avstår konsumtion idag, till exempel genom att betala skatt, kommer inte att vara identiska med dem som konsumerar i framtiden. Hur ska man då åstadkomma rättvisa mellan nutida och framtida generationer, så att deras konsumtionsnyttor blir lika?

En enskild individ sparar privat t.ex. genom att sätta in pengar på banken och få ränta på dem. Han kan dessutom ta ut sina pengar när han vill. Samtidigt måste han emellertid bidra till offentliga investeringar genom att betala skatt. Han kan få en avkastning på detta genom att hans inkomst genom investeringarna blir högre i framtiden, men han kan aldrig ”ta ut” sina inbetalda skattepengar. För att hans ”offentliga” sparande ska löna sig kommer det därför att krävas en högre avkastning än på det privata sparandet.

⁸⁴ Bergström (2015, s. 64–65).

⁸⁵ Intervju med Villy Bergström, 18 oktober 2017.

⁸⁶ Lindbeck (2006, s. 92).

⁸⁷ Bentzel (1968):

För att hitta den för samhället optimala sparkvoten tar Bentzel till konsgreppet att jämföra tvångssparandet med ett köp av en obligation med given ränta som inte går att lösa in. Den ger avkastning men obligationen går inte att sälja. Om det samtidigt existerar ”vanliga”, inlösbare obligationer kommer köparna att nöja sig med en lägre avkastning på dessa. Hur mycket räntekraven kommer att skilja sig åt beror på köparens ålder. En gammal människa kommer att kräva en avsevärt högre ränta på den osäljbara obligationen än en ung person. Hennes kumulerade avkastning måste vara så hög att den på de få år hon har kvar att leva överstiger den investering hon gjort.

En ung människa nöjer sig med mindre eftersom investeringen kommer att ge avkastning under fler år. I praktiken betalar man skatt varje år, vilket kan tolkas som att man varje år tvingas att inköpa ett antal oinlösliga obligationer. Bentzel visar att även i detta fall kommer äldre att kräva högre avkastning än yngre.

Situationen är sådan att det kommer att uppstå en generationskonflikt. Vid någon ålder kommer investeringarna inte att vara lönsamma för individerna, därför att de inte hinner få avkastning under tillräckligt många år. Äldre människor vill därför ha lägre investerings- och sparkvot än yngre. Om investeringskvoten höjs omfördelas inkomster från äldre till yngre. Samhället tvingas då till en kompromiss om det vill uppnå rättvisa mellan generationerna. På något sätt måste äldre och yngre komma överens om hur stor sparkvoten ska vara. Bentzel gör tankeexperimentet att medborgarna får rösta för huruvida investeringskvoten ska ökas eller ej. Ökas den inte blir tillväxten lägre. Alternativet är högre tillväxt och högre investeringskvot, finansierat genom en skatt som träffar äldre och yngre likformigt. Bentzel visar vid vilken ålder skiljelinjen kommer att gå för att rösta för respektive emot den högre investeringskvoten. Han tillämpar, fast endast utsagt, och utan hänvisning, det som i public choice-teorin skulle bli känt som medianväljarteoremet. Ordinar man väljarna efter ålder blir det medianväljaren – som har lika många väljare på varje sida om sig – som bestämmer hur stor investeringskvoten kommer att bli.

Ett alternativt sätt att öka investeringskvoten kan vara att åldersdifferentiera skatten så att de yngre som har fler år kvar betalar mer än de äldre. Individerna betalar då i förhållande till den nytta de får av investeringen.

CHEF FÖR IUI

Även under sin tid på Handelshögskolan bidrog Ragnar Bentzel till verksamheten vid Industriens Utredningsinstitut. Till den av institutet publicerade *Industriproblem 1960* skrev han ett synnerligen välformulerat kapitel om framtidsutsik-

terna för den svenska skogsindustrin.⁸⁸ Utsikterna var sämre än på länge och Bentzel tyckte att det fanns anledning att se på framtiden med en viss skepsis. Prisenivån hade utvecklats sig gynnsamt, men Sverige hade tappat den amerikanska marknaden. Råvara från tropiska skogar där tillväxttakten var långt större än i Sverige konkurrerade och andra råvaror än träd hade börjat användas. Den svenska produktionen och exporten hade stagnerat, kvantitativt sett.

På kort sikt befann sig skogsindustrin i ett expansionsskede där man höll på att bygga ut produktionskapaciteten, men även i Nord- och Sydamerika och i Asien höll man på att göra samma sak. Efterfrågeutvecklingen var starkt kopplad till välståndsutvecklingen i världen och Bentzel räknade med en på kort sikt betydande överkapacitet i skogsnäringen, såvida inte konjunkturen undergick en betydande förbättring, vilket verkade troligt på lång sikt men inte på kort. De tropiska konkurrenterna drogs med den nackdelen att skogsbeståndet i regel fanns i trakter dit det inte var lätt att ta sig, så under överskådlig framtid borde, enligt Bentzel, den större delen av virket fortsätta att komma från de högt utvecklade länderna. Dock satsade Sydamerika och Bortre Asien på att bli självförsörjande med massa och papper och den nordamerikanska marknaden skulle med all sannolikhet förbli stängd. Kvar stod Väst- och Sydeuropa, så Bentzels prognos var att den svenska skogsindustrin inte skulle kunna vänta sig något annat än en ganska måttlig produktionsökning under den närmaste femtioårsperioden.

1961 blev Jan Wallander verkställande direktör för Sundsvallsbanken. Den som avlöste honom som chef för Industriens Utredningsinstitut blev Ragnar Bentzel. Han hade redan en framträdande position, som professor på Handelshögskolan, men han fick ett bra erbjudande, med mycket högre lön och mycket resurser. Övergången var bra inte bara för Bentzel själv, utan lika mycket för IUI. Det råder ingen som helst tvekan om att Wallanders efterträdare var en synnerligen välmeriterad forskare, såväl teoretiskt som empiriskt. Göran Albinsson Bruhner, som arbetade på institutet såväl under Wallander som Bentzel, betonar att Bentzel tillförde institutet ett betydande mått av akademisk respektabilitet. ”Skillnaden mellan Jans ledarskap och Najas var att Naja var en etablerad, uppskattad forskare. Jag stormtrivdes hela tiden och hade goda relationer både med Jan och med Naja”, betonar Göran Albinsson Bruhner, ”men från ett forskningsperspektiv var Najas period överlägsen. Det var dessutom Najas forskning som gav den största glansen åt Jans period.”⁸⁹ ”IUI förblev under Ragnars ledning den ledande institutionen i Sverige vad gäller empirisk forskning i nationalekonomi”,

⁸⁸ Bentzel (1960).

⁸⁹ Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017.

sammanfattar Villy Bergström.⁹⁰ Själv var han blygsam. ”Om jag kan någon ekonomi”, sade han till Bergström, ”så har jag lärt mig den av Bent Hansen. Han beundrade Bent Hansen väldigt mycket.”⁹¹

Bentzel var mer aktiv på seminarierna än vad Jan Wallander hade varit. Hans starka sida som handledare var hans förmåga att läsa och kritisera utkast på seminarier:

Bentzel var skarpsinnig och kritisk, när man lade fram försök till analys för honom. Han såg alltid igenom matematiken och ställde kritiska frågor med förslag till förändringar, som alltid framhävde det centrala av det man försökte säga. Det gick aldrig att komma förbi honom med suddiga tankar eller matematiskt bländverk.⁹²

Bentzel kunde sin matematik och skrev själv abstrakta, teoretiska uppsatser när det behövdes, men han var samtidigt handfast och verklighetsorienterad. ”Han behärskade redskapen samtidigt som han hade en allmän överblick. Naja glömde aldrig bort att det matematiska var ett redskap för att förstå verkligheten”, säger Göran Albinsson Bruhner.⁹³ Villy Bergström håller med:

Naja var aldrig någonsin imponerad av matematik. ”Vad har du det här för? Det går ju utan matematik.” Så där kunde han säga. Han kunde matematik själv. Och framför allt hade han läst statistik. Han hade läst ordentligt själv, tillräckligt för att kunna vara kritisk, på ett väldigt sunt sätt. I Uppsala gjorde detta att han fick konflikter på seminarierna, när de teoretiska genierna kom och lade fram sina formuler. ”Varför gör du det här? Vad tjänar det här till?”, kunde han säga. Han var aldrig imponerad av den tekniska apparaturen. Han ville alltid förenkla till läsbarhet för en vanlig svensk.⁹⁴

... han såg intressanta problem i verkligheten som han löste så enkelt som möjligt, utan att använda matematik. [...] Ragnar skrev alltid enkelt och klart.⁹⁵

Bentzel hade emellertid också en svaghet som handledare. Han framkastade aldrig några förslag om hur man skulle gå vidare, och han hade aldrig några idéer till ämnen. Han var inte drivande. Han gav bara grova indikationer om vad man skulle syssla med. ”Jag har aldrig upplevt honom som aktiv handledare”, minns

⁹⁰ Bergström (2009, s. 101).

⁹¹ Intervju med Villy Bergström, 18 oktober 2017.

⁹² Bergström (2015, s. 67).

⁹³ Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017.

⁹⁴ Intervju med Villy Bergström, 18 oktober 2017.

⁹⁵ Bergström (2015, s. 69–70).

Villy Bergström. ”Han var en passiv handledare som reagerade på det man hade gjort, och det var ofta väldigt bra. Det var han duktig på.”⁹⁶

På Industriens Utredningsinstitut spelade Bentzels passivitet inte någon större roll.

De flesta som var där hade sina egna ämnen. Lars Wohlin hade sitt om Saltermodellen, Karl Jungenfelt sitt om löneandelen, Lars Nabseth sitt om löneökningar inom industrin ... Där var Naja fruktansvärt bra, när det fanns skrivna texter, på att gå in och kritisera och ifrågasätta. Han var älskad, för han var så vänlig. Han skapade harmoni kring sig och han ledde seminarierna på IUI på ett bra sätt. Det var bra stämning och folk gillade honom.⁹⁷

Ett av Bentzels mest framträdande personlighetsdrag var att han var trygg. Villy Bergström har berättat om hur han, när han blev professor i Uppsala 1966, tillförde institutionen ett mått av lugn som helt hade saknats under hans företrädares, den excentriske, enväldige och temperamentsfulle Tord Palander, fögderi.⁹⁸ Trots sin grundläggande trygghet var Bentzel emellertid nervös för att leda seminarier, hålla föreläsningar, göra framträdanden ”och gjorde det väldigt dåligt för det mesta”.⁹⁹ Han besatt emellertid en egenskap som mer än väl kompenserade hans nervositet. ”Han hade en sällsynt läggning för humor [och] självironi”, skriver Bergström i sina memoarer.¹⁰⁰

Det mest utpräglade och utmärkande draget hos Bentzel, jämfört med de flesta akademiska kollegor, var prestigelösheten. Han kunde berätta dråpliga historier om sina egna tillkortakommanden och löjliga situationer han hamnat i. Det gjorde han aldrig om andra, bara om sig själv.¹⁰¹

Han var så ”confident” att han kunde lämna ut sig själv, förlöjliga sig själv och garva åt sig själv inför alla möjliga människor. Jag hörde honom aldrig någonsin förlöjliga någon annan person än sig själv.¹⁰²

Kanske var humorn för honom rentav en livshållning, något av det som den danske filosofen Harald Høffding beskriver i *Den stora humorn*.¹⁰³

⁹⁶ Intervju med Villy Bergström, 18 oktober 2017.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Bergström (2015, s. 53).

¹⁰¹ Ibid., s. 54.

¹⁰² Intervju med Villy Bergström 18 oktober 2017.

¹⁰³ Høffding (1968).

Naja var en gång inbjuden till att hålla ett föredrag i Italien. Det skulle hållas på franska. Då tog han kontakt med några av sina kompisar som var läkare. De fick skriva ut lugnande medel åt honom. Då höll han sin föreläsning, inte för att jag tror att någon förstod vad han sade. På eftermiddagen skulle han och hustrun Bibbi åka på en busstur. När han satte sig i bussen somnade han direkt, nerdrogad, och sov hela eftermiddagen och kvällen. Det här berättade han själv.¹⁰⁴

Möjligen kom tryggheten delvis från att Bentzel kom från en välbärgad familj. Att Naja hade en god privatekonomi baserad på faderns förmögenhet var ”inte oviktigt”.¹⁰⁵

Ragnar Bentzel hade en balanserad och tilltalande syn på nationalekonomiämnet, en syn som tveklöst fastslog att ämnet var ett samhällsvetenskapligt ämne och inget annat. När han 1969 var sakkunnig vid tillsättningen av två professurer vid Stockholms universitet skrev han bland annat: ”Den ekonomiska vetenskapen har behov inte endast av skickliga analytiker utan även av forskare med fantasifull och kreativ begåvning. Uppställandet av nya fruktbara hypoteser är ju av helt fundamental betydelse för vetenskapens utveckling ...”¹⁰⁶ När han femton år senare var sakkunnig på den professur i Uppsala som han själv just hade lämnat, ägnade han tre sidor åt att omsorgsfullt definiera vad han avsåg med ”vetenskaplig skicklighet”. Han hade då dragit slutsatserna av sin egen publiceringsprofil och hävdade att vetenskapliga bidrag borde publiceras på något av ”världsspråken”. Ämnet nationalekonomi fick inte definieras för snävt, utan det borde inkludera även gränsområden mellan ekonomi och andra discipliner. Bredd borde premieras. Bentzel ansåg det vara angeläget att en professor som skulle ha ansvar för undervisning och forskning inom det breda ämne som nationalekonomi är själv måste ha en bred produktion. Han betonade att ekonomi är ett jordnära ämne som sysslar med frågor som är av stor och väsentlig betydelse för människorna i samhället. En professor måste därför ha ordentliga kunskaper om ekonomiska förhållanden både i Sverige och i andra länder. Internationella kontakter och populärvetenskaplig publicering var också att betrakta som väsentliga meriter.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Intervju med Villy Bergström 18 oktober 2017.

¹⁰⁵ Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017.

¹⁰⁶ Stockholms universitet (1969, Ragnar Bentzels yttrande, s. 10).

¹⁰⁷ Uppsala universitet (1984, Ragnar Bentzels yttrande, s. 1–3).

Ragnar Bentzel i golftagen
sommaren 1965.

Källa: IFN:s bildarkiv.

Naja Bentzel hade två stora fritidsintressen. Det ena var golf. Han hade ett sommarställe i Torekov, och där kunde han spela, tre veckor i taget. Hans goda privatekonomi tillät det. Det andra intresset var jazz. Naja hade hört den legendariske klarinettisten Åke Hasselgård live, innan Åke gav sig iväg till USA, där han, som Stan Hasselgard, fick äran att spela i Benny Goodmans orkester, tills han, endast 26 år gammal, dog i en bilolycka 1948. Najas stora idol var dock Jack Teagarden.¹⁰⁸ Han drömde om att i likhet med Jack få höja trombonen mot skyn, och rulla iväg några trioler. När en av oss (Mats) lyckades skaffa den fina trippel-LP-boxen *King of the Blues Trombone* på Epic åt honom från Leif ”Smoke Rings” Andersons Music Room var han i sjunde himlen. En annan favorit var trumpetaren och sångerskan Valaida Snow som hade varit i Sverige precis före kriget och spelat in skivor med Lulle Elboy. Hon kom tillbaka 1941 och – för sista gången – på väg hem till USA, 1942, efter tio veckors skyddshäkte i danskt fängelse efter en tillrasslad historia med droger, ett därav framkallat självmord, och möjligen stöld av bordssilver, som mest framträdande ingredienser.¹⁰⁹ Leif kunde tillhandahålla Valaida också.

¹⁰⁸ Jack Teagardens biografi finns i Smith och Guttridge (1960).

¹⁰⁹ Valaidas biografi återfinns i Miller (2007). Det finns också en roman om henne, *Valaida*: Allen (2004).

PERSONALREKRYTERINGEN

”Personalrekryteringen på IUI, både under Wallander och under Naja var spontanstyrd”, säger Göran Albinsson Bruhner. ”Ingen systematisk rekrytering bedrevs, utan när ett ämne blev aktuellt rekryterade man. Jan Wallanders kontaktyta bestod av näringslivsfolk. Han kom från SNS. Naja hade akademiska kontakter, vilket vidgade rekryteringsbasen. Uppsalienare kom till IUI”.¹¹⁰ En rad forskare rekryterades till institutet under Ragnar Bentzels tid som chef. De har vid tillbakablickar i de flesta fall upplevt tiden vid IUI som avgörande för den fortsatta karriären trots att de i vissa fall under sin tid där såg sig själva som främmande eller udda figurer eller fåglar.

Lars Kritz var av utomordentlig betydelse. Han var den administrative chef som Bentzel behövde, för Bentzel var professor, inte administratör. Kritz, som kom från Handelshögskolan, efterträdde Lars Lidén som IUI:s sekreterare 1961 och stannade kvar under hela Bentzels chefsperiod, till 1966, då han gick till Industridepartementet.

En person som var värdefull under Najas tid var Lars Kritz. Det var han som höll i Naja för Najas förmåga att hantera administration var inte överdrivet stor. Olika papper han skulle svara på – det var inte Najas starka sida. Det var Lars Kritz som såg till att det blev skött. Lars berättade att varje morgon stod han innanför dörren och visade vilken post som hade kommit och som han måste svara på och vad han måste göra.¹¹¹

Lars Vinell anställdes 1961 och fick till uppgift att ”efter eget behag” svara för institutets konjunkturanalyser i *Det ekonomiska läget*.¹¹² Han tröttnade så småningom på att sammanställa dessa analyser och nappade 1964 på ett erbjudande av förre IUI-chefen Ragnar Sundén att börja forska vid Jernkontoret. Vinell arbetade därefter på Industridepartementet och disputerade 1973 på en avhandling om svensk stålindustri¹¹³ med Lars Nabseth som förste opponent. Han blev med tiden chefsekonom på Industriförbundet. Åren 1992–2001 var han adjungerad professor vid Stockholms universitet. ”Jag var bara tre år på IUI, men via IUI-nätverket kom ingen annan arbetsplats att få större betydelse för min professionella utveckling”, skriver han i en tillbakablick.¹¹⁴

Jan Beckeman var verksam vid IUI 1961–67. ”Jan var IUI:s statistiker men stod tack vare sin matematiska begåvning och utbildning i främsta hand bakom

¹¹⁰ Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017.

¹¹¹ Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

¹¹² Vinell (2009, s. 313).

¹¹³ Vinell (1973).

¹¹⁴ Vinell (2009, s. 324).

många tekniska appendix i institutets publikationer”, konstaterar Vinell.¹¹⁵ Beckeman gjorde inte minst avtryck i IUI:s annaler genom den bilaga till 1965 års långtidsutredning han författade tillsammans med Bentzel, *Framtidsperspektiv för svensk industri, 1965–1980*. Även Beckeman gick vidare till Jernkontoret, där han blev chef för utrednings- och statistikavdelningen.

Gustav Endrédi var anställd vid IUI 1961–67. Han arbetade med IUI:s konsumtionsstudier och publicerade 1965 tillsammans med Göran Albinsson *Den privata konsumtionen 1950–70*, en konsumtionsprognos för 1965 års långtidsutredning.¹¹⁶ Han blev därefter chef för i tur och ordning företagsplanering och bränsleexport vid Nynäs Petroleum.

Assar Lindbeck var anknuten till IUI i två perioder under Bentzel: först 1962–63, varefter han tillträdde A.O. Wallenbergs professur i nationalekonomi och bankvetenskap vid Handelshögskolan, och därefter 1966–68. Lindbeck var som marknadsliberal med socialdemokratiskt partimärke involverad i två böcker som åstadkom ett par av de största mediala skrällarna i IUI:s historia: först *Bostadsbristen* (1963)¹¹⁷ och sedan *Jordbrukspolitikens mål och medel* (1966).¹¹⁸ Han efterträdde år 1971 Ingvar Svennilson som chef för Institutet för internationell ekonomi vid Stockholms universitet, en position han behöll i ett kvartssekel.

Ingemar Ståhl var anställd samtidigt med Lindbeck 1962–63, inte på fast basis, utan för att arbeta med studien av bostadspolitiken. Han var samtidigt, efter att tidigare ha arbetat vid Statistiska centralbyrån och Industridepartementet, t.f. laborator vid Försvarets forskningsanstalt. Ståhl efterträdde 1971 Guy Arvidsson som professor i nationalekonomi vid Lunds universitet.¹¹⁹

Östen Johansson hade medverkat i 1955 års långtidsutredning. Han var på IUI mellan 1962 och 1964 och hann under den korta tiden bara publicera ett par smärre artiklar. Han deltog därutöver i Bengt Rundblads utredning om arbetskraftens rörlighet, Karl Jungenfelts studie av löneandelen i den svenska ekonomin och Bengt-Göran Löwenthals studie om industrins finansieringsförhållanden och verkade som handledare för andra forskare.¹²⁰ Johansson publicerade emellertid en tid därefter en historisk studie av Sveriges BNP-utveckling¹²¹ och blev senare direktör på Riksbankens Jubileumsfond, utredningschef på Statens industriverk och avdelningschef på Energiverket.

¹¹⁵ Ibid., s. 321.

¹¹⁶ Albinsson och Endrédi (1966). Studien sammanfattas i Endrédi (1966b) som också diskuterar prognosmetodiken.

¹¹⁷ Bentzel, Lindbeck och Ståhl (1963).

¹¹⁸ Gulbrandsen och Lindbeck (1966).

¹¹⁹ Ståhl porträtteras utförligt i Jonung och Jonung (2018).

¹²⁰ *Tjänstgöringsintyg* (1966).

¹²¹ Johansson (1967).

Carl Johan Åberg gjorde ett kortare gästspel vid IUI 1963–64 och skrev en artikel om statistik och prognoser¹²² samt några debattartiklar i dagstidningarna. Han disputerade 1971 på en avhandling om långtidsutredningar¹²³ och var i tur och ordning planeringschef på Finansdepartementet, chefredaktör på Aftonbladet, statssekreterare på UD, landshövding i Västmanland och vd för AP-fondens första till tredje styrelser.

Bengt-Göran Löwenthal var anställd åren 1963–66 och ägnade sig åt industrins finansieringsförhållanden.¹²⁴ Han blev därefter utredare åt direktionen på Dagens Nyheter AB och utredningschef vid Svenska Bankföreningen och medverkade som expert i offentliga utredningar om kapitalmarknadsstatistik och bostadspolitik.

Gunnar Törnqvist blev efter sin disputation på en avhandling i geografi vid Stockholms universitet 1963¹²⁵ kontaktad av Bentzel och Kritz och erbjöds att forska vid IUI parallellt med att han bedrev viss undervisning vid universitetet. Han ägnade sig åt industrilokaliseringsfrågor och har i efterhand beskrivit sig som ”en främmande fågel” på IUI men tiden där som ”kort men betydelsefull”. Törnqvist slutade 1966.¹²⁶ Han utnämndes 1967 till professor i ekonomisk geografi vid Lunds universitet.

De sista rekryteringarna under Ragnar Bentzels chefsperiod gjordes under den tid han var tjänstledig för att undervisa och forska på Yale University, 1963–64, den tid då Lars Nabseth vikarierade för honom, och under hans sista år på IUI. John Skår hade tagit en licentiatexamen vid Norges Handelshøyskole och bedrivit doktorandstudier vid University of California, Berkeley. Han var verksam vid IUI åren 1964–70. Under den period vi här behandlar hann han bara skriva en artikel om den privata konsumtionen i Sverige.¹²⁷ Hans uppgift var att utreda handelssektorn, vilket ledde till en doktorsavhandling i företagsekonomi framlagd i Uppsala 1971.¹²⁸ Skår var anställd vid Stockholms universitet som i tur och ordning lektor, docent, tf. professor och prefekt. Efter en sejour vid UNESCO i Paris var han professor i företagsekonomi och dekanus för civilekonomutbildningen vid Handelshögskolan i Bodö och därefter professor och föreståndare för Centrum för medicinska innovationer vid Karolinska Institutet i Solna. Han är också en av grundarna av Stockholm School of Entrepreneurship.

122 Åberg (1963).

123 Åberg (1971).

124 Löwenthal (1966a).

125 Törnqvist (1963a) respektive (1963b).

126 Törnqvist (2009, s. 290).

127 Skår (1966).

128 Skår (1971).

Yngve Åberg, anställd 1964–69 (och återigen 1982–83), arbetade med produktions- och produktivetsfrågor. Han hann bara producera en artikel om förhållandet mellan löner och sysselsättning i enskilda företag under den tid vi överblickar.¹²⁹ Åberg fortsatte efter IUI-åren sin bana som lektor vid Stockholms universitet.

I början av 1965 var personalsituationen extra besvärlig. Ragnar Bentzel meddelade på styrelsens midsommarmöte ”att forskningsaktiviteten inom institutet varit hög under den gångna våren. Bristen på personer med god samhällsvetenskaplig utbildning och med utredningsvana hade dock skapat vissa problem. Den pågående utredningen om framtidsutsikterna för svensk industri hade varit särskilt arbetskrävande.”¹³⁰ Det blev till att snabbt rekrytera nya medarbetare.

Branko Salaj var 1965–67 tjänstledig från en anställning vid Svenska Byggnadsindustriförbundet för att arbeta vid IUI. Även han beskriver sig som ”en något udda figur” vid institutet med brokig internationell akademisk bakgrund (Jugoslavien, Strasbourg, Sverige, USA).¹³¹ Han ägnade sig åt byggfrågor och arbetet utmynnade 1968 i en bok om *Bostadsproduktionens prisutveckling*.¹³² Därefter var han chef för utredningsavdelningen vid Byggnadsindustriförbundet, managementkonsult, vd för revisionskedjan BDO, rådgivare till Kroatens president, informationsminister i Kroatien 1991–92, kroatisk ambassadör i Paris och Haag och vd för den kroatiska nyhetsbyrån Hina.

Den färgstarke Villy Bergström, som var Ragnar Bentzels student, arbetade på IUI 1965–69. Med sin tunga förankring i socialdemokratin borde han om någon känt sig som en främling på IUI, men så var uppenbarligen alls inte fallet. Villy Bergström blev pol. mag. i Uppsala 1963 och fil. lic. där 1973. Under tiden var han lärare på Uppsalainstitutionen. Bergström var knuten till IUI mellan 1965 och 1969 och skrev sin licentiatavhandling, om svensk ekonomisk politik, där.¹³³ Bergström disputerade 1981 på en avhandling om de svenska industriinvesteringarna under efterkrigstiden. Samma år blev han docent.¹³⁴ Mellan 1977 och 1984 forskade han på Arbetslivscentrum och mellan 1985 och 1995 var han chef för Fackföreningsrörelsens Institut för Ekonomisk Forskning (FIEF), innan han gick över till att vara chefredaktör för *Dala-Demokraten*, 1995–99. Hans karriär avslutades med posten som vice riksbankschef, 1999–2005.¹³⁵

¹²⁹ Åberg (1965).

¹³⁰ *Protokoll* (1965b).

¹³¹ Salaj (2009, s. 270).

¹³² Salaj (1968).

¹³³ Bergström (1969).

¹³⁴ Bergström (1982).

¹³⁵ För ett porträtt av Villy Bergström, se Lundahl (2019).

Gunnar Eliasson kom från Konjunkturinstitutet till IUI 1965. Han gav omgående ut en bok om investeringsfonderna¹³⁶ och disputerade ett par år senare på en avhandling om *Kreditmarknaden och industrins investeringar*.¹³⁷ Han blev närmast den som vidareutvecklade den av Schumpeter inspirerade och av Dahmén i Sverige etablerade entreprenörskapsforskningen. Eliasson lämnade IUI 1969 och blev chefsekonom vid Industriförbundet. Han återvände till IUI 1976 och var dess chef i hela 18 år. Därefter var han verksam som professor i industriell ekonomi vid KTH.

Per Silenstam, från statistiska institutionen i Umeå, anställdes 1965 men hann inte publicera något under den period vi behandlar. Han slutade 1969 och arbetade därefter på Institutet för arbetsmarknadsfrågor. Han var fortsättningsvis anställd vid Arbetsmarknadsstyrelsen där han, efter en sejour som länsarbetsdirektör i Uppsala län, blev överdirektör. Han avslutade sin bana som generaldirektör på Civildepartementet.

Bengt Rydén från Industriförbundet lockades 1966 av Lars Nabseth över till IUI med löfte om att få arbeta med ett forskningsprojekt som kunde leda till en avhandling. Forskningen kom att handla om förvärv och fusioner. Rydén var mycket produktiv. Han spottade redan under första året vid IUI ut sig ett tiotal artiklar och kunde 1971 disputeras vid Handelshögskolan på avhandlingen *Fusioner i svensk industri*.¹³⁸ Rydén framhåller, även om också han beskriver sig som en ”udda fågel” vid IUI, den betydelse skolningen vid IUI fick för hans fortsatta karriär.¹³⁹ Under den karriären var han chefredaktör för *Veckans Affärer*, vd vid SNS, chef för och därefter styrelseordförande vid Stockholms fondbörs. Han har därutöver haft ett flertal tunga styrelseuppdrag.

136 Eliasson (1965).

137 Eliasson (1967).

138 Rydén (1971).

139 Rydén (2009, s. 327).

DEN STORA KONSUMTIONS- UNDERSÖKNINGEN

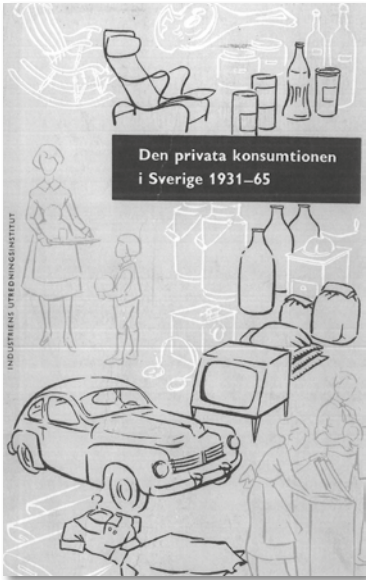
Under 1957 presenterades Industriens Utredningsinstituts stora konsumtionsundersökning, *Den privata konsumtionen i Sverige 1931–65*.¹ Studien, som leddes av Ragnar Bentzel, ingick i institutets kartläggning av de långsiktiga utvecklingslinjerna inom svensk ekonomi, vilken redan hade avkastat fyra verk, om befolkning och arbetskraftsförsörjning, svenskt distributionsväsende, svenskt transportväsende och den svenska inkomstfördelningen, redovisade i kapitel 5 och 11. Konsumtionsstudien var central för det större projektet, som syftade till att kasta ljus över de utvecklingsmöjligheter som stod till buds framför allt för den svenska industrin, men också för näringslivet som helhet och över de problem som skulle kunna uppkomma under de närmaste decennierna.² Den var också en pionjärstudie så till vida att den vilade på en explicit teoretisk grund och använde de bästa ekonometriska tekniker som existerade vid denna tid.

Den privata konsumtionen i Sverige består av två, sammanvävda, delar: en översikt av utvecklingen 1931–55 och en prognos över den förväntade utvecklingen av konsumtionen inom åtta varugrupper fram till 1965. Bakgrunden till studien utgjordes av den välståndsökning som svenskarna hade fått uppleva under den föregående tjugofemårsperioden, ”en välståndstegring, som knappt har något motstycke i det förgångna”.³ Detta hade i sin tur haft stark inverkan på konsumtionen. Denna hade ökat kvantitativt, varu- och tjänstekvaliteten hade höjts och nya varor och tjänster hade tillkommit. Framtiden såg ljus ut. Trenden skulle förmodligen fortsätta.

1 Bentzel m.fl. (1957).

2 Ragnar Bentzel sammanfattade några preliminära resultat i Bentzel (1955b) och (1956c) och den färdiga studien i Bentzel (1958). I en artikel från 1957 om den framtida konsumtionsutvecklingen redovisade Göran Albinsson också en del resultat från *Den privata konsumtionen i Sverige 1931–65* och lät sin humor skymta fram: ”Det absolut viktigaste för en prognosmakare är, att han gör sina prognoser på ett sådant sätt, att det absolut inte kan efteråt kontrolleras, hur de utfallit. Ett sådant syfte uppnås genom att prognosen förses med förbehåll eller göres betingad” (Albinsson 1957a, s. 5).

3 Bentzel m.fl. (1957, s. 1).

En heltäckande konsumtionsstudie.

UTVECKLINGEN 1931–55

I bokens inledande kapitel gör Ragnar Bentzel en översiktlig genomgång av hur konsumtionen hade utvecklats mellan undersökningens startår, 1931, och det sista år för vilket data var tillgängliga, 1955. BNP hade ökat från knappt nio miljarder kronor till 49 miljarder i löpande priser. Samtidigt hade den privata konsumtionen ökat från sex till 28 miljarder. Dess andel av nationalprodukten hade således sjunkit från mellan 70 och 75 procent på 1930-talet till 57–58 procent 1951–55, medan den offentliga konsumtionen hade ökat sin del. Konsumtionsökningen var till största delen ett resultat av prisstegringar – 150 procent över perioden – medan volymen endast hade fördubblats. Per capita-konsumtionen hade volymmässigt ökat med 60 procent eller 2 procent om året.

I undersökningen delades konsumtionen upp i åtta huvudgrupper: livsmedel, bostad, beklädnad, hemutrustning, hushållstjänster, resor, rekreation och slutligen sjukvård och hygien. Volymmässigt hade alla grupper utom hushållstjänster ökat. Bentzel redovisar också hur deras andelar av den totala konsumtionen hade utvecklats. Livsmedel låg stabilt runt 40 procent, medan bostadsandelen hade sjunkit från 20 procent 1931 till 14 procent 1946 och därefter förblivit konstant. Bostadspriserna hade sjunkit relativt sett, vilket kompenserade för volymökningen. Även beklädnadsandelen var stabil, 14–15 procent, med undantag för åren närmast efter kriget då den uppdämda efterfrågan släpptes fram. Den heterogena gruppen hemutrustning, som innefattade allt från möbler till vispar, musikinstrument och klockor, svarade för 5–8 procent under perioden. Köpen hade

ökat, räknat i volym, fram till slutet av 1940-talet för att därefter övergå i ren stagnation. Hushållstjänsternas – en liten grupp – andel hade sjunkit från 3,6 till 2,5 procent. Hembiträdenas antal var betydligt lägre 1955 än 1931. Däremot reste folk mer, vilket avspeglades i en ökning av utgiftsandelen från sex till 10 procent. Bilismen hade slagit igenom. Dess volymindex hade ökat mycket snabbare än alla de andra gruppernas. Bentzel betecknade ”utvecklingen på motorfordonens område” som ”lavinartad”.⁴ Gruppen rekreation (sportartiklar, leksaker, nöjen) hade ökat från 4 till 6 procent av totalkonsumtionen. Även utgiftsandelen för sjukvård och hygien hade ökat, från 4,3 till 5,3 procent. Med två undantag framstod efterkrigstidens utveckling som en fortsättning på trenderna från 1930-talet. Undantagen var beklädnadsvarornas och hemustrutningens volymmässiga stagnation från 1950.

I en andra indelning skiljer Bentzel mellan varaktiga och icke varaktiga varor och personliga och icke-personliga (bostäder, kollektiv transport, post, telefon, radio, tv) tjänster. De varaktiga varorna hade ökat mest i volym. Den var fyra gånger så stor 1955 som 1931. Återigen låg förklaringen i bilismen. Däremot hade de personliga tjänsterna haft det svårt: hembiträden, skraddare och skomakare hade besvärligt att hålla ställningarna. Det hjälpte inte att läkare och tandläkare kompenserade. Under efterkrigstiden hade volymen för gruppen som helhet minskat.

Bentzel drog slutsatsen att konsumtionsutvecklingen i Sverige 1931–55 uppvisade ett antal regelbundenheter. Det hade ägt rum en förskjutning från nödvändighetsvaror till varor av mera umbärlig karaktär. Strävan att underlätta hemarbetet hade satt sina spår i en ökad andel färdigvaror på råvarornas bekostnad och hushållsmaskiner köptes i ökad utsträckning. Denna utveckling kunde härledas till inkomstökningen. De personliga tjänsterna hade relativt sett gått tillbaka p.g.a. en oförmånlig prisutveckling. Nya varor – radio, bilar, konstfiberkläder – hade vunnit insteg. Efterfrågan på dessa hade ökat mycket snabbt under introduktionsfasen.

DEN TEORETISKA GRUNDVALEN

Den privata konsumtionen i Sverige är en på flera sätt föredömlig studie eftersom den inte bara redovisar resultaten av beräkningarna utan dessutom explicit diskuterar den ansats som använts, så att läsaren lättare kan bilda sig en uppfattning om tillförlitligheten hos resultaten. Bentzel redogör klart och pedagogiskt, utan att hemfalla till tekniskt fikonspråk, för de teoretiska överväganden på vilka studien baserades. Den grundades på den traditionella konsumtionsteorin, där kon-

⁴ Ibid., s. 13.

sumenten väljer vad han vill ha med utgångspunkt från en given budget (inkomst), varornas pris och hans preferenser. Härigenom maximerar han nyttan av sin konsumtion. Bentzel visar hur konsumtionsutgifterna förändras när inkomsterna ökar eller minskar, i enlighet med de olika varornas inkomstelasticiteter och han går igenom vilka effekter relativa prisförändringar får, beroende på om varorna är substitut- eller komplementvaror, med hjälp av begreppen pris- och korselasticiteter. Den traditionella konsumtionsteorin är atemporal, men många konsumtionsbeslut har en tidsdimension. Bentzel hänvisar därför också till den grundläggande intertemporala valhandlingsteorin, där konsumtion och nytta i nuet vägs mot konsumtion och nytta längre fram, men avvisar den som irrelevant, därför att konsumtionsundersökningen inte befattade sig med sparande.

Däremot gick det inte att komma runt de speciella problem som är förbundna med existensen av varaktiga konsumtionsvaror som avkastar tjänster under en längre tid. Det konsumenten förbrukar är inte varan utan de tjänster den avkastar, kvantiteterna motsvaras av varornas utnyttjandegrad (t.ex. antalet körda mil i bilfallet) och priset av enhetskostnaden. Inköpsbeslutet är emellertid inte analogt. Konsumenten kalkylerar visserligen bilens alternativkostnad. Vad skulle han kunna få om han köpte något annat? Men att resonera i termer av inkomstelasticitet blir meningslöst, för konsumenten köper ingen bil om han inte har nått upp till en sådan inkomst att han känner sig ha råd att göra det. Det finns en "kritisk punkt" på inkomstskalan. Den är delvis betingad av storleken på enhetskostnaderna för bilutnyttjandet. Eftersom bilinnehav är förenat med fasta eller halvfasta kostnader, som skatt, försäkring och ränta på nerlagt kapital sjunker enhetskostnaden för att utnyttja bilen med utnyttjandegraden. Det lönar sig bättre för konsumenten att köpa bil ju mer han kan använda den. Ovanstående gäller för ett förstagångsköp. Huruvida konsumenten senare vill byta sin varaktiga konsumtionsvara, t.ex. köpa en senare bilmodell, bestäms av hans inkomst och hans merkostnad. Här blir dessutom beskaffenheten hos den gamla bilen en avgörande faktor. Bilen förslits av användning. Vilket pris kan han få om han säljer den och köper en annan bil i stället?

Bentzel diskuterar också vad som bestämmer den totala marknadsefterfrågan: inkomster, priser och preferenser. Inkomstelasticiteten blir i detta fall ett vägt genomsnitt av de individuella konsumenternas elasticiteter liksom priselasticiteten. Den blir också beroende av konsumenternas antal och av inkomstfördelningen i samhället, via de olika konsumenternas marginella konsumtionsbenägenheter. Slutligen går Bentzel igenom vad som bestämmer konsumenternas preferenser, å ena sidan "yttre" faktorer som bostadsort, familje- och arbetsförhållanden, å andra sidan "inre", bestämda genom arv eller miljöpåverkan, t.ex. via grupptillhörighet, faktorer som studeras av psykologer och sociologer. Vad hän-

der med konsumtionen när till exempel arbetstiden förkortas, giftermålsåldern sänks och nya varor introduceras? Hur påverkas konsumenternas preferenser av det faktum att de interagerar med andra individer? I vilken utsträckning förekommer ”iögonfallande konsumtion” eller ”prestigekonsumtion” (*conspicuous consumption*)? Hur ser introduktionsförloppet ut för nya produkter? Är konsumtionsvanorna trögrörliga, så att t.ex. en inkomstsänkning inte får till resultat att konsumtionen av vissa varor går ner?

PROGNOSMETODIKEN OCH DET STATISTISKA MATERIALET

Efter teorigenomgången presenterar Bentzel den prognosmetodik som används i konsumtionsstudien. Prognoser kan begränsas till ett angivande av i vilken riktning konsumtionen kommer att utvecklas, men upplägningen av *Den privata konsumtionen i Sverige* var mer ambitiös än så. Den syftade till kvantitativa, numeriskt preciserade, utsagor. Utgångspunkten för prognosen var två alternativa antaganden om hur snabbt den totala konsumtionen skulle komma att växa fram till 1965, med 2 respektive 3 procent per år, dvs. med 22 respektive 34 procent över hela prognosperioden.

För att prognosen skulle bli meningsfull måste den baseras på någon form av modell av den ekonomiska verkligheten, men modellen måste vara starkt förenklad. Annars skulle det bli ogörligt att skatta den. Endast de oberoende variabler som var av dominerande betydelse borde tas med. Övriga variablers inverkan fick i stället komma in i den statistiska feltermen, ”restvariabeln”, som Bentzel kallar den, och på denna måste läggas vissa begränsningar för att den valda skattningsproceduren skulle fungera. Det gällde också att hitta en matematisk funktionsform och rimliga värden på de i prognosekvationen ingående konstanterna, antingen utifrån historiska tidsserier eller från liknande undersökningar i andra länder.

Det statistiska materialet till undersökningen hämtades från marknadsstatistik (hur mycket som sålts) och budgetstatistik (hur mycket som köpts). Den förra typen av data var i regel tillgänglig i form av tidsserier medan den senare i regel fanns enbart för enstaka år. Direkta tidsserier var att föredra, men ibland måste de kompletteras med annat material – tidsserier för andra variabler än de som ingick i modellen men som samvarierade med de senare, t.ex. serier från andra länder – marknadsstatistiskt material som inte förelåg i tidsserier (jämförelser mellan länder på olika inkomstnivåer) och budgetstatistiskt material som belyste skillnader i konsumtionsmönstret mellan olika orter, familjer med olika antal barn, olika inkomstläge och olika ålder.

Bentzel redogör också för den varugrupsindelning som användes i studien. Grundprincipen var att de valda grupperna skulle ansluta till den underliggande konsumtionsteorin, men såväl det befintliga statistiska materialet som beräkningsekonomiska faktorer gjorde att man fick söka sig fram till en hanterbar kompromiss mellan de tre övervägandena. Att komma fram till konsumerade kvantiteter för de olika varugrupperna var inte heller enkelt. De data som förelåg var värddata – hur mycket som spenderats på olika grupper. Det gällde att konstruera både ett prisindex och ett kvantitetsindex (vars produkt var lika med index för utgiftssumman). Grupperna borde definieras på ett sådant sätt att prisvariationer inom gruppen inte påverkade efterfrågan, utan denna bestämdes av å ena sidan prisindex för hela gruppen, å andra sidan priserna på varor utanför gruppen, helst varor vars priser varierade proportionellt. Alternativt kunde man sammanföra komplementvaror som konsumerades i mer eller mindre fixa proportioner, varor som var nära substitut till varandra men inte till varor utanför gruppen, eller varor som ingick i en ”planeringsgrupp”, till exempel ”den ofta klart fixerade grupp av varor, som – enligt seden i många hem – betalas med hustruns hushållspengar”.⁵

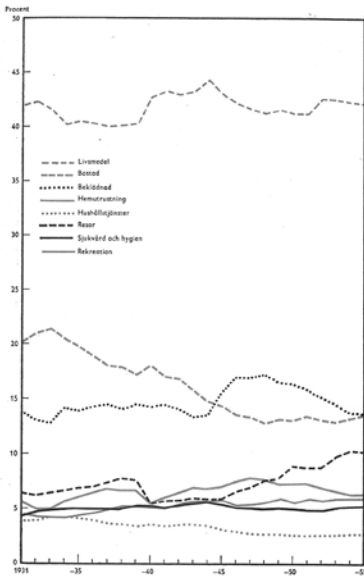
Bentzel tillbakavisade användningen av fastbasindex, eftersom varusammansättningen varierade över tiden. Såväl pris- som kvantitetsindexen definierades i stället som kedjeindex där vikterna varierade från en period till nästa. En ”dubbel” gruppindelning gjordes, först en indelning i åtta olika ”huvudgrupper” och därefter en ytterligare indelning i ”undergrupper”. De åtta huvudgrupperna var:

1. livsmedel
2. bostad
3. beklädnad
4. hemutrustning
5. hushållstjänster
6. resor
7. rekreation
8. sjukvård och hygien

Det gällde också att komma fram till en rimlig gränsdragning mellan privat och offentlig konsumtion. Utredningen definierade privat konsumtion som ”alla av privatpersoner gjorda köp av varor och tjänster, vilka av köparen inte använts i förvärvssyfte”, värderade till marknadspris.⁶ Knepigare var att hantera de varaktiga varorna. Det var principiellt fel att räkna inköpen och inte förslitningen som konsumtion, men i praktiken stod ingen annan utväg till buds.

⁵ Ibid., s. 96.

⁶ Ibid., s. 98.

Huvudgruppernas utgiftsandelar 1931–55.

Källa: Bentzel m.fl. (1957, s. 7).

De inkomstelasticiteter som räknades fram var inte ”renodlade”. Samtidigt som inkomsterna steg utvecklades ett antal andra variabler i samma riktning, t.ex. fördelningen mellan landsbygds- och stadsbefolkning och antalet husmödrar i förvärsarbete. Deras inflytande borde strängt taget ha beräknats separat, men detta spelade ingen roll för studien, eftersom det handlade om en prognos. Bentzel såg det i stället som en fördel, eftersom de ”uppblandade” elasticiteterna gav bättre prognoser än vad ”rena” inkomstelasticiteter skulle ha gjort. En tänkbar felkälla var däremot att sparandet inte fanns med i bilden. Inkomsten likställdes med den totala konsumtionen.

LIVSMEDEL

Livsmedelskonsumtionen avhandlades av Odd Gulbrandsen. Denna huvudgrupp delades upp i vegetabilier, animalier och övriga livsmedel (alkoholhaltiga och icke alkoholhaltiga drycker samt tobak). Deras utgiftsandel var ungefär densamma 1955 som 1931, runt 42 procent av den totala konsumtionen, och trenden var ungefär densamma för alla tre undergrupperna: en ökning med 1 procent per år. Störningarna och ransoneringarna under krigsåren höll tillbaka animaliekonsumtionen och ökade förbrukningen av vegetabilier kraftigt. Under efterkrigstiden fortsatte däremot trenden från 1930-talet. Frukt och grönsaker hade blivit populära. Deras konsumtion per capita hade fördubblats medan den totala livsmedelskonsumtionen per capita hade ökat med 60 procent. Kaloriintaget per

capita hade varit konstant större delen av perioden, med undantag för perioden mellan 1950 och 1955 då det sjönk med 1 procent per år.

Kosten hade blivit mer allsidig och en förskjutning hade också ägt rum från baslivsmedel till mera delikatessbetonad konsumtion. Detta berodde dels på att nya råvaror hade introducerats, dels på att förädlingsgraden hos de konsumerade livsmedlen hade ökats. De livsmedel som hade högst inkomstelasticiteter var bröd och bakverk, förtäring utanför hemmet, frukt och grönsaker, socker, choklad, kryddor, och vin och sprit. För livsmedelsgruppen som helhet var inkomstelasticiteten 0,8 och för de egentliga livsmedlen 0,7. Den svenska livsmedelskonsumtionen uppförde sig inte riktigt i enlighet med Engels lag: livsmedlens utgiftsandel sjunker när inkomsten stiger. I Sverige var andelen i stort sett oförändrad, vilket Gulbrandsen förklarade med prisstegringar, nya varor, högre förädlingsgrad som resultat av att allt flera husmödrar hade sökt sig ut på arbetsmarknaden och att hembiträdenas antal hade minskat. Deras tjänster hade ersatts av livsmedelsindustrins. Sammanfattningsvis gav inkomst- och prisutvecklingen en tillfredsställande förklaring till livsmedelskonsumtionens utveckling i Sverige.

Gulbrandsen gjorde också en prognos för livsmedelskonsumtionens framtida utveckling, under olika förutsättningar. Inkomsterna förutsattes öka med 2 eller 3 procent per år och livsmedelspriserna antogs antingen förbli oförändrade i förhållande till priserna på andra varor eller stiga med 6 procent över hela perioden, relativt sett. Prognosen utgick inte från den observerade konsumtionen 1955, utan från en "normaliserad" konsumtion, där man rensat bort tillfälliga förändringar i vissa poster just det året genom att sätta in inkomst- och prisdata för 1955 i den prognosekvation som räknats fram för perioden sedan 1931.

Resultatet av prognosen var att livsmedlens utgiftsandel kunde förväntas sjunka något i de flesta prognosalternativen, 2,6 procentenheter vid en treprocentig inkomstökning och 1,5 vid en tvåprocentig, när prognosen baserades på utvecklingen inom var och en av de 14 undergrupperna inom livsmedel och 1,4 respektive 0,7 procentenheter lägre när prognosen gjordes på huvudgruppen som helhet. Nedgången betingades av en sjunkande utgiftsandel för de egentliga livsmedlen. Dryckerna och njutningsmedlen behöll sin andel, men inom gruppen förväntades en kraftig förskjutning äga rum. Vin- och spritkonsumtionen beräknades öka med 35 procent vid den högre inkomstökningen och 22 procent vid den lägre. (Motboken hade slopats 1955.)

Att förutsäga den framtida prisutvecklingen var vanskligt. Mycket berodde på jordbrukspolitik. Inkomstmålet – att bönderna skulle ha med andra "jämförbara" grupper likvärdiga inkomster – beräknades redan ha uppfyllts. Därför var inga större relativa prisstegringar att vänta på inhemskt producerade livsmedel. Att sja om importprisernas utveckling var ännu svårare. Skatter, framför allt på

alkohol och tobak, men även på övriga drycker och choklad, hade under perioden 1931–55 verkat i höjande riktning, men mot dem måste man ställa livsmedelssubventionerna. Vilken den framtida skatte- och subventionspolitiken skulle bli var svårt att veta. Resonemanget utmynnar i vaga slutsatser. Det var ”ej uteslutet att det kan komma att finnas vissa tendenser till en relativ prisstegring” mellan 1955 och 1965, men den skulle troligen bli svagare än under den föregående tjugofemårsperioden.⁷

Kaloribehovet var tillfredsställt i Sverige, till och med övertillfredsställt, så Gulbrandsen höll för troligt att förbrukningen av kaloririka livsmedel skulle öka i svagare takt eller minska snabbare än tidigare. Den ökade vidareförädlingen av livsmedel skulle troligen fortsätta. Landsbygdsbefolkningen flyttade i ökad utsträckning till städerna och hushållen delades i utsträckning upp (”hushållsprängning”). Antalet enpersonshushåll skulle komma att öka. Livsmedelstekniken var under utveckling: djupfrysta varor och juicer.

Allt som allt tydde prognosen på en liten minskning av livsmedlens utgiftsandel: till 40 procent vid den långsammare inkomstutvecklingen och 39 procent vid den snabbare.

BOSTÄDER

Kapitlet om bostadskonsumtionen – uppdelad på bostad och bränsle och lyse – är skrivet av Göran Albinsson. Bostadskostnadernas andel av de totala konsumtionsutgifterna hade sjunkit från 20 till 14 procent 1931–55. Anledningen var att bostadspriserna sjunkit, framför allt genom införandet av hyresreglering 1942, samtidigt som bostadsbeståndet hade ökat från 1,6 till 2,5 miljoner. Icke desto mindre (inte minst tack vare hyresregleringen, som vi ska komma tillbaka till i kapitel 22) rådde bostadsbrist. I slutet på 1955 var 106 000 personer som saknade egen lägenhet registrerade. Bostadsstandarden hade stigit. 1930 fanns det i genomsnitt 3,6 personer per lägenhet. 1955 var siffran 2,9. Äldre lägenheter hade moderniserats. Vatten och avlopp, centralvärme, badrum och wc hade blivit vanligare. Ved hade ersatts, först av koks (i samband med införandet av centralvärme) och därefter, i de större tätorterna, av eldningsolja. Index för bostadsstandarden hade ökat från 100 1930 till 126 1955.

Efterfrågan på bostäder hade ökat. Avfolkningen av landsbygden hade såväl ökat antalet efterfrågade lägenheter som ändrat den geografiska fördelningen av efterfrågan. Det som i grunden bestämde efterfrågan var antalet hushåll i landet. Albinsson redovisar hushållskvoter för olika ålders- och civilståndsgupper enligt 1945 års bostadsräkning. Hushållskvoten definierades som det procentuella anta-

⁷ Ibid., s. 153.

let personer med egen lägenhet inom respektive grupp. De gifta hade kvoter som låg nära 100 procent och för de ogifta var kvoterna korrelerade med åldern. Demografiska förhållanden förklarade ungefär 70 procent av efterfrågeökningen på bostäder mellan 1930 och 1955. Ökade inkomster stimulerade bostadsefterfrågan. "Antalsefterfrågans" inkomstelasticitet beräknades till 0,3. Kvalitetsaspekterna var också viktiga. Albinsson hänvisar till de elasticitetsberäkningar som hade gjorts av Stig Rydorff för Stockholm 1945.⁸ De visade att kvalitetsfaktorn svarade för mellan 50 och 60 procent av hyresutgifternas inkomstelasticitet, som låg mellan 0,3 och 0,4. IUI-forskarna hade också låtit göra en specialbearbetning av materialet från 1952 år levnadskostnadsundersökning, vilket resulterade i en inkomstelasticitet på 0,72, med en lägre siffra för Stockholm: 0,49. Ragnar Bentzel gjorde dessutom en skattning av inkomstelasticiteten för bostadsstandard baserad på tidsseriedata i stället för tvärsnittsdata, vilket gav en högre siffra: 0,93.

Jämförs tidsserieelasticiteten på 0,93 med de värden som erhållits från tvärsnittsundersökningarna, finner man, att den är högre än vad dessa undersökningar ger vid handen. Detta är knappast förvånande. Den undersökta perioden har ju kännetecknats dels av en ökning av tjänstemannagrupperna, dels av en folkvandring från lägre till högre dyrorter. Dessa dynamiska inslag har verkat höjande på inkomstelasticiteten.⁹

Prognosen för utvecklingen fram till 1965 pekade på en ökning i efterfrågan på antalet lägenheter med 10,3 procent vid en årlig inkomstillväxt på 2 procent och 13,3 procent vid en treprocentig tillväxt, vilket i sin tur implicerade ett nybyggnadsbehov på 580 000 respektive 650 000 lägenheter, eller 58 000 respektive 65 000 per år.

KLÄDER

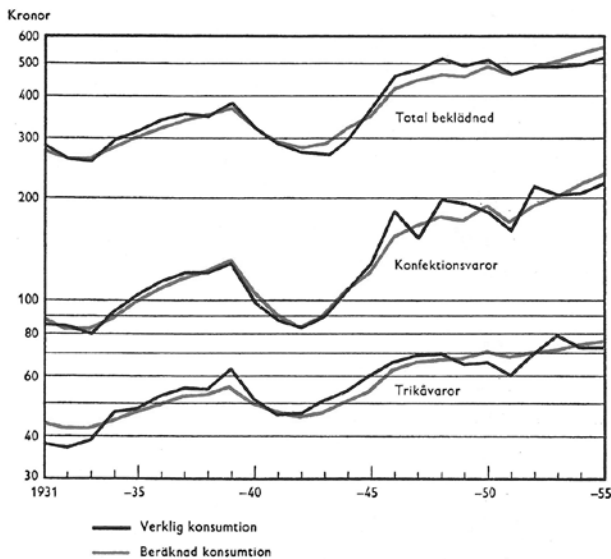
John Ekström svarade för kapitlet om "beklädnad". Kläder utgör ett mellanting mellan varaktiga och icke-varaktiga konsumtionsvaror. De kan lagras och hushållet har i regel en stor egen "lagerhållning" av dem. Deras förbrukningstid är däremot inte entydigt bestämd av deras fysiska egenskaper, utan faktorer som modetväxlingar och social påverkan spelar in. Strumpor och underkläder är ofta billiga och köps ofta och på ett sätt som liknar inköp av dagligvaror. Produkter som överrockar, kostymer och dräkter är däremot dyra och köps mera sällan. Bland undergrupperna skilde sig skor från övriga varor genom att det inte fanns några

⁸ Rydorff (1955).

⁹ Bentzel m.fl. (1957, s. 185–186).

substitut för dem. Garner och tyger, trikåvaror och konfektionsvaror var däremot i större eller mindre utsträckning att betrakta som substitut för varandra. Den sista undergruppen, ”övriga beklädnadsvaror” var närmast en restpost. Där återfanns hattar och mössor, päls- och skinnkläder men även handväskor.

Beklädnadspostens utgiftsandel hade varit konstant mellan 1914 och 1952, runt 13 procent, enligt de budgetundersökningar som gjorts de åren. Konsumtionsundersökningens tidsserier pekade däremot på en andel på strax över 14 procent under de flesta åren av 1930-talet, en nedgång under kriget följt av en kraftig ökning under de första efterkrigsåren, till en topp på över 17 procent 1948, varefter andelen sjönk tillbaka till 1930 års nivå. Konfektionsgruppen hade ökat kontinuerligt, från mindre än 4 procent 1930 med en procentenhet under förkrigstiden och ytterligare en procentenhet efter kriget. Garnernas och tygernas andel hade fluktuerat men den långsiktiga trenden hade varit negativ. Skodonens andel hade sjunkit både under kriget och under efterkrigstiden. Allt som allt hade dessa olika tendenser tagit ut varandra.

Verklig och beräknad klädkonsumtion per capita 1931–55.
Källa: Bentzel m.fl. (1957, s. 221).

Utgiftsandelarna gav dock inte någon rättvisande bild av hur klädkonsumtionen utvecklats över tiden. Volymutvecklingen hade varit betydande, 3,5 procent per år mot 2,5 för den totala konsumtionen. Förbrukningen av konfektion och trikåvaror hade vuxit starkt under 1930-talet, innan kriget med åtföljande avspärrning, råvaruransonering och kvalitetsförsämring hade bromsat konsumtionen. Så fort kriget var slut ökade den emellertid snabbt. Alla beklädnadsgrupper utom

skor hade redan 1945 uppnått eller passerat förkrignivån. Ökningen av textilimporten var en av de främsta orsakerna till att importreglering infördes 1947.

Utvecklingen av klädkonsumtionen var intimt förbunden med inkomstutvecklingen. Tvärsnittsdata från budgetundersökningarna 1933 och 1955 pekade på en inkomstelasticitet för beklädnadsgruppen som helhet på 1,0–1,1 och tids-serieanalysen gav en siffra på 1,4. Inkomst- och pridfaktorer kunde tillsammans tillfredsställande förklara utvecklingen. De avvikelser som fanns var ”underkonsumtionen” under krigsåren och den av denna betingade ”överkonsumtionen” under de första efterkrigsåren. Skokonsumtionens inkomstelasticitet var i sin tur lägre, 0,41, om krigsåren undantogs. Skillnaden mellan könen var betydande. 1952 års budgetundersökning pekade på en inkomstelasticitet för damskor på 0,52 medan siffran för herrskor var –0,11.

Konfektionsvarorna hade utvecklats starkt och svarade för inte mindre än 45 procent av all klädkonsumtion 1955. Inkomstelasticiteten, skattad från tidsserie-data, låg runt 1,9. Det var uppenbart att en strukturförändring hade ägt rum:

Vi har ... benämnt konfektion och trikå ”nya” varor, och de är nya i det avseendet, att konsumenten kan i marknaden direkt erhålla konsumtionsfärdiga artiklar. Man köper inte längre garner för att själv sticka strumpor eller ylletyg för att gå med detta till skräddaren. (Krigsåren kan ur dessa synpunkter ses såsom ett recidiv i tidigare beklädnadsvanor.) Slutbearbetningen, som tidigare helt utfördes i hemmet eller i hantverksmässig skala, har i allt större utsträckning framflyttats före detaljistledet. Denna tendens, som icke är unik för beklädnadsgruppen, kan betecknas som en sista fas av den industrialiseringsprocess, som överfört hemanarbetet till industrin. Från efterfrågesidan är denna betingad av kända faktorer såsom ökade löner för hantverkare och hemhjälp och med ökad inkomst allt högre värdering av husmoderns fritid.¹⁰

Medan utvecklingen under 1930-talet snarast var ”kvantitativ” – konsumenterna köpte flera plagg – låg efterkrigsutvecklingen mest på den ”kvalitativa” sidan:

Ett närliggande exempel på sådan kvalitativ omvandling är konsumtionen av damstrumpor. ”Silkestrumpor”, ursprungligen av natursilke och sedan alltmera av rayonsilke, visade under 1930-talet och kriget en fortgående kvantitativ ökning – en helt normal introduktionscykel för en vara som från lyxvarustadiet sprider sig till allt större köparkategorier. Efter kriget introducerades nylonstrumporna, först såsom import från USA och närmast på den ”svarta” marknaden. På mindre än tre år hade praktiskt taget hela konsumtionen övergått till nylon.¹¹

¹⁰ Ibid., s. 215.

¹¹ Ibid., s. 216.

Som man skulle förvänta sig hade samtidigt konsumtionen av garner och tyger minskat.

Prognosen för klädkonsumtionen 1965 vilade på ett antagande om en nedgång av det relativa klädpriset med 10 procent. När prognosen gjordes på bekläd-nadsgruppen som helhet erhöles en inkomstelasticitet på 1,39. Den volym som räknades fram skilde sig bara marginellt från den som erhöles genom att skatta inkomstelasticiteterna för varje undergrupp och summera resultaten. I båda fallen hamnade utgiftsandelen runt 14–15 procent.

HEMUTRUSTNING

Den som analyserade varugruppen ”hemustrustning” var Kurt Eklöf. Gemensamt för gruppen var att varorna användes i hemmet och att de var varaktiga. Gruppen var tämligen heterogen: heminredningstextilier, möbler och belysningsarmatur, ur och guldsmedsvaror, glas och porslin, järnvaror, radioapparater, symaskiner, musikinstrument, konst och antikviteter, och slutligen dammsugare. Utgifts-andelen för hela gruppen hade fluktuerat, med toppar 1937–39, 1946–48 och vågdalar 1932–33, 1940–41 och en nedgång också till 1954–55. Räknat över hela perioden hade konsumtionsvolymen ökat med 132 procent, dvs avsevärt snabbare än den totala konsumtionsvolymen (92 procent).

Utgifterna för hemustrustning för ett givet år varierade starkt mellan hushål-len, vilket inte förvånade Eklöf, eftersom det rörde sig om sällanköpsvaror. Situa-tionen komplicerades av att konsumenterna hade ett ”lager” av hemustrustnings-varor. Eklöf skiljer på ersättnings- och nyinköp. Nyinköpen företogs när hushål-len hade uppnått en viss inkomstnivå, medan ersättningsköpen bestämdes av en mera komplicerad uppsättning variabler. Hemustrustning konsumeras av hushål-let som helhet, och bestäms därför till stor del av antalet hushåll i befolkningen, deras åldersfördelning, giftermålsfrekvensen. Hushåll som hade bildats de tre senaste åren hade betydligt högre utgifter för hemustrustning än övriga hushåll. ”Den utpräglade anskaffningsperioden för hemustrustningsvaror inträffar vid äktenskapets ingående och de första åren därefter.”¹² Så småningom inställer sig ett behov av ersättningsköp och kanske också ytterligare nyinköp när familjen och inkomsterna växer.

Prisfaktorer hade ingen större inverkan på inköpen av hemustrustningsvaror, eftersom det relativa priset på de senare inte hade förändrats mer än marginellt mellan 1935–40 och 1955. Dammsugare, symaskiner och radioapparater hade dock blivit billigare, som en följd av den tekniska utvecklingen. Samtidigt hade dock inkomsterna stigit, och det var inte möjligt att statistiskt skilja på de båda

¹² Ibid., s. 240–41.

effekterna. Härtill kom att t.ex. radioapparater hade genomgått ett introduktionsskede, dvs att de var att betrakta som ”nya” varor för vilka inkomsterna och förändringarna i hushållsstrukturen inte lämnade någon tillfredsställande förklaring av inköpen.

Det gick inte att förklara utvecklingen av den totala hemutrustningsvolymen med inkomster och priser. De olika skattningarna av inkomstelasticiteten skilde sig för mycket åt och hemutrustningsgruppens prisutveckling följde den genomsnittliga konsumentprisutvecklingen väl. Giftermålsfrekvensen gav bättre resultat, vilket bekräftades av intervjuer med branschfolk. Hälften av alla möbelköp ägde rum i samband med giftermål, framhöll specialisterna. En hypotes som var populär vid den tid då konsumtionsstudien utfördes var att det ökade bilnehavet skulle ha tagit sig uttryck i att konsumtionen av andra varor hade minskat, men det tillgängliga datamaterialet tydde inte på det.

Eklöf hade räknat fram inkomstelasticiteter för de olika undervarugrupperna, men han drar slutsatsen att de inte lämnade någon tillfredsställande förklaring till utvecklingen. Konsumtionen av glas och porslin var prisbetingad. Även för hemtextiliernas del verkade priserna, tillsammans med giftermålsfrekvensen, spela en viss roll, men den oförklarade residualen blev relativt stor i båda fallen. Även beträffande möbler blev restposten stor.

Den dåliga anpassningen försvårade givetvis prognosen. Icke desto mindre drar Eklöf slutsatsen att de förklaringar han fått fram till såväl huvudgruppens som undergruppernas volymutveckling var ”någorlunda goda”,¹³ med undantag för dammsugare och symaskiner, där introduktionsfasen störde bilden, vilket han förmodade också skulle bli fallet med televisionen. Med inkomstutvecklingen (totala konsumtionsutvecklingen) som utgångspunkt (3-procentsalternativet) beräknade han en 78-procentig volymökning per capita för gruppen som helhet fram till 1965. Om den årliga inkomstutvecklingen skulle komma att stanna på 2 procent skulle ökningen sjunka till 51 procent. Efter att på motsvarande sätt ha gått igenom alla undergrupper konkluderar Eklöf att, med undantag för symaskiner, radioapparater och dammsugare, de föregående tjugofem årens konsumtionstrender skulle fortsätta, drivna framför allt av de stora undergrupperna heminredningstextilier och möbler.

HUSHÅLLSTJÄNSTER

En ännu mer heterogen grupp än hemutrustning var ”hushållstjänster”. Dit fördes arbetshjälp i hemmet, tvätt och bad (i offentliga inrättningar), porto, telefon, telegram och radiolicenser (samt framtida tv-licenser). Eklöf, som svarade för

¹³ Ibid., s. 261.

analysen, konstaterar att det knappast fanns några skäl att analysera konsumtionsutvecklingen för gruppen som helhet. Det var inte meningsfullt.

Avlönad arbetshjälp i hemmet var en grupp tjänster som minskade. De som hade hembiträden var de rikare hushållen och i viss mån även de äldre åldersgrupperna. Arbetshjälpens relativa pris hade stigit med 75 procent mellan 1935 och 1955 och konsumtionsvolymen per capita hade sjunkit med nästan 70 procent. Även så var hushållsarbete att betrakta som förhållandevis lågt avlönat. Yrket hade dessutom låg status. Eklöf räknade därför med att konsumtionen av hushållstjänster skulle fortsätta att minska fram till 1965.

Det mesta arbetet med tvätt och bad utfördes i hemmen, inte mindre än 95 procent av tvätten, men volymen inköpta tjänster hade legat stilla sedan 1950 och Eklöf antog att detta skulle fortsätta även framöver. Antalet telefoner hade tredubblats, antalet brevöversändelser fördubblats och antalet telegram ökat med 50 procent sedan 1930. Eklöf höll för troligt att brevöversändelserna skulle fortsätta att utvecklas på samma sätt, medan det framför allt för telefonernas del var mera komplicerat. Abonnemangstätheten ökade starkt i ett ganska litet inkomstintervall. Eklöf förväntade sig inte något fast samband mellan inkomster och telegiffter. Radiolicenser, slutligen, var en obetydlig utgiftspost, och det troligaste var att televisionen i fortsättningen skulle stå för övervägande delen av ökningen av antalet licenser. Allt som allt verkade det som om hushållstjänsternas utgiftsandel skulle stabiliseras runt 1955 års nivå.

RESOR

Till resegruppen räknades alla de varor och tjänster som konsumenterna utnyttjade för att förflytta sig, dvs. bilar, motorcyklar, mopeder och cyklar, utlägg för drift och underhåll av dessa och dessutom de tjänster som levererades av järn- och spårvägar, bussar, båtar och taxibilar. Flygresor och privatägda båtar gick inte att ta med i brist på data. Analysen, som hade utförts av Bentzel och Karl-Olov Samuelsson, gav vid handen att ingen annan huvudgrupp hade ökat sin utgiftsandel så starkt som resegruppen: från 6,4 procent i början av 1930-talet till drygt 10 procent 1955. Den volymmässiga ökningen var ännu mycket större: fyra gånger så stor det senare året som 1930. Expansionen hade börjat under 1930-talet, men hänförde sig till största delen till efterkrigsperioden.

En strukturförändring hade ägt rum. Det var motorfordonens andel som hade gått upp, medan utgiftsandelen för kollektivtrafiken, med undantag av bussresor, hade gått ner. Antalet inköpta bilar 1955 var inte mindre än 13 gånger så stort som 1931, och det var inköpen (och inte driftsutgifterna) som svarade för den största delen av den ökade utgiftsandelen. Expansionen hade ägt rum under två perioder: åren närmast före kriget och åren efter 1950, medan depressionsåren och, framför

allt, krigsåren ledde till en nedgång i den registrerade bilparken. (Under kriget minskade den från 180 000 till mellan 30 000 och 40 000 som ett resultat av brist på drivmedel och däckgummi.) Importrestriktioner och bensinransonering fördröjde återhämtningen till åren efter 1950, men i slutet av 1955 uppgick den totala svenska bilparken till 650 000 fordon. Bilpriserna hade sjunkit relativt sett, både därför att de nominella bilpriserna inte hade ökat i samma takt som den allmänna prisnivån och därför att småbilarnas relativa andel av bilparken hade ökat.

Även motorcykelbeståndet hade ökat. Importen av motorcyklar kom igång mycket snabbare än bilimporten efter kriget. 1952 kom ett nytt motordrivet fordon: mopeden. 1955 uppskattades svenska folkets utgifter för inköp, drift och underhåll av mopeder uppgå till 80 miljoner kronor. Mopedens snabba frammarsch ägde troligen rum på cykelns bekostnad, även om det inte existerade någon som helst statistik över det svenska cykelbeståndet. Icke desto mindre hade antalet cykelinköp fördubblats från början av 1930-talet till 1954.

Järnvägstrafiken var under starkt tryck från både bilar och bussar, utom under krigsåren. Utgifterna för järnvägsresor hade ökat mycket lite mellan 1950 och 1952 och de två följande åren hade de minskat. Utgifterna för bussresor däremot hade tredubblats under 1930-talet och åter ökat som en följd av krigsårens bränslebrist. Över hela perioden 1931–55 hade deras andel av den totala konsumtionen tredubblats. Däremot hade taxiresornas andel sjunkit, trots en ökning av konsumentutgifterna. Antalet taxibilar hade sjunkit både absolut och, mycket starkt, i procent av det totala personbilsbeståndet. Spårvägsnätet hade knappast byggts ut, men Stockholm hade fått tunnelbana. Båtresornas andel av den totala konsumtionen, slutligen, hade varit stabil under den studerade perioden.

De faktorer som betingade resevolymens utveckling skilde sig år för år för de olika transportslagen. För kollektivtrafiken gällde att utbudet i stort sett bestämde efterfrågan. När linjer tillkom och trafikfrekvensen ökade svarade konsumenterna med att öka sin resefrekvens. Analysen av privatbiltrafiken komplicerades av att det existerade en andrahandsmarknad för bilar. Inte mindre än 68 procent av bilköpen 1954 utgjordes av begagnade bilar. Det gamla beståndets åldersfördelning var en viktig bestämningsfaktor. Vidare var sambandet mellan realinkomstnivå och bilköp inte entydigt, utan även inkomstfördelningen och takten i inkomstökningen spelade roll, liksom bilarnas pris och kostnaden för att utnyttja dem måste tas med i bilden. Att bilen skulle vara en ”prestigevara” tillbakavisades. Det var snarare möjligheten att utnyttja bilen i arbetet och för resor till och från arbetsplatsen som spelade in när beslut togs om bilinköp.

För resegruppen som helhet spelade inkomsterna stor roll. ”Med hög levnadsstandard ... följer en hög utgiftsandel för resor.”¹⁴ De på basis av tidsseriedata

¹⁴ Ibid., s. 302.

framräknade inkomstelasticiteterna för resegruppen som helhet för olika hushållstyper låg mellan två och 2,5. Benägenheten att ha bil steg monotont med den disponibla inkomsten. Inkomst- och priselasticiteter gav tillsammans en god förklaring av hur det svenska bilbeståndet hade utvecklats, men den höga priselasticiteten, -2.0 , var suspekt. Alternativet var att betrakta bilparkens utveckling som ett introduktionsfenomen, som följde en logistisk kurva. Den svenska utvecklingen under 1950-talet följde den amerikanska under 1920-talet ganska väl. Möjligen var det till och med så att de båda förklaringarna inte behövde utesluta varandra:

Den hypotesen att bilbeståndets utveckling i vårt land under 1950-talet genererats av en introduktionsprocess som verkat mer eller mindre oberoende av inkomst- och prisförändringar kan förefalla stå i motsats till den ... ställda och med gott resultat prövade hypotesen om att bilbeståndets storlek bestäms av realinkomstens höjd och av det reala prisets nivå. Det är emellertid möjligt att denna motsatsställning är mera skenbar än reell. Kanske är det så, att en introduktionsprocess av här nämnt slag alltid är förenad med vissa karakteristiska drag i utvecklingen av priser och andra variabler och att det då blir en strid om ord huruvida man skall säga, att det är denna utveckling eller introduktionen av den nya varan som är orsaksfaktorn.¹⁵

Att göra en numerisk beräkning av motorcykelbeståndets utveckling från 1931 till 1955 sågs som omöjligt till följd av bristen på relevant statistik. Det fanns varken budgetundersökningsdata eller internationella jämförelser att tillgå. Nedgången i motorcykelbeståndet under 1930-talet var förmodligen enbart skenbart, eftersom lättviktsmotorcyklarna då introducerades med stor framgång, men för denna motorcykeltyp existerade inga uppgifter om beståndet. Efter kriget kom, som vi redan har konstaterat, motorcykelimporten igång mycket snabbare än bilimporten, men därefter pressades efterfrågan på motorcyklar både av bilar och mopeder, vilket medförde att motorcykelbeståndet minskade. Motorcykeln var snarast att betrakta som en inferiör vara i många inkomstklasser och dessutom hade prisrelationen mellan begagnade bilar och nya motorcyklar varit ogynnsam.

Vilken inverkan en inkomstökning fick på efterfrågan på kollektivtrafik blev i sin tur beroende på hur många hushåll som hade bil:

Inkomstförändringar kommer då nämligen att påverka efterfrågan genom två olika kanaler, dels via inkomstelasticiteten dels via den av inkomstökningen framkallade ökningen i biltätheten. De två tendenser, som sålunda framkommer, verkar i motsatta riktningar och vilken som tar överhanden blir beroende på hur stor biltätheten är. Är biltätheten låg blir den tendens som emanerar från höjningen av biltätheten liten och otillräcklig för att uppväga den i motsatt riktning verkande

¹⁵ Ibid., s. 312–313.

tendensen, helt enkelt därför att det antal hushåll, som övergår från att vara icke-bilägare till att bli bilägare blir absolut sett ganska litet. Är däremot biltätheten i utgångsläget hög blir situationen en annan. Då kan man tänka sig, att inkomstökningen ger upphov till en så stor ökning av bilägarantalet, att den därifrån kommande tendensen blir stark nog att helt eller delvis neutralisera den tendens i motsatt riktning, som kommer via inkomstelasticiteten.¹⁶

Utredningen förutsåg en framtida stark ökning av resekonsumtionen, förutsatt att inkomsterna fortsatte att stiga och att de reala resepriserna inte ökade. Att kvantitativt precisera den förväntade situationen 1965 var dock förenat med vissa svårigheter. Bland annat varierade erfarenhetsmässigt inköpen av motorfordon från år till år beroende på hur inkomsterna och priserna förändrades just mellan dessa två tidpunkter. Det räckte därför inte med att se på förändringarna mellan 1955 och 1965, utan man måste dessutom se på förändringarna mellan 1964 och 1965. Allt som allt fastnade Bentzel och Samuelsson för en prognos baserad på inkomst- och priselasticiteter, därför att detta hade gett en god förklaring till den dittillsvarande utvecklingen. Vad gällde kollektivtrafiken räknade de med en fortsatt utbyggnad av linjenätet.

Med en inkomstelasticitet på 2 och en realinkomstökning per capita på 3 procent per år skulle sålunda bilbeståndet i Sverige 1965 uppgå till 1,3 miljoner bilar – dubbelt så många som 1955 och 210 000 nyinköp, när hänsyn tagits till skrotningen av äldre bilar, vilket i sin tur skulle leda till en marginellt lägre utgiftsandel för kollektiva färdmedel. Om dessutom det reala priset på bilinköp och -utnyttjande minskade med 10 procent skulle bilparken 1965 uppgå till 1,6 miljoner bilar och nyinköpens antal till 250 000. Om man i stället accepterade hypotesen att bilismens utveckling var resultatet av en introduktionsprocess parallell med den amerikanska skulle man landa på 1,5 miljoner bilar 1965.

Prognosen för motorcyklar och cyklar vilade på lösare antaganden. Visserligen var motorcykeln i viss mån en inferiör vara, men köparna var i regel ungdomar i tjugooårsåldern och deras antal beräknades öka med 100 000 fram till 1965, vilket förmodades motverka inkomsthöjningarnas befrämjande av bilköp. ”Vi har därför gissat på ett oförändrat bestånd.”¹⁷ För att bestämma mopedbeståndet 1965 antogs att i varje hem som inte hade annat motorfordon skulle det finnas en moped, vilket resulterade i ett förmodat mopedbestånd på 1 miljon 1965, medan för cyklarnas del, ”rent gissningsvis” en volymminskning på 25 procent förutsågs.¹⁸ Att flygresor, som ännu så länge var relativt sällsynt förekommande, så småningom

¹⁶ Ibid., s. 315.

¹⁷ Ibid., s. 323.

¹⁸ Ibid., s. 324.

”skulle bli så stora att de påtagligt inkräktar på övriga konsumtionsutgifter och naturligtvis i främsta rummet på utgifterna för andra färdmedel” var ”ingalunda otroligt”. Det var ”helt självklart” att de skulle komma att bli en ”långt ifrån negligible post i konsumenternas budget”.¹⁹ Summa summarum: vid en årlig inkomstökning på 2 procent skulle resevolymen förmodligen öka med 40 procent på tio år, och om inkomstökningen uppgick till 3 procent skulle den öka med 60 procent.

REKREATION

Den gemensamma nämnaren för de varor och tjänster som sammanförts under etiketten ”rekreation” var att de alla användes för att göra fritiden mera innehållsrik: sportartiklar, leksaker, böcker, tidningar, bio-, teater- och konsertbesök, idrottstävlingar, kameror och fotomateriel, lotterier, tips och totalisatorspel. Kurt Eklöf hade, som han själv påpekar, valt en snäv definition:

En god del av utgifterna för förtäring utanför hemmet, öl, sprit och vin, konditori-varor, fritids- och sportkläder, musikinstrument, radioapparater, grammfoner och grammfonskivor, bilar, motorcyklar, mopeder och cyklar, båtar, resor, hotell, pensionat och sommarstugor hänger ihop med fritiden eller semestern, liksom för övrigt de offentliga myndigheternas och andra institutioners utgifter för bibliotek, studiecirklar, kyrklig verksamhet, idrott osv.²⁰

Alla dessa ”rekreationsvaror” var substitut till de varor och tjänster som inkluderats i gruppen.

”Rekreation”, som den definierats i konsumtionsundersökningen, var näst efter resor den huvudgrupp som expanderat snabbast. Utgiftsandelen hade stigit från ungefär 4 procent i början av 1930-talet till nästan 6 procent 1955. Inkomst-elasticiteten var högre för de hushåll som bestod av ensamstående än för familjehushållen, och landsbygds- och pensionärshushåll hade lägre rekreationsutgifter vid en given inkomst än andra hushåll. Likaså hade hushåll där huvudpersonen var äldre än 60 år förhållandevis låga rekreationsutgifter. Sett över tiden utmärkte sig krigsåren genom en rekreationsvolym som låg mycket högt över vad som var rimligt att förvänta sig med hänsyn till inkomstnivån. ”Orsaken får väl främst sökas i att många varor var ransonerade eller oåtkomliga, medan möjligheterna till utgifter för nöjen inte var begränsade på samma sätt. Det är också möjligt att människorna under en period av psykiska påfrestningar av krigsårens slag visar en

¹⁹ Ibid., s. 325.

²⁰ Ibid., s. 327.

ökad benägenhet att roa sig.”²¹ Den skattade inkomstelasticiteten, när krigsåren uteslutits, var 1,7, vilket tillsammans med priselasticiteten gav en mycket tillfredsställande förklaring till volymutvecklingen.

Konsumtionen av sportartiklar och leksaker hade ökat synnerligen starkt under 1930-talet, medan efterkrigstiden karakteriserades av stagnation och minskad utgiftsandel. Möjligen kunde detta bero på förändringar i befolkningens sammansättning, men det verkade också som om konsumenternas preferenser hade ändrats. Det var främst de egentliga sportartiklarna som hade gått tillbaka under efterkrigstiden. ”Kanske är det fråga om en minskad lust för mera ansträngande fritidssysselsättningar, en reaktion mot krigsårens aktiva idrottsintresse, en övergång till att ägna fritiden åt motorcyklar och bilar?”²²

Konsumtionen av böcker och tidningar hade utvecklats ungefär som huvudgruppen som helhet. Böckernas utgiftsandel hade stigit under kriget och sedan legat kvar på samma nivå, medan tidningarnas andel hade ökat sedan 1948, framför allt genom tillkomsten av bildtidningar och tidningar i fickformat. Som man kanske kunde vänta sig hade de äldsta hushållen och landsbygdshushållen lägre utgifter än genomsnittet för böcker och tidningar.

Nöjen definierades som inträdesavgifter som var belagda med nöjesskatt. Den överlägset största komponenten var biobesöken, som svarade för 60–70 procent. Utvecklingen för undergruppen kunde väl förklaras enbart med inkomstutvecklingen. För filmens del tillkom en introduktionsperiod under 1930-talet. I undergruppen lotteri och spel utgjorde penninglotteriet den största utgiftsposten, särskilt före tippningens införande 1934. Den senare närmade sig lotteriet i slutet av 1930-talet, men föll tillbaka under kriget när de engelska vintermatcherna försvann, för att under 1950-talet åter närma sig lotteriet, men det var totalisatorspelet som expanderade snabbast under den senare perioden, eftersom förhållandet mellan utbetalade vinster och insatser var gynnsammare än för lotteri och tips. Varken fotografering eller blommor gick att förklara tillfredsställande med utgångspunkt från inkomstutvecklingen.

I prognosen för tiden fram till 1965 utgick konsumtionsstudien från inkomst- och priselasticiteter eftersom dessa hade gett en god förklaring av perioden 1931–55, framför allt inkomstelasticiteten. Dock hade under dessa år vissa specifika faktorer som troligen inte skulle göra sig gällande under perioden 1955–65 stört bilden. Å andra sidan fanns det anledning att vänta sig att televisionen, som just höll på att introduceras, i hög grad skulle komma att påverka nöjesutgifterna, precis som den hade gjort i USA.

²¹ Ibid., s. 331.

²² Ibid., s. 336.

SJUKVÅRD OCH HYGIEN

Gruppen sjukvård och hygien, också analyserad av Eklöf, innehöll två principiellt olika typer av utgifter: å ena sidan sjukhusutgifter, medicin, glasögon och arvoden till läkare och tandläkare, å andra sidan frisörsarbete, rengöringsmedel, kosmetika och toalettartiklar. Sjukvårdsutgifterna var speciella i den meningen att de till övervägande delen finansierades av det offentliga (två tredjedelar 1954). Detta gjorde att det inte framstod som meningsfullt att analysera dem på samma sätt som andra konsumtionsvaror. Faktorer som befolkningsutvecklingen, den medicinska teknikens utveckling och de offentliga besluten om sjukvårdens organisation och utbyggnad var långt viktigare än inkomster och priser.

Sjukhusgifternas andel av totalkonsumtionen hade varit i stort sett konstant 1931–55 medan medicinutgifterna ökat sin andel något. Även läkararvodenas andel hade varit i stort sett konstant, medan tandläkararvodena hade ökat relativt sett. Den framtida konsumtionen av sjukvårdstjänster var bestämd i stort sett helt från utbudssidan, vilket innebar att det var de offentliga programmen och prognoserna som lades till grund för prognosen för 1965. Kostnaderna för läkar- och tandläkarbesök antogs öka i samma takt som realinkomsten per capita. I den andra undergruppen hade frisörsarbetets volym fallit något under efterkrigstiden. I prognosen räknade man med ungefär samma nivå 1965. Inkomstelasticiteten för varor som kosmetika, tvål och rengöringsmedel hade halverats mellan för- och efterkrigstiden, och utredningen räknade helt enkelt med att utgiftsandelen skulle förbli konstant.

FRAMTIDEN

I det sista kapitlet av *Den privata konsumtionen i Sverige* sammanfattar Ragnar Bentzel resultaten av studierna av de åtta huvudgrupperna. Samtidigt ställer han frågan om de olika delprognoserna är tillförlitliga och förenliga med varandra. De skattningar som gjorts i studien vilar nästan alla på empiriskt material från perioden 1931–55, framför allt på inkomst- och prisdata. De senare hade påverkats av ett antal företeelser som det inte gick att ta med explicit i beräkningarna, ”exempelvis omflyttningen mellan landsbygd och städer, ökningen i antalet förvärvsarbeteande husmödrar, tjänstemannakårens tillväxt, uppkomsten av nya varor, tekniska uppfinningar etc.”²³ För att prognoserna skulle bli tillförlitliga krävdes då att denna typ av utveckling skulle fortsätta även efter 1955. Utredningen förutsatte att så skulle bli fallet.

²³ Ibid., s. 366.

Motiveringen därtill är den, att flertalet företeelser av nu nämnt slag förefaller att vara förbundna med inkomstutvecklingen – i vissa fall utgör de rent av orsaksfaktorer till denna – och det blir då helt naturligt att låta förutsättningen om stigande välstånd åtföljas av ett antagande om att dessa företeelser kommer till stånd även i framtiden.²⁴

Vad gällde frågan om de olika delprognoserna var förenliga med varandra i den meningen att summan av utgiftsandelarna blev 100 procent kunde Bentzel konstatera att så inte var fallet, men att avvikelserna var så små att det inte var något som föranledde några korrigeringar. Problem kunde emellertid uppkomma också av en andra anledning: att prognoserna inte stämde överens med konsumenternas preferenser. Var det kanske så att förändringar som förutsetts på ett håll skulle kunna leda till sådana förändringar på andra håll som inte förutsetts i de separata delprognoserna för de senare. Bentzel jämförde den svenska utvecklingen med utvecklingen i USA, eftersom prognosen för 1965 antydde att den svenska konsumtionsstrukturen alltmer skulle närma sig den amerikanska och drog slutsatsen att de förändringar som förutsetts för Sverige liknade förändringarna i USA både under 1920-talet och under efterkrigstiden: ”Som exempel kan här nämnas en ökad förädlingsgrad hos livsmedlen, ett starkt ökat bestånd av motorfordon och hushållsmaskiner, en övergång från hantverksmässigt till industriellt producerade varor, en minskning i vissa personliga tjänster m.m.”²⁵ Dessa faktorer hade i görligaste mån bakats in i den svenska konsumtionsstudien och Bentzel drog därför slutsatsen att ”[a]llt detta tyder på, att våra prognoser i och för sig inte skulle vara orimliga”.²⁶

Slutligen skulle möjligen resultatet kunna kullkastas av att det svenska näringslivet inte hade tillräcklig kapacitet och flexibilitet för att realisera den efterfrågan som blev resultatet av prognoserna, men även detta höll Bentzel för mindre troligt.

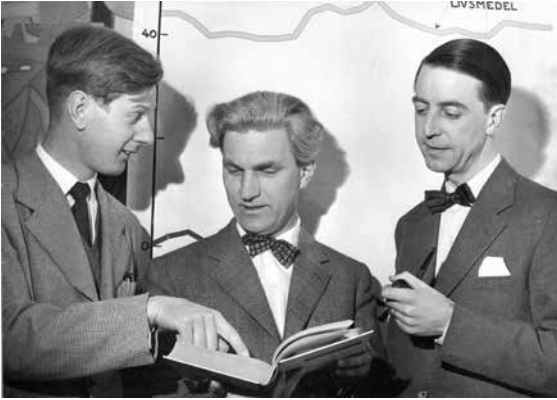
Vi har här utgått från den förutsättningen, att det svenska näringslivets anpassningsförmåga och möjligheterna att realisera de erforderliga investeringarna skall vara tillräckliga för att inte lägga hinder i vägen för den utveckling, som prognosen implicerar. En sådan utveckling skulle dock i huvudsak endast innebära, att de trender som gjort sig gällande under de senaste decennierna kommer att göra sig gällande även i framtiden.²⁷

24 Ibid.

25 Ibid., s. 377

26 Ibid.

27 Ibid., s. 378.

Tre konsumtionsforskare: fr. v.: Göran Albinsson, Ragnar Bentzel och John Ekström.
Källa: Göran Albinsson Bruhners arkiv.

Året efter att *Den svenska konsumtionen 1931–65* hade publicerats, 1958, kondenserade Göran Albinsson den digra studien i lättillgänglig form i skriften *Vår konsumtion*,²⁸ en publikation ”som på ett lättläst och trevligt sätt sammanfattar utredningens lite tungfotade formuleringar”, enligt Roland Ekström i *Lärartidningen*.²⁹

28 Albinsson (1958a). Han publicerade också en betraktelse över *Den privata konsumtionen i Sverige* i samband med att studien publicerades (Albinsson 1957c), en pedagogisk redogörelse för prognosmetodik (Albinsson 1957d), en artikel om ”bebyggelsestypens” (landsbygd visavi tätort) minskande betydelse för konsumtionsvanorna (Albinsson 1958b) samt prognoser om efterfrågan på bostäder (Albinsson 1957b, 1961c) och företagens försäljning (Albinsson 1959).

29 Ekström (1958b, s. 10).

KAPITEL 13

MOTTAGANDET – FORTSATTA KONSUMTIONSSTUDIER

Den privata konsumtionen i Sverige 1931–65 väckte ett mycket stort intresse i massmedia. Konsumtion var något som angick alla.¹ Göran Albinsson var med när utredningens resultat presenterades på TV:

Konsumtionsutredningen publicerades 1957 och fick stort genomslag inom näringslivet. Tidningarna refererade prognoserna. Den enda TV-kanalen sände ett program med några IUI:are som medverkande. Vår familj hade ingen TV-apparat, men Elsa och barnen var välkomna till en bättre utrustad granne. De fick där bevittna hur Naja i mitt sällskap skrev TV-historia.

På den tiden avslutades sändningarna klockan 21. Trots diskreta signaler från studiopersonalen avbröt inte Naja en utläggning. Programledaren Ivar Ivre lät sändningen pågå i ytterligare 20 minuter. Något sådant hade aldrig hänt tidigare och förmodligen inte senare. Såvida det inte gällt idrott, förstås.²

**Potatisen trängs undan
av frukt och grönsaker**

Intresset riktas alltmer
mot varor av umbärlig typ
Vår privata konsumtion ökad 60
procent per person sedan 1931

**Omdömeslöshet förspegla
folket 2 bilar pr familj**

Arbetare lever dubbelt
BÄTTRE OM 25 ÅR

1,5 miljoner personbilar och 900.000
TV-apparater år 1965

**CONSUMER DEMAND
IN SWEDEN**
BIG RISES FORECAST

**Mera vitaminer, mindre kalorier äter
vi år 1965**

Den stora konsumtionsstudien väckte stort intresse i massmedia.

Ragnar Bentzel blev intervjuad i *Aftonbladet* och han fick presentera utredningens resultat på ett möte på Grand Hotel i Helsingborg arrangerat av Studieförbundet Näringsliv och Samhälle, på Folketshusföreningarnas riksorganisations

¹ Detta framgick redan av reaktionen på de förhandsmeddelanden som IUI släppte under 1955 och 1956. Se t.ex. *Östersunds-Posten* (1955), *Västgöten* (1955), *Goland* (1955), *Svenska Dagbladet* (1955), *Ahrnstedt* (1955), *Oom* (1955), *Falköpings Tidning* (1956), *Reklamnyheterna* (1956) och *Widding och Schweitz* (1956).

² Albinsson Bruhner (2017, s. 104).

kongress i Stockholm och inför Malmö Reklamförening på hotell Kramer. På SNS årliga Tylösandskonferens för företagsledare var temat ”Vår framtida konsumtion”. Göran Albinsson presenterade utredningen inför Kooperativa Förbundet i Sundsvall.³

Karl-Olof Faxén recenserade *Den privata konsumtionen* – ”ett jättelikt arbete”⁴ – i *Ekonomisk Tidskrift* och Erland von Hofsten gjorde sammalunda i *Ekonomisk Revy*.⁵ Faxéns recension koncentreras på metodologiska aspekter: hur tillförlitlig kunde prognosen förväntas vara? Hur påverkade till exempel förskjutningar i lönestrukturen mellan, säg, lantarbetare och industriarbetare, det relativa priset på jordbruks- och industrivaror och därmed konsumtionens sammansättning? Vilken roll skulle den framtida jordbruks- och bostadspolitikens utformning komma att spela? Oförutsedda händelser skulle alltid påverka skeendet och därför fick man kanske inte fästa alltför stort avseende vid de exakta prognossiffrorna. ”Snarare vill man väl ha klargjort var de grundläggande osäkerhetsfaktorerna i konsumtionsbedömningen ligger, och hur stor konsumtionens känslighet för förändringar i dessa grundläggande orsaksfaktorer är.”⁶

von Hofsten framhöll i sin tur att boken troligen under lång tid framåt skulle komma att betraktas som ett standardverk på ett viktigt område. Han noterade att många av de uppgifter den innehöll inte stämde med vad man kunde ha förväntat sig och att det kunde framstå som våghalsigt att bygga prognoser på antagandet om att konsumenternas preferenser inte ändrades i ”en kultur där just själva nyhetsvärdet hos en produkt ofta tillmäts en så stor betydelse och där reklamen notoriskt har stora möjligheter att påverka konsumtionsvanorna”.⁷ von Hofsten tyckte också att de konsekventa försök som hade gjorts i konsumtionsstudien att överbygga gapet mellan teori och empiri borde ha kunnat läggas till grund för utvecklandet av en teori som byggde på andra förutsättningar än standardkonsumtionsteorin. I behandlingen av de enskilda varugrupperna (i motsättning till huvudgrupperna) hade författarna ofta tvingats överge den generella teorin och använda förnuftsbaseade resonemang i stället. Antagandena blev då ofta godtyckliga. Han tvingades dock samtidigt medge att han inte själv hade någon aning om hur en sådan teori skulle kunna se ut. Slutligen saknade von Hofsten en diskussion av de varor som både producerades och konsumerades i hemmet (med undantag för jordbruksprodukterna).

3 En sammanfattning av boken publicerades på engelska: Bentzel (1958).

4 Faxén (1957, s. 311).

5 von Hofsten (1957).

6 Faxén (1957, s. 314).

7 von Hofsten (1957, s. 280).

I näringslivskretsar mottogs konsumtionsstudien entusiastiskt. I *Industriförbundets Meddelanden* kallades den ”imponerande”,⁸ och *Finanstidningen* gick en bra bit längre än så:

Verket är lättläst, rikligt försett med tabeller och diagram och ligger även stilistiskt på en mycket hög nivå. Eftersom utredningen omspannar den dominerande delen av nationalinkomsten som går till konsumtion, kommer förmodligen de uppgifter som framlagts i boken att tjäna som underlag för de flesta framtida ekonomiska studier i vårt land. Då ju publikationen omfattar även sådana områden som livsmedelskonsumtion, hemutrustning och rekreation, sträcker sig dess läsekrets långt utöver ekonomernas och affärsfolkets relativt begränsade krets. Detta värdefulla verk kommer nog av många att betraktas som det intressantaste och kanske mest ”matnyttiga” av alla de intressanta forskningsarbeten som utförts av denna livaktiga och produktiva institution inom Sveriges Industriförbund.⁹

Även dagspressen och branschpublikationerna uppmärksammade *Den privata konsumtionen i Sverige*:

Affärsekonomi, Aftonbladet, Arbetarbladet, Arbetaren, Arbetet, Arbetsgivaren, Arbetsledaren, Arvika Nyheter, Askersundsbygdens Tidning, Aurora (Ystadbladet), Bankvärlden, Barometern, Biblioteksbladet, Blekinge Läns Tidning, Bohusläns Köpmanntidning, Borås Folkblad, Borås Tidning, Byggmästaren, Byggnadsarbetaren, Byggnadsindustrin, Dagen, Dagens Nyheter, Dala Demokraten, Dammodebranschen, Engelholms Tidning, Enköpings Posten, Expressen, Fabriksarbetaren, Falu Kuriren, Filipstads och Bergslagens Tidning, Flens Dagblad, Folket, Fri Köpenskap, Förbundet Stockholm, Gefle Dagblad, Gotlands Folkblad, Gotlänningen, Göteborgs Posten, Hallands Nyheter, Hallands Posten, Handelstjänstemannen, Hantverk och Industri, Helsingborgs Dagblad, Hudiksvalls Nyheter, Hudiksvalls Tidning, Hälsinge Kuriren, Hälsinglands Tidning, Hälsövännen, Höganäs Tidning, ICA-Kuriren, Index, Industria, Information, Jordbrukarnas Föreningsblad, Jämtlands Tidning, Järnhandlaren, Kalmar Läns Tidning, Karlshamns Allehanda, Karlstads-Tidningen, Katrineholms Kuriren, Kommunalarbetaren, Kooperatören, Kristianstads läns Demokraten, Kvälls Posten, Köpings Posten, Köpmannen, Laholms Tidning, Landskrona-Posten, Lantarbetaren, Ljungbytidningen Smälänningen, Ljusnan, Lunds Dagblad, Läder och skor, Länstidningen, Lärartidningen, Manufakturisten, Medborgaren, Mellersta Skåne, Morgonbladet, Morgon-Tidningen, Motorbranschen, Motorföraren, Möbelsvärlden, Nerikes Allehanda, Norra Skåne, Norra Sverige, Norra Västerbotten, Norrbottens Kuriren, Norrländska Socialdemokraten, Nya Samhället, Nyaste Kristianstadsbladet, Ny Dag, Ny Tid, Oskarshamns Nyheter, Oskarshamns-Tid-

⁸ *Industriförbundets Meddelanden* (1957).

⁹ *Finanstidningen* (1957).

ningen, Piteå Tidningen, Reklamnyheterna, Provinstidningen Dalsland, Ronneby Posten, Röster i radio-TV, Sala Allehanda, Sala Posten, SD-Nyheterna (Skånska Socialdemokraten), Sjuhäradsbygdens Tidning, Skaraborgaren, Skaraborgs Läns Tidning, Skaraborgs Tidningen, Skellefteortens Köpmannablad, Skogsindustriarbetaren, Skånes Annonssblad, Skånska Dagbladet, Statstjänstemannen, Strengnäs Tidning, Sundsvallsposten, Sundsvalls Tidning, Svenska Dagbladet, Svensk Handel, Svensk Handelstidning, Svensk Industri, Svensk Ombudstidning, Svensk Urmakeri Tidning, Sverige-Nytt, Söderhamns Kuriren, Södermanlands Nyheter, Sölvesborgs Bladet, Sölvesborgs Tidningen, Sörmlandsbygden, TCO-Tidningen, Textil och Konfektion, Ulricehamns Tidning, Varbergs Tidning, Verkstäderna, Vestmanlands Läns Tidning, Vi, Värmlands-Posten, Västerbottens Folkblad, Västerbottens Kuriren, Västerviks Demokraten, Västgöta Demokraten, Västmanlands Folkeblad, Ystads Allehanda, Älmbults Tidning, Östersunds-Posten, Östra Småland.¹⁰

Publiciteten var överväldigande. De flesta dagstidningar nöjde sig dock med att antingen trycka av eller komprimera det av Industriens Utredningsinstitut utsända pressmeddelandet om konsumtionsboken, men inte alla. Flera publicerade självständiga artiklar. (Specialtidskrifterna koncentrerade sig ofta på det som var av intresse för den egna branschen.)

Dagstidningarnas rubriker betonade de mest spektakulära siffrorna: att konsumtionsökningen skulle bli ”väldig” fram till 1965, att privatbilbeståndet det året skulle uppgå till 1½ miljon fordon, att Sverige samma år skulle ha 900 000 tv-ägare, att konsumtionsvanorna höll på att läggas om från nödvändighetsvaror till ”lyxvaror” eller ”umbärliga” varor. Potatis trängdes undan av frukt och grönsaker. Djupfryst hade slagit igenom och om tio år skulle svensken kasta sina skor i stället för att halvsula dem. Det var bara utgifterna för hembiträden som hade sjunkit. Annars konsumerade vi bara mer och mer. Vi roade oss allt flitigare. Tre miljarder skulle gå till sprit och tobak!¹¹ Det var lätt att ta till sig budskapet. Karl Ivre i *Lantarbetaren* kallade i en personlig recension boken ”synnerligen lättillgänglig och pedagogiskt informativ”, förutom redogörelsen för prognosmetodiken och det statistiska materialet, ”en särdeles innehållsrik, vital och spännande bok”.¹² Signaturen IP i *Söderhamns Kuriren* förutspådde att studien ”säkerligen kommer att få utomordentlig betydelse för såväl enskildas som myndigheters ställningstagande i framtiden”. Den lämnade en ”nästan överväldigande bild av välståndsutvecklingen i vårt samhälle efter 30-talets svåra år”. Om produktionsökningen, fortsatte, vilket signaturen höll för troligt, skulle det finnas

¹⁰ Klipp från alla dessa tidningar finns i box Ö1 6 i Industriens Utredningsinstituts arkiv vid Centrum för Näringslivshistoria.

¹¹ Sten (1957).

¹² Ivre (1957).

utrymme för ökad konsumtion även i framtiden. ”Vårt land ligger långt framme i utvecklingen redan, och vi har all anledning att ta vara på våra möjligheter.”¹³

I *Röster i radio-TV* tecknade Ulf Nilson en visionärt kåserande bild av hur tillvaron skulle te sig för Medelsvensson 1965, om man fick tro IUI:s konsumtionsprognos:

Året är 1965 och Svensson tycker att det är ett gott år. Livet har blivit bekvämare, rätt mycket bekvämare, sen det jobbiga och skramlande 50-talet, då han bodde i etta och stod i bostadskö, åkte spårvagn och såg Marilyn Monroe på bio.

Han har mer pengar i plånboken (närmare bestämt har inkomsterna stigit med 34 procent på dom senaste tio åren) och utanför [villan] på trädgårdsgången ler det nya dollargrinet ett kromblixtrande amerikaleende genom jalousierna. [...]

Frun kommer in med kaffet och juiceglaset. Svensson tycker inte om juice, men ”alla människor” dricker juice numera så det finns ingen återvändo. Han sväljer med vämjelse och sätter tänderna i ett nybakt danskt wienerbröd. Färsbrödsbilen kommer varje morgon.

Vad vill du ha till middag i dag, älskling?

– Vad som helst men inget djupfrost säger Svensson beslutsamt. Han vet att ”alla människoor äter djupfrost numera. [...] Men Svensson gillar det inte. Han är liksom han var för tio år sedan, en djupt konservativ man i själ och hjärta och han vill ha öländska kroppkakor. Det får han aldrig mer, för dom finns inte i frysdiskarna.

Svensson misstänker att hustrun, Agda, ”tar sig en rejäl titt på TV:ns eftermiddagsunderhållning. Och föralldel, när man nu är en av dom 900.000 som i år betalt sin TV-licens, så bör man ju njuta av det som bjuds.” Svensson börjar fundera på om det inte skulle sitta bra med ”en aldrig så liten nubbe till middagen”. Han lägger ju 5 procent av sin konsumtion på sprit. ”Märkena har förresten också blivit finare, och Svensson har börjat förvåna vännerna med häpnadsväckande expertsakliga uttalanden om viner. Det beror på Italienresan som nu är obligatorisk varje år ...”

Efter att ha knutit den skrynkelfria nylonslipsen, som på senare år blivit ”lite mera amerikansk i färgen” är Svensson redo att ge sig iväg till jobbet.

Jag kommer sent hem i kväll, ropar han till k. hustrun, som just framför spegeln betraktar sin ånyo slanka figur och tänker en tacksamhetens tanke på de ändrade matvanor som satt frukt och juicer i främsta rummet och gjort den tunga, fettbildande födan till ett minne blott.

Hon rättar till den konfektionssydd dräkten, ”alla människoor” har faktiskt

13 IP (1957).

likadana dräkter nu sen damkonfektionen fick sitt stora genombrott i början på 60-talet – och lyssnar med ett halvt öra till en av de två radioapparaterna.¹⁴

MORALKRITIK

Alla skribenter var dock inte lika entusiastiska inför de perspektiv som konsumtionsstudien lät ana. Signaturen –rs, tidningen *Handelsresandens* ekonomiske krönikör, fann inga som helst förmildrande omständigheter i utredningen, som han tyckte falskeligen utlovade ett veritabelt Schlaraffenland:

Det är ingen måtta på de härligheter som väntar redan 1965: en million TV-apparater, klädstandarden – som ju redan är ganska hög i jämförelse med många andra länders – över 50 % flottare, bostadsbristen hävd, matkulturen höjd till det otroliga, sjuk- och hälsovården starkt förbättrad, och sist men inte minst det där med bilarna ...¹⁵

Krönikören insinuerar att utredningen inte befattar sig med vilken inkomstökning som ska anses vara mest sannolik, ett märkligt påstående givet att den redovisar två explicita alternativ – som man får anta, de två som befunnits mest sannolika. Han hävdar att den helt enkelt utgår från teoretiska – ”mycket teoretiska” – förutsättningar, vilket kan få fullständigt katastrofala följder:¹⁶

Det hela är alltså bara en tankelek? Ja, men tyvärr inte en *oskyldig* tankelek, som när matematiker sätter sig ner och konstruerar icke-euklidiska geometrier. Det är tvärtom en mycket farlig lek, ur allmänna ekonomisk-politiska synpunkter betraktat – en lek med högexplosiva sprängämnen. Den kan utlösa en smäll för det svenska näringslivet som visserligen inte till arten, men väl till omfattningen av sina verkningar gott och väl kan jämföras med atombomben.¹⁷

Vari sprängkraften i konsumtionsutredningen bestod lämnas ingen vägledning om. I stället går –rs över till att moralisera. Svenska folket borde spara i stället för att konsumera och näringslivet stod inför ”ett ödesdigert vägsval”, och det var tagelskjortans väg som gällde:

Antingen fortsätter vi att som under de senaste decennierna leva över våra tillgångar; då sinar sparandet, både det enskilda och det som företagen bedriver, då

¹⁴ Nilson (1957, s. 20, 21, 22).

¹⁵ –rs (1957, s. 5).

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid., s. 6.

fortsätter inflationen och inom ganska kort tid har vi inte bara sackat efter de andra industriländerna i utvecklingstempo (där är vi redan), utan börjat få direkt försämrade villkor. Då blir det inga två bilar per hushåll 1965; i stället får vi återgå till trampcyklarna och apostlahästarna.

Eller också lyckas vi uppdriva tillräckligt mycket självdisciplin för att pressa ner anspråken, tills vi hunnit samla de reserver av sparande och realkapital som behövs för en fortsatt stabil välståndshöjning. Förmår vi det, så får vi visserligen inga två bilar per familj 1965, men kanske 1980 eller 1990 – om vi då fortfarande är barnsliga nog att lägga vår konsumtion efter sådana linjer.¹⁸

Uppenbarligen körde handelsresandena inte bil i arbetet.

Vad den ekonomiska politiken borde inrikta sig på var att hålla tillbaka köpkraften genom att bromsa löneanspråken och socialutgifterna. ”Det gäller att hålla tillbaka så hårt som möjligt på de sektorerna. Därför måste den demagogi som förespeglar guld och gröna skogar utan att fråga vad de kostar hållas på mattan.”¹⁹ Att det var den höga konsumtionsnivån som hade räddat USA från en recession under första halvan av 1950-talet hade gått –rs helt förbi.²⁰

Signaturen menade att svarvare och tidsskrivare bara läste tidningarnas rubriker – ”Två bilar per familj 1965” – inte vad som stod i artiklarna, och att de därför skulle kräva löneökningar. (Dessutom stod ATP-omröstningen för riksdagens dörr, och pensionerna fick på inga villkors vis bli för dyra.) Det skulle gå de två yrkesmännen helt förbi att IUI:s prognos bara hävdade att om inkomsterna utvecklades på ett visst sätt skulle detta få vissa konsekvenser för konsumtionens storlek och sammansättning.

Det var uppenbart att om undergångsscenarioet blev verklighet så var det IUI-forskarnas fel:

Publiceringen av denna utredning just nu, och dess offentliggörande i de former som använts, är en omdömeslöshet av första ordningen, en veritabel björntjänst åt alla de krafter, i företagavärlden såväl som inom fackföreningsrörelsen, som strävar efter att bringa svenska folket till förnuft och självbehärskning och därmed skapa hållbara grundvalar för den fortsatta välståndsutvecklingen. Och medlemmarna av en organisation vars ”vetenskapliga” sektion begår sådana horribla taktiska tabbar skall inte sen komma och beklaga sig över om de får ligga som deras – dåliga – rådgivare har bäddat.²¹

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid., s. 7.

²⁰ Se Gårdlund (1949, 1950, 1953b, 1954).

²¹ –rs (1957, s. 8).

Missnöjestråden i *Handelsresanden* togs upp av ett antal dagstidningar, som i sin rubriksättning talade om omdömeslösheten i att förutspå eller förespegla att hushåll skulle kunna ha mer än en bil. IUI-forskarna var precis så dåliga taktiker och rådgivare åt näringslivet som –rs hävdade. Det var självklart att företagarna fick skylla sig själva, men inte bara det: ”Det kunde gott ha tillfogats att det skedda säkert kommer att bli gefundenes Fressen för kommunisterna i deras strävan att komma det svenska näringslivet och det svenska välståndet till livs.”²² Föga kan IUI:s forskare ha varit medvetna om att deras statistiska exercis skulle bädda för en kommunistisk framryckning.

Även kritikerna hade emellertid sina belackare, som fann dem rädda för förändringar och alltför undergivna en dirigistisk stat, så till exempel *Varbergs Tidning*:

Det råder nog ingen tvekan om att vi behöver den här utredningen. Den är en väckarklocka för dem som tänker statiskt och tror att samhället skall se likadant ut i morgon som i dag. Det inte minst värdefulla är ju också att den sysslar med den enskildes, den vanliga människans problem. Alltför ofta läggs för stor vikt vid vad staten ska göra för att ”styra” utvecklingen, alltför ofta får människor underordna sig detta. Men det går inte att se bort från att det är människorna själva som formar utvecklingen och att staten är till för att vara deras tjänare.²³

Inte heller *Industrias* skribent var imponerad av *Handelsresandens* analys. Utredningen tålde att diskuteras och det rådde delade meningar om vad den kommit fram till, men det var bara *Handelsresandens* krönikör som hade manat att IUI borde försöka skrämman människor till sparsamhet genom att ljuga.²⁴

I *Västmanlands Folkblad* varnade signaturen Å.A. för att uppfatta den ökning av konsumtionsstandarden som hade ägt rum sedan 1931 som en övergång från hederliga nödvändighetsvaror till ren lyxkonsumtion:

Vi använde tidigare begreppet livets nödtröft. Det får inte uppfattas som en fix måttstock – ständigt förändras det som vi anser vara oundgängligen nödvändigt. Allt mer och mer räknas in i det. Men även om nödtröftsgränsen hastigt höjs så ökar våra möjligheter att köpa varor och tjänster som ligger utanför det som betraktas som absolut nödvändigt. Vilka konsumtionsgrupper som ligger bäst till, framgår av undersökningen: bilar, TV-apparater, nöjen, lotterier, tippning, elegantare kläder.

²² T.ex. *Sundsvalls Tidning* (1957). Samma artikel publicerades också i t.ex. *Karlstads-Tidningen* och *Skaraborgs Tidningen*.

²³ *Varbergs Tidning* (1957).

²⁴ *Industria* (1957).

Av det uppräknade skulle man kunna få den uppfattningen att ett liv i sus och dus, överflöd och flärd och lyx står och väntar på oss om några år och att det vore på sin plats med ett varnande höjt pekfinger mot människolivets förflackning. Men så ligger det inte till; än så finns det så många ouppfyllda trängande behov hos många familjer och än finns det grupper som ett oblikt öde inte unnat vad de flesta anser för det nödvändigaste, att varningar i den vägen skulle bli rena hånet.²⁵

Signaturen –rs var inte den ende moralisten som kritiserade IUI:s konsumtionsstudie. En annan var LO-ekonomen Per Holmberg, som 1965 skulle bli huvudsekreterare i låginkomstutredningen, och som i två artiklar i *Fackförenings-Rörelsen* presenterade de viktigaste slutsatserna i studien och kritiserade dess uppläggning.²⁶ Holmberg framhöll att studien var ett mammutarbete och att IUI:s forskarlag genom att kartlägga den privata konsumtionens kvantiteter och tendenser gjort en banbrytande insats. Han ifrågasatte emellertid studiens utgångspunkter, särskilt det faktum att den utfördes vid ett institut som finansierades av det privata näringslivet:

Finns det några risker för att en undersökning som denna, finansierad av industrin, väjer för ur finansierarnas synpunkter ”obehagliga” synvinklar? Eller m.a.o.: har man inom ett privat forskningsinstitut av IUI:s typ ansett sig tvingat att hundra procentigt angripa konsumtionsområdet ur skenbart marknadsekonomiska och s.k. värderingsfria aspekter trots att man uppenbarligen måste vara medveten om att konsumtionen kanske primärt styrs av socialpsykologiska, ekonomiskt-politiska och/eller producentpåverkande faktorer, där marknadsekonomins lagar saknar relevans eller där värderingar är grundläggande?

Frågor som dessa förblir till större delen obesvarade även efter genomläsning av boken.²⁷

För Holmberg var det självklart att producenterna påverkade konsumtionsvalet genom sin produktionsinriktning och reklam. Han ville inte heller gå med på att en konsumtionsökning bidrog till att öka välståndet. Det krävdes helt andra kriterier. Viss konsumtion var bättre än annan:

Ökar konsumtionen av t.ex. dåliga amerikanska filmer 10-faldigt under en period medan en stagnation inträffar för bostadskonsumtionen innebär detta i *ekonomiska* termer att det s.k. välståndet höjts. Men man kan nog inte i *mänskliga* termer säga att en expansion i ekonomin inklusive konsumtionen under alla förhållanden är en positiv sak, ett välståndstecken. Vad som är ”välstånd” måste bedömas

²⁵ Å.A. (1957).

²⁶ Holmberg (1957a, 1957b).

²⁷ Holmberg (1957a, s. 220).

utifrån andra kriterier än rent ekonomiska. Det är inte inkomstnivån i sig själv, som för producenten eller konsumenten utgör mätaren för välståndet, utan det är konsumtionens – den materiella och den kulturella – sammansättning bedömd från uteslutande icke-ekonomiska kriterier.²⁸

Att konsumenten själv skulle få lov att bedöma vad som var bra för honom eller henne hade inte fallit Holmberg in. Han ifrågasatte att konsumenten skulle vara rationell och förstå innebörden av olika budgetalternativ. Reklam och prestigebetonad konsumtion bidrog till att förvrida synen. Holmberg hade gärna sett en mera djuplodande diskussion av vad det var som betingade konsumenternas preferenser.

Per Holmberg tyckte illa om att IUI-studien begränsades till privat konsumtion. För att få en korrekt uppfattning om välståndet i Sverige måste den offentliga konsumtionen i form av skolor, sjukvård och försvar tas med i bilden. Den var ofta inget annat än privat konsumtion i kollektivt organiserad form, och den konkurrerade med den privata konsumtion som behandlades i IUI-studien. Privat konsumtion förutsatte dessutom ofta offentliga investeringar. Bilismen krävde vägar. Vidare saknade Holmberg en diskussion av hur semesterförlängning, arbetstidsförkortning och pensionsreformer inverkade på välståndet. Han erkände dock att båda dessa typer av konsumtion styrdes av andra faktorer än den rent privata, främst av politiska överväganden.

Sammanfattningsvis tyckte Holmberg att IUI:s konsumtionsstudie var värdefull och att den skulle bli ett standardverk att ösa ur. Samtidigt begränsades den emellertid alltför mycket till ekonomiska faktorer:

Denna ensidighet är beklaglig eftersom konsumenten troligen primärt styrs av och bör bedömas från icke-ekonomiska faktorer. Konsumtionen är visserligen all ekonomisk verksamhets yttersta mening. Men konsumtionen skall inte vara ett självändamål – om människorna och den enskilda människan vill se sig som något mer än underliga djur i vår herres underliga hage.²⁹

Även den kommunistiska *Ny Dag* tyckte att utgångspunkterna för konsumtionsstudien var felaktiga. I själva verket var konsumtionsprognoser en ren omöjlighet:

Med en mera realistisk utgångspunkt, vari hänsyn togs till möjligheten av svårartade störningar i den kapitalistiska ekonomin, skulle inte en prognos ha varit möjlig, eftersom graden och varaktigheten i sådana störningar inte låter sig beräknas. Bland annat av det angivna skälet måste den framlagda prognosen mera betraktas som ett slags gissning än något resultat av vetenskaplig forskning.

²⁸ Ibid., s. 221–222.

²⁹ Holmberg (1957b, s 262).

Ny Dag tyckte inte om folk som målade upp en framtidsbild av det kapitalistiska samhället ”som lovar arbetarna guld och gröna skogar 1980, om de ville avstå från löneökningar i dag.”

Det gemensamma för sådana gissningar och den prognos Industriens utredningsinstitut framlagt i en 500 sidor tjock volym är, att de bortser från den politiska utvecklingens betydelse för konsumtion och levnadsstandard. Den kapitalistiska ekonomin går inte fri från kriser. Och självfallet är konsumtionsutvecklingen i hög grad beroende på hur inkomsten *fördelas* på olika befolkningsgrupper, det vill säga beroende av vad som sker på det politiska och fackliga området.

Det är sålunda uppenbart, att så många reservationer måst göras till en prognos av det slag som här omnämns, och som inte minst bygger på ett studium av vad som hänt på konsumtionsområdet under perioden 1931–1955, att dess värde i flera avseenden framstår som tvivelaktigt.³⁰

På vänsterfronten intet nytt ...

Även *Gotlands Folkblad* spekulerade i att konsumtionsprognosen kunde slå fel, utifrån närmast naturromantiska utgångspunkter:

... konsumtionsvalet är fritt. Och på åtta år kan det inträffa vissa omställningar i konsumenternas önskningar. Den snabba tekniska utvecklingen kan skapa fram en reaktion mot ett alltför tekniskt fulländat liv. Det kanske kommer att uppträda en ny Rosseauinism, en strävan ”tillbaka till naturen” såsom en motvikt till teknikkens dominans i arbetslivet.

Sådana irrationella faktorer gör alla prognoser för framtiden osäkra.³¹

Den privata konsumtionen i Sverige fick ett välvilligt bemötande i några recensioner i utländsk press. Den uppmärksammades i *Financial Times* och *Hamburgisches Welt-Wirtschafts-Archiv. Nederland-Noord-Europa*, utgiven av Nederland-Noord-Europa Instituut i Rotterdam, komplimenterade de svenska initiativtagarna för att de skapat ett viktigt verk.³² I sin recension i *Norsk Handel* förutspådde docenten Arnljot Strømme Svendsen vid Norges Handelshøyskole att boken skulle sälja väl även i Norge: ”Boken frister anmelderen til en salgsprognose: om ikke lenge vil den ha funnet inpass hos tallrike norske bedriftsledere og forretningmenn, ikke blant andre bøker i en støvet hylle, men midt på skrivebordet.” Han såg boken som ett föredöme även för sina norska kollegor: ”Industriens Utredningsinstitut har ved denne undersøkelsen også vist hvorledes moderne markedsøkonomisk forskning

³⁰ *Ny Dag* (1957).

³¹ *Gotlands Folkblad* (1957).

³² *Nederland-Noord-Europa* (1957).

kan drives og bør gjøres. Arbeidet har derfor adresse også til norske vitenskapsmenn på det bedriftsøkonomiske og praktisk samfundsøkonomiske felt.”³³ Knut Kramviken i *Bergens Arbeiderblad* konstaterade att det verkade som om den norska konsumtionen höll på att utvecklas i samma riktning som den svenska.”Men dermed har ’Den privata konsumtionen i Sverige 1931–1965’ betydlig større interesse for norske læsere enn en i første omgang er tilbøyelig til å anta.”³⁴

NYA STUDIER

Det rådde inget tvivel om att IUI:s chef Jan Wallander var nöjd med konsumtionsstudien. Han såg den som en inledning snarare än som en slutpunkt. En prognosgrupp bildades för att följa upp studien och diskutera och initiera närliggande ämnen. När Wallander 1958 i *Skandinaviska Bankens kvartalskrift* redogjorde för Industriens Utredningsinstituts verksamhet redovisades konsumtionsstudien under rubriken ”Den framtida marknaden”.³⁵ Han började med att framhålla vikten av konsumtionsstudier:

För det moderna industriföretaget är ett långsiktigt handlande en nödvändighet. En grundläggande förutsättning för att det skall vara möjligt att lägga upp investerings- och andra planer på lång sikt är att man kan bilda sig en uppfattning om hur marknaden för de egna produkterna kommer att te sig i framtiden. Den ... stora undersökningen av den privata konsumtionen i Sverige avser att vara ett grundmaterial för sådana långsiktsbedömningar.³⁶

Marknaden är emellertid föränderlig och Wallander betonade därför vikten av att göra kontinuerliga uppföljningar av den grundläggande studien:

Institutet ansåg ... inte sin uppgift avslutad i och med att undersökningen presenterades förra våren.

För det första är det tydligt att de bedömningar av framtiden som man kan göra och som görs i denna bok med nödvändighet måste vara behäftade med stor osäkerhet. Allteftersom nya fakta blir tillgängliga är det därför angeläget att revidera prognoserna så att företagen vid varje tillfälle har tillgång till den ”bästa gissning” om framtiden som det då är möjligt att göra. Institutet har därför för avsikt att successivt revidera de framtidsbedömningar som har gjorts i den ovannämnda undersökningen.³⁷

33 Strømme Svendsen (1957, s. 33).

34 Kramviken (1957).

35 Wallander (1958e, s. 4).

36 Ibid., s. 4.

37 Ibid., s. 4–5.

Den privata konsumtionen i Sverige hade grupperat de undersökta varorna utifrån vad som tedde sig naturligt från konsumentens synpunkt. Företagen däremot tillverkade inte sällan en blandning av varor som i studien återfanns inom flera olika varugrupper. ”Ur producentens synvinkel är det givetvis önskvärt att föra samman dessa olika delgrupper, så att han kan få en bild av sin totala marknad. Även av detta skäl finns det anledning att arbeta vidare på det material som nu samlats.”³⁸ Wallander poängterade att Industriens Utredningsinstitut avsåg att fortlöpande arbeta med prognoser över framtida marknader. Han exemplifierade med undersökningen av tv-marknaden, med bilstudien, vars andra, mera analytiska, del just var på väg att publiceras, och med den undersökning av textilkonsumtionen, som institutet gjort på uppdrag av den s.k. partsutredning som tillsatts inom textilindustrin.

TEXTILKONSUMTIONEN

Textilstudien gjordes av John Ekström, som också skrev beklädnadskapitlet i den övergripande konsumtionsundersökningen. Den publicerades samma år som Jan Wallanders bilstudie, 1958.³⁹ Studien utvidgade och fördjupade analysen i *Den privata konsumtionen i Sverige*. *Den textila konsumtionen* är en utomordentligt välskriven bok som fortfarande går att läsa med behållning trots att drygt sextio år gått sedan den publicerades. Ekström förlorar sig inte i irrelevanta detaljer utan presterar ett gott stycke ekonomisk historieskrivning över en period när textilkonsumtionen undergick omvälvande förändringar.

Den svenska textilkonsumtionen 1958.

³⁸ Ibid., s. 5.

³⁹ Ekström (1958a).

Boken inleds med ett snabbt svep över textilproduktionens och -konsumtionens utveckling sedan den industriella revolutionen. Ekström urskiljer tre faser. I den första industrialiserades spinningen och vävningen och råvaruanskaffningen specialiserades. Fasen inträffade inte samtidigt överallt, utan först i England, i Sverige för knappt hundra år sedan, i Östeuropa under den tid då Ekström skrev, och i Asien hade den just påbörjats.

Den andra fasen inleddes under senare halvan av 1800-talet. Då industrialiserades stickningen och sömnaden genom tillkomsten av trikå- och industrisymaskiner. Efterfrågan på tyger och kläder hade ökat genom tillkomsten av en köpstark medelklass och en både stor och växande industriarbetarklass. Den senare skapade en marknad för billiga och standardiserade varor. Trikåindustrin producerade underkläder och konfektionsindustrin tyngre herrartiklar, medan produktionen av lättare beklädnadsvaror, framför allt för kvinnor och barn, fortfarande utfördes hantverksmässigt eller i hemmen, men inte längre för hand utan med hjälp av hemsymaskiner. Det som utmärkte de båda första industrialiseringsfaserna var framför allt att produktionen i allt större utsträckning flyttades från hem och hantverk till industri.

De ändrade produktionsförhållandena ledde till förändringar även i försäljningsledet. Varuhus som siktade på medelklassen dök upp och mångfilialföretag skapades som koncentrerade sig på den växande urbana arbetarklassen. Det främsta konkurrensmedlet var till en början priset, men efterhand som realinkomsterna steg och konsumenterna blev mindre priskänsliga försköts fokus till produktutformning och kvalitet. Nya varor dök upp och nya textilmaterial tillkom som konkurrerade med de traditionella. Förädlingen drevs längre och längre och varorna fick nya egenskaper. Detta pågick fortfarande och Ekström tyckte att förändringarna var så djupgående att det kunde vara berättigat att tala om en tredje fas i den textila industriella utvecklingen, en fas som på ett helt annat sätt än de två första berörde konsumenterna. Det var precis detta, skriver han, som var utgångspunkten för hans studie.

Ekström börjar med att presentera statistik för svensk textilproduktion och -import. Han definierar därefter bort vävnader avsedda för industriellt bruk. Studien avser endast konsumentvaror, huvudgrupperna konfektionsvaror, trikåvaror, garn och tyger för beklädnadsändamål och slutligen heminredningstextilier. Liksom i den bredare konsumtionsstudien är det den traditionella konsumtions-teorin baserad på inkomster, priser och preferenser som ligger till grund för Ekströms undersökning, men han framhåller att medan den lämnar en bra förklaring på sådana inköp som sker regelbundet, ”av vana”, kan vad gäller ”utlägg efter val” – sällanköp av produkter som har drag av varaktiga konsumtionsvaror – analysen behöva kompletteras med ”psykologiska” faktorer som förväntningar om den framtida inkomst- och prisutvecklingen.

Detta är den svenske genomsnittsmannens garderob:

1 kvällsrock	5 par yllestrumpor
1 vardagsrock	4 par nylonsockor
1 poplinrock	2 par raggsöcker
2 kostymer	8 par korta kalsonger
3 par udda byxor	3 par långa kalsonger
1 par jeans (fritidsbyxor)	2 par handskar
2 blazers	1 par tumvantar
1 fritidsjacka (nappa eller mokka)	2 hattar
6 skjortor (finare kvalitet)	1 pälsmössa eller annan hu- vudbonad
4 fritidsskjortor (kulörta)	1 par pjäxor
12 slipsar	1 par gummistövlar
3 undertröjor	2 par finskor
1 fluga	1 par tjockare vinterskor
1 morgonrock	1 par tofflor
3 pyjamas	1 par galoscher
1 par badbyxor	2 halsdukar
1 tjockare tröja	1 paraply
1 tunnare pullover	(Kläderna lånade hos PUB)

Den svenske
mannens garderob.
Källa: *Expressen*,
3 januari 1965.

Ekström hade två typer av data till sitt förfogande: tvärsnittsdata från 1952 års hushållsbudgetundersökning (levnadskostnadsundersökning) och tidsserier för perioden 1931–55. Tvärsnittsdata gjorde det möjligt att jämföra olika typer av hushåll (t.ex. barnfamiljer, hushåll utan barn, ensamstående). Ekström urskilade två konsumtionsnivåer, en högre som bestod av ensamstående unga och nya familjer, och en lägre där barnfamiljerna och de äldre barnlösa hushållen ingick. Mitt emellan återfanns familjer med tonårsbarn. Inkomstkänsligheten var genomgående låg för barnens kläder, liksom männens. Kvinnornas klädkonsumtion var däremot betydligt inkomstkänsligare. Skillnaderna i konsumtionsvanor mellan stad och land hade till stor del utjämnats av de förbättrade kommunikationerna. De högsta kläudutläggen per person återfanns i gruppen 16–25 år. Därefter avtog de med ökande ålder. Samma mönster återfanns i olika socialgrupper och de absoluta skillnaderna i utläggen betingades av olikheter i inkomsterna. Inkomstelasticiteten för textilkonsumtionen som helhet avtog inte när inkomsten ökade utan var i stort sett konstant.

I analysen av tidsserierna "neutraliserades" inverkan av förändringar i befolkningens storlek genom att inkomsten definierades som inkomst (total konsumtion) per capita. Denna hade ökat med 60 procent 1931–55. En internationell jämförelse visade att den totala textilkonsumtionen tenderade att utvecklas likformigt efterhand som inkomsten ökade. Den svenska *långsiktiga* utvecklingen förklarades väl av inkomster och relativa priser, men inte den *kortsiktiga*, naturligt nog, eftersom den studerade perioden innehöll en depression och ett världskrig. Den inkomstelasticitet som räknades fram låg runt 0,9 oberoende av om kilo eller kvadratmeter användes. Inget av dessa mått var emellertid idealiskt. Ekström

utgår därför från den totala textilkonsumtionen som den framgick ur nationalinkomsten och från ett prisindex för att räkna fram ett ”volyminde” per capita. Detta kunde i sin tur uppdelas i ett kvantitets- och ett kvalitetsindex. Beräknad på detta sätt hade textilkonsumtionen i Sverige ökat nästan oavbrutet sedan början på 1920-talet, med ett mindre undantag för 1930-talets krisår och ett mer påtagligt under andra världskriget. Inkomstelasticiteten låg runt 1,5.

HUVUDGRUPPERNAS UTVECKLING

När textilkonsumtionen bryts ner på de enskilda huvudgrupperna uppkommer betydande skillnader i utvecklingsmönster. Konfektionsindustrin var en relativt ny tillverkningsgren. Antalet arbetare där hade ökat nästan 2,7 gånger mellan 1930 och 1955, medan sysselsättningen inom spinnerier och väverier hade stagnerat. Att köpa konfektionsplagg hade blivit billigare i förhållande till att sy hemma och kvaliteten var jämförelsevis högre. Konfektionens andel av den totala konsumtionen i Sverige hade ökat. Inkomstelasticiteten för konfektionsvaror var hög: 1,9. Herrkonfektionen hade utvecklats först. Mätt i antal plagg var den mellan fyra och fem gånger så stor som damkonfektionen redan vid den studerade periodens början. Dock var inkomstelasticiteten för damplagg nästan tre och en halv gånger så hög som för herrplagg. (Konsumtionen av de senare ökade i samma takt som inkomsterna.) Expansionen under 1930-talet var främst en expansion i termer av kvantitet, medan under 1950-talet kvalitetsaspekten hade kommit att spela en alltmer framträdande roll.

Den andra huvudgruppen bestod av trikåvaror. Tillverkningen av dem hade industrialiserats redan på 1930-talet. Hemstickningsmaskiner var långt mindre vanliga än hemsymmaskiner och hemproduktionen kunde inte konkurrera kostnads- och prismässigt. Konsumtionen av strumpor av konstfiber – först rayon och därefter nylon – uppvisade drag som väl kunde tolkas i termer av den logistiska kurva som beskriver introduktionen av en ny vara: rayonet under 1930-talet och nylonet under 1950-talet.

Konsumtionen av garner och metervaror – den traditionella textilkonsumtionen – hade gått tillbaka relativt sett. Ekström ville dock inte dra några förhastade slutsatser om dess snara försvinnande. Plagg syddes fortfarande i de svenska hemmen, eftersom kontantutlägget för ett färdigt plagg blev lägre än om det köptes färdigt, men i mindre utsträckning än tidigare. Sysselsättningen inom bomulls-, ylle- och sidenindustrin hade stagnerat eller minskat. Den femtioprocentiga kvantitativa konsumtionsökningen hade ägt rum företrädesvis under 1930-talet. När Ekström mätte inkomst- och priskänsligheten hos metervarorna fann han att de var att betrakta som inferiöra varor, vars konsumtion minskade när inkomsterna ökade.

UPPSUMMERING OCH PROGNOSE

I sin uppsummering av utvecklingen av textilkonsumtionen kunde John Ekström konstatera att oberoende av vilken varugrupp och vilket mått som användes framstod 1930-talet som en expansionsperiod, med en volymökning på 40 procent, att jämföra med en inkomstökning på 20 procent. Konfektions- och triåkonsumtionen växte på bekostnad av de traditionella konsumtionsformerna, vilket samtidigt gav ökad skjuts åt den totala textilkonsumtionen. Under det följande decenniet bröts den uppåtgående trenden av kriget. Konsumenterna använde vad de redan hade och försökte undvika produkter av "kriskvalitet". Rayonet fortsatte sin frammarsch och damkonfektionen ökade. Första halvan av 1950-talet kännetecknades däremot av stagnation eller rentav minskning av textilkonsumtionen, vilket Ekström förklarar å ena sidan med att en "mättnad" (i introduktionscykelns terminologi) hade inställt sig, å andra sidan med att konsumenterna hade ändrat sin "lagerhållning" av textilier. Den första förklaringsgrunden tillbakavisar han dock, eftersom både svenska och utländska budgetundersökningar tydde på ett samband mellan textilkonsumtion och inkomster. Lagerändringsteorin gav en rimligare förklaring. Den under kriget uppdämda efterfrågan fick ett genomslag under de första efterkrigsåren när restriktionerna upphörde att vara bindande, så att en "efterkrigspuckel" uppstod, för att därefter minska.

Avslutningsvis diskuterar Ekström den framtida textilmärknaden, fram till 1965. Hans prognos bygger återigen på den traditionella konsumtionsteorin, på inkomst- och prisantaganden: en två-procentig årlig ökning av den reala per capita inkomsten och en minskning av textilvarornas relativa pris med 10 procent. Allt som allt skulle den totala textilkonsumtionen öka från 3,3 miljarder kronor till 4,2 miljarder, dvs. med 25 procent. Dess andel av den totala konsumtionen i Sverige skulle förbli oförändrad: 12 procent. Siffran dolde emellertid förskjutningar inom textilgruppen. Prognosen pekade på att konfektionsdelen skulle öka väsentligt mer än metervarorna och att kvalitetsförbättringar skulle stå för större delen av konfektionens ökning. Triåvarorna skulle öka i samma takt som textilkonsumtionen som helhet och behålla sin andel, medan hemproduktionens andel skulle gå tillbaka. Ekström manade därför till försiktighet i tolkningen av de aggregerade siffrorna:

Den bild av stagnation och oförändrade förhållanden, som skulle kunna vara en uttolkning av den ovan visade oförändrade andelen av totalkonsumtionen, bör ersättas med en bild av omfattande förskjutningar mellan varugrupper och varukvaliteter, mellan råvaruproducenter, mellan textilfabrikanter, mellan konfektionärer och sannolikt även mellan distributörer, vilken väl meriterar den inledningsvis givna benämningen om en tredje fas i den textila industriella revolutionen.⁴⁰

⁴⁰ Ibid., s. 229.

SJÄLVKRITIK OCH REVIDERING

Under 1959 publicerade Industriens Utredningsinstitut en kritisk granskning och revision av prognosdelen av *Konsumtionen i Sverige*.⁴¹ Den företogs av Ragnar Bentzel tillsammans med Göran Albinsson, John Ekström och Odd Gulbrandsen. Georg Danielsson biträdde med att sammanställa det statistiska materialet. I sitt förord skriver Jan Wallander att det var institutets avsikt att arbeta vidare med konsumtionsundersökningar. Vi kommer nedan att redovisa den specialstudie som gjordes av dryckeskonsumtionen,⁴² 1967 kom Gunnar Törnqvists stora studie av tv-ägandets utveckling 1956-65⁴³ och Gustav Endrédi's analys av resekonsumtionen,⁴⁴ 1971 Carl-Johan Dahlmans och Anders Klevmarkens uppföljning av den ursprungliga konsumtionsstudien⁴⁵ och 1973 Lars Jacobssons bilprognos för 1972-85.⁴⁶

Utgångspunkten för uppföljningsstudien var att prognosmakare aldrig kunde gardera sig för att det kunde komma fram nya data under den period som prognosen avsåg som kullkastade deras resultat.

Avsikten med föreliggande skrift är nu att göra en omprövning av de prognoser, som framställdes i "Den privata konsumtionen i Sverige 1931-65". Sedan den boken ... gick i tryck, har nytt erfarenhetsmaterial framkommit, som åtminstone på flertalet punkter gör det möjligt att bedöma realismen i de modeller och förutsättningar vi arbetar med. Det kan visserligen sägas, att konsumtionsbokens framtidsbedömning gäller situationen 1965 men däremot ej vad som skulle ske under åren fram till dess och att därför händelseutvecklingen från 1955 till dags dato inte definitivt kan motsäga prognoserna. Det är ju ännu flera år fram till 1965 och på den tiden kan mycket hända. Samtidigt är det emellertid klart, att de nya fakta som framkommit under de sista åren kan ha gjort de uppställda modellerna och förutsättningarna mindre plausibla, än de var vid prognosernas uppgörande. Och i den mån så är fallet har man anledning att företa förändringar däri.⁴⁷

Vad som hade hänt var att de preliminära data för 1955 som använts i konsumtionsstudien kunde ersättas av mera definitiva siffror och att nya data för 1956-58 hade tillkommit. I den reviderade prognosen togs återigen 1955 som utgångsår och därefter konstruerades en trend baserad på utvecklingen 1955-58, den s.k.

41 Albinsson m.fl. (1959).

42 Sundström och Ekström (1962).

43 Törnqvist (1967).

44 Endrédi (1967).

45 Dahlman och Klevmarken (1971).

46 Jacobsson (1973).

47 Albinsson m.fl. (1959).

prognoslinjen. Samma förutsättning om inkomstutvecklingen som i den ursprungliga prognosen behölls: en tillväxttakt i realinkomsten per capita på 2 procent per år. Däremot hade befolkningen vuxit snabbare än vad man hade antagit. Därför justerades prognosen för denna upp från en ökning på 3 procent till en på 7 procent fram till 1965. I den reviderade prognosen uteslöts gruppen sjukvård och hygien eftersom dess utveckling huvudsakligen bestämdes från utbudssidan och inte från efterfrågesidan. Det var den prognos för de övriga grupperna som baserades på inkomster och priser man främst ville undersöka. Syftet med den reviderade prognosen var inte att göra en fullständig utvärdering av de förutsägelser som publicerades 1957. Det ansågs vara för tidigt för detta. Däremot skulle en jämförelse med de reviderade siffrorna kunna ge anvisningar om på vilka punkter man borde koncentrera arbetet med att förbättra prognosarbetet.

Den reviderade prognosen gav vid handen att den totala konsumtionen förmodligen skulle öka snabbare än vad som beräknats i den ursprungliga analysen. Detta berodde ”helt och hållet på den nya förutsättningen angående befolkningstillväxten”.⁴⁸ Som man kunde förvänta sig varierade prognosutfallet mellan de olika huvudgrupperna av varor och tjänster. I vissa fall var skillnaden mellan prognoslinjen och den verkliga konsumtionen minimal, i andra fall betydligt större. Livsmedelskonsumtionen låg under prognoslinjen. Konsumtionen av kaloririka livsmedel hade hållits tillbaka och utvecklingen mot högre förädlingsgrad hade inte gått så snabbt som man förväntat sig. Bostadsregleringen gjorde det meningslöst att jämföra utfall och prognos. Även beklädnadsgruppen, främst konfektionsvarorna, hade utvecklats långsammare än prognosen. Hushållstjänster och rekreation följde prognosen relativt väl, medan för hemutrustningsvaror och resor diskrepanserna mellan utfall och prognos var stora, naturligt nog, eftersom i det förra fallet tv-apparater och i det senare bilar förryckte resultaten. Tv-utvecklingen hade gått snabbare än man kunnat föreställa sig och bilismens expansion gick dåligt att förklara med hjälp av inkomster och priser. Den senare följde i stället ett introduktionsförlopp som liknade det som en gång ägt rum i USA.

DEN REVIDERADE PROGNOSEN: HUVUDGRUPPERNA

Livsmedlens andel av totalkonsumtionen hade sjunkit, men exakt vad detta innebar var oklart. Statistiken fångade endast ofullständigt upp de nya varugrupper där ökad förädlingsgrad gjorde sig gällande. Vidare hade råvarupriserna stigit långsammare än livsmedelspriserna medan priserna på de tjänster som ingick i de senare hade ökat, vilket hade lett till att det blivit mera lönsamt att köpa råvaror

⁴⁸ Ibid., s. 28.

och bearbeta dessa i hemmet. De två prisseffekterna tenderade att ta ut varandra och prisreaktionerna framstod statistiskt som om de hade varit reaktioner på inkomstförändringar. Efter en genomgång av de olika undergrupperna ändrades basårsnivån (1955) för vissa av dem till den observerade, inkomstelasticiteten för vissa kaloririka livsmedel minskades och den nya siffran för befolkningstillväxten infördes innan en ny prognos gjordes.

Eftersom det råde bostadsbrist, inte minst på grund av hyresregleringen, var det svårt att göra en efterfrågeanalys baserad på inkomster och priser för bostadsgruppen. Det statistiska underlaget var dessutom bristfälligt. Den senaste allmänna bostadsräkningen hade utförts 1945 och ingen folkräkning hade företagits sedan 1950. Bostadsefterfrågan kunde uppdelas i en kvantitativ (antalet bostäder) och en kvalitativ (antal rum, standard) del. Sedan 1955 hade utbudet på bostadsmarknaden vuxit snabbare än efterfrågan. Bentzel och hans forskargrupp drog därav slutsatsen att bostadsbristen (antalsefterfrågan) var på väg att minska. Huruvida den förklaringsmodell som använts 1957 var bra eller dålig gick det emellertid inte att säga något om. Den på bostadsförmedlingarna registrerade efterfrågan var till stor del en ”förhandsefterfrågan”. Ogifta personer ställde sig i kö för att hyra längre fram. Bostadsbristen var dessutom i stor utsträckning en storstadföreteelse, medan på mindre orter det råde betydligt bättre balans mellan utbud och efterfrågan. Till detta kom den bristfälliga statistiken. Slutsatsen blev därför att det för tillfället inte fanns någon anledning att förkasta den modell som hade använts i 1957 års prognos.

Inom beklädnadsområdet dominerade konfektion, skor och trikå. För dessa hade den konsumtionsteoretiska efterfrågemodellen använts. Den teoretiska bilden hade emellertid störts både av kriget och av anpassningen till en mera normal situation därefter. Den nytillkomna statistiken bekräftade detta och pekade på att den underliggande modellen i grunden var sund. De avvikelser som fanns mellan prognos och utfall orsakades i stället av befolkningsutvecklingen och förändringar i relativa priser. Dessutom måste ingångsnivån justeras framför allt för konfektionsplaggskategorin, vilken dessutom var heterogen med avseende på kön och ålder (barn och vuxna). För att komma fram till en mer exakt analys skulle en specialstudie av konfektionsgruppen behöva göras. Det låg emellertid utanför revideringens ram, så den korrigering som företogs var att införa en lägre inkomstelasticitet.

I hemtrustningsgruppen ingick tv-apparater. Det var den undergrupp som svarade för huvuddelen av huvudgruppens tillväxt. Tv-köpen hade ökat så snabbt att det bestånd man hade kalkylerat med för 1962 skulle förverkligas redan 1959. ”Det har ... visat sig att televisionen i Sverige håller på att slå igenom hastigare än i något annat västeuropeiskt land. Vidare har sändarnätet byggts ut i mycket

snabbare takt än vad som planerades när konsumtionsboken skrevs. Till bilden hör även att realpriset på TV-apparater sjunkit med cirka en fjärdedel på tre år.⁴⁹ Även inköpen av radioapparater hade ökat. Detta var i förstone förvånande eftersom nästan alla hushåll redan hade en radio 1955, men orsaken var att det hade tillkommit ett andra program som det inte gick att få in på äldre apparater. IUI-gruppen förväntade sig dessutom att införandet av stereo skulle öka efterfrågan även under 1960-talet.

De prognoser som gjorts på hushållstjänster hade baserats på en tidstrend i stället för på inkomstutvecklingen. Användningen av arbetshjälp i hemmet skulle minska. Ett betydande fel hade gjorts i fråga om tvätt-och badinrättningars tjänster. De hade skattats ”efter mycket grova överslagsberäkningar i samråd med branschmän”.⁵⁰ Under första halvan av 1950-talet hade de legat volymmässigt stilla. Den verkliga utvecklingen 1955–58 avvek emellertid skarpt uppåt. De tids-seriedata som hade använts var illa underbyggda. Även skattningen av antalet tv-licenser hade slagit slint, eftersom man underskattat tv-köpens ökning.

Resegruppens utveckling förklarades ganska bra av den konsumtionsteoretiska modellen, förutom vad gällde den expansiva bilgruppen. Beståndet hade ökat dubbelt så mycket som vad prognoslinjen angav att den skulle göra. Dock var prognosen för bilinköp ”hygglig”. Den på inkomster och priser baserade prognosen för bilbeståndet avvek däremot mycket kraftigt från de realiserade siffrorna. Däremot anslöt sig den på amerikanska data baserade skattningen mycket väl till verkligheten, vilket ledde till slutsatsen att förloppet i Sverige även i fortsättningen antagligen skulle följa det amerikanska.

Rekreationens andel av totalkonsumtionen hade varit i stort sett oförändrad 1955–58 och prognosen hade infriats med undantag för 1958. Bokkonsumtionen hade enligt statistiken minskat, men detta dolde förmodligen det faktum att den billiga pocketboken började slå igenom. Tidningskonsumtionen låg under prognosen. Anledningen var att tidningarna hade blivit dyrare. Nöjeskonsumtionen stämde väl överens med prognosen.

Den reviderade konsumtionsprognosen utmynnade förvånansvärt nog inte i några generella slutsatser, utan endast i revision av prognoserna utifrån de nya siffror som hade framkommit för de år som hade gått sedan 1955. Det hade varit intressant att få veta något om vilka metodologiska lärdomar IUI:s konsumtionsforskare drog av jämförelsen av de två prognoserna, men kanske är det att begära för mycket, med tanke på den korta tid som hade gått sedan den ursprungliga prognosen.

Även John Ekströms textilkonsumtionsundersökning fick en uppföljning.

⁴⁹ Ibid., s. 64.

⁵⁰ Ibid., s. 68.

Det var Ekström själv som 1961 publicerade en undersökning av hushållens och individernas klädköp, gjord på uppdrag av Konsumentrådet.⁵¹ Cirka 4 000 slumpmässigt utvalda hushåll fick föra bok över sina klädinköp under en månad (olika månad för olika hushåll). Det som i första hand (och så gott som enbart) betingade klädinköpen var hushållens inkomster och de köpande individernas ålder. Det gick däremot inte att belägga att det skulle finnas några skillnader mellan arbetare, tjänstemän och företagare på samma inkomstnivå, skillnader orsakade av olikheter i klädkod mellan de tre grupperna. Likaså förelåg det inte några skillnader mellan arbetar- och tjänstemannahushåll vad gällde klädutgifter för barnen vid lägre och medelhöga inkomster, medan arbetarhushåll med högre inkomster stack ut med en högre klädkonsumtion än tjänstemannahushållen, en möjlig överkompensationsmekanism. Utgifterna per barn var högre i enbarnshushåll än i hushåll med flera barn, vilket möjligen hade att göra med det faktum att yngre barn ärvde sina äldre syskons avlagda kläder. Hemsömnad var vanligast bland kvinnor i åldern 25–44 år. Den var, i motsats till vad man kanske skulle kunna tro, inte koncentrerad till de fattiga eller äldre hushållen eller till hushåll där kvinnorna var hemmafruar.

DEN SVENSKA DRYCKESKONSUMTIONEN

Förutom tv- bil- och textilstudierna genomfördes en fjärde specialkonsumtionsundersökning vid Industriens Utredningsinstitut, av Åke Sundström och John Ekström. Den behandlade dryckeskonsumtionen – såväl starka som svaga drycker.⁵² Dryckesutredningen var externt initierad, av Svenska Nykterhetsfrämjandet, och finansierades av Nya Systemaktiebolaget, Svenska Mejeriernas Riksförening, Svenska Bryggareföreningen och Sveriges Vattenfabrikanters Riksförbund. Den hade ett par föregångare. 1948 hade statistikern Sten Malmquist i sin doktorsavhandling analyserat efterfrågan på spritdrycker med hjälp av ekonomiska tekniker⁵³ och 1952 hade han gjort beräkningar av inkomst- och priselasticiteter för sprit och vin i Sverige, som ett led i 1944 års nykterhetskommittés arbete.⁵⁴ Rolf Frankenberg hade för samma kommitté gjort jämförande elasticitetsberäkningar för Sverige, Danmark, Nederländerna och Storbritannien.⁵⁵

⁵¹ IUI (1961e), sammanfattad i Ekström (1962a).

⁵² Sundström och Ekström (1962). Skriften sammanfattas i Ekström (1962b) och Sundström (1962).

⁵³ Malmquist (1948).

⁵⁴ Malmquist (1953).

⁵⁵ Frankenberg (1953).

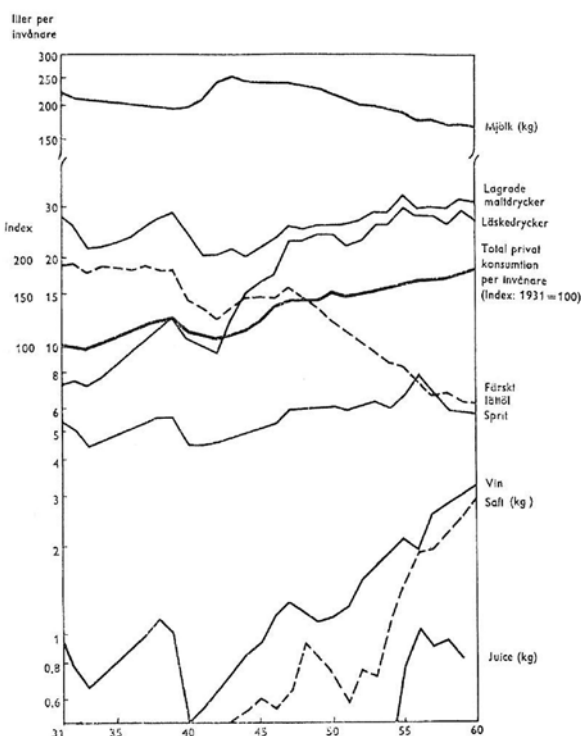

Två dryckesutredare: Åke Sundström och John Ekström.

Källa: Svensk Bryggeritidskrift, vol. 77, 1962, nr 3, s. 61.

IUI:s dryckesstudie hade ett bredare anslag än vin- och spritstudierna. Den omfattade hela dryckesområdet, inte bara alkoholkonsumtionen. De tidigare studierna hade varit mera inriktade på missbruk och åtgärder än på att kartlägga det totala dryckesmönstret. Självklart existerade substitutionsmöjligheter mellan olika typer av drycker, över ett brett spektrum. Precis som i nykterhetskommitténs studie gjordes jämförelser med konsumtionsmönstren i andra länder.

Sundström och Ekström börjar med att redovisa hur dryckesutgifterna hade utvecklats 1931–60. Spritutgiften det senare året var nio gånger så hög som 1931. Såväl sprit- som vinutgifterna hade ökat snabbare än den totala privata konsumtionen, liksom konsumtionen av läskedrycker. Öl (särskilt lättöl) och mjölk hade däremot minskat sina andelar. Inom spritkategorin var renat brännvin ohotat under hela perioden. Det svarade 1960 för över 78 procent av utgifterna, medan eau-de-vie hade halverat sin andel. Whisky hade däremot blivit populärare än någonsin under 1950-talet. Vinkonsumtionen per invånare hade tredubblats. Även ölkonsumtionen hade ökat, mest konsumtionen av lättöl. Den dryck som hade expanderat allra snabbast var läskedryckerna. Sockerdricka och Pommac (eller motsvarande) hade halverat sina marknadsandelar, medan citrusdryckerna hade mer än fördubblat sin och var den största enskilda kategorin. Coladryckerna, som hade lanserats 1953, var på väg in. Mjölkkonsumtionen var på väg neråt efter en topp under kriget, då mjölk var ett av de få livsmedel som inte var ransonerade. Kaffekonsumtionen hade gått upp, men det var inte förrän 1956 som förkrignivån hade uppnåtts, så nästan hela ökningen föll på de senaste fyra år som täcktes av undersökningen.

Konsumtionen av olika drycker i Sverige per invånare 1931–60
 Källa: Sundström och Ekström (1962, s. 19).

De relativa priserna på olika drycker hade förändrats. Brännvinets reala pris hade fyrdubblats, medan vinpriset hade sjunkit relativt sett – 45 procent i förhållande till brännvinspriset 1950–57. Även ölpriset hade sjunkit sedan 1930-talet, precis som läskpriset. Mjölkkrisnivån låg still från kriget till 1954 och hade därefter ökat med 45 procent genom att mjölken fick subventionera smör tillverknings.

I ett internationellt perspektiv skilde sig olika länders dryckesvanor kraftigt åt. I USA dracks det mer än dubbelt så mycket läskedrycker (mest cola) som i de flesta västeuropeiska länder. Fransmännen drack nästan 15 gånger så mycket vin som tyskar, amerikaner eller belgare och ännu mycket mer än nordbor, engelsmän och holländare. Finnarna toppade mjölkligan, ett faktum som ”måste ses mot en bakgrund av kvardröjande agrar dominans och det faktum att ölet varit förbjudet mellan 1914 och 1932 samt mellan 1942 och 1948 och alltfört konsumeras i mycket liten omfattning”.⁵⁶

Vad gällde de totala alkoholutgifterna låg USA klart under Västeuropa med en utgiftsandel på 3,5 procent mot 4,5–6,5 procent. En jämförelse av den svenska dryckesmönstret med USA och Västeuropa visade att fördelningen av utgifterna

⁵⁶ Sundström och Ekström (1962, s. 40).

för alkohol skilde sig åt. I Sverige och Finland gick 70 procent till sprit mot 45 procent i USA, 20 i Danmark och 12 i Frankrike, där vinet dominerade totalt med 75 procent. (Norrmännens spritutgift uppgick till 46 procent, en siffra som dock förmodades dölja en omfattande hembränning.)⁵⁷ Amerikanerna lade däremot inte mer än 5 procent på vin. I Danmark och USA var öl populärast (55 respektive 50 procent), och norrmännen spenderade 40 procent på denna dryck.

Efter att ha redogjort för konsumtionsmönstret går Sundström och Ekström över till att analysera dryckeskonsumentens determinanter: inkomster, priser och preferenser. De diskuterar substitution både inom dryckesgruppen och mellan drycker och t.ex. andra sötsaker, inkomstfördelningens inverkan på konsumtionen, effekter av introduktion av nya varor, liksom effekter av ransoneringars införande och slopande.

Precis som i den övergripande konsumtionsundersökningen ägnas betydande utrymme åt att diskutera inkomst- och priselasticiteter. Inkomstelasticiteten för sprit låg runt 0,9, medan priskänsligheten var låg: $-0,2$. För vin var elasticiteterna högre: 2,0 respektive $-1,6$. Regressionsberäkningarna gjordes för åren fram till och med 1954. Året därpå, 1955, slopades motboken, vilket ledde till ökad konsumtion följt av en nedgång. Samtidigt försköts konsumtionen från sprit till vin. Vinkonsumtionen hade stigit mer än vad regressionsmodellen hade kunnat förutsäga. Den tog endast hänsyn till vinpriset, inte till spritpriset och missade därför den substitutionseffekt som kom till uttryck i en hög korselasticitet i konsumtionen (beräknad till $+1,0$ för 1956, året efter motbokens slopande).

Att genomföra en regressionsanalys för öl visade sig vara betydligt svårare. Ölqualiteten (alkoholhalten) hade varierat och ölpriset hade varit för stabilt för att vara till någon ledning. Dock verkade det som om införandet av starkölet 1955 hade gjort folk mera benägna att öka sin ölkonsumtion när inkomsten ökade. Det färska lättölet (svagdricka) hade trängts ut av läskedryckerna. De senare hade en inkomstelasticitet på 1,8. Även mjölkanalysen erbjöd problem. Förbrukningen var onormalt hög under kriget och Sundström och Ekström höll för troligt att det inte var förrän kafferansoneringen upphörde 1951 som konsumtionen åter gick till det "normala". Efter 1954 steg mjölkpriset kraftigt och konsumtionen stagnerade. Den beräknade priselasticiteten var hög, $-0,6$, medan

⁵⁷ Finnarna var också presumtiva hembrännare, och dessutom smugglare. I ett brev ställt till Alkoholbolaget, Informationsavdelningen, Märholmshuset 7, Helsingfors skrev Åke Sundström (brev från Åke Sundström till Alkoholbolaget, 8 november 1961):

Återkommande till vårt tidigare brev ber vi att få ställa ytterligare en fråga:

Hur stor är enligt Eder uppfattning skillnaden mellan faktisk och registrerad spritkonsumtion, dvs. smuggling, hembränning osv.? Norrmännen har beräknat den olagliga spritförtäringen till cirka 20 % av den redovisade. Har man anledning att tro att motsvarande siffra för Finlands vidkommande är högre?

inkomstelasticiteten inte var mer än 0,3. Kaffet hade varit ransonerat 1940–51, så i regressionsanalysen uteslöts dessa år. Trots detta blev emellertid inkomst-prismodellens förklaringsvärde lågt.

Det andra huvudkapitlet i dryckeskonsumtionsboken behandlade strukturella faktorer. Genom tvärsnittsanalyser kunde författarna jämföra olika landsdelar, städer och landsbygd, olika inkomstnivåer. Genom att fixera inkomstnivån var det möjligt att analysera prisskillnader och olikheter i konsumentpreferenser. Mycket riktigt visade det sig att mer sprit och vin konsumerades i län med högre inkomstnivå. Andra strukturella skillnader gav dock sämre utslag:

Fördelningen städer-landsbygd ger inget entydigt utslag när det gäller sprit; Skaraborgs och Värmlands samt Jönköpings och Örebro län har parvis lika antal stadsbor, men spritkonsumtionen visar stora variationer. Samtliga dessa fyra län är vidare starka fästen för frikyrko- och nykterhetsrörelsen vilket inte hindrar att spritkonsumtionen är hög i såväl Värmlands som Örebro län.⁵⁸ [...]

Det är emellertid anmärkningsvärt att skillnaden i vinkonsumtion är obefintlig; om den ideella faktorn dominerat, borde ju även vinförbrukningen ha påverkats.⁵⁹

Utredningen analyserade också den statistik som insamlats i en av socialstyrelsen genomförd budgetundersökning för 1958.⁶⁰ Medan de budgetutgifter som redovisades för drycker som kaffe, te och kakao var i det närmaste identiska med siffrorna i den officiella statistiken var detta inte fallet för alkoholhaltiga drycker. De största förbrukarna hade antingen inte kommit med alls i urvalet, eller så var de överrepresenterade bland dem som vägrat delta. De som faktiskt deltog hade med all sannolikhet lämnat oriktiga utgifter. Vad som däremot verkade mera tillförlitligt var att de rikaste hushållen tenderade att gå över från sprit till vin, medan ölkonsumtionen inte förändrades och de drack mindre läsk och mjölk än hushåll med lägre inkomster. Skillnaden i konsumtionsmönster mellan olika ortsgrupper var betydande. På landsbygden dracks mest mjölk, medan konsumtionen per capita av alla andra drycker var högre i storstäderna och övriga städer och köpingar intog en mellanställning. Inte minst gällde detta för vin, där man i storstäderna drack tio gånger så mycket per person som på landsbygden. Dock stämde budgetundersökningens uppgifter inte speciellt väl överens med försäljningsstatistiken framför allt för sprit men även för vin, medan överensstämmelsen för ölets del var betydligt bättre. Sundström och Ekström drar av detta slutsatsen att hushållen på landsbygden och på mindre orter var mindre benägna att redovisa sina sprit-

⁵⁸ Ibid., s. 88.

⁵⁹ Ibid., s. 89.

⁶⁰ Kungl. Socialstyrelsen (1961).

inköp. Författarna jämförde också konsumtionsmönstren för arbetare och tjänstemän. De skillnader som betingades av inkomstskillnader inom varje grupp var betydligt större än de som gick att härleda till grupptillhörighet.

I dryckesstudien ingick också en enkät som gjordes på våren 1961 och som i huvudsak behandlade alkoholvanor och val av måltidsdryck. Denna jämfördes med liknande enkäter från 1947–58. Svaren på hur ofta de tillfrågade drack sprit var svårtolkade, främst beroende på att frågan inte ställts på samma sätt i alla intervjuer. Det fanns en betydande risk att svaret, när frågan ställdes i allmänna termer, betingades av vad intervjuoffren trodde var socialt acceptabelt. Icke desto mindre tyckte Sundström och Ekström sig kunna konstatera att inga mer betydande förändringar hade ägt rum sedan 1947. Detsamma gällde inte för vin och öl. Betydligt fler kvinnor drack vin än 1947 och även vad gällde öl hade regelbunden konsumtion blivit vanligare.

Större delen av dryckeskonsumtionen ägde rum i samband med måltider, vilket gjorde det angeläget att kartlägga måltidsdryckerna. Även här fanns det tidigare undersökningar att jämföra med, en från 1949 och en från 1956, men bara för de tre största städerna. 1961 drack mer än hälften av de tillfrågade mjölk till lunch, och 18 procent av männen drack maltdrycker men endast 4 procent av kvinnorna. Såväl maltdrycker som läsk och mineralvatten hade ökat sina andelar sedan 1949, medan mjölken relativt sett hade gått tillbaka. Vad gällde valet av middagsdryck dominerade mjölken under veckan (45 procent) medan läsk, öl och vin ökade sina andelar på söndagarna, då endast 25 procent drack mjölk. Kvinnorna ändrade sin konsumtion i högre grad än männen. Mellan 1956 och 1961 hade ölet vunnit terräng som måltidsdryck till vardags medan på söndagarna vin hade börjat konkurrera med öl.

Sundström och Ekström gjorde också ett försök till prognos över dryckeskonsumtionen fram till 1970. Vid oförändrade relativa priser räknade de med i stort sett oförändrad mjölkkonsumtion per person, medan konsumtionen per capita av maltdrycker, läsk, vin och sprit beräknades öka. Allra mest skulle vinkonsumtionen komma att stiga. Sundström och Ekström räknade dock inte med att ökad öl- och vinkonsumtion skulle leda till en reduktion av spritkonsumtionen såvida inte prisutvecklingen på sprit blev oförmånlig för konsumenterna. Dessutom skulle nya konsumentkategorier tillkomma, främst bland kvinnorna.

Avslutningsvis diskuterar Sundström och Ekström hur skattepolitiken skulle kunna användas effektivare än hittills för att stimulera en övergång från starkare till svagare drycker. Differentierad alkoholskatt hade införts 1954. Skatten utgick i förhållande till de olika dryckernas alkoholhalt. Sundström och Ekström redovisade däremot beräkningar på vilka skattesatserna blev i förhållande till drycker-
nas "berusningseffekt". Den senare kunde beräknas med hjälp av laboratorie-

försök och visade till exempel att en viss mängd ren alkohol som hade intagits i form av brännvin gav en effekt som var fyra gånger större än om samma mängd alkohol hade intagits som öl. Ett sätt att komma bort från de starkare och mera berusande dryckerna skulle då vara att differentiera skattesystemet efter berusningseffekten hos de olika dryckerna.

Dryckeskonsumtionen i Sverige fick givetvis stor uppmärksamhet i pressen. Ibland var rubrikerna av det sensationella slaget: ”Vi dricker för mer än bostäderna kostar”⁶¹, ”Tvivelaktigt rekord: Vi dricker mest starksprit”⁶²

Som man kunde vänta sig, ville nykterhetsivrarna använda sig av utredningsresultaten för att minska alkoholkonsumtionen. Vägen gick via beskattningen. Eric Blaustein på *Expressen* intervjuade såväl utredarna som direktör David Isaksson i Svenska Nykterhetsfrämjandet:

Det är inte tungsinnat som driver svensken till spriten, utan det är pengarna – de höga inkomsterna – som gör det. Så säger ekon. lic. John Ekström i Industriens utredningsinstitut. Han har tillsammans med fil. kand. Åke Sundström utrett vår dryckeskonsumtion. Utredningen handlar inte särskilt om sprit. Den innehåller inga nykterhetspolitiska rekommendationer. Men här har nykterhetspolitikerna fått det sensationellaste material som tänkas kan. [...] Direktör Isaksson säger:

– Vi kan nu med rimlig exakthet säga vad som händer med folks dryckesvanor, när det blir pris- och skatteförändringar på en bestämd dryck. [...]

Riksdagen har just fått en fyrtio motion med krav om översyn av dryckespolitiken, grundad på förhandsinformation om utredningsresultatet.⁶³

Även dryckesstudien blev föremål för revidering. 1966 publicerade Gustav Endrédi en kort uppföljning i *Svensk Bryggeritidskrift*,⁶⁴ som baserades på data till och med 1964. Dryckesutgifternas utgiftsandel hade varit påfallande stabil ända sedan början av 1930-talet, och de första åren av 1960-talet skilde sig inte från trenden. Däremot hade det ägt rum betydande förskjutningar inom dryckesgruppen. Lätt-

61 *Nyheter* (1962a).

62 *Skånska Dagbladet* (1962).

63 Blaustein (1962).

64 Endrédi (1966a). En längre version återfinns i Endrédi (1965a). Endrédi kommenterade också *Den privata konsumtionen i Sverige* i en artikel från 1965 (Endrédi, 1965b, s. 32–33):

Det är för tidigt att göra ett slutgiltigt omdöme om prognosutfallet. Det allmänna intrycket är positivt: Prognosutfallet måste betraktas som mycket gynnsamt beträffande förändringarnas riktning. Prognoserna förefaller genomgående vara bäst för ganska gamla och väletablerade varugrupper. Vidare finner man att det är lättare att göra prognoser för större varugrupper än för mindre varugrupper eller enskilda varor. Detta är ganska naturligt eftersom grupperna är uppbyggda så att varor som kan ersätta varandra i hög grad fördes till samma grupp. Prognosutfallet var sämre för de varor som berördes starkt av den tekniska utvecklingen och där många introduktionsprocesser och innovationer har förekommit. TV-prognosen hör till dessa.

öls- och mjölkkonsumtionen hade minskat 1960–64, medan konsumtionen av sprit, vin, starköl, läskedrycker och kaffe hade ökat. Whisky och rom hade vunnit terräng i förhållande till renat, vars konsumtion hade stagnerat. Vad gällde vin var det de billigare sorterna som gällde.

Förskjutningarna i konsumtionen grundades delvis på förändringar i relativa priser. Ökningen av läskedryckskonsumtionen hade hållits tillbaka av en i förhållande till substituten mjölk och öl snabbare prisökning, och vinpriset hade sjunkit, relativt sett. Dock var avvikelserna från prognosen liten. Utvecklingen av ölkonsumtionen stämde ännu bättre med prognosen och de relativa prisförskjutningarna. Allt som allt drog Endrédi slutsatsen att den på inkomster och priser baserade modellen skulle gå att använda för prognosändamål ”även för en fortsatt period”, gissningsvis de närmaste fem åren.⁶⁵

Konsumtionsstudierna fick till följd att en särskild konsultgrupp bildades vid IUI. Gruppen bestod av medlemmar av konsumtionsgruppen och dess existens tillkännagavs i institutets årsredovisning för 1959. Av de följande årsredovisningarna framgår att gruppen leddes av John Ekström, att uppdragsgivarna var enskilda företag eller organisationer och att undersökningsresultaten som regel inte publicerades. Den 1 juli 1961 konstituerades gruppen som en självbärande verksamhet under namnet IUI – Konsultgruppen med Ekström plus IUI:s ledningsgarnityr (chef, biträdande chef, sekreterare) som styrelse och med egen adress: IUI:s gamla lokaler på Malmtorgsgatan 8. Verksamheten blev dock kortlivad. Den upphörde hösten 1962 i och med att Ekström lämnade IUI för en post som sakkunnig i ekonomiska frågor vid den svenska EEC-delegationen i Bryssel.⁶⁶

⁶⁵ Endrédi (1966a, s 82).

⁶⁶ IUI (1960, 1961d, 1962f, 1963).

KAPITEL 14

VÄLFÄRDSSTATENS EXPANSION

Erik Hööks avhandling, *Den offentliga sektorns expansion*, från 1962, var det första större vetenskapliga arbetet på svensk botten om de offentliga utgifternas utveckling. Avhandlingen byggde i hög grad på inom IUI beprövade teorier och metoder och Höök var inte alls, som man möjligen hade kunnat tro, kritisk till den offentliga sektorns expansion utan såg den som resultatet av en naturlig och efterfrågedriven utveckling.

Erik Höök, pionjär inom välfärdsstatsforskningen (foto: Mikko Laurén).
Källa: IFN:s bildarkiv.

Erik Höök (1920–1997) var bördig från Norrbärke i Dalarna där fadern bedrev lanthandel och jordbruk. Han tog studenten vid Högre Allmänna Läroverket (Katedralskolan) i Uppsala 1940 och fortsatte till högre studier i Uppsala, läste bl.a. statskunskap, statistik, praktisk filosofi och ett par betyg i nationalekonomi för Erik Lindahl,¹ tog pol. mag.-examen 1946 och fil. lic.-examen 1954. Efter en tids anställning som sekreterare vid Svenska Bankföreningen kom han att arbeta på IUI i 14 år, från 1948 till 1962. Höök disputerade det senare året på en avhandling om den offentliga sektorn som var resultatet av ett femårigt IUI-projekt. Samtidigt med verksamheten vid IUI hade han en rad expertuppdrag för olika utredningar, bl.a.

¹ Intervju med Erik Höök av Rolf Henriksson 20 juni 1989.

1957 års pensionskommitté. Han tjänstgjorde som vikarierande chef för IUI i skarven mellan Jan Wallander och Ragnar Bentzel sommaren 1961. Efter disputationen blev han planeringschef vid Finansdepartementet med ansvar för långtidsutredningarna, som ju hade sina rötter i det långtidsprogram för åren 1947 till 1952/53 som utarbetats under ledning av Ingvar Svennilson under dennes tid som IUI-chef.² Höök var åren 1976–85 verkställande direktör vid Jernkontoret.

Höök har förblivit en ganska anonym person, huvudsakligen omtalad för sin doktorsavhandling. Han var emellertid mycket uppskattad bland sina kollegor på IUI. Jan Wallander beskriver honom som ”en utomordentligt gedigen forskare med en lågmäld framtoning”.³ Lars Lidén skriver att Höök ”hörde inte till de högljudda, men hans ord vägde ändå tungt” och fortsätter: ”Han var dalkarl från början och fungerade som ’platschef’ för oss på Sveavägen, ständigt beredd att lyssna och dela med sig av sina erfarenheter.”⁴

”FÖRSTUDIER”

Höök var alltså, när han fullbordade sin studie av den offentliga sektorn, gammal i gården på IUI och hade producerat ett flertal böcker och artiklar vid institutet. En del av dessa arbeten kan i någon mening betraktas som förstudier till avhandlingen och det är dem vi inledningsvis ska beröra i detta kapitel.

Höök gjorde sin IUI-debut med ett kapitel om befolkningsutveckling och sysselsättning i *Industriproblem 1950*, skrivet tillsammans med Jonas Nordenson (se kapitel 2). Året därpå publicerade han en skrift i stencilform om *Det svenska jordbrukets arbetskraft 1949*.⁵ Därefter producerade han i rask takt inte mindre än fyra IUI-böcker: *Befolkningsutveckling och arbetskraftsförsörjning* (1952),⁶ *Tjänstemännen och den industriella omvandlingen* (1953),⁷ *Nationaliseringen i England* (1955)⁸ och en bok om Sveriges ekonomiska liv på engelska och tyska.⁹

Den första av dessa böcker ingick i IUI:s forskningsprogram om utvecklingslinjer i svensk ekonomi. Arbetet är, som Eskil Wadensjö konstaterar, till stor del en fortsättning av Hööks studie från året dessförinnan om jordbrukets arbetskraft; det lades två år senare fram som licentiatavhandling i nationalekonomi vid

2 SOU 1948:45.

3 Wallander (2009, s. 86).

4 Lidén (2009, s. 254).

5 Höök (1951).

6 Höök (1952).

7 Höök (1953).

8 Höök (1955b). Höök hade för detta vistats i London och Cambridge några månader 1953–54.

9 Höök m.fl. (1956a, 1956b).

Uppsala universitet varvid Ragnar Bentzel tjänstgjorde som examinator.¹⁰ Arbetet är behandlat i kapitel 5, om utvecklingslinjer i svensk ekonomi. Låt oss här bara notera att Höök i sin diskussion om servicenäringarnas tillväxt kom in på ett tema som skulle föremål för hans doktorsavhandling ett årtionde senare:

I samband med att realinkomsten stigit i samhället, har skapats ökade anspråk på men även ett ökat utrymme för sådan kollektiv av samhället handhavd konsumtion som sjuk- och hälsovård, skolväsende etc. I sina huvuddrag torde denna utveckling vara ganska klar och entydig, ehuru takten i utvecklingen inom vissa marginaler givetvis är beroende av de politiska förhållandena.¹¹

Den andra boken tillkom sedan IUI och SNS satt igång en gemensam utredning för att förklara den kraftiga ökningen av tjänstemannakåren. Det material utredningen hade samlat in via SNS lokalgrupper sattes i händerna på Höök, som kunde konstatera att antalet tjänstemän i Sverige nästan fördubblats mellan 1930 och 1950 och att deras andel av den yrkesverksamma befolkningen ökat från 15 till 27 procent.¹² I debatten hade denna ökning ibland förklarats med dels ansvällning av den statliga byråkratin, dels denna byråkratis ökade krav på näringslivet. ”De offentligt anställda tjänstemännen uppfattades som byråkrater som ägnade sig åt att skyffla papper till varandra och i onödan krångla till livet för medborgarna och inte minst för företagen. Man retade sig på alla de blanketter som skulle fyllas i och alla tillstånd som skulle sökas.”¹³ Höök begränsade sig till att studera tjänstemannakårens tillväxt inom industrin, vilket inte heller var okontroversiellt. ”Eftersom tjänstemän traditionellt betraktades som improduktiva strävade man inom industrien att hejda ökningen och helst minska antalet tjänstemän,” skriver Jan Wallander i sina memoarer.¹⁴

Hööks undersökning omfattade tolv företag inom olika branscher, varav fyra detaljgranskades, och sköt in sig på tre faktorer:

De här behandlade grupperna av faktorer – den industriella omvandlingen och det, delvis därmed förbundna, ökade intresset för personalvärden samt de speciella förhållanden som rått under krigs- och efterkrigstiden – torde i allmänhet ganska uttömmande förklara tjänstemannakårens tillväxt inom företagen under perioden 1935–50.¹⁵

¹⁰ Wadensjö (2019, s. 160–161).

¹¹ Höök (1952, s. 144).

¹² Höök (1953).

¹³ Wallander (1997, s 312).

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Höök (1953, s. 93).

Den första faktorn, den industriella omvandlingen, kunde förklara mellan två tredjedelar och tre fjärdedelar av ökningen. Hit förde Höök forskning, konstruktion, planering, kalkylering, inköp och försäljning. Den ökade betydelsen av forskning och produktion i långa serier hade haft stor betydelse. Laboratorier behövdes för att kontrollera produkterna, litteratur måste anskaffas, tids- och metodstudier genomföras, den centrala planeringen förstärkas. Den andra faktorn, personalvården, omfattade sådant som matsalar, duschrum, bostadspolitik, intressekontor, sjuk- och hälsovård, personaltidningar och fritidsverksamhet. Personalavdelningarna hade uppvisat den starkaste tillväxten inom företagen men sysselsatte inte så många tjänstemän i absoluta tal räknat. Den tredje faktorn, krigstiden, hade kommit med regleringar, förfrågningar och en växande blankettflora att hantera. Enligt Höök fanns skäl att tro att den snabba tjänstemannatillväxten skulle bromsas automatiskt:

Det är tydligt, att man inom företagen beträffande förvaltningspersonalens arbetsuppgifter ännu inte så metodiskt som i fråga om arbetarpersonalens går in för att finna vägar till förenkling och rationalisering ... Samtidigt som förvaltningspersonalen får en ... mera likartad ställning som arbetarpersonalen, kommer också en fortsatt utökning av förvaltningspersonalens uppgifter i syfte att genom rationalisering friställa arbetskraft i produktionen att allt strängare granskas. På sådana grunder kan sägas att varje fortsatt tillväxt av förvaltningspersonalen utlöser allt starkare motiv för att begränsa denna ökning.¹⁶

En jämförelse med USA visade inte oväntat att utvecklingen där gått Sverige i förväg. 1920 var tjänstemännens andel av den förvärvsarbetande befolkningen i USA dubbelt så stor som i Sverige. Därefter, särskilt under 1930-talet, hade Sverige kommit ikapp.

Hööks bok utsattes för en starkt kritisk recension av Fritz Croner, en tysk sociolog som flytt till Sverige 1934 och som själv skrivit en bok om tjänstemannakåren.¹⁷ Croner hävdade att man lite varstans i Hööks bok kunde finna ”obestyrkta påståenden, tankeglidningar och uppenbara felaktigheter”.¹⁸ Höök gav ett långt svar på tal varpå Croner replikerade att ”[n]ågon borde ha talat om för magister Höök att man inte svarar på recensioner”.¹⁹ Boken väckte emellertid positivt intresse utanför Sveriges gränser varför SNS gav ut en sammanfattning på engelska.²⁰

¹⁶ Ibid., s. 98.

¹⁷ Croner (1951).

¹⁸ Croner (1954a, s. 9).

¹⁹ Höök (1954), Croner (1954b, s. 11).

²⁰ Höök (1955a).

Den tredje av Hööks böcker från det tidiga 1950-talet riktade intresset mot nationaliseringarna efter andra världskriget, som i England drivits efter betydligt mer ideologiska linjer än i Sverige.²¹ Den fjärde boken, *The Economic Life of Sweden* (alternativt *Schwedens Wirtschaft*), samförfattad med Alv Elshult och Hans Risberg, gav i text och bild, i en bokserie om Sverige utgiven av Svenska institutet, en panoramavy av hela det svenska ekonomiska landskapet riktad till en utländsk publik. Boken avslutades med ett kapitel om statliga företag och monopol i vilket Höök och hans medförfattare konstaterade att staten i århundraden spelat en viktig roll i Sveriges ekonomiska liv, att den statliga företagsamheten på senare år expanderat, men i modest takt jämfört med England och Frankrike, och att ännu inga socialiseringar eller nationaliseringar av hela industrier ägt rum.²²

I ett par sammanhang 1956 tog Höök upp frågor som berörde den offentliga sektorn. Dels frågade han sig varför barnbidragen inte utgick som lån i stället för som kontantbidrag, detta eftersom bidragen i själva verket kunde ses som ”en sorts lån, som barnfamiljerna får betala tillbaka i andra skeden av livet”,²³ dels deltog han i en debatt om de ökade tjänstemannakostnaderna med en uppsyn som knappast fördunklades av vad som kommit att kallas Baumols sjukdom, att produktiviteten inte kan ökas i tjänsteproduktionen på samma sätt som i varuproduktionen:

Den hittillsvarande erfarenheten har ju givit många exempel på hur tjänstemannarbete kunnat substitueras mot kapital, hur rationalisering och mekanisering förbilligt tjänsterna. Genom automattelefonen har behovet av telefonister skurits ned, genom radio, television och film har skådespelares och musikers tjänster blivit billigare per åhörare. ... Även på tjänsternas område måste vi nog tänka oss att i framtiden allt större ansträngningar kommer att göras för att rationalisera och förbilliga arbetet. ... Varför skulle inte undervisning kunna göras effektivare, varför skulle inte utvecklingsingenjörernas–arbetsstudieingenjörernas med fleras arbete kunna göras effektivare?²⁴

Året därpå tog Höök i ett par sammanhang upp olika skattefrågor. I en artikel hävdade han att skälet till att kvinnors övergång från hemarbete till förvärvsarbete framstod som ekonomiskt ofördelaktigt inte hade så mycket med sambeskattningen att göra som med att hemarbete är obeskattat och förvärvsarbetet beskat-

21 Höök (1955b). Samma år tog Höök i en artikel (1955c) upp frågan huruvida människor behandlades på ett rättssäkert sätt av bostadsförmedlingarna och gav svaret att det inte fanns några garantier mot ”godtycke och ovidkommande hänsyn”.

22 Höök, m.fl. (1956a, 1956b). Svenska Institutet hade några år tidigare gett ut en liknande bok på spanska och franska av Alv Elshult (1952a, 1952b).

23 Höök (1956c).

24 Höök (1956d, s. 336–337).

tat.²⁵ I en annan artikel gisslade han politikerna som ständigt justerade kostnader på statsbudgetens utgiftssida efter inflationen men inte ville indexreglera skatterna:

Inflationen tas till intäkt för kontinuerliga uppjusteringar av post efter post på statsbudgetens utgiftssida, men inget parti tycks på allvar kunna tänka sig arbeta för ett motsvarande förfarande på inkomstsidan. Indexregleringar diskuteras för pensioner, riksdagsmannalöner, militärutgifter m.m., men skatteskalor som ej påverkas av inflationen undviks sorgfälligt i debatten. Onekligen underlättas partiernas propaganda avsevärt av att inflationen i det fördolda får sköta om de skattehöjningar som behövs för en expanderande utgiftspolitik, medan politikerna samtidigt kan ge sken av att målmedvetet kämpa för 'sänkta' skatter. ... Vore det inte rimligt att genom en indexreglering av de statliga skatteskalorna tvinga partierna att ärligt redovisa skattekonsekvenserna av de utgiftsökningar som voterats igenom i riksdagen?²⁶

Åren 1957–59 kom Höök flera gånger in på pensionsfrågor. Dagen före folkomröstningen om tjänstepensionerna 1957 gick han till från attack mot politikerna då han menade att de sysslade med skrämselfpropaganda i stället för saklig upplysning; han betecknade rent av folkomröstningen som ”en förolämpning”.²⁷ Året därpå gick han till förnyat angrepp: ”Lika ivriga som de politiska partierna var att bestämma de pensionsförmåner som skall utgå i framtiden lika obenägna var de att ens diskutera hur kostnaderna för reformen skall bestridas.”²⁸ 1959 klagade han i en debatt i Nationalekonomiska Föreningen över att ingen brytt sig om att utreda huruvida fondering var bättre än andra metoder för att kompensera det sparandebortfall som skulle uppstå vid obligatorisk tjänstepensionering.²⁹

Vid ingången till 1960-talet pekade Erik Höök på två tendenser i den offentliga tjänsteproduktionen: mekanisering/effektivisering och individualisering. ”Skillnaden mellan dessa tendenser kan sägas till viss del vara den att man för en viss kostnad kan välja mellan att få en minskande kvantitet tjänster av högre kvalitet eller att få en växande kvantitet av lägre kvalitet.”³⁰ Höök redogjorde för en rapport från ECE (FN:s ekonomiska kommission för Europa) om den offentliga sektorns utveckling i olika västeuropeiska länder.³¹ Han diskuterade också i IUI-

25 Höök (1957a).

26 Höök (1957b).

27 Höök (1957c).

28 Höök (1958, s. 713).

29 Nationalekonomiska Föreningen (1959).

30 Höök (1960a, s. 100). Höök (1963a) är en revidering och översättning till engelska av denna artikel.

31 Höök (1960b).

volymer *Industriproblem 1960* utifrån befintlig litteratur om socialpolitikens historia frågor som t.ex. huruvida åldringarnas försörjning i relation till andra åldersgrupper förbättrats under de föregående 150 åren. Denna uppsats är intressant inte minst därför att Höök vidgade 1800-talets debatt om hemortsrätt – ”att man önskade förse skyldigheten att lämna en fattigvårdstjänst med vissa garantier för att den hjälpbehövande i mån av förmåga tidigare gjort eller i en framtid kunde tänkas ’göra rätt för sig’”³² – till sin egen tid och till framtiden. De lokala fattigvårdsproblemen hade till stor del lösts genom att penninghushållningens utbredning möjliggjort nationell socialförsäkring. Frågan var hur de nationella trygghetssystemen skulle kunna hantera en betydande migration över nationella gränser.

Men även i försäkringen – i den delvis med skatter finansierade form som förekommer hos oss – måste finnas en hemortsrätt. Denna hemortsrätt kunde med hänsyn till befolkningens flyttningar inte göras snävare än att den inneslöt alla medborgare i riket. Den begränsning av försörjningsskyldigheten detta innebar i förhållande till icke svenska medborgare vållade inga olägenheter så länge den utrikes omflyttningen inte var av någon större omfattning. [...] Men om arbetsmarknadsförhållanden utvecklar sig i den riktningen att det uppstår ett starkt samordningsbehov av en vidare krets av länder, kan vi även då hoppas på att finna en smidig lösning eller är det då anledning befara att vi står inför ett lika svårlöst och segslitet problem som 1800-talets svenska hemortsrättsproblem? [...] Om vi ställs inför behovet av att få fram trygghetsgarantier med en vidare geografisk utsträckning och som även skulle omfatta medborgare i länder med ett lägre välstånd, är vi då beredda att eventuellt modifiera vårt krav på välfärd? Och är vi då villiga att acceptera den tendens till utjämning av regionala inkomstojämlikheter som delvis torde följa av en utvidgning av den socialpolitiska ramen?³³

I en debatt i Nationalekonomiska Föreningen 1961 ventilerade han på nytt – i opposition mot inledaren Ingvar Svennilson – sin optimism i fråga om möjligheterna att öka produktiviteten i utbildningsväsendet. Vi återkommer till detta meningsutbyte i kapitlet om IUI i samhällsdebatten.

Man kan sålunda konstatera att Erik Hööks böcker från 1950-talets första hälft i någon mån bör ha tjänat som förberedelser för avhandlingsarbetet, eftersom de behandlade frågor som konsumtionens och tjänstesektorns utveckling samt statens inflytande över näringslivet. Under 1950-talets andra hälft och ingången till 1960-talet tog han i artiklar upp frågor kring barnbidrag, skatter, pensioner och offentliga sektorns storlek i jämförande perspektiv. I flera artiklar

³² Höök (1960c, s. 80).

³³ Ibid., s. 82–83.

riktade han skarp kritik mot politikerna samtidigt som han var optimistisk om möjligheterna att öka produktiviteten i den offentliga tjänsteproduktionen.³⁴

HÖÖK MÖTER STRÄNG

Våren 1960 valsade Erik Hööks namn under några dagar runt i den svenska pressen. Bakgrunden var följande. Tidigare UII-medarbetaren Åke Ortmark hade inlett en serie radioprogram om samhällets maktfaktorer. Måndagen den 16 maj skulle programmet handla om ”den ofantliga offentliga sektorn”. Finansminister Gunnar Sträng hade tackat ja till att medverka under förutsättning att det skulle handla om ett tio minuters opolitiskt samtal med en forskare, nämligen Erik Höök vid UII. När det visade sig att de borgerliga partiledarna erbjudits programtid – cirka två minuter var – utan att Sträng fick möjlighet att replikera på dem backade han ur.³⁵ Han krävde fem minuters repliktid³⁶ men gav ”återbud till återbudet” sedan det klargjorts att det inte skulle bli tal om någon politisk diskussion.³⁷

Programmet refererades dagen efter att det sänts i socialdemokratiska *Ny Tid* under rubriken ”Oundviklig expansion för offentlig sektor”. Enligt referatet hade programmet börjat med ”ett ilsket angrepp” från högerledaren Jarl Hjalmarsson på socialdemokraterna, varefter folkpartiledaren Bertil Ohlin visat ”en betydligt mera nyanserad uppfattning” och centerpartiledaren Gunnar Hedlund erinrat om att alla partier bidragit till den offentliga sektorns expansion; de båda sistnämnda ansåg emellertid att det nu var dags att hålla igen. Även statsminister Tage Erlander medverkade och förklarade att utbyggnaden även i fortsättningen måste ske i den takt som medborgarna kräver. Referatet fortsatte:

Där fick han [Erlander] ganska oväntat stöd av fil. lic. Erik Höök i Industrins Utredningsinstitut, som minst av allt visade sig vara någon propagandist för högern. ... [Och] så blev resten av programmet en egendomlig duett mellan lic. Höök och finansminister Sträng, som på nästan varje punkt visade sig ha samma meningar. De förklarade t.ex. båda, att det var tidsutvecklingen själv som medfört den kraftiga ansvällningen av den offentliga sektorn. ... Och så slutade det med att både hr Höök och finansministern förklarade sig tro på en fortsatt expansion för den offentliga sektorn.³⁸

34 Höök gav sig också i kast med helt andra ämnen, såsom skrothandeln (Höök, 1956a) och oljans (Gillberg och Höök, 1958) betydelse för svensk ekonomi (se kapitel 4).

35 *Stockholms-Tidningen* (1960a). Nyheten förekom i flera andra tidningar.

36 *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1960).

37 *Stockholms-Tidningen* (1960b). Återbudet till återbudet kablades ut av TT och publicerades i omkring tio dagstidningar.

38 H.W. (1960).

Debatten blev föremål för ledarkommentarer i åtminstone fyra tidningar. En cirkulärledare som publicerades i socialdemokratiska *Arbetet* och *Dala-Demokraten* tog fasta på att Höök och Sträng varit ense om att man skulle haft en snabb expansion av ”samhällssektorn” även om de politiska konstellationerna varit annorlunda och att expansionen måste gå i takt med den allmänna standardutvecklingen. Slutklämmen löd: ”I den mån Höök är representativ för uppfattningarna i industrivärlden ... har man ännu ett uttryck för att de borgerliga partiernas framträdande som föregivna talesmän för näringsliv och framtidskridande är överdrivet anspråksfullt.”³⁹ Ytterligare en S-tidning, *Nyheterna*, fann det märkligt hur väl Hööks och Strängs meningar stämde överens. ”Hr Höök höll sålunda oförbehållsamt med finansministern om att det var den ekonomiska utvecklingen i allmänhet som medfört en växande omfattning även av den offentliga sektorn.”⁴⁰ Moderata *Kvällsposten* hade uppfattat radioutsändningen annorlunda: ”Höök underströk dock, att man med en annan politisk maktkonstellation kunde väntat en mindre häftig ansvällning av statens funktioner.”⁴¹

DOKTORSAVHANDLINGEN

Planerna på att sätta igång en undersökning om den offentliga sektorns expansion nämns första gången i IUI:s styrelseprotokoll hösten 1957.⁴² I verksamhetsberättelsen för 1957 sägs avsikten vara att ge en statistisk redovisning av expansionen under mellan- och efterkrigstiden, att klarlägga på vilka områden expansionen varit särskilt framträdande och att analysera faktorerna bakom expansionen. Särskild uppmärksamhet skulle ägnas åt frågan i vad mån efterfrågan på offentliga tjänster påverkades av pris- och inkomstförhållanden och åt att studera produktivitetsförhållanden. Vidare skulle den offentliga expansionen sättas i relation till teorier om förskjutningen från primära näringar till service-näringar.⁴³

Ambitionsnivån var tydlig från början begränsad. När Jan Wallander i *Skandinaviska Bankens Kvartalsskrift* våren 1958 redogjorde för verksamheten vid IUI hamnade Hööks projekt under avsnittet om snabbutredningar, om från tid till annan uppkommande problem ”som kräver undersökning, men där en mer djupgående forskningsinsats inte är lämplig eller möjlig”.⁴⁴

39 *Arbetet* (1960) och *Dala-Demokraten* (1960).

40 *Nyheterna* (1960).

41 *Kvällsposten* (1960).

42 *Protokoll* (1957c, s. 1).

43 IUI (1958, s. 22).

44 Wallander (1958e, s. 58).

Utredningen bedrevs dock under 1958 enligt den uppgjorda planen. Under våren vistades Höök i USA för studier i ämnet.⁴⁵ Han inventerade olika teorier om förskjutningar i arbetsfördelningen mellan olika näringar när realinkomsterna ökar. Resultatet av inventeringen togs till utgångspunkt för utarbetning av metoder och problemställningar efter vilka en statistisk redovisning av den offentliga sektorns expansion kunde läggas upp.⁴⁶ Under 1959 inhämtades statistik från offentliga budgetar.⁴⁷ Året därpå analyserades olika utgiftsområden: rättsväsende, sjukvård, socialvård och undervisningsväsende. I IUI:s årsredovisning för 1960 gavs en glimt av utgifterna för folkskolan, i redovisningen för 1961 en glimt av utgifterna för vägväsendet.⁴⁸

I en intervju 1989 återkallade Höök några minnen från slitet med avhandlingen:

1961 och -62 höll jag på att skriva de olika kapitlen. Då kommer jag ihåg att det var inriktat ... så och så många sidor per dag. Att jag måste lägga mig halv tio eller något sådant. Då var det väldigt intensivt. ... Jag var i Amerika -58. Det var ett stipendium från IUI också ... Då var det bestämt att jag skulle göra något av den offentliga sektorn. Hela resan var mer eller mindre upplagd på det sättet, att jag skulle åka runt och diskutera och träffa på olika personer. [...] Jag var ute i tre månader i Amerika.⁴⁹

I samma intervju antyder Höök att Erik Lindahl hade tyckt att ”efterfrågan på de här produkterna ska behandlas på samma sätt som vanlig konsumtion Visserligen beslutades [de] politiskt [men det] bör vara samma regler. De[t] var en utgångspunkt i kombination med konsumtionshistorien som roade mig.”⁵⁰

Hur som helst förelåg 1962 den färdiga utredningen i form av en doktorsavhandling, *Den offentliga sektorns expansion: En studie av de offentliga civila utgifternas utveckling 1913–1958*.⁵¹ I inledningen understryker Höök att han velat belysa ett prognosproblem men att det knappast var möjligt att ”nä en bestämning av styrande faktorer och samband i en sådan siffermässigt preciserad form som

45 *Protokoll* (1958b) med *Promemoria* (1959).

46 IUI (1959b, s. 26).

47 IUI (1960, s. 18–19).

48 IUI (1961d, s. 26–28, 1962f, s. 29–30).

49 Intervju med Erik Höök av Rolf Henriksson, 20 juni 1989. Hööks minnesbilder från studieresan var vid intervjutillfället ganska suddiga. ”Vad i helsike gjorde jag där då?” sade han om sin vistelse i New York. Av intervjun framgår att Höök in i det sista var osäker på om hans undersökning skulle duga som avhandling. Han gick till Erik Lundberg med manuset och frågade om det skulle räcka till en avhandling och fick klartecken från denne.

50 *Ibid.*

51 En mycket koncis sammanfattning av avhandlingen finns i Höök (1962b). Året därpå gav IUI ut en mindre skrift på 50 sidor där Höök (1963b) ånyo sammanfattar sin avhandling.

erfordras för en avvägd prognos”. Undersökningen kunde därför ses som ”en förberedande studie av prognosproblemet”. Höök betonar också att ”angreppslinjen” var förankrad i gängse ekonomisk teori. ”Mer konkret innebär det sätt att söka analysera den statliga och kommunala utgiftsutvecklingen som görs i detta arbete, att samma förklaringschema, som tillämpas beträffande förskjutningar mellan företag och näringsgrenar, bör kunna prövas för en diskussion av den offentliga sektorns tillväxt.”⁵² Höök förklarar att hans ekonomiska angreppssätt var inspirerat av vad han lärt av sina kollegor under åren vid IUI:

Erik Höök disputerade 1962.

Det sätt att betrakta frågan om den offentliga sektorns expansion som här anläggs är sålunda influerat i första hand av tre olika arbeten inom institutet. Själva problematiken har jag delvis Ragnar Bentzel och resultaten av dennes konsumtionsstudier att tacka för. Erik Dahmén syn på omvandlingen av näringslivet, så som den utvecklades i hans doktorsavhandling, har utgjort en annan viktig inspirationskälla vid undersökningens uppläggning. Och för sammanfogningen av från dessa håll hämtade idéer har Erik Ruists arbeten rörande produktivhetsproblemen spelat en väsentlig roll.⁵³

Höök hade också haft tillfälle att diskutera arbetet med sin lärare från Uppsala, Erik Lindahl, och vid seminarier ledda av Bent Hansen, där han fått synpunkter

⁵² Höök (1962a, s. 15).

⁵³ Ibid., s. 17. Höök tackar i inledningen också flera IUI-medarbetare som hjälpt honom i avhandlingsarbetet. Per-Olov Boman och Tage Berglund hade hjälpt honom att samla in och bearbeta materialet och Vera Sundberg hade excerperat och summerat utgifter från offentliga budgetredovisningar.

från Kurt Eklöf, Ulrich Herz och Assar Lindbeck. I slutskedet hade han fått goda råd från Erik Lundberg.

Ambitionen var alltså att anlägga ”ett sedvanligt konsumtionsteoretiskt betraktelsesätt” men i fråga om en del utgifter var det inte möjligt. Vissa utgifter hade nämligen ”ett ganska uttalat marknadsdirigerande syfte”. Det gällde t.ex. bostads- och jordbrukssubventionerna. Utgifter för affärsdrivande verk och militära ändamål hade inte tagits med.⁵⁴

Höök kom fram till att de offentliga konsumtionsutgifterna (som andel av de totala civila konsumtionsutgifterna) på de flesta områden hade ökat i jämn takt under undersökningsperioden. Dock hade konsumtionsutgifterna för undervisningsväsen samt hälso- och sjukvård ökat kraftigare under 1940- och 1950-talet än under den tidigare delen av perioden. Vissa transfereringar hade ökat kraftigt mellan 1946 och 1948; det gällde folkpensioner och barnbidrag.

De faktorer bakom de offentliga utgifternas tillväxt som diskuteras av Höök var följande: utgifter som är komplementära till privat efterfrågan, överflyttning av utgifter från privat till offentlig sektor och utgifter beroende av inkomst- och prisförändringar. De komplementära utgifterna gällde efterfrågan på vägtjänster samt offentliga tjänster förenade med privat efterfrågan på olika konsumtions- och produktionstjänster. Överflyttningen av utgifter hade främst ägt rum inom socialvården och till en del inom undervisningsväsen, t.ex. skolmåltider, och hälso- och sjukvård. De ökade utgifterna för undervisning samt hälso- och sjukvård kunde emellertid i hög grad sättas i samband med ökade inkomster i samhället. Höök understryker svårigheterna att göra prognoser för såväl väg- som socialvårdsutgifter.⁵⁵

Höök uteslöt inte att överflyttning av utgifter från privat till offentlig sektor kunde ha politiskt-ideologiska motiv men hans ambition var inte att studera politiska utan enbart ekonomiska förklaringar till den offentliga sektorns expansion:

[Det] bör dock starkt framhållas, att för den offentliga sektorn tillkommer ideologiskt politiska motiv som möjlig överflyttningsorsak. Införandet av skolfrukost är ett exempel på en överflyttning av en tjänst eller en utgift från privat till offentlig sektor. Rent ekonomiska faktorer har säkerligen medverkat till denna reform, men då där även politiska motiv kommer in i bilden kan en full ”förklaring” av överflyttningen inte uppnås med ett sådant förklaringschema som här skall tillämpas. Beträffande överflyttningen blir uppgiften därför att registrera och bestämma dess betydelse samt möjligen söka ange de ekonomiska förhållanden som kan ha bidragit till överflyttningen.⁵⁶

⁵⁴ Höök (1962a, s. 386).

⁵⁵ Ibid., se sammanfattningen i kapitel 15.

⁵⁶ Ibid., s. 52.

Höök gör i avhandlingen också vissa internationella jämförelser.⁵⁷ Han fann att den offentliga sektorns expansion i Sverige låg mitt i fältet av europeiska länder. I Sverige var transfereringar och investeringar i offentligt ägda företag mindre än i de flesta andra länder men den offentliga konsumtionen var större än i alla andra länder. De offentliga utgifterna hade ökat i jämn takt i Sverige men i Storbritannien och USA uppvisat en trappstegsartad ökning. I sin internationella utblick och i avhandlingens avslutande diskussion tog Höök därför upp den av Alan Peacock och Jack Wiseman vid denna tid lanserade teorin om så kallade spärrhjul-effekter (*displacement effects*).⁵⁸ Teorin går ut på att skattemotståndet minskar i samband med krig och kriser och att skatter och utgifter, när kriserna väl är överståndna, inte återgår till sin tidigare nivå; de ökade skatteintäkterna används i stället för andra utgifter än militära ändamål eller krishantering. Eftersom Höök funnit att de offentliga utgifterna i Sverige ökat i jämn takt menade han att spärrhjulsteorin här knappast var tillämplig. Han resonerar också om att skattemotståndet i Sverige försvagats av själva skattesystemet. ”Genom den progressiva beskattningen har det offentliga med oförändrade skattesatser tillförts ökade skatteintäkter genom den fortgående inkomstökningen i samhället. Utrymme skulle därmed automatiskt ha skapats för en jämn expansion av den offentliga verksamheten.”⁵⁹

DISPUTATIONEN

Avhandlingen ventilerades vid Stockholms universitet den 1 december 1962. Vid disputationen var fil. dr Göran Ohlin fakultetsopponent⁶⁰ och fil. lic. Ulrich Herz⁶¹ respondentens opponent. Försäkringsdirektör Bror-Johan Lindgren tredjeopponent. Bland åhörarna fanns bl.a. Gunnar Myrdal, Erik Lundberg och SAF-direktören Bertil Kugelberg. Enligt tidningsreferaten gick det livligt till. Ohlin gick till attack mot Hööks tes om att medborgarnas efterfrågan på offentliga tjänster och inte politikernas utbud styr den offentliga utgiftsexpansionen, en attack som refererades i *Dagens Nyheter*:

⁵⁷ Ibid., kapitel 14.

⁵⁸ Peacock och Wiseman (1961). Höök använde dock varken den svenska eller engelska termen när han redogjorde för teorin. Teorin har utvärderats med moderna statistiska metoder och data från Hööks avhandling av Henrekson (1990). Han finner inget stöd för att andra världskriget orsakade en spärrhjulseffekt.

⁵⁹ Höök (1962a, s. 405).

⁶⁰ Ohlin hade disputerat vid Harvard 1956 och därefter varit verksam vid Stanford, Columbia och Yale. Han hade 1962 återvänt till Sverige och det av Gunnar Myrdal skapade Institutet för internationell ekonomi vid Stockholms universitet.

⁶¹ Herz var en flitig författare och debattör som flytt nazismen för Sverige på 1930-talet. Han behandlas i Larsson (2012).

Är det inte tvärtom just vad man i regel gör? undrade dr Ohlin. Skulle till exempel subventionerna till jordbruket vara ett uttryck för väljarmajoritetens ”preferenser”? Genom att bita sig fast vid sin ”konsumtionsteori” hamnar författaren i de mest bisarra och vilseledande föreställningar om samhällets harmoni, menade han. Nog ändrar väl ändå politikerna på medborgarnas ”preferenser” – styr deras efterfrågan – genom politiska beslut som kanske fattas med knapp majoritet? Genom att bortse från detta och inte vilja låtsas om politiska faktorer visar författaren i själva verket en förtäckt ideologi.⁶²

Ohlin använde sig av en fantasifull metafor för att inskräpa sin poäng. Han menade att politikerna enligt synsättet i Hööks avhandling kunde liknas vid sprattlande gräshoppor som driver nedför Mississippi och inbillar sig att de är goda simmare. Höök bet emellertid ifrån sig. Politikernas handlande kunde kanske vara av betydelse på kort sikt men inte på lång sikt. Man behövde bara se på hur olika sjukvården var organiserad i Sverige, England och USA samtidigt som sjukvårdsutgifterna utvecklats lika i de tre länderna.

Erik Hööks fakultetsopponent Göran Ohlin (1968) (foto: Mikko Laurén).
Källa: IFN:s bildarkiv.

Andreopponenten Ulrich Herz gav Ohlin eldunderstöd och kallade Hööks teori för ”den mest befängda för att inte säga diletantmässiga hypotes”. Carsten Welinder från Lund extraopponerade och undrade om den politiska strid som rasat om socialförsäkringarna bara varit ett missförstånd. Han pekade på att de offentliga utgifterna låg stilla på 1920-talet när regeringarna var svaga men började växa på 1930-talet när regeringarna blev starkare. Trots sina skarpa invändningar mot att Höök enbart anlagt ett efterfrågeperspektiv underströk opponenterna att avhand-

⁶² *Dagens Nyheter* (1962c).

lingen utgjorde ett viktigt bidrag på ett väsentligt område och var ett ”finansstatistiskt ytterst värdefullt standardverk” samt att författaren själv var en av de ”sammhälleligt mest bildade personerna i detta land”.⁶³ Tredjeopponenten utlöste jubel i salen när han förklarade att Riksbanken hedrat respondenten med en särskild penningutgåva och slet upp ett paket med (hemmagjorda) sedlar som han lät regna över publiken.⁶⁴

Betygsnämnden bestod av ekonomiprofessorerna Erik Lundberg och Ingvar Svennilson samt David Hannerberg och Åke Hultkrantz, professorer i geografi respektive religionshistoria. Bedömningen av avhandlingen gjordes av Lundberg och Svennilson. De fann att Höök löst ”en synnerligen kvalificerad uppgift” med ”säkerhet och gott omdöme”. ”Avhandlingen har i detta avseende blivit ett standardverk till vilket forskningen på området får anledning att gå tillbaka.” De konstaterade att Höök hade arbetat med lovvärd försiktighet men efterlyste ändå ”en något större djärvhet i den statistiska analysen”. Även deras kritik riktades främst mot Hööks ”ensidiga konsumtionsteoretiska utgångspunkt”.⁶⁵

Till utgångspunkt har han valt den s.k. intresseprincipen, vars innebörd tolkats så att den offentliga konsumtionen liksom den privata bestäms av medborgarnas preferenser. ... Besluten om offentliga utgifter kommer [emellertid] till stånd genom en komplicerad politisk process, där sambandet mellan medborgarnas efterfrågan på offentliga tjänster och deras faktiska utveckling icke är entydigt. ... Som referens använder han nu enbart den privata konsumtionen, i stället för att ställa in utvecklingen i ett allmänt politiskt, nationalekonomiskt och finanspolitiskt sammanhang. Rösträtsreformen i periodens början och de politiska partiförskjutningarna har från Hööks utgångspunkt blivit oväsentliga och fallit ur bilden.⁶⁶

Lundberg och Svennilson fann i sin slutliga avvägning av brister och förtjänster att det handlade om ”en god vetenskaplig prestation” som borde få betyget med beröm godkänd, vilket också blev fallet.

MOTTAGANDET I PRESSEN

Den mediala reaktionen på Erik Hööks avhandling blev omfattande. Redan några dagar före disputationen hade ett TT-telegram publicerats i åtskilliga tidningar, i vilket orsakerna till de ökade offentliga utgifterna koncist sammanfatta-

⁶³ Ibid.

⁶⁴ *Svenska Dagbladet* (1962b).

⁶⁵ *Protokoll* (1962a, s. 1–2).

⁶⁶ Ibid., s. 2–3.

des i tre punkter. För det första är de komplementära till privata utgifter; typexempel är vägväsendet som är förenat med bilismens expansion. För det andra har överflyttningar skett från privat till offentlig sektor; typexempel är införande av fria skolmältider. Den tredje förklaringen hänför sig till pris- och inkomstförändringar i samhället; när inkomster ökar eller priset på offentliga tjänster sjunker efterfrågas mer sjukvård, undervisning m.m.⁶⁷

I samband med disputationen behandlades Hööks budskap på ledarsidorna i flera rikstidningar och tioalet landsortstidningar. Ledaren i *Expressen*, som publicerades samma dag som disputationen ägde rum, var alltigenom positiv. Avhandlingen ansågs värdefull både genom sin omsorgsfulla statistiska genomgång av de offentliga utgifterna och genom sitt försök att analysera utgiftsutvecklingen. Höök hade på ett övertygande sätt visat att en tredjedel av de offentliga utgifterna kunde ses som en överflyttning av betalningsansvaret från individer till samhället och att resten kunde analyseras på samma sätt som när ekonomerna studerade den privata konsumtionens utveckling. ”Hööks avhandling är ett mycket intressant underlag till debatten om den offentliga sektorn, därför att den ger de politiskt intresserade ett mycket fastare underlag för resonemangen och bedömningarna än vad man tidigare haft.”⁶⁸

*Dagens Nyheter*s ledare tog upp den kritik som riktats mot avhandlingen av Göran Ohlin:

Med det betraktelsesätt som Erik Höök har valt kommer de politiska faktorerna nästan helt ur bilden av samhällsutvecklingen. Politikernas handlande kan möjligen tillerkännas en viss betydelse på kort sikt, men inte i det långa loppet. ... Oppositionen under disputationsakten kretsade från början till slut kring detta tema och många exempel drogs fram på det orimliga i att se den offentliga sektorns expansion enbart som ett uttryck för medborgarnas ”preferenser”. ... Hur skall man till exempel med ett sådant sätt att se kunna förklara att politiska beslut som ändrar det allmännas sätt att skaffa sig inkomster och att använda sina tillgångar, liksom inkomsternas och utgifternas storlek, ofta fattas av en majoritet under minoritetens protester? Ett sådant avgörande innebär ju att en viss grupp låter sina ”preferenser” bli bestämmande för alla. Hade majoriteten varit en annan, skulle en annan väg ha valts.⁶⁹

67 *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1962b), *Upsala Nya Tidning* (1962), *Stockholms-Tidningen* (1962b), *Svenska Dagbladet* (1962a), *Östgöta Correspondenten* (1962). Samma text publicerades mellan 29 november och 5 december i ytterligare ett femtontal landsortstidningar.

68 *Expressen* (1962).

69 *Dagens Nyheter* (1962f).

Efter denna anmärkning förklarade ledarskribenten att kritiken inte alls betydde att Höök hade fel. Avhandlingen hade dessutom ett praktiskt politiskt intresse. ”Den ger stöd åt de politiker vilka söker sig bortom det gamla schablontänkandet att varje ökning av ’den offentliga sektorn’ i gängse mening är ett utslag av socialism ...”⁷⁰

Om Höök togs emot med välvilja i liberala tidningar var tonläget mera kritiskt i socialdemokratiska *Aftonbladet*:

Arbetet betecknas allmänt som ett finansstatistiskt standardverk ... Däremot kritiseras Hööks huvudtes att ansvällningen av den offentliga sektorn helt kan ses ”opolitiskt”, kan förklaras i konsumtionsteoretiska termer av köppreferenser, inkomstförändringar och priskänslighet. Det synes också riktigt att Höök drivit sin strävan till en sådan ren ekonomisk förklaring, inom ramen för någon måhända omedveten ideologisk harmonilära, över det befängdas gräns.⁷¹

Ledarskribenten pekade på ATP-reformen som ett exempel på att arbetarrörelsen hade lyckats skapa förståelse för ett behov som ”tidigare naturligtvis funnits men ej erkänts i några ’konsumtionsteoretiska handlingsmönster’”.

Att, som Höök gör, utgå från de färdiga reformerna och korrelera dem med priser och inkomstelasticiteter ger väl alltid till statistiskt resultat att de ”efterfrågemässigt” fyllts ut. Man når därmed ingen förklaring, endast ett nonsensartat sammanställande av sifferserier, som i efterhand med nödvändighet på ett eller annat sätt kommit att ”bokföringsmässigt” sammanfalla.⁷²

Hööks avhandling diskuterades dessutom av Carsten Welinder, som ju uppträtt som extraopponent, i *Stockholms-Tidningen*. Han konstaterade att avhandlingen utgjorde ”vårt första finansstatistiska standardverk” men hade vissa invändningar. Han menade att världskrigen haft större betydelse än vad Höök gjorde gällande, genom att allmänheten vände sig vid högre skattesatser (Peacocks och Wisemans spärrhjulsteori). Han ansåg också att Höök ”siktat i underkant” i fråga om den politiska utvecklingens betydelse.⁷³

Avhandlingen blev föremål för synpunkter i sex borgerliga och lika många socialdemokratiska landsortstidningar. En ledare i några moderata/högerfärgade tidningar invände mot ”standardshöjningsorsaken” med liknande argument som John Kenneth Galbraith brukade anföra mot de privata företagens reklam:

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ *Aftonbladet* (1962).

⁷² Ibid.

⁷³ Welinder (1962).

Politiskt föds en ny idé om att det allmänna bör ingripa så eller så på något område. Propagandan bygger upp idén och skapar en allmänhetens efterfrågan. Därefter genomförs projektet och några år senare påstår man att det var vi själva som kom och krävde mer av det offentligas tjänster.⁷⁴

En cirkulärledare publicerad i några moderata tidningar framhöll att om man okritiskt accepterade Hööks orsakskedja ”så får mindre ansvarskännande politiker det alltför lätt i framtiden att motivera nya utgiftskrav”. ”Låt oss flytta över den här privatutgiften på kommunen eller staten och betala kollektivt – betala ska vi ju i alla fall göra, kommer det att heta.”⁷⁵

I socialdemokratiska och Uddevalla-baserade *Kuriren* var tonen lättsam och man antydde att Höök sett ljuset:

Förvisso är det värdefullt att sådana här saker ägnas uppmärksamhet även på vetenskapligt håll. Att bara under valrörelser gasta om kösamhället eller socialiseringsklåparna eller annat i den stilen gagnar ju föga. Då är det bättre att gå till grunden, och mycket talar för att vetenskapen leder allt flera in på vägar, som gamle Marx en gång i tiden anvisade. Man förvånas snart inte alls över att sökande vetenskapsmän blir socialister utan att de ens tänker på det.⁷⁶

Göteborgstidningen *Ny Tid* var mer kritisk och menade att Höök hade underskattat politikens och andra krafters roll. ”Men en sak kan det inte råda några delade meningar om: det var den socialdemokratiska politiken som var i linje med utvecklingens krav, medan den borgerliga strävade att sätta bromsar så länge det gick.”⁷⁷

En cirkulärledare, publicerad i tre socialdemokratiska landsortstidningar, tolkade Hööks slutsatser som att de inte lämnade ”något som helst stöd åt den konservativa uppfattningen att det skulle vara möjligt att stoppa eller rent av skära ner den offentliga utgiftsökningen” men menade samtidigt att det krävdes jämförande undersökningar av den offentliga sektorns utveckling i andra länder för att bättre kunna bedöma de politiska partiernas roll i sammanhanget.⁷⁸

Man kan alltså konstatera att de borgerliga tidningarna värjde sig mot Hööks huvudtanke, att den offentliga sektorns expansion var en mer eller mindre oundviklig effekt av samhällets allmänna utveckling. De socialdemokratiska tidningarna fann naturligtvis att Hööks tes slog undan benen på de borgerliga politi-

74 Håpe (1962), *Västernorrlands Allehanda* (1962), *Västerviks-Tidningen* (1962).

75 *Mariestads-Tidningen* (1962), *Norrbottens-Kuriren* (1962), *Oskarshamns-Tidningen* (1962).

76 E-n, F. (1962).

77 Howard (1962).

78 *Hälsinge-Kuriren* (1962), *Värmlands Folkblad* (1962), *Örebro-Kuriren* (1962).

kerna men ville inte heller se den offentliga sektorns utveckling som automatisk eftersom socialdemokratiska politiker då inte skulle kunna ta åt sig äran för en mängd reformer.

MOTTAGANDET I TIDSKRIFTERNA

I 1963 års första nummer av *Ekonomisk Tidskrift* publicerades en större artikel av Göran Ohlin, baserad på hans opposition vid Hööks disputation. Ohlin fann det

förvånande att Höök valt att driva parallellismen mellan den ekonomiska analysen av den offentliga och den privata sektorn så ohållbart långt. Hans undersökning är visserligen avsedd att utgöra en pendang till Bentzels tidigare undersökning om den privata konsumtionens utveckling, där det emellertid sades att den offentliga konsumtionen lämnats därhän just därför att den måste studeras med andra metoder, såsom resultatet av en politisk process och inte av privata marknadsbeslut. ... Var och en som funderar över den offentliga hushållningens karaktär måste snart inse att det är omöjligt att förklara varför man överhuvudtaget har en offentlig hushållning om man inte har klart för sig vari den skiljer sig från den enskilda.⁷⁹

Ohlin reagerade också mot att Höök lagt intresseprincipen som teoretisk grund för sin undersökning och ”t.o.m. haft djärvheten att göra denna normativa teori till något den aldrig avsetts att vara, nämligen en förklaring av verkligheten”. I stället för att besinna de frågor som därvid reste sig ”sveper författaren majestätiskt åt sidan de bekymmer han själv ådragit sig då han öppnade den Pandoras ask som intresseprincipen i detta sammanhang utgör”.⁸⁰ En central fråga var vad som händer när det råder konflikt mellan olika individers önskemål:

Om den frågan säger författaren inte ett ord utan uttrycker sig snarare som om vi i vårt politiska liv förverkligat den enhällighetsprincip som Wicksell på ett abstrakt plan diskuterade eller som om vi fattade parlamentariska beslut genom allmän anslutning, som på ett kväkarmöte eller på de asiatiska bystämmor som antropologer förmäler om.⁸¹

Därefter anförde Ohlin metaforen om gräshopporna i Mississippi som vi redan stiftat bekantskap med men där det finns anledning att återge formuleringen *in extenso*. Ohlin menade att enligt Höök

⁷⁹ Ohlin (1963, s. 4).

⁸⁰ Ibid., s. 5.

⁸¹ Ibid., s. 6.

... den politiska aktiviteten, trots det buller och støj det ger upphov till, helt enkelt tjänar till att upptäcka och realisera de önskemål som redan lever i medborgarnas bröst. Våra politiker är alltså offer för en illusion om de föreställer sig att deras initiativ, deras vilja att omdana samhället egentligen betyder något. Henry Adams beskrev en gång amerikanska presidenter som av händelsernas makt drivits till stora och ödesdigra beslut och liknade dem vid gräshopporna som driver nedför Mississippifloden och som genom sitt livliga sprattlande ger sig själva intrycket att vara överdådiga simmare. Så tycks det politiska livet te sig i Hööks tolkning av vår offentliga hushållning.⁸²

Sammanfattningsvis menade Göran Ohlin att Höök skulle varit ”i bättre stånd att bedöma den offentliga sektorns utveckling som historiskt fenomen” om han valt att inte kombinera ”sin massiva dokumentariska insats med en så särartad teoretisk apparatur”.⁸³

I *Industriförbundets Tidskrift* tog Lennart Grafström upp Hööks avhandling till granskning. Han uppehöll sig mest kring de argument som förekommit vid disputationen. Ohlin hade bland annat sagt att intresseprincipen för beskattning (som alltså innebär att individuella preferenser bestämmer den offentliga utgiftsnivån), främst representerad av Erik Lindahl, ”svävat som en osalig ande” över avhandlingen. Grafström gillade emellertid Hööks andemening: ”Det schablon-tänkande, som är en nära liggande risk vad avser den offentliga sektorn och dess beroende av politiska beslut, har fått vika för en mer nyanserad beskrivning av denna allt väsentligare del av vår ekonomi.”⁸⁴

Även *Sunt Förnuft* vände sig mot Hööks användning av intresseprincipen och tanken att de offentliga utgifternas utveckling är oberoende av hur man väljer att inom politiken registrera folks önskemål och av hur utgifterna finansieras. I ett rikt och demokratiskt land som Schweiz anordnades folkomröstningar om den offentliga utgiftspolitiken. ”Det förefaller sannolikt att det i hög grad är just detta som medfört att Schweiz har en så förhållandevis begränsad offentlig verksamhet och så låga skatter.” Det föreföll också orimligt att utvecklingen skulle vara oberoende av om utgifterna bekostades med avgifter eller med proportionella eller progressiva skatter. Artikeln var rubricerad ”Ödesteorin” och vände sig mot att utvecklingen av den offentliga sektorn ”skulle vara bestämd av några opåverkbara krafter och att vi måste räkna med en fortsättning i samma spår.”⁸⁵

Den gängse socialdemokratiska hållningen avspeglades i *Byggnadsarbetaren*. De offentliga utgifternas utveckling kunde inte bara förklaras av den allmänna

82 Ibid., s. 7.

83 Ibid., s. 11.

84 Grafström (1963, s. 18).

85 H.S. (1963, s. 4–5).

ekonomiska utvecklingen. Hööks metoder var användbara för att beräkna behovsutvecklingen. ”Men vägen från ett konstaterat behov till behovets tillfredsställande är ofta lång och mödosam, och det är där politikerna och den politiska opinionen spelar en avgörande roll.”⁸⁶

I *Arbetsgivaren* ägnade sig Sture Eskilsson, som med tiden skulle bli hjärnan bakom näringslivets svar på 1970-talets vänstervåg, åt en ganska torr redovisning av Hööks resultat. Eskilsson tyckte dock att Höök närmare borde ha granskat teorin att inflationen och de progressiva skatteskalorna hade ökat statens skatteinkomster varför utgiftsökningen kunnat rulla på utan att politikerna behövt fatta beslut om skatteökningar utom vid speciella tillfällen.⁸⁷

En artikel i *Industria* var desto mera livfull och inleddes med en fråga: ”Har mänskligheten någon glädje av Gunnar Sträng?” Enligt Höök var svaret nekande eftersom Sträng i stort sett inte påverkade någonting. Artikelförfattaren avslutade med följande resonemang: Det finns ”ett visst samband inte bara mellan medborgarnas preferenser och den offentliga sektorns utveckling utan också mellan preferenserna och den politiska konstellationen”. Alltså: Om medborgarnas preferenser har styrt den offentliga sektorns utveckling lär den politiska konstellationen inte ha kunnat bli sådan att den offentliga sektorns utveckling blivit annorlunda än den blivit. ”Härmed är som sig bör alla motsättningar utjämnade och vi tackar dr Höök för hans finansstatistiska standardverk, som vi önskar att vi hade skrivit själva.”⁸⁸

I *Svensk Sparbankstidskrift* tog Per Holmberg Höök i försvar mot kritiken att ”det sociala och ekonomiska kraftspelet måste ha minst lika stor betydelse i skeendet som de ekonomiska faktorerna” eller med andra ord att ”prognoser på det offentliga området utan beaktande av politiken och politikerna måste utdömas”.⁸⁹ *Finanstidningen* fann, i likhet med opponenteren Ohlin, att Höök ”blundar för eller trollar bort den grundväsentliga skillnaden mellan ’offentlig’ och ’kollektiv’”.

Men att behov – låt oss säga av undervisning eller sjukvård eller kommunikationsmedel – måste tillfredsställas kollektivt, är inte detsamma som att de måste tillfredsställas genom samhällets försorg. Det påstår inte heller Höök, men han glider anmärkningsvärt lätt förbi vad som dock är den springande punkten, nämligen frågan: hade inte en stor del av dessa kollektiva behov kunnat tillfredsställas lika bra genom andra samarbetsformer än via den offentliga sektorn? Och är det inte politiken som avgjort valet mellan de alternativa formerna?⁹⁰

86 Öh (1963, s. 2).

87 Eskilsson (1963).

88 *Industria* (1963a, s. 16).

89 Holmberg (1963, s. 17).

90 *Finanstidningen* (1963a, s. 33).

Dessa och andra invändningar till trots ville tidningen ”på intet sätt fördölja, att vi med denna avhandling har fått en nästan outtömlig, i sakliga detaljer mönstergillt pålitlig och synnerligen användbar sammanfattning av det mesta som är värt att veta om den offentliga sektorns utveckling i vårt land sedan första världskriget”.⁹¹

S-märkta *Aktuellt i politik och samhälle* hade däremot inget att erinra mot Hööks analys. De ökade ekonomiska resurserna borde användas till förbättringar ”där skon klämmer mest”. ”Då ökar otvivelaktigt den offentliga sektorn.” Att det fortfarande fanns politiker som ville minska sektorn var häpnadsväckande. Men de skulle komma till korta. ”Säkerligen kommer samhällets organ dem oaktat att få den erforderliga ökningen i aktivitet och effektivitet. Motsatsen skulle innebära stagnation, tillbakagång, standardsänkning.”⁹²

När Olof Lindahl recenserade Hööks avhandling i *Statistisk Tidskrift* konstaterade han att den offentliga sektorn betraktades som ett jätteföretag ”vars verksamhet styrs av samma ekonomiska lagar, som gäller för det privata näringslivet”.⁹³ Lindahl fäste sig särskilt vid att Höök visat att en betydande produktivitetshöjning ägt rum i offentliga sektorn. ”Inte minst för dem som betraktar den offentliga förvaltningen som stelnad i en ofruktbar byråkrati utgör de av Höök redovisade strävandena att anpassa verksamheten efter tidens krav en nyttig läsning.”⁹⁴

Höök förärades också några recensioner i utländska tidskrifter. Ingvar Melin konstaterade i finlandssvenska *Ekonomiska Samfundets Tidskrift* att länder som Västtyskland, Frankrike och Storbritannien, som under 1950-talet reagerats av borgerliga partier eller koalitioner, hade större offentliga sektorer än Sverige, varför det inte fanns någon ”tillförlitlig korrelation mellan en trettioårig socialdemokratisk regeringsmakt och en expanderande offentlig sektor” i Sverige. Hööks arbete hänfördes till ”verbalekonomin” och var därmed tillgängligt även utanför ”den exklusiva krets av fackekonomier som fylkar sig kring den ekonomiska nationalekonomin på modet”.⁹⁵ Recensenten i danska *Nationaløkonomisk Tidskrift* ville se en undersökning som inte bara omfattade statliga och kommunala utgifter utan även t.ex. sjuk- och arbetslöshetsförsäkringar och efterlyste rent allmänt en mindre schematisk undersökning av det omfattande siffermaterialet vilken ”ville give grundlag for en mere nuanceret opfattelse af den offentliga sektors vækst end den, der er kommet til udtryk i bogen”.⁹⁶

Sist men inte minst kan nämnas att Höök bestods en recension i *American*

⁹¹ Ibid.

⁹² Hallbeck (1963, s. 9). Samma resonemang återgavs i *Kommunalarbetaren* (1963).

⁹³ Lindahl (1963, s. 178).

⁹⁴ Ibid., s. 180.

⁹⁵ Melin (1963, s. 276).

⁹⁶ Korsbæk (1964, s. 211).

Economic Review. Recensenten, Edward Marcus från Brooklyn College, intresserade sig särskilt för effekten av olika produktivitet utveckling i privat respektive offentlig sektor; han var alltså inne på vad som ett par år senare skulle komma att kallas Baumols sjukdom.⁹⁷

HÖÖK LÄMNAR SKUTAN

När Höök lämnade IUI förärades han, liksom tidigare varit fallet med Erik Dahmén, en festskrift med festliga inlägg av kamraterna vid institutet. Jan Beckeman undrade vad Höök vore utan IUI och svarade med ”ett rungande nej”. ”Vad vore t.ex. Wallenberg utan sin enskilda bank, Newton utan sitt äpple, Nils Holgersson utan sin röda huva?”⁹⁸ Vidare konstaterades att Höök var den sjunde i raden av doktorer vid IUI, att han hade den längsta tjänstgöringstiden av alla manliga anställda, att han var en biktfar för IUI:s personal.

Åke Ortmark förklarade Hööks medverkan i radio och TV med hans stridbarhet. ”Dr Höök har alldeles samma inställning som Keynes; dumhuvuden skall klämmas åt.”⁹⁹ Han hade bland annat klämt åt förre högerledaren Jarl Hjalmarsson när denne ville se socialdemokratins maktinnehav som en förklaring till offentliga sektorns expansion. Han hade samtidigt instämt med finansminister Gunnar Strängs yttrande att den offentliga sektorns expansion ”ligger i tiden”. Sträng insåg då enligt Ortmark inte att ”han i själva verket hade lyssnat till en anhållan om anställning i Kungl. Finansdepartementet”.¹⁰⁰ Lars Kritz citerade en del ”skarpsynta analyser” i Hööks avhandling: ”Helt osannolikt är det inte att skrivmaskinen och telefonen är de enstaka företeelser som betytt mest för produktivitet utvecklingen inom den offentliga sektorn.”¹⁰¹ Kritz kommentar till citatet lyder: ”Vi förstår nu bättre varför näringslivets direktörer har minst tre telefoner på sina skrivbord. Det befördrar företagets produktivitet. Men varför är de ändå alltid oanträffbara. Det borde IUI forska närmare i.”¹⁰²

Höök blev också, i mer konventionella ordalag, avtackad av IUI:s styrelseordförande Marcus Wallenberg för sitt ”förtjänstfulla arbete ... som forskare och biträdande chef inom institutet under många år”.¹⁰³

⁹⁷ Marcus (1963).

⁹⁸ IUI (1962e, s. 4).

⁹⁹ Ibid., s. 17.

¹⁰⁰ Ibid., s. 20.

¹⁰¹ Höök (1962, s. 129).

¹⁰² IUI (1962e, s. 46).

¹⁰³ *Protokoll* (1962c, s. 3).

ERIK HÖÖK UNDER SAKKUNNIGLUPPEN

År 1972 utlystes en professur i arbetsmarknadspolitik vid Institutet för social forskning i Stockholm. Erik Höök var en av de sökande, i konkurrens med bland andra Gösta Rehn, Ingemar Ståhl, Bo Södersten och Lars Söderström. Tjänsten gick till Rehn. Sakkunniga var den danske professorn i arbetsmarknadspolitik Bent Rold Andersen och de svenska nationalekonomerna Erik Lundberg och Lars Werin. Deras yttranden ger en uppfattning om synen på Hööks avhandling.

Andersen beskrev Höök fram till doktorsavhandlingen som en ”myreflittig” utredningsman som åstadkommit såväl empiriska undersökningar som teoretiskt präglade reflektioner.¹⁰⁴ Hööks arbete var solitt av en typ som höll rent i den offentliga debatten. Det var teoretiskt välgrundat men inte originellt eller vetenskapligt nydanande och karakteriserades som en mycket omfattande, försiktig och ibland skarpsinnig analys av föreliggande empiriska data. Andersen invände emellertid mot att Höök bara visat på *ekonomiska* förklaringsmekanismer. När han exempelvis förklarade överföring av sociala trygghetslösningar från privat till offentlig regi med ökad rörlighet, som gjorde det nödvändigt att flytta uppgifter från mindre enheter (t.ex. familjen) till större, så stod det inte klart varför just det offentliga måste ta sig an uppgiften. Sammanfattningsvis menade Andersen att Höök var en mycket produktiv forskare med stor kunskap om svenskt samhälle, näringsliv och arbetsmarknad men att hans arbete brast i vetenskaplig stringens och genomträngande analytisk förmåga. Andersen kom fram till att Höök knappast var kompetent till en professur i nationalekonomi men däremot – om än med tvekan – till den aktuella professuren i arbetsmarknadspolitik.

Lundberg betecknade Hööks avhandling som ”en ytterst imponerande arbetsprestation”:

I detta arbete framkommer med all tydlighet Hööks kritiska sinne och goda omdöme när det gäller att bearbeta statistiska källor över långa perioder med varierande innehåll och presentera materialet på ett överskådligt och pedagogiskt sätt. [...] Det bör framhållas att Höök ingalunda är någon ”enkel” empiriker som samlar in och bearbetar statistiskt material till användning av andra forskare. I själva verket flödar hans text av hypoteser om möjliga sammanhang, ofta med fantasieggande spekulationer.¹⁰⁵

Enligt Erik Lundberg påminde Höök i sitt sätt att arbeta om ingen mindre än Simon Kuznets. Lundberg menade emellertid att Höök drivit sin konsumtions-teoretiska ansats – att förklara offentliga utgifter ur efterfrågesynpunkt – för långt.

¹⁰⁴ Andersen (1972, s. 4).

¹⁰⁵ Lundberg (1972, s. 5–6).

Han hade försummat sådana faktorer som att politikerna hade en roll som ”melanhänder”, att det förelåg konflikter mellan olika intressen och att skatter inte bara kan uppfattas som pris i efterfrågefunktioner. Lundberg reagerade också (likom för övrigt Andersen) mot att Höök vid något tillfälle överlät åt läsaren att avgöra om hans förklaringsmetod varit framgångsrik. I sitt slutomdöme förklarade Lundberg att Höök inte var någon teoretiker som använde raffinerade analysmetoder eller gav bidrag till ekonomisk teori. Däremot ägde han ”balanserat omdöme, väl utvecklad förmåga till kritisk granskning av statistiskt material, gott sinne för givande problemställningar och adekvata analysmetoder, intresse för historisk utveckling och institutionella förändringar”.¹⁰⁶ Lundberg ansåg därmed att Höök var kompetent för en professur i såväl nationalekonomi som arbetsmarknadspolitik.

Werin markerade att han var mindre kritisk till Hööks konsumtionsteoretiska ansats än många andra bedömare. Han gjorde en utläggning om Erik Lindahls tankar kring intresseprincipen för beskattning och kom fram till att om Höök bara hade använt en något annorlunda terminologi så skulle hans resonemang ha stått sig ganska väl; det ”torde kunna göras nästan fläckfritt ur teoretisk synpunkt enbart genom ändrat ordval”.¹⁰⁷ Werins omdöme om avhandlingen var att den hade vissa brister i ”den teoretiska ansättningen” och ibland präglades av allt för långt driven försiktighet men att förtjänsterna – ”en bred, kunnig och stimulerande kartläggning och förklaring av tendenserna i den offentliga sektorns utveckling” – vägde klart tyngre.¹⁰⁸ Hans sammanfattande bedömning av Hööks insatser var blandad:

Att Höök så sällan låter den teoretiska apparaten träda i dagen beror antagligen på den strävan till snusförnuft-mässighet och lättlästhet som präglar hans skrifter. Detta är en positiv sida, men den har ett pris däri, att den ibland medför bristande stringens, och möjligen också överdriven försiktighet och allmänt sett för lite av ”spänning” i framställningen. En av Hööks största förtjänster är hans förmåga att lägga upp och genomföra stora empiriskt inriktade forskningsprojekt.¹⁰⁹

Werin ansåg Höök kompetent till såväl professuren i arbetsmarknadspolitik som till en professur i nationalekonomi.

¹⁰⁶ Ibid., s. 9.

¹⁰⁷ Werin (1972, s. 9).

¹⁰⁸ Ibid., s. 10.

¹⁰⁹ Ibid., s. 15.

GENOMSLAG PÅ SIKT

Hööks avhandling innebar, med Henrik Jordahls ord, ”att IUI för en tid var ledande i Sverige inom forskning om offentlig sektor”.¹¹⁰ Hööks kollegor vid IUI har i efterhand tagit hans nästan uteslutande efterfrågebaserade förklaring av offentliga sektorns expansion i försvar, så till exempel Jan Wallander:

I sin stora undersökning om den offentliga sektorns expansion ... visade ... Erik att expansionen i allt väsentligt sammanhänger med de krav som följer av en stigande levnadsstandard. Stegringen leder till ökade behov av sådant som utbildning, sjukvård, social omvårdnad etc. I vårt land sköttes sådant i flertalet fall av samhälleliga institutioner. Skillnaden mellan utvecklingen i Sverige och i exempelvis Amerika var i själva verket mycket liten, även om de privata institutionerna dominerade i USA. Sådant var beska piller att svälja. Detta så mycket mer som utredningen väckte stor uppmärksamhet och författaren knöts till Gunnar Strängs Finansdepartement.¹¹¹

Lars Lidén går på samma linje:

Tvärtemot vad somliga kanske trodde – och de politiskt vinklade debattörerna kanske hade hoppats – blev ... [avhandlingen] knappast någon stridsskrift. Erik Höök visade i stället, lugnt och sakligt, hur han såg på sambanden. En betydande del av den offentliga sektorns tillväxt, hävdade han, berodde på att staten, lands- och kommunerna tillhandahöll den sortens tjänster – t.ex. sjukvård och utbildning – som mötte ökad efterfrågan när inkomsterna steg.¹¹²

År 1974 påbörjade en grupp ekonomihistoriker i Uppsala ett stort projekt om orsakerna till den offentliga sektorns expansion i Sverige. Projektet leddes av Bo Gustafsson och utmynnade i fyra doktorsavhandlingar.¹¹³ När Gustafsson summerade projektets resultat inledde han med att hänvisa till dels Peacock och Wiseman, dels Hööks ”massiva undersökning”: ”I sin detaljerade och systematiska beskrivning av tillväxten i olika slags offentliga utgifter är denna studie troligen fortfarande överträffad i den internationella litteraturen.”¹¹⁴

En av de avhandlingar som kom ut av Uppsalaprojektet var Anders Forsmans

¹¹⁰ Jordahl (2009c, s. 485).

¹¹¹ Wallander (2009, s. 86).

¹¹² Lidén (2009, s. 254–255).

¹¹³ Anders Forsman (1980) skrev om offentliga utgifter, Enrique Rodriguez (1980) om offentliga inkomster, Lennart Waara (1980) om statligt företagande och Kurt Wickman (1980) om makroekonomisk planering.

¹¹⁴ Gustafsson (1983, s. 11).

En teori om staten och de offentliga utgifterna,¹¹⁵ där teorin gick ut på att statens funktion är att bevara det kapitalistiska samhället. När nationalekonomen Lars Söderström recenserade denna avhandling gjorde han jämförelser mellan Forsmans marxistiskt och Hööks konsumtionsteoretiskt fotade analyser och kom snubblande nära Göran Ohlins gräshoppsmetafor:

Utmärkande för Forsmans teori är att den inte tillerkänner det politiska spelet någon avgörande betydelse för den offentliga sektorns expansion. I denna teori är allmänheten/politikerna marionetter under ledning av någon "osynlig hand" som styr utvecklingen. Detta är en intressant idé, men den är inte helt ny. Samma idé återfinnes i själva verket i Erik Hööks avhandling 1962, som är det enda mera betydande arbetet i Sverige på det aktuella området. Men i Hööks teori har den osynliga handen en annan uppgift. ... Med hans synsätt är den offentliga sektorn ett konglomerat av företag, som växer i konkurrens med företagen i det privata näringslivet och enheterna i hushållssektorn. Ytterst är det fråga om att producera varor och tjänster för att tillgodose allmänhetens efterfrågan på bekvämlighet, trygghet och annat som skänker tillfredsställelse ... Detta är en rent konsumtionsteoretisk ansats. Liksom Forsman ger inte Höök något utrymme för rent politiska överväganden. Han ger inte ens utrymme för de traditionella marknadskrafterna (vinstmaximering m.m.), utan "företagen" i den offentliga sektorn leds på något oförklarligt sätt att alltid effektivt anpassa utbudet till den efterfrågan, som för tillfället råder.¹¹⁶

Erik Hööks avhandling var ett pionjärarbete på ett område som skulle bli ideologiskt allt mer infekterat och därmed livligt beforskat under årtiondena framöver. När Höök genomförde sitt arbete var Sverige bara i början av den kraftiga expansion av offentliga sektorn som skulle präglade 1960- och 1970-talet och innebära att Sverige skilde ut sig från de flesta andra västländer. Den kritik han mötte vid disputationen – att han nästan uteslutande betraktade den offentliga utgiftsexpansionen från efterfrågesidan – hade förmodligen framstått som än mer befogad om han genomfört sitt avhandlingsarbete på samma sätt något årtionde senare. Under 1960- och 1970-talet växte nämligen en lång rad förklaringar av den offentliga sektorns expansion fram inom den s.k. public choice-skolan som betraktade fenomenet från utbudssidan och tog fasta på politikernas och byråkraternas egenintressen, regeringars politiska färg och keynesiansk stabiliseringspolitik. James Buchanan gjorde 1977 en uppdelning av förklaringarna till offentliga sektorns expansion i ansvarsfulla/efterfrågebaserade (*responsible government*) och överdrivna/utbudsba-

¹¹⁵ Forsman (1980).

¹¹⁶ Söderström (1981, s. 248).

serade (*excessive government*)¹¹⁷ och i det perspektivet framstår Hööks efterfrågeperspektiv som ensidigt. Med Lars Söderströms ord står Buchanans uppfattning ”i skarp kontrast till Hööks antagande om ett i huvudsak harmoniskt förhållande mellan allmänheten och företrädarna för den offentliga sektorn”.¹¹⁸

Daniel Tarschys placerade följdriktigt i sin bok om *Den offentliga revolutionen* in Hööks avhandling i den efterfrågeorienterade traditionen:

Mot slutet av 1800-talet lanserade den tyske nationalekonomen Adolph Wagner tesen att den offentliga sektorn successivt skulle vidgas i alla utvecklade samhällen. ”Wagners lag” blev utgångspunkten för en omfattande debatt kring tillväxtens orsaker. Man började också studera expansionsmönster i olika länder. Det främsta svenska bidraget till denna forskning är Erik Hööks studie av den civila offentliga konsumtionens utveckling från 1913 till 1958.¹¹⁹

I en artikel om olika förklaringar till den offentliga sektorns expansion konstaterade Tarschys att Höök visserligen satt fingret på ”en rad obestridliga samband” men därutöver krävdes förklaringar som tog fasta på förhållandena i olika länder:

Industrialiseringen, urbaniseringen och höjningen av den allmänna levnadsstandarden ger överallt impulser till ökad kollektiv förbrukning, men uppenbarligen inte samma impulser i alla ekonomiska och politiska system. ... Vad som ändå gör Sverige till ett intressant fall är den markanta expansionen under de senaste årtiondena. ... Förskjutningar i konsumenternas individuella önskemål om offentlig service lär knappast till fullo kunna förklara denna ”svenska profil”. Skall man få ett grepp om villkoren för den tillväxt som skett är det säkert nödvändigt att se också på vissa sammantvinnade institutionella och kulturella särdrag i det svenska samhället.¹²⁰

Det allmänna intryck man får vid ”bläddring” i litteratur om den offentliga sektorn från det sena 1900-talet är att Hööks siffror över offentliga utgifter emellanåt kom till användning – men att han inte användes som slagträ i de ideologiska bataljerna om välfärdsstaten.¹²¹

Dagens nationalekonomer är långt ifrån överens om hur man ska se på Erik Höök. Lars Jonung hänvisar till att public choice-tänkandet på allvar introduce-

117 Buchanan (1977).

118 Söderström (1981, s. 250).

119 Tarschys (1983, s. 38). Beträffande Wagners inflytande i Sverige, se Carlson (2002).

120 Tarschys (1974, s. 301). Tarschys räknade upp en lång rad sådana svenska särdrag.

121 Se t.ex. Henrekson (1990, 1992a, 1992b), Herlitz (1989), Ringqvist (1996) och Uddhammar (1993). I en del andra arbeten om offentliga sektorn nämns Höök inte alls. Se t.ex. Fölster (1990), som inte går längre tillbaks i tiden än till 1960, och Krantz (1987).

rades i Sverige av Ingemar Ståhl i uppsatsen ”En ekonomisk teori för bland-ekonomin” (1977), i vilken den offentliga sektorns expansion betraktades som driven av röstmaximerande politiker och budgetmaximerande byråkrater.¹²² Jonung drar en radikal slutsats om Hööks arbete: ”Hans förklaring blev passé genom Ingemars insats.”¹²³ Eskil Wadensjö ser däremot Hööks avhandling som ett värdefullt avstamp för forskningen om offentliga sektorn:

Höök betonar efterfrågesidan (och inte politikernas roll), men det går lätt för forskare att gå vidare från det som Höök skrev (både analysen och hans stora arbete med statistiken på området) och inkludera utbudssidan och politikernas roll. Public choice-teorin är intressant och viktig och blir ett väsentligt komplement, men den ersätter inte analysen av utvecklingen av den offentliga sektorn och de faktorer som Höök behandlar.¹²⁴

122 Ståhl (1977). Se också Jonung (2018) och Pålsson (2018). Public choice-teorierna fick så småningom en grundlig presentation i Moberg (1994).

123 E-post från Lars Jonung till Benny Carlson, 2 april 2019.

124 E-post från Eskil Wadensjö till Benny Carlson, 8 april 2019.

KAPITEL 15

PRODUKTIONSEFFEKTIVITET OCH STÅL

Erik Ruist hade anställts på Industriens Utredningsinstitut 1944. Han stannade där till 1950. Ruist kallades emellertid tillbaka under fanorna som konsult vid två senare tillfällen, i slutet av 1950-talet och mitten av 1960-talet, för en utredning om produktionseffektivitet och en om stålbranschen. Vi kommer att redogöra för båda i detta kapitel, men eftersom det finns en betydande kontinuitet mellan hans period på IUI och hans konsultinsatser finns det anledning att börja berättelsen runt 1950.

Erik Ruist.
Källa: IFN:s bildarkiv.

Erik Ruist var den som införde ekonometriska metoder på IUI. Hans första bidrag var en beräkning av den förväntade efterfrågan på radioapparater efter krigsslutet. Han gjorde den åt Erik Dahmén som vid den tiden var sysselsatt med en studie av den ekonomiska efterkrigsplaneringen. Ruist var då fortfarande student. När han blev klar med sin examen anställdes han av Ingvar Svennilson för att hjälpa till med en utredning om skogsnäringens konjunkturkänslighet, inom ramen för IUI:s stora Norrlandsutredning. Studien skulle utföras av de två tillsammans. I praktiken fick Ruist emellertid utföra arbetet på egen hand. Sven-

nilson skrev en kort inledning, men den egentliga analysen fick han göra själv.¹ Det var ingen liten prestation. Ekonometrin befann sig i sin barndom, och det var egentligen bara Herman Wold bland de etablerade statistikerna som hade intresserat sig för den. Ruist fick söka sig fram på egen hand och när han lade fram boken som licentiatavhandling för den notoriskt oförstående och av ekonometri ointresserade Sten Wahlund på Stockholms Högskola fick han det låga betyget AB – för vad som var ett svenskt pionjärbete inom tillämpad ekonometri.²

Erik Ruist hade två andra arbetsgifter på IUI. En bestod av indexberäkningar. Ruist berättar själv:

Industriförbundet hade sedan många år beräknat ett månatligt produktionsindex för industrin. [...] Många uppgifter var kvantitativa, t.ex. ton pappersmassa, men för verkstadsindustrin och kanske någon annan bransch fanns inget bättre mått än antalet arbetstimmar. I varje fall på litet längre sikt är detta naturligtvis inte något bra mått på hur produktionsvolymen utvecklar sig, och det visade sig att indexet efter ett antal år avvek kraftigt från det årsindex som Kommerskollegium beräknade med utgångspunkt från industristatistiken och som måste anses vara mer tillförlitligt.³

Industriförbundets produktionsindex sköttes av Kemikontorets vd, som samlade in lite uppgifter men som inte hade någon uppfattning om hur man gjorde index. Det man samlade in var inte alltid så relevant. Mest kritiskt var läget inom verkstadsindustrin där man bara använde antalet arbetstimmar som mått på faktorinsatsen. För vissa branscher var situationen rätt hygglig, men det var inte så genomgående. Det som gjordes var osystematiskt.⁴

Under andra världskriget hade det skapats ett antal ämbetsverk som skulle övervaka produktionen av och handeln med olika produkter som det blev brist på under kriget: Industrikommissionen, Bränslekommissionen osv. Flera av dem hade samlat in en hel del statistiska uppgifter för att kunna följa utvecklingen. När nu dessa kommissioner lades ner efter krigets slut var det frågan vad som skulle hända med deras statistik. Ingvar Svennilson som var chef för IUI tyckte att man borde se till att behålla en del av statistiken och kanske använda en del uppgifter till att förbättra Industriförbundets produktionsindex.

Svennilson beslöt då att IUI skulle ta hand om en del av kommissionernas statistik och med hjälp av den och andra uppgifter överta beräkningen av Indu-

¹ Studien (Ruist och Svennilson, 1948) beskrivs i Carlson och Lundahl (2014, s. 251–258).

² I en tillbakablick över sitt akademiska liv kunde Erik Ruist konstatera att när tre Umeåekonomer 1984 (Brännlund m.fl. 1984) gjorde en liknande studie av situationen under efterkrigstiden använde metoder som liknade de han själv använt fyrtio år tidigare (Ruist, 2010, s. 2).

³ Ruist (2010, s. 2).

⁴ Intervju med Erik Ruist, 30 maj 2017.

striförbundets produktionsindex. Jag fick i uppdrag att ordentligt sätta mig in i såväl indexteorin som i hur man på andra håll löst de praktiska problem som uppstår genom att tillgängliga uppgifter inte riktigt motsvarar de teoretiskt önskvärda.⁵

1950 kunde IUI ta över indexet efter att ha lagt upp rutiner för statistikinsamling och beräkningar. Erik Ruist blev inbjuden till Sveriges Radio för att förklara vad det hela gick ut på och vad ett index var för något. Han skrev också en artikel i *Ekonomisk Tidskrift*, där han berättade varför det förelåg ett behov av att revidera Industriförbundets index, vad det reviderade indexet borde mäta (industrins förädlingsvärde vid givna priser), diskuterade hur man skulle ta hänsyn till produktivitetsförändringar, valet av basår och de olika branschernas vikter i indexet.⁶ IUI fortsatte att publicera ett produktionsindex under ett antal år efter det att Erik Ruist hade slutat där, tills beräkningarna togs över av Statistiska centralbyrån.

Ruist hade också ett par offentliga utredningsuppdrag som anknöt till indexproblematiken. Han var ledamot av 1952 års indexkommitté och av Försvarsindexkommittén 1958–59.

Indexkommittén var en central kommitté. Den gjorde om det som tidigare kallades levnadskostnadsindex till vad som skulle komma att kallas konsumentprisindex. Man kände att det gamla levnadskostnadsindexet inte fungerade bra. Samtidigt höll Riksbanken parallellt på med ett ”konsumtionsprisindex”, vilket också höll på att bli namnet på det nya indexet, men jag konstaterade att internationellt var termen consumer price index, och förordade termen konsumentprisindex, vilket till sist blev namnet på det nya index.⁷

Försvarsindexkommittén skulle i sin tur producera ett index som kunde användas för att reglera försvarsanslagen i statsbudgeten.

ATT MÄTA PRODUKTIVITET

Den andra av Erik Ruists arbetsuppgifter var produktivitetmätningar, mätningar av produktionen per arbetstimme inom industriföretag. Ingvar Svennilson var intresserad av problemet och Ruist fick av honom i uppgift att beräkna produktivitetens utvecklingen i olika industribranscher med utgångspunkt i industristatistiken. Ruist tyckte dock att produktivetsbegreppet var diffust och skrev därför

⁵ Ruist (2010, s. 3).

⁶ Ruist (1950a).

⁷ Intervju med Erik Ruist, 30 maj 2017.

1948 en artikel i *Affärsekonomi*,⁸ som två år senare följdes av en diskussion av samma tema i IUI:s egen publikation *Industriproblem 1950*⁹ och en artikel i *Ekonomisk Revy*.¹⁰ Bakgrunden till hans diskussion var att begrepp som effektivitet, produktivitet och produktivitetsutveckling kommit att vinna insteg i den offentliga debatten, men på ett sätt som lämnade en hel del övrigt att önska:

I den samhällsekonomiska debatten dyker allt som oftast produktivitetsutvecklingen upp i olika sammanhang. De siffror som beräknas av olika organ både här hemma och i utlandet är föremål för ett livligt intresse och ängslig undran: Är framstegstakten tillräckligt hög? Kan inte näringslivets effektivitet ökas snabbare, så att bl.a. vår internationella konkurrensförmåga stiger? Och å andra sidan: Har arbetarlönerna hållit takten med produktiviteten, eller har effektivitetsvinsterna helt kommit andra befolkningsgrupper till godo?

Från företagarhåll har man stundom med en viss undran betraktat detta intresse för produktiviteten och sagt sig, att en uppgång i produktionen per arbetstimme, vilket ju är den gängse definitionen av produktivitet, givetvis i och för sig är önskvärd. Den härigenom uppkomna minskningen i arbetskostnaden kan emellertid tänkas uppvägd av en ökning i åtgången av andra produktionsfaktorer, varigenom totalkostnaden kan förbli oförändrad, och det alltså varken föreligger någon effektivitetsförbättring eller möjlighet till lönehöjning.

Dessa skillnader i uppfattning av vad en produktivitetsförändring innebär bottenar huvudsakligen i en begreppsförvirring. Ordet produktivitet används i dagligt tal praktiskt taget synonymt med effektivitet, men när det gäller att mäta den, definieras den i allmänhet som produktmängden per arbetstimme, vilket dessutom felaktigt tros vara ett entydigt mått.¹¹

I sina två bidrag diskuterar följaktligen Ruist hur bra egentligen produktionen per arbetstimme (PAT) är som mått på ett företags produktivitet. Speglar förändringar av PAT på ett meningsfullt sätt förändringar i ett företags effektivitet? Varken effektivitet eller produktivitet är entydiga begrepp. ”Effektivitet är ett ord med oklar innebörd, men ett företag är givetvis effektivare, ju mindre mängd produktionsfaktorer som krävs för att framställa en viss vara”, skriver Ruist,¹² men när man tar steget från det principiella planet till att försöka mäta effektiviteten uppstår omedelbart problem. Produktionskostnaden är inget meningsfullt mått i företag som gör flera produkter, den måste beräknas på samma sätt överallt för att

8 Ruist (1948).

9 Ruist (1950b).

10 Ruist (1950c).

11 Ruist (1950b, s. 111–112).

12 Ruist (1948, s. 305).

jämförelser ska bli meningsfulla, och vill man göra jämförelser över tiden krävs att de kvalitetsförändringar som ägt rum är försumbara.

Ett i praktiken ofta använt mått var därför produktionen per arbetstimme, men även beräkningar av denna kräver att man löser problem som uppstår till följd av kvalitetsförändringar, tillverkning av flera produkter, bidrag från direkt producerande personal i förhållande till förvaltningspersonal etc. Framför allt vad gäller företag med mycket splittrad produktion blir den arbetsinsats som krävs för att få fram någorlunda meningsfulla beräkningar så stor att man i praktiken tvingas koncentrera sig på ett fåtal standardiserade produkter i varje bransch och kanske dessutom väga de olika produkterna med deras priser i stället för med arbetsåtgången (som är kostsam att mäta).

Ruist skiljer på tre olika effektivitetsbegrepp: samhällsekonomisk, företagsökonomisk och teknisk effektivitet.

Med en näringsgrens samhällsekonomiska effektivitet menar jag ... dess förmåga att per sysselsatt eller per arbetstimme åstadkomma ett stort nettobidrag till nationalprodukten. Det är uppenbarligen detta som är av betydelse för levnadsstandardens höjd [...] Som kriterium på företagsekonomisk effektivitet måste däremot givetvis ställas, att företaget producerar till så låga kostnader som möjligt.¹³

PAT kan användas som effektivitetsmått endast i det första fallet, och då enbart under förutsättning att arbetsinsatsen helt hänförs till slutprodukterna och att man anser att arbetsinsatsen är mer värdefull än andra produktionsfaktorer. Att mäta företagsekonomisk effektivitet är knepigare, och Ruist diskuterar inte hur man bör göra. Den tekniska effektiviteten är den som är enklast att mäta. Om alla priser hålls konstanta kan effektivitetsökningen definieras som den kostnadsminskning som uppstår genom att insatsen av produktionsfaktorer minskas, men över tiden ändras produktionens sammansättning och då måste måttet korrigeras.

Ruist behandlar också sambandet mellan PAT, löneutrymmet och levnadsstandard. Om man från produktionsvärdet drar alla kostnader utom dem för arbete och kapital får man företagets nettovärde. En ökning av detta antyder att det finns mer att dela mellan arbete och kapital. Delas nettovärdet med antalet arbetstimmar får man ett justerat PAT-värde. Om detta ökar mer än timförtjäns-ten skulle man kunna argumentera för att det finns ett utrymme för lönehöjningar. I praktiken är det svårt att mäta nettonationalprodukten, så ofta har BNP använts i stället, men denna innefattar även avskrivningarna och en ökning av på detta sätt definierad PAT förutsätter därför att avskrivningarna utgör en konstant

¹³ Ruist (1950c, s. 62).

andel av BNP om man ska kunna tala om utrymme för löneökningar. ”Produktionsresultatet per arbetstimme påverkar möjligheten till konsumtion per individ. Därför kan man säga ett det samhällsekonomiskt ligger någonting i att mäta på det sättet, men när man vill översätta det till effektivitet hos industrin är det mera tveksamt.”¹⁴

Produktion per arbetstimme är inget entydigt mått och dess praktiska beräkning vilar ofta på tämligen godtyckliga antaganden. Ruists slutsats är klar:

Alla de här nämnda PAT-måtten har förekommit i faktiska beräkningar i Sverige eller utomlands. Diskussionen hur ett ”riktigt” mått bör vara konstruerat har stundom varit ganska hetsig. Det framgår emellertid ... att det inte finns *ett* enda PAT-mått som passar för alla tänkbara användningar, utan beräkningarna måste anpassas för sitt ändamål. Det är också mycket svårt att i praktiken göra de beräkningar och mätningar som erfordras för att måtten skall bli i överensstämmelse med de teoretiska. Såväl i Sverige som utomlands har man där långt kvar, och det är därför av vikt, *dels* att de existerande måtten inte tillmätts större noggrannhet än de i själva verket har, *dels* att de inte används i sådana sammanhang där måttet för att ha någon relevans för problemställningen borde ha varit annorlunda konstruerat.¹⁵

Erik Ruists kapitel i *Industriproblem 1950* översattes till både engelska och franska och publicerades 1955 av OEEC:s European Productivity Agency i boken *Productivity Measurement (Mesure de la Productivité)*.¹⁶ I början av 1950 hade han dessutom gått en tvåmånaders kurs i produktivitetmätningar i Washington, anordnad av OEEC och avhållen på Bureau of Labor Statistics, ”... den lämnade för min del inte några påtagliga spår av ny lärdom. Men det kanske mest berodde på att jag redan på sommaren 1950 lämnade IUI och började med mitt avhandlingsarbete, som ju hade en helt annan inriktning”.¹⁷ Erik Ruist hade inte lyckats hitta något projekt som var intressant för IUI. Därför slutade han där.

DOKTORSAVHANDLING

Avhandlingen skrevs i stället på Handelshögskolan, där Ruist fick tjänst som lärare i statistik, samtidigt som han hade lyckats få ett skattefritt doktorandstipendium på 6 000 kronor om året. Att hitta en handledare var besvärligt. Ruist ville gärna fortsätta med ekonometri. Han hade 1948–49 varit på University of North Carolina i Chapel Hill och läst statistik och på Cowles Commission vid Univer-

¹⁴ Intervju med Erik Ruist, 30 maj 2017.

¹⁵ Ruist (1950b, s. 130–131).

¹⁶ Ruist (1955a, 1955b).

¹⁷ Ruist (2010, s. 5).

sity of Chicago, ”som var ekonometrins högborg vid den tiden”.¹⁸ Ruist var således väl rustad för att skriva en ekonometrisk avhandling, men det var bara Herman Wold i Uppsala som stod till buds som handledare, och han ville inte ställa upp. Han ville inte att det skulle verka som om han var ute efter att ta andra professorers studenter. Erfarenheterna av Sten Wahlund avskräckte. Då återstod bara Harald Cramér på Stockholms Högskola. Cramérs inriktning var matematisk statistik och försäkringsmatematik, så Ruists doktorsavhandling blev mer teoretisk än han från början tänkt sig:

Det problem som jag slutligen bestämde mig för var inte direkt ekonometriskt, utan snarare matematisk-statistiskt och avsåg statistiska test. Det kunde gälla att testa om en industriell tillverkningsprocess eller en medicinsk behandlingsmetod var bättre än en annan, eller om en grupp i en population hade högre medeltal av en variabel, t.ex. sjukfrånvaro, än en annan grupp. Flertalet befintliga test var av två olika slag. Antingen förutsatte man att fördelningen av den variabel man undersökte var normalfördelad, eller också antog man ingenting alls om fördelningen, och fick då ett mycket svagt test som krävde ett stort antal observationer för att kunna ge ett utslag. Det borde finnas ett mellanläge, där man exempelvis visste att fördelningen var symmetrisk, och att då testet kunde göras litet kraftfullare.

Jag grävde ner mig i det här problemet och lyckades så småningom få fram en metod att konstruera sådana test, och gjorde det för ett konkret fall.¹⁹

Avhandlingen, som framlades vid Stockholms Högskola 1954, *Comparison of Tests for Non-Parametric Hypotheses*, publicerades som en artikel i *Arkiv för Matematik*, utgiven av Vetenskapsakademien.²⁰ Den var kvantitativt för liten för att kunna ge docentbetyg. Cramér hade velat se en artikel till, men Ruist ville gärna i fortsättningen ägna sig åt mera praktiska problem.

Efter disputationen kom Erik Ruist till Jernkontoret, stålindustrins branschförening, där han blev chef för statistikavdelningen. Då ”slog pendeln över åt andra hållet och efter att ha ägnat mig åt matematisk statistik fick jag nu rätt mycket syssla med handgripliga problem med datainsamling och tolkning av utvecklingen på stålmarknaden” och med prognoser och produktivitet.²¹ Ruist fick bygga upp Jernkontorets statistikavdelning från grunden, en avdelning som huvudsakligen samlade in produktionsstatistik. ”När jag kom dit fanns det egentligen ingenting. De distribuerade lite utrikeshandelsstatistik till företagen och så

¹⁸ Intervju med Erik Ruist, 30 maj 2017.

¹⁹ Ibid., s. 7.

²⁰ Ruist (1955c).

²¹ Ruist (2010, s. 7).

fanns det lite produktionsstatistik, men den var dålig och inte på något sätt integrerad. Det samlades egentligen inte in någonting.”²²

INDUSTRIFÖRETAGETS PRODUKTIONSEFFEKTIVITET

*Industriföretagets produktions effektivitet*²³ var en uppföljning av Ruists uppsats i *Industriproblem 1950*. Boken var Jan Walladers idé. ”Jag kom ut till hans sommarställe och där diskuterade vi projektet”, mindes Ruist. ”Sedan lade han sig inte särskilt mycket i arbetet.”²⁴ Ruist utförde det som fristående konsult.

I sitt förord till boken skriver Jan Wallander:

Begreppet produktivitet spelar stor roll i den allmänna ekonomisk-politiska diskussionen. Samtidigt är mått på produktivitetsförändringar ur det enskilda företags synvinkel av stort intresse eftersom de kan tänkas ge vägledning vid bedömningen av kvaliteten på det egna företags prestationer.

Det är därför naturligt att vi inom institutet sedan länge varit intresserade av problemställningar i anslutning till produktivitetsbegreppet. I ”Industriproblem 1950” behandlades de principiella problemen under rubriken ”Vad är produktivitet?” Vi har emellertid också ansett det väsentligt att försöka få fram en inventering av de möjligheter som föreligger att konstruera användbara effektivitetsmått på företagsplanet.²⁵

Det var en del industriföretag som hade visat intresse för effektivitetsmätningar, och Ruists produktivitetsmättningsbok är, som han själv påpekar i sin inledning, en handbok, som syftar till att anvisa precis sådana praktiska metoder som företag kan använda för att sammanställa indexserier som gör det möjligt att följa deras produktivitetsutveckling över tiden. Behandlingen begränsas till effektiviteten hos de producerande enheterna. Ruist gör inget försök att konstruera några mått på hela företags effektivitet.

Det inledande kapitlet definierar resten av boken. Ruists analys börjar med en diskussion av effektivitetsbegreppet. Precis som tio år tidigare konstaterar han att det inte är något entydigt begrepp. ”Effektivitet eller rationalisering är ett diffust begrepp, där var och en efter tycke och smak kan lägga in sin mening i orden.”²⁶ Utgångspunkten för en meningsfull diskussion måste vara vilket mål man vill uppnå och mätningarna måste syfta till att bedöma hur nära detta mål man kom-

²² Intervju med Erik Ruist, 30 maj 2017.

²³ Ruist (1960).

²⁴ Intervju med Erik Ruist, 30 maj 2017.

²⁵ Wallander (1960b, s. 7).

²⁶ Ruist (1960, s. 11).

mit. Ofta resonerar man i termer av vinst, men att mäta hur mycket den faktiska vinsten avviker från den högsta möjliga under de förhållanden företaget arbetar låter sig inte göras. Vad som bör vara företagets mål beror dessutom på om man vill anlägga samhällsekonomiska, företagsekonomiska eller sociala synpunkter.

Ruist diskuterar enbart företagsekonomiska målsättningar, och, som redan påpekats, enbart de producerande avdelningarna:

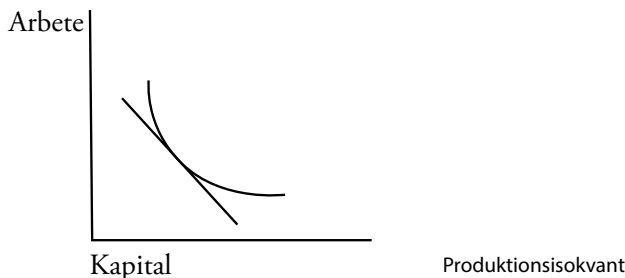
Målsättningen för ett industriföretags producerande avdelningar torde kunna uttryckas så: Det gäller för dem att producera av företagsledningen eller försäljningsavdelningen bestämda kvantiteter av olika varor med given kvalitet till lägsta möjliga kostnad. Endast kostnader som är påverkbara av de producerande avdelningarna själva skall därvid medräknas.²⁷

Hur väl man lyckas med detta definierar företagens produktionseffektivitet. Ingen hänsyn tas då till hur väl t.ex. inköps- och försäljningsavdelningar fungerar.

I idealfallet skulle man vilja göra mätningarna i förhållande till situationen inom ett mönsterföretag med samma produktion, men det är i praktiken omöjligt och man tvingas därför nöja sig med jämförelser med det egna företags tidigare perioder och med andra företag i samma bransch. I det enklaste fallet producerar företaget en enda produkt med en given teknik och till givna varu- och faktorpriser. Verkligheten är dock i regel mera komplicerad än så. Producenterar företaget mer än en vara är det inte givet hur man ska beräkna åtgångstal för olika produktionsfaktorer per tillverkad enhet. Man måste då definiera något slags standardprodukt och använda sig av denna. Tillkommer nya produkter över tiden eller kvaliteten på de gamla ändras uppstår nya problem.

Ruist skiljer på priseffektivitet och teknisk effektivitet. Den förra definieras som hur väl ett företag anpassar sin relativa faktoranvändning när de relativa faktorpriserna ändras. Han använder sig därvid av produktionsisokvanter (teknikkurvor). I figuren nedan avbildas en produktionsisokvant. Den visar vilka olika kombinationer av två olika produktionsfaktorer (t.ex. arbete och kapital) som ger samma producerad mängd av en vara. Den räta linjen anger det relativa priset på arbete och kapital, och den optimala kombinationen av de två faktorerna ges av tangeringspunkten mellan linjen och kurvan. Alla andra punkter på kurvan är ineffektiva. De representerar en högre kostnad än optimumpunkten.

²⁷ Ibid., s. 14.

Antag att de relativa faktorpriserna ändras. Då ändras prislinjens lutning och optimumpunkten förflyttas. Preiseffektiviteten anger då hur nära den nya optimumpunkten företaget kommer. Den tekniska effektiviteten syftar i sin tur på i vilken utsträckning företaget kan förskjuta isokvanten inåt (lägre faktor användning för samma produktion) vid givna priser, t.ex. genom organisatoriska förändringar. I praktiken känner man emellertid knappast till isokvanternas form och det blir då omöjligt att mäta priseffektiviteten. Ruist tvingas därför begränsa diskussionen till den tekniska effektiviteten.

Inte heller detta är enkelt. Vad som är den optimala kurvan förändras över tiden, efterhand som tekniska framsteg äger rum, och det går knappast att fastslå hur dessa ändringar ser ut. Det enda som går att mäta är i praktiken hur det givna företaget rör sig inåt, inte var det befinner sig i förhållande till optimumkurvan.

Ett effektivitetsindex som beräknas på detta sätt har en mycket lättfattlig innebörd. Det anger nämligen förhållandet mellan den produktionsvolym som erhålls under jämförelseåret från den då insatta mängden av olika produktionsfaktorer och den produktionsvolym som skulle ha erhållits med basårets teknik med samma insats av produktionsfaktorer.²⁸

Den mest svärmätta produktionsfaktorn är (real)kapital. ”Det torde sålunda vara ytterst sällsynt att man kan bestämma kapitalåtgången för varje enskild vara ens för en enda period (basperioden)”.²⁹ Tidsdimensionen tillför ytterligare komplikationer. Nya, mera sofistikerade, maskiner ersätter gamla, och maskiner ersätter arbetskraft.

Större delen av *Industrieföretagets produktions effektivitet* ägnas åt de olika mätproblem som måste lösas för att ett företag ska kunna göra effektivitetsberäkningar. Först gäller det att mäta produktionsvolymen. Om företaget tillverkar flera olika varor är det lämpligt att arbeta i termer av en standardprodukt och för varje vara beräkna en koefficient som anger skillnaden mellan denna vara och

²⁸ Ibid., s. 22.

²⁹ Ibid., s. 23.

standardprodukten. Därefter kan man beräkna ett produktionsindex. Ruist diskuterar också hur man använder kedjeindex i de fall basårets vikter blir föråldrade och man måste välja ett nytt basår, hur man kan ta hänsyn till skillnader i användning av inköpta halvfabrikat respektive egentillverkade under olika perioder, hur kvalitetsförändringar och nytillkomna produkter ska hanteras, och slutligen vad man ska ta sig till i det besvärliga fallet när företag producerar enstaka stora enheter på beställning och ingen serieproduktion förekommer.

Att mäta arbetsåtgången är inte så enkelt som det i förstone kan verka. Alla arbetstimmar är inte likvärdiga. Olika arbetare är olika produktiva och då kan det vara lämpligt att på samma sätt som var fallet med produkterna räkna om deras prestationer till standardtimmar. Ett annat problem är hur man ska ta hänsyn till tjänstemännens arbete. I praktiken är det ofta svårt att observera arbetsåtgången per enhet för varje produkt. Olika produkter går igenom samma operationer och det enda man kan mäta är den totala arbetstiden. Vissa typer av arbete går överhuvudtaget inte att hänföra till någon viss produkt. Man tvingas därför arbeta med olika typer av standardkalkyler, med standardarbetstider som visar hur många timmar som borde krävas för olika varor, och därefter väga samman alla produkter. I fallet med beställningsarbeten är det bättre att mäta arbetsåtgången per operation än per produkt. Ruist diskuterar också hur man måste använda olika beräkningsmetoder beroende på när produkterna lämnar företaget: som halv- eller helfabrikat, hur man kan hitta olika sätt att förenkla och standardisera beräkningarna, t.ex. genom att enbart beakta ett urval av ett företags produkter i stället för samtliga.

Arbetskraft är inte den enda produktionsfaktor som används inom industrin. Därför måste åtgångstal beräknas även för kapital, råvaror och energikällor. Används flera olika råvaror och energislag uppstår samma problem som när man har att göra med olika slags arbetskraft, och man måste tillämpa liknande metoder. Att mäta kapitalstocken är besvärligare. Vad man i princip strävar efter är att mäta kapitalflödet och att ta hänsyn till allt befintligt kapital, men i de flesta fall måste man använda sig av kapitalstocken för att få ett mått på kapitalinsatsen och då tvingas man i regel använda sig av värdet på stocken och dividera med ett prisindex. Sådana index fanns tillgängliga när Ruist skrev sin bok, och han redovisar de olika befintliga serierna.

För att man ska få ett mått på företagets totala effektivitet krävs att man i beräkningarna tar hänsyn till alla åtgångstalen. Det gäller att i princip jämföra hur företaget rör sig mellan olika produktionsisokvanter över tiden. I bästa fall har man då tillräckligt många observationer för att kunna fastslå isokvanternas form. Om inte, får man antingen anta en viss matematisk form eller approximera dem med räta linjer.

Industriföretagets produktions effektivitet behandlar till övervägande delen problemet med att mäta det enskilda företags effektivitet, men avslutningsvis diskuterar Ruist också jämförelser mellan olika företag i samma bransch. ”Avsikten med att jämföra flera företag med avseende på något effektivitetsmått är givetvis att ge det enskilda företaget en bakgrund mot vilken det kan bedöma sitt eget läge.”³⁰ De olika företagens produktion får räknas om i termer av en standardvara. Det blir lättare att bilda sig en uppfattning om hur branschens produktionsisokvant ser ut, eftersom man har data från flera företag att tillgå och det går att bestämma företagens effektivitetsläge i förhållande till varandra. Dock gäller det att definiera branschen så att företagen tillverkar någorlunda likartade produkter.

Erik Ruists *Industriföretagets produktions effektivitet* var kanske inte, som Tryggve Haavelmo konstaterade i sitt sakkunnigutlåtande till den professur i statistik, speciellt ekonomisk statistik, jämte nationalekonomi, på Handelshögskolan, som Ruist fick 1966, något tyngre vägande teoretiskt bidrag till litteraturen om mätning av produktivitet och effektivitet.³¹ Det var nu heller inte avsikten, som en av de andra sakkunniga, Sten Malmquist, påtalade,³² utan det var snarare, som Haavelmo också framhöll, ”nyttig opklaringsvirksomhet vis-à-vis folk som uten solid forankring i økonomisk teori snakker løst om produktivitetsforbedringer og liknende”.³³ Boken är, som alltid vad gäller Ruist, välskriven.

Hans skrifter utmärkes av en föredömlig klarhet i framställningen och stor skärpa i definitioner och slutledningar. De vittna alla om en osedvanligt god känsla för det statistiska materialets och metodernas bärkraft. Hans arbeten får en särskild tyngd av hans stora sakkunskap rörande det statistiska primärmaterial han arbetat med

sammanfattade den tredje sakkunnige, Ragnar Bentzel.³⁴ Ruists bok översattes välförtjänt till engelska³⁵ och franska³⁶ och gavs ut av OECD 1961 – och följande år också till japanska!

³⁰ Ibid., s. 101.

³¹ Haavelmo (1966, s. 5).

³² Malmquist (1966, s. 4).

³³ Haavelmo (1966, s. 5).

³⁴ Bentzel (1966a, s. 2).

³⁵ Ruist (1961a).

³⁶ Ruist (1961b).

DEN SVENSKA STÅLINDUSTRIN

De prognoser Erik Ruist gjorde på Jernkontoret handlade främst om utvecklingen på stålmarknaden. Han var i kontakt med ECE:s (Economic Commission for Europe) stålkommitté i Genève, som höll på med prognosmakeri.³⁷ De prognoserna byggde på ett icke-linjärt samband mellan BNP-utveckling och stålkonsumtion. Stålförbrukningen ökade allt långsammare när BNP steg. Det var emellertid inte denna metod som Erik Ruist kom att använda sig av på Jernkontoret. Han utgick i stället från prognoser för alla sektorer som använde stål och vägde samman dem med hjälp av varje sektors andel av den totala stålanvändningen.

När svenska staten 1957 hade köpt så gott som hela LKAB beslöt den förra ägaren Grängesberg-Oxelösund att i Oxelösund bygga ut järnverket till att framför allt tillverka grovplåt. Det blev då givetvis intressant att få en uppfattning om hur grovplåtmarknaden skulle komma att utvecklas i framtiden. Erik Ruist fick då 1958 hålla ett föredrag på Hindersmässan i Örebro om ”Grov- och mediumplåt i Europa”. Han baserade sin prognos på den förväntade utvecklingen på fartygsmarknaden och i andra branscher som använde grovplåt och jämförde den förväntade konsumtionen med de planer på nya grovplåtverk som fanns på andra håll i Europa. Hans slutsats blev att det troligen skulle råda överkapacitet under de närmaste fem åren. ”Hur den här prognosen slog in tror jag aldrig att jag följde upp ordentligt.”³⁸

Därefter blev det inte så mycket formellt prognosarbete för Ruists del:

Under de följande åren på Jernkontoret recenserade jag en del böcker om prognoser i *Ekonomisk Tidskrift* (som under 1960-talet bytte namn till *Scandinavian Journal of Economics*),³⁹ och i samband med analyser av stålmarknaden hade jag väl en del funderingar om den framtida utvecklingen, men jag gjorde nog inga formella prognoser som publicerades.⁴⁰

Det var inte förrän i mitten av 1960-talet som Erik Ruist tog itu med att mer systematiskt och formellt försöka göra en prognos över utvecklingen på stålmarknaden, men inte i Jernkontorets regi, utan i IUI:s:

Inte förrän under mina sista år på Jernkontoret, 1965–66, gjorde jag ett mer systematiskt försök att förutsäga stålförbrukningen, och då var det på initiativ från

37 UN Economic Commission for Europe (1959).

38 Ruist (2010, s. 12).

39 Ruist (1965, 1967). Den förra behandlade Bergström (1964) och Sandkull (1964): ”... ingen av de recenserade böckerna är i sig själv något mästerverk, men tillsammans ger de en bild av var vi står idag vad gäller prognosmetoder” (Ruist, 1965, s. 88). Den andra var Henri Theils (1966) *Applied Economic Forecasting*.

40 Ruist (2010, s. 12).

IUI. Ragnar Bentzel, som då var chef för IUI, bad mig skriva en bok med analys av den svenska stålindustrin som ett led i institutets engagemang i den statliga långtidsutredningen. Analysen skulle i första hand avse de närmaste fem åren, men också ge ett perspektiv på 1970-talet.⁴¹

När 1965 års långtidsutredning skulle göras uppdrog Finansdepartementet åt Industriens Utredningsinstitut att undersöka den svenska industrins utvecklingstendenser. Detta uppdrag innefattade dels en enkätundersökning av industriföretagens planer fram till 1970, dels en mera långsiktig undersökning av vilka förutsättningar som fanns för industriell expansion på längre sikt, genom hela 1970-talet. Inom ramen för den större undersökningen gjorde IUI ett antal mera ingående studier av vissa branscher.

En av dessa branscher var stålindustrin, och det var Erik Ruist som fick genomföra studien. Han var i det närmaste idealisk för uppgiften, genom att han arbetade på Jernkontoret och redan kunde både stål och prognosmetodik. Ruist fick partiell tjänstledighet från Jernkontoret under den tid som arbetet pågick. Hans studie, *Utvecklingstendenser för svensk stålindustri*, publicerades 1966.⁴²

Den svenska stålindustrin befann sig i en ny situation i början av 1960-talet. Efter andra världskriget hade den undergått en snabb utbyggnad, så snabb att produktionsvolymen hade tredubblats mellan 1947 och 1963, vilket, som Ruist konstaterar, var mer än de flesta andra svenska industrigrenar kunde stoltsera med. Expansionen hade ägt rum både på hemmamarknaden och på exportmarknaden. Under 1950-talet hade det från tid till annan rått brist på stål, vilket gjorde det förhållandevis lätt att avsätta produktionen.

Under 1960-talets första hälft hade emellertid bristen förbytts i en överskottssituation. Produktionskapaciteten hade byggts ut, inte bara i Sverige utan även i andra producentländer. Konkurrensen hade blivit tuffare, både hemma och utomlands, och det problem som Erik Ruist fick gripa sig an var huruvida den svenska stålindustrin under den närmaste femtonårsperioden skulle kunna fortsätta att expandera på samma sätt som tidigare eller om den skulle komma att få problem med att överleva i en hårdnande marknadssituation.

Ruist börjar med att teckna en bild av stålindustrin 1964 mot bakgrund av utvecklingen från 1950. Båda dessa år svarade Sverige för ungefär 1 procent av världens totala produktion av götstål. De 1964 dominerande producenterna var USA, Sovjetunionen, Europeiska kol- och stålgemenskapen (EKSG)⁴³ och Japan. Större delen av världsproduktionen förbrukades av producentländerna själva. Det

41 Ibid.

42 Ruist (1966a). Boken sammanfattas i Ruist (1966b, 1966c).

43 Denna bestod från starten 1952 och vid tiden för studien av sex länder: Benelux, Västtyskland, Frankrike och Italien. EKSG kallas ibland Kol- och stålunionen.

var bara runt 10 procent som gick i internationell handel (om man bortser från EKSG:s internhandel). Den svenska andelen av denna handel låg runt 2,5 procent och den del av den svenska produktionen som exporterades var förhållandevis stor: över 30 procent i ton räknat och ännu mer, runt 40 procent, i värdetermer, beroende på att exporten innehöll ett förhållandevis stort inslag av dyrare specialstål. Över 70 procent av exporten gick till Västeuropa. Stålintustrin sysselsatte runt 50 000 personer eller 5 procent av alla industrianställda och svarade för 5 procent av industrins totala förädlingsvärde, fördelat på handelsstål (”massprodukterna”), framför allt för hemmamarknaden, och högkvalitativt specialstål, främst för export. Det senare svarade för runt 25 procent av den totala svenska götstålproduktionen både under 1950-talet och de första åren av 1960-talet – en internationellt sett mycket hög andel.

Den svenska stålindustrins framtid.

För att kunna göra en rimlig prognos om den svenska stålindustrins framtida utsikter krävdes en uppfattning om den framtida efterfrågan, i Ruists fall den svenska stålförbrukningen 1970 och 1980. Han skissar problemet med att välja de variabler som borde ingå i prognosen, den *tradeoff* som han uppfattade existerade mellan förutsägbara oberoende basvariabler och stabila samband mellan sådana variabler och den variabel som ska prognosticeras:

Varje prognos måste basera sig på förutsättningar om stabilitet i sambandet mellan den variabel som prognosen skall avse och vissa basvariabler för vilka man tror sig kunna göra någorlunda säkra prognoser. Samband av kausal karaktär som beskriver orsakerna till förändringar i prognosvariabeln är vanligen relativt stabila,

men de innehåller ofta basvariabler vilkas utveckling inte är mycket lättare att förutsäga än den som problemet avser. Söker man å andra sidan ett samband med från denna synpunkt bättre variabler får sambandet ofta en mindre kausal och mindre stabil karaktär. Ytterlighetsfallet som ofta tillgrips är att som basvariabel använda tiden, som ju kan förutsägas exakt. Prognosen utförs då som extrapolering av någon trendfunktion. Att finna den rätta balansen mellan stabila samband och förutsägbara basvariabler kan sägas utgöra kärnan i prognosproblemet.⁴⁴

Vad gällde stålkonsumtionen hade tre olika metoder använts: ren trendextrapolering, globalmetoden, som bestod i att stålförbrukningen förutsades utifrån allmänna indikatorer på den ekonomiska utvecklingen, som BNP eller industriproduktionen, och slutligen sektormetoden, vilken disaggregerade stålförbrukningen efter användningsområde och gjorde delprognoser för vart och ett av dessa. Ingen av metoderna tog någon hänsyn till hur stålpriserna utvecklades. En ännu mer sofistikerad metod skulle vara att låta stålförbrukningen ingå i ett större ekonomiskt allmän jämviktssystem, där prisutveckling, investeringsbeslut, exportefterfrågan och befolkningsutvecklingen skulle kunna ingå, men sådana system hade vid den tid Ruist skrev sin bok ännu inte använts för långtidsprognoser.

Erik Ruist går igenom de andra tre metoderna och tillämpar dem på svenska data. Två olika trender skattas, med hjälp av glidande medeltal, den ena baserad på data för 1900–64, den andra enbart på åren 1949–62, då tillväxten var snabbare än under tidigare år. Ruist ställer sig dock frågande till om denna snabba tillväxt skulle komma att fortsätta eftersom internationella data pekade på att ju högre stålkonsumtionen var desto långsammare ökade den. Trendmetoden var enkel att använda, men det gällde att hitta rätt trendfunktion för utvecklade länder, till vilka ju Sverige hörde.

Ruist diskuterar olika skattningar för USA och Europeiska kol- och stålunionen som gjorts med hjälp av globalmetoden och genomför liknade beräkningar för Sverige. De oberoende variabler som används är både industriproduktionen och industrins installerade produktionskapacitet, tillsammans med en trend för att justera för den årliga trendmässiga minskningen i stålförbrukning i högindustrialiserade ekonomier. Utvecklingen för de tre studerade ekonomierna var likartad under efterkrigstiden.

Ruist var inte riktigt nöjd med resultaten, särskilt inte för Sverige:

Globalmetoden har sin styrka i att den är enkel och att prognoserna för de förklarande variablerna BNP eller industriproduktion kanske är säkrare än för andra, mindre aggregerade variabler. Någon tvingande orsak till att ett enkelt samband mellan stålförbrukningen och BNP eller industriproduktionen skulle föreligga

⁴⁴ Ruist (1966a, s. 27).

finns egentligen inte. Olika stålintensiva sektorer av ekonomin kan ju utvecklas olika snabbt. Empiriskt föreligger emellertid för flera länder en mycket god korrelation.

För Sverige har sambandet mellan stålförbrukning och industriproduktion inte varit fullt så starkt som för de övriga undersökta länderna. Det kan nämnas att sambandet mellan stålförbrukningen och bruttonationalprodukten är ännu svagare.⁴⁵

Sektormetoden är disaggregerad. Varje sektors förbrukning behandlas för sig. Man fick utgå från konsumtionen under en basperiod, göra en prognos för aktivitetsutvecklingen mellan denna period och prognosperioden och göra prognoser för varje sektors stålförbrukning i förhållande till sektorns aktivitet. Ett problem var att bestämma hur långt disaggregeringen skulle gå, dvs. hur många sektorer man skulle ha. Ju finare indelningen gjordes desto mera homogena blev de, vilket underlättade bestämningen av stålkonsumtionen. Samtidigt blev det emellertid svårare att göra prognoser för sektorernas aktivitet. Ruist valde att luta sig mot den senaste långtidsutredningens produktionsprognoser för olika industrigrenar för den närmaste femårsperioden. För 1970-talet fanns endast siffror för mer aggregerade kategorier (konsumtion, investeringar och export). Andra problem var hur man skulle ta hänsyn till substitutionseffekter: att stål ersattes med till exempel plast i vissa branscher, substitution mellan olika stålkaliteter och förskjutningar mellan olika branscher som aggregerats till en enda.

Som väntat gav de olika metoderna olika prognosresultat. Trendutdragningen tenderade att ge för höga resultat, eftersom den inte kunde ta hänsyn till strukturförskjutningar som tenderade att dra ner förbrukningen över tiden. Möjligen, konstaterade Ruist, kunde metoden användas för att ge en övre gräns för prognoserna. Globalmetoden och sektormetoden gav skattningar som låg närmare varandra. Den förra hade svårare att hantera substitution mellan plast och andra material, men om en korrigerings gjordes för detta lämnade de båda metoderna i stort sett samma resultat.

Som vi redan konstaterat gick mycket av den svenska stålproduktionen på export, framför allt specialstål: 60 procent för rostfritt stål och inte mindre än 90 procent för olegerat, kolrikt stål. (Handelsstålet hade traditionellt så gott som uteslutande avsatts på hemmamarknaden, men från 1950 hade en kraftig exportökning ägt rum även inom detta segment.) Under 1950-talet hade Sverige stundtals varit den största exportören av rostfritt stål i världen, mest till de västliga industriländerna. Ruist går i detalj igenom både specialstålexporten och handelsstålexporten. Den senare fluktuerade kraftigt eftersom den endast till mindre del hade lyckats skaffa sig etablerade marknader.

⁴⁵ Ibid., s. 43.

De mest kritiska bestämningsfaktorerna för Sveriges förmåga att konkurrera på såväl export- som hemmamarknaden var hur priser och kostnader skulle komma att utvecklas. Ruist ägnar vardera ett kapitel. Under 1950-talet hade stålmarknaden varit en säljarens marknad, men den tilltagande konkurrensen hade förändrat den till en köparens marknad i mitten på 1960-talet. Ruist karakteriserar världsmarknaden som en fri konkurrensmarknad. Prisbildningen skilde sig åt emellertid åt mellan olika geografiska marknader, genom förekomsten av tullar, transportkostnader och olikheter i institutionella förhållanden.

Efter andra världskriget ökade världsefterfrågan på stål snabbt. Produktionskapaciteten byggdes däremot inte ut i motsvarande takt, vilket gjorde att extraordinära händelser som Koreakriget 1950–53 och Suezkrisen 1956 kraftigt pressade upp priserna. I början av 1960-talet hade emellertid kapacitetsutbyggnaden hunnit ikapp efterfrågan. Kapaciteten översteg rentav normalefterfrågan. Det var inte bara de gamla exportländerna som hade byggt ut. Nya exportländer hade tillkommit, framför allt Japan. Inga drastiska förändringar var att vänta utan utbyggnaden förväntades pågå i oförändrad takt fram till 1970, framför allt i de traditionella importländerna, vilket i sin tur skulle förvärpa kapacitetsöverskottet och minska kapacitetsutnyttjandet. Prisnivån skulle fortsätta vara pressad om inga förändringar ägde rum i efterfrågan.

På kostnadssidan utgjordes den tyngsta posten av råvaran, följd av personal. Råvaran var i de flesta fall järnmalm. Till detta kom inhemskt och importerat skrot. Tillgången på svensk fosforfattig malm var god, bättre än den på fosforrik malm, men de båda var utbytbara. Ruist räknade med oförändrad malmkostnad. Den svenska skrotmarknaden var reglerad och priset förhandlades. Importerat järnskrot skulle troligen gå att få på samma villkor som tidigare. Svenska stålverk hade tidigt gått över från kol till el och olja för att värma de ämnen som skulle valsas, men inte i masugnarna, där det var tekniskt omöjligt, och Ruist trodde att Sveriges energikostnader skulle ligga ungefär i paritet med konkurrenternas. Lönekostnaderna låg däremot klart över nivån i övriga Europa och tre gånger så högt som i Japan. Arbetskraftsåtgången var däremot lägre än i de andra europeiska länderna, med undantag för Nederländerna, så sammanfattningsvis verkade lönekostnaderna i handelsstålproduktionen, med ett par, tre undantag, ligga något under de västeuropeiska konkurrenternas. De svenska anläggningarna var moderna. Som helhet låg den svenska lönekostnaden per producerad enhet något under genomsnittet i Europa. Kapitalkostnaderna gick däremot inte att beräkna, i brist på data, men Ruist gissade att den låga arbetskraftåtgången i Sverige motvarades av en högre kapitalåtgång. Slutligen redovisar han transport- och tullkostnader för inhemsk förbrukning och för export. För handelsstålets del gällde världsmarknadspriset plus tullar och transportkostnader. För specialstålet spelade

transportkostnaderna en förhållandevis mindre roll, eftersom värdet per ton var högre.

Till slut gör Erik Ruist en samlad bedömning av den svenska stålindustrins framtid, sådan som den tedde sig från de data han haft att tillgå för sin undersökning. Handelsstålets utsikter att klara en hårdnande konkurrens tedde sig inte särskilt goda. Världsmarknadspriserna var på väg mot den nivå som gavs av de rörliga kostnaderna i välbelägna exportstålverk. Den marginal de svenska verken hade på hemmamarknaden genom tull- och fraktkostnader var knappast tillräcklig för att ge full täckning av kapitalkostnaderna, och tullarna mot de övriga EFTA-länderna var på väg att helt försvinna. Konkurrensen från Östblocket, särskilt Tjeckoslovakien och Polen, hade hårdnat och det fanns risk för att även Japan skulle ta sig in på den svenska marknaden.

Om därför slutsatsen av det ovanstående resonemanget är att stålindustrin *i genomsnitt* nätt och jämnt klarar konkurrensen från verk på kontinenten, när dessa säljer till sina marginalkostnader, innebär detta att svenska företag som har en oförmånligare kostnadsstruktur *inte* är konkurrenskraftiga. Lösningen för dessa måste då bli antingen att rationalisera eller att specialisera sig på en produkt eller en marknad där importkonkurrensen inte är så hård.⁴⁶

De svenska verken var mindre än de mellaneuropeiska och man borde därför inrikta sig på att på olika sätt hitta stordriftsfördelar t.ex. genom samarbete mellan olika företag. De skrotbaserade verken skulle troligen ha det lättast, eftersom låga stålpriser tenderade att ge även låga skrotpriser. Det fåtal malmbaserade handelsstålverk som fanns skulle däremot förmodligen tvingas specialisera sig och utveckla sin teknik. Ruist gjorde bedömningen att de svenska handelsstålverken 1980 skulle kunna täcka högst 80 procent av den inhemska marknaden. Eftersom han såg ökad specialisering som en förutsättning, skulle exportbehovet också öka. Ökad exportförsäljning skulle emellertid lätt kunna leda till ökad konkurrens från producenter i de importerande länderna.

Specialstålets ställning var bättre. Visserligen låg inte det svenska kostnadsläget under det brittiska eller kontinentala, men Sverige hade varit innovatör både på process- och produktsidan och tidigt byggt upp en effektiv försäljningsorganisation. Dock höll det tekniska försprånget på att minska. Stordriftsfördelar spelade inte lika viktig roll som för handelsstålet. En del av de svenska specialstålverken tillhörde de större i Europa. Ruist förutspådde att den svenska exporten skulle komma att möta hårdare konkurrens – det var tveksamt om Sverige skulle kunna behålla sin marknadsandel – medan ställningen på hemmamarknaden var ohotad.

⁴⁶ Ibid., s. 109–110.

Ruist förutsåg en sammanlagd produktionsökning på 5 procent per år inom den svenska stålindustrin, givet att de institutionella förhållandena inte ändrades. Om protektionismen kom att tillta skulle exporten bli mer beroende av EFTA-marknaden, framför allt de övriga nordiska länderna. En större Europamarknad skulle däremot förbättra industrins situation.

Avslutningsvis frågade sig Ruist om svensk stålindustri skulle kunna överleva. Han svar var att det berodde på om rent ekonomiska faktorer fick bestämma eller om institutionerna kom att ändras:

Analysen i det föregående ger ett intryck av att, om endast kostnadssynpunkter skulle vara avgörande, förutsättningarna för upprätthållande av svensk stålindustri synes vara relativt goda. Den främsta nackdelen från kostnadssynpunkt jämfört med producenterna på kontinenten och i Storbritannien torde vara att kapital- och lönekostnaderna blir större på grund av att fördelarna med drift i stor skala inte kan utnyttjas till fullo. Delvis kan emellertid denna nackdel motverkas genom ett samarbete mellan producenterna i form av gemensamma anläggningar och genom fördelning av produkterna. [...]

Svaret på frågan om svensk stålindustri skall kunna överleva är ... i hög grad beroende på om ekonomiska faktorer får göra sig gällande eller de av institutionella förhållanden hindras att göra det. Med reservation för en försämring i det handelspolitiska läget synes analysen i de föregående kapitlen dock visa att svensk stålindustri bör kunna även i framtiden uppvisa en sådan lönsamhet, att den kan attrahera kapital och därmed fortsätta att expandera. En nödvändig förutsättning är emellertid att den fortsätter att specialisera sig, att utveckla nya produkter och att produktionstekniskt hålla sig på toppen. Med en hemmamarknad som endast kan öka med 3 à 4 procent per år och med en hårdare internationell konkurrens förefaller det emellertid realistiskt att räkna med en starkare produktionsökning än 5 procent per år.⁴⁷

Ruists stålbok fick berättigad uppmärksamhet i pressen. Hans ämne var inte av den arten att det uppmuntrade till polemik, så de flesta skribenterna nöjde sig med att referera vad han kommit fram till. Lennart Fridén diskuterade dock i *Industritjänstemannen* vilken precision prognosen kunde ha:

Det är givet att en dylik prognos är behäftad med stor osäkerhet. Detta sammanhänger delvis med prognosperiodens längd men även med det faktum att svensk stålindustris framtid i så hög grad är beroende av utvecklingen i utlandet [...]

Det ofullständiga prognosunderlaget tvingar författaren till ett antal förenklade antaganden för att överhuvudtaget komma fram till kvantitativt preciserade slutsatser. Boken innehåller emellertid ett mycket rikligt bakgrundsmaterial till prognoserna i form av diskussioner kring den hittillsvarande utvecklingen inom

⁴⁷ Ibid., s. 121, 123.

stålindustrin. Den uppmärksamme läsaren har därför en god grund för egna prognosfunderingar. Det innebär samtidigt att författaren inte bara lyckats ge en prognos för långtidsutredningens räkning utan även fyllt behovet av en sakkunnig redogörelse för svensk stålindustri av idag. Då boken är mycket lättläst kan den varmt rekommenderas för alla med intresse för stålindustrin.⁴⁸

DEN FAKTISKA UTVECKLINGEN

Hur bra var Erik Ruists prognoser? Under 1977 levererade den s.k. handelsstålsutredningen, tillsatt året dessförinnan, sitt betänkande, *Handelsstålsindustrin inför 1980-talet*.⁴⁹ Utredningen leddes av Lars Nabseth, tidigare medarbetare och vd vid IUI. Sekreterare var Lars Kritz, också han mångårig IUI-medarbetare. Ett av delbetänkandena, med en prognos över stålförbrukningen i Sverige och andra länder, var utarbetat av Ruist, som inledde med en allmän deklaration av sig själv som prognosmakare:

Att göra en prognos är lika mycket konst som vetenskap. ... Det är en konstnär eller visionär som skall kunna se hur tidens strömningar förändrar målen för den ekonomiska politiken och därmed inriktningen av den ekonomiska aktiviteten i ett land. ... För den som i likhet med mig inte är visionär är den traditionella metoden i redovisningen av prognoser att ge två eller flera alternativ, baserade på olika grundförutsättningar. Detta kan betecknas som ett fejt förfaringsätt, och det överlämnar åt prognosens användare att göra de bedömningar som prognosmakaren själv inte vågat göra. Jag skulle emellertid vilja uttrycka det mer positivt och säga att det på detta sätt görs en känslighetsanalys, som måste vara nyttig även för prognos användaren. ... Det enda säkra med en prognos är ett den inte kommer att slå in. Den som har den minsta tilltron till prognosen är emellertid regelbundet prognosmakaren själv.⁵⁰

Ruists prognos från 1966 om en produktionsökning på 5 procent per år i den svenska stålindustrin hade onekligen slagit fel. I 1977 års handelsstålsutredning heter det:

Sedan år 1960 har den totala råstålsproduktionen i Sverige visat en successivt avtagande ökningstakt. Räknat från konjunkturtopp till konjunkturtopp var den genomsnittliga årliga tillväxten 8,1 % under åren 1960–65, 3,1 % åren 1965–70 och 1,8 % åren 1970–74. För produktionen av handelsstål var motsvarande ökningstal 8,2 resp. 2,6 och 1,4 %.⁵¹

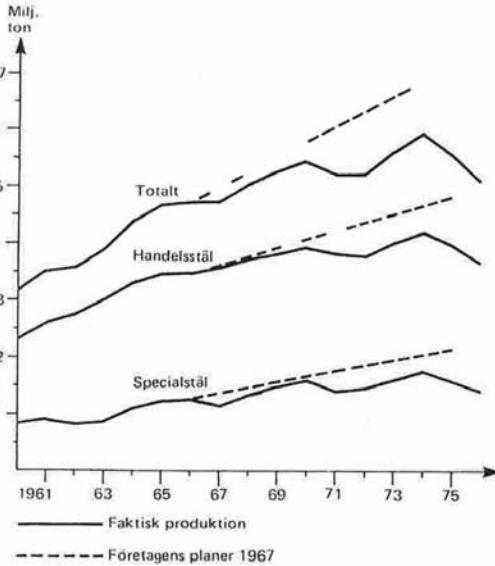
48 Fridén (1966).

49 SOU 1977:15.

50 Ruist (1977, s. 17).

51 SOU 1977:15, s. 27.

Ruist var emellertid i gott sällskap. Enligt de planer stålverken hade lämnat till Jernkontoret 1967 skulle produktionen av handelsstål ha ökat med 4 procent per år 1966–75. Den faktiska årliga ökningen blev 1,6 procent. Planer och utfall åskådliggjordes i utredningen i figuren nedan.

Den svenska handelsstålproduktionen 1966–75: planer och utfall.
Källa: SOU 1977:15, s. 27.

Den viktigaste förklaringen till att planerna gått i stöpet var att tillväxttakten i BNP och i de största stålförbrukande sektorerna i den svenska ekonomin (verksstadsindustrin, varven och byggnadsverksamheten) blivit betydligt lägre än man räknat med vid mitten av 1960-talet. Vidare hade importandelen ökat.

Lönsamheten hade försämrats trendmässigt sedan 1960-talet, särskilt i början av 1970-talet och i de större verken, beroende på ökad importkonkurrens och minskad konkurrenskraft hos den svenska stålindustrin. Stålföretagen i Västeuropa utmanades av nya stålproducerande länder, främst Japan, som hade lägre arbetskraftskostnader och som med ny utrustning kunde utnyttja stordriftsfördelarna bättre. Utredningen räknade därför med att den svenska stålindustrin i framtiden främst skulle producera för hemmamarknaden.

Enligt Ruist hade man emellertid att räkna med låg tillväxt av den inhemska stålförbrukningen. För tiden fram till 1980 gjorde han två prognoser byggda på de alternativ för den svenska ekonomins utveckling som presenterats i IUI:s långtidsbedömning 1976. Hans prognoser pekade på en årlig ökning av stålförbruk-

ningen med 2,1 respektive 0,9 procent.⁵² För åren 1980–85 byggde han på 1975 års långtidsutredning och kom fram till en årlig ökning av stålkonsumtionen med maximalt 2 procent om året.⁵³

Ruist såg tre förklaringar till den långsamma ökningen av stålförbrukningen i Sverige: långsam ökning av den ekonomiska tillväxten, minskad ”specifik” stålförbrukning (lättare stålkonstruktioner, ersättning av stål med andra material) och strukturförändringar, främst varvsindustrins tillbakagång. Under första hälften av 1970-talet hade varvsindustrin svarat för 16 till 18 procent av den svenska stålförbrukningen. Om nybyggnadsverksamheten vid varven minskade med en tredjedel eller hälften skulle stålförbrukningen minska med 6 till 9 procent. Verkstadsindustrin svarade för den största delen av stålförbrukningen och Ruists prognoser förutsatte att exporten av verkstadsprodukter skulle öka kraftigt. I utredningen heter det: ”Antagandet om verkstadsexportens ökning kan förefalla väl optimistiskt. ... Som Ruist påpekar är det troligen här som den största osäkerheten i prognosen ligger.”⁵⁴ För Sveriges del antogs alltså efterfrågan på stål öka med omkring 2 procent om året fram till mitten av 1980-talet. Samtidigt hade importens andel av stålförbrukningen ökat. Och eftersom stålpriserna var internationellt bestämda kunde de svenska stålverken inte kompensera sig för kostnadsökningar genom att höja priserna. Enda vägen till ökad lönsamhet gick genom ökad produktivitet.

Långtidsutredningen 1984, *LU 84*, konstaterade att stålindustrins kris fortfarande inte var övervunnen. Under perioden 1974–82 hade produktionen av handelsstål och specialstål, mätt i volym, minskat med 38 respektive 26 procent och sysselsättningen hade minskat med cirka 5 000 personer.⁵⁵

Så långt samtidens bedömningar. För att få ett översiktligt facit på vad som faktiskt hände med den svenska stålindustrin på 1970-talet kan vi gå till ekonomihistorikern Lennart Schön, som i sin tur till stor del bygger på ett par andra forskare inom samma ämne, Martin Fritz och Sverker Jonsson.⁵⁶ Schön menar att stålindustrin mer än någon annan bransch avspeglar de olika långsiktiga och kortsiktiga förlopp som löper samman i en strukturkris som den på 1970-talet. Under 1960-talet hade nya industriländer byggt ut stålverk och den tekniska utvecklingen varit omfattande, vilket lett till en kraftig prispress. Samtidigt dämpades investeringarna i de stora industriländernas infrastruktur. Summa summa: utbudet ökade och efterfrågan stagnerade.

⁵² IUI (1976).

⁵³ SOU 1975:89.

⁵⁴ SOU 1977:15, s. 65.

⁵⁵ SOU 1984:4, s. 324–325.

⁵⁶ Schön (2000), Fritz (1988), Jonsson (1990).

Emellertid förväntade man sig inom stålindustrin i början av 1970-talet en långsiktig tillväxt i efterfrågan, varför det gällde att modernisera stålverken och öka kapaciteten. Samtidigt som investeringarna sköt fart kom den första oljeprischocken.

Den första oljekrisen förväntades inte ... få några långsiktigt svåra konsekvenser för tillväxten. Den föranledde inte omedelbart nya perspektiv på framtiden. Detta framgår bl.a. av den svenska utvecklingen. Satsningen på att fullfölja investeringarna inom tung industri och inom energisektorn fortsatte. Detta kombinerades med den s k överbrygningspolitiken 1975. [...] Uppgången kom emellertid inte att följa samma banor som tidigare. Under andra hälften av 1970-talet, då investeringarna i hög grad genomförts, kördes en rad marknader i botten. Strukturkrisen var ett faktum.⁵⁷

Stålindustrin befann sig i epicentrum av denna strukturkris. Oljekrisen drabbade varvsindustrin hårt och när den senare gick i sank drog den efterfrågan på stål med sig. Stålkonsumtionen föll samtidigt som löne- och energikostnaderna steg. Schön igen:

Krisen drabbade framför allt handelsstålverken genom deras anknytning till varvsindustri och byggnadsverksamhet. En omfattande omstrukturering företogs genom att Svenskt Stål AB (SSAB) bildades med de största handelsstålverken Domnarvets järnverk ägt av Stora Kopparberg, Oxelösunds järnverk ägt av Gränges och det statligt ägda Norrbottens järnverk (NJA). SSAB som under 1980-talet blev helstatligt koncentrerade tillverkningen av handelsstål i Luleå och Oxelösund, medan Domnarvet inriktades mot produktion av tunnplåt. ... Under början av 1980-talet genomfördes en omstrukturering också av specialståltillverkningen med koncentration och långtgående produktspecialisering för de kvarvarande stålverken. ... Den samlande konsekvensen av omstruktureringen blev avsevärt minskade insatser av arbete och energi, längre gående produktförädling och en stigande förädlingsvolym i förhållande till kvantiteten stål.⁵⁸

DEN STÖRSTA KLOKHETEN ÄR EFTERKLOKHETEN

Erik Ruists prognos ingick i ett europeiskt mönster. International Iron and Steel Institute i Bryssel gav 1972 ut sin *Projection 85* av stålkonsumtionen på olika ställen i världen,⁵⁹ och Ruist själv deltog sedan 1955 i det prognosarbete som utfördes av OECD:s stålkommitté. Mellan 1966 och 1968 var han kommitténs ord-

⁵⁷ Schön (2000, s. 440).

⁵⁸ Ibid., s. 491.

⁵⁹ International Iron and Steel Institute (1972).

förande. Arbetet resulterade i boken *Forecasting Steel Consumption*, redigerad av Ruist och publicerad 1974.⁶⁰ Han gör där en kort betraktelse över vilka kriterier som bör användas vid valet av prognosmodell.⁶¹

Alla prognoserna hade en sak gemensamt. De slog katastrofalt fel:

Den första stora oljekrisen 1973 ledde bland annat till ett minskat behov av tankfartyg, en total kollaps för varvsindustrin, och en starkt minskande stålförbrukning. Västeuropas stålförbrukning hade från slutet av andra världskriget ökat med i genomsnitt mer än 5 procent per år, och våra prognoser indikerade en fortsatt ökning till 1980 och 1985 i ungefär samma takt. Men 1975 stannade ökningen av, och förbrukningen kom att ligga på i stort sett oförändrad nivå i flera decennier. IISI:s prognos för 1980 kom i själva verket att ligga ungefär 50 procent högre än utfallet, och för 1985 ungefär 100 procent högre. OECD:s prognoser slog lika mycket fel. Våra modeller visade sig alltså vara rätt värdelösa, och prognoserna fick katastrofala följder. Stålindustrin som trodde på förutsägelseerna om en ökande efterfrågan på sina produkter investerade i kapacitetsökningar som inte behövdes, och hamnade i kris.⁶²

Problemet med att finna prognosmetoder som inte slog fel skulle förfölja Erik Ruist. 1967 hade han recenserat Henri Theils *Applied Economic Forecasting* och då konstaterat att ”Prognosers vanliga öde är att de negligeras när tiden kommer för jämförelser med verkliga data. Detta kan vara en lycklig utveckling för prognosmakarnas rykte, men det bidrar inte till att förbättra prognosteknikerna.”⁶³ Theils bok undersökte hur väl olika prognosmetoder fångade verkligheten. Den var ett nödvändigt korrektiv.

Ruist tog Theils bok *ad notam*. Han applicerade den på stålförbrukningsprognoserna. I den tillbakablick han 2010 gjorde på sitt yrkesverksamma liv konstaterade han lakoniskt:

Prognosen för handelsstålsutredningen hade gjorts med sektormetoden, där den gissade utvecklingen för olika stålförbrukande aktiviteter vägdes ihop med hänsyn tagen till deras stålintensitet. Där är det relativt lätt att i efterhand lokalisera orsakerna till prognosfel.⁶⁴

60 OECD (1974).

61 Ruist (1974).

62 Ruist (2010, s. 13).

63 Ruist (1967, s. 83).

64 Ibid., s 14.

Med den metod som byggde på sambandet mellan BNP och stålkonsumtion (globalmetoden) var det värre, och Ruist gick vid två tillfällen, med ett decenniums mellanrum, 1985 och 1994, tillsammans med Håkan Lyckeberg, igenom de metoder som IISI och OECD hade använt, för att försöka klarlägga varför prognoserna hade slagit så katastrofalt fel. (Båda organisationerna hade efterhand avstått från att lämna prognoser som sträckte sig över mer än ett år.)⁶⁵

Metoderna är likartade i båda fallen. Lyckeberg och Ruist koncentrerar sig på OECD-studien. Den analytiska modellen där hade formulerats av Lars Vinell för att förklara stålintensiteten i de västerländska ekonomierna, dvs. deras stålanvändning i ton i förhållande till BNP.⁶⁶ Den dåliga träffsäkerheten i prognosen – 52 procent för hög för de europeiska OECD-länderna och 63 procent för hög för hela OECD minus Australien och Nya Zeeland – var ”en avvikelse som måste sägas ha gjort prognoserna fullständigt värdelösa, och till och med farliga. I själva verket kan de stålförbrukningsprognoser som gjordes under det tidiga 70-talet mycket väl ha bidragit till investeringsbeslut som fick stålproduktionskapaciteten att öka i överdriven takt under det sena 70-talet.”⁶⁷

Lyckeberg och Ruist går igenom vilka de troliga felkällorna var. Den stora boven var BNP-skattningarna. De svarade för tre fjärdedelar av prognosfelen. Vidare hade modellformuleringen underskattat minskningstakten i den specifika stålkonsumtionen i varje sektor. BNP:s sammansättning hade också ändrats, inte minst i länder som hade haft en stor skeppsbyggnadsindustri och som minskade sin stålanvändning när varvskrisen kom. Slutligen påverkades prognoserna av felaktigheter i antaganden om den slutliga användningen av BNP (konsumtion, investeringar och export).

Lyckeberg och Ruist förde fram sektormodellen (den Ruist själv använt) som ett alternativ, men inte heller i denna modell skulle det ha varit möjligt att förutsäga förändringarna i skeppsbyggnadsbranschen. Slutsatserna blev att det skulle gå att göra prognoser för stålkonsumtionen, men bara om det gick att tillförlitligt prognosticera ekonomins allmänna utveckling (BNP) och man dessutom hade realistiska förväntningar om hur de olika sektorernas specifika stålkonsumtion skulle komma att utvecklas.

I den andra undersökningen utnyttjar Lyckeberg och Ruist de ytterligare observationer som tillkommit efter det att den första studien gjordes. Resultaten blir emellertid ungefär desamma som tidigare. Det är återigen prognosen för BNP-utvecklingen som är den största felkällan. De undersöker också hur en senare

⁶⁵ Lyckeberg och Ruist (1994, s. 2).

⁶⁶ Vinell (1974a), (1974b).

⁶⁷ Lyckeberg och Ruist (1985, s. 6).

utvecklad trendextrapoleringsteknik – ARIMA⁶⁸ – skulle ha fungerat om den hade kunnat användas på de data fram till 1967 som var tillgängliga när OECD-studien gjordes. Resultatet var nedslående. Prognosen fungerade tämligen väl fram till 1973, men för 1980 låg prognosen 70 procent högre än den verkliga konsumtionen, t.o.m. värre än OECD-studiens 51 procent. BNP-skattningarna och effekterna av faktorsubstitution och lägre materialåtgång var element som framstod som kritiska för ett framgångsrikt resultat. Sektormodellen framstod som ett alternativ.

Femtio år efter sin första stålprognos ville Erik Ruist inte uttrycka någon bestämd åsikt om det meningsfulla i att göra prognoser av den typ han gjorde 1966. ”Vi använde de metoder och den information som fanns, och givetvis måste man ha en uppfattning om framtiden, men sedan handlar det om möjligheterna att göra rimliga prognoser.”⁶⁹ Metodproblemet kvarstår.

68 Autoregressive Integrated Moving Average. Den intresserade hänvisas till någon lärobok i ekonometri, t.ex. Gujarati (1995, s. 734–746).

69 Intervju med Erik Ruist, 30 maj 2017.

KAPITEL 16

LÖNER OCH FÖRETAGSBETEENDE

I den första volymen av vår skildring av Industriens Utredningsinstitutets historia redogör vi för den betydelsefulla plats som undersökningar av arbetsmarknadens funktionssätt intog i institutets forskning under 1940-talet. Bakgrunden till den stora Norrlandsutredningen – den mest omfattande studien någonsin vid IUI – var det arbetslöshetsproblem som hade uppstått i norra Sverige under de svåra åren på 1930-talet, och syftet med utredningen var att få fram åtgärder av olika slag, inom och utom skogsindustrin, som kunde bidra till säkra sysselsättningen i Norrland och förhindra att arbetskraften gav sig iväg söderut.¹ Flykt från skogsbygden var emellertid ett problem inte bara i Norrland utan även i andra skogslän. Uddeholmsbolaget hade svårt att behålla sitt folk i Klarälvsdalen i Värmland. Detta initierade i sin tur Jan Wallanders doktorsavhandling *Flykten från skogsbygden*,² om flyttningsströmmarna ut ur och in i skogsbygdskommunerna och deras orsaker. Suget söderifrån och från industrin efter arbetare var stort. Tillgången på arbetskraft skulle med all sannolikhet förbli konstant efter kriget om inte invandringen ökade. Samtidigt kunde man förutse strukturomvandling inom industrin när den fredstida produktionen kom igång, med inslag av friktionsarbetslöshet under övergångsperioden. Vid IUI gjordes därför två studier av industrins arbetskraftsproblem.³

LARS NABSETH

Fyrtiotalsstudierna kom under 1950-talet att följas av en mikrostudie av vilken inverkan de avtalsmässiga löneökningarna hade på svenska industriföretags kalkylering, prissättning, faktoranvändning, tillverkningsvolym och produktionsammansättning. Mikrostudien författades av Lars Nabseth, IUI:s sekreterare.⁴ Han hade kommit till IUI direkt efter sina universitetsstudier. Vägen hade varit lite slingrig trots att målet tidigt stod klart. Den hade gått både via Stockholms

¹ Carlson och Lundahl (2014, kapitel 6, 8–11).

² Wallander (1948).

³ IUI (1944b) respektive Ahlberg och Svernilson (1946).

⁴ Nabseth (1961).

Högskola och Handelshögskolan, mycket beroende på ett missförstånd. Nabseth berättar själv:

Mitt intresse för nationalekonomi grundades redan under militärtjänstgöringen. Det var så tråkigt i intendenturen att jag på fritiden måste göra något annat. Fanns då intressanta ekonomiska böcker på Int. 1 i Solna. Jag hade också några ekonomiska böcker i hemmet som följd av att min äldre bror hade gått igenom Handelshögskolan. Jag tänkte mig en forskarkarriär inom nationalekonomin, men fick felaktigt för mig att man inte kunde disputerar i nationalekonomi på ”Handels”, som ursprungligen var mitt första val efter militärtjänsten.⁵

Lars Nabseth
(foto: Micael Engström).
Källa: IFN:s fotoarkiv.

Nabseth skrev i stället in sig på Stockholms Högskola, där han, 1948–50, förutom nationalekonomi, som var hans huvudämne, också läste statistik och juridik, för en jur. pol. mag. Han hade bra lärare: professorerna Erik Lundberg och dansken Kjeld Philip, och docenten Harald Dickson som vikarierade för Ingvar Svennilson, som var tjänstledig för arbete för FN i Genève. Studierna gick bra – de underlättades av att Nabseth hade fotografiskt minne – och han tänkte fortsätta med att ta en licentiatexamen. Samtidigt tyckte han att det kunde vara en poäng med att också läsa på Handels, 1950–52, där han dessutom fick betygen i nationalekonomi och juridik överskrivna.

På våren 1951 blev Lars Nabseth kontaktad av Jonas Nordenson som då var IUI:s chef. Han läste igenom en del av det som hade producerats på IUI, framför allt Erik Dahmén's och Folke Kristenssons avhandlingar. Nabseth tyckte om det han läste och gick med på att börja på IUI, men inte förrän han var klar på Handelshögskolan och bara på villkor att han fick skriva en avhandling under sin tid

⁵ Nabseth (2009, s. 116).

på institutet. ”Detta var ett inte oviktigt löfte då jag därigenom skulle få hela avhandlingsarbetet finansierat.”⁶ Att skriva avhandling mötte inget problem, så Nabseth började på IUI 1 juli 1952, när studierna på Handels hade avslutats.

Han fick börja med att läsa manuskriptet till Roland Artles *Svenskt distributionsväsende*,⁷ men samtidigt funderade han på avhandlingsämne. Det var inte lätt, för det var ingen som hjälpte honom att få ett avhandlingsämne. Han fick själv läsa, lite brett, och fundera:

Det här med löneökningar kom jag på via att jag läste amerikanska studier efter depressionen. De hade satt till en kommission TNEC [Temporary National Economic Committee] som hade gjort en studie av effekterna av löneökningar. Hur reagerade företagen? Då kom jag på att det hade man aldrig gjort i Sverige. Det var ju mikroteori. Det var ju väldigt mycket makroteori då som Assar Lindbeck och Kalle Jungenfelt höll på med. Då tänkte jag att jag kunde gå ut till företag och genom IUI hade man kontakt med dem.⁸

Hans idé godkändes av Jan Wallander och IUI:s styrelse.⁹ Bertil Kugelberg, som var ordförande i SAF tyckte att det var intressant ur arbetsgivarsynpunkt.¹⁰

Jan Wallander betonar Nabseths studies relation till de tidigare undersökningarna:

Arbetsmarknadsproblem är ... inte bara en fråga om hur människor flyttar mellan olika arbetsplatser och näringsgrenar och hur de inträder i respektive utträder ur de yrkesverksammas led utan också en fråga om de företagselster som styr dessa förändringar. Av grundläggande betydelse härvid är lönebildningen. Denna påverkar inte bara de anställdas och företagens uppträdande utan är dessutom av avgörande betydelse för hela den samhällsekonomiska utvecklingen.¹¹

FÖREGÅNGARE

Lars Nabseths stora studie hade två ”föregångare”. Den första hade Nabseth själv skrivit. På hösten 1955 gjorde han på uppdrag av den då sittande statliga utredningen om kortare arbetstid en studie om hur en arbetstidsförkortning påverkade ett antal industriföretag. Studien publicerades som en bilaga till *Utredningen om*

⁶ Ibid., s. 117.

⁷ Artle (1952).

⁸ Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

⁹ Nabseth (2009, s. 117).

¹⁰ Intervju med Lars Nabseth, 4 april 2019.

¹¹ Wallander (1961b, s. 1).

kortare arbetstid, en SOU.¹² Dess syfte var att belysa företagens omedelbara reaktioner, men däremot inte de fullständiga samhällsekonomiska effekterna. Nabseth undersöker vad som troligen skulle hända om arbetsveckan förkortades från 48 till 40 timmar, det maximala övertidsuttaget förblev oförändrat (200 timmar) och lördagen blev arbetsfri dag. Hans studie baseras på intervjuer i femton företag i olika branscher: ett gruvföretag, en tung kemisk industri, tre verkstadsföretag, ett järn- och metallmanufakturföretag, en bilverkstad, ett textilföretag, ett garveri, ett pappersmasseföretag, ett blandat pappersmasse- och pappersföretag, en tidning, ett mejeri, ett kemiskt företag och ett järnbruk – alla förhållandevis stora företag, med mellan 350 och 2 300 arbetare. ”De kan sannolikt alla antas tillhöra de mera progressiva och välkonsoliderade företagen i resp. bransch.”¹³

Nabseth beskriver produktion, marknadssituation och arbetstider i alla de studerade företagen och han går igenom den förväntade reaktionen på arbetstidsförkortningen företag för företag. Strukturen skilde sig åt från bransch till bransch, vilket i sin tur betydde att de förväntade reaktionerna också var högst olika. Av de intervjuer Nabseth gjorde i de femton företagen framgick att det existerade en tämligen samstämmig önskan att hålla produktionsnivån uppe på den ”gamla” nivån även vid en arbetstidsförkortning. Det var emellertid inte så lätt. Om inga kompensationsåtgärder vidtogs kunde man förvänta sig att produktionen skulle sjunka på kort sikt i alla branscherna. Frågan var bara hur mycket. Nabseth varnade för faran av en stel lagstiftning. En sådan skulle lätt kunna framkalla en situation där produktionen föll mer än proportionellt mot arbetstidsförkortningen. Många processer kunde inte stoppas hur som helst, andra hade långa ställtider. Fredagen riskerade att bli ”den nya lördagen”, med lägre produktivitet. Vissa företag var beroende av att kunna leverera sina produkter varje dag under veckan.

Mot detta hävdades att frånvaro och olycksfallsfrekvens skulle minska med en kortare arbetsvecka, något som dock inte undersökningen gav något stöd för. Möjligen skulle produktionsbortfallet till följd av fria lördagar bli mindre än proportionellt mot arbetstidsförkortningen, eftersom frånvarofrekvensen just den dagen var högre än under resten av veckan. Ett annat motargument var att med en kortare arbetsvecka skulle arbetsintensiteten per timme öka. Detta gällde emellertid inte generellt. I sådana arbetsmoment där maskinerna bestämde takten gick det inte att göra något. Möjligen skulle arbetsintensiteten i ackordsarbeten öka, men om den lönekomensation för den minskade arbetstiden som förutsågs blev fullständig var inte detta givet. Att öka skiftarbetets omfattning var heller inte lätt. Det förutsatte ökad tillgång till arbetskraft, men den svenska ekonomin befann sig i en högkonjunktur med full sysselsättning. Arbetarna kunde välja att

¹² Nabseth (1956a), SOU 1956:21.

¹³ Ibid., s. 38.

gå till branscher med mindre skiftarbete. Man kunde också intensifiera det interna rationaliseringsarbetet, vilket förmodligen skulle öka andelen tjänstemän (tidsstudiemän etc.). Frågan var dock hur mycket utrymme det fanns att rationalisera bort onödiga pauser och att omorganisera produktionen. Ett tredje alternativ var att övergå till en mer kapitalintensiv teknik i produktionen, eftersom det inte var troligt att maskinpriserna skulle stiga i samma takt som arbetslönerna när arbetstiden förkortades. Att öka övertidsuttaget var svårt. Många företag utnyttjade redan det legala utrymmet, och ingen ökning av detta var i sikte.

Nabseth befarade också att även om inte arbetstidsförkortningen åtföljdes av löneökningar kunde en del företag få problem med sin kostnadsnivå och tvingas höja priserna. Detta skulle förmodligen vara lättare på hemmamarknaden än på exportmarknaderna, vilket möjligen skulle leda till utflyttning av hela eller delar av produktionen, alternativt till nedläggning av de minst lönsamma produktionsgrenarna. På makroplanet skulle den med arbetstidsförkortningen förbundna löneökningen lätt kunna bli inflationsdrivande och leda till löneglidning, särskilt om arbetstidsförkortningen infördes så snabbt att inte arbetskraftsutbudet kunde ökas. Samordningen av produktion och distribution skulle också försvåras. Lagerhållningen skulle påverkas för de företag som även på lördagarna sålde sådana varor som bara tillverkades mellan måndag och fredag.

När utredningen om kortare arbetstid avlämnade sitt betänkande diskuterade Lars Nabseth i *SACO-Tidningen* den grundläggande aspekten på frågan om arbetstidsförkortning: skulle produktionsökningar tas ut i form av ökad konsumtion eller ökad fritid?¹⁴ Han ansåg, i motsats till utredningen, att detta i grunden inte borde bestämmas genom lagstiftning om arbetstidens längd utan genom frivilliga överenskommelser mellan arbetsmarknadens parter, eftersom man kunde räkna med att arbetstagarnas preferenser skilde sig starkt åt. För att ett rationellt val skulle kunna göras var det emellertid nödvändigt att de anställda kände till fritidens pris, dvs. vad de gick miste om i termer av standardhöjning om de valde att öka sin ledighet. Nabseth kritiserade att utredningen ägnade för lite utrymme åt att diskutera vilka grupper i samhället som skulle komma att få bära bördan av den produktionsförlust som skulle uppkomma när arbetsveckan förkortades. Det räckte inte med att konstatera att vissa skulle komma att få det bättre, andra sämre, relativt sett. Det var inte alls uppenbart att det var de grupper vars arbetstid minskade som främst drabbades. En arbetstidsförkortning skulle sannolikt till exempel förorsaka förseningar i utbyggnaden av infrastrukturen och detaljhandels service skulle kunna bli sämre. Vissa grupper, som jordbrukare och företagare, skulle förmodligen bli tvungna att arbeta mera vid en allmän arbetstidsförkortning, eftersom det skulle bli svårare att få tillgång till anställd arbetskraft.

¹⁴ Nabseth (1956b).

Den allra svåraste frågan, som Nabseth såg det, var emellertid vilka återverkningar en arbetstidsförkortning skulle få på avtalsrörelsen och lönebildningen. Han befarade att om kraven på kompensation för utebliven inkomst översteg produktivitetöknningen skulle inflationstrycket i ekonomin öka. Löntagarna var erkänt ovilliga att acceptera nominella lönesänkningar. Om de grupper som fick kompensation för det inkomstbortfall som orsakades av en förkortning av arbetstiden och *därtill* fick del av produktivitetöknningen innebar detta att de inte bar någonting av den relativa produktionsförlusten. Andra grupper skulle då troligen försöka kompensera sig i förhandlingarna. Tjänstemännen, som inte berördes av förslaget, skulle med all säkerhet kräva femdagarsvecka de också, om arbetarna fick det.

Utredningen hade varit medveten om risken för att en arbetstidsförkortning skulle kunna bli inflationsdrivande, men hade enligt Nabseth skyggt och bollat över ansvaret på arbetsmarknadens parter:

Utredningen framhåller, att för att detta [ökad inflation] inte skall bli fallet krävs en "aktiv medverkan från avtalsparternas sida liksom även en aktiv ekonomisk politik". Men röjer man inte här en betydande ambivalens i sin syn på arbetsmarknadens parter? Å ena sidan anser man, att bundenheten vad gäller arbetstiden är alltför stor och att man måste lagstifta för att minska denna bundenhet. Å andra sidan begär man aktiv medverkan från arbetsmarknadens parter vid genomförandet av lagstiftningen. Vore det inte naturligare att helt överlämna frågan om arbetstiden till de årliga förhandlingarna, då den ändå måste bli en bricka i detta förhandlingsspel.¹⁵

SKIFTARBETE

Den andra "föregångaren" till Lars Nabseths studie av effekterna av löneökningar var relaterad till studien av arbetstidsförkortning. Den behandlade en annan förändring av arbetstiden. En undersökning om skiftarbete genomfördes av Lars Lidén och Jan Wallander på uppdrag av Sveriges Verkstadsförening och syftade till att klarlägga de ekonomiska (men inte sociala) konsekvenserna av att i större omfattning införa denna typ av arbete inom verkstadsindustrin.¹⁶ Eftersom arbetstidslagstiftningen i stort sett utslöt användande av treskift begränsades undersökningen till att gälla tvåskiftarbete, närmare bestämt regelbundet tvåskiftarbete eftersom temporärt skiftarbete närmast kunde jämföras med övertid. Materialet till undersökningen utgjordes dels av en av Verkstadsföreningen

¹⁵ Ibid., s. 120.

¹⁶ Lidén och Wallander (1959).

genomförd enkätundersökning, dels av uppgifter från tolv av IUI genomförda fallstudier.

Motivet bakom införandet av skiftarbete i industrin var att man ville utnyttja maskiner och anläggningar intensivare för att därigenom sprida ut de fasta kostnaderna över ett större antal produktenheter. Därför hade skiftarbete införts framför allt i tillverkning med stora kapitalkostnader, där avbrott i produktionsprocessen var dyrbara. Exempel på företag med omfattande skiftgång var järnverk, gruvor, pappersmassfabriker, pappersbruk, glasbruk, tegelbruk och kemiska industrier. I verkstadsindustrin var skiftarbete ännu vid denna tid relativt ovanligt.

I inledningskapitlet lämnas en redogörelse för förekomsten av skiftarbete i Sverige och några andra länder. Av Verkstadsföreningens enkät framgick att skiftarbete i någon utsträckning tillämpades vid 187 verkstäder, cirka en fjärdedel av dem som besvarat enkäten. Det handlade i huvudsak om större företag, vilket framgick av att de 187 verkstäderna representerade cirka tre fjärdedelar av antalet arbetare. Som orsaker till regelbundet tvåskiftarbete nämndes främst dyrbara maskiner, lokalfrågor och arbetsprocessens natur. Enkäten visade vidare att 44 verkstäder tänkte införa tvåskiftarbete medan nio verkstäder ämnade utvidga tvåskiftarbetet. En särskild bearbetning av enkätmaterialen hade gjorts för varvsindustrin, där skiftbenägenheten som väntat var störst bland de stora företagen. Genomgången av skiftarbetet i svenska verkstadsföretag kompletterades med några utblickar mot konkurrentländer som Storbritannien, Frankrike, Schweiz, Nederländerna, Västtyskland och USA.

I kapitel 2 introduceras en teoretisk modell för tvåskiftarbetets ekonomi utifrån ett enkelt fall: driften av lastbilar. Det handlar om att jämföra de kostnader som uppstår i enskifts- respektive tvåskiftsfallet. Först ställs frågan om det överhuvudtaget lönar sig för företaget att ha egen distribution via lastbil. Det förutsätts att intäkterna sjunker över tiden medan driftskostnaderna ökar. Det går då enkelt att, t.ex. diagrammatiskt, räkna fram hur många år det lönar sig att behålla lastbilen.

Vad händer om man går över till tvåskiftsdrift av bilen? Då fördubblas transportkapaciteten, men hur förändras intäkt- och kostnadskurvorna? Detta beror på i vilken utsträckning dessa är en funktion enbart av tiden eller av utnyttjandegraden. Poängen med tvåskift är i princip att detta leder till att de fasta kostnaderna, t.ex. ränta på upplånat kapital, slås ut på fler driftsenheter. De rörliga kostnaderna, som reparationer och bränsle, är däremot en funktion av utnyttjandegraden, så de ökar. Det går då att räkna fram ett nytt överskott, givet de nya kurvorna för intäkterna, kapital- och driftskostnaderna, och hur länge det lönar sig att behålla bilen.

I kapitel 3 görs en genomgång av hur olika kostnadsposter skulle förändras vid övergång från enskift till tvåskift i de tolv verkstäder som valts ut för fallstudierna. Tillverkningskostnaderna delades upp i fyra huvudgrupper: kostnader för kapitalutrustning (anläggningar), arbetskraft, material samt diverse tillverkningsomkostnader. Kalkylen visade att övergången till skiftarbete skulle medföra mycket varierande besparingar på realkapitalsidan hos olika verkstäder, att lönekostnaderna i allmänhet inte skulle stiga, vilket betecknades som ”tämligen anmärkningsvärt”, och att kostnaden för material var ”proportionellt rörlig”.¹⁷ I genomsnitt skulle införande av tvåskiftsarbete medföra att tillverkningskostnaderna minskade med 6 procent. ”För många kanske detta vid första påseendet ter sig som en tämligen ringa besparing. Med tanke på att vi här redovisat förändringar i de totala tillverkningskostnaderna – alltså inklusive material – måste undersökningen dock anses tyda på mycket betydande kostnadssänkningar.”¹⁸

I fjärde kapitlet, rubricerat ”Från teori till verklighet”, ville Lidén och Wallander ta den föregående exercisen, som av nödvändighet lagts upp ”på ett medvetet orealistiskt sätt”, till ”startpunkt för en mer fördjupad diskussion”.¹⁹ En fråga var om de sänkta kostnaderna kunde tänkas bero på stordriftsfördelar snarare än på övergång till tvåskift; den frågan besvaras nekande. Författarna resonerar också om att skiftgång i delar av verkstaden, kortare leveranstider och bättre anpassning till konjunkturvariationer kunde göra övergången till tvåskift mer fördelaktig än beräknat. De reser vidare frågor om effekterna av ökat varuutbud på marknaden, med sänkta priser som följd, och om ökad efterfrågan på arbetskraft med åtföljande kostnader för att locka arbetare med kortare arbetstid eller höjda skifttillägg.

I ett slutord noterar författarna att tvåskiftssystem kunde möjliggöra snabb expansion utan ökad kapitalinsats eller införande av nya produktionsmetoder med mindre kapitalinsats:

Detta skulle betyda att det betydelsefulla med tvåskiftsdrift inte så mycket var de kostnadsbesparingar den direkt gav upphov till, som det förhållandet att den möjliggjorde för företagen att följa med och leda den tekniska och ekonomiska utvecklingen på olika områden. Tvåskiftsdriften blev så att säga *nyckeln till låset*.²⁰

¹⁷ Ibid., s. 82, 88.

¹⁸ Ibid., s. 96.

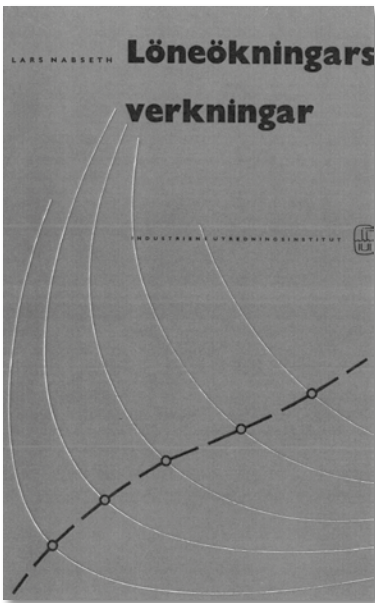
¹⁹ Ibid., s. 101.

²⁰ Ibid., s. 122.

VERKNINGARNA AV LÖNEÖKNINGAR

I vilken grad skiftarbetsundersökningen påverkade Lars Nabseths arbete är oklart. Den var inte klar förrän han hade kommit en bra bit på väg. Nabseths studie av arbetstidsförkortningar skulle däremot kunna ses som en förberedelse till hans stora undersökning av hur företag reagerade på löneökningar. I båda fallen uppkommer en exogen störning i företagens miljö, en störning som framkallar reaktioner i form av prissättning, produktionsändringar och faktorsubstitution, och i båda fallen analyserar Nabseth reaktionerna genom ingående intervjuundersökningar.

I praktiken var det dock inte riktigt så. Nabseth skriver i sitt bidrag till den jubileumsskrift som utgavs av Institutet för Näringslivsforskning 2009 att det egentligen var tvärtom. ”En bieffekt av detta arbete [löneökningsstudien] var att jag – till en statlig utredning om en eventuell arbetstidsförkortning – fick göra en mindre studie av de tänkbara verkningarna av en arbetstidsförkortning inom industrin.”²¹ Det var Ingvar Ohlsson på Konjunkturinstitutet, som var ordförande för utredningen, som tog kontakt med Jan Wallander och frågade om Nabseth kunde åta sig uppdraget.²²

Lars Nabseths doktorsavhandling.

²¹ Nabseth (2009, s. 117).

²² Intervju med Lars Nabseth, 4 april 2019.

Löneökningstudien är en intensivundersökning av sex företags reaktioner på sådana löneökningar som kommer till stånd genom de överenskommelser som sluts av parterna på arbetsmarknaden. Däremot ingår inte löneglidningens effekter. Nabseth börjar med en teorigenomgång. Utgångspunkten är den neoklassiska företagsteorin, baserad på det grundläggande antagandet att företag vinstmaximerar. Givet detta kan man *a priori* anta att en löneökning får tre olika verkningar på företagets beteende. För det första leder den till faktorsubstitution. I den mån tekniken så tillåter kommer mer kapital och råvaror att användas och mer av sådan arbetskraft som uppvisar de förhållandevis minsta löneökningarna, medan användningen av den arbetskraft som fördyras mest kommer att minska. För det andra kommer priserna på företagets produkter att öka. Exakt vilket mönstret blir beror på kostnadsbilden för varje produkt och på marknadssituationen. Slutligen får löneökningen en skaleffekt. Produktionen minskar och sysselsättningen sjunker inom företaget.

Nabseth konstaterar att den neoklassiska företagsteorin var den dominerande fram till början av 1930-talet. Därefter hade emellertid teoribildningen gått två skilda vägar. Den första hade gått ut på att utveckla och fördjupa den existerande teorin, medan den andra i större eller mindre utsträckning hade försökt hitta alternativ till de neoklassiska resonemangen. Till den förra kategorin hörde teorier om monopolistisk konkurrens och oligopol, dvs. teorier som inte baserades på fullständig konkurrens utan betonade att produkter inte alltid var homogena, och som tillät företagen att påverka priserna. Dit hörde också teoribildning av mera dynamiskt slag. Tidsaspekten beaktades explicit; företagets verksamhet uppdelades i olika perioder och förändringarna i handlingsparametrar förutsattes äga rum i skarvarna mellan perioderna. Då kommer företagets reaktioner på en löneförhöjning att bero på vilka förväntningar man har inte bara om den första perioden utan också om alla framtida perioder som ingår i analysen. Nabseth bedömde att dessa teorier fortfarande hade karaktären av ”skal som måste fyllas med empiriskt innehåll” och fortfarande var av begränsat värde.²³

Den alternativa teoribildningen hade huvudsakligen skjutit in sig på antagandet om vinstmaximering. Det var inte realistiskt. I stället kunde det handla om att maximera omsättningen eller skapa jämvikt mellan tillgångar och skulder. Inga av dessa hypoteser hade emellertid något nämnvärt empiriskt stöd. Mera lovande var två andra ansatser. Den ena var normativ: användningen av operationsanalys, linjär programmering och dynamisk programmering i optimeringssyfte. Den andra var organisationsteoretisk och syftade till att fastslå hur företag faktiskt betedde sig i verkligheten, framför allt idén om begränsad rationalitet: det går inte att överblicka alla till buds stående alternativ. Därför tvingas företagen till ett

²³ Nabseth (1961, s. 11).

satisfieringsbeteende. De nöjer sig med en vinst på en viss nivå, en ”tillfredsställande” vinst, och de handlar efter tumregler i stället för efter explicita optimeringsalgoritmer.²⁴

Nabseths slutsats av teorigenomgången var huvudsakligen negativ:

Diskussionen ... har antytt att det visserligen ägt rum en betydande teoretisk utveckling i fråga om företagsteorin men att denna i brist på empiriskt material inte ger större möjligheter till mera precist formulerade hypoteser om en löneökningens verkningar på företagets beteende än dem som erhålls från den nyklassiska teorin.²⁵

Inte heller tidigare empiriska studier var till stor hjälp. De hade varken lyckas falsifiera eller bekräfta teorins användbarhet utan bara visat hur anpassningsprocessen såg ut under de tidsperioder som undersökts. Nabseth valde därför att utgå från den neoklassiska teorin i sin undersökning. Den var dock inte helt enkel att tillämpa. I princip borde det som undersöks vara endast verkningarna av en löneökning, men i praktiken går det inte att komma ifrån att det samtidigt som lönerna har ökat kan ha inträffat en efterfrågeökning på företagets produkter och en teknisk utveckling. För att rätt kunna bedöma löneökningens verkningar bör man kontrollera för detta. ”Vi har därför så långt det varit möjligt sökt beakta i analysen såväl efterfråge- som kostnadsutvecklingen vid sidan av löneökningarna för de studerade företagen.”²⁶

Komplikationerna upphör emellertid inte med det. Förändringarna pågår hela tiden och i det dynamiska perspektivet uppkommer då frågan om *när* företaget reagerar. Hur många löneökningar krävs? Hur lång tid går? Hur ofta görs ändringarna inom företaget? Väntar man in sådana exogena störningar som man tror sig veta kommer i framtiden? Nabseth begränsade sin undersökning till ett år. Möjligen kunde detta vara för kort tid, men å andra sidan skulle en längre studerad tidsperiod innefatta flera supplementära störningar och då möjligen ge en missvisande bild av just löneökningarnas verkningar.

24 1958 recenserade Lars Nabseth (1958a) Karl-Erik Wärneryds (1956) *Motiv och beslut i företagsledningens marknadspolitik*, en bok där han i likhet med Nabseth själv försökte fastslå vilket företagsledningars verkliga beteende var. ”När Wärneryds manus var uppe till diskussion på ett seminarium på Handels var Assar Lindbeck och jag kritiska mot hans frågeschema som han tolkade väldigt konstigt. Folke Kristensson försvarade Wärneryd. Vi hade en ganska hetsig debatt” (intervju med Lars Nabseth, 4 april 2019). Vad striden handlade om var huruvida det faktiskt gick att utläsa något om företagets beteende ur verbala utsagor om detsamma i intervjuer med personer som inte nödvändigtvis sitter inne med den nödvändiga detaljkunskapen eller man måste vara med och direkt observera beteendet manifesterat i handling (Nabseth, 1958, s. 161–162).

25 Nabseth (1961, s. 15).

26 Ibid., s. 19.

UNDERSÖKNINGSMATERIALET

Lars Nabseth undersökte dels sex företag 1946–55, dels prisstatistik från de företag som lämnade prisuppgifter till Kommerskollegium varje månad 1946–58. Företagsvalet gjordes för att få en bild av möjliga skillnader: exportföretag, hemmamarknadsföretag, kapitalvaruföretag, konsumtionsvaruföretag, storstadsföretag och bruksföretag. Branschmässigt handlar det om ett verkstadsföretag, ett järn- och metallmanufakturföretag, en möbelfabrik ett sågverk, en kvarn och ett konfektionsföretag. Nabseth börjar med en genomgång av de olika enheternas marknadsförhållanden och utvecklingen av deras produktion, kostnader och teknik och han spårar förändringarna i faktor användningen över tiden. I alla företagen var det råvarorna som utgjorde den största kostnadsposten, medan de kombinerade arbetar- och tjänstemannalönerna inte översteg 30 procent i något fall. Löneökningarna var större än ökningen av priserna på realkapitalvaror under perioden, men det var endast i metallmanufaktur- och konfektionsvaruföretaget som det gick att med säkerhet fastslå att produktionsmetoderna hade blivit mera kapitalintensiva över tiden. Det mönster som framträdde ur det statistiska materialet pekade på ett samspel mellan faktorprisförändringar, förändringar i produktefterfrågan och tekniska förändringar i kombination med delvis tekniskt betingade trögheter i anpassningsprocessen:

Genomgången av pris- och kvantitetsförändringarna 1946–55 för olika av de studerade företagen använda produktionsfaktorer antyder, att de trögheter i fråga om substitutionsprocessen och de förändringar i de jämviktsbestämmande förhållandena förutom de relativa prisförändringarna på faktorerna, som förekommit måste ha varit betydande. Att tendenserna till substitution mellan de olika faktorerna som följd av relativa prisförändringar inte framträder klarare ... kan sannolikt för en del av företagen förklaras med att den tekniska utvecklingen varit kapitalbesparande, vilket medfört att förändringarna i den använda produktions-tekniken inte lett till någon relativ ökning av kapitalanvändningen, trots den relativa prisstegringen på arbetskraft. En annan förklaring är att efterfrågeutvecklingen för företagen lett till ökad produktion av mera arbetskraftskrävande produkter. I fråga om vissa typer av arbetskraft, närmast då manliga och kvinnliga arbetare, förefaller emellertid inte de angivna förklaringarna vara tillräckliga, utan här verkar de svaga spåren av substitutionstendenser även att ha en reell innebörd. Förklaringen är här sannolikt förekomsten av stelheter i produktionstekniken, som gör att produktionsfaktorerna i fråga inte anses kunna substitueras mot varandra trots betydande förändringar i prisrelationen.²⁷

²⁷ Ibid., s. 55.

Företagens investeringar ägde rum i ”vågor”; typiska investeringsår följdes av år med begränsade investeringar. Detta gällde framför allt investeringar i byggnader. Dessa var också sammankopplade med eller följdes av år med stora maskininvesteringar. Omvändningen gällde emellertid inte. Nya byggnader tenderade att fyllas med nya maskiner medan nya maskiner kunde stoppas in i redan befintliga fabriker. I den mån kapitalintensiteten i produktionen ökade skedde detta under ”investeringsperioderna”, vilka var kopplade till eller åtföljdes av ökad produktion. Nabseth redogör också för den tekniska utvecklingen inom de studerade företagen mellan 1946 och 1955: om den varit kapitalbesparande, arbetsbesparande eller neutral. Som väntat skilde sig slutsatserna åt mellan de olika branscherna.

REGISTRERING OCH KALKYLERING

I ett långt kapitel går Nabseth detaljerat igenom hur information om löneökningar registrerades och användes i kalkyleringen i verkstadsföretaget och järn- och metallmanufakturföretaget. Han utgår från företagets organisationsstruktur och visar därefter hur löneinformationen spreds genom organisationen och vilka åtgärder detta föranledde inom de olika avdelningarna. Vilka order gavs från olika avdelningar till andra och vilka ändringar i företagets kalkyler gav löneökningarna upphov till? Hur påverkades de olika posterna i självkostnadsberäkningarna? Detta var inga triviala frågor, utan Nabseth konstaterar i sina slutsatser att företagets rutiner var avgörande för deras reaktioner:

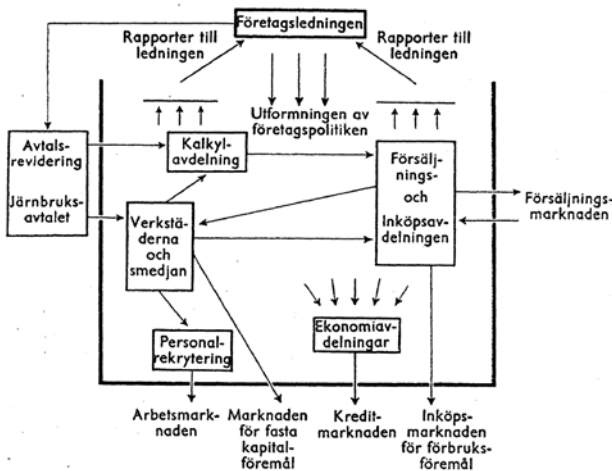
Genomgången av informationsvägarna och kalkylsystemen i de båda undersökta företagen har visat, att utformningen av informations- och kalkylprocesserna i företaget sannolikt är av stor betydelse för på vilket sätt ett industriföretags anpassningsprocess till en avtalsenlig löneökning kommer att förlöpa. Genomgången har också givit många exempel på de inom organisationsforskningen framförda synpunkterna om att företagen på många punkter, beroende på den osäkerhet och brist på kunskap som föreligger, måste antas handla schablonartat och efter förhållandevis enkla tumregler.²⁸

Sådana avtalsenliga löneökningar som berörde många arbetare tenderade att snabbt registreras i olika delar av företagen, medan öknings för mindre grupper och kvantitativt obetydliga öknings registrerades med fördröjning, vilket i sin tur innebar att det också dröjde innan företagen anpassade sig till dem. En annan viktig slutsats var att företagen tenderade att betrakta sina kortsiktiga rörliga kost-

²⁸ Ibid., s. 95.

nadskurvor som konstanta. Det kostade mer än det smakade att ta reda på hur kurvorna faktiskt såg ut, särskilt om företagen tillverkade flera produkter och måste beräkna flera marginalkostnadskurvor. Nabseth uppskattade också att det som mest tenderade att fördröja företagens reaktioner på löneökningar var att de påläggsprocentsatser som användes för att täcka de indirekta kostnaderna förblev oförändrade under relativt lång tid. Detta tenderade i sin tur att konservera produktionsmetoderna.

Diagram 4. Hur en löneökning sprider sina verkningar till arbetet på olika avdelningar inom ett järn- och metallmanufaktur företag

Löneökningar får återverkningar överallt i ett företag.
Källa: IUI (1959b, s. 17).

INVERKAN PÅ PRODUKTIONSMETODERNA

Innan Nabseth går in på inverkan av löneökningar på valet av produktionsmetoder redovisar han en genomgång av tidigare undersökningar på området, både i Sverige och i utlandet. De var inte till mycket ledning, eftersom deras slutsatser tenderade att vara motstridiga. I en bilaga till arbetslöshetsutredningens betänkande 1931 hade Gustaf Åkerman fastslagit att den industriella mekaniseringen hade drivits fram av löneökningar.²⁹ En studie utförd av Temporary National Economic Committee i USA i slutet på 1930-talet hade däremot kommit fram till att löneökningar spelade mycket liten roll för de tekniska förändringarna inom industriföretag.³⁰ I sin artikel i *American Economic Review* 1946 hade Richard Lester och Gordon Bloom likaså funnit att ändringar i relativa faktorpriser inte inverkar i nämnvärd grad på valet av teknik och på utvecklingen av

²⁹ Åkerman (1931).

³⁰ Brown m.fl. (1940).

nya uppfinningar.³¹ En studie av den engelska bilindustrin pekade på att ökningen av lönekostnaderna i förhållande till maskinkostnaderna hade drivit fram mekaniseringen i branschen,³² medan en undersökning av investeringarnas utveckling i USA 1946–50 fastslog att detta inte hade haft något signifikant inflytande på hur investeringarna varierade från år till år.³³ Nabseth hänvisar även till sin egen undersökning av arbetstidsförkortningars verkningar och till Sveriges Mekanförbunds utredning om automatisering.³⁴ Den förra gav visst, indirekt, stöd åt hypotesen att lönehöjningar skulle kunna leda till ändrad teknik men indikerade också att det tog tid att genomföra anpassningar och att bristande avsättningsmöjligheter skulle kunna verka hämmande på den tekniska omvandlingen, vilket bekräftades av Mekanförbundets undersökning.

Nabseth undersöker hur löneökningar påverkade utformningen av sex olika operationer inom verkstadsföretaget. Hans slutsats är negativ: ”Vi har ... inte kunnat finna några mera utpräglade tecken under den studerade tidsperioden på ändringar i metodvalet som följd av avtalsenliga lönestegringar. Det förefaller som om de trögheter som förelegat och de andra störningar som inträffat måste ha varit av betydande omfattning.”³⁵

Substitution mellan produktionsfaktorer kan äga rum på olika sätt. Nabseth undersöker två: för det första om ökade investeringar lett till minskat (eller ökat) arbetskraftsbehov, för det andra om relativa löneförändringar påverkade användningen av olika typer av arbetskraft. I det förra fallet fann han att även om investeringarna i många fall varit produktivitetshöjande hade de inte varit utpräglat arbetskraftsbesparande. Den senare typen av investeringar var vanligare under 1950- än under 1940-talet, vilket Nabseth tyckte vara förbryllande eftersom det var framför allt under det förra decenniet som det rådde arbetskraftsbrist. Även i det senare fallet var trögheterna i omställningsprocessen betydande. ”Stelheterna i den tillgängliga produktionstekniken anses av företagen vara så stora att det krävs mycket betydande förändringar i lönerelationerna för att substitutions-tendenserna skall göra sig mera klart märkbara.”³⁶

Nabseths övergripande slutsats beträffande teknikvalet är att det ofta tog lång tid innan avtalsenliga löneökningar fick något genomslag och att förklaringen till detta var just de inbyggda stelheterna i produktionsprocessen. Han exemplifierar med kvarnföretaget:

31 Lester (1946), Bloom (1946).

32 Melman (1956).

33 Meyer och Kuh (1957).

34 Nabseth (1956), Sveriges Mekanförbund (1957).

35 Nabseth (1961, s. 113).

36 Ibid., s. 131.

Den i kvarnen använda tekniken utgör det bästa exemplet ... I detta fall krävs det mycket betydande förändringar i produktionsfaktorernas relativa priser för att förändringar i produktionsmetoderna skall te sig lönsamma. Det beror på att de metodalternativ som föreligger innebär betydande förändringar i faktorkombinationerna.³⁷

Endast stora relativa prisändringar gör förändringar av produktionsmetoderna lönsamma. Det kan krävas kumulerade löneökningar över lång tid innan något händer. Nabseth använder ett *sunk cost-* och *putty-clay-*resonemang. Har man valt en viss typ av produktionsteknik kan det vara kostnadsmässigt fördelaktigt att behålla den under en längre tid, även om det dyker upp nya metoder som skulle ha framstått som mera fördelaktiga om den använda metoden inte valts, eftersom det inte går att snabbt ”stöpa om” kapitalutrustningen så att den passar den överlägsna tekniken. ”För att en ny metod skall löna sig (vid oförändrad produktion) måste de totala kostnaderna för att införa och använda metoden i fråga (periodiserade på lämpligt sätt) vara mindre än de rörliga kostnaderna för den gamla metoden.”³⁸ Vid varje given tidpunkt var det följaktligen få företag som använde den optimala tekniken. Många väntade dessutom med att ändra sin teknik eftersom de visste att det snart skulle komma ännu bättre varianter.

Nabseth framkastar också hypotesen att det kan vara mera lönsamt för företaget att inrikta sig på de förändringar i produktionsfunktionen som äger rum (tekniska framsteg) än på anpassningar betingade av faktorprisförändringar vid oförändrad produktionsfunktion. Företaget har dessutom inte fullständig kännedom om hur produktionsfunktionen ser ut, utan den måste kartläggas. Anpassningar av produktionsmetoderna när faktorpriserna ändras är resurskrävande och inte med säkerhet lönsamma. Detta skulle förklara varför mindre löneökningar inte tvingade fram några anpassningar från företagets sida.

Hastigheten i de tekniska förändringarna torde också spela roll för företagets val av anpassning:

... företag för vilka den tekniska utvecklingen går snabbt, eller som har en expanderande försäljning och följaktligen kan planera på lång sikt, [har] sannolikt ... en tendens att i högre grad inrikta ansträngningarna på att försöka ta hänsyn till förändringarna i produktionstekniken, medan företag åter, där den tekniska utvecklingen går långsamt, eller som befinner sig i ett pressat ekonomiskt läge mera försöker anpassa sig till de relativa prissförskjutningarna på produktionsfaktorerna. Detta skulle sammanhånga med att avkastningen på investeringar i syfte att anpassa produktionsapparaten till relativa prissförskjutningar kan bedömas som

³⁷ Ibid., s. 145.

³⁸ Ibid., s. 147–148.

säkrare och snabbare till sin karaktär men ej sällan lägre än avkastningen på investeringar i syfte att tillvarata den tekniska utvecklingen. På så sätt kan den tekniska utvecklingen i vissa fall verka fördröjande på substitutionsprocessen som följd av avtalsenliga lönestegringar.³⁹

PRISSÄTTNING, PRODUKTIONSSTORLEK OCH PRODUKTIONSINRIKTNING

Precis som för produktionstekniken gör Nabseth en genomgång av tidigare publicerade studier av löneökningar och produktprissättning. Där var materialet ännu magrare. Det fanns inga svenska undersökningar och amerikanska studier gav snarast vid handen att sambandet var svagt. Nabseth var i praktiken hänvisad till sina egna data. Vilken prispolitik företagen följde berodde till stor del på marknadsformen: ju högre grad av konkurrens, desto svårare var det att höja priserna. I vissa fall var det lättare på hemmamarknaden, där företaget i fråga dominerade, än på världsmarknaden där konkurrensen var hård.

I huvudsak gällde att måttliga löneökningar i allmänhet inte slog igenom i prisförändringar. Ofta var det i stället andra störningar än löneökningar, t.ex. ändringar av råvarupriser, som utlöste prishöjningar. I verkstadsföretaget gjordes inga hastiga prisändringar varken när löneökningarna var små eller när de var stora. Järn- och metallmanufakturföretaget hade svårt att föra en självständig prispolitik. Möbelfabriken konsumenterna var okänsliga för prisändringar. ”Det är en viss modell konsumenten vill ha och ’en femma mer eller mindre spelar då ingen roll’.”⁴⁰ Sågverket ändrade mycket ogärna sina priser. För kvarnen var råvarukostnaden – som uppgick till 90 procent av totalkostnaden – helt avgörande för priserna, men när priserna justerades till följd av ökade råvarukostnader togs hänsyn även till ändringar i arbetslönen. För konfektionsföretaget gjorde dåliga data det svårt att över huvud taget dra några slutsatser, men det verkade som om stora löneökningar ganska snabbt ledde till ökade priser.

Löneökningar påverkar också produktionens storlek och sammansättning. Om de resulterar i högre priser bör avsetningen och produktionen båda minska. Möjligen kan också företagets investeringsverksamhet hämmas. Dessutom kan man förvänta sig att produktionen läggs om i riktning mot mindre arbetskrävande produkter. Även här fann emellertid Nabseth, efter sin genomgång av de sex företagen, att anpassningen gick långsamt, av flera olika anledningar:

Eftersom vi fann ... att reaktionshastigheten i fråga om anpassningen av företa-

³⁹ Ibid., s. 152.

⁴⁰ Ibid., s. 177.

gens priser till avtalsenliga löneökningar ofta är mycket långsam, är det naturligt att vi även funnit att anpassningen av produktionen ofta sker med en betydande tidsfördröjning. Vi har emellertid ... även funnit exempel på att trögheten i anpassningen inte endast kan återföras på en långsam prisreaktion, utan även på faktorer som direkt sammanhänger med planeringen av företagets produktionsvolym. Detta innebär att det i vissa fall kan vara priserna och inte produktionsvolymen som blir den passiva faktorn i anpassningsprocessen.

Det väsentligaste tidsfördröjande momentet i fråga om anpassningen av produktionsvolymen sammanhänger sannolikt med svårigheten för ett företag att snabbt anpassa sin användning av skilda typer av produktionsfaktorer till förändrade förhållanden.⁴¹

Framför allt på mindre orter var företagen ovilliga att permittera arbetskraft. De förlitade sig hellre på naturlig avgång för att krympa arbetsstyrkan. Oviljan baserade sig dels på svårigheter att återrekrytera om marknadssituationen förbättrades, dels på moraliska hänsyn.

I sin sammanfattande diskussion av hur avtalsenliga löneökningar påverkar prissättning och produktionsstorlek betonar Nabseth återigen att anpassningen var långsam och trög. Att räkna fram nya kostnader och priser, skatta den förändrade efterfrågan och skicka ut nya prislistor var i sig förenat med betydande kostnader, vilket i sin tur gjorde att varken mindre löneökningar eller mindre rationaliseringsåtgärder resulterade i prisjusteringar. Kostnaden för informationsinsamlingen och en anpassning baserad på denna översteg ofta de vinster som den kunde resultera i.

Dessutom tenderade företagen att ”vänta och se” vilka ytterligare förändringar framtiden kunde bära i sitt sköte. Det kunde vara lönsamt att skjuta anpassningen på framtiden och använda en icke-optimal faktorkombination under tiden. Företagens återförsäljare utgjorde ett annat hinder för prisförändringar. De var vana vid ett visst pris på existerande produkter. Prisförändringar tenderade därför att komma till stånd framför allt vid introduktionen av nya modeller. En tredje anledning till att inte höja priserna hade att göra med att efterfrågekurvan för företagens produkter i många fall var ofullständigt känd.⁴² När efterfrågan

⁴¹ Ibid., s. 221.

⁴² Under sommaren 1959 företog Nabseth en studieresa till USA för att studera större företags prognosverksamhet. Han hade fått ett stipendium av IUI för att fara dit. Nabseth besökte bl.a. Stanford Research Institute, United States Economics Corporation, Standard Oil of California, United States Steel, Kodak Company, International Harvester, Ford, General Electric, Pacific Telegraph och IBM. Han redovisade sina slutsatser i ett välskrivet kapitel i *Industriproblem 1960* (Nabseth, 1960). Där går han igenom syftet med prognoserna – att få prognoser för olika tidsperioder över efterfrågan företagens produkter, med så noggrann specifikation som möjligt – och de olika metoder som användes. Företagen gjorde prognoser över den allmänna ekonomiska utvecklingen, branschutvecklingen och utvecklingen för det egna företags varor, på kort, medellång och lång sikt, grovt taget motsvarande säsong-, konjunktur- respektive trendförändringar. Ofta användes utomstående

ökade reagerade företagen ofta genom att öka produktionen i stället för att höja priserna – av fruktan för konkurrenternas reaktioner.

Det var emellertid inte så att företagen genomgående var ovilliga att justera sina priser. Erfarenheterna från Koreainflationen 1951–52 visade att större lönestegringar utlöste prishöjningar. Nabseth fann också ett i viss mening paradoxalt prisändringsbeteende. För de flesta svenska industriföretag var råvarukostnaderna den helt dominerande kostnadsposten, och det var ökningarna i dessa kostnader som i första hand drev fram prishöjningar, men då bakades även lönehöjningarna in. ”Man får härigenom det paradoxala förhållandet att en lönestegring snabbare kommer att påverka prissättningen i de företag där lönerna spelar liten roll kostnadsmässigt än i de företag där lönerna svarar för en större del av kostnaderna.”⁴³ (Nabseth varnar emellertid för att driva detta resonemang för långt.) Likaså verkade det som om en lönestegring lättare slog igenom i prissättningen i branscher där modellerna ofta ändrades och det i samband med modellbyte var naturligt att justera priserna. Slutligen framhåller Nabseth det självklara: om priserna är trögrörliga ska vi inte heller förvänta oss några större effekter på produktion och sysselsättning av en löneökning.

PRISUTVECKLINGEN 1946–58

Efter att ha analyserat sitt företagsmaterial gör Lars Nabseth, i bokens längsta kapitel, en genomgång av prisutvecklingen på industriprodukter baserat på det partiprisindex som hade sammanställts av Kommerskollegium för åren 1946–58. Han börjar med att referera den internationella diskussionen, särskilt den amerikanska. I en rapport till kongressen 1935 gick Gardiner Means igenom de månatliga prisförändringarna för nästan 750 produkter 1926–33. Han fann att i mer än hälften av fallen var antalet prisförändringar mindre än tre per år.⁴⁴ Vid den tiden ansågs det allmänt att graden av prisörslighet hade ökat över tiden. Detta ifrågasattes emellertid av Edward Mason i hans stora studie av ekonomisk koncentration.⁴⁵ Mason fastslog att så var åtminstone inte fallet i USA mellan 1890 och

konsultföretag, men de större företagen skapade i allt större utsträckning sina egna ekonomiska avdelningar för att sköta prognosverksamheten. Nabseth observerade att de amerikanska ekonomerna var betydligt djävare vad gällde prognoserna över den allmänna ekonomiska utvecklingen än de svenska. Han exemplifierar med United States Economics Corporation, som levererade prognoser till ett hundratal storföretag. Konsultföretag var emellertid inblandade också på branschnivå, som Stanford Research Institute, som använde ungefär samma metoder som IUI gjorde i sina konsumtionsstudier, dvs. multipel regressionsanalys. När det handlade om prognoser för det egna företagets försäljning användes i princip tre olika metoder: statistiska metoder, en vägning av uppfattningen bland olika personer i företagsledningen och uppskattningar från försäljningsavdelningen. Ofta handlade det om att väga de olika skattningarna mot varandra.

43 Nabseth (1961, s. 226–227).

44 Means (1935).

45 Mason (1957).

1933. I en diskussion i *American Economic Review* visade Gardner Ackley hur en efterfrågeökning kunde leda till en kostnadsinflation i stället för en efterfrågeinflation.⁴⁶ Efterfrågeökningen fortplantas bakåt som ökad efterfrågan på produktionsfaktorer tills sådana faktorer nås vars priser är marknadsbestämda och inte administrerade (bestämda internt av företagen t.ex. på basis av deras kostnader). Deras priser ökar och detta fortplantas därefter framåt i produktionskedjan tills slutprodukten nås och dess pris stiger. I samma nummer diskuterade John Blair sambandet mellan oligopol och administrerade priser och hur dessa priser tenderade att variera över konjunkturcykeln.⁴⁷ I Sverige hade oligopolprissättning diskuterats i den statliga varudistributionsutredningens betänkande. Utredningen hade kommit fram till att det rådde oligopol inom stora delar av konsumtionsvarusektorn och att detta medförde prisstelheter.⁴⁸

Mot bakgrund av ovanstående går Nabseth detaljerat igenom det svenska partiprismaterialet, som det redovisades av Kommerskollegium, och löneutvecklingen, utifrån Socialstyrelsens statistik. Den senare inkluderade både avtalsenliga löneförändringar och löneglidning. De branscher som undersöks är malmbrytning och metallindustri, jord- och stenindustri, träindustri, pappers- och grafisk industri, livsmedelsindustri, textil- och beklädnadsindustri, läder-, hår- och gummiindustri och slutligen kemisk och kemisk-teknisk industri.

Nabseths slutsatser är försiktiga. ”Vissa slutsatser har dragits om hur snabbt de avtalsenliga löneökningarna påverkat prisbildningen för de studerade produkterna. Med hänsyn till det otillräckliga material som stått till förfogande för en dylik analys är det klart, att dessa slutsatser måste betraktas som i hög grad hypotetiska”, skriver han.⁴⁹ Dock gav hans genomgång stöd åt de slutsatser om industriföretagens beteende som hade kommit fram i företagsstudierna. Givetvis skilde sig prisörligheten åt mellan de olika branscherna, men en betydande stelheter förelåg för många produkter. Företagen tenderade att vara ovilliga att ändra priserna på befintliga modeller. I vilken utsträckning de ändrade priserna när nya modeller introducerades gick inte riktigt att testa, men priserna på individuellt utformade produkter hade i varje fall ändrats relativt ofta under efterkrigstiden, liksom priserna på konfektionsvaror, en bransch där modeväxlingar var ymnigt förekommande. Priserierna pekade också på att företagen ofta ändrade sina priser när råvarupriserna ändrades, men mera sällan när de avtalsenliga lönerna ökade, såvida inte ökningarna var exceptionellt stora.⁵⁰

46 Ackley (1959).

47 Blair (1959).

48 SOU 1955:16.

49 Nabseth (1961, s. 316).

50 I ett mycket kort, avslutande kapitel diskuterar Nabseth vilka makroekonomiska implikationer hans resultat kunde ha.

DISPUTATION

Arbetet med Nabseths löneundersökning drog ut på tiden. Arbetstidsförkortningsstudien kom emellan och han tyckte själv att det blev enformigt att bara syssla med avhandlingsarbetet. ”Jag tyckte att det blev lite tjatigt att bara sitta med det på rummet. Det var helt enkelt lite trötthet på ämnet. Till en början hade det nyhetens behag, men sedan upprepadades frågorna, företag efter företag, så jag började undra om det verkligen skulle bli någon avhandling.”⁵¹ När sekreterarbefattningen på institutet 1955 blev ledig efter Göran Waldau bad Nabseth därför att få den. Han förblev sekreterare till 1958. Det var inte utan komplikationer. Nabseth berättar själv:

Det var bra för mig för då fick jag nära kontakt med Marcus Wallenberg. Men det innebar att det tog lite längre tid för mig än vad jag hade tänkt. Jag blev inte färdig förrän 1961. Under tiden var jag aktiv som sekreterare och hjälpte till med andra avhandlingar och de studier som Bentzel ledde: distributionsväsendet, transportväsendet, den privata konsumtionen, populärpressen, reklamen. Det var ett stort projekt som avkastade flera böcker.⁵²

Nabseth upplevde att han inte blev färdig med avhandlingen, så han sökte 1958 tjänsten som chef för Detaljhandelns Utredningsinstitut, vilken han också fick. Sekreterarrollen var delad mellan administrativ och vetenskaplig verksamhet: å ena sidan institutets ekonomi och styrelsearbete, å andra sidan kommentarer på andras utkast. Den gav inte så mycket tid för eget skrivande. ”Det jag skrev var det som så småningom blev avhandlingen.”⁵³ Nabseth ville emellertid först göra klart en licentiatavhandling, så han lämnade in sitt manuskript till Erik Dahmén vid påsk 1958.⁵⁴

Då sade Erik Dahmén till mig att den får du högsta betyg på.⁵⁵ Det behövdes bara ett mindre tillägg för att kunna presentera en doktorsavhandling; ett kapitel om den eventuella prisorrligheten inom svensk industri (en genomgång av producentprisindex vid Kommerskollegium under efterkrigstiden) lades till.⁵⁶ Då sade jag till Karl-Erik Gillberg som satt som ordförande för Handels Arbetsgivarorganisation att jag nog inte ville flytta, utan jag ville göra färdigt avhandlingen. Jag tyckte att jag gjorde något dumt om jag inte gjorde det. Gillberg blev naturligtvis upprörd för att jag hoppade av.⁵⁷

⁵¹ Intervju med Lars Nabseth, 4 april 2019.

⁵² Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

⁵³ Intervju med Lars Nabseth, 4 april 2019.

⁵⁴ Nabseth (1958b).

⁵⁵ Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

⁵⁶ Nabseth (2009, s. 118).

⁵⁷ Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

Innan Lars Nabseth kunde lägga fram sin licentiatavhandling måste han emellertid tentera muntligt för Erik Dahmén:

När jag skulle förhöras för licen av Erik Dahmén var det 40 böcker jag hade fått att läsa. Jag hade fått ett stipendium från Handelshögskolan och var i Oxford ett halvår och skrev färdigt avhandlingen. Då läste jag på kvällarna. Jag var nervös för förhöret, men Erik Dahmén var också nervös, för han kom inte ihåg alla de där böckerna. Erik Höök satt då i Riksdagsbiblioteket där han höll på att skriva sin avhandling om den offentliga sektorn. Då hade han kommit på Riksdagshusbron och träffat Dahmén som hade uttryckt sin nervositet inför att förhöra mig, så han frågade Höök vad han tyckte att han borde förhöra på. Han sade: ”Jag tycker du ska förhöra på [Thorstein] Veblen.” Det var ju inte en av de mest kända ekonomerna. På eftermiddagen samma dag kommer jag gående på Riksdagshusbron och träffar Erik Höök, och jag säger också att jag är lite nervös inför morgondagen. ”Har du något förslag på vad jag ska läsa på?” ”Ja, Veblen tycker jag är bra”, säger Erik Höök. Det blev en lysande föreställning med Erik Dahmén liggande på soffan och jag satt bredvid – båda två jättekunniga om Veblen.

Sedan tog det ett tag innan doktorsavhandlingen blev färdig, men då hade jag både Erik Dahmén och Naja Bentzel som väldigt fina handledare så jag fick styrsel på det hela. Men jag slutade på IUI 1 januari 1960, så när jag presenterade doktorsavhandlingen var jag de facto på Industriförbundet.⁵⁸

Där hade Nabseth fått arbete som chef för den ekonomisk-politiska avdelningen.

Lars Nabseth disputerade för doktorsgraden på Handelshögskolan den 18 maj 1961. Förste opponent var Karl-Olof Faxén, docent vid Stockholms universitet och chef för Svenska Arbetsgivareföreningens ekonomiska avdelning, andre opponent var fil. lic. Östen Johansson, också från Stockholms universitet, och tredje opponent var Göran Albinsson.

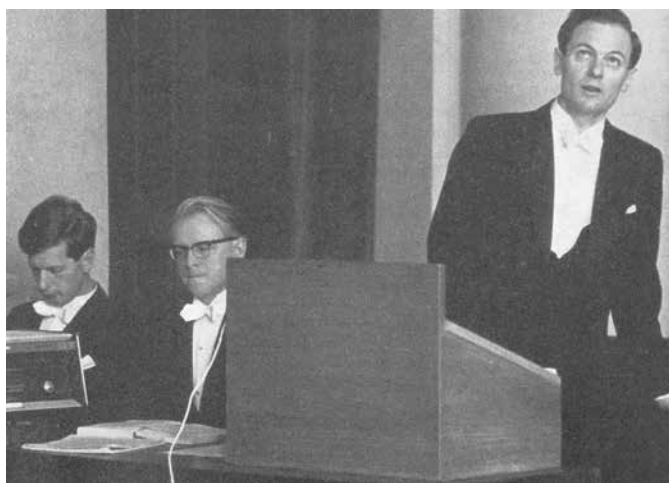
Lars Kritz refererade i en artikel för *Industriförbundets Meddelanden* vad som hade förevarit under disputationen, i första hand försteopponentens synpunkter. Uppenbarligen hade det varit en konstruktiv och vänskaplig tillställning:

Under sin två timmar långa opposition berörde han bl.a. metodfrågorna. Författaren bygger huvuddelen av sitt arbete på intensivstudier av ett mindre antal företag. Opponenten undrade huruvida resultaten från dessa företag kunde anses representativa för industrin i allmänhet. Respondenten svarade med att generella slutsatser inte får dras av materialet, utan detta har främst bidragit till att hyfsa problemställningarna och att ställa nya hypoteser. Författaren har enbart studerat de avtalsenliga löneökningarna och opponenten efterlyste därför försök till stu-

⁵⁸ Ibid.

dium även av löneglidningens effekter. Respondenten försvarade sig bl.a. med att tillförlitligt statistiskt källmaterial saknas för detta.

Ett intressant ämne sätter tankarna i rörelse och får ofta opponenter att komma med önskelistor på vad författaren borde ha gjort ytterligare. Så även denna gång, men opponenter avrundade själv diskussionen med det förlösande ordet, att man skall väl inte kritisera författaren för att han inte skrivit en annan bok. Allmän munterhet väckte författaren då han, vid opponenterens, SAF-docenten, påpekande om vissa formella brister i ett visst tabellmaterial, replikerade att han fått uppgifterna från – SAF!⁵⁹

Opponenterna vid Lars Nabseths disputation vid Handelshögskolan 18 maj 1961: fr. v. Göran Albinsson, Östen Johansson och Karl-Olof Faxén.
Källa: (Kritz, 1961b, s. 282).

Karl-Olof Faxén kritiserade Nabseth för att han begränsat sin teoretiska bas till att omfatta den komparativt-statiska neoklassiska företagsteorin. Det fanns mera dynamiska ansatser till studier av anpassningsförlopp som hade kunnat användas. Vidare gick Nabseth inte in på om löneökningarna var jämviktsrubbande eller om de vid vissa tillfällen i stället innebar en anpassning till ett jämviktsläge. De metoder som hade använts vid intervjuerna var otillräckligt redovisade och i kapitlet om prisrörligheten saknades en bakomliggande hypotes.

Faxén ansåg att det centrala i Nabseths avhandling var hans framgångsrika användning av intervjuer. Detta hade inte gjorts tidigare i Sverige. Överhuvudtaget hade han lyckats krama en hel del ur sitt material:

Författaren har dokumenterat skicklighet i att handskas med ett omfattande empiriskt material och samvetsgrannhet vid dragandet av slutsatser ur detsamma. Förutom att han lagt fram en mångfald i sig intressanta iakttagelser, har författa-

⁵⁹ Kritz (1961b), s. 283.

ren påvisat empiriska samband av relevans för den ekonomiska teorins fortsatta utveckling. Hit hör t.ex. hans studier av de tidsmässiga sambanden mellan förändringar i produktutformning (modeller) och priser, av hur hastigheten i anpassningen till en löneförändring beror även av frekvensen och omfattningen av prisförändringar på andra produktionsfaktorer samt av hur förändringshastigheten påverkas av omställningskostnaden i relation till den förväntade intäkts- och kostnadsutvecklingen. Värdet av den av författaren tillämpade metoden – intensivundersökningar av ett fåtal företag – framstår därvid klart.

Jag finner det angeläget att det framlägges avhandlingar med empirisk huvudinriktning och att betydelsen av empirisk forskning sålunda beaktas vid betygsättningen. Nabseth's [sic] avhandling har givit värdefulla bidrag till förståelsen av industriföretagens beteende och därigenom även verkat befruktande på teorin. Jag bedömer den som en väl genomförd undersökning.⁶⁰

Lars Nabseth försvarar sig.
Källa: (Kritz, 1961b, s. 281).

Andreopponenten Östen Johansson diskuterade i sin tur mest hur man ska värdera sådana uppgifter som man får vid intervjuer och kritiserade en del termer och begrepp som Nabseth använt sig av.⁶¹

Göran Albinsson fick ge utlopp för sin humoristiska ådra. Han beskriver sitt tungt vägande inlägg i sina memoarer:

På den tiden var disputationer utdragna tillställningar, Förste och andre opponenterna åstadkom en sen lunch. Jag var ombedd att agera tredje opponent. I uppslagsboken beskrivs denna numera avskaffade roll sålunda: ”Tredje opponenter

⁶⁰ *Protokoll* (1961c).

⁶¹ Kritz (1961b, s. 283).

uppträder huvudsakligen med skämtsamma infall; ett bruk som säkerligen är mycket gammalt.”

Åke Ortmark ställde upp som fiktiv företagare i inspelningen av ett par tokintervjuer. När det var min tur att framträda i aulan berättade jag, att Lars lovat sina intervjuoffer anonymitet och därför förvarade kassettbanden under dubbla lås. Ett band hade dock kommit på avvägar, varför det nu skulle bli möjligt för betygsnämnden att värdera respondentens omdöme. Uppspelningen utlöste den munterhet jag hade hoppats på.

Flera närvarande bekräftade efteråt mitt intryck, att Lars tycktes synbarligen förskräckt över att ett band hamnat i orätta händer. Något som han själv inte har velat medge.⁶²

För betygsättningen hade professorerna Erik Dahmén, Ragnar Bentzel och Paulsson Frenckner skrivit ett yttrande. De framhöll att Nabseths studie saknade svenska förebilder och att den även internationellt hade ett nyhetsvärde:

Metoden att med utgångspunkt från den nyklassiska produktionsteorien söka förstå företagets handlande genom att göra intervjuer med ett stort antal befattningshavare och att genom på ort och ställe studera företagets organisation, administration, kalkylsystem, marknadsförhållanden m.m. har nämligen icke tidigare prövats på ett lika systematiskt sätt som här.

Behandlingen av det empiriska materialet lämnar icke rum för allvarliga anmärkningar från källkritisk synpunkt. Författaren har genomfört den krävande empiriska forskningen mycket samvetsgrant och visat prov på verklighetssinne och förmåga att skilja mellan huvudsak och bisak.

De resultat författaren anser sig kunna redovisa erbjuder ett betydande intresse och de hypoteser de ger honom anledning att formulera är ofta stimulerande, också med tanke på makroekonomin. Avhandlingen ger löftesrika impulser till vidgat och fördjupat studium av företagets beteende vid avtalsmässiga lönehöjningar under ett industriellt omvandlingsförlopp. Författarens framställning fångar intresset såsom ett försök till dynamisk analys med studium av reaktionshastigheter och tröghetsfaktorer i centrum.⁶³

Mot dessa ”betydande förtjänster” stod en brist på mera ingående diskussion av den neoklassiska produktionsteorin och en underlåtenhet att ”något mera ambitiöst och framgångsrikt” diskutera de metodproblem som uppkommer när man vill studera vad förändringar i en variabel leder till när samtidigt andra exogena variabler förändras. Detta gjorde att de ställda frågorna inte alltid kunde få tillfredsställande svar från det empiriska materialet. Alternativa metoder att erhålla

⁶² Albinsson Bruhner (2017, s. 112).

⁶³ *Protokoll* (1961c).

empiriska data hade kunnat diskuteras i syfte att belysa eventuella felkällor och väga olika tolkningar mot varandra.

Åhörarna vid Lars Nabseths disputation: fr. v. Ragnar Bentzel, Roland von Euler (Socialstyrelsen), Bengt Rundblad, Erik Höök och Leif Mutén. *Källa: (Kritz, 1961b, s. 283).*

Invändningarna vägde emellertid lätt mot förtjänsterna. Lars Nabseth hade på ett hedersamt sätt skilt sig från sin forskningsuppgift. Hans avhandling fick betyget Med beröm godkänd.

Bertil Ohlin hade inte kunnat vara med vid Nabseths disputation. Han var vid den tiden sysselsatt med Staffan Burenstam Linders avhandling, som låg inom hans eget specialområde – internationell handel. Burenstam Linder disputerade bara tretton dagar efter Nabseth, den 31 maj. Efter disputationen, när Ohlin hade hunnit läsa Nabseths alster, ringde han emellertid och sade att han tyckte att avhandlingen var bra och att Nabseth borde fortsätta som forskare.⁶⁴

Alla var dock inte lika positiva. Avhandlingen recenserades smågnälligt i *Ekonomisk Tidskrift* av Per Holmberg.⁶⁵ Han började med att tala om att den neoklassiska företagsteorins beteendebegrepp var ifrågasatta och att Nabseths ambition var att bidra till kartläggningen av hur företag faktiskt beter sig och med detta som utgångspunkt ”fördjupa och institutionalisera” den neoklassiska företagsteorin. Enligt Holmberg hade han emellertid knappast lyckats:

⁶⁴ Intervju med Lars Nabseth, 4 april 2019.

⁶⁵ Holmberg (1961). Per Holmberg (1925–95) blev ”en aktiv och så småningom kontroversiell huvudsekreterare” i den låginkomstutredning som tillsattes 1965 och till en början drevs av Ingvar Svennilson, därefter av Rudolf Meidner (Erikson 2003, s. 217). När Meidner 1971 lämnade uppdraget lades utredningen ner utan att något slutbetänkande levererades, vilket sammanhänge med att regeringen och särskilt finansminister Gunnar Sträng ”inte kunde fördrå Per Holmbergs agerande” (ibid.). Dock skrevs ett stort antal rapporter inom utredningens ram. Inte minst genomfördes en levnadsnivåundersökning av en grupp sociologer under ledning av Sten Johansson, från 1973 professor i välfärdsforskning vid Institutet för social forskning (SOFI).

Det är en smaksak hur man skall bedöma i vilken grad Nabseth med sin skrift lyckades uppnå den nämnda ambitionen. Visst ger det rika och öppret redovisade materialet från de sex företagen en lärorik och givande illustration av skilda slags reaktionsmönster. Men tolkningen av undersökningsresultaten syns ha varit ytterst vansklig, det kommer i regel fram allt annat än entydiga besked och resultaten kan med hänsyn till materialets litenhet framför allt inte generaliseras.⁶⁶

Nabseths studie gav ”knappast stöd för någon teorifördjupning av mera kvalificerat slag än vad som kunnat ske utan hjälp av mödosamma empiriska forskningar”.⁶⁷ Materialet var olämpligt eftersom slutet av 1940-talet kännetecknades av pris-kontroll, uppdämd efterfrågan och uppdämda lönekrav, 1949–50 rådde löne-stopp och 1951–52 störde Koreakrisen bilden.

Holmberg ifrågasatte om det överhuvudtaget gick att använda mikrostudier för att testa den neoklassiska företagsteorin:

Det är tänkbart och rentav troligt att en disaggregering vid den ekonomiska analysen ända ned till företagsnivå går alltför långt: så pass många variabler inom varje företags verksamhet är ju numera givna utifrån för det enskilda företaget – genom samordnad lönepolitik, fullsysselsättnings-politik, utomlands avgjorda råvarupri-ser etc. – att branschbetonade studier kunde ge märkbart värdefullare resultat. När Nabseth i sitt avslutande kapitel uttalar att hans studier kan sägas ge ett visst bidrag till den som söker utarbete en teori för avtalsenliga löneökningars bestämning ... har man för den skull anledning att reagera. Åtminstone vid dagens svenska förhållanden syns förklaringsfaktorerna bakom avtalsenliga löneökningar främst sammanhånga med omständigheter, vilka bäst analyseras på makronivå. Här torde t.o.m. ekonometriska analyser med extremt aggregerade variabler ge avsevärt bättre underlag än mikroanalyser på företagsnivå.⁶⁸

För Holmberg låg värdet av Nabseths avhandling inte på det teoretiska planet utan i det faktum att den visade hur företagen handlade inom ramen för begränsad rationalitet, faktorer som kunde vara av vikt för teoretiker att känna till – även om de ”dock på flera viktiga avsnitt nog önskat mer uppgifter än vad Nabseth kunnat ge om frekvensen av olika tumregler etc. hos företagen i hela näringslivet”.⁶⁹ Nabseths kartläggning av de trögheter som karakteriserade företagets anpassning och hans betoning av samverkan mellan löneökningar och andra jämviktsstörande för-

66 Ibid., s. 219.

67 Ibid., s. 210–220.

68 Ibid., s. 220.

69 Ibid.

ändringar fann också viss nåd hos Holmberg, som i sin slutkläm motvilligt fann sig föranlåten att medge att studien kanske trots allt gick att använda till något:

Dessa ... undersökningsresultat ger ... en rikhaltig katalog över omständigheter, vilka kan spela roll när det gäller att bedöma löneökningars verkningar. Någon systematiserad beskrivning av frågorna hur, när, med vilken eftersläpning eller med vilken storlek löneökningar av skilda slag vid i övrigt oförändrade förhållanden får sina olika verkningar har självfallet inte varit möjlig. Med utgångspunkt från de av Nabseth behandlade sammanhangen vore det dock måhända möjligt att efter ytterligare forskningar komma längre vid besvarandet av dessa väsentliga frågor. Särskilt i Sverige har så pass få kvalificerade undersökningar om lönesammanhangen tidigare utförts, att Nabseths kartläggningar och hypotesprövningar borde kunna ge ett underlag för fortsatta värdefulla studier.⁷⁰

Lars Nabseth hade inget att skämmas för. Tvärtom. Avhandlingen var uppslagsrik, höll hög klass och genererade stimulerande hypoteser. Det var dock en sak han ångrade, ett misstag som han delade med en rad andra svenska ekonomer.

Jag ångrar att jag inte skrev min avhandling på engelska, för att översätta den var inte Jan Wallander beredd att bekosta. Det hade kostat 30 000. Det hade varit bättre att jag hade skrivit alltihop på engelska och fått det rättat av någon.⁷¹ Sett i backspegeln var det synd eftersom den faktiskt innehöll en del poänger (bl.a. om kostnaden för ett företag att skaffa sig information om efterfrågan) som senare uppmärksammats.⁷²

Lars Nabseth lämnade Industriens Utredningsinstitut för Industriförbundet 1960. Han skulle snart komma tillbaka, först som tillförordnad chef mellan 1 oktober 1963 och 1 juni 1964, när Ragnar Bentzel var *Visiting Professor* på Yale, och från 1 juli 1966 som ordinarie föreståndare för institutet. När han lämnade det 1972 blev han först chef för Jernkontoret och därefter vd för Industriförbundet.

⁷⁰ Ibid., s. 221.

⁷¹ Intervju med Lars Nabseth, 18 december 2017.

⁷² Nabseth (2009, s. 118). 1965 publicerade Nabseth, på uppmaning av redaktören Erich Schneider, ett sammandrag av avhandlingen i en internationell tidskrift, *Weltwirtschaftliches Archiv* (Nabseth, 1965), men tyvärr återigen på fel språk: tyska.

KAPITEL 17

POPULÄRPRESS OCH REKLAM

Göran Albinsson (sedermera Albinsson Bruhner) hade flera års verksamhet inom industrin och militären bakom sig när han 1955 blev anställd vid IUI. Han hade studerat nationalekonomi vid Stockholms Högskola och där rekryterats av Ingvar Svennilson för att delta i en undersökning om textilindustrin i internationellt perspektiv. Svennilson agerade därefter ”arbetsförmedlare” genom att rekommendera Albinsson till Jan Wallander vid IUI.¹

Göran Albinsson,
flitig skribent på IUI.
Källa: IFN:s bildarkiv.

Albinsson förblev verksam vid IUI i mer än tio år och var en produktiv medarbetare som publicerade åtskilliga böcker och artiklar om främst konsumtion på olika områden. Med Lars Vinells ord var han ”av de renläriga betraktad som en massproducent av böcker ... men ingen av dem jag har tagit del av har ens i detaljer hastverkets kännetecken. De håller en mycket hög kvalitet”.² I ett miniproträtt i *Expressen* 1963 hette det att ”hans undersökningar är legio, i varje fall många” och att han ”har mer energi än de flesta”. ”En spänstig herre; har kört Vasaloppet tre år i följd”, hette det vidare. Slutsatsen verkar dock besynnerlig med tanke på hur ofta Albinsson figurerade i debatter och pressomnämmanden: ”Han är en för-synt och tyst herre, kategori ’inte stå i tidningen’.”³

¹ Albinsson Bruhner (2017, s. 92).

² Vinell (2009, s. 320).

³ *Expressen* (1963c). Se även porträtt i *Veckans Affärer* (1966). Albinsson hade visat framfötterna redan i unga år.

Albinsson lämnade IUI i början av 1966 och blev vd för SNS fram till 1973. Han var därefter verksam i ledande befattningar och som kolumnist på *Svenska Dagbladet* och *Dagens Industri*. Albinsson disputerade på något äldre dagar på en avhandling om *Dagspressens politiska ekonomi* (1998).⁴ Han publicerade också en deckare⁵ där brottsplatsen framstår som ”en intressant blandning av IUI och SNS”⁶ och på ännu äldre dagar ”anekdotiska memoarer”.⁷ I detta kapitel ska vi fokusera på arbeten av Albinsson som behandlar konsumtion av populärpress, reklam och fritid.

SVENSK POPULÄRPRESS

Det finns en historia bakom Albinssons bok *Svensk populärpress 1931–1961*, som utkom 1962. Han har själv berättat hur han under en militär beredskapsövning hade kommit i kontakt med Lukas Bonnier, vd för Åhlén & Åkerlunds förlag, som lockade honom att som konsult skriva en rapport om populärpressen i den begynnande tv-åldern.⁸ Denna rapport utlöste hösten 1961 en debatt i Publicistklubben. Albinsson själv verkar inte ha varit närvarande; åtminstone yttrande han sig inte. Debatten inleddes av Lukas Bonnier, som sammanfattade vad han ansåg vara ”veckopressens nya våg”: ökad information, ökad saklighet, ökad aktualitet och ökad service. Själva debatten var ganska förvirrad. Bertil Moberg menade att dagspress och veckopress jämfördes med olika mått: ”Då SvD eller DN kommer ut med färg är det ett tekniskt framsteg, men då en veckotidning gör det är det förfall.” Han tyckte också att det var intressant att se hur ”den officiella kulturknutteständpunkten” skiljde sig från läsarnas uppfattning. Frans Severin, legendarisk tidningsman och politiker, konstaterade helt sonika att ”[s]å länge vi har tryckfrihet kommer också att utgivnas tidningar, som folk vill ha.”⁹

På hans ettbetygsuppsats i nationalekonomi från 1954 har examinatorn, professor Anders Östlind vid Stockholms Högskola, noterat: ”Förf. har en ovanlig självständighet, fin inställning och ett gott huvud.”

4 Albinsson Bruhner (1998).

5 Albinsson Bruhner (2012).

6 Sandberg (2013, s. 75).

7 Albinsson Bruhner (2017).

8 Albinsson Bruhner (2009, s. 207, 2017, s. 148).

9 *Publicistklubbens årsbok* (1962, s. 86–87, 89).

Ett standardverk om svensk populärpress.

Albinsson berättar vidare om hur hans rapport blev bok:

När Naja läste min konsultrapport om populärpressens framtid blev han intresserad av en utvidgning och fördjupning. Han ansåg, att en sådan skulle passa väl in i den serie av specialstudier som följde på 1957 års stora konsumtionsutredning. Vi kontaktade Lukas Bonnier som medgav publicering av delar som kunde ha allmänt intresse. Gustav Endrédi och Bertil Olsson biträdde med bearbetning av det statistiska materialet.¹⁰

Frågan om IUI skulle satsa på en bok om populärpressen avgjordes vid ett styrelsemöte i november 1961. Axel Enström, vd vid SCA, menade att populärpressens upplagor ökat ”i takt med att moralen sjunkit” och ordföranden Marcus Wallenberg undrade ”om kvaliteten är så god att vi kan sätta vårt namn under den”, vilket Bentzel gick i god för.¹¹

Albinssons ”härligt underhållande”¹² *Svensk Populärpress 1931–1961* kom ut våren 1962. Att sammanfatta bokens budskap är lätt. Det gjorde nämligen Albinsson och Gustav Endrédi i varsin artikel redan innan boken kom ut.¹³

Budskapet löd i korta drag som följer: Svenska folket lade ner 0,5 procent av sina konsumtionsutgifter – omkring 200 miljoner kronor per år – på populärpress (veckotidningar). Ett hushåll höll sig i genomsnitt med två veckotidningar, vilket motsvarade ca 100 exemplar per år eller totalt i landet 250 miljoner tidnings-

¹⁰ Albinsson Bruhner (2009, s. 208). Den stora konsumtionsutredningen är Bentzel m.fl. (1957). Som vi såg i kapitel 12 var Albinsson en av medförfattarna i denna utredning.

¹¹ *Internt protokoll* (1961, s. 2–3).

¹² Vinell (2009, s. 320).

¹³ Albinsson (1962a), Endrédi (1962).

exemplar. Omsättningen på populärpressmarknaden hade sedan början av 1930-talet tiofaldigats. Mätt i volym – t.ex. antal köpta tidningssidor – hade konsumtionen femfaldigats. Många faktorer låg bakom denna ökning: på efterfrågesidan ökad läskunnighet, högre inkomster och längre fritid, på utbudssidan bland annat stordriftsfördelar. Inkomsten var den viktigaste efterfrågebestämmande faktorn. Utgifterna för veckotidningar ökade med stigande inkomster men i avtagande takt. Två andra faktorer hade påtaglig betydelse: arbetare hade högre och bilägare lägre konsumtion av populärpress än genomsnittet. Att tidningarna hade lyckats behålla sina marknader trots televisionens genombrott förklarades av att tv i Sverige inte konkurrerade med tidningarna på annonsmarknaden och med att tidningarna hade anpassat sitt innehåll till de nya omständigheterna. ”De svenska förlagen tog handsken, som TV kastade framför dem”, förklarade Endrédi, ”genom att skriva rätt mycket om TV-programmen och om de personer som framträder i TV. Man kan säga att populärpressen inriktade sig på att bli ett komplement och inte ett substitut till TV.”¹⁴

Albinsson själv var smått raljant i sin beskrivning av populärpressen: ”För organisationer med intressen på pappersinsamlingsmarknaden kan det vara värdefullt att veta att det per år finns maximalt 40 000 ton gamla populärtidningar att hämta hos hushållen.” Han spekulerade i att populärpressen ”betytt mycket för att standardisera en mängd yttre beteenden” vilket medfört att ”olika befolkningsgrupper närmats till varandra”. Han uppehöll sig kring populärpressens olika syften: rekreation, information, projektion, identifikation och terapi. Han fann det frapperande i vilken utsträckning det terapeutiska/optimistiska budskapet genomsyrade tidningarna: ”I över 200 horoskop från olika tidningar fann jag bara fyra förutsägelser om en mörk framtid.”¹⁵

När den nästan 200-sidiga volymen om populärpressen publicerades kunde Albinsson med många detaljer fylla ut det koncentrerade budskap han och Endrédi i sina artiklar hade förmedlat.¹⁶ Exempelvis konstateras i ett kapitel om konkurrens att de ledande förlagens marknadsandelar hade varit stabila över den studerade trettioårsperioden. Att de fasta kostnaderna var så viktiga betydde att stora upplagor utgjorde en avgörande konkurrensfördel. Det innebar att en ny förläggare som ville slå sig in på marknaden snabbt måste öka upplagan på sin tidning och att de etablerade tidningarna hade ett fördelaktigt läge. Vidare framgick att den kontinuerliga ökningen av antalet sålda tidningsexemplar mellan 1931 och 1959 hade förbytts i en minskning åren 1960 och 1961.

Målsättningen vid IUI var att utredningarna skulle hålla en sådan standard att

¹⁴ Endrédi (1962, s. 319–320).

¹⁵ Albinsson (1962a, s. 28–29, 114).

¹⁶ Albinsson (1962b).

de kunde användas som akademiska avhandlingar. Till den änden uppuktade Albinsson den tidigare IUI-chefen Ingvar Svennilson, vid den tiden professor vid Stockholms Högskola, i syfte att få sin bok godkänd som licentiatavhandling. Albinsson Bruhner berättar:

Redan innan Ingvar hade öppnat munnen såg jag på hans ansiktsuttryck vad han tänkte säga. Den intellektuelle finsmakaren förmådde inte dölja sin avsmak inför tanken, att någon skulle kunna bli licentiat i hans fina ämne genom att skriva om Damernas Värld, Vecko-Revyn, Lektor och andra lågklassiga tidskrifter, kollektivt benämnda kolorerad veckopress. Förtänksamt nog hade jag som alternativ tagit med ett exemplar av verkstadsboken. Försiktigt argumenterade jag, att populärpressstudien faktiskt utgjorde en klart analytisk produkt medan verkstadsundersökningen var mer deskriptiv. Ingvar gav med sig. Jag är emellertid säker på att han inte hade läst avhandlingen om populärpressen, när han satte ett enligt min mening alltför slätt betyg. Kompensation blev ett fint vitsord i muntlig tentamen.¹⁷

MOTTAGANDET I MEDIERNA

Medierna brukar vara påpassliga när någon skriver om medier och Albinssons bok blev inget undantag från regeln. Det första omnämmandet kom i *Dagens Nyheter* i mars när Britt Tunander kommenterade populärpressens roll i demokratiseringsprocessen. ”Att veta hur man skall skicka sig ger säkerhet, och genom information om den yttre ramen kring mänskligt umgänge – etikettsfrågor, klädsel, borddukning etc. – har de s.k. bildade kretsarnas beteendevanor gjorts allmänt tillgängliga; olika befolkningsgrupper har därigenom närmats till varandra.”¹⁸ I *Resumé* recenserades boken, med återgivande av flera diagram, redan innan den kommit ut.¹⁹ I maj, när boken publicerades, sammanfattades dess huvudbudskap i ett TT-telegram som publicerades i ett flertal tidningar.²⁰

Efter denna första publicitetsvåg följde en lång rad artiklar och anmälningar i olika tidningar. Sociologen Ulf Himmelstrand var skeptisk till Albinssons efterfrågeanalys (ökad efterfrågan vid ökad inkomst). ”Hur kommer det sig då att efterfrågan på populärpress ökade under depressionen på 30-talet trots att inkomsterna då gick ner?” Himmelstrand liknade Albinsson vid en person som stiger in i en hiss och trycker på knappen till sjunde våningen med förutsägelsen att han

¹⁷ Albinsson Bruhner (2009, s. 209). Verkstadsutredningen är Albinsson (1961a).

¹⁸ Tunander (1962).

¹⁹ Medbo (1962).

²⁰ Se t.ex. *Dagens Nyheter* (1962b), *Göteborgs-Tidningen* (1962a), *Svenska Dagbladet* (1962a) och *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1962a). Telegrammet publicerades därutöver i *Borås Tidning*, *Ny Tid*, *Gotlänningen* och *Trelleborgs Allehanda*. *Göteborgs-Posten* (1962) hade omformulerat telegrammet.

kommer att hamna där, vilket han i de flesta fall gör utan att förstå hur en modern hiss fungerar.²¹ Denna liknelse påminner om den kritik som riktades mot Erik Hööks analys av faktorerna bakom välfärdsstatens expansion och pekar på att det fanns en skepsis mot IUI:s ”konsumtionsteoretiska” angreppssätt. (Vad Himmelstrand förmodligen inte visste var att Albinsson hade arbetat tre år hos hisstillverkaren Graham Brothers!)²² Himmelstrand uppskattade emellertid Albinssons försök att från sociologiska och psykologiska utgångspunkter koppla ett grepp om populärpressens funktioner. ”Att en ekonom ådagalägger mer än ett flyktigt intresse för psykologiska och sociala realiteter är dock så ovanligt i det här landet att det finns skäl att uttala sin uppskattning.”²³

TCO-tidningen raljerade över människors behov av populärpress: ”Vill folk ha narkos, så ge dem narkos. Simalabim, svårare är det inte.” Man konstaterade att ”de 200 miljoner kronor som vi årligen kastar bort på veckobladen” inte utgjorde någon finansiell katastrof utan bara motsvarade utläggerna för kalsonger, men ändå. ”Kalsonger har den fördelen att de kan tvättas.”²⁴

I *Arbetaren* framfördes hypotesen att populärpressen inte alls närmast olika befolkningsgrupper till varandra. Frågan var om den inte tvärtom bidrog till ”ett nytt sorts ’klassamhälle’ med ganska markerade gränser individer och grupper emellan, enligt formeln ’säg mig vad du läser och jag ska säga dig vem du är’”. Anmälaren var, som framgår av rubriken ”I fördumningens tjänst”, mycket negativ till populärpressen men ganska positiv till Albinssons insats. ”Det är skojig läsning kring ett så kontroversiellt ämne att Albinsson gått fram med extra vetenskaplig försiktighet och personlig lidelsefrihet, även om han ofta tycks stå på uppdragsgivarens sida.” Med uppdragsgivaren avsågs Åhlén & Åkerlunds Förlag.

I *Skogsindustriarbetaren* var tonen likartad: Å ena sidan skapades ”behov som är meningslösa, det må nu gälla behov av hundmat, byte av bilar till senaste årsmodell eller konsumtion av massmedia”. Å andra sidan fick Albinssons bok beröm: ”Den är svår, den är tung, men den är ren. Den är stimulerande för den läskunnige, strikt vetenskaplig – nationalekonomisk – och säger mycket.”²⁵ Man frestas konstatera att *Skogsindustriarbetarens* recensent Håkan Unsgaard uppvisade en märklig människosyn när han klassificerade behov av husdjur, transporter och information som meningslösa.

Jordbrukarnas föreningsblad slog ner på ett par av Albinssons formuleringar. När han skrev att ”kvalitetsproblemet för populärpressen [är] en fråga om pro-

21 Himmelstrand (1962).

22 Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 22 november 2017.

23 Himmelstrand (1962).

24 Carlson (1962, s. 5).

25 Unsgaard (1962, s. 9–10). Unsgaard arbetade vid denna tid på Radiotjänst och blev så småningom chef för TV1.

duktens anpassning till konsumenternas önskemål”, invände man att: ”Det skulle ju innebära att ju större upplagan är desto högre är kvaliteten! Egentligen är det väl tvärtom ...” Inför Albinssons påstående att veckopressen fyller en social funktion fick recensenten ”nästan tårar i ögonen”.²⁶

I en omfattande recension i *Fackföreningsrörelsen* gjorde Bo Präntare tummen upp. ”Det är en läsvärd utredning, full med intressanta fakta i ord, tabeller och diagram och med inte mindre intressanta men ibland mer diskutabla analyser och kommentarer till vad som skett och sker på veckopressmarknaden.” Präntare spådde att tidningsdöden skulle komma att grassera också på populärpressmarknaden men att nya tidningar skulle födas. ”Försiktigtvis siar Albinsson inget om den utvecklingen, han har nöjt sig med att analysera och beskriva vad som hänt. Det har han gjort bra, och det har han kanske gjort rätt i.”²⁷

I *Medborgaren* gav man ett svar på arbetar- och fackföreningspressens ned-sabbling av populärpressen:

Från socialdemokratiskt håll har ofta påståtts att veckopressen, med sin ”tänk-om-jag-gifter-mig-med-chefen”-mentalitet och sin avköning vad beträffar samhällsfrågor och åsikter, skulle vara ett lömskt vapen i de borgerligas tjänst. Göran Albinsson talar om att veckopressen är ”terapeutisk”: tröstande, uppmuntrande, glad, optimistisk. Det finns nog skäl att fråga sig om människor som får den sortens uppbyggelse verkligen blir de som opponerar sig mot regering och kämpar för en ny regim i landet. Socialdemokraterna själva brukar ju också hävda att vad de borgerliga arbetar med är missnöjespropaganda. Kanske ska regeringens anhängare när allt kommer omkring vara tacksamma att veckopressen är som den är.²⁸

Albinssons bok recenserades också i ett antal facktidskrifter. I *Pressens Tidning* hette det att boken borde läsas av folk över lag. ”Den är ett skickligt arbete av en författare som genom sin befattning i Industriens Utredningsinstitut kan betraktas som ’proffs’ på utredningar inom näringslivet.” Upplägget borde vara ett mönster för liknande analyser av storstads- och landsortspress. ”Som slutomdöme kan detta i bokform presenterade arbete anses ambitiöst och kvalificerat genomfört, varför boken kan rekommenderas både som aktuell uppslagsbok för planeringsschema i samband med tidningars marknadsföring och som historiskt verk.”²⁹

Journalisten tog fasta på att veckopressens upplagor minskat mellan 1959 och 1962. Förlagen hade hållit intäkterna uppe genom att höja priserna. Albinsson hade resonerat kring detta ”genom ett alltför invecklat nationalekonomiskt reso-

²⁶ H.W. (1962).

²⁷ Präntare (1963, s. 83, 86).

²⁸ Petersson (1962a).

²⁹ Brade (1962, s. 10, 12).

nemang” som gick ut på att det genomsnittliga sidantalet samtidigt hade ökat, varför prisstegringen per sida var marginell. ”Tyvärr gör inte populärpresskunden, som står framför pressbyråkiosken eller i tobaksaffären, samma prisresonemang som Albinsson. Kunden märker bara att han eller hon får färre tidningar för de 26 kronor, som var medelutgiften 1961, än för de 21 kronor som gick till veckopressen 1958.”³⁰ *Journalisten* menade också att det måste finnas ett samband mellan kvällstidningarnas frammarsch och veckopressens tillbakagång, ett samband som Albinsson inte velat diskutera. Det sammanhanget lyftes även fram i *Köpmannen*: ”Kvällspressen har ju fått en modernare redigering och blir ju med sina ’slasksidor’ på sätt och vis små veckotidningar.”³¹

En recensent, Rune M. Lindgren, tycks ha varit närmast besatt av Albinssons bok. Han publicerade, under rubriker som talade om behovet av tröst alternativt strunt, inte mindre än fem recensioner i olika tidningar och tidskrifter. Han var i borgerliga tidningar som *Östersunds-Posten* och *Västerbottens-Kuriren* positivt inställd till arbetet, som han betecknade som en ”värdefull överblick över ett närmast överblickbart område” och som ”i sin helhet en stimulerande läsning”.³² I *Metallarbetaren* var han mera kritisk och undrade om inte ”en förutsättningslösare, friare undersökning än detta beställningsverk” hade kunnat vitalisera debatten om populärpressen. Han reserverade sig också mot Albinssons idé om att läsning av populärpress kan underlätta den sociala anpassningen med argumentet att ”t.ex. en läsarinna jämförelser med populärpressens glamourvärld och den egna inte alltför lyxiga vardagstillvaron utarmar denna vardagstillvaro och därmed försvårar den sociala anpassningen”.³³

Boken anmäldes dessutom i ett par skandinaviska tidskrifter. I norska *Statsökonomisk Tidsskrift* framfördes synpunkten att den var översiktlig och lättläst men att en del information hellre borde ha framställts i tabeller än i diagram.³⁴ I *Nordisk Fagpresse* hette det att boken var av värde för en stor publik av annonsörer, förläggare, pappersindustrialister, journalister, sociologer m.fl.³⁵

Albinssons arbete fick inte bara genomslag på kort sikt utan blev något av ett standardverk. I inledningen till en bok om veckopressen i Sverige från 1979 med inlägg av tio litteraturvetare, en länge i undervisningssammanhang använd kursbok, heter det att Albinsson ”mer än någon annan” bidragit till att popularisera termen populärpress”.³⁶

30 Ahrnstedt (1962, s. 6).

31 M. (1962). Ytterligare två recensioner återfinns i *Reklamnyheterna* (1962) och Romare (1962), i *Bilnyheterna*.

32 Lindgren (1962a), (1962b).

33 Lindgren (1962c, s. 15). Se även Lindgren (1962d), (1962e).

34 Pedersen (1962).

35 Svendsen (1964).

36 Rydén (1979, s. 5).

FÖRÖVNINGAR OM REKLAM

Albinssons nästa stora forskningsprojekt kom att handla om reklam. Han hade kommit in på reklamens roll i samband med prognoser redan i boken *Vår konsumtion* 1958, i vilken han gav en populärversion av Bentzel m.fl.:s utredning från året före om den privata konsumtionen i Sverige. En invändning som rests mot Bentzels prognoser om den framtida konsumtionsutvecklingen var att konsumtion påverkas av reklam. ”Att förutsäga framtida reklamkampanjer och deras effekt torde vara absolut omöjligt, och därav följer att det inte heller går att göra konsumtionsprognoser.”³⁷ Så illa var det nu enligt Albinsson inte. Huvudparten av reklamen var märkesreklam som syftade till att stimulera köpen av särskilda varumärken och inte påverkade konsumtionen inom en hel varugrupp. Men reklam kunde också vara kollektiv och avse en hel varugrupp (t.ex. skor). Även om kunskapen om effekterna av sådan reklam var otillräcklig ville Albinsson tona ner dess betydelse: ”Om bransch efter bransch engagerar sig i kollektiv reklam kan man i så fall vänta sig att effekterna så att säga tar ut varandra. Frågan om huruvida den samlade effekten av denna reklam kan höja den totala konsumtionen på sparandets bekostnad måste här lämnas öppen.”³⁸ Det fanns dock ett område där reklamen kunde tänkas vara av särskild betydelse: införandet av nya varor (t.ex. TV-apparater). Här hade man att göra med snabba förändringar i konsumenternas tycke och smak. ”Vi vet emellertid alldeles för litet om dessa saker för att kunna formulera något bestämt omdöme utan får nöja oss med att visa på problemet.”³⁹

När Albinsson på allvar tog itu med reklamen var den utlösande faktorn återigen ett slumpartat möte. Albinsson deltog sommaren 1960 i ett OECD-symposium i den schweiziska alpbyn Rigi Kaltbad. Där träffade han docenten i ekonomisk psykologi Karl-Erik Wärneryd.⁴⁰ En annan kontakt eller snarare god vän, Erik Elinder, var vd vid Vilhelm Anderssons Annonsbyrå och beslöt stödja reklamboksprojektet med 30 000 kronor.⁴¹ Fyra år senare var Albinsson, Wärne-

³⁷ Albinsson (1958, s. 34).

³⁸ Ibid., s. 35.

³⁹ Ibid., s. 37. En annan IUI-are som ställde sig skeptisk till reklamens förmåga att domptera konsumenterna var Jan Wallander. Han frågade sig i en recension av John Kenneth Galbraiths *The Affluent Society* (1958) om det fanns anledning att tro ”att vi i vårt land ständigt hetsas av reklamen till att försöka stegra vår konsumtion, fast vi ’egentligen’ inte vill”. Han menade att sådana uppfattningar bottnade i ”dels en stark underskattning av människors sunda förnuft, dels i en för reklammännen överdrivet smickrande uppfattning om deras möjligheter i sammanhanget” (Wallander, 1959e, s. 21). Men även om man inte kunde acceptera Galbraiths föreställning om ”en djävulskt skicklig konspiration av näringslivet” (ibid., s. 23), så hade han en poäng i att en ytterligare stegrad konsumtion tedde sig mindre väsentlig, vilket framgick av att människor blivit mer benägna att ta ut produktivitetsvinster i form av ökad fritid.

⁴⁰ Albinsson Bruhner (2009).

⁴¹ *Protokoll* (1960b) och intervju med Göran Albinsson Bruhner, 22 november 2017. Erik Elinders bror Richard hade varit anställd vid IUI åren 1944–48.

ryd och juristen Sten Tengelin från Näringslivets opinionsnämnd klara med boken *Reklamens ekonomiska roll*.⁴² Även den här gången backades projektet upp av Ragnar Bentzel som såg det som ett led i konsumtionsundersökningarna.

Under arbetets gång blev Albinsson indragen i en lång diskussion – refererad i *Ekonomisk Revy*⁴³ – om reklamens roll i samhällsekonomin tillsammans med Tore Sellberg, chef för Byrån för ekonomisk information, Bengt Dennis, anställd på Sveriges Radio, Jan Rennerstedt, chef för en annonsbyrå, och Herman Stolpe, direktör i Kooperativa Förbundet.

Stolpe inledde med att hänvisa till förståelsen för reklamens roll inom Östblocket och avarter inom amerikansk reklam. Albinsson tyckte inte att Östblockets syn på reklam var av intresse. ”Är konkurrensen – som i kommunistländerna – satt ur spel är propaganda en adekvatare term än reklam.”⁴⁴ Stolpe vidhöll att den informativa reklamen hade en väsentlig uppgift i samhället oavsett om den var av kapitalistisk eller kommunistisk typ. Rennerstedt trodde inte på John Kenneth Galbraiths bild av ”att den amerikanske konsumenten är prisgiven åt reklamens bombardemang, att reklamen hittar på en massa nya varor som den hänsynslöst prackar på honom”.⁴⁵

Bengt Dennis ryckte ut till Galbraiths försvar och Stolpe bestred att det låg i reklamens natur att föra fram de bästa varorna. Rennerstedt kontrade med att reklam som lovar vad varan inte uppfyller blir kortlivad och att Galbraith ville stoppa utvecklingen och gå tillbaka till mer primitiva förhållanden. Albinsson inflikade ett citat: ”I varornas värld är det författaren som skriver sina egna recensioner.”⁴⁶ Stolpe kunde inte hålla sig borta från Sovjet. Reklam för t.ex. likvärdiga bensinmärken var bara ett slöseri med resurser. ”I en sådan situation har Sovjetunionen ett annat utgångsläge – där behövs i detta fall ingen reklam och där lanseras sannolikt bara ett märke.”⁴⁷ Sellberg kontrade med att Sovjets oljeindustri lånade idéer och kunnande från de konkurrerande västerländska oljebolagen. Albinsson undrade om kritiken mot reklamen inte i grund och botten

42 Albinsson m.fl. (1964c). Albinsson var inte den ende vid IUI som ägnade sig åt reklam. Lars Vinell publicerade 1961, samma år som han blev anställd vid IUI, tillsammans med Enrico Ponzio två artiklar byggda på en seminarieuppsats framlagd vid Handelshögskolan i Stockholm. Uppsatsen och artiklarna byggde på intervjuer med representanter för reklambranschen och behandlade frågan om ett företags egen reklamavdelning eller en byrå var bäst skickad att sköta reklamen. Författarna gick igenom tio olika faktorer som kunde tänkas påverka en reklamköparens val och konstaterade avslutningsvis att reklambyråerna, genom att de arbetade under konkurrens, hade större incitament att arbeta effektivt än de interna reklamavdelningarna. Se Ponzio och Vinell (1961a, 1961b).

43 Petersson (1962b).

44 Ibid., s. 377.

45 Ibid., s. 375.

46 Ibid., s. 380.

47 Ibid., s. 383.

avsåg hela det ekonomiska systemet – ”frågan gäller om vi vill behålla detta system, dess onda med dess goda, eller om vi vill ha ett annat system”.⁴⁸ Dennis förklarade emellertid att ingen av debattörerna förordade en centraldirigerad ekonomi.

Albinsson motiverade sitt arbete inför IUI:s styrelse och tog även där upp argumentet att kritiken mot reklamen egentligen försökte komma åt det ekonomiska systemet, alltså marknadsekomin. Han deklarerade att ”i en på fri företagsamhet byggd stat är företagen – likaväl som politiker, präster och andra medborgare – berättigade att argumentera och söka övertala”. Reklamen hade sina givna funktioner som marknadsinformation och konkurrensmedel. ”Jag avser att analysera reklamen som ett inslag i en på yttrandefrihet och konkurrens uppbyggd ekonomi.” Att reklamvolymen ökade såg han som ”delvis en återspeglning av stigande levnadsstandard” eftersom det fanns ”mer att göra reklam för” samt som en effekt av ett vidgat gap mellan producenter och konsumenter. Allt större butiker och allt fler självbetjäningsbutiker hade medfört allt mindre personliga kontakter mellan detaljist och kund. ”I stor utsträckning är reklam och personlig försäljning direkta substitut.” En stor del av den kritik som ur ekonomisk synpunkt riktades mot reklamen kunde enligt Albinsson ”helt simpelt sägas bottna i okunnighet och missförstånd”. Dock låg det i reklamens natur att attrahera kritik. Albinsson citerade ett amerikanskt ordspråk enligt vilket advokater hänger sina misstag medan läkarna begraver och reklammakarna publicerar dem. Reklamens effekter berodde på att den påverkade efterfrågan på de varor för vilka det gjordes reklam men om dessa effekter vet man, förklarade Albinsson, mycket lite, dels därför att insatserna för att öka kunskaperna (forskningen) varit små, dels därför att problemen är svåra att utreda. Här kunde Albinsson åberopa en annan lustighet från Amerika som tillskrivits en affärsman: ”Jag vet att hälften av mina reklamutgifter är bortkastade pengar. Jag vet bara inte vilken hälft.” Inte desto mindre resonerade Albinsson om reklamens verkan på olika nivåer: varumärken, varor, varugrupper, total konsumtion och förklarade att han anslöt sig till Bentzels analysteknik. ”Vi jämför två tillstånd; det ena *med*, det andra *utan* reklam.”⁴⁹ När IUI:s verksamhetsberättelse för 1962 publicerades i början av 1963 redovisades den i *Stockholms-Tidningen* under rubriken ”Reklamen får vara partisk och ofullständig”.⁵⁰

Inför en internationell reklammakarkonferens i Stockholm våren 1963 slog *Aftonbladet* till med en stor artikel om att reklamen i Sverige kostade 1,1 miljard

48 Ibid., s. 384.

49 *Protokoll* (1962b, bilaga 2, s. 1–3).

50 *Stockholms-Tidningen* (1963a). Även när 1963 års verksamhetsberättelse publicerades riktade några tidskrifter uppmärksamhet mot den kommande reklamboken.

kronor per år och frågade sig om pengarna var bortkastade eller nödvändiga för att öka effektiviteten i näringslivet. Tidningen vände sig till Albinsson för att få svar. Han kommenterade tesen att reklam ger större serier och därmed billigare produkter så här: ”Det finns många undersökningar som bekräftar tesen. Tyvärr lider alla av den svagheten att de ur strikt vetenskaplig synpunkt inte är presenterade på ett särskilt tillfredsställande sätt.”⁵¹

Hösten 1963 blev Albinsson inblandad i en synnerligen livlig reklamdebatt när 600 personer på Stockholms försäljnings- och reklamförenings initiativ samlades i Folkets hus för att åhöra en diskussion om Åke Ortmarks debattbok *Sveket mot konsumenterna*. I panelen satt två direktörer – Göran Claesson och Gustaf Piehl – och Göran Albinsson. Direktör Piehl krävde en ursäkt å reklambranschens vägnar för Ortmarks påståenden att reklamen producerade ”icke efterfrågade lögnar eller halvsanningar” och kombinerade dumhet med fräckhet.⁵² Albinsson gick enligt tidningsreferaten hårt åt Ortmark. Han yttrade bland annat att han som gammal vän till Ortmark önskade att dennes bok hade förbigåtts med tystnad eftersom den var ytlig och naiv.⁵³

Tidningarnas utsända gick i sin tur hårt åt Albinsson. Willy Maria Lundberg i *Expressen*: ”Hans invektiv och hatutfall mot Ortmark gjorde reklamen den allra största otjänsten och man frågar sig häpen vilket slags språk som används på IU[I].”⁵⁴ *Svenska Dagbladet*: ”Albinsson försökte dra ner debatten på källarnivå genom att kalla sin motståndare ’Lortmark’”.⁵⁵ Enligt Albinsson var yttrandet om Ortmark ett mindre lyckat skämt som anspelade på en kampanj i Gävle om Lort-Pelle. Yttrandet togs så illa upp av Ortmark att de båda IUI-medarbetarnas tidigare goda relationer avbröts.⁵⁶

REKLAMENS EKONOMISKA ROLL

I boken om *Reklamens ekonomiska roll* (1964) hade Albinsson skrivit fyra kapitel: kapitel 1 om reklamens organisation och omfattning, kapitel 2 om reklamens effekter på efterfrågan, kapitel 5 om reklamen från köparens synpunkt och kapitel 7 om reklamen från samhällsekonomisk synpunkt. Tengelin hade skrivit kapitel 5 om reklamen från normsynpunkt och Wärneryd kapitel 3 och 4 om rekla-

⁵¹ Ahlqvist (1963, s. 8).

⁵² Rita (1963, s. 10), Roque (1963).

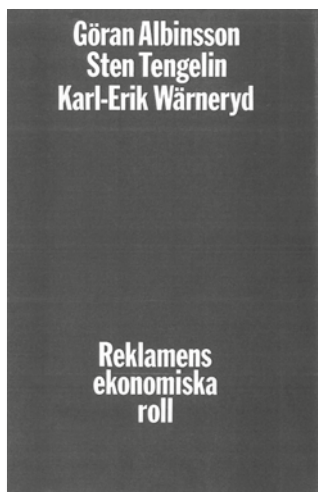
⁵³ *Reklamnyheterna* (1963). Albinsson och Ortmark hade åren 1955–58 varit arbetskamrater på IUI.

⁵⁴ Lundberg (1963, s. 9). Möjligen hade Lundberg ett horn i sidan till Albinsson sedan denne (1962a, s. 114) i förbigående konstaterat att ”när kvällstidningen (Willy Maria Lundberg) varnar för tio dåliga köksknivar, rekommenderar populärtidningen istället två bra knivar”.

⁵⁵ Roque (1963).

⁵⁶ Intervju med Göran Albinsson Bruhner, 22 november 2017.

men från säljarens synpunkt. Här nöjer vi oss med en kort sammanfattning av Albinssons kapitel.

IUI:s största försäljningsframgång genom tiderna.

Albinsson kunde konstatera att reklambranschen runt 1960 hade omkring 7 000 anställda och omsatte en miljard kronor, motsvarande 136 kronor per invånare. Annonsering i dags- och veckotidningar stod för knappa 40 procent av de totala reklamutläggerna. Hälften av all reklam riktad till konsumenter gällde varor och tjänster som utgjorde mindre än 10 procent av konsumtionen. Det fanns ytterst få empiriska undersökningar av reklamens effekter på efterfrågan. Dessutom fastställde många företag sin reklambudget som en andel av den årliga omsättningen, vilket medförde att statistiska analyser av årliga data automatiskt visade på ett fast och positivt samband mellan reklam och efterfrågan. Man kunde under sådana villkor inte veta i vilken utsträckning reklamen utgjorde en oberoende faktor. Reklamens syfte var till stor del att ändra människors preferenser och den ekonomiska teorin hade inga kriterier utifrån vilka det gick att bedöma om en sådan förändring var bra eller dålig.⁵⁷

När Albinsson i bokens slutkapitel diskuterade reklamen från samhällsekonomisk synpunkt konstaterade han att det i princip var möjligt att reklamutgifterna i det långa loppet kunde ha en produktivitetshöjande effekt. Men, återigen, det fanns inga empiriska undersökningar som tydde på att sådana produktivitetsoökningar kunde uppväga reklamkostnaderna. Och om det var så att reklam ledde till ökad företagskoncentration och stordriftsfördelar kunde man fråga sig om just reklam var den bästa metoden för att åstadkomma detta. Albinsson hänvisade också till uppfattningen att reklam kanske innebär resursslöseri på kort sikt men

⁵⁷ Albinsson m.fl. (1964c, kapitel 1, 2 och 5).

i det långa loppet är en drivkraft bakom den ekonomiska utvecklingen. Denna uppfattning tog stöd i Joseph Schumpeters teori om entreprenörernas och innovationernas betydelse. Reklamen var det medium genom vilket entreprenörerna kunde kommunicera med konsumenterna och övertyga dem om att efterfråga de nya produkterna. Kvar stod emellertid frågor om reklamens omfattning, inriktning och kostnader. En stor del av reklamen emanerade trots allt från företag som inte var innovatörer i schumpetersk mening.

MOTTAGANDET I MEDIERNA

De första reaktionerna på boken om reklamens ekonomiska roll kom mot slutet av juni 1964. I *Dagens Nyheter* bestods boken en kritisk notis: ”Författarna har läst mycken amerikansk litteratur och tänkt mycket, men någon verkligt djupgående undersökning av den svenska reklamen presterar de inte. Vilket inte hindrar att boken erbjuder åtskilligt av intresse.”⁵⁸ *Stockholms-Tidningen* gjorde reklam för boken genom att intervjua Albinsson, som passade på att peka på sambandet mellan populärpress och reklam: ”Reklamen måste arbeta med stereotypa figurer på samma sätt som veckotidningsnovellerna ... Det är ingen tillfällighet att reklamens hjältar och hjältninnor påminner mycket om novellerna. De har med vårt behov av identifikation och idealfigurer att göra.”⁵⁹

En notis i *Sydsvenskan* i mitten av juli berömde boken för dess utmärkta referat av Schumpeters teorier.⁶⁰ En tid senare publicerade samma tidning en större recension av docenten Hugo Hegeland. Han sammanfattade bokens huvudslutsats som att vi egentligen inget vet om reklamens verkningar. ”Fältet är sålunda fortfarande fritt för småtyckarna att kritisera reklamen utan att kunna vederläggas – tyvärr, vill man tillägga.” Hegeland tyckte samtidigt att framställningen var mycket klar och att boken kunde användas vid universitetsutbildning i ekonomi.⁶¹ I *Arbetet* behandlades boken i en ledare som föga överraskande inte ansåg att reklamen spelade någon positiv roll – ”den bidrar till att konservera människornas oförnuft och deras alltför ofta snedvridna uppfattningar om sig själva och omvärlden”.⁶² *Arbetets* formuleringar återgavs i en del andra socialdemokratiska tidningar.⁶³ Ytterligare ett par socialdemokratiska tidningar var inte bara kritiska mot reklamens roll utan också mot reklamboken – ”nykterheten och sakligheten

⁵⁸ EMN (1964).

⁵⁹ *Stockholms-Tidningen* (1964a).

⁶⁰ *Sydsvenska Dagbladet* (1964).

⁶¹ Hegeland (1964).

⁶² *Arbetet* (1964).

⁶³ *Oskarshamns-Nyheter* (1964), *Östra Småland* (1964), *Nya Norrland* (1964).

på gränsen till språklig torftighet är denna reklamboks mest iögonenfallande egenskap”.⁶⁴

TCO-Tidningen återgav en del fakta ur boken utan att ge några omdömen. En rad facktidsskrifter presenterade boken på liknande sätt. I några fall lät man superlativer komma till uttryck. *Svensk Handel* rekommenderade boken ”för träget studium till alla som sysslar med marknadsföring i en eller annan form”.⁶⁵ *Fri Köpenskap* utropade ett ”Äntligen”. ”Nu har den kommit. Referensverket, den sammanfattning av reklamens roll på solid vetenskaplig grund, som skall hyfsa debatten, sätta stopp för stora och små tyckares följetong om reklamfaran och reklamlöseriet, ge positionerna, men väcka läsarens lust att gå vidare.”⁶⁶ *Reklamnyheterna* ville i all blygsamhet inte sätta betyg på ett arbete av kvalificerade experter men fann det ”högst stimulerande att i dagens hetsigt reklamdebatterande Sverige få läsa ett sådant här sakligt och instruktivt expertverk om reklam där man inte finner ett enda tvärsäkert påstående, långt mindre ett aggressivt tonfall.”⁶⁷ *FLS-aktuellt* och *Kontoristen* framhöll att ämnet var så systematiskt behandlat att arbetet borde lämpa sig som lärobok vid universitet och högskolor.⁶⁸ I ett nyhetsbrev på engelska, *A Quarterly Report*, talades det om ”[t]his ambitious work, which rests on secure scientific foundations”.⁶⁹

Albinssons tidigare diskussionspartner Tore Sellberg var i *Ekonomisk Revy* kliven inför hans försök att sammanfatta reklamens betydelse ur samhällsekonomisk synpunkt:

Han väger mycket omsorgsfullt för och emot. Det blir en mycket sansad och välbalanserad framställning, men det räcker inte till något ställningstagande och knappast ens till en betygsättning. Det är naturligtvis i och för sig mycket förtjänstfullt med denna utpräglad kritiska inställning, detta att inte ta något för givet som inte kan beläggas med bevis, men det kan också bli för mycket av det goda. Det är på ett sätt en alltför tacksam position. Få saker är lättare än att fly in i agnosticism.⁷⁰

Sellberg menade ändå att ”boken blivit ett utmärkt dissektionsprotokoll över vad vi utifrån hittills gjorda undersökningar i starkt kritisk mening verkligen kan säga

64 *Karlskoga-Kuriren* (1964) och *Örebro-Kuriren* (1964).

65 *Svensk Handel* (1964, s. 42).

66 *Fri Köpenskap* (1964, s. 2).

67 *Reklamnyheterna* (1964, s. 7).

68 Olsson (1964), s. 32), *Kontoristen* (1965). Ytterligare facktidsskrifter som redogjorde för bokens innehåll var *Bokföraren Revisorn* (1964), *Den aktiva handelsresanden* (1964) och *Info* (1964).

69 *A Quarterly Report* (1964, s. 6).

70 Sellberg (1964, s. 400).

och absolut inte kan säga om reklamen och i detta avseende har boken stora förtjänster”.⁷¹ *Industriförbundets Tidskrift* glädde sig åt ”att man lyckats ge en så saklig och teoretiskt fullödlig framställning av problem, som tyvärr ofta diskuteras i en atmosfär av känsloladdning och ekonomiska intressekonflikter”, varför det var självklart att boken skulle ingå i den akademiska undervisningen i företagsekonomi.⁷² John Örtengren, som skrivit en avhandling om reklamutgifter i den amerikanska ekonomin, var mindre lyrisk. Han tyckte inte att bokens olika teman hängde ihop och var kritisk mot Albinssons kapitel:

Man har känslan av att dr. Albinsson för en terapeutisk diskussion med sig själv, vilken resulterar i en rad deduktiva resonemang av logisk uppbyggnad men ofta grundade på verklighetsfrämmande antaganden och därför helt ointressanta för den som vill ha en introduktion i ämnet ”Reklamens samhällsekonomiska roll”.⁷³

Anmälaren i *Industria* var inne på liknande tankar och ansåg att ”ordet ’teori’ eller något liknande borde ingå i titeln på denna i och för sig mycket läsvärda skrift”. ”Något entydigt besked om reklamens ekonomiska roll för säljare, köpare eller samhälle får man inte.”⁷⁴ Anmälaren i *Ekonomen* ansåg att boken var ”välskriven, välbalanserad och försiktig i sina påståenden” och väl lämpad som akademisk kurslitteratur.⁷⁵

Recensenten i *Resumé* hade fått ett helt annat intryck än Örtengren: ”Dispositionen är enhetlig för samtliga kapitel, och de olika författarnas bidrag är grundligt samredigerade.” Det handlade om ”en pionjärensats som kan väntas ge eko långt utanför Sveriges gränser”. Om Albinsson hette det att han ”rör sig emellanåt i en sfär som kan förefalla vanligt reklamfolk överjordisk”. ”Men hans slutsatser är ofta intressanta – och det är inget fel på hans förmåga att väcka debatt.”⁷⁶ *Finanstidningen* var också positiv. Det serverades ”inte så många säkra och auktoritativa sanningar som de [läsarna] kanske skulle önska, men just häri ligger till stor del verkets värde”.⁷⁷

Under hösten kom nya reaktioner på reklamboken. *Sociologisk Tidskrift* fann att Albinssons kapitel ”har många brister i stringens men innehåller i stor utsträck-

71 Ibid., s. 401.

72 Nyberg (1964, s. 448).

73 Örtengren (1964, s. 53).

74 Bowie (1964, s. 34).

75 LW (1964, s. 58).

76 Ringenson (1964, s. 12).

77 *Finanstidningen* (1965, s. 39).

ning intressanta data och tankegångar”.⁷⁸ *Arbetsgivaren* drog slutsatsen att varken ”pro- eller antireklamare” hade mycket ammunition att hämta i boken.⁷⁹ *Jordbrukarnas föreningsblad* tyckte att de delar av boken som skrivits av Albinsson var de mest intressanta.⁸⁰ Socialdemokratiska *Dala-Demokraten* intygade att författarna gått till verket med ”vetenskaparens strävan till objektivitet”.⁸¹ Till och med kommunisttidningen *Ny Dag* intygade att ”författarna har sökt att så objektivt som möjligt sammanfatta fakta om och synpunkter på reklamen som samhällsföreteelse” och resultatet hade blivit ”en utmärkt uppslagsbok om reklam”.⁸²

Profetian om att boken skulle ge eko långt utanför Sveriges gränser slog in. *Det Danske Marked* utdelade både ris och ros. Boken lade en grund för framtida forskning om reklam men var ”passiv” genom att inte peka ut vägar för denna forskning. Slutklämmen uttryckte i vart fall glädje över att forskningsaktiviteten i grannlandet ”har nådd et nivå, hvor frembringelsen av et så pass betydelig verk som ’Reklamens økonomiske rolle’ er mulig”.⁸³ Norska *Bedriftsøkonomen* menade att boken reste fler frågor än den besvarade men att frågorna utgjorde en bra utgångspunkt för debatten om reklam.⁸⁴ Reklamboken gav eko även i vårt östra grannland. I *Ekonomiska Samfundets Tidskrift* tyckte Henrik Calonius att den var ”en väl sammanställd översikt av reklamlitteraturen” men att Albinsson diskuterade reklamens samhällsekonomiska verkningar ”utan att komma någon vart egentligen”.⁸⁵

Reklamens ekonomiska roll blev ”den mest sålda IUI-skriften genom tiderna”, konstaterar Anders Johnson i sin IUI-historik från 2007.⁸⁶ ”Att boken fick status som den mest sålda IUI-skriften genom tiderna torde ha berott på att den blev långlivad kurslitteratur”, konstaterar Albinsson själv.⁸⁷

78 Trost (1964, s. 198). Boken anmäldes – eller snarare refererades – även i *Statistisk Tidskrift*; se Järperud (1964).

79 Paulsson (1964, s. 4).

80 Green (1964).

81 *Dala-Demokraten* (1964).

82 Ring (1964), *Ny Dag* (1964).

83 Ottesen (1964, s. 248).

84 A.J.P. (1965, s. 417). Även *Tidskrift för Industri* förde sent omsider ett resonemang om boken men utan att ge några särskilda synpunkter; se Svendsen (1966).

85 Calonius (1965, s. 171–172).

86 Johnson (2007, s. 47).

87 Albinsson Bruhner (2009, s. 210).

NY REKLAMBOK

Under 1965 kom trion Albinsson, Tengelin och Wärneryd ut med en uppföljare betitlad *Reklam och konsumentupplysning*. Upplägget i de båda böckerna var likartat men i den nya boken hamrade författarna fram en lång rad policyförslag. I förordet förklarade de sitt uppsåt:

Angreppssätt och analysmetoder är delvis likartade i de båda skrifterna. ... Vi har emellertid gått vidare från den objektiva analysen ... Det har känts mycket stimulerande att i nära anslutning till det förstnämnda vetenskapliga arbetet ha fått ett tillfälle att lägga fram åsikter och diskutera reformer på detta fält. [...] Eftersom vi är ute på reformstråt, koncentrerar vi oss på bristerna sedda från en viss bestämd utgångspunkt, konsumenternas, och på hur vi anser bristerna skall kunna avhjälpas eller minskas.⁸⁸

I rekommendationerna levererade författarna en häpnadsväckande mängd förslag, varav 44 stycken formulerade i att-satser. De rekommenderade bland annat reklamproducenterna att dra ner på reklam ”som mer tjänar att väcka uppmärksamhet än att ge information”, reklamens organisationer att ”undersöka reklamens anseende för trovärdighet hos olika befolkningsgrupper”, massmedia att satsa mer på att ”sprida den statliga konsumentupplysningens resultat” och recensera reklam, den statliga konsumentupplysningen att inrikta sig på att ”hjälpa hushåll med begränsade resurser”.⁸⁹ Enligt de mer konkreta förslagen borde Varudeklarationsnämnden (VDN) få större resurser, ett fristående beteendevetenskapligt forskningsinstitut inrättas, en konsumentombudsman tillsätts, Näringslivets opinionsnämnd agera snabbare och utdöma strängare påföljder, staten stödjade en förbättrad utbildning av reklamfolk och konsumentupplysare, konsumentupplysningen få egna program i radio och TV, samt – om det skulle bli aktuellt med reklam i TV – maximitider⁹⁰ fastställas för de enskilda reklaminslagen.

Boken recenserades i *Ekonomisk Revy* av Göran Claesson (direktören från reklamdebatten 1963), vd i Svenska Försäljnings- och Reklamförbundet. Han tyckte att man i boken kunde skönja en helhetssyn på reklamen ”även om författarna själva avstått från att skissera den, förmodligen sammanhängande med deras ambition att endast komma med väl dokumenterade uppgifter och grundligt garderade synpunkter”.⁹¹ Han tyckte att förslaget om inrättande av en konsu-

⁸⁸ Albinsson m.fl. (1965, s. 9).

⁸⁹ Ibid., s. 186–189.

⁹⁰ Det står faktiskt ”minimitider”, men det är uppenbart att författarna måste ha menat maximitider.

⁹¹ Claesson (1965, s. 378).

mentombudsman var intressant, men anmälaren i KF:s veckotidning *Vi* höll det för sannolikt att ”en dylik institution [skulle] bli tämligen verkningslös”.⁹²

En del av förslagen i den nya reklamboken kom att med tiden förverkligas. Huruvida Albinssons och hans medförfattares bok i enskilda fall hade med det att göra är svårt att bedöma. Men det verkar i vart fall som om deras förslag om en konsumentombudsman tog skruv. I april 1965 tillsattes den så kallade riktpri- utredningen. Den föreslog i sitt betänkande 1966 inrättandet av en statlig konsumentombudsman (KO) och hänvisade därvid till Albinssons, Tengelins och Wärneryds bok.⁹³ Senare samma år lade en annan utredning, i vilken Tengelin medverkade, fram förslag till lag om otillbörlig konkurrens. Utredningen förklarade ”att förbudstalan skall kunna föras av myndighet, som Kungl. Maj:t bestämmer” men sade sig inte kunna ta ställning till om detta var en uppgift för den föreslagna KO.⁹⁴ En utredning på Handelsdepartementet föreslog i en promemoria om otillbörlig marknadsföring 1969 inrättandet av ett marknadsråd och en KO och i Proposition 1970:57 lade handelsminister Gunnar Lange fram förslag till lag om otillbörlig marknadsföring i vilken inrättandet av dessa båda instanser fanns med. Lagar om otillbörlig marknadsföring och om marknadsråd utfärdades i juni 1970 och i oktober samma år utfärdades instruktion för KO.⁹⁵ Sven Heurgren blev landets första KO.

KONSUMTIONSPROGNOSER

År 1963 presenterade Göran Albinsson i ett par artiklar en prognos om hur konsumtionen på 1970-talet skulle te sig.⁹⁶ Han pekade på två demografiska tendenser. 1940-talets stora barnkullar skulle bilda familj och efterfråga lägenheter, möbler och husgeråd och pensionärshushållen skulle få större inflytande genom ”för-gubbnigen” och förbättrade pensionsvillkor; de äldre var konservativa i sina inköpsvanor vilket i viss mån skulle hämma förskjutningen mot ”lyx” och kvalitet. Albinsson förutspådde dessutom en utveckling mot ett slags ytlig jämlikhet genom att alla skulle få tillgång till samma typ av varor, dock av olika kvalitet. Så här hette det i livförsäkringsbolaget Framtidens tidskrift *Liv*:

92 Thedin (1965, s. 3). Boken anmäldes även i bl.a. *Kontorsvärlden*; se Th B (1965).

93 SOU 1966: 48, s. 122.

94 SOU 1966: 71, s. 297.

95 SOU 1968:58. Även i detta betänkande hänvisades (s. 92) till Albinsson m.fl. (1965). Det gällde emellertid inte frågan om en KO.

96 Albinsson (1963a, 1963b). Albinsson var också ute och föreläste om sina konsumtionsprognoser. Se t.ex. K-an (1963) och Beth (1963).

Såväl en högavlönad som en lågavlönad kommer då i stort sett och ytligt betraktat att hänge sig åt samma konsumtion. Den enda väsentliga skillnaden kan tänkas bli att den förstnämnde satsar på en genomgående högre kvalitet. Han har en flottare bil, hans fru har en dyrbarare päls. Hon gör sina inköp i det eleganta varuhuset, röker dyrare cigaretter och har fler stjärnor på sina buteljer. Den lågavlönade köper i stort sett samma varor, fast av lägre kvalitet och på billigare inköpställen. Vid en test med förbundna ögon skulle dock ingen kunna skilja varianterna. Den ena familjens TV-apparat kostar kanske dubbelt så mycket som den andras, men man ser samma program.⁹⁷

Artikeln i *Liv* fick ett stort medialt genomslag. Den sammanfattades i en byråartikel som publicerades i ett tjugotal såväl riks- som lokaltidningar från slutet av november till slutet av december 1963.⁹⁸

I mars 1965 anordnade SNS en konferens i Rättvik på temat ”Individen och arbetstiden”.⁹⁹ Senare under året publicerade SNS en bok med samma titel i vilken Albinsson deltog med en uppsats om ”Konsumenterna och fritiden”. Han förklarade resolut, med udden riktad mot en statlig fritidsutredning – ”ett skolexempel på en förfuskad utredningsuppgift” – att just arbetstiden inte hade mycket med konsumtion av fritidsprodukter att göra.¹⁰⁰ Albinsson hade redan innan SNS-boken kom ut i en krönika karakteriserat fritidsutredningen som slöseri med allmänna medel, amatörmässig och ”allmänt trams”.¹⁰¹ Utredningens ordförande, generaldirektören Börje Lundgren, tog lugnt på kritiken. ”Ännu så länge vet ju inte dr Albinsson vilka slutsatser utredningen har kommit till.”¹⁰² Både Albinsson och Lundgren figurerade hösten 1965 i tv-programmet ”Tid för annat” i en diskussion om fritid.¹⁰³

Albinsson betecknade i sitt bokkapitel uppfattningen ”att tillgången på tid bestämmer konsumtionens omfattning” som ett missförstånd: ”Det är inte den förkortade arbetstiden utan andra faktorer som orsakat de expanderande köpen av bilar, plastbåtar, sommarstugor, campingutrustning och mycket annat som brukar betraktas som typiska fritidsvaror.”¹⁰⁴ Däremot hade arbetstidens förläggning i tiden betydelse. Så hade till exempel längre semestrar medfört ökade reseutgifter. Vidare hade konsumtionen påverkat arbetstiden i hemmet genom arbets-

97 Albinsson (1963b, s. 299).

98 Första publiceringen ägde rum i *Göteborgs-Tidningen* (1963). Artikeln omnämndes också i en ledare i *Arbetet* (1963).

99 *SNS orientering* (1965).

100 Albinsson (1965a, s. 59).

101 Albinsson (1965d, s. 146).

102 *Stockholms-Tidningen* (1965). Vad Albinsson gick till storms mot var utredningens första delbetänkande, SOU 1964: 47.

103 Programmet aviserades i artiklar i bl a *Nordvästra Skånes Tidningar* (1965a) och *Motala Tidning* (1965).

104 Albinsson (1965a, s. 63).

besparande produkter så som elektriska hushållsapparater och genom t.ex. förskjutningar från råvaror till färdiglagat, från ved och koks till olja.

Att bestämma vad som var att anse som fritidsvaror var inte lätt. ”Ett par gummistövlar kan köpas för att användas under såväl lantarbete som friluftsliv.” Njutningsmedel ingick i statistiken över fritidsvaror, ”även om de som dricker renat brännvin anser det vara en nödvändighetsvara”.¹⁰⁵ Inte desto mindre presenterade Albinsson i en serie diagram hur konsumtionen av olika grupper av fritidsvaror (hobby, njutningsmedel, sommarstugor, resor, massmedia och publik rekreation) hade utvecklats åren 1950–62.¹⁰⁶ Resorna stod för de största utgifterna och den kraftigaste ökningen i absoluta tal. Utgifterna för sommarstugor var obetydliga men visade den snabbaste ökningstakten.

I slutet av uppsatsen återkom Albinsson till frågan om faktorerna bakom fritidskonsumtionen. Arbetstidens eller fritidens längd spelade som sagt ingen större roll. Utländska forskningsresultat pekade på inkomster, priser, utbildning och yrkesställning som de viktigaste faktorerna. I andra hand kom ålder, kön och bosättningsort.

Få människor har så lång arbetstid och så höga inkomster som de vilka spelar golf, seglar, äger skärgårdsbåtar och bor på högfjällshotell. Eller som man säger i USA: De som arbetar intensivt, leker intensivt. För arbetslösa och pensionärer är praktiskt taget all tid fritid, men bl.a. på grund av små ekonomiska resurser köper de litet och ställer ytterst moderata anspråk på investeringar i friluftsanläggningar.¹⁰⁷

Även för Sveriges del var faktorerna bakom fritidskonsumtionen enligt Albinssons bedömning i första hand utvecklingen av realinkomster och relativa priser. I andra hand kom ålder (bilar), utbildning (teater), bostadsort (dagstidningar) och distributionsförhållanden (vin och sprit).

Albinsson avslutade sin uppsats med några tröstens ord till de ”grånade samhällsreformatorer” som med bitterhet kunnat konstatera att ökande inkomster i förening med kortare arbetstid inte hade lett till ökande kulturkonsumtion:

Goda inkomster och gott om fritid är ett nödvändigt ehuru icke tillräckligt villkor för masskonsumtion av kvalificerad kultur. Dagens genomsnittskonsumēt är i historiskt perspektiv att betrakta som *nouveau riche*. Och nyrika har alltid intresserat sig mer för den materiella än den andliga välfärden. Erfarenheten pekar på att det tar flera generationer innan grupper som drabbats av plötsligt välstånd blir kräsna kulturkonsumēt. ¹⁰⁸

¹⁰⁵ Ibid., s. 67.

¹⁰⁶ Ett av Albinssons diagram reproducerades i ett referat av SNS-boken i *Byggnadsindustrin* (1965).

¹⁰⁷ Albinsson (1965a, s. 75).

¹⁰⁸ Ibid., s. 76–77.

KRÖNIKOR OCH DEBATTARTIKLAR

Göran Albinsson skrev åren 1964–65 krönikor under vinjetten ”På Tvären” i *Industriförbundets Tidskrift*. Dessa krönikor hade naturligt nog kopplingar till hans forskning och kretsade kring bland annat medier, reklam och konsumtion i största allmänhet. Många av de frågor han tog upp är förvånande aktuella även i vår tid, ett halvsekel senare: bostadsköer, kultureliter, liberal kluvenhet, ständig begreppsglidning, presstödet.

Albinssons första krönika handlade om filmbranschens reaktion på televisionen. I USA hade filmbolagen försökt göra sin produktion såväl komplementär, genom tv-filmer, som substituerande, genom ”mastodontfilmer utförda i avancerad teknik”. I Sverige hade filmbranschen reagerat annorlunda. Den komplementära strategin gick ut på att sälja äldre filmer för visning i tv. Substitutionen? ”De svenska filmbolagen har valt den billigare metoden att ge filmernas innehåll en sådan utformning som inte televisionen – familjebion i vardagsrummet – får ha. ... Censurmyndigheterna tvingades till reträtt med hjälp av en världsberömd regissör och ett ’brännande socialt ärende’.”¹⁰⁹ Albinsson syftar här på Ingmar Bergmans *Tjystnaden* och Vilgot Sjömans *491*.

I nästa krönika tog Albinsson upp den eviga frågan om ransonering kontra marknad med bostadsköerna i kikaren och förslog en övergångslösning: ”De som innehar hyresrätter eller står långt framme i bostadskön utgör ett nutida frälse, som utan motprestation fått favörer. Legalisering av handel med hyresrätter och platser i bostadskön skulle säkert leda till en mycket optimalare fördelning av lägenhetsbeståndet.”¹¹⁰ Albinssons recept vilade på marknaden:

I väntan på en avveckling bör överflödssamhällets kösystem göras flexiblare. Rensa ut beredskapsmoralen. Höj välfärden genom att tillåta marknadsprisbildning på köbrickor, hyresrätter och andra privilegier, vilket innebär att hyreshajar och liknande förvandlas till hedervärda mäklare.¹¹¹

I ytterligare en krönika från samma år gick Albinsson till rätta med en debattskrift om kultur författad av Lennart Holm, chef för Statens institut för byggnadsforskning och medlem av regeringens kulturråd. Olof Lagercrantz hade i *Dagens Nyheter* utnämnt Holm till en ”semantikens fältväbel”. Albinsson tyckte att Holm snarare gav intryck av att vara ”ett semantiskt kronvrak”. ”Semantik är betydelselära och Holms bok kännetecknas av en stor begreppsförvirring.”¹¹² Albinsson dekla-

¹⁰⁹ Albinsson (1964a, s. 202).

¹¹⁰ Albinsson (1964b, s. 304).

¹¹¹ Ibid., s. 305.

¹¹² Albinsson (1964d, s. 506).

rerade att han var särskilt ofördragsam mot kulturskribenter som uppvisade bildningsluckor och när Holm kom in på ekonomiska frågor fann Albinsson stora sådana. Albinssons kritik mot kulturelitens ambition att lägga kulturkonsumtionen till rätta kunde lika gärna ha formulerats i våra dagar:

Det enligt min åsikt allra betänkligaste med Holms argumentation är hans ringaktning för konsumenterna. Hela skriften bygger på att (kultur)politikerna bättre än konsumenterna själva vet vilken kulturkonsumtion som ger maximal välfärd. Han talar om den ”enögda selektion som reklam och marknadsföring innebär”, utan att låtsas om att marknadsföring (som förresten inkluderar reklam) i huvudsak går ut på att anpassa produkternas utformning och tillgänglighet till konsumenternas önskningsar.¹¹³

I andra krönikor från 1964 avfärdade Albinsson idén om ett konsumtionsmaximum – alltså ett mättnadstillstånd när man inte skulle ”ida köpa en ny bil när askkoppen var full i den gamla” – som ”en typisk rötmanadsskapelse”¹¹⁴ och pekade på att det ekonomiska framåtskridandet i första hand gynnat ”de tidigare overall- och manschettproletärerna”.¹¹⁵

I en krönika 1965 tog Albinsson upp temat kluvna liberaler.¹¹⁶ En annan krönika handlade om språkliga nybildningar inom politik och ekonomi. ”Nysvenskan vimlar”, skrev Albinsson, av ”uttryck som sedda var för sig verkar oskyldiga men tillsammans återspeglar en betänkelig tendens att reducera betydelsen av den enskildes ansvar, ambitioner och plikt känsla. Exempel utgör billån för bilstöld, abort för fosterfördrivning, påföljd för straff, intern för fånge, missanpassad för bråkig.”¹¹⁷ Albinsson noterade naturligtvis de honnørsord som ständigt används för att rättfärdiga egna ståndpunkter: rättvis, rimlig, demokratisk, framstegsbefrämjande, konstruktiv, progressiv. Grundskolan definierade han som en ”skola som avser att ge hela det svenska folket en gemensam referensram och därför inriktats på att endast lära ut grunderna”.¹¹⁸

113 Ibid., s. 507.

114 Albinsson (1964c, s. 350–351).

115 Albinsson (1964e, s. 654–655).

116 Albinsson (1965b).

117 Albinsson (1965c, s. 84).

118 Ibid., s. 85.

På tvären

Av Göran Albinsson

VÅRT BEHOV AV STÖD — OCH ANNONSER

Den annars så omvandlingssinnade Landsorganisationen, och i viss mån också det socialdemokratiska partiet, har genom årliga subventioner på tiotals miljoner kronor sökt hålla liv i en rad konkursmässiga företag inom tidningsbranschen.

Det kan här bara bli fråga om att antyda huvudlinjerna i ett principresonemang. Att utveckla alla detaljer, ta alla praktiska hänsyn och dra alla slutsatser är ogörligt.

En tidning vänder sig till två kundkretsar: läsare och annonsörer. För läsarna är en tidning en vara, som ger information, underhållning och mycket annat. För annonsörerna är en tidning ett medium genom vilket meddelanden kan sändas till presumtiva köpare.

Tidningsproduktionen präglas av de långa seriernas ekonomi. De fasta kostnaderna för ett givet nummer i form av löner och förslitning av realkapital kan betecknas som höga. De rörliga kostnaderna för att låta pressarna spotta fram ett ytterligare exemplar av numret är däremot påtagligt låga. Med växande upplaga sjunker de genomsnittliga kostnaderna kraftigt.

En stor upplaga och en välbärgad läsekrets är

Presstöds ifrågasatt av Göran Albinsson 1965. *Källa:* Albinsson (1965e, s. 288).

Ytterligare en krönika handlade om tidningsekonomi. Upptakten var som sig bör provokativ. Albinsson noterade att LO och SAP

har genom årliga subventioner på tiotals miljoner kronor sökt hålla liv i en rad konkursmässiga företag inom tidningsbranschen. Den bördan anses nu vara så tung, att man vill ha hjälp ur statskassan. En tjänstvillig utredning har påpassligt lanserat ett förslag om statsunderstödd partipress.¹¹⁹

Albinssons ambition var nu att ”återge en argumentation, som är så konsekvent liberal att inte ens Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning torde acceptera den”.¹²⁰ Han konstaterade att tidningsproduktion präglas av ”de långa seriernas ekonomi”, av stora fasta och små rörliga kostnader. En stor upplaga och en välbärgad läsekrets var också avgörande konkurrensmedel på annonsmarknaden. Tidningar med små upplagor och läsare med låga inkomster – som de socialdemokratiska – hade svårt att tillgodogöra sig de långa seriernas ekonomi och att-rahera annonsörer. En del ansåg att reklam var ett värdefullt sätt att ge konsumenterna billiga tidningar. Albinsson inlade protest:

Utifrån liberala principer kan en rad invändningar resas mot en sådan ståndpunkt. För det första är det uppenbart, att det oskiljaktiga utbudet av text och annonser minskar konsumenternas valmöjligheter. ... Tänk om den som ville ha ett par

¹¹⁹ Albinsson (1965e, s. 288).

¹²⁰ Ibid.

byxor även måste köpa en blazer, och vice versa! För det andra innebär ju reklamens ”stöd” av pressen, att textdelen åsätts ett lägre pris och följaktligen säljs i större mängd än om den utbjöds separat på en jämviktsmarknad. Det föreligger med andra ord en form av överproduktion av tidningar.¹²¹

Albinsson ställde därför frågan om man inte borde skapa annonsfria tidningar i kombination med ”dagliga reklambulletiner”. Många politiker skulle säkert vilja stödja den annonsfria dagspressen. ”Den frågan kunde då lösas utan den slöja som annonsverksamheten för närvarande drar över sammanhangen.”¹²² Att man därmed skulle vara tillbaka i en situation med överproduktion tycktes inte lägga hinder i vägen för Albinsson.

En krönika som ekar in i vår egen tid handlade om grundskolan. Albinsson karakteriserade principen om sammanhållna klasser och enhetlig utbildning grundskolan igenom som ”livsfarlig medicin” som skulle drabba såväl praktiskt som teoretiskt begåvade barn. Teoretiskt lågt begåvade elever sattes i stryckklass och praktiska yrken nedvärderades. Och för de begåvade var situationen om möjligt än värre: ”Principen med odifferentierade klasser leder till att högt begåvade elever är ut och in får leva i en dödande tristess, som följd av att undervisningen ligger långt under deras intellektuella potential.” Vad Sverige bevittnade var inte meritokratins utan mediokratins genombrott. ”Mediokratins är medelmåttornas, de mediokras, förlovade samhälle.”¹²³

Albinsson flyhäntra framfart avsatte även några andra artikelavtryck.¹²⁴ I en artikel efterlyste han en mera långsiktig planering av småhusmarknaden. Han ansåg att ”både stat och kommuner visat en påtaglig kallsinnighet gentemot önskemålen om mer småhusbyggande” och misstänkte ”att själva det faktum att de kommunala och kooperativa bostadsföretagen specialiserat sig på byggandet av flerfamiljshus är en institutionell tröghetsfaktor”.¹²⁵ En annan artikel behandlade den kuriösa frågan om det ur lånesynpunkt var mest fördelaktigt för en hyresvärd att få en ombyggnad klassificerad som nybyggnad eller en nybyggnad klassad som ombyggnad.¹²⁶

¹²¹ Ibid., s. 289.

¹²² Ibid.

¹²³ Albinsson (1965f, s. 414–415)

¹²⁴ Albinsson figurerade även någon gång i dagstidningarna. Han skrev exempelvis som nyanställd vid IUI en artikel om bruttoprisförbudets verkningar: Albinsson (1955).

¹²⁵ Albinsson (1961c, s. 48).

¹²⁶ Albinsson (1961d).

ÖVRIGT

Den flitige Albinsson publicerade även några skrifter på teman som vi inte har någon anledning att speciellt ventilerat i IUI-sammanhang. Han författade bland annat större delen av en skrift om EFTA – inledning samt kapitel om Norge, Portugal och Storbritannien¹²⁷ – och en artikel om Japan.¹²⁸ En annan skrift av översiktskaraktär behandlade företagsvinsterrollen i samhällsekonomin.¹²⁹ Albinsson var också en av tre redaktörer bakom en skrift utgiven av den så kallade Junikommittén med 15 inlägg av olika författare, bland andra celebriteter som Ture Nerman, Herbert Tingsten (vars inlägg författats av Albinsson) och Eyvind Johnson, riktade mot den sovjetiska diktaturen i samband med Nikita Chrusjtjovs statsbesök i Sverige 1964.¹³⁰ Junikommitténs aktiviteter fick Chrusjtjov att gå i taket och vid en lunch i Göteborg fråga statsminister Tage Erlander om Sverige ville starta krig mot Sovjetunionen, varvid Erlander lär ha svarat att han bara var en byråkrat som inte förväntades tänka!¹³¹ Albinsson hade, som det brukar heta, många strängar på sin lyra men någon Krussekramare var han inte.

127 Albinsson och Ahrsjö (1960). Medförfattaren Göran Ahrsjö skrev kapitlen om Danmark, Schweiz och Österrike. Sverige behandlades inte. Skriften publicerades inte av IUI utan av Svenska Telegrambyrån.

128 Albinsson (1956a).

129 Albinsson (1956b). Skriften publicerades inte av IUI utan av SNS.

130 Albinsson m.fl. (1964b).

131 Junikommitténs aktiviteter ligger vid sidan om IUI:s verksamhet men den intresserade kan ta del av den dråpliga historien om Chrusjtjov och Erlander i Albinsson (2017).

SAMHÄLLSPLANERING OCH INPUT-OUTPUTANALYS

LOKALISERINGSPOLITIK

Ingvar Svennilson hade vid mitten av 1940-talet gjort en framstöt i frågan om näringslivets lokalisering. Han hade hänvisat till engelska diskussioner om de externa effekter som uppstår när ett företag inom ett industridistrikt kan dra fördelar av gemensamma transport- och energisystem och av skolad och erfaren arbetskraft. Näringslivets lokalisering var därmed en regional fråga och det behövdes regionplaner. Sådana planer borde ange ”en ram för bebyggelse och näringsliv” och ”förhindra en utveckling i vissa icke önskvärda riktningar”. Planerna borde ange var ny industri fick anläggas men kunde inte fastställa ”vilka tillverkningar som skola tagas upp, när detta skall ske och än mindre var varje enskilt företag skall ligga”; de skulle därmed ”lämna ett betydande utrymme för en rad utvecklingsalternativ” och de måste ständigt förnyas och revideras. Planeringen måste göras av ”en över kommunerna stående myndighet med tillräckligt vidsträckt befogenheter i gemensamma planlägningsfrågor” och den naturliga enheten var länet. Svennilson föreställde sig att det skulle ”vattnas i munnen” på den företagare som ställdes inför de godbitar som en regionplan kunde erbjuda och att företagaren, när han fick nys om var det fanns överskott på arbetskraft, skulle ”kasta sig över ett av de byten, som anvisas honom”.¹

Ett drygt årtionde efter Svennilsons debattinlägg formulerade Jan Wallander sina ståndpunkter i en artikel om ”Samhällsplanering och industrilokalisering”. Han behandlade ekonomiska och sociala synpunkter. I fråga om de förra tog han liksom Svennilson sin utgångspunkt i externa effekter men inte i de fördelar ett företag kan dra av att etablera sig i en viss miljö utan i de kostnader en företags-etablering kan medföra för samhället, alltså argumentet ”att vissa av de kostnader som man har att räkna med i en samhällsekonomisk kalkyl inte kommer med i de kalkyler som företagen gör upp när de tar ställning till lokaliseringsfrågan”, t.ex. kostnader för gator, belysning, vatten och avlopp, telenät eller negativa externa effekter i form av förorening av luft eller vatten. ”Överväganden av detta slag

¹ Nationalekonomiska Föreningen (1945, s. 79, 82, 87).

utgör grundvalen för tanken på att samhället av ekonomiska skäl målmedvetet bör påverka industriens lokalisering så att därigenom de totala kostnaderna blir så låga som möjligt.”² Konsekvensen av den tanken var att

om man skall bedriva en genomtänkt samhällelig planering i fråga om industriens lokalisering [så måste man] göra kalkyler över de totala kostnader som olika lokaliseringalternativ medför så att man på så sätt får en föreställning om vilket alternativ som är mest ekonomiskt. Man finge i så fall tänka sig att dessa kalkyler utfördes av ett centralt samhälleligt planeringsorgan.³

Wallander var inte övertygad. Även om detta organ ”genom en blandning av fördomsfrihet och övermänsklig skicklighet” lyckades göra sådana kalkyler så var problemet inte löst. Man måste nämligen ta även morgondagens kostnader med i beräkningen och för att satsa rätt på en framtida utveckling krävdes ”djärighet och visionär fantasi”.⁴

Det är naturligt om man ... ställer sig skeptisk till möjligheterna att via centrala samhällsekonomiska kalkyler komma till goda resultat. Man kan också med viss rätt hävda att ett sådant kalkylerande lätt kan leda till en konservering av samhällets struktur. Det är ju helt naturligt om man vid uppgörande av dessa kalkyler kommer att ha en tendens att i första hand utgå från de nuvarande förhållandena i fråga om kostnader, konsumtionsvanor etc.⁵

Alternativet till centralplanering var att överlåta kalkylen till företagen. De var bäst lämpade att bedöma produktionskostnaderna och dessa kostnader var som regel utslagsgivande även ur samhällsekonomiskt perspektiv. Tanken att företagen i sina kalkyler inte räknade med samhälleliga kostnader var inte heller korrekt. Kostnaderna kom inte med direkt, men väl indirekt via behoven hos företagets arbetskraft, behov av vägar, skolor, mat, rekreation osv., alltså produktionskostnaderna för arbetskraften. I dessa produktionskostnader ingick även kommunal-skatteerna.

Detta betyder alltså att om en viss förläggning innebär höga kostnader för samhället och konsumenterna, så kommer det förmodligen att resultera i att företagen blir tvungna att betala höga löner för att få folk. På denna väg kan alltså dessa kostnader mer eller mindre fullständigt komma in i deras kalkyler. [...] Farhågorna för

² Wallander (1956g, s. 4).

³ Ibid., s. 5.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

en stark motsättning mellan samhällets och företagens ekonomiska intressen verkar knappast riktigt väl grundade. Å andra sidan förefaller ur ekonomisk synvinkel ett system där man lämnar stort spelrum åt företagarnas egna avgöranden att erbjuda väsentliga fördelar. Det viktigaste torde här vara att man på den vägen av allt att döma får en större rörlighet i näringslivet än som annars skulle bli fallet och därmed en smidigare anpassning till de ständigt ändrade förutsättningarna för det ekonomiska livet.⁶

Wallander tog därefter upp de sociala synpunkterna. Det kunde vara sådant som att människor tvingades sälja hus och hem och till känslomässiga uppbrott när ett industriföretag lades ner eller flyttade. ”Det grundläggande problemet i dessa fall är om man ska sträva efter att flytta arbetskraften till industrien eller industrien till arbetskraften.” I det svenska fallet var problemet emellertid av speciell natur: ”Den fråga som hos oss står i förgrunden är i stället ’flykten från landsbygden’. Här är alltså problemet inte att det varit svårt att få folk att lämna vissa områden, utan att det visat sig alltför lätt.”⁷ Även i fråga om sociala synpunkter på industri-lokalisering förändrades bedömningarna över tid och risken fanns att man band sig vid oekonomiska produktionsformer för lång tid framöver. Oekonomiska lösningar minskade i sin tur möjligheterna att i framtiden tillgodose sociala önskemål.

Wallanders slutsats blev att samhället snarast borde minska sina ingripanden i näringslivet i de fall huvudvikten lades vid ekonomiska synpunkter. Däremot kunde man inte vänta sig att företagen i någon större utsträckning skulle anlägga sociala (eller försvarspolitiska) synpunkter på sin lokalisering. I de fall sådana synpunkter ansågs väga tungt kunde det finnas skäl för lokaliseringspolitiska åtgärder.

På botten av diskussionen om industriens lokalisering ligger väl på många håll en känsla av att den ekonomiska omvandlingen går snabbt, och att det gäller för samhället att kanalisera aktiviteten på ett sådant sätt att ur samhällssynpunkt väsentliga krav blir tillgodosedda. Det förefaller mig emellertid som om man skulle ha kanske lika goda skäl att ställa problemet på ett omvänt sätt. Det gäller kanske inte att tämja omvandlingens vilda fors. Problemet är måhända i stället att struktur-omvandlingen egentligen går ganska långsamt och att det därför snarare finns anledning att stimulera takten.⁸

6 Ibid., s. 6–7.

7 Ibid., s. 7.

8 Ibid., s. 9.

Vi kan alltså konstatera stora perspektiv- och åsiktsskillnader mellan Ingvar Svennilson och Jan Wallander. Svennilson resonerade om att styra företag till miljöer där de kan tillgodogöra sig positiva externa effekter, Wallander om eventuella negativa externa effekter därför att företagsekonomiska kalkyler inte inkluderar samhällsekonomiska kostnader. Svennilson pläderade för regionala lokaliseringsplaner, Wallander var allmänt skeptisk till lokaliseringsplaner eftersom han menade att de samhällsekonomiska kostnaderna trots allt smyger sig in i de företagsekonomiska kalkylerna och eftersom sådana planer riskerar att minska dynamiken i näringslivet.

INDUSTRINS LOKALISERING

Mot bakgrund av lokaliseringsdebatten publicerade IUI 1964 en studie av Gunnar Törnqvist, *Lokaliseringsförändringar inom svensk industri 1952–1960*. Törnqvist hade året dessförinnan disputerat vid Stockholms universitet på en avhandling om industrilokalisering vilken också publicerades som bilaga till ett betänkande av Kommittén för näringslivets lokalisering.⁹ Han hade efter disputationen blivit kontaktad av Lars Kritz och Ragnar Bentzel och erbjudits möjlighet att kombinera forskning vid IUI med undervisning vid universitetet inom ramen för en docentur i geografi.¹⁰ I avhandlingen hade Törnqvist inte gjort någon branschindelning av industrin, men det gjorde han i IUI-studien.

Gunnar Törnqvist, lokaliseringsspecialist.
Källa: IFN:s bildarkiv.

⁹ Törnqvist (1963a), (1963b). Törnqvist publicerade dessutom en artikel om transportkostnadernas betydelse för industrins lokalisering (1964a).

¹⁰ Törnqvist (2009).

Törnqvists arbete omfattade 11 branscher och 152 så kallade B-regioner. Undersökningsperiodens start- och slutår hade valts därför att kommunindelingsreformen 1952 hade försvårat regionala jämförelser med tidigare år och eftersom 1960 var det senaste år för vilket industristatistikens primärmaterial fanns tillgängligt. De mått på industrins omfattning som användes var antalet industrianställda (arbetare och tjänstemän) och förädlingsvärdet som mått på produktionsvolymen. Det senare måttet kunde emellertid inte användas på mer detaljerad nivå eftersom vissa större företag med flera olika arbetsställen redovisade uppgifter gemensamma för hela företaget.¹¹

Törnqvist visade bland annat att Norrland 1960 hade samma andel av de industrianställda som landsdelen haft 1952. Sysselsättningen hade emellertid ökat inom gruv-, metall- och verkstadsindustrierna men stagnerat inom skogsindustrierna. I storstäderna hade utvecklingen varit paradoxal. ”*Samtidigt som storstadsregionernas andel av de industrianställda i landet minskade, ökade deras andel av landets befolkning.*”¹² I Stockholmsregionen hade utvecklingen inom den dominerande metall- och verkstadsindustrin varit särskilt svag, i Göteborgs- och Malmöregionerna svarade textil- och sömnadsindustrin för tillbakagången. Även i andra delar av södra och mellersta Sverige hade tillväxten mattats av i regioner med betydande industricentra och i stället varit stor i ett antal mindre starkt urbaniserade och industrialiserade områden, vilket medfört en jämnare regional fördelning av de industrissysselsatta. Man kunde också se en förskjutning av de industrianställda mot sydväst. De största omfördelningsvinsterna tillföll ett trettiotal regioner sydväst om en linje Karlstad–Oskarshamn och det handlade då inte om västkusten eller Öresundsområdet utan om de inre delarna av södra och västra Götaland.

Törnqvist hade börjat sitt arbete med ”hypotesen att det förelegat ett starkt positivt samband mellan industriutveckling och befolkningsutveckling i olika regioner under den studerade perioden” men kunde konstatera att den ”faktiska utvecklingen stämmer inte med den preliminärt uppställda hypotesen”.¹³ Törnqvist sammanfattade sin studie som följer:

De undersökningar, som gjorts, visar, att det i de flesta regioner förelåg ett negativt samband mellan industri- och befolkningsutveckling under den aktuella perioden. Sysselsättningsutvecklingen inom industrin och befolkningsutvecklingen divergerade mycket starkt särskilt i Götaland och Svealand. Den svaga sysselsättningsutvecklingen inom industrin i de tre storstadsregionerna framstår

¹¹ Törnqvist (1964b).

¹² Ibid., s. 103–104.

¹³ Ibid., s 108.

som särskilt anmärkningsvärd, sedd mot bakgrund av den betydande befolkningsutvecklingen i dessa områden ... *Det torde på goda grunder kunna fastslås, att den aktuella befolkningstillväxten i storstadsregionerna huvudsakligen var en följd av expansion och ökat antal arbetstillfällen inom andra stadsnäringar än industri, t.ex. byggnads- och anläggningsverksamhet, handel, service och offentlig administration.*¹⁴

Törnqvist antog att det hade rått brist på arbetskraft i storstadsregionerna och andra betydande industriområden. Visserligen hade befolkningen ökat men på grund av arbetskraftens trögrörlighet och konkurrens om arbetskraften från andra stadsnäringar hade industrier flyttat ut från storstäderna samtidigt som nyetableringarna varit få.

Den svenska industrins omlokalisering.

Törnqvists bok sammanfattades i mitten av december 1964 av TT och telegrammet publicerades i omkring tjugofem dagstidningar.¹⁵ Innehållet refererades också i något större artiklar i *Stockholms-Tidningen* och *Arbetet*.¹⁶ I slutet av månaden inflöt en ny omgång artiklar, förmodligen härrörande från Högerpressens Nyhetsbyrå, i ett halvdussin tidningar.¹⁷ Även någon ledarkommentar förekom.¹⁸ I slutet av januari 1965 slog budskapet om den norrländska industrins expansion igenom med full kraft i norrlandstidningarna. En ledare i *Norrbottnens-Kuriren* trumpetade ut ett triumfatoriskt budskap:

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Exempelvis *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1964).

¹⁶ *Stockholms-Tidningen* (1964c), *Arbetet* (1964).

¹⁷ Exempelvis i *Helsingborgs Dagblad* (1964).

¹⁸ *Västernorrlands Allehanda* (1964).

Nu har Norrbotten fått något rejält att propagera med, och det kan behövas, för de dystra rapporterna om arbetslösheten kommer minst en gång i månaden och hjälper till att söderut ge en skev bild. [...] Vad ska storstadsfantasterna säga om detta? [...] Vad säger stockholmstidningarna nu? [...] Norrbotten är framtidslandet – och framtiden är här redan!¹⁹

Boken uppmärksammades även i en rad tidningar och tidskrifter representerande politik, arbetsmarknad och industribranscher. I *Arbetsgivaren* hette det att lokaliseringförändringarna beskrevs ”på ett enkelt, föredömligt instruktivt sätt”. ”I lokaliseringdebatten har smugit sig in så mycken taktisk partipolitik att det aldrig kan gå för mycket pedagogik i ämnet.”²⁰ *Industrieförbundets Tidskrift* framhöll att arbetet ”har stora förtjänster och fyller en väsentlig lucka i vår kunskap om senare förändringar och tendenser i industrins spridningsbild”.²¹ Den danska motsvarigheten till denna tidskrift fann det ”intressant at se, hvorledes den svenske industris placeringsmønster har fulgt nogenlunde tilsvarende baner som den danske industri”.²²

Under sin tid vid IUI skrev Törnqvist även en bok om tv-ägandets utveckling i Sverige²³ varpå han lämnade institutet för en professur i ekonomisk geografi vid Lunds universitet. Tv-boken tillkom som ett resultat av Törnqvists intresse för ekonomisk-geografiska spridningsförlopp och Ragnar Bentzels intresse för den privata konsumtionens utveckling.

I efterhand såg Törnqvist sin tid vid IUI i ett förklarad ljus:

Visserligen var jag en främmande fågel i miljön. Lars Kritz var vid sidan av mig den ende forskaren med forskarutbildning i geografi. Men jag kände mig hela tiden accepterad och lärde mig snabbt umgås med företrädare för andra discipliner, en form av gemenskap som jag tidigare inte upplevt i den universitetsmiljö jag kom ifrån.²⁴

Törnqvist radar upp en rad goda egenskaper hos IUI som forskningsmiljö: Forskare med gedigen inomvetenskaplig kompetens. Stor rörlighet in och ut från organisationen. En förträfflig seminarieledare och inspiratör (Ragnar Bentzel). Livlig kommunikation via seminarier och lunchmöten. En liten, egalitär och

19 *Norrbottens-Kuriren* (1965). Boken uppmärksammades även i bl.a. *Norra Västerbotten* (1965)

20 Högberg (1965).

21 Dahllöf (1965, s. 24). Boken uppmärksammades även i *Modern Textil* (1965), *Aktuell Ekonomi* (1965a), *Svensk Politik* (1965), *TCO-Tidningen* (L.B. 1965) och av Leff (1965).

22 S.G. (1965, s. 66).

23 Törnqvist (1967).

24 Törnqvist (2009, s. 291).

platt organisation där forskarnas inflytande ”inte berodde på formella positioner utan på idérikedom, kunskaper och förmåga att inspirera”.²⁵

Ytterligare en lokaliseringstudie från IUI publicerades i *Ekonomisk Tidskrift* 1964. Den var författad av Albert Danielsson, som varit anställd vid IUI 1954–56 och då arbetat med frågor rörande industrilokalisering. Han beskriver i en tillbakablick sin ursprungliga plan på en empirisk lokaliseringstudie som ett stick-spår som han då, på 1950-talet, inte kunde fullfölja men som han tog upp igen efter sin disputation 1963.²⁶ Nu handlade det om en teoretisk studie i vilken Danielsson utgick från det enskilda företaget. Han gick igenom olika lokaliseringsfaktorer i litteraturen, utformade en kalkyl som möjlig bas för företagets beslut och gav förslag på hur den teoretiska kalkylen skulle kunna kompletteras med empiriska undersökningar.²⁷

INPUT-OUTPUTANALYS

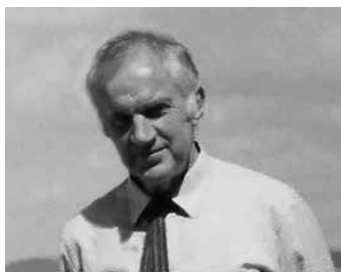
IUI:s engagemang i input-outputanalys nämns första gången i ett styrelseprotokoll från april 1956. Jan Wallander meddelade då att det var aktuellt att starta ett omfattande arbete om sådan analys. Initiativet kom från Konjunkturinstitutet, som hade vänt sig till IUI och Jordbrukets Utredningsinstitut för att höra om de var intresserade. Finansieringen skulle i huvudsak ske med amerikanska fondmedel. Jan Wallander menade att man borde ställa sig positiv därför att ett sådant arbete var av intresse för industrins långsiktiga planering. En förutsättning var emellertid att man lyckades finna en ekonom som kunde följa arbetet i detalj och analysera resultaten från synpunkter av intresse för industrin. En sådan ekonom hade lokaliserats: fil. lic. Bengt Höglund i Lund, som fått stipendium från Sverige-Amerikastiftelsen för att åka till USA. Höglunds licentiatavhandling hette ”Majoritetscykler i det svenska konjunkturförloppet under mellankrigsperioden”, ett typiskt ämne för den som studerade under Johan Åkerman i Lund. Wallander föreslog att man skulle träffa överenskommelse med Höglund så att denne efter hemkomsten från USA kunde anställas vid IUI. Man skulle också ge Höglund ett resebidrag på tusen dollar så att han under USA-vistelsen kunde studera problem som i sammanhanget var särskilt intressanta för industrin. Styrelsen gick på Wallanders linje.²⁸

²⁵ Ibid., s. 297.

²⁶ Danielsson (2009).

²⁷ Danielsson (1964).

²⁸ *Protokoll* (1956a).

Bengt Höglund.

Källa: Kumaraswami Velupillais arkiv.

EN BREVROMAN

Höglund och Wallander brevväxlade under våren 1956 och den 15 maj var de överens om att Höglund skulle börja på IUI på våren eller försommaren 1957, när han kom tillbaka från USA. Wallander utvecklade vad IUI hade tänkt sig:

För Din vistelse i USA erhåller Du av IUI ett resebidrag på 1000 \$. Avsikten härmed är att ge Dig ökade möjligheter att studera de problem som vi är speciellt intresserade av.

Tanken är att Du vid hemkomsten skall kopplas in på det input-outputarbete för Sveriges del som för närvarande planeras eller – för den händelse något sådant arbete inte skulle komma till stånd – syssla med studie rörande industriens struktur. Det grundläggande arbetet i detta sammanhang föreställde vi oss skall ta en tid av två à tre år.

Vad gäller Dina studier i Amerika är vi givetvis i första hand intresserade av att Du ordentligt sätter Dig in i input-outputarbetets teori och praktik med särskild hänsyn till behandlingen av industrien. Därutöver är vi emellertid angelägna om att Du skall försöka bilda dig en uppfattning om i vilken utsträckning enskilda industriföretag i Förenta Staterna har utnyttjat arbetets resultat. I den mån de inte gjort det är det intressant att få veta varför. För dem som utnyttjat arbetet är vi intresserade av att få veta på vilket sätt och med vad syfte detta har skett och vilka problem de därvid har mött. Vi är också angelägna om att Du under Din vistelse i Amerika försöker bilda Dig en allmän uppfattning om de tendenser som gjort sig gällande under senare tid när det gäller den amerikanska industriens strukturförändring samt tar del av de undersökningsmetoder som man i detta sammanhang kan ha använt och vilka kan vara av intresse för Sverige.²⁹

I slutet av november var Bengt Höglund på plats i Princeton och bekräftade: ”Denna terminen ägnar jag åt studier ... [av] input-output och angränsande problem vid Princeton University.”³⁰

²⁹ Brev från Jan Wallander till Bengt Höglund 18 maj 1956.

³⁰ Brev från Bengt Höglund till Jan Wallander, 27 oktober 1956.

I januari 1957 kunde Wallander meddela honom att av allt att döma skulle Ford Foundation finansiera studien. Det återstod bara att klara av lite formalia. Och så hade Wallander en annan nyhet att förtälja, en nyhet som med all sannolikhet skulle inbegripa Bengt Höglund:

Vidare så har vi här inom institutet börjat planera en strukturundersökning av verkstadsindustrin, eftersom man inom denna industri är mycket intresserad av att vi skall sätta i gång med ett sådant arbete. Jag har därvid helt naturligt tänkt mig att detta studium skulle kunna kopplas ihop med Ditt arbete på input-outputsidan dels så att man utnyttjade det i sammanhanget framkomna materialet för denna undersökning och dels så att Du eventuellt gjorde en specialundersökning av just verkstadsindustrin.

Det vore intressant att få höra litet hur Du helt allmänt ser på dessa problem. Helt allmänt kan följande sägas beträffande målsättningen för den nu aktuella undersökningen. För det första gäller det en kartläggning av branschens struktur på konventionellt sätt och för det andra ett närmare studium av vissa speciella problem.

Det är givetvis också synnerligen angeläget att Du under Din vistelse i Amerika försöker plocka reda på och köper in de amerikanska undersökningar som kan finnas rörande just verkstadsindustrins speciella struktur och problem.³¹

En påtagligt nöjd Bengt Höglund besvarade Wallanders brev och meddelade att han hade bokat båtlägenhet den 22 maj, att han räknade med att vara framme i Köpenhamn någon av de sista dagarna i maj och att han förslagsvis skulle kunna börja på IUI 1 juli. Han meddelade också intresse för verkstadsundersökningen, utan att binda upp sig:

Rörande den antydda undersökningen om verkstadsindustrin vill jag nu endast säga att jag i princip är intresserad. Min uppfattning var – och det är väl Din mening också – att den första tiden helt skulle ägnas åt input-outputstudien. Detta bör emellertid inte hindra att vi så att säga har verkstadsindustrin speciellt i tankarna, så att vi är redo att fortsätta med den när input-output studien är klar. Såvitt jag förstår måste väl input-outputarbetet organiseras så att de olika medarbetarna blir sysselsatta med var sin sektor av samhället. Det är då naturligt om vi väljer de sektorer vi är speciellt intresserade av och då om möjligt skaffar sådana speciella upplysningar om verkstadsindustrin att vi kan föra undersökningen lite längre just på det området. Jag skall försöka spåra upp aktuell litteratur här.³²

³¹ Brev från Jan Wallander till Bengt Höglund, 17 januari 1957.

³² Brev från Bengt Höglund till Jan Wallander, 10 februari 1957.

Riktigt klart med Höglunds anställning var det dock inte. Han hade också ett erbjudande från International Labour Office (ILO) i Genève och hade kommit överens med Jan Wallander att han ville hålla den möjligheten öppen. Den 27 februari skrev han återigen till Wallander.

Broder,

Sedan mitt brev av den 10 februari har saker inträffat som vållar mig problem och som jag vill lägga fram för Dig.

I vår överenskommelse i maj förra året nämnde vi att jag skulle ha händerna fria att acceptera ett erbjudande om arbete i Genève [sic], förutsatt att frågan togs upp ”inom en nära framtid”. Jag hörde för en lång tid inget från ILO och hade så när glömt bort det hela. För någon vecka sedan fick jag en inbjudan till ILO:s avdelningskontor i Washington. Där meddelade man att jag tillsammans med någon annan stod överst på listan av kandidater samt sammanförde mig med några personer med förbindelser med ILO. Jag svarade att jag ett halvår tidigare skulle ha accepterat ett erbjudande, men att jag sedan dess engagerat mig så djupt hemma i Sverige att jag nu knappast kan komma i fråga.³³

Den 26 februari hade emellertid Höglund fått ett telegrafiskt erbjudande om anställning vid ILO och dessutom blivit uppringd av ILO:s Washingtonchef som hade tillhållit honom att undersöka huruvida han kunde acceptera erbjudandet. Höglund var i beråd. Budet var sockrat: skattefri lön på 5 800 dollar med årlig ökning på 200 dollar, 600 dollar för ”installationsutgifter” i Genève, alla flyttkostnader betalda och ”en del andra förmåner som tillkommer tjänstemän vid FN i allmänhet”.³⁴

Det är uppenbart att Höglund allvarligt reflekterade på Genève. I sitt brev till Wallander begärde han besked på ett antal punkter. Hur menade Wallander att uttrycket ”inom en nära framtid” skulle tolkas. Höglund lämnade frågan öppen eftersom den implicerade att han möjligen skulle behöva betala tillbaka det stipendium han fått från IUI för sin USA-vistelse. Dessutom var det oklart både med var input-outputstudien befann sig och hur han skulle få bostad i Stockholm, en fråga han tagit upp i flera tidiga brev utan att få något egentligt svar av Wallander.

Med denna fråga [tolkningen av ”en nära framtid”] t.v. obesvarad intresserar det mig att veta hur långt planerna rörande input-outputstudien har framskridit, först och främst om det är definitivt bestämt att den skall utföras och i så fall när den

³³ Brev från Bengt Höglund till Jan Wallander, 27 februari 1957.

³⁴ Ibid.

skall starta, men också mera detaljerade planer som ev. utarbetats sedan jag var hemma.³⁵

Höglund ville veta vilken löneutveckling han kunde räkna med och efterlyste IUI:s allmänna riktlinjer för lönesättning. Det största problemet var emellertid att finna en bostad. Båda delarna måste vägas mot innehållet i arbetet:

Jag hoppas att detta brev inte skall vålla några missförstånd. Vad arbetet beträffar föredrar jag input-output och IUI framför ILO, helst som jag en längre tid varit inställd på det och förberett mig för det. Å andra sidan erbjuder Geneve [sic] stora fördelar framför Stockholm, inte minst för min familj.³⁶ Det viktigaste är kanske därvidlag de ytterst osäkra förhållandena beträffande bostad i Stockholm. Jag tänker då både på svårigheterna att över huvud taget få en god bostad och på de besvärliga transportproblem till och från arbetet som man kan råka ut för. Kunde denna fråga ordnas tillfredsställande skulle jag se fram mot flyttningen till Stockholm med större tillförsikt. Jag behöver naturligtvis inte tillägga att de ekonomiska villkor ILO erbjuder inte är utan betydelse i händelse av ett val mellan alternativen.³⁷

Wallander svarade att det inte var lätt att veta vad man skulle lägga in i uttrycket ”inom en nära framtid”, men ”som Du nog förstår så har jag sedan rätt lång tid utgått från att den ’nära framtiden’ var passerad och det är mot den bakgrunden som vi har diskuterat uppläggningsen av det svenska input-outputarbetet. Vi har därvid utgått ifrån att vi skulle kunna räkna på Din medverkan.”³⁸ Planeringen av input-outputprojektet hade gått framåt. Pengar var säkrade och viss nyckelpersonal hade identifierats:

Vad beträffar detta arbete så är ju läget för närvarande att vi erhållit det anslag från Ford Foundation, som vi bett om, och beräknar att kunna sätta igång så smått i sommar. Ledare för det hela kommer att bli norrmannen Sevaldson, som ju har betydande erfarenhet från de norska studierna på detta område. Han har emellertid inte möjlighet att vara i Sverige mer än cirka tre månader varje år under den tid undersökningen pågår. Under honom kommer det sedan att finnas tre à fyra akademiker som får syssla med olika sektorer. Dessa akademiker ställs till förfogande av de tre institutioner, som svarar för undersökningen, nämligen IUI, JUI [Jordbrukets Utredningsinstitut] och KI [Konjunkturinstitutet]. I detta sammanhang behöver man ju dels personer med teoretiska kvalifikationer, dels sådana som har

³⁵ Ibid.

³⁶ Bengt Höglunds hustru Doris (”Dixie”) var schweiziska.

³⁷ Brev från Bengt Höglund till Jan Wallander, 27 februari 1957.

³⁸ Brev från Jan Wallander till Bengt Höglund, 9 mars 1957.

en ingående kännedom om den svenska statistiken och dess primärmaterial – varustatistiker. Som regel torde båda dessa egenskaper inte besittas av samma individer. Vi har därför tänkt oss att arbeta med en rätt rörlig organisation så att storleken av den direkta arbetsinsatsen på projektet för de olika individerna kommer att variera rätt mycket i undersökningens olika skeden. Detta kan ju bland annat ordnas så att vederbörande kombinerar sitt direkta input-outputarbete med andra studier, så som vi tidigare diskuterat.³⁹

Beträffande lönen meddelade Wallander att den berodde dels på det allmänna löneläget, dels på Höglunds egna insatser för institutet, men att det säkert skulle lösa sig på ett sätt som tillfredsställde båda parter. Institutet arbetade efter flera linjer vad gällde att lösa bostadsfrågan, med det var svårt att komma till något konkret resultat innan Höglund var tillbaka i Sverige. Han hoppades att Höglund snart kom hem och började arbeta på projektet.

I sitt svar till Jan Wallander gjorde Bengt Höglund sin egen tolkning av vad som avsågs med ”inom en nära framtid”. ”Jag har försökt att ur brevet läsa ut Din exakta inställning till frågan om jag fortfarande kan anses vara fri att välja mellan IUI och ILO, och jag hoppas att jag tolkar det rätt om jag förstår att detta är fallet, även om ett val av ILO skulle vålla IUI vissa svårigheter.”⁴⁰ Höglund hade grundligt tänkt igenom situationen och kommit fram till att när alla fakta i målet hade beaktats så framstod ILO som det för honom klart fördelaktigaste alternativet, och han trodde att Wallander själv måste komma fram till samma slutsats, att om det kom till ett val så skulle det bli ILO. Beslutssituationen var dock inte enkel. Höglund lade dilemmat på Wallanders bord:

Detta sätter mig således i den obehagliga situationen att vara tvungen att välja mellan ett alternativ som är fördelaktigt för mig själv men som vållar svårigheter för IUI, och ett annat alternativ som undanröjer dessa svårigheter men som är sämre för mig. Eftersom jag känner mig ha ett visst ansvar gentemot IUI blir då den betydelsefulla punkten hur stora dessa svårigheter för IUI skulle bli, vilket väl är liktydigt med vilka möjligheter det finns att ersätta mig med någon annan i input-outputarbetet. Det är en fråga som jag inte kan bedöma här. Men om det skulle vara så att det finns annan person att tillgå, och om jag betalar tillbaka de pengar jag erhållit, skulle det då vara en orimlig ståndpunkt från min sida om jag väljer att acceptera det utan tvekan högre budet från ILO?⁴¹

39 Ibid.

40 Brev från Bengt Höglund till Jan Wallander, 16 mars 1957.

41 Ibid.

Wallanders svar var irriterat:

Som torde ha framgått av mitt föregående brev så anser jag inte Ditt accepterande av ett anbud från ILO i enlighet med vår överenskommelse och det är också uppenbart att det kommer att bereda oss svårigheter att finna en ersättare för Dig. Det är samtidigt tydligt att den överenskommelse vi träffat hade karaktären av en gentlemen's agreement och det skulle aldrig falla mig in att på något sätt försöka göra den formellt gällande, när du kommit till den uppfattningen att Du vill hoppa av. Ur ekonomisk synpunkt är givetvis anbudet från ILO mycket förmånligt och jag utgår därför från att Du kommer att anta det.

Det stipendium, som Du erhållit från oss, får Du naturligtvis betala tillbaka.⁴²

Bengt Höglund grunnade i nästan fyra veckor innan han besvarade Wallanders brev, per telegram: "Can I start work July 1 Stop Please Confirm Stop Hoglund".⁴³ Wallander svarade omgående med ett "night letter" som var framme på kvällen nästa dag: "Yes you can and we are very happy that you are coming."⁴⁴

ILO-följetongen var emellertid inte slut. När Bengt Höglund kom hem från USA och det blev dags att mera konkret diskutera vad han skulle göra på IUI fann sig Jan Wallander föranlåten att skriva ett brev till ILO och fråga huruvida intresset för Höglund fortfarande kvarstod där.⁴⁵ ILO svarade telegrafiskt att så förhöll det sig,⁴⁶ varpå Wallander skrev tillbaka att det i så fall vore bra om ILO kunde intervjua Höglund så snart som möjligt.⁴⁷ I slutet av juni hade Höglund varit på intervju i Genève. När han kom hem skrev han till Wallander att ILO förväntades ta beslut inom tre veckor och frågade hur det såg ut med uppläggningsen av input-outputstudien:

Det skulle vara av stort intresse att höra något mera om den undersökning jag skulle göra i kombination med input-outputstudien. Jag utgår från att det skall vara en empirisk undersökning som skall avse verkstadsindustrin. Om tillräckligt material finns att tillgå så kunde man göra en speciell input-outputtabell för den sektorn och så kombinera denna med den stora tabellen.⁴⁸

42 Brev från Jan Wallander till Bengt Höglund, 23 mars 1957.

43 Telegram från Bengt Höglund till Jan Wallander, 18 april 1957.

44 Brev från Jan Wallander till Bengt Höglund, 18 april 1957.

45 Brev från Jan Wallander till The Chief of the Personnel Department, International Labour Office, 4 juni 1957.

46 Telegram från ILO till IUI, 7 juni 1957.

47 Brev från Jan Wallander till The Chief of the Personnel Department, International Labour Office, 18 juni 1957.

48 Brev från Bengt Höglund till Jan Wallander, 27 juni 1957.

Höglund ville också veta hur mycket han själv kunde påverka studiens uppläggning:

Vad som speciellt intresserar mig är hur bunden jag kommer att bli i detta arbete, om det rör sig om en beställningsbok eller om jag också är fri att ta upp sådana problem som kan dyka upp under arbetets gång. Alldeles särskilt intresserar det mig huruvida jag även får möjlighet att behandla teoretiska problem – i den mån något skulle bli aktuellt – med anknytning till projektet eller om jag måste begränsa mig till saker med direkt empirisk anknytning.⁴⁹

Jan Wallander svarade omedelbart. Han beklagade att det gick långsamt i Genève, men det var det inte mycket att göra åt. Tyvärr kände han att han inte hade så värst mycket att komma med vad gällde input-outputprojektets konkreta uppläggning:

Vad beträffar Dina frågor om uppläggningsen rörande verkstadsindustrin så är de inte lätta att svara på med hänsyn till att hela projektet befinner sig på ett så preliminärt stadium. Följande torde emellertid kunna sägas:

Avgörandet om hur projektet skall läggas upp träffas helt och hållet av institutet. Det är samtidigt tydligt att, eftersom vi ju är angelägna att våra forskningsresultat skall kunna vara till nytta för industrin, så har vi naturligtvis anledning att ta all hänsyn till de synpunkter, som kommer att framföras från verkstadsindustrins sida på uppläggningsen i detta sammanhang. I den mån de anser det viktigt att få en viss fråga belyst, så är det naturligtvis ett starkt skäl för oss att ta med den saken, i den mån detta inte ur undersökningssynpunkt är olämpligt. Det är naturligtvis också fullt tänkbart att vi under arbetets gång ändrar undersökningens uppläggning i den mån vi finner det motiverat.

När det gäller frågan om möjligheterna att i detta sammanhang ta upp teoretiska problem, så är det naturligtvis också svårt att yttra sig om nu. Det är dock givet att en undersökning av det här slaget till överväldigande del måste ha en empirisk karaktär. Detta utesluter emellertid inte att det kan visa sig lämpligt att ta upp vissa teoretiska problem i sammanhanget antingen därför, att man behöver lösa dem för att kunna göra den empiriska undersökningen, eller därför att denna ger resultat som kan läggas till grund för teoretiska resonemang. Den senare typen av teoretiserandet blir ju dock först då den empiriska undersökningen närmar sig sitt slut.⁵⁰

Samtidigt hade Höglund fått ett nytt telegrafiskt erbjudande från ILO. Han ville dock träffa Wallander innan han gav besked och erbjöd sig att resa upp till Stock-

49 Ibid.

50 Brev från Jan Wallander till Bengt Höglund, 1 juli 1957.

holm. Uppenbarligen tillmätte han möjligheten att få sätta sin egen prägel på studien stor vikt och hade därför skrivit en kortfattad PM om hur han såg på saken. I sitt svarsbrev till Wallander skrev han:

Givetvis är jag intresserad att höra om den planerade undersökningen av verkstadsindustrin. I Ditt brev skriver Du att avgörandet om hur den skall läggas upp träffas helt och hållet av institutet. Jag tolkar det väl rätt om det innebär att också jag får tillfälle att framlägga synpunkter. Att det även bör passa verkstadsindustrin är ju naturligt och behöver inte innebära några nackdelar. Som jag tidigare skrev så utgår jag från att det skall bli en empirisk undersökning i samband med den stora input-outputstudien. Det är då naturligt att den lägges upp som en mindre input-outputstudie, och att man försöker kombinera den mindre tabellen med den större. Det bör kunna ge intressanta saker.⁵¹

Här upphör brevväxlingen mellan Höglund och Wallander. Förmodligen åkte Höglund upp från Lund till Stockholm och gjorde upp med Wallander till ömsesidig belåtenhet.

STUDIEN

I Lund hade även Lars Werin lagt fram en licentiatavhandling som handlade om just input-output. Han var inställd på att bygga ut detta arbete till en doktorsavhandling och tillbringade läsåret 1955–56 vid Harvard med studier för pionjären på området, Wassily Leontief. Efter hemkomsten till Sverige blev han hösten 1956 anställd som amanuens vid Konjunkturinstitutet där chefen Bent Hansen satte honom i arbete på en mindre input-outputberäkning gällande utrikeshandeln. Hansen hade utformat ett projekt om input-output och lyckades ro hem ett anslag från Ford Foundation. Werin berättar: ”Det dröjde nog till våren 1957 innan han berättade att projektet var färdigplanerat och då frågade han om jag ville ’hålla i det’. Jag kände mig smickrad och en smula nervös. Det var först då jag fick veta att Bengt Höglund var inkopplad, helt överraskande och en trevlig nyhet.”⁵²

Våren 1957 kunde Wallander informera IUI:s styrelse om anslaget från Ford Foundation till input-outputarbetet som skulle ske via en ideell förening – Föreningen för studier av Sveriges ekonomiska struktur – i vilken IUI, KI och Jordbrukets Utredningsinstitut var representerade.⁵³ Anslaget förvaltades av Stockholms Högskola, som anställde projektpersonalen utom Höglund, som anställdes

⁵¹ Brev från Bengt Höglund till Jan Wallander, 4 juli 1957.

⁵² Intervju med Lars Werin, 28 november 2017, brev från Lars Werin till Benny Carlson, 1 december 2017.

⁵³ *Protokoll* (1957a).

av IUI. Utöver Werin och Höglund medverkade två kontorister och en amanuens, statistikern Carlaxel Carlström. Även en norsk konsult, den tidigare nämnde Per Sevaldson från Statistisk sentralbyrå i Oslo, engagerades, därför att man i Norge hunnit ett stycke på väg med input-outputanalys. Han kopplades emellertid bort från projektet efter ett par år.

Lars Werin erinrar sig en arbetsinsats som tog fem år: ”Det tog en evig tid. Både Bengt och jag misströstade.” En stor del av arbetet bestod i att göra enkäter med företag. Så småningom gjordes för tiden avancerade datakörningar hos IBM. Först bedrevs arbetet i Kommerskollegiums lokaler, därefter på Stockholms Högskolas statistiska institution, och slutligen i en källarlokal i Bergshamra.⁵⁴

I maj 1958 konstaterades i en PM om IUI:s verksamhet att arbetet var ”i full gång på Kommerskollegium där man får det nödvändiga grundmaterialet”.⁵⁵ Vissa resultat hade redan framkommit men några mer utförliga resultat väntades inte förrän 1959 eller 1960.

Under 1958 publicerade IUI en skrift av Höglund om input-outputanalys. Jan Wallander förklarade i förordet vad det hela handlade om:

I det ekonomiska livet existerar ett nätverk av relationer mellan olika sektorer – man levererar produkter till och från varandra. Med hjälp av den s.k. input-outputanalysen strävar man efter att ge en bild av hur detta nätverk ser ut och fungerar. Kunskap härom är av stor betydelse när det gäller att bilda sig en uppfattning om hur ekonomin kan tänkas reagera under olika förhållanden. Inte minst är det av intresse för olika industrigrenar att försöka få en uppfattning om hur förändringar inom andra sektorer kan tänkas påverka deras egen situation.⁵⁶

Wallander berättade om medlen från Ford Foundation och om samarbetet med övriga institutioner som även inbegrep Stockholms Högskola. Eftersom projektet tilldrog sig stort intresse hade man ansett det motiverat att låta Bengt Höglund presentera metoden och exemplifiera dess möjliga användningar.

Höglund inledde med några doktrinhistoriska nedslag i allmän jämviktsteori, från François Quesnays *Tableau économique* på 1700-talet, via Léon Walras ekvationssystem på 1800-talet och fram till Wassily Leontiefs skapande av input-outputmetoden i en analys av den amerikanska ekonomin från 1941.⁵⁷ Han gav exempel på hur en enkel input-outputtabell kunde se ut och med hjälp av ekvationssystem en framställning av hur en input-outputmodell fungerade. Han redo-

⁵⁴ Intervju med Lars Werin 28 november 2017, brev från Lars Werin till Benny Carlson 1, 2 och 5 december 2017.

⁵⁵ *Promemoria* (1959, s. 2).

⁵⁶ Wallander (1958, s. 1).

⁵⁷ Leontief (1941).

gjorde därefter för modellens svagheter – bristande realism – som främst sammanhängande med förändringar i priser och teknik:

Modellen förutsätter att ingen substitution sker vid förändrade prisrelationer. Detta strider mot en av hörnstenarna inom traditionell teori och kan utgöra en svaghet hos modellen. [...] Input-outputmodellens användbarhet är vidare givetvis avhängig av tekniska förändringar. Ett utmärkande drag för hela industrialismen har från denna synpunkt varit en fortlöpande förändring av de tekniska relationerna. Sådana förändringar kan ske i olika takt, men det är uppenbart att en input-outputmodell efter en viss tid blir föråldrad.⁵⁸

Höglunds allmänna slutsats blev att input-outputanalysen ”kan lämna viktiga bidrag till kunskapen om de ekonomiska sammanhangen, men att man inte får hysa överdrivna förhoppningar beträffande de omedelbara praktiska tillämpningar för vilka analysen i princip är lämpad”. Utöver de svagheter han berört kom svårigheter förknippade med insamling och analys av det väldiga statistiska material som skulle ligga till grund för input-outputtabellen. ”Dessa svårigheter blir naturligtvis särskilt framträdande första gången en undersökning görs för ett visst område.”⁵⁹

Året därpå återkom Höglund till ämnet i en teoretisk-matematisk artikel i *Ekonomisk Tidskrift*.⁶⁰ Ytterligare ett år senare gjorde han en verbal presentation i IUI-boken *Industriproblem 1960* där han angav de krav som borde ställas på en input-outputmodell:

Modellen bör för det första vara utformad så, att den kan besvara frågor som är relevanta ur teoretisk och politisk synpunkt, och den bör inte vara mera komplicerad än att den utan orimligt stor arbetsinsats även kan utnyttjas därtill i praktiken. Den måste vidare för det andra naturligtvis uppfylla rimliga krav på realism [...]. Slutligen måste den för det tredje vara sådan, att den kan sammankopplas med tillgängligt statistiskt material.⁶¹

Höglund kunde vidare berätta att i den undersökning som pågick var avsikten att särskilja omkring 100 industrisektorer och 20 sektorer utanför industrin. Han beskrev vad som skulle komma ut av undersökningen:

⁵⁸ Höglund (1958, s. 31–32).

⁵⁹ Ibid., s. 33.

⁶⁰ Höglund (1959).

⁶¹ Höglund (1960, s. 87).

I slutgiltigt skick kommer undersökningen att ge en bild av interdependensen inom samhällets produktionssystem, hur produktionen inom olika sektorer hänger samman, hur produktionen inom sektorerna fördelar sig på olika typer av slutprodukter, hur mycket arbetsinsatser och import som produktionen av olika typer av varugrupper totalt sett använder osv.⁶²

Som exempel på hur analysen kunde se ut presenterade Höglund en tabell över sambandet mellan bilproduktion och 23 utvalda sektorer och kunde därmed demonstrera biltillverkningens betydelse för andra industrigrenar.

ROLAND ARTLES AVHANDLING

Input-outputanalys var en teknik som kunde sättas i hugade samhällsplanerarens händer. Den användes för just detta syfte av den brittiska labourregeringen vid mitten av 1960-talet.⁶³ Åren 1959–60 stegrades intresset för denna typ av analys i Sverige. Orsaken stod knappast att finna i Höglunds presentationer utan i att analysmetoden hade använts i en doktorsavhandling framlagd vid Företagsekonomiska Forskningsinstitutet vid Handelshögskolan av Roland Artle våren 1959, med titeln *Studies in the Structure of the Stockholm Economy*. Artle var, med Werins ord, pionjären inom input-outputanalys på svensk botten.⁶⁴ Han hade tidigare (1952) på uppdrag av IUI och inom ramen för IUI:s projekt om utvecklingslinjer i svensk ekonomi, författat en volym om svenskt distributionsväsende.⁶⁵

Märkligt nog bedrevs Artles och Höglunds och Werins projekt under ett par år parallellt (Artle hade ett par års försprång) utan något närmare samarbete. Artle nämner i förordet till sin avhandling att initiativet till studien tagits av Folke Kristensson, professor vid Handelshögskolan.⁶⁶ Artle skriver att han fått mycket uppmuntran från och haft stimulerande diskussioner med Wassily Leontief på Harvard. Han nämner också diskussioner med IUI-medarbetaren Erik Ruist och att Bengt Höglund vid IUI och Lars Werin vid Stockholms Högskola läst och kommenterat delar av manuset.⁶⁷

Roland Artles avhandling väckte en hel del intresse inom IUI. Jan Wallander tog i en artikel, föranledd av avhandlingen, upp input-outputanalysen och sam-

⁶² Ibid., s. 91.

⁶³ Budd (1978).

⁶⁴ Intervju med Lars Werin 28 november och brev från Lars Werin till Benny Carlson, 1 december 2017. Werin menar dock att Artles studie blev mindre intressant därför att handeln med omvärlden, som är ett problem för input-output, är mycket mer omfattande för en stad än för ett land.

⁶⁵ Artle (1952).

⁶⁶ 1942–46 var Kristensson knuten till IUI och skrev en doktorsavhandling om textilindustrin (Kristensson, 1946).

⁶⁷ Artle (1959). Höglund och Werin (1964) nämner inte Artles avhandling i sin bibliografi.

hållsplaneringen till diskussion. Han konstaterade å ena sidan att denna typ av analys "blivit något av en moderörelse inom ekonomien under senare år", å andra sidan att metoden var så arbetskrävande att antalet studier som använt den var få.⁶⁸ Metoden ställde också stora krav på fullständighet hos det statistiska materialet. I de flesta länder, inklusive Sverige, var primärmaterialet inte av den kvaliteten att man utan vidare kunde ställa samman input-outputtabeller. Artle hade icke desto mindre enligt Wallander åstadkommit ett mycket imponerande arbete. Men:

Det avgörande i sammanhanget är ju emellertid inte om här föreligger en väl utförd input-output-analys utan om man verkligen kan ha någon glädje i praktiskt planeringsarbete av det arbete, som utförts. Input-output-analysen syftar också i hög grad till sådan praktisk användning. Det var inte minst planeringen av krigsproduktionen i Amerika som gav analysmetoden den stora stöten framåt.⁶⁹

Med hjälp av input-outputtabeller kunde man t.ex. beräkna hur en viss ökning av industriproduktionen påverkar efterfrågan på arbetskraft eller hur en förändring av exporten påverkar produktionen inom olika sektorer.

För den praktiske planeraren måste beräkningar av den här typen vara av mycket stort intresse. De ger honom detaljerad upplysning om hur vissa tänkta förändringar när det gäller slutproduktionen kommer att återverka på alla sektorer inom det samhälle, som han är intresserad av och gör det därigenom möjligt för honom att bedriva sin planeringsverksamhet med en helt annan säkerhet och detaljrikedom än han annars skulle ha kunnat göra.⁷⁰

En svaghet med metoden är emellertid att den utgår från antagandet att behovet av insatsfaktorer per producerad enhet av varje vara är konstant. Jan Wallander menade att det var troligare "att t.ex. behovet av arbetskraft inom olika näringsgrenar varierar från tid till annan, sammanhängande med förändringar hos produktionsmetoderna och den allmänna tekniska utvecklingen".⁷¹ Det räckte inte heller att, som i fallet med Stockholm, utgå från områdets egna förutsättningar. Avgörande för områdets utveckling var hur dess export utvecklades vilket var svårt att förutse. Inte desto mindre innebar metoden ett betydande framsteg och Wallander gav Roland Artles pionjärarbete gott betyg:

⁶⁸ Wallander (1959d, s. 117).

⁶⁹ Ibid., s. 119.

⁷⁰ Ibid., s. 120.

⁷¹ Ibid.

Genom det omfattande och grundläggande arbete som Artle utfört för Stockholms del har samhällsplanerarna fått goda möjligheter att bedöma, vad den moderna input-outputanalysen kan ge. I den mån man vill göra liknande analyser för andra områden i Sverige, har man vidare genom Artles studie fått en säker grund att bygga på.⁷²

Input-outputanalysen ägnades också, med anledning av Artles avhandling, en betraktelse av Ingemar Ståhl, anställd vid IUI 1962–63. Ståhl förklarade att intresset för input-output med att denna teknik gjorde det möjligt att analysera interdependensen mellan olika produktionssektorer ”i det oändliga”.⁷³ En input-outputmodell byggde dock på stark förenkling av verkligheten. Ståhl pekade liksom tidigare Höglund på problemet med prisförändringar: ”De allvarligaste nackdelarna är att priserna inte är inbyggda i modellen, varigenom substitution mellan olika insatser vid ändrade prisförhållanden är omöjlig samt att de konstanta koefficienter man arbetar med i verkligheten är allt annat än konstanta.”⁷⁴ Ett annat problem var att förhållandet mellan hemmaproduktion och import kunde variera mycket starkt.

Vid Roland Artles disputation hade Ragnar Bentzel varit fakultetsopponent och han publicerade sina synpunkter i en recension i *Ekonomisk Tidskrift* 1961. Bentzel började med berömmet: ”ett utomordentligt omfattande arbete ... av stort bestående värde”. ”Dispositionen är klar, språkbehandlingen god och resonemangen är förda med mönstergill logik och stringens.”⁷⁵ Därefter kom emellertid kritiken – och den var tung:

Att vissa av dessa analyser är av intresse kan nog ingen förneka, men beträffande andra kan man fråga sig om de är någonting annat än en lek med formler. Att det blivit så sammanhänger – enligt recensentens mening – med det förhållandet att Artle alltför okritiskt anammat input-output-metoden utan att göra klart för sig metodens begränsningar. Författaren undviker helt att gå in på sådana för hans problematik grundläggande frågor som t.ex. Är input-output-metoden ett lämpligt analysinstrument för prognoser på lång sikt? Är metoden lämpad för studiet av en storstads ekonomi? Vilka typer av problem kan angripas med denna metod? etc.⁷⁶

72 Ibid., s. 123.

73 Ståhl (1960, s. 178).

74 Ibid., s. 179.

75 Bentzel (1961, s. 150).

76 Ibid., s. 150–151.

Eftersom produktionsfaktorernas genomsnittliga produktivitet förändras över tid på grund av tekniska uppfinningar och förändrade prisrelationer m.m. kunde man inte vänta sig att de tekniska koefficienterna skulle vara konstanta på sikt, vilket innebar att input-outputanalysen inte kunde användas för långsiktiga prognoser. Denna synpunkt var, underströk Bentzel, ingalunda originell. ”Såvitt jag kan se är praktiskt taget alla ekonomer av samma uppfattning.” Artle hade i sin avhandling förklarat att hans analys var avsedd för prognoser på lång sikt men samtidigt reserverat sig för konstansen i de tekniska koefficienterna. Bentzel menade att detta inte gick ihop och att Artle ”genom denna sin nihilism ... slår bort benen under sig själv”. Han avrundade kritiken på denna ömma punkt med en elegant stöt: ”Och jag tycker att författaren här ställer sig i samma situation som en barnunge som försöker bygga en radioapparat och som börjar med att bygga trälådan men inte har en aning om hur han skall kunna åstadkomma själva apparaten.⁷⁷

Den andra ömma punkten gällde analysen av en enskild stad:

Såvitt jag förstår, är det – inte ens för den som tror på input-output-analysens fruktbarhet vid analyser av en nations ekonomi – inte alls självklart, att input-output-tekniken skulle vara ett fruktbart analysinstrument när det gäller en enskild stads ekonomi. En nation är dock en ekonomisk enhet i en helt annan utsträckning än en enstaka stad.⁷⁸

När Roland Artle 1962 sökte professur i nationalekonomi i Lund var Bentzel sakkunnig och upprepade sina synpunkter från oppositionen och recensionen. Han ville dock närmare motivera sin kritik av att input-outputmetoden använts för prognos på lång sikt:

Under 1950-talet pågick en ganska livlig diskussion om input-output-metodens tillämpbarhet vid ekonomiska analyser. Slutsatsen av denna diskussion kan sägas ha blivit en ganska allmän enighet om att metoden inte var lämpad för prognoser på lång sikt utan hade sitt tillämpningsområde i kortsiktiga prognoser i samband med plötsliga och betydande förändringar i den ekonomiska situationen t.ex. vid krigsutbrott. Artle, som uttryckligen säger att hans tabeller är avsedda för prognoser på lång sikt, förbigår helt denna diskussion och tar över huvud taget inte upp någon diskussion i frågan.⁷⁹

⁷⁷ Ibid., s. 154.

⁷⁸ Ibid., s. 155.

⁷⁹ Bentzel (1962b, s. 4). Bentzels yttrande om Artle behandlas även i kapitel 5, om utvecklingslinjer i svensk ekonomi.

Bentzel ansåg för övrigt att Arles meriter inte i tillräckligt hög grad låg inom nationalekonomi och att han därför inte kunde anses professorskompetent inom ämnet.

ÄNTLIGEN OUTPUT!

Input-outputstudien tog tid. ”Det var en gigantisk empirisk uppgift som Höglund och Werin åtagit sig”, skriver Bo Sandelin i sitt porträtt av Bengt Höglund.⁸⁰ Manus levererades den 4 juli 1962. Det översattes därefter till engelska. Bent Hansen hade gett sig iväg utomlands, pengarna var slut, och Werin och Höglund letade efter medel till tryckning av volymen. Då inträffade emellertid en förveckling: Licentiaten Östen Johansson satt i Erik Lundbergs rum när denne fick ett telefonsamtal från Lars Nabseth, som förklarade att IUI gärna finansierade tryckningen mot att boken publicerades i institutets serie. Johansson kontaktade Werin och menade att detta måste förhindras. Detsamma ansåg Werin, eftersom projektet hade bedrivits i universitetets⁸¹ regi – det var dit Ford-anslaget gått. IUI hade bara stått för en mindre del av kostnaden och det var viktigt för honom och Höglund att arbetets ”akademiska legitimitet och dignitet inte undanskymdes”.

Werin kontaktade Nabseth (som reagerade ilsket) och gick därefter in med en ansökan om tryckningsbidrag till Samhällsvetenskapliga forskningsrådet, där Erik Dahmén som representant för nationalekonomi gav klarsignal för anslaget.⁸² Resultatet blev emellertid till sist att undersökningen 1964 publicerades i två upplagor, dels i universitetsserien Stockholm Economic Studies, dels i en version med IUI-omslag, under titeln *The Production System of the Swedish Economy: An Input-Output Study*, en rimlig kompromiss eftersom IUI hade finansierat den del av studien som omfattade verkstadsindustrin.⁸³ Därutöver publicerades en omfattande bilaga i stencilerad version.⁸⁴

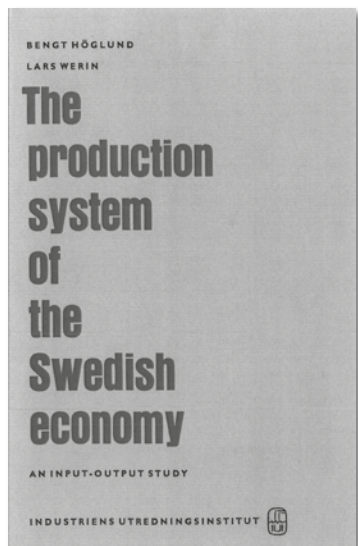
⁸⁰ Sandelin (2019, s. 189).

⁸¹ Stockholms Högskola hade blivit Stockholms universitet år 1960.

⁸² Intervju med Lars Werin 28 november och brev från Lars Werin till Benny Carlson, 1 december 2017. Werins åsikt är att man från IUI:s sida var angelägen om att få ut ett arbete med akademisk framtoning på engelska.

⁸³ Sandelin (2019, s. 189).

⁸⁴ Höglund, Werin och Carlström (1964).

En gigantisk empirisk uppgift.

IUI:s årsbok för 1963 redogör kortfattat för idén bakom input-outputtekniken:

Ser man produktionen ur en mera allmän synvinkel än det enskilda företags, kan man säga att dessa varor [råvaror, halvfabrikat etc.] aldrig lämnar produktionsprocessen. De kommer att levereras mellan skilda anläggningar och företag och mellan olika grenar av industri och annan produktionsverksamhet. Följden härav blir självfallet en allmän interdependens mellan olika produktionsgrenar. En förändring av exempelvis hushållens konsumtion eller av exporten, vare sig det gäller en enskild vara eller en grupp av varor, berör i första hand den produktionsgren, där dessa varor framställs. Men en förändring i denna produktion kommer att innebära en förändrad åtgång av råvaror, halvfabrikat etc., vilket påverkar produktionen inom andra näringsgrenar. Härifrån förs sedan effekterna vidare och sprids med större eller mindre styrka genom hela systemet.⁸⁵

I förordet till själva boken förklarar Höglund och Werin att de är gemensamt ansvariga för planeringen av studien, formuleringen av den teoretiska modellen, konstruktionen av beräkningsprinciper och framtagningen av resultat. Insamlingen av statistik och beräkningarna hade delats upp så att Höglund ansvarat för gruvindustri, järn- och metallverk, verkstadsindustri, gummiindustri, kemisk industri, handel och försvar, medan Werin svarat för icke-metallisk mineralindustri, träindustri, pappers- och massaindustri, grafisk industri, livsmedelsindustri,

⁸⁵ IUI (1964, s. 12). Höglund (1964) presenterade själv en sammanfattning av arbetet. Se även Sandelins (2019, s. 190) beskrivning av boken.

skogsbruk, byggnadsindustri, civila statliga och lokala offentliga aktiviteter.⁸⁶ Carlaxel Carlström svarade också för några sektorer och Jordbrukets Utredningsinstitut gjorde beräkningarna för jordbruket. Fyra kapitel innehåller en redogörelse för modellens uppbyggnad, tre kapitel sammandrag och bearbetningar av huvudtabellerna, vilka återges i en tabellbilaga.

Det första kapitlet presenterar den teoretiska ramen. I den vanliga allmän jämviktsanalysen görs strikt åtskillnad på produkter och produktionsfaktorer. Utgångspunkten för såväl Höglunds och Werins studie som input-outputanalys i allmänhet är i stället att mycket av det som produceras i ett land används som insatsfaktorer i produktionen av andra varor och tjänster. Efterfrågan (konsumtionen) kan därför delas upp i två komponenter, den slutliga (export, hushållskonsumtion, investeringar, den offentliga sektorn) och den intermediära (den del som förbrukas i produktionsprocessen):

Det är en vanlig iakttagelse att en betydande del av den totala mängden producerade varor och utförda tjänster i en modern ekonomi används i den faktiska produktionen, som insatsfaktorer i form av råvaror, halvfabrikat, tilläggsvvaror och dylikt. Om därför en given del av en vara eller en varugrupp skall tillhandahållas för något särskilt ändamål, till exempel hushållskonsumtion eller export, inkluderar den totala produktion som krävs inte bara de mängder som direkt krävs för konsumtion eller export utan också de mängder av varor och tjänster som förbrukas i produktionen och vilka själva kommer från olika slags produktion.

Med ett annat synsätt innebär dessa fakta att en betydande del av de varor och tjänster som förbrukas i produktionen själva är producerade. Produktion av en viss vara kräver produktion av andra varor, vilket i sin tur kräver produktion av ytterligare varor etc.⁸⁷

Ovanstående utgör det grundläggande antagandet i input-outputanalys. Alla sektorer använder i princip alla andra sektors produkter som insatsfaktorer i den egna produktionen. Till detta kommer en heterogen grupp av ”primärfaktorer”, som inkluderar bland annat import, arbetskraft, indirekta skatter, tullar och subventioner, samt, lite godtyckligt, bränsle och el och vissa tjänster, främst distribution, som faktiskt producerades inom den svenska ekonomin. Även användningen av primärfaktorerna kan uppdelas i slutlig och intermediär konsumtion.

Input-outputmodellen är alltså en modell av hela produktionssystemet med vars hjälp man kan beräkna återverkningarna av en förändring på någon punkt i systemet på varje annan punkt. Ansatsen fångar upp det faktum att alla varor samtidigt är produktionsfaktorer. Om man känner den slutliga efterfrågan på

⁸⁶ Höglund och Werin (1964).

⁸⁷ *Ibid.*, s. 11.

varor och tjänster kan man då beräkna dels den totala produktionen, dels totalanvändningen av produktionsfaktorer inom varje varugrupp. Ansatsen har emellertid sina begränsningar. Framför allt antas att mängden av en viss insatsfaktor per enhet av producerad vara är konstant. Produktionsfunktionerna är ”Leontief-produktionsfunktioner” – utan möjlighet till substitution mellan de använda faktorerna.

I kapitel 2 specificeras input-outputmodellen ytterligare. Den tillgängliga branschstatistiken hade data för 2 300 industrivaror. Härtill kom ekonomins övriga sektorer: jordbruk, byggnation, handel, transport, etc. och data för utrikes-handeln. Att arbeta på så disaggregerad nivå var emellertid omöjligt. Höglund och Werin tvingades därför aggregera det tillgängliga materialet tills det blev hanterligt, i princip till varugrupper vars alla varor producerades med hjälp av en och samma process och vars vikter i gruppen var konstanta, en procedur som krävde både omdöme och fingertoppskänsla för att man skulle få fram meningsfulla storheter som dessutom var kvantifierbara.

Den av Höglund och Werin konstruerade modellen består av 127 produktionssektorer och de data den bygger på hänför sig till 1957. Materialet hade, liksom i Wallanders tidigare nämnda framtidsprognos för svensk industri, hämtats från Kommerskollegium och från ett antal specialenkäter till företag och myndigheter. Till de inom landet producerade varorna kom importen. Den slutliga efterfrågan, i sin tur, delades upp i export, privat konsumtion, investeringar och den offentliga sektorns aktiviteter. Ytterligare komplikationer härrörde från distributionen av de olika varorna, indirekta skatter, tullar och subventioner. Höglund och Werin diskuterar de viktigaste överväganden de tvingades göra för att få modellen hanterlig och för att kunna härleda input-output-koefficienterna.

Kapitel 3 i Höglunds och Werins input-outputstudie diskuterar skattningarna av konstanterna i modellen: input-outputkoefficienterna. De tillgängliga input-siffrorna hänförde sig inte till processer utan till grupper av företag. De gjorde ingen åtskillnad på inhemsk produktion och import och de var beräknade till marknadspriser, dvs. de innefattade även indirekta skatter och distributionskostnader. Höglund och Werin går i detalj igenom de olika tillgängliga statistik-källorna – Kommerskollegium och företagsenkäten – och de olika antaganden och korrigeringar som måste göras för att få fram data som så väl som möjligt ansluter till det underliggande teoretiska resonemanget.

I kapitel 4 ligger fokus på den slutliga efterfrågan. Höglund och Werin listar källorna till den statistik som behövs för att skatta de olika komponenterna i denna efterfrågan: tillgängliga offentliga uppgifter och data från specialundersökningar.

Kapitel 5 redovisar översiktligt uppbyggnaden av input-outputtabellen för Sverige 1957: förbrukningen av de producerade varorna och primärfaktorerna (icke producerade varor) och dess uppdelning på slutlig efterfrågan och produktion.

Kapitel 6 diskuterar sambandet mellan den slutliga produktionen (efterfrågan), totalproduktionen och konsumtionen av primärfaktorerna: 127×127 -matrisen med input-outputkoefficienter,⁸⁸ förbrukningen av primärfaktorer (uppdelad på import, el och bränsle, arbetskraft, övrigt). Varugrupper som krävde särskilt stora insatser av de senare produkterna identifieras, liksom varugrupper som var högbeskattade, använde högtullimportvaror eller var starkt subventionerade, alternativt särskilt lågbeskattade etc.

Kapitel 7, slutligen, diskuterar sambandet mellan total produktion och konsumtion av primärfaktorer. Exporten och dess samband med de olika varugrupperna i ekonomin specialstuderas.

The Production System of the Swedish Economy recenserades omgående av Lars Wohlin i *Ekonomisk Tidskrift*. Han konstaterade att det ”blivit något av en internationell prestigesymbol för ett land att ha en input-output-tabell och helst då med så många sektorer som möjligt”. Frånvaron av en sådan tabell för Sveriges del hade ”länge förvånat utländska ekonomer” men nu var bristen avhjälpt tack vare Höglunds och Werins ”utomordentligt omfattade arbete”.⁸⁹ Wohlin klagade på att de två inte diskuterade input-outputanalysens värde som ekonomiskt analysinstrument, men hans betyg var mycket gott:

Sammanfattningsvis måste framhållas att det är en mycket imponerande pionjärinsats som Höglund och Werin utfört med denna studie. En input-outputstudie är inte enbart en systematisk ordning av statistiskt material utan det krävs mycket av teoretisk insikt och allmänt omdöme vid alla de avvägningar som måste göras i nästan varje arbetsmoment.⁹⁰

I *Ekonomiska Samfundets Tidskrift* hette det att ”verket ger en god både deskriptiv och analytisk inblick i de ekonomiska sambanden i Sverige”, trots ”de abstraktioner som måste göras för att kunna hålla produktionsmodellen inom en brukbar ram”.⁹¹ En nackdel, som författarna själva påpekat, var att input-outputkoefficienterna inte kunde förväntas vara konstanta över en längre tidsperiod.

⁸⁸ I input-outputtekniken ingick att denna matris måste inverteras – ett icke-trivialt problem vid den tiden. ”... IBM skickade sin egen specialist för att genomföra det” (Sandelin, 2019, s. 191).

⁸⁹ Wohlin (1964, s. 163).

⁹⁰ Ibid., s. 167.

⁹¹ *Ekonomiska Samfundets Tidskrift* (1966, s. 156).

Både Bengt Höglund och Lars Werin fortsatte de närmaste åren på den inslagna input-outputvägen. Werin disputerade 1965 på avhandlingen *A Study of Production, Trade and Allocation of Resources* vid Stockholms universitet⁹² och Höglund disputerade året därpå på avhandlingen *Modell och observationer* vid Lunds universitet i vilken han komprimerade den stora modellen med 127 produktionssektorer till två mindre med 33 respektive 13 sektorer.⁹³ Huvudfrågan var vad aggregeringsnivån spelade för roll. Tyvärr gjorde den det. Skillnaden mellan den produktion som krävdes för export skilde sig i genomsnitt med 15 procent mellan 13-sektors- och 127-sektorsmodellen. ”Det var således ett slags negativ kunskap som avhandlingen förmedlade: aggregering är problematisk.”⁹⁴

Bengt Höglund disputerade 1966 vid Lunds universitet.

Höglund arbetade då inte längre vid IUI men avhandlingsarbetet hade fått såväl ekonomiskt som kollegialt stöd från institutet. I förordet tackar han särskilt Ragnar Bentzel, Karl Jungenfelt, Erik Ruist och Yngve Åberg. Av det Höglund-porträtt, som Bo Sandelin tecknat, framgår att förste opponenten Fritz Holte utdelade såväl ris – brist på koppling mellan teori och empiri – som ros – den ”energi och ihärdighet” som Höglund visat – och att den normalt så kritiske professorn Guy Arvidsson betecknade avhandlingen som ”en mycket respekt-

⁹² Werin (1965).

⁹³ Höglund (1966).

⁹⁴ Sandelin (2019, s. 191).

ingivande produktion”. Avhandlingen fick betyget med beröm godkänd och Höglund blev docent.⁹⁵

Resten är vad som med ett slitet uttryck brukar benämnas ”historia” – en historia som löper från en kvalificerad forskningsinsats till mer eller mindre rutinmässig tillämpning. Bo Sandelin sammanfattar i sitt porträtt av Bengt Höglund:

Input-output-analysen är knappast längre något forskningsområde i sig. Liksom det besläktade nationalräkenskapssystemet har den snarast blivit ett redskap för de statistiska myndigheterna. Men pionjörerna bakom olika verktyg i det praktiska livet finns ofta i den akademiska världen och är värda att minnas för sina insatser. Bengt Höglunds och Lars Werins insatser för de svenska input-output-räkenskaperna är ett sådant exempel.⁹⁶

95 Ibid., s. 192.

96 Ibid., s. 196.

”VAD FAN GÖR DOM?”

LÖNEANDELEN I DEN SVENSKA EKONOMIN

I sin doktorsavhandling om inkomstfördelningen i Sverige hade Ragnar Bentzel i ett kort kapitel behandlat hur nationalinkomsten hade fördelats mellan löner och övriga inkomster 1930–49.¹ Hans studie kom att inspirera två andra två undersökningar av löneandelen 1946–63 respektive 1870–1950 vid Industriens Utredningsinstitut. I februari 1963 hade IUI:s styrelse beslutat att ytterligare en utredning om inkomstfördelningen skulle genomföras.² Denna utredning kom att resultera i två publikationer.

I slutet av 1964 publicerades en skrift av Lennart Fridén, verksam vid IUI sedan 1960, om löneandelens utveckling åren 1946–63. Samtidigt studerade Karl Jungenfelt, anställd vid IUI 1961, löneandelens utveckling 1870–1950.³ Man skulle följaktligen kunna tro att Fridéns studie utformats i samverkan med och som en förlängning av Jungenfelts arbete. Så var emellertid inte fallet. Fridén hänvisade en enda gång, när han nämnde att data för löneandelen fanns tillgängliga från 1870, till en stencil av Jungenfelt från 1959, dennes lic-avhandling.⁴

Fridéns centrala slutsats var att lönernas andel av de totala inkomsterna hade ökat från 53 procent 1946 till 66 procent 1963. På kort sikt hade löneandelen fluktuerat från år till år men inte alltid på förväntat sätt:

1 Bentzel (1952, kapitel 3).

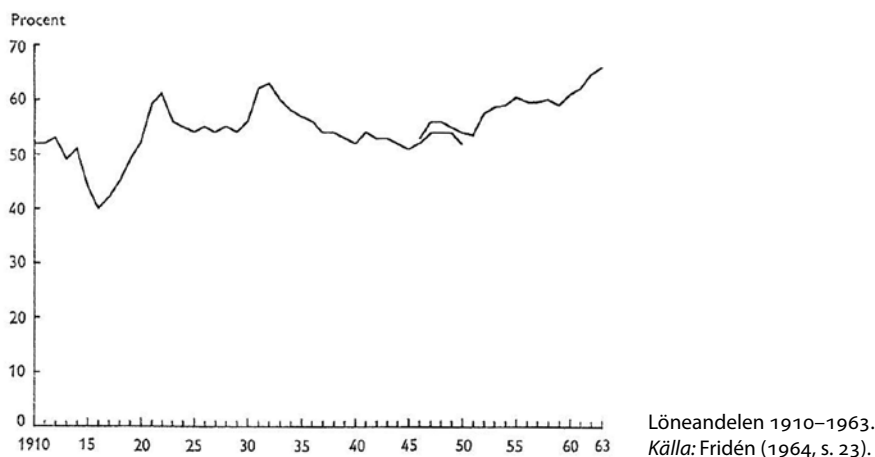
2 *Protokoll* (1963a).

3 Jungenfelt hade flera strängar på sin lyra. 1964 publicerade han (Jungenfelt, 1964a) en skrift om råvaror i den internationella handeln. (Se Vind, 1964, för en kritik av analysen och Jungenfelt 1964b, för svar på kritiken.) Samma år levererade han tillsammans med Östen Johansson (Johansson och Jungenfelt 1964) en kritik av Bo Söderstens doktorsavhandling (Södersten 1964a), på vilken de båda extraopponerat vid disputationen. ”De tuffa tagen på seminarierna kom också att karakterisera många IUI:ares deltagande i offentliga debatter. Kalle Jungenfelts och Östen Johanssons recension av en kollegas avhandling i utrikeshandelsteori var fjärran från en lätt kindpust” (Vinell 2009, s. 319). (För Söderstens svar, se Södersten 1964b). Jungenfelt producerade under sin tid vid IUI även en bilaga till 1959 års långtidsutredning (Jungenfelt 1962) och en artikel om långtidsplaneringens metodik (Jungenfelt 1964c) (se kapitel 8 om långtidsutredningarna) samt en recension (Jungenfelt 1965) av boken *Some Factors in Economic Growth in Europe during the 1950s*, utgiven av FN:s Europakommision i Genève (United Nations 1964).

4 Jungenfelt (1959).

Det intressanta är, att fluktuationerna under efterkrigstiden i viss mån kan sägas bryta mot det mönster, som tidigare ansetts normalt. Man har antagit, att konjunkturutvecklingen spelar en viktig roll för löneandelens kortsiktiga fluktuationer. En konjunkturuppgång skulle sålunda innebära, att företagsvinsterna ökade snabbare än lönesumman med påföljd att löneandelen föll. Vid nedåtgående konjunkturer skulle förhållandet vara det motsatta; företagsvinsterna minskade då relativt sett mer än lönesumman, varför löneandelen steg.⁵

Diagram 3. Löneandelens utveckling åren 1910–63

Detta mönster hade präglat mellankrigstiden men inte efterkrigstiden. ”Det förefaller”, resonerade Fridén, ”som om konjunkturfluktuationerna under en stor del av efterkrigstiden varit alltför måttliga för att i någon större utsträckning kunna påverka inkomstfördelningen enligt det traditionella mönstret och att därför förklaringen till löneandelens kortsiktiga variationer bör sökas på annat håll.”⁶

Under mellankrigstiden hade trenden bakom de kortsiktiga fluktuationerna varit en närmast konstant löneandel. Under efterkrigstiden var den däremot annorlunda: svaga fluktuationer och stigande löneandel.

Vi har tidigare haft kraftiga öknings av löntagarnas andel, vilka skett väsentligt snabbare, men dessa har i gengäld efter en kort tid följts av en nedgång. Som visats ... har det i dessa fall rört sig om återspeglings av konjunkturläget. Något liknande kan inte sägas gälla för efterkrigstiden. Den tydliga uppgång i löneandelen, som då ägde rum, förefaller därför att vara ett helt nytt inslag i ekonomin.⁷

⁵ Fridén (1964, s. 15–16).

⁶ Ibid., s. 21.

⁷ Ibid., s. 24.

Löneandelens uppgång kunde hänföras till företagssektorn, där andelen ökat från knappa 50 procent 1946 till dryga 60 procent 1963. En förklaring till detta torde enligt Fridén vara att många företagare övergått till att driva sin verksamhet i aktiebolagsform varvid de kunde ta ut sin inkomst i form av lön.

Fridéns studie fick publicitet redan innan den kom ut. *Arbetsgivaren* förklarade lakoniskt att en ökning av arbetskraftens andel av BNP alltid betyder en motsvarande sänkning av kapitalinkomsternas andel.⁸ Socialdemokratiska *Nyheterna* konstaterade att sambandet gällde även när utvecklingen gick åt andra hållet och drog slutsatsen ”att de anställdas organisationer fört en mycket realistisk lönepolitik, som väl anpassat sig till de möjligheter produktionsutvecklingen erbjuder”.⁹ När studien väl hade publicerats blev den uppmärksam i en mindre byråartikel som infördes i några tidningar i slutet av 1964 och i några tidskrifter. *Finanstidningen* konstaterade att Sverige blivit mer av ett löntagarsamhälle.¹⁰ *Industria* konstaterade i en lång artikel, rikt illustrerad med tabeller och diagram, att ”lagen om löneandelens konstans” upphävts för hela ekonomin men inte inom industrin. Några klara besked om orsakerna till detta säregna förhållande eller om vad som borde göras stod inte att få i studien:

Lennart Fridén ger inga besked på dessa punkter; det faller utanför hans uppdrag. Av naturliga skäl ställer hans märkliga utredning med dess nya rön flera frågor än den besvarar. Men den lägger en grund för fortsatta forskningar kring inkomstfördelningens problem, och den ger våra inkomstpolitiker nya nötter att knäcka.¹¹

Sunt Förnuft påpekade under rubriken ”Per Olsson han sålde sin gård” att lönernas andel av nationalinkomsten under lång tid och i olika länder varit ganska konstant trots fackföreningarnas energiska insatser. Men nu hade något hänt i Sverige. ”Vad betyder nu detta, är det en framryckning för löntagarna?” Nej: ”Ökningen av löneandelen är huvudsakligen ett uttryck för flykten från jordbruket.”¹² *Statistisk Tidskrift* konstaterade att litteraturen om inkomstfördelningen i Sverige var skäligen mager, men att Fridéns skrift kompletterade Bentzels tidigare arbete och därför var ”ett värdefullt tillskott till den inhemska litteraturen på detta område”.¹³

8 *Arbetsgivaren* (1964).

9 -ert (1964).

10 *Finanstidningen* (1964).

11 *Industria* (1965, s. 28).

12 Puh (1965, s. 28).

13 Garke (1965, s. 247).

JUNGENFELT OCH LÖNEANDELEN 1870–1950

Lennart Fridéns studie var helt empirisk. Det var inte Karl Jungenfelts. Hans forskningsinriktning karakteriseras av Lars Vinell:

Ekonomisk tillväxt och allmän jämvikt var högsta mode. [...] På IUI – jag vågar gissa även bland svenska ekonomer i övrigt – var Karl Jungenfelt riktningens främste och ivrigast förespråkande proselyt. Kalle forskade om löneandelen i den svenska ekonomin. Studien var till sin ursprungliga uppläggning empirisk, men hans avhandling, som publicerades 1966, präglas av allmän jämvikt, här i dynamisk utformning. [...] Kalle hade en gedigen utbildning i nationalekonomi med Erik Lindahl, Tord Palander och Herman Wold som lärare.¹⁴

Karl Jungenfelt: målvakt i nationalekonomiska institutionens fotbollslag på Handelshögskolan.
Källa: Handelshögskolans arkiv.

Jungenfelt berättar i sitt förord om avhandlingens tillkomst. En första etapp (licentiatavhandling) hade genomförts åren 1957–59 vid Nationalekonomiska institutionen i Uppsala under ledning av Erik Lindahl. Den etappen ingick i ett internationellt projekt, lett av Simon Kuznets vid Harvard, finansierat av Social Science Research Council, inriktat på insamling av ett grundläggande statistiskt material och beräkning av inkomstfördelningen. Den andra etappen av teoretisk och empirisk analys hade genomförts vid IUI under ständiga samtal med Ragnar

¹⁴ Vinell (2009, s. 317).

Bentzel och arbetskamraten från första delen av arbetet, Östen Johansson. ”Min utbildning och träning som forskare har i allt väsentligt skett vid otaliga informella diskussioner med Bentzel och Johansson”, förklarade Jungenfelt.¹⁵ På sedvanligt sätt hade en rad andra IUI-medarbetare haft sina fingrar med i arbetet och detsamma gällde en rad forskare vid Nationalekonomiska institutionen i Stockholm. Bland annat hade Erik Lundberg läst och kommenterat manuskriptet på ett tidigt stadium.

Jungenfelt preciserade syftet med sitt arbete:

Avsikten med denna skrift är att ta upp en aspekt av den synnerligen mångfaceterade fördelningsproblematiken, nämligen totalinkomstens fördelning mellan ersättning till arbetskraft i form av löner och andra förmåner å den ena sidan samt ersättning till kapital i form av normal förräntning och företagsvinst å den andra. Analysen är både teoretiskt och empiriskt inriktad. Huvuddelen av den teoretiska diskussionen är emellertid direkt avsedd att utgöra grunden för analysen av den faktiska utvecklingen. I den empiriska delen av undersökningen kommer inkomstfördelningen att åskådliggöras med de procentuella andelar som ersättningarna till arbetskraft respektive kapital utgör av den totala inkomsten. Beräkningarna utgår därvid från en uppskattning av den totala ersättningen till arbetskraften, och kapitalet har sedan antagits erhålla den resterande delen av nationalinkomsten.¹⁶

Därpå följer en doktrinhistorisk not om att fördelningen av inkomster mellan de tre produktionsfaktorerna jord, kapital och arbete stått i centrum för den ekonomiska forskningen under klassikernas och de tidiga neoklassikernas dagar. Under mellankrigstiden hade intresset främst kretsat kring frågan hur inkomstbortfall i samband med arbetslöshet ska kunna undvikas. Under efterkrigstiden hade tyngdpunkten i den ekonomiska forskningen förskjutits tillbaka från konjunkturanalys till långsiktig utveckling, vilket bidragit till ett förnyat intresse för den funktionella inkomstfördelningen. Samtidigt hade sifferunderlaget förbättrats genom tillkomsten av nationalinkomstberäkningar. För Sveriges del hade inkomsternas fördelning mellan löner och övriga inkomster kartlagts av Bentzel för åren 1930–50.¹⁷ Som Bentzel påpekat hade emellertid inkomstfördelningen under denna period påverkats så starkt av depressionen på 1930-talet och kriget på 1940-talet att en bedömning av de långsiktiga utvecklingstendenserna var vanskelig. Hans egna beräkningar hade gällt den aggregerade inkomstfördelningen och inte löneandelen inom de olika produktionssektorerna.

Jungenfelts syfte med den empiriska delen av arbetet var ”att vidga vår infor-

¹⁵ Jungenfelt (1966, s. x).

¹⁶ *Ibid.*, s. 1.

¹⁷ Bentzel (1952).

mation just på dessa båda punkter” och ”ge en så pass allmän och adekvat beskrivning av inkomstfördelningens utveckling inom hela näringslivet och enskilda produktionssektorer på så lång sikt som är möjligt”, i praktiken mellan 1870 och 1950.¹⁸ Att slutåret blev 1950 berodde på att det därefter inte fanns några uppskattningar av samma slag som dessförinnan av sektorernas bidrag till bruttonationalprodukten.

Vad beträffar totalinkomsten hämtade Jungenfelt statistik från Erik Lindahls, Einar Dahlgrens och Karin Kocks nationalinkomstundersökning från 1937 och från Östen Johanssons framskrivning av denna.¹⁹ Lönekostnaderna beräknades genom att antalet anställda multiplicerades med gällande genomsnittslön inom respektive sektor.

I analysen av inkomstfördelningens utveckling gällde det att på kort sikt uppmärksamma faktorer som hänger samman med konjunkturutvecklingen och på lång sikt faktorer relaterade till den ekonomiska tillväxten: kapitalackumulation, sysselsättningstillväxt, teknisk utveckling, produktionsstrukturens förändring etc. Däremot ansåg sig Jungenfelt tvungen att bortse från sådana institutionella förändringar som framväxten av organisationerna på arbetsmarknaden. Korrespondensen mellan de teoretiska och de empiriska begreppen var inte heller fullständig eftersom arbetets andel av inkomsterna i teorin inte motsvarades av lönerns andel i empirin på grund av att de självständiga företagens arbetsinsats inte fanns med i lönestatistiken. Jungenfelt löste problemet genom att ”de enskilda företagens arbetsinsats värderas till den genomsnittliga årslönen för tjänstemän och arbetare inom respektive sektor”.²⁰ Läggs dessa inkomster till löneandelen erhålls arbetsandelen av nationalinkomsten.

Avhandlingen består av tre delar. I det andra kapitlet, efter inledningen, sammanfattas den faktiska utvecklingen 1870–1950 på 24 sidor. Därefter följer tre teoretiska kapitel på totalt 121 sidor, innan boken avslutas med en empirisk analys, där Jungenfelt försöker bestämma vilka faktorer som förklarar löneandelens utveckling, på 46 sidor. Avhandlingen är teoritung, eller rättare sagt modelltung. Nästan två tredjedelar av huvudtexten består av modellexercis.

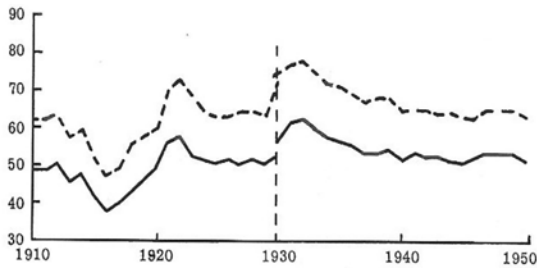
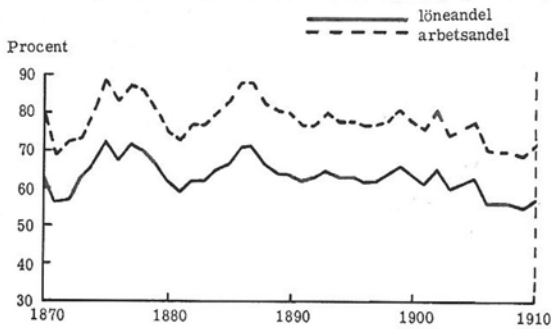
DEN EMPIRISKA BILDEN

Precis som Fridén presenterar Jungenfelt arbets- och löneinkomsternas andelar av nationalinkomsten i ett diagram:

¹⁸ Jungenfelt (1966, s. 3).

¹⁹ Lindahl, Dahlgren och Kock (1937) och Johansson (1959).

²⁰ Jungenfelt (1966, s. 29).

Löne- och arbetsinkomster
i procent av nationalinkomsten
1870–1950.

Källa: Jungenfelt (1966, s. 22).

I sin sammanfattning av resultaten noterar Jungenfelt en regelbunden cyklisk rörelse i inkomstfördelningen med en periodlängd på ungefär tio år och en amplitud på 6–8 procentenheter. Rörelsen stod i intimt samband med konjunkturutvecklingen. Vid konjunkturedgång ökade arbets- och löneandelen, vid konjunkturuppsving minskade den. Detta stämde med den konventionella bild som även Fridén hade tecknat:

Den bild som erhålles för Sverige beträffande löneandelens utvecklingstendenser på kort sikt stämmer för mellankrigsperioden väl överens med resultaten från andra länder. Man har vid liknande undersökningar i flertalet fall kunnat konstatera ett ”anticykliskt” utvecklingsmönster: stigande löneandel vid konjunkturedgångar och fallande löneandel vid konjunkturuppgångar. Förklaringen till ett sådant beteende måste ligga i det förhållandet att penninglöner och sysselsättning i kombination faller relativt sett långsammare än priser och produktionsvolym vid en konjunkturedgång.²¹

²¹ Ibid., s. 23.

För att, trots skarvar i materialet och kortsiktiga fluktuationer, få en bild av inkomstfördelningens trendmässiga utveckling använde sig Jungenfelt av glidande tioårsmedeltal. Under de relativt stabila 1870- och 1880-talen låg arbetsandelen trendmässigt runt 70 procent och löneandelen runt 60 procent. Från 1890-talet och fram till första världskriget föll arbets- och löneandelarna trendmässigt med drygt 10 procentenheter för att därefter fram till mitten av 1920-talet stiga i motsvarande grad. Stegringen i löneandelen blev därefter något mindre markerad fram till 1933, då en toppunkt nåddes. Efter detta år föll den åter tillbaka och stabiliserades från 1940 på en 5 till 6 procents lägre nivå. Utvecklingen under andra hälften av 1930-talet berodde enligt Jungenfelt egentligen inte på någon trendmässig nedgång i löneandelen utan på att ”den konjunkturella fasförskjutningen” i samband med andra världskriget gav utslag i de glidande medeltalen.²² Han drar följande slutsats:

De långsiktiga utvecklingstendenserna för löneandelen sedan 1870 skulle därför kunna sammanfattas på följande sätt. Man kan urskilja fyra perioder med sinsemellan helt olika tendenser för utvecklingen. Under den första perioden – tiden från 1870 fram till strax före sekelskiftet – är de trendmässiga förändringarna praktiskt taget obefintliga. Tendensen ändras sedan, och utvecklingen fram till första världskriget domineras av en fallande trend. Efter ett bottenläge omkring 1913 sker så en ganska snabb och markerad höjning, som avbryts fram emot mitten av 1920-talet. Löneandelen synes då åter ha nått i närheten av den nivå som var karakteristisk för 1800-talets senare del.

Mellankrigsperioden i övrigt synes i stort sett vara fri från utpräglade trendmässiga förskjutningar i inkomstfördelningen. Nettoresultatet för utvecklingen över hela undersökningsperioden är därför, att löneandelen vid periodens slut inte nämnvärt kan skilja sig från den nivå som gällde under 1800-talets 3 sista decennier.²³

I redogörelsen för utvecklingen inom olika näringsgrenar förbigår Jungenfelt husligt arbete och offentlig förvaltning, där löneandelen var konstant och närmare 100 procent, liksom byggnads- och anläggningsverksamhet, där statistiken omfattade en kortare tidsperiod. Utvecklingen inom jordbruk, industri, transporter och handel visade divergerande tendenser över hela perioden: oförändrad arbetsandel i jordbruket där löneandelen dock föll på grund av att antalet löntagare i förhållande till självständiga företagare minskade, och fallande arbets- och löneandel i industrin: ”Inom industri och hantverk synes ... under de 80 år undersökningen avser en icke oväsentlig inkomstomfördelning ha skett till kapi-

²² Ibid., s. 27.

²³ Ibid.

talets förmån.”²⁴ I transportsektorn steg löne- och arbetsandelarna: ”Nettoresultatet för de förändringar som inträffat i inkomstfördelningen inom transport och kommunikation under tiden 1870–1950 blir därför en icke oväsentlig nedgång i kapitalets andel.”²⁵ Även handeln uppvisade en stigande löneandel, men kalkylen gällde endast perioden efter 1910. Samtidigt fick de tendenser som visade sig på aggregerad nivå under olika delperioder genomslag i de tre sektorerna. Perioden från 1890-talet till första världskriget var oförmånlig för arbetskraften och perioden från kriget till mitten av 1920-talet förmånlig.

När Jungenfelt kommenterar de viktigaste dragen i utvecklingen framhåller han att åtminstone för mellankrigstiden är inkomstfördelningens konjunkturberoende klart och otvetydigt. Både löneandel och arbetsandel fluktuerar genomgående på ett sådant sätt att toppvärdena nås under lågkonjunkturår och bottenvärdena under högkonjunkturår. Skillnaden mellan dessa topp- och bottenvärden är ganska betydande, strax över 10 procentenheter för den typ av konjunkturutveckling vi hade under mellankrigstiden.

Det finns därför anledning att fråga sig om en jämnare konjunkturutveckling, med ständigt full eller i det närmaste full sysselsättning, inte på lång sikt ger en betydligt lägre arbetsandel än den traditionella utvecklingen med starka konjunkturväxlingar. Vissa tecken tyder också på att så skulle vara fallet. Man har således funnit att inkomstfördelningens traditionella konjunktur beteende inte upprepas under efterkrigstiden med dess permanent fulla sysselsättning.²⁶

Här hänvisar Jungenfelt för första och enda gången – bortsett från ett tack i förordet – till Fridén, som dock visat på kraftigt stigande löneandel under efterkrigstiden! Han fortsätter sitt resonemang:

Arbetsandelen inom hela ekonomin kan ... under efterkrigstiden beräknas ligga på 65–67 procent, vilket kan jämföras med genomsnittet på 70–72 procent under 1920- och 30-talens traditionella konjunktursvängningar. Under efterkrigstidens högkonjunkturår ligger dock arbetsandelen på i stort sett samma värden som i motsvarande konjunkturfaser under mellankrigstiden. Nedgången på 5 procentenheter för tioårsmedeltalet kan därför ses som ett uttryck för att arbetsandelens extrema toppvärden försvunnit med lågkonjunkturerna. Även om båda produktionsfaktorerna tjänar på en utveckling med full sysselsättning, skulle därför den största vinsten tillfalla kapitalet.²⁷

²⁴ Ibid., s. 36.

²⁵ Ibid., s. 39.

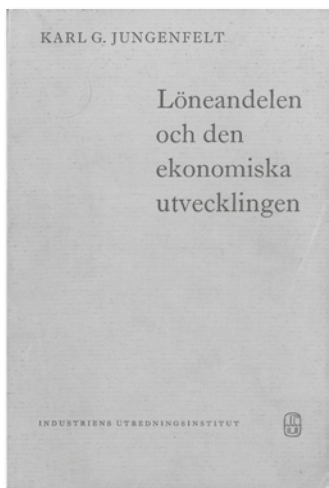
²⁶ Ibid., s. 41.

²⁷ Ibid.

Enligt Jungenfelt låg löneandelen i hela näringslivet på 53 procent åren 1940–49. Fridén hade som nämnts beräknat löneandelen 1946 till just 53 procent. I det avseendet var de båda IUI-forskarna alltså rörande överens, även om de tycks ha arbetat i stort sett oberoende av varandra.

MODELLANALYSEN

För att kunna förklara den empiriska utvecklingen av lönernas andel av nationalinkomsten utarbetade Jungenfelt en omfattande teoretisk apparat. Hans ansats är ambitiös. ”Den teoretiska analysen har i stor utsträckning motiverats av att den utgör grundvalen för analysen av den empiriska utvecklingen”, skriver han, med högt ställda anspråk. ”Här har vi således ett klart samband mellan teori och empiri och det är därför nödvändigt att de begrepp som användes i de båda fallen fullständigt korresponderar mot varandra.”²⁸ Att fastslå i vilken utsträckning han lyckas med sitt uppsåt är emellertid ingen enkel uppgift. Jungenfelt skriver implicit och snålt, håller sig nära modellerna, har en disposition som ofta är långt ifrån kristallklar och sammanfattar stundtals sina resultat på ett sätt som inte hänger organiskt samman med hans huvudtext. Han är vad som på vanlig svenska kallas svårläst.

En modelltut avhandling.

Utgångspunkten för Jungenfelts teoretiska resonemang är den neoklassiska teorin för hur produktionsresultatet i en tvåfaktormodell, med perfekta varu- och faktormarknader, helt uttöms mellan arbete och kapital i förhållande till de båda faktorernas respektive marginalproduktiviteter. Han visar hur förändringar i kapitalvolymen per sysselsatt och i produktionstekniken påverkar fördelningen

²⁸ Ibid., s. 5.

via förändringar i faktorproduktiviteter som leder till substitution av den ena faktorn för den andra och via olika tekniska förändringar: arbets- respektive kapitalbesparande eller neutrala.

Såväl substitutionselasticiteter²⁹ som inriktningen på den tekniska utvecklingen är synnerligen svåra att observera empiriskt. Jungenfelt tvingas därför till största delen arbeta med specifika produktionsfunktioner. Han förkastar den ofta använda Cobb–Douglasfunktionen eftersom denna implicerar att substitutionselasticiteten mellan arbete och kapital alltid är lika med ett och att den tekniska utvecklingen är neutral och därför inte kan användas för att förklara förändringar i inkomstfördelningen. I stället härleder han en produktionsfunktion som visserligen har en konstant substitutionselasticitet (CES-funktion),³⁰ men en elasticitet vars värde inte är numeriskt specificerad. Funktionen tillåter också alla tre slagen av teknisk utveckling och kan användas för att fastslå hur den tekniska utvecklingen påverkar inkomstfördelningen.

Jungenfelt går vidare genom att släppa antagandet om att allt kapital är homogent och i stället anta att kapitalstocken vid varje given tidpunkt består av kapitalföremål som tillkommit vid olika tidpunkter – olika årgångar. När investeringen är gjord finns inga substitutionsmöjligheter och den tekniska utvecklingen verkar bara på nya kapitalföremål. I den grundläggande neoklassiska modellen bestäms inkomstfördelningen av de givna faktorkvantiteterna och den givna tekniken (produktionsfunktionen). Jungenfelt visar att den alternativa behandlingen av kapitalstocken i sin tur får implikationer för inkomstfördelningen:

... i detta fall tillkommer de historiskt realiserade tillväxttakterna för kapital och arbetskraft som ytterligare bestämningsfaktorer för inkomstfördelningen. Bildligt kan vi därför tala om att inkomstfördelningen här bestäms på två olika nivåer. I botten ligger då de faktorer som för marginalproduktivetsteorin är centrala och ovanpå dessa ligger sedan *tillväxttakterna* i arbetskraft, kapital och produktions-teknik.³¹

Jungenfelt visar också ”att faktorer som tenderar att förkorta kapitalets ekonomiska livslängd verkar höjande på löneandelen och vice versa. ... En ökning av kapitaltillväxten leder således – liksom en acceleration av den tekniska utvecklingen – till att löneandelen stiger. Sysselsättningstillväxtens roll är den omvända; löneandelen tenderar falla vid stigande tillväxt.”³²

29 Substitutionselasticiteten definieras som den förändring i faktorproportioner som framkallas av en förändring av förhållandet mellan faktorernas marginalproduktiviteter (priser).

30 CES = constant elasticity of substitution.

31 Jungenfelt (1966, s. 70).

32 Ibid., s. 87.

Härnäst släpper Jungenfelt antagandet om perfekt konkurrens på varumarknaden och antar i stället att den senare karakteriseras av monopolistisk konkurrens. Det enskilda företagens försäljning är beroende av summan av konkurrenternas försäljning men inte av de enskilda konkurrenternas. Givet att antalet företag och priserna på arbetskraft och kapital är givna kan kapital- och arbetskraftsanvändningen samt vinstnivån bestämmas, och därmed också inkomstfördelningen. (På lång sikt kommer vinsterna att konkurreras bort förutsatt att det är fritt tillträde till varumarknaden.)

I det fjärde kapitlet studerar Jungenfelt sparandets roll för inkomstfördelningen. ”Något tillspetsat skulle man ... kunna säga att vi i detta kapitel kommer att studera en ekonomi med sparande, men utan kapitalökning. I det föregående kapitlet däremot hade vi en ekonomi med kapitalökning, men utan sparande.”³³ Utgångspunkten är Nicholas Kaldors inkomstfördelningsmodell, där sparbenägenheten skiljer sig åt för kapital- och löneinkomster (den förra är högre än den senare) och investeringarna och nationalinkomsten är givna.³⁴ I denna modell leder en ökning av investeringskvoten till en sänkning av löneandelen i ekonomin.

Antagandet att nationalinkomsten är given är ett antagande om att varuutbudet är fullständigt oelastiskt. Jungenfelt utvidgar Kaldormodellen till att omfatta fyra olika fall. I det första fallet är utbudet av såväl varor som produktionsfaktorer oändligt elastiskt. Varu- och faktorpriserna är givna. I det andra fallet är varuutbudet begränsat elastiskt, i det tredje är utbudet på alla marknader fullständigt oelastiskt och penninglönen är given, och i det fjärde släpps det senare antagandet. Som man kan vänta sig blir resultaten olika, beroende på samspelet mellan flera olika variabler och inte speciellt entydiga, i de fyra fallen. Jungenfelt summerar själv:

Endast vid en exogen given sysselsättning och under förutsättning av bibehållen jämvikt i penninglönen är inkomstfördelningen oberoende av effektiva efterfrågan. För att jämvikten skall kunna behållas måste dock den ekonomiska politiken neutralisera tendenserna till efterfrågeöverskott på varumarknaden. I samtliga andra analyserade situationer bestämmer emellertid den effektiva efterfrågan inkomstfördelningen. Förändringarna i effektiva efterfrågan påverkar löneandelen via effekterna på sysselsättning, produktionsvolym, varupris och penninglön. För olika antaganden om utbudselasticiteten på varu- och faktormarknaderna fann vi dock inte entydiga reaktioner från inkomstfördelningen på en given förändring av den effektiva efterfrågan.³⁵

³³ Ibid., s. 103.

³⁴ Kaldor (1955–56).

³⁵ Jungenfelt (1966, s. 127–128).

Jungenfelts första två teorikapitel grundas på komparativt statistisk analys – på en jämförelse av jämviktssituationer. Utgångspunkten för det tredje kapitlet är annorlunda. Där är det *tillväxten* i de olika variabler som bestämmer inkomstfördelningen som står i centrum:

I själva verket är det ju så att tillväxtprocessen konstitueras av att förändringar på något sätt uppstår i kapitalstock, sysselsättning, produktionsteknik etc. Härav följer att inkomstfördelningen ständigt måste vara utsatt för tendenser till förändring under tillväxtprocessen ... Avsikten med detta kapitel är att påvisa hur inkomstfördelningen kan tänkas bli påverkad av själva det förhållandet att tillväxten betyder att ekonomin ständigt är i rörelse. Vårt intresse kommer därför att förflyttas från den absoluta storleken på variablerna kapitalvolym, sysselsättning etc., till de inträffade förändringarna i samma variabler. Analysens parametrar blir följdriktigt de tillväxtbestämmande faktorerna.³⁶

Den situation som Jungenfelt analyserar är jämviktstillväxt vid full sysselsättning, hur inkomstfördelningen påverkas av att tillväxthastigheterna ändras: den tekniska utvecklingen, fullsysselsättningsvolymens tillväxt och dessutom sparkvoterna för arbets- och kapitalinkomsterna. Han utgår från Robert Solows välkända neoklassiska tillväxtmodell,³⁷ och visar, i likhet med Solow, under vilka förutsättningar, när ingen teknisk utveckling äger rum, ekonomin tenderar att konvergera till en situation där kvoten mellan kapitalstock och antalet sysselsatta blir konstant (jämviktstillväxt), respektive när kvoten ständigt stiger eller faller. Därefter begränsar Jungenfelt produktionsfunktionen till att vara av CES-typ och visar att denna specificering inte garanterar att jämviktstillväxt uppnås, men att i jämviktsfallet inkomstfördelningen blir stationär. ”Varje jämviktstillväxt har ... sin egen karakteristiska jämviktsinkomstfördelning.”³⁸

Jungenfelt härleder hur kapitalintensiteten minskar när sysselsättningen ökar och ökar när någon av sparbenägenheterna ökar. Han jämför också ekonomier med olika produktionsteknik, där olikheterna delas upp i en neutral del och en del som är kapital- eller arbetsbesparande. Effekterna på inkomstfördelningen blir emellertid inte entydiga, utan substitutionselasticitetens storlek spelar en avgörande roll för resultatet.

Den sista delen av Jungenfelts sista teorikapitel behandlar jämviktstillväxt och inkomstfördelning i en ekonomi som genomgår ständig teknisk utveckling. Denna ekonomis teknologiska ålder är en funktion av tiden och Jungenfelt härleder kapitalintensitetens utveckling dels för fallet med icke-neutral (faktorbespa-

³⁶ Ibid., s. 129.

³⁷ Solow (1956).

³⁸ Jungenfelt (1966, s. 139).

rande, *biased*) teknisk utveckling, dels för fallet där den tekniska utvecklingen är enbart neutral. Slutsatserna i det förra fallet är följande:

I jämviktstillväxt är ... kapitalintensiteten lägre i en ekonomi med teknisk utveckling än i en ekonomi med stationär produktionsteknik ... Den tekniska utvecklingen ger till resultat att ekonomin aldrig blir mättad på kapital på samma sätt som fallet är vid stationär produktionsteknik.³⁹

Jungenfelt demonstrerar också att inkomstfördelningen i detta fall blir stationär. Dock gäller att fast inkomstfördelningen inte ändras över tiden kommer den konstanta löneandelen att vara högre ju mer kapitalbesparande den tekniska utvecklingen är.

I fallet med enbart neutral teknisk utveckling blir analysen mer komplicerad. Kapitalintensiteten i ekonomin kommer att ständigt växa och vilken av faktorinkomsterna som kommer att gynnas av tillväxten beror återigen på substitutionselasticitetens numeriska värde.

Slutligen sammanfattar Jungenfelt de faktorer som påverkar tillväxten och inkomstfördelningen. Under jämviktstillväxt vid en given produktionsteknik växer ekonomin endast i termer av total kategorier, men inte i per capitastorheter. Kapitalstocken per sysselsatt och produktionen per sysselsatt blir båda konstanta, liksom inkomstfördelningen. Ökad sysselsättningstillväxt och lägre sparande sänker båda kapitalintensiteten i ekonomin, men vilken inverkan detta får på inkomstfördelningen är inte givet utan bestäms av substitutionselasticitetens numeriska värde.

Ändrad teknik leder i sin tur till förändringar av såväl kapitalintensiteten som inkomstfördelningen:

Den viktigaste egenskapen hos jämviktstillväxten under teknisk utveckling är ... att inkomstfördelningen, liksom kapitalintensiteten och produktionsvolymen per sysselsatt, i allmänhet förändras. Om inkomstfördelningarna därvid kommer att gå till arbetsinkomster eller till kapitalinkomster bestämmas ... uteslutande av substitutionselasticitetens storlek. Den *riktningsbestämmande* faktorn ligger således helt på produktionsidan av modellen. Däremot är styrkan i utslaget bestämd av modellens övriga parametrar ingående i sparfunktionen och den funktion som beskriver sysselsättningstillväxten.⁴⁰

De resultat som Jungenfelt i sin tillväxtanalys härleder erhålls alla med hjälp av en CES-produktionsfunktion, alltså en funktion med konstant substitutionselasticitet.

³⁹ Ibid., s. 156.

⁴⁰ Ibid., s. 162.

tet. Att substitutionselasticiteten är konstant är emellertid inget oskyldigt antagande, och avslutningsvis får han därför lite kalla fötter:

Vad beträffar specifikationen av produktionsfunktionen synes det ... vara på sin plats att påpeka den begränsning som härigenom lägges på analysen. Generellt sett måste vi nämligen förutsätta att substitutionselasticiteten är en funktion både av kapitalintensiteten och den använda produktionstekniken. Under ett utvecklingsförlopp är det därför mycket möjligt att substitutionselasticiteten varierar från värdet obetydligt över noll till mycket höga värden. Samtidigt har vi nu sett att substitutionselasticiteten spelar en avgörande roll vid bestämningen av den balanserade mekanism som modellen uppvisar. Om den tekniska utvecklingen direkt påverkar elasticiteten är det möjligt att vi kan få en situation där den balanserade mekanismen upphör att gälla.⁴¹

DEN EMPIRISKA BILDEN

I avhandlingens sjätte kapitel presenteras den empiriska analysen av utvecklingen på kort och lång sikt. Jungenfelt inleder framställningen med ett antal brasklappar. Han betonar att en empirisk prövning av de förklaringsgrunder han arbetat med i de teoretiska kapitlen i allmänhet är en ”formidabel uppgift” och att ”ambitionsnivån ... är låg både vad beträffar analysens uppläggning och resultatens innehåll”.⁴² Hans teoretiska modeller är alla partiella, eftersom de konstruerats för att belysa speciella aspekter av inkomstfördelningens uppkomst, och det går inte att syntetisera dem till en allmän, realistisk modell. Jungenfelt lämnar själv ett exempel på den bristande realismen i teorierna:

Tar vi då som exempel den modell kring vilken diskussionen om sambandet mellan effektiva efterfrågan och inkomstfördelningen i kapitel IV byggdes upp, torde den vara ett gott exempel på en orealistisk teori. Sett ur en mer allmän konjunkturteoretisk synvinkel är uppenbarligen förutsättningen om konstanta genomsnittliga sparkvoter knappast ägnad att öka modellens förklaringsvärde ... man kan då inte vänta sig att en direkt skattning av modellens parametervärden skall ge en god anpassning till verkligheten.⁴³

Jungenfelt insåg också att långtifrån all hans teoretiska exercis var tillämpbar och skriver därför i inledningen till sin undersökning:

⁴¹ Ibid., s. 164.

⁴² Ibid., s. 165.

⁴³ Ibid., s. 165–166.

För en del av den existerar ... inte ett direkt samband med den empiriska analysen. Teorin presenteras som en mer fristående analys, ägnad att öka förståelsen för inkomstfördelningens beroende av den ekonomiska utvecklingen, utan att dessa faktorer inverkan på utvecklingsförloppet i Sverige preciseras. Analysen bygger i dessa avsnitt genomgående på existerande teori och utgör egentligen vidareutvecklingar av idéer som tidigare formulerats framför allt inom den sentida neoklassiska tillväxtanalysen.⁴⁴

Ett annat sätt att uttrycka samma sak är att en del av den teoretiska analysen är överflödigt och att den borde ha skrivits på engelska och skickats till någon på teoriutveckling inriktad internationell tidskrift i stället för att presenteras i ett sammanhang där den inte fyller någon funktion.⁴⁵ Det är tyvärr svårt att komma ifrån intrycket att Jungenfelts teoretiska berg föder en mager empirisk råtta. Hans modeller är föga lämpade för empiriska tillämpningar, och när tiden obönhörligen kommer för att förklara inkomstfördelningens utveckling i Sverige tvingas han till stor del falla tillbaka på resonemang som har starka *ad hoc*-inslag.

Härtill kommer att det tillgängliga statistiska material som skulle krävas för att testa modellerna antingen helt saknades eller var av alltför dålig kvalitet. Detta lade starka begränsningar på den empiriska analysen:

Analysen ... kan därför karakteriseras som ett försök att på diskussionsmässig väg belysa de olika modellernas användbarhet vid förklaring av inkomstfördelningens faktiska utveckling. Det blir dock icke i något fall fråga om en verkligt rigorös ekonometrisk analys med uppskattning av t.ex. parametervärden i modellernas betendefunktioner.⁴⁶

Att skatta den substitutionselasticitet som är central i de teoretiska modellerna lät sig t.ex. inte göras, utan Jungenfelt tvingas i den aggregerade kortsiktsanalysen begränsa sig till att ”bakvägen” fastslå att för att den observerade inkomstfördelningen ska ha kunnat uppkomma ”måste” elasticiteten, för att modellen ska fungera, ha ett visst numeriskt värde.

Låt oss, med ovanstående förbehåll i minnet, så gå över på att se på hur Jungenfelt använder sina modeller i förklaringssyfte.

⁴⁴ Ibid., s. 6.

⁴⁵ Jungenfelt kunde med fördel ha skrivit en sammanläggningsavhandling i stället för en monografi, men det var det ingen nationalekonom som gjorde på den tiden.

⁴⁶ Jungenfelt (1966, s. 166).

DEN KORTSIKTIGA UTVECKLINGEN

I analysen av det empiriska materialet skiljer Jungenfelt på de mekanismer som verkar på kort respektive lång sikt. Det är en naturlig uppdelning, eftersom löneandelen av nationalinkomsten uppvisade ett klart cykliskt mönster, med kortsiktiga fluktuationer runt den långsiktiga trenden, framför allt 1870–95 och efter 1920. Under mellankrigstiden var löneandelens utveckling kontracyklisk. Den ökade under lågkonjunkturår och sjönk när tiderna blev bättre. Under tiden före första världskriget var bilden mera splittrad, med extremvärden för löneandelen som inte på samma sätt var klart kopplade till de utpräglade hög- och lågkonjunkturåren. Sådillvida var löneandelen låg under 1881 och 1891, år som inte kan karakteriseras som utpräglade högkonjunkturår, och hög 1874, ett högkonjunkturår.

Det mönster som Jungenfelt hade att förklara var således splittrat. Hans första förklaringsgrund består i ett konstaterande att jordbrukets andel av BNP var över 50 procent fram till mitten av 1890-talet och att den samlade löneandelen i ekonomin då i huvudsak följde konjunktursvängningarna inom denna sektor, svängningar som inte var helt i fas med den allmänna konjunkturutvecklingen. Därefter sjönk löneandelen fram till första världskriget samtidigt som de kortsiktiga svängningarna blir mindre. ”A priori förefaller det sannolikt att de trendmässiga utvecklingstendenserna i högre grad stör det kortsiktiga, cykliska mönstret under perioder som karakteriseras av långsiktiga förskjutningar i inkomstfördelningen, än under perioder av stabil inkomstfördelning”, konkluderar Jungenfelt,⁴⁷ och framför hypotesen att ”olikheterna i arbetsandelens konjunkturbeteende mellan å ena sidan tiden före första världskriget och andra sidan mellankrigstiden inte är ett uttryck för att sambandet mellan konjunkturer och inkomstfördelning i grunden ändrat karaktär [...] I själva verket skulle man ... kunna säga att hela undersökningsperioden karakteriseras av ett anticykliskt konjunkturbeteende för arbetsandelen.”⁴⁸

Jungenfelt vill söka skillnaderna i löneandelens kortsiktiga svängningar på annat håll, i reallönens och produktivitetens (BNP/antalet anställda) utveckling.⁴⁹ Ökningar av den förra ökar löneandelen och ökningar av den senare minskar den. Svängningarna i produktiviteten var mellan 1919 och 1939 betydligt större än svängningarna i reallönen och slutsatsen blir att det framför allt var produktivitetsvariationerna som gav upphov till det cykliska mönstret i inkomstfördelningen.

⁴⁷ Ibid., s. 169.

⁴⁸ Ibid., s. 170.

⁴⁹ Tyvärr begränsar han sin diskussion till mellankrigstiden – den tid för vilken siffermaterialet är bäst – vilket innebär att hans hypotes förblir otestad.

Jungenfelt försöker så anknyta de empiriska observationerna till de modeller han satt upp i de teoretiska avsnitten. I den enkla neoklassiska modellen bestäms inkomstfördelningen av kapitalstocken, sysselsättningen och tekniken. På kort sikt kan kapitalstocken och tekniken båda antas vara givna. De cykliska variationerna i löneandelen måste då härröra från svängningar i sysselsättningen. När denna ökar, som under en konjunkturuppgång, minskar kapitalintensiteten i ekonomin och om substitutionselasticiteten är mindre än ett minskar även arbets andel av nationalinkomsten. Under en konjunkturbedgång blir mönstret det motsatta. Arbetsandelen ökar.

Så långt fungerar den enkla neoklassiska jämviktsteorin väl, men när produktivitetens utvecklingen kommer in i bilden förändras situationen. Ökad sysselsättning borde vid perfekta varu- och faktormarknader leda till minskad genomsnittlig arbetsproduktivitet, men de empiriska data tenderade att indikera att sysselsättning och produktivitet hade utvecklats åt samma håll. Minskad sysselsättning åtföljdes av minskad produktivitet. ”Den empiriskt konstaterade utvecklingen av arbetskraftens produktivitet står ... i direkt konflikt med de grundläggande egenskaperna hos den neoklassiska modellen.”⁵⁰ Detta konstaterande föranleder Jungenfelt att fundera över i vilken utsträckning avvikelserna kan tänkas bero på inslag av imperfekt konkurrens.

Ett annat sätt att komma till rätta med problemet är att anta att reallönen inte är i jämvikt utan att såväl denna som produktiviteten observeras under en process där de är på väg att anpassa sig till långsiktig jämvikt. Om penninglönen släpar efter de varuprisrörelser som leder till ett efterfrågeöverskott på varumarknaderna i en konjunkturuppgång kan ett mönster uppkomma som är förenligt med det under mellankrigstiden observerade:

Under konjunkturcykelns uppåtående fas bör det således finnas en tendens hos reallönen att ligga lägre än jämviktslönen fram till dess att full sysselsättning nås. När pristendensen på varumarknaden slår om och blir nedåtriktad elimineras efterfrågeöverskottet på faktormarknaden. Eftersom vi har en viss tröghet kan dock penninglönen fortsätta att stiga, vilket bör ge reallönen ett högt värde i förhållande till jämviktsläget omedelbart efter själva omslaget från högkonjunktur till lågkonjunktur. Under den nedåtgående fasen och i den nedre vändpunkten av konjunkturförloppet kan vi sedan vänta oss att reallönen uppvisar en positiv avvikelse i förhållande till det långsiktiga jämviktsvärdet.

Produktivitetens ojämviktsanpassningar kan ses som kortsiktsavvikelser från den långsiktiga produktionsfunktionen på grund av att arbetskraften utnyttjas mindre effektivt vid konjunkturbedgångar. Med fallande sysselsättning faller då produktiviteten. Denna når således sitt ”långsiktiga jämviktsläge” under en hög-

⁵⁰ Jungenfelt (1966, s. 179).

konjunktur. Det är nämligen endast under denna del av konjunkturförloppet som de faktiskt sysselsatta resurserna utnyttjas med maximal effektivitet och ekonomin befinner sig på den långsiktiga produktionsfunktionen.⁵¹

DEN LÅNGSIKTIGA STABILITETEN

Den andra delen av Jungenfelts orsaksanalys behandlar inkomstfördelningens utveckling på lång sikt. Hans utgångspunkt är observationen att såväl i Sverige som i många andra länder tenderade fördelningen att vara tämligen konstant över tiden:

Skillnaden mellan 1800-talets underutvecklade, kapitalfattiga och av jordbruket dominerade ekonomi och 1930–40-talens kapitalrika, industrialiserade ekonomi är från de flesta synpunkter utomordentligt påtaglig. Men dessa ekonomier har en frapperande likhet. Båda har på några procentenheter när samma relativa fördelning av inkomsten mellan kapital och arbete.⁵²

Jungenfelt noterar att olika faktorer verkar på inkomstfördelningen på lång och kort sikt. Inte heller på lång sikt fungerar dock den traditionella neoklassiska modellen särskilt väl. I denna bestäms en stabil inkomstfördelning av den exogent givna kapitalackumuleringen, substitutionselasticiteten och de tekniska framstegen, men Jungenfelt vill ha en förklaringsmodell där trendmässiga förändringar i inkomstfördelningen motverkas av endogena krafter. Centralt är samspelet mellan kapitalbildning och tekniska framsteg. ”Det är utan vidare klart att en endogen stabilisering av inkomstfördelningen inom ramen för den neoklassiska teorin för sin existens förutsätter ett samband mellan å ena sidan den tekniska utvecklingen och å andra sidan kapitalbildningen”, skriver han.⁵³

Sådana samband kan uppkomma på olika sätt. Det kan handla om samband mellan av kapitalbildning orsakade ändringar i de relativa faktorpriserna och den tekniska utvecklingens bias. En ökning av en produktionsfaktors relativa pris som härrör från ökad knapphet på den kan leda till att företagen söker efter produktionsmetoder som är relativt sparsamma med att använda just den faktorn. Orsaksförhållandet kan emellertid också vara det omvända: det kan gå från den tekniska utvecklingen till kapitalbildningen, med den förra som den exogena faktorn.

Ur stabilitetsproblemet synvinkel har denna modell vissa intressanta egenskaper. Den säger oss nämligen, att en ekonomisk jämviktstillväxt karakteriseras av att alla tendenser till förändring i inkomstfördelningen, som uppkommer på grund av att

⁵¹ Ibid., s. 185–186.

⁵² Ibid., s. 188.

⁵³ Ibid., s. 189–190.

den tekniska utvecklingen är biased i endera riktningen, i sin tur utlöser förändringar i kapitalbildningen av en sådan storleksordning att inkomstfördelningen trots allt förblir oförändrad. Uppenbarligen kan detta uppfattas som ett exempel på en modell där endogena krafter motverkar förändringstendenser som har sitt ursprung i exogena storheter.⁵⁴

Tyvär låter sig inte resonemangen på ett enkelt sätt formaliseras. De modeller Jungenfelt själv arbetar med tidigare i boken har alla det gemensamt att resultaten på ett avgörande sätt blir avhängiga av specifika parametrar i produktionsfunktionerna: substitutionselasticitetens storlek och den tekniska utvecklingen. Han tvingas därför konstatera att han inte har speciellt mycket hjälp av de modeller han satt upp:

Även i en neoklassisk tillväxtmodell av det slag vi studerade i kapitel V är ... stabiliteten en empirisk fråga; liksom i den traditionella neoklassiska teorin kan stabiliteten hos inkomstfördelningen, vare sig vi uppfattar den som absolut eller relativ, endast förklaras som ett tillfälligheternas spel. Modellens parametrar har till sina numeriska värden helt enkelt råkat bestämmas så att de uppfyller de specifika krav, varigenom stabiliteten hos inkomstfördelningen garanteras.⁵⁵

Jungenfelt måste således gå ifrån sina modeller och i stället arbeta med disaggregerad analys när han ska förklara löneandelens stabilitet över tiden. Den aggregerade löneandelen är ett vägt medeltal av de olika sektorernas löneandelar, där vikterna är de olika sektorernas andelar av det totala förädlingsvärdet. En konstant makrolöneandel kan då uppkomma trots att de enskilda sektorernas andelar varierar, antingen genom att vikterna förändras så att de motverkar förändringarna i sektorandelarna eller genom att de senare varierar åt olika håll så att variationerna tar ut varandra vid givna vikter.

Jungenfelt beräknar den löneandel som skulle ha uppkommit 1870–1950 om vikterna hade förblivit konstanta och jämför denna med den verkliga utvecklingen. Mellan mitten på 1890-talet och mitten på 1920-talet inträffade ganska starka inkomstomfördelningar. Löneandelen föll fram till 1915 och steg därefter fram till mitten av 1920-talet, men beräkningarna indikerar inte att några förskjutningar av vikterna som kunde ha bidragit till att stabilisera löneandelen skulle ha ägt rum. Möjligen verkade en sådan mekanism under 1880-talet, men därefter var bilden en annan, och de exceptionella ekonomiska förhållandena under 1930- och 1940-talet gjorde det mindre intressant att diskutera dessa årtionden. Hypotesen måste således förkastas:

⁵⁴ Ibid., s. 190–191.

⁵⁵ Ibid., s. 191.

Vår analys kan knappast sägas ha givit till resultat att produktionsstrukturen spelat någon avgörande roll för en stabilisering av inkomstfördelningen. Det mest slående draget i utvecklingen är kanske i själva verket att sektorstrukturen var påtagligt passiv under den period i början av detta århundrade, då inkomstfördelningen uppvisade betydande trendmässiga förskjutningar.⁵⁶

Även om sektorstrukturen hade varit stabiliserande hade emellertid diskussionen knappast varit analytiskt meningsfull. Sektorstrukturen var exogent specificerad, men för givna serier av sektorlöneandelar finns det ett oändligt antal serier av vikter som gör att makrolöneandelen förblir konstant över tiden. ”För att verkligen komma till stabilitetsproblemets kärna måste vi således först formulera en teori för bestämningen av det angivna viktsystemet och sedan empiriskt analysera de samband som därvid erhålles.”⁵⁷ Jungenfelt formulerar emellertid ingen sådan teori, utan nöjer sig med att referera till Leif Johansens multisektormodell av ekonomisk tillväxt⁵⁸ och konstatera att även i denna är de numeriska parametervärdena avgörande för hur effektivt stabiliseringsmekanismen fungerar och att det låg utanför ramen för hans undersökning att företa ”en empirisk analys av hörande problem”.⁵⁹ Han kommer inte längre än till att, efter att ha avfärdat argumentet att stabiliteten i inkomstfördelningen kan bero på att förändringarna i de olika sektorandelarna motverkar varandra, såsom inte varande ”av samma teoretiska intresse”,⁶⁰ konstatera att konstansen i inkomstfördelningen i värsta fall kan vara en rent numerisk illusion.

Mot de perioder då statistiken ger vid handen att inkomstfördelningen var relativt stabil ställer Jungenfelt decennierna mellan 1895 och 1925, då betydande omfördelningar ägde rum mellan arbete och kapital, först åt ena och därefter åt andra hållet. Han disaggregerar analysen till att omfatta tre sektorer: jordbruk, industri och transporter, vilka alla antas karakteriseras av CES-produktionsfunktioner. I ett första steg undersöker han vad enbart kapitalackumulation (vid given teknik) leder till. Han skattar substitutionselasticiteten för var och en av de tre sektorerna, i samtliga fall strax under 0,6, och hänvisar därefter till analysen i sitt första teorikapitel, som pekar på att när substitutionselasticiteten är mindre än ett kommer en ökad kapitalintensitet att leda till omfördelning till arbetets förmån. Storleken på förändringen ges i sin tur av den relativa förändringen i kapitalintensiteten och Jungenfelt beräknar hur mycket den senare ändrades i de tre sektorerna mellan 1880- och 1940-talet. Härigenom kan han

⁵⁶ Ibid., s. 194.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Johansen (1960).

⁵⁹ Jungenfelt (1966, s. 197).

⁶⁰ Ibid.

fastslå hur mycket den rena kapitaltillväxten bör ha ökat arbetets andel av nationalinkomsten.

De verkliga värdena för arbetsandelen var lägre än de värden som beräknats under antagandet att tekniken var given. Jungenfelt drar därför slutsatsen att kapitalbildningens effekter måste ha motverkats av den tekniska utvecklingen. ”Eftersom den tekniska utvecklingen är vår enda återstående förklaringsgrund för de inträffade inkomstfördelningarna, måste denna ha haft en tendens att sänka arbetsandelen.”⁶¹ Han visar därefter att den tekniska utvecklingen inom alla tre sektorerna räknat över hela perioden hade varit arbetsbesparande, mycket påtagligt inom industrin, betydligt mindre inom jordbruket och minst inom transportsektorn, där utvecklingen under delar av perioden varit kapitalbesparande. För industrins del innebar detta att den tekniska utvecklingen mer än neutraliserade effekterna av kapitalbildningen och sänkte arbetsandelen. Inom jordbruket neutraliserade de båda variabelerna varandra och inkomstfördelningen förblev stabil. Inom transportsektorn, slutligen, samverkade kapitalackumulation och tekniska förändringar till att vrida inkomstfördelningen till arbetskraftens fördel.

Avslutningsvis noterar Jungenfelt att den modell som härleder inkomstfördelningar till enbart kapitalbildning och tekniska framsteg inte var ägnad att förklara utvecklingen från sekelskiftet till mitten av 1920-talet, då fram till 1915 den tekniska utvecklingen var utpräglat arbetsbesparande, för att under resten av perioden förbytas i en lika utpräglat kapitalbesparande utveckling. Dessa omkastningar bröt den långsiktiga trenden i teknikutvecklingen. Detta vill Jungenfelt förklara med hjälp av en analogi till David Ricardos jordrätteteori, där ersättningen till den bästa tekniken överstiger ersättningen till den näst bästa etc. ända ner till den sämsta i bruk varande tekniken. Han kopplar analysen till konkurrenssituationen. Under tiden från 1895 till mitten av 1910-talet var prisnivån stigande till följd av ökande efterfrågan. I denna situation kunde även relativt ineffektiva företag överleva och konkurrensen var låg. Under det följande årtiondet ökade så konkurrensen och ineffektiva företag slogs ut. Dessa svängningar hade i sin tur implikationer för inkomstfördelningen:

En utveckling av det slag som vi ... skisserat för ... tiden 1895–1914, har uppenbarligen förutsättningar att medföra inkomstfördelningar till kapitalets förmån. Den starka expansionen av produktionen gör att den nya och överlägsna tekniken kommer att väga tungt. Samtidigt betyder den stigande prisnivån att även relativt ineffektiva produktionsmetoder kan drivas utan förlust. Vi får därför inte några påtagliga tendenser till krympning av marginalen mellan effektiviteten vid bästa respektive sämsta tillämpade teknik.

⁶¹ Ibid., s. 204).

Mot denna bakgrund är det också lätt att se varför konkurrenssituationen under 1920-talet tenderade att höja arbetsinkomsternas andel. Utslagningen av ineffektiva produktionsenheter är ju ett tecken på att effektivitetsmarginalen är avtagande.⁶²

Under den förra perioden expanderade företagsvinsterna i förhållande till arbetsinkomsterna, medan den hårdare konkurrenssituationen under 1920-talet gjorde att vinstnivån krympte och inkomstfördelningen vreds till arbetets förmån.

DISPUTATION OCH PROFESSUR

Arbetet med löneandelen tog tid – mer tid än beräknat, för både Fridén och Jungenfelt. I januari 1964 skrev en uppretad Ragnar Bentzel från Yale ett brev hem till IUI:s sekreterare Lars Kritz, där han klagade på att båda studierna verkade ha gått helt i stå:

Vad som ... bekymrar mig är inkomstfördelningsgubbarna. VA FAN GÖR DOM? När Fridén i februari (möjligen i mars) f.å. började rota i det här ämnet kom vi överens om att han inte skulle göra någon stor historia av det hela. Högst två månader skulle undersökningen ta. Nu är det snart ett år. Likartad är situationen för Jungen. När han började rota i sin gamla lic-uppsats om fördelningen var det under villkoret att det rotandet inte skulle få ta mer än två månader. Nu är det snart ett år. VAD FAN GÖR DOM? Så här kan det ju inte fortsätta. Fridén var ju klar med sina statistiska uppgifter efter ett par veckor och sedan skulle han ju bara skriva ner lite allmänna reflexioner. Det var ju aldrig meningen att det skulle bli mer än en artikel på 10–20 sidor. Och för Jungens del var det ju bara fråga om redigeringsarbete. VAD FAN GÖR DOM?

Att en undersökning tar mycket längre tid än beräknat, det är jag – av egen erfarenhet – full av förståelse för. Men i det här fallet ser saken mystisk ut. Har Fridén och Jungen ändrat hela uppläggnings av arbetena och syftar dom nu mycket högre än tidigare? Samlar dom in mera data eller VAD FAN GÖR DOM?

Eftersom jag är tjänstledig vill jag naturligtvis inte lägga mig i göromålen på institutet, men jag kan ju alltid ge dig det lilla tipset att ta upp frågan med Lars Nabseth, om det inte går att få F. och J. att samla sig till skrivning.⁶³

Två veckor senare svarade Lars Kritz:

Vad gäller inkomstfördelningsgubbarna förstår jag att du är irriterad; det är nog fler som är det! Kan i alla fall meddela dig att Fridén i morgon lämnar ett manus

⁶² Ibid., s. 210.

⁶³ Brev från Ragnar Bentzel till Lars Kritz, 12 januari 1964.

till Nabseth och mig och den 31/1 skall vi ha en diskussion av det hela, då även Jungen är med. Du får sannolikt manus för läsning endera dagen. Hur långt Jungen hunnit med sitt verk vet jag faktiskt inte, men borde naturligtvis veta det! Jag har dock en känsla av att hans inkomstfördelningshistoria befinner sig i högre sfärer. De ändlösa bladen med formler, som jag sett på hans skrivbord verkar för mig olycksbådande. Men det kanske är djupa tankar bakom. Som du vet begriper jag mig inte mycket på den avancerade matematiken. Jag skall i alla fall ta upp frågan om Jungen med Lars Nabseth genast.⁶⁴

Vid ett styrelsemöte på IUI i slutet av 1965 kunde Ragnar Bentzel emellertid berätta att Jungenfelts studie *Löneandelen och den ekonomiska utvecklingen* höll på att tryckas och skulle läggas fram som doktorsavhandling vid Stockholms universitet följande vår.⁶⁵ Jungenfelt disputerade 12 mars 1966. Fakultetens opponent var Björn Thalberg, preceptor vid Lunds universitet, och respondentens opponent var Jungenfelts arbetskamrat Östen Johansson. Som opponent *ex auditorio* uppträdde bl.a. den stridbare uppsalaprofessorn Tord Palander. Vad han sade finns veterligen inte dokumenterat. Disputationsakten måste dock ha varit livlig eftersom den tog närmare sju timmar.

Karl Jungenfelts opponent, Björn Thalberg.
Källa: Kumaraswami Velupillais arkiv.

Thalberg genomförde en teoretisk kritik i detalj, i norsk-svensk tappning:

De mest energiskt bearbejdede deler av teorikapitlene bygger på fri konkurrans. Det synes påfallande at forfatternen unlater å ta opp hvordan eller huruvida organisering av arbeidsmarknaden har gitt visse samband mellom pris og lønebevegelse. Forfatterens erklæring at han vil begrense sin problemstilling og ikke berøre

⁶⁴ Brev från Lars Kritz till Ragnar Bentzel, 28 januari 1964.

⁶⁵ *Protokoll* (1965c).

sambanden mellan inkomstfördelning och arbetsmarknadsorganisationspolitik ... virker merkverdig. Noe må han jo ha tenkt på dette ...⁶⁶

Thalberg fann också fel i Jungenfelts produktionsfunktion och tillade: ”Forfatteren har jo arbeidet med sin funktion ... temmelig lenge, så dette virker ikke så bra.” Han tyckte inte om Jungenfelts skrivkonst: ”Framstillingen er ujevn, mange stede er den klar, men visse steder er den vel egnet til å irritere leseren.”⁶⁷

I betygsnämnden satt nationalekonomiprofessorerna Ingvar Svennilson, Anders Östlind och Erik Lundberg samt sociologiprofessorn Gunnar Boalt och t.f. professorn i försäkringsmatematik Carl-Otto Segerdahl (som också hade extraopponerat). Svennilson och Östlind författade nämndens utlåtande. De menade att avhandlingens teoridel var ”otvivelaktigt av större värde som självständig forskarinsats än dess empiriska del”; den empiriska delen hade visserligen ”genomförts med energi och noggrannhet men måste karakteriseras som en väl djärv satsning från ett delvis otillförlitligt statistiskt primärmaterial. Huvudresultaten är långtifrån sensationella”, och ”särskilt vad gäller lönandelens konjunktur-beteende” hade Jungenfelt ”pressat sitt material väl hårt”.⁶⁸

Hur svårt det var att etablera samband mellan teoretiska modeller och empiriskt material visade sig av att författaren ibland nödgats använda sin ”intuition” för att överbrygga svalt. ”Analysen av det empiriska materialet skulle egentligen ha krävt att författaren utvecklat flersektormodeller.”⁶⁹ Svennilson och Östlund tog också upp samma kritik som rests av Thalberg, att Jungenfelt mest arbetat med frikonkurrensmodeller och inte närmare tagit hänsyn till arbetsmarknadsorganisationernas, finanspolitikens och utrikeshandelns betydelse för inkomstfördelningen. De menade emellertid att Thalbergs anmärkningar inte rubbade omdömet att avhandlingen var väl och noggrant genomförd, särskilt den teoretiska delen:

I avhandlingens teoretiska del har författaren rört sig på ett tekniskt komplicerat område. Uppbyggandet av modellerna har dock lösts med stor teknisk skicklighet. Framställningens styrka är främst författarens förmåga att förena olika tidigare kända teorielement i nya intressanta kombinationer. Han arbetar därvid med en hög grad av precision, samtidigt som hans förmåga att dra slutsatser av modellerna vittnar om en skapande vetenskaplig fantasi.⁷⁰

⁶⁶ *Protokoll* (1966, bilaga 93, Thalberg, s. 2).

⁶⁷ *Ibid.*, s. 2–3.

⁶⁸ *Ibid.* (Svennilson och Östlind, s. 1–2).

⁶⁹ *Ibid.*, s. 3.

⁷⁰ *Ibid.*

Avhandlingen fick betyget med beröm godkänd och fakulteten beslöt omgående att bevilja Jungenfelts ansökan att bli antagen som oavlönad docent.

Jungenfelts avhandling uppmärksammades inför disputationen med artiklar i de ledande Stockholmstidningarna.⁷¹ Thalberg formulerade följande år sin mycket teoritunga opposition som i en lång recensionsartikel i efterträdaren till *Ekonomisk Tidskrift, Swedish Journal of Economics*.⁷² Han var kritisk mot att Jungenfelt i sin diskussion av tillväxt i modellen med olika kapitalårgångar endast tog hänsyn till lönenivån under den innevarande perioden. Han tyckte detta var orealistiskt eftersom företagarna/investerarna rimligtvis baserade sina beslut inte bara på dagens vinstnivå utan även på den framtida, förväntade. Då borde de rimligtvis också beakta den förväntade framtida löneutvecklingen, såvida de inte räknade med att lönerna skulle vara oförändrade, ett orealistiskt alternativ i en värld som karakteriserades av att lönerna ökade över tiden. Thalberg ifrågasatte också realismen i antagandet att substitutionselasticiteten var konstant över hela den långa tidsperioden 1870–1950 och tyckte att Jungenfelt i stället borde ha gjort skattningar av den för olika delperioder. Helheten lämnade en del att önska: ”On the whole it would, I think, have been considerably advantageous for the author to have omitted some parts of his theoretical chapters and concentrated more upon his empirical analysis.”⁷³

Eftersom Jungenfelts avhandling var skriven på svenska kom den att recenseras så gott som uteslutande i nordiska tidskrifter. Bruno Frey anmälde den emellertid i *Kyklos*.⁷⁴ Han beklagade då språkvalet, eftersom det rörde sig om ett anmärkningsvärt försök som borde göras tillgängligt för en vidare läsekrets. Frey betecknade avhandlingens teoretiska del som utmärkt, men han tyckte att den koppling mellan teori och empiri som Jungenfelt eftersträvade bara hade lyckats till hälften. Den framstod som en besvikelse. Stora delar av den utvecklade teorin kom inte till användning eller gick inte att använda och stora delar av den empiriska uppgiften fick i stället lösas med hjälp av ”common sense”-resonemang. Det framstod också som överraskande att Jungenfelt knappast berörde lönebildningsprocessen. Allt som allt fann emellertid Frey att boken gav ett viktigt bidrag till studiet av fördelningsproblematiken.

Även de nordiska recensenterna slog ner på glappet mellan teori och empiri. Arnljot Strømme Svendsen skrev i *Bedriftsøkonomen* att

⁷¹ Schoug (1966) och *Svenska Dagbladet* (1966).

⁷² Thalberg (1967).

⁷³ *Ibid.*, s. 151.

⁷⁴ Frey (1969).

modellene som forfatteren utvikler, anvendes ... som utgangspunkt for en delvis nokså spekulativ diskusjon om de faktorer som påvirker inntektsfordelingens utvikling. Grunnen till dette, er at de teoretiske modellene har et partielt preg og er rettet mot analyse av hver for seg klart avgrensede problemstillinger. Dette er en svakhet ved avhandlingen.

Det er kanskje ikke så mange utsagnskraftige konklusjoner som forfatteren kommer frem til.⁷⁵

Strømme Svendsen tyckte emellertid att Jungenfelts avhandling var ”et hederlig socialøkonomisk arbeid” och att det utgjorde ett betydelsfullt bidrag till den nordiska nationalekonomiska litteraturen.

I *Ekonomiska Samfundets Tidskrift* recenserades Jungenfelts avhandling av Börje Wikstedt.⁷⁶ Han betonade också det partiella i ansatsen:

Studierna tager fasta på inkomstfordelingens utveckling både på kort och på lång sikt. På kort sikt är konjunkturutvecklingen av central betydelse medan Jungenfelt når det gäller långsiktanalysen kommer in på faktorer, som faller inom den s.k. tillvæxtteoriens domæner. Han försöker härvid utreda hur inkomstfordelingen påverkas av kapitalackumuleringen, sysselsættningstillvæxten, den tekniska utvecklingen, produktionsstrukturen etc. Oaktat detta är det här fråga om en begrænsning av hela problemstillingen och innebær även att analysen inte kan ge någon uttømmende forklaring på frågan, varfor inkomstfordelingen forændrats på sâtt som anges av presenterade data. Speciellt har mângâ forændringer intræffat inom de institutionelle forhållandene som inverkat på inkomstfordelingen, framfor allt i vad som gæller arbeidsmarknadens organisationsvæsende. Sambandet mellom inkomstfordeling og arbeidsmarknadsorganisationernes politik har inte beretts någon plats ...⁷⁷

Jungenfelt hade vid tiden för disputationen slutat vid IUI. Han fortsatte sin karriär som docent vid Stockholms universitet och övertog 1972 A.O. Wallenbergs professur i nationalekonomi och bankvetenskap vid Handelshögskolan i Stockholm efter Assar Lindbeck, en tjänst han innehade till sin pensionering 1996.

Ytterligare några omdömen om Jungenfelts avhandling kan hämtas från de sakkunnigas – Assar Lindbeck, Göran Ohlin och Björn Thalberg – yttranden när Jungenfelt i konkurrens med Staffan Burenstam Linder 1972 sökte, och fick, Wallenberg-professuren på Handelshögskolan. Lindbeck karakteriserade Jungenfelts framställning som klar och redig men menade att teorin, som så ofta i dok-

⁷⁵ Strømme Svendsen (1966).

⁷⁶ Wikstedt (1966).

⁷⁷ Ibid., s. 286.

torsavhandlingar, delvis levde sitt eget liv medan empirin vilade på i och för sig vettiga sunt förnuft-resonemang. Han avrundade med ett blandat omdöme:

Sammanfattningsvis är doktorsavhandlingen en mycket god merit, särskilt när det gäller att demonstrera analysteknisk skicklighet. Jungenfelt demonstrerar också i de empiriska avsnitten en god portion common sense. Däremot kan man kanske fråga sig om Jungenfelt i alla avseenden valt den mest naturliga teoretiska specifikationen med hänsyn till de problem han inledningsvis säger sig vilja behandla. Det är möjligt att en mer konkret *ekonomisk historisk* ansats,⁷⁸ som anknyter till förändringar i utvecklingstakten för teknologin, utbudet av arbetskraft, internationell efterfrågan, strukturomvandling, kapacitetsutnyttjande osv., hade varit en bättre principiell utgångspunkt för den empiriska frågeställningen än de abstrakta teoretiska modeller som utvecklas i en stor del av boken.⁷⁹

Göran Ohlin menade i sin tur att Jungenfelts licentiatavhandling, som ju var ett förarbete till doktorsavhandlingen, visade på ”en anmärkningsvärd förmåga att genomföra en stor och krävande statistisk undersökning med stora anspråk på källkritik och begreppsprecisering”.⁸⁰ Han noterade liksom Lindbeck den i doktorsavhandlingen emellanåt bristande anknytningen mellan teoretiska modeller och empiriskt material och att Jungenfelt själv förklarar att analysen var delvis spekulativ. ”Dessa spekulationer förefaller mig emellertid av utomordentligt intresse”, deklarerade Ohlin, som något motsägelsefullt förklarade att han fått ”intrycket av en solid kombination av empiri och teori”. ”Doktorsavhandlingens vetenskapliga värde synes mig helt odiskutabelt”, löd det avslutande omdömet.⁸¹

Den forne fakultetsopponenten Björn Thalberg pekade på ”at det stort sett er dårlig forbindelse mellom de teoretiske og empiriske deler av denne avhandling” varför avhandlingen enligt hans mening inte var ett ”helt førsteklassens arbeid”.⁸²

De sakkunniga bedömde naturligtvis också en rad andra arbeten av Jungenfelt och fann inte minst ett manuskript om ”Skogspolitikens mål och medel” till Skogspolitiska utredningen (dit Jungenfelt 1965 förordnats som expert) tungt

78 En ekonomisk-historisk analys med fokus på strukturcykler genomfördes ett par årtionden senare av ekonomihistorikern Lennart Schön. Han noterar ökad löneandel under perioder av strukturomvandling, med kulmination i strukturkriser som 1890 och 1930, och minskad löneandel under perioder av strukturrationalisering. När han presenterar ett diagram över löneandelen 1870–2004 (Schön 2006, s. 94) utgår han bl.a. från Jungenfelts siffror.

79 *Protokoll* (1972, Assar Lindbecks yttrande, s. 4). Lindbeck kommenterar också Jungenfelts skrift om råvaror i den internationella handeln som han (ibid., s. 5) betecknar som ”ett utmärkt litet arbete” som visar på svagheten i de vitt spridda föreställningarna om försämrade *terms of trade* för råvaror i förhållande till industriprodukter.

80 Ibid. (Göran Ohlins yttrande, s. 1).

81 Ibid., s. 1–3, 6. Ohlin betecknade råvarustudien som inte särskilt intressant.

82 *Protokoll* (1972, Björn Thalbergs yttrande, s. 3).

vägande.⁸³ Alla tre fann Jungenfelt professorskompetent och satte honom före Burenstam Linder. Göran Ohlin var dock kritisk och tyckte att de båda kandidaterna var ytterst jämna:

Burenstam-Linder [sic] framstår som originellare och djärvare, medan hans intresse för genomföljandet av en strängt formell modell eller för bearbetning av ett omfattande empiriskt material är begränsat. Jungenfelts styrka, å andra sidan ligger i hans uppmärksamhet för detaljer och hans förmåga att hålla samman ett stort material; däremot kan han knappast sägas ha gjort några självständiga teoretiska bidrag.

Burenstam-Linder [sic] rör sig ledigt i internationella sammanhang och har i huvudsak sysslat med frågor av allmänt internationellt intresse. Jungenfelt har med ett obetydligt undantag publicerat sina skrifter enbart på svenska och har ägnat sig helt åt bearbetningen av svenskt material.

Den enes styrka är den andre svaghet och vice versa. Den nationalekonomiska vetenskapen behöver båda sorterna av forskare, och det är endast med yttersta motvilja jag drivs till att söka avgöra vem som bör ges förtur före den andre.⁸⁴

Karl Jungenfelt, innehavare av A.O. Wallenbergs professor i nationalekonomi och bankvetenskap vid Handelshögskolan

Källa: Handelshögskolans arkiv.

Karl Jungenfelt publicerade inte mycket efter det att han fått sin professur. I stället inriktade han sig på att handleda doktorander. I den festskrift, i tre volymer, som han fick på sin sextioårsdag 1991,⁸⁵ skriver hans lärjungar:

Han tog sig framför allt an uppgiften att bygga upp en fungerande forskarmiljö vid den nationalekonomiska institutionen. Hans framgångar i detta avseende illustreras bäst av det stora antal personer som disputerade vid Handelshögskolan under 1970- och 1980-talen, för att därefter gå vidare till skilda verksamheter inom näringsliv, förvaltning och forskning. [...]

83 Manuskriptet blev en bilaga till Skogspolitiska utredningen (Jungenfelt, 1973).

84 *Protokoll* (1972, Göran Ohlins yttrande, s. 14).

85 Björklund m.fl. (1991), Bergman m.fl. (1991), Bergström m.fl. (1991).

Det som främst har kännetecknat Kalles arbete har ... varit ett rent personligt drag: en utprägglad omtanke om institutionen i allmänhet och om doktoranderna i synnerhet.⁸⁶

Man kan berättigat ställa frågan varför Jungenfelt så radikalt prioriterade doktoranderna framför sin egen forskning. En professur är ju trots allt en forskartjänst. Vi nämnde i kapitlet om verksamheten på IUI under Jan Wallander att han inte riktigt passade in på institutet och att han avböjde att medverka med sina hågkomster därifrån när IUI fyllde sjuttio år 2009. Det var dock uppenbarligen inte den enda anledningen, utan han sade också till Magnus Henrekson under ett långt telefonsamtal att han inte hade minsta lust att reflektera över ett ämne som han egentligen aldrig hade varit intresserad av – nationalekonomi – över en gärning han inte kände sig positiv över och som han kände att hade slösat bort alldeles för många år av sitt liv på. Det var ett avslutat, och ointressant, kapitel i hans liv att se tillbaka på.⁸⁷

Jungenfelt flyttade efter pensioneringen ner till Näshult i Småland för att uppleva stillheten i skogen vid en sjö. Han hade vuxit upp på landet i Östergötland. ”När jag blev ålderspensionär ville jag förverkliga pojkdrömmen ’att en gång i livet få bo ensligt i skogen vid en sjö’ [...] det var naturen med det ensliga läget vid en helt tyst sjö som lockade i första hand”, sade han i en intervju 2011.⁸⁸ Till sin gamla arbetsplats, Handelshögskolan, återkom han inte. I stället skrev han två böcker om Näshults sockens historia.⁸⁹ Det var roligare. Kanske skulle han ha blivit historiker i stället.

86 Björklund m.fl. (1991, s. 7).

87 Intervju med Magnus Henrekson, 13 maj 2019.

88 Näshults socken (2011).

89 Jungenfelt (2009, 2016).

KAPITEL 20

FRÅN NORRLAND TILL NORRKÖPING: ARBETSMARKNADSSOCIOLOGI

Den forskning som bedrevs vid Industriens Utredningsinstitut var naturligt nog främst koncentrerad på ekonomiska frågeställningar och majoriteten av de anställda var nationalekonomer. Det fanns dock en del undantag. Vi har redan mött den ekonomiske geografen Gunnar Törnqvist och hans industrilokaliseringstudier i kapitel 18. Törnqvist var emellertid inte ensam. Under den tid vi behandlar fanns på IUI också sociologen Bengt Rundblad och juristen Leif Mutén. Precis som fallet var med Törnqvist tangerade deras forskningsområden nationalekonomin. Vi kommer att behandla båda i detta och nästföljande kapitel.

Bengt Rundblad gjorde en lokal arbetsmarknadsstudie, av Norrköping, av arbetskraftens rörlighet. Denna studie kan sägas anknyta till traditionen vid IUI. Den största utredningen någonsin som utfördes av institutet var den så kallade Norrlandsutredningen, som vi utförligt har diskuterat i den första volymen av IUI:s historia. Norrlandsproblemet var i grund och botten ett arbetsmarknadsproblem, precis som Norrköpingsproblemet. Norrlandsutredningen fick dessutom under den tid vi här diskuterar ett par uppföljare. Vi har – lite godtyckligt – valt att behandla även dessa studier i detta kapitel.

NORRLANDS FRAMTID

Den stora Norrlandsutredningen fick aldrig något egentligt slut utan den haverade lite i taget. Något sammanfattande och konkluderande dokument publicerades aldrig. Det går inte riktigt att komma ifrån känslan att en tilltagande ”Norrlandströtthet” spred sig på IUI innan utredningen successivt rann ut i sanden under andra halvan av 1940-talet. Det var skönt att få begrava utredningen.

Allt var dock inte frid och fröjd. I början av 1960-talet hamnade de norrländska frågorna återigen på IUI:s bord. I en första omgång var det Norrlandsförbundet som tog initiativet. Förbundet hade som uppgift att sprida information om och främja åtgärder som kunde gagna Norrland och hade startat en skriftserie. Under 1962 beslöt det att starta en utredning om ”befolkningsproblemet i norr,

sett i näringspolitiskt sammanhang”, tillsatte en kommitté (i vilken den blivande industriministern Nils G. Åsling ingick) och rekryterade Jan Gillberg från IUI som sekreterare.¹ Kommittén sammanträdde sju gånger för att dra upp riktlinjer för och granska kapitelutkast gjorda av Gillberg. Att uppdraget gick till honom föll sig naturligt. Han hade nämligen 1962 producerat en IUI-stencil om ”Befolkning och arbetskraft i Norrland”. Syftet med stencilen var främst att analysera hur det norrländska arbetskraftsutbudet skulle komma att ändras fram till 1975.²

Jan Gillberg.

Gillberg fick motta förödande kritik av Uno Hammarström, Norrlandsförbundets utredningsman i befolkningsfrågor, redan innan hans skrift hade publicerats.³ Gillberg hade talat på förbundets årsmöte i Östersund i juli 1960.⁴ Hammarström sköt in sig på befolkningsprognosen. Som vi har sett, baserade sig Gillberg på Odd Gulbrandsens befolkningsprognos. Denna utgick från 1950 års folkräkning. Gulbrandsen skriver själv:

För att kunna erhålla en prognos som är uppdelad på samtliga regioner och bebyggelse typer, har man för prognosbasen måst utgå från befolkningsuppgifter, som är tillräckligt specificerade för att åstadkomma denna uppdelning och dessutom fördelade på kön och åldersklasser. Till buds har då endast den totala folkräkningen av 31.12.1950 stått.⁵

¹ Wik (1963, s. 10). Harald Wik var Norrlandsförbundets ordförande.

² Gillberg (1962d).

³ Hammarström (1960a).

⁴ Hammarström (1960b).

⁵ Gulbrandsen (1960a, s. 5). Gillberg skriver av någon anledning att basåret var 1955 (Gillberg, 1962d, s. 26; 1963, s. 40).

Framskrivningen utfördes därefter för vart femte år fram till 1975. Hammarström fann tillvägagångssättet djupt otillfredsställande. "... detta har lett till att de mera dystra tendenser, som kännetecknat slutet av 1950-talet för Norrlands vidkommande icke kommit till sin rätt i bilden".⁶ Befolkningstillväxten hade stagnerat under senare halvan av 1950-talet. Gillberg hade därför överskattat befolkningstillväxten.

Hammarström skrädde inte orden när han talade om Gillbergs utredning:

Det riskabla med utredningar av denna art är att de sker vid ett skrivbord i huvudstaden där husväggarna många gånger synes vara i vägen för att kontakt med verkligheten skall kunna nås och det rätta perspektivet anläggas. Hade författaren haft tillfälle att mera leva in sig i de lokala bygdernas förhållanden, skulle han vid närmare betraktande av sina prognoser funnit, att dessa beträffande Norrland icke endast blivit överdrivna utan även sinsemellan inkonsekventa,⁷

Stagnationstendenserna berodde enligt Hammarström på att, med undantag för Gästrikland och Norrbotten, gick det inte att skapa sysselsättning för de årskullar som var nya på arbetsmarknaden, en tendens som skulle komma att understrykas när de stora fyrtiotalskullarna blev flygfärdiga. Ungdomarna flyttade söderut. Hammarström efterlyste också realism i tillväxtprognoserna:

Var finns i dag försörjningsunderlaget för den folkmängdstillväxt som förutsäges i prognoserna?

I Medelpad, d. v. s. Sundsvallsregionen talas om en tillväxt på 3 %. Den siffran torde inte vara i överkant. Mycket talar i stället för att den kan överträffas i verkligheten.

Men den blir rent horribel i sällskap med tillväxtprognoserna för Ångermanland, där författaren räknar med en ökningsprocent mellan 5 och 9. Det stagnerande Kramfors-området skulle sålunda öka med 7,3 %. Den mest expansiva delen av Västernorrlands län, nämligen Medelpad, har blivit den minst expansiva medan den stagnerande delen av Ångermanland har blivit expansiv.

För Jämtlands län räknas med en tillväxt av 0,8 %. Byggd på siffror från början av 1950-talet förefaller den riktig. Med de senaste årens sifferunderlag måste den utbytas mot ett minustal.

Beträffande Västerbotten har vi också en annan uppfattning än författaren.⁸

Hammarström menade att Gillbergs utredning anlade ett ensidigt sydsvenskt produktivitetperspektiv. I stället för att försöka utreda hur Norrland skulle

⁶ Hammarström (1960a, s. 65).

⁷ Ibid.

⁸ Ibid., s. 66.

kunna ges möjligheter att komma i kapp resten av landet vad gällde industrialisering och differentiering av näringslivet verkade den syfta till att påskynda utflyttningen och gynna de sydligare landsdelarna på Norrlands bekostnad.

I den med bilder, kartor och diagram rikt illustrerade skriften *Norrlands framtid* från 1963 tog Gillberg befolknings- och arbetskraftsfrågorna till utgångspunkt för en diskussion om framtidsutsikterna för det norrländska näringslivet. Befolkningsförhållandena beskrevs som ”inte ... i första hand särpräglade utan snarare som uttryck för en senare inträffad utveckling”.⁹ På sistone hade utvecklingen gått i riktning mot minskade födelsetal och ökad urbanisering. Utvecklingen varierade emellertid mellan olika län och förändringens vindar nådde de nordligaste länen sist. Befolkningen på landsbygden hade ökat ända fram till 1950-talet för att därefter minska snabbare än i övriga landet. Flykten från landsbygden var alltså ett senkommet inslag i den norrländska utvecklingen och ett tecken på att regionen befann sig i en upphämtningsfas. Ännu 1960 var emellertid andelen förvärsarbetande i jordbruk och binärningar 20 procent i Norrland mot 13 procent i övriga landet. Under 1950-talet hade urbaniseringsgraden i Norrland ökat från 30 till 42 procent, men regionens andel av den totala tätortsbefolkningen i landet hade ändå bara ökat från 10 till 11 procent. En betydande nettoutflyttning söderut från såväl landsbygd som tätorter hade ägt rum, vilken i viss mån hade uppvägs av inflyttning från Finland och Norge.

Med befolkningsrörelsen avverkad tog Gillberg itu med Norrlandslänens ekonomiska struktur. Under 1950-talet hade antalet förvärsarbetande ökat med 5 procent i hela landet men bara med 1 procent i Norrland. Den lilla ökningen föll på kvinnorna medan antalet förvärsarbetande män hade minskat. Antalet förvärsarbetande i jord- och skogsbruk hade under 1950-talet minskat med 28 procent i hela landet och med 34 procent i Norrland med antalet i stadsnäringar hade ökat med 13 procent i hela landet och med 17 procent i Norrland. Industri, byggnads- och servicenäringar svarade för mer än 40 procent av den norrländska ökningen.

Gillberg gav sig därefter in på ett räkneexempel gällande den norrländska arbetskraftsbalansen 1975. Han utgick från en stencil i vilken han året dessförinnan gjort en revidering av Odd Gulbrandsens prognos från 1960 för den svenska befolkningsutvecklingen.¹⁰ Enligt Gulbrandsens prognos skulle befolkningen i Norrland i produktiv ålder (15–64 år) öka med 4 procent mellan 1961 och 1975 men enligt Gillbergs reviderade prognos (som tog hänsyn till kraftigare nettoutflyttning och nativitetsminskning under andra hälften av 1950-talet) minska med 3 procent. I sin arbetskraftsbalans kom Gillberg fram till att utbudet av arbetskraft som kunde gå

⁹ Gillberg (1963, s. 13).

¹⁰ Gillberg (1962d), Gulbrandsen (1960a).

till stadsnäringar 1961–75 var 115 000 personer medan efterfrågan beräknades bli 75 000, vilket innebar ett ”utrymmesöverskott” på 40 000.¹¹

Detta utbudsöverskott måste någonstans ta vägen och vägen gick söderut. ”De svårigheter, som Syd- och Mellansverige redan har att fylla sitt behov av arbetskraft, kommer ... att tillta, vilket i sin tur kommer att leda till söderifrån växande efterfrågan på norrländsk arbetskraft.” Det fanns alltså anledning att räkna med fortsatt eller accentuerad nettoutflyttning från Norrland. Genom att främst unga människor flyttade skulle åldersfördelningen bli skevare och födelse-talen falla. Det mesta talade för att Norrland ”kommer att med snabba steg gå en allvarlig befolkningskris till mötes”. Detta ställde krav på ”en hårdare och mer koncentrerad satsning på sådana delar av norrländskt näringsliv, som äger egen livs- och utvecklingskraft. Det är detta, som är Norrlands väg mot en tryggad framtid.”¹² Det krävdes satsningar på samhällsservice, utbildning, musik och teater, tv-program och transporter samt åtgärder för att underlätta för det norrländska näringslivet, framför allt ökad tillgång på riskvilligt kapital och högt utbildad arbetskraft. Samtidigt hade det norrländska näringslivet vissa fördelar, bland annat låg omsättning på arbetskraft, låg frånvarofrekvens och jämförelsevis svag löneglidning. Icke desto mindre var omedelbara åtgärder av lokaliseringpolitisk art påkallade, exempelvis att skapa en utvecklingsfond, utöka investeringsfonderna till flera typer av företag, införa skattelättnader vid nyetablering av företag i utvecklingsområden och utjämna skatteuttaget mellan olika kommuner.

Gillberg avslutade sin skrift i optimismens tecken:

Det är ... viktigt att inte låta talet om hotet av en befolkningskris skymma vad som förefaller vara välgrundad tro på en norrländsk framtid präglad av expansiv utveckling. I syfte att främja en sådan expansiv utveckling är det angeläget att bryta ner den utvecklingspessimism, som ofta kommer till starkt uttryck i diskussioner kring Norrlands framtid.¹³

NORRLANDS FRAMTID – IGEN!

Knappt hade Gillbergs skrift sett dagens ljus förrän det var dags igen. Denna gång kom initiativet från Sundsvallsbanken, där tidigare IUI-chefen Jan Wallander var vd, inför dess hundraårsjubileum. Bankens folk hade planlagt boken, *Norrländska framtidsperspektiv*. Den bestod av åtta kapitel och bland författarna fanns ett par IUI-medarbetare, Lars Kritz och Göran Albinsson, samt tidigare IUI-

¹¹ Gillberg (1963, s. 45).

¹² Ibid., s. 49, 51, 53.

¹³ Ibid., s. 70.

medarbetare, utöver Wallander själv Erik Dahmén och Odd Gulbrandsen. Bland övriga medverkande märktes sociologiprofessorn Gunnar Boalt. Boken var alltså delvis en produkt av ett ”gammalt IUI-gäng” men inte utgiven av IUI, varför vi koncentrerar oss på Albinssons och Kritz kapitel.

En IUI-produkt för Sundsvallsbanken.

Låt oss emellertid först se på Jan Wallanders inledning. Han konstaterade att man från norrländskt håll under lång tid hade gjort framstötter till statsmakterna om olika former av stöd, ofta med hänvisning till de norrländska naturrikedomarna. ”Man har ansett att landet i övrigt stått i ett slags tacksamhetsskuld till Norrland eller i varje fall att om stöd inte gavs så kunde risk föreligga för att de norrländska naturtillgångarna inte blev utnyttjade.”¹⁴ Wallander fann denna argumentation olycklig. Utifrån ett liberalt ekonomiskt synsätt kunde man hävda att om inte de norrländska tillgångarna av egen kraft kunde dra till sig tillräckligt med kapital och arbetskraft så tydde det på att dessa produktionsfaktorer kunde utnyttjas bättre på annat håll.

Om man alltså på många håll blivit allt mer skeptisk på motiveringen för stöd till Norrland, förefaller det å andra sidan som man allmänt i vårt land tagit djupt intryck av de norrländska klagomålen och därav dragit den naturliga slutsatsen att betingelserna för näringsliv och mänskligt liv måste vara mycket besvärliga i Norrland. Konklusionen blir då lätt, att under sådana omständigheter bör man göra vad man kan för att hjälpa människor att flytta från så illa lottade trakter.¹⁵

¹⁴ Wallander (1964, s. 9).

¹⁵ Ibid., s. 10.

Att ständigt diskutera Norrland innebar också att man söderut kommit att betrakta detta område som något enhetligt. Men så förhöll det sig förstås inte: ”Norrland är ett jättestort område, där skillnaden i förhållanden är mycket stor mellan olika delar.” Fanns det då inget särskilt Norrlandsproblem? Knappast. Enligt Wallander råkade Norrland ”uppleva en konstellation av omständigheter, som gör, att man ställs inför problem, som kan sägas vara särskilt besvärliga”. Man hade en stark befolkningsökning samtidigt som behovet av arbetskraft i jord- och skogsbruk minskade och det övriga näringslivet hade svårt att absorbera ”denna väldiga anströmning av arbetssökande”. Inte minst gällde det kvinnorna. Den enda betydelsefulla industrigren som kunde förväntas behöva mer arbetskraft i ett land som Sverige var verkstadsindustrin. Denna industri hade – vilket framgick av Dahmén kapitel i boken – i Norrland ökat antalet sysselsatta med 50 procent under 1950-talet men ökningen hade behövt vara 150 procent för att lösa det norrländska arbetskraftsproblemet.

Framtidsutsikterna såg inte bättre ut: ”Det kommer att krävas en enormt kraftig expansion av verkstadssektorn för att den skall kunna absorbera huvudparten av det arbetskraftstillskott som kommer att uppstå.” En strategisk faktor för lösningen av problemet var företagarna. För att de skulle bli fler krävdes en gynnsam industriell miljö, vilket i sin tur krävde högt utbildad personal, vilket inte gick att få fram utan en stimulerande miljö. ”Det torde därför vara särskilt viktigt, att man i Norrland inriktar utvecklingsarbetet på sådana orter, som verkligen kan erbjuda en gynnsam industriell miljö.”¹⁶

De tidigare IUI-medarbetarna Erik Dahmén och Odd Gulbrandsen bidrog med var sitt kapitel i boken. Dahmén kapitel var rubricerat ”Industriell sysselättning och företagsbildning i Norrland”¹⁷ och Gulbrandsen redovisade och jämförde (tillsammans med lektorn Esse Lövgren) olika norrländska befolkningsprognoser från slutet av 1940-talet och fram till början av 1960-talet; Gillbergs prognos var den senaste och den var som sagt en revidering av Gulbrandsens egen prognos från 1960.¹⁸

De IUI-medarbetare som medverkade i boken var Lars Kritz och Göran Albinsson. Kritz kapitel handlade om norrländska transportförhållanden och Albinssons om norrländska konsumtionsvanor. Båda ägnade sig mest åt att undersöka om det fanns särskilda norrländska karaktärsdrag på respektive område och mycket lite åt att måla upp framtidsperspektiv.

Fanns det något särskilt Norrlandsproblem i fråga om transporter och kommunikationer? Ja, avvägningen mellan tillfredsställande transportförsörjning och

¹⁶ Ibid., s. 12, 14–15, 19.

¹⁷ Dahmén (1964).

¹⁸ Lövgren och Gulbrandsen (1964).

lönsamhet i transportverksamheten var ett problem för landets glesbygdsområden och eftersom Norrland till stor del bestod av glesbygd kunde man vänta sig att där finna problemet i tillspetsad form. Järnvägsnätet var betydligt mindre finmaskigt än i övriga landet men behövde kanske ändå inte ha samma omfattning som tidigare när bilismen kunde ta över delar av trafiken. Busstrafiken var ett viktigt komplement till järnvägarna men trafikunderlaget hade minskat på grund av bilismen och avfolkningen av glesbygderna och den utvecklingen skulle fortsätta. Biltätheten var något högre i Norrland än i övriga Sverige; den hade ökat elva gånger mellan 1948 och 1963 mot bara sju och en halv gånger i övriga landet. Flera faktorer (bensinpris, försäkringspremier) bidrog till att bilkostnaderna var något högre i Norrland. Andelen fullgoda vägar var densamma som i övriga landet men andelen med icke godtagbar standard var högre i Norrland än i övriga Sverige.¹⁹

Ökningen av antalet lastbilar var inte särskilt anmärkningsvärd i Norrland, men det var däremot de tunga fordonens frammarsch. Kritz räknade med en fortsatt expansion av lastbilstrafiken. Det handlade om korta och medellånga transporter av olja, bensin, byggmaterial och livsmedel och om virkestransporter som lades om från flottleder till landsväg. Vidare ökade transporterna mellan Norrland och landet i övrigt. Mellan 1937 och 1960 hade mängden gods på järnväg mellan Norrland och övriga landet femfaldigats. Avslutningsvis frågade sig Kritz vilken effekt en radikal sänkning av järnvägstarifferna skulle få för Norrland. ”Skulle följderna bli en industriell expansion i norr?”²⁰ Något allmängiltigt svar på den frågan kunde han dock inte ge.

Fanns det några särskilda norrländska konsumtionsvanor av betydelse ur ekonomisk och social synpunkt, vid sidan om ”specialiteter som surströmming, renstek, tunnbröd, pitepalt, mandelpotatis och långmjölk?”²¹ Göran Albinsson ställde frågan. Eftersom kunskapsunderlaget var bristfälligt måste svaret bli som ett pussel där många bitar saknades. Albinsson inledde med ett resonemang om betydelsen av inkomster, priser, ålder, civilstånd, yrkesställning, urbaniseringsgrad och hushållstyp och om mätproblem (kvantitet och kvalitet) samt data (främst 1958 års levnadskostnadsundersökning). Den genomsnittliga prisnivån var högre i Norrland än i övriga riket men skillnaden hade minskat över tid.

Albinsson lade fram tre vanligt förekommande hypoteser om vad som kunde tänkas göra konsumtionen i Norrland speciell. 1) Klimathypotesen: det kallare Norrlandsklimatet påverkar konsumtionen. 2) Avståndshypotesen: många bor i glesbygd, avstånden mellan tätorterna är stora och ”varorna söderifrån har lång

¹⁹ Kritz (1964).

²⁰ Ibid., s. 89.

²¹ Albinsson (1964f, s. 115).

väg att tillryggalägga”, vilket borde innebära betydande utgifter för resor och transporter. 3) Utvecklingshypotesen: stora delar av Norrland är ekonomiskt utvecklade med låga inkomster och många är sysselsatta i jordbruk. Någon egentlig testning av hypoteserna kunde det inte bli tal om eftersom det statistiska underlaget var för skralt.

Som mått på hushållens ekonomiska förmåga att konsumera användes den deklarerade inkomsten efter gjorda avdrag. Det innebar att en mängd inkomster inte kom med i kalkylen: sjukkasseersättningar, arbetslöshetsunderstöd, barnbidrag, lotteri- och tipsvinster, naturainkomster m.m. Men nettoinkomsten hade trots allt något att säga vid jämförelser mellan olika geografiska regioner, åtminstone om den saknade ”geografisk slagsida”.²²

Under 1961 var nettoinkomsten per invånare i 5 318 kronor i Norrland och 6 398 kronor – 20 procent högre – i övriga landet. Skillnaden förklarades till stor del av den lägre urbaniseringsgraden i Norrland eftersom inkomsterna var lägre på landsbygden än i städerna. Dessutom var kommunalskatterna högre i Norrland men å andra sidan fick Norrlandsfamiljerna mer barnbidrag och de obeskatade naturaförmånerna spelade större roll än i övriga Sverige.

Enligt levnadskostnadsundersökningen från 1958 hade det genomsnittliga hushållet i Norrland något högre konsumtion än genomsnittshushållet i övriga Sverige även om konsumtionen per capita var något mindre eftersom Norrlandsfamiljerna var större. Albinsson förklarade det överraskande resultatet:

Hur kan det nu komma sig att norrlänningarna – trots att de deklarerar drygt 20 procent lägre inkomster – totalt sett konsumerar nästan lika mycket som övriga svenskar? Delvis torde det vara så, att icke skattepliktiga inkomster såsom barnbidrag, arbetslöshetsunderstöd och andra sociala bidrag samt expropriationsersättningar och andra kapitalvinster har större betydelse i Norrland än i övriga Sverige. ... Tungt bland tänkbara faktorer väger säkert normerna för värdering av naturaförmåner och enskilda företagens uttag ur den egna rörelsen. [...] Sammanfattningsvis kan det alltså konstateras, att det inte finns något som tyder på att den reala konsumtionen i genomsnitt skulle vara lägre i Norrland än i övriga Sverige.²³

Livsmedelskonsumtionen utgjorde ungefär lika stor andel – en tredjedel – av norrlänningarnas hushållsbudget som av övriga svenskars men konsumtionen av mjöl, gryn, mjölk, smör, grädde, margarin, kaffe och socker var högre, vilket kunde förklaras av att tyngre utomhusarbete (jord- och skogsbruk) var jämförelsevis kalorikrävande. Konsumtionen av konserverad och färdiglagad mat – ett mått på moderna levnadsvanor – var densamma som i övriga landet. ”Slutsatsen av det

²² Ibid., s. 123.

²³ Ibid., s. 126–127.

sagda blir, att levnadskostnadsundersökningen knappast stöder tesen, att norrlänningarna skulle ha några speciellt konservativa matvanor.²⁴

Levnadskostnadsundersökningar om konsumtion av alkohol och tobak var notoriskt opålitliga eftersom hushållen uppgav mycket lägre kvantiteter än vad som bevisligen sålts. Dock visade statistiken att den vuxne norrlänningen i gemen köpte två liter sprit mindre än svensken i övrigt. Förklaringar kunde tänkas vara lägre urbaniseringsgrad och sämre tillgänglighet till systembutiker. (Albinsson nämnde inget om förekomsten av hembränning.) Även tobakskonsumtionen var lägre i Norrland än i övriga landet.

I Sverige bodde vartannat hushåll i flerfamiljshus, i Norrland blott vart tredje. Lägenheter i Norrland hade i mindre utsträckning än i övriga landet bad- och duschrum. Vad gällde bostädernas storlek fanns inga skillnader av betydelse men boendetätheten (antal personer per hundra rumsenheter) var högre i Norrland (88) än i övriga landet (79). Bränslekostnaderna var föga förvånande jämförelsevis höga för hushåll i Norrland.

Den stora frågan vad gällde klädköpen handlade om klimatets inverkan. Hushållen i Norrland visade sig ha lika stora utgifter för kläder som hushållen i övriga Sverige och lade överraskande en mindre andel av utgifterna på ytterrockar och kappor. Förklaringen kunde möjligen sökas i Norrlands torra klimat. ”Kylan – som på grund av den lägre luftfuktigheten märks mindre än temperaturdifferensen ger anledning förmoda – bemästras genom varmare underkläder och tröjor.”²⁵

Albinsson tog därefter upp fritidskonsumtionen. Han konstaterade att Norrland saknade fast teaterensemble och hade jämförelsevis något färre bokhandlar i förhållande till folkmängden men att norrlänningarna konsumerade mycket populärpress. ”Norrlänningarnas val av populärpress har en märkbar dragning mot tidningar av det enkla och okonstlade slaget, vilket framstår som en naturlig effekt av den mindre urbaniserade miljön.”²⁶ Utgifterna för resor med kollektiva färdmedel var lägre i Norrland än i övriga landet. Biltätheten var densamma som i övriga landet men driftsutgifterna för motorfordon var betydligt högre. Norrlänningen körde mera, vilket inte var ägnat att förvåna.

Till sist återstod för Albinsson att tolka sina resultat i förhållande till hypoteserna. 1) Klimathypotesen: ”Norrland har större åtgång än landet i övrigt av kaloririk mat, bränsle för bostäder och drivmedel för fordon.” 2) Avståndshypotesen: ”Norrlänningarna har större utgifter för långa resor men mindre utgifter för korta resor än de, som bor i övriga landet. Särskilt långt har norrlänningarna till systembolagets butiker, vilket säkert bidrar till deras förhållandevis låga utgifter för alko-

24 Ibid., s. 129.

25 Ibid., s. 138.

26 Ibid., s. 140.

holhaltiga drycker.” 3) Utvecklingshypotesen: Mer konsumtion in natura samt av varor som ”mjöl, gryn, tuggtobak, snus, tidningen Såningsmannen, tyger och garner”. Norrlänningens konsumtion var i vissa avseenden ”konservativ” men i andra avseenden – bilism, television, kvällstidningar – ”progressiv”.²⁷

Norrländska framtidsperspektiv fick ett välvilligt bemötande i pressen. De flesta skribenterna nöjde sig med att i uppskattande ordalag referera innehållet i uppsatserna, gärna sådana kuriosa som att norrlänningarna köpte mindre ytterkläder än andra svenskar, att de gärna åt havregröt och smörgåsar och att det inte fanns några skådespelare i Norrland. Andra artiklar var mera djuplodande. Arthur Montgomery tog i sin recension i *Ekonomisk Revy* fasta på de stora skillnaderna mellan olika delar av Norrland, som till exempel de mera expansiva kuststäderna och glesbygderna i inlandet och noterade att bokens författare inte delade den pessimism vad gällde det norrländska näringslivets expansionsmöjligheter som hade spritt sig på senare år.²⁸ Han noterade också att Norrland inte kunde anses som underförsörjt i transporthänseende. Lars Kritz uppsats vederlade den senare uppfattningen effektivt. Det fanns expansionsmöjligheter, men de skilde sig starkt åt för olika delar av Norrland och det gällde att till exempel försvarsaspekterna måste beaktas på ett sådant sätt att det inte fick ”negativa verkningar på de delar av Norrland där förutsättningarna för industriell expansion ter sig gynnsamma. Det är en slutsats som inte nog strakt kan inskräpas. ’Norrländska framtidsperspektiv’ är också ur den synpunkten en mycket välkommen publikation.”²⁹

Industria ägnade boken såväl en ledare som en lång recension.³⁰ Under rubriken ”Avskaffa Norrland!” gick ledaren ut hårt:

Vi menar bara: avskaffa Norrland, på samma sätt som Götaland och Svealand numera avförts som annat än i huvudsak historiska geografibegrepp. Namnet kommer annars bara missförstånd åstad. Som det i dag brukas, som ett slags uttänjt landskapsbegrepp, inger det hos många den groteska föreställningen att ungefär likadana villkor skulle råda i Gävle som i Kiruna, i Tornedalen som kring Sylarna, i Storsjö-bäcken som på Ulvön. Trots en behjärtad och indignerad upplysningstjänst utövad av alla de ”norrlänningar” – dvs. folk från Norrbotten, Medelpad, Härjedalen, Ångermanland osv. – som under senare år för sin försörjning tvingats lämna sina hemtrakter råder även bland annars bildade svenskar en massiv okunnighet om dessa fosterlandets elementära förhållanden.³¹

²⁷ Ibid., s. 145–146.

²⁸ Montgomery (1964).

²⁹ Ibid., s. 450.

³⁰ *Industria* (1964), Lundberg (1964).

³¹ *Industria* (1964, s. 3).

Industrias ledarskribent välkomnade Sundsvallsbankens ”insats för att upplysa om denna halva om vårt land”³² och kom avslutningsvis tillbaka till att möjligen kunde inte hela Norrland – detta förhatliga begrepp – utvecklas likformigt:

Att vi ... för åtskilliga svenska bygder ... får lov att räkna med en befolkningsmässig tillbakagång är en insikt som måste spridas, ehuru utan speciellt norrländsk adress. Sundsvallsbankens skrift gör ingen hemlighet av saken; Tvärt om ställer den en hoppfull och uppfriskande fråga, huruvida en sådan utveckling, om den förutses och möts med kloka åtgärder, under alla omständigheter behöver betraktas negativt eller enbart negativt.³³

Industrias recensent, Allan Lundberg, själv norrlänning, kallade *Norrländska framtidsperspektiv* för ”ett knippe fräscha inlägg, väsentliga bidrag till diskussionen, som här släpps fram” och gjorde en kvick och roande genomgång av bokens höjdpunkter. Den enda egentliga kritik som framfördes var riktad mot Göran Albinsson:

Han har på det hela taget gått noggrant till väga men inleder med en utmanande reservation gående ut från att ”sådana norrländska specialiteter som surströmming, renstek, pitepalt, mandelpotatis och långmjölk lämnas åsido såsom varande av i huvudsak etnografiskt intresse”. Vad menar egentligen hr Albinsson: skulle det finnas ännu viktigare komponenter att urskilja i mönstret än dessa ädlaste av födoämnen?³⁴

I *Ekonomen* skrev Erik Nyhlén att ”boken är intressant genom att den i hög grad bidrar till att hyfsa den i någon mån panikartade diskussionen om det s k norrlandsproblemet och reducerar det hela till svårigheter som finns även på andra håll i vårt furugördlade och norrskenskrönta land”.³⁵

RUNDBLAD OCH ARBETSLIVET

Bengt Rundblad (1925–2013) var verksam vid IUI under en tioårsperiod (1954–63). Han var sociolog med filosofie licentiatexamen från Uppsala och några års studier vid Harvard (1951–53), där han ingick i kretsen kring Talcott Parsons. Med inspiration från denne skrev han *Forestville – A Study of Rural Social Change*.³⁶

³² Ibid.

³³ Ibid., s. 4.

³⁴ Ibid., s. 138.

³⁵ Nyhlén (1964, s. 31).

³⁶ Rundblad (1951).

Parsons var i sin tur påverkad av Ferdinand Tönnies begrepp *Gemeinschaft* och *Gesellschaft*, vilket återspeglas i Rundblads studie:

Forestville beskrivs som ett samhälle som haft en potential att lösa konflikter i en kollektiv gemenskap. När skogsbyn länkas in i storsamhällets modernisering där tillväxtområdena drar till sig attraktiv arbetskraft, samtidigt som jord- och skogsbruket marginaliseras, minskas människornas beroende av varandra. Det lilla samhällets sammanhållande krafter löses upp. Invånarna förlorar sin förmåga att lösa konflikter och att handla kollektivt.³⁷

IUI:s sociolog, Bengt Rundblad, 1956
(foto: Pierre Wahlgren).
Källa: IFN:s bildarkiv.

Rundblads verksamhet vid IUI utmynnade i två större arbeten: *Bilägaren och bilen*, som han skrev tillsammans med Karl-Olov Samuelsson och Jan Wallander³⁸ och *Arbetskraftens rörlighet: En studie av en lokal arbetsmarknad*.³⁹ Rundblad har beskrivits som en ”av de debattglada kollegerna på Sveavägen, en ständigt lika stabil och vänlig person”, vars forskning satte IUI:s integritet på prov eftersom SAF och LO hade olika syn på arbetskraftens rörlighet.⁴⁰ Det handlade, enkelt uttryckt, om att SAF ville se marknadskrafterna (löneincitamenten) allokera arbetskraften medan LO ville ha solidarisk lönepolitik och överlåta dirigerandet åt Arbetsförmedlingen. Bilstudien behandlades i kapitel 9. Vi ska här ägna oss åt arbetsmarknadsboken och ett par artiklar med arbetslivsanknytning som Rundblad skrev dessförinnan. Han disputerade 1964 på arbetsmarknadsboken vid sociologiska institutionen i Göteborg, där han sedan var verksam som universitetslektor, docent och, från 1977 till sin pensionering 1990, som professor.

³⁷ Bäck-Wiklund (1990, s. 157).

³⁸ IUI (1956).

³⁹ Rundblad (1964).

⁴⁰ Lidén (2009, s. 256).

INDUSTRI OCH FÖRGUBBNINGEN

Bengt Rundblads första IUI-signerade bidrag till arbetsmarknadssociologin behandlade den sena delen av arbetslivet. På hösten 1954 anordnade IUI en konferens på temat ”Industrien och förgubbningsen”. Jan Wallander ger bakgrunden i sina memoarer:

Ingvar Svennilson hade redan på 40-talet tagit initiativ till undersökningar om befolkningsutvecklingen och hur den kunde tänkas påverka industrins försörjning med arbetskraft. Mot den bakgrunden var det naturligt att vi frågade vilken effekt på industrien som den fortskridande förgubbningsen skulle få. För att belysa de problemen anordnade vi 1954 en konferens där experter belyste olika sidor av problemen. Medicinare talade om hur människors prestationsförmåga förändras med stigande ålder och sociologer belyste de problem som pensionärer ställs inför när de lämnar arbetslivet.⁴¹

Inte minst behandlades de äldres ekonomi. Det var inte vilken fråga som helst, utan pensionerna var 1950-talets kanske största politiska stridsäpple. Efter olika utredningar och en folkomröstning 1957 gick den socialdemokratiska regeringens förslag om allmän tilläggspension (ATP) slutligen igenom i riksdagen 1958, sedan den folkpartistiske riksdagsmannen Ture Königson lagt ner sin röst. När IUI anordnade sin konferens med deltagande av företagare, fackföreningsfolk, tjänstemän och pensionsexperter tycktes man inte riktigt ha anat sprängkraften i frågan. I den volym som gavs ut efter konferensen skriver nämligen Jan Wallander i förordet: ”Det tycks f.n. på olika håll råda rätt allmän enighet om att pensioneringsfrågan bör lösas på ett tillfredsställande sätt inom en inte alltför avlägsen framtid.”⁴² Konferensen bestod av fem föredrag och en rundabordsdiskussion. Vi kommer här att behandla de föredragshållare som hade anknytning till IUI: Wallander, Ingvar Svennilson och Bengt Rundblad.⁴³

Jan Wallanders föredrag var rubricerat ”Försörjningsbörda och framstegstakt i ett åldrande samhälle”. Han började med att konstatera att Sverige från att ha haft en halv miljon invånare över 65 år i början av 1900-talet skulle få en miljon i början av 1970-talet. ”Vi lever i åldringarnas halvsekel under barnets århundrade.” Det innebar att åldringarnas andel av befolkningen skulle öka från 8,5 procent

⁴¹ Wallander (1997, s. 301).

⁴² IUI (1955, s. 7).

⁴³ Övriga föredragshållare var docenten I. G. Projé från Södersjukhusets geriatriska klinik, som talade om ålderns inverkan på arbetsförmågan, och professorn Sven Forssman från SAF, som talade om industrien och den äldre arbetskraften. Bland deltagarna märktes Marcus Wallenberg, pensionsutredaren O. A. Åkesson, SAF-direktörerna Bertil Kugelberg och Curt-Steffan Giesecke och LO-ekonomen Rudolf Meidner. Från IUI deltog utöver föredragshållarna även Erik Höök och Odd Gulbrandsen.

1910 till 15 procent 1975. ”Det är i första hand denna ökning av åldringarnas andel, som man har gett namnet förgubbning.”⁴⁴ Antalet åldringar per tusen individer i åldern 15–65 år – ”förgubbningstalet” – skulle mellan dessa år öka från 142 till 233. Befolkningspyramiden skulle ändra utseende från sockertopp till dödsurna, dock med kraftiga demografiska variationer över tid. Medellivslängden hade ökat men yrkesverksamheten bland de äldre hade minskat, till en del beroende på övergången från jordbruk till industri.

Wallander reserverade sig mot talet om att förgubbning innebär ökad försörjningsbörda för de yrkesaktiva:

Detta är ... långt ifrån säkert. Det kan nämligen mycket väl tänkas att kakan är stor, när och just därför att antalet åldringar är stort. De gamla har nämligen under sin aktiva tid möjlighet att se till att den framtida kakan blir större än den annars skulle ha blivit. De kan därigenom sägas ha svarat för hela eller en mycket stor del av sin framtida försörjning. De kan under sådana omständigheter knappast sägas utgöra någon börda för de framtida aktiva. I dessa djupfrysningens tidevarv skulle man kunna tänka sig att detta konkret tog sig det uttrycket att vi byggde upp stora fryshus där vi lagrade upp mat i sådan omfattning att det beräknades räcka för oss på vår ålders höst.⁴⁵

Wallander ifrågasatte också behovet av att senarelägga pensionsåldern (och i förlängningen den svenska arbetslinjen): ”Men det finns ingenting som säger att ett samhälle där man arbetar mycket och har en hög konsumtionsstandard har löst sina problem bättre än ett samhälle där man arbetar måttligt och har en visserligen något lägre konsumtionsstandard men samtidigt mera fritid.”⁴⁶ Det fanns dock människor som under sin aktiva tid inte gjort tillräckliga avsättningar för ålderdomen: lågavlönade, sjuka, asociala.

Efter ett resonemang om premiereserv- kontra fördelningssystem (vad som brukar kallas *pay as you go*), och dessa systems effekter på sparande och ekonomisk tillväxt, kom Wallander till slutsatsen att ett premiereservsystem var den bästa ”affären” på lång sikt men att det under en övergångsperiod kunde vara lämpligt att ge det vissa drag av fördelningssystem. ”Av allt att döma gör vi – med tanke på de framtida möjligheterna till standardstegring – den bästa ’affären’ om vi konstruerar ett sådant system så, att det ger upphov till ett icke oväsentligt kontinuerligt nettosparande.”⁴⁷

Ingvar Svennilsons föredrag var rubricerat ”Arbete eller fritid i de högre lev-

44 Wallander (1955b, s. 9).

45 Ibid., s. 18.

46 Ibid., s. 21.

47 Ibid., s. 36.

nadsåldrarna?” Han talade om hur standardstegringen till stor del tagits ut i form av minskad arbetstid och ökad fritid samtidigt som oro för ”förgubbningen” väckt idéer om hur man bättre skulle kunna utnyttja de äldres arbetskraft. Liksom Wallander ifrågasatte han dock denna tanke:

Bortser man från förhållandena under 30-talet och senare, skall man finna att vi inte vid någon annan tidpunkt haft ett gynnsammare läge än det som kommer att föreligga omkring år 1970. Det finns inte heller någon anledning anta att relationstalen skall försämrats nämnvärt efter den tidpunkten. Det finns heller ingenting som talar för att den förändrade ålderssammansättningen inom den försörjda gruppen skulle innebära större påfrestningar på samhällsekonomin.⁴⁸

Tanken att eventuella framtida försörjningsproblem borde lösas genom en utsträckning av de äldres arbete avfärdades av Svennilson som en primitiv uppfattning om att de äldre, om de blev en börda, själva borde bära den. Han menade att man borde göra avvägningar mellan olika alternativ, t.ex. att avstå från några ytterligare semesterdagar jämfört med ett ytterligare arbetsår. Om emellertid de äldre blev mer vitala kunde detta tala för ökad pensionsålder. Men Svennilson tvivlade: ”Vår kunskap om dessa förhållanden är mycket ofullständig. Så mycket kan i varje fall sägas, att befolkningsstatistiken inte ger något stöd åt föreställningen att vitaliteten i gubbåldrarna har stegrats.”⁴⁹ Hans allmänna formel för äldres arbetskraftsdeltagande löd:

Man skulle väl kunna formulera problemet så, att det gäller att finna ett system för tillvaratagande av de äldres arbetskraft som i största utsträckning tillgodoser å ena sidan samhällets intresse av arbetsinsatser och å andra sidan individens lyckbehov. Det avgörande synes därvid vara att skapa ett system av incitament till arbete som å ena sidan gör det möjligt för individen att efter eget val men utan alltför starkt ekonomiskt tryck tillfredsställa sin lust att utnyttja sin arbetsförmåga, men som å andra sidan tillgodoser samhällets behov att utnyttja tillgänglig arbetskraft. Lösningen av detta problem måste bli en individualpsykologisk, socialpolitisk och ekonomisk avvägningsfråga.⁵⁰

Svennilson avslutade sitt föredrag med diverse resonemang om prestationskurvor, valfrihet och incitament.

”Att åldras i industrialismens samhälle” löd rubriken på Bengt Rundblads föredrag. Han inledde med att beskriva övergången från den agrara ”storfamil-

⁴⁸ Svennilson (1955, s. 50).

⁴⁹ Ibid., s. 55.

⁵⁰ Ibid., s. 58.

jen”, där tre generationer arbetade sida vid sida och åldringen hade sina bestämda sysslor, till den moderna stadsfamiljen, med två makar och eventuella barn, där ”det inte längre finns plats för de gamla, varken psykologiskt eller rumsligt”.⁵¹ Därtill kom den ökade rörligheten i samhället, såväl horisontellt, när barnen flyttade från hemorten, som vertikalt, när barnen fick bättre utbildning än föräldrarna och avancerade socialt. Den ensamme pensionären blev ett allt vanligare fenomen, särskilt i städerna.

I industrisamhället hade gemenskapen på arbetsplatsen tagit över en stor del av den sociala roll familjen tidigare spelat. I och med pensioneringen skulle emellertid familjen plötsligt återta huvudrollen, vilket ofta innebar anpassningsproblem. Kunde inte de äldre motverka isoleringen genom att försöka hålla sig kvar i arbetslivet? Utvecklingen visade sig dock gå i motsatt riktning. Det kunde tänkas bero på pensionssystemet, högre arbetstakt i arbetslivet, statussystem inom företagen (som försvårade omplacering av äldre till mindre krävande arbeten) och ”de yngres olust mot de ’spärrballonger’, som kvarstannar i tjänsten efter fyllda 60 år”.⁵² Innan tjänstepensionsfrågan blivit löst var det också svårt för äldre att byta anställning. Arbetsgivarna var ovilliga att anställa arbetskraft som blev dyr att pensionera och anställda ville inte riskera att mista förmåner genom att byta arbete. ”Härigenom uppstår risken att många stannar på ’fel’ arbetsplats livet ut i stället för att söka ny anställning eller skola om sig redan i medelåldern.”⁵³

Sysselsättningsgraden bland manliga folkpensionärer var emellertid högre i Stockholm än i övriga landet. Enligt Bengt Rundblad kunde det finnas två förklaringar därtill. Antingen berodde det på att Stockholms rikt differentierade näringsliv erbjöd pensionären fler möjligheter till ett passande jobb eller också på att pensionärerna i storstaden drabbades av större isolering som de försökte undkomma genom att arbeta.

De praktiska åtgärderna för att bryta de äldres isolering borde främst gå ut på att öka möjligheterna att byta arbete. För dem som inte var friska nog att arbeta borde man sätta in åtgärder för att motverka det ”passiva vegeaterandet”. Rundblad menade att det fanns mycket att lära från USA, ”där man mer och mer ordnar fritidscentra för de gamla likaväl som man har det för de unga”.⁵⁴ Han hade också förslag på hur övergången från yrkesliv till pensionärstillvaro skulle kunna underlättas genom mer tid för återhämtning i yrkeslivet, bl.a. genom sabbatsår, en tanke som långt senare för en tid (2005–07) kom att förverkligas i form av ”friår”.

⁵¹ Rundblad (1955a, s. 66).

⁵² *Ibid.*, s. 72.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ *Ibid.*, s. 73.

Att som nu arbeta för full maskin till 65 eller 67 år och sedan koppla av helt torde inte vara den bästa fördelningen av kroppskrafterna. Ingen god idrottsman lägger upp helt efter säsongens slut, man tränar ned sig, som det heter på fackspråket. Det är troligen ett sådant träningsprogram vi behöver även inom arbetslivet. Det kan nås på olika vägar, ex. genom en gradvis förkortad arbetstid eller förlängda semestrar. Man kan också tänka sig ett "sabbatsår" inte alltför sent i den anställdes liv, då han finge tillfälle att vila upp ordentligt samt tillfälle att pröva på hur det är att vara borta från arbetet och kamraterna där.⁵⁵

Efter föredragen hölls en rundabordsdiskussion ledd av Jan Wallander, med deltagande av direktör Sven Ersman från Trafik AB Grängesberg-Oxelösund, förste sekreterare Otto Nordenskiöld från TCO och förbundsordförande Yngve Persson från Träindustriarbetareförbundet, med inlägg från övriga deltagare. Diskussionen kretsade kring anpassningsproblem, förändrad prestationsförmåga, sysselsättningsmöjligheter och utformning av pensionssystemet.

En fackföreningsrepresentant beskrev övergången från arbetslivets aktivitet till pensionärstillvarons passivitet som en fruktansvärd personlig katastrof som i många fall innebär att människor blir skuggor av sig själva. En företagare förklarade att det gällde att hitta metoder för att slussa ut de gamla. De medicinska experterna var eniga om att inlärnings- och uppfattningsförmåga sjunker med åldern även om åldrandet är en individuell process. En speciell fråga, som i stort besvarades nekande, gällde om åldrandet inverkar olika på mäns och kvinnors arbetskapacitet. En annan fråga var om ökad mekanisering betyder ökade eller minskade sysselsättningsmöjligheter för äldre. Mekanisering innebär å ena sidan ofta krav på större reaktionssnabbhet men å andra sidan färre tunga lyft. Företagsrepresentanterna hävdade att ökad mekanisering gjorde det svårare att placera äldre arbetare, fackföreningsfolket menade att mekaniseringen borde anpassas till de äldres förmåga och åtgärder som omskolning och omplacering diskuterades. Det framhölls att tjänstemän var mera intresserade av att arbeta vidare efter 67 års ålder än arbetare, att yngre av befordringskäl ville se äldre försvinna ur arbetslivet, att prestigekäl kunde hindra omplaceringar och att lönerna måste anpassas efter förmågan. Deltagarna ansåg i allmänhet att det var bra med en fast pensionsålder men att det ändå borde finnas viss flexibilitet.

FÖDD TILL DIREKTÖR?

Rundblad var väl bevandrad i amerikansk sociologisk forskning. Det hade visat sig redan i bokkapitlet om pensionärerna och blev än tydligare i en artikel i *Indu-*

⁵⁵ Ibid., s. 76.

stria 1956 rubricerad ”Född till direktör ...”. Rundblad ställde följande fråga: ”Utövas ledningen [i storföretagen] alltmer av en ärftlig direktörselit eller kan fortfarande duktigt folk jobba upp sig till toppen av företagshierarkierna?”⁵⁶ Kunde hisspojken verkligen bli direktör? Han hänvisade till att Frank Taussig redan 1932 hade undersökt saken och förutspått att rörligheten mot toppen i de amerikanska företagen skulle minska. Taussigs prognos hade nu följts upp av sociologerna Lloyd Warner och James Abegglen i boken *Occupational Mobility in American Business and Industry 1928–1952*, och det var deras resultat Rundblad ville presentera och diskutera.

Warner och Abegglen byggde sin analys på 8 300 enkäter besvarade av direktörer/företagsledare. 18 procent var söner (detta var på männens tid) till småföretagare och 31 procent söner till tjänstemän i ledande ställning eller till storföretagare. En större rörlighet framträdde dock om man gick ytterligare en generation bakåt. Hela 35 procent av farfäderna hade varit sysselsatta i jordbruket (mot 9 procent av fäderna) och endast 14 procent hade varit ledande tjänstemän eller storföretagare. En jämförelse av Warners och Abegglens siffror från 1952 med Taussigs från 1928 visade på en diversifiering av direktörsrekryteringen som förmodades bero på utbildningens demokratisering och den allt vanligare förekomsten av mycket stora företag. ”Det är nämligen i dessa koncerner som de begåvade arbetar- och tjänstemannasönerna marscherar fram, medan det i de mindre företagen fortfarande är vanligt, att sonen följer i faderns fotspår som ledare för företaget.”⁵⁷

Rundblad gick vidare med jämförelserna via en undersökning utförd 1944–45 av Sune Carlson vid Handelshögskolan i Stockholm om 200 svenska företagsledares utbildning.⁵⁸ Jämförelsen tydde på att de svenska företagsledarna rekryterades ur en betydligt snävare krets än de amerikanska. Den amerikanska studien visade i övrigt att hustrun spelade en viktig roll för mannens/direktörens karriär. ”Det förekommer t.o.m. att hustrun intervjuas av arbetsgivaren, samtidigt med mannen”, kunde Rundblad berätta, vilket sammanhängde med ”den viktiga roll hustrun anses spela för att ge familjen en aktad roll i samhället”.⁵⁹

ARBETSKRAFTENS RÖRLIGHET

Rundblads stora insats på arbetsmarknadsfronten kom med boken om *Arbetskraftens rörlighet* 1964. Han hade dessförinnan presenterat vissa av sina resultat i

⁵⁶ Rundblad (1956a, s. 42).

⁵⁷ *Ibid.*, s. 44.

⁵⁸ Carlson (1945).

⁵⁹ Rundblad (1956a, s. 45.)

en artikel 1958 och i ett kapitel i *Industriproblem 1960* och dessutom tillsammans med Jan Gillberg undersökt befolkningsregistrets användbarhet vid studier av arbetskraftens rörlighet.⁶⁰ Slutprodukten hade börjat förberedas redan 1956. I ett styrelseprotokoll från våren 1957 heter det att ett ”förberedande arbete pågår sedan något halvår” och att det handlade om ”en stor forskningsuppgift i sitt begynnelsestadium” med en intensivundersökning av Norrköping.⁶¹

Arbetsmarknadsstudien i Norrköping presenterades vid en presskonferens i augusti 1958: fr. v. byråchef Arne Jörnstedt, Bengt Rundblad, Jan Wallander och professor Gladys Palmer från University of Pennsylvania, en av världens främsta experter på området. Källa: *Norrköpings Tidningar*, 22 augusti 1958.

Hösten 1958 blev projektplanerna offentliga när Jan Wallander och Rundblad gav en presskonferens på TBV i Norrköping och berättade att de var klara att påbörja arbetet. ”Alla grupper och partier är ju eniga om att söka behålla den fulla sysselsättningen”, förklarade Wallander och fortsatte: ”Vi vet för lite om de faktorer som är verksamma på arbetsmarknaden, om orsakerna till att folk byter anställning o.s.v.” Undersökningen skulle också ge en klarare bild av hur pass fritt yrkesval en människa hade och bli till nytta i yrkesvägledningen. Wallander och Rundblad kunde vidare berätta att en kommitté bestående av representanter för kommunen samt arbetarnas, tjänstemännens och företagarnas organisationer stod bakom undersökningen. En hel del material hade redan samlats in från drätselkammarens utredningskontor, arbetsförmedlingen och fackförbunden. Nu skulle en stor fältundersökning inledas och ettusen personer intervjuas av ”doktor Rundblads stab av medarbetare, främst ett tiotal studenter från Uppsala och Lund, som nu är i full träning för denna undersökning”. Endast män skulle intervjuas och Rundblad förklarade varför: ”För många kvinnor som blir arbetslösa betyder det att de stannar i hemmet, åtminstone en tid. Man kan alltså inte avläsa flyttningarna lika bra som för männen.”⁶²

Ett extra dragplåster vid presskonferensen var Gladys Palmer, professor och

60 Rundblad (1958), Gillberg och Rundblad (1959).

61 *Protokoll* (1957b, s. 2).

62 *Norrköpings Tidningar* (1958) och *Östergötlands Folkblad* (1958a).

direktör vid Industrial Research Unit, Wharton School, University of Pennsylvania, som presenterades som en av världens främsta experter på området – tillika ”den gråhåriga charmfullt leende damen” – och som rest till Norrköping enbart för att ta del av projektplanerna. Hon fann vissa likheter mellan Philadelphia och Norrköping. Även i Philadelphia hade textilindustrin haft stora svårigheter och måst avskeda folk som därefter haft svårt att få anställning i expanderande industrier som t.ex. radiobranschen, varför de hade fått ta sämre jobb och i vissa fall gå över till jordbruksarbete. Det som mest bekymrade professor Palmer hemma i USA var ”hur vi ska kunna ge såväl negrerna, som kommer från sydstaterna och de äldre, som blir friställda, en omskolning, så att de kan komma in i produktionen igen”.⁶³

Nästa gång Rundblads undersökning väckte uppmärksamhet var när IUI:s verksamhetsberättelse blev offentlig i början av 1959. Då framgick det att Rundblad hade haft svårt att slita sina intervjuoffer från tv:n. De var också ovilliga att gå till arbetsförmedlingen varvid uttrycket ”sittjerkan” användes. Det talades om att insamlat material skulle ”sorteras på alla upptänkliga sätt och köras på hålkort genom datamaskiner” men också om att Rundblad tyckte att fältarbetet i Norrköping med alla dess personliga kontakter var roligt.⁶⁴ En särskild episod refererades:

Bland intervjuarna var en mycket energisk studentska, som inte gärna lät sig avspisas. En av sommar-Norrköpings gräsänklingar råkade ut för henne; han bad få slippa och skyllde på att köket var fullt med disk – frun var dessutom i omedelbart antågande. Studentskan tog itu med disken åt honom. Gräsänklingen var mycket glad åt att frun inte anlände just då.⁶⁵

När projektet diskuterades i IUI:s styrelse 1960 oroade sig Axel Iveroth, den tidigare IUI-medarbetaren som nu var chef för Industriförbundet, för att en studie av Norrköping skulle leda till skevhet i slutsatserna och att man därför borde följa upp med specialstudier av läget i ”vissa progressiva orter”. Bertil Kugelberg tonade emellertid på SAF:s vägnar ned den risken.⁶⁶ Sommaren 1961 lät Erik Höök förstå att undersökningen skulle ligga klar för tryckning i början av 1962.⁶⁷ Den planen skulle visa sig alldeles för optimistisk, men i början av 1964 kunde Lars Nabseth i alla fall meddela styrelsen att manuskriptet gått till sättning.⁶⁸

⁶³ *Östergötlands Folkblad* (1958b).

⁶⁴ *Helgens Nyheter* (1959). Norrköpingsprojektet stod också i fokus när *Stockholms-Tidningen* (1959) gav en översikt av forskningen vid IUI.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ *Internt protokoll* (1960a, s. 2).

⁶⁷ *Protokoll* (1961b).

⁶⁸ *Protokoll* (1964a).

En lokal arbetsmarknad.

Den viktigaste medarbetaren till Rundblad hade varit Bertil Olsson, som sedan början av 1958 ägnat merparten av sin tid åt undersökningen.⁶⁹ Rundblad tackade i förordet också en rad sociologer, bl.a. professorerna Torgny Segerstedt i Uppsala, Edmund Dahlström i Göteborg, Gunnar Boalt i Stockholm och Hans Zetterberg i New York, och dessutom arbetsmarknadsexperter som Rudolf Meidner och Karl-Olof Faxén. Han hade under arbetet vistats en termin (hösten 1959) hos Gladys Palmer vid University of Pennsylvania.

Bakgrunden till bokprojektet var de stora luckor som fanns i kunskapen om rörligheten på den svenska arbetsmarknaden trots att Arbetsmarknadsstyrelsen bedrev en rörlighetsstimulerande politik. Vilken roll spelade olika incitament, främst lönen? Vilken roll spelade arbetsförmedlingen och informationen om lediga platser? Enligt problemformuleringen var syftet att dels studera rörligheten på en lokal arbetsmarknad, dels att beskriva själva bytesprocessen. ”I det senare avseendet har speciell uppmärksamhet ägnats skälen till att byta, de vid bytena använda informationsvägarna samt resultatet av bytena, särskilt då de löneändringar som bytena medfört.”⁷⁰ Undersökningen utgick alltså från arbetstagarnas val av arbeten (*labor mobility*) och inte från företagens val av arbetstagare (*labor turnover*). Det gällde att beskriva mönstret i och analysera orsakerna till rörligheten.

I genomgången av tidigare arbeten på området nämnde Rundblad bland annat 1927 års arbetslöshetsutredning,⁷¹ Jan Wallanders undersökning av arbets-

69 Olsson var verksam vid IUI åren 1955–66 och därefter vid SCB.

70 Rundblad (1964, s. 4).

71 SOU 1931:20.

kraftsproblem i skogsbruket⁷² samt Rudolf Meidners avhandling.⁷³ De viktigaste impulserna kom emellertid från amerikanskt håll. Rundblad framhöll särskilt tre arbeten: Lloyd Reynolds undersökning av arbetsmarknaden i New Haven,⁷⁴ Herbert Parnes översikt av den amerikanska forskningen på området⁷⁵ och Gladys Palmers stora ”sexstadsstudie”.⁷⁶ För det senare arbetet hade 1 500 män och 700 kvinnor intervjuats om arbetsbyten åren 1940–49 i New Haven, Philadelphia, Chicago, St. Paul, San Francisco och Los Angeles och det hade enligt Rundblad ”i stor utsträckning utgjort modellen för vårt eget arbete”.⁷⁷

Redan när undersökningen planerades hade det stått klart att problemställningen fordrade ett material insamlat med hjälp av personliga intervjuer med arbetstagare och ”någon form av lokal intensivundersökning”.⁷⁸ Valet föll på Norrköping på grund av att stadens näringsliv utmärktes av allt större differentiering. Av stor betydelse var också att den tidigare dominerande textilindustrin åren 1952–57 tvingats friställa omkring 40 procent av sin arbetskraft. En undersökning fokuserad på Norrköping borde därmed ge en bra bild av arbetskraftens anpassning till en strukturomvandling inom näringslivet.

Urvalet av intervjupersoner begränsades till män i åldrarna 25, 35 och 45 år (födda 1913, 1923 och 1933). Skälet till valet av relativt unga män var att tidigare undersökningar visat på kraftigt avtagande rörlighet vid stigande ålder. Skälet till att endast män valdes var kvinnornas lägre yrkesintensitet. Omkring 1 000 personer togs ut för intervju, vilket motsvarade ungefär hälften av alla män i de tre årskullarna. Av de 1 000 kunde 920 intervjuas under fältarbetet hösten 1958. Intervjuerna kretsade kring personernas anställningshistorik, alltså om olika anställningar och arbetsuppgifter, om en flytt berott på driftsinskränkning, om den nya anställningen erhållits genom arbetsförmedlingen, om motiv (vid den sista flytten) till bytet av anställning. Intervjuerna genomfördes av en grupp studenter som fått en veckas specialutbildning för ändamålet.

Den aktuella debatten kretsade kring två typer av rörlighet: ”Antingen sugs arbetskraften över till de mera produktiva näringsgrenarna eller arbetsställena på grund av de bättre förmåner som dessa kan erbjuda eller också ’stöts’ arbetskraften bort från sina gamla arbetsställen genom att dessa i konkurrensen med de mera produktiva företagen måste nedläggas.” *Pull* och *push*, med andra ord. I det

72 Wallander (1948).

73 Meidner (1954).

74 Reynolds (1951).

75 Parnes (1954).

76 Palmer (1954).

77 Rundblad (1964, s. 14).

78 Ibid., s. 17.

förra fallet var löneskillnader avgörande för arbetskraftens flyttning, i det andra fallet skulle lika löner tvinga de mindre produktiva företagen att lägga ner, var-efter arbetskraften kunde förflyttas. Den senare varianten hade sina förespråkare i Gösta Rehn och Rudolf Meidner som lanserat den så kallade solidariska lönepolitiken. Deras främsta kritiker var Bent Hansen och Karl-Olof Faxén, som menade att större tillit till marknadskrafterna och mindre av förflyttning med tvång skulle ge bättre allokering av arbetskraften.⁷⁹

En paradox i sammanhanget är att den neoklassiska analysen av arbetsmarknaden handlar om att arbetsgivare på en och samma marknad, vid full konkurrens och med fullt rörlig arbetskraft, betalar sina anställda lika löner. Rundblad kunde därmed konstatera att mot den abstrakta teorins arbetsmarknad stod en verklig med ofullkomligheter ”som inskränker teorins relevans, när det gäller att utgöra underlag för praktiskt handlande. [...] Eftersom teorin på detta område knappast kommer att revideras, gemensam som den är för stora delar av national-ekonomin, synes enda utvägen ur detta dilemma vara en teoretiskt fördjupning och vidareutveckling av tröghetsfaktorerna på arbetsmarknaden.”⁸⁰ Till tvivlarna på realismen i den traditionella teorin hörde bl.a. en del amerikanska arbetsmarknadsekonomer. De hade ställt särskilt tre frågor av intresse även för Norrköpingsundersökningen: Vilka kriterier använder arbetstagarna, när de bestämmer sig för att behålla eller byta anställning? Hur får arbetstagarna information om nya anställningar? I vilken utsträckning sker rörlighet från låglöne- till höglöneområden och hur mycket förbättrar arbetstagare sin lön genom att byta arbete?

Av intervjuerna framgick att de främsta skälen till det sista bytet av anställning var lönen, tvång att byta arbete, andra ekonomiska faktorer, anställningens art (ofritt eller okvalificerat arbete), dåliga arbetsförhållanden, tillfälligt arbete, arbetsledning och arbetskamrater samt orten och faktorer utanför arbetet. Sammanlagt hade en tredjedel uppgett ekonomiska motiv, en knapp fjärdedel ”trivselskäl” och en fjärdedel tvångsmässiga faktorer. Tendensen var att tvångsmässiga skäl ökade men trivselskäl minskade med ökad ålder medan de ekonomiska skälen dominerade i mellangruppen. Utfallet varierade naturligtvis också mellan arbetare och tjänstemän.

Informationen vid det sista bytet av anställning kom främst från annonser, informella kontakter på den nya arbetsplatsen, egna förfrågningar, arbetsförmedlingen, informella kontakter utanför den nya arbetsplatsen och förfrågan från arbetsgivaren. Rundblad fann det vara svårt att få grepp om arbetsförmedlingens roll. Den var emellertid betydligt större i de yngre åldersgrupperna än i den äldsta.

79 Meidner (1948, 1954), Rehn (1949), Faxén (1960) och Hansen i Nationalekonomiska Föreningen (1961b).

80 Rundblad (1964, s. 36–37).

Information genom annonser eller annan information via pressen spelade betydligt större roll för tjänstemän än för arbetare.

Löneändringarna vid frivilligt byte av anställning var överraskande stora. Av de frivilliga bytarna uppnådde 44 procent en löneökning på minst 20 procent. Andelen som uppnådde så stor löneökning var betydligt större bland tjänstemän i 35- och 45-årsåldern. Rundblad drog slutsatsen att löneskillnader spelade stor roll för rörligheten. ”Det verkar rimligt att anta att potentiella löneförbättringar av den storleksordningen mycket verksamt måste ha bidragit till att dessa anställningsbyten överhuvudtaget blev av.”⁸¹ Resonemanget kunde emellertid föras ett steg längre:

[D]e stora positiva löneändringarna kan också tyda på att arbetskraften är mycket trögrörlig och endast kan ”lockas” till byten av stora lönedifferenser. Lönerna skulle med andra ord vara ett ganska ineffektivt allokeringsmedel, eftersom endast mycket stora doser ger den önskade effekten.⁸²

De intervjuades ”flyttningsberedskap” – önskan att byta yrke eller arbetsplats – undersöktes också. Endast några procent var intresserade av att byta yrke medan omkring 15 procent kunde tänka sig byte av arbetsplats och ungefär lika stor andel byte av både yrke och arbetsplats. Majoriteten, dryga 60 procent, var inte intresserad av några byten. De yngre var föga överraskande mer flyttningsbenägna än de äldre. Skillnaderna mellan arbetare och tjänstemän var små och gick i olika riktningar i de tre åldersgrupperna. Tjänstemännen var mer intresserade än arbetarna av att byta arbetsplats, arbetarna jämförelsevis mer intresserade av att byta både yrke och arbetsplats.

Tidigare forskning i såväl USA som Sverige hade visat på en tydlig tendens: minskad rörlighet vid stigande ålder, särskilt bland män. Rundblad gjorde i sin undersökning en uppdelning på sex sorters byten under perioden 1953–58: rena arbetsgivarbyten, arbetsgivarbyten + yrkesbyten, arbetsgivarbyten + yrkesbyten + näringsgrensbyten, arbetsgivarbyten + näringsgrensbyten, rena yrkesbyten och geografiska byten (där kombinationerna emellanåt kallades ”komplexa” byten). Rena arbetsgivarbyten var vanligast bland 45-åringarna, samtidigt byte av arbetsgivare, yrke och näringsgren vanligast bland 25-åringarna. Det fanns en med stigande ålder ökad bundenhet till det en gång lärda yrket. För 45-åringar respektive 25-åringar var medeltalet arbetsgivarbyten per individ under perioden 0,57 respektive 1,62, medeltalet yrkesbyten 0,34 respektive 1,07 och medeltalet näringsgrensbyten 0,20 respektive 0,79. Andelen ”stabila” – som inte gjort några

⁸¹ Ibid., s. 87.

⁸² Ibid., s. 105.

arbetsgivarbyten under tioårsperioden 1948–58 – var 51 procent bland 45-åringarna men bara 11 procent bland 25-åringarna. Andelen ”högrörliga” – de som gjort fem eller fler arbetsgivarbyten under samma period – var 6 procent bland 45-åringarna men hela 27 procent bland 25-åringarna. Skillnaderna i andelen ofrivilliga byten var inte så stora mellan de tre åldersgrupperna även om andelen var störst i den äldsta gruppen. De ofrivilliga bytena varierade naturligtvis över konjunkturen och i Norrköpings fall också med textilkrisens utveckling.

Medeltalet arbetsgivarbyten under perioden 1948–58 var mer än dubbelt så stort bland arbetare som bland tjänstemän. Minst var andelen bland 45-åriga tjänstemän (0,76) och störst bland 25-åriga arbetare (4,45) (efter standardisering till 120 månaders yrkesverksamhet för alla). Medan tjänstemännen hade en större andel rena arbetsgivarbyten och geografiska byten hade arbetarna en större andel ”komplexa” byten. Orsaker till att tjänstemän var mindre rörliga kunde sökas i pensionsförmåner, mindre risk för uppsägning på grund av driftsinskränkning, större investeringar i en viss yrkesutbildning och större trivsel i arbetet. Yrkesutbildade arbetare i åldrarna 35 och 45 var mindre rörliga än icke yrkesutbildade arbetare och sålunda ganska lika tjänstemännen. Analysen av näringar visade att arbetare i byggnadsverksamhet hade den största rörligheten. Här flyttade arbetarna fram och tillbaka mellan ett litet antal arbetsgivare. Gifta män var också, föga överraskande, mindre rörliga än ogifta. Mera överraskande var att rörligheten ökade med antalet barn i familjen. Rundblads förklaring gick ut på att giftermål i sig inte ökade mannens försörjningsbörda, eftersom de flesta hustrurna var förvärvsarbetande, men:

Med ankomsten av barn i familjen ändras dock situationen radikalt. Förutom att varje tillskott av barn medför kostnader för familjen, innebär det också att familjinkomsten minskar på grund av att modern i mindre utsträckning kan eller vill ha förvärvsarbete utanför hemmet. Pressen på mannen som familjeförsörjare ökar härigenom och detta kan förklara, varför gifta arbetstagare med två eller flera barn har högre rörlighet än sina jämnåriga kolleger utan barn eller med enbart ett barn.⁸³

DISPUTATIONEN

Rundblad disputerade på boken om arbetskraftens rörlighet vid Göteborgs universitet den 23 maj 1964. Hans avhandling var den första från sociologiska institutionen i Göteborg. Förste opponent var professor Hans Zetterberg, verksam vid Columbia University i New York. Andre opponent var LO-ekonomen, fil. lic.

⁸³ Ibid., s. 193–194.

Gösta Dahlström och tredje opponent var docent Birger Lindskog från Uppsala. Enligt ett kort referat i *Göteborgs-Tidningen* framhöll Zetterberg att avhandlingsämnet var strategiskt och betydelsefullt både vetenskapligt och praktiskt. ”Den sociologiska tekniken att undersöka människor i valsituationer har tillämpats på ett nytt område och resultatet är bestickande och lyckat.”⁸⁴

Opponenternas huvudsakliga synpunkter framgår av de recensioner de efteråt publicerade. I *Sociologisk Forskning* placerade Hans Zetterberg Rundblads studie i två skärningspunkter mellan teoretiska och praktiska perspektiv. Den första var skärningspunkten mellan ekonomisk forskning, som visar att arbetare dras från låglöne- till höglöneanställningar, och sociologisk forskning, som menar att trivsel-faktorer på arbetsplatsen och inte lönen är utslagsgivande vid arbetsbyte. Den andra var skärningspunkten mellan ett arbetstagarperspektiv, som hävdar att solidarisk lönepolitik ger optimal rörlighet och produktivitet genom att företag med dålig avkastning tvingas till nedläggning, och ett arbetsgivarperspektiv, som vill se framgångsrika företag med högre löner locka till sig arbetskraft från företag med dålig avkastning. Zetterberg hade förstås vissa smärre invändningar men var på det hela taget imponerad av Rundblads arbete: ”Sociologer som samtidigt visar både teoretisk och empirisk förmåga av Rundblads art är ovanliga, inte bara i Sverige utan även i utlandet.”⁸⁵

Dahlström påpekade (vilket Rundblad själv hade konstaterat) att resultaten av intervjuundersökningarna i Norrköping knappast kunde generaliseras till andra städer eller till landet i dess helhet. Han framhöll särskilt undersökningen av löneförändringar i samband med senaste bytet som intressant ”eftersom han, till skillnad mot forskare som tidigare studerat detta, försökt att kvantifiera löneökningarna eller lönesänkningarna”.⁸⁶

Betygsnämnden bestod av fyra göteborgsprofessorer, Edmund Dahlström, sociologi, Sven Godlund, kulturgeografi, Hugo Hegeland, nationalekonomi, och Kjell Härnqvist, pedagogik. Nämndens ordförande Dahlström sammanfattade opponenternas och sina egna synpunkter på avhandlingen och avslutade med följande ord:

Väger man nu avhandlingens förtjänster mot dess brister framgår det att bristerna är små jämfört med förtjänsterna och att avhandlingen har karaktären av ett gediget arbete vad gäller teoretisk och metodisk analys och empirisk belysning. Det rör sig om en studie som i huvuddragen är mönstergillt genomförd. Utan någon som helst tvekan måste arbetet kunna vitsordas med minst ett starkt med beröm god-

⁸⁴ *Göteborgs-Tidningen* (1964).

⁸⁵ Zetterberg (1965, s. 267).

⁸⁶ Dahlström (1964, s. 477).

känd. Förhållandet att avhandlingen innehåller en teoretisk fördjupning inom ett centralt sociologiskt forskningsområde och metodiska innovationer skulle tala för vitsordet med utmärkt beröm godkänd. Undersökningens delvis explorativa uppläggning begränsar dock dess värde. Jag föreslår därför vitsordet med beröm godkänd för avhandlingen med tillägget att den ligger på detta betygsintervalls övre del.⁸⁷

IUI:s betydelse för avhandlingen kommenterades också av Dahlström. Å ena sidan rörde det sig om en forskning ”som ur kostnadssynpunkt ligger bortom vad som kan finansieras inom universitetens och forskningsrådets ram”. Å andra sidan hade författaren tvingats ”ta hänsyn till speciella önskemål som förelegat från Industriens Utredningsinstitutets sida”.⁸⁸ Rundblad fick betyget med beröm godkänd på såväl avhandlingen som på försvaret av den.

Rundblad informerade själv i juni 1964 IUI:s styrelse om sitt arbete. Han uppehöll sig inte minst vid frågan om lönens roll för rörligheten. Den amerikanska forskningen hade tenderat ”att minimera eller i varje fall inta en mycket ambivalent attityd till lönens betydelse som incitament till byte”. Resultatet av hans egen undersökning var ”att lönens roll för bytena måste ha underskattats i den tidigare forskningen av detta slag”.⁸⁹

MOTTAGANDET I PRESSEN

Rundblads bok fick en del medial uppmärksamhet. Som vanligt hade IUI med hjälp av sin verksamhetsberättelse retat pressens aptit och ett halvduzin tidningar och lika många tidskrifter rapporterade från mitten av mars och framåt om vad som var på gång. Ett par artiklar i Göteborgstidningarna sammanfattade hans resultat redan före disputationen.⁹⁰ Nationalekonomen Hugo Hegeland konstaterade i *GHT* att arbetsmarknaden i Norrköping ur rörlighetssynpunkt inte var typisk för större svenska textilstäder och än mindre för den svenska arbetsmarknaden i dess helhet. Det var av kostnadsskäl inte särskilt sannolikt att liknade studier skulle göras på andra orter. ”Varken universitet eller forskningsråd har pengar till så dyrbara undersökningar i dagens välståndssamhälle.” Han beklagade också att vissa frågor tagits bort ur det ursprungliga frågeschemat, frågor som hade kunnat ”belysa det empiriska underlaget för diskussionen om den s.k. solidariska lönepolitiken och dess verkningar på arbetskraftens rörlighet”. ”Dessa elimine-

⁸⁷ Protokoll (1964b, s. 4).

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ *Protokoll* (1964c, s. 2).

⁹⁰ Winqvist (1964) och Göteborgs-Posten (1964).

ringar torde sannolikt förklaras av uppdragsgivarens önskemål.”⁹¹ Med uppdragsgivaren menade Hegeland rimligen IUI. Varför IUI skulle vilja begränsa ett kunskapsunderlag om den solidariska lönepolitikens effekter förklarade han inte.

Stockholms-Tidningen gick i en stort uppslagen artikel ut med budskapet att ”Hopp-Jerka är här igen” och tillade: ”HAN SHOPPAR JOBB”.⁹² Paul Lindblom, rektor vid Socialhögskolan i Lund, menade i *Arbetet* att Rundblads arbete främst var av intresse som metodstudie. ”Han har avgränsat sin undersökning till en relativt liten grupp och att dra vittgående slutsatser av hur dessa manliga arbetare i vissa åldrar och i en bestämd stad uppträdde på arbetsmarknaden är naturligtvis inte möjligt.”⁹³

MOTTAGANDET I TIDSKRIFTERNA

Den verkligt omfattande reaktionen på Bengt Rundblads bok kom i tidskrifter med anknytning till arbetsmarknaden och dess intresseorganisationer. Ett dussin artiklar och recensioner tog sig an frågan om arbetskraftens rörlighet och de flesta sköt in sig på vilket stöd Rundblads resultat kunde ge åt LO:s solidaritetsprincip respektive arbetsgivarnas bärkraftsprincip, där den första stod för ”push”, genom att arbetarna avskedades från förlusttyngda företag, och den andra för ”pull”, genom att arbetarna lockades till vinstrika företag.

Industria erinrade om att LO-sidan i debatten om de lönepolitiska alternativen åberopat amerikanska undersökningar medan bärkraftsprincipen förfäktats av Bent Hansen och Karl-Olof Faxén. Men debatten vilade på ett bräckligt underlag och utrymmet för gissningar var stort. Nu hade Rundblad visat att de amerikanska undersökningarna hade ett stort fel – de hade gått förbi frågan om löneskillnadernas storlek.

När Rundblad t.ex. kan visa att fyra tiondelar – nära hälften – av de frivilliga bytarna i de båda yngsta åldersgrupperna uppnått löneförbättringar på över 20 procent för alla bytare är det svårt att tänka sig att inte lönemotivet spelar en väsentlig roll för rörligheten [...] Den rundbladiska undersökningen har ostridigt visat att lönefaktorns roll blivit oriktigt förbisedd i de senaste årens rörlighetsdebatt. Men eftersom de verksamma lönedifferenserna som hans studie påvisar är så stora – genomsnittligt väl 20 procent – kan det naturligtvis diskuteras om lönefaktorn i det konkreta företagshandlandet kan bli ett tillräckligt smidigt rörlighetsinstrument.⁹⁴

91 Hegeland (1964b).

92 *Stockholms-Tidningen* (1964b).

93 Lindblom (1964).

94 Kjellström (1964, s. 18).

Sture Eskilsson tyckte sig också, i en större artikel i *Ekonomisk Revy*, ha funnit stöd för pull-effekten i Rundblads bok:

Amerikanska undersökningar som refereras av Rundblad och som återopats av LO i bl.a. dess betänkande ”Samordnad näringspolitik” pekar mot att lönerna spelar en rätt begränsad roll för de anställdas flyttningar. Den kanske största vinnningen med Rundblads undersökning är att han visar att man genom att ta reda på den faktiska löneförändringen vid flyttningar kommer fram till ett betydligt starkare löneinflytande än om man enbart går ut och frågar de flyttande om deras uppfattning.⁹⁵

Men: ”För att lönen skall bli en verkligt aktiv faktor fordras det lönedifferenser av storleksordningen 10–20 procent.”⁹⁶ Eskilssons generella omdöme om Rundblads avhandling var: ”Den skiljer sig ifråga om lättillgänglighet på ett fördelaktigt sätt från flertalet avhandlingar.”⁹⁷ Dess största vetenskapliga värde låg i den grundliga metoddiskussionen.

Arbetsledaren tolkade Rundblad annorlunda än *Industria* och Eskilsson: ”Man kan fråga sig om inte de resultat, som forskare i USA och Sverige tidigare kommit fram till, dvs. att löneskillnader spelat en tämligen blygsam roll då arbetstagare frivilligt bytt anställning, styrkts av Rundblads studier.”⁹⁸ I *Arbetsmarknaden* var reaktionen avmätt. Undersökningen bjöd inte på några sensationer. ”Varje arbetsförmedlare finner väl snarast att slutsatserna överensstämmer med hans eller hennes egna erfarenheter. Som så många andra sociologiska undersökningar ger denna närmast en bekräftelse på vad vi redan tror oss veta.”⁹⁹ En presentation av Rundblads bok i *TCO-Tidningen* var intressant nog skriven av Bertil Olsson vid IUI som ju själv lagt ner mycket arbete på boken.¹⁰⁰ Recensenten i *Industriförbundets Tidskrift* var inne på samma spår som opponenter Zetterberg: ”Studierna av de vid bytena uppnådda löneförändringarna ... saknar egentliga förebilder och utgör ett intressant bidrag till utforskandet av områden på gränsen mellan ekonomi och sociologi.”¹⁰¹

Ryktet om Rundblads studie nådde även utanför Sveriges gränser. *Ekonomiska Samfundets Tidskrift* spann på temat om solidarisk lönepolitik kontra bär-

95 Eskilsson (1964, s. 427).

96 Ibid., s. 428.

97 Ibid., s. 433.

98 O.S. (1964, s. 18)

99 Petersson (1964, s. 164).

100 Olsson (1964). Curt Åke Olsson (1964a, s. 31) fann Rundblads studie ”värd att studeras av varje samhällsvetare”. En relativt lång artikel i *Industritjänstemannen* (Adamsson, 1965) var enbart refererande.

101 Hedberg (1965, s. 35).

kraftsprincip. Recensenten, Göran Strengell, lutade åt att studien gav stöd åt den förra principen:

De som är nöjda med sin anställning söker ingen information om löner och andra förmåner på andra arbetsplatser. På sätt och vis befinner sig dessa personer ej alls på "arbetsmarknaden". Dylika resultat och resonemang talar uppenbarligen för den solidariska lönepolitiken, dvs. för att de anställda måste stötas bort från svaga branscher och företag (vilka således tvingas upphöra). Att endast locka med högre löner skulle sålunda ej vara tillräckligt effektivt.¹⁰²

Även *International Labour Review* tog fasta på att Rundblad försökt komma åt löneskillnadernas betydelse. Rörligheten hos den ekonomiska teorins rationella *economic man* bestämdes av möjligheterna att öka inkomsten. Men de amerikanska studierna hade inte bekräftat teorin. Om, som Rundblads studie antydde, det behövdes inkomstökningar på 10 till 20 procent för att arbetarna skulle byta arbetsgivare, var frågan fortfarande öppen om löneskillnaderna borde minimeras eller maximeras för att åstadkomma optimal ekonomisk expansion.¹⁰³

102 Strengell (1965, s. 246–247).

103 M.G. (1964).

KAPITEL 21

SKATTER

Skattefrågor behandlades sällan i IUI-publikationer före 1959. Det året anställdes emellertid Leif Mutén. Han hade just hade disputerat på en avhandling i juridik om *Inkomst eller kapitalvinst* och blivit docent (två år senare professor) i finansrätt vid Uppsala universitet.¹ Bland de få arbeten om skatter som föregick Muténs ankomst kan nämnas artiklar av Lars Nabseth, Erik Höök och Jan Gillberg och de krönikor som Åke Ortmark skrev i *Industria* (se kapitel 10). Nabseth kommenterade betänkandet från 1952 års företagsbeskattningskommitté,² Höök kritiserade politikerna för att de inte ville indexreglera skatterna³ (se kapitel 14) och Gillberg gjorde några inlägg i det konservativa idéorganet *Svensk Linje*.

Gillbergs utgångspunkt var starkt ideologisk: ”För oss [konservativa studentföreningar] måste det vara angeläget att slå hål på det kvantitetstänkande, som bildar underlaget för socialism och kommunism, och ersätta det med de värden, som kan antas ge stimulans åt den enskildes aktivitet, företagsamhet och skapande.”⁴ I ett av sina inlägg gav han sig i kast med skatterna och hävdade att den politiska samsynen om att staten har ett ansvar för att sörja för den enskildes trygghet vid sjukdom, ålderdom och arbetslöshet hade undergrävt av socialdemokratin:

Genom att socialdemokratiens målsättning successivt förändrats till att med staten som instrument söka åstadkomma största möjliga inkomst- och förmögenhetsutjämning, har den mer och mer lämnat den gamla välfärdspolitiken åt sitt öde. Det har blivit lika viktigt att ta ifrån som att ge bort. En sådan politik har självfallet svårt att utnyttja social medkänsla som ideell bevekelsegrund.⁵

Gillberg pekade på skatternas ökade progressivitet och den offentliga sektorns expansion. Han tog upp ett förslag till utgiftsbeskattning av den engelske ekonomen Nicholas Kaldor som syftade till att motverka den inflation som orsakades av att skatterna hämmade sparande och stimulerade konsumtion. Gillberg med-

1 Mutén (1959).

2 SOU 1954:19, Nabseth (1954).

3 Höök (1957b).

4 Gillberg (1958a, s. 22).

5 Gillberg (1958b, s. 21).

gav att en omläggning av beskattningen enligt Kaldors modell var ”en mycket komplicerad fråga” som ändå borde allvarligt övervägas eftersom den gav ”goda möjligheter att finna vägar i riktning mot ett skapande av en friare och mer konkurrensbetonad kapitalmarknad”.⁶ Tyvärr blockerades vägen – enligt Gillberg – av den socialistiska svenska avundsjukan:

Från socialistiskt håll görs den invändningen, att en utgiftsbeskattning i väsentlig grad minskar möjligheterna för en inkomstomfördelande skattepolitik. Människor – har man sagt – med höga inkomster kan alltid undandra sig skatt genom att spara. Den socialistiska avunden har här givit upphov till ett pinsamt dilemma. Å den ena sidan är det önskvärt, att folk sparar mer. Det är ju en nödvändig förutsättning för att de investeringar, som bär upp framåtskridandet, skall kunna finansieras. Å den andra sidan är det däremot inte önskvärt, att folk blir förmögna till följd av en hög sparbenägenhet.⁷

Året därpå gick Gillberg till förnyad attack mot ökade statliga utgifter och skatter. Han hänvisade till ett citat av Gunnar Myrdal om den obönhörliga utvecklingen mot ett centralt reglerat samhälle och avslutade med en rejäl kanonad: ”Den skattehydra, som med sina många armar hotar att kväva den enskildes frihet, har därför också omisskännliga socialistiska drag.”⁸

MUTÉN GÖR ENTRÉ

1959 fick emellertid IUI en högkvalificerad skatteanalytiker. Leif Mutén blev en flitig producent av artiklar om olika skattefrågor. Inte minst ägnade han sig åt företagsbeskattning och arbetet vid IUI mynnade så småningom ut i en bok om *Bolagsbeskattning och kapitalkostnader* 1968, samma år som han slutade sig anställning för att bli *senior advisor* vid Internationella valutafonden i Washington.⁹ Mutén berättar själv om hur det gick till när han kom till IUI och om den tid det tog att få fram slutprodukten:

År 1959 hade jag just disputerat och blivit tf. professor i finansrätt med finansvetenskap efter Erik Lindahl. Då tog Jan Wallander kontakt och föreslog att jag skulle skriva en IUI-bok om bolagsskatten. Det var början till mitt engage-

⁶ Ibid., s. 22.

⁷ Ibid.

⁸ Gillberg (1959a, s. 8).

⁹ Mutén (1968). Mutén (2009, s. 26) ger själv följande omdöme om slutprodukten: ”Boken åtnjuter än i dag ett stadgat rykte som svårsäld och oläslig.” Eftersom den låg i gränslandet mellan juridik och ekonomi var den svärbegriplig för såväl jurister som ekonomer. Lars Vinell (2009, s. 319) menar att Mutén ”verkade ha varit född med en extremt välutvecklad meningsbyggnadsgenerator”.

mang för IUI, och varken Wallander eller jag hade då en aning om vilken lång tid jag skulle behöva för att få fram boken.¹⁰

Leif Mutén – flitig producent av artiklar om skattefrågor
(foto: Uppsala Bild).
Källa: IFN:s bildarkiv.

Från och med 1959 var det Leif Mutén som svarade för IUI:s inlägg i skatte-debatterna, vilket innebar att Gillbergs ideologiska rallarsvingar ersattes av skat-
tetekniskt finlir och juridisk stringens med frekvent betoning av rättssäkerhets-
aspekter. Mutén berättar hur han kastades rakt in i handlingen vid en konferens
om företagsskatteproblem och fick agera spökskrivare åt IUI-styrelsens ordfö-
rande Marcus Wallenberg. ”Ämnet var förstås politiskt laddat, men jag upplevde
det som ärligt menat när vår ordförande betonade sin gamla tes att ett IUI som
bara skrev vad huvudmannen ville höra vore värdelöst.”¹¹

Mutén berättar vidare att han till att börja med siktade in sig på professuren i
Uppsala (vilken han alltså fick 1961) men att hans fokus inte ledde till någon
konflikt med kollegorna vid IUI. Inte heller fortsättningsvis blev det något gruff,
fast det med Jan Wallander överenskomna bokprojektet drog ut på tiden. ”Själv
fick jag gno på i den takt jag kunde hålla, och det var säkert frustrerande för led-
ningen, även om varken Jan Wallander eller Naja Bentzel räknade med att arbe-
tet skulle gå fortare om de använde de hotelser och hårda ord som kunde ha varit
berättigade.”¹²

¹⁰ Mutén (2009, s. 225).

¹¹ Ibid.

¹² Ibid., s. 226.

DEN ENGELSKA KAPITALVINSTSKATTEN

Innan den stora boken färdigställdes hade Mutén återvänt till det tema han behandlade i sin doktorsavhandling: kapitalvinstbeskattning, i två internationellt publicerade artiklar. Den ena är en kort, teknisk, kompakt skriven kommentar till en diskussion i *Canadian Tax Journal* av den nya kapitalvinstbeskattning som infördes i Storbritannien 1965.¹³ Mutén diskuterar vilken påverkan denna skatt kunde få på aktieägarnas preferenser för utdelning och åtföljande inkomstbeskattning respektive innehållande av vinster och kapitalvinstbeskattning, under olika förutsättningar om när de kan tänka sig att sälja sina aktier och där aktieägarnas tidspreferenser kan skilja sig från marknadens värdering.

Muténs andra artikel diskuterar också den nya brittiska kapitalvinstskatten.¹⁴ Artikeln baseras på en föreläsning som han höll på London School of Economics i maj 1966 och är mera översiktlig. Mutén börjar med att konstatera att den engelska skatten var den tekniskt sett mest avancerade skatten i sitt slag som världen kände innan han går över till att diskutera olika inkomstbegrepp, främst skillnaden mellan ”vanliga” inkomster på vilka inkomstskatt betalas och kapitalvinster, där man kan tänka sig olika beskattningsvarianter. Måste en vinst realiseras innan den ska betraktas som inkomst? Mutén jämför därvid den engelska och den amerikanska lagstiftningstraditionen. Beskattningens utformning måste också ta inflationen i betraktande. När bör inflationsvinster beskattas? En annan besvärlig fråga var hur generell en kapitalvinstskatt borde vara. Bör man göra skillnad mellan olika typer av tillgångar och då riskera att placerarna flyttar sina pengar till tillgångar som inte beskattas alls eller beskattas lindrigare än andra? Det var inte säkert att småsparare gjorde rätt i att investera i riskfyllda tillgångar som juveler och konst. Hur bör man förfara vid generationsskiften? Skulle en kapitalvinstskatt som betalas vid dödsfall leda till att man väljer att emigrera till ett land där det är billigare att dö? Skulle man i så fall lägga en skatt på emigration, som den tyska *Reichsfluchtsteuer*, som under 1930-talet användes för att diskriminera judarna? Hur ska man se på gåvor i kapitalvinstsammanhang?

Ett praktiskt problem var hur man skulle beräkna kapitalvinsten. Detta problem är svårare ju längre den tid är som förflyter mellan det att en tillgång förvärvas och den avyttras. Tillgångar av samma slag kan ha förvärvats vid olika tidpunkter och till olika kostnader. Bör man betala lägre skatt på sådana tillgångar man innehaft under en längre tid än på dem man ägt endast under kort tid? Mutén diskuterar också förhållandet mellan kapitalvinstskatt och bolagsskatt. Han såg detta som ett besvärligt spörsmål. Hur kan man harmonisera beskatt-

¹³ Mutén (1966g).

¹⁴ Mutén (1966f).

ningen av innehållna och utdelade vinster inom samma skatteklass? Hur ska man se på försäljningar av aktier mellan bolag i samma koncern?

I sina slutsatser betonar Mutén rättviseaspekten. Han kallar kapitalvinstskatten ett fint exempel på en skatt som blir enormt komplicerad så snart den konstrueras på ett sätt som är förenligt med högt ställda rättvisekrav. Väljer man att tubba på de senare går det givetvis att förenkla skattens konstruktion, men då går man stick i stäv mot själva grundtanken bakom en skatt på kapitalvinster: önskan att öka rättvisan i skattesystemet.

SKATTEDEBATTÖREN

När Mutén, i ett av sina första debattinlägg, försökte sja om skatternas utveckling under 1960-talet utgick han ifrån att skattetrycket skulle ligga ungefärligen oförändrat: ”Brutto inklusive socialförsäkringsavgifter lär skattetrycket komma att hålla sig, det antagandet är åtminstone försvarligt som arbetshypotes.”¹⁵ Den verkliga utvecklingen blev som bekant en annan: skatternas andel av BNP ökade från ca 26 procent 1960 till 36 procent 1970.¹⁶ Vad Mutén ville diskutera var emellertid inte skattetrycket utan social utjämning genom skatter och sociala förmåner, avvägning mellan direkt och indirekt beskattning, rationalisering av inkomstbeskattningen och produktivetsfrämjande företagsbeskattning. Höga marginalsatser såg han som ineffektiva finansieringsinstrument:

De höga marginalsattesatserna har huvudsakligen psykologisk betydelse; de kan i bästa fall ge lägre inkomsttagare en känsla av ”social rättvisa” i systemet. I allt vidare kretsar börjar man få klart för sig, att de stora, penningkrävande reformerna måste betalas av de breda väljarskikten. Den beskattning, som pålaggs i utjämnande syfte, kan inte lösa några nämnvärda finansiella problem.¹⁷

Mutén såg den starkare betoningen av indirekt beskattning som en bekräftelse av denna synpunkt. Det indirekta inslaget innebar att skatterna fick en mer regressiv funktion, vilket i sin tur skapade behov av kompensation genom förmåns- och skattesystemen: ”Höjda arbetslöshetsunderstöd har beslutats och förbättrade socialvårdsbidrag m.fl. behovsprövade förmåner blir sannolikt också nödvändiga för att vidmakthålla oförändrad realstandard på den sociala ’cementbotten’.”¹⁸

Den slutsats vi kan dra ... skulle vara den, att vi, om statsutgifterna fortsätter att

¹⁵ Mutén (1960a, s. 185).

¹⁶ www.ekonomifakta.se. Nerladdad 2019-07-10 (Skattetryck).

¹⁷ Mutén (1960a, s. 186).

¹⁸ Ibid., s. 187.

stiga som hittills, kan räkna med att skattelagstiftaren får finna sig i att skruva ner sina ambitioner beträffande skatte- och förmånssystemets progressivitet. Sannolikt måste den eftersträvade utjämningseffekten bli mindre, ju större relativ vikt den indirekta beskattningen tillmätes.¹⁹

Varför hade då den indirekta beskattningen – omsättningsskatten – införts?²⁰ Leif Mutén trodde att skälet var att omsen gjorde det möjligt att bredda skatteunderlaget utan att irritera skattebetalarna lika mycket som en motsvarande skärpning av den direkta skatten skulle ha gjort. Den indirekta beskattningen var också effektivare som konjunkturvapen och kunde möjligtvis minska skattefusket.

Mutén ansåg sig kunna urskilja två motstridiga tendenser i den nyare lagstiftningen. Å ena sidan en strävan till förenkling och schablonmässighet, å andra sidan en ambition att fullfölja förmågebeskattningens principer genom förfinad inkomstberäkning.

Vilken linje kommer nu att segra – blir det mer förenklingar eller mer rättvisereformer under sextioalet? Det är lättare att önska än att spå. Önskan vore, att respekten för rättvisan sattes främst. Det bär sig dåligt att sätta igång stora skattefuskkampanjer och samtidigt under föraktfullt tal om millimeterrättvisa schablonisera bort belopp, tillräckligt stora att motivera deklaraionsåtal. Ju hårdare den direkta skatteskraven dras åt, desto nödvändigare blir det att åstadkomma rättvisa, inte bara genom en effektiv taxeringskontroll utan också genom en nära anslutning av skattekravet till skatteförmågan ... Höjda skatter förutsätter rättvisare skatte-regler.²¹

Slutligen diskuterade Mutén kapitalbildningen. Det svenska systemet lämnade ”ojämförligt mycket större möjligheter att bli förmögen för den, som kan utnyttja skattefria värdestegringsvinster och reservbildningsmöjligheter, än för den, som skall spara ihop sin förmögenhet av beskattad, löpande inkomst”.²² Ville man komma åt kapitalackumulationen inom företagssektorn, utan att ersätta det enskilda sparandet med ett kollektivt, måste man bereda de enskilda spararna bättre kapitalbildningsmöjligheter än rådande skattesatser tillät.

¹⁹ Ibid., s. 188.

²⁰ Omsättningsskatt (oms) hade införts i Sverige 1941 och avskaffats 1947 men återinförts 1960. Den ersattes 1969 av moms.

²¹ Mutén (1960a, s. 191).

²² Ibid., s. 192.

FÖRETAGSBESKATTNING

I *Industriproblem 1960* försökte Leif Mutén reda ut tre komplicerade problem relaterade till beskattning av företag.²³ Det första rör användningen av termen företagsbeskattning, den andra bolagsbeskattningens incidens och den tredje motiveringen för dubbelbeskattning av aktiebolag och metoder för att avskaffa denna.

Traditionellt hade termen företagsbeskattning reserverats för beskattning av inkomst av rörelse, ”antingen denna bedrivs av aktiebolag, ekonomiska föreningar och likställda eller av enskilda rörelseidkare, handelsbolag etc.”,²⁴ dvs. nettovinstbeskattning. Mutén uppfattade emellertid att termen, ”ibland kanske avsiktligt, men många gånger säkert enbart av slentrian”, också kommit att användas om andra skatter än nettovinstskatter. Samtidigt såg han en tendens att inskränka dess användning enbart till sådana skattesubjekt som var underkastade dubbelbeskattning, som aktiebolag och ekonomiska föreningar. Mutén avvisade båda användningarna. Utgående från den traditionella incidensteorin, som hävdade att en skatt på nettovinsten inte kan övervältras, medan en bruttoskatt lagd på företagets kostnader, utgifter eller bruttointäkter delvis träffar konsumenterna, ville han upprätthålla distinktionen mellan de båda skatteformerna. Han menade att ”användningen av termen företagsbeskattning för båda skattetyperna ... [framstår] som en terminologiskt missvisande användning av samma beteckning avseende i det ena sammanhanget företaget som slutlig skattebärare, i det andra företaget som formellt skattesubjekt”.²⁵

Muténs motivering för att inte reservera termen företagsbeskattning enbart för dubbelbeskattade enheter var att detta skulle kunna snedvrída skattedebatten och eventuella reformansträngningar.

Med hänsyn till vikten av att samordningsproblemen inte glöms bort är det ... önskvärt, att termen företagsbeskattning används för beskattningen av alla företag, oavsett juridisk form, och att den särskilda aktiebolagslagstiftningen betecknas med en form för sig, t.ex. ”bolagsbeskattning”. Därmed skulle vinnas, att en behandling av företagsektorns skatteproblem inte kunde ske utan tillbörligt beaktande av de samordningsfrågor, som för varje systemförändring måste lösas på nytt under anläggande av redovisade likformighets- och neutralitetsnormer, med de undantag från dessa, som i varje särskilt fall kan motiveras.²⁶

²³ Mutén (1960c)

²⁴ Ibid., s. 46.

²⁵ Ibid., s. 47.

²⁶ Ibid., s 51.

Mutén övergår därefter till att diskutera bolagsskattens incidens. Han ställer därvid den traditionella deduktiva partialanalysen mot induktiva, på intervjuer baserade metoder. Den deduktiva analysen borde egentligen avse hela ekonomin, men de problem som då skulle uppkomma var i det närmaste oöverstigliga. Problemet var

att finna en modell, som kan tillgodose kravet på att ge riktiga upplysningar i incidensfrågor. I varje fall i vårt land torde det hittills inte ha konstruerats så förfinade ekonometriska modeller för hela näringslivet, att man med deras hjälp med rimliga krav på exakthets skulle kunna räkna fram ett svar på vare sig relativa [jämförelse mellan olika skatter] eller absoluta incidensproblem. I den teoretiska incidensdiskussionen ser man ofta exempel på hur var för sig synbarligen rimliga, teoretiska modeller ger helt motsatta resultat i incidensfrågor. De författare, som med stöd av antagna men icke empiriskt testade modellsammanhang har velat göra utsagor om den faktiska skatteövervältringen, har alltid kunnat motsägas med stöd av på lämpligt sätt valda modeller med annan innebörd i avseende på incidensen. Möjligheten att använda exempelvis input-output-modeller för lösning av incidensproblemen tycks ännu inte ha tillvaratagits i önskvärd omfattning. I samma mån som dessa eller andra ekonometriska metoder förfinas blir det emellertid ett angeläget önskemål för den finansvetenskapliga teorin att på mera verklighetsnära modeller än de nu vanligen använda kunna testa de motstridiga antagandena om skatteincidens och skatteverkningar.²⁷

Utvecklandet av numeriska allmän jämviktsmodeller låg fortfarande i framtiden.

Mot de partiella deduktiva modellerna ställer Mutén induktiva intervjuundersökningar bland företagen för att fastslå i vilken utsträckning dessa faktiskt räknat in nettovinstskatten bland sina kostnader. Resultatet blir dock klen:

Några riktigt klara svar får man ... varken av den deduktivt härledda, totala incidens teorin eller av de hittills tillämpade induktiva metoderna för en moderniserad, total eller partiell teoribildning. Självfallet innebär detta inte att dessa vägar skulle vara spärrade också för framtiden. Problemet ligger huvudsakligen i att de nationalekonomiska metoderna hittills inte har blivit tillräckligt färdiga för att man med dem skulle kunna få oomtvistliga svar på de besvärliga frågor, som det här gäller.²⁸

Mutén tvingas konkludera att så länge inga nya metoder har utvecklats som ger mera entydiga resultat kunde det för praktiska ändamål vara rimligt att fortsätta att utgå från den traditionella incidens teorin, men han medger också att den bäst

²⁷ Ibid., s. 53.

²⁸ Ibid., s. 54.

hanterar extremformerna fri konkurrens och monopol, medan det blir besvärligare när man kommer in på den i verkligheten vanligt förekommande monopolistiska konkurrensen.

Vilka hade motiven varit för införandet av dubbelbeskattning? Ett vanligt argument var att det privilegium som ägarna till ett aktiebolag exempelvis åtnjöt, att slippa personligt ansvar, på något sätt borde avgiftsbeläggas. Ett annat var att bolagsformen ansågs ge bättre möjligheter till skapande av stora, ekonomiskt optimala, företag. Mutén tvivlade på argumentens relevans. Han såg dubbelbeskattningen som något helt annat:

Dubbelbeskattningen, i nuvarande omfattning, måste historiskt betraktas huvudsakligen som en fiskalisk produkt. Överväganden av dess från likformighets- och neutralitetssynpunkt erforderliga gestaltning har åtminstone på vissa punkter redan sedan 1910, och sålunda under en tid, varunder skattetrycket på bolagsvinsterna mångdubblats, fått stå tillbaka för hänsyn till skatteintäkterna.²⁹

Argumenten mot dubbelbeskattning var för Mutén uppenbara:

Mot de anförda argumenten för en dubbelbeskattning står skälen för ett enkelbeskattningssystem. Dessa är klara. Från likformighetssynpunkt kan man kräva, att vad som ytterst är aktieägarnas inkomst såvitt det är tekniskt möjligt beskattas på samma sätt, utan avseende på om den uppnås via ett aktiebolag eller direkt. Från neutralitetssynpunkt kan man begära, att bruttoförräntningsanspråket för i företag investerat kapital skall vara detsamma för alla investeringar, beträffande vilka nettoförräntningsanspråket efter skatt sammanfaller, och inte varierar beroende på om finansieringen sker direkt i enskild firma, handelsbolag etc., genom nyemission av aktier, genom bolags utgivande av obligationer eller genom nedplöjande av bolagsvinster.

Dessa argument kan sägas tala för att vi aldrig borde ha skaffat oss något annat bolagsbeskattningssystem än en form av enkelbeskattning.³⁰

Avslutningsvis går Mutén igenom fem olika sätt att bli av med dubbelbeskattningen.

- A) bolaget skattar för hela sin vinst; utdelning är skattefri hos aktieägarna;
- B) bolaget får avdrag för utdelningen men skattar för fonderad vinst; utdelning beskattas hos aktieägarna;
- C) bolaget skattar för hela sin vinst; aktieägarna skattar i princip för utdelning

²⁹ Ibid., s. 60.

³⁰ Ibid., s. 61.

- men får från den uträknade skatten dra av den del av bolagsskatten, som belöper på utdelningen (i vilken denna skatt inräknas – är bolagsskatten högre än den individuella bör restitution medges);
- D) bolaget är helt skattefritt; aktieägarna skattar för sin andel av hela bolagsvinsten; [...]
- E) bolaget är helt skattefritt; aktieägarna skattar för utdelad vinst.³¹

Alla metoderna har sina för- och nackdelar, vilka diskuteras i detalj. Det är inte helt klart var Mutén själv stod i frågan, men vägen till ett mera likformigt (där inga skattesubjekt diskrimineras) och neutralt (där likvärdiga ekonomiska handlingar före skatt blir olikvärdiga efter skatt och därför påverkar agerandet) företagsystem gick i princip via ett system där bolaget var helt skattefritt och aktieägarna skattade för sin andel av hela bolagsvinsten, som fallet var i Sverige för handels- och kommanditbolag. Metoden var emellertid i praktiken långt ifrån invändningsfri. ”De tekniska argumenten mot en generell lösning av detta slag är ... överväldigande: det vore bland annat orimligt, om storbolagens skatteprocesser skulle behöva medföra, att tusentals aktieägares taxeringar hölles öppna.”³² (Mutén öppnade för möjligheten att göra systemet frivilligt för fåmansbolag och att införa schablonregler som förenklade tillämpningen.) Kapitlet utmynnar inte i några entydiga rekommendationer – naturligt nog eftersom ingen av de diskuterade metoderna var invändningsfri. Det enda Mutén kunde göra – och *de facto* gjorde – var att ge dem en jämförande och systematisk belysning.

Leif Mutén kom tillbaka till olika aspekter av företagsbeskattning vid flera tillfällen 1960–62.³³ I en artikel i *Ekonomisk Revy* 1960 diskuterade han ett lagförslag om avdragsrätt för utdelning på nyemitterade aktier.³⁴ ”Efter förarbeten, som inte har tagit fler månader än allmänna skatteberedningen lär ta år”, hade en provisorisk förordning färdigställts.³⁵ Lättnaden avsåg utdelning på aktier som emitterats åren 1961–66, avdraget fick göras under en sexårsperiod, tidigast 1963 och senast 1973, och var begränsat till 4 procent av vad som betalats för aktierna.

Mutén gick igenom de undantag och begränsningar i avdragsrätten som bakats in i förslaget och kom därefter in på förslagets grundtanke: att företag med hög

³¹ Ibid., s 62.

³² Ibid., s. 65.

³³ En publikation som vi inte närmare ska beröra här är Leif Muténs (1963b) recension av Åke Hellners (1963) bok *Bolagsbildning ur skatterättslig synvinkel*. Recensionen behandlar ett antal tekniska specialfrågor där Mutén av olika anledningar inte var överens med Hellner: frågan om apportionering av egendom är att anse som vinstrealisation, avlösning av periodiska utbetalningar, ombildning av handelsbolag till aktiebolag, realisationsvinst och -förlust på handelsbolagsandelar och förlust på i fusionssyfte förvärvade handelsbolagsandelar.

³⁴ Mutén (1960d).

³⁵ Ibid.,s. 764.

förväntad räntabilitet och goda expensionsmöjligheter skulle gynnas i förhållande till stagnerande bolag som investerade med hjälp av självfinansiering. Dock var Mutén kritisk till det faktum att förslaget inte innebar en generell lättnad för all aktieutdelning. Det var för politiskt riskabelt. Höjda utdelningar skulle kunna driva upp aktiekurserna. Mutén tyckte att förslaget inte löpte linan ut.

I själva verket har vi ju ett dubbelt spärrsystem för de företag, som vill in på kapitalmarknaden. För obligationer och förlagsbevis sätts spärren av riksbanken (lik-som naturligtvis ränteläget gör att kön inte blir oändlig). För aktier är emissionsrätten fri men skattevillkoren sådana, att endast mycket lönsamma projekt kan bära den höga finansieringskostnaden – alltså en reglering av samma typ som öst-blocksländernas kombination av ransoneringar och officiell svart börs.³⁶

Mutén frågade sig också hur lagstiftarna tänkte sig att bolagsbeskattningen skulle se ut på sikt:

Inte heller finner man i förarbetena någon klar konception i fråga om den långsiktiga målsättningen för bolagsbeskattningsreformer. Det kan visserligen synas rimligt, att kombinationen av billiga pengar genom självfinansiering och dyra genom aktieemission skulle kunna ha en förstenande, monopoliserande effekt, medan en utdelningsfrämjande och emissionsstimulerande beskattning skulle vara ägnad att befrämja en positiv förnyelse och en hälsosam konkurrensanda – å andra sidan bör man inte glömma, att självfinansiering är A och O för växande småföretag, medan det är de stora som kan nyemittera.³⁷

Följande år, 1961, kritiserade Leif Mutén i *Balans* en artikel av Lars Th. Hellström som argumenterade för differentierad bolagsskatt.³⁸ Hellströms förslag innebar att skattesatsen på utdelade vinster sattes lägre än på de vinstmedel som stannade kvar och arbetade i bolaget. Detta skulle leda till ökad kapitalrörlighet genom att aktiefinansiering gynnades på självfinansieringens bekostnad. Mutén pekade på att ett sådant förslag gick stick i stäv mot aktiebolagslagens målsättning om konsolidering av företag och han efterlyste en mera detaljerad redovisning av motiven för en lagändring:

Man får ... knappast klart för sig, huruvida det primära syftet är att bolagen skall tvingas dela ut mera för att de självfinansierade investeringarna skall underkastas ett strängare, de emissionsfinansierade ett mindre strängt räntabilitetstest i företa-

³⁶ Ibid., s. 766.

³⁷ Ibid., s. 767–768.

³⁸ Mutén (1961c), Hellström (1960).

gens investeringskalkyler, eller det i stället är att stimulera de expanderande företagen som sådana eller möjligen att av principiella skäl komma åt själva dubbelbeskattningen på utdelad vinst. Ändå är en sådan redovisning i hög grad behövlig, eftersom de rationella medlen för tillgodoseendet av alla dessa syften knappast genomgående är desamma.³⁹

Mutén tyckte att Hellströms uppdelning av företag i olika kategorier var oklar. De företag som hans förslag primärt avsåg att gynna var de som var intresserade av att växa och som därför kunde tänka sig att vidga ägarkretsen. Mutén ifrågasatte om detta var en meningsfull kategori. Gränsdragningen gentemot familjeföretag, som Hellström på olika sätt ville särbehandla, var godtycklig och kopplingen mellan expansionsvilja och utdelningsvilja var minst sagt tvivelaktig:

[N]är han vill diskriminera de företag, som inte ”önskar attrahera nytt aktiekapital genom att införa utdelning eller höja förefintlig utdelning” blir det, såvitt man kan förstå, svårt för honom att åstadkomma ett passabelt kriterium på vilka bolag, som skall falla under denna dom, utan en anordning, som föranleder bolag med expansionsplaner att just i ett sådant läge höja sina utdelningar. Eftersom en sådan politik knappast verkar förtroendeingivande på placerare med anspråk på sund företagsfinansiering, kan förslaget knappast vara odelat vänligt mot de företag det skulle gynna.⁴⁰

Sammanfattningsvis tyckte Mutén att ”en så diskutabel idé som marknadens intresse för höga utdelningar på företagssparandets bekostnad” knappast kunde ligga till grund för en nyanserad diskussion om skattereformer där såväl målen, medlen och medlens ändamålsenlighet måste tas med i bilden.⁴¹

Mutén kom tillbaka till mål-medeldiskussionen i ett inlägg i Sparfrämjandets *Vårt ekonomiska läge* 1962, med rubriken ”Morgondagens företagsbeskattning”.⁴² Utgångspunkten för hans betraktelse var att den tid var förbi ”då skatten ansågs legitim endast som medel för offentlig utgiftstäckning”.⁴³ Den moderna skattediskussionen såg snarare den primära uppgiften för beskattningen vara att bereda utrymme för de offentliga utgifterna. Härtill kom dess roll i konjunkturpolitiken, i allokeringen av resurser på områden där marknaden inte fanns eller fungerade och i fördelnings- och tillväxtpolitiken.

39 Mutén (1961c, s. 41).

40 Ibid., s. 45.

41 Ibid., s. 46.

42 Mutén (1962d).

43 Ibid., s. 49–50.

Mutén tog åter upp förslaget om sänkt skatt på utdelade vinster. Det var inte alls säkert att detta skulle leda till ökad kapitalbildning:

Den fördel man räknar med att vinna genom ett konsekventare räntabilitetstest för investeringarna måste vägas mot den nackdel det kan tänkas innebära, att pengarna rinner ut till aktieägarna och blir konsumerade i stället för att reinvesteras. Det är en psykologisk realitet, att många aktieägare, som gärna konsumerar hela sin utdelningsinkomst efter skatt, skulle ha dåligt samvete, om de sålde aktier och konsumerade kursvinsten, den må aldrig så mycket ha sin förklaring i ackumulerade bolagsvinster.⁴⁴

För att försäkra sig om att de ökade utdelningarna verkligen gick till kapitalbildning måste aktieägarna få sådana villkor för sitt sparande att detta blev tillräckligt stort för att kompensera bortfallet av företagssparande. Alternativt fick offentligt sparande ersätta det privata. Annars riskerade man lägre investeringskvot och lägre tillväxt. Mutén frågade sig återigen hur morgondagens företagsbeskattning skulle komma att se ut:

Skall det bli en fortsättning av den politik, som ser ökat företagssparande som ett mindre ont eller som ett lättare uppnått mål än ökat hushållssparande? Eller skall rädslan för att allt rikare bolag skall göra allt sämre investeringar i stället segra och kapitalbildningen i högre grad läggas på de enskilda spararna eller staten?⁴⁵

BRUTTOBESKATTNING

I sin essä i *Vårt ekonomiska läge* kom Mutén till sist in på begreppet bruttobeskattnings. Under 1950-talet hade framför allt från LO-håll propåer gjorts om en ersättning av nettovinstbeskattningen av företagen med någon typ av bruttobeskattnings. Leif Mutén specialdiskuterade frågan i två artiklar 1961 och 1962.⁴⁶ Den föreslagna omläggningen var inte problemfri. För det första var det långt ifrån klart vad som borde avses med bruttobeskattnings. Fyra tidigare utredningar hade inte lett till några konkreta besked.⁴⁷ Den sittande allmänna skatteberedningen tampades med frågan, men hade ännu inte heller kommit fram till något. Det vilade något lätt resignerat över Muténs kommentar:

Den diskussion, som nu i snart ett decennium förts i denna fråga, har inte lett till

⁴⁴ Ibid., s. 53.

⁴⁵ Ibid., s 55.

⁴⁶ Mutén (1961b, 1962c).

⁴⁷ Mutén (1962c, s. 7).

en klarare definition av vad man avser med dessa förslag. Man kan likväl hoppas, att bruttobeskattningsdiskussionen inom inte alltför lång tid skall berikas med ett förslag, som kan samla reformens förfäktare och ge deras kritiker möjlighet att koncentrera sina studier.⁴⁸

Oklarheten var kompakt. Gällde det bara att ersätta aktiebolagsbeskattningen eller skulle en bruttobeskattnings diskussion dessutom omfatta även enskilda firmor vars ägare betalade personlig inkomstskatt på sina vinster? Åsikterna gick isär om i vilken utsträckning den befintliga aktiebolagsskatten övervältrades på konsumenterna och leverantörerna, och alltså fungerade som ett slags ”andra omsättnings-skatt”. Andra menade att aktiebolagsskattens berättigande låg i att den beskattade företagssparandet på samma sätt som inkomstskatten beskattade det personliga sparandet hos dem som föredrog att bedriva verksamhet i form av enskild firma. Mutén fann frågan vara komplex och i behov av prövning från flera utgångspunkter:

En sammanvägning av de finansiella villkoren för aktiebolagsföretagande och verksamhet i enskild firma ger knappast intrycket att aktiebolagsskatten, i vart fall inte i sin helhet, skulle vara att betrakta som ett tillägg till den personliga inkomstskatten. Frågan om hur integrerade de båda skatterna är med varandra måste ges ett mycket mer nyanserat svar.

En omläggning av aktiebolagsskatten till en bruttobeskattnings av något slag måste prövas från denna synpunkt. Anser man det skäligt, att aktiebolagsskatten för flertalet småbolag inte spelar någon roll, därför att vinsten tas ut som lön till företagaren o.d., måste man tveka inför en bruttoskattereform, som skulle ge dessa bolag väsentligt ökad skatt – om de inte ändrar sina redovisningsprinciper. Och finner man att skatten på outdelad vinst är en skatt på sparande, måste man fråga sig, om en bruttoskattereform enbart för bolagen är det rätta sättet att behandla frågan, så länge enskilda rörelseidkare får betala inkomstskatt för sin sparade rörelseinkomst.⁴⁹

Mutén betonade vikten av att företagsbeskattningen var konkurrensneutral och inte gynnade en typ av företagsform på den andras bekostnad.

Nettovinstbeskattningen hämmade de lönsamma, välskötta företagen och konserverade dem som gick dåligt eller av annan anledning redovisade mindre vinst. Hur man skulle se på detta var inte givet. Den senare gruppen kom till en del undan att bidra till finansieringen av de kostnader deras verksamhet orsakade samhället. En bruttoskatt skulle i sin tur utgå utan hänsyn till vinsten; de väl-

⁴⁸ Mutén (1961b, s 379).

⁴⁹ Ibid., s. 379–380.

skötta företagen skulle få behålla mer av sina vinster och tillväxten skulle stimuleras, men det var inte säkert att det var önskvärt med alltför snabba företagsnedläggningar och därmed förenade omställningar på arbetsmarknaden. Detta skulle kunna skapa instabilitet i ekonomin.

Mutén diskuterar vilken effekt en bruttoskatt skulle få på företag med olika lönsamhet. Hur skatten skulle utformas var inte självklart. Ett förslag var att lägga skatten på företagets kostnader eller utgifter för att fostra kostnadsmedvetande och ”ett mera sparsamt leverne”.⁵⁰ Samtidigt skulle en kostnadsskatt i branscher där konkurrensen var mindre än perfekt lätt stimulera till samverkan i prishöjande syfte. En annan variant var att lägga skatten på bruttointäkterna, men detta skulle enligt Mutén kunna skapa icke önskvärda övervälrings effekter:

I själva verket skulle en skatt på bruttointäkterna inte skilja sig från den form av omsättningsskatt, kaskadskatt, som bl.a. tyskarna med sådan möda försöker få avskaffad. Den belastning, som vilar på en vara i konsumentledet, varierar vid en sådan skatt med antalet produktionsled. Kringgående av grossistledet skulle innebära, att en omgång bruttoskatt fölle bort. Integrerad industriell produktion skulle gynnas, underleverantörssystemet missgynnas. Vissa företag skulle kunna övervältra mer än skatten, andra skulle själva få bära den eller kanske helt slås ut.⁵¹

Ju fler företag en vara måste passera genom, desto högre skulle den slutgiltiga skatten på varan bli, vilket i sin tur skulle framkalla vertikal integration. Ett alternativ skulle vara att införa en mervärdesskatt, en ”förädlingsvärdeskatt”, som Mutén kallar den, dvs. den moms som sedan 1969 finns i det nuvarande svenska skattesystemet. Dock såg Mutén då problem med att åstadkomma en likformig behandling av konkurrensutsatta exportföretag och företag som producerade för hemmarknaden. Skattestrukturen var inte densamma i alla jämförbara länder, och Sverige kunde inte ensamt ändra på detta faktum. I värsta fall skulle exportvaror utsättas för både svensk bruttoskatt och skatter pålagda i importlandet. Då skulle en bruttoskatt behöva konstrueras så att den lyftes av vid gränsen.

Muténs diskussion om bruttobeskattning utmynnar inte i några praktiska rekommendationer. Läget var alltför diffust för att tillåta detta. ”Det är därför för tidigt att nu ta definitiv ståndpunkt vare sig mot eller för en bruttoskatt i vilken som helst form”, skriver han.⁵²

Däremot kan det vara motiverat att peka på vikten av att lagstiftaren vid en eventuell reform tar rimlig hänsyn till näringslivets intressen. De går i detta samman-

⁵⁰ Ibid., s. 381.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid., s. 383.

hang främst ut på en sådan stabilitet i skattesystemet, som möjliggör långsiktig planering. Det krävs också rimliga hänsyn till vår internationella konkurrenskraft och till internationellt gällande kollisionsregler. Vidare är en skälig avvägning av skattebelastningen mellan olika företagsformer och mellan olika kategorier av skattskyldiga ett önskemål som gör sig gällande både för den nuvarande skattens och bruttoskattens del.⁵³

I artikeln från 1962, skriven för *Svensk Handel*, konstaterar Mutén att grossistföretagen riskerade att drabbas negativt av en övergång till bruttobesättning. Han går igenom olika utformningar av skatten och fastslår att för aktiebolag skulle effekten bli en kraftig skattehöjning, medan i de fall där vinsten helt eller delvis togs ut i form av lön effekten helt eller delvis skulle kunna neutraliseras, men detta talade i sin tur för någon typ av bruttoskattutformning som skulle slå likformigt mot aktiebolag och enskilda firmor. Mutén argumenterade för att någon typ av special tariff för grossistföretag skulle kunna bli nödvändig, men konstaterade avslutningsvis också att detta skulle kunna leda in i sådana bysantinska labyrinter som skulle kunna få den mest garvade skattejurist i brygga:

Tekniskt sett vore en sådan skatt inte ogenomförbar. Men enkelt är det ingalunda att skilja grossistfunktionen från tillverkning och bearbetning. Tysk praxis knyts till normen, att det inte får ha framställts någon ny vara. Förpackning är alltså inte något hinder för grossistnedsättning, men konservering räknas som tillverkning. Rostning av kaffe och lagring av bananer tills de mognar är ofarliga bearbetningar, medan det kostar full skatt att frysa ägg. Att fylla tandkräm från fat till tuber har ansetts förenligt med grossistfunktionen, medan det däremot har ansetts vara tillverkning, när parfym har fyllts på flaskor av sådant slag, att denna emballering fördubblar priset. Judikaturen på området är omfattande och komplicerad.⁵⁴

SKATTEFUSK

I en artikel om behandlingen av deklarationsbrott i olika länder inledde Mutén med konstaterandet att skatteviljan och -moralen var olika i olika länder och att många fann tanken på självdeklaration, ”att man ska tvingas vittna till sin egen nackdel”, motbjudande, men att individuell beskattning av ett stort antal medborgare vore omöjlig därförutan.⁵⁵ Han konstaterade att man vid deklarationsbrott brukar skilja mellan uppsåtligt brott (falskdeklaration) och vårdslöshet. Sverige stack vid internationell jämförelse ut genom att vårdslöshetsbrotten

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Mutén (1962c, s. 26).

⁵⁵ Mutén (1962a, s. 290).

besträffades hårt och genom att påföljderna bestämdes av domstolar och inte av skattemyndigheten. I USA och England var straffen för falskdeklaration hårdare men för vårdslöshet lindrigare. I USA och flera andra länder gick de uppsåtliga brotten till domstol medan vårdslöshetsbrotten blev föremål för straffskatt utdömd av skattemyndigheten. Man ville uppnå diskretion i lindriga fall och en folkuppfostrande effekt i allvarliga fall. Mutén ställde sig dock av rättssäkerhets-skäl skeptisk till ”ett urskillningslöst administrativt bestraffande”.⁵⁶ Å andra sidan kom många lindrigare fall undan utan åtgärd i Sverige. Så visade det sig t.ex. att i Danmark skattemyndigheterna årligen utfärdade 10 000 böter medan i Sverige domstolarna tog hand om blott ca 2 000 syndare varje år. Till sist landade Mutén i att det nog ändå var bäst att behålla det svenska systemet som det var:

Men frågan om moralen alls kan ändras genom strafflagstiftning är så oviss, att man säkert får tänka sig för åtskilliga gånger innan man för en så tvivelaktig vinnings skull accepterar de nackdelar från rättssäkerhetssynpunkt och de bevis-tekniska svårigheter vid särskiljandet av de olika kategorierna, som införandet av ett administrativt strafförfarande skulle föra med sig.⁵⁷

I början av 1964 rapporterade Mutén från en konferens om skatter och ekonomisk tillväxt som arrangerats av National Bureau of Economic Research och Brookings Institution i Washington. Varje inbjudet land hade haft att rapportera om skatteåtgärder som främjat den ekonomiska tillväxten och den svenska inlagan hade sammanställts av Mutén och Karl-Olof Faxén, medan Lars Nabseth deltagit som debattör. Ett allmänt intryck av de olika rapporterna var att viss skepsis rådde om möjligheterna att genom särskilda skatteförmåner stimulera den ekonomiska tillväxten. Särskilt Japan hade experimenterat med specialbestämmelser för att gynna företagen, men det exemplet aktualiserade den allmänna konflikten mellan tillväxtstimulerande och inkomst- och förmögenhetsutjämnande beskattning. Betydelsen av hög skattemoral hade (inte oväntat) belysts i den italienska rapporten. De amerikanska värdarna hade avslutat konferensen med att fråga sina gäster om de föredrog skattesänkningar för de högre inkomstskikten, i syfte att gynna sparande och kapitalbildning, eller för de lägre inkomstskikten, i syfte att gynna konsumtion. Något entydigt svar kunde gästerna emellertid inte avge.⁵⁸

⁵⁶ Ibid., s. 294.

⁵⁷ Ibid., s. 296.

⁵⁸ Mutén (1964a). Två år senare publicerades rapporterna i en bok där Mutén och Faxén (1966) svarade för det svenska bidraget.

NYTT SKATTESYSTEM

När den allmänna skatteberedningen 1964 avgav förslag till ett nytt skattesystem⁵⁹ gjorde Mutén en del ”randanmärkingar” i *Liberal Debatt*. Han var överlag imponerad:

Allmänna skatteberedningens förslag till nytt skattesystem är remarkabelt som politisk prestation. En så långtgående enighet som uppnåtts inom beredningen är sällsynt i skattesammanhang och är särskilt märklig när man tänker på omfattningen av den problemkrets, som beredningen behandlat. Inför denna manifestation är det självklart att kritiken blir försagd.⁶⁰

Att Mutén publicerade sig i *Liberal Debatt* var uppenbarligen ingen slump: ”Det ligger t.ex. nära till hands för den, vars tänkande grundas på liberal tradition, att beklaga utvecklingen mot allt större andel *indirekt beskattning*.”⁶¹ Det fanns dock övertygande praktiska skäl för en sådan tyngdpunktsförskjutning. Den direkta skatten blev svårhanterlig när den blev för hög. För att slå vakt om den svenska industrins internationella konkurrensförmåga måste exportindustrin slippa undan och importvarorna tvingas bära en väsentlig del av den offentliga verksamhetens finansiering. En proportionell indirekt skatt var också sparsvänligare än en progressiv direkt.

Trots alla dessa och andra skäl är det inte svårt att föreställa sig, hur en framtida Knut Wicksell en gång, fast kanske inte på fullt så goda grunder, skall gå till angrepp mot skattebördornas fördelning, precis som den store liberalen gjorde 1896 – just nu är det de direkta skatterna som klämmer, men den finanspolitiska pendelsvängningen lär inte upphöra med detta. Skattediskussionen på 70- eller senast 80-talet kommer sannolikt att behandla de indirekta skatternas avigsidor och de direkta fördelar! Kanske kommer redan de nu aktuella attackerna mot den direkta beskattningens progressivitet att leda fram till en mera kritisk hållning gentemot den indirekta beskattning, som tvingar fram en progression i den direkta beskattningen redan för att undvika att fördelningen av det totala skattetrycket blir regressiv.⁶²

Mutén förutsåg att det skulle ”bli tal om krångel också, när den nu så elegant strömlinjeformade mervärdeskatten hunnit förses med alla de komplikationer,

⁵⁹ SOU 1964:25.

⁶⁰ Mutén (1964b, s. 23).

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

som strävan efter detaljrättvisa och specialförmåner kommer att lagra på den”.⁶³ Inte minst skulle krånglet gälla utlandskonsumtionen:

Hur skall det inte bli, när ökad fritid och höjd standard kommer att göra de mervärdeskattefria utlandsresorna till en mera betydande del av konsumtionen än i dag. Skatt på utlandsvaluta? Skatt på pass? Deklarationstvång vid inresan? Effektiv tullkontroll på alla varor, inte bara sprit och tobak? Stopp för husmorsresorna över Öresund och Torne älv? Allt lika krångligt och trist.⁶⁴

I och med att mervärdeskatten lades på byggproduktionen medan bostadskonsumtionen (hyran) gick fri, skulle bostadskostnaderna i nya hus stiga i förhållande till gamla och alltså den så kallade hyressplittringen (se kapitel 21) öka.

Hyressplittringen, vår bostadsmarknads sjuka punkt, förvärras eller måste subventioneras bort, vilket gör skatten meningslös. De unga, som av bostadsförmedlingarna skyfflas in i nya hus, får bära skatten på produktionen av dessa, medan vi som har klarat av bostadsproblemet med lägenhetsförvärv eller husbygge före oms och mervärdeskatt, eller åtminstone före den höjda indirekta skattebelastning, som nu föreslås, får njuta gott av denna skattefrihet även i framtiden. Vilket ungdomsförbund ryter först?⁶⁵

Beträffande skatteberedningens förslag att socialförsäkringarna i högre utsträckning skulle betalas med arbetsgivaravgifter lät Mutén sin ironi spela: ”Dessa avgifter är en politiskt utmärkt skatt: ingen vet säkert vem som betalar den, och chansen är att arbetstagarparten räknar med att arbetsgivarna betalar och vice versa.”⁶⁶ Ett längre resonemang om sambeskattning utmynnade i konstaterandet att det var ”bäddat för ny utredning på den här punkten”.⁶⁷

En tid senare kommenterade Leif Mutén LO:s och näringslivets skattedelegations remissvar på allmänna skatteberedningens betänkande. Det visade sig att kritiken inte hade blivit lika försagd som Mutén väntat sig. Han förvånades över LO:s kritiska svar, som gav ett intryck av ”att beredningens förslag utgör en näringslivets attack mot löntagargrupperna”, samtidigt som näringslivets skattedelegation ”än en gång dokumenterat sitt övergivande av den gamla remisstradition, som bestod i att principiellt tycka illa om alla skatter, särskilt de svenska”.⁶⁸

63 Ibid., s. 23–24.

64 Ibid., s. 24.

65 Ibid.

66 Ibid.

67 Ibid., s. 26.

68 Mutén (1964c, s. 607).

Detta är politiskt-praktiskt en intressant utveckling. Kan det verkligen vara så, att ett skattebetänkande här i landet till varje pris måste bekämpas av näringslivet för att vara tillräckligt socialt för LO och SAP? [...] En vemodig utveckling i så fall för den som tror på konstruktiva kompromisser.⁶⁹

Under 1965 publicerade Mutén ett antal skattetekniska artiklar om beskattning av fastigheter (och fastighetsförsäljning), tomtförsäljning, aktievinster och familjeföretag⁷⁰ som det inte finns någon anledning att här gå in på i detalj. Dock är det värt att notera att han i artikeln om specialskatter på familjeföretag anknöt till sin tidigare diskussion av vad som kunde tänkas motivera differentierade företagskatter:

Eftersom vi i Sverige har mycket litet av de privilegier för familjeföretag eller småföretag i allmänhet, som i olika gestaltning möter lite varstans i utlandet, är det naturligtvis inte alls orimligt att söka skälet till mot familjebolagen diskriminerande skatteregler i en storföretagsvänlig, familjebolagsfientlig strukturpolitik.⁷¹

Mutén ställde sig emellertid tvivlande till att en allmän omgestaltning av lagstiftarens strukturpolitiska ideal skulle göra så stor skillnad.

Även 1966 lät Mutén publicera några utblickar mot andra länder av mer eller mindre relevans för Sverige: en av den engelska regeringen införd kombination av selektiv skatt på och subvention av arbetskraft i syfte att gynna industrin, ”ett intressant nytt grepp i finanspolitiken”, som emellertid knappast var lämpat för omsättning i svensk miljö,⁷² ett norskt betänkande om bolagsbeskattning som gav ”en fingervisning om hur komplicerade bolagsskatteproblemen är” och om ”vilken primitivitet vår [svenska] lagstiftning sjunkit ner i”,⁷³ ett svensk-amerikanskt dubbelbeskattningsavtal för forskare.⁷⁴ I ytterligare en artikel återkom Mutén till den progressiva inkomstskatten och den regressiva konsumtionsskatten. Även om man bara ville uppnå proportionell beskattning måste man ha en direkt progressiv beskattning för att kompensera för den indirekta beskattningens regressiva verkan. Återigen varnade han för att i annat fall ”någon ny Knut Wicksell” skulle träda fram.⁷⁵ I en marknadsekonomi krävdes alltid korrigeringar av

69 Ibid.

70 Mutén (1965a, 1965b, 1965c, 1965d). Artikeln om aktievinster var ett inlägg i en debatt med finansvetaren Bertil Hällsten.

71 Mutén (1965d, s. 32).

72 Mutén (1966a, s. 275).

73 Mutén (1966b, s. 576).

74 Mutén (1966c).

75 Mutén (1966d, s. 17).

inkomst- och förmögenhetsfördelningen. Den som vägrade att erkänna det gav argument åt dem som krävde socialisering. Samtidigt protesterade akademikerna mot att deras löneökningar resulterade i negativ reallöneutveckling efter skatt. Här fanns ett dilemma som inte gick att sopa under mattan.

Leif Mutén var en flitig dagstidningskrönikör.
Källa: Mutén (1963b).

LEIF MUTÉN I DAGSTIDNINGARNA

Hittills har vi hållit oss till Muténs aktiviteter i tidskriftsvärlden. Han figurerade emellertid också flitigt i dagspressen. Bland annat skrev han krönikor i *Dagens Nyheter*. En sådan, från 1960, handlade om att reavinstantbeskattningen på egna hem hämmade rörligheten på arbetsmarknaden. Mutén diskuterade olika åtgärdsförslag: att göra alla reavinsterna på egna hem skattefria, att göra fastighetsförsäljningar i samband med byte av arbete och bostadsort skattefria eller att, som i USA, medge skattefrihet för den som inom en viss tid förvärvar en likvärdig bostad.⁷⁶ En annan krönika, skriven 1961, diskuterade "Rädda Barnens arvsskatt", den regel som berövade välgörenhetsorganisationer befrielse från arvsskatt när medlen gick till "utom riket bosatta utlänningar", vilket Mutén betecknade som "denna otidsenliga skattechauvinism".⁷⁷ 1962 följde han upp en debatt i Nationalekonomiska Föreningen (se kapitel 24). Att företag skulle betala omsättningsskatt på maskiner och förbrukningsartiklar för sin produktion ledde enligt Mutén till oekonomisk produktion, frestade till fusk och verkade exporthämmande och importstimulerande.⁷⁸ Året därpå diskuterade Mutén skatt på naturainkomst på ett såväl lärt som underhållande sätt:

Redan den tyske finansvetenskapsmannen Kleinwächter försökte för nu åttio år sedan visa att en inkomstbeskattning egentligen var omöjlig därför att naturaförmåner är så svårvärderade. Han beskrev målande situationer för den preussiske kronprinsens adjutant: en man som fick äta de dyrbaraste rätter vid den kungliga

76 Mutén (1960b).

77 Mutén (1961a).

78 Mutén (1962b).

taffeln, men hade magsår och skulle ha föredragit havrevälling, som ideligen fick gå på operan, i kungliga logen, men var komplett omusikalisk; som fick bo på slottet, men av personliga skäl hade föredragit ett diskretare nattkvarter osv. Hur skulle hans förmåner värderas, och hur skulle man beskatta honom för att skipa rättvisa mellan honom och hans efterträdare, en högst musikalisk storätare med smak för palatslivets lockelser?⁷⁹

Muténska betraktelser inflöt även i *Svenska Dagbladet*. När aktievinstutredningen 1965 lade fram sitt betänkande levererade han en ”teknisk granskning” av förslaget⁸⁰ och när Gunnar Sträng några månader senare levererade en proposition om aktievinstbeskattning menade Mutén att den hade tillkommit väl hastigt och visserligen minskat krånglet men till priset av en förgrovning av systemet varför man kunde befara att många aktieägare skulle sälja och välja någon annan placering.⁸¹

MUTÉN DEKLARERAR

I början av 1963 framträdde Leif Mutén som deklarationsexpert i Sveriges Radio och TV. *Expressen* kommenterade uppdraget: ”Nu blir man väl knappast TV-idol genom att syssla med något så impopulärt som deklaration, men Leif Mutén är annars en ung, prydlig professor i Uppsala, som både tål att titta och lyssna på.” Tidningen erinrade dessutom om att Mutén i sin installationsföreläsning hade angripit sambeskattningen i starka ordalag, vilket kunde göra till och med en deklarationsprofessor populär.⁸² Året därpå var det dags igen och Mutén uppträdde i tre tv-program. Det första handlade om nyheter i skattelagarna, det andra om intäkter och avdrag och det tredje om villan, bilen och förmögenheten. Mutén presenterades i pressen som ”en mycket lärd herre” och läsarna fick veta att han var ”mycket glad över att TV-tittarna förra året i så hög grad respekterade hans önskan att slippa brev- och telefonförfrågningar”.⁸³

Som vi redan har nämnt gick arbetet med Leif Muténs stora bok om bolagsbeskattning långsamt. Den blev inte färdig förrän 1968, dvs. efter den tid vår bok behandlar, men vi kan inte undanhålla våra läsare epilogen, i Lars Nabseths tappning:

⁷⁹ Mutén (1963a).

⁸⁰ Mutén (1965e).

⁸¹ Mutén (1966e).

⁸² *Expressen* (1963a).

⁸³ *Arbetarbladet* (1964) och *Dagbladet Nya Samhället* (1964).

Professor lär ut att deklarerera

I kväll fortsätter TV-serien om deklARATIONERNA. Denna gång och i program på onsdagen och torsdagen skall professor Leif Mutén ge tittarna värdefulla tips för deklARATIONERNA. I kväll handlar professor Muténs program om nyheter i skattelagarna. I andra programmet talar han om infäkter och avdrag och i det sista om villan, bilen och förmögenheten.

Professor Leif Mutén, 35 år, hade en liknande serie i TV förra året. Och inför den nya seriens start berättar han, att han var mycket glad över att TV-tittarna förra året i så hög grad respekterade hans önskan att slippa brev- och telefonfrågningar. Han kan nämligen inte ge snaskilda råd i deklARATIONERFRÅGOR.

TV-tittarna får en mycket lärd herre som deklARATIONERLÄRARE. Professor Leif Mutén undervisar jurister vid Uppsala universitet i bl a finansrätt. Och frågar man honom om sådana uppgifter som vanligen plägar stå i böcker av typen Vem är det, får man veta att han bl a svarat för en skrift om de i dagarna så aktuella in-

TV-tittarnas deklARATIONEREXPERT, professor Leif Mutén, Uppsala.

dexobligationerna, att han sysslat med internationella ekonomiska frågor och att han bedriver finansieringsforskning. En del av denna forskning är förlagd till huvudstaden och Industrins utredningsinstitut.

TV i kväll kl 19.15.

Leif Mutén framträdde i TV som deklARATIONEREXPERT och "mycket lärd herre".
Källa: Arbetarbladet (1964).

Mutén kom ju sedan till ... [IMF]. Vi satte exportförbud på honom för han hade varit många år på institutet och hjälpt till. Han hade professuren i Uppsala. "Du får inte lämna landet förrän den 1 februari för du måste vara färdig med boken om bolagsbeskattning." Vi hade opponenter på varje kapitel. På ett kapitel som var lite komplicerat hade vi Jan Bröms. Han var väldigt kritisk mot Leif Muténs argumentering. "Verbal matematik" var det någon som kallade skriften för den var så svår att det påstods att bara femton personer har läst den. Leif Mutén for upp och sade: "Jag kan inte hålla på och få kritik av en sådan där pol. mag. utan jag åker hem." Då gick han ner och ringde efter Sven-Erik Johansson och bad honom komma upp. Sven-Erik tog nattåget upp och tittade på det hela. I och för sig hade Jan Bröms rätt, men Sven-Erik lugnade ner Leif Mutén. Jag skrev i någon skrift att Leif Mutén hade blivit upprörd och han blev också upprörd över att jag skrev det. Så jag fick stryka det.⁸⁴

84 Intervju med Lars Nabseth 18 december 2017. Sven-Erik Johansson var legendarisk professor i redovisning och finansiering vid Handelshögskolan i Stockholm. Jan Bröms var vid IUI 1967–73, de sista tre åren som sekreterare (vice vd). Han blev därefter chefsekonom på Industriförbundet innan han gick vidare till posten som samhällspolitisk chef på Saco.

KAPITEL 22

ETT STYCKE POLITISK DYNAMIT: BOSTADSREGLERINGEN

År 1962 publicerade Näringslivets Bostadsutredning boken *Fri hyresmarknad*.¹ Som underlag för denna bok hade en trio vid IUI – Ragnar Bentzel, docenten vid Stockholms universitet Assar Lindbeck och t.f. laboratorn vid Försvarets Forskningsanstalt Ingemar Ståhl – utarbetat en promemoria om hyreskontrollens samhällsekonomiska verkningar och de problem som kunde tänkas uppkomma vid en avveckling av kontrollen. Promemorian publicerades i början av 1963 under titeln *Bostadsbristen: En studie av prisbildningen på bostadsmarknaden*. ”Avsikten”, förklarade Bentzel i förordet, ”är att i form av en teoretisk analys lämna ett bidrag till diskussionen om bostadspolitikens framtida utformning i vårt land.”² De problem som skulle analyseras var så stora och komplicerade att författarna omgående försökte tona ner ambitionsnivån: ”Avsikten har endast varit att genom en principiell studie av bostadsmarknadens funktions sätt tillföra den bostadspolitiska diskussionen vissa synpunkter, som vi anser vara av särskild betydelse.”³

FÖREGÅNGARE: HECKSCHER OCH RYDENFELT

I *Bostadsbristen* förekom några gånger allmänna hänvisningar till den bostadspolitiska debatten men boken var kliniskt fri från hänvisningar till sådana debattinlägg eller till källor över huvud taget. Det fanns dock nationalekonomer som hade kritiserat hyreskontrollen långt innan Bentzel, Lindbeck och Ståhl gav sig i kast med ämnet.

Eli Heckscher hade 1948 i skriften *Ödeläggelsen av 1800-talets hushållning*

¹ Näringslivets Bostadsutredning (1962). Näringslivets Bostadsutredning var en kommitté tillsatt 1960 av Näringslivets Byggnadsdelegation, vars huvudmän utgjordes av tio näringslivsorganisationer: Handelskamrarnas Nämnd, SAF, Svenska Bankföreningen, Svenska Byggnadsentreprenörföreningen, Svenska Försäkringsbolags Riksförbund, Sveriges Fastighetsägareförbund, Sveriges Grossistförbund, Sveriges Hantverks- och Industriorganisation, Sveriges Industriförbund och Sveriges Köpmannaförbund.

² Bentzel m.fl. (1963a, s. 7).

³ Ibid., s. 9.

beklagat att den fria prisbildningens jämviktsmaskineri efter trettioårsdepressionen satts ur funktion och ersatts av ransonering. Han pekade bland annat på hyresmarknaden:

Alla de konsekvenser som prisbildningens förlamande har medfört samlas liksom i en brännpunkt på hyresmarknadens område. Den som en gång har kommit i besittning av en bostad eller en butik blir en privilegierad person, och det har uppstått en ny klassindelning i samhället, en klass av dem som har bostäder och en annan, en pariaklass, som inga har.⁴

Folk i allmänhet trodde – som fallet är än i dag – att bostadsbrist beror på otillräcklig byggverksamhet, vilket Heckscher stämplade som ett enormt misstag:

Vid en fri hyresmarknad skulle det icke bli någon bostadsbrist vid nuvarande byggnadsverksamhet, och å andra sidan kan ingen byggnadsverksamhet av rimligt omfång avskaffa bostadsbristen under den nuvarande ordningen, den är som danaidernas såll, där vattnet alltid rann bort fortare än det kunde hållas i.⁵

Heckscher konstaterade att ett motiv bakom hyresregleringen var att man ville förhindra hyresstegring för de sämst ställda, men liksom trion bakom *Bostadsbristen* konstaterade han samtidigt att det problemet ganska enkelt kunde elimineras: ”Men det kunde ske alldeles utan att skapa det tillstånd vi nu är underkastade, nämligen genom subvention åt dem som skulle bli lidande av en fri hyresmarknad.”⁶

I ett statiskt samhälle hade kontrollsystemet kunnat fungera relativt ändamålsenligt, men när inkomsterna ökade samtidigt som hyrorna var fastlåsta skärptes bostadskrisen genom att efterfrågan ökade i förhållande till utbudet. Detta var den springande punkten. Om man tyckte att det var problematiskt att en hyreshöjning ökar hyresvärdarnas inkomster kunde den saken åtgärdas utan att ”träffa hjärtpunkten av prisbildningens regleringssystem”.⁷ Heckscher avslutade sitt inlägg med följande ord:

Resultatet har blivit, att det över huvud taget icke längre existerar någon bostads- eller hyresmarknad. När man på sina håll gör gällande, att bostadsnöden har sin orsak i begränsning av byggnadsverksamheten å ena sidan och en stor familjebildning å den andra, så stupar hela denna förklaring redan på att hyresmarknaden har försvunnit. Mänskligheten känner många exempel på både växlingar i byggnads-

4 Heckscher (1948, s. 15). Skriften byggde på en artikelserie i *Dagens Nyheter*.

5 Ibid., s. 17.

6 Ibid.

7 Ibid., s. 19.

verksamheten och växlingar i familjebildning, men de har ej förut gjort slut på hyresmarknaden, därför att prisbildningen har fått fungera.⁸

Året dessförinnan hade Sven Rydenfelt gått till attack mot hyresregleringen som genom att låsa hyrorna på 1942 års nivå hade skapat ett permanent efterfrågeöverskott som inte kunde ”byggas bort” eftersom hyresnivån låg under jämviktsnivån.⁹ Rydenfelt återkom regelbundet till detta tema de följande årtiondena och menade att det inte fanns något socialt i ”den sociala bostadspolitiken”. I stället hade politiken skapat ett ”hyresfrälse” av välbeställda utan barn som bodde i stora subventionerade lägenheter medan barnfamiljer med låga inkomster hamnade långt bak i bostadskön. Rydenfelts lösning på problem var enkel: Låt marknadskrafterna bestämma hyresnivån.¹⁰ I ett porträtt av Rydenfelt görs följande observation:

Rydenfelt blev utnämnd till bostadspolitikens fiende nummer ett. Han stod tämmligen ensam i debatten fram till början av 1960-talet när Ragnar Bentzel, Assar Lindbeck och Ingemar Ståhl (1963) publicerade en bok på samma tema – utan att nämna Rydenfelt. Plötsligt började hans åsikter bli respektabla.¹¹

Även Heckscher återkom i frågan och skrev i slutet av november 1952, en månad före sin död, ut ett ”recept på bostadsbrist”. Han vände sig mot talet om att bostaden var ett livsvillkor varför hyrorna måste behandlas annorlunda än andra priser. ”Varför skall man just gripa ut bostaden som det enda nödvändiga? Att äta är kanske viktigare än att bo. Men man håller inte livsmedelspriserna kvar vid 1939 eller 1942 års nivå ...”¹² Detsamma gällde t.ex. kläder. Heckscher fortsatte med en dräplig beskrivning av hur det ser ut när byråkratin ersätter marknaden:

Vi har fått Kungl. Bostadsstyrelsen, som enligt sitt namn skulle se till att folk finge bostäder. Den har en generaldirektör, sex s.k. ledamöter, lika många byråchefer och en svärm av byrådirektörer, förste byråsekreterare, byråsekreterare som inte är ”förste”, förste aktuarier och andra aktuarier, förste byråingenjörer och andra byråingenjörer samt åtskilliga därjämte. Vidare har vi begåvats med ett hyresråd, som har en ordförande och sex ledamöter, fyra s.k. sakkunniga, en byråchef, en sekreterare osv. Framför allt har vi hyresnämnder spridda över landet. De har mer än nog att göra. Men det minsta man kan säga är att de inte har lyckats skaffa folk

8 Ibid.

9 Rydenfelt (1947). Se även Lundahl och Nilsson (2015).

10 Lundahl och Nilsson (2015, s. 50).

11 Ibid.

12 Heckscher (1952).

bostäder; utan egen förskyllan har de tvärtom hindrat folk från att få tak över huvudet.¹³

Heckschers inlägg ingick i en livlig debatt om bostadspolitiken som utbröt hösten 1952 med anledning av att två utredningar överlämnade sina betänkanden: dels hyresregleringskommittén, dels 1951 års bostadsutredning.¹⁴ Till den senare utredningen fogade två reservanter, bankdirektören Lars-Erik Thunholm och högerriksdagsmannen Leif Cassel, en reservation som krävde avveckling av hyresregleringen för att skapa jämvikt mellan utbud och efterfrågan på bostäder och utvidgade bostadsrabatter för stödja de barnfamiljer i låginkomstklasserna som därvid skulle råka ut för hyreshöjningar.¹⁵

BOSTADSEFTERFRÅGAN

Några år senare publicerade IUI en bok i stencilform av filosofie kandidaten Stig Rydorff med titeln *Bostadsefterfrågan – med hänsyn till hushållens inkomster och sammansättning*.¹⁶ Boken hade utarbetats på uppdrag av Näringslivets bostadsbyggnadsdelegation. Undersökningen baserade sig på material från 1945 års bostadsräkning för Stockholm och Göteborg. Jan Wallander konstaterade i förordet att resultatet inte utan vidare kunde appliceras på den rådande bostadsmarknaden men att syftet inte heller var att presentera resultat av direkt praktisk betydelse för den dagsaktuella bostadspolitiska diskussionen. Syftet var i stället främst att undersöka efterfrågans inkomstelasticitet, hur inkomstförändringar påverkar efterfrågan på bostäder med hänsyn till storlek och kvalitet, och resultatet tänktes vara av intresse för den mer långsiktiga planeringen på bostadsområdet.

Rydorff gick i ett första kapitel igenom de efterfrågebestämmande faktorerna – demografi, inkomst, priser (hyror) och preferenser, i ett andra kapitel metoder (t.ex. ”transformeringsmetoden”) och i ett långt tredje kapitel ”problemen i belysning av materialet”, vilket innebar analys av förändringar i lägenhetsantal, inkomstnivå, inkomstfördelning, hushållstyp och tätortstyp. Som så ofta i denna typ av rapporter levererades inga sammanfattande slutsatser – men väl en bilaga om 44 sidor diagram och tabeller – och även om resultaten förutsattes vara av intresse på längre sikt kan man betvivla att denna sikt sträcker sig in i vår tid.

¹³ Ibid.

¹⁴ SOU 1952:37 och *Samhällets stöd åt bostadsförsörjningen* (1952). Några ledarkommentarer: *Dagens Nyheter* (1952a, 1952b) och *Svenska Dagbladet* (1952a).

¹⁵ Se t.ex. *Svenska Dagbladet* (1952b).

¹⁶ Rydorff (1955).

BOSTADSBRISTEN

Bentzels, Lindbecks och Ståhls studie var indelad i fem kapitel. Det första redogjorde för hyreskontrollen, det andra för hyresbildningen i ett hypotetiskt samhälle med jämviktsprisbildning, det tredje för marknadens funktionssätt i det hyreskontrollerade samhället, det fjärde jämförde de båda samhällstyperna och det femte inventerade de problem som kunde tänkas uppstå vid en övergång från det ena systemet till det andra.

Ragnar Bentzel, Ingemar Ståhl och Assar Lindbeck satte fart på debatten om hyresregleringen.
Källa: Wallander (1963).

Den svenska hyresmarknaden hade sedan andra världskriget, närmare bestämt 1942, varit föremål för reglering och kontroll. Hyreskontrollen utövades genom hyresregleringslagen, genom maximihyror eller maximiförsäljningspris för statligt belånade hus och genom att allmännyttiga företag måste tillämpa självkostnadsprincipen vid sin hyressättning. Dessa tre system för hyreskontroll hade det gemensamt att de var baserade på självkostnadsprinciper.

I bokens andra kapitel diskuteras alltså en bostadsmarknad med jämviktsprisbildning. Bostäder borde enligt författarna, likt bilar, radioapparater och kameor, betraktas som varaktiga konsumtionsvaror, vilka handlas även på en begagnatmarknad och kan hyras ut. Prisbildningen på en bostadsmarknad utan hyreskontroll bestäms i princip av utbud och efterfrågan som på vilken annan marknad som helst och tenderar mot jämvikt. Bostäder som är likvärdiga (ur konsumenternas synpunkt) betingar samma hyra. ”På en bostadsmarknad där hyrorna anpassats till jämviktsstrukturen kan alltså varje konsument erhålla den bostad han önskar med hänsyn tagen till hans ekonomiska situation, hyrornas höjd och priserna på andra konsumtionsvaror och tjänster.”¹⁷ Denna idealiserade bild överensstämde emellertid inte helt med verkligheten. Det fanns skäl att tro att hyrornas anpassning till förändringar i utbud och efterfrågan gick relativt

¹⁷ Ibid., s. 26.

långsamt på grund av t.ex. långa hyreskontrakt, därför att hyresgästen vänjer sig vid sin lägenhet och blir obenägen att flytta och därför att hyresmarknaden är svårt att överblicka.

Att trögheter av nu nämnd typ alltid kommer att göra sig gällande är uppenbart. Detta är emellertid i och för sig inte något bärande skäl för att påstå att den idealiserade bild[en] av en bostadsmarknad med jämviktsprisbildning ... skulle vara missvisande när det gäller utvecklingen på litet längre sikt. De nämnda trögheterna kan i längden knappast vara av större betydelse än att de kan betraktas som krusningar på den idealiserade bildens yta.¹⁸

En allvarligare avvikelse var att de allmännyttiga företagen inte tog ut högsta möjliga hyra utan baserade sina hyror på kostnader och sannolikt skulle fortsätta att följa den principen. ”Man får därför tänka sig att det blir en viss köbildning för tillträde till de allmännyttiga företagens fastigheter. Någon fullständig marknadsjämvikt kommer i så fall aldrig att kunna uppstå.”¹⁹

Författarna betonar att en marknad med jämviktsprisbildning inte står i motsättning till en styrning av bostadsmarknaden med ekonomisk-politiska medel. Exempelvis kan barnfamiljer understödjas med hyresrabatter och den allmänna bostadskonsumtionen ökas med forcerat bostadsbyggande genom förmånliga byggkrediter eller byggsbventioner.

Slutsatsen beträffande möjligheterna för statlig styrning på en jämviktsmarknad kan formuleras så, att statsmakterna med ekonomisk-politiska medel kan sägas behärska den långsiktiga utvecklingen av byggnadsverksamhet, hyresnivå samt bostadsbeståndets struktur. Möjligheterna att *på kort sikt* behärska dessa faktorer är emellertid mycket små. Att via hyresrabatter utan större tidsutdräkt sänka hyresnivån för enstaka grupper av hushåll (såsom barnfamiljer) är dock fullt möjligt.²⁰

I bokens tredje kapitel undersöks den hyreskontrollerade bostadsmarknadens karaktärsdrag. För det första hade ett efterfrågeöverskott, det vill säga en bostadsbrist, uppstått. För det andra var detta efterfrågeöverskott ojämnt fördelat mellan olika fastigheter. ”När hyrorna sätts med utgångspunkt från historiska kostnader föreligger naturligtvis inte någon garanti för att ur konsumentens synpunkt likvärdiga lägenheter betingar samma hyra. Det uppstår med andra ord *hyressplittning*.” Genom en fortgående stegring av byggkostnaderna hade hyrorna blivit

¹⁸ Ibid., s 31–32.

¹⁹ Ibid., s. 33.

²⁰ Ibid., s.37.

starkt korrelerade med fastigheternas byggnadsår; ”ju äldre fastigheter desto lägre hyra”.²¹ Eftersom nya fastigheter byggdes i ytterområden blev hyrorna där högre än i innerstadsområdena även med hänsyn tagen till lägenheternas standard. För det tredje ledde kostnadsförändringar – exempelvis genom räntehöjningar – automatiskt till hyreshöjningar. För det fjärde hade ägare av hyresfastigheter små möjligheter att göra kapitalvinster men också – tack vare bostadsbristen – liten risk att göra kapitalförluster.

Kombinationen av bostadsbrist och hyressplittring försvårade för konsumenten att välja bostad. Författarna beskrev fyra system för lägenhetstilldelning: optionsrätt, ransonering, kö och nepotism. De som bodde i äldre lägenheter hade en slags optionsrätt som innebar företrädesrätt till förnyade kontrakt oavsett vilka förändringar som ägde rum i hushållens sammansättning. Ransonerings- och kösystemen gällde främst nyproduktion och nytillkommande hushåll utan egen lägenhet. Dessa hushåll kunde skaffa lägenhet genom kommunala bostadsförmedlingar eller direkta överlåtelser från byggföretag eller privatpersoner. ”För lägenheter, som utan ekonomisk motprestation erhålls genom andra kanaler än bostadsförmedlingen, kan tilldelningsprincipen till stor del karakteriseras som *nepotism*; den ursprungliga lägenhetsinnehavaren överlåter hyresrätten till släktingar, personliga vänner etc.” Dessutom kunde hyresrätter handlas till ”marknadspriser” på en grå eller svart marknad.²²

Sammanfattningsvis kan sägas att det tidigare producerade lägenhetsbeståndet huvudsakligen fördelas genom företrädesrätt för den som redan kommit över en lägenhet (optionsrätt) samt genom personliga förbindelser (nepotism), medan fördelningen av nyproduktionen sker genom ett blandat kö- och ransoneringssystem, kompletterat med nepotism för den del av nyproduktionen som inte går genom de kommunala bostadsförmedlingarna.²³

Byggherren hade måttliga incitament att hålla nere produktionskostnaderna eftersom han kunde övervältra dem på hyresgästerna. Byggherrar och myndigheter hade också svårt att bedöma hushållens önskemål eftersom den reglerade marknaden gav ofullständig information.

I fjärde kapitlet jämförs verkningarna av en priskontrollerad respektive fri marknad. Jämförelsen utgick från att bostadsbeståndet och den statliga politiken var lika i båda fallen. På en jämviktmarknad bestäms hyrorna av konsumenternas värderingar, på en priskontrollerad marknad i huvudsak av historiska bygg-

²¹ Ibid., s. 42–43.

²² Ibid., s. 47.

²³ Ibid., s. 47–48.

kostnader. På en jämviktsmarknad blir därför de begärliga lägenheterna i städernas centrala delar dyrare än på en priskontrollerad marknad. Hyresutvecklingen i områden med svagare efterfrågan gick inte att förutsäga. Hyrorna kunde bli högre men också lägre, om nämligen högre hyror för mer begärliga lägenheter minskade den totala efterfrågan varvid hyrorna måste sänkas i andra delar av beståndet. Den genomsnittliga hyresnivån skulle i vart fall med all sannolikhet höjas.

Hyreskontrollen innebar därmed omfördelning av inkomster från fastighetsägare till hyresgäster och från hyresgäster i förorterna till hyresgäster i innerstäderna. Hushållen i innerstäderna var i genomsnitt äldre varför hyreskontrollen kunde ”i viss mån sägas fungera som ett pensioneringssystem, där pensionsrätten är bunden till att man bor kvar i det äldre bostadsbeståndet”.²⁴ Marknadsformerna påverkade förstås även bostädernas fördelning. På en jämviktsmarknad bestäms bostadsfördelningen av inkomstfördelningen, på en reglerad marknad av de fyra principerna option, ransonering, kö och nepotism. ”Endast jämviktsmarknaden ger konsumenten möjlighet till ett fritt konsumtionsval sådant detta i dag förekommer på andra konsumtionsvarumarknader.”²⁵ Dessutom styr efterfrågan via hyrorna bostadsbyggandet dit där det behövs. Och eftersom byggherrarna i det priskontrollerade systemet inte hade starka incitament att hålla byggkostnaderna nere skulle de sannolikt bli lägre på jämviktsmarknaden.

Eftersom prisbildningen på båda typerna av marknader skiljer sig åt ger den ekonomiska politiken också olika utslag. En räntehöjning medför omgående hyreshöjning på den priskontrollerade marknaden medan på jämviktsmarknaden hyreshöjningen slår igenom på lång sikt genom minskat bostadsbyggande. En hyresskatt bärs på den kontrollerade marknaden av hyresgästerna, på jämviktsmarknaden av fastighetsägarna på kort sikt (eftersom varken utbud eller efterfrågan påverkas) men på lång sikt (genom minskat bostadsbyggande) även av hyresgästerna. Effekten av en hyressubvention blir den omvända.

Hyreskontrollen hade också andra biverkningar. Bostadsbrist och hyressplittning innebar minskad rörlighet på bostadsmarknaden vilket innebar minskad rörlighet på arbetsmarknaden vilket innebar dämpad produktivitetsutveckling i näringslivet, svårigheter för stabiliseringspolitiken m.m.

Det femte och sista kapitlet behandlar problem vid övergång till en marknad utan hyreskontroll. I den bostadspolitiska debatten hade tre metoder för att få bukt med bostadsbristen figurerat: att bygga bort bristen, övergå till jämviktsprisbildning och en kombination av dessa metoder.

Bentzel, Lindbeck och Ståhl börjar med att fråga sig vad som menas med att bygga bort bristen och resonerade kring fyra olika tänkbara alternativ som vi inte

²⁴ Ibid., s. 54.

²⁵ Ibid., s. 56.

behöver fördjupa oss i eftersom de alla avfärdades: ”Att på nu angivna sätt ’bygga bort’ bostadsbristen utan hyreshöjningar den dag kontrollen avvecklas, är således inte möjligt.”²⁶ Den andra metoden, övergång till jämviktsprusbildning, innebar att alla typer av hyreskontroll avvecklades och att även allmännyttiga och kooperativa bostadsföretag tillämpade jämviktshyror. Den tredje metoden innebar en successiv övergång till jämviktspriser genom en kombination av hyresstegring och bostadsbyggande.

Hur skulle hyrorna förändras vid övergång till jämviktsprusbildning? Frågan hängde i luften på grund av det bristfälliga kunskapsläget:

Den dystra sanningen är, att vi för närvarande inte vet hur stort det totala efterfrågeöverskottet i landet är. Än mindre känner vi dess fördelning på olika delmarknader och denna fördelning är i själva verket lika väsentlig som det totala efterfrågeöverskottets storlek. Även vår kunskap om bostadsefterfrågans priselasticitet (dvs. den procentuella förändring i efterfrågan, som en procents förändring i priset ger upphov till) är mycket bristfällig.²⁷

Författarna övergick därefter till att resonera om en partiell avveckling av hyreskontrollen. Om t.ex. hyresregleringslagen avvecklades skulle ungefär hälften av bostadsbeståndet påverkas och hyreshöjningarna i den frisläppta halvan bli större än vid en total avveckling eftersom hela marknadens efterfrågeöverskott kanaliseras dit. En liknande situation skulle uppstå om samtliga regleringar upphävdes utom de som gäller allmännyttiga bostadsföretag. Och även om samtliga regleringar upphävdes kunde problemet kvarstå: ”Eftersom dessa [allmännyttiga] företag inte eftersträvar vinst på sin rörelse saknas incitament för dem att följa marknaden vid fastställandet av hyrorna.”²⁸ Om staten ville skapa en marknad med jämviktsprusbildning måste alltså de allmännyttiga företagen på ett eller annat sätt tvingas in i fällan.

En övergång till jämviktsmarknad skulle påverka inkomstfördelningen. I privata hyresfastigheter skulle inkomster omfördelas från hyresgäster till fastighetsägare och delvis via beskattning vidare till det offentliga. Om staten så ville kunde den ta ut ökade skatter av fastighetsägarna och öka transfereringarna till hushållsgrupper som man ville skydda från hyreshöjningar, som barnfamiljer och pensionärer. Om myndigheterna oroades av förändringar i bostädernas fördelning kunde de laborera med hyresrabatter till de grupper man ville slå vakt om.

Nästa steg i resonemanget gällde verkningarna på bostadsproduktionen av

²⁶ Ibid., s. 75.

²⁷ Ibid., s. 78.

²⁸ Ibid., s. 84.

övergång till jämviktspriser. Vid ökning av hyror och räntabilitet i nyproduktion skulle bostadsbyggandet öka. Även hyreshöjningar i äldre hus kunde ha denna effekt, särskilt för fastighetsföretag som ägde både gamla och nya hus och uppträdde som byggherrar. Vid minskning av hyror och räntabilitet skulle utvecklingen naturligtvis gå i motsatt riktning. Detta under förutsättning av oförändrad ekonomisk politik. Det stod emellertid staten fritt att genom skatter, subventioner och krediter bestämma bostadsproduktionens omfattning. ”Sålunda kan på lång sikt bostadsproduktionen ökas genom produktionsstimulerande åtgärder och därigenom kan också den genomsnittliga hyresnivån sänkas.”²⁹

Återstod så frågan om den samhälleliga balansen. Ett frisläppande av hyrorna med åtföljande hyresprisstegring skulle innebära en höjning av konsumentprisindex. Eftersom hyrorna endast utgjorde cirka 10 procent av hushållens konsumtionsutgifter skulle den omedelbara effekten bli begränsad; en genomsnittlig ökning av boendekostnaderna med 20 procent skulle öka levnadskostnaderna med 2 procent. Denna impuls till kostnadsinflation var alltså relativt blygsam. En omfördelning av inkomster från hyresgäster till fastighetsägare skulle sannolikt minska konsumtionsbenägenheten och öka investeringsbenägenheten. Men återigen: Staten hade full frihet att påverka sådana tendenser.

Avslutningsvis räknar författarna upp alla de åtgärder staten kunde vidta om den ville motverka oönskade effekter av en marknadsprisbildning, så som ökade skatter på inkomster av fastighet, förändrade generella bostadssubventioner (ränte- eller kapitalsubventioner), skatt på hyror eller hyreshöjningar, ränteförändringar eller skatter på respektive subventioner av bostadsproduktionen, direkta eller indirekta subventioner av vissa hushållskategorier.

Författartrions avrundande och sammanfattande kommentar lyder som följer:

Efterkrigstidens bostadspolitik har ... i hög grad dominerats av vissa fördelningspolitiska och bostadssociala målsättningar. Hyreskontroll har varit ett av huvudinstrumenten i myndigheternas försök att realisera dessa målsättningar. En av de frågor, som ställts i denna skrift, är om de fördelningspolitiska och bostadssociala målsättningarna inte kan nås lika effektivt på en marknad med jämviktsprisbildning. Om så är fallet skulle man nämligen kunna undvika de icke önskade biverkningar – främst i form av bostadsbrist och hyressplittring – som är förknippade med hyreskontroll. Vi har funnit att en sådan alternativ politik i princip är möjlig, såvida jämviktsprisbildningen är kombinerad med en lämpligt avpassad skatte-, kredit- och socialpolitik.³⁰

²⁹ Ibid., s. 94.

³⁰ Ibid., s. 108.

Allra sist kastar författarna in en brasklapp:

Vad som sagts i denna skrift får naturligtvis inte uppfattas som en *rekommendation* beträffande bostadspolitikens utformning. Vi har sett som vår uppgift endast att *analysera* olika alternativ beträffande bostadspolitikens utformning. Ett ställningstagande till förmån för det ena eller det andra alternativet kan inte göras utan att man dessutom inför en politisk värdering. Att göra detta faller helt utanför ramen för denna skrift.³¹

Boken om *Bostadsbristen* sammanfattades i en artikel av Lindbeck i *Ekonomisk Revy*. Han började med att slå fast att bostadsbrist är ett rent prisbildningsproblem. ”Genom att införa priskontroll på exempelvis bilar och tofflor skulle man praktiskt taget ögonblickligen få också ’bilbrist’ och ’toffelbrist’.”³² Skillnaden mellan dess marknader och bostadsmarknaden var alls inte så stor som man skulle kunna tro: ”För bostadsmarknadens del föreligger knappast några oöverstigliga svårigheter att genom en avveckling av hyreskontrollen i huvudsak uppnå balans – även om marknaden aldrig kan fungera så perfekt som enligt en idealiserad jämviktsmodell.”³³

MOTTAGANDET I TIDNINGARNA

Bostadsbristen hade varit föremål för debatt i Nationalekonomiska Föreningen redan innan den kom ut (mer därom i kapitlet om IUI-medarbetarnas inlägg i Föreningen). Det inledande föredraget hade vid denna debatt hållits av Ragnar Bentzel och hans synpunkter gav eko i rikspressen.³⁴ En ledare i *Dagens Nyheter* konstaterade att det började gå upp även för ”de trognaste bland de troende” att det var något fel på en lagstiftning ”som resulterar i en kö vid bostadsförmedlingen på drygt 90 000”.³⁵

När boken lanserades i slutet av februari 1963 drog den massmediala stormen igång på allvar. Först ut var *Aftonbladet* som sammanfattade bokens budskap och tidningens hållning i en ingress som är något överraskande för att vara formulerad i en LO-ägd tidning:

³¹ Ibid., s. 109.

³² Lindbeck (1963a, s. 120).

³³ Ibid., s. 130. Lindbeck publicerade samma år en artikel i ett helt annat ämne. Han föreslog att forskarutbildningen skulle bli mera organiserad och baserad på kursundervisning på det att åldern för avläggande av licentiat- och doktorsexamen skulle kunna sänkas. Se Lindbeck (1963b).

³⁴ *Dagens Nyheter* (1962g), *Stockholms-Tidningen* (1962c) *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1962d).

³⁵ *Dagens Nyheter* (1962h).

Kan vi ”bygga bort” bostadsbristen inom ramen för hyresregleringen? Nej, det är ett helt omöjligt företag. Även om vi kraftigt ökade den även nu uppdrivna takten i bostadsbyggandet skulle vi inte gå iland med konststycket. Detta har Aftonbladet hävdad otaliga gånger och det fastslås av professor Ragnar Bentzel, docent Assar Lindbeck och laborator Ingemar Ståhl, tre män bakom en skrift om bostadsbristen som i dag utges av Industrins Utredningsinstitut.³⁶

Skribenten, Berndt Ahlqvist, konstaterade att boken – genom att ifrågasätta en av de heliga grundsatserna i de allmännyttiga bostadsföretagens verksamhet, självkostnadsprincipen – innehöll ”ett aktningvärt stycke politisk dynamit”.

I den andra stora kvällstidningen, *Expressen*, hamrade Olle Bengtzon dagen efter ut budskapet i versaler: ”Bostadsbristen KAN avskaffas – till och med ganska snabbt. Det går dock INTE att BYGGA BORT BRISTEN. BOTEMEDLET är åtminstone på kort sikt HÖJDA HYROR.” Boken karakteriserades som ”en vetenskaplig analys, som utan ställningstaganden prövar möjliga – och omöjliga – vägar ur krisen. ... De tre vetenskaparna visar flera alternativa lösningar på vårt allvarligaste samhällsproblem utan att själva ta ställning.”³⁷ Ett par dagar senare behandlades IUI-boken i *Expressen* på ledarplats och den rådande bostadsfördelningen beskrevs som helt godtycklig.

Höjda hyror skulle därför inte alls behöva leda till ökad trångboddhet, det totala bostadsbeståndet skulle ju vara oförändrat liksom antalet människor som skulle bo där. Det är bara fördelningen som skulle bli annorlunda. [...] En avveckling av hyreskontrollsystemet är därför en förutsättning för en mera social bostadspolitik. En politik som kan ersätta det nuvarande godtycket.³⁸

Svenska Dagbladet sammanfattade *Bostadsbristen* i en artikel utan dramatik eller ställningstaganden³⁹ men kommenterade den omgående på ledarplats som ”en bok, som säkert kommer att tala om sig i den politiska debatten”, samtidigt som den var ”alltigenom vetenskaplig”. Ledaren beskrev hur hyreskontrollen å ena sidan hade skapat ett ”frälse”, å andra sidan bostadslösa i ett ransonerings- och kösystem. ”Vad man än må säga om denna rundmålning – inte motiverar den moraliska övertoner från hyreskontrollens försvarare.”⁴⁰

I *Dagens Nyheter* fick *Bostadsbristen* en väl förberedd lansering. Där presenterades den nämligen av Jan Wallander på nästintill en helsida. Wallander inledde

36 Ahlqvist (1963a).

37 Bengtzon (1963).

38 *Expressen* (1963b).

39 *Svenska Dagbladet* (1963a).

40 *Svenska Dagbladet* (1963b).

med att redogöra för vad som av vår tids historiker går under beteckningen spår-
bundenhet:

Om man en gång infört en viss typ av samhällelig politik och sedan under årens lopp successivt förfinat denna, byggt upp olika administrativa organ samt skapat underlag för intressegrupperingar av olika slag, är det därefter helt naturligt mycket svårt att ändra politiken, även om förhållandena skulle ha utvecklats sig så att den inte längre fyller något rimligt och förnuftigt ändamål.⁴¹

Wallander betecknade de tre författarna som ”några av landets bästa ekonomer” och deras analys som ”utomordentligt klagörande och inträngande”. Han kommenterade boken utförligt och vände sig mot dem som ansåg att man borde stimulera till en snabbare höjning av bostadsstandarden än vad som skulle bli fallet på en fri marknad. ”Det betyder att man underkänner konsumenternas värderingar och anser att dessa bör förmås till en högre bostadsstandard än de annars skulle välja.”

Som vanligt hade TT sammanfattat boken i ett telegram som togs in i ett halv-
dussin dagstidningar. Ett flertal ledarartiklar i tidningar av olika färg tog upp frågan. I *Dagbladet Nya Samhället* (S) var attityden försiktigt positiv med undantag för förslaget att allmännyttiga företag ”skulle börja tillämpa en sorts profitprincip i sin hyressättning bara för att andra får göra det”. Ledarskribenten undrade också om bostadsbyggandet hade blivit lika stort ifall man under efterkrigstiden hade haft ”jämviktshyror” och inga bostadsköer.⁴² Socialdemokratiska *Stockholms-Tidningen* argumenterade på liknande sätt men i ett något mera kritiskt tonläge:

Bostadskooperationen skulle släppa sin självkostnadsprincip som varit vägledande för rörelsen i 40 år! Det är ett perfektionsraseri som vi har utomordentligt svårt att förstå. En av de största vinsterna av den moderna bostadspolitikerna är att vi har fått en spekulationsfri sektor som gynnsamt påverkar hela marknaden. ... Det vore också en egendomlig form av frihet om de allmännyttiga företagen skulle tvingas frångå sin bärande princip för att passa in i den teoretiskt uttänkta jämviktsmarknaden.⁴³

Ledaren tvivlade också på att marknaden skulle bli så särdeles fri. ”Parternas organisationer kommer att få ett växande inflytande.” I *Stockholms-Tidningen* kommenterades *Bostadbristen* även av professorn i finansrätt och finansvetenskap Carsten Welinder: ”Den ger många stimulerande synpunkter men har en brist,

⁴¹ Wallander (1963).

⁴² *Dagbladet Nya Samhället* (1963).

⁴³ *Stockholms-Tidningen* (1963b).

som tyvärr är ofrånkomlig – den kan inte ange hur stor hyreshöjning som krävs för balans.”⁴⁴

”Analysen är föredömligt genomförd”, började ledarskribenten i liberala *Gefle Dagblad* och anförde att hyreskontrollen innebar att det för fastighetsägare inte var mycket bättre att ha pengar placerade i fastigheter än att ha dem insatta i bank. ”Då är det från kapitalsynpunkt bättre att vara egnahems- och villaägare, eftersom de står utanför de direkt hyreskontrollerande åtgärderna.”⁴⁵

En cirkulärledare i högertidningar tog till storsläggan. Bentzel, Lindbeck och Ståhl var inga ”arga unga män” men deras analys gav ”underlag för en dräpande kritik av den socialdemokratiska regeringspolitiken”.

Det hävdades länge från regeringsanhängarnas sida att prisreglering och subventioner var ”socialt” motiverade och att bostadsutbudet enbart var en fråga om byggnadstakt. Varje som helst tanke på en fri hyressättning var reaktionär och asocial. Bostadsbristen skulle byggas bort, hette det slagordsmässigt. Sedan, när jämviktsläget inträtt, kunde man tänka sig en avveckling av regeringspolitiken. I dag torde det stå klart för varje insiktsfull bedömare att detta resonemang är i grunden felaktigt. Just de ”socialt motiverade” ingreppen i prisbildningen har medfört att jämviktsläget inte kunnat och heller inte i framtiden kan uppnås så länge som de består.⁴⁶

Enligt denna ledare hade emellertid insikten om ”att nuvarande missförhållanden skapats av reglerings- och subventionspolitiken ... snabbt vunnit terräng även i de socialdemokratiska leden”.

Snart är det bara den rabiata hyresgäströrelsen som ståndaktigt slår vakt om allt vad regleringspolitik på bostadsområdet heter. Det är emellertid kanske inte så märkligt. De representerar ju den privilegierade gruppen som redan är lägenhetsinnehavare. Uppfattningen skulle nog vara en annan i de bostadssökandes fackorganisation – om en sådan funnes.⁴⁷

Bentzel, Lindbeck och Ståhl kunde glädja sig åt det initiala mediala mottagandet, som innebar mestadels ros. Men motståndarna samlade ris och gick till attack inte minst i kommunistiska *Ny Dag* och *Arbetartidningen*. Det började med ett

⁴⁴ Welinder (1963).

⁴⁵ *Gefle Dagblad* (1963). ”Kan bostadsbristen byggas bort?”, frågade riksdagsmannen Henning Gustafsson i flera folktoppartistiskt sinnade tidningar (t.ex. Jönköpingsposten 1963a) och gav ett mångtydigt svar.

⁴⁶ *Norrbottnens-Kuriren* (1963) och *Nya Kristinehamns-Posten* (1963).

⁴⁷ Ibid.

referat från Göteborgs hyresgästers årskonferens, där de tre ekonomernas ”skrivbordsfunderingar” resolut avvisades.

Konferensen vill bestämt protestera mot varje försök att förfuska den nya bostadspolitikern och det spekulationsfria bostadsbyggandet, som varit till största gagn för bostadskonsumenter. ... Bostadsbristen häves ingalunda genom att hyrorna blir högre. Botemedlet mot bostadsbristen är ett utökad bostadsbyggande, heter det avslutningsvis.⁴⁸

Det fortsatte med ett uttalande från Hyresgästernas centralförsamling som återigen talade om en produkt av ”skrivbordsexperter”.⁴⁹ ”Alla dessa reaktionära strävanden möter ett bestämt motstånd från hyresgästerna” hette det i ytterligare en artikel.⁵⁰ Så långt hämtade *Arbetartidningen* ammunition från hyresgäströrelsen. Men nu tog C.-H. Hermansson, Sveriges Kommunistiska Partis intellektuella ljus och året därpå dess ledare, i *Ny Dag* och *Arbetartidningen* itu med *Bostadsbristen* i en stort uppslagen artikel. Han började sin recension på följande sätt:

Bostaden är en vara i det kapitalistiska samhället ... Under kapitalismen räknas i allmänhet blott den efterfrågan som är köpkraftig, som kan betala för sig. ... Om man begränsar sig till denna brutala, men på de flesta områden gällande räkne- metod, är det mycket enkelt att avskaffa bostadsbristen. Om hyror och andra bostadskostnader stiger tillräckligt ”försvinner” bostadsbristen av sig själv.⁵¹

Bostadsbristen —
och hur man inte
bör "avskaffa" den

inte har några pengar att köpa mat för, skapar enligt kapitalistiskt räknasätt ingen efterfrågan. Inte heller en familj, som står på gatan och av ena eller andra anledningen inte kan betala hyra och bostad.

Om man begränsar sig till denna brutala, men på de flesta områden gällande räkne- metod, är det mycket enkelt att avskaffa bostadsbristen. Om hyror och andra bostadskostna-

turen kan alltså varje konsument erhålla den bostad han önskar med hänsyn lagen till hans ekonomiska situation, hyrnornas höjd och priserna på andra konsumtionsvaror.

Den som icke har tillräckliga inkomster får naturligtvis inte »den bostad han önskar», men han bör göra klart för sig att önskan eller

och hur mycket alltså fastighetskapitalet kommer att tjäna på affären är givetvis svårt att beräkna. Bentzel, Lindbeck och Ståhl anser för sin del att »en hyreshöjning på mellan 10 och 50 procent i privata hyreslägenheter inte är osannolik.»

Vad skulle nu olika parter vinna på en sådan politik? Man slipper en del olägenheter som följer

Av C. H. HERMANSSON

C. H. Hermansson gick i kommunistiska *Ny Dag* till frontalangrepp mot *Bostadsbristen*. Källa: Hermansson (1963).

48 *Arbetartidningen* (1963a).

49 *Arbetartidningen* (1963b).

50 F.V. (1963).

51 Hermansson (1963). Exakt samma artikel publicerades samma dag i både *Ny Dag* och *Arbetartidningen*.

De flesta människor anser, menade Hermansson, att det råder bostadsbrist när människor är bostadslösa, bor trångt eller i undermåliga bostäder. Han citerade de tre författarnas formulering om att varje konsument på en jämviktsmarknad kan ”erhålla den bostad han önskar med hänsyn tagen till hans ekonomiska situation” och lät sin ironi flöda:

Den som inte har tillräckliga inkomster får naturligtvis inte ”den bostad han önskar”, men han bör göra klart för sig att önskan eller behov utan pengar under kapitalismen är av noll och ingen betydelse. Om en barnfamilj eller ett par ungdomar tycker att detta system inte är det bästa, bör de sannolikt enligt jämvikts-ekonomerna trösta sig med att de ändå bidrar till en harmonisk teoribygnad.

Hermansson medgav problemen med köer och ransonering. Avvecklad hyreskontroll skulle emellertid bara leda till stigande hyror, rikare fastighetsägare och hyresgäster som inte hade råd att bo kvar.

Det skulle alltså bli ett ökat utbud av hyreslägenheter. Men detta skulle inte komma från folk som sitter med stora lyxvåningar, utan från små inkomstagare, pensionärer och andra. Detta skulle – även om det går att införa skärpta skatter på fastighetskapitalet – inte kunna betecknas som annat än en reaktionär politik.⁵²

Efter denna avhyvling kunde de tre författarna möjligen trösta sig med att Högern i riksdagen lade fram en partimotion som, åtminstone enligt en ledare i *Svenska Dagbladet*, i hög grad byggde på rapporter från Näringslivets Bostadsutredning och boken om bostadsbristen.⁵³

MOTTAGANDET I TIDSKRIFTERNA

Även i tidskrifterna blev reaktionerna många och starka. I *Arbetsgivaren* började signaturen K.O.F. (sannolikt Karl-Olof Faxén) med att framhålla det obegripliga i att Sverige arton år efter andra världskriget drogs med en bostadsbrist ”värre än i många krigshärjade länder”. ”Den enkla sanningen, som det skulle behövas en professor, en docent och en laborator för att påpeka, är att den bostadssociala standarden endast beror på bostadstillgången, som i sin tur avhänger av bostadsproduktionen, inte på hur staten manipulerar med regleringar och generella subventioner.”⁵⁴

Fastighetsägaren nöjde sig med att i positiv anda referera innehållet i *Bostads-*

52 Ibid.

53 *Svenska Dagbladet* (1963c).

54 K.O.F. (1963, s. 2).

bristen; poängen var att bostadsbrist är ett prisbildningsproblem.⁵⁵ I *Byggmästaren* hette det att boken var ”briljant skriven och torde ge de makthavande flera förslag till hyresregleringens avveckling som inte torde ligga alltför långt borta i tiden” samtidigt som den beskrevs som ”kategorisk” och innehållande en del ”lustiga tankeexperiment”.⁵⁶

Journalisten Bo Karlström inledde i *Industriförbundets Tidskrift* med den ofta förekommande observationen att en förskjutning från ”en ofta naiv övertro på regleringarnas välsignelser till en utpräglad positiv värdesättning av konkurrensen och den fria prisbildningens möjligheter att lösa samhällsekonomiska problem” hade ägt rum inom socialdemokratin. ”Men man har trots allt inte övergivit den rationalistiska tron på ekonomisk-politiska åtgärders nödvändighet och effektivitet i skilda sammanhang.” Om *Bostadsbristen* hette det upprepade gånger att analysen var klar och pedagogisk. ”Genomgående är diskussionen inriktad mot konkreta, realistiska frågor.” Men kanske fanns en viss övertro på möjligheterna att korrigera ogynnsamma effekter av en fri hyresmarknad.⁵⁷

I *Tidningen för byggnadskonst* radade skribenten upp en rad orsaker till bostadsbristen utöver hyresregleringen: otillräckligt bostadsbyggande, inflyttning från landsbygd till stad, allmän välståndsökning, ökad medellivslängd och sjunkande giftermålsålder, invandring, stora barnkullar från 1940-talet, minskad uthyrning av inackorderingsrum (till följd av välståndsökningen). Slutsats: ”Den som vill söka intala allmänheten att en allvarlig samhällskris, orsakad av att så många varandra påverkande faktorer, kan snabbt likvideras enbart genom hyresregleringens avskaffande, pratar antingen nonsens eller också mot bättre vetande.” Regleringen borde dock avvecklas men av ett annat skäl: ”Vi anser att lagen om hyreskontroll är ett mot fastighetsägarna orättvist ingrepp.”⁵⁸

Även rörmokarna fick höra talas om *Bostadsbristen*. I *Rörinstallatören* fann man det särskilt intressant att Lindbeck och Ståhl var ”yngre socialdemokrater i förhållandevis prominent ställning”. Författarna hade framträtt med pretentionen att ge en objektiv och värderingsfri analys av prisbildningen på bostadsmarknaden. ”De lyckas dock inte helt – deras aversion mot den nuvarande ordningen skiner igenom i valet av problemställningar, urvalet av fakta och i själva formuleringarna. De vill avskaffa hyresregleringen, därom råder ingen tvekan.”⁵⁹ *Byggnadsarbetaren* förespråkade en marknadsanpassning i form av en succesiv avveckling av hyresregleringen i kombination med ett kraftfullt statligt stöd till

55 *Fastighetsägaren* (1963). En anmälan i *FLS-aktuellt* var rent refererande – i positiv anda (Sandblom 1963).

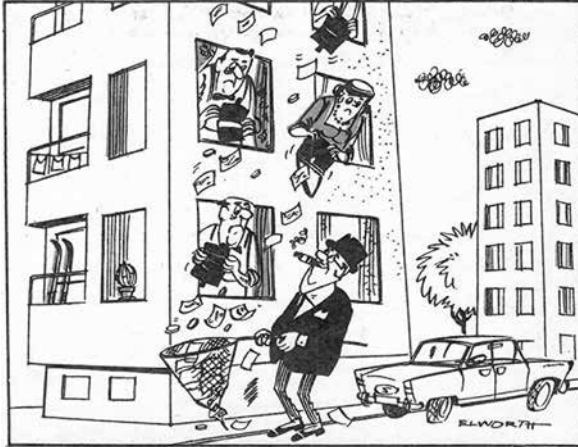
56 Schackne (1963, s. 44).

57 Karlström (1963, s. 134, 136).

58 AEH (1963, s. 216).

59 *Rörinstallatören* (1963, s. 419).

bostadsbyggandet för att jämviktsanpassningen inte skulle ske vid en nivå när en stor fysisk brist på bostäder förelåg.⁶⁰ *Metallarbetaren* hade en rubrik som på kvällstidningsmanér ropade ut ”HÖJDA hyror” men refererade innehållet i *Bostadsbristen* utan vare sig positiva eller negativa omdömen.⁶¹

En inkomstöverföring på mellan 170 och 850 milj. till de privata fastighetsägarna från hyresgästerna väntas bli följden av fria hyror. Men staten tar hälften i skatt och genom specials katt kan en större indragning ske.

Fastighetsägaren håvar in pengar.
Källa: *Metallarbetaren*,
nr 12, 1963.

Nationalekonomen Alf Johansson, professor vid Stockholms universitet med särskild inriktning på bostadsmarknadsforskning och en av nyckelaktörerna i skapandet av Sveriges sociala bostadspolitik (tidigare generaldirektör för Bostadsstyrelsen), tog upp *Bostadsbristen* i en lång och detaljerad recension i HSB:s tidskrift *Att bo*. Han menade att boken i vissa avseenden var värdefull men var på det hela taget starkt kritisk:

Dess svagheter ligger, enligt min mening, i en högst överdriven och obestyrt tro på hyresprisets förmåga att under nu gällande förutsättningar åstadkomma jämvikt på bostadsmarknaden och å andra sidan en stark underskattning av de risker och svårigheter som är förbundna med en övergång till en jämviktmarknad med fri hyresbildning som instrument. I båda styckena förefaller mig författarna visa rätt markerad nonchalans ifråga om empirisk verifikation och om analys av framför allt de demografiska faktorernas roll för bostadsefterfrågan i den omvälvande utveckling av närings-, bebyggelse- och hushållsbildningsförhållanden, som skett under de senaste årtiondena och som fortfarande är i full gång.⁶²

60 J.W. (1963).

61 Redemo (1963).

62 Johansson (1963, s. 54).

En av Johanssons huvudinvändningar var att Bentzel, Lindbeck och Ståhl trodde att en fri marknad skulle uppträda som en jämviktmarknad:

Varpå grundar sig denna tro? Ingalunda på några samlade erfarenheter av hur vid olika tider, i olika länder och under olika omständigheter bostads- och byggnadsmarknader faktiskt har fungerat, utan på en teoretisk jämförelse mellan vår skröpliga bristmarknad och en modell av en marknad, som enligt definitionen är i full jämvikt och alltså har en sådan marknads alla charmerande egenskaper. (Liksom en sprattelgubbe sprattlar på precis det sätt som den ska sprattla när man drar i snöret.)⁶³

Johansson gick igenom föga uppmuntrande erfarenheter från olika europeiska länder som avvecklat sina hyresregleringar och gjorde i fråga om de demografiska faktorernas betydelse en effektiv jämförelse:

Efterfrågan på marknaden för begravingar är – när det gäller antalet – helt oberoende av den prispolitik som begravningsentreprenörer och krematorier bedriver; den bestäms av befolkningens åldersstruktur och dödsrisiker i olika åldrar. Där emot kan fördelningen på ”ståtliga”, ”värdiga”, ”enkla” osv. i viss grad påverkas av prispolitiken. Det borde inte vara svårt att förstå att, i fråga om antalsefterfrågans reaktion på priset, bostadsefterfrågan står betydligt närmare marknaden för begravingar än t.ex. marknaden för smör eller tandkräm.⁶⁴

Paul Lindblom, rektor vid Socialhögskolan i Lund, följde i två artiklar upp Johanssons artikel genom att sammanfatta dennes argument och jämföra dem med Bentzels, Lindbecks och Ståhls. I början av sin första artikel gick han på samma linje som Johansson:

Det finns ingen som tror att det är gynnsamt med den nuvarande splittrade hyresstrukturen och det finns naturligtvis inte heller någon som inte vill avskaffa bostadsbristen. I diskussionen kombineras inte så sällan dessa två frågor. Helt allmänt kan man ju säga att en marknad knappast kan vara i jämvikt om inte prispbildningen är fri. Men när denna enkla lärobokstes ska användas för att förklara den nuvarande situationen på bostadsmarknaden och kanske ge en fingervisning om hur den framtida bostadspolitiken bör utformas stöter vi på en rad komplicerade problem som kräver en ingående analys och som förefaller att vara utomordentligt svåra att lösa på ett tillfredsställande sätt.⁶⁵

63 Ibid., s. 58.

64 Ibid., s. 62.

65 Lindblom (1963a, s. 309).

Lindblom tog också upp *Bostadsbristen* i en artikel i *Skogsarbetaren*. Han höll i mångt och mycket med författarna i deras kritik av det rådande systemet. Men när de övergick till att beskriva hur den fria marknaden skulle fungera hade han svårt att följa med. Om, som författarna antog, hyrorna höjdes med omkring 20 procent i snitt innebar det att efterfrågan i hela landet skulle reduceras med 27 000 lägenheter. ”Vilka grupper är det som i första hand kommer att slås ut från marknaden och hur ska deras bostadsfråga lösas?”⁶⁶ Nu fanns det ju ingen för hela landet gemensam bostadsmarknad utan typiska delmarknader och därför var det svårt att göra någon prognos över vad som kunde tänkas ske.

Hyresgästföreningens *Vår bostad* sparade, till skillnad från *Fastighetsägaren*, inte på krutet. Att genom höga hyror mota bort ekonomiskt svagare bostads-sökande skulle inte lösa bostadsbrist i bemärkelsen uppdämt bostadsbehov och var dessutom ur social synpunkt orimligt. Syftet med att tvinga allmännyttiga och kooperativa bostadsföretag att frångå självkostnadsprincipen formulerades spetsigt: ”Allt för att det för alla skulle bli tillräckligt dyrt att bo!”⁶⁷

Tankegångarna är orimliga. Bostaden är inte en vara vilken som helst – den är en nödvändig förutsättning för ett harmoniskt hemliv. Den trångboddhet, av författarna bara försiktigtvis berörd, som skulle bli följderna av deras förslag, blev ett socialt ont ... Detta att många av dem, som nu saknar lägenheter eller vill ha större, i kraft av välfyllda plånböcker skulle tränga bort ekonomiskt svagare är en av analysens minst behandlade sidor. Där glider författarna alldeles för lätt förbi verkligheten ... Bostadsbristen kan byggas bort. Och de allmännyttiga och kooperativa bostadsföretagen måste få fortsätta att bedriva sin gagneliga verksamhet, baserad på självkostnadsprincipen. Det är ett angeläget konsumentintresse.⁶⁸

I *Byggforum* sattes hyresregleringen in i ett större perspektiv. ”Finns det möjlighet att med Industrins Utredningsinstitutets utgångspunkter avskaffa bostadsbristen i ett expanderande samhälle med välorganiserade intresseorganisationer, socialt samvete och ’blandad ekonomi’?” Och vad skulle hända om de allmännyttiga företagen tvingades sätta marknadshyror? ”Detta skulle innebära ett omkullkastande av alla värderingar som den sociala bostadspolitiken bygger på och förutsätter enligt vår uppfattning en total politisk omvälvning i Sverige.”⁶⁹

I *Fackföreningsrörelsen* tog Sven F. Bengtson upp en annan oavsedd effekt av skrotad hyresreglering. Författarna till *Bostadsbristen* hade resonerat om att höjda hyror på en ort med expanderande näringsliv skulle medföra att kapital drogs till

66 Lindblom (1963b, s. 14).

67 E. L-m. (1963, s. 11).

68 Ibid.

69 *Byggforum* (1963, s. 1).

orten för att sättas in i bostadsbyggandet och när dessa bostäder var färdiga skulle ett nytt jämviktspris uppnås som var lägre än det tidigare varpå hyrorna kunde sänkas. Bengtson invände emellertid att de höjda hyrorna i det inledande skedet kunde försvåra för företag att rekrytera arbetskraft, vilket kunde locka företagen att bygga och hyra ut subventionerade bostäder till inflyttande arbetare. ”I olyckliga fall skulle bostadsmarknadens frisläppande kunna leda till en ökad andel av tjänstebostäder.”⁷⁰

Låt oss, innan vi övergår till en kraftmätning mellan IUI-ekonomerna och (andra) (S)-märkta ekonomer, dröja ett ögonblick vid Åke Ortmarks raljerande krönika i *Industria*. Ortmark betecknade de tre som två liberalsocialister (Lindbeck och Ståhl) och en socialliberal (Bentzel) och förklarade att ”[d]e tre ekonomerna har på balanserad prosa författat en dräpande stridsskrift mot bostadspolitiken”. ”Det inses lätt att institutets styrelseordförande, dr Marcus Wallenberg, fröjdar sig vid anblicken av detta lyckliga triumvirat”, fortsatte Ortmark och kom fram till vad som måste göras: ”Uppenbarligen måste progressiva liberaler och socialdemokrater, anförda av IUI:s styrelseordförande, gå till angrepp mot HSB.”⁷¹

EN STRID I TIDEN

Inte bara en tung kommunist utan också två betydande ekonomer och socialdemokrater, Kjell-Olof Feldt och Bo Södersten, tog upp *Bostadsbristen* till behandling i den socialdemokratiska idétidskriften *Tiden*. Feldt betecknade boken som ”det första allvarliga försöket på länge att ordentligt studera den svenska bostadsmarknadens prisbildningsproblem under de nya institutionella förhållanden som uppstått sedan efterkrigstiden”.⁷² Han frågade sig varför skrifterna från IUI-trion och Näringslivets Bostadsutredning inte hade kunnat slås ihop och fann svaret i att trion inte ville sticka under stol med att en avskaffad hyresreglering innebar inkomst- och förmögenhetsöverföring till ägarna av äldre fastigheter. Feldt instämde i mångt och mycket i trions analys men pekade på att fria hyresmarknader i andra länder led av samma balansrubbingar som den reglerade svenska marknaden.

Det avgörande hindret för en övergång till jämviktsprisbildning låg i att de allmännyttiga och kooperativa bostadsföretagen måste tvingas överge självkostnadsprincipen och byta skepnad. Han menade att ”om man vill hitta något att förebrå författarna till *Bostadsbristen* är det att de inte tillräckligt beaktat den

⁷⁰ Bengtson (1963, s. 70).

⁷¹ Ortmark (1963a, s. 20).

⁷² Feldt (1963, s. 209).

politiskt-moraliska tyngden av självkostnadsprincipen”. Själv ansåg Feldt att ”detta är värden som inte får offras ens för förmånen av en perfekt prisstruktur på bostadsmarknaden” och försökte hitta en medelväg där självkostnadsprincipen kompletterades med en ”solidaritetsprincip” som innebar omfördelning mellan olika konsumentkategorier och inte från bostadskonsumenter till fastighetsägare.⁷³ Att med fortsatt hyreskontroll försöka utjämna hyresstrukturen skulle, medgav Feldt, bli en politiskt och administrativt besvärlig uppgift. ”Men problemet har den fördelen, att det inte förutsätter den ideologiska reträtt, som uppgivandet av självkostnadsprincipen skulle innebära.”⁷⁴

Allra sist utdelade Feldt några uppskattande ord till IUI-författarna: ”Treenigheten Bentzel-Lindbeck-Ståhl har framlagt en mycket läsvärd och instruktiv skiss för en ny bostadspolitik. Mot bakgrund av dagens kaos får deras huvudidé en klarhet och tyngd, som inte så lätt kan förbigås. Det är alltså inte deras fel om den gamla degen inte vill börja jäsa.”⁷⁵

Man med tre räntor: Bo Södersten.
Källa: Bo Söderstens familjarkiv.

Bo Södersten – vid tiden som mest radikal – levererade vidlyftig och underhållande kritik av IUI-ekonomernas bok. Han började med att citera en *canto* av en av sina favoritpoeter, Ezra Pound, insinuerande att bostadsmarknaden var en ockermarknad: ”Med usura har ingen man en boning av god sten”, och fortsatte

⁷³ Ibid., s. 213–214.

⁷⁴ Ibid., s. 214.

⁷⁵ Ibid. Feldts inlägg citerades med välbehag i konservativa *Östgöta-Correspondenten* (A. B-d., 1963), som samtidigt noterade att regeringen lagt fram proposition om att förlänga hyresregleringen till och med 1965. I direktiven till en utredning om regleringen hade justitieministern yttrat att man skulle undersöka andra möjligheter ”för ett ändamålsenligt utnyttjande av lägenhetsbeståndet”. Socialdemokratiska *Smålands Folkblad* (1963) tolkade detta som ”omflyttning av hyresgäster i stor skala” och tillade att besittningsskyddet inte hade något värde om det inte kompletterades med skydd mot onödiga hyresstegringar, ”dvs. med en hyresreglering av i stort sett nuvarande modell”.

med att presentera författarna som ”välkända i nationalekonomiska kretsar”; Ståhl beskrevs som ”ett nationalekonomiskt underbarn i största allmänhet” som med bostadsboken gjorde sina ”första skär inför en större publik”.⁷⁶ Södersten trodde emellertid inte att författarna gått till verket av rent vetenskapliga skäl:

De tre ekonomerna är noga med att framhålla att deras bok inte får ses som någon politisk rekommendation utan att det enbart rör sig om en objektiv analys av bostadsfrågan. Deras iver i detta stycke är något överdriven. Det är inte vetenskaplig lidelse som fått dem att skriva sin bok utan en politisk önskan om att bidra till avskaffandet av den nuvarande typen av hyresreglering.⁷⁷

Södersten menade att författarnas strävan till objektivitet inte varit helt lycklig eftersom den hindrat dem från att klargöra sina grundläggande värdepremisser och fört in dem i ”en steril läroboksanalys som hindrat dem från att se verkligheten”. De hade valt att betrakta bostadsmarknaden ”på samma sätt som neoklassikerna lade upp prisbildningen för konsumtionsvaror som bröd och fisk”. Nu hade de visserligen förklarat att bostäder, likt bilar, radioapparater och kameror, är varaktiga konsumtionsvaror. Södersten menade emellertid att bostäder skiljer sig från andra varaktiga konsumtionsvaror eftersom det här handlar om ”investeringar vars effekter mognar ut först i en avlägsen framtid”. Lönsamheten av investeringar av det slaget var enligt hans synsätt den springande punkten i bostadsfrågan eftersom den ”leder till att fastighetsägarna kan tillgodogöra sig tre olika typer av räntor som inte motsvaras av någon prestation från deras sida”.⁷⁸ Vilka var då dessa räntor?

Den första är en ”ren” ränta av samma typ som jordräntan hos Ricardo. Den sammanhänger med rent geografiska förhållanden. När en stad byggs ut måste man förflytta sig allt längre bort med bebyggelsen från stadens centrum, de för bostäder lämpliga områdena exploateras först varefter allt sämre jordar måste tas i bruk. Hyrorna i de bäst belägna fastigheterna stiger och fastighetsägarna gör inkomster och förmögenhetsvinster.⁷⁹

Den andra räntan var inflationsbetingad. Inflationen gör att hyrorna i löpande priser stiger. Samtidigt ligger kostnaden för det kapital som ursprungligen lånats till fastigheten fast, vilket leder till inkomst- och kapitalöverföring till fastighetsägarna. Den tredje räntan uppkommer genom att produktiviteten stiger mindre

⁷⁶ Södersten (1963a, s. 292).

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ibid., s. 293-294.

⁷⁹ Ibid., s. 294.

i byggindustrin än i andra industrier, vilket leder till att hyrorna stiger i förhållande till andra priser, vilket innebär ”att ägarna till det redan existerande fastighetsbeståndet kan sitta och kamma in inkomst- och förmögenhetsvinster utan att röra ett finger, då ju hyrorna i de gamla fastigheterna stiger i takt med hyrorna i de nyproducerade husen”.⁸⁰ Här är Södersten, liksom Svernlund ett par år tidigare (se kapitel 24 om IUI-medarbetarnas inlägg i Nationalekonomiska Föreningen) inne på vad som brukar kallas Baumols sjukdom:

Om bostäder vore en vara med kort livstid som korv och potatis, kläder eller rentav bilar skulle en mekanism som denna inte ge upphov till några större bekymmer; men genom att bostäderna har så lång livslängd medför denna mekanism inkomst- och förmögenhetsöverföringar av mycket betydande slag. När hyrorna stiger i de nybyggda husen drar de också med sig hyrorna uppåt i de gamla husen, ju mer desto friare hyresmarknad man har.⁸¹

Upphovet till de tre räntorna var inget att göra åt. ”Den sekulära inflationen och den ökade urbaniseringen kommer – liksom under det gångna århundradet – att för en överskådlig framtid hemsöka oss på samma sätt som gräshopporna hemsökte de gamle egyptier.”⁸² Frågan var vem som skulle skörda räntorna. Här fanns enligt Södersten ett avgörande problem som IUI-trion försökt tona ner:

Dessa hyreshöjningar ger upphov till inkomst- och förmögenhetsöverföringar från hyresgäster till fastighetsägare. Som jag försökt visa kan dessa vinster inte ekonomiskt försvaras, de beror bara på ofullkomligheter i prismekanismen. Bentzel, Lindbeck och Ståhl är av en motsatt uppfattning. De antyder att det inte ligger något speciellt oräntvist i inkomstöverföringar av detta slag; den osynliga handen tycks för dem dela samma egenskap som Caesars hustru, att vara höjd över varje misstanke om något fult.⁸³

De tre författarnas argument att inkomst- och förmögenhetsöverföringar om man så vill kan neutraliseras med skattepolitiska medel bemötte Södersten med såväl teoretiska som praktiska invändningar. Återstod frågan om de allmännyttiga bostadsföretagen genom särskild beskattning måste tvingas höja sina hyror för att jämviktmarknaden skulle fungera. Över detta scenario släppte Södersten loss sin sarkasm:

⁸⁰ Ibid., s. 295.

⁸¹ Ibid., s. 296.

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid., s. 297.

Innebörden av detta förslag är att om marknadsmekanismen leder till att de allmännyttiga företagen visar sig överlägsna de privata och tenderar att konkurrera ut dessa från marknaden får man ingripa i prismekanismen och genom skatter rätta till detta förhållande så att de privata företagen kan fortsätta att klara sig i konkurrensen. ... Slipper en hermelin in bland de välgödda katterna måste han fångas och klorna klippas innan det kan bli tal om att åter släppa honom lös.⁸⁴

Självt ville Södersten se ”ett planmässigt och offensivt uppträdande” från de allmännyttiga företagens sida så att de kunde konkurrera ut de privata bostadsföretagen. ”Den privata fastighetsägaren kommer att tillhöra en utdöende ras, om femtio år kommer han att vara lika sällsynt som den i skogen fritt strövande björnen, den där livnär sig på rötter och bär.”⁸⁵

Efter att sålunda ha mobiliserat gräshoppor, hermeliner, katter och björnar för sin sak hämtade Södersten ytterligare inspiration från djurriket i sin avslutande stöt mot de tre IUI-arna: ”Att skriva en plaidoyer för ekonomisk liberalism och fri marknadshushållning är naturligtvis helt i sin ordning. Men den sillen bör inte iklädas den vetenskapliga neutralitetens kapprock.”⁸⁶

Bentzel, Lindbeck och Ståhl svarade Feldt och Södersten i *Tiden*. De konstaterade att Feldt ”tycks i huvudsak acceptera vår analys” och tog upp hans två huvudsakliga argument: att det är ovisst om marknadsjämvikt över huvud taget kan uppstå på bostadsmarknaden, liksom hans ovilja att acceptera den ideologiska reträtt som låg i uppgivandet av självkostnadsprincipen. De framhöll att perfekt jämvikt aldrig existerar på någon marknad i verkligheten utan är ett analysinstrument och att därför Feldts argument inte talade mot att man skulle försöka komma så nära jämvikt som möjligt även på bostadsmarknaden. Beträffande den ideologiska reträtten pekade de på den lösning som innebär att de allmännyttiga företagen följer marknadshyrorna vid avskaffad hyreskontroll. ”Vi kan inte se något orimligt däri; kapitalvinster som inte tillfaller privatpersoner eller privata företag brukar ju utifrån mycket allmänt förekommande värderingar inte betraktas som något fördelningspolitiskt problem.”⁸⁷

Repliken på Söderstens inlägg var mindre återhållsam. Hans artikel präglades ”av alla de fel som är typiska för dålig debatteknik: misstänkliggörande av motståndarens goda uppsåt, felreferat av hans åsikter samt dålig logik”.⁸⁸ De tre tog i tur och ordning itu med Söderstens tre räkter: Den första, en klassisk jordränta, hade inget med bostädernas varaktighet att göra; ”frågan gäller ju här kapital-

84 Ibid., s 299.

85 Ibid., s. 300.

86 Ibid., s. 301.

87 Bentzel m.fl. (1963b, s. 355–356).

88 Ibid., s. 355.

vinster på *mark*".⁸⁹ Den andra, inflationsvinster på penninglån, gällde alla typer av lån i ett samhälle med icke förutsedda prisstegringar. Den tredje byggde på ett obestyrkt och tvivelaktigt påstående om att produktiviteten ökade långsammare i byggindustrin än i andra branscher.

Som exempel på dålig logik tog författarna upp Söderstens argument att man inte kunde begära att de allmännyttiga bostadsföretagen skulle höja sina hyror för att privata fastighetsägare i lugn och ro skulle få skörda räntor: "I själva verket förhåller det sig precis tvärt om: ju mer de allmännyttiga företagen höjer sina hyror desto mindre blir det totala efterfrågeöverskottet och desto mindre stiger hyrorna i privata fastigheter vid en frisläppning av hyreskontrollen."⁹⁰

Bentzels, Lindbecks och Ståhls slutsatser om Söderstens analys var inte nådiga: "Hans behandling av resursallokeringsproblemet med utgångspunkt från de 'tre räntorna' förefaller inte genomtänkt och även i övrigt är hans analys valhänt."⁹¹ De tre återkom till "Söderstens benägenhet att misstänkliggöra våra avsikter och att förvränga våra åsikter" och slog tillbaka mot hans förmodan att de drevs av politiska motiv: "Över huvud taget tycks Södersten vara helt oförmögen att skilja mellan politiska och vetenskapliga problemställningar."⁹²

Även på andra håll fick Södersten mothugg. En ledare i *Svenska Dagbladet* vände ut och in på kapprocken. IUI-författarnas objektiva analys gav "kraft och tyngd" åt deras argument och hade "vållat hyresregleringens mera entusiastiska anhängare på den socialdemokratiska kanten både förlägenhet och besvär". Södersten hade, menade ledarskribenten, "knappast ett ord att säga" om de olägenheter med regleringen som påvisats i boken om bostadsbristen. Han hade med sina ränteresonemang tagit i "en smula i överkant" med tanke på att Bentzel, Lindbeck och Ståhl haft till uppgift att analysera bostadsbrist och hyresreglering, inte "den jättestora markvärdesfrågan". Och ville man analysera den frågan måste man ta med i beräkningen att "det finns också fastigheter som minskar i värde genom samhällets åtgärder och hyror, som av detta skäl sjunker".⁹³ Ledaren fortsatte:

I skriften om bostadsbristen har för övrigt med nästan pedantisk grundlighet påvisats vilka möjligheter det finns för det allmänna att, om så önskas, förhindra att fastighetsägare tillägnar sig eventuella vinster vid övergång till fri hyresmarknad. ... Men argumentet avfärdas i Tiden (s) med det märkliga uttalandet, att "det finns många både teoretiska och praktiska skäl varför det är svårt för det allmänna

89 Ibid., s. 357.

90 Ibid., s. 359.

91 Ibid.

92 Ibid., s. 360.

93 *Svenska Dagbladet* (1963d).

att driva någon mer avancerad utjämningspolitik skattevägen i ett privatkapitalistiskt samhälle”. Verkligen? Är det nödvändigt att sätta sådant på pränt i ett land, där den s.k. omfördelningen för länge sedan drivits långt utöver gränserna för det rimliga av en socialdemokrati, som sannerligen inte saknar något i fråga om fyndighet och raffinerad teknik i sin utjämningspolitik!

Den folkpartistiske riksdagsmannen Henning Gustafsson kommenterade i *Dagens Nyheter* dels Söderstens artikel – han ville se bostadsbyggandet finansierat med värdebeständiga lån i stället för de allmännyttiga bostadsbolagens övertagande av scenen – och en successiv och kontrollerad avveckling av hyresregleringen.⁹⁴ IUI-medarbetaren Göran Albinsson föreslog för sin del i avvaktan på en avveckling av hyresregleringen ”marknadsprissättning på köbrickor, hyresrätter och andra privilegier” (mer därom i kapitel 17 om Albinsson).⁹⁵

Södersten återkom i *Tiden* med en replik på IUI-trions replik. Hans svar var ganska långt och invecklat men gick ut på att de tre hade missuppfattat det mesta som hade med de tre räntorna att göra. Framför allt hade de anlagt ett statiskt betraktelsesätt och inte tagit hänsyn till inflationens verkningar vid så långsiktiga investeringar som det handlade om i bostadssektorn: ”... trots idogt letande har jag heller ingenstans i deras bok funnit att man först måste lösa inflationens problem innan det kan bli tal om att tillämpa deras jämviktsprissättning.”⁹⁶ Han vidhöll att hans resonemang om ”den underoptimala investeringen i bostäder är inget löst utkastat påstående utan en följd av de tre räntornas systematiska riktning” och fortsatte därefter sin framfart i djurens värld:

Det är bara om man lägger upp analysen statistiskt och från början förutsätter att vi alltid i jämviktslägena befinner oss i optimum som man kan bortse från detta problem. Men därigenom har man inte bara definierat bort problemet genom att helt enkelt postulera att vi redan är i den bästa av världar. Man har diskret svalt kamelelen och kan börja sila myggen och tala om hur man i efterhand på marginalen kan bättra på prismekanismens utslag med hjälp av skatter och subventioner etc.⁹⁷

Resonemangen om att neutralisera fastighetsägarnas vinster med skatter gav han inte mycket för eftersom man visste så lite om skatternas effektivitet: ”Blott den som permanent bosatt sig i variabelernas demokrati och som finner livets enda mening bestå i att känna tecknen på så många partiella derivator som möjligt kan

⁹⁴ Gustafsson (1963b, 1963c).

⁹⁵ Albinsson (1964b, s. 304).

⁹⁶ Södersten (1963b, s. 362).

⁹⁷ Ibid., s. 363.

undgå att uppmärksamma denna problematik.”⁹⁸ Beskyllningen om felreferat bemötte han med ”att villigt erkänna att det är svårt att göra deras ofullständiga resonemang full rättvisa”.⁹⁹

Söderstens recension av *Bostadsbristen* lade grunden till en lång personlig konflikt med Assar Lindbeck.

Hyresgästbasen Erik Svensson hade debatterat med Bentzel vid ett möte i Nationalekonomiska Föreningen i december (se kapitlet om IUI-medarbetarnas inlägg i Föreningen) och återkom nu med ett inlägg i *Tiden*. Han gick till attack mot såväl IUI-författarna som Feldt och tog inte oväntat fasta på deras teoretiska resonemang: ”Man skulle emellertid önska att såväl författarna till den omnämnda broschyren som recensenten kunde förlägga det fortsatta forskningsarbetet till den jordiska verkligheten.”¹⁰⁰ Han verkade dock mest irriterad över att Feldt accepterat en del av Bentzels, Lindbecks och Ståhls verklighetsbeskrivning:

Kjell-Olof Feldt föreställer sig sålunda att den gamla bostadsmassan i städernas centrala delar utgörs av rymliga och trivsamma högreståndsvåningar till orimligt låga priser, bebodda av ett ”hyresfrälse” av änkenåder och barnlösa, passande de perifera bostadsområdenas barnfamiljer och livligt åtrådda av dessa. ... Större delen av den gamla bostadsmassan utgöres av smålägenheter, otjänliga för barnfamiljer men ingalunda så prisbilliga som många föreställer sig.¹⁰¹

Lösningen på bostadsbristen låg enligt Svensson i ”ett radikalare grepp om nyproduktionens finansieringsförhållanden och i en skärpt uppmärksamhet av byggnadskostnadsutvecklingen”; att fokusera på konkurrensen i byggsektorn var mera konstruktivt än ”leken med hyresmarknadsmodeller”.¹⁰² Han menade att Hyresgästernas Riksförbund inte var främmande för att åstadkomma viss utjämning av hyrorna i äldre hus. ”Vad man däremot har anledning att med skärpa reagera mot är tron på att man skulle kunna avvara varje form av prisövervakning eller hyreslagstiftning i våra snabbt växande industriella och kommersiella centra.”¹⁰³

I mars 1965 anordnade Näringslivets byggnadsdelegation en konferens om bostadsförsörjningen i framtiden vid vilken Ragnar Bentzel framträdde och underströk nödvändigheten av att slopa hyresregleringen. Axel Iveroth från Industriförbundet sköt in sig på att bostadsbristen hämmade rörligheten på arbetsmarknaden. Näringslivets utvecklingsmöjligheter borde vara bestämmande

⁹⁸ Ibid., s 364.

⁹⁹ Ibid., s. 361.

¹⁰⁰ Svensson (1963, s. 375).

¹⁰¹ Ibid., s. 376.

¹⁰² Ibid., s. 377.

¹⁰³ Ibid.

för bebyggelseplaneringen. Inrikesminister Rune Johansson lät förstå att det fanns förutsättningar för att statsmakterna skulle kunna ta ställning till en ny hyreslag det kommande året.¹⁰⁴ Socialdemokratiska *Örebro-Kuriren* satte in en stöt mot Bentzel:

Han konstaterar ... beskt, att den nuvarande hyreslagstiftningen gör det omöjligt att fastställa folks bostadsefterfrågan. Därmed upprepar han en liberal myt som en annan professor, Erik Dahmén, i obehagade ögonblick brukar odla. Naturligtvis är det inte så att frånvaron av en marknadsprissättning gör det omöjligt att fastställa efterfrågan. Med det ransoneringssystem vi har via bostadsförmedlingarna vet vi i allmänhet dubbelt så mycket som vid fri marknadsprusbildning – vi vet genom förturskän det socialt betingade behovet och vi vet av den vanliga kön (rensad från dubbel- och överanmälningar) vad den latent efterfrågan är.¹⁰⁵

EFTERSPEL

Assar Lindbeck berättar i sina memoarer att hans engagemang i bostadsfrågan inte bara bottnade i medvetenhet om de sociala problem som hyresregleringen skapade utan även i personliga erfarenheter av att i årtal stå i den kommunala bostadskön. Han citerar en uppsats av egen hand från slutet av 1950-talet: ”Efter några års fruktlös väntan i bostadskön torde även den mest entusiastiske anhängare av jämlikhet bli skeptisk mot tanken på att medborgarnas konsumtionsinriktning bör dirigeras med köbrickor.”¹⁰⁶ I början av 1970-talet valde han en spetsigare formulering: ”I själva verket tycks hyreskontroll i många fall vara

¹⁰⁴ *Industriförbundets Tidskrift* (1965).

¹⁰⁵ H.S. (1965). Byggnadsnads betydelse för hyresutvecklingen var vid mitten av 1960-talet en mycket omdiskuterad fråga och dessa kostnader kom att bli föremål för en studie som publicerades efter den period vi här behandlar: Branko Salajs *Bostadsproduktionens prisutveckling* (Salaj, 1968). Salaj beskriver sig själv som ”en något udda figur i institutets forskargäng – med utländsk bakgrund, den akademiska ’karriären’ bakom mig och vägen redan utstakad inom arbetsgivarsfären” (Salaj, 2009, s. 269). Han var uppvuxen i Kroatien, hade studerat nationalekonomi i Strasbourg, vid Stockholms Högskola och Johns Hopkins University i Baltimore och var sedan 1958 anställd vid Svenska Byggnadsindustriförbundet, SAF:s näst största förbund.

Tanken på en studie av byggnadspriser hade väckts av ordföranden i detta förbund, Sven Dahlberg. Förbundet skulle stå för kostnaderna medan IUI ”skulle sörja för att det hela blev vetenskapligt stringent och oantastligt” (ibid., s. 270). Salaj fick tjänstledigt 1965–67 för att genomföra uppgiften vid IUI. Många myndigheter, organisationer, företag och experter var inblandade i arbetet. ”Det blev en lång och dyr utredning”, konstaterar Salaj och fortsätter: ”Min utredning, som rörde en samhällsekonomiskt viktig fråga, genomfördes först sedan jag lyckats forcera den genom ett kraftfält av motsatta branschintressen och den överlevde i praktiken tack vare initiativtagarens goda finanser och i någon mån min egen tjurskallighet” (ibid., s. 272, 274).

1965–66 resulterade Salajs verksamhet vid IUI i tre artiklar i tidskriften *Byggnadsindustrin*: en om den ekonomiska krisen och fackföreningsbekymren i Storbritannien med särskilt fokus på bostadsbyggandet och Labours förslag om återinförande av den hyresreglering som börjat avvecklas 1957, en om de svenska byggnadsarbetarnas årsinkomster samt en jämförelse av kostnader för amerikanskt och svenskt småhusbyggande där materialet samlats in under en studieresa till USA (Salaj 1965a, 1965b, Salaj och Ahlford, 1966).

¹⁰⁶ Lindbeck (2012, s. 125).

den mest effektiva, hittills kända tekniken att förstöra en stad, med undantag för bombning.”¹⁰⁷

I mitten av 1960-talet gjorde den socialdemokratiska regeringen ett försök att avveckla hyresregleringen. En arbetsgrupp bestående av statssekreterarna Ove Rainer och Reidar Tiler tilltogs tillsammans Assar Lindbeck för att skriva en proposition. Lindbeck erinrar om att ”den fråga jag framför allt behandlade i mina olika PM var om, och hur, man skulle kunna använda skatter och bidrag för att begränsa oönskade omfördelningar av inkomster – alltså en konkretisering av frågor som tidigare diskuterats i boken *Bostadsbristen*”.¹⁰⁸ Den fortsatta behandlingen av ärendet tog sig emellertid oväntade vändningar. Finansminister Gunnar Sträng invände mot särskilda skatter för att dra in fastighetsägarnas vinstökningar vid en avveckling av hyresregleringen med argumentet att folk skulle skylla regeringen för hyreshöjningarna. Vid en ”ren” avveckling skulle fastighetsägarna få skulden.

När propositionen lades fram kritiserades den av folkpartiledaren Bertil Ohlin just för att inte en del av fastighetsägarnas vinstökning drogs in. ”Eftersom Ohlin under årens lopp hade kritiserat hyresregleringen blev Sträng upprörd över vad han uppfattade som en taktisk manöver av Ohlin.”¹⁰⁹ Propositionen drogs tillbaka. I stället sjuösattes miljonprogrammet, vilket i sin tur skapade nya problem på bostadsmarknaden, och i början av 1970-talet ersattes hyresregleringen av en annan typ av hyreskontroll, den så kallade bruksvärdesprincipen.

Om Sven Rydenfelt hade fått epitetet bostadspolitikens fiende nummer ett, så får väl Assar Lindbeck och Ingemar Ståhl anses ha konkurrerat om platserna två och tre. Att de i alla sina dagar förblev hyreskontrollens fiender tyder på att Bo Södersten hade viss känsla för deras liberala böjelser. Det lustiga i sammanhanget är att Lindbeck och Ståhl när *Bostadsbristen* skrevs etiketterade sig som socialdemokrater och att Södersten med tiden bytte fot och klev in i det marknadsliberala lägret, där även Lindbeck och Ståhl då återfanns. Södersten gav 1976 tillsammans med Bo Sandelin ut boken *Betalt för att bo*, i vilken kapitalvinster på egna hem uppskattades, en bok som väckte mycket uppmärksamhet och som begåvades med en kritisk Ståhl-recension.¹¹⁰

Lindbeck återkom tio år efter *Bostadsbristen* med en IUI-bok om *Hyreskontroll och bostadsmarknad*.¹¹¹ Denna bok motiverades av de förändringar som ägt rum på bostadsmarknaden och skulle enligt förordet ”främst ses som ett aktuellt kom-

¹⁰⁷ Ibid., s. 126.

¹⁰⁸ Ibid., s. 127.

¹⁰⁹ Ibid., s. 128.

¹¹⁰ Sandelin och Södersten (1978) och Ståhl (1978).

¹¹¹ Lindbeck (1972).

plement till boken 'Bostadsbristen', med en starkare betoning av empiriska kalkyler".¹¹²

Assar Lindbeck har in i våra dagar bekämpat hyreskontrollen. I memoarerna beskriver han svensk bostadspolitik som "en 70 år lång katastrof".¹¹³ Så sent som 2016 ställde han i *Ekonomisk Debatt* frågan hur hyreskontrollen skulle kunna avvecklas och bad under hänvisning till *Bostadsbristen* om överseende "för att jag kommer dragande med i stort sett samma förslag som jag, i vissa fall tillsammans med kolleger, har presenterat sedan början av 1960-talet".¹¹⁴ Där applicerade han sina begrepp *insiders* och *outsiders* på hyresmarknaden och var inte nådig i sina slutsatser om hyreskontrollens skadeverkningar:

Mot bakgrund av de ekonomiska, sociala och psykiska skadeverkningarna av stor bostadsbrist är det inte någon överdrift att karakterisera svensk bostadspolitik som en social katastrof, skapad av svenska politiker av alla färger. Man får ibland ett intryck av att politiker, journalister och allmänhet, efter sjuttio års hyreskontroll, nära nog börjat se permanent bostadsbrist som ett normaltillstånd i vårt samhälle.¹¹⁵

Artikeln väckte betydande medial uppmärksamhet och året därpå förekom en artikel i *Dagens Nyheter* med följande ingress: "Bostadspolitiken är en social katastrof. Klyftan bara växer mellan dem som är inne i marknaden och andra som står utanför. Det anser professor Assar Lindbeck som i mer än 50 år har bekämpat hyreskontrollen."¹¹⁶

Även Ingemar Ståhl fortsatte att i många år belysa problemen på bostadsmarknaden. Inte minst fick hans public choice-analys av bostadspolitiken genomslag i *Makten över bostaden* (1990), skriven tillsammans med Per-Martin Meyerson och Kurt Wickman och utgiven av SNS.¹¹⁷ Dessförinnan hade han 1976 tillsammans med sin sväger Nils-Eric Sandberg publicerat boken *Svensk bostadspolitik*, som har beskrivits som "[e]tt steg på vägen från 1963 års illusion till 1990 års desillusion".¹¹⁸ Universitetslektorn i fastighetsekonomi Ingemar Bengtsson beskriver skillnaden mellan IUI-boken från 1963 och SNS-boken från 1990 som att den förra "beskriver verkligheten, analyserar problem och föreslår lösningar i optimistisk anda" medan den senare är "en mer luttrad, desillusionerad skrift som

¹¹² Nabseth (1972, s. 8).

¹¹³ Lindbeck (2012, s. 131).

¹¹⁴ Lindbeck (2016, s. 25).

¹¹⁵ *Ibid.*, s. 22.

¹¹⁶ *Dagens Nyheter* (2017). I samband med januariöverenskommelsen 2019 levererade Lindbeck (2019) i *Dagens Nyheter* kritik av förslag om fri hyressättning för nyproducerade lägenheter.

¹¹⁷ Meyerson, Ståhl och Wickman (1990).

¹¹⁸ Bengtsson (2018, s. 90).

i likhet med den förra beskriver läget och analyserar problemen, men också förklarar varför dessa kvarstår 45 år efter krigsslutet, synbarligen mot bättre vetande”.¹¹⁹ Lars Jonung menar att public choice-analysen i SNS-boken markerar ”en brytning med den sociala ingenjörskonst som 1963-boken stod för”.¹²⁰

Ingemar Ståhls syn på bostadspolitiken blev alltså med åren alltmer desillusionerad. Ingemar Bengtsson hänvisar till en formulering av honom från 1990: ”Nu 27 år senare befinner sig bostadspolitiken i samma moras som när bostadsbristboken ursprungligen publicerades.”¹²¹ Bengtsson tillägger: ”Idag, ytterligare 28 år senare, kan vi konstatera att bostadsbristen är allestädes närvarande, i hushållens vardag liksom i den politiska debatten. [...] Bostadsboken från 1963 är än idag en relevant beskrivning av de problem för bostadsmarknaden som skapas av en hyresreglering.”¹²²

Ståhl själv återvände vid sekelskiftet 2000 i en vänbok till Nils-Eric Sandberg (omtryckt 2018 i en bok till Ståhls minne) till *Bostadsbristen* och konstaterade att kritiken mot hyresregleringen när det begav sig, i början av 1960-talet, inte var särskilt artikulera i Sverige, med undantag för Rydenfelt. Ståhl erinrade också om att (hans mångåriga kollega i Lund) Bo Södersten i en recension hävdade hyresregleringens ”nästan existentiella nödvändighet”.¹²³

Debatten om hyresreglering och bostadsbrist fortgår med oförminskad intensitet i vår egen tid. Litteraturen på området är omfattande. Det senaste bidraget är Fredrik Kopschs *En hyresmarknad i kris: Fortsätt lindra symptomen eller bota sjukdomen?* Här figurerar Bentzels, Lindbecks och Ståhls bok flera gånger, när det gäller hyressplittring, försöken att bygga bort bostadsbrist, system för lägenhetsfördelning, förslag till omreglering.¹²⁴ Det är en bok som inte faller i glömska i första taget.

¹¹⁹ Ibid., s. 89–90.

¹²⁰ E-post från Lars Jonung till Benny Carlson, 27 mars 2019.

¹²¹ Bengtsson (2018, s. 87).

¹²² Ibid., s. 87, 88.

¹²³ Ståhl (2018, s. 475).

¹²⁴ Kopsch (2019).

MARKNADEN I TUTARYD: JORDBRUKSREGLERINGENS EFFEKTER

En andra sönderreglerad sektor i den svenska ekonomin var jordbruket. Regleringen av det gick ytterst tillbaka på nödåren under första världskriget.¹ Sverige var sällsynt illa rustat när kriget bröt ut. Beroendet av import för att tillfredsställa livsmedelsefterfrågan hade ökat under åren före kriget och producenterna använde utländskt tillverkade insatsfaktorer. När kriget väl var ett faktum minskade brödsädsimporten snabbt. En särskild kommission, Statens livsmedelskommission, tillsattes för att försöka återställa balansen på livsmedelsmarknaden, och kommissionen bemyndigades att importera brödsäd. Maximipriser fastställdes på de viktigaste livsmedlen. Exportförbud infördes på animalieprodukter, men förbudet upphävdes snart för att inte skada producenterna och för att inte skapa ett utbudsöverskott på den svenska marknaden i en situation där den inhemska foderskörden hade varit dålig och foderimporten sjunkit, vilket hade framtvingat en ökning av utslaktningen.

Det andra krigsåret, 1915, karakteriserades av ökad arbetslöshet och prisstegringstendenser för livsmedel. Producenter och konsumenter stod på olika sidor, medan regeringen var passiv. Priserna förblev oreglerade och kött- och fläskexporten lämnades i fred. Veteskörden blev dock god det året och importen kunde fortsätta. Rågskörden blev däremot sämre och importen var låg. Rågproducenterna reagerade på prisökningstendenserna genom att lagra skörden i avvaktan på ännu högre priser. Ökad utländsk efterfrågan drev upp priset på kött och fläsk. Marknaden för animalieprodukter reglerades genom exportförbud för alla produkter utom fläsk och genom ett kompensationsystem tvingades fläskexportörerna att leverera fastställda kvantiteter till den svenska marknaden till ett fixerat pris. Ännu hade den svenska försörjningssituationen emellertid inte blivit kritisk.

Läget förvärrades dock under 1916. Någon aktiv politik inriktad på att öka brödsädsproduktionen existerade inte, och prisstegringarna på animalieprodukter hade gjort det lönsamt att utfodra djur med råg. Den förda politiken främjade produktion för export. Vid krigsutbrottet hade Eli Heckscher framhållit vikten av

¹ För en detaljerad diskussion av den politik som fördes 1914–18, se Hedlund och Lundahl (1985, kapitel 2).

att lägga upp tillräckliga beredskapslager för att Sverige skulle kunna klara sin försörjning till krigets slut, men statsmakterna hade ingenting gjort. Brödsädsskörden 1916, inklusive rågskörden, blev sämre än den 1915. Priserna steg och regeringen tvingades införa förbud mot djurutfodring med brödsäd, ett förbud som dock inte efterlevdes. Till slut fick brödsädsproduktionen regleras, säd och mjöl beslagtogs och ransonering införas. Exporten av animalieprodukter begränsades. Regeringen hade vaknat sent och tvingats reagera med hårda restriktioner.

1917 blev det värsta krigsåret. Det blev mycket svårt att upprätthålla importen. Tyskland hade förklarat det oinskränkta ubåtskriget. Brödransonerna minskades och fodersäd fick användas för att dryga ut mjölet. Konsumenterna hade i stor utsträckning övergått till att äta potatis i stället för bröd och bönderna utfodrade grisarna med samma föda. Nu uppstod också brist på potatis. Missnöje med regeringen Hjalmar Hammarskjöld började sprida sig. Samtidigt var bönderna upprörda av beslagen på fodersäd. Intressegrupp stod mot intressegrupp och båda sidor var avogt inställda till "Hungerskjöld". I mars tvingades hans regering avgå. Bristen på potatis ledde till hungerdemonstrationer och plundring av transporter och lager. Exporten av animalieprodukter upphörde. Den med iver emotsedda brödsädsskörden blev en ren katastrof – den sämsta i mannaminne. Det handlade om ren missväxt. Importen försvårades kraftigt eftersom USA och Storbritannien inte tillät transport till neutrala länder annat än på licens. Följden blev att ännu hårdare regleringar måste införas. All säd beslagtogs och landet indelades i potatisdistrikt mellan vilka ingen handel fick förekomma. Svartabörshandeln frodades.

Det var inte förrän under det sista krigsåret som Nils Edéns regering vidtog åtgärder för att stimulera jordbruksproduktionen, åtgärder som emellertid inte hade några verkningar förrän andra halvåret. Ett avtal med ententen, Storbritannien och dess allierade, lättade på importrestriktionerna och när brödsädsskörden kom var den tillbaka på normal nivå. Brödransonerna kunde ökas. Dock blev potatisskörden dålig och ransonerna fick minskas.

Facit av den jordbrukspolitik som fördes i Sverige under första världskriget var allt annat än gott. Politiken karakteriserades av "för lite, för sent". Det fanns ingen beredskap när kriget bröt ut och de åtgärder som efterhand vidtogs bar panikens och improvisationens prägel. Den förda prispolitiken var i det närmaste huvudlös. De svenska krigsregeringarna underskattade gravt såväl situationens allvar som den tid det skulle komma att dröja innan kriget tog slut. Sverige klarade sig med ett nödrop – med ett allvarligt hungerår. Vi hade tur i det att avspärrningen inte blev allvarlig redan i början av kriget.

EN REGLERAD SEKTOR VÄXER FRAM

Erfarenheterna från första världskriget skulle sätta sin prägel på den politik som kom att föras under mellankrigstiden, men på fel sätt.² Kriget hade skapat ett inkomstfördelningsproblem. Den politik som hade förts under de första krigsåren syftade i mycket till att hålla producentinkomsterna uppe, men efterhand som situationen förvärrades tvingades politiken över i banor som syftade till att skydda konsumenterna mot prisstegringar och varubrist. Motsättningen mellan producent- och konsumentintresset skulle allt framgent prägla den svenska jordbrukspolitiken.

Efter krigsslutet återinfördes gradvis frihandel med jordbruksprodukter. I början av 1921 hade de sista regleringarna försvunnit. Utrikeshandelsberoendet återkom. De svenska jordbrukarnas kostnader hade ökat, samtidigt som de transoceaniska producenternas hade minskat till följd av mekanisering och växtförädling, och transportkostnaderna hade sjunkit. Till detta måste den svenska jordbruksprinsnivån anpassa sig. Från mitten av 1920-talet var trenden nedåtgående. Depressionen stod för dörren och 1929 kollapsade de internationella spannmålsmarknaderna. Inmalningstvång infördes – en viss procent svenskt mjöl måste blandas med importen. Därefter infördes stödpriser och avsättningsgarantier. Ett gränsskyddssystem byggdes upp. Däremot gjordes inget åt fodersädspriserna, utan de fortsatte att falla. Animalieproducenterna, inte minst smörproducenterna, tappade i sin tur marknader utomlands. Detta ”löstes” med ett system där mjölkproduktionen fick subventionera smörexporten. Margarinproduktionen accisbelades.³

Förändringarna i relativa priser stimulerade produktionen av de reglerade varorna, framför allt vete och råg. Ett spannmålsberg började byggas upp. På animaliesidan ökade importen av fodermjäs till fallande priser, vilket stimulerade utbudet av fläsk. Samtidigt sänkte depressionen konsumenternas inkomster. Följden blev ett utbudsöverskott även på fläsk. Precis som i smörfallet infördes avgifter, denna gång på slaktdjur, för att subventionera animalieexporten.

Under mellankrigstiden växte en stark föreningsrörelse fram inom det svenska jordbruket. De två starka aktörerna var Sveriges allmänna lantbrukssällskap (SAL) och Riksförbundet landsbygdens folk (RLF), bildade 1917 respektive 1929. Dessa båda organisationer samordnade i ökad utsträckning sina ansträngningar under det tidiga 1930-talet. Härigenom lades grunden till en stark bondekooperation som vilade på ekonomiska föreningar, vilka det var svårt för de enskilda jordbrukarna att stå utanför.

1932 var det riksdagsval. Efter valet bildade socialdemokraterna en minoritetsregering. Deras problem var att få igenom den krispolitik som hade bildat

² Mellankrigstiden behandlas i *ibid.*, kapitel 3.

³ Accis var en skatt på varor tillverkade eller sålda inom landet.

grunden för deras valrörelse. Detta gick inte utan stöd från bondeförbundet, men stödet var inte gratis, utan socialdemokraterna tvingades acceptera bondeförbundets krav på gränsskydd för det svenska jordbruket. Överenskommelsen blev känd under namnet ”kohandeln”. Genom den knäsatte den protektionism som skulle komma att dominera den svenska jordbrukspolitiken under många decennier.

Det var uppenbart att ett skyddstullsystem medförde en betydande fara för överproduktion. De svenska producenternas kostnadsläge gjorde produktion för världsmarknaden omöjlig och den svenska marknaden var för liten för att den skulle kunna absorbera hela den inhemska produktionen till ett pris som gjorde denna lönsam för producenterna. Givetvis reagerade ekonomerna på den nya politiken. I var sin bok kritiserade Gunnar Myrdal och Gustaf Åkerman skyddssystemet.⁴ Ännu hade inte överproduktionstendenserna slagit igenom, men det var bara en tidsfråga. Marknadssituationen var omöjlig.

ANDRA VÄRLDSKRIGET: NY AVSPÄRRNING

1939 ändrades situationen drastiskt genom krigsutbrottet.⁵ Överskottproblematiken förbyttes i ett folkförsörjningsproblem. Exportförbud infördes tämligen omgående för en rad produkter och medel anslogs till uppbyggnad av beredskapslager av de viktigaste livsmedlen. En sådan uppbyggnad hade påbörjats redan 1936 och nu intensifierades den. En ny Statens livsmedelskommission bildades med uppgift att ansvara för regleringarna och livsmedelsförsörjningen. På bara ett par veckor ställde Sverige om till krigshushållning. Vis av skadan från första världskriget inriktade regeringen politiken på att avspärrningen skulle kunna bli långvarig. Omställningen underlättades av att den behövliga regleringsapparaten till största delen byggts upp redan under mellankrigsåren och av att konsumenterna hade tvingats vänja sig vid tanken att regleringar var ett normalt inslag i ekonomin. Självförsörjningsgraden var dessutom betydligt högre än då första världskriget bröt ut. Importberoendet var långt större på insatssidan – gödsel-, foder- och drivmedel – än på livsmedelssidan. Allt som allt stod Sverige betydligt bättre rustat än 1914 för att möta de påfrestningar som ett flerårigt krig skulle komma att medföra.

Det centrala problemet var att tillgodose brödsädsbehovet. För att klara detta infördes ett inlösenförfarande. 1940 års skörd blev emellertid i det närmaste katastrofal. Producenterna förpliktigades att sälja hela skörden via regleringsapparaten till ett fixerat pris. 1941 års skörd blev ännu sämre, medan en förbättring ägde

⁴ Myrdal (1938), Åkerman (1937).

⁵ Andra världskrigets jordbrukspolitik beskrivs i Hedlund och Lundahl (1985, kapitel 4).

rum under 1942 och 1943. Även fodersädsituationen var kritisk och tillgången på importerat oljekraftfoder sjönk drastiskt. Konsumenterna tvingades lägga om sina kostvanor: mindre kött, fläsk och mejeriprodukter och mera potatis och rotfrukter, och delvis också spannmålsprodukter. Under det svåraste året, 1942, låg kaloriintaget per capita 12 procent under 1939 års. Under vintern 1942–43 låg det så lågt att det i stort sett tangerade det fysiologiska minimibehovet. Dock visade det sig i flera undersökningar att minskningen inte innebar någon hälsofara.

UTREDNINGAR

Under tiden fram till 1967 genomfördes två stora jordbruksutredningar.⁶ Den första låg till grund för 1947 års jordbrukspolitiska riksdagsbeslut och den andra för 1967 års. 1942 års jordbrukskommitté tillsattes dels för att utröna vilken prispolitik som borde föras under kriget, dels för att ta fram principer för jordbrukspolitiken efter kriget.⁷ Vad beträffar den senare frågan var utgångspunkten att politiken skulle bidra till att ett rationellt bedrivet jordbruk också blev lönsamt. Jordbruket skulle bedrivas på ett samhällsekonomiskt effektivt sätt, vilket i princip implicerade frihandel. Till detta kom emellertid beredskapsaspekten. Utredningen tillsattes under brinnande krig. Sverige hade varit avspärrat två gånger, livsmedelsförsörjningen hade varit besvärlig och ingen visste vad framtiden bar i sitt sköte. Det viktigaste målet för utredningen var emellertid inkomstmålet. Jordbrukarna skulle ges en inkomst som svarade mot inkomsten för jämförbara grupper i andra näringar.

Det medel som skulle användas för att uppnå inkomstmålet (konkretiserat till att avse ”basjordbruk” på 10–20 hektar) var prisstöd. Detta kunde i princip utgå på två sätt: antingen genom tullskydd som höjde de priser som de svenska bönderna kunde få för sina produkter – den s.k. högprislinjen – eller genom subventioner till producenterna samtidigt som konsumenterna fortsatte att betala världsmarknadspris för jordbruksprodukter, den s.k. lågprislinjen. Den linje som förordades var högprislinjen.

Vilken produktionsvolym som krävdes för att uppfylla beredskapsmålet var inte självklart. Mycket berodde på hur man bedömde risken för en avspärrning, vilka lagringsmöjligheter som existerade och hur enkelt det var för bönderna att ställa om från fredstids- till avspärrningsproduktion. Kommittén utredde två olika alternativ, ”medelalternativet”, definierat som 92 procent av vad som krävdes för full självförsörjning, och ”minimalalternativet”, 80 procent. Medelalterna-

⁶ Dessa diskuteras i Hedlund och Lundahl (1985, kapitel 5).

⁷ Kommittén betänkande återfinns i SOU 1946:42, SOU 1946:46 och SOU 1946:61.

tivet förordades. För att öka produktionseffektiviteten rekommenderade kommittén olika rationaliseringsåtgärder.

Jordbrukskommittén avlämnade sitt betänkande 1946. När riksdagen följande år tog beslut om jordbrukspolitiken följde den i stort sett kommittéförslaget. Dock konkretiserades inte produktionsmålet. Det försvann i grumliga formuleringar om att så länge det internationella läget var oklart måste man upprätthålla en ”betryggande” produktion. Risken för överproduktion bedömdes som liten.

Den andra jordbruksutredningen tillsattes 1960 och avrapporterade sitt arbete 1966.⁸ Även denna utredning utgick från produktions-, beredskaps- och inkomstmålen. Vid 1947 års riksdagsbeslut hade inkomstmålet varit överordnat de övriga två. Det hade emellertid visat sig svårt att sluta inkomstgapet mellan basjordbrukare och andra grupper. Samtidigt hade den tekniska utvecklingen gått snabbt inom jordbruket. Inkomstmålet omformulerades därför till att avse s.k. normjordbruk på 20–30 hektar i stället för basjordbruk. Beredskapsmålet var i sin tur överuppfyllt. En oförändrad jordbrukspolitik skulle leda till en självförsörjningsgrad på 94 procent 1975 och under ett par år på 1950-talet hade den uppgått till 105 procent. Den nya målsättningen blev 80–85 procent i slutet av 1970-talet. Jordbruken måste fortsatt vara effektiva och anpassa sig till den tekniska utvecklingen inom näringen. Denna krävde allt större brukningsenheter, så rationaliseringspolitiken borde i ökad grad inriktas på att underlätta sammanslagning av mindre enheter till större. Prisenivån fick inte vara så hög att anpassningen motverkades men inte heller så låg att produktionsmålet inte uppnåddes. I allt väsentligt fortsatte 1960 års jordbruksutredning på den väg som utstakats av 1942 års jordbrukskommitté.

JORDBRUKSPOLITIKENS MÅL OCH MEDEL

1960 års jordbruksutredning arbetade fortfarande för fullt när Ragnar Bentzel 1963, inspirerad av IUI:s bostadsbok, tog initiativ till en undersökning även av jordbruket. Den utfördes av Odd Gulbrandsen, då laborator på Ultuna, och Assar Lindbeck, vid samma tid professor på Handelshögskolan. Undersökningen redovisades i två skrifter. Den första, *Jordbrukspolitikens mål och medel*, faller inom ramen för den tidsperiod som behandlas här, eftersom den publicerades 1966.⁹ Den andra, utförligare, och mera tekniska, studien publicerades inte förrän 1969 och kommer därför inte att granskas här.¹⁰

⁸ SOU 1966:30, 1966:31.

⁹ Gulbrandsen och Lindbeck (1966).

¹⁰ Gulbrandsen och Lindbeck (1969).

IU:s jordbruksexpert, Odd Gulbrandsen.
Källa: Gulbrandsen (1966, s. 308).

Jordbrukspolitikens mål och medel skrevs för en bred allmänhet – ingen helt lätt uppgift. I sina memoarer skriver Assar Lindbeck:

Nu är jordbruksprisregleringen mycket mer komplicerad än hyresregleringen, bland annat därför att den omfattar ett stort antal olika varor sålda i flera olika förädlingsled. Regleringarna är ofta så komplicerade att väldigt få förstår dem. Det gäller inte minst regleringarna av mejeriprodukter, spannmål och oljeväxter.¹¹

Ofta var verkningarna i det närmaste härresande. Lindbeck fortsätter:

Effekterna av jordbruksregleringen var ibland bisarra. Ett exempel: Sverige hade importavgifter på oljeväxter för att inhemska produktion av raps och rybs skulle kunna konkurrera med utländsk produktion, särskilt produktionen i ett antal u-länder. Men för att hålla upp kvaliteten på inhemska producerad margarin blev det nödvändigt att blanda in importerade råvaror med de inhemska råvarorna. Det begränsade efterfrågan på inhemska oljeväxter, samtidigt som gränsskyddet stimulerade den inhemska produktionen. Men därmed blev överskottet på inhemska oljeväxter ännu större. Detta överskott såldes så på världsmarknaden till priser långt under de faktiska svenska produktionskostnaderna, bland annat till Polen som använde råvaran till att producera fotogen. Gränsskyddet på oljeväxter i Sverige bidrog således till billigare fotogen i Polen.¹²

Gulbrandsen och Lindbeck börjar med en genomgång av bakgrunden till den jordbrukspolitik som fördes i mitten av 1960-talet. Jordbrukssektorn hade krympt från att omfatta 70 procent av befolkningen på 1870-talet till 7 procent

¹¹ Lindbeck (2012, s. 132).

¹² Ibid., s. 135.

1966. Urbaniseringen hade drivit på, men under de senaste decennierna var det framför allt den ändrade efterfrågestrukturen som hade spelat roll. Efterfrågeökningen på livsmedel tog sig främst uttryck i en övergång till livsmedel av högre kvalitet (mera förädlade livsmedel) snarare än i ökad kvantitet. Samtidigt hade den tekniska utvecklingen gjort det möjligt att tillfredsställa en given efterfrågan med en minskande mängd produktionsfaktorer.

Alternativ jordbrukspolitik.

I Sverige rådde ett utbudsöverskott på jordbruksprodukter till följd av gränsskyddet, som hade ökat prisnivån.

Jordbrukets svårigheter beror ... i första hand på långsiktiga anpassningsproblem i samband med den ekonomiska tillväxtprocessen. Akuta krissituationer har emellertid ofta komplicerat situationen, exempelvis allmänna konjunkturnedgångar eller försörjningskriser i samband med avspärning från utlandet. I regel är det i samband med sådana mera dramatiska händelser, härrörande från utvecklingen utomlands, som jordbrukspolitiska åtgärder av olika slag kommit till.¹³

Gulbrandsen och Lindbeck redogör för fem olika krisepisoder. Den första inträffade under 1880-talet, när sjunkande priser på amerikansk spannmål framtvängde spannmålstullar i Sverige. Detta följdes av en ökning av priserna på virke på den internationella marknaden, vilket gjorde jordbruksmark attraktiv för skogsbolagen och ledde till lagstiftning avsedd att skydda bondeägd jordbruksmark från att övergå till att bli bolagsägd skogsmark. Första världskriget ledde i sin tur, via krigskonjunkturvinster och övergång till placering i realvärden till ökade

¹³ Gulbrandsen och Lindbeck (1966, s. 11–12).

markpriser. Följden blev en (kortlivad) jordförvärvslag som hindrade icke-jordbrukare från att köpa jordbruks- och skogsmark. Den fjärde episoden var 1930-talets depression och de fallande priserna på jordbruksprodukter, vilket bekämpades med ett omfattande regleringspaket. Slutligen tvingade andra världskriget fram prisreglering och extraordinära åtgärder för att säkra livsmedelsförsörjningen. Avslutningsvis skisserar Gulbrandsen och Lindbeck de tre mål för jordbrukspolitiken som dominerade under efterkrigstiden, liksom de tre medel som huvudsakligen använts för att uppfylla dem: prisreglering för jordbruksprodukter, förvärvslagstiftning och statlig rationaliseringsverksamhet.

I de tre följande kapitlen detaljgranskas de tre målen för jordbrukspolitiken. Jordbrukssektorn var ineffektiv, med ett förädlingsvärde per sysselsatt som bara var hälften så stort som industrins, ett kostnadsläge som låg över världsmarknadspriserna, användning av mark med dåliga produktionsförutsättningar och alldeles för små jordbruk. En övergång till större familjejordbruk var önskvärd. Icke desto mindre hade arbetsproduktiviteten inom jordbruket ökat snabbare än inom industrin, men genom att kapitalinsatsen samtidigt hade nettoproduktiviteten stigit långsammare inom jordbruket än inom industrin.¹⁴

Resursallokeringen i den svenska ekonomin var långt ifrån optimal. Eftersom jordbruket var skyddat utnyttjades inte de komparativa fördelarna. Jordbruksproduktionen hade inte anpassats till den internationella prisstrukturen. Därför låg den svenska BNP värderad till internationella priser på en nivå som var lägre än om arbetsfördelningen hade utnyttjats maximalt. Skillnaden mellan de svenska jordbrukspriserna och de internationella hade ökat successivt sedan början av 1950-talet genom att gränsskyddet lite i taget höjts till 50–60 procent. Gulbrandsen och Lindbeck beräknade att det skulle ha behövts en ökning av världsmarknadspriserna på 150 procent för att den svenska jordbruksproduktionen i snitt skulle bli lönsam. Det fanns delar av det svenska jordbruket som redan vid de då rådande världsmarknadspriserna framstod som lönsamma, t.ex. fläsk och broiler, men sektorn var kraftigt överdimensionerad och behövde krympas. Effektivitetsmålet var således långt ifrån uppfyllt.

Diskussionen av produktionsmålet börjar med att Gulbrandsen och Lindbeck förutom det officiella beredskapsmotivet inför ett andra motiv, som under ”senare år ... anförts i den allmänna debatten, nämligen att vårt land genom inhemsk jordbruksproduktion bör hjälpa till med de fattiga folkens livsmedelsförsörjning”.¹⁵ De konstaterar att Sverige skulle kunna lämna två olika former av hjälp, dels hjälp att effektivisera livsmedelsproduktionen och distributionen inom u-länderna

¹⁴ Nettoproduktiviteten definieras som förädlingsvärdet (brutto) dividerat med insats av kapital och arbetskraft sammanvägda med kostnadsandelarna.

¹⁵ Gulbrandsen och Lindbeck (1966, s. 34).

själva, dels hjälp att importera livsmedel. Den förra biståndsformen aktualiserade inte några problem för den svenska jordbrukspolitiken. Importfallet var annorlunda. Givetvis var det så att för att få fram så mycket livsmedel som möjligt borde inköpen göras i de länder där jordbruksprodukterna var billigast, och det var inte i Sverige. Genom ett räkneexempel visar Gulbrandsen och Lindbeck att genom att byta svenskproducerade industriprodukter mot jordbruksprodukter på den internationella marknaden i stället för att producera de senare hemma skulle vi ha kunnat tredubbla vår livsmedelshjälp till u-länderna. Vägen till ökat importstöd gick genom en krympning av det svenska jordbruket.

I vilken utsträckning beredskapshänsyn krävde svensk livsmedelsproduktion i fredstid berodde på vilket scenario man föreställde sig skulle aktualiseras vid en avspärrning eller ett krig, framför allt hur lång en avspärrning kunde tänkas bli. Det fall som dominerade debatten var en flerårig avspärrning. Två medel stod till förfogande: lagring och inhemsk produktion. Vid en kort avspärrning var lagring att föredra. Skulle den svenska produktionen slås ut var detta den enda möjliga utvägen. Gulbrandsen och Lindbeck analyserar emellertid det fleråriga scenariot, där det gällde att ha sådana lager och ett så dimensionerat jordbruk under fredstid att det gick att genom en omläggning av produktionen klara av försörjningen under avspärrningen. Vegetabilier var billiga att lagra, men inte animalier. Försörjningen med de senare fick företrädesvis klaras av genom produktion. Författarna redovisar en på olika produkter uppdelad kalkyl på hur stora lager och hur stor produktion som kunde tänkas bli aktuella om kaloriintaget sänktes med 10 procent, till en näringsfysiologiskt acceptabel nivå, och på hur mycket mark, kapital och arbetskraft som detta krävde. Utgångspunkten var att produktionen hade lagts om så att den var effektiv. Resultatet av kalkylen var att det krävdes större produktionsenheter och mindre mark, arbetskraft och kapital. Produktionsvolymen skulle kunna sänkas med 30 procent utan att beredskapen äventyrades, och antalet jordbruk skulle kunna minska från dåvarande 200 000 till 20 000 på i storleksordningen 100 hektar. Gulbrandsen och Lindbeck visar dessutom att en sådan politik skulle bidra till att öka BNP förutsatt att de från jordbruket friställda produktionsfaktorerna kunde överföras till andra näringar.

Diskussionen av inkomstmålet börjar med en redovisning av hur stor inkomstklyftan mellan bönder (basjordbrukare med 10–20 hektar) och industriarbetare var. Den var ganska liten, en eller ett par tusenlappar. Visserligen var jordbrukarnas kalkylerade arbetsinkomst mindre än hälften av industriarbetarnas, men detta komparerades av högre kapitalinkomster, så skillnaden i konsumtionsstandard var i det närmaste försumbar och de disponibla inkomsterna skilde sig inte åt.

Gulbrandsen och Lindbeck delar upp inkomstmålet i två komponenter. Den första bestod i att det var nödvändigt att se till att bönderna hade sådana inkom-

ster att så många stannade kvar i näringen att produktionsmålet inte äventyrades, och vad som krävdes för att det senare skulle uppfyllas hade de redan redovisat. Detta definierade inkomstnivån och den måste vara lika hög som i resten av ekonomin. Annars skulle för många flytta. Detta gällde på lång sikt. På kort sikt var det emellertid inte säkert att inkomstnivån för dem som stannade kvar inom jordbruket skulle bli jämförbar med den i andra sektorer – den andra komponenten av inkomstmålet. Det var inte säkert att deras utbildning och ålder skulle göra det möjligt att få annan sysselsättning. Möjligen stannade vissa också kvar av sentimentala skäl – jordbruket som ”livsform”. Detta aktualiserade någon typ av socialpolitiska åtgärder, och de borde sättas in efter samma principer som gällde resten av befolkningen.

JORDBRUKSPOLITIKENS UTFORMNING

I bokens andra halva går Odd Gulbrandsen och Assar Lindbeck igenom den jordbrukspolitik som hade förts under efterkrigstiden och ställer den mot den politik som de själva ansåg vara optimal. Det mål som hade dominerat var inkomstmålet och de medel som hade använts var prispolitik, administrativ rationalisering och förvärvslagstiftning. Mellan 1939 och 1956 baserades inkomstkomensationen till jordbrukarna på den s.k. totalkalkylen. De skulle få komensation för alla kostnadsstegringar. Eftersom jordbrukspriserna under perioden steg mer än priserna på andra varor ansågs att inkomstmålet hade uppnåtts i början av 1950-talet.

1956 ändrades beräkningsgrunden. Basjordbrukarnas arbetsinkomster indexerades så att de följde industriarbetarnas. Detta fick märkliga följder. Markvärdena på jordbruksfastigheter ökade, vilket ledde till att jordbrukarnas kalkylmässiga förräntningsanspråk (kapitalinkomsten) också steg. Även höjningen av gränskyddet verkade i samma riktning genom att driva upp efterfrågan på jordbruksmark. Kapitalinkomsten drogs av från totalinkomsten för att komma fram till arbetsinkomsten. Samtidigt steg lantarbetarlönerna och därmed den beräknade ersättningen till jordbrukarens familjemedlemmar för deras arbetsinsats, vilken också drogs av. Följden blev att den beräknade arbetsinkomsten sjönk. Till detta bidrog också att jordbruksprisernas utveckling släpade efter den övriga prisnivån. Av rent kalkyltekniska anledningar framstod det således som om jordbrukarnas inkomststandard hade minskat, medan den i realiteten hade utvecklats så att basjordbrukarnas levnadsstandard var jämförbar med industriarbetarnas.

Inte heller den statliga rationaliseringsverksamheten hade fått avsedda följder. Nedläggningen av jordbruksföretag hade gått mycket långsamt 1939–56, men snabbare därefter. Den statliga politiken hade under den förra perioden gjort det svårt att utvidga jordbruksenheter som var över tio hektar, eftersom de beteckna-

des som ”fullständiga”, dvs. gav sin ägare full sysselsättning. Därefter ökades emellertid ansträngningarna för att skapa större enheter, enheter som var lönsamma. Däremot verkade förvärvslagstiftningen, eller rättare sagt dess tillämpning, för att hålla nere arealstorleken genom att när konkurrens förelåg, tilldela mark till mindre enheter i stället för till större. Allt som allt hade emellertid företagsstrukturen inom jordbruket förblivit tämligen intakt. Medelarealen hade bara ökats med några få hektar.

Gulbrandsen och Lindbeck betraktade inkomstmålet som uppfyllt. Det som kvarstod var att hjälpa de sämst ställda, genom att underlätta för dem att skaffa större gårdar, flytta dem till andra näringsgrenar eller ge dem direkt ekonomiskt stöd. Gulbrandsen och Lindbeck avrådde från den senare metoden, med visst undantag för till åren komna jordbrukare, eftersom den bidrog till att konservera jordbruksstrukturen. Produktionsmålet konkretiserade de som att ”på kort sikt ... söka sänka produktionskapaciteten i jordbruket, medan det på lång sikt blir att se till att produktionskapaciteten blir tillräckligt stor för att klara livsmedelsberedskapen”.¹⁶ Effektivitetsmålet kunde i sin tur i praktiska termer definieras som ”att man söker minska resurserna i jordbruket till vad som behövs av beredskapsskäl. Vidare innebär det att man söker radikalt ändra företagsstrukturen och anpassa produktionsinriktningen efter principen om komparativa fördelar.”¹⁷ Sammanfattningsvis borde jordbrukspolitiken gå ut på att krympa produktionen tills den sammanföll med den önskvärda beredskapsnivån, samtidigt som jordbrukssektorn effektiviserades genom att det önskvärda antalet företag preciseras och den inom jordbruket överflödiga arbetskraften hjälptes till andra näringar där inkomsterna var högre.

Gulbrandsen och Lindbeck diskuterar fyra olika medel för att nå de tre målen: prispolitik, arbetsmarknadspolitik, administrativ rationaliseringsverksamhet och socialpolitik. Den mesta analysen ägnas prispolitiken. Vilken skulle den allmänna prisnivån för produkter och insatsfaktorer vara inom jordbruket? Vilka prisrelationer skulle råda mellan olika produkter och insatsfaktorer? Var en högpris- eller en lågprislinje att föredra?

För att få till stånd en krympning av jordbrukssektorn krävdes en sänkning av realprisnivån för jordbruksprodukter. De tillgängliga siffrorna för utbudselasticiteten för jordbruksprodukter indikerade att betydande realprissänkningar skulle krävas, men eftersom den allmänna prisnivån i ekonomin steg kunde det räcka med att hålla de nominella jordbrukspriserna konstanta eller låta dem stiga långsammare än priserna på övriga varor. Prispolitiken påverkade emellertid inte bara allokeringen av produktionsfaktorer mellan jordbruket och andra sektor utan även

¹⁶ Ibid., s. 69.

¹⁷ Ibid.

strukturen inom jordbrukssektorn. Snabb strukturomvandling krävde stora pris-sänkningar. Innan det gick att utvidga arealen för de kvarvarande (större) produ-centerna inom vegetabiliesektorn måste andra enheter läggas ner. Exakt hur stora de kvarvarande enheterna skulle bli berodde på vilka stordriftsfördelar som existerade inom olika typer av produktion. I vissa grenar kunde man förutse större jordbruksenheter med anställd arbetskraft, medan inom de områden där stordriftsför-delarna inte var lika utpräglade var det troligt att brukningsenheterna hamnade vid den största areal som kunde brukas enbart med hjälp av familjearbetskraft.

De prisrelationer som hittills hade rått inom jordbrukssektorn hade ett per-verst drag över sig, eftersom de stod i bjärt kontrast till principen om kompara-tiva fördelar. De produktionsgrenar som hade sämst naturliga produktionsför-utsättningar, som socker och vete, hade fått det högsta stödet. Den svenska specialiseringen koncentrerades till grenar med komparativa nackdelar. Gul-brandsen och Lindbeck förordade ett likformigt prisstöd, eftersom ett sådant skulle ge samma relativa priser som på världsmarknaden.

Lågprislinjen var att föredra framför högprislinjen. Den senare ändrade pri-serna på de varor som gick i internationell handel, men de livsmedel som impor-terades var förädlade varor, inte sådana råvaror som producerades av det svenska jordbruket, vilket innebar att i praktiken omfattade gränsskyddet också en stor del av livsmedelssektorn. Denna påverkades dels på insatssidan – högre kostnader – dels på färdigvarusidan. Konkurrensförhållandena inom livsmedelssektorn hade påverkats i för konsumenterna ofördelaktig riktning. Förädlingsföretagen hade i praktiken blivit monopolföretag. Högprislinjen hade också framtvingat en rad regleringar: stödköp, statlig lagring, produktionskvoter, exportsubventioner, inmalningstvång, för att slippa utbudsöverskott till gällande priser. Allt detta kunde undvikas genom subventioner direkt till jordbrukarna. Vid en högprislinje var det heller inte klart var jordbruksstödet hamnade, eftersom livsmedelsindu-striledet karakteriserades av konkurrensbegränsningar. Vidare var det besvärligt att upprätthålla principen om likformigt prisstöd. De grenar som då uppvisade utbudsöverskott fick exportstöd för att kunna bli av med dem, finansierat genom avgiftsbeläggning av produktion och import av dessa varor, vilket i sin tur ledde till ett lägre stöd för de senare än för andra produkter.

Högprislinjen snedvred konsumtionen, genom att livsmedel blev relativt dyrare och konsumenterna då tvingades minska sin konsumtion av dessa och där-med minska sin livsmedelsstandard. Det fanns, som Gulbrandsen och Lindbeck påpekade, ”ingen anledning att genom kraftiga förändringar av konsument-priserna för enskilda varor förmå konsumenterna att ändra sammansättningen av sin konsumtion bara för att man önskar stödja en viss samhällsgrupp”.¹⁸

¹⁸ Ibid., s. 92.

De fördelar Gulbrandsen och Lindbeck såg med högprislinjen var närmast av administrativt slag och till stor del betingade av att högprislinjen redan hade införts. Regleringsapparaten var redan intrimmad på att administrera det existerande stödet. EEC-länderna hade också infört högprislinje och en eventuell samordning med dessa länders politik skulle bli lättare om Sverige behöll sin stödpolitik. En lågprislinje skulle i sin tur innebära minskat gränsskydd, men också skattehöjningar, vilket möjligen skulle kunna bli politiskt besvärligt. Visserligen skulle stödets storlek bli uppenbart, eftersom det skulle gå via statsbudgeten, i stället för att vara dolt för medborgaren i gemen. Icke desto mindre kunde man inte vara säker på att politikerna skulle våga höja skatterna – en bland folket förutsägbart impopulär åtgärd.

De tre andra jordbrukspolitiska medlen behandlas mera summariskt. De rörlighetsstimulerande åtgärderna var desamma som användes i resten av ekonomin: omskolning, flyttningshjälp, inlösen av bostäder. Problemet var närmast huruvida åtgärderna skulle göras generella eller selektiva. Gulbrandsen och Lindbeck såg ingen anledning att stimulera dem som ändå skulle flytta, men det skulle förmodligen inte gå att helt undvika även om selektivitet tillämpades. Det gällde att identifiera den grupp som det var önskvärt att få bort men som inte skulle flytta utan bidrag. Behovsprövning efter inkomst skulle förmodligen resultera i att de som redan hade stora incitament att gå över i andra näringar fick bidrag till detta utan att det var nödvändigt. Vad gällde äldre jordbrukare var det inte säkert att det var önskvärt att de upphörde med att odla jorden. I många fall var deras alternativa produktionsbidrag lägre. Det var endast i de fall där det var önskvärt att deras mark snabbt kunde användas för arealutvidgning som rent socialpolitiska åtgärder borde sättas in.

Den administrativa rationaliseringen försvårades av att jordbruksfastigheter sågs som inflationssäkrade placeringar vilket gjorde ägarna obenägna att göra sig av med dem även om lönsamheten var förhållandevis låg. Ville man köpa ut dem kunde man eventuellt göra detta genom att betala med statliga indexobligationer. Man kunde också stimulera efterfrågan genom att liberalisera förvärvslagstiftningen och genom att skapa ett creditsystem för de köpare som ville öka sina arealer.

I slutkapitlet av *Jordbrukspolitikens mål och medel* diskuterar Gulbrandsen och Lindbeck fyra alternativa uppläggningar av den framtida jordbrukspolitik. Det är prispolitiken som står i centrum. Utgångspunkten är tumregeln att man måste ha lika många medel som det finns mål när man ställer upp ett ekonomisk-politiskt handlingsprogram och diskussionen handlar om vilket mål prispolitiken bör knytas till. Det första alternativet är att prispolitiken ska användas för krympning av jordbrukssektorn eller för strukturomvandling inom den. Detta skulle förut-

sätta att det reala priset på jordbruksprodukter sänktes. Prispolitiken borde då kompletteras med rörlighetsstimulerande åtgärder och en liberalisering av förvärvslagstiftningen. Socialpolitiska åtgärder skulle också bli behövliga under en övergångsperiod.

Det andra fallet är att prispolitiken inriktades på att säkra småbrukarnas – inklusive de allra minsta, under basjordbruksarealen – inkomster, på en nivå i paritet med industriarbetarnas. Detta skulle kräva en *höjning* av jordbrukspriserna och hade den nackdelen att produktionsminskningen och struktururomvandlingen skulle fördröjas. Det skulle också krävas starkare arbetsmarknadspolitiska åtgärder och rationaliseringsåtgärder, eftersom då prispolitiken drog åt ”fel” håll. Vidare var det osäkert om de allra sämst ställda inom jordbruket verkligen skulle komma upp till en godtagbar levnadsstandard. Kompletterande socialpolitiska åtgärder skulle bli nödvändiga.

I det tredje alternativet siktade prispolitiken på att öka inkomstnivån för de större jordbrukarna. Det handlade om att få stora företag att överleva eller bildas. Denna grupp skulle bli numerärt förhållandevis liten och man skulle undvika att stödja ”de mindre effektiva företag som för närvarande dominerar jordbrukssektorn”.¹⁹ Som Gulbrandsen och Lindbeck såg det, var problemet med detta alternativ snarast att det skulle krävas mycket besvärliga kostnadsberäkningar för att kunna fastslå om företagen blev lönsamma eller ej. Det var inte utan vidare givet om jordbrukspriserna måste höjas eller de kunde sänkas och hur de komplementära åtgärderna måste utformas blev beroende av detta. Sänkt prisnivå skulle ge en politik som påminde om alternativ ett, höjd prisnivå en som liknade alternativ två, och innan man hade genomfört kalkylerna gick det inte att precisera något. Ett ytterligare problem var att statliga subventioner kunde bromsa rationaliseringstakten.

Det fjärde alternativet innebar att prispolitiken inte knöts till något speciellt mål. Alla ekonomisk-politiska medel påverkar alla mål. Ekonomin karakteriseras av allmän jämvikt – av att alla variabler hänger samman och influerar varandra. Vad som skulle krävas var ett simultant ekvationssystem som fångade upp alla samband, men någon sådan existerade inte vid den tidpunkt Gulbrandsen och Lindbeck skrev sin bok. I praktiken fick man därför försöka fatta bästa möjliga beslut på basis av ofullständig information och ändra politiken efterhand som målen ändrades. ”I viss mån får man säga att det förslag till ny jordbrukspolitik som signalerats av 1960 års jordbruksutredning följer denna modell, när det gäller politiken de närmaste åren.”²⁰

Allra sist i boken sammanfattar Gulbrandsen och Lindbeck jordbruksproble-

¹⁹ Ibid., s. 109.

²⁰ Ibid., s. 113

matiken i ett perspektiv som betonar interdependensen i ekonomin, de potentiella målkonflikterna och de krav detta ställer på en konsistent uppsättning medel:

Antag att man av samhällsekonomiska effektivitetsskäl önskar påskynda struktur-
omvandlingen och krympa produktionskapaciteten ner till den nivå som erfordras
av beredskapsskäl. Det är då främst tre typer av åtgärder som då kan komma i
fråga: en sänkning av jordbrukspriserna i förhållande till andra priser, rörlighets-
stimulerande åtgärder och administrativ rationalisering. ...

Om inkomsterna i jordbruket anses alltför låga kan en förbättring på kort sikt
åstadkommas genom höjda jordbrukspriser och på lång sikt genom en effektivare
företagsstruktur. Vid en höjning av jordbrukspriserna riskerar man emellertid att
den eftersträlvade produktionskrympningen inte kommer till stånd och att struk-
turomvandlingen fördröjs. För att minska riskerna för en målkonflikt kan man då
tänka sig att stödja inkomsterna genom olika typer av socialpolitiska och arbets-
marknadspolitiska åtgärder. Om myndigheterna vill driva igenom en snabb
krympning av produktionen, och av detta skäl sänka realpriserna på jordbruks-
produkter, kommer alternativ 4, att i praktiken ligga mycket nära alternativ 1. En
annan möjlighet att "lösa" målkonflikten är att i viss mån ge avkall på de upp-
ställda målen genom att dels begränsa ambitionerna beträffande jordbrukarnas
inkomstnivå, dels utsträcka produktionskrympningen över en längre tidsperiod.

Svårigheten vid en politik enligt alternativ 4 liksom för övriga diskuterade alter-
nativ, är tydligen att avväga insatserna av de olika åtgärderna på ett sådant sätt att
alla mål samtidigt realiserar. Inte heller vid den fria kombination av medel som är
det karakteristiska för detta alternativ är det lätt att förena ett ambitiöst inkomst-
mål med strävan till samhällsekonomisk effektivitet. För att politiken skall lyckas är
det troligt att en stor del av inkomststödet måste utgå i andra former än prisstöd.²¹

Som en följd av deras arbete blev Assar Lindbeck från början av 1965 ledamot av
1960 års jordbruksutredning, där han ersatte Börje Kragh, medan Odd Gul-
brandsen ingick i utredningen i egenskap av sakkunnig.

REAKTIONEN

Jordbrukspolitikens mål och medel publicerades i maj 1966 och väckte omedelbart
betydande uppmärksamhet i pressen. Som man kunde vänta sig fick inte
Gulbrandsens och Lindbecks åsikter stå oemotsagda. Lindbeck berättar själv hur
protester hade hörts redan ett år före publiceringen:

Reaktionerna ... blev häftiga. Det märkte vi redan då vi presenterade preliminära
resultat vid ett sammanträde av Industriförbundets styrelse våren 1965. En särskilt

²¹ Ibid., s. 113–114.

kontroversiell slutsats i vår studie var att den inhemska sockerproduktionen helt och hållet föll ur programmet för ett optimalt beredskapsjordbruk. Det skulle bli billigare att importera och lagra rörsocker, även om sockret då skulle behöva raffineras om efter cirka 14 år. Långt senare fick jag reda på hur upprörd Sockerbolagets VD Sven Hammarskjöld [sic],²² som satt i IUI:s styrelse, blev över vårt resultat. Enligt vad Ragnar Bentzel senare berättat försökte Hammarskjöld [sic] stoppa vår bok. Men Marcus Wallenberg, som var ordförande i IUI:s styrelse, försvarade oss med orden: ”Är man med i IUI:s styrelse måste man vara anhängare av fri forskning. Sven Hammarskjöld [sic] avgick ur IUI:s styrelse sommaren 1965.”²³

**Jordbruksdebatten
får nytt bränsle**

**Forskarnas
nya kläder**

**Fyra miljarder att tjäna
på att banta jordbruket?**

Pressdebatt
Stridsskrift
om jordbruket

**Lantbruksförbundet till attack
mot expertskrift om jordbruket**

Jordbrukspolitisk debatt.

Odd Gulbrandsen skrev en sammanfattning av *Jordbrukspolitikens mål och medel* för *Industriförbundets Tidskrift*.²⁴ Helge Kristersson, direktör på Lantbruksförbundet, hade ombetts att kommentera artikeln. Han hävdade att Gulbrandsen blandade ihop teori och politik. ”Ty trots att förutsättningarna är förenklade eller tillrättalagda för att få de önskade (politiska!) slutsatserna, görs anspråk på att det är den hela och sanna verkligheten som beskrivs på ett teoretiskt riktigt sätt.”²⁵ Även om en isolerad ökad svensk livsmedelsimport inte skulle påverka världsmarknadspriserna skulle det inte gå att alla länder gjorde likadant. Världsmarknaden var vidare ingen världsmarknad utan i förhållande till den globala livsmedelskonsumtionen var den liten, och dessutom i långa stycken en dumpingmarknad. Kristersson var inte främmande för att Sverige skulle exportera livsmedel till

²² Han stavade med i.

²³ Lindbeck (2012, s. 137).

²⁴ Gulbrandsen (1966). Lindbeck sammanfattade skriften i Lindbeck (1966b, 1966c).

²⁵ Kristersson (1966, s. 315).

u-länderna och han varnade för en lågprislinje eftersom man inte kunde veta hur denna skulle komma att påverka statsfinanserna.

Lantbruksförbundets pressekreterariat gick omedelbart ut med ett pressmeddelande där dess verkställande direktör, Harald Håkansson, fick komma till tals.²⁶ Han framhöll att det svenska jordbruket var högt utvecklat i jämförelse med de flesta andra länders och underkände fullständigt Gulbrandsens och Lindbecks analys. ”Resonemanget presenteras som realistiska förslag men är ingenting annat än tankelekar, byggda på tillrättalagda och i flera hänseenden felaktiga förutsättningar.” Eftersom världsmarknaden var så liten var priset där ytterst känsligt. Att världsmarknadspriserna skulle behöva stiga med 150 procent för att det svenska jordbruket skulle bli konkurrenskraftigt tillbakavisade Håkansson med ett märkligt argument:

Rent befängt är författarnas resonemang, när de talar om att världsmarknadspriserna behöver stiga med 150 procent för att en inhemsk produktion skall bli konkurrenskraftig. I själva verket är det så, att redan vid en 50-procentig stegring skulle jordbruket ha samma gränsskydd som industrin i genomsnitt har, och då skulle ju all jordbrukspolitisk diskussion automatiskt upphöra!

Att prispolitik skulle kunna användas som ett medel för att stimulera bildandet av större jordbruksenheter såg Håkansson som en omöjlighet. En sådan utveckling skulle kräva synnerligen drastiska, för att inte säga utopiska, åtgärder – åtgärder som med all säkerhet skulle förfela sin verkan och bakom vilka man kunde ana den socialistiska bockfoten:

För att under överskådlig framtid nå det författarna vill, fordras antingen expropriation eller inlösen av fastigheter. Men ej heller detta räcker, ty vem skulle vilja eller ha möjlighet att under nu rådande kredit- och skatteförhållanden anskaffa de väldiga kapital som behövs. Antingen måste konsekvenserna av författarnas slutsatser bli en socialisering av jordbruket. Eller också måste man tänka sig en ytterst radikal omläggning av kredit- och skattepolitiken. Om genom en socialisering produktiviteten i jordbruket skulle bli den av författarna framräknade är tvivelaktigt. Erfarenheterna från det socialiserade jordbruket i andra länder pekar inte därpå.

Och ändå talar författarna om ett realistiskt alternativ!

Centerpartiets officiella *Svensk politik* uttryckte i sin tur farhågor för att en neddragning av storleken på det svenska jordbruket efter de linjer som skissats av

²⁶ Lantbruksförbundet (1966).

Gulbrandsen och Lindbeck skulle kunna skapa allvarliga problem i en situation där det skulle kunna bli aktuellt med utrymning och evakuering:

Om vi inte tar alldeles fel förutsätts att de flesta människor i det folkrika Mälars- och Stockholmsområdet drar sig norr- eller västerut vid en utrymningssituation.

Vad skall bofasta och tillfälligt evakuerade människor i Svealands och Norrlands skogsbygder leva av om det endast produceras livsmedel i södra Sverige med vilket förbindelserna förmodligen är brutna?

Från militärt håll har man vid upprepade tillfällen framfört varningar för konsekvenser av just ovan relaterade slag.²⁷

Från ekonomihåll var det märkvärdigt tyst om Gulbrandsens och Lindbecks skrift. (Den recenserades märkligt nog inte i *Swedish Journal of Economics*.) Staffan Burenstam Linder ägnade den dock en understreckare i *Svenska Dagbladet*.²⁸ Han påpekade att boken var skriven på ett sådant sätt att den på många håll säkerligen skulle komma att uppfattas som en stridsskrift, men höll med författarna om att en krympning av det svenska jordbruket och en överföring av resurser till andra produktionsgrenar skulle öka BNP och om att Sverige bäst skulle bidra till u-ländernas livsmedelsförsörjning genom att öka industriexporten och på så sätt finansiera deras import. Däremot tyckte han att det var vissa saker som de hade försummat att ta upp:

Men det har också sagts att vi, även om vi inte exporterar [livsmedel], bör avstå från att importera, eftersom svensk import skulle driva upp världsmarknadpriserna på jordbruksprodukter och därmed fördyra u-ländernas import. Detta argument kan man kanske inte negligera som Gulbrandsen och Lindbeck gör. Sannolikt skulle världsmarknadpriserna inte stiga mycket om Sverige börja uppträda som en mera massiv importör. Men så fort priserna över huvud taget stiger på varor som importeras till u-länderna innebär detta en förlust för dem. Denna måste kompenseras genom att vi och de länder vi köper från ställer till u-hjälpens förfogande en del av de utrikeshandelsvinster som för oss och dem uppstår.

Burenstam Linder ville fästa uppmärksamheten på jordbruksprisernas framtida utveckling på världsmarknaden. Han höll inte för uteslutet att de skulle kunna komma att stiga, och då skulle det svenska jordbruket kunna hamna i ett annat läge, även utifrån Gulbrandsens och Lindbecks egna utgångspunkter. Detta hade de två inte diskuterat. Ett annat problem som de inte hade berört var i vilken grad den svenska jordbrukspolitiken i framtiden skulle behöva anpassas efter EEC:s.

²⁷ *Svensk politik* (1966).

²⁸ Burenstam Linder (1966).

Burenstam Linder ifrågasatte också hur mycket som aktivt behövde göras för att få bort småjordbruken och ersätta dem med större och effektivare enheter. Processen rullade redan på av egen kraft och det var långt ifrån säkert att det var något att vinna på att skynda på den. Detta borde ha diskuterats. Burenstam Linder tyckte slutligen att Gulbrandsen och Lindbeck underlätit att diskutera den låga lönsamheten vid de större jordbruken och varnade för att strukturrationaliseringen skulle kunna komma att försvåras om priserna på jordbruksprodukter sjönk. Hans slutintryck var blandat:

Det är min uppfattning att Gulbrandsens och Lindbecks skrift är synnerligen intressant och att den kommande boken måste bli ett betydelsefullt bidrag till vår ekonomiska litteratur. Det är emellertid också min uppfattning att författarna på nuvarande stadium ger sina läsare en överdramatiserad bild av den praktiska innebörden av de resonemang, som förekommer. Den pågående utvecklingen inom jordbruket är mera dramatisk än författarnas resultat.

Signaturen EN i Svenska Civilekonomföreningens organ *Ekonomen* fastslog att det genast märktes att det inte var direktör Håkansson i Lantbruksförbundet som hållit i pennan i *Jordbrukspolitikens mål och medel*. En del av resonemangen fann han vara ”ytterst diskutabla”, men skriften var ändå läsvärd. ”Man vill rekommendera den till högläsning i Tutaryd och på andra platser där jordbruksdebatten förlorat kontakten med verkligheten.”²⁹

En som definitivt var från Tutaryd var professor Åke Gustafsson, växtförädlingsgenetiker på Skogshögskolan. Han ifrågasatte den ekonomiska teorin i allmänhet och Gulbrandsens och Lindbecks tillämpning av den i synnerhet.³⁰ Utgångspunkten för hans resonemang var att världsmarknadspriserna var en ren fiktion:

De samhällsekonomiska vinsterna av en förändrad jordbrukspolitik kan omöjligt kalkyleras från världsmarknadens prisnivå. Läsare med allmän vetenskaplig skolning kan inte undgå slutsatsen att nivån för världsmarknadspriserna är fiktiv, utan reell betydelse för den svenska jordbrukspolitikerna på sikt. Beslut som bygger på ”vorldsmarknadspriserna” skulle därmed givetvis läsas fast i en farlig fiktion.³¹

I denna fiktion ingick teorin för komparativa fördelar. Om Sverige exporterade industrivaror och importerade jordbruksprodukter skulle man hamna ”i en starkt ensidig inriktning av det svenska näringslivet, där kortsiktiga industriöverbägan-

²⁹ EN (1966).

³⁰ Gustafsson (1966a).

³¹ Ibid.

den kan ta hem spelet och den *totala* samhällsinsatsen glöms bort”. Jordbruket var inte bara jordbruk. Det var också skogsbruk, naturvård, trivsel, frisk luft, rent vatten, ”stora poster på industrins framtida kostnadssida”.

Det var emellertid inte bara världsmarknadspriset på jordbruksvaror som var fiktivt. Detsamma gällde för industrivaror:

Den tillfälliga nivån av världsmarknadspriserna är också fiktiv vad industriprodukterna beträffar. Om de rika länderna plötsligt finge brist på jordbruksprodukter och ersatte cellulosa, papper och stål med lättframställda varor exempelvis av plast, kommer världens skogs- och stålindustrier i ett fiktivt lågt läge, medan jordbruksprodukternas prisnivå skulle stiga till en nivå, där de i världssvälten tid verkligen borde ligga.³²

Gustafsson underkände också Gulbrandsens och Lindbecks argument att om Sverige ville hjälpa u-länderna, var det bättre att sälja industriprodukter på export och därigenom finansiera livsmedelsimport från effektiva producenter än att producera livsmedel i Sverige och skänka dem till fattiga länder. Även detta resonemang var ”fiktivt” och en tillämpning av det skulle öka den totala världssvälten.

Det är inte att undra på att Assar Lindbeck i sitt svar drev ohämmat gäck med Gustafssons i den egna vedboden hopsnickrade resonemang. Han uttryckte sin tacksamhet över Gustafssons penetrerande artikel:³³

Tidigare har man inom den ekonomiska teorin trott att en ekonomisk effektiv användning av resurser erhålls om produktionsinriktningen i ett land anpassas efter prisrelationerna på världsmarknaden.

Nu har emellertid Åke Gustafsson övertygande visat att såväl världsmarknaden som priserna på denna marknad är en fiktion. Världsmarknad och världsmarknadspriser i egentlig mening existerar med andra ord inte.

Lindbeck framhöll det revolutionerande i Gustafssons teori. I stället för att bekymra sig om världsmarknadspriserna kunde jordbruksproducenterna i fortsättningen helt koncentrera sig på ”jord, nederbörd, ljusförhållanden i relation till växtslag och sorter”. Det var viktigt att dessa observationer vidarebefordrades till de stora jordbruksexportörerna, USA, Canada, Australien och Nya Zeeland, ”så att dessa upphör med att sälja jordbruksprodukter till fiktiva priser”, men inte nog med det:

³² Ibid.

³³ Lindbeck (1966a).

Denna epokgörande upptäckt har naturligtvis vidsträckt betydelse inte bara för den ekonomiska politiken utan också för den ekonomiska teorin. Först och främst kan hela utrikeshandelsteorin rationaliseras bort. Detta kommer att friställa en mängd produktionsfaktorer, särskilt arbetskraft, som nu i stället kan sättas in i jordbrukssektorn.

De svenska företagens produktionsplanering skulle nu underlättas av vetskapen att världsmarknaden och konkurrensen där var ren fiktion, och även den statliga planeringen kunde läggas om eftersom ingen hänsyn längre behövde tas till de fiktiva störningarna från världsmarknaden. ”Kanske skall det vid närmare studium visa sig att också gränsskyddet för jordbruksprodukter är en ren fiktion.” Den traditionella pristeorin, baserad på utbud och efterfrågan, kunde kastas över bord. Världspriserna på jordbruksprodukter skulle ju komma att stiga av en helt annan anledning, ”helt enkelt därför att de i en svältande värld *borde* ligga väsentligt högre än för närvarande”. Det var dessa priser som var en realitet, inte de fiktiva världsmarknadspriserna.

Lindbeck avslutade sitt svar med att återigen tacka Åke Gustafsson för hans insats:

Det säger sig självt att den ekonomiska teorin lidit svårt i decennier av att inte ha fått dessa sammanhang fullt klarlagda tidigare. Det är därför en stor tillgång för den ekonomiska forskningen att Åke Gustafsson velat ägna en del av sin dyrbara tid åt att lägga en ny och sundare grund för vår vetenskap.³⁴

Skomakaren förblev dock inte vid sin läst, utan framhöll i sitt korta svar till Lindbeck att elakheter och spydigheter inte bidrog till att mildra ”det fruktansvärda världsläget ... med dess överbefolkning och hungerdöd”.³⁵

Det är inte helt säkert att Gustafsson tog priset. Han hade hård konkurrens. I *Skånska Dagbladet*, målade en annan indignerad amatörekonom – Karl-Ivar Gabrielson – upp ett tårdrypande, förvirrat, katastrofscenari, av vilket man förstår att Gulbrandsens och Lindbecks rekommendationer skulle leda till hungerkatastrofer av gigantiska dimensioner i u-länderna.³⁶ ”Med en nästan skrattretande säkerhet framför laboratorn vid Lantbrukshögskolan Odd Gulbrandsen och professorn vid Handelshögskolan i Stockholm Assar Lindbeck sina skrivbordsteorier [...] De går på i den i nationalekonomiska kretsar vanliga stilen med floskler som ’den internationella arbetsfördelningens fördelar’.” Gabrielson underkände deras argument att om vi vill hjälpa u-länderna genom att skicka livsmedel

³⁴ Ibid.

³⁵ Gustafsson (1966b).

³⁶ Gabrielson (1966).

till dem bör Sverige koncentrera sig på industriproduktion och inte jordbruksproduktion och i stället finansiera inköp från effektivt producerande länder. Det skulle inte gå att köpa t.ex. vete från USA eller Canada, därför att där hade lagren tagit slut. Då återstod bara att köpa från u-länderna själva, för – antog Gabrielson glatt – det var där man kunde producera billigast, men inte heller detta var någon lösning. ”Varje u-land är ju ett bristområde och bristen blir väl inte mindre om vi flyttar över en bristvara från ett bristområde till ett annat. Det är ju här knuten ligger. Bristen på livsmedel är så stor att det inte finns några möjligheter att skaffa fram tillräckliga mängder för att klara svälten.”³⁷

Gabrielson såg inga möjligheter att u-länderna skulle kunna öka sin livsmedelsproduktion, och han klandrade Gulbrandsen och Lindbeck för att inte ha räknat ut hur många årtionden det skulle ta att utbilda de agronomer som skulle behövas, att bygga ett effektivt distributionssystem, uppföra lagerbyggnader och gödningsfabriker, skaffa maskiner och utbilda maskinskötare, få fram kreatur – rasdjur – ur inhemskt material, eftersom boskap från i-länderna inte klarade sig i andra klimat.

Skulle man trots allt lyckas öka produktionen skulle detta bara leda till att det gjordes fler barn i u-länderna. Dessutom exporterade u-länderna jordbruksprodukter bara därför att de hade valutasvårigheter. Delar av denna export bestod av foder, ”foder som skulle kunna bli till livsmedel” – att konsumeras i u-länderna, får man anta.

Skall vi verkligen under hänvisning till ”den internationella arbetsfördelningens fördelar” så grovt profitera på u-länderna? Utnyttja deras valutasvårigheter och lågavlönade arbetskraft! Tror någon att vi i all framtid kan hålla på med den utsugningen utan också öka den genom att slopa en stor del av vår livsmedelsproduktion?³⁸

Det skulle ta åtminstone hundra år att få ordning på u-ländernas jordbruksproduktion:

Med den snålhet som de rika länderna visar u-länderna når vi inte målet på ett sekel och vi gör det aldrig om de rika länderna skall profitera på u-ländernas svårigheter och billiga arbetskraft. Vi kommer att på bekvämt avstånd få bevittna hungerkatastrofer av enorma proportioner, men nationalekonomerna kommer väl att fortsätta pratet om ”den internationella arbetsfördelningens fördelar”.³⁹

37 Ibid.

38 Ibid.

39 Ibid.

Det gällde för Sverige att öka jordbruksproduktionen för att försörja landet på egen hand i stället för att äta upp u-ländernas mat, men det hade Gulbrandsen och Lindbeck inte begripit:

Drar man ut konsekvenserna av författarnas resonemang hamnar man i rena vanvettet. Det är felaktigt att stirra sig blind på dagens världsmarknadspriser, som är dumpingpriser och håller u-länderna kvar i fattigdomen. U-länderna kommer att kräva sin andel av det jorden producerar. Då om inte förr kommer livsmedelspriserna att stiga och vi kommer att få betala dyrt. Om vi alls får köpa. En reglering eller ransonering av världens livsmedelstillgångar måste nämligen komma förr eller senare.

Sågverken, från Gävle, ogillade, under rubriken ”Forskarens nya kläder”, också vad Gulbrandsen och Lindbeck hade kommit fram till:

De är båda överens om att vad de sagt i utredningen [1960 års jordbrukspolitiska utredning] var så bra, att det borde sägas en gång till i en skrift tillkommen på IUI:s uppdrag. Såvitt man kan förstå, tillföres debatten icke härigenom ett spår av nya rön eller tankar. Däremot förbinder säkert mången skriften med industriförbundets jordbrukspolitik. [...]

IUI torde under sin i dagarna insatta nya chef, ekon dr Lars Nabseth, få skärpa sin uppmärksamhet på vilka förståsigpåare och vilka angelägenheter man skall umgås med.⁴⁰

Den mer lästa lokaltidningskollegan *Gefle Dagblad* jämförde *Jordbrukspolitikens mål och medel* med ett uttalande av en av Gulbrandsens och Lindbecks kollegor:

Skriften för i tankarna professor Bent Hansens – då chef för konjunkturinstitutet – nyårsbudskap för några år sedan. Han hade nämligen som en nyårsönskan att det svenska jordbruket borde försvinna helt och hållet. Därmed skulle vi bli av med ett besvärligt problem. Att det säkert skulle komma andra i stället nämnde han inte.⁴¹

Det var i det sammanhanget som Hansen, efter att ha skrivit kritiskt i *Dagens Nyheter* om jordbrukspolitiken,⁴² från en bonde fick motta ett postpaket som innehöll koskit.⁴³

Gulbrandsen och Lindbeck hade emellertid också sina försvarare. I *Aftonbladet* skrev Åke Mauritzon: ”De båda författarna har gjort en grundlig och klar

⁴⁰ *Sågverken* (1966b).

⁴¹ *Gefle Dagblad* (1966).

⁴² Hansen (1960).

⁴³ Lindbeck (2012, s. 138).

genomgång av den svenska jordbruksproblematiken. Det vore utmärkt om boken kunde bidra till att rensa bort den grumliga propagandasvada, som utmärkt en del inlägg i jordbruksdebatten.” Han lyfte fram Gulbrandsens och Lindbecks beräkningar om hur mycket jordbrukssektorn skulle kunna minskas och vilka vinster detta skulle leda till.

Sådana beräkningar brukar jordbruksorganisationerna och centerpressen avfärda som teoretiska spekulationer utan verklighetsunderlag. Men står man på en stabila grund om man envisas med att diskutera den framtida jordbrukspolitiken bara med utgångspunkt från hur jordbrukets struktur ser ut idag? Inte.⁴⁴

Dagbladet i Sundsvall tyckte likaså att kritikerna grundade sina angrepp på rena känslolagomment:

Det viktiga i den nya jordbrukspolitiken, som måste komma, är att man inte längre kan stanna vid en mera idyllromantisk föreställning om att det lilla familj jordbruket är det högsta uttrycket för jordbrukspolitisk visdom. Jordbruket måste bedömas utifrån industriella utgångspunkter så långt det går. Visst kan det även här förekomma många småföretag, men de bör kunna motiveras klart ekonomiskt. Det finns ingen anledning för konsumenterna att betala onödigt höga priser därför att man har produktionsformer som inte är tillräckligt rationella.⁴⁵

Fri Köpenskap uppmärksammade att *Jordbrukspolitikens mål och medel* hade utlöst fräna reaktioner redan samma dag som den släpptes i bokhandeln. Det var märkligt eftersom författarna uttryckligt hade sagt ifrån att de inte ville presentera något eget ställningstagande till jordbrukspolitiken.

Men reaktionen är samtidigt begriplig, eftersom deras teoretiska analys av jordbrukspolitiken mål och medel i all sin lidelsefrihet presenterar en bild av den s k modernärningens faktiska ekonomiska struktur och roll i folkhushållet, som måste chockera personer med traditionellt romantisk syn på lantbruk – eller med privatekonomiskt intresse av den nuvarande ordningens fortbestånd.⁴⁶

Grafisk Revy hade rätt i sin observation att Gulbrandsens och Lindbecks skrift hade ”utlöst en nästan oartikulerad ilska från jordbrukarhåll, men ingen kan förneka att en stor del av deras uppgifter och påståenden är svåra att gensäga”.⁴⁷

44 Mauritzon (1966).

45 *Dagbladet Nya Samhället* (1966).

46 *Fri Köpenskap* (1966).

47 *Grafisk Revy* (1966).

Utomlands var reaktionerna mera sansade. I finska *Ekonomiska Samfundets Tidskrift* skrev Patrick Hackman att det i Gulbrandsens och Lindbecks bok fanns något att hämta även för Finland. ”De problem som har tagits upp till diskussion är även i våra förhållanden problem som måste lösas. Möjligheterna till så radikala lösningar, som föreslagits i boken, kan här synas rätt avlägsna, men det vore onekligen skäl att hos oss värdera det grepp om uppgiften som författarna visat.”⁴⁸

FRÅN 1960-TAL TILL 2010-TAL

Odd Gulbrandsen och Assar Lindbeck hade sett till att de många jordbruksregleringarna inte försvann från den politiska debatten. Samma år som *Jordbrukspolitikens mål och medel* kom ut publicerade LO-ekonomen Clas-Erik Odhner, som engagerat sig i den jordbrukspolitiska debatten redan på 1950-talet,⁴⁹ en likaledes kritisk bok om den svenska jordbrukspolitiken,⁵⁰ och 1966 levererade också 1960 års jordbruksutredning, där Gulbrandsen och Lindbeck ingick, sitt betänkande.⁵¹ I motsats till tidigare utredningar fastslogs att jordbrukspolitiken måste ta hänsyn till vad som hände på världsmarknaden, men utredningen bedömde att det inte fanns anledning att tro att priserna där skulle komma att stiga. Det fanns därför ingen anledning att öka den svenska jordbruksproduktionen, utan den borde ligga på den nivå som var berättigad av beredskapsskäl, på 80 procent av konsumtionen.

1960 års jordbruksutredning hade varit djupt oenig. Assar Lindbeck minns:

I slutbetänkandet ... splittrades utredningens ledamöter i tre grupper. En tredjedel var representanter för bönder och jordbrukets förädlingsindustrier, en tredjedel var ämbetsmän som administrerade jordbrukspolitiken, inklusive ordföranden och tidigare jordbruksministern Gösta Netzén, och en tredjedel var så kallade konsumentrepresentanter bland vilka även jag ansågs ingå. Gruppernas utgångspunkter var förutsägbara. Man kan kanske säga att ämbetsmannagruppen förordade något slags kompromiss, med små steg i riktning mot ett större marknadsinflytande i jordbrukspolitiken. Men de tänkte sig att en rationalisering av jordbrukspolitiken också i fortsättningen skulle komma till stånd genom administrativa insatser av ämbetsverk snarare än genom ekonomiska drivkrafter på marknaden för jordbruksprodukter och jordbruksmark. Både jordbruksrepresentanter och konsumentrepresentanter reserverade sig mot den största gruppens, ämbetsmannagruppens, förslag.⁵²

48 Hackman (1967, s. 53).

49 Odhner (1953).

50 Odhner (1966).

51 SOU 1966:30, SOU 1966:31.

52 Lindbeck (2012, s. 138–139).

Socialdemokraterna bildade på våren 1966, innan utredningens betänkande var klart, en arbetsgrupp för att ta fram den framtida jordbrukspolitiken, men dess arbete kom att desavoueras av jordbrukarnas organisationer:

Den socialdemokratiska arbetsgruppen skisserade en mer långtgående avreglering av jordbrukspolitiken än det förslag som väntades komma från jordbruksutredningens ämbetsmannagrupp. Arbetsgruppen delade i stort den syn som företrädades av konsumentdelen i jordbruksutredningen. Företrädare för partiet släppte nu ut signaler om vad som komma skulle ... jordbruksministern [Erik Holmqvist] själv tog upp frågan offentligt. Men så kom sommaren, och lantbrukets organisationer fyllde ytterväggarna på ladugårdar och magasinsbyggnader med stora anslag i stil med ”Kan du tänka dig denna bygd utan jordbruk?” Det var något att beskåda för alla svenskar som reste runt på landet under semestern strax före 1966 års kommunalval.

Socialdemokratiska partiet noterade att jordbrukarnas sommarkampanj hade gjort intryck på allmänheten. Partiet slopade därför sina planer i god tid före höstens val, men det räckte inte för att hindra att man tappade röster. Så gick planerna om en uppmjukning av jordbruksregleringen samma väg som hyresregleringen, denna gång redan innan någon proposition i frågan ens hade skrivits.⁵³

Tiden var ännu inte mogen för en avreglering av jordbruket. 1969 publicerade Odd Gulbrandsen och Assar Lindbeck sin andra, större, bok om det svenska jordbruket, där de redovisade kostnaderna för den svenska livsmedelsberedskapen.⁵⁴ De utgick från samma scenario som 1942 och 1960 års jordbruksutredningar, en treårig handelsavspärrning, tillräckligt lång för att lagren skulle tömmas, och från en tioprocentig reduktion av kaloriintaget. Gulbrandsen och Lindbeck beräknade vilka möjligheter som fanns att göra besparingar inom produktionen genom en omställning från animalie- till vegetabilieproduktion och fastslog vilken den optimala kombinationen av lagring och produktion var. Därigenom kunde de fastslå vilket det fredstida resursbehovet var inom jordbruket. Den samhälls-ekonomiska kostnaden för den optimala politiken beräknades till 1,9 miljarder kronor i 1967 års penningvärde – att jämföras med de 4 miljarder som den faktiskt använda politiken kostade det svenska samhället. Gulbrandsen och Lindbeck visade också att tullskydd (högrprislinjen) medförde högre kostnader än den på subventioner baserade lågprislinjen.

År 1972 var det dags för en ny jordbruksutredning.⁵⁵ Liksom Gulbrandsen och Lindbeck laborerade denna utredning med en kombination av lagring och

⁵³ Ibid., s. 139–40.

⁵⁴ Gulbrandsen och Lindbeck (1969).

⁵⁵ SOU 1977:17.

produktion. Under den tid som hade gått sedan 1960 års utredning hade det svenska jordbrukets beroende av importerade produktionsfaktorer ökat och därmed också behovet av lagring även av dessa. Utredningen räknade på en treårig avspärrning, en nedgång av kaloriintaget med 10 procent och olika lagringsalternativ. Den förväntade ”naturliga” nedgången i areal fram till mitten av 1980-talet skulle ge en tillfredsställande livsmedelsberedskap, men med en viss överproduktion, som enligt utredningen borde vara i form av spannmål och inte animalier, eftersom man förväntade sig prisstegringar på den internationella spannmålsmarknaden.

1972 års jordbruksutredning hade emellertid koncentrerat sig i huvudsak på inkomst målet, men under 1980-talet sköt den jordbrukspolitiska debatten fart igen och frågan om överproduktionen aktualiserades. Inför 1982 års försvarspolitiska beslut gjorde Statens jordbruksnämnd en omställningsstudie (OST).⁵⁶ I motsats till tidigare undersökningar utgick OST från en ettårig partiell avspärrning, med en import på mellan 25 och 30 procent av den normala nivån. Försörjningsläget för olika insatsfaktorer inventerades. OST avvisade tanken på en minskning av kaloriintaget men studien anslöt sig till tanken på en omläggning av produktionen i riktning mot en ökad andel vegetabilier och diskuterade vilka styrmedel som kunde bli aktuella för att åstadkomma en sådan omställning, i huvudsak omfattande statlig styrning, men baserad på marknadsmekanismen.

1983 tillsattes en ny statlig jordbruksutredning: 1983 års livsmedelskommitté.⁵⁷ Nu hade det jordbrukspolitiska klimatet ändrats. Kommittén undersökte hur livsmedelsproduktionen borde utformas i fredstid för att kunna garantera en tillfredsställande försörjning under en avspärrning eller krig. Kommittén utgick från oförändrat kalori- och proteinintag. En rekommenderad kriskost togs fram, resursbehovet för att producera denna räknades ut och jämfördes med den faktiska resursåtgången och kostnaderna för den svenska överskottsproduktionen fastslogs.

Samma år som livsmedelskommitténs betänkande presenterades publicerades en radikalt annorlunda studie av den svenska jordbrukspolitiken, av Olof Bolin, Per-Martin Meyerson och Ingemar Ståhl, *Makten över maten*, i regi av Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (SNS).⁵⁸

Medan alla de tidigare studierna i princip hade utgått från att någon form av reglering var nödvändig, analyserade Bolin, Meyerson och Ståhl vad som skulle hända om alla jordbruksregleringar slopades. De ifrågasatte till och med om det överhuvudtaget behövdes någon beredskapspolitik och hävdade att marknads-

⁵⁶ Statens jordbruksnämnd (1981).

⁵⁷ SOU 1984:86.

⁵⁸ Bolin m.fl. (1984).

mekanismen automatiskt skulle se till att de erforderliga livsmedlen skulle bli tillgängliga. I *Makten över maten* analyserades hela livsmedelskedjan från producent till konsument. Dessutom ställdes, i ett public choice-perspektiv, den hädiska frågan om vem som gynnades av den förda politiken. Den centrala roll som spelades av jordbrukarnas organisationer, politikerna och jordbruksbyråkraterna lyftes fram.

Följande år, 1985, utkom en specialstudie av beredskapsmålet i den svenska jordbrukspolitikerna, *Beredskap eller protektionism?*, av Stefan Hedlund och Mats Lundahl.⁵⁹ Hedlund och Lundahl tillbakavisade påståendet att ingen beredskapspolitik var nödvändig, analyserade vilka kostnaderna för den svenska tullskyddspolitikerna var och redovisade den optimala beredskapspolitikerna för ett antal alternativa formuleringar av beredskapsmålsättningen. I inget av de realistiskt formulerade fallen var tullskydd att föredra. Hedlund och Lundahl använde sig också av ett public choice-perspektiv för att förklara varför jordbrukspolitikerna låsts fast i ett protektionistiskt regleringstänkande och varför inget hade gjorts för att bryta upp systemet.

I mitten på 1980-talet var det uppenbart att den svenska jordbrukspolitikerna stod inför en omläggning. Finansminister Kjell-Olof Feldt hade tryckt på redan 1982, men jordbruksminister Svante Lundkvist hade hållit emot, av rädsla för att reta upp jordbruksintressena.⁶⁰ 1986 tillsatte Lundkvist emellertid en ny utredning för att granska jordbruksprissättningen och regleringarnas inverkan på effektiviteten inom jordbruket;⁶¹ 1988 kom rapporten *Alternativ i jordbrukspolitikerna*, författad av Gunnar Wetterberg, från Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi (ESO),⁶² 1989 en rapport från Nordiska Ministerrådet om de samhälls-ekonomiska effekterna av jordbrukspolitikerna i de nordiska länderna⁶³ och samma år en genomgång av Per Molander vid Försvarets forskningsanstalt (FOA) av den svenska beredskapsplaneringen.⁶⁴ Slutsatserna av dessa studier var entydiga. Jordbrukspolitikerna var inte effektiv och den bidrog inte till att jordbrukspolitikerna mål uppfylldes.

Även politiskt hade situationen ändrats. Mats Hellström blev jordbruksminister 1986, och 1987 blev Michael Sohlman, från Finansdepartementet, statssekreterare. De var mer benägna att lyssna på kritiken från ekonomhåll⁶⁵ och tillsatte ytterligare en jordbruksutredning, med Per Molander som huvudsekreterare.

⁵⁹ Hedlund och Lundahl (1985).

⁶⁰ Feldt (1991, s. 113–114).

⁶¹ SOU 1987:44.

⁶² Wetterberg (1988).

⁶³ Nordiska Ministerrådet (1989).

⁶⁴ Molander (1989).

⁶⁵ Lindberg (2008, s. 103).

Denna utredning lade grunden för avregleringsbeslutet efter att ha konstaterat att den svenska jordbrukspolitiken inte hade bidragit till att det viktigaste målet, beredskapsmålet, hade uppfyllts.⁶⁶

1980-talets samhällsekonomiska bedömningar av den svenska jordbrukspolitiken bidrog alla till den avreglering som kom 1990. Från juli 1991 ersatte marknadspriser de mellan parterna inom jordbruks- och livsmedelssektorn förhandlade priserna. Gränsskyddet fortsatte tills vidare men därutöver fick jordbruket arbeta på samma villkor som andra sektorer.

Den svenska avregleringslyckan blev inte lång. Fyra år senare, 1995, gick Sverige med i EU och fick på köpet CAP (*Common Agricultural Policy*), en ännu mer obegriplig jordbrukspolitik än den tidigare inhemska. Dess mål var inkomstnivå, marknadsstabilitet och tryggad livsmedelsförsörjning men också produktivitetsökningar och skäliga konsumentpriser. EU:s regleringsapparat tillfredsställde även den mest extreme kontrollfantast:

De olika målen ska uppnås med hjälp av olika marknadsregleringar, kompletterade med strukturpolitiska, regionalpolitiska och miljöpolitiska åtgärder. De inre tullarna är avskaffade, liksom införselavgifter och subventioner som snedvrider konkurrensen mellan medlemsländerna. EUs jordbrukare är samtidigt skyddade från utländsk konkurrens genom införselavgifter och kvoter. EUs ministerråd fastställer riktpriiser och interventionspriser (en fastställd lägsta prisnivå som EU förbinder sig att köpa produkterna för) för producenterna. Marknadspriiset kan sedan variera från land till land beroende på balansen mellan utbud och efterfråga, transportavstånd och konsumenternas val av varor.⁶⁷

I ett nu var överproduktionsproblematiken tillbaka. EU formligen öste in pengar i jordbruket. När Sverige blev medlem i EU svarade CAP för nästan 60 procent av EU:s budget, toppåret 1985 inte mindre än 73 procent, för att därefter sjunka till 41 procent 2016, som ett resultat dels av avreglerande reformer, dels av expansion av andra program.⁶⁸ Med inträdet i EU avmattades den svenska jordbrukspolitiska debatten. Andra frågor, som ekologisk odling och hållbarhet fick större utrymme.⁶⁹

På allra senaste tid har emellertid jordbrukspolitiken återigen aktualiserats. Det svenska jordbrukets sårbarhet är större nu än på 1980-talet.⁷⁰ Krigsveten-

⁶⁶ Ds 1989:63.

⁶⁷ Flygare och Isacson (2003, s. 255).

⁶⁸ European Commission (2018).

⁶⁹ Rydén (2003).

⁷⁰ Eriksson m.fl. (2016).

skapsakademien bedriver ett projekt om den svenska beredskapen,⁷¹ och 2017 lade regeringen en proposition till riksdagen om en ny livsmedelsstrategi för att öka den inhemska jordbruksproduktionen, främja hållbar, miljövänlig utveckling, minska sårbarheten, öka tillväxten och sysselsättningen, och få produktionen att svara mot konsumenternas efterfrågan.⁷² Sommaren 2017 tog riksdagen beslutet att genomföra strategin fram till 2030.

Jordbrukspolitikens inriktning tillhör de ”eviga” frågorna i den svenska politiken. Det har varit så under mer än ett århundrade – ett århundrade präglad av regleringar, ingrepp i marknadsmekanismen och en serie statliga jordbruksutredningar som under flera decennier hade som utgångspunkt att jordbrukssektorn skulle fortsätta att vara reglerad. Det tog lång tid innan detta mönster kunde brytas. Den studie som kom att verka som katalysator för förändringen genom att påvisa orimligheterna i den förda politiken och inspirera till vidare analys skrevs på Industriens Utredningsinstitut – *Jordbrukspolitikens mål och medel* av Odd Gulbrandsen och Assar Lindbeck.

71 Hildebrandt (2016), Rosenius m.fl. (2017).

72 Regeringens proposition 2016/17:104.

KAPITEL 24

IUI I SAMHÄLLSDEBATTEN

Industriens Utredningsinstitut var inget elfenbenstorn. Långt därifrån. Institutet hade grundats eftersom näringslivet hade hamnat i den offentliga debattens bakvatten och redan under Ingvar Svennilsons chefstid hade det utmärkt sig ett aktivt deltagande i diskussionen av tidens samhällsfrågor. Detta drag hos institutet hade avsevärt förstärkts under Jan Wallanders fögderi. Även om IUI i grunden var ett institut som bedrev tillämpad ekonomisk forskning såg Wallander, som vi fann i kapitel 7, det som en synnerligen viktig uppgift att föra ut forskningsresultaten till en vidare allmänhet. Ett sätt att göra detta var att delta i debatten och därigenom synliggöra institutet. Uppgiften underlättades i hög grad av det faktum att IUI såväl under Wallanders som Ragnar Bentzels tid som chef befolkades av ett antal individer som inte var nödbedda när det gällde att kasta eller ta upp en debattshandske. I detta kapitel ska vi summera ett antal av deras föredrag och inlägg.

PROGNOS OCH PROGRAM

Nationalekonomiska Föreningen har i mer än 140 år varit ett ledande forum för ekonomiskt idéutbyte mellan nationalekonomer och representanter för politik och näringsliv. IUI:s medarbetare har regelbundet deltagit i debatterna. Under perioden 1950–66 höll (enligt IFN:s publikationsförteckning) två medarbetare (Leif Mutén och Ragnar Bentzel) föredrag medan sex (Jonas Nordenson, Jan Wallander, Erik Höök, Mutén, Assar Lindbeck och Lars Nabseth) svarade för debattinlägg.

Vid mötet i februari 1950 om årets statsverksproposition hölls inledningen inte som brukligt av finansministern utan av statssekreteraren på Finansdepartementet, Gunnar Lange. Han började med att framhålla de över tiden ökande statsutgifterna, finanspolitikens centrala roll och ambitionerna ”att genom att uppställa en nationalbudget ernå en jämförelsevis långtgående och detaljerad kvantitativ precisering av aktuella utvecklingstendenser och ekonomisk-politiska handlingsprogram på olika områden med hänsynstagande till deras inverkan på samhällsekonomin”. Fördelen med nationalbudgeten var att den ”på ett lättfattligt sätt illustrerar de ekonomiska sammanhangen och de ekonomiska delplanernas innebörd och samband”, nackdelen var ”att den kvantitativa precisering lätt kan leda till en sorts siffermagi och inbjuda till mer eller mindre reservationslösa konklusioner”.¹

¹ Nationalekonomiska Föreningen (1950, s. 3–4).

Debatten efter Langes föredrag inleddes av Jonas Nordenson. Han framhöll vikten av att hålla isär nationalbudgetens båda funktioner av å ena sidan prognos för den ekonomiska utvecklingen och å andra sidan handlingsprogram för regeringen. Bakom handlingsprogrammet borde ligga prognoser gjorda av Konjunkturinstitutet. Eftersom dessa prognoser måste bygga på vissa antaganden om den ekonomiska politiken borde det föreligga en serie alternativa prognoser som utgick från olika typer av statlig politik. Därefter borde regeringen välja ett av dessa alternativ, som då blev ett handlingsprogram. De kortsiktiga programmen borde också, i enlighet med den europeiska Marshallorganisationens krav, sättas in i ett långtidsprogram.

Lange svarade att han inte var så säker på att det behövdes flera prognosalternativ. ”Vem som helst kan ju sätta sig ner och bara kombinera ihop inom ramen för Konjunkturinstitutets alternativ olika antaganden, och under olika antaganden på olika poster räkna fram hur många prognoser som helst.”² Däremot höll han med om att nationalbudgetens program borde sättas i relation till ett handlingsprogram på längre sikt. Finansminister Per Edvin Sköld var redan inne på den linjen. Som framgår av kapitlet om långtidsutredningarna tillsattes också 1950 en långtidsutredning som fortsättning på Svernilsons fyraårsplan från 1948. Nordenson vidhöll emellertid att det fanns behov av alternativa prognoser och Lange ville inte förneka att de kunde vara nyttiga så länge de bar sannolikhetens prägel.

PENSIONS FÖRSÄKRINGEN

I oktober 1955 höll Lennart Fastbom från Konjunkturinstitutet föredrag om det förslag till allmän pensionsförsäkring som lagts fram av 1951 års pensionsutredning.³ Det var som bekant en brännbar fråga som efter ytterligare en utredning ledde fram till folkomröstning 1957, nyval 1958 och beslut 1959 (med hjälp av den folktoppartistiske frondören Ture Königson) om allmän tjänstepension finansierad med arbetsgivaravgifter.

Det förslag som Fastbom presenterade karakteriserades just av att det gällde en allmän (obligatorisk) premiebaserad försäkring. För att förkorta övergångsperioden skulle den första generationen som omfattades av försäkringen överkompenseras. Under övergångsperioden skulle också högre premier tas ut än som motsvarade de samtidigt utgående pensionerna, vilket innebar uppbyggnad av en fond. Fonden skulle också motverka den temporära minskning av sparandet som pensionsförsäkringen kunde väntas medföra. Fastbom ställde en rad frågor om de

² Ibid., s. 19.

³ SOU 1955:32.

samhällsekonomiska effekterna av försäkringen. Han frågade sig ”vem eller vad, som får maka åt sig för att bereda utrymme för åldringarnas ökade konsumtion”⁴ och om fondbildningen skulle öka sparandet och investeringarna. Fastbom hade gjort en kalkyl som visade att sparandebortfallet utanför försäkringen på kort sikt kunde kompenseras av ökat sparande inom försäkringen och ökade investeringar. Han konstaterade också att en koncentration av sparmedel i en försäkringsfond ”ger den fondförvaltande myndigheten ett väsentligt inflytande på kreditmarknaden” och fortsatte: ”Jag kan förstå att i varje fall för vissa intressegrupper måste en stark fondering i försäkringens regi vara en betänklig sak.”⁵

Jan Wallander sköt, liksom flera andra talare, in sig på frågan om hur sparandet kunde påverkas. Pensionssparandet var under rådande förhållanden mycket större än utbetalningarna. Det berodde bland annat på att inbetalningarna men inte utbetalningarna hade ökat i takt med inkomsterna. Eftersom pensionsförmåner enligt det föreliggande förslaget skulle vara värdebeständiga torde man på 15 års sikt ”ha kommit ur den nuvarande exceptionellt gynnsamma situationen” med ”risk för att framstegstakten minskar”.⁶ Beträffande fonderingen höjde Wallander ett varnande finger:

Vidare är det här fråga om så mycket pengar att det åtminstone för mig ter sig olustigt att makten över dem skulle läggas i händerna på ett fåtal personer. Det är mycket som talar för att man bör söka sprida ut makten över detta stora sparande på så många händer som möjligt. Det skulle ur denna synpunkt vara fördelaktigt om man kunde arbeta med flera olika system, ett för industrien, ett för handeln osv. och kanske rentav försöka företa en ytterligare uppdelning med olika pensionssystem för olika industribranscher.⁷

Wallander befann sig här i gott historiskt sällskap. Farhågorna för vad myndigheterna skulle kunna hitta på med en stor pensionsfond hade ventilerats av liberala ekonomer ända sedan 1920-talet och deras farhågor kom som bekant för en tid att besannas i och med införandet av löntagarfonder på 1980-talet.

Fastbom replikerade att ”herr Wallanders uttalanden syntes mig på ett par punkter vara något omoraliska”.⁸ Varför skulle pensionärerna luras att hålla uppe sparandet genom att inflationen tilläts urholka deras pensioner? Varför skulle en så stor del av ansvaret för sparande, investeringar och tillväxt läggas på pensionärerna?

4 Nationalekonomiska Föreningen (1955, s. 78).

5 Ibid., s. 83, 86.

6 Ibid., s. 95.

7 Ibid., s. 96.

8 Ibid., s. 99.

LÅNGTIDSUTREDNINGENS MATSEDELSMETOD

Ingvar Svennilson inledde vid luci tid 1956 en diskussion om 1955 års långtidsutredning. ”I vår nya utredning har vi nu från början sagt ifrån”, förklarade Svennilson, ”att vi inte har ett sådant förtroende till våra möjligheter att överblicka framtiden, att vi trots det vara möjligt att ställa en prognos för de närmaste 5 à 10 åren, som vi tror kommer att förverkligas.” Därför borde man revidera resultaten minst en gång om året enligt en ”*rullande framtidsbedömning*” och för regeringen och andra aktörer presentera olika alternativ som kunde ligga till grund för deras beslutsfattande. Företagens prognoser låg till grund för dessa alternativ men ”i sista hand måste vi ändå lämna det [näringslivet] i ovisshet om vad som kommer att hända”. Ofta föreställer man sig att företagen är utlämnade åt statens nyckfullhet i en planekonomi men för Svennilson var förhållandet det omvända: ”Vi lever inte i en centralt dirigerad och planerad ekonomi. Statens möjligheter att påverka utvecklingen är i huvudsak indirekta, och beträffande dess ekonomiska politik har vi i varje fall inte kunnat ställa prognos.” Vad man kunde erbjuda var vissa kombinationer av alternativ. ”Vad man sedan väljer, kan sägas vara beroende av vars och ens mänskliga och politiska preferensskala.”⁹

”Betänkandet är liksom föredraget fyllt av en visionär fantasi och förmåga att ställa problem på ett fruktbart sätt”, deklarerade Jan Wallander när han inledde den efterföljande diskussionen.¹⁰ Svennilsons erbjudande om kombinationer kallade Wallander för ”matsedelsmetoden”:

Den uppläggning som valts i det nu framlagda programmet skulle jag vilja kalla matsedelsmetoden. Man har i stort sett sagt till svenska folket, att det år 1960 kan få äta en middag som kostar 56 miljarder i bästa fall och 54 miljarder i sämsta fall. Middagen består av förrätt, varmrätt och efterrätt, och inom varje grupp finns en mängd rätter att välja mellan. Inom denna matsedel kan man kombinera rätterna på en mängd olika sätt, och utredningens ideal är att lägga fram för svenska folket en mängd olika matsedlar att välja mellan. Det är dock uppenbart att en sådan uppläggning leder till stora praktiska svårigheter, eftersom antalet kombinationsmöjligheter är oändligt stort.¹¹

Betänkandet hade därför valt att låta vissa poster ingå i samtliga kombinationer och till slut blev det inte många alternativ kvar. ”Inför denna uppläggning kan möjligen en sofistikerad person säga, att svenska folket i själva verket inte har fått

⁹ Nationalekonomiska Föreningen (1956, s. 117–119).

¹⁰ Ibid., s. 133.

¹¹ Ibid.

några matsedlar att välja mellan.”¹² Wallander betonade vidare vikten av att statsmakterna tog ställning till programmet och dess alternativ. ”Har man ingen bestämd målsättning, blir resultatet lätt att man säger att utvecklingen ena året följt alternativ A och nästa år alternativ B; under alla omständigheter kan det hävdas att utvecklingen blivit som man ’tänkt sig’.”¹³

Wallander invände också mot betänkandets resonemang om att ett ökat bostadsbyggande, som gav folk möjlighet att skaffa sig bättre bostäder, kunde leda till en minskad takt i bilexpansionen. IUI:s pågående konsumtionsutredning visade tvärtom att bilägare hade större och dyrare bostäder än de billösa. Däremot var spritkonsumtionen bland bilägarna väsentligt mindre. ”Det beräknas att svenska folket super upp för ungefär 1,5 miljarder – det är ungefär lika mycket som läggs ned på inköp, drift och underhåll av privata personbilar.”¹⁴

Richard Sterner, generaldirektör och chef för Försäkringsinspektionen, invände mot tanken att staten skulle ansluta sig till något planeringsalternativ: ”Jag tror emellertid inte att vi har kommit så långt i planeringsstadiet att vi kan göra upp en allmän planritning av denna karaktär, sedan utföra den i detalj för olika departement och till sist anmoda riksräkenskapsverket att kontrollera att programmet blir riktigt genomfört.”¹⁵ Han hoppades att det aldrig skulle bli så. Svennilson besvarade för sin del Wallanders propå om att statsmakterna skulle ta ställning till långtidsprogrammet i ödmjuka ordalag: ”vi räknar inte med att det skall bli utgångspunkt för någon fast plan för statsmakterna under en längre följd av år. Vi har den mera anspråkslösa förhoppningen, att det skall kunna påverka statsmakternas handlande i år och kanske nästa år.”¹⁶

Wallander fann sig nödgad att bemöta dessa mothugg:

Generaldirektor Sterner ryggade tillbaka inför den fruktansvärda planhushållningsiver som präglade mitt anförande, och jag hade en känsla av att även professor Svennilson uppfattade anförandet på samma sätt. Det försatte mig i en något ovan situation; det var inte min avsikt att det jag sade skulle uppfattas på detta sätt. Vad jag avsåg att säga var någonting mycket enklare. Jag utgick från att regeringens politik inte förs enbart så att säga från dag till dag för att möta de svårigheter som dyker upp just för tillfället, utan att man har en målsättning på något längre sikt. ... Jag kan ... inte se att det innebär något slag av planhushållning att man fixerar konsekvenserna av sina åtgärder på detta sätt.¹⁷

¹² Ibid., s. 134.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid., s. 135–136.

¹⁵ Ibid., s. 141.

¹⁶ Ibid., s. 145.

¹⁷ Ibid., s. 148.

Ingvar Svennilson vände sig mot Wallanders resonemang om bostäder och bilar: ”Trots vad dr Wallander sade tror jag att här råder ett substitutionsförhållande. Jag är rädd för att hans jämförelse mellan bilägare och icke-bilägare i samma inkomstskikt är något missvisande, eftersom bilisterna kanske i större utsträckning finns bland de grupper av inkomsttagare som kommer lindrigare undan vid sina inkomstdeklarationer.”¹⁸ Var ”felkällan” fanns kunde Svennilson dock inte säga. Wallander blev honom inte svaret skyldig: ”Professor Svennilson antydde fint att bilägarna möjligen vore ett urval av falskdeklaranter. Det är en hypotes som vi inom institutet omfattat med stor förkärlek, eftersom den skulle förklara en mängd av de egendomliga resultat som [konsumtions]utredningen har gett.”¹⁹

DEN STORA PENSIONSFONDEN

I mars 1959 höll pensionsexperten och SAF-ekonomen Karl-Olof Faxén föredrag om ett explosivt ämne: obligatoriets pensionsfond. Det föreslagna pensionssystemet var visserligen ett fördelningssystem enligt *pay as you go*-principen, men det hade kompletterats med en fond för att motverka ett förväntat sparandebortfall. Det betydde att fondbildningens storlek inte skulle beräknas på ”försäkringsmatematisk” grund utan bli beroende ”av från tid till annan fattade särskilda beslut”.²⁰

Frågan om fondbildningstakten och syftet med fonduppbyggnaden blir mot denna bakgrund den centrala i hela fonddiskussionen. Skall vi i anslutning till en obligatorisk pensionering enligt fördelningsprincip eftersträva en fondbildning av sådan storlek, att den ersätter allt det sparande som annars hade kommit till stånd i premiereservfonder av olika slag? Eller skall fondbildningen i ett fördelningssystem begränsas till en buffertfond med funktion att överbrygga sådana fluktuationer i systemets in- och utbetalningar, som beror på konjunktursvängningar eller tillfälliga förskjutningar i befolkningsfördelningen? [...] En enkel kalkyl visar att en central fondbildning av denna storleksordning måste komma att bli utomordentligt omfattande. Skulle man verkligen gå in för att i en central fond samla alla de sparmedel, som nu hopsamlas på skilda håll för att trygga ålderdomen för

¹⁸ Ibid., s. 146.

¹⁹ Ibid., s. 148. Diskussionen fick extra bränsle när Erik Dahmén (ibid., s. 144–145) tog upp frågan om sociala transfereringar som t.ex. barnbidrag och hyressubventioner. ”Man kan fråga sig, om det är rimligt att transferera en massa pengar till personer, som strängt taget inte lider någon nöd, i synnerhet när det innebär, att vi inte har råd att driva vad jag vill kalla en socialpolitik i egentlig mening, dvs. hjälpa där hjälp verkligen behövs.” Nej, menade Dahmén, det var bara dumt att ge politiska gåvor till folk som inte behövde dem i stället för att satsa på en socialpolitik som kunde ”återföra hundratusentals människor till en fullvärdig produktionsinsats”.

²⁰ Nationalekonomiska Föreningen (1959, s. 23). Samtliga i detta avsnitt refererade debattörer hade varit involverade i den promemoria som 1957 års pensionskommitté under ordförandeskap av Per Åsbrink avlämnat (SOU: 1958). Faxén hade varit expert, Erik Lundberg sakkunnig, Kurt Eklöf sekreterare och Erik Höök expert.

skilda kategorier, får denna fond en ställning på vår kreditmarknad, som saknar motsvarighet i vårt land.²¹

1957 års pensionskommitté, i vilken Faxén ingick, hade enats om att förorda fondbildning för en femårsperiod fram till 1964, varefter frågan skulle omprövas. Faxén fortsatte med att diskutera fondmedlens placering, betonade kravet på god avkastning och sammanfattade önskemålen om fondens konstruktion i tre slagord: decentralisering, flexibilitet och självständighet. ”Kravet på god förräntning av fondmedlen utgör det enda skydd mot en användning av fondmedlen till förmån för speciella intressegrupper och till nackdel för samhället i stort, som kan åstadkommas.”²²

Erik Lundberg framkastade vad som ”borde vara önskemål ur mera socialistisk synpunkt”: ”Jag har sålunda föreställt mig att den föreslagna pensionsreformens fondbildning bör betraktas som en metod att få till stånd kapitalbildning inom vår ekonomi utan att några enskilda individer och bolag får förmögenhetsökning.” Fondbildningen bortom 1964 borde ses som ”en viktig ingrediens i en mera radikal utformning av den ekonomiska politiken”. Det innebar risk för ”ett betydande mått av maktkoncentration på kapitalmarknaden med de olägenheter och ovisshetsmoment för den ekonomiska utvecklingen, som detta kan medföra”.²³

Kurt Eklöf, som varit sekreterare i kommittén, lyfte fram den tänkbara konsekvens av fondförslaget som skapat särskild oro:

Vad man är särskilt rädd för är emellertid uppenbarligen inte att obligatoriet med dess fond skall leda till maktkoncentration i största allmänhet, utan att det skall leda till en maktkoncentration hos staten. Vad kommer att ske med pensionsfondens pengar? Kommer det att bli en politiskt bestämd fördelning, eller kommer fördelningen att ske marknadsmässigt efter några räntabilitetskriterier?²⁴

När Erik Höök gick in i debatten satte han emellertid inte fingret på denna ömma punkt utan ifrågasatte hela fondförslaget eftersom han menade att inga alternativ till fondering hade utretts på allvar:

Kommittén menade i korthet att den helt enkelt inte trodde på statsmakternas förmåga att åstadkomma frivilligt budgetöverskott eller föra en sparfrämjande ekonomisk politik. Men den har inte närmare undersökt möjligheterna på dessa två områden. Hela frågan huruvida det finns någon motivering ur samhällsekon-

21 Nationalekonomiska Föreningen (1959, s. 23–24).

22 Ibid., s. 34.

23 Ibid., s. 38.

24 Ibid., s. 43.

misk synpunkt för en så stor fondbildning har därför över huvud taget inte behandlats i ... [någon] av de sittande kommittéerna.²⁵

I november 1960 höll taxeringsintendenten Ernst Annell ett föredrag om dubbelbeskattning. Han redogjorde för huvuddragen i ett lagförslag om skattelättnader för nyemissioner och inskränkning i bolagens rätt till skattefrihet vid aktieutdelningar. Leif Mutén oroade sig för rättssäkerheten och undrade om man verkligen undersökt vilka verkningarna skulle bli, även om det handlade om ”en i stort sett förhållandevis obetydlig reform”.²⁶

SVENNILSONS JÄRNHÅRDA KOSTNADSLAG

Våren 1961 höll Ingvar Svennilson föredrag på temat utbildning och ekonomisk politik.²⁷ Även om ett drygt årtionde då hade förflutit sedan han lämnade UII kan det vara av intresse att dröja vid hans föredrag eftersom, som föreningens ordförande Halvdan Åstrand konstaterade: ”Det är alltid roligt att höra professor Svennilson tala. Han har en förmåga att lägga nya och stimulerande synpunkter på de ämnen han behandlar.”²⁸

Svennilson inledde med att beskriva den samtida snabba kvantitativa och kvalitativa utvecklingen av utbildningsväsendet och konstaterade att utbildning ”har i växande grad kommit att betraktas som en framstegsfaktor, en investering för framtiden, som kan jämföras med investeringar i realkapital”. Universitetet hade emellertid börjat komma in i ett skede ”då vägen av stora årsklasser i förening med stigande frekvenser hotar att sänka kvalitén”.²⁹

Utbildningens kostnader som andel av nationalprodukten skulle ovillkorligen komma att öka. Denna utvecklingstendens döpte Svennilson till utbildningens ”järnhårda kostnadslag”, vilken han skrev upp på svarta tavlan som en formel.

Grundvalen för denna ’lag’ är, att löner dominerar utbildningens kostnader och att möjligheterna till en arbetskraftsbesparing genom rationalisering på detta område troligen är relativt begränsade. [...] Något motsvarande synes gälla andra servicebetonade grenar av den offentliga verksamheten bl.a. sjukvården [...]. Min prognos blir därför att vi i fortsättningen liksom hittills måste räkna med att den

²⁵ Ibid., s. 47.

²⁶ Ibid., s. 80.

²⁷ Svennilson hade i årets första nummer av *Ekonomisk Tidskrift* publicerat en artikel på samma tema: Svennilson (1961). Han introducerade emellertid i artikeln inte begreppet ”den järnhårda kostnadslagen”.

²⁸ Nationalekonomiska Föreningen (1961a, s. 52).

²⁹ Ibid., s. 36.

”offentliga konsumtionen” stiger snabbare än nationalprodukten dvs. tar en allt större andel av denna i anspråk.³⁰

Vad Svennilson här formulerar är uppenbarligen inget annat än den förklaring till den offentliga sektorns expansion som går under namnet Baumols kostnadssjukdom: Produktiviteten inom t.ex. kulturverksamhet och utbildning kan inte ökas som i industrisektorn (ett klassiskt stycke musik blir inte bättre om man spelar det dubbelt så fort, en lärare blir inte begripligare om han pratar dubbelt så fort) men lönerna måste öka i paritet med industrilönerna om det ska gå att rekrytera musiker och lärare. Därigenom växer dessa verksamheter som andel av nationalprodukten. Eftersom Baumol formulerade sin analys fem år senare³¹ förefaller det som om Baumols kostnadssjukdom i stället borde gå under namnet Svennilsons järnhårda kostnadslag.

William Baumol.
Källa: New York University Press.

Svennilson övergick därefter till att diskutera frågan i vilken utsträckning utbildningsväsendets omfattning och inriktning skulle bestämmas av stat, kommuner eller individuella val. ”Man kan fråga om det inte även inom denna sektor finns anledning att räkna med betydelsen av ett fritt konsumtionsval och fria lokala initiativ.”³² Han hänvisade till Milton Friedmans förslag att ge varje individ en summa pengar att använda till köp av utbildning varefter skolväsendet kunde utvecklas som fri företagsamhet. Han menade emellertid att det – eftersom utbildningssystemet är en nationell och framtidsinriktad angelägenhet och dessutom kostnadsfri, betalad av ”samhället” – fanns starka skäl att bestämma dess dimen-

³⁰ Ibid., s. 37–38.

³¹ Baumol och Bowen (1966). För en introduktion till Baumols sjukdom, se t.ex. Heilbrun (2003).

³² Ibid., s. 40.

sionering genom nationell planering. Här förelåg ”en dualism, som vi inte kan komma ifrån, i avvägningen mellan nationell planering och fritt utbildningsval”.³³

Svennilson övergick därefter till att betrakta utbildning som investering och konsumtion: ”Det har på senare tid blivit modernt att betrakta utbildning som en investering, jämställd med andra investeringar. Denna synpunkt har tidigare varit alltför litet beaktad.” Detsamma gällde utbildning betraktad som konsumtion. Det kapital som skapades genom utbildning kunde nämligen ses ”som ett varaktigt konsumtionskapital på samma sätt som bostäder, bilar och hemmets inventarier”.³⁴ Här anknöt Svennilson till – och distanserade sig ifrån – John Kenneth Galbraiths syn i den nyligen utkomna *The Affluent Society*.³⁵

Innebörden av denna föreställning är ju den att, när varutillgången blir mycket riklig, individens egna personliga värderingar blir allt mera labila. Hans konsumtionsmönster påverkas allt lättare av den sociala miljön, av reklam och andra kommersiella försäljningsansträngningar. Galbraith drar den slutsatsen, att den privata konsumtionen blir allt mera ”onyttig”; man bör i stället utvidga den kollektiva konsumtionen, som blivit eftersatt, och då bl.a. utbildningen. Som jag ser det, bör man emellertid inte betrakta utbildningen enbart som ett alternativ till en växande privat konsumtion. Tvärtom får vi större anledning att satsa på en växande privat konsumtion, om vi samtidigt förmår utveckla den enskildes intressen genom ökad utbildning. För den som utvecklat sin personlighet genom studier, uppstår aldrig någon överflödets ekonomi i Galbraiths mening. Individens egna värdeskalor blir mera stabila och han kommer alltid att finna att inkomsterna inte räcker för att fylla hans ”behov”. Slutsatsen blir den att det lönar sig bättre att satsa på en snabbare ekonomisk tillväxt med möjligheter till ökad konsumtion, om det kan ske genom ökad utbildning, än om medlet enbart är en materiell kapitalbildning. I det senare fallet kan den ekonomiska tillväxten te sig ”meningslös”, i det förra fallet blir den mera ”meningsfull”.³⁶

Svennilsons nästa tema var komplementaritet, ett begrepp som långt senare kom att spela en avgörande roll i ekonomihistorikern Lennart Schöns analyser.³⁷ Svennilsons resonemang gällde komplementariteten mellan utbildning (med en senare tids terminologi: humankapital) och realkapital:

Komplementaritet mellan två produktionsfaktorer A och B innebär nu att faktorn A:s marginella avkastning ökar vid en växande insats av faktorn B. En sådan kom-

33 Nationalekonomiska Föreningen (1961a, s. 42).

34 Ibid., s. 43–44.

35 Galbraith (1958).

36 Nationalekonomiska Föreningen (1961a, s. 44–45).

37 Se t. ex. Schön (2006).

plementaritet bör gälla i förhållandet mellan insatsen av utbildning och insatsen av realkapital. [...] Investeringarna i realkapital ger sålunda en större marginell avkastning om de kombineras med investeringar i utbildning. Utbildning och realkapital förstärker varandras effekt.³⁸

En liknande komplementaritet borde finnas mellan utbildning och tekniska framsteg, vilket föranledde Svennilson att avsluta sitt föredrag i visionära termer. Han såg framför sig en kumulativ process och en utvecklingslinje ”längs vilken framstegsmöjligheterna förefaller obegränsade”, och, med tanke på stora barnkullar, ökade inkomster och demokratisering, en utbildningsexpansion med ”karak- tären av en naturkraft som det allmänna inte kan stå emot”.³⁹

Förste talare efter Svennilson var Erik Höök. Han höll som bäst på med sin avhandling om den offentliga sektorns expansion mellan 1913 och 1958 och ville komplettera Svennilsons framtidsvision och formel ”med en liten tillbakablick, som måhända kan ge en något fastare grundval för uppfattningen av denna formel”.⁴⁰ Hööks därpå följande genomgång av utgifterna för folkskoleväsendet ter sig i efterhand måttligt upphetsande. Betydligt mera intressant är hans kritik av Svennilsons järnhårda kostnadslag:

Vad skall man här tro om professor Svennilsons formel? Jag vill hålla före, att man i detta sammanhang måste beakta frågan om lärarnas produktivitet[sökning]. Man behöver nog inte ta för givet att denna alltid skall vara noll. Professor Svennilsons formel innebär ju att när vi alla – för att driva saken till sin spets – har blivit teknologie doktorer, så får vi en väsentlig försämring av produktiviteten. Framstegstakten betingas nämligen enligt denna formel i stor utsträckning av att det sker ett utbyte av lägre mot högre utbildad arbetskraft. När vi har kommit så långt, att ingen sådan substitution längre är möjlig, då upphör i stort sett produktivetsvinster. Skulle man dra ut konsekvenserna av detta, finge man till slut ett läge, där produktivetsökningen går mot noll.⁴¹

Höök ifrågasatte den vanliga uppfattningen att människor nödvändigtvis måste ha allt längre utbildning för att hänga med i den tekniska utvecklingen och klara sig i ett alltmer komplicerat samhällsliv. Han ville åskådliggöra sin tankegång med hjälp av en fantasifull bild:

Vi tänker oss att vi har en skara elever, vilka läraren har till uppgift att från dalen

³⁸ Nationalekonomiska Föreningen (1961a, s. 45).

³⁹ Ibid., s. 47, 50.

⁴⁰ Ibid., s. 53.

⁴¹ Ibid., s. 54.

föra upp till en bergstopp. När han väl kommit upp på denna topp, lämnar han eleverna där och återvänder sedan ned i dalen för att hämta en ny kull, som han skall föra upp på bergstoppen. Nu tänker man sig emellertid, att bergstoppen har förskjutits uppåt mellan varje kull – tekniska framsteg som sputnikar, atomubåtar m.m. gör att inlärningsstoffet ständigt ökar en liten aning för varje årsklass. Även om vi accepterar denna höjning av bergstoppen, är det inte säkert att vandringen dit upp ständigt blir längre. Jag skulle nämligen vilja ifrågasätta, om inte också dalens nivå förskjuts något uppåt. Det skulle röra sig om ett slags allmän landhöjning. I alla händelser har vandringen mot toppen förändrats och gjorts lättare. Min förmodan om en landhöjning vill jag motivera med att den miljö, i vilken barnen från början uppfostrats, har förändrats. De barn som nu växer upp är vana vid TV, de leker med sputnikar och talar om atomubåtar. Hästar och kor har däremot ingen vardagens realitet för dem, och att lära sig om sådana ting är kanske en svårare process.⁴²

Höök fortsatte med att i opposition mot Svennilson hävda att produktiviteten i utbildningssystemet hade ökat och kunde fortsätta öka. Han fann det

obestridligt, att de vetenskapliga upptäckter som görs måste underlätta kunskapsinhämtandet. Förnekar man detta vet jag inte var man till slut skulle hamna. Sådana upptäckter som att jorden är rund, varför äpplet faller och ljudvågornas beteende måste dock ha underlättat förståelsen av omvärlden och inlärandet av fakta. Jag tror alltså att det finns någon form av produktivitet på detta område och att man inte skall räkna med produktivitet[sökning] som ständigt är lika med noll. Jag har följaktligen en något mera optimistisk uppfattning än professor Svennilson på denna punkt. Vad sedan den mera renodlade lärarproduktiviteten beträffar, tror jag även att framsteg inom pedagogiken etc. medfört att en lärare i dag lättare kan bibringa en klass ett visst kunskapsmått än vad som var fallet 1913. Detta är emellertid endast en tro. Vad jag kunnat finna, finns inga klara besked att få på denna punkt.⁴³

Svennilson avslutade mötet med att fastslå att hans järnhårda kostnadslag var ”ren matematik”. Han bemötte inte Hööks argument om stigande kunskapsnivå och pedagogiska framsteg med mer än ett mycket allmänt hållet yttrande: ”Men jag tror inte att vad lic. Höök påvisat strider mot tanken att det ligger någonting i denna ’lag’ som en långsiktig tendens.”⁴⁴

42 Ibid.

43 Ibid., s. 55.

44 Ibid., s. 62.

BOLAGSBESKATTNINGEN

I november 1962 gav Leif Mutén i ett föredrag ”synpunkter på en bolagsskatte-reform”. Han inledde med konstaterandet att alla skatter som betalas av bolag inte är bolagsskatter eftersom de kan övervältras. Även bolagsvinstskatten kunde övervältras på kunder, anställda eller leverantörer. Termen bolagsskatt ville han reservera för ”den nettovinstskatt, som betalas av aktiebolagen som sådana”.⁴⁵

Mutén erinrade om att tanken på en rättvis beskattning visserligen fortfarande var levande, inte minst för upprätthållandet av skattemoralen, men att det är svårt att avgöra vad som är en rättvis fördelning bl.a. beroende på vilka utgifter skatterna ska finansiera. Saken förenklades inte av sammanblandningen av fördelningpolitiska utjämningskrav med krav på beskattning. Utöver rättvisekravet ställdes dessutom en rad andra krav på skattesystemet. Det användes som konjunkturpolitiskt instrument, för att påverka den ekonomiska tillväxten och för att upprätthålla samhällsekonomisk balans, med påföljande målkonflikter. Om bolagsbeskattningen hade Mutén bland annat följande att säga:

Bolagsbeskattningen i den form vi nu har den är inte odisputabelt något adekvat medel att åstadkomma en rättvis fördelning av skattebördan. Vare sig vi utgår från principen om skatt efter intresse eller från skatteförmågeprincipen, ser fördelningen av bolagsskatten egendomlig ut. Den egentliga bolagsskatten drabbar i själva verket bara en minoritet av aktiebolagen. Det är i huvudsak bara de bolag, där företagsledning och ägande, är skilda åt, som jämte förvaltningsbolagen är offer för en effektiv, löpande dubbelbeskattning av sin vinst, i den mån den utdelas. Å andra sidan är bland de bolag, för vilka dubbelbeskattningen är effektiv, alla de största och ekonomiskt viktigaste.⁴⁶

Mutén fortsatte med att diskutera bolagsbeskattningen som konjunktur-, tillväxt-, struktur- och lokaliseringpolitiskt instrument. Han noterade den begränsning för reformpolitiken på skatteområdet som låg i att man måste ta hänsyn till skatterna i omvärlden: ”inom gruppen av ekonomiskt avancerade länder utan skatteoas-karaktär får vi nog se till att hålla takten någorlunda”.⁴⁷ Särskilt viktigt var tendensen till harmonisering av skattereglerna, främst inom EEC, som genom den internationella konkurrensen även utan tvingande avtal berörde övriga länder.

Föredraget följdes som alltid av en livlig diskussion och som vanligt när det gäller skatter av djupdykningar i frågor kring avskrivningsregler, investeringsfonder och dylikt.

⁴⁵ Nationalekonomiska Föreningen (1962, s. 58).

⁴⁶ Ibid., s. 60.

⁴⁷ Ibid., s. 67.

EN FRI HYRESMARKNAD?

Även vid påföljande möte i föreningen kom föredragshållaren från IUI och han ställde en fråga som ekar in i vår tid. Ragnar Bentzel talade om ”Hyreskontroll eller fri prisbildning på bostadsmarknaden?” Vad han presenterade var den ännu inte utkomna skrift han författat tillsammans med Assar Lindbeck och Ingemar Ståhl om *Bostadsbristen: En studie av prisbildningen på bostadsmarknaden*, som vi redogjorde för i kapitel 21.⁴⁸ Hyreskontrollen baserades vid denna tid på tre olika typer av bestämmelser: hyresregleringslagen, bestämmelser om maximihyror och maximala överlåtelsevärden i fastigheter med statliga lån samt bestämmelser om de allmännyttiga företagen. Bentzel började med att beskriva effekterna av detta kontrollsystem:

Det är välbekant att den nuvarande hyreskontrollen har lett till en situation, som är långt ifrån idealisk. Vi har sedan länge haft en besvärande bostadsbrist och en omfattande hyressplittring, vilket har medfört en stark inskränkning i människornas möjligheter att välja sin bostadskonsumtion. Många människor kan i dag över huvud taget inte få någon egen bostadslägenhet, andra kan inte få den sorts lägenhet de vill ha, och vissa hushåll gynnas genom att de får bo i speciellt billiga lägenheter. Denna situation har vidare lett till att saneringsverksamheten snedvridits, rörligheten på arbetsmarknaden hämmats, konkurrensen på byggnadsmarknaden inskränkts osv.⁴⁹

Bentzel presenterade ”en mycket schematisk framställning av hyressituationen” (en figur), ”en genomskärning” av hyresnivån i en stad med centrum och ytterområden. ”Och i dag är det faktiskt så, att vi har de lägsta hyrorna i centrum och de högsta i ytterområdena ... På en jämviktsmarknad kan vi räkna med en omvänd situation ... Där är hyresnivån högst i centrum och lägst i ytterområdena.”⁵⁰

Den första fråga Bentzel ställde sig var om det vore möjligt att bygga bort bostadsbristen och vänta med att upphäva kontrollen tills marknaden var i jämvikt. Innebörden av ett sådant program var emellertid oklar. Bentzel drog efter olika alternativa tolkningar slutsatsen ”att det är teoretiskt möjligt att bygga bort bostadsbristen i den meningen att alla som önskar sig en egen lägenhet kan erhålla en sådan, men det är helt omöjligt att bygga bort bostadsbristen på alla delmarknader”.⁵¹

48 Bentzel m.fl. (1963).

49 Nationalekonomiska Föreningen (1962b, s. 77).

50 Ibid., s. 80.

51 Ibid., s. 82.

Alternativet till att avskaffa bostadsbristen genom att bygga bort den är ju att släppa hyreskontrollen tidigare och låta hyrorna anpassa sig till det existerande beståndets storlek och struktur. Därigenom skulle man vinna tid, vilket skulle vara en stor fördel, inte minst med tanke på att man då tidigare skulle kunna inrikta nyproduktionen i enlighet med konsumenternas värderingar. Om man föredrar denna senare väg, ställes man inför den frågan hur hyrorna skulle utvecklas efter en avveckling av kontrollen. Hur mycket skulle hyrorna behöva stiga för att jämvikt skulle etableras?⁵²

Att svara på den frågan var förstås inte lätt. Bentzel begränsade sig till situationen i storstäderna, där hyrorna i det äldre och centrala beståndet kunde beräknas stiga med 25–30 procent. Huruvida hyrorna skulle stiga eller falla i ytterområdena var osäkert. Bentzel gissade på en höjning med 10 procent.

En avveckling av hyreskontrollen kunde väntas leda till att jämviktsprispildning etablerades ganska snabbt på bostadsmarknaden, dock med undantag för den del av beståndet som ägdes av allmännyttiga företag som saknade incitament att följa marknadens utslag i sin hyressättning. Det gällde därför att på ett eller annat sätt försöka förmå de allmännyttiga företagen att tillämpa jämviktsprispildningen.

Eftersom hyreskontrollens anhängare gjorde gällande att en avskaffad kontroll skulle innebära en stor, orättvis och socialt önskad inkomstomfördelning från hyresgäster till fastighetsägare var det angeläget för Bentzel att diskutera de olika typer av inkomstomfördelning som kunde tänkas uppkomma:

Det är klart, att *vid given ekonomisk politik* en avveckling av hyreskontrollen skulle leda till en inkomstomfördelning från hyresgäster till fastighetsägare. Den inkomstomfördelningen kan nog bli ganska stor. Vi skall dock komma ihåg, att fastighetsägarna blir tvungna att skattevägen avstå från en del – uppskattningsvis hälften – av den inkomstökning de får. Vad som i själva verket sker blir alltså en inkomstomfördelning från hyresgästerna till fastighetsägarna och stat och kommun. Men vad är det som säger att den ekonomiska politiken skall vara oförändrad? Statsmakterna har ju maktmedel till sitt förfogande att vidta sådana åtgärder som de finner lämpliga för att korrigera eventuella, icke önskvärda effekter på inkomstomfördelningen. Man har ju en hel arsenal ekonomisk-politiska medel att använda: sloandet av generella subventioner, införandet av bostadsskatt och skatt på hyreshöjningar, förändringar i beskattningen av inkomst av fastighet m.m., m.m. Genom att laborera med dessa medel kan ju staten praktiskt taget helt bestämma vilken inkomstomfördelning som skall komma till stånd vid en avveckling av hyreskontrollen. [...] Min slutsats av detta resonemang är, att inkomstomfördelningsargumentet emot en avveckling av hyreskontrollen i själva verket inte är särskilt vägande.⁵³

⁵² Ibid., s. 82–83.

⁵³ Ibid., s. 87–88.

Därefter övergick Bentzel till att angripa argumentet att avskaffad hyreskontroll innebär att lägre inkomsttagare får svårare att göra sig gällande på marknaden. Tilldelningen av bostäder skedde genom kommunala bostadsförmedlingar och direkta överlåtelser från byggföretag och privatpersoner. För äldre bostäder, som inte tilldelades genom bostadsförmedlingarnas kösystem, kunde "tilldelningsprincipen till stor del karakteriseras som *nepotism*; den ursprungliga lägenhetsinnehavaren överlåter hyresrätten till släktingar, personliga vänner etc.". Personliga kontakter spelade stor roll även inom nyproduktionen och dessutom fanns en "svart" marknad. "Ingen kan väl säga, att detta tilldelningssystem på något sätt är idealt eller utmärkes av någon högre grad av rättvisa eller lämplighet." Och – återigen – staten kunde påverka utfallet på marknaden: "Det är ju t.ex. förhållandevis lätt att genom bostadsrabatter ge sådana samhällsgrupper som man önskar slå vakt om – exempelvis barnfamiljer – möjligheter att bo på ett önskvärt sätt."⁵⁴

Det fanns sammanfattningsvis, menade Bentzel, två felaktiga antaganden bakom försvaret av hyreskontrollen: För det första antagandet att den rådande bostadsfördelningen var på något sätt rättvis, för det andra att den ekonomiska politiken inte skulle förändras om kontrollen avvecklades.

Erik Svensson, ordförande i Hyresgästernas Riksförbund, gick inte oväntat till attack mot Bentzels resonemang. Ett av hans argument var att hyrorerna för mindre lägenheter i centrala Stockholm, med hänsyn taget till standarden, inte var lägre än i ytterområdena. Han framhöll vidare att hyresmarknaden bara var en liten del av den totala bostadsmarknaden. Ägare av äldre egna hem och bostadsrätter skulle även efter ett upphävande av hyresregleringen få behålla sina låga bostadskostnader. Och hur skulle man kunna tvinga de kommunala bostadsbolagen att tillämpa marknadshyror? "När jag lyssnade till dessa avsnitt i inledningsföredraget, sade jag mig att där måste herrarna [Bentzel, Lindbeck och Ståhl] ändå ha avlägsnat sig fruktansvärt långt från verkligheten." Problemen på hyresmarknaden emanerade enligt Svensson till stor del från en kraftig ökning av byggkostnaderna. "Lösningen ligger emellertid inte i att, som här föreslagits, höja boendekostnaderna för hela svenska folket. Det är en omöjlig politisk uppgift." Slutsats: "Det vore mycket mera intressant och mera nyttigt att angripa de problem som sammanhänger med kostnadsutvecklingen i nyproduktionen, än att bekymra sig så mycket för den del av bostadsmassan, som i teknisk mening är mer eller mindre överårig."⁵⁵

Jan Wallanders far, Sven Wallander, som i många år varit chef för HSB:s Riksförbund, höll med Erik Svensson om att skillnaderna i hyresnivå mellan innerstad och förorter inte alls var så stora. Han invände gentemot Bentzel att bostäder är

⁵⁴ Ibid., s. 89–90.

⁵⁵ Ibid., s. 92.

”en vara, som man inte kan ta med sig och placera där den bäst behövs” och därför kan bostadsmarknaden ”väl aldrig uppnå 100 procent jämvikt”.⁵⁶ Han hävdade att konkurrensen i byggproduktionen var hård, att byggkostnaderna inte hade stigit särskilt mycket och att diskussionen handlade alldeles för mycket om Stockholm. ”I många mindre städer har man nu nått jämvikt.”⁵⁷

Assar Lindbeck grep in till Bentzels (och sitt eget) försvar. Han tyckte att Bentzel kunde ta Svenssons tal om orealistiska förslag med ro: ”Man måste alltid komma in på förhållanden som ser orealistiska ut, när man talar om en hypotetisk situation, som radikalt skiljer sig från dagens verklighet. Det är ofrånkomligt.”⁵⁸ Han såg det inte heller som sin och Bentzels uppgift att avgöra vad som var politiskt möjligt och för övrigt gick det inte att avgöra vad som i framtiden kunde vara politiskt möjligt. Och han avvisade Svenssons uppgifter om hyrorna i Stockholms centrum och ytterområden som oväsentliga: ”Om de låga hyrorna avser hus som ligger här eller där spelar ... ingen som helst roll för principdiskussionen.”

Erik Svensson slog tillbaka mot Lindbecks hypotetiska resonemang med följande ord som ytterst riktades mot IUI:

Det är mera en diskussion på det akademiska planet. Ja, det kan ju vara roligt med en sådan också. Jag förstår bara inte att det finns institutioner som vill lägga ned så mycket pengar på sådana tankelekar, om avsikten inte är att de skall resultera i en omläggning av bostads- och hyrespolitiken enligt de diskuterade konkreta förslagen.⁵⁹

Sven Wallander vände sig än en gång mot tanken att bostaden skulle behandlas som en vara bland andra:

[I] princip tycker jag också att det är riktigt att inte schackra med en bostad – ett hem. Det har varit mitt ideal ända sedan 1920-talet. Bostäder och hem skall man äga – men de skall inte därför bli spekulationsobjekt. Äganderätt till hem är en av de viktigaste ekonomiska fördelar vi kan få här på jorden. Strunta därför i att försöka uppnå en så märkvärdig jämn marknadsnivå på bostadsfronten och alla svårigheter som därmed sammanhänger [...] Målet – att åvägabringa absolut jämvikt på bostads- och hyresmarknaden – när vi ändå aldrig!⁶⁰

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid., s. 94.

⁵⁸ Ibid., s. 100.

⁵⁹ Ibid., s.

⁶⁰ Ibid., s. 104–105.

Bentzel ville i sin slutreplik betona att ”[d]e äldre husen ligger *huvudsakligen* i de centrala stadsdelarna medan de nya lägenheterna ligger i ytterområdena”. Men framför allt ville han försvara ambitionen att teoretisera och förklara att han inte gick industrins ärenden (vilket tydligen var en öm punkt eftersom han närmast verkar ha övertolkat ett yttrande av Sven Wallander):

I mitt anförande här idag har jag ansett mig kunna argumentera för en viss ekonomisk-politisk linje. I vår skrift däremot, som ju är av vetenskaplig karaktär, har vi begränsat oss till en ren analys. Skriften utmynnar inte i något konkret förslag. Man kan naturligtvis fråga sig vad det är för glädje med en sådan studie. Till det kan jag väl säga, att vi för vår del hoppas att vår skrift skall kasta ett visst ljus över bostadsmarknadsproblemen och därmed vara till gagn för den bostadspolitiska diskussionen. Den diskussionen kan gott behöva tillföras synpunkter grundade på teoretisk analys. Sedan nämnde arkitekt Wallander industrin på ett sätt som sammankopplade den med vår skrift. Jag vill då framhålla, att jag här inte talar på industrins vägnar. Det har jag ingen befogenhet att göra. Jag talar här idag som privatman. Vår skrift ges ut från en forskningsinstitution och det är sålunda inte industrins röst som där klädes i ord. Jag är mycket angelägen om att poängtera det.⁶¹

EN PANGGRUNKA

När finansminister Gunnar Sträng i januari 1965 på sedvanligt vis hade presenterat årets statsverksproposition inför Nationalekonomiska Föreningen lät Leif Mutén förstå att en serie föreläsningar av Sträng inom praktikerundervisning vid juridiska fakulteterna skulle vara en verklig ”panggrunka”.⁶² Mutén ville tala om sådant i budgeten som han tyckte illa om och förklarade att vad han hade att säga var rent personligt och att han alltså inte företrädde någon organisation eller intressegrupp. Han avverkade i rask takt en rad frågor som inte så lätt låter sig sammanfattas – begrepp som utskyldsavdrag, puckerområden, restituerade folkpensionsavgifter och treårsinventarier virvlade förbi – och levde med viss humoristisk knorr upp till sitt löfte att vara rent personlig, vilket följande citat kan illustrera:

Från fördelningssynpunkt är reformen [skatteberedningens förslag] inte heller så lyckad. Den ger mycket till skånebönderna och ganska litet eller ingenting alls till de små inkomsttagarna i Norrlands högskattekommuner. Som norrlänning ogillar jag detta.⁶³

⁶¹ Ibid., s. 107.

⁶² Nationalekonomiska Föreningen (1965, s. 30).

⁶³ Ibid., s. 31.

Eftersom det tycks höra till god ton i kväll att föreslå skattehöjningar för sin egen del, skall jag gå in på ett sådant område, nämligen egnahemsbeskattningen. Trots att min inkomst är rätt hygglig, åtnjuter jag som radhusägare en faktisk skattesubvention på ungefär 5 000 kronor om året, en subvention som jag inte tycker att jag har gjort mig särskilt förtjänt av.⁶⁴

Löfte om en praktisk-teoretisk panggrunka: Gunnar Sträng (foto: Malms reportagebyrå).

Att tävla med Sträng i humorbranschen var emellertid äventyrligt. När Sträng tog ordet för att besvara kvällens många frågor och invändningar lovade han att gå fram i rask takt, ”dock inte med samma marschfart som professor Mutén presterade. Det har jag inga vare sig fysiska eller intellektuella möjligheter till.”⁶⁵ Strängs inlägg blev också ganska långdraget och han återkom inte till Mutén förän på slutet:

Om jag härefter går över till att replikera professor Mutén vars inlägg jag uppfattade spridda avsnitt av, så vill jag först tacka för den välvilja han lade dagen i introduktionen, där han sade att en föreläsningsserie av mig för studenterna skulle bli något slags ”praktisk panggrunka”. Det slog mig då ögonblickligen, att om professor Mutén och jag gick tillsammans och arbetade så att säga i bolag, så skulle vi kunna bli en kombinerad praktisk-teoretisk ”panggrunka”.⁶⁶

SPARA ELLER UTJÄMNA?

När Sträng presenterade 1966 års statsverksproposition var såväl Lars Nabseth som Leif Mutén på debattthumör. Båda tog upp frågan om sparandets roll. ”Herr Sträng önskar självfallet utifrån sina värderingssynpunkter att sparandet ligger

⁶⁴ Ibid., s. 32.

⁶⁵ Ibid., s. 37.

⁶⁶ Ibid., s. 42–43.

under honom – jag menar alltså hos staten”, yttrade Mutén.⁶⁷ Han menade att det gällde att välja:

Å ena sidan kan man säga att det framför allt behövs ett sparande. Om det är miljonärerna eller den breda massan som sparar är tämligen likgiltigt. Huvudsaken är att vi håller samhällsekonomin i balans. Eller man kan säga, att det viktigaste av allt är att vi får en utjämning av förmögenheterna; sedan gör det detsamma hur det går med samhällsekonomin.⁶⁸

Sträng gav som vanligt svar på tal. För honom var valet lätt:

Jag vill då säga att jag väl rätt allmänt har det ryktet om mig att inte vara så särskilt entusiastisk för eller hysa någon stark tro på möjligheterna att kunna stimulera det individuella sparandet. Professor Mutén återgav mina tankegångar på ett aldeles utmärkt och korrekt sätt. Det går att stimulera det personliga, individuella och privata sparandet, om man ger de stora inkomsttagarna chansen att spara. Ty dem fattas det ingenting i den dagliga konsumtionen och önskemålen, rent allmänt sett. ... Men jag försäkrar både dr Nabseth och professor Mutén att ett sådant sparande inte är genomförbart i praktiken, rent politiskt. Vill man åstadkomma ett sparande via skattesänkningar, så får man nog se till dem som i första hand behöver en sådan sänkning. Även om det finns ekonomisk-logiska skäl att gynna de stora inkomsttagarna, får de nog ändå finna sig i att i fortsättningen hållas litet vid sidan om när det gäller skattesänkningar. De kommer inte i första rummet då. Professor Mutén har där tolkat min uppfattning aldeles rätt; jag vill ännu en gång understryka det.⁶⁹

EN FÖRSMÅK AV FONDFRÅGAN

I oktober 1966 höll Rudolf Meidner föredrag om arbetsmarknadsaspekter på strukturomvandlingen. Assar Lindbeck tog i en kommentar upp kapitalbildningen och kom därmed in på kreditmarknadens organisation, vilket utlöste ett meningsutbyte med Meidner som gav en försmak av den löntagarfondsdebatt som skulle blossa upp ett årtionde senare. Lindbeck ställde frågan vem som skulle äga det nya kapitalet och radade upp alternativen:

Skall vi liksom hittills lita till aktiekapital hos privatpersoner, dvs. i verkligheten ungefär 10 proc. av befolkningen? Eller skall vi försöka satsa på någon form av egendomsägande demokrati av ”Höger-typ”, och alltså gynna instrument som

⁶⁷ Nationalekonomiska Föreningen (1966a, s. 24).

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Ibid., s. 29.

underlättar ett spritt ägande hos befolkningen? Skall vi i stället gå in för kollektiva ägandeformer av olika slag, t.ex. så att ATP-fondernas medel slussas ut genom lån eller aktier eller någonting däremellan? Jag tänker därvid på exempelvis vinstandelslån av något slag.⁷⁰

Meidner förklarade att han i många sammanhang försökt väcka liv i frågan om sambandet mellan inkomstfördelning och kapitalbildning, en fråga som diskuteras livligt i en rad andra länder men inte i Sverige. Han ville gärna få hjälp att blåsa liv i en debatt om hur kapitalbildningen kunde ökas utan att leda till ”ur rättvisesynpunkt ogynnsamma konsekvenser”. ”Det är en central fråga för fackföreningsrörelsen.”⁷¹ ATP-fonderna hade diskuterats vid LO:s kongress:

Jag vill inte ... förneka att det då gjordes en del käcka uttalanden. Den korta diskussion som också förekom resulterade i ett utlåtande, som förordade en uppluckring av placeringsreglerna för ATP-pengarna och en kraftigare satsning över huvud taget när det gäller kapitalbildning i kollektiva former. Därmed var i varje fall en riktning antydd. Men den verkliga diskussionen om de olika formerna för kapitalbildning har inte kommit igång.⁷²

I debattens sista inlägg tog Assar Lindbeck upp planhushållningsfrågan, en fråga som figurerat i IUI-sammanhang från institutets start:⁷³

Vilken grad av styrning skall staten ge sig in på, och i vilken utsträckning kan man lita till de privata företagens egna beslut? Skall staten arbeta med incitament eller med direkta kontroller? För min del är jag något rädd för detaljerade administrativa kontroller, helt enkelt därför att detaljerade informationer om vad som händer på miljoner olika marknader i praktiken är omöjliga att centralisera.⁷⁴

DAGSTIDNINGAR

IUI:s publikationsförteckning upptar för åren 1950–66 100 debattartiklar. I denna förteckning förekommer en hel del tidskriftsartiklar och det är närmast omöjligt att avgöra varför en del av dessa artiklar är klassificerade som publicerade artiklar på svenska och en del som debattartiklar. En stor del av debattartiklarna har vi sorterat in under olika teman i olika kapitel; det gäller t.ex. Åke Ortmarks

⁷⁰ Nationalekonomiska Föreningen (1966b, s. 82).

⁷¹ Ibid., s. 84.

⁷² Ibid., s. 84.

⁷³ Se kapitel 1 och Carlson och Lundahl (2017a).

⁷⁴ Nationalekonomiska Föreningen (1966b, s. 85).

många inlägg i *Industria*. Här ska vi endast ta upp några få exempel på artiklar om mera fristående teman publicerade i dagstidningar.

Jan Wallander höll 1958 ett anförande vid Centralförbundet Folk och Försvars konferens i Storlien. Han ifrågasatte om värnpliktssystemet var rimligt. Å ena sidan skedde en teknisk utveckling där försvarsmaterielen blev allt mer avancerad. Å andra sidan togs alla vapenföra män kontinuerligt ut till militärtjänst. Enligt ett referat från konferensen formulerade Wallander följande fråga: ”Är det inte lämpligare att avdela relativt få personer till att sköta flygplan och avskjuta robotar[?] En sådan omstrukturering, som är särskilt aktuell för flyget, förefaller svår att förena med den allmänna värnplikten.”⁷⁵

Jan Gillberg förvånade sig 1962 i *Stockholms-Tidningen* över att LO, som tidigare varit mycket kritiskt till Kreditmarknadsutredningen, hade förstummats när utredningens förslag lades fram som proposition av finansminister Gunnar Sträng. Propositionen innehöll ett förslag om lag om placeringskvoter, något LO tidigare kraftigt motsatt sig eftersom det innebar en kreditransonering som riskerade att konservera den ekonomiska strukturen. ”Man frågar sig nu, huruvida det är partiloyalitet eller några uppseendeväckande och nya fakta i målet, som fått exempelvis hrr LO-ekonomerna – varav ett par f.ö. har möjlighet att uttrycka sina tankar i riksdagen – att avstå att göra sina synpunkter i frågan påmint, då den nu blivit i så hög grad aktualiserad?”⁷⁶

Året därpå hänvisade Östen Johansson till en annan utredning, Fritidsutredningen, som konstaterat att det fanns omkring 280 000 fritidsstugor i landet. Av dessa var omkring 15 000 föremål för uthyrning, varav en del hyrdes ut av Reso, en del av kommunerna och en del av enskilda personer. Vad Johansson klagade bittert över var det kaos som rådde inom den kommunala stuguthyrningen, med köer och brist på besked. ”Var finns den person som kliver ner i ordan och börjar utreda komplexet till allmänhetens fromma?”, undrade Johansson och fortsatte: ”Att fortsätta i samma stil som hittills gör ingen människa glad, möjligen den som har kommunalt arvode för att hyra ut 10–20 stugor till en förvirrad allmänhet.”⁷⁷

AKADEMISKT KÄBBEL: LEIF MUTÉN I BLÅSVÄDER

Våren 1965 drog kraftiga vindilar genom debattspalterna, vilket måhända kan ses i perspektiv av vad som skulle följa 1968. Som det heter i Nynningens välkända tolkning av Majakovskij: ”Vinden genom träden förebådar stormen från fjärran

⁷⁵ Svenska Dagbladet (1958).

⁷⁶ Gillberg (1962e).

⁷⁷ Johansson (1963).

belägna berg.” I vindögat befann sig Leif Mutén. Denne professor i finansrätt med finansvetenskap, känd för sina intrikata skattetekniska resonemang, blev som ingen annan IUI-medarbetare under den period vi studerar indragen i ett akademiskt-politiskt storgräl, vilket fördes i dagstidningsspalterna.

DEBATTEN
om ett stipendium

TÄNKA RÄTT I UPPSALA
Frelägen den 30 april 1965
VETENSKAP OCH POLITIK

STOCKHOLMS-TIDNINGEN

En akademisk skandal

HUR DET TÄNKTES I UPPSALA

Handelsbanksstipendium
även till Bo Gustafsson

Stipendiestriden i Uppsala 1965.

Det började med att studentrepresentanten Sverker Gustavsson (sedermera statsvetarprofessor) i en insändare i *Uppsala Nya Tidning* berättade om ett möte i den nämnd som beslutade om Handelsbankens resestipendier. Två stipendier fanns till utdelning och marxisten Bo Gustafsson, licentiat i ekonomisk historia, var en av de sökande. Han ville åka till Institute for Social History i Amsterdam för att ägna sig åt den ekonomisk-teoretiska debatten inom tysk socialdemokrati före första världskriget. Hans handledare Karl-Gustaf Hildebrand hade varit förhindrad att närvara och övriga ämnesrepresentanter, särskilt Mutén och nationalekonomen Tönu Puu (handledare till en av de sökande), hade ställt sig skeptiska till Gustafssons projekt och satt två andra före honom. Insändarskriften ansåg sig ha märkt att Mutén varit angelägen om att ”framhålla sina tvivel angående möjligheten att förena en marxistisk historiesyn med en vetenskaplig behandling av ett viktigt skede i den marxistiska idéutvecklingen”.⁷⁸ Sverker Gustavsson hade i sin tur reserverat sig mot nämndens beslut.

Därefter inflöt i rask takt ytterligare tre insändare i *UNT*: En av professorerna i nämnden, kulturgeografen Gerd Enequist (handledare till en av de sökande),

⁷⁸ Gustavsson (1965).

förnekade bestämt att hennes ställningstagande varit politiskt motiverat.⁷⁹ Hildebrand förklarade att han förbiset att skicka en ersättare eftersom han trott att Gustafssons företrädare till stipendiet var en självklarhet.⁸⁰ Tretton deltagare i högre seminariet vid ekonomisk-historiska institutionen ställde sig ”helt oförstående inför försöken att misstänkliggöra hans [Bo Gustafssons] vetenskapliga kapacitet”.⁸¹

Snart spred sig debattringarna bortom Uppsalas horisont. Antikforskaren och arkeologen Carl Nylander ansåg i *Svenska Dagbladet* att Thomas Thorilds motto över Uppsala universitets aula – ”Tänka fritt är stort, men tänka rätt är större” – hade fått en skrämmande tillämpning. Mutén hade skjutit in sig på Gustafssons debattbok *Från kolonialism till socialism*⁸² trots att den inte återopats som merit. ”Prof. Mutén framförde som sin åsikt, att liksom det vore mer eller mindre omöjligt att bedriva teologisk vetenskap, så gällde samma sak den forskare som bekände sig till den dialektiska materialismen.” ”Det är en allvarlig attack mot en respekterad forskares heder att på detta sätt insinuera ovetenskaplighet”, avslutade Nylander och krävde att nämndes beslut skulle omprövas.⁸³

”Skandalen är uppenbar”, dundrade litteraturvetaren Lars Lönnroth i *Stockholmstidningen*. Han menade att Gustafsson var den klart mest kvalificerade sökanden och att ”primus motor” i beslutet att förbigå honom var Mutén, ”känd som ivrig kommunistbekämpare”. Lönnroth anförde att Mutén tidigare hade recenserat Gustafssons bok om u-landsfrågan, som han funnit kuslig därför att den blandade ihop talangfull vetenskap med ovetenskaplig marxistisk doktrinarism.⁸⁴ Lönnroth hänvisade också till att Mutén året dessförinnan kopplat bort från ett sakkunniguppdrag ”på grund av sina uttalade antipatier mot en av de sökande”.⁸⁵

Mutén gick i två delvis likalydande artiklar i svaromål på Nylanders och Lönnroths inlägg. Han menade att Gustafssons u-landsbok innehöll ”propagandistiskt vrängda resonemang, och en del missbruk av statistik”. Vid nämndens möte hade dessutom Tönu Puu berättat att Gustafsson i doktrinhistoriska uppsatser gjort sig skyldig till ”grava missförstånd vid en omtolkning i marxistisk anda av bl.a. vissa av Wicksells teorier”. Mutén hade därför vid mötet framhållit problemet i samhällsvetenskaperna, särskilt för troende marxister, att skilja på

79 Enequist (1965).

80 Hildebrand (1965a),

81 Dyverfeldt m.fl. (1965).

82 Gustafsson (1964).

83 Nylander (1965).

84 I bråket om denna recension hade bland andra Sara Lidman intervenerat.

85 Lönnroth (1965a).

objektiv forskning och politisk värdering. För att hantera det problemet krävdes en personlighetsklyvning av forskaren.⁸⁶

Nylander fick svar på tal: ”Vad rätten och skyldigheten att tänka fritt beträffar, synes mig denna betydligt mera kränkt vid universitet, där den dialektiska materialismen är norm, än vid universitetet i Uppsala.”⁸⁷ Lönnroths påpekande att Mutén tidigare kopplats bort från ett sakkunniguppdrag innebar enligt Mutén att han klandrade honom för att ha ”gett uttryck för tvivel om det riktiga i att låta en nynazist bekläda en juridisk professur”. Mutén avslutade sin ripost mot Lönnroth med en tvetydig vändning: ”Om någon ville förklara, att Lönnroth är samma andas barn som Goebbels, skulle Lönnroth få veta hur sådant känns. Mig faller det inte in.”⁸⁸ Lönnroth fann i en replik det ”utomordentligt intressant att professor Mutén tycker illa om nazister också. Men det gör inte saken bättre.”⁸⁹

Karl-Gustaf Hildebrand vände Muténs argument mot honom själv: ”Det tycks inte ha fallit honom in att den som varit inbegripen i häftigt politisk debatt med en annan person behöver rätt stor förmåga av personlighetsklyvning för att sedan, när samvetet kräver det, kunna bedöma motståndaren objektivt.” Hildebrand hävdade att Mutén ”inte har läst en enda rad av Gustafssons vetenskapliga produktion” och menade rentav att Mutén ”genom en uppenbar diskriminering på politiska grunder” hade ”sagt upp sin bekantskap med det västerländska kulturarvet”.⁹⁰

Mutén svarade att eftersom han läst *Från kolonialism till socialism* innan han skrev om den så tog han Hildebrands ord som bekräftelse på att ”den boken inte är vetenskaplig” och tillade om sin kritiska recension: ”Är detta för Hildebrand en jävsanledning, fattar jag inte, hur man skall kunna få vårt nuvarande befordrings-system att fungera.”⁹¹

Stipendiestriden blev föremål för kommentarer i flera rikstidningar och sammanfattades av Lennart Hirschfeldt, chefredaktör och ansvarig utgivare för *Upsala Nya Tidning*. ”Anklagelserna mot professor Mutén för personförföljelse har i någon mån börjat ta personförföljelsens karaktär”, konkluderade Hirschfeldt, som framför allt var kritisk mot Lönnroths debattstil.⁹²

86 Mutén (1965f, 1965g).

87 Mutén (1965f).

88 Mutén (1965g).

89 Lönnroth (1965g). Stipendiebråket hade varit föremål för inlägg även i andra tidningar.

90 Hildebrand (1965b). Ytterligare en insändare av Hildebrand (1965c) följde i *Upsala Nya Tidning*.

91 Mutén (1965h).

92 Hirschfeldt (1965).

Striden utmynnade i en kompromiss. Stipendienämnden höll ett nytt sammanträde i närvaro av universitetets rektor Torgny Segerstedt och kom fram till att det tidigare fattade beslutet inte kunde överklagas utan stod fast. Samtidigt vädjade man till Handelsbanken om att ytterligare ett stipendium skulle utlysas till Bo Gustafssons förmån, en vädjan som banken hörsammade.⁹³

⁹³ *Upsala Nya Tidning* (1965).

EPILOG

CIRCUS GROTESCUS MAXIMUS ET MINIMUS: UTNÄMNINGSPAJASERI OCH HYLLNINGSSKRIFT

Under 1966 lämnade Ragnar Bentzel Industriens Utredningsinstitut. På sitt sista styrelsesammanträde där summerade han verksamheten under de år han varit chef för institutet i tre punkter.¹ Den första punkten behandlade valet av projekt:

I det stora hela tycker jag, att vi under de senaste åren har lyckats väl med våra projektval. Flertalet av våra undersökningar har behandlat problem av stort intresse för svenskt näringsliv. Måhända må jag dock gör ett undantag för den nyligen framlagda undersökningen *Modell och observationer*.² Den är visserligen ett vetenskapligt sett högklassigt ämne, men det abstrakta ämnet passar dock inte särskilt väl för IUI.³

Bentzel beklagade att institutet försummat att behandla problem som hängde samman med utrikeshandeln. Ekonomisk integration var på väg att bli ett hett ämne, men det hade inte gått att finna någon lämplig utredare. ”... det är idag ytterst få kvalificerade yngre ekonomer som ägnar sig åt studier av internationell handel.”⁴ Möjligen kunde situationen komma att ändras och i så fall borde IUI lägga resurser på sådana studier.

Under Bentzels chefsperiod hade IUI gjort två undersökningar av politiskt brännbara ämnen. Det var givetvis studierna av bostadspolitiken och jordbruksregleringarna han syftade på.⁵ Bentzel tyckte inte att institutet skulle väja för sådana ämnen:

¹ Bentzel (1966b).

² Höglund (1966).

³ Bentzel (1966b, s. 1).

⁴ Ibid.

⁵ Bentzel m.fl. (1963a), Gulbrandsen och Lindbeck (1966).

Det är naturligtvis alltid ett problem för oss på institutet om vi skall ta upp utredningsämnena med dagspolitisk anknytning. Risken finns att skrifterna blir betraktade som politiska inlägg och att vi därigenom förlorar vårt vetenskapliga renommé. Vid sammanträdet i Göteborg 1963 diskuterade styrelsen det problemet och kom därvid till slutsatsen att vi – så länge vi höll oss på det strikt vetenskapliga planet – inte skulle behöva rygga tillbaka för att angripa politiskt känsliga frågor. Den kritik vi nu i vår från politiskt håll fått för jordbruksboken aktualiserar åter det vid göteborgssammanträdet diskuterade problemet. Jag anser emellertid att vi får ta den kritiken med lugn – vårt vetenskapliga samvete är rent – och även i fortsättningen välja projekt utan hänsyn till om de är politiskt brännbara eller inte. Det skulle vara till stor nackdel för institutet om vi skulle tvingas att betrakta vissa intressanta samhällsfrågor som tabu för oss.⁶

Vad gällde utredningarnas kvalitet fann Bentzel att den hade varit hög. Fyra av de böcker som hade publicerats sedan 1961 hade godkänts som doktorsavhandlingar och tre av dem hade fått docentbetyg. Dock var det svårt att hitta kvalificerade ekonomer på licentiatnivå. Bentzel hoppades emellertid på att situationen skulle bli ljusare i framtiden och att man skulle kunna ordna det så att alla större undersökningar på IUI leddes av forskare på licentiatnivå.

De skrifter som publicerades på IUI var skrivna på svenska. Det tyckte Bentzel var olyckligt:

I många fall har ... våra undersökningar internationellt intresse och det är då olyckligt att de inte publiceras på engelska. Jag har i några fall erbjudit utredningsmannen att låta översätta hans manuskript och låta trycka arbetet på engelska och i andra fall har jag försökt förmå utländska förlag att ge ut översättningar av våra skrifter. I inget fall har jag emellertid nått positivt resultat. Det vore en stor fördel, om vi kunde publicera vissa arbeten på engelska och det lönar sig säkerligen att lägga ned ytterligare ansträngningar på att finna former därför.⁷

Organisationen av forskningsarbetet, slutligen, krävde delegering. Institutschefen kunde omöjligt handleda alla utredningsmännen. Bentzel ville därför ha en kvalificerad biträdande chef på institutet, vars huvudsakliga arbetsuppgift skulle vara att handleda yngre forskare. Detta skulle göra det möjligt att snabbare färdigställa utredningarna och skulle dessutom göra det möjligt för chefen att själv ägna en del tid åt forskning. Under de senaste två åren hade forskarna indelats i grupper efter arten av de projekt de hade varit sysselsatta med. Detta hade inte slagit särskilt väl ut, men Bentzel menade att det berodde på att gruppledarna hade varit

⁶ Ibid., s. 1–2.

⁷ Ibid., s. 3.

speciellt arbetstygda och han trodde att det fanns åtskilligt att vinna på att utveckla den organisationsformen.

ETT AKADEMISKT ORMBO

Under 1965 hade Ragnar Bentzel kallats till en professur i nationalekonomi vid Uppsala universitet. Tord Palander hade lämnat sin tjänst på den 1964 bildade samhällsvetenskapliga fakulteten för en professur i samma ämne på juridisk fakultet. Samma år utlystes hans gamla tjänst på nytt.

Tord Palander.
Källa: *The Swedish Journal of Economics*,
vol. 71, nr 2, 1969.

Utlysningen av professuren i nationalekonomi bildade upptakten till en sällsynt förbittrad akademisk strid. Huvudpersonen i denna var Tord Palander själv. När ansökningstiden för tjänsten hade gått ut den 28 maj hade en sökande anmält sig, den tämligen nydisputerade Uppsaladocenten Tönu Puu, som var Palanders elev. Den 2 juni föreslog emellertid statistikprofessorn Herman Wold att Ragnar Bentzel skulle kallas till professuren. Som sakkunniga tillsattes i september Palander, Erik Lundberg och Guy Arvidsson, vid denna tid i Lund, och, under förutsättning att Universitetskanslerämbetet medgav det, Trygve Haavelmo i Oslo. Kanslerämbetet medgav att fyra sakkunniga tillkallades – en extraordinär åtgärd.

Förmodligen anade fakulteten att det skulle bli strid om tillsättningen och ville tillförsäkra sig om så många utomstående bedömare som möjligt. Det var inte så konstigt. Palander hade ett välgrundat rykte om sig att vara besvärlig och grälsjuk. ”Till sin läggning var Tord Palander mycket öppen och utåtriktad”, skriver Tönu Puu i sitt lysande ekonomporträtt av honom i *Ekonomisk Debatt*. ”Till

den öppna läggningen hörde också att han inte stack under stol med sina åsikter och farligt gärna trampade på ömma tår. (Somliga var ömma från början, andra blev det när Palander hade trampat på dem ett antal gånger.)”⁸

Palander hade med åren lyckats skaffa sig en formidabel uppsättning ovänner, med Ingemar Hedenius och universitetsrektorn Torgny T:son Segerstedt i spetsen. Den nationalekonomiska institutionen var kluven, sedan han gjort sig till livslång ovän med Erik Lindahl. Guy Arvidsson var en annan gammal personlig fiende. Palander extraopponerade dessutom på 1960-talet systematiskt och utförligt på alla avhandlingar i nationalekonomi vid Stockholms universitet. Han var impopulär också bland studenterna efter att ha hållit grupptentamen med fyra studenter, vilket på den tiden var förbjudet,⁹ och själv ha kommit en och en halv timme för sent till examinationen, som i slutändan med diverse avbrott kom att pågå i alltför många timmar. Efteråt hade han i en tidningsintervju insinuerat att många av studenterna var dumma. Han hade därvid ådragit sig en reprimand från undervisningsnämnden vid universitetet och en skarp anmärkning av rektor, vilket i sin tur hade resulterat i angrepp på honom i *Uppsala Nya Tidning*, där Segerstedt var styrelseordförande. Palander gick i svaromål genom att på egen bekostnad publicera en pamflett, *Handlingarna i ”målet” Torð Palander*.¹⁰

Manegen var således väl krattad när den samhällsvetenskapliga fakulteten skulle ha sammanträde den 19 mars 1965 för att ta ställning till frågan om förutsättningar fanns för att kalla Ragnar Bentzel till professor i nationalekonomi i Uppsala.¹¹

PALANDERS BEDÖMNING AV BENTZEL

Normalt tillsattes en professur genom utlysning och då gällde det för de sakkunniga att identifiera vilken av de för en professur kompetenta sökande som uppvisade den största vetenskapliga skickligheten. Det var då möjligt att bli professor även om man bara var med tvekan kompetent, förutsatt att ingen medsökande var bättre. När det handlade om kallelse var kriterierna emellertid annorlunda. Den första kallelsegrunden var att den som kallades skulle vara ”uppenbart skicklig”, dvs. tveklöst professorskompetent. Den andra kallelsegrunden var att den till kallelse föreslagne skulle vara ”förtjänt att nämnas före de sökande till tjänsten”, dvs. vara dem överlägsen.

⁸ Puu (1992, s. 222).

⁹ Det tillåtna maximiantalet var tre.

¹⁰ Palander (1957a).

¹¹ Uppsala universitet (1965). De sakkunnigyttranden som citeras i detta kapitel är bilagor till det protokoll som upprättades vid det sammanträde där Samhällsvetenskapliga fakulteten beslutade i tillsättningsärendet.

Palander gick ut hårt. Hans sakkunnigyttrade var på 45 sidor, Erik Lundbergs var på sex, Trygve Haavelmos på nio och Guy Arvidssons på sju, vartill kom tre bilagor. ”Ragnar Bentzel hade inga ovänner”, skrev Villy Bergström i sitt porträtt av honom.¹² Bergström hade fel. Han hade glömt Tord Palander. För en sentida läsare är det uppenbart att Palander var ute efter att i största möjliga utsträckning diskreditera Bentzel och knuffa fram Puu. Hans skrivningar gränsar till det härresande i deras totala asymmetri. Hos Bentzel letade Palander fel, hos Puu förtjänster. Han öppnade lite mjukt med att konstatera att han vid Bentzels disputation instämde i Erik Lindahls betygsförslag, Ba, på avhandlingen,¹³ vilket citeras *in extenso*. Palander berömde Bentzels organisatoriska insats i *Den privata konsumtionen i Sverige*.¹⁴ (Boken var ett lagarbete.) Ingen av de två studierna gav dock prov på mer än ”väl utvecklad modern vetenskaplig rutin medan några vetenskapliga nyheter genom arbetena ifråga knappast kan sägas ha framkommit”. Dessutom, hävdade han, insinuant, hade de utförts i en synnerligen gynnsam finansiell miljö – en miljö som förmodligen gjorde Bentzel olämpad för att upprätthålla en universitetsprofessur – under det att han valde att förtiga att Bentzel redan hade varit professor på Handelshögskolan och gästprofessor på Yale samtidigt som han varit synnerligen aktiv inom Econometric Society:

Dessa undersökningar har genomförts under institutionella förhållanden beträffande medarbetarstab och kostnadsram, som förefaller vara betydligt mycket gynnsammare än de under vilka universitetsinstitutionerna även i en framtid kan väntas få arbeta. Det är därför inte utan vidare klart vilket värde dessa erfarenheter kan ha, för den händelse Bentzels verksamhet skulle överflyttas till en universitetsinstitution, där en med små hjälpmedel genomförd grundforskning torde komma att dominera eller under alla förhållanden vara en uppgift som icke får trängas i bakgrunden.

Palander drog av sin brännvinsadvokatyrs slutsatsen att det är av ”särskilt stort intresse” att undersöka vilka bidrag till grundforskningen Bentzel har gjort när han ”får tillfälle att mera självständigt ägna sig åt ett större och teoretiskt krävande vetenskapligt problem”. Bentzel hade inlämnat ett ofullbordat manuskript, *Produktivitetsförändringars ekonomiska konsekvenser*, som han skrivit för 1951 års penningvärdesutredning. Denna skrift hade ”i tidigare utlåtanden snarare blivit med en viss förhoppningsfull välvilja omnämnd än egentligen granskad”. Palander ansåg sig därför föranlåten att i grunden nagelfara manuskriptet, vilket han

¹² Bergström (2009, s. 97).

¹³ Bentzel (1952).

¹⁴ Bentzel m.fl. (1957).

gjorde på nästan 13 sidor, och i ordalag som fullständigt motsade den bedömning han själv, tillsammans med Erik Lindahl, hade gjort när Bentzel 1954 blev docent.

Det var inte mycket som fann nåd inför Palanders kritiska blick. Bentzel använde beteckningar som var ”mindre lyckade”, den använda verbala formen ”måste vara onödigt besvärlig att följa för flertalet läsare [...] Med hjälp av enkla formler och en tabellföreställning hade man kunnat få ett mycket fastare grepp ...” Bentzels ”hela sätt att angripa sitt problem” uppvisade ”mycket allvarliga” brister. Han hade en hemmagjord Keynesinspirerad modell som inte tillförde något, i stället för de inom litteraturen vanligen förekommande Keynessystemen, och Palander insinuerade dessutom i förbigående att Bentzel kanske inte hade förstått Keynesmodellernas struktur. Inte heller Bentzels karakterisering av produktivetsförändringarna övertygade Palander. De var för exogena och förutsatte inga förändringar i faktorutrustningen. De hade för mycket av ”manna från himlen” över sig. Produktiviteten ökade utan att några investeringar gjordes. Palander efterlyste en analys av kapitalkrävande produktivetsförbättringar och utdömer Bentzels ansats som ”orealistisk”. Den gick inte att tillämpa ”på för moderna samhällen speciellt relevanta förhållanden”. Även hans dynamiska analys förkastades, såsom varande ”utan större sakligt intresse”. Allt som allt ansåg Palander att Bentzels ofullbordade manuskript av tidigare sakkunniga bedömts på hur det förmodligen skulle komma att se ut när det blivit fullbordat i stället för efter sitt faktiska innehåll.

Bentzels och Östen Johanssons arbete om homogenitet i produktionsfunktioner¹⁵ skrevs också ner av Palander. Det innehöll frågeställningar som han ansåg vara ”ett alldeles ovanligt klart ekonomiskt nonsens” och ”matematisk snickarglädje” utan ekonomisk innebörd. Uppsatsen om sparandets dynamik och boken om bostadsbristen omnämndes i mera positiva ordalag,¹⁶ även om Palander även här hade svårt att riktigt behärska sig. Uppslaget till sparandeanalysen, påpekade han, kom från licentandseminarierna i Uppsala 1953–54 där Modiglianis och Brumbergs ”Utility Analysis and the Consumption Function”¹⁷ ”grundligt diskuterades” och analysen av hyresregleringen kunde vid ”en rent vetenskaplig bedömning” knappas sägas ”väga tungt”. Resultaten hade utarbetats redan före kriget av Bengt Helger i Uppsala¹⁸ och det var Ingemar Ståhl som i stor utsträckning stod för ”den prisbildningsteoretiska uppläggningsen”.

Tord Palander arbetade sig så sakta neråt. Bentzels och Bent Hansens uppsats

¹⁵ Bentzel och Johansson (1959).

¹⁶ Bentzel (1959) respektive Bentzel m.fl. (1963).

¹⁷ Modigliani och Brumberg (1954).

¹⁸ Palander åsyftar Helger (1935). Hyresregleringen infördes emellertid inte förrän 1942, så Palanders påstående är direkt felaktigt.

om simultanitet i ekonometriska modeller fick beröm för att vara utomordentligt klargörande,¹⁹ liksom deras gemensamma recension av Hermans Wolds *Demand Analysis*,²⁰ men Palander antydde också att det inte gick att konstatera vilket Bentzels bidrag varit. Hans uppsats med Wold på samma område från 1946,²¹ som grundar sig på hans licentiatavhandling, nämndes över huvud taget inte. Det rör sig då, väl att märka, om ett par av Bentzels tyngsta vetenskapliga bidrag.

Bentzels utkast till den som synnerligen originell ansedd uppsatsen som sedermera publicerades i festskriften till Torgny Segerstedt, om avvägningen mellan konsumtion och investering,²² ansåg Palander ”skulle betraktats som omogen och illa skriven även på ett lågt seminariestadium” och när Bentzel i ett föredrag från 1963 hållet på en SNS-konferens om åldrande diskuterade huruvida de aktiva åldrarna skulle försöka kompensera sig för ATP-systemets inkomstomfördelningseffekter genom att försöka öka sina reallöner så mycket att detta skulle bli inflationsdrivande och därigenom urholka pensionernas realvärden, påpekade han torrt att ATP-systemet var försett med värdebeständighetsgaranti och kallade Bentzels resonemang för ett ”för en nationalekonom ... [svårartat] olycksfall i arbetet”.

Inga grepp var för låga för Palander. Hans konklusion om Bentzels kompetens för en professur var inte bara njugg. (Bentzel var inte klart kompetent.) Den var en bra bit under bältet:

Jag anser Bentzel vara kompetent till professur i nationalekonomi. Den långa perioden från 1958 med en obetydlig produktion, varav delvis svaga arbeten, samt med det slutliga beviset på att han inte mäktat revidera och färdigställa den undersökning av produktionsförändringars ekonomiska verkningar, som man tidigare hade anledning att tro skulle bli Bentzels viktigaste merit som ekonomisk teoretiker, gör att hans kompetens snarast måste betecknas såsom försvagad sedan 1958.

Palander tolkade yttrandena från Handelshögskolan 1958 som att ingen av de dåvarande sakkunniga hade gett Bentzel professorskompetens med råge, och där- efter hade det bara gått utför.²³ Han fann inte Bentzel vara ”uppenbart skicklig”.

19 Bentzel och Hansen (1953a, 1954–55).

20 Bentzel och Hansen (1953b).

21 Bentzel och Wold (1946).

22 Bentzel (1968).

23 Tolkningen är synnerligen märklig, för att inte säga illasinnad. ”Jag har ... ingen tvekan om att docent Bentzel är kompetent till en professur i nationalekonomi”, skrev Arthur Montgomery. ”Bentzels kompetens i nationalekonomi är enligt min uppfattning höjd över varje tvivel”, ansåg Ivar Sundbom. ”Jag anser att docent Bentzel är klart kompetent till den sökta befattningen”, konkluderade Johan Åkerman (*Protokoll*, 1958a). Den tvekan som framfördes hänförde sig till det faktum att tjänsten avsåg inte bara nationalekonomi utan nationalekonomi med ekonomisk och social historia, vilket omsorgsfullt förtegs av Palander.

Det första villkoret för kallelse var inte uppfyllt. ”Denna slutsats måste anses svara mot det resultat till vilket även de tidigare sakkunniga kommit.”

BEDÖMNINGEN AV PUU

Palanders bedömning av Tönu Puu skiljer sig fullständigt från bedömningen av Bentzel. Han började med att konstatera att ålderskillnaden mellan de två var 18 år och att det därför inte var förvånande att Puus produktion var till omfånget mindre än Bentzels, men genom att undanta recensioner (vari ingick Bentzels och Hansens långa recension av Wold) och ”betydande populärvetenskapliga partier från hans inkomstfördelnings- och konsumtionsböcker” kom han fram till att vad gäller ”vetenskapliga arbeten” blir skillnaden ”dock ganska liten”, men inte nog med det. ”Puu’s [sic] publikationer ... är exklusivt inriktade på en vetenskaplig framställning samt även starkt koncentrerade i sin, ofta i betydande utsträckning matematiska, framställningsform.”

Tönu Puu, 2012.
Källa: Umeå universitet.

Puu hade endast lämnat in fyra skrifter. Hans tyngst vägande specimen var doktorsavhandlingen *Studier i det optimala tillgångsvalens teori*.²⁴ Puu hade fått betyget Berömlig på denna. Betygsförslaget hade författats av Tord Palander själv och de övriga ledamöterna i betygsnämnden (professorn i företagsekonomi Sune Carlson, ekonomihistorikern Karl-Gustaf Hildebrand och religionshistorikern Carl-Martin Edsman) hade instämt i hans förslag utan kommentarer.²⁵ Palander

²⁴ Puu (1964a).

²⁵ Puus avhandling ledde till debatt i *Ekonomisk Tidskrift*. Förste opponenter Harald Dickson sammanfattade sina synpunkter: ”For a reader of Puu’s book it is not difficult to find things to criticize. There is a lack of unity, and many details are unsatisfactory with respect to form. But there are also several interesting contributions to the theory of investment, and taken as a whole the book is an impressive intellectual accomplishment” (Dickson, 1964, s. 249). Andre opponenter Sture Skogh (1964) detaljkritiserade Puus kapitel 6. Kapitel 2 nagelfors av Arvidsson och Odhnoff (1964), Ed och Frostman (1964) och Odhnoff (1965). Puu besvarade Arvidssons och Odhnoffs kritik, men inte de övrigas (Puu, 1965).

citerade sitt (och betygsnämndens) yttrande *in extenso*. Han karakteriserade avhandlingen som ”ett arbete i ren ekonomisk teori”, huvudsakligen mikroekonomi men med ”en viktig makroteoretisk tillämpning, avsedd att visa hur vissa av de ernådda mikroteoretiska resultaten framtvingar en mycket väsentlig modifikation av den sedvanliga keynesianska makromodellen”.

Centralt i Puus avhandling är vilken betydelse framtidsförväntningar har för subjektens val. Här, skrev Palander, anknyter Puu till Stockholmskolan från 1930-talet, men medan den senare endast uppvisade vaga ansatser och ”knöts till en föga genomtänkt riskteori” grundade Puu sin analys ”på en systematisk tillämpning av modern preferensteori. Han lyckas därigenom visa ohållbarheten hos en rad snarast såsom axiomatiska uppfattade föreställningar inom Stockholmskolan.” Det makroteoretiska kapitlet var ”utomordentligt klart och pregnant” skrivet. Allt som allt gjorde Puus avhandling

att läsaren får ett mycket starkt intryck av hur förhållandevis primitiv och överförenklad den tidigare teorien i många och väsentliga avseenden visar sig vara. Genom tillämpning av en rad moderna analysmetoder har Puu lyckats dels i hög grad höja det undersökta arbetsområdets allmänna vetenskapliga standard, dels uppnå en rad nya och betydelsefulla resultat.

Palander framhöll att Puu i avhandlingen visar på ”utomordentligt väsentliga ofullkomligheter hos nu gängse metoder att lägga upp analysen av centrala ekonomisk-teoretiska problem”. Detta markerar han ”mera påtagligt och exakt” genom sin forskning.

Författaren förenar, vilket ingalunda är regel inom den matematiskt inriktade ekonomiska teorien, skicklighet att använda krävande matematiska metoder med en alltid klar uppfattning av den ekonomiska innebörden av såväl frågeställningar som resultat. Hans förmåga att ge ekonomiska tolkningar av de ofta allt annat än genomskinliga matematiska uttryck, i vilka analysen utmynnar, är framträdande.

De av Puu tillämpade matematiska metoderna var av den arten att de skulle kunna tillämpas även på andra områden inom nationalekonomin. Puu var sålunda väl rustad för att ge ekonomisk-teoretiska bidrag även i framtiden.

Genom sitt försvar av avhandlingen under disputationen visade Puu hur suveränt han behärskade hela sitt material. Avhandlingen var inte lättläst. Framställningen var ofta knapphändig. ”Även vissa mycket betydelsefulla resultat, som på ett synnerligen väsentligt sätt tvingar till en revision av gängse nationalekonomiska frågeställningar, antyds stundom endast med ett par meningar.” Palander såg emellertid inget problem i detta:

Vad här anförts kan ... uppfattas som en kritisk anmärkning endast i den mån man ställer kravet på en vetenskaplig avhandling i nationalekonomi att den skall ha en bredd i framställningsformen som gör den läsbar även av en ekonom som icke är inriktad just på det behandlade specialområdet. Svenska nationalekonomiska doktorsavhandlingar har i relativt stor utsträckning försökt tillgodose krav i denna riktning och har i samband därmed också oftare gett en utförligare doktrin-historisk bakgrund. Jag finner det emellertid vara helt i sin ordning samt svarande väl mot doktorsavhandlingarnas syfte och en internationell tendens att desamma oförmedlat koncentreras på presentation av de vetenskapliga problem författaren sökt lösa.

Att skriva begripligt hade enligt Palander inget egenvärde. Hans slutsats var kristallklar: "Efter en mycket ingående granskning och en jämförelse med de många förtjänstfulla ekonomisk-teoretiska doktorsavhandlingar, som under det senaste halvseklekt lagts fram i Sverige, kan jag icke komma till annat resultat än att filosofie licentiaten Tönu Puu's [sic] doktorsavhandling bör bedömas med betyget Berömlig."

Även Puus tre andra inlämnade skrifter berömdes av Palander. Hans framställning av hur andra ordningens differensekvationer kan avbildas grafiskt²⁶ betecknades som fyndig, enkel och åskådlig och som "en värdefull tillgång vid den högre undervisningen" och hans behandling av andra ordningens villkor för vinstmaximum för en prisdiskriminerande monopolist²⁷ var "synnerligen elegant". Slutligen hade Puu inlämnat en stencil som behandlade finans- och penningpolitikens verkningar i en keynesiansk ansats där emellertid Keynes likviditetspreferensfunktion ersatts med fyra ekvationer som angav sambanden mellan penningmängden, obligationsantalet, obligationernas marknadsvärde, totalförmögenheten och räntan. Palander var imponerad. "Resultatens antal är så stort att det skulle vara omöjligt att här ens tillnärmelsevis referera desamma." Han betecknade arbetet som "en i hög grad meriterande tillämpning av gängse makroteori, försedd med välmotiverade 'ombyggnader' på i hög grad relevanta finans- och penningpolitiska frågeställningar. Det kompletterar Puu's [sic] förut i huvudsak mikroekonomiska arbetsinriktning; han har därmed visat sig effektivt behärska den ekonomiska teorins huvudområden."

Palander var inte i minsta tvivelsmål rörande Tönu Puus kompetens för en professur i nationalekonomi: "Jag anser att Puu's [sic] doktorsavhandling visar en sådan skicklighet, mångsidighet och säkerhet i behandlingen av alldeles ovanligt hårdknäckta nationalekonomiska grundfrågeställningar av stor vikt för nationalekonomiens förnyelse, att den ensam är tillräcklig för en kompetensförklaring."

²⁶ Puu (1963).

²⁷ Puu (1964b).

Härtill kom de tre övriga skrifterna, som visade hans förmåga att tillämpa analytiska metoder på nya områden och hans stora skicklighet att arbeta med makromodeller och använda dem på meningsfulla och relevanta frågeställningar. ”Jag anser alltså att ingen som helst tvekan om Puu's [sic] kompetens till professur i nationalekonomi kan föreligga.”

BENTZEL VERSUS PUU

Årsterod att explicit jämföra Bentzel och Puu. Här avlossade Palander hela sitt batteri för att nedvärdera Bentzel och höja Puu till skyarna. Bentzels forskarprofil betecknades som mycket vag. Palander hade väntat sig något helt annat av den fyrtiosexårige Bentzel. Visserligen hade han en dubbel utbildning, i statistik och nationalekonomi, men Palander hävdade att hans arbeten på båda områdena led av ett starkt beroende av hans lärare, Herman Wold och Erik Lindahl. Att Bentzels två största arbeten skrivits på Industriens Utredningsinstitut var också en klar belastning. Palanders ideal var uppenbarligen elfenbenstornet:

Bentzels större arbeten har, som naturligt är när det gäller av allt att döma mycket kostnadskrävande utredningsinstitutspublikationer, tydligen initierats utifrån samt publicerats under förhållanden, som i viss mån givit upphov till vissa begränsningar i hans och de övriga författarnas frihet att koncentrera sig på, eller i framställningen redogöra för, de i sammanhanget mera grundläggande och principiella vetenskapliga frågeställningarna. En dylik situation torde för en självständig forskare kunna väntas vara besvärande och normalt leda till att de i högre grad till grundforskningen hörande metod- och principproblemen upptogs till för- eller efterbehandling i rent vetenskapliga publikationer. En dylik komplettering av beställningsarbeten med deras förhållandevis populära och strömlinjeformade framställningssätt med en separat publicerad och personligt framlagd vetenskaplig apparat förekommer i ringa utsträckning i den av Bentzel redovisade produktionen.

Palander gav Bentzel det erkännandet att han hade lätt att få kontakt med och samarbeta med andra forskare, framför allt Bent Hansen, i ”hans icke många men förstklassiga recensioner”, men han tog omedelbart tillbaka berömmet när han kommenterade produktivitetsstudien, det arbete ”vilket om det genomförts väl, eller åtminstone påbörjats väl, skulle ha kunnat bli Bentzels vetenskapliga huvudmerit”. Men icke:

Som framgått av min granskning har detta arbete i stor utsträckning visat underlåtenhet att penetrera den grundläggande problemfixeringen, godtyckligt urval av de problem som undersöks och av de förklaringsfaktorer som upptagas till gransk-

ning, ofullständigt motiverat och illa valt urval av teoretiska modeller samt på åtminstone en punkt en mycket allvarlig brist på noggrannhet i arbetet.

Visserligen var Bentzel skicklig på att hantera modeller, men modellerna regerade i viss mån över honom och skymde hans verklighetssyn. Produktivitetsstudien – ”den enda undersökning som hade kunnat bli hans bevis på förmåga till fullt självständigt arbete inom något väsentligt område av den nationalekonomiska teorien” – hade inlämnats ”i ett mycket ofullständigt skick”. För Palander stod och föll Bentzel med produktivitetsstudien. Det hade gått sju år sedan den 1958 för första gången inlämnades i samband med en ansökan till en professur på Handelshögskolan och Bentzel hade inte arbetat vidare på den. Blotta detta faktum gjorde att Palander såg sig kallad att slå ner på den.²⁸ Bentzel hade haft gynnsamma arbetsförhållanden, men hans specimen ”har emellertid främst bidragit till att påvisa vissa enligt min mening väsentliga svagheter i Bentzels sätt att lägga upp och bearbeta i egentlig mening nationalekonomiska problem”. Arbetets svagheter ”framträder bjärt om man gör sig mödan av en grundlig granskning. Det har vidare efterföljts av sju magra år utan tecken till förnyelse eller några antydningartillansatser mot nya djärva mål.” Istället för att bedöma produktivitetsstudien som vad den var – ett utkast – kritiserade Palander den som om den vore en färdig och publicerad studie och lät dessutom implicit – felaktigt och försåtligt – antyda att den skulle vara att betrakta som Bentzels *magnum opus*.

Tönu Puu var Ragnar Bentzels kompletta motsats:

Han är den typiske grundforskaren som med utomordentlig energi, stort skarpsinne och ett stort uppbåd av metodiska hjälpmedel kastar sig över de principiellt väsentliga teoretiska problem som han ägnat sig åt att behandla. Han synes ha en lyckosam forskares intuition vid problemvalet och han låter *problemens* art bestämma valet av arbetsmetoder. Med seg energi har han tillägnat sig de olika slag

28 Det hör till saken att Palander själv hade svårt att avsluta sina arbeten. Efter att hans utredning om värdebeständighet (Palander, 1957b, 1957c) – ett arbete skrivet på beställning av penningvärdesutredningen och Svenska Livförsäkringsbolags Förening! – hade utkommit 1957 publicerade han nästan ingenting. Tönu Puu har vittnat om att han ”utvecklade en benägenhet att komplicera sina frågeställningar utan ände” (Puu, 1992, s. 224):

Arbetet om värdebeständighet bär i någon mån prägeln av Palanders ökade svårigheter att färdigställa sina arbeten. Det dikterades i ett hetsigt tempo framåt småtimmarna på en av världens sista vaxrullefonografer ... under viss hjälp av det nya avmagringsmedlet Ritalina, som ordinerats av tjänsteläkaren (ibid, s. 227).

Oförmågan att avsluta arbeten för tryck illustreras av följande episod. Författaren [Puu] hade förmånen att få följa med Palander till en liten arbetskonferens som International Economic Association höll i Royaumont 1962 (*proceedings* utgavs av Hahn och Brechling ...) Palander improviserade där ett lysande föredrag som redaktörerna med benägen hjälp av författaren till dessa rader i tre års tid trögat men förgäves försökte få Palander att skriva ner (ibid., s. 224).

av arbetsmetoder som hans frågeställningar krävt. Han går sina egna vägar och väljer dem målmedvetet. Han arbetar förbluffande snabbt men samtidigt säkert.

Jag har en känsla av att de linjer i Puu's [sic] forskarprofil som ovan antytts kommer att bli bestående. Han har alla förutsättningar att i lämplig akademisk miljö bli en av de nationalekonomiska vetenskapsmän med klar inriktning på sin vetenskaps grundläggande teoretiska problem och med naturliga förutsättningar att framgångsrikt och omdömesgillt bearbeta dem som är alltför sällsynta i det snabbt tillväxande nationalekonomiska skråret.

Den notoriskt enögde Palander kunde inte finna att Bentzel uppfyllde det andra kriteriet för kallelse heller. Han var inte "förtjänt att nämnas före den sökande Puu". Det var för honom "helt uppenbart" att "Puu's [sic] doktorsavhandling är långt överlägsen vart och ett av Bentzels färdiga huvudarbeten. Även om Bentzels ekonomiskt-statistiska arbeten skulle läggas i den ena vågskålen anser jag det klart att Puu's [sic] avhandling har den större vikten." Dessutom var Puus makroteoretiska studie "en betydligt finare vetenskaplig merit och dessutom utan varje demeriterande inslag" än Bentzels produktivitetsundersökning. Palander förklarade "utan varje som helst tvekan" att inte heller den andra grunden för att kalla Bentzel till professuren i nationalekonomi i Uppsala förelåg och avstyrkte därför kallelse. Det var uppenbart att han ville se sin student Tönu Puu på tjänsten.

ERIK LUNDBERG

De övriga tre sakkunniga delade inte Palanders uppfattning. Erik Lundberg betonade Bentzels stora bredd – ren teori, centrala metodproblem, produktions-, investerings-, kapital och konsumtionsteori, val av statistisk metod (rekursiva och simultana modeller), statistiska mätproblem, tillämpad analys (inkomstfördelning, konsumtion och sparande). Bentzel hade "i olika arbeten dokumenterat sin klarhet och skärpa som ren teoretiker". Han hade en utpräglad känsla för hur man kan kombinera ekonomisk teori och statistiska metoder i analysen av empiriska problem. Lundberg framhöll att det var "relativt sällan" som Bentzel hamnade i "abstrakta teorikonstruktioner, som får leva sitt eget liv ostörda av konfrontationer med verkligheten", trots att han visat att han "likaväl som docent Puu" behärskade abstrakt teori "både med och utan stöd av matematiska medel". Han hade dessutom, i konsumtionsstudien för IUI, visat att han hade förmåga att leda ett omfattande vetenskapligt arbete. På det teoretiska planet hade han gjort "originella och väsentliga insatser inom den centrala problemkrets som rör sparandets och investeringarnas dynamik". Trots att Bentzels publicerade volym inte var särskilt stor ansåg Lundberg totalresultatet vara "imponerande". Kvaliteten

var hög och han hade mycket stor bredd. Lundbergs slutsats var att ”Bentzels skicklighet till professur är uppenbar”.

Erik Lundberg (foto: Fotoateljé Uggla).

Källa: Rolf G.H. Henriksson (red.), *Konjunkturinstitutet under Erik Lundbergs tid. Tillbakablickar vid 50-årsjubileet*. Stockholm: Konjunkturinstitutet.

Puus förteckning över vetenskapliga arbeten var kort. Han hade bara publicerat under tre år, vilket medförde att han saknade bredd i sin forskningsverksamhet. ”I själva verket är hans vetenskapliga insats helt koncentrerad till ett enda område, motsvarande titeln på gradualavhandlingen: ’Studier i det optimala tillgångs- valets teori (1964).’” Lundberg tyckte att avhandlingen var ett imponerande arbete på ett försummat fält. Puu hade gjort en pionjärinsats genom att sätta upp ett stort antal modeller, under olika förutsättningar, för hur portföljvalet borde gå till. Det handlade om analys av hög kvalitet.

Det senare innebar emellertid inte att avhandlingen inte hade några brister. ”Analysen bedrivs med ett stort uppbåd av matematiska hjälpmedel i såvitt jag förstår onödigt utsvävande former.” Avhandlingen var oproportionerlig och intresseinriktningen var ensidig, ”som såvitt jag förstår sammanhänger med författarens nästan totala ointresse för tillämpning av resultaten” – en tolkning rakt motsatt Palanders. Lundberg ansåg att de resultat som Puu härledde i sitt makrokapitel var ”av starkt begränsat värde”. Den stora brist som Lundberg såg hos Puu var dennes fullständiga avsaknad av intresse för empiri och tillämpningar:

En orsak till Puu’s [sic] ofta hämningslösa teoretiserande synes ... hänföra sig till en fullständig frånvaro av intresse för verifiering av hypoteser och analysresultat. Problemen formuleras med utgångspunkt från existerande teorier, som mejslas ut och förfinas, utan att Puu låter problemställningarna riktas eller begränsas med hänsyn till empiriska frågor eller möjligheter till testning. I detta avseende föreligger det väsens- och kvalitetskillnad mellan Puu’s [sic] och Bentzels prestationer. Bentzel har också visat prov på god förmåga att driva ren teoretisk analys, men

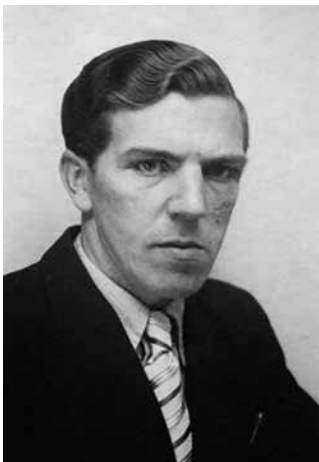
hans problemställningar och metoddiskussioner står som regel i nära kontakt med klart redovisade empiriska problem, samtidigt som hans deduktioner begränsas med hänsyn till, resp. inriktas på, statistiska testningsmöjligheter.

Lundberg underströk att han inte var ute efter att skriva negativa omdömen om teoretisk analys – Puu var skicklig både på det och på att tolka resultaten – men hans svaghet i jämförelse med Bentzel var ”den nästan måttlösa ambitionen att konstruera rader av fall med varierande förutsättningar utan tillräcklig hänsyn till problemställningarnas relevans”. Puu hade svårt att övertyga läsaren om den ekonomiska relevansen i den sortens övningar: ”den balans och det kritiska omdöme i dessa hänseenden, som är ett framträdande drag i Bentzels forskning, saknas i påtaglig grad hos Puu.” Lundberg var noga med att betona att han på intet vis ville nedvärdera Puu. Hans yttrande avsåg en jämförelse med Bentzel och det var inte rimligt att begära av någon som var så ung som Puu att hans skulle ha nått samma bredd och mognad i sitt intressefält som Bentzel.

Slutsatsen var given. Ragnar Bentzel var ”utan tvekan förtjänt att nämnas framför docent Puu” och borde därför kallas till den lediga tjänsten.

TRYGVE HAAVELMO

Trygve Haavelmo ansåg inte att Puus två korta tidskriftsartiklar kunde ”sies å ha noen større vitenskaplig signifikans”, även om de kanske kunde användas för att bedöma hans pedagogiska talang. ”Hva det sistnevnte spørsmål angår, synes jeg ikke de to artikler vitner om særlig stor klarhet i symbolbruk eller i beskrivelse av konklusjoner.” Utkastet till analys av finans- och penningpolitiken uppfattade Haavelmo i sin tur som i hög grad knutet till ett av avhandlingens kapitel. Han koncentrerade därför sin bedömning på avhandlingen.

Trygve Haavelmo.
Källa: Wikipedia.

Även Haavelmo ansåg att Puus matematiska apparat var överdimensionerad. Han hade heller inte så mycket till övers för de dynamiska avsnitten av avhandlingen:

Når det gjelder forfatterens behandling av dynamiserte modeller, synes jeg ikke hans innsats er særlig oppsiktsvekkende. En får nærmest inntrykk av at de dynamiske betraktninger som er inført, har vært til mer lærdom for forfatteren selv enn egentlig til opplysning for læseren. For en utenforstående ligger det iallfall nær å få det inntrykk at forfatteren ikke har beskjeftiget seg særlig mye med dynamiske modeller før han tok fatt på det foreliggende arbeid.

Avsnittet om finanspolitikens likviditetsverknningar fann Haavelmo vara ”nokså ordinært”, och han hittade inget som antydde att det baserade sig på den tidigare mikroekonomiska analysen.

Puus styrka låg i hans blick för besvärliga detaljer och hans stränga krav på ”detaljnjaktighet”. Puu visade ”virkelig ekte forskertrang”, i ordets bästa bemärkelse, men han hade samtidigt en tendens att förlora sig bland en mängd olika fall och formuleringar. Han uppvisade en viss brist på förmåga att skilja mellan stort och smått, på väsentligt och oväsentligt och lämnade därför ofta läsaren i beråd vad gällde att slå fast var de det verkliga bidraget låg.

Haavelmo ställde frågan om det inte för en så central ställning som en professor borde krävas ganska stor bredd av innehavaren, eftersom han skulle komma att leda undervisningen för nationalekonomistudenter i allmänhet. Puu hade till exempel inte dokumenterat någon förtrogenhet med statistik. Å andra sidan bedömde Haavelmo att han hade goda möjligheter att utvecklas positivt. Dock gällde att en så ung sökande som Puu naturligt nog ännu inte hade haft tillfälle att dokumentera bredd och detta var diskvalificerande. Haavelmo kunde därför inte finna att det som Puu faktiskt hade producerat var tillräckligt för att försvara att han gavs professorskompetens.

Bentzel hade en mycket omfattande publikationslista. Han hade många publikationer med andra, där det var svårt att konstatera exakt vad som var vars och ens bidrag, men förmågan att samarbeta med andra forskare måste å andra sidan värderas positivt. Haavelmo värderade också produktivitetsanalysen positivt, som ett lovande utkast, medan han var mindre entusiastisk för Bentzels behandling av aggregeringsproblemet²⁹ och för Bentzels och Östen Johanssons analys av homogenitet i produktionsfunktioner. Däremot ansåg han analyserna av sparande, investeringar och konsumtion vara goda och fantasifulla bidrag. De stora empiriska undersökningarna av inkomstfördelning och konsumtion karakteriserades av sans och eftertanke. Analysen av den vertikala inkomstfördelningen var origi-

²⁹ Bentzel (1956b).

nell och Bentzel visade känsla för analysens begränsningar i sin metoddiskussion i konsumtionsstudien.

Vad gällde frågan om kallelse ansåg Haavelmo att det var självklart att Bentzel var professorskompetent. Han var ju redan professor på Handelshögskolan. Det var dessutom utom tvivel ställt att han var mer meriterad än Puu. Men hade Bentzel de extra kvalifikationer som krävdes för kallelse? Haavelmo kände sig osäker på var ribban låg. Om det var så att man bara skulle utnyttja kallelseförfarandet under mycket speciella tillfällen, för personer som gjort epokgörande vetenskapliga insatser, var det tveksamt om förutsättningarna fanns. Det gick emellertid också att göra en mildare tolkning och Haavelmo fastnade för denna, med en något kryptisk formulering:

Som det framgår av mine kommentarer ovanför ligger ju Bentzels kvalifikationer særlig i den store faglige bredde som hans forfatterskap viser. Avgjørelsen må i noen grad bli vurderingsmessig. Det som jeg imidlertid er overbevist om, er at Universitetet i Uppsala må kunne anse det som helt forsvarlig og til stort gagn for Universitetet å få knyttet en sosialøkonom som Ragnar Bentzel till sitt økonomiske fakultet.

GUY ARVIDSSON

Guy Arvidsson började med att det första rekvisitet för kallelse – ”uppenbar skicklighet” – kunde behandlas ”helt summariskt”. Han tolkade formuleringen så att det inte innebar något annat än ett krav på ”klar (tveklös) professorskompetens”. Bentzel ägde denna kompetens, vilket Arvidsson ansåg dokumenterat redan när han för första gången sökte tjänst på Handelshögskolan 1958. Han hänvisade till de sakkunnigyttranden som då hade avgivits. ”Även jag finner, att enbart denna del av Bentzels produktion dokumenterar en över varje tvivel höjd kompetens för en professur i nationalekonomi.”

Guy Arvidsson.
Källa: Nationalekonomiska institutionens
porträttsamling, Stockholms universitet.

De skrifter som hade tillkommit därefter hade stärkt Bentzels kompetens ytterligare. Artikeln om sparandets dynamik fann han vara ”ett verkligt originellt och vägande bidrag till en central del av den ekonomiska teorin. Framställningen är, som praktiskt taget alltid i Bentzels skrifter, föredömligt klar och enkel.” Promemorian om kriterier för avvägning mellan konsumtion och investeringar fick också beröm:

I kontrast till den rätt stora, mestadels mycket abstrakta och sterila litteratur, som finns rörande kapitalbildningens optimalitetsproblem, söker Bentzel kriterier, som verkligen skulle kunna användas. Hans tentativa kriterier är, såvitt jag kan förstå, långtifrån invändningsfria, men hans ansats kan likväl komma att innebära begynnelsen till en framgångsrik attack på ett lika viktigt som svårt problem.

”Ett lika brännande samhällsproblem” behandlade Bentzel, Lindbeck och Ståhl i skriften om bostadsregleringen. ”Denna skrift är ett vackert exempel på hur långt man ibland kan komma med även ganska elementär ekonomisk teori”, noterade Arvidsson. Artikeln om homogenitet i produktionsfunktioner erbjöd en elegant och instruktiv lösning på det ”angelägna och icke alls triviala” problemet om det var tillåtet att härleda jämviktsläget genom att nollställa den makroekonomiska vinstfunktionens derivator när produktionsfunktionen var linjärt homogen. Bentzels tidiga ekonometriska skrifter om simultanitet i ekonometriska modeller fick betyget ”nu en klassiker” – ”i betydelse närmast jämförbar med Haavelmos berömda *Econometrica*-artikel från 1943”³⁰ – och hans två likaledes ekonometriska skrifter tillsammans med Bent Hansen ansåg Arvidsson vara mycket förnämliga arbeten”. Arvidsson betecknade Bentzels kompetens för en professur i nationalekonomi som ”icke blott tillräcklig utan som mycket god”.

För att konstatera huruvida Bentzel också var överlägsen Puu började Arvidsson med att gå igenom den senares skrifter. Den viktigaste var avhandlingen. ”Av en avhandling, som belönats med det högsta betyget, väntar man sig gärna antingen briljanta resultat eller briljanta metoder. Puus kapitel II har emellertid varken den ena eller den andra sortens briljans.” Fakultetsopponenten Harald Dickson hade tyckt sig hitta en felaktighet i kapitlet, men Arvidsson hade tillsammans med Jan Odhnoff räknat igenom fallet och visat att ”en ganska ringa justering” skulle kunna lösa detta.³¹ Betydligt värre var ”det faktum att Puu använder en betydligt överdimensionerad apparat” i sin demonstration. Som Odhnoff hade visat, kunde dess bevis göras betydligt kortare.³² Arvidsson tyckte att det resultat

³⁰ Haavelmo (1943).

³¹ Arvidsson och Odhnoff (1964).

³² Odhnoff (1965).

som Puu härlett var ”så pass trivial[t] och ointressant – om ... [det] icke kan återfinnas hos någon annan författare, en sak som jag icke kontrollerat, måste det väsentligen bero på att ingen förut funnit det mödan lönt att skriva ner satsen ...” Han anmärkte dessutom på ett par feltolkningar av andra ekonomer. ”Det jag här finner vara betänkligt är icke så mycket att dessa tolkningar är felaktiga, utan att de är det på ett så ovanligt långsökt och ointelligent sätt”.

De tre följande kapitlen bjöd på blandad läsning. Ibland var analysen fruktbar och i viss mån originell, i andra fall bestod den av ”förhållandevis trivial finansmatematik av begränsat intresse”. I bedömningen av avhandlingens centrala kapitel började Arvidsson med att konstatera att Puu tack och lov ”ansluter sig till gängse internationell kutym” genom att anta att individer i en risksituation väljer att maximera den förväntade nyttan. ”Såvitt jag kan förstå, är detta ett förnuftigt val – i jämförelse med exempelvis den mera provinsialt excentriska riskteori som lanserats av professor Palander”, men vad han åstadkommit framstod inte som revolutionerande. Puu hade använt sig av en i huvudsak färdig analysapparat som vilade på ”teorin för handlande under ovisshet”: ”Vad Puu har gjort, är att han tillägnat sig och lärt sig behärska denna apparat och i sin avhandling tillämpat den genom att utföra beräkningar för ett antal fall: Såvitt jag kunnat finna, har han också genomgående räknat rätt. Allt detta är naturligtvis aktningvärda prestationer, ehuru de knappast kan betecknas som särskilt märkliga.” Dock hade han gjort ett gott val av förutsättningar och väl tolkat och kommenterat sina resultat.

Efter ett antal detaljanmärkningar och klagomål på bristande litteraturkännedom, bl.a. om verk av Don Patinkin och Assar Lindbeck,³³ ”jämfört med vilka Puus makroteori f.ö. framstår som mycket rudimentär”, var Arvidsson redo för ett sammanfattande omdöme om Puu:

Trots vad jag nu har anfört om Puus avhandling, anser jag det vara försvarligt att ge den docentbetyg – då kanske mindre för vad den faktiskt är än för vad den ger löfte om. Den vittnar om sådana egenskaper hos författaren – främst energi, receptivitet och forskarentusiasm – att man av honom kan vänta goda prestationer i framtiden. Det är därför enligt min mening viktigt och även angeläget att Puu beredes tillfälle till fortsatt vetenskapligt arbete.

För den sakens skull kan det emellertid inte vara nödvändigt att tilldela hans avhandling betyget Berömlig; detta betyg finner jag vara betydligt överdrivet.

Arvidsson ansåg Puu som ”en kunnig och lovande forskare, som hunnit anmärkningsvärt långt för sin ålder, men som dock icke kan anses ha förvärvat en kompetens, som är tillräckligt för professur. Än mindre är hans kompetens i nivå med

³³ Patinkin (1956), Lindbeck (1963c).

Bentzels”. Arvidsson fann att det förelåg tillräckliga skäl för att kalla Bentzel till professuren.

ENSAM I BRÄCKLIG FARKOST

Tönu Puu hade av två av de fyra sakkunniga befunnits väga för lätt för en professur och av tre att vara klart underlägsen Bentzel. Mot detta stod Palanders ensidiga och klart partiska yttrande. De fakultetsmedlemmar som hade att avgöra huruvida Ragnar Bentzel skulle kallas eller inte bestod av nio professorer, förutom Tord Palander, Gunnar Johansson, psykologi, Gerd Enequist, kulturgeografi, Wilhelm Sjöstrand, pedagogik, Carl-Arvid Hessler, skytteansk professor i värtalighet och statskunskap, Sune Carlson, företagsekonomi, Herman Wold, statistik, Torgny Segerstedt, sociologi, tillika universitets rektor och Karl-Gustaf Hildebrand, ekonomisk historia, tillika dekanus för samhällsvetenskapliga fakulteten.

Alla utom Palander röstade för kallelse. Gunnar Johansson påpekade att Palanders definition av ”uppenbar skicklighet” var att betrakta som från den normala tolkningen ”avvikande premisser” och att Bentzel hade ”betydligt företräde” framför Puu som belastades av två inkompetensförklaringar. Gerd Enequist beklagade ”att de sakkunniga skall vara av så olika mening”, men att Bentzels skicklighet för tjänsten var uppenbar, medan Puu inte var att betrakta som kompetent. Även Wilhelm Sjöstrand menade att Palander gjort sig skyldig till en tolkning av ”uppenbart skicklig” som stred mot den allmänt gällande och att Bentzel uppfyllde båda kriterierna för kallelse. Carl-Arvid Hessler var av meningen att normalt borde det råda total enighet om kallelse, men att en ”extraordinär situation” var för handen. Han läste i begreppet ”uppenbar” inte in mer än att ingen av de sakkunniga bestred den för kallelse föreslagnes kompetens, vilket var fallet med Bentzel, medan Puus kompetens hade underkänts av två sakkunniga. På rent formella grunder borde därför Bentzel kallas. Sune Carlson instämde med Johansson och tillade att Bentzels dokumenterade förmåga att samarbeta med andra forskare och leda forskningsprojekt var en mycket betydelsefull merit.

Herman Wold kritiserade utförligt Palanders argumentering. Bentzel hade sedan 1958 erhållit kompetensförklaring av inte mindre än tio professorer, varav nio (undantaget var Palander) hade formulerat sig i klart positiva ordalag, och det rådde ingen tvekan om att han var överlägsen Puu. Palanders argument var i sin tur både orättvisa och rättsstridiga:

Jag har grundligt studerat professor Palanders argumentation, men kan inte finna att den ger god vägledning. Detta främst av två skäl: dels därför att Palander vid bedömningen av Bentzels produktion gör sig skyldig till flagranta orättvisor, dels därför att han vid jämförelsen med Puu använder en argumentation som strider

mot statuternas föreskrift att befodringsärenden skola behandlas enbart på grundval av graden av vetenskaplig skicklighet.

Palander hade låtit framtidsbedömningar tala till nackdel för Bentzel men till förmån för Puu och Bentzels ”sju magra år” var en period då han med stor framgång hade handlett en stor grupp yngre forskare. Wold motsatte sig också Palanders nedvärdering av de skrifter som hade utförts på uppdrag av Industriens Utredningsinstitut (doktorsavhandlingen och konsumtionsstudien) och höll med Sune Carlson om att det var en styrka – och inte, som Palander insinuerade, en svaghet – att ha förmågan att kunna arbeta och publicera tillsammans med andra forskare. Han hade heller inget till övers för Palanders tirader om det ofullbordade manuskriptet om produktivitetsförändringar. Det borde behandlas som ett utkast och inte som något som redan var i tryck.

Palander hävdade i sin tur att de två kriterierna för kallelse måste ges en restriktiv tolkning och hänvisade i övrigt till sitt yttrande ”vars slutsatser icke rubbas av de övriga sakkunnigas utlåtanden”.

Torgny Segerstedt ansåg, utan någon motivering, att det förelåg tillräckliga skäl att kalla Bentzel och tillstyrkte ”livligt”. Karl-Gustaf Hildebrand, slutligen, anslöt sig till Hesslers och Johanssons yttranden och biträdde även han kallelse.

Den 3 juni 1965 utnämndes Ragnar Bentzel, med kunglig fullmakt, till professor i nationalekonomi vid samhällsvetenskapliga fakulteten vid Uppsala universitet. Tord Palander hade misslyckats i sitt uppsåt att stoppa honom. Det är inte helt säkerställt att vi står inför det absoluta bottennappet vad gäller sakkunnigyttranden för professorer i nationalekonomi i Sverige, men Palanders fyrtiofemsidiga skrift är otvivelaktigt en stark kandidat.

Att Bentzel och Palander samtidigt var professorer i Uppsala gjorde inget för att gjuta olja på vågorna. Tvärtom:

Detta förnyade institutionens splittring. När utnämningen väl var ett faktum gjorde ingen av kontrahenterna någon nämnvärd ansträngning för att få till stånd goda samarbetsförhållanden. Då Bentzel inledde sin tjänstgöring med en flerårig tjänstledighet kom det aldrig till öppen konfrontation, men medarbetare på ömse håll med läggning för krypskytte cementerade osämjan. Anmälningar till JO och JK haglade, och samtal anställda emellan fördes brevldeles eller protokollfördes!³⁴

34 Puu (1992, s. 224).

FRÅN MOLL TILL DUR: APPENDICITISFYLLT AVSKED

När Naja Bentzel 1966 lämnade Industriens Utredningsinstitut för professuren vid Uppsala universitet fick han, i likhet med Erik Dahmén före honom, en märklig ”festskrift” av kollegorna på institutet: *19 Appendices in Honour of Ragnar Bentzel*.³⁵ Skriften har många höjdpunkter och visar klart dels på den höga vetenskapliga standarden hos IUI:s personal, dels på inspiration från det självt humoristiska festföremålet. Den inleds starkt med den onomatopoetiska, helrimmade, helallittererade dikten ”Naja”, av IUI:s *poet laureate*, John Skår:

naja
 najanaja
 jajanaja
 najaja?
 nananaja
 naja!
 ja?
 na
 ja
 naja
 najaja
 jajanaja
 ja
 naja

Naja hade en magnifik hårman.
 Källa: IUI (1966, s. 52).

³⁵ IUI (1966).

Göran Albinsson bevisar med hjälp av diverse matematiskt taskspeleri (bl.a. division med noll) att trots att Lars Kritz och Kalle Jungenfelt hade samma lön tjänade Kritz dubbelt så mycket, att en löneökning på 400 kronor var detsamma som ingen löneökning alls eller lika med en lönesänkning på lika mycket.

Leif Mutén inordnar prognosmakaren Naja Bentzel ”i den rad som inleds med de sibyllinska böckerna, fortsätter med Voluspa och Nostradamus, men finner sin fullkomning i de meningsfullt svarta pärmar som signalerar ’Another product of superb Swedish prognosticizing’ – en prognos ur det Bentzelska häxkök, som fått det ur avgrändan uppskjutna namnet IUI ...” Erik Ruist härleder en formel för produktiviteten på IUI, med utgångspunkt från antalet rum, antalet forskare, den disponibla tiden och forskarnas lättja. Slutresultatet är slående elegant:

$$B + e^{nt} - z^{el} = 0$$

Lars Nabseth redogör inträngande för professor Bentzels bidrag till konsumtions-teorin. I sin avhandling visar Naja via sina inkomstlökar hur vi när inkomsterna stiger kommer att bli tjockare på mitten. Han har dessutom i samma arbete demonstrerat ”att det föreligger en viss tendens till negativ korrelation mellan falskdeklaration och deklarerad inkomst”. Sist men icke minst lanserade han i sin installationsföreläsning på Handelshögskolan teorin att det är vår barndoms jular som styr vårt konsumtionsbeteende. Ju hårdare paket desto bättre. (Varor bör således grupperas efter deras förpackning.) Detta rön hade stor praktisk tillämplighet. ”Vill vi till exempel begränsa alkoholkonsumtionen i landet kan vi som alternativ till skattehöjningar välja att förpacka brännvinet i bomull, vilket kan beräknas framkalla sådana olustkänslor hos konsumenterna att de i ökad utsträckning avstår från snapsen.”

Festskriften innehåller emellertid inte bara rena personangrepp utan vissa av författarna arbetar på betydligt högre nivå. Uppenbart påverkad av de alternativa analytiska strömningar som under 1960-talet började göra sig gällande i radikala ekonomkretsar griper sig Branko Salaj an uppgiften att förklara de fruktansvärda konsekvenserna av internationella inkomstskillnader anno 2000. Pressade av sina egna höga löner som sänkt avkastningen av deras investeringar på hemmaplan söker inbördes konkurrerande imperialistiska metallarbetarfackförbund nya, grönnare, marknader i fattiga länder och nymarxistisk ekonomisk teori blir tillämpbar.

Lars Kritz skildrar ”en helt vanlig dag på IUI”, en dag då det är seminarium på några bokkapitel.³⁶ På seminariet handlar allt om omflyttningar av texten, tills

³⁶ Den handlar om ett seminarium. Allting går ut på att man har förslag till ändringar. Det som är med duger inte. Det visar väldigt mycket den anda som vi brukade tala om: ’att läsa kollegorna med onda ögat’ (intervju med Göran Albinsson Bruhner, 8 december 2017).

man når den punkt då författaren, Gunnar Törnqvist, konstaterar att det var precis så det såg ut förra gången, men att han hade följt de råd han fick på det seminariet. Man hinner inte igenom manuskriptet. Lunch och kaffe står ju också på programmet. Till den senare höjdpunkten på dagen har också Assar Lindbeck infunnit sig. ”Assar är på ett strålande upprymt humör idag och strör frikostigt sarkasmer omkring sig.” Tiden går och 17.40 är det dags för Naja och andra att ta tåget till Uppsala utan att hela manuset blivit behandlat.

I ett hejdlöst dråpligt bidrag med titeln ”Det kommer jag ihåg, minns jag” delar Jan Beckeman med sig reminiscenser från en imaginär, uppenbarligen socialistisk, genomplanerad, framtid. IUI har lagts ner och ersatts av Industriens Planeringsinstitut och Hallsberg har blivit rikets huvudstad. Det var bevisat att det inte existerade några skillnader mellan könen och på institutet är det obligatoriskt att bära Enhetsplaneraruniformen. (1960-talet framstod som avlägset: ”På den tiden talades det om två kön ...”) Bentzel stod själv staty på Östermalmstorg:

Bentzel är utförd i mer än naturlig storlek, naken (enligt ett krav från Sveriges Konfektionsindustriförening med anledning av några prognoser) och ridande på en käpphäst, Appendicitia. I handen håller han en typisk konsumtionsvara, genomborrad av en svagt erekterad regressionslinje i förminskad skala. Vid hästens fötter sitter en kvinnofigur, böjd som ett frågetecken med en mättnadspunkt inunder, symboliserande – har det sagts – Efterfrågan. Det kan man förresten gissa sig till av hennes blick. Hela gruppen kallas Restposten.

Beckeman funderar också på varför Ragnar kallades Naja. Han kommer inte fram till någon säkerställd slutsats, men lyckas åtminstone i sant poppersk anda undandröja en dubiös hypotes:

Jag tror mig med säkerhet kunna falsifiera teorin om att det skulle vara en anglicism för abilitetsbetyget Nåja! i vår interjektionistiska skala. Detta betyg ligger ju mitt emellan Hm! och Åjovars! och jag kan försäkra att Naja – åtminstone enligt sin egen bedömning – när det gäller relevanta abiliteter låg nästan uppåt Jösses!

Bland de nitton appendixen återfinns också ett protokoll från IUI:s företagsnämnd, med Bernt Johansson vid protokollet. Det var uppenbarligen kärva ekonomiska tider. Av paragraf 3 kan man sluta sig till att kostnadsbesparingar var av nöden. Diskussionens vågor gick höga:

Hr Wohlin framhöll institutets arbetsintensiva karaktär och argumenterade för att förlägga en del av institutets tillverkning i Portugal eller annat land med låga löner. Hr Kritz trodde att samma besparingar kunde vinnas genom rationaliseringar och

längre serier vid bibehållen lokalisering av institutet. Genom att utreda konsumtionen av ett enda föremål och därvid alltid använda sig av en och samma förklaringsvariabel, exempelvis inkomsten, skulle kostnaden per producerad sida kunna sänkas avsevärt. Kravet på utbildad personal skulle också kunna släppas.

Ytterligare ett (lokalt eller globalt?) maximum i appendixalplandskapet återfinns i Bengt-Göran Löwenthals analys av hur man misslyckas med prognosmakeri utan att egentligen anstränga sig. Inledningen är ett stycke magnifik epik som får läsaren att gnugga händerna och drägla i upphetsad väntan på vad som ska följa:

Redan de gamla göteborgarna voro väl förfarna i konsten att spå i kaffesump, vilket tidigt grundade deras anseende såsom framstående ekonomer och affärsmän. För att stärka kungl. Hufvudstadens ställning på detta område grundades i Stockholm anno 39 Institutet för Utvalda Individer (IUI). Krigsårens kafferansonering lade emellertid en naturlig hämsko på spåverksamheten. Det blev så småningom uppenbart, att IUI för att göra säkrare prognoser behövde en person som kunde räkna bättre. Vad var då naturligare än att lägga IUI:s siarverksamhet i händerna på profeten Rågnar Besser, som i sin person kombinerade ett göteborgskt ursprung med mångårig förtrogenhet med de ockulta riterna på Upsala högar. Samtidigt lät IUI åt sig uppföra ett nytt tempel, där alla IUI:s s.k. försökare isolerades i var sin liten grå cell. Profeten Rågnar Besser tilldelades en extra stor cell.

I ett särskilt sumprum tillreds den för dagens spående nödvändiga häxbrygd av en ”på särskild tilläggsstat avlönad” prästinna. Själva seansen äger rum i Ovala Rummet, dit deltagarna söker sig med luktorganens hjälp. ”Omtöcknade av de heta sumpångorna tittar försökarna under andlös tystnad ner i den grumliga brygden i hopp om att där kunna utläsa exempelvis värdet på Cobb-Douglas-funktionens restfaktor.”

Efter att ha mottagit ett så storslaget verk som *19 Appendices in Honour of Ragnar Bentzel*, vem behöver en ”riktig” festskrift?³⁷

37 Men det fick han också, när han pensionerades 1986, med bidrag av sådana internationella toppekonomer som James Tobin, Peter Diamond, James Mirrlees, Mervyn King, Dale Jorgenson, Edmond Malinvaud, Robert Solow och Robert Barro (Bergström m.fl., 1986).

REFERENSER

Mycket av såväl det tryckta som stencilerade materialet nedan finns tillgängligt under "Publikationer" på IFN:s hemsida: <http://www.ifn.se/>. Detta har inte markerats nedan, utan markeringarna avser endast opublicerat material. De brev som refereras till i huvudtexten och fotnoterna finns i IFN:s arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria. En förteckning över materialet i detta arkiv finns i *Arkivförteckning för Institutet för Näringslivsforskning (IFN)*. Stockholm: IFN, 2019-06-07, tillgänglig på IFN. Nämnas bör också att UI:s verksamhetsberättelser för perioden 1950–66 ger en utmärkt, översiktlig bild, år för år, av de projekt som bedrevs vid institutet under denna period. De visar också vilken löpande information, framför allt statistisk, av rutinkaraktär som institutet försåg näringslivet med. Denna har endast undantagsvis berörts i vår bok. Verksamhetsberättelserna är tillgängliga på IFN:s hemsida. De intervjuer som gjordes av Rolf Henriksson 1989 finns på IFN, dock ej i elektronisk form.

CfN = material i Institutet för Näringslivsforskningens arkiv på Centrum för Näringslivshistoria.

F = Föredrag som enbart finns i manus tillgängliga på IFNs hemsida.

HHS = arkivmaterial från Handelshögskolan i Stockholm, ej i elektronisk form.

LU = arkivmaterial från Lunds universitet, ej i elektronisk form.

NF = Nationalekonomiska Föreningens förhandlingar, finns på <https://www.nationalekonomi.se/NEF-forhandlingar>.

S = styrelseprotokoll m.m. från IFN, ej offentliga.

SU = arkivmaterial från Stockholms universitet, ej i elektronisk form.

UU = arkivmaterial från Uppsala universitet, ej i elektronisk form.

V = videoinspelningar tillgängliga på IFN.

A. B-d. (1963), "Normalisering", *Smålands Folkblad*, 14 maj.

Ackley, Gardner (1959), "Administered Prices and the Inflationary Process", *American Economic Review*, vol. 49, nr 2, 419–430.

Adamsson, Harald (1965), "Arbetskraftens rörlighet – särdrag för tjänstemän och arbetare", *Industritjänstemannen*, vol. 34, nr 6, 14–16.

AEH (1963), "Hyresregleringen och bostadsbristen", *Tidning för byggnadskonst*, vol. 55, nr 6, 215–216.

Aftonbladet (1950), "Folk i farten", 23 december.

Aftonbladet (1962), "Har politikerna inget att betyda?", 4 december.

Agrell, Jan (1950), *Skolreformen och näringslivet. Synpunkter på försöksverksamheten. Ett debattinlägg från Studieförbundet Näringsliv och Samhälle med en vetenskaplig under-*

- sökning av vissa psykologiska och pedagogiska förutsättningar*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Ahlberg, Gösta (1953), *Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen i Sverige 1911–50*. Stockholm: Monografier utgivna av Stockholms Kommunalförvaltning.
- Ahlberg, Gösta (1954), "Befolkningsutveckling: Replik till Jan Wallander", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 56, nr 2, 147–151.
- Ahlberg, Gösta och Svenilson, Ingvar (1946), *Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen*. Stockholm: IUI.
- Ahlqvist, Berndt (1963a), "Det är kontrollen som är skuld till bostadsbristen. Fri (och tillfälligt dyrare) hyra enda lösningen", *Expressen*, 27 februari.
- Ahlqvist, Berndt (1963b), "Reklamen i Sverige: Bara i år kostar den 1,1 miljarder kronor – 1 100 000 000 ...", *Aftonbladet*, 21 mars 1963.
- Ahrnstedt, Pelle (1955), "Experter tippa om Sverige år 1975: 2 milj. Bilar – 1 milj. TV-apparater", *Expressen*, 20 juli.
- Ahrnstedt, Pelle (1962), "En bok om svensk populärpress: Veckopressen minskar. Men vad beror det på? TV? Bilar? Kvällspress?", *Journalisten*, vol. 59, nr 9, 6–7.
- Ahrsjö, Göran (1957a), "Sveriges industriproduktion och export under efterkrigstiden", *Industritidningen Norden*, vol. 85, nr 13, 177–189.
- Ahrsjö (1957b), "Har vi samhällsekonomisk balans?", *Textil och konfektion*, vol. 14, nr 18, 6, 45–46.
- Ahrsjö, Göran (1958a), "Konjunkturläget", *Industriförbundets Meddelanden*, vol. 31, nr 1, 5–8.
- Ahrsjö, Göran (1958b), "Forskningsverksamheten vid Industriens Utredningsinstitut", *Industriförbundets Meddelanden*, vol. 31, nr 7, 238–241.
- Ahrsjö, Göran (1958c), "De sex – olikheternas marknad", *Svensk Handel*, vol. 14, nr 14, 5–9, 39.
- Ahrsjö, Göran (1959a), "Konturer hos vår blivande nya stora 'hemmamarknad'", *Svensk Handel*, vol. 15, nr 9, 5–10, 38–40.
- Ahrsjö, Göran (1959b), "Fakta och funderingar om 60-talets tillgång och efterfrågan", *Svensk Handel*, vol. 15, nr 12, 29–30.
- Ahrsjö, Göran (1959c), "Ekonomi inför 1960", *Teknisk Tidskrift*, vol. 89, nr 48, 1355–1356.
- Ahrsjö, Göran (1960a), "Konjunkturläget våren 1960", *Teknisk Tidskrift*, vol. 90, nr 20, 567–568.
- Ahrsjö, Göran (1960b), "Det ekonomiska läget hösten 1960", *Teknisk Tidskrift*, vol. 90, nr 33, 882–884.
- Ahrsjö, Göran (1960c), "Världsekonomin just nu: En granskning av utvecklingen i olika länder", *Svensk Handel*, vol. 16, nr 11, 5–8.
- Ahrsjö, Göran och Lagerkvist, Claes (1969), "Produktions- och produktivitet utveckling inom industrin under efterkrigstiden", i: IUI, *Industriproblem 1960*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell, 161–178.
- A.J.P. (1965), "Göran Albinsson, Sten Tengelin og Karl-Erik Wärneryd: Reklamens ekonomiska roll", *Bedriftsøkonomen*, vol. 27, nr 7, 416–417.
- Aktuell Ekonomi* (1965a), "Svag industriexpansion 1952–60 i storstadsregionerna", vol. 7, nr 1, 1–2.
- Aktuell Ekonomi* (1965b), "Industriplaner på produktionsökning omöjliggörs av arbetskraftsbrist", vol. 7, nr 14, 4.

- A.L. (1967), "Utredningsinstitut varnar: Svårigheter för varv, gruvor, järnverk och skogen", *Fackföreningsrörelsen*, vol. 47, nr 1, 30.
- Albinsson, Göran (1955), "Bruttoprisförbudet och dess verkningar", *Norrländska Socialdemokraten*, 27 juli.
- Albinsson, Göran (1956a), "Japans ekonomiska problem", *Fackföreningsrörelsen*, vol. 36, nr 10, 200–206.
- Albinsson, Göran (1956b), *Företagsvinster – ett samhällsintresse. En kort orientering om vinsterna och deras plats i det ekonomiska livet*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Albinsson, Göran (1957a), "Troliga trender i den framtida konsumtionsutvecklingen", *Svensk Handel*, vol. 13, nr 3, 5–6.
- Albinsson, Göran (1957b), "Efterfrågeanalys på bostadsområdet", *Att bo*, vol. 7, nr 3, 125–135.
- Albinsson, Göran (1957c), "Om konsumtionsprognoser", *Affärsvärlden*, vol. 57, nr, 25, 692–696.
- Albinsson, Göran (1957d), "Hur man gör konsumtionsprognoser", *Kooperatören*, vol. 44, nr 19, 415–421.
- Albinsson, Göran (1958a), *Vår konsumtion: Återblick – prognos*. Stockholm: IUI.
- Albinsson, Göran (1958b), "Bebyggelsetyp och konsumtionsvanor. Inflyttningen till tätorterna", *Fönstret*, vol. 35, nr 1, 6–8.
- Albinsson, Göran (1959), "Långsiktiga försäljningsprognoser – för branscher inom konsumtionsvaruområdet", *Ekonomisk Revy*, vol. 16, nr 9, 594–603.
- Albinsson, Göran (1961a), *Svensk verkstadsindustri: Struktur och utvecklingstendenser*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Albinsson, Göran (1961b), "Några utvecklingstendenser inom svensk verkstadsindustri", *Ekonomisk Revy*, vol. 18, nr 6, 412.
- Albinsson, Göran (1961c), "Efterfrågan på småhus – några synpunkter", *Att bo*, vol. 11, nr 2, 43–48.
- Albinsson, Göran (1961d), "Bygga nytt eller bygga om?", *Arbetsgivaren*, vol. 9, nr 19, 4.
- Albinsson, Göran (1962a), "40 000 ton rekreation", *Industria*, vol. 58, nr 3, 28–29, 32, 114.
- Albinsson, Göran (1962b), *Svensk populärpress 1931–1961: Utvecklingstendenser, marknadsbeskrivning och efterfrågeanalys*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Albinsson, Göran (1963a), "Perspektiv på 70-talets konsumtion", *Svensk Linje*, vol. 22, jubileumsnummer, 46–48.
- Albinsson, Göran (1963b), "De svenska köpvanorna på 70-talet: allt mer lyx, högre kvalitet", *Liv*, nr 11, 298–299.
- Albinsson, Göran (1964a), "Kulturlivets affärsaspekter och affärlivets kulturasppekter", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 2, nr 4, 202–203.
- Albinsson, Göran (1964b), "Höj välfärden – legalisera hyreshajarna", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 2, nr 3, 303–305.
- Albinsson, Göran (1964c), "En publicistisk Pyrrhusseger", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 2, nr 6, 350–351.
- Albinsson, Göran (1964d), "Den tänkande arkitekten". *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 2, nr 8, 506–507.
- Albinsson, Göran (1964e), "Det progressiva framåtskridandet", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 2, nr 10, 654–655.

- Albinsson, Göran (1964f), "Norrlänningarnas konsumtionsvanor", i: Göran Albinsson, Gunnar Boalt, Erik Dahmén, Odd Gulbrandsen, Sven-Ola Hellmér, Erik Karlsson, Lars Kritz, Esse Lövgren och Jan Wallander, *Norrländska framtidsperspektiv*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Albinsson, Göran (1965a), "Konsumenterna och fritiden", i: *Individen och arbetstiden*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Albinsson, Göran (1965b), "Marknadshushållningens redivivus", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 3, nr 1, 30–31.
- Albinsson, Göran (1965c), "Ord, ord, ord", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 3, nr 2, 84–85.
- Albinsson, Göran (1965d), "Önsketänkande", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 3, nr 3, 146–147.
- Albinsson, Göran (1965e), "Vårt behov av stöd – och annonser", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 3, nr 5, 288–289.
- Albinsson, Göran (1965f), "Mediokratis minoriteter", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 3, nr 7, 414–415.
- Albinsson, Göran (1967), "Verkstadsindustri", i: *Sveriges industri*. Stockholm: Sveriges Industriförbund.
- Albinsson, Göran (1980), "Industrin och idéerna", i: Erik Dahmén och Gunnar Eliasson (red.), *Industriell utveckling i Sverige: Teori och verklighet under ett sekel. Uppsatser till ett IUI-symposium i anledning av Marcus Wallenbergs 80-årsdag i Saltsjöbaden, Grand Hotel, den 8-9 oktober 1979*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Albinsson Bruhner, Göran (1998), *Dagspressens politiska ekonomi*. Stockholm: SNS Förlag.
- Albinsson Bruhner, Göran (2009), "Gyllene år", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009; Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids.
- Albinsson Bruhner, Göran (2012), *Att knacka på helvetets portar*. Stockholm: Recito Förlag.
- Albinsson Bruhner, Göran (2017), *Glimtar från en 90-åringars liv: Anekdotiska memoarer*. Djursholm: Officina Fraterna.
- Albinsson, Göran och Ahrsjö, Göran (1960), *Sjustatsmarknaden: En ekonomisk översikt*. Stockholm: Svenska Telegrambyråns skriftserie.
- Albinsson, Göran; Bentzel, Ragnar; Danielsson, Georg; Ekström, John och Gulbrandsen, Odd (1959), *IUI:s konsumtionsprognos för år 1965. En granskning och revidering*. Stockholm: IUI.
- Albinsson, Göran; Boalt, Gunnar; Dahmén, Erik; Gulbrandsen, Odd; Hellmér, Sven-Ola; Karlsson, Erik; Kritz, Lars; Lövgren, Esse och Wallander, Jan (1964a), *Norrländska framtidsperspektiv*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Albinsson, Göran och Endrédi, Gustav (1966), *Den privata konsumtionen 1950–70*. Stockholm: IUI.
- Albinsson, Göran, Horm, Arvo och Nerman, Birger (red.) (1964b), *Friheten möter diktorerna*. Stockholm: Junikommittén.
- Albinsson, Göran; Tengelin, Sten och Wärneryd, Karl-Erik (1964c), *Reklamens ekonomiska roll*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.

- Albinsson, Göran; Tengelin, Sten och Wärneryd, Karl-Erik (1965), *Reklam och konsumentupplysning: En analys av deras roll som informationskällor – med kritik och förslag*. Stockholm: SNS.
- Albåge, Lars-Gunnar och Nilsson, Ulf (1994), "Karl-Olov Samuelsson. En trojänare hos SAF", *Dagens Nyheter*, 18 juli.
- Alexandersson, Gunnar (1965), "Hur skall det gå för de svenska varven?", *Affärsvärlden*, vol. 65, nr 47, 1438–1442.
- Alingsås Tidning* (1962), "Lastbilsbeståndet f.n. 120.000 fordon ökningen måttlig", 7 februari.
- Allen, Candice (2004), *Valaida*. London: Virago Press.
- Alm, Gunnar; Falkman, Oscar; Hérnod, Torsten; Streiffert, Thorsten; Upmark, Erik och Waldenström, Erland (1941), *Industrien och Norrlands folkförsörjning: orienterande föredrag*. Stockholm: IUI.
- Anderberg, Carl (1963), "Lastbilstransporter i Sverige", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 1, nr 7, 389–393.
- Andersen, Bent Rold (1972), Yttrande vid tillsättning av professur i arbetsmarknadspolitik vid Institutet för social forskning. Stockholms universitets arkiv (SU).
- Andersson, Lars O. (1964), *Allmän företagsekonomi*. Malmö: Hermods.
- Ando, Albert och Modigliani, Franco (1963), "The 'Life Cycle' Hypothesis of Saving: Aggregate Implications and Tests", *American Economic Review*, vol. 53, nr 1, 55–84.
- Arbetarbladet* (1964), "Professor lär ut att deklarerä", 11 februari.
- Arbetartidningen* (1963a), "Behåll hyresregleringen manar hyresgästerna i Västsverige", 5 mars.
- Arbetartidningen* (1963b), "Bostadsnöden avskaffas ej genom kamp mot regleringen", 5 april.
- Arbetet* (1960), "Offentliga sektorn", 17 maj.
- Arbetet* (1963), "Pensionärernas valfrihet", 9 december.
- Arbetet* (1964), "Kemisk industri utvecklas snabbast. Svagare expansion i storstäderna", 18 december.
- Arbetet* (1965), "Expansionen måste avta i svensk varvsindustri", 1 december.
- Arbetsgivaren* (1953), "Ny i SAAB", vol. 1, nr 2, 5 december.
- Arbetsgivaren* (1962), "Kapitalvaruindustrin förutser stark expansion", vol. 10, nr 5, 16 mars, 6.
- Arbetsgivaren* (1964), "Arbetsinkomstens andel oförändrad sedan 1870-talet", vol. 12, nr 5, 5.
- Arbetsgivaren* (1966a), "IUI varnar", vol. 14, nr 18, 2.
- Arbetsgivaren* (1966b), "Företagens självfinansieringsgrad sjönk kraftigt med ATP-reformen", vol. 14, nr 21, 3.
- Artle, Roland (1952), *Svenskt distributionsväsende: Några drag i dess uppbyggnad och utveckling*. Stockholm: IUI.
- Artle, Roland (1959), *Studies in the Structure of the Stockholm Economy: Towards a Framework for Projecting Metropolitan Community Development*. Stockholm: The Business Research Institute at the Stockholm School of Economics.
- Arvidsson, Guy och Odhnoff, Jan (1964), "A Reformulation of Puu's Chapter II", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 66, nr 4, 268–270.

- Atkinson, Anthony B. (1970), "On the Measurement of Inequality", *Journal of Economic Theory*, vol. 2, nr 3, 244–263.
- Baumol, William J. och Bowen, William G. (1966), *Performing Arts: The Economic Dilemma*. New York: Twentieth Century Fund.
- Beckeman, Jan (1966), "Teknikfaktorn – avgörande men osäker post vid industriprognos", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 3, 116–122.
- Bengtson, Sven F. (1963), "Bostäder – till vilket pris?". *Fackföreningsrörelsen*, vol. 43, nr 16, 67–70.
- Bengtsson, Ingemar (2018), "Bostadspolitiken", i: Christina Jonung och Lars Jonung (red.), *Ingemar Ståhl – en ekonom för blandekonomin*. Stockholm: Dialogos.
- Bengtson, Olle (1963), "Tre vise män visar oss vägen ur bostadskrisen. Höjda hyror men ingen behöver betala mer", *Expressen*, 28 februari.
- Bentzel, Ragnar (1952), *Inkomstfördelningen i Sverige*. Stockholm: IUI.
- Bentzel, Ragnar (1955a), "Industriens Utredningsinstitutets bilundersökning", *Sociala Meddelanden*, vol. 53, 148–149.
- Bentzel, Ragnar (1955b), "Hur har vår konsumtion förändrats?", *Svensk Handel*, vol. 11, nr 20, 27 oktober.
- Bentzel, Ragnar (1956a), "Produktivitetsproblem i den penning- och lönepolitiska diskussionen i vårt land", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 58, nr 4, 219–236.
- Bentzel, Ragnar (1956b), "Om aggregation av produktionsfunktioner", i: *25 Essays/In English, German and Scandinavian Languages/In Honour of Erik Lindahl, 21 November 1956*. Stockholm: *Ekonomisk Tidskrift*.
- Bentzel, Ragnar (1956c), "Tendenser i vår konsumtionsutveckling", i: *Vårt ekonomiska läge*. Stockholm: Sparfrämjandets förlag.
- Bentzel, Ragnar (1957a), *Verkstadsindustrins orderstatistik*. Stockholm: IUI.
- Bentzel, Ragnar (1957b), "Some Aspects of the Economic Interpretation of Changes in the Inequality of Income Distribution", *Review of Income and Wealth*, vol. 6, nr 1, 269–282.
- Bentzel, Ragnar (1958a), "Konsumtionen i Sverige 1931–1965", *Skandinaviska Bankens kvartalskrift*, vol. 39, nr 1, 10–20.
- Bentzel, Ragnar (1958b), "Consumption in Sweden 1931–1965", *Skandinaviska Banken Quarterly Review*, vol. 39, nr 1, 10–20.
- Bentzel, Ragnar (1959), "Några synpunkter på sparandets dynamik", i: *Festskrift tillägnad Halvar Sundberg/Papers Dedicated to Halvar Sundberg*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Bentzel, Ragnar (1960), "Framtidsperspektiv för den svenska skogsindustrin", i: IUI, *Industriproblem 1960*. Stockholm: IUI.
- Bentzel, Ragnar (1961), Recension av *Studies in the Structure of the Stockholm Economy* av Roland Artle, *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 63, nr 2, 150–159.
- Bentzel, Ragnar (1962a), "Svensk ekonomi 1960–65. Betänkande av 1959 års långtidsutredning", *Industriförbundets Meddelanden*, vol. 35, nr 4, 178–184.
- Bentzel, Ragnar (1962b), Sakkunnigutlåtande över Roland Artle ställt till Större akademiska konsistoriet vid Lunds universitet 31 januari 1962 (LU).
- Bentzel, Ragnar (1965), "Industriutvecklingen fram till år 1970 – en kommentar", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 3, nr 8, 458–461.
- Bentzel, Ragnar (1966a), Sakkunnigutlåtande över Erik Ruist, i: *Utlåtanden av sakkunniga för professuren i statistik, speciellt ekonomisk statistik jämte nationalekonomi vid*

- Handelshögskolan i Stockholm 1966*. Bilaga till Lp nr 7 1965/66, 9 maj 1966, §75. Protokoll från sammanträde med lärarrådet på Handelshögskolan i Stockholm (HHS).
- Bentzel, Ragnar (1966b), *Några synpunkter på IUI:s verksamhet*. Bilaga till *Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut onsdagen den 8 juni 1966 i Linköping*. Stockholm: IUI (S).
- Bentzel, Ragnar (1968), "Den optimala fördelningen mellan konsumtion och investering", i: *Universitetet och forskningen. Studier tillägnade Torgny T. Segerstedt på sextioårsdagen*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Bentzel, Ragnar och Beckeman, Jan (1966), *Framtidsperspektiv för svensk industri 1965–1980*. Bilaga 4 till SOU 1966:51. Stockholm: Finansdepartementet. Esselte AB.
- Bentzel, Ragnar; Eklöf, Kurt; Albinsson, Göran; Bröms, Barbro; Ekström, John; Gulbrandsen, Odd; Sanell, Åke och Samuelsson, Karl-Olov (1957), *Den privata konsumtionen i Sverige 1931–65*. Stockholm: IUI
- Bentzel, Ragnar och Hansen, Bent (1953a), "Om simultanitet i ekonomiska modeller", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 55, nr 1, 81–99.
- Bentzel, Ragnar och Hansen, Bent (1953b), Recension av *Demand Analysis, A Study in Econometrics* by Herman Wold in association with Lars Juréen, *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 55, nr 1, 131–147.
- Bentzel, Ragnar och Hansen, Bent (1954–55), "On Recursiveness and Interdependency in Economic Models", *Review of Economic Studies*, vol. 22, nr 1, 153–168.
- Bentzel, Ragnar och Johansson, Östen (1959), "Om homogenitet i produktionsfunktioner", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 61, nr 3, 146–179.
- Bentzel, Ragnar; Lindbeck, Assar och Ståhl, Ingemar (1963a), *Bostadsbristen: En studie av prisbildningen på bostadsmarknaden*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Bentzel, Ragnar; Lindbeck, Assar och Ståhl, Ingemar (1963b), "Replik om hyreskontrollen", *Tiden*, vol. 55, nr 6, 355–360.
- Bentzel, Ragnar och Ruist, Erik (1951), Recension av Tjalling C. Koopmans (red.), *Statistical Inference in Dynamic Economic Models*. New York och London: Cowles Commission, 1950, *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 53, nr 2, 103–109.
- Bentzel, Ragnar och Wold, Herman (1946), "On Statistical Demand Analysis from the Viewpoint of Simultaneous Equations", *Skandinavisk Aktuarietidskrift*, vol. 29, nr 1–2, 95–114.
- Berg, Claes (1994), Recension av Bo Carlsson och Rolf G.H. Henriksson, *Development Blocks and Industrial Transformation*, *Ekonomisk Debatt*, vol. 22, nr 3, 328–331.
- Berglund, Jan E. (1966), "Svensk verkstadsindustri inför framtiden", *Verkstäderna*, vol. 62, nr 5, 186–189.
- Bergman, Lars; Flam, Harry; Heikensten, Lars; Horn, Henrik; Lundgren, Stefan; Vredin, Anders och de Vylder, Stefan (1991), *Ekonomisk tillväxt och utveckling*. Stockholm: SNS Förlag.
- Bergström, Clas; Hörngren, Lars; Ingves, Stefan; Karlström, Urban; Lindgren, Ragnar och Wissén, Pehr (1991), *Finansiella marknader*. Stockholm: SNS Förlag.
- Bergström, Stig-Erik (1964), *Om ekonomiska prognoser*. Helsingfors: Svenska Handelshögskolans publikationer, Serie C.
- Bergström, Villy (1969), *Den ekonomiska politiken i Sverige och dess verkningar*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.

- Bergström, Villy (1982), *Studies in Post-War Swedish Industrial Investments*. Uppsala: Studia Oeconomica Upsaliensia.
- Bergström, Villy (2009), "Ragnar Bentzel: forskaren, handledaren, vännen", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/UI 1939–2009. Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Bergström, Villy (2015), *Från banker, bruk och lärosäten*. Stockholm: Premiss.
- Bergström, Villy; Honkapohja, Seppo och Södersten, Jan (red.) (1986), *Growth and Distribution: Intergenerational Issues*. Oxford: Basil Blackwell.
- Beth (1963), "Svensken köper mest lyxvaror – och snuskonsumtionen ökar", *Göteborgs-Posten*, 28 oktober.
- Betyg [av Jan Wallander för Lars O. Andersson] (1955), 1 oktober (Jan Wallanders korrespondens, CfN).
- Betyg [av Jan Wallander för Albert Danielsson] (1957), 10 september (Jan Wallanders korrespondens, CfN).
- Betyg [av Jan Wallander för Åke Ortmark] (1958), 3 september (Jan Wallanders korrespondens, CfN).
- Betyg [av Jan Wallander för Per-Jonas Eliäson] (1961), 24 maj. (Jan Wallanders korrespondens, CfN).
- Biörck, Gunnar; Browaldh, Tore; Dahmén, Erik; Ericsson, Tore; Gårdlund, Torsten; Heckscher, Gunnar; Lundberg, Valdemar; Åsbrink, Sven och Öberg, Thure (1953), *Näringsliv och samhälle*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Björklund, Anders; Englund, Peter; Hultkrantz, Lars och Persson, Mats (1991), *Skatter och offentlig sektor*. Stockholm: SNS Förlag.
- B.K. (1962), "Politikens mål och medel", *Industria*, vol. 58, nr 11, 90.
- Blair, John M. (1959), "Administered Prices: A Phenomenon in Search of a Theory", *American Economic Review*, vol. 49, nr 2, 431–450.
- Blaustein, Eric (1962), "Höga inkomster medför ökad spritkonsumtion. Man kan 'styra' konsumtionen med priserna", *Expressen*, 27 januari.
- Blekinge Läns Tidning* (1965), "Arbetskraftstillskott på 120.000 människor!", 11 september.
- Blomqvist, Håkan (u.å.), "K. Gösta Rehn 1891–1989". *Riksorganisationen UFO-Sverige*. <https://www.ufo.se/index.php/intervjuer-och-nekrologer/1393-k-gosta-rehn-1891-1989>. Nerladdad 2018-10-15.
- Bloom, Gordon F. (1946), "A Note on Hicks's Theory of Invention", *American Economic Review*, vol. 36, nr 1, 83–96.
- BoJ (1963), "Verkstadsindustrins maskinkapital", *Teknisk Tidskrift*, vol. 93, nr 2, 36.
- Bokföraren/Revisorn* (1964), "Reklamens ekonomiska roll", vol. 31, nr 9, 360–361.
- Bolin, Olof; Meyerson, Per-Martin och Ståhl, Ingemar under medverkan av Kjell-Åke Brorsson, Ingemar Haraldsson och Ewa Rabinowicz (1984), *Makten över maten: Livsmedelssektorns politiska ekonomi*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Boman, Hans G. (1955), "Från soda och svavel till plast och penicillin", *Dagens Nyheter*, 8 november.
- Boman, Per-Olov (1960), "Produktion och handel expanderar på de flesta håll i världen", *Svensk Handel*, vol. 16, nr 5, 5–7.
- Bowie (1964), "Kom och köp ...", *Industria*, vol. 60, nr 9, 34.

- Brade, James (1962), "Pionjärarbete om svenska populärpressen", *Pressens Tidning*, vol. 43, nr 15, 10–12.
- Brems, Hans (1958), "The Outlook for the Automobile Industry", *Current Economic Comments*, vol. 20, nr 4, 25–38.
- Brems, Hans; Lindström, Bert; Nordensson, Jonas; Rydström, Jan; af Trolle, Ulf och Wallander, Jan (1951), *Konkurrens eller samverkan: Ett diskussionsinlägg om kartell- och monopolproblemen*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Browaldh, Tore (1976), *Gesällvandring*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.
- Browaldh, Tore (1980), *Vägen vidare*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.
- Brown, Douglass V.; Dunlop, John T.; Martin, Edwin M.; Myers, Charles A. och Brownell, John A. (1940), *Industrial Wage Rates, Labor Costs and Price Policies*. TNEC Monograph No. 5. Washington, DC: U. S. Government Publishing Office.
- Brännlund, Runar; Johansson, Per-Olov och Löfgren, Karl-Gustaf (1984), "Virkesmarknad och ekonomisk teori", *Ekonomisk Debatt*, vol. 12, nr 5, 323–334.
- Buchanan, James (1977), "Why Does Government Grow?", i: Thomas Borcherding (red.), *Budgets and Bureaucrats*. Durham, NC: Duke University Press.
- Budd, Alan (1978), *The Politics of Economic Planning*. Manchester: Manchester University Press.
- Burenstam Linder, Staffan (1966), "Mat: från vem – till vem?", *Svenska Dagbladet*, 29 maj.
- Byggforum* (1963), utan rubrik, vol. 13, nr 3, 1.
- Byggnadsindustrin* (1965), "Nytänkande om arbetstiden", vol. 35, nr 15, 1351–1352.
- Byggnads-Tidningen* (1963a), "Byggnadsmaterialet svarar för 30 % av lastbilstransporterna", nr 5.
- Byggnads-Tidningen* (1963b), "51 % av lastbilstransporterna är byggmaterial", nr 40.
- Bäck-Wiklund, Margareta (1990), "Det moderna lokalsamhället: Dokument över en svunnen tid med sikte på det moderna", i: Margareta Bäck-Wiklund och Lars Lindfors (red.), *Arbetets organisering, människans försörjning: Vänbok till Bengt G Rundblad*. Göteborg: Institutionen för sociologi, Göteborgs universitet.
- Calonius, Henrik (1965), "Reklamens ekonomiska roll", *Ekonomiska Samfundets Tidskrift*, vol. 18, nr 3, 170–172.
- Carlson, Benny (2002), *Ouverty till folkhemmet: Wagnerska tongångar i förra sekelskiftets Sverige*. Lund: Nordic Academic Press.
- Carlson, Benny (2018), *Swedish Economists in the 1930s Debate on Economic Planning*. Cham, Schweiz: Springer Nature/Palgrave Macmillan.
- Carlson, Benny och Lundahl, Mats (2014), *Ett forskningsinstitut växer fram: IUI från grundandet till 1950*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Carlson, Benny och Lundahl, Mats (2017a), "Ingvar Svennilson on Economic Planning in War and Peace", *History of Economic Ideas*, vol. 25, nr 2, 115–138.
- Carlson, Benny och Lundahl, Mats (2017b), "Ja men se på den tiden var brännvinet billigt: Jan Wallander i Värmlandsskogarna". Stockholm: Institutet för Näringslivsforskning. <https://www.ifn.se/publikationer/ovriga-serier/ovrigtspavenska/2017/2017-10-31-jan-wallander-i-varmlandsskogarna>. Nerladdad 2019-09-06.
- Carlson, Stig (1962), "Populärpressen alltjämt populär", *TCO-tidningen*, vol. 16, nr 10, 5.
- Carlson, Sune (1945), *Företagsledning & företagsledare*. Stockholm: Nordisk Rotogravyr.

- Carlsson, Bo (2009), "Reflektioner om min tid på IUI", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Carlsson, Bo och Henrikszon, Rolf G.H. (red.) (1991), *Development Blocks and Industrial Transformation: The Dahménian Approach to Economic Development*. Stockholm: IUI.
- Carlsson, Torsten (1950), "Skogens arbetskraftsproblem: Några resultat av en undersökning i mellersta Norrland", i: IUI, *Industriproblem 1950*. Stockholm: IUI.
- Carlsson, Torsten (1951), *Utvecklingstendenser för cementförbrukningen och kapacitetsbehovet inom den svenska cementindustrin*. Stencil. Stockholm: IUI (troligen förkommen)
- Carlsson, Torsten (1952), Rapport till styrelsen för Industriens Utredningsinstitut om studieresa till USA. 25 november. Stockholm: IUI (S).
- Cassel, Gustav (1938), *Teoretisk socialekonomi*. Andra bearbetade upplagan. Stockholm: Kooperativa Förbundets Bokförlag.
- Claesson, Göran C.-O. (1965), "Helhetssyn på reklam och konsumentupplysning", *Ekonomisk Revy*, vol. 22, nr 6, 377–383.
- Clipper (1963), "Genom bilrutan", *Motor*, nr 39.
- Croner, Fritz (1951), *Tjänstemannakåren i det moderna samhället*. Uppsala: Geber.
- Croner, Fritz (1954a), "Icke godkänd tjänstemannautredning", *Handelstjänstemannen*, vol. 25, nr 1, 8–10.
- Croner, Fritz (1954b), "Replik", *Handelstjänstemannen*, vol. 25, nr 2, 11.
- Curman, Jöran (1944), *Industriens arbetarebostäder*. Stockholm: IUI.
- Dagbladet Nya Samhället* (1962), "Maskiner och arbete", 3 december.
- Dagbladet Nya Samhället* (1963), "Bostadsbrist och hyror", 28 februari.
- Dagbladet Nya Samhället* (1964), "Uppsalaprofessor lär TV-tittarna deklarerar", 11 februari.
- Dagbladet Nya Samhället* (1966), "Jordbruket i framtiden", 17 juni.
- Dagens Nyheter* (1952a), "Bostadspolitikens fiasko", 10 november.
- Dagens Nyheter* (1952b), "Bostadsfrågan", 16 december.
- Dagens Nyheter* (1953), "Handelns rationalisering", 6 oktober.
- Dagens Nyheter* (1955), "Kemisternas hopp står till Gränges", 2 juni.
- Dagens Nyheter* (1957), "Disputationer: 100 000 jordbruk dödsdömda", 16 maj.
- Dagens Nyheter* (1961), "Sverige i kön", 27 juni.
- Dagens Nyheter* (1962a), "Framåt – uppåt", 11 mars.
- Dagens Nyheter* (1962b), "Veckotidningar för 200 miljoner", 20 maj.
- Dagens Nyheter* (1962c), "Ökad samordning behövs privat-statlig planering", 27 oktober.
- Dagens Nyheter* (1962d), "Brigitte Bardots like?", 30 oktober.
- Dagens Nyheter* (1962e), "Doktorsdisputation: Politikerna gräshoppor som tror de kan simma", 2 december.
- Dagens Nyheter* (1962f), "Ofantlig sektor?", 3 december.
- Dagens Nyheter* (1962g), "Skarpt angrepp på hyresregleringen: Nationalekonom förordar hyresskatt", 19 december.
- Dagens Nyheter* (1962h), "Ett tabu försvinner", 20 december.
- Dagens Nyheter* (1963), "Lastbilstransporter ökar med tio procent per år", 28 augusti.
- Dagens Nyheter* (1965), "7 procent om året i ökad produktion", 4 september.
- Dagens Nyheter* (2017), "Professor: Hyreskontrollen måste tas bort", 1 februari.

- Dahllöf, Åke (1965), "Inga likhetstecken mellan industriutveckling och befolkningsutveckling", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 3, nr 1, 24–28.
- Dahlman, Carl-Johan och Klevmarken, Anders (1971), *Den privata konsumtionen 1931–1975*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Dahlström, Edmund (1954), *Tjänstemännen, näringslivet och samhället: en attitydunder-sökning*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Dahlström, Gösta (1964), "Rundblad, B.G., Arbetskraftens rörlighet", *Statistisk Tidskrift*, vol. 2, nr 6, 476–478.
- Dahlström, Lucas (2018), "Jan Guillou: 'Ortmark var mer påläst än dagens politiska journalister'", *Dagens Nyheter*, 19 oktober.
- Dahmén, Erik (1936), "Det tyska krigsskadeståndets ekonomiska konsekvenser". Stencil (Rolf Henrikssons samlingar).
- Dahmén, Erik (1939), "Begreppet felinvestering som konjunkturteoretiskt instrument". Nordiskt möte för yngre socialekonomer i Köpenhamn 27–30 maj 1939. Stencil (Rolf Henrikssons samlingar).
- Dahmén, Erik (1941a), "Analys av några konjunkturteoretiska problemlösningar hos J. Schumpeter: Business Cycles. Licentiatseminariet i nationalekonomi, Lund VT 1941. Stencil (Rolf Henrikssons samlingar).
- Dahmén, Erik (1941b), Recension av Joseph Schumpeter: *Business Cycles*, *Statsvetenskaplig Tidskrift*, vol. 44, nr 2, 198–200.
- Dahmén, Erik (1942), "Ekonomisk strukturanalys: Några synpunkter på den ekonomiska utvecklingens och konjunkturväxlingarnas problem", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 44, nr 3, 177–194.
- Dahmén, Erik (1950a), *Svensk industriell företagarverksamhet: Kausalanalys av den industriella utvecklingen 1919–1939. Band 1*. Stockholm: IUI.
- Dahmén, Erik (1950b), *Svensk industriell företagarverksamhet: Kausalanalys av den industriella utvecklingen 1919–1939. Band 2*. Stockholm: IUI.
- Dahmén, Erik (1953), *Företagsbildningen förr och nu*. Stockholm: IUI.
- Dahmén, Erik (1958), "Några lösa fantasier till 723 tättryckta sidor", i: *IUI, Ingvar Svennilson och Industriens Utredningsinstitut 1.9 1941–1.10 1949*. Stockholm: IUI.
- Dahmén, Erik (1959), *Kapitalbildningsproblemet: Några samhällsekonomiska synpunkter*. Stockholm: IUI.
- Dahmén, Erik (1960a), "Industrins finansiering under 1950-talet", i: *IUI, Industriproblem 1960*. Stockholm: IUI.
- Dahmén, Erik (1960b), *The Financing of Industry in Sweden during the 1950s*. Stockholm: IUI.
- Dahmén, Erik (1964), "Industriell sysselsättning och företagsbildning i Norrland", i: Göran Albinsson, Gunnar Boalt, Erik Dahmén, Odd Gulbrandsen, Sven-Ola Hellmér, Erik Karlsson, Lars Kritz, Esse Lövgren och Jan Wallander, *Norrländska framtids-perspektiv*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Dahmén, Erik (1970), *Entrepreneurial Activity and the Development of Swedish Industry 1919–1939*. Homewood, IL: R.D. Irwin.
- Dahmén, Erik (u.å.), Orubricerad minnesanteckning. Stencil (Rolf Henrikssons samlingar).
- Dala-Demokraten* (1960), "Debatten", 19 maj.

- Dala-Demokraten* (1964), "Reklam – vitaminpiller för vår samhällsekonomi?", 19 november.
- Danielsson, Albert (1963), *On Measurement and Analysis of Standard Costs*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.
- Danielsson, Albert (1964), "The Locational Decision from the Point of View of the Individual Company", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 66, nr 2, 47–87.
- Danielsson, Albert (2009), "Min lärlingstid på IUI", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Dennis, Bengt och Franzén, Thomas (1995), "Kurt Eklöf till minne", *Dagens Nyheter*, 18 juli.
- Den aktive handelsresanden* (1964), "Reklam och efterfrågan", vol. 33, nr 11, 4.
- Det svenska televisionsnätets första utbyggnad*. (1956), Betänkande avgivet av 1956 års televisionsutredning den 21 november 1956. Stockholm: Kommunikationsdepartementet.
- Dickson, Harald (1964), "Tönu Puu's Studies in the Theory of Optimal Choice of Assets", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 66, nr 4, 241–249.
- Distributionsekonomiska problem: en inventering* (1953). Stockholm: Företagsekonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm och Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Docent Jan Wallanders föredrag under år 1958 (1958). Stockholm: IUI (CfN, Jan Wallanders korrespondens).
- Douhan, Robin (2009), "IUI/IFN:s ordföranden", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Ds 1989:63, *En ny livsmedelspolitik*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Du Rietz, Gunnar (1980), *Företagsetableringarna i Sverige under efterkrigstiden*. Stockholm: IUI.
- Dyverfelt, Göran; Enlund, Christer; Fredin, Göran; Furhoff, Lars; Hammarlund, Thore; Hemlien, Egon; Lundström, R.A.; Lundström, Sven; Sundin, Alvar; Sågvall, Kersti; Thunberg, Göran; Ullenhag, Jörgen och Öhman, Berndt (1965), "Handelsbankens stipendium", *Upsala Nya Tidning*, 29 april.
- Ed, O. och Frostman, L. (1964), "A Note on the Discussion of the Theory of Investment in Puu's Chapter II", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 66, nr 4, 271–273.
- E.E.E. (1966), "Lägre produktionsökning", *Upsala Nya Tidning*, 29 september.
- Ehrlich, Paul R. (1968), *The Population Bomb*. New York: Ballantine Books.
- Eklund, Klas (1986), "Det våras för Dahmén", *Skandinaviska Enskilda Bankens Kvartalskrift*, vol. 67, nr 2, 47–53.
- Eklund, Klas (2014), "Erik Dahmén, 1916–2005", i: Christina Jonung och Ann-Charlotte Ståhlberg (red.), *Svenska nationalekonomerna under 400 år*. Stockholm: Dialogos.
- Eklöf, Kurt (1953), "Inkomstfördelningen i Sverige", *Industria*, vol. 49, nr 1, VII–VIII.
- Ekonomiska Samfundets Tidskrift* (1966), "Boknotiser", vol. 19, nr 2, 155–156.
- Ekström, Brita-Lena (2016), "Jan Wallander", *Fokus*, 11–17 november.
- Ekström, Jan (1968), "Långtidsutredningens industriprognos för år 1970", Bilaga 1 till SOU 1968:24. Stockholm: Finansdepartementet. Esselte AB.
- Ekström, John (1958a), *Den textila konsumtionen*. Stockholm: IUI.

- Ekström, John (1960), *Sverige inför europeisk integration*. Stockholm: IUI.
- Ekström, John (1962a), "Vem köper kläder?", *Textil och konfektion*, vol. 19, nr 1, 15–18, 26.
- Ekström, John (1962b), "Den svenska dryckeskonsumtionen", *Ekonomisk Revy*, vol. 19, nr 2, 157–164.
- Ekström, Roland (1958b), "Färre hembiträden flera förvärsarbetande fruar", *Lärartidningen*, nr 43.
- Elert, Niklas och Henrekson, Magnus (2019a), "The Collaborative Innovation Bloc: A New Mission for Austrian Economics", *Review of Austrian Economics*, <https://doi.org/10.1007/s11138-019-00455-y>.
- Elert, Niklas och Henrekson, Magnus (2019b), "The Collaborative Innovation Bloc: A Reply to Our Commentators", *Review of Austrian Economics*, <https://doi.org/10.1007/s11138-019-00456-x>.
- Elfsborgs Läns Tidning* (1966), "Minskad självfinansiering i den svenska industrin", 17 november.
- Eliasson, Gunnar (1965), *Investment Funds in Operation*. Stockholm: National Institute of Economic Research.
- Eliasson, Gunnar (1966a), "Finansieringsproblem inom industrin?", *Ekonomisk Revy*, vol. 23, nr 5, 583–588.
- Eliasson, Gunnar (1966b), "Investeringsfonderna som konjunkturregulator", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 2, 72–76.
- Eliasson, Gunnar (1967), *Kreditmarknaden och industrins investeringar*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Eliasson, Gunnar (2009), "IUI – en privat akademi", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/ IUI 1939–2009. Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Elinder, Rickard (1948), *Studier i den svenska skoindustrins struktur*. Stockholm: IUI.
- E. L-m. (1963), "För högt pris för jämvikt", *Vår bostad*, vol. 40, nr 4, 11.
- Elshult, Alv (1952a), *La vida económica de Suecia*. Stockholm: Svenska Institutet och Forum.
- Elshult, Alv (1952b), *La vie économique de la Suède*. Stockholm: Svenska Institutet och Forum.
- Elshult, Alv; Svennilson, Ingvar och Wagner, Hans (1955), *Kemisk industri: Karakteristiska drag, struktur och utvecklingstendenser*. Stockholm: IUI.
- EMN (1964), "Tjock bok om reklamen", *Dagens Nyheter*, 25 juni.
- EN (1966), "Jordbruksrationalisering", *Ekonomen*, vol. 42, nr 16, 68–70.
- E-n, F. (1962), "Så sakteligt", *Kuriren*, 3 december.
- Endrédi, Gustav (1962), "Konsumtionen av populärpress". *Ekonomisk Revy*, vol. 19, nr 4, 316–320.
- Endrédi, Gustav (1965a), "Dryckeskonsumtionen åren 1960–1964", *Alkoholdebatt*, vol. 10, nr 2, 3–14.
- Endrédi, Gustav (1965b), "På konsumtionsfronten intet nytt?", *Den Svenska Marknaden*, vol. 21, nr 5.
- Endrédi, Gustav (1966a), "Konsumtion i teori och praktik: En uppföljning av IUI:s dryckesundersökning 1962", *Svensk Bryggeritidskrift*, vol. 22, nr 4, 77–82.
- Endrédi, Gustav (1966b), "Konsumtionen år 1970 – värdet av en prognos", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 3, 123–129.

- Endrédi, Gustav (1967), *Resekonsumtionen 1950–1975*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Enekull, Torsten (1964), "Lastbilstransporternas tillväxt", *Svenska Stadsförbundets Tidsskrift*, vol. 56, nr 7, 340–343.
- Enequist, Gerd (1965), "Handelsbankens stipendium", *Upsala Nya Tidning*, 26 april.
- Erikson, Robert (2003), "Svensk välfärdsforskning", *Socialvetenskaplig Tidsskrift*, vol. 10, nr 2–3, 214–237.
- Eriksson, Camilla; Sollén Norrlin, Sofia och Heed, Josefin (2016), *Hur skulle Sveriges lantbruk drabbas vid en avspärrning?* Uppsala: Framtidens lantbruk, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Erixon, Lennart (2007), "En skördetid för Dahmén. Den svenska tillväxtskolan i dagens nationalekonomi", i: Nils Karlson, Per Storm, Dan Johansson och Bengt Mölleryd (red.), *Erik Dahmén och det industriella företaget*. Stockholm: Ratio.
- Erixon, Lennart (2011), "Development Blocks, Malinvestment and Structural Tensions – the Åkerman-Dahmén Theory of the Business Cycle", *Journal of Institutional Economics*, vol. 7, nr 11, 105–129.
- Ersman, Sven (1991), "Nordenson, Jonas Wilhelm", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, band 27. Stockholm: Norstedts.
- ert (1964) "Relativa löneandelen oförändrad i 100 år", *Nyheterna*, 23 mars.
- Eskilsson, Sture (1962), "Läsvänligt om stabilisering", *Arbetsgivaren*, vol. 10, nr 5, 4.
- Eskilsson, Sture (1963), "Den ofantliga expansionen", *Arbetsgivaren*, vol. 11, nr 2, 4.
- Eskilsson, Sture (1964), "Rörlighet med frågetecken", *Ekonomisk Revy*, vol. 21, nr 7, 426–433.
- Estberger, Bo (1962), "Svensk och amerikansk industri fram till 1965", *Balans*, vol. 14, nr 4, 18–20.
- European Commission (2018), *CAP Expenditure in the Total EU Expenditure*, april. https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/cap-post-2013/graphs/graph1_en.pdf. Nerladdad 2019-06-26.
- Expressen* (1962), "Den offentliga sektorn", 1 december.
- Expressen* (1963a), "Ogillar samskatt", 4 februari.
- Expressen* (1963b), "Fria hyror mer sociala", 2 mars.
- Expressen* (1963c), "Han utreder reklam", 16 mars.
- Fagerfjäll, Ronald (2016), "Handelsbankens nestor har avlidit", *Dagens Industri*, 10 oktober.
- Falköpings Tidning* (1956), "Sverige har om fjorton år endast 185.000 jordbrukare", 9 februari.
- Fastighetsägaren* (1963), "Bostadsbristen – ett prisbildningsproblem", vol. 32, nr 5, 76–78.
- Faxén, Karl-Olof (1957), Recension av *Den privata konsumtionen i Sverige 1931–65*, *Ekonomisk Tidsskrift*, vol. 59, nr 4, 311–314.
- Faxén, Karl-Olof (1960), "Arbetsmarknad och lönebildning", i: *Arbetskraften i 60-talets ekonomi: föredrag och diskussioner vid en SNS-konferens i Tylösand 1960*. Stockholm: Norstedts.
- Feldt, Kjell-Olof (1963), "Ett bostadspolitiskt dilemma", *Tiden*, vol. 55, nr 4, 209–214.
- Feldt, Kjell-Olof (1991), *Alla dessa dagar ... I regeringen 1982–1990*. Stockholm: Norstedts.

- Finanstidningen* (1957), Recension av *Den privata konsumtionen i Sverige 1931-65*. vol. 35, nr 38, 609.
- Finanstidningen* (1963a), "Den offentliga sektorn", vol. 41, nr 3, 30, 32-33.
- Finanstidningen* (1963b), "Maskinernas mortalitet", vol. 41, nr 6, 98.
- Finanstidningen* (1964), "Lönernas andel av nationalinkomsten", *Finanstidningen*, vol. 42, nr 48, 1036.
- Finanstidningen* (1965), "Reklamens ekonomiska roll", vol. 43, nr 3, 39.
- Finanstidningen* (1966), "Industrins finansieringsförhållanden", vol. 44, nr 44, 1008.
- Fitger, Peter (1966), *Petrokemiska utvecklingslinjer*. Stockholm: IUI.
- Florin, Tage (1962), "Syssestättning, penningvärde och framåtskridande", *Teknisk Tidsskrift*, vol. 92, nr 16, 445.
- FLS-nytt* (1962), "Syssestättning, penningvärde och framåtskridande", vol. 3, nr 3, 20-21.
- Flygare, Iréne A. och Isacson, Maths (2003), *Det svenska jordbrukets historia: Jordbruket i välfärdssambället 1945-2000*. Stockholm: Natur och Kultur/LTs förlag.
- Forsman, Anders (1980), *En teori om staten och de offentliga utgifterna*. Uppsala: Uppsala Studies in Economic History.
- Frankenberg, Rolf (1953), "Jämförande beräkningar av pris- och inkomstelasticiteter m.m. för spritdrycker i Sverige, Danmark, Nederländerna och Storbritannien", i: SOU 1952: 52, *1944 års nykterhetskommitté IV: Nykterhetsförhållanden i vissa främmande länder m.m.* Stockholm: Finandepartementet. Appelbergs Boktryckeriaktiebolag.
- Frey, Bruno S. (1969), Recension av Jungenfelt, K. G.; *Löneandelen och den ekonomiska utvecklingen, Kyklos*, vol. 22, nr 2, 374-375.
- Fridén, Lennart (1964), *Inkomstfördelningen under efterkrigstiden: En studie av löneandelens utveckling*. Stockholm: IUI.
- Fridén, Lennart (1966), "Dämpad expansionstakt inom svensk stålindustri?", *Industri-tjänstemannen*, vol. 35, nr 9, 30.
- Friedman, Milton (1957), *A Theory of the Consumption Function*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Fri Köpenskap* (1964), "Reklamens standardverk", vol. 22, nr 40, 22.
- Fri Köpenskap* (1966), "Jordbruket och folkhushållet", vol. 24, nr 22-23, 2.
- Fritz, Martin (1988), *Svensk stålindustri under efterkrigstiden: Internationell konkurrens - marknader - försäljning*. Stockholm: Institutet för ekonomisk-historisk forskning, Handelshögskolan.
- F.V. (1963), "Hyresgästmotståndarna till attack på tre punkter - alla gäller pengar", *Arbetartidningen*, 16 april.
- Fölster, Stefan (1990), *Den offentliga sektorn*. Bilaga 26 till Långtidsutredningen 1990. Stockholm: Allmänna Förlaget.
- Företagsekonomi/Bokföraren-Revisorn* (1966a), "Produktivitetens utvecklingen inom industrin", vol. 33, nr 11, 416.
- Företagsekonomi/Bokföraren-Revisorn* (1966b), "Industrin och framtiden", vol. 33, nr 12, 457.
- Gabrielson, Karl-Ivar (1966), "Skall vi profitera på de svältande?", *Skånska Dagbladet*, 3 juni.
- Galbraith, John Kenneth (1958), *The Affluent Society*. Boston: Houghton Mifflin.
- Garke, Hans (1965), "Fridén Lennart, Inkomstfördelningen under efterkrigstiden", *Statistisk Tidskrift*, vol. 3, nr 3, 247.

- Gawell, Jonas (1961), "Transportekonomiska nyheter", *Svensk Handel*, vol. 17, nr 5, 8–9.
- Gawell, Jonas (1963), "Välkommen transportutredning", *Ekonomisk Revy*, vol. 20, nr 7, 453–455.
- Gefle Dagblad* (1963), "Analys av bostadsbristen", 2 mars.
- Gefle Dagblad* (1966), "Jordbruksdebatten får nytt bränsle", 27 maj.
- Geografiska Förbundet i Stockholm och Industriens Utredningsinstitut (1942), *Norrland: Natur, befolkning och näringar*. Stockholm: IUI.
- George, Pierre (1966), "L'avenir des constructions navales", *Annales de Géographie*, vol. 75, nr 412, 703–704.
- Gerschenkron, Alexander (1957), Recension av Erik Dahmén, *Svensk industriell företagarverksamhet*, *Review of Economics and Statistics*, vol. 39, nr 4, 471–476.
- Gillberg, Jan (1958a), "Ideologers dilemma", *Svensk Linje*, vol. 17, nr 2, 21–22.
- Gillberg, Jan (1958b), "Skatter och välfärdspolitik", *Svensk Linje*, vol. 17, nr 4, 21–22.
- Gillberg, Jan (1959a), "Finansministerns teser", *Svensk Linje*, vol. 18, nr 1, 7–8.
- Gillberg, Jan (1959b), *TV i Sverige – rapport 1959:1*. Stockholm: IUI.
- Gillberg, Jan (1960a), *TV i Sverige – första halvårsrapporten 1960*. Stockholm: IUI.
- Gillberg, Jan (1960b), *TV i Sverige – andra halvårsrapporten 1960*. Stockholm: IUI.
- Gillberg, Jan (1960c), "Hjälpen till u-länderna", *Svensk Linje*, vol. 19, nr 5, 7–9.
- Gillberg, Jan (1961), *TV i Sverige – första kvartalsrapporten 1961*. Stockholm: IUI.
- Gillberg, Jan (1962a), "Oljepriserna lägre än för 10 år sedan", *Svensk Handel*, vol. 18, nr 1, 10–11, 25.
- Gillberg, Jan (1962b), "Samhällsuppgift av vikt att trygga bränsle- och energiförsörjningen", *Svensk Handel*, vol. 18, nr 3, 10–11.
- Gillberg, Jan (1962c), "TV:s väg till svensk vardagsvara", *Sveriges Radios Årsbok*, vol. 6. Stockholm: Sveriges Radio.
- Gillberg, Jan (1962d), *Befolkning och arbetskraft i Norrland*. Stockholm: IUI.
- Gillberg, Jan (1962e), "Förstummad LO-kritik", *Stockholms-Tidningen*, 21 mars.
- Gillberg, Jan (1963), *Norrlands framtid – avfolkning eller utveckling*. Härnösand: Norrlandsförbundet.
- Gillberg, Jan (2006), *Estonias undergång*. Stockholm: DeSaMek Publishing.
- Gillberg, Jan (2007), *Trippelmordet*. Stockholm: DSM Dokument.
- Gillberg, Jan och Höök, Erik (1958), *Oljan i svensk ekonomi: en redogörelse utarbetad inom Industriens Utredningsinstitut på uppdrag av Svenska Petroleuminstitutet*. Stockholm: IUI.
- Gillberg, Jan och Rundblad, Bengt G. (1959), "Användning av befolkningsregistret för undersökning av arbetskraftens rörlighet – en metodstudie", *Statistisk Tidskrift*, vol. 8, nr 1, 32–45.
- Gilles, Ray (1966), "Framtidsutsikterna i industrin fram till 1980", *Industria*, vol. 62, nr 11, 10–11.
- Glete, Jan (1987), *Ägande och industriell omvandling: Ägargrupper, skogsindustri, verkstadsindustri 1850–1950*. Stockholm: SNS Förlag.
- Glete, Jan (1994), *Nätverk i näringslivet: Ägande och industriell omvandling i det mogna industrisamhället 1920–1990*. Stockholm: SNS Förlag.
- Godlund, Sven (1958), "Kunskaper om Bilismen", i: *Svensk Geografisk Årsbok*, vol. 34. Lund: Gleerupska Universitetsbokhandeln.
- Goland, Erik (1955), "Observerat", *Skogsindustriarbetaren*, nr 22.
- Gotlands Folkblad* (1957), "Blir det så 1965?", *Gotlands Folkblad*, 14 juni.

- Grafisk Revy* (1966), "Låg produktionsvolym i jordbruket belastar konsumenterna", *Grafisk Revy*, vol. 7, nr 13, 300.
- Grafström, Lennart (1963), "Höök och den offentliga sektorn", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 1, nr 1, 16–18.
- Green, Erik (1964), "Reklam och efterfrågan", *Jordbrukarnas föreningsblad*, vol. 34, nr 49.
- G. Sw. (1962), "Prognos för 60-talets första hälft", *Affärsekonomi*, vol. 35, nr 8, 186.
- Gujarati, Damodar N. (1995), *Basic Econometrics*. Third edition. New York: McGraw-Hill.
- Gulbrandsen, Odd (1953), "Vart bär det hän med svenskt jordbruk? Nya alternativ behövs för en jordbrukspolitik, som håller på att föräldras", *Svensk Handel*, vol. 9, nr 20, 474–475, 488–489.
- Gulbrandsen, Odd (1955), "Produktiviteten i svenskt jordbruk", i: *Svensk Jordbruksforskning*. Stockholm: LT.
- Gulbrandsen, Odd (1957a), *Strukturomvandlingen i jordbruket*. Stockholm: IUI.
- Gulbrandsen, Odd (1957b), "Bondens framtid: sambruk och specialisering", *Industria*, vol. 53, nr 5, 54–56.
- Gulbrandsen, Odd (1957c), "Jordbrukets avfolkning – förutsättningar och konsekvenser", *Kooperatören*, vol. 54, nr 19, 422–427.
- Gulbrandsen, Odd (1959), *Preliminär prognos för befolkningsutvecklingen fram till 1975 inom regioner och bebyggelse typer*. Stockholm: IUI.
- Gulbrandsen, Odd (1960a), *Sveriges befolkning 1975: en prognos för regioner och bebyggelse typer. Del 1*. Stockholm: IUI.
- Gulbrandsen, Odd (1960b), *Sveriges befolkning 1975 – en prognos för regioner och bebyggelse typer. Del 2. Bilagor*. Stockholm: Stencil från IUI.
- Gulbrandsen, Odd (1960c), "Regionala befolkningsprognoser – en studie av befolkningens fördelning 1975", i: IUI, *Industriproblem 1960*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Gulbrandsen, Odd (1966), "Framtid för jordbruket?", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 6, 308–314.
- Gulbrandsen, Odd och Albinsson, Göran (1958), *Jordbruket under omvandling*. Stockholm: IUI.
- Gulbrandsen, Odd och Lindbeck, Assar (1966), *Jordbrukspolitikens mål och medel*. Stockholm: IUI.
- Gulbrandsen, Odd och Lindbeck, Assar (1969), *Jordbruksnäringens ekonomi*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Gustafsson, Bo (1964), *Från kolonialism till socialism: En essä om ekonomisk utveckling*. Stockholm: Clarté.
- Gustafsson, Bo (1983), "The Causes of the Expansion of the Public Sector in Sweden during the 20th Century". Uppsala: *Uppsala Papers in Economic History*. Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Gustafsson, Henning (1963a), "Kan bostadsbristen byggas bort?", *Jönköpings-Posten*, 8 mars.
- Gustafsson, Henning (1963b), "Hästkur mot hyressplittring", *Dagens Nyheter*, 8 juli.
- Gustafsson, Henning (1963c), "Hyresfrigörelse under kontroll", *Dagens Nyheter*, 11 augusti.

- Gustafsson, Åke (1966a), "Jordbruksprogram på fiktioner", *Jordbrukarnas föreningsblad*, vol. 36, nr 38.
- Gustafsson, Åke (1966b), "Svar", *Jordbrukarnas föreningsblad*, vol. 36, nr 40.
- Gustafsson, Sverker (1965), "En stipendiefråga", *Upsala Nya Tidning*, 24 april.
- Gårdlund, Torsten (1949), "Depression i USA", *Svenska Dagbladet*, 13 maj.
- Gårdlund, Torsten (1950), "Amerikas konjunktur", *Svenska Dagbladet*, 12 juli.
- Gårdlund, Torsten (1953a), "Svensk inkomstfördelning", *Svenska Dagbladet*, 23 mars.
- Gårdlund, Torsten (1953b), "Konjunkturbilden i USA", *Svenska Dagbladet*, 6 juli.
- Gårdlund, Torsten (1954), "Amerikansk kris 1954?", *Svenska Dagbladet*, 19 januari.
- Gårdlund, Torsten (1982), "Marcus Wallenbergs storhet", *Svenska Dagbladet*, 15 september.
- Gårdlund, Torsten; Hansen, Bent; Lindahl, Erik; Lundberg, Erik; Svernlund, Ingvar och Östlund, Anders (1957), *Recept mot inflation: Sex professorer har ordet*. Stockholm: Nordiska Bokhandeln.
- Göranson, Bo (1966), "Den svenska industrin och framtidsperspektiven", *TCO-tidningen*, vol. 20, nr 66, 9.
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1960), "Finansministern vill ha mer tid", 11 maj.
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1962a), "TV:s expansion har ej drabbat populärpressen särskilt hårt", 21 maj.
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1962b), "Planering medel mot besvär i hög expansionstakts spår", 27 oktober.
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1962c), "Offentliga sektorns expansion granskad i doktorsavhandling", 29 november.
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1962d), "Skarpt angrepp på hyresregleringen: Nationalekonom förordar hyresskatt", 19 december.
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1964), "Svag industriell expansion i storstadsregionerna", 18 december.
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1966a), "Dämpad industritillväxt befaras", 29 september.
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1966b), "Planer utan täckning", 1 oktober.
- Göteborgs-Posten* (1962), "Populärpressen minskas något", 21 maj.
- Göteborgs-Posten* (1964), "Flerbarnspappa mera benägen att byta jobb. Första undersökningen av lokal arbetsmarknad", 18 maj.
- Göteborgs-Tidningen* (1962), "TV:s expansion inkräktar ej på konventionell veckopress", 20 maj.
- Göteborgs-Tidningen* (1963), "Vår konsumtion på 70-talet mer lyx och högre kvalitet", 29 november.
- Göteborgs-Tidningen* (1964), "USA-professor opponerar på sociologidisputation", 24 maj.
- Göteborgs Universitetsbibliotek (2012), "Karin Kock". <http://www.ub.gu.se/kvinn/portaler/arbete/biografier/kock.xml>. Nerladdad 2108-01-01.
- Haavelmo, Trygve (1943), "The Statistical Implications of a System of Simultaneous Equations", *Econometrica*, vol. 11, nr 1, 1-12.
- Haavelmo, Trygve (1966), Sakkunnsbedömning av Erik Ruist, i: *Utlåtanden av sakkunniga för professuren i statistik, speciellt ekonomisk statistik jämte nationalekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm 1966*. Bilaga till Lp nr 7 1965/66, 9 maj 1966, §75. Protokoll från sammanträde med lärarrådet på Handelshögskolan i Stockholm (HHS).

- Hackman, Peter (1967), "Jordbrukspolitikens mål och medel", *Ekonomiska Samfundets Tidskrift*, vol. 30, 51–53.
- Hallbeck, Oscar (1963), "Den offentliga sektorn synas", *Aktuellt i politik och samhälle*, nr 10, 8–9.
- Hansen, Alvin H. (1941), *Fiscal Policy and Business Cycles*. New York: Norton.
- Hammarström, Uno (1960a), "Feltolkad tendens och fel kurs", *Norrländsk tidskrift*, vol. 9, nr 3, 65–66.
- Hammarström, Uno (1960b), "Skall sundsvallsdistriktet sacka efter norrländsk befolkningsutveckling?", *Sundsvalls-Posten*, 26 juli.
- Hansen, Bent (1953), Recension av *Inkomstfördelningen i Sverige* av Ragnar Bentzel, *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 55, nr 1, 52–61.
- Hansen, Bent (1960), "Jordbruket och frihandeln", *Dagens Nyheter*, 24 januari.
- Hansson, Sigurd (1963), "Verkstadsindustrins maskinkapital", *Teknisk Tidskrift*, vol. 93, nr 22, 588.
- Hardin, Einar (1951), "Produktivitetmätning", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 53, nr 3, 194–196.
- Hardin, Einar (1953), "De sprider idéer om produktivitet", *Industria*, vol. 49, nr 6, 37–39.
- Heckscher, Eli (1948), *Ödeläggelsen av 1800-talets hushållning*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Heckscher, Eli (1952), "Recept på bostadsbrist", *Dagens Nyheter*, 22 november.
- Heckscher, Gunnar (1952), *Svensk statsförvaltning i arbete*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Hedberg, Magnus (1965), "Arbetskraftens rörlighet". *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 3, nr 1, 35–36.
- Hedenius, Ingemar (1949), *Tro och vetande*. Stockholm: Bonniers.
- Hedlund, Stefan och Lundahl, Mats (1985), *Beredskap eller protektionism? En studie av beredskapsmålet i svensk jordbrukspolitik*. Malmö: Liber Förlag.
- H. Eg. (1963), "Lastbiltransporter i Sverige 1950–61", *Svenska Vägföreningens Tidskrift*, vol. 50, nr 8, 342–345.
- Hegeland, Hugo (1964a), "Den svårtydda reklamen", *Sydsvenska Dagbladet*, 5 augusti.
- Hegeland, Hugo (1964b), "Om arbetskraftens rörlighet", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 6 juli.
- Heilbrun, James (2003), "Baumol's Cost Disease", i: Ruth Towse, (red.), *A Handbook of Cultural Economics*. Cheltenham och Northampton, MA: Edward Elgar.
- Helgens Nyheter* (1959), "Sittjerkan har blivit samhällsproblem. Inte fint gå till arbetsförmedling", 1 januari.
- Helger, Bengt (1935), *Bostadsförhållandena i Stockholm samt Stockholms stads bostadspolitik. Utredning verkställd av Stockholms stads fastighetskontor. Del II:2 Prisbildningen på hyresmarknaden. En teoretisk analys av de faktorer, som påverka hyrorna, med särskild hänsyn till förhållandena i Stockholm*. Stockholm: Stadskollegiets utlåtanden och memorial, Bihang 99-3047450-1; 1935:10A.
- Hellner, Åke (1962), *Bolagsbildning ur skatterättslig synvinkel*. Stockholm: Norstedts.
- Hellström, Lars Th. (1960), "Verkningarna av en differentierad bolagsskatt", *Balans*, vol. 12, nr 1, 31–41.
- Helsingborgs Dagblad* (1964), "Fakta om lokaliseringen", 28 december.

- Henrekson, Magnus (1990), "The Peacock and Wiseman Displacement Effect: A Reappraisal and a New Test", *European Journal of Political Economy*, vol. 6, nr 2, 245–260.
- Henrekson, Magnus (1992a), *An Economic Analysis of Swedish Government Expenditure*. Aldershot: Avebury.
- Henrekson, Magnus (1992b), "Vad förklarar den offentliga sektorns utveckling", i: Bo Södersten (red.), *Den offentliga sektorn*. Stockholm: SNS Förlag.
- Henrekson, Magnus (1996), *Företagandets villkor: Spelregler för sysselsättning och tillväxt*. Stockholm: SNS Förlag.
- Henrekson, Magnus (red.) (2009), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Henrekson, Magnus och Stenkula, Mikael (2007), *Entreprenörskap*. Stockholm: SNS Förlag.
- Henrekson, Magnus och Stenkula, Mikael (red.) (2015), *Swedish Taxation: Developments since 1962*. New York: Palgrave Macmillan.
- Henriksson, Rolf G.H. (1987), "Nationalekonomiska klubben 1917–1951", *Ekonomisk Debatt*, vol. 15, nr 4, 305–317.
- Henriksson, Rolf G.H. (1996), "Towards the Dahménian Approach: A Review of the Early Contributions of Erik Dahmén", i: Håkan Lindgren (red.), *Economic Dynamism: In Honour of Erik Dahmén*. Stockholm: Institutet för Ekonomisk Forskning.
- Henriksson, Rolf G.H. (2002), "Den dahméniska ansatsens tillkomst och dess ställning i den schumpeterianska tanketraditionen", i: Dan Johansson och Nils Karlson (red.), *Den svenska tillväxskolan: Om den ekonomiska utvecklingens kreativa förstörelse*. Stockholm: Ratio.
- Henriksson, Rolf G.H. (2008), "Den Dahméniska ansatsens framtid", opublicerat manus, 2008-02-10.
- Henry, Harry (1959), *En praktisk handbok om motivationsundersökning: det nya hjälpmedlet för modern försäljning och reklam*. Stockholm: Forum.
- Herlitz, Urban (1989), *Om den offentliga sektorns framväxt*. Lund: Studentlitteratur.
- Hermansson, C.-H. (1963), "Bostadsbristen – och hur man inte bör 'avskaffa' den". *Ny Dag* (och *Arbetartidningen*), 3 april.
- Herz, Ulrich och Mutén, Leif (1995), "Kurt Eklöf. Uppskattad vice riksbankschef", *Dagens Nyheter*, 7 juli.
- Hesslevik, Börje (1967), "Framtidsperspektiv för svensk industri 1965–1980", *Teknisk Tidskrift*, vol. 97, nr 5, 96.
- Hildebrand, Karl-Gustaf (1965a), "Svar från professor Hildebrand", *Upsala Nya Tidning*, 27 april.
- Hildebrand, Karl-Gustaf (1965b), "Vetenskap och politik", *Svenska Dagbladet*, 30 april.
- Hildebrandt, Johanne (2016), "Hur kunde vi göra oss så sårbara?", *Svenska Dagbladet*, 19 december.
- Himmelstrand, Ulf (1962), "Seriöst om populärpress", *Stockholms-Tidningen*, 5 juni.
- Hirschfelt, Lennart (1965), "Debatten om ett stipendium", *Upsala Nya Tidning*, 4 maj.
- Hirschman, Albert O. (1958), *The Strategy of Economic Development*. New Haven, CT och London: Yale University Press.
- Hjalmarson, Yngve (1967), "Industrins finansiering i ny IUI-undersökning", *TCO-Tidningen Tjänstemannarörelsen*, vol. 21, nr 3, 5.
- Hjelm, Lennart (1957), "Strukturförändringar i jordbruket", *Tidskriften PLAN*, vol. 11, nr 4, 117–121.

- Hof (1963), "Maskinparkens ekonomi", *Ekonomien*, vol. 39, nr 2, 34.
- Holm, Herman (1949), *Behöver vi en publikation av typen Industriproblem 1943?* Intern diskussions-P.M. nr 5, 7 september. Stockholm: IUI (S).
- Holm, Herman (1950), "Organisatorisk struktur och mänsklig anpassning i stora företag", i: IUI, *Industriproblem 1950*. Stockholm: IUI.
- Holm, Herman (1953a), "Konflikt och samverkan på arbetsmarknaden i USA", *Svensk Tidskrift*, vol. 40, nr 1, 7-13.
- Holm, Herman (1953b), Rapport till styrelsen för Industriens Utredningsinstitut om studieresa till USA. 18 februari. Stockholm: IUI (S).
- Holmberg, Per (1957a), "Konsumtionen i centrum I", *Fackförenings-Rörelsen*, vol. 37, nr 40, 220-227.
- Holmberg, Per (1957b), "Konsumtionen i centrum II", *Fackförenings-Rörelsen*, vol. 37, nr 41, 254-262.
- Holmberg, Per (1961), Recension av *Löneökningars verkningar inom industrin. En studie av anpassningsprocessen inom företaget* av Lars Nabseth. *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 63, nr 3, 219-221.
- Holmberg, Per (1962), "Svensk långtidsutredning nr 4", *Fackföreningsrörelsen*, vol. 42, nr 12, 286-292.
- Holmberg, Per (1963), "Kan offentliga utgiftsökningar förutberäknas?", *Svensk Sparbankstidskrift*, vol. 47, nr 1, 12-17.
- Howard (1962), "Man lär om", *Ny Tid*, 4 december.
- H.R. (1957), "Tio tusen jordbrukare lämnar näringen varje år", *Lantmannen*, vol. 41, nr 19, 415-416.
- H.S. (1963), "Ödesteorin", *Sunt Förnuft*, vol. 43, nr 1, 4-5.
- H.S. (1965), "En milj. lägenheter på 10 år", *Örebro-Kuriren*, 10 mars.
- H.W. (1960), "Oundviklig expansion för offentlig sektor", *Ny Tid*, 17 maj.
- H.W. (1962), "Veckopressen", *Jordbrukarnas föreningsblad*, vol. 32, nr 27.
- Humanistiska fakulteten vid Uppsala universitet (1953), *Humanistiska fakultetens i Uppsala protokoll den 18 februari 1953* (UU).
- Humanistiska sektionen av filosofiska fakulteten vid universitetet i Uppsala (1954), *Protokoll vid sammanträde 28 maj 1954* (UU).
- Håpe (1962), "I kanten", *Smålands Allehanda*, 28 december.
- Hälsinge-Kuriren* (1962), "Den offentliga sektorn", 5 december.
- Höfding, Harald (1968), *Den stora humorn. En psykologisk studie*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Högberg, Gunnar (1965), "Industrin växer snabbare i norr än i storstäderna", *Arbetsgivarerna*, vol. 13, nr 1.
- Höglund, Bengt (1958), *Input-output och den strukturella interdependensen*. Stockholm: IUI.
- Höglund, Bengt (1959), "Jämviktsanalys, aktivitetsanalys och input-output", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 61, nr 2, 82-113.
- Höglund, Bengt (1960), "Input-output-undersökning för verkstadsindustrin: Några preliminära resultat med anknytning till bilindustrin", i: IUI, *Industriproblem 1960*. Stockholm: IUI.
- Höglund, Bengt (1964), "Input-output: Ny kartläggning av svensk produktion", *Industrieförbundets Tidskrift*, vol. 2, nr 3, 128-132.

- Höglund, Bengt (1966), *Modell och observationer: En studie av empirisk anknytning och aggregation för en linjär produktionsmodell*. Stockholm: IUI och Almqvist och Wiksell.
- Höglund, Bengt och Werin, Lars (1962), *Input-output-beräkning för år 1965*. Bilaga 3 till SOU 1962:11. Stockholm: Finansdepartementet. Iduns Tryckeriaktiebolag Esselte.
- Höglund, Bengt och Werin, Lars under medverkan av Carlaxel Carlström (1964), "Input-output-tabeller för Sverige år 1957". Stockholm: IUI.
- Höglund, Bengt och Werin, Lars (1964), *The Production System of the Swedish Economy: An Input-Output Study*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Höök (1951), *Det svenska jordbrukets arbetskraft 1949*. Stockholm: IUI.
- Höök, Erik (1952), *Befolkningsutveckling och arbetskraftsförsörjning*. Stockholm: IUI.
- Höök, Erik (1953), *Tjänstemännen och den industriella omvandlingen: En studie av tjänstemannakårens tillväxt inom industrien*. Stockholm: IUI.
- Höök, Erik (1954), "Höök svarar Croner", *Handelstjänstemannen*, vol. 25, nr 2, 5–6, 11.
- Höök, Erik (1955a), *Salaried Employees and the Industrial Transformation*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Höök, Erik (1955b), *Nationaliseringen i England*. Stockholm: IUI.
- Höök, Erik (1955c), "Rättssäkerheten i bostadskön", *Dagens Nyheter*, 21 november.
- Höök, Erik (1956a), *Skrothandelns ställning och betydelse i samhällsekonomin*. Stockholm: IUI.
- Höök, Erik (1956b), "Folk så det räcker", *Industria*, vol. 52, nr 3, 23–25, 85.
- Höök, Erik (1956c), "Vem betalar barnbidragen?". *Dagens Nyheter*, 29 juni.
- Höök, Erik (1956d), "Arbetsstudier på kontor: Tjänstemannakostnadernas stegring – framtidsperspektiv", *Affärsekonomi*, vol. 29, nr 6, 325, 336–337.
- Höök, Erik (1957a), "Från hemarbete till förvärsarbete – ett skatteproblem", *Balans*, vol. 9, nr 2, 61–64.
- Höök, Erik (1957b), "Skatt och inflation", *Dagens Nyheter*, 17 juli.
- Höök, Erik (1957c), "Folkomröstning och politisk mognad", *Sundsvalls Tidning*, 12 oktober.
- Höök, Erik (1958), "Folkpensionens finansiering", *Ekonomisk Revy*, vol. 15, nr 10, 713–723.
- Höök, Erik (1960a), "Perspektiv på 60-talet: Vårt näringslivs omvandling", *Ekonomisk Revy*, vol. 17, nr 2, 95–103.
- Höök, Erik (1960b), "Är vår offentliga sektor ofantlig? De offentliga utgifterna i internationell belysning", *Industriförbundets Meddelanden*, vol. 33, nr 8, 349–352.
- Höök, Erik (1960c), "Välfärdsstat eller välståndstat", i: IUI, *Industriproblem 1960*. Stockholm: IUI.
- Höök, Erik (1962a), *Den offentliga sektorns expansion: En studie av de offentliga civila utgifternas utveckling 1913–1958*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Höök, Erik (1962b), "Den offentliga sektorns expansion", *Ekonomisk Revy*, vol. 19, nr 10, 710–715.
- Höök, Erik (1963a), "The Changing Face of Sweden's Economy", i: *A Short Survey of Music in Sweden*. Stockholm: Svenska institutet och Svenska Musiksocieteten.
- Höök, Erik (1963b), *Offentliga utgifter 1913–58: En sammanfattning av: Den offentliga sektorns expansion* (1963). Stockholm, Göteborg, Uppsala: Almqvist & Wiksell och IUI.

- Höök, Erik; Elshult, Alf och Risberg, Hans (1956a), *The Economic Life of Sweden*. Stockholm: Svenska institutet.
- Höök, Erik; Elshult, Alf och Risberg, Hans (1956b), *Schwedens Wirtschaft*. Stockholm: Svenska institutet.
- Industria* (1957), "Arg på prognos", vol. 53, nr 7–8, 8–10.
- Industria* (1963a), "Den ofantliga offentliga sektorn", vol. 59, nr 2, 16.
- Industria* (1963b), "Den ekonomiska sidan", vol. 59, nr 11, 8.
- Industria* (1964), "Avskaffa Norrland!", vol. 60, nr 9, 3–4.
- Industria* (1965), "Nya nötter för inkomstpolitiker", vol. 61, nr 2, 20–28.
- Industriförbundets Meddelanden* (1957), Recension av *Den privata konsumtionen i Sverige 1931–65*, vol. 30, nr 7, 302–303.
- Industriförbundets Tidskrift* (1965), "Industrin skall styra bostäderna – inte tvärtom", vol. 3, nr 4, 212–213.
- Info* (1964), "Reklamminskning desorganiserar ekonomin", nr 9, 28.
- International Iron and Steel Institute (IISI) (1972), *Projection 85: World Steel Demand*. Bryssel: International Iron and Steel Institute.
- Internt protokoll från sammanträdet med IUI:s styrelse i Västerås den 7 juni 1960* (1960a). Stockholm: IUI (S).
- Internt protokoll från sammanträdet med styrelsen för IUI och övrig Gemensam Verksamhet torsdagen den 17 november 1960 kl. 9.00* (1960b). Stockholm: IUI (S)
- Internt protokoll från sammanträde med styrelsen för IUI torsdagen den 16 november 1961* (1961). Stockholm: IUI (S).
- Intyg* [av Jan Wallander om Einar Hardin] (1954), 18 augusti (Jan Wallanders korrespondens, CfN).
- Intyg* [av Jan Wallander om Per Jonas Eliæson] (1957), 1 augusti (Jan Wallanders korrespondens, CfN).
- IP (1957), "Välståndsutveckling", *Söderhamns Kuriren*, 15 juni.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1942), *Tillvaratagande och förädling av mindervärdigt virke samt avfalls- och biprodukter i skogsindustrien*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut, Norrlandsutredningen) (1943a), *Levnadskostnaderna i Norrland*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1943b), *Industriproblem 1943*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1944a), *Näringslivet inför freden: Anföranden vid konferens i Stockholm den 28 januari 1944*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1944b), *Industriens sysselsättning under åren närmast efter kriget*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1944c), *Norrlandsbibliografi*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1944d), *De norrländska hemmamarknadsindustriernas transportkostnader*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1946), *Meddelande rörande verksamheten under andra halvåret 1946*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1947a), *P.M. angående verksamheten vid Industriens Utredningsinstitut under år 1946*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1947b), *Meddelande rörande verksamheten under år 1947*. Stockholm: IUI.

- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1948), *Redogörelse för verksamheten vid Industriens Utredningsinstitut år 1948*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1949), *Kort redogörelse för verksamheten vid Industriens Utredningsinstitut under första halvåret 1949*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1950a), *Industriproblem 1950*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1950b), *Redogörelse för verksamheten vid Industriens Utredningsinstitut år 1949*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1950c), *Vinster, utdelningar, skatter, löner m.m. inom industrien 1946–1950*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1950d), *Kort redogörelse för verksamheten under sista halvåret 1949*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1950e), *Kort redogörelse för verksamheten under första halvåret 1950*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1950f), *Några positiva och negativa sidor tillägnade Erik Dahmén (1950)*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1950g), *Kramforsutredningen*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1951a), *Redogörelse för verksamheten vid Industriens Utredningsinstitut år 1950*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1951b), *Några fakta om lastbilstrafiken i Sverige 1950*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1951c), *Undersökning av likviditetsläget inom industrien 1950–1951*. Stockholm: IUI. (Troligen förkommen).
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1952a), *Redogörelse för verksamheten vid Industriens Utredningsinstitut år 1951*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1952b), ”Diskussion av småindustriutredningen 1/8 1952”, IUI:s arkiv vid CFN, Utredning småindustri, tabeller, PM, statistik 1953 (CfN, box F1bh).
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1952c), ”P.M. angående småindustriutredningen”, 1/8 1952, IUI:s arkiv vid CFN, Utredning småindustri, tabeller, PM, statistik 1953 (CfN, box F1bh).
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1952d) ”Storleksfördelning, företagsformer och lokalisering inom olika branscher av industri och hantverk i Sverige”. Stockholm: IUI (CfN, box E1 d:13).
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1953a), ”Resultaten av småföretagsutredningens intervjuundersökning”. Stockholm: IUI (CfN, box E1 d:13).
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1953b), ”P.M. rörande anslutningen till vissa av SAF:s förbund.” Stockholm: IUI (CfN, box E1 d:13).
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1953c), *Verksamhetsberättelse 1952*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1953d), *Den svenska bryggeriindustrien*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1953e), *Intäcks- och kostnadsförhållanden vid skattepliktiga bryggerier*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1954a), *Verksamhetsåret 1953*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1954b), *Den fria världens råvaruförsörjning. Sammandrag av en amerikansk undersökning (Paley-rapporten)*. Stockholm: IUI.

- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1954c), *Svensk television: Efterfrågan, tillverkning, import. En prognos*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1955), *Industrien och förgubbnigen*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1956), *Bilägaren och bilen – en undersökning av den privata bilismen*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1958), *Verksamhetsåret 1957*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1959a), *Den ekonomiska grundvalen för kommersiell television i Sverige*. Stockholm: IUI (S).
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1959b), *Verksamhetsåret 1958*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1960), *Verksamhetsåret 1959*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1961a), *TV i Sverige – andra kvartalsrapporten 1961*. Stencil, Stockholm: IUI (S).
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1961b), *TV i Sverige – tredje kvartalsrapporten 1961*. Stencil, Stockholm: IUI (S).
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1961c), *Sysselsättning, penningvärde och framåtskridande: En sammanfattning av stabiliseringsutredningens betänkande: Mål och medel i stabiliseringspolitiken*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1961d), *Verksamhetsåret 1960*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1961e), *Beklädnadsköpen för hushåll och individer, ett tvärsnitt år 1958*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1962a), *TV i Sverige – fjärde kvartalsrapporten 1961*. Stencil, Stockholm: IUI (S).
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1962b), *TV i Sverige – första kvartalsrapporten 1962*. Stencil, Stockholm: IUI (S).
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1962c), *TV i Sverige – andra kvartalsrapporten 1962*. Stencil, Stockholm: IUI (S).
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1962d), *TV i Sverige 1956–61*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1962e), *Festskrift till Erik Höök*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1962f), *Verksamhetsåret 1961*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1963), *Verksamhetsåret 1962*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1964), *Verksamhetsåret 1963*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1966), *19 Appendices in Honour of Ragnar Bentzel*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut) (1976), *IUI:s långtidsbedömning 1976: Utvecklingsvägar för svensk ekonomi fram till 1980*. Stockholm: IUI.
- Iveroth, Axel (1943), *Småindustri och hantverk i Sverige*. Stockholm: IUI.
- Ivre, Ivar (1956), "Svenskarna och deras bilar", *Fackföreningsrörelsen*, vol. 36, nr 25–26, 545–552.
- Ivre, Karl D. (1957), "Konsumtionen i blickfältet". *Lantarbetaren*, vol. 42, nr 10, 10–11.
- Jacobsson, Lars (1973), *Bilprognos 1972–1985: försäljning, skrotning, bestånd*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Johansen, Leif (1960), *A Multi-Sectoral Study of Economic Growth*. Amsterdam: North-Holland.
- Johansson, Alf (1963), "Bostadsbrist och hyresreglering", *Att bo*, vol. 13, nr 2, 54–67.

- Johansson, Dan och Karlson, Nils (2001), "Den svenska tillväxtskolan", i: Dan Johansson och Nils Karlson (red.), *Den svenska tillväxtskolan; Om den ekonomiska utvecklingens kreativa förstörelse*. Stockholm. Ratio.
- Johansson, Östen (1959), *Economic Structure and Growth in Sweden 1861–1953*. Stencil. Uppsala: Nationalekonomiska institutionen, Uppsala universitet.
- Johansson, Östen (1963), "Kaos i sommarland", *Stockholms-Tidningen*, 11 november.
- Johansson, Östen (1967), *The Gross Domestic Product of Sweden and Its Composition 1861–1955*. Stockholm: Stockholm Economic Studies.
- Johansson, Östen och Jungenfelt, Karl G. (1964), Recension av *A Study of Economic Growth and International Trade* av Bo Södersten, *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 66, nr 3, 222–230.
- Johnsson, Anders (2007), *Brobyggare & ifrågasättare: IUI från starten till namnbytet 1939–2006*. Stockholm: IFN.
- Jonsson, Sverker (1990), *Vägen mot SSAB: NJA och den svenska handelsstålindustrin 1955–1977*. Luleå: Norrbottens museum.
- Jonung, Christina och Jonung, Lars (red.) (2018), *Ingemar Ståhl – en ekonom för blandekonomin*. Stockholm: Dialogos.
- Jonung, Lars (2018), "Ingemar Ståhl 1938–2014 – ett porträtt", i: Christina Jonung och Lars Jonung (red.), *Ingemar Ståhl – en ekonom för blandekonomin*. Stockholm: Dialogos.
- Jordahl, Henrik (2009a), "Erik Dahmén (1916–2005): den svenska ekonomins Kassandra", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Jordahl, Henrik (2009b), "Jonas Nordenson (1920–1976): Med briljans vidare till näringslivet", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Jordahl, Henrik (2009c), "Forskningsprogrammet tjänstesektorns ekonomi", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids.
- Jordbrukarnas föreningsblad* (1957), "Nya prognoser läggs fram om flykten från jordbruket", vol. 27, nr 18, 4 maj.
- jr (1965), "Om varvsindustrins framtid", *Svensk Sjöfarts Tidning*, vol. 61, nr 49, 2688–2689.
- Jungenfelt, Karl G. (1959), *Lönernas andel av nationalinkomsten*. Stencil. Uppsala: Nationalekonomiska institutionen, Uppsala universitet.
- Jungenfelt, Karl G. (1962), *Produktivitet och kapitalmängd inom den svenska industrin under efterkrigstiden*. Bilaga 2 till SOU 1962:11. Stockholm: Finansdepartementet. Iduns Tryckeriaktiebolag Esselte.
- Jungenfelt, Karl Gustav (1964a), "Raw Materials in International Trade", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 66, nr 1, 1–25.
- Jungenfelt, Karl G. (1964b), "Comment", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 66, nr 3, 221.
- Jungenfelt, Karl (1964c), "Den svenska långtidsplaneringens metodik", *Skandinaviska Bankens kvartalsskrift*, vol. 46, nr 4, 109–112.
- Jungenfelt, Karl G. (1965), "Lärdomar av femtiotalet", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 3, nr 4, 201–204.

- Jungenfelt, Karl G (1973), "Modeller för makroekonomisk planering av skogspolitiken". Bilaga 2 till SOU 1973:14, *Mål och medel i skogspolitiken. Betänkande avgivet av Skogspolitiska utredningen*. Stockholm: Jordbruksdepartementet. Rotobekman.
- Jungenfelt, Karl (2009), *Näsbults socken under medeltiden*. Ljungby: Joma Grafisk Produktion.
- Jungenfelt, Karl (2016), *Militärstaten i Näsbulst under de stora krigens tid 1560–1760: om en fattig sockens tribut till stormakten*. Vetlanda: ÅkessonBerg.
- J.W. (1963), "Utredning om hyresmarknaden", *Byggnadsarbetaren*, vol. 15, nr 12, 28–29.
- Järperud, Jan (1964), "Albinsson, G., Tengelin., S. och Wärneryd, K.-E., Reklamens ekonomiska roll", *Statistisk Tidskrift*, vol. 2, nr 5, 384–385.
- Kaldor, Nicholas (1955–56), "Alternative Theories of Distribution", *Review of Economic Studies*, vol. 23, nr 2, 83–100.
- K-an (1963), "Tonåringarna har största klädkontot", *Sundsvalls Tidning*, 2 april.
- Karlskoga-Kuriren* (1964), "En marknad mogen för reformer", 22 augusti.
- Karlström, Bo (1963), "Bostadsbristen i ekonomisk-teoretisk belysning", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 1, nr 3, 134–137.
- Katona, George (1951), *Psychological Analysis of Economic Behavior*. New York: McGraw Hill.
- Keynes, John Maynard (1936), *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Macmillan.
- Kjellström, Nils (1964), "Varför byter folk arbete?", *Industria*, vol. 60, nr 7–8, 16–18.
- K.O.F. (1963), "Bostadsbristen utan förklädning", *Arbetsgivaren*, vol. 11, nr 5, 2.
- Kommunalarbetaren* (1963), "Välstånd är inte ökad privat konsumtion. Välstånd är stegrad offentlig konsumtion", vol. 53, nr 14, 4–5.
- Kontoristen* (1965), "Reklamens ekonomiska roll", vol. 61, nr 2, 15–16.
- Koopmans, Tjalling C., (red.) (1950), *Statistical Inference in Dynamic Economic Models*. New York och London: Cowles Commission.
- Kopsch, Fredrik (2019), *En hyresmarknad i kris: Fortsätt lindra symptomen eller bota sjukdomen?* Stockholm: SNS Förlag.
- Korsbæk, Helge (1964), Recension av Erik Höök: *Den offentliga sektorns expansion*, *Nationalökonomisk Tidsskrift*, vol. 102, nr 3–4, 208–211.
- Kragh, Börje (1964), *Konjunkturbedömning*. Stockholm: Prisma.
- Kramviken, Knut (1957), "Svenskene undersöker privatförbruket", *Bergens Arbeiderblad*, 1 november.
- Krantz, Olle (1987), *Historiska nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800–1980*. Lund: Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen.
- Krantz, Olle och Nilsson, Carl-Axel (2016), "How It All Began: On Structural Periods:", i: Jonas Ljungberg (red.), *Structural Analysis and the Process of Economic Development*. Abingdon och New York: Routledge.
- Kristensson, Folke (1946), *Studier i svenska textila industriens struktur*. Stockholm: IUI.
- Kristersson, Helge (1966), "Kommentar från jordbruket", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 6, 315–317.
- Kritz, Lars (1961a), "Fjärrtrafikens regionala fördelning", *Svenska Vägföreningens Tidskrift*, vol. 48, nr 5, 194–198.
- Kritz, Lars (1961b), "Hur påverkar löneökningar företagets handlande?", *Industriförbundets Meddelanden*, vol. 34, nr 6, 280–283.
- Kritz, Lars (1961c), "Telefoner, svarvar och fartyg", *Arbetsgivaren*, vol. 9, nr 10, 11–12.

- Kritz, Lars (1962a), "Lastbilarna – vad och vart de kör", *Svenska Vägföreningens Tidskrift*, vol. 49, nr 2, 51–56.
- Kritz, Lars (1962b), "Utvecklingstendenser inom lastbilstrafiken", *Affärsökonomi*, vol. 35, nr 17, 1299–1301, 1354.
- Kritz, Lars (1963), *Lastbilstransporter i Sverige 1950–61*. Stockholm: IUI.
- Kritz, Lars (1964), "Norrländska transportförhållanden", i: Göran Albinsson, Gunnar Boalt, Erik Dahmén, Odd Gulbrandsen, Sven-Ola Hellmér, Erik Karlsson, Lars Kritz, Esse Lövgren och Jan Wallander, *Norrländska framtidsperspektiv*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Kritz, Lars (1966a), "En helt vanlig dag på IUI", i: IUI, *19 Appendices in Honour of Ragnar Bentzel*. Stockholm: IUI.
- Kritz, Lars (1966b), *Godstransportutvecklingen i Storbritannien*. Stockholm: IUI.
- Kritz, Lars (1968), *Godstransporternas utveckling i Sverige 1950–66 med utblick mot 1989*. Stockholm: IUI.
- Kritz, Lars (1976), *Transportpolitiken och lastbilarna: En studie av regleringar och deras effekter*. Uppsala och Stockholm: Uppsala Universitet och IUI.
- Kritz, Lars (2009), "Transportexpert – men inte bara", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/ IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Kungl Majt:s proposition nr 54 år 1957, *Det svenska televisionsnätets första utbyggnad*. Bihang till riksdagens protokoll 1957. 1 saml. Nr 54. <https://data.riksdagen.se/dokument/EI3054>. Nerladdad 2019-01-07.
- Kungl. Socialstyrelsen (1961), *Hushållens konsumtion år 1958*. Stockholm: Statens reproduktionsanstalt.
- Kvällsposten* (1960), "Det svällande samhället", 17 maj.
- Lanemark, Torbjörn (1966), "Pessimistisk professor", *Metallarbetaren*, vol. 77, nr 45, 29.
- Lantbruksförbundet, Pressekreterariatet (1966), *Utopisk jordbrukspolitik av socialistisk modell*, 24 maj.
- Larsson, Gösta (2012), *Ulrich Herz: Flykting, folkbildare, fredskämpe – som aldrig svek sina ideal*. Danderyd: Egen utgivning.
- Larsson, Elsa (1957), "Jordbrukets strukturuomvandling", *Arbetsmarknaden*, vol. 5, nr 7, 165–167.
- L.B. (1965), "Mera nyttig kunskap om lokaliseringsfrågor", *TCO-Tidningen*, vol. 19, nr 5, 6.
- Leff (1965), "Den stora folkvandringen och dess inverkan på VVS-branschen", *Rörinstallatören* vol. 34, nr 12, 852, 854, 856.
- Lehbert, Berndt (1964), Recension av Wallander, Jan, *Studier i bilismens ekonomi*, *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol. 93, nr 2, 67*–68*.
- Leontief, Wassily (1941), *The Structure of American Economy, 1919–1930: An Empirical Application of Equilibrium Analysis*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Lester, Richard A (1946), "Shortcomings of Marginal Analysis for Wage-Employment Problems", *American Economic Review*, vol. 36, nr 1, 63–82.
- Lewis, W. Arthur (1949), *Economic Survey 1919–1939*. London: George Allen & Unwin.
- Lewis, W. Arthur (1955), *The Theory of Economic Growth*. London: George Allen & Unwin.
- Lidén, Lars (1958a), "Frankrike och frihandelsområdet", *Ekonomisk Revy*, vol. 15, nr 3, 195–199.

- Lidén, Lars (1958b), "Förlängningen av Colomboplanen", *Ekonomisk Revy*, vol. 15, nr 10, 54–57.
- Lidén, Lars (1960a), "Funktionsrabatter och konkurrens på lika villkor", *Ekonomisk Revy*, vol. 17, nr 5, 328–333.
- Lidén, Lars (1960b), "Funktionsrabatt efter affärstyp farlig lösning", *Arbetsgivaren*, vol. 8, nr 10, 8.
- Lidén, Lars (1960c), "Europatanken och nationalstaten", *Ekonomisk Revy*, vol. 17, nr 7, 497–503.
- Lidén, Lars (1961a), "Industriförbundet och distributionsfrågorna", *Industriförbundets Meddelanden*, vol. 34, nr 7, 323–328.
- Lidén, Lars (1961b), "Fabrikantens dilemma i distributionen", *Ekonomisk Revy*, vol. 18, nr 8, 542–551.
- Lidén, Lars (2009), "IUI under senare hälften av 1950-talet", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Lidén, Lars och Holmberg, Bengt A. (1960), *Prisdifferentiering inom handeln: En studie av köparprestationer ur leverantörernas synpunkt*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Lidén, Lars och Wallander, Jan (1959), *Skiftarbete i verkstadsindustrin: En undersökning rörande de ekonomiska förutsättningarna*. Stockholm: IUI.
- Lif, Anders (2015), *Direktörernas direktör Sigfrid Edström – ASEA-chef, SAF-bas och OS-pamp*. Stockholm: Atlantis.
- Lindahl, Erik (1946), "Socialpolitik och inkomstutjämning i Sverige", *Socialt Tidsskrift*, vol. 22, nr 10, 405–422.
- Lindahl, Erik (1958), Sakkunnigyttrande angående de sökande till precepturen i nationalekonomi vid Uppsala universitet 1958 (UU).
- Lindahl, Erik; Dahlgren, Einar och Kock, Karin (1937), *National Income of Sweden 1861–1930*, Parts I–II. London och Stockholm: P.S. King & Son.
- Lindahl, Olof (1963), Recension av Höök, Erik, *Den offentliga sektorns expansion*, *Statistisk Tidsskrift*, tredje följd, vol. 1, nr 2, 178–180.
- Lindbeck, Assar (1963a), "Bostadsbristen – ett prisbildningsproblem", *Ekonomisk Revy*, vol. 20, nr 2, 120–130.
- Lindbeck, Assar (1963b), "Forskarutbildning och forskarkarriär", *Tiden*, vol. 55, nr 10, 580–588.
- Lindbeck, Assar (1963c), *A Study in Monetary Analysis*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Lindbeck, Assar (1966a), "Vårt jordbruk och omvärlden", *Jordbrukarnas föreningsblad*, vol. 36, nr 40.
- Lindbeck, Assar (1966b), "Jordbrukspolitiken", *Tiden*, vol. 58, nr 5, 263–269.
- Lindbeck, Assar (1966c), "Samhällsekonomiska krav driver fram den nya jordbrukspolitiken", *Fackföreningsrörelsen*, vol. 46, nr 12, 429–435.
- Lindbeck, Assar (1972), *Hyreskontroll och bostadsmarknad*. Stockholm: IUI.
- Lindbeck, Assar (2006), "In Memoriam: Ragnar Bentzel", *Annual Report & Program: Research 2005 Department of Economics*. Uppsala: Universitetstryckeriet.
- Lindbeck, Assar (2009), "Assar minns: Mina tre perioder på IUI", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.

- Lindbeck, Assar (2012), *Ekonomi är att välja: Memoarer*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Lindbeck, Assar (2016), "Hur avveckla hyreskontrollen?", *Ekonomisk Debatt*, vol. 44, nr 7, 17–28.
- Lindbeck, Assar (2019), "Nya regeringens hyresreform är en farlig idé", *Dagens Nyheter*, 18 januari.
- Lindberg, Henrik (2008), *Korporativa karteller – en studie av byggsektor och jordbruk i den svenska modellen*. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.
- Lindblad, Hans (2014), "Per Hilding har avlidit", *Gefle Dagblad*, 22 december.
- Lindblom, Paul (1963a), "Hyresreglering och bostadsbrist", *Svensk Sparbankstidskrift*, vol. 47, nr 7, 308–315.
- Lindblom, Paul (1963b), "Debatt om hyresregleringen", *SLA Skogsindustriarbetaren*, vol. 74, nr 9, 13–14.
- Lindblom, Paul (1964), "Varför byter vi arbete?", *Arbetet*, 20 juli.
- Lindgren, Rune M. (1962a), "200 miljoner kronor tröst", *Östersunds-Posten*, 13 augusti.
- Lindgren, Rune M. (1962b), "Trösteord från kiosken", *Västerbottens-Kuriren*, 24 augusti.
- Lindgren, Rune M. (1962c), "Tröst för 200 miljoner trots veckopressens kräftgång", *Metallarbetaren*, vol. 73, nr 39, 14–15, 18.
- Lindgren, Rune M. (1962d), "Köpa tröst i kiosken", *RLF-Tidningen*, vol. 34, nr 46, 13, 18.
- Lindgren, Rune M. (1962e), "Vårt behov av strunt: Populärpressen granskad", *Folkbildningsarbetet*, vol. 4, nr 8, 197–198.
- Lindqvist, Sven (1957), *Reklamen är livsfarlig: en stridsskrift*. Stockholm: Bonniers.
- Lipset, Seymour Martin och Bendix, Reinhard (1955), *Ideological Equalitarianism and Social Mobility in the United States*. Berkeley, CA: University of California, Institute of Industrial Relations.
- List, Fredrik [Friederich] (1888), *Det nationalekonomiska systemet*. Stockholm: A.V. Carlsons Förlag.
- Lundahl, Mats (2019), "Vännen Villy: Villy Bergström 1938–2018", *Ekonomisk Debatt*, vol. 47, nr 2, 64–74.
- Lundahl, Mats och Nilsson, Sven-Arne (2015), "Ekonomien som debattör – Sven Rydenfelt", *Ekonomisk Debatt*, vol. 43, nr 6, 48–59.
- Lundberg, Allan (1964), "Jo, det finns hopp för Norrland", *Industria*, vol. 60, nr 9, 82–84, 128–129, 142.
- Lundberg, Erik (1951), "Företagarverksamhet och den industriella utvecklingen", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 53, nr 1, 66–72.
- Lundberg, Erik (1953), *Konjunkturer och ekonomisk politik. Utveckling och debatt i Sverige sedan första världskriget*. Stockholm: Konjunkturinstitutet och Studieförbundet Näringsliv och Samhälle
- Lundberg, Erik (1972), Yttrande vid tillsättning av professur i arbetsmarknadspolitik vid Institutet för social forskning, Stockholms universitets arkiv (SU).
- Lundberg, Willy Maria (1963), "Den debatten var ingen reklam för reklamfolket", *Expressen*, 23 oktober.
- Lunds Dagblad* (1958), "Endast 200.000 svenska bönder 1970. Framtidens jordbruk blir industri", 28 oktober.
- LW (1964), "Reklamens ekonomiska roll", *Ekonomien*, vol. 40, nr 15, 57–58.

- Lyckeberg, Håkan och Ruist, Erik (1985), "Is Steel Demand Forecasting Impossible?". EFI Research Paper nr 6295. Stockholm: Handelshögskolan.
- Lyckeberg, Håkan och Ruist, Erik (1994), "Analyzing the Errors of a Long-Range Forecast. Lessons from Forecasting Steel Consumption". EFI Research Paper nr 6548. Stockholm: Handelshögskolan.
- Läder och skor* (1966), "2 procents produktivitetsökning branschförhoppning", vol. 57, nr 14, 6–7.
- Lärarrådets protokoll 1956–1957, Lantbrukshögskolan* (1957). (Riksarkivet.)
- Lönnroth, Lars (1965a), "En akademisk skandal", *Stockholms-Tidningen*, 28 april.
- Lönnroth, Lars (1965b), "Svar", *Stockholms-Tidningen*, 2 maj.
- Lövgren, Esse och Gulbrandsen, Odd (1964), "Norrländska befolkningsprognoser", i: Göran Albinsson, Gunnar Boalt, Erik Dahmén, Odd Gulbrandsen, Sven-Ola Hellmér, Erik Karlsson, Lars Kritz, Esse Lövgren och Jan Wallander, *Norrländska framtidsperspektiv*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Löwenthal, Bengt-Göran (1965), "Några järn- och stål företags finansieringsförhållanden under senare år", *Jernkontorets Annaler*, vol. 149, nr 6, 285–294.
- Löwenthal, Bengt-Göran (1966a), *Industrins finansiering 1955–62*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Löwenthal, Bengt-Göran (1966b), "Industrins finansieringsförhållanden 1955–1962", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 9, 500–505.
- M. (1962), "Veckopressen i farozonen konkurrerar med TV och bil", *Köpmannen*, nr 39.
- Maddison, Angus (1954), "Industrial Productivity Growth in Europe and the United States", *Economica*, NS, vol. 22, 308–319.
- Malmquist, Sten (1948), *A Statistical Analysis of the Demand for Liquor in Sweden: A Study of the Demand for a Rationed Commodity*. Uppsala: Appelbergs Boktryckeriaktiebolag.
- Malmquist, Sten (1953), "Statistisk analys av spritdrycksutminuterungen i Sverige", i: SOU 1952: 52, *1944 års nykterhetskommitté IV: Nykterhetsförhållanden i vissa främmande länder m.m.* Stockholm: Finansdepartementet. Appelbergs Boktryckeriaktiebolag.
- Malmquist, Sten (1966), Sakkunnigyttrande över Erik Ruist i: *Utlåtanden av sakkunniga för professuren i statistik, speciellt ekonomisk statistik jämte nationalekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm 1966*. Bilaga till Lp nr 7 1965/66, 9 maj 1966, §75. Protokoll från sammanträde med lärarrådet på Handelshögskolan i Stockholm (HHS).
- Marcus, Edward (1963), Recension av *Den offentliga sektorns expansion*, *American Economic Review*, vol. 53, nr 5, 1140–1142.
- Mariestads-Tidningen* (1962), "Varför ökar statens utgifter?", 12 december.
- Mason, Edward S. (1957), *Economic Concentration and the Monopoly Problem*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mauritzon, Åke (1966), "Vad kräver vi av jordbruket?", *Aftonbladet*, 17 juni.
- Means, Gardiner C. (1935), *Industrial Prices and Their Relative Inflexibility*. US Senate Document No. 13, 74th Congress, 1st Session. Washington, DC: United States Government Printing Office.
- Medbo, Evert (1962), "Svensk populärpress klarlagd", *Resumé*, vol. 13, nr 4, 12–13.
- Meidner, Rudolf (1948), "Lönepolitikens dilemma vid full sysselsättning", *Tiden*, vol. 40, nr 9, 23–26.

- Meidner, Rudolf (1954), *Svensk arbetsmarknad vid full sysselsättning*. Stockholm: Konjunkturinstitutet.
- Melin, Ingvar S. (1963), "Den offentliga sektorn i Sveriges ekonomi". *Ekonomiska Samfundets Tidskrift*, vol. 16, nr 4, 173–276.
- Mellersta Skåne (1954), "Permanent jordbruksöverskott, export nödvändig", 14 maj.
- Melman, Seymour (1956), *Dynamic Factors in Industrial Productivity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Meyer, John R. och Kuh, Edwin (1957), *The Investment Decision: An Empirical Study*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Meyerson, Per-Martin (2003), Recension av Dan Johansson och Nils Karlson, *Den svenska tillväxskolan, Ekonomisk Debatt*, vol. 31, nr 3, 76–80.
- Meyerson, Per-Martin; Ståhl, Ingemar och Wickman, Kurt (1990), *Makten över bostaden*. Stockholm: SNS Förlag.
- M.G. (1964), "Rundblad, Bengt G. Arbetskraftens rörlighet", *International Labour Review*, vol. 90, nr 6, 592–593.
- Miller, Mark (2007), *High Hat, Trumpet and Rhythm*. Toronto: Mercury Press.
- Moberg, Erik (1994), *Offentliga beslut: En introduktion till den ekonomiska teoribildningen inom statsvetenskapen*. Mobergs Publikationer AB.
- Modern Textil* (1965), "Textilindustrins lokaliserings- och sysselsättningsutveckling", vol. 2, nr 10, 40, 67.
- Modern Textil* (1966), "Intressant prognos från Industriens Utredningsinstitut", vol. 3, nr 9, 29, 100.
- Modigliani, Franco (1986), "Life Cycle, Individual Thrift and the Wealth of Nations", *American Economic Review*, vol. 76, nr 3, 297–313.
- Modigliani, Franco och Brumberg, Richard (1954), "Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-Section Data", i: Kenneth K. Kurihara (red.), *Post Keynesian Economics*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Modigliani, Franco och Brumberg, Richard (1979), "Utility and Aggregate Consumption Functions: An Attempt at Integration", i: Andrew Abel (red.), *Collected Papers of Franco Modigliani*. Volume 2. Cambridge, MA: MIT Press.
- Molander, Per (1989), *Säkerhetspolitiska aspekter på livsmedelsförsörjningen*. Stockholm: Försvarets Forskningsanstalt.
- Montgomery, Arthur (1950), "Svensk industriell företagarverksamhet", *Ekonomisk Revy*, vol. 7, nr 4, 325–329.
- Montgomery, Arthur (1958), *Yttrande vid tillsättning av professor i nationalekonomi med ekonomisk och social historia*. Stockholm: Handelshögskolan (HHS).
- Montgomery, Arthur (1964), "Norrländska framtidsperspektiv", *Ekonomisk Revy*, vol. 21, nr 7, 446–450.
- Morgon-Tidningen* (1957), "Utvandringen från jordbruket", 24 april.
- Motala Tidning* (1965), "Betyder ökad fritid mera tid för annat?", 14 september.
- Mutén, Leif (1959), *Inkomst eller kapitalvinst: inkomstskatteproblem vid obligations- och skatteaffärer*. Stockholm: P.A. Norstedt.
- Mutén, Leif (1960a), "Perspektiv på 60-talet: Sextioalets skatter", *Ekonomisk Revy*, vol. 17, nr 5, 185–194.
- Mutén, Leif (1960b), "Vinstskatt på egnahem", *Dagens Nyheter*, 8 januari.

- Mutén, Leif (1960c), "Företagsbeskattningsproblem", i: IUI, *Industriproblem 1960*. Stockholm: IUI.
- Mutén, Leif (1960d), "Den ändrade bolagsbeskattningen", *Ekonomisk Revy*, vol. 17, nr 10, 764–768.
- Mutén, Leif (1961a), "Rädda Barnens arvsskatt", *Dagens Nyheter*, 25 mars.
- Mutén, Leif (1961b), "Bruttobeskattningen – fortfarande aktuell", *Industrieförbundets Meddelanden*, vol. 34, nr 8, 379–383.
- Mutén, Leif (1961c), "Differentierad bolagsskatt, några komplikationer", *Balans*, vol. 13, nr 2, 39–46.
- Mutén, Leif (1962a), "Behandlingen av deklarationsbrott i olika länder", *Svensk Skattetidning*, vol. 29, nr 7, 290–296.
- Mutén, Leif (1962b), "Omsen på investeringarna", *Dagens Nyheter*, 21 januari.
- Mutén, Leif (1962c), "Bruttobeskattningsidéerna och grosshandeln", *Svensk Handel*, vol. 18, nr 5, 7, 26–27.
- Mutén, Leif (1962d), "Morgondagens företagsbeskattning", i: *Vårt ekonomiska läge 1962*. Stockholm: Sparfrämjandet.
- Mutén, Leif (1963a), "Skatt på naturinkomst", *Dagens Nyheter*, 18 mars.
- Mutén, Leif (1963b), "Om bolagsbildning och mycket mera", *Svensk Skattetidning*, vol. 30, nr 4, 238–253.
- Mutén, Leif (1964a), "Skattelagar och ekonomisk tillväxt", *Industrieförbundets Tidskrift*, vol. 2, nr 1, 15–17.
- Mutén, Leif (1964b), "Randanmärkningar till skattereformen", *Liberal Debatt*, vol. 17, nr 6, 23–26.
- Mutén, Leif (1964c), "Skattereformremiss", *Ekonomisk Revy*, vol. 21, nr 10, 607–611.
- Mutén, Leif (1965a), "Något om beskattningsens betydelse för fastighetsmarknaden och fastighetsvärderingen", *Svensk Lantmäteri-tidskrift*, vol. 57, nr 2, 177–183.
- Mutén, Leif (1965b), "Något om skatt på tomtförsäljning", *Kommunernas Tidskrift*, vol. 46, nr 7–8, 481–486.
- Mutén, Leif (1965c), "Beskattningen av aktievinsterna", *Ekonomien*, vol. 41, nr 8, 1–2, 5.
- Mutén, Leif (1965d), "Varför specialbeskatta familjeföretagen?", *Ekonomien*, vol. 41, nr 11, 27–32.
- Mutén, Leif (1965e), "Aktievinstutredningen av professor Leif Mutén", *Svenska Dagbladet*, 19 december.
- Mutén, Leif (1965f), "Hur det tänktes i Uppsala", *Svenska Dagbladet*, 29 april.
- Mutén, Leif (1965g), "Missuppfattningar om ett stipendium", *Stockholms-Tidningen*, 2 maj.
- Mutén, Leif (1965h), "Professor Mutén replikerar", *Svenska Dagbladet*, 5 maj.
- Mutén, Leif (1966a), "Är skatt på arbetskraft någonting för Sverige?", *Industrieförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 5, 273–275.
- Mutén, Leif (1966b), "Förslag till bolagsskatt i Norge", *Industrieförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 10, 574–576.
- Mutén, Leif (1966c), "Hur fungerar det svensk-amerikanska dubbelbeskattningsavtalet för forskarna?", *Läkartidningen*, vol. 63, nr 20, 1930–1934.
- Mutén, Leif (1966d), "Marginalskatten och löneläget", *Liberal Debatt*, vol. 10, nr 3, 16–18, 35.
- Mutén, Leif (1966e), "Aktievinstpropositionen", *Svenska Dagbladet*, 9 april.

- Mutén, Leif (1966f), "Some General Problems Concerning the Capital Gains Tax", *British Tax Review*, vol. 11, nr 2, 138–146.
- Mutén, Leif (1966g), "U.K. Dividends and Retained Earnings: One More Reflection", *Canadian Tax Journal*, vol. 24, nr 3, 283–285.
- Mutén, Leif (1968), *Bolagsbeskattning och kapitalkostnader*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Mutén, Leif (2009), "IUI-miljön på 1960-talet", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Mutén, Leif och Faxén, Karl-Olof (1966), "Sweden", i: *Foreign Tax Policies and Economic Growth: A Conference Report of the National Bureau of Economic Research and the Brookings Institution*. New York: Columbia University Press.
- Myers, Charles A. (1951), *Förhållandet mellan företag och anställda i svensk industri: Några jämförelser med amerikanska erfarenheter*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Myrdal, Gunnar (1930), *Vetenskap och politik i nationalekonomien*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Myrdal, Gunnar (1938), *Jordbrukspolitik under omläggning*. Stockholm: Kooperativa Förbundet.
- Myrdal, Gunnar, with the assistance of Richard Sterner and Arnold Rose (1944a), *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*. New York och London: Harper & Brothers.
- Myrdal, Gunnar (1944b), *Varning för fredsoptimism*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Nabseth, Lars (1954), "Förslaget till ändrad företagsbeskattning", *Svensk Sparbankstidskrift*, vol. 36, nr 8–9, 498–500.
- Nabseth, Lars (1956a), "En arbetstidsförkortning – verkningar i olika industriföretag", i: *Utredningen om kortare arbetstid. Bilagor, särskilda utredningar*. SOU 1956:21. Stockholm: Socialdepartementet. Emil Kihlströms Tryckeri Aktiebolag.
- Nabseth, Lars (1956b), "Vem betalar arbetstidsförkortningen?", *SACO-Tidningen*, vol. 3, nr 6, 117–120.
- Nabseth, Lars (1957), "Diskussion om inflationen", *Industria*, vol. 53, nr 4, 20, 22.
- Nabseth, Lars (1958a), Recension av *Motiv och beslut i företagsledningens marknadspolitik* av Karl-Erik Wärneryd, *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 60, nr 2, 159–162.
- Nabseth, Lars (1958b), *Löneökningars verkningar inom industrin. Några case-studier*. Stockholm: IUI.
- Nabseth, Lars (1960), "Upprättande och användning av försäljningsprognoser", i: IUI, *Industriproblem 1960*. Stockholm, IUI.
- Nabseth, Lars (1961) *Löneökningars verkningar inom industrin: En studie av anpassningsprocessen inom företaget*. Stockholm: IUI
- Nabseth, Lars (1962), "The golden sixties", *Ekonomien*, vol. 38, nr 7, 1–2.
- Nabseth, Lars (1965), "Die Wirkungen von Lohnerhöhungen", *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol. 94, nr 1, 65–83.
- Nabseth, Lars (1971), *Svensk industri under 70-talet med utblick mot 80-talet*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell. Även som bilaga 2 till SOU 1971:5.
- Nabseth, Lars (1972), "Förord", i: Assar Lindbeck, *Hyreskontroll och bostadsmarknad*. Stockholm: IUI.

- Nabseth, Lars (2009), "Min tid på och med Industriens Utredningsinstitut", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Nationalekonomiska Föreningen (1945), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 29 november 1945. Behöva vi en regional planering för näringslivets utveckling?* (NF).
- Nationalekonomiska Föreningen (1950), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 10 februari 1950. Finanspolitik och nationalbudget* (NF).
- Nationalekonomiska Föreningen (1955), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 18 oktober 1955. Den allmänna pensionsförsäkringen, sparandet och den ekonomiska utvecklingen* (NF).
- Nationalekonomiska Föreningen (1956), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 12 december 1956. Expansion utan inflation* (NF).
- Nationalekonomiska Föreningen (1959), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 16 mars 1959. Obligatoriets pensionsfond* (NF).
- Nationalekonomiska Föreningen (1960), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 24 november 1960. Några synpunkter på dubbelbeskattning och näringslivets kapitalförsörjning* (NF).
- Nationalekonomiska Föreningen (1961a), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 23 mars 1961. Utbildning och ekonomisk politik* (NF).
- Nationalekonomiska Föreningen (1961b), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde torsdagen den 7 december 1961. Löner och priser* (NF).
- Nationalekonomiska Föreningen (1962a), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 8 november 1962. Synpunkter på en bolagsbeskattningsreform* (NF).
- Nationalekonomiska Föreningen (1962b), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 18 december 1962. Hyreskontroll eller fri prisbildning på bostadsmarknaden?* (NF).
- Nationalekonomiska Föreningen (1965), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 13 januari 1965. Årets statsverksproposition* (NF).
- Nationalekonomiska Föreningen (1966a), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 14 januari 1965. Årets statsverksproposition* (NF).
- Nationalekonomiska Föreningen (1966b), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 20 oktober 1966. Arbetsmarknadsaspekter på strukturomvandlingen* (NF).
- Nederland-Noord-Europa* (1957), "Een consumptieprognose", *Nederland-Noord-Europa*, vol. 9, nr 6, 121–122.
- Nilson, Ulf (1957), "Medel-Svensson m/65", *Röster i radio-TV*, nr 45, 20–21, 44.
- Nordenson, Jonas (1952a), "Det svenska tullproblemet. Några principiella synpunkter", *Svensk Sparbankstidskrift*, vol. 36, nr 8, 353–362.
- Nordenson, Jonas (1952b), "Förord", i: Roland Artle, *Svenskt distributionsväsende: Några drag i dess uppbyggnad och utveckling*. Stockholm: IUI.
- Nordenson, Jonas (1953), "Kapitalbildning och välståndsutveckling", *Industriförbundets Meddelanden*, vol. 26, nr 3, 128–140.
- Nordenson, Jonas och Höök, Erik (1950), "Befolkningsutveckling, sysselsättning och ekonomiskt framåtskridande", i: IUI, *Industriproblem 1950*. Stockholm: IUI.
- Nordiska Ministerrådet (1989), *Jordbrukspolitikerna i de nordiska länderna: målen, medlen och konsekvenserna*. Nord 1989:15. Köpenhamn: Nordiska Ministerrådet.
- Nordvästra Skånes Tidningar* (1965a), "Fritiden ett problem?", 14 september.

- Nordvästra Skånes Tidningar* (1965b), "Expansionen dämpas vid svensk varvsindustri", 1 december.
- Norra Västerbotten* (1965), "Industrin i norr växer snabbare än i storstadsområdena söderut. Skellefteå-regionen i tätgrupp i 6 av 10 branscher 1952–60 ...", 28 januari.
- Norrbottens-Kuriren* (1962), "Varför ökar statens utgifter?", 5 december.
- Norrbottens-Kuriren* (1963), "Syndare som sig omvänder", 8 mars.
- Norrbottens-Kuriren* (1965), "Norrbotten bräcker storstäderna!", 30 januari.
- Norrköpings Tidningar* (1958), "Hur går det till att byta jobb? Sociologisk undersökning startar i Norrköping – 1.000 skall svara", 22 augusti.
- Norrskensflamman* (1961), "Stagnerar industrisverige?", 27 juli.
- Norström, Göran (1965), *Världens handelstonnagebehov och svensk varvsindustri 1964–80*. Stockholm: IUI.
- Norström, Göran (1966), "Den svenska varvsindustrin i långtidsperspektiv", *Ekonomisk Revy*, vol. 23, nr 1, 49–54.
- Nya Kristinehamns-Posten* (1963), "Syndare som sig omvänder", 4 mars.
- Nya Norrland* (1964), "Reklamens makt", 31 juli.
- Nyberg, Göran (1964), "Reklamen och samhällsekonomin", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 2, nr 7, 447–448.
- Ny Dag* (1957), "1965", 17 juni.
- Nyheter* (1960), "Den offentliga sektorn ökar med standarden", 18 maj.
- Nyheter* (1962a), "Vi dricker för mer än bostäderna kostar", 26 januari.
- Nyheter* (1962b), "Maskiner och arbete", 15 december.
- Nyhlén, Erik (1964), "Snygg upptäckt efter valet: Det finns inget Norrlandsproblem!", *Ekonomien*, vol. 40, nr 16, 28–31.
- Nyhlén, Erik (1966a), "Tonnagebehovet ökar – varvs konkurrensen hård", *Transportarbetaren*, vol. 23, nr 2, 20, 31.
- Nyhlén, Erik (1966b), "Svensk kurva stiger sakta men säkert", *Metallarbetaren*, vol. 77, nr 4, 4–5.
- Nylander, Carl (1965), "Tänka rätt i Uppsala", *Svenska Dagbladet*, 28 april.
- Näringslivets Bostadsutredning (1962), *Fri hyresmarknad*. Stockholm: Byggnadsindustrins Förlags AB.
- Näshults socken (2011), Intervju med Karl Jungenfelt, april. <http://nashult.se/a/karl-jungenfelt>. Nerladdad 2019-06-13.
- Odhner, Clas-Erik (1953), *Jordbruket vid full sysselsättning*. Stockholm: Kooperativa Förbundet.
- Odhner, Clas-Erik (1966), *Nytt grepp på jordbrukspolitiken*. Stockholm: Rabén och Sjögren.
- Odhnoff, Jan (1965), "A Mathematical Note to Some Results by Tõnu Puu", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 67, nr 1, 80–82.
- Odqvist, Lennart (1962), "Värt att läsa: Verkstadsindustrins maskinkapital", *Industriförbundets Meddelanden*, vol. 35, nr 10, 477–478.
- OECD (1974), *Forecasting Steel Consumption: Cross-Section and Time-Series Approaches: Results of the Work Carried out by a Group of Experts under the Chairmanship of Erik Ruist*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Ohlin, Göran (1963), "Teori och empiri i studiet av den offentliga hushållningen", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 65, nr 1, 1–12.

- Olson, Mancur (1982), *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*. New Haven och London: Yale University Press.
- Olsson, Bertil (1964), "Arbetskraftens rörlighet i ny doktorsavhandling", *TCO-Tidningen*, vol. 18, nr 12, 5.
- Olsson, Curt Åke (1964a), "Bengt R. [sic!] Rundblad: Arbetskraftens rörlighet", *FLS-Aktuellt*, vol. 5, nr 3, 31.
- Olsson, Curt Åke (1964b), "Göran Albinsson–Sten Tengelin–Karl-Erik Wärneryd: Reklamens ekonomiska roll", *FLS-aktuellt*, vol. 5, nr 4, 32.
- Olsson, Ulf (2000), *Att förvalta sitt pund: Marcus Wallenberg 1899–1982*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Olsson, Ulf (2006), "Erik Dahmén", i: *Kungliga Vitterhetsakademiens årsbok 2006*. Stockholm: KVHAA.
- Oom, Rolf (1955), "2 miljoner bilar – 2 rum och kök", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 29 augusti.
- Ortmark, Åke (1954a), "Hr Sköld avvaktar", *Industria*, vol. 50, nr 2, 49–50.
- Ortmark, Åke (1954b), "Kan man lita på nationalbudgeten?", *Industria*, vol. 50, nr 2, 50.
- Ortmark, Åke (1954c), "USA:s utländska investeringar", *Industria*, vol. 50, nr 3, 13–14.
- Ortmark, Åke (1954d), "Börsen och konjunkturerna", *Industria*, vol. 50, nr 5, 15.
- Ortmark, Åke (1954e), "Konjunkturvapen", *Industria*, vol. 50, nr 7–8, 10–11.
- Ortmark, Åke (1954f), "Varför producerar USA så mycket?", *Industria*, vol. 50, nr 9, 16–17.
- Ortmark, Åke (1954g), "Depressionen som försvann", *Industria*, vol. 50, nr 9, 17.
- Ortmark, Åke (1954h), "Ändrad företagsbeskattning", *Industria*, vol. 50, nr 10, 15–16.
- Ortmark, Åke (1954i), "Skattefilosofi", *Industria*, vol. 50, nr 10, 16.
- Ortmark, Åke (1954j), "Produktiviteten igen", *Industria*, vol. 50, nr 11, 17.
- Ortmark, (1954k), "En svältfödd TV", *Industria*, vol. 50, nr 12, 15, 17.
- Ortmark, Åke (1954l), "Konsten att gissa", *Industria*, vol. 50, nr 12, 17.
- Ortmark, Åke (1955a), "Ur olika synvinklar", *Industria*, vol. 51, nr 1, 13.
- Ortmark, Åke (1955b), "Nationalbudgeten som bastard", *Industria*, vol. 51, nr 2, 13.
- Ortmark, Åke (1955c), "Tillväxt och stagnation", *Industria*, vol. 51, nr 3, 13.
- Ortmark, Åke (1955d), "Ekonomisk psykologi", *Industria*, vol. 51, nr 3, 15.
- Ortmark, Åke (1955e), "Vad kostar bilen per mil – 3:50 eller 61 öre?", *Industria*, vol. 51, nr 3, 28–30, 56.
- Ortmark, Åke (1955f), "Helhetssyn på distributionen", *Industria*, vol. 51, nr 4, 15.
- Ortmark, Åke (1955g), "Nigeria och distributionen", *Industria*, vol. 51, nr 5, 17, 19.
- Ortmark, Åke (1955h), "Lekmannen och inflationen", *Industria*, vol. 51, nr 5, 19.
- Ortmark, Åke (1955i), "Politik och ekonomi", *Industria*, vol. 51, nr 6, 13.
- Ortmark, Åke (1955j), "Är statsstöd eller stordrift utvägen att rädda turisthotellen?", *Industria*, vol. 51, nr 6, 25–27.
- Ortmark, Åke (1955k), "Ursinnigt om bilism", *Industria*, vol. 51, nr 7–8, 15–16.
- Ortmark, Åke (1955l), "Vad är inflation?", *Industria*, vol. 51, nr 9, 13, 15.
- Ortmark, Åke (1955m), "Möjligheternas land", *Industria*, vol. 51, nr 10, 14.
- Ortmark, Åke (1955n), "Den oåtkomliga produktiviteten", *Industria*, vol. 51, nr 10, 15–16.
- Ortmark, Åke (1956a), "Ekonomisk tillväxt", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 58, nr 2, 132–134.

- Ortmark, Åke (1956b), "Bilägaren och bilen", *Ekonomisk Revy*, vol. 13, nr 6, 315–317.
- Ortmark, Åke (1956c), "Valårets budget", *Industria*, vol. 52, nr 2, 10, 12.
- Ortmark, Åke (1956d), "Bevaka självbetjäningen", *Industria*, vol. 52, nr 2, 12.
- Ortmark, Åke (1956e), "Full sysselsättning = inflation?", *Industria*, vol. 52, nr 3, 12.
- Ortmark, Åke (1956f), "Giftermålet helgar medlen", *Industria*, vol. 52, nr 5, 54–59.
- Ortmark, Åke (1956g), "Den farliga reklamen", *Industria*, vol. 52, nr 6, 15.
- Ortmark, Åke (1956h), "KI:s surrealistiska katapult", *Industria*, vol. 52, nr 12, 12, 14.
- Ortmark, Åke (1957a), "Konsumtion är inte synd i USA – kanske vi också når dit", *Textil och konfektion*, vol. 14, nr 1, 18–19, 22, 24.
- Ortmark, Åke (1957b), "Tystlåten nationalbudget", *Industria*, vol. 53, nr 2, 13.
- Ortmark, Åke (1957c), "Fackmännens recept", *Industria*, vol. 53, nr 2, 13.
- Ortmark, Åke (1957d), "Förnya inflationsdebatten!", *Industria*, vol. 53, nr 3, 62.
- Ortmark, Åke (1957e), "Input-outputanalys", *Industria*, vol. 53, nr 3, 63.
- Ortmark, Åke (1957f), "Svar till Lars Nabseth", *Industria*, vol. 53, nr 4, 22.
- Ortmark, Åke (1957g), "Svensk skattepolitik", *Industria*, vol. 53, nr 5, 16.
- Ortmark, Åke (1957h), "Konsumenternas union", *Industria*, vol. 53, nr 5, 8.
- Ortmark, Åke (1957i), "Ekonomisen Eisenhower", *Industria*, vol. 53, nr 7–8, 12.
- Ortmark, Åke (1957j), "Hjälp Indien – rädda USA", *Industria*, vol. 53, nr 7–8, 12, 14
- Ortmark, Åke (1957k), "Frukten för fred?", *Industria*, vol. 53, nr 10, 28.
- Ortmark, Åke (1957l), "Den manipulerade människan", *Industria*, vol. 53, nr 11, 18, 20.
- Ortmark, Åke (1957m), "Bilismens samhälle", *Industria*, vol. 53, nr 11, 20.
- Ortmark, Åke (1957n), "Operation Lilla bilen", *Industria*, vol. 53, nr 11, 65.
- Ortmark, Åke (1957o), "Den optimistiska höstrapporten", *Industria*, vol. 53, nr 12, 18.
- Ortmark, Åke (1958a), "Expansion utan export", *Industria*, vol. 54, nr 2, 12.
- Ortmark, Åke (1958b), "Den osynliga annonsen", *Industria*, vol. 54, nr 6, 30.
- Ortmark, Åke (1959), "Är reklamen bluff?", *Industria*, vol. 55, nr 12, 18.
- Ortmark, Åke (1961), "Svensk industriutveckling under senare tid", i: *Sveriges industri*. Stockholm: Sveriges Industriförbund.
- Ortmark, Åke (1962a), "Reklamen som styvbarn", *Industria*, vol. 58, nr 5, 22.
- Ortmark, Åke (1962b), "Näringslivets konsumentnämnd!", *Industria*, vol. 58, nr 11, 16.
- Ortmark, Åke (1963a), "Önskas; radikal bostadspolitik", *Industria*, vol. 59, nr 4, 20.
- Ortmark, Åke (1963b), "Kan vi lita på Kooperationen?", *Industria*, vol. 59, nr 5, 14.
- Ortmark, Åke (1963c), "Kooperationen och penningpåsen", *Industria*, vol. 59, nr 6, 6.
- Ortmark, Åke (1963d), "Kan man lita på Nyman & Schultz?", 28 juli, opublicerat manuskript (Åke Ortmarks samlingar).
- Ortmark, Åke (1963e), "Åke Ortmark har bett om plats för denna kommentar", *Industria*, vol. 59, nr 11, 8.
- Ortmark, Åke (1963f), *Sveket mot konsumenterna*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Ortmark, Åke (1967), *Maktspelet i Sverige – ett samhällsreportage*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Ortmark, Åke (1969), *De okända makthavarna: De kungliga – Militärerna – Journalisterna*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Ortmark, Åke (1971), *Maktens redskap – Poliserna – Åklagarna – Domarna – Advokaterna – Vaktarna*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Ortmark, Åke (1972), *Den inre cirkeln*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

- Ortmark, Åke (1981), *Skuld och makt – en kapitalistisk historia. Medici, Rothschild, Rockefeller, Wallenberg*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Ortmark, Åke (1985), *Maktens människor – möten och konfrontationer*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Ortmark, Åke (1996), *Ja-sägarna: Medlöpare och nickedockor kring Gyllenhammar, Karl XII, Kreuger och andra furstar*. Stockholm: Gedins.
- Ortmark, Åke (2009), "Att träna in en attityd", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/UIUI 1939–2009. Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids.
- Ortmark, Åke (2013), *Makten och lögnen. Ett liv i televisionens Sverige*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- O.S. (1964), "Arbetskraftens rörlighet", *Arbetsledaren*, vol. 57, nr 16, 18.
- Oskarshamns-Nyheterna* (1964), "Reklamens makt", 28 juli.
- Oskarshamns-Tidningen* (1962), "Varför ökar statens utgifter?", 5 december.
- Ottesen, Otto (1964), "Markedslitteratur", *Det Danske Marked*, vol. 23, nr 4, 246–248.
- Packard, Vance (1957), *The Hidden Persuaders*. New York: David McKay.
- Palander, Tord (1957a), *Handlingarna i "målet" Tord Palander*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Palander, Tord (1957b), *Värdebeständighet. Ett problem vid sparande, livförsäkringar och pensioner*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag i distribution.
- Palander, Tord (1957c), *Om ovisshet, värderingsenheter, riskvärdering och förväntningspridning. Appendix till Värdebeständighet. Ett problem vid sparande, livförsäkringar och pensioner*. Stockholm: Svenska Livförsäkringsbolags Förening i distribution.
- Palmer, Gladys L. (1954), *Labor Mobility in Six Cities*. New York: Social Science Research Council.
- Parnes, Herbert S. (1954), *Research on Labor Mobility: An Appraisal of Research Findings in the United States*. New York: Social Science Research Council.
- Patinkin, Don (1956), *Money, Interest, and Prices: An Integration of Monetary and Value Theory*. Evanston, IL: Row, Peterson and Company.
- Paues, Wilhelm (1957), *Europamarknaden och företaget*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Paues, Wilhelm (1958), *The European Common Market and Business: Summary for Foreign Contacts*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle och IUI.
- Paues, Wilhelm (1958/1959), "Warning: There May be a Price Tag on Free Trade", *Industry International*, 49–50.
- Pauli, Ralf (1967), "Sveriges industri – dess finansiering och framtidsperspektiv", *Ekonomiska Samfundets Tidskrift*, vol. 20, nr 2, 110–113.
- Paulsson, Nils (1964), "Reklamens ekonomiska roll", *Arbetsgivaren*, vol. 12, nr 19, 4.
- P.C. (1956), "Den okända industrien", *Svenska Dagbladet*, 9 november.
- Peacock Alan T. och Wiseman, Jack (1961), *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Pedersen, Ansgar J. (1962), "Göran Albinsson: Svensk populärpress 1931–61", *Statsökonomisk Tidskrift*, vol. 76, nr 3, 192–193.
- Peppler, Wilhelm (1951), "Råvaruproblem", *Svensk Tidskrift*, vol. 38, nr 3, 134–145.
- Peppler, Willem (2006), *Speglingar*. Malmö: Triangle.
- Petri, Carl Wilhelm (1951), *Några fakta om lastbilstrafiken i Sverige 1950*. Stockholm: IUI.

- Petri, Carl Wilhelm (1952), *Svenskt transportväsende. Några drag i dess uppbyggnad och utveckling*. Stockholm: IUI.
- Petersson, Krister (1962a), "Förströelse – eller förstörelse?", *Medborgaren*, nr 24.
- Petersson, Krister (1962b), "Är reklamen värd sitt pris?", *Ekonomisk Revy*, vol. 19, nr 5, 374–389.
- Petersson, Olof (1964), "Att byta jobb", *Arbetsmarknaden*, vol. 12, nr 7, 164–166.
- Ponzio, Enrico E. och Vinell, Lars (1961a), "Egen reklamavdelning eller byrå?", *Affärsökonomi*, vol. 34, nr 16, 1198, 1262–1266.
- Ponzio, Enrico E. och Vinell, Lars (1961b), "Egen reklamavdelning eller byrå? II", *Affärsökonomi*, vol. 34, nr 18, 1367, 1408–1410.
- Promemoria rörande institutets verksamhet den 30 maj 1958* (1959), Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut den 29 mars 1946 kl. 9.30 å institutets lokaler Malmtorgsgatan 8* (1946). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut lördagen den 6 november 1948 kl. 9.30* (1948). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut lördagen den 19 november 1949 kl. 9.00* (1949). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut fredagen den 17 november 1950, kl. 10.15* (1950). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 7 juni 1951, kl. 16.00* (1951). Stockholm (IUI) (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut, torsdagen den 29 maj 1952 kl. 08.30* (1952a), Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 18 september 1952 kl. 09.00* (1952b). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut, torsdagen den 19 februari 1953, kl. 08.30* (1953a). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut onsdagen den 27 maj 1953, kl. 09.00* (1953b). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 19 november 1953, kl. 11.00* (1953c). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 18 februari 1954 kl. 09.00* (1954a). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut onsdagen den 15 september 1954 kl. 14.30* (1954b). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut onsdagen den 1 juni 1955 kl. 09.00* (1955). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut på Hults bruk den 11 april 1956* (1956a). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 15 november 1956 kl. 09.00* (1956b). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut fredagen den 15 mars 1957 kl. 09.00* (1957a). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut på Yxtaholm måndagen den 6 maj 1957* (1957b). Stockholm: IUI (S).

- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut på Täckas Udden fredagen den 15 november 1957 (1957c). Stockholm: IUI (S).*
- Protokoll hållet vid sammanträde med Handelshögskolans i Stockholm Lärarråd den 31 mars 1958. Lp nr 17 1957/58. Bilaga § 210, Utlåtanden av sakkunniga för tillsättning av professuren i nationalekonomi med ekonomisk och social historia vid Handelshögskolan i Stockholm 1958 (1958a) (HHS).*
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut i Falun onsdagen den 4 juni 1958 kl. 09.30 (1958b). Stockholm: IUI (S).*
- Protokoll hållet vid sammanträde med Stockholms högskolas humanistiska fakultet den 9 juni 1958 (1958c). (Riksarkivet).*
- Protokoll fört vid sammanträde med Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 19 november 1959 kl. 09.00 (1959a). Stockholm: IUI (S).*
- Protokoll hållet vid sammanträde med Handelshögskolans i Stockholm Lärarråd den 12 augusti 1959. Lp nr 1 1959/60 (1959b) (HHS).*
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 18 februari 1960 kl. 09.00 (1960a). Stockholm: IUI (S).*
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut hos ASEA i Västerås den 7 juni 1960 (1960b). Stockholm: IUI (S).*
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 16 februari 1961 (1961a). Stockholm: IUI (S).*
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut tisdagen den 6 juni 1961 i Sundsvall (1961b). Stockholm: IUI (S).*
- Protokoll fört vid sammanträde med Handelshögskolans i Stockholm lärarråd den 23 maj 1961 (1961c). Stockholm: Handelshögskolan i Stockholm. Stockholm (HHS).*
- Protokoll hållet vid sammanträde med Stockholms universitets historisk-filosofiska sektion den 4 december 1962 (1962a), ärende 6, bilaga 61 (Arkivet, Stockholms universitet) (SU).*
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 14 juni 1962 i Malmö (1962b). Stockholm: IUI (S).*
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens utredningsinstitut torsdagen den 15 november 1962 (1962c). Stockholm: IUI (S).*
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 21 februari 1963 (1963a). Stockholm: IUI (S).*
- Protokoll hållet vid sammanträde med Handelshögskolans i Stockholm Lärarråd den 13 maj 1963 (1963b), Bilaga § 150, Bedömning av Albert Danielssons doktorsavhandling. Stockholm: Handelshögskolan (HHS).*
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 20 februari 1964 (1964a). Stockholm: IUI (S).*
- Protokoll fört vid sammanträde med historisk-filosofiska sektionen av humanistiska fakulteten vid universitetet i Göteborg den 29 maj 1964 (1964b), § 11, bilaga 3 (Riksarkivet).*
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut måndagen den 8 juni 1964 i Bofors. Bilaga Bengt G. Rundblad (1964c) Stockholm: IUI (S).*
- Protokoll fört vid sammanträde med Industriens Utredningsinstitut fredagen den 19 februari 1965 (1965a) med bilaga. Stockholm: IUI (S).*
- Protokoll fört vid sammanträde med Industriens Utredningsinstitut måndagen den 21 juni i Uddeholm (1965b). Stockholm: IUI (S).*

- Protokoll fört vid sammanträde med Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 18 november 1965* (1965c). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll hållet vid sammanträde med Stockholms universitets samhällsvetenskapliga fakultet den 23 mars 1966* (1966) (ärende 19–20, bilaga 92–93). Stockholm: Arkivet, Stockholms universitet (SU).
- Protokoll vid sammanträde med Direktionen vid Handelshögskolan i Stockholm den 7 juli 1972*. Stockholm: Handelshögskolan (HHS).
- Präntare, Bo (1963), ”Populärpressen – tro och vetande”, *Fackföreningsrörelsen*, vol. 43, nr 3, 83–86.
- Publicistklubbens årsbok 1962* (1962), ”Veckopressens nya våg”, Meddelanden från Publicistklubben, nr 2. Stockholm: Klara Civiltryckeri.
- Puh (1965), ”Per Olsson han sålde sin gård”, *Sunt Förnuft*, vol. 45, nr 6, 28.
- Puu, Tõnu (1963), ”A Graphical Solution of Second-Order Homogeneous Difference Equations”, *Oxford Economic Papers*, vol. 15, nr 1, 53–58.
- Puu, Tõnu (1964a), *Studier i det optimala tillgångsvalens teori*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri.
- Puu, Tõnu (1964b), ”A Note about Second-Order Conditions for the Monopolist’s Optimum at Differentiated Prices”, *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 66, nr 3, 208–214.
- Puu, Tõnu (1965), ”Reply to Arvidsson and Odhnoff”, *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 67, nr 1, 83–85.
- Puu, Tõnu (1992), ”Tord Palander och Uppsalamiljön”, *Ekonomisk Debatt*, vol. 20, nr 3, 221–228.
- Pålsson, Anne-Marie (2018), ”Politisk ekonomi – *public choice*”, i: Christina Jonung och Lars Jonung (red.), *Ingemar Ståhl – en ekonom för blandekonomin*. Stockholm: Dialogos.
- Pålsson Syll, Lars (1997), *Den strukturanalytiska traditionen: En studie i ekonomisk teori- och metodutveckling i Sverige*. Lund: Studentlitteratur.
- A Quarterly Report* (1964), ”Does Advertising Promote Demand?”, vol. 4, nr 3, 6–7. Stockholm: The Swedish Sales Institute.
- Ramel, Stig (1976), ”Jonas Nordenson död”, *Svenska Dagbladet*, 2 maj.
- Ramklint, Lars (1965), ”Underskott på 200.000 man”, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 4 september.
- Ramklint, Lars (1966), ”Svensk varvsindustri – prognos 1964–80”, *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 2, 97–98.
- Redemo, Arne (1963), ”10–50 procent HÖJDA hyror om regleringen slopas”, *Metallarbetaren*, vol. 74, nr 12, 10–11.
- Regeringens proposition 2016/17: 104. *En livsmedelsstrategi för Sverige – fler jobb och hållbar tillväxt i hela landet*. <http://www.regeringen.se/490897/contentassets/256cc25ab5a84db7a76730abb9cc3773/en-livsmedelsstrategi-for-sverige-fler-jobb-och-hallbar-tillvaxt-i-hela-landet-prop-2016-17-104.pdf>. Nerladdad 2017-03-02.
- Rehn, Gösta (1948), ”Ekonomisk politik vid full sysselsättning”, *Tiden*, vol. 40, nr 3, 135–142.
- Rehn, Gösta (1949), ”Lönedebatten – fullsysselsättningens löneproblem”, *Fackföreningsrörelsen*, vol. 29, nr 2, 461–466.
- Rehn, K. Gösta (1955) ”Bilismens ödsel”, *Perspektiv*, vol. 6, nr 6, 256–262.
- Reklamnyheterna* (1956), ”TV-apparater, hushållsmaskiner i varje hem”, nr 6, 1, 8, 10.

- Reklamnyheterna* (1962), "Svensk populärpress under tre decennier", nr 22, 11–12.
- Reklamnyheterna* (1964), "Reklamens ekonomiska roll", nr 14–15, 3, 7.
- Resources for Freedom: A Report to the President by the President's Materials Policy Commission* (1952). Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Reynolds, Lloyd G. (1951), *The Structure of Labor Markets: Wages and Labor Mobility in Theory and Practice*. New York: Harper and Brothers.
- Ring, Britta (1964), "Uppslagsbok om reklamen inte bara för reklammän", *Ny Dag*, 23 december.
- Ringenson, Olle (1964), "Pionjärinsats av experter om reklamens verkningar", *Resumé*, vol. 15, nr 6, 12.
- Ringqvist, Margareta (1996), *Om den offentliga sektorn: Vad den ger och vad den tar*. Stockholm: Fritzes.
- Rita (1963), "'Reklamens svek' dryftat i fullsatt Folkets hus", *Dagens Nyheter*, 23 oktober.
- R-n (1962), "Framtidsperspektiv för vårt näringsliv", *Agenturbladet*, vol 22, nr 3, 3.
- R.N. (1962), "Fremtidsperspektiver for svensk industri", *Tidsskrift for industri*, nr 11, 1 juni, 208–210.
- Rodriguez, Enrique (1980), *Offentlig inkomstexpansion: en analys av drivkrafterna bakom de offentliga utgifternas utveckling i Sverige under 1900-talet*. Lund: Liber Läromedel.
- Romare, Arne (1962), "Vila i frid FiB!", *Bilnyheterna*, nr 10, 129, 144.
- Roque (1963), "Ortmark medgav överdrifter i dust med reklamexperter", *Svenska Dagbladet*, 23 oktober.
- Rosenius, Frank; Anderson, Björn; Hult, Gunnar; Nilsson, Sven Christer; Jeppson, Tommy; Mörberg, Jan; Nylén, Lars; Lagerblad, Peter; Neretnieks, Karlis; Carell, Anders och Magnusson, Gunnar (2017), *Ett nytt totalförsvar. Vitbok. Viktigare slutsatser*. Stockholm: Kungliga Krigsvetenskapsakademien.
- rs (1957), "Ekonomisk krönika", *Handelsresanden*, nr 11/12.
- Ruist, Erik (1948), "Produktionen per arbetstimme som mått på industriföretagets effektivitet", *Affärsekonomi*, vol. 21, nr 6, 305–306, 334, 336, 338, 340.
- Ruist, Erik (1950a), "Industriförbundets reviderade produktionsindex – problem och beräkningsmetoder", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 52, nr 2, 113–133.
- Ruist, Erik (1950b), "Vad är produktivitet?", i: IUI, *Industriproblem 1950*. Stockholm: IUI.
- Ruist, Erik (1950c), "Något om svårigheterna vid mätning av produktivitet och levnadsstandard", *Ekonomisk Revy*, vol. 7, nr 1, 61–63.
- Ruist, Erik (1955a), "Productivity, Efficiency and Wages", i: European Productivity Agency, *Productivity Measurement, Vol. 1: Concepts*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Ruist, Erik (1955b), "La productivité, le rendement et les salaires", i: Agence Européenne de Productivité, *Mesure de la productivité, Vol. 1*. Paris: Organisation Européenne de Cooperation Économique.
- Ruist, Erik (1955c), "Comparison of Tests for Non-Parametric Hypotheses", *Arkiv för Matematik*, vol. 3, nr 2, 133–163.
- Ruist, Erik (1960), *Industriföretagets produktionseffektivitet. Några mätningmetoder*. Stockholm: IUI.

- Ruist, Erik (1961a), *Production Efficiency of the Industrial Firm. Some Methods of Measurement*. Specialnummer av *Productivity Measurement Review*. December. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Ruist, Erik (1961b), *L'efficience de la production dans une entreprise industrielle. Quelques méthodes de mesure. Revue de la Mesure de la Productivité*. Numéro spécial, décembre. Paris: Organisation Européenne de Coopération Économique.
- Ruist, Erik (1965), "Forecasting in Theory and Practice", *Swedish Journal of Economics*, vol. 67, nr 1, 86–88.
- Ruist, Erik (1966a), *Utvecklingstendenser för svensk stålindustri*. Stockholm: IUI.
- Ruist, Erik (1966b), "Kan den svenska stålindustrin överleva?", *Ekonomisk Revy*, vol. 23, nr 4, 197–201.
- Ruist, Erik (1966c), "Framtiden för svensk stålindustri", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 5, 268–271.
- Ruist, Erik (1967), "Book Review: Theil, H. 1966. *Applied Economic Forecasting*", *Scandinavian Journal of Economics*, vol. 69, nr 1, 83–84.
- Ruist, Erik (1974), "Some Statistical Problems in Testing of Models", i: OECD, *Forecasting Steel Consumption: Cross-Section and Time-Series Approaches. Results of the Work Carried out by a Group of Experts under the Chairmanship of Erik Ruist*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Ruist, Erik (1977), "Prognos över stålförbrukningen 1980 och 1985", i: SOU 1977:16, *Handelstålsindustrin inför 1980-talet. Bilagor*. Stockholm: Industridepartementet. Gotab.
- Ruist, Erik (2009), "Sex år på Malmtorgsgatan 8", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Ruist, Erik (2010), *Fornlämningar från mitt professionella liv*. Opublicerat manuskript, 1 februari 2010 (Erik Ruists samlingar).
- Ruist, Erik och Svenilsson, Ingvar (1948), *Den norrländska skogsnäringens konjunkturkänslighet under mellankrigsperioden*. Stockholm: IUI.
- Rundblad, Bengt (1951), *Forestville – A Study of Rural Social Change*. Göteborg Institutionen för sociologi, Göteborgs universitet.
- Rundblad, Bengt G. (1955a), "Att åldras i industrialismens samhälle", i: IUI, *Industrien och förgubbningen*. Stockholm: IUI.
- Rundblad, Bengt (1955b), "Bilen enar familjen", *Industria*, vol. 51, nr 2, 37–39.
- Rundblad, Bengt G. (1956a), "Född till direktör ...", *Industria*, vol. 52, nr 11, 42–55.
- Rundblad, Bengt (1956b), "Urvalsmetoder och hushållsbegrepp i IUI:s bilundersökning", *Affärsökonomi*, vol. 29, nr 18, 1206, 1262.
- Rundblad, Bengt G. (1960), "Arbetskraftens rörlighet", i: IUI, *Industriproblem 1960*. Stockholm: IUI.
- Rundblad, Bengt G. (1964), *Arbetskraftens rörlighet: En studie av en lokal arbetsmarknad*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Russell, Bertrand (1948), *Sceptical Essays*. London: George Allen & Unwin.
- Rydén, Bengt (1966a), "Fakta om industrins strukturförändringar", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 1, 16–22.
- Rydén, Bengt (1966b), "Företagskoncentrationen sätter nya rekord", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 4, 185–189.

- Rydén, Bengt (1966c), "Om förändringens vind", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 9, 526–528.
- Rydén, Bengt (1966d), "Företagsnedläggningarna – krissymptom eller sundhetstecken?", *Ekonomisk Revy*, vol. 23, nr 10, 561–566.
- Rydén, Bengt (1966e), "Samgående mellan företag – former och problem", *Grafiskt Forum*, vol. 71, nr 12, 558–563.
- Rydén, Bengt (1966f), "Hur ter sig framtiden för de mindre enheterna?", *Ekonomen*, vol. 42, nr 11, 15–22.
- Rydén, Bengt (1966g), "Om staten, Hagnell och hjälpgumman", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 10, 582–583.
- Rydén, Bengt (1966h), "Om produktionsväxten och vår besvärliga industristatistik", *Industriförbundets Tidskrift*, vol. 4, nr 8, 451–454.
- Rydén, Bengt (1966i), "Ekonomiska framtidsperspektiv", *Den Svenska Marknaden*, vol. 22, nr 4, 38–39.
- Rydén, Bengt (1971), *Fusioner i svensk industri*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Rydén, Bengt (2009), "IUI – min forskarskola", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009. Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Rydén, Per (1979), "Inledning", i: Anita Ahrens, Margareta Berger, Staffan Björck, Britt Dahlström, Margareta Frostegren, Claes-Göran Holmberg, Lisbeth Larsson, Ingemar Oscarsson, Per Rydén och Jan Smith, *Veckopressen i Sverige: Analyser och perspektiv*. Löderup: Målarhusgården.
- Rydén, Reine (2003), "Medvindens tid: Ekologiska lantbrukarna och jordbrukspolitiken 1985–2000", *Ekologiskt Lantbruk* nr 36, januari. Uppsala: Centrum för uthålligt lantbruk, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Rydenfelt, Sven (1947), "Bristens och överflödets hemlighet", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 16 december.
- Rydorff, Stig (1955), *Bostadsefterfrågan – med hänsyn till hushållens inkomster och sammanställning*. Stockholm: IUI.
- Rörinstallatören (1963), "Hyresregleringen och det nya frälset", vol. 32, nr 8, 418–419, 422, 425.
- Rössel, James (1956a), "Bilekonomiska gåtor", *Metallarbetaren*, vol. 67, nr 29–30, 3.
- Rössel, James (1956b), "James Rössel replikerar", *Metallarbetaren*, vol. 67, nr 33, 16.
- Salaj, Branko (1965a), "Vallöften och verklighet: Labours dilemma efter de ryktbara hundra dagarna", *Byggnadsindustrin*, vol. 35, nr 3, 197–199.
- Salaj, Branko (1965b), "Byggnadsarbetarens årsinkomst", *Byggnadsindustrin*, vol. 35, nr 17, 1509–1514.
- Salaj, Branko (1968), *Bostadsproduktionens prisutveckling*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Salaj, Branko (2009), "En branschsuccés födslovänder", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Salaj, Branko och Ahlford, Frank (1966), "Amerikanskt och svenskt småhusbyggande: En kostnadsjämförelse", *Byggnadsindustrin*, vol. 36, nr 5, 43–57.
- Salter, Wilfred E.G. (1960), *Productivity and Technical Change*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Samhällets stöd åt bostadsförsörjningen: betänkande avgivet av 1951 års bostadsutredning* (1952). 3 volymer. Stencil. Stockholm: Inget förlag angett.
- Samuelson, Paul A. (1947), *Foundations of Economic Analysis*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Samuelsson, Karl-Olof [sic] (1956), "Bilägaren och bilen", *Metallarbetaren*, vol. 67, nr 26–28, 7.
- Sandberg, Nils-Eric (2013), "Mord och ekonomi", *Ekonomisk Debatt*, vol. 41, nr 4, 75–76.
- Sandberg, Nils-Eric och Ståhl, Ingemar (1976), *Svensk bostadspolitik. Varför det blev så. Vad man kan göra*. Stockholm: Prisma.
- Sandblom, Lars-O. (1963), "Bentzel – Lindbeck – Ståhl: Bostadsbristen", *FLS-aktuellt*, vol. 4, nr 2, 29.
- Sandelin, Bo (2019). "Bengt Höglund: Svensk input-output-pionjär", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN 1939-2019 – 80 år av ekonomisk forskning*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Sandelin, Bo och Södersten, Bo (1978), *Betalt för att bo*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Sandkull, Bengt (1964), *Prognoser i företagets planering. Insamlings- och beräkningsmetoder*. Göteborg: Handelshögskolan i Göteborg.
- Schackne, Georg (1963), "Bostadsbristen och hyresregleringen", *Byggmästaren*, vol.42, nr 6, 44.
- Schoug (1966), "Industrins investeringar ökar mer än löneposten", *Dagens Nyheter*, 11 mars.
- Schumpeter, Joseph A. (1912), *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung: Eine Untersuchung über Unternehmerrgewinn, Kapital, Kredit, Zins und den Konjunkturzyklus*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Schumpeter, Joseph A. (1934), *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Schumpeter, Joseph A. (1939), *Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process. Vol. 1 and 2*. New York: McGraw Hill.
- Schumpeter, Joseph A. (1942), *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Routledge.
- Schück, Johan (2017), "Professor: Hyreskontrollen måste tas bort", *Dagens Nyheter*, 1 februari.
- Schön, Lennart (2000), *En modern svensk ekonomisk historia: Tillväxt och omvandling under två sekel*. Stockholm: SNS Förlag.
- Schön, Lennart (2006), *Tankar om cykler: Perspektiv på ekonomin, historien och framtiden*. Stockholm: SNS Förlag.
- Schön, Lennart (2007), "Utvecklingsblock i den globala ekonomin: några framtidsperspektiv", i: Nils Karlson, Per Storm, Dan Johansson, och Bengt Mölleryd (red.), *Erik Dahmén och det industriella företagandet*. Stockholm: Ratio.
- Segerstedt, Torgny T. och Lundquist, Agne (1952), *Människan i industrisamhället: Arbetslivet*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Segerstedt, Torgny T. och Lundquist, Agne (1955), *Människan i industrisamhället Del II: Fritidsliv – samhällsliv*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Sellberg, Tore (1962), "Reklamens roll i samhällsekonomin", *Ekonomisk Revy*, vol. 19, nr 1, 11–19.

- Sellberg, Tore (1964), "Dissektionsprotokoll över reklamen", *Ekonomisk Revy*, vol. 21, nr 6, 396–401.
- S.G. (1965), "Svensk undersøgelse af industrilokalisering", *Tidsskrift for industri*, nr 3, 66.
- Sidenvall, Gunnar (1964), "Kritz, Lars, Lastbiltransporter i Sverige 1950–1961", *Statistisk Tidskrift*, vol. 2, nr 3, 234–235.
- Simon, Julian (1981), *The Ultimate Resource*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sjöberg, Arne (1953), "Transportproblem", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 55, nr 1, 20–51.
- Skogh, Sture (1964), "Studies in the Theory of Optimal Choice of Assets: A Note about a Portfolio Optimum under Uncertainty", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 66, nr 4, 250–267.
- Skytt, Torsten och Åsbrink, Sven H. (1952), *Vinstdelning och vinstandelsystem: Uppkomst · utveckling · framtidsmöjligheter*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Skånska Dagbladet* (1962), "Tvivelaktigt rekord: Vi dricker mest starksprit", 25 april.
- Skår, John (1966), "Den privata konsumtionen 1965–70", *Kooperatören*, vol. 63, nr 2, 54–60.
- Skår, John (1971), *Produktion og produktivitet i detaljhandelen; en studie i teori, problem og metode*. Stockholm: IUI.
- Smith, Gudmund och Lund, Andreas (1955), *Women Workers in Industry*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Smith, Jay D. och Guttridge, Len (1960), *Jack Teagarden: The Story of a Jazz Maverick*. London: Cassell.
- SNS (Studieförbundet Näringsliv och Samhälle) (1952), *SNS: Vad det vill – Vad det gör*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle
- SNS orientering* (1965), "Individen och arbetstiden", nr 2, 8–11.
- Solow, Robert M. (1956), "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics*, vol. 70, nr 1, 65–94.
- SOU 1931:20, *Arbetslöshetsutredningens betänkande I: Arbetslöshetens omfattning, karaktär och orsaker*. Stockholm: Socialdepartementet. Kungl. Boktryckeriet, P.A. Norstedt & Söner.
- SOU 1946:42, *Riktlinjer för den framtida jordbrukspolitiken: Betänkande avgivet av 1942 års jordbrukskommitté, del I*. Stockholm: Jordbruksdepartementet. Tryckeriaktiebolaget Esselte AB.
- SOU 1946:46, *Riktlinjer för den framtida jordbrukspolitiken: Betänkande, avgivet av 1942 års jordbrukskommitté, del II*. Stockholm: Jordbruksdepartementet. Iduns Tryckeriaktiebolag, Esselte AB.
- SOU 1946:61, *Riktlinjer för den framtida jordbrukspolitiken: Betänkande, avgivet av 1942 års jordbrukskommitté, del III. Bilagor*. Stockholm: Jordbruksdepartementet. Iduns Tryckeriaktiebolag, Esselte AB.
- SOU 1948:45, *Svenskt långtidsprogram 1947–1952/53*. Stockholm: Handelsdepartementet. K.L. Beckmans Boktryckeri.
- SOU 1951:30, *Ekonomiskt långtidsprogram 1951–1955, 1950 års långtidsutredning*. Stockholm: Handelsdepartementet. Isaac Marcus Boktryckeri-Aktiebolag.
- SOU 1952:37, *Behovsprövning på bostadsmarknaden. Hyresregleringskommitténs betänkande I*. Stockholm: Justitiedepartementet. Iduns Tryckeriaktiebolag, .

- SOU 1954:19, *Förslag till ändrad företagsbeskattning avgivet av företagsbeskattningskommittén*. Stockholm: Finansdepartementet. Iduns Tryckeriaktiebolag, Esselte AB.
- SOU 1954:32, *Televisionen i Sverige. Televisionsutredningens betänkande*. Stockholm: Kommunikationsdepartementet. Iduns Tryckeriaktiebolag, Esselte AB.
- SOU 1955:16, *Pris och prestation i handeln. Varudistributionsutredningens betänkande*. Stockholm: Handelsdepartementet. Iduns Tryckeriaktiebolag, Esselte AB.
- SOU 1955:32, *Allmän pensionsförsäkring. Förslag avgivet av pensionsutredningen*. Stockholm: Handelsdepartementet. Kungl. Boktryckeriet, P.A. Norstedt & Söner.
- SOU 1956:21, *Utredningen om kortare arbetstid. Bilagor: Särskilda utredningar*. Stockholm: Socialdepartementet. Emil Kihlströms Tryckeri Aktiebolag.
- SOU 1956:53, *Balanserad expansion. Betänkande avgivet av 1955 års långtidsutredning*. Stockholm: Finansdepartementet. Isaac Marcus Boktryckeri Aktiebolag.
- SOU 1957:10, *Balanserad expansion. Bilagor: Särskilda utredningar*. Stockholm: Finansdepartementet. Isaac Marcus Boktryckeri Aktiebolag.
- SOU 1958:4, *Promemoria med förslag om fondförvaltning m.m i samband med en utbyggd pensionering avgivet av 1957 års pensionskommitté*. Stockholm: Socialdepartementet. Iduns Tryckeriaktiebolag, Esselte AB.
- SOU 1961:42, *Mål och medel i stabiliseringspolitiken. Betänkande avgivet av stabiliseringsutredningen*. Stockholm: Finansdepartementet. Iduns Tryckeriaktiebolag Esselte AB.
- SOU 1962:11, *Svensk ekonomi 1960–1965: Bilagor 1–5*. Stockholm: Finansdepartementet. Iduns Tryckeriaktiebolag Esselte.
- SOU 1963:49, *Aktiv näringspolitik*. Stockholm: Inrikesdepartementet. Iduns Tryckeriaktiebolag Esselte AB.
- SOU 1964:25, *Nytt skattesystem: Förslag avgivet av Allmänna skatteberedningen*. Stockholm: Finansdepartementet. Esselte AB.
- SOU 1964:47, *Friluftslivet i Sverige: Utgångsläge och utvecklingstendenser*. Stockholm: Kommunikationsdepartementet. Svensk Reproduktions AB.
- SOU 1966:1, *Svensk ekonomi 1966–1970 med utblick mot 1980: 1965 års långtidsutredning. Huvudrapport*. Stockholm: Finansdepartementet. Iduns Tryckeriaktiebolag Esselte AB.
- SOU 1966:30, *Den framtida jordbrukspolitiken. Betänkande avgivet av 1960 års jordbruksutredning. A. Bakgrunden*. Lund: Jordbruksdepartementet. Berlingska Boktryckeriet.
- SOU 1966:31, *Den framtida jordbrukspolitiken. Betänkande avgivet av 1960 års jordbruksutredning. B. Mål och medel*. Stockholm: Jordbruksdepartementet. Esselte AB.
- SOU 1966:51, *Framtidsperspektiv för svensk industri 1965–1980. 1965 års långtidsutredning, bilaga 4*. Stockholm: Finansdepartementet. Esselte AB.
- SOU 1966:71, *Otillbörlig konkurrens: Betänkande av utredningen om illojal konkurrens*. Stockholm: Justitiedepartementet. Esselte AB.
- SOU 1968:24, *Avstämning av 1965 års långtidsutredning. Sammanfattning av huvudresultaten jämte bilagor*. Stockholm: Finansdepartementet. Esselte AB.
- SOU 1966:48, *Prissamverkan och konkurrens: betänkande avgivet av riktpisutredningen*. Stockholm: Handelsdepartementet. Esselte AB.
- SOU 1968:58, *Konsumentupplysning: Principer och riktlinjer*. Stockholm: Handelsdepartementet. Esselte.
- SOU 1971:5, *Svensk ekonomi 1971–1975 med utblick mot 1990*. Finansdepartementet. Stockholm: Allmänna Förlaget.

- SOU 1973:14, *Mål och medel i skogspolitiken. Betänkande avgivet av skogspolitiska utredningen*. Stockholm: Jordbruksdepartementet. Rotobekman.
- SOU 1975:89, *Långtidsutredningen 1975, LU75, Huvudrapport*. Stockholm: Finansdepartementet. Göteborgs Offsettryckeri AB.
- SOU 1977:15, *Handelsstålsindustrin inför 1980-talet*. Stockholm: Industridepartementet. Gotab.
- SOU 1977:17, Översyn av jordbrukspolitiken. *Betänkande av 1977 års jordbruksutredning*. Stockholm: Jordbruksdepartementet. Göteborgs Offsettryckeri.
- SOU 1984:4, *Långtidsutredningen, LU84, Huvudrapport*. Stockholm: Finansdepartementet. Esselte Aktiebolag.
- SOU 1984:86, *Jordbruks- och livsmedelspolitik. Huvudbetänkande av 1983 års livsmedelskommitté*. Stockholm: Jordbruksdepartementet. Liber Tryck.
- SOU 1987:44, *Livsmedelspriser och livsmedelskvalitet. Betänkande av 1986 års livsmedelsutredning*. Stockholm: Jordbruksdepartementet. Allmänna Förlaget.
- Spånt, Roland (1976), *Den svenska inkomstfördelningens utveckling*. Uppsala: Studia Oeconomica Upsaliensia.
- Statens jordbruksnämnd (1981), *Livsmedelsförsörjningen vid en avspärrning*. Jönköping: Statens jordbruksnämnd.
- Statistisk årsbok för Sverige 1975* (1975). [http://share.scb.se/ov9993/data/historisk%20statistik//SOS%201911-/Statistisk%20%C3%A5rsbok%20\(SOS\)%201914-2014/Statistisk-arsbok-for-Sverige-1975.pdf](http://share.scb.se/ov9993/data/historisk%20statistik//SOS%201911-/Statistisk%20%C3%A5rsbok%20(SOS)%201914-2014/Statistisk-arsbok-for-Sverige-1975.pdf). Nerladdad 2019-07-25.
- Statsøkonomisk Tidsskrift* (1967), "Litteratur", vol. 81, nr 1, 52-54.
- Sten (1957), "1,5 miljoner bilar 1965. Tre miljarder kronor till sprit och tobak", *Svenska Dagbladet*, 12 juni.
- Stockholms-Tidningen* (1959), "Nytt jobb ger ofta sämre lön. Resultat i IUI-undersökning", 11 april.
- Stockholms-Tidningen* (1960a), "Sträng backar ur 'ofantliga sektorn'", 10 maj.
- Stockholms-Tidningen* (1960b), "Sträng har gett återbud till återbudet", 12 maj.
- Stockholms-Tidningen* (1962a), "De expansivaste företagen har de äldsta maskinerna", 16 oktober.
- Stockholms-Tidningen* (1962b), "Tre orsaker till att statens utgifter bara ökar", 29 november.
- Stockholms-Tidningen* (1962c), "En miljard till staten om hyrorna släpps fria", 10 december.
- Stockholms-Tidningen* (1963a), "Reklamen får vara partisk och ofullständig", 5 mars.
- Stockholms-Tidningen* (1963b), "Hur fri bostadsmarknad?", 7 mars.
- Stockholms-Tidningen* (1963c), "Lastbilstrafiken ökar starkt utan att 'hota' järnvägen", 27 augusti.
- Stockholms-Tidningen* (1964a), "Vi behöver reklam också efter köpet", 26 juni.
- Stockholms-Tidningen* (1964b), "Hopp-Jerka är här igen – hur ser han ut? Uppstudsig mot pappa och född på landet", 15 juli.
- Stockholms-Tidningen* (1964c), "Sveriges industri flyttar från storstäderna", 18 december.
- Stockholms-Tidningen* (1965), "HAN underkänner HANS utredning: Redovisar bara allmänt trams", 18 mars.
- Stockholms universitet (1969), *Utlåtanden av sakkunniga för tillsättning av Lars Hiertas professur i nationalekonomi vid juridiska fakulteten och professur i nationalekonomi vid samhällsvetenskapliga fakulteten vid Stockholms universitet* (1969) (SU).

- Strengell, Göran (1965), "Arbetskraftens rörlighet", *Ekonomiska Samsfundets Tidskrift*, vol. 18, nr 4, 244–247.
- Strähle, Nils (1963), "Lastbilstransporter i Sverige 1950–61", *Nordisk Järnbanetidskrift*, vol. 89, nr 12, 393–408.
- Strømme Svendsen, Arnljot (1957), "Hva vil forbrukerne kjøpe i 1965? Svensk prognose for morgendagens marked", *Norsk Handel*, vol. 5, nr 19, 421–423.
- Strømme Svendsen, Arnljot (1966), "Lønnsandelen og økonomisk vekst", *Bedriftsøkonomen*, vol. 28, nr 9, 503.
- Ståhl, Ingemar (1960), "Input-output-analys: En kort översikt med anledning av Roland Artles doktorsavhandling", *Statistisk Tidskrift*, vol. 9, nr 3, 177–182.
- Ståhl, Ingemar (1977), "En ekonomisk teori för blandekonomin", i: *Erfarenheter av blandekonomin*. Dahmén-symposiet om den svenska blandekonomin, Saltsjöbaden. Stockholm: Skandinaviska Enskilda Banken.
- Ståhl, Ingemar (1978), Recension av Bo Sandelin och Bo Södersten, *Betalt för att bo, Ekonomisk Debatt*, vol. 6, nr 5, 350–352.
- Ståhl, Ingemar (2018), "Bostadsbristen – ett återbesök efter 60 års bostadspolitik", i: Christina Jonung och Lars Jonung, *Ingemar Ståhl – en ekonom för blandekonomin*. Stockholm: Dialogos.
- Sundström, Åke (1962), "En ny dryckesutredning!", *Alkoholfrågan*, vol. 56, nr 2, 50–57.
- Sundström, Åke och Ekström, John (1962), *Dryckeskonsumtionen i Sverige*. Stockholm: IUI.
- Sundsvalls-Posten* (1962), "Industrin väntar snabb ökning av produktionen", 15 mars.
- Sundsvalls Tidning* (1957), "Omdömeslöst förespegla folket 2 bilar pr familj", 6 juli.
- Sundsvalls Tidning* (1962), "Långtidsutredningen premiärpreparerades", 16 mars.
- Svendsen, Kjell (1963), "Verkstedsindustriens maskinkapital", *Norges Industri*, vol. 45, nr 2, 33.
- Svendsen, Kjell (1964), "Den svenske populærpresse: En analyse af struktur og udviklingslinjer for populærpressen i Sverige", *Nordisk Fagpresse*, nr 1, 4–5.
- Svendsen, Kjell (1966), "Reklamens økonomiske rolle", *Tidsskrift for Industri*, nr 2, 15 januari, 46–48.
- Svennilson, Ingvar (1938), *Ekonomisk planering. Teoretiska studier*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Tryckeri AB.
- Svennilson, Ingvar (1946a), "Strukturrationalisering", i: *En samling uppsatser tillägnade Harald Nordenson på 60-årsdagen 10 augusti 1946*. Stockholm: Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag.
- Svennilson, Ingvar (1946b), *Några grunddrag i Norrlands arbetskraftsbalans*. Stockholm: IUI.
- Svennilson, Ingvar (1949a), "Det svenska långtidsprogrammet", *Svensk Tidskrift*, vol. 36, nr 1, 67–74.
- Svennilson, Ingvar (1949b), "Den ekonomiska utvecklingen", anförande hos TCO (F).
- Svennilson, Ingvar (1950), "Internationell samordning och ekonomisk expansion", i: IUI, *Industriproblem 1950*. Stockholm: IUI.
- Svennilson, Ingvar (1954), *Growth and Stagnation in the European Economy*. Genève: United Nations Economic Commission for Europe.
- Svennilson, Ingvar (1955), "Arbete eller fritid i de högre levnadsåldrarna?", i: IUI, *Industrien och förgubningen*. Stockholm: IUI.

- Svennilson, Ingvar (1958), Sakkunnigutlåtande angående de sökande till precepturen i nationalekonomi vid Uppsala universitet 1958 (UU).
- Svennilson, Ingvar (1959a), *Perspektiv på Västeuropas utveckling 1955–75*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Svennilson; Ingvar (1959b), *Prospects of Development in Western Europe, 1955–1975*. Stockholm: IUI.
- Svennilson, Ingvar (1961), ”Samhällsekonomiska synpunkter på utbildning”, *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 63, nr 1, 1–23.
- Svennilson, Ingvar och Beckman, Rune (1962), ”Långtidsplanering i Sverige”, *Skandinaviska Bankens Kvartalskrift*, vol. 43, nr 3, 69–76.
- Svennilson, Ingvar och Petzäll, Ingvar (1957), *Sveriges industri och Europamarknaden – en preliminär undersökning*. Stockholm: IUI.
- Svenska Dagbladet* (1950a), ”Industriutvecklingen i Sverige under mellankrigsperioden”, 12 maj.
- Svenska Dagbladet* (1950b), ”Tio doktorsdisputationer i fyra städer på lördagen”, 21 maj.
- Svenska Dagbladet* (1952a), ”Bostadsransonering!”, 19 november.
- Svenska Dagbladet* (1952b), ”Reservanterna kräver helt ny bostadspolitik”, 16 december.
- Svenska Dagbladet* (1955), ”Konsumtionen fördubblad på 25 år, livsmedlen tar oförändrat 40 procent”, 27 oktober.
- Svenska Dagbladet* (1957), ”Doktorsdisputationer: 100 000 jordbruksföretag faller bort på femton år”, 16 maj.
- Svenska Dagbladet* (1958), ”Värnpliktssystemet hindrar rätt produktionsfördelning”, 29 januari.
- Svenska Dagbladet* (1962a), ”Populärpress köps för 200 milj. per år”, 20 maj.
- Svenska Dagbladet* (1962b), ”Samhällets utgifter bara ökar: Forskare söker en förklaring”, 29 november.
- Svenska Dagbladet* (1962c), ”Guldregn vid disputation”, 2 december.
- Svenska Dagbladet* (1963a), ”Hyreskontrollens verkningar analyseras i nyutgiven bok”, 28 februari.
- Svenska Dagbladet* (1963b), ”De reglerade hyrorna”, 28 februari.
- Svenska Dagbladet* (1963c), ”Föråldrad reglering”, 29 april.
- Svenska Dagbladet* (1963d), ”En ’amper’ kritiker”, 14 juni.
- Svenska Dagbladet* (1966), ”Löner kontra företagsvinst ämne för avhandling”, 19 mars.
- Svenska Landsbygden* (1954), ”Bör jordbruket sikta på permanent export?”, 21 maj.
- Svensk Handel* (1958), ”Jordbruket under omvandling”, vol. 14, nr 13, 28–32.
- Svensk Handel* (1964), ”En väsentlig bok”, vol. 20, nr 8, 41–42.
- Svensk Industritidning* (1962), ”Hur gamla blir maskinerna?”, vol. 22, nr 11, 21.
- Svensk politik* (1965), ”Lokaliseringen kartlagd. Storstäderna sacker efter”, vol. 14, nr 2, 7.
- Svensk politik* (1966), ”20.000 bönder kan vara nog säger socialistisk professor”, vol. 15, nr 6–7, 5.
- Svensson, Erik (1963), ”Dimbildning och realism i bostadsdebatten”. *Tiden*, vol. 55, nr 6, 375–377.
- Sverige-Nytt* (1965), ”Swedish Shipbuilding Up 7 % a Year Since 1948. Lower Rate of Increase Foreseen Next 15 years”, vol. 18, nr 49.

- Sveriges Mekanförbund (1957), *Automatisering – Mekanförbundets undersökning om automatiseringens nuvarande och planerade omfattning inom svensk verkstadsindustri*. Stockholm: Seelig.
- Sundbom, Ivar (1958), Yttrande vid tillsättning av professur i nationalekonomi med ekonomisk och social historia. Stockholm: Handelshögskolan (HHS).
- Sydsvenska Dagbladet* (1964), ”Reklamens roll”, 13 juli.
- Sydsvenska Dagbladet* (1967), ”Hur industrin finansieras”, 23 april 1967.
- Sydscoeter, Knut i samarbete med Håkan Lyckeberg (1991), *Matematisk analys för ekonomer med en inledning till matrisräkning*. Tredje upplagan. Stockholm: SHL Statistisk Analys AB.
- Sågverken* (1966a), ”Den framtiden har ingen framtid ...”, vol. 19, nr 1, 2, 63.
- Sågverken* (1966b), ”Forskarens nya kläder”, vol. 19, nr 8, 491.
- Södersten, Bo (1963a), ”Bostadsbristen och de tre räntorna”, *Tiden*, vol. 55, nr 5, 292–301.
- Södersten, Bo (1963b), ”De tre missförstånden”, *Tiden*, vol. 55, nr 6, 361–366.
- Södersten, Bo (1964a), *A Study of Economic Growth and International Trade*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Södersten, Bo (1964b), ”Svar på Johansson-Jungenfeldts recension”, *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 66, nr 4, 299–303.
- Söderström, Lars (1981), Recension av Anders Forsmans avhandling *En teori om staten och de offentliga utgifterna*, *Historisk Tidskrift*, vol. 101, nr 2, 246–252.
- Tarschys, Daniel (1974), ”Den offentliga sektorns expansion: Nio förklaringsstyper”, *Ekonomisk Debatt*, vol. 2, nr 5, 294–302.
- Tarschys, Daniel (1983), *Den offentliga revolutionen*. Stockholm: Liber.
- TCO-tidningen* (1956), ”Nöjet att ha egen bil kostar rattens Medelssvensson tre tusenlappar årligen”, vol. 10, nr 12, 5.
- T.E. (1960), ”6-staterna och den svenska ekonomin”, *Fackföreningsrörelsen*, vol. 40, nr 51–52, 502–504.
- T.E.W. (1964), ”Lastebiltransporter i Sverige 1950–61”, *Samferdsel*, vol. 2, nr 1, 35.
- Thalberg, Björn (1967), ”Labour’s Share and Economic Development – A Review Article”, *Swedish Journal of Economics*, vol. 69, nr 2, 134–154.
- Thalberg, Björn (1997), ”Johan Åkermans konjunkturteori i perspektiv av hans senare produktion”, i: Benny Carlson och Bengt Höglund (red.), *Johan Åkerman i blickfältet: Åtta perspektiv på en 100-åring*. Lund: Institutet för Ekonomisk Forskning, Lunds Universitet.
- Th B (1965), ”Konsumenters information”, *Kontorsvärlden*, vol. 55, nr 7–8, 36.
- Thedin, Nils (1965), ”En bit i ett pussel”, *Vi*, vol. 52, nr 35, 3.
- Theil, Henri (1966), *Applied Economic Forecasting*. Amsterdam: North-Holland.
- Thomas, Brinley (1950), Recension av *Svensk industriell företagarverksamhet*, *Economic Journal*, vol. 61, nr 243, 626–629.
- Tillväxtens gränser: en rapport utarbetad för Romklubbens projekt ”Mänsklighetens möjligheter”* (1972). Stockholm: Bonniers.
- Tjänstgöringsintyg* [av Ragnar Bentzel för Östen Johansson] (1966), 21 februari (Ragnar Bentzels korrespondens, CfN).
- Transportarbetaren* (1963), ”Lastbilstrafiken i vetenskaplig belysning”, vol. 20, nr 10, 9.
- Trost, Jan (1964), ”Göran Albinsson, Sten Tengelin och Karl-Erik Wärneryd: Reklamens ekonomiska roll”, *Sociologisk Forskning*, vol. 1, nr 4, 197–198.

- Tunander, Britt (1962), "Välsignad veckopress", *Dagens Nyheter*, 23 mars.
- Törngren, Erland (1962), "I fördumningens tjänst". *Arbetaren*, 14–20 juni.
- Törnqvist, Gunnar (1963a), *Studier i industrilokalisering*. Stockholm: Meddelanden från Geografiska institutionen vid Stockholms universitet.
- Törnqvist, Gunnar (1963b), *Studier i industrilokalisering*. Bilaga 1, SOU 1963:49. Stockholm: Inrikesdepartementet. Iduns Tryckeriaktiebolag Esselte AB.
- Törnqvist, Gunnar (1964a), "Transportkostnadernas betydelse för industrins lokalisering", *Ekonomisk Revy*, vol. 21, nr 1, 34–43.
- Törnqvist, Gunnar (1964b), *Lokaliseringsförändringar inom svensk industri 1952–1960*. Stockholm, Göteborg och Uppsala: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Törnqvist, Gunnar (1967), *TV-ägandets utveckling i Sverige 1956–1965*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Törnqvist, Gunnar (2009), "IUI i retrospektiv", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009. Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids.
- Uddhammar, Emil (1993), *Partierna och den stora staten: En analys av statsteorier och svensk politik under 1900-talet*. Stockholm: City University Press.
- Uhler, Gunnel (1950), "Arbetstidens förkortning under hundra år", i: IUI, *Industriproblem 1950*. Stockholm: IUI.
- UN Economic Commission for Europe (ECE) (1959), *Long-Term Trends and Problems of the European Steel Industry*. Genève: Economic Commission for Europe.
- Unger, Gunnar (1964), "Namn att minnas: Jonas Nordenson", *Svensk Tidskrift*, vol. 51, nr 3, 194–196.
- United Nations, Secretariat of the Economic Commission for Europe (1964), *Economic Survey of Europe in 1961, Part 2: Some Factors in Economic Growth in Europe during the 1950s*. Genève: United Nations.
- Universitetsarkivet/Arkivcentrum Syd (1950), Filosofiska fakultetens protokoll 1949–1950, vol. A1A:121, 23 maj 1950, § 393. Lund: Universitetsarkivet/Arkivcentrum Syd (LU).
- Unsgaard, Håkan (1962), "Behov som inte behövs, *SLA Skogsindustriarbetaren*, vol. 27, nr 16, 9–10.
- Uppsala universitet, Samhällsvetenskapliga fakulteten (1965), *Protokollsutdrag. Sammanträdesdag 19.3 1965* (UU).
- Uppsala universitet, Samhällsvetenskapliga fakultetens tjänsteförslagsnämnd (1984), *Protokoll 1984-12-12* (UU).
- Uppsala Nya Tidning* (1962), "Offentliga sektorns expansion", 30 november.
- Uppsala Nya Tidning* (1965), "Handelsbanksstipendium även till Bo Gustafsson", 5 maj.
- Uppsala Nya Tidning* (1966a), "Långtidsutredning eller planering?", 25 mars.
- Uppsala Nya Tidning* (1966b), "Magrare år", 30 september.
- Varbergs Tidning* (1957), "Framtidsutsikter", 14 juni.
- Veckans Affärer* (1966), "Namn: Utredningsexpert ny VD för SNS", vol. 2, nr 5, 43.
- Vem är det? Svensk biografisk handbok* (1993), "Söderlund, Hans". <http://runeberg.org/vemardet/1993/1079.html>. Nerladdad 2019-06-03.
- Vem är vem? Norrland, supplement, register 1968* (1968a), "Rydorff, Stig A." <http://runeberg.org/vemarvem/norr68/0920.html>. Nerladdad 2019-06-04.

- Vem är vem? Norrland, supplement, register 1968 (1968b), "Samuelsson, Karl-Olov." <http://runeberg.org/vemarvem/norr68/0926.html>. Nerladdad 2019-06-04.
- Vind, Karl (1964), "A Note on 'Raw Materials in International Trade'", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 66, nr 3, 215–220.
- Vinell, Lars (1962), "Kontinentens konjunkturkurva alltjämt relativt gynnsam", *Svensk Handel*, vol. 18, nr 8, 5–6, 26–27.
- Vinell, Lars (1973), *Business Cycles and Steel Markets: Studies in Demand Variations and Firms' Short-term Behaviour in the Swedish Steel Market*. Stockholm: Beckman.
- Vinell, Lars (1974a), "A Theory of Steel Consumption", i: OECD, *Forecasting Steel Consumption: Cross-Section and Time-Series Approaches. Results of the Work Carried Out by a Group of Experts under the Chairmanship of Erik Ruist*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Vinell, Lars (1974b), "A Combined Cross-Section/Time Series Approach", i: OECD, *Forecasting Steel Consumption: Cross-Section and Time-Series Approaches. Results of the Work Carried Out by a Group of Experts under the Chairmanship of Erik Ruist*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Vinell, Lars (2009), "Ingen samstämmighet – så bra för kreativiteten", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- von Hofsten, Erland (1957), "Vår förbrukning nu, förr och i framtiden", *Ekonomisk Revy*, vol. 14, nr 4, 276–283.
- von Zweigbergk, Otto (1892), *Studentföreningen Verdandi 1882–1892: Ett stycke kulturhistoria från Upsala*. Upsala: Föreningen Verdandis förlag
- von Zweigbergk, Otto (1951), *Ung på 80-talet. Minnesanteckningar nedskrivna för min hustru*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Värmlands Folkblad (1962), "Den offentliga sektorn", 11 december.
- Västernorrlands Allehanda (1957), "Kreaturslösheten", 8 april.
- Västernorrlands Allehanda (1960), "Statens utgifter", 3 december.
- Västernorrlands Allehanda (1964), "Ojämn spridning", 29 december.
- Västerviks-Tidningen (1962), "Måste statens utgifter ökas?", 3 december.
- Waara, Lennart (1980), *Den statliga företagssektorns expansion – orsaker till förstatliganden i ett historiskt och internationellt perspektiv*. Stockholm: Liber.
- Wadensjö, Eskil (2019), "Erik Höök – en kartläggare av den svenska ekonomin", i: Magnus Henrekson (red.) (2019), *IFN 1939-2019 – 80 år av ekonomisk forskning*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Wagner, Hans och Ortmark, Åke (1955), "Kemisk industri – en outhärlig industri", *Teknisk Tidskrift*, vol. 85, nr 33, 729–734.
- Wald (1965), "Industriutvecklingen fram till 1970", *Skogsägaren*, vol. 41, nr 9, 229.
- Waldenström, Erland (1946), *Utvecklingslinjer inom svensk skogsindustri*. Stockholm: IUI.
- Waldenström, Erland (1976), "Jonas Nordenson död", *Dagens Nyheter*, 3 maj.
- Wallander, Jan (1943a), *Skogsarbetsmarknaden under kriget*. Uppsats framlagd vid National-ekonomiska proseminariet, vårterminen 1943. Stockholm: Stockholms Högskola (SU).
- Wallander, Jan (1943b), "Krisen på skogsarbetsmarknaden", *Tiden*, vol. 35, nr 6, 375–378.
- Wallander, Jan (1944), "Ingenjörerna i studentbetygen och i verkligheten", *Teknisk Tidskrift*, vol. 74, 26 augusti, 981–989.

- Wallander, Jan (1948), *Flykten från skogsbygden: En undersökning i Klarälvsdalen*. Stockholm: IUI.
- Wallander, Jan (1953a), "Konsumenterna och distributionen", i: *Distributionsekonomiska problem: En inventering*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Wallander, Jan (1953b), "IUI – en presentation", *Ekonomien*, vol. 29, nr 3, 31–33.
- Wallander, Jan (1954a), "Befolkningsutvecklingen", Bokrecension: *Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen i Sverige 1911–50* av Gösta Ahlberg, *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 56, nr 1, 72–79.
- Wallander, Jan (1954b), "Genmäle till Gösta Ahlberg", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 56, nr 2, 151–153.
- Wallander, Jan (1954c), "Stordrift och storföretag inom industrin", *Svensk Handel*, vol. 10, nr 20, 475–477, 511.
- Wallander, Jan (1955a), "Förord", i: Alv Elshult, Ingvar Svennilson och Hans Wagner, *Kemisk industri: Karakteristiska drag, struktur och utvecklingstendenser*. Stockholm: IUI.
- Wallander, Jan (1955b), "Försörjningsbörd och framstegstakt i ett åldrande samhälle", i: IUI, *Industrien och förgubbningen*. Stockholm: IUI.
- Wallander, Jan (1955c), "IUI:s bilundersökning", *Dagens Eko*, 21 januari. Utskrift (S).
- Wallander, Jan (1956a), "Bilismens finansiering", *Ekonomisk Revy*, vol. 13, nr 7, 357–365.
- Wallander, Jan (1956b), "Att ha bil på 1500 kr i inkomst", *Industria*, vol. 52, nr 7–8, 56–58, 68.
- Wallander, Jan (1956c), "Bilismens lakejer", *Fackföreningsrörelsen*, vol. 36, nr 27–28, 21–24.
- Wallander, Jan (1956d), "Bilekonomiska svar", *Metallarbetaren*, vol. 67, nr 33, 16.
- Wallander, Jan (1956e), "Medelstenssons bilkostnader än en gång", *TCO-tidningen*, vol. 10, nr 13, 5.
- Wallander, Jan (1956f), "Långtidsprogrammet och verkligheten", *Skandinaviska Bankens kvartalskrift*, vol. 37, nr 2, 49–56.
- Wallander, Jan (1956g), "Samhällsplanering och industrilokalisering", *Plan*, vol. 10, nr 1, 3–9.
- Wallander, Jan (1957), "Förord", i: Höglund, Bengt, *Input-output och den strukturella interdependensen*. Stockholm: IUI.
- Wallander, Jan (1958a), *Studier i bilismens ekonomi*. Stockholm: IUI.
- Wallander, Jan (1958b), "Bilismen och kreditgivningen", *Ekonomisk Revy*, vol. 15, nr 7, 472–479.
- Wallander, Jan (1958c), "Bilen i centrum", *Essotankar*, vol. 13, nr 5, 83.
- Wallander, Jan (1958d), "Berg och dal i bilhandeln", *Industria*, vol. 54, nr 10, 33–37.
- Wallander, Jan (1958e), "Industriens Utredningsinstitut", *Skandinaviska Bankens kvartalskrift*, vol. 39, nr 2, 53–58.
- Wallander, Jan (1959a), "Framtidsperspektiv på bilismen", *Oss Emellan*, vol. 14, nr 2, 22–24.
- Wallander, Jan (1959b), "Bilismens regionala utbredning", *Ymer*, vol. 79, nr 1, 75–77.
- Wallander, Jan (1959c), "Bilbranschen inför 60-talet", *Motorbranschen*, vol. 20, Specialnummer III, september, 15–18.
- Wallander, Jan (1959d), "Input-output-analysen och samhällsplaneringen", *Plan*, vol. 13, nr 4, 113–123.

- Wallander, Jan (1959e), "Överflödssamhället", *Ekonomisk Revy*, vol. 16, nr 1, 20–25.
- Wallander, Jan (1960a), *Metodiska problem i samband med skrotningsberäkningar*. Stockholm: IUI.
- Wallander, Jan (1960b), "Förord", i: Erik Ruist, *Industriföretagets produktionseffektivitet. Några mätningmetoder*. Stockholm: IUI.
- Wallander, Jan (1961a), *Framtidsperspektiv för svensk industri – 60-talets första hälft*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Wallander, Jan (1961b), "Förord", i: Lars Nabseth, *Löneökningars verkningar inom industrin*. Stockholm: IUI.
- Wallander, Jan (1961c), "Bilismens underland", *Dagens Nyheter*, 3 september.
- Wallander, Jan (1962), *Verkstadsindustrins maskinkapital: En studie av dess sammansättning och av maskinens "åldrande och död"*. Stockholm: IUI.
- Wallander, Jan (1963), "Bostadsbristen onödig?", *Dagens Nyheter*, 28 februari.
- Wallander, Jan (1964), "Norrlandsproblemet – myt och verklighet", i: Göran Albinsson, Gunnar Boalt, Erik Dahmén, Odd Gulbrandsen, Sven-Ola Hellmér, Erik Karlsson, Lars Kritz, Esse Lövgren och Jan Wallander, *Norrländska framtidsperspektiv*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Wallander, Jan (1975), *I huvudet på en kapitalist*. Stockholm: Askild & Kärnekull.
- Wallander, Jan (1980), *Om prognoser, budgetar och långtidsplaner*. Stockholm: Handelsbankens småskriftserie nr 15.
- Wallander, Jan (1981), *Om styrning av företag*. Stockholm: Handelsbankens småskriftserie, nr 19.
- Wallander, Jan (1990), *Ledarskap: Teorierna och verkligheten*. Stockholm: Bonniers.
- Wallander, Jan (1994), *Budgeten – ett onödigt ont*. Stockholm: SNS Förlag.
- Wallander, Jan (1997), *Livet som det blev: En bankdirektör blir till*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Wallander, Jan (1998), *Forskaren som bankdirektör: Att utveckla och förändra*. Stockholm: SNS Förlag.
- Wallander, Jan (2002), *Med den mänskliga naturen – inte mot! Att organisera och leda företag*. Stockholm: SNS Förlag.
- Wallander, Jan (2007a), Jan Wallander intervjuad av Olle Häger, 14 september 2007, nr 1 (V).
- Wallander, Jan (2007b), Jan Wallander intervjuad av Olle Häger, 14 september 2007, nr 2 (V).
- Wallander, Jan (2007c), Jan Wallander intervjuad av Olle Häger, 14 september 2007, nr 3 (V).
- Wallander, Jan (2007d), Jan Wallander intervjuad av Åke Ortmark, 12 oktober 2007, nr 4 (V).
- Wallander, Jan (2007e), Jan Wallander intervjuad av Åke Ortmark, 9 november 2007, nr 5 (V).
- Wallander, Jan (2007f), Jan Wallander intervjuad av Åke Ortmark, 9 november 2007, nr 6 (V).
- Wallander, Jan (2007g), Jan Wallander intervjuad av Åke Ortmark, 16 november 2007, nr 7 (V).

- Wallander, Jan (2009), "Mina år vid IUI", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Wallander, Jan och Dahlerus, Carl Gustaf (1957), *Efterfrågan på televisionsapparater i Sverige*. Stockholm: IUI.
- Wallander Jan och Olsson, Bertil (1961), *IUI:s bilprognos – genomgång och revidering hösten 1960*. Stockholm: IUI.
- Wallenberg, Marcus (1960), "Industriens Utredningsinstitut 1939–1959", i: IUI, *Industriproblem 1960*. Stockholm: IUI.
- Warner, Lloyd W. och Abegglen, James C. (1955), *Occupational Mobility in American Business and Industry 1928–1952*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Welinder, Carsten (1950), Yttrande vid betygsnämndssammanträde, Universitetsarkivet/ Arkivcentrum Syd, Filosofiska fakultetens protokoll 1949–1950, vol. A1A:121, 23 maj 1950, § 393, bil. 393B (LU).
- Welinder, Carsten (1958), Sakkunnigutlåtande angående de sökande till precepturen i nationalekonomi vid Uppsala universitet 1958 (UU).
- Welinder, Carsten (1962), "Varför stiger våra skatter?", *Stockholms-Tidningen*, 2 december.
- Welinder, Carsten (1963), "Den bostadsbrist som vi önskar?", *Stockholms-Tidningen*, 10 april.
- Welinder, Carsten (1966), "Dagens ekonomi och morgondagens", *Arbetet*, 5 oktober.
- Werin, Lars (1965), *A Study of Production, Trade and Allocation of Resources*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Werin, Lars (1972), Yttrande vid tillsättning av professur i arbetsmarknadspolitik vid Institutet för social forskning, Stockholms universitets arkiv (SU).
- Westberg, Kalle (2007), "Den dahmén ska ansatsens aktualitet", i: Nils Karlson, Per Storm, Dan Johansson och Bengt Mölleryd (red.), *Erik Dahmén och det industriella företaget*. Stockholm: Ratio.
- Westerlund, Gunnar (1944), "Ingenjörerna i studentbetygen och i verkligheten", *Teknisk Tidskrift*, vol. 74, 2 december, 1402–1403.
- Westgöten* (1955), "Lägre bostadskostnad finansierar bilköpen?", 22 mars.
- Wetterberg, Gunnar (1988), *Alternativ i jordbrukspolitiken: Rapport till ESO*. Ds 1988:54. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Whyte, William H. (1956), *The Organization Man*. New York: Simon & Schuster.
- Wickman, Kurt (1980), *Makro-ekonomisk planering – orsaker och utveckling*. Uppsala: Uppsala Studies in Economic History 23, Uppsala universitet.
- Wicksell, Knut (1918), "Ett bidrag till krisernas teori", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 20, nr 2, 66–75.
- Widding, Lars och Schweitz, Arne (1956), "Vi sparar – 'Hellre en mil med bilen än en chokladkaka' – men semester-ruschen slår rekord!", *Expressen*, 24 april.
- Wik, Harald (1963), "Förord", i: Jan Gillberg, *Norrlands framtid – avfolkning eller utveckling*. Härnösand: Norrlandsförbundet.
- Wikstedt, Börje (1966), "Svenska studier i inkomstfördelning", *Ekonomiska Samfundets Tidskrift*, vol. 19, nr 4, 285–288.
- Winqvist, Tore (1964), "Unga byter jobb oftare än äldre. 3-barnsfar oftare än 1-barnsfar", *Göteborgs-Tidningen*, 14 maj.
- Wohlin, Lars (1962), "Private Brands", *Den Svenska Marknaden*, vol. 18, nr 9, 32–39.

- Wohlin, Lars (1964), Recension av *The Production System of the Swedish Economy, an Input-Output Study*, *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 66, nr 2, 163–167.
- Wohlin, Lars (1970), *Skogsindustrins strukturomvandling och expansionsmöjligheter*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Wohlin, Lars (2009), "IUI och dess verksamhet fram till 1976: Specialiserad empirisk forskning eller övergripande samhällsanalyser?", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Woxén, Ragnar (1944), "Ingenjörerna i studentbetygen och i verkligheten", *Teknisk Tidskrift*, vol 74, 7 oktober, 1162–1163
- Wuorinen, John H. (1951), "Sweden's Entrepreneurs and National Development", *Journal of Economic History*, vol. 11, nr 2, 163–164.
- Wärneryd, Karl-Erik (1956), *Motiv och beslut i företagsledningens marknadspolitik*. Stockholm: Företagsekonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm.
- Zetterberg, Hans L. (1965), "Bengt G. Rundblad: Arbetskraftens rörlighet", *Sociologisk Forskning*, vol. 2, nr 4, 266–268.
- Å.A. (1957), "Vår konsumtion", *Västmanlands Folkblad*, 12 juni.
- Åberg, Carl Johan (1963), "Användning av förväntnings- och planstatistik för prognoser", *Statistisk Tidskrift*, vol. 1, nr 3, 191–200.
- Åberg, Carl Johan (1971), *Plan och prognos: En studie i de svenska långtidsutredningarnas metodik*. 1970 års långtidsutredning. Bilaga 9. Stockholm: Finansdepartementet. Esselte Tryck.
- Åberg, Carl Johan (2009), "Långtidsutredningarna – en blandekonomins spegel", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Åberg, Yngve (1965), "The Relationship between Wage and Employment Changes in Individual Firms", *Swedish Journal of Economics*, vol. 67, nr 2, 101–124.
- Åkeriföretagaren (1961a), "En starkt progressiv transportutveckling", vol. 23, nr 5, 13, 18.
- Åkeriföretagaren (1961b), "Ny utredning om godstransporterna", vol. 23, nr 10, 1.
- Åkeriföretagaren (1963), "Stark expansion för lastbilstransporter", vol. 25, nr 11, 1–2.
- Åkerman, Gustaf (1931), *Om den industriella rationaliseringen och dess verkningar, särskilt beträffande arbetarsysselsättningen*. SOU 1931:42. Stockholm: Socialdepartementet. Kungl. Boktryckeriet. P. A. Norstedt & Söner.
- Åkerman, Gustaf (1937), *Mjölkgregeringen*. Stockholm: Norstedts.
- Åkerman, Johan (1950), Yttrande vid betygsnämndsammanträde, Universitetsarkivet/ Arkivcentrum Syd, Filosofiska fakultetens protokoll 1949–1950, vol. A1A:121, 23 maj 1950, § 393, bil. 393A (LU).
- Åkerman, Johan (1958), Yttrande vid tillsättning av professur i nationalekonomi med ekonomisk och social historia. Stockholm: Handelshögskolan (HHS).
- Öh, Tage (1963), "Varför växer den offentliga sektorn?", *Byggnadsarbetaren*, vol. 15, nr 1, 2.
- Örebro-Kuriren (1962), "Den offentliga sektorn", 8 december.
- Örebro-Kuriren (1964), "En marknad mogen för reformer", 22 augusti.
- Örtengren, John (1964), "Litteratur". *Den Svenska Marknaden*, vol. 20, nr 9, 53, 57.
- Österberg, Gunnar (1965), "An Empirical Study of Labour Reallocation Gains in Sweden between 1950 and 1960", *Swedish Journal of Economics*, vol. 67, nr 1, 40–73.

- Östergötlands Folkblad* (1958a), "Rörligheten bland anställda blir undersökt i Norrköping", 22 augusti.
- Östergötlands Folkblad* (1958b), "Den riktiga tryggheten kommer med miljöträning", 23 augusti.
- Österreichisches Institut für Wirtschaftsforschung (1955), "Lohnkosten und Produktivität in Österreich und im Ausland", *Monatsberichte des Österreichischen Institutes für Wirtschaftsforschung*, vol. 28, nr 6, Beilage nr 30, 1–14. <https://www.wifo.ac.at/bibliothek/archiv/MOBE/1955Heft06Beil30.pdf>. Nerladdad 2018-10-23.
- Östersunds-Posten* (1955), "Maten kostar oss 40 procent av inkomsten – kläder 15", 15 mars.
- Östersunds-Posten* (1957), "Endast 200.000 jordbrukare 1970 mot drygt 300.000 nu", 13 april.
- Östgöta Correspondenten* (1962), "Första vetenskapliga analysen av offentliga sektorns ökning", 30 november.
- Östgöta-Correspondenten* (1963), "Ett bostadspolitiskt dilemma", 11 maj.
- Östra Småland* (1964), "Reklamens makt", 28 juli.

PERSONREGISTER

A

Abegglen, James 602
Abenius, Håkan 203
Ackley, Gardner 490
Adams, Henry 434
af Trolle, Ulf 194, 302
Agrell, Jan 192
Ahlberg, Gösta 19, 25, 84, 152, 154-156,
231
Ahlgren, Ernst (Victoria Benedictsson) 175
Ahlqvist, Berndt 649
Ahrsjö, Göran 96-97, 99, 142-145, 24
Albinsson Bruhner, Göran 10, 52, 130-
133, 143, 173-174, 204, 209, 213, 219-
227, 300-302, 325, 353-354, 358-359,
363, 371-372, 385-387, 403, 492-494,
499-524, 588-593, 595, 664, 749
Alexandersson, Gunnar 248
Allport, Gordon 45
Anderberg, Carl 146
Andersen, Bent Rold 438, 439
Andersen, Hans Christian 35
Anderson, Ivar 17-18
Anderson, Leif 357
Andersson, Lars O. 62, 112-113, 217
Andersson, Sven 287
Annell, Ernst 708
Arbman, Holger 77-78
Artle, Roland 36, 60, 150, 157-160, 224,
473, 543-547
Arvidsson, Guy 359, 552, 729-731, 734,
743-746
Aspelin, Gunnar 78
Atkinson, Anthony 337

B

Bagge, Gösta 183
Bardot, Brigitte 238
Barro, Robert 751
Baumol, William 217, 237, 419, 437, 661,
709
Beckeman, Jan 240-245, 248, 358-359,
437, 750
Bellman, Carl Michael 181
Bengtson, Sven F. 657, 658
Bengtsson, Ingemar 669

Bengtzon, Olle 649
Bentzel, Hjalmar 326
Bentzel, Ragnar 10, 13, 19, 37, 60, 86, 88,
100, 143, 150, 160, 215, 220-227, 231-
248, 264, 279, 283, 285, 291, 311, 320,
325-361, 368-369, 372, 377, 380, 383-
386, 403, 405, 416-417, 425, 433, 455,
457, 491-492, 495-496, 498, 501, 507-
509, 528, 531, 545-547, 552, 554, 556-
558, 576-577, 617, 638-669, 675, 686,
701, 714-718, 727-751
Berg, Claes 89
Bergegren, Hinke 176
Berglund, Jan 244
Berglund, Tage 425
Bergman, Ingmar 520
Bergström, Villy 326, 337, 340, 344, 350-
351, 354-355, 361, 731
Bergvall, John 62
Biörck, Gunnar 305
Bjurling, Oscar 346
Björkqvist, Heimer 86, 346
Blanck, Anton 181
Blaustein, Eric 413
Bloom, Gordon 484
Boalt, Gunnar 223, 288, 578, 589, 605
Boëthius, Bertil 131
Bohman, Gösta 195, 219
Bolin, Olof 697
Boman, Hans G. 126
Boman, Per-Olov 99, 425
Bonnier, Lukas 500, 501
Brandes, Georg 175
Branting, Anna 175
Branting, Hjalmar 175
Brems, Hans 194, 286, 288
Browaldh, Ernfrid 197
Browaldh, Tore 19, 90, 185-191, 197, 198
Brumberg, Richard 732
Bröms, Jan 637
Buchanan, James 441, 442
Burenstam Linder, Staffan 268-269, 496,
580, 582, 688-689
Bystedt, Britt-Marie 97

C

Caballero, Ricardo 92
 Calonius, Henrik 515
 Cameron, Rondo 84
 Carlson, Sune 602, 734, 746–747
 Carlsson, Bo 66, 70–71, 79, 90
 Carlsson, Torsten 30, 37, 48, 50–51, 63–64,
 77, 96–97, 107–111, 232
 Carlström, Carlaxel 541, 549
 Cassel, Gustav 183, 351
 Cassel, Leif 641
 Cederwall, Gustav 26
 Chamberlin, Edward 87
 Chrusjtjov, Nikita 524
 Claesson, Göran 510, 516
 Clark, J.M. 300
 Cramér, Harald 450
 Croner, Fritz 418
 Curman, Jöran 23

D

Dahlberg, Sven 666
 Dahlerus, Carl Gustaf 263
 Dahlgren, Einar 559
 Dahlman, Carl-Johan 403
 Dahlström, Edmund 192, 222, 605, 610–
 611
 Dahmén, Erik 9, 13, 19, 24, 26, 33–37,
 48, 60, 65–95, 138–140, 186, 196–198,
 206, 215, 227, 231, 292, 305, 346, 362,
 425, 437, 444, 472, 491–492, 495, 547,
 589–590, 666, 706, 748
 Dalén, Gustaf 132
 Dalström, Kata 192
 Danielsen, Nils 184
 Danielsson, Albert 217, 225, 532
 Danielsson, Georg 403
 Dardel, Nils 177
 Davidson, David 345
 Davis, Steve 92
 de Laval, Gustav 132
 Dennis, Bengt 62, 508–509
 Diamond, Peter 751
 Dickson, Harald 472, 734, 744
 Du Rietz, Gunnar 92

E

Ed, O. 734
 Edén, Nils 671
 Edsman, Carl-Martin 734
 Edström, Sigfrid 9, 15–17, 205
 Ehrlich, Paul 129

Ehrsman, Sven 601
 Eisenhower, Dwight D. 308–310
 Eklund, Klas 35, 92, 95
 Eklund, Per 97
 Eklöf, Kurt 61–62, 102–103, 217, 343–
 344, 375–377, 381, 383, 426, 706–707
 Ekman, Jacob 168
 Ekström, John 144–145, 219, 227, 247–
 248, 372, 385, 398–403, 406–414
 Ekström, Roland 385
 Elboy, Lulle 357
 Elert, Niklas 90
 Eliasson, Per-Jonas 222, 224–225
 Eliasson, Gunnar 90, 140–141, 362
 Elinder, Erik 507
 Elinder, Rickard 22–23, 507
 Elmér, Åke 81
 Elshult, Alv 60, 96–97, 124, 216, 229, 419
 Elvander, Nils 324
 Endrédi, Gustav 359, 403, 413–414, 501–
 502
 Enekull, Torsten 167
 Enequist, Gerd 723, 746
 Eneroth, Bertil 133
 Engström, Albert 180
 Enström, Axel 108, 203, 501
 Erixon, Lennart 92, 95
 Erlander, Tage 422, 524
 Ersman, Sven 52
 Eskilsson, Sture 101, 435, 613

F

Fastbom, Lennart 702–703
 Faxén, Karl-Olof 387, 492–493, 605, 607,
 612, 631, 653, 706–707
 Feldt, Kjell-Olof 658–659, 662, 665, 698
 Fitgers, Peter 130
 Forsman, Anders 440–441
 Forssman, Sven 597
 Frankenberg, Rolf 407
 Franzén, Thomas 62
 Frenckner, Paulsson 217, 225, 495
 Frey, Bruno 579
 Fridén, Lennart 234, 463, 554–557, 559,
 562–563, 576
 Friedman, Milton 348, 709
 Frisch, Ragnar 38
 Fritz, Martin 466
 Frostman, L. 734
 Frölander 108–109

G

Gabrielson, Karl-Ivar 691-692
 Galbraith, John Kenneth 431, 507-508,
 710
 Gawell, Jonas 161, 166-167
 Geijer, Arne 203
 Gerschenkron, Alexander 83-84, 91
 Giesecke, Curt-Steffan 597, 616-617
 Gillberg, Jan 96-97, 99, 128-129, 130,
 146, 219, 262-264, 585-588, 590, 603,
 615-617, 722
 Gillberg, Karl-Erik 491
 Gini, Corrado 344
 Glete, Jan 92
 Godlund, Sven 273, 610
 Goodman, Benny 357
 Grafström, Lennart 434
 Grünewald, Isaac 177
 Guillou, Jan 322
 Gulbrandsen, Odd 60-62, 151, 156, 168-
 174, 217, 227, 369-371, 403, 585, 587,
 589-590, 597, 675-700
 Gullström, Per 97, 101
 Gustafsson, Bo 440, 723-726
 Gustafsson, Henning 651, 664
 Gustafsson, Åke 689-691
 Gustavsson, Sverker 723
 Gårdlund, Torsten 60, 98, 131, 183-184,
 199, 201, 290, 317, 343
 Göranson, Gustaf 108-109

H

Haavelmo, Trygve 327, 455, 729, 731,
 741-743
 Hackman, Patrick 694
 Haltiwanger, John 92
 Hammarskjöld, Hjalmar 671
 Hammarskjöld, Sven 686
 Hammarström, Uno 585-587
 Hannerberg, David 429
 Hansen, Alvin 41
 Hansen, Bent 327-329, 339, 341-342, 345,
 354, 425, 540, 607, 612, 693, 732, 737,
 744
 Hansson, Per Albin 16-17, 187
 Hardin, Einar 61, 102-103, 254
 Hasselgård, Åke 357
 Heckscher, Eli 54, 81-82, 98, 131, 638-
 641, 670
 Heckscher, Gunnar 192, 288
 Hedenius, Ingemar 291
 Hedlund, Gunnar 422

Hedlund, Stefan 698
 Hegeland, Hugo 346, 512, 610-611
 Helger, Bengt 732
 Hellner, Åke 624
 Hellström, Lars Th. 625-626
 Hellström, Mats 698
 Hemberg, Per 186
 Hempel, Carl 217
 Henrekson, Magnus 90, 92, 583
 Henrikson, Rolf 30, 51, 66-71, 79, 90-92,
 108
 Henry, Harry 299
 Hermansson, Carl-Henrik 652-653
 Herz, Ulrich 426-428
 Hessler, Carl-Arvid 746-747
 Heurgren, Sven 517
 Hildebrand, Karl-Gustaf 723-725, 734,
 746-747
 Hilding, Per 62
 Himmelstrand, Ulf 503
 Hirschfeldt, Lennart 725
 Hirschman, Albert 57
 Hitler, Adolf 66
 Hjalmarsson, Jarl 422, 437
 Hjelm, Lennart 172
 Holm, Herman 37, 44-47, 63, 84, 102-
 103
 Holm, Lennart 520-521
 Holmberg, Bengt 146
 Holmberg, Per 236, 243, 394-395, 435,
 496-498
 Holmqvist, Erik 696
 Holte, Fritz 552
 Hultkrantz, Åke 429
 Huss, Erik 186, 223, 289
 Håkansson, Harald 687, 689
 Hållsten, Bertil 634
 Häger, Olle 206
 Härnqvist, Kjell 610
 Høffding, Harald 355
 Höglund, Bengt 10, 217-218, 235-236,
 239, 532-553
 Höglund, Doris 536
 Höök, Erik 10, 19, 36-37, 40-44, 53,
 96-97, 119, 128-129, 146, 150, 152-
 154, 168, 212, 215-216, 220-222, 224-
 225, 227, 229, 231, 237, 239, 241, 245-
 246, 249, 291, 325, 336, 415-443, 492,
 496, 504, 597, 604, 615, 701, 706-707,
 711-712

I

Isaksson, David 413
 Iveroth (Carlsson), Axel 17–19, 24, 90,
 112, 185, 187–189, 194, 219, 604, 665
 Ivre, Ivar 270–271
 Ivre, Karl 389

J

Jacobsson, Lars 403
 Johansen, Leif 574
 Johansson, Alf 177, 181, 655–656
 Johansson, Bernt 750
 Johansson, Dan 90
 Johansson, Gunnar 746–747
 Johansson, Rune 666
 Johansson, Sten 496
 Johansson, Sven-Erik 637
 Johansson, Östen 350, 359, 492–494, 547,
 554, 558–559, 577, 722, 732, 742
 Johnson, Anders 515
 Johnson, Eyvind 524
 Jolin, Einar 177
 Jonsson, Sverker 466
 Jonung, Lars 442–443, 669
 Jordahl, Henrik 35, 440
 Jorgenson, Dale 751
 Jungenfelt, Karl G. 212, 217–218, 234,
 238–241, 355, 359, 473, 552, 554, 557–
 577, 579–583, 749
 Jörnstedt, Arne 603

K

Kaldor, Nicholas 565, 615–616
 Karlgren, Anton 180
 Karlson, Nils 90
 Karlström, Bo 654
 Katona, George 293
 Kellgren, Nils 269
 Kennedy, John F. 314
 Keynes, John Maynard 67, 183, 205, 251,
 437, 736
 Kihlstedt, Curt 224
 King, Mervyn 751
 Kleen, Else 177
 Kleinwächter, Friedrich 635
 Klepper, Steven 92
 Klevmarken, Anders 403
 Kock, Karin 29, 559
 Kragh, Börje 86, 88, 346, 685
 Kramviken, Knut 397
 Krantz, Olle 90–91
 Kreuger, Ivar 200, 219

Kristensson, Folke 19, 22–23, 472, 481,
 543
 Kristersson, Helge 686
 Kristiansson, Folke 195
 Kritz, Lars 133, 161, 163–165, 167, 219,
 241, 351, 358, 360, 437, 464, 492, 528,
 531, 576, 589–591, 594, 749–750
 Kugelberg, Bertil 100–101, 203, 214, 427,
 473, 597, 604
 Kuznets, Simon 91, 438, 557
 Königson, Ture 702

L

Lagercrantz, Bror 214–215
 Lagercrantz, Olof 520
 Lagerkvist, Claes 143, 163, 279
 Lange, Gunnar 517, 701–702
 Leffler, Olof 168
 Leontief, Wassily 540–541, 543, 550
 Lester, Richard 484
 Lewis, Arthur 38, 306
 Lidén, Lars 142, 145, 160, 214, 219, 358,
 416, 440, 476, 478
 Lidman, Sara 724
 Lindahl, Erik 48, 61–62, 70, 221, 327–
 328, 337, 339, 342, 344–346, 351, 415,
 424–425, 434, 439, 557, 559, 616, 730–
 732, 737
 Lindahl, Olof 436
 Lindbeck, Assar 10, 61, 168, 340, 351,
 359, 426, 473, 481, 580–581, 638–696,
 700–701, 714–721, 744–745, 750
 Lindblom, Paul 612, 656–657
 Lindgren, Bror-Johan 427
 Lindgren, Gunnar 113, 346
 Lindgren, Rune M. 506
 Lindman, Arvid 17
 Lindqvist, Sven 298
 Lindsög, Birger 610
 Lindström, Bert 194
 List, Friedrich 54
 Ljungström, Birger 132
 Ljungström, Fredrik 132
 Lundahl, Mats 357, 698
 Lundberg, Allan 595
 Lundberg, Arne S. 26, 229
 Lundberg, Erik 79–82, 98, 192, 215, 222,
 269, 288–289, 345, 351, 424, 426–427,
 429, 438–439, 472, 547, 558, 578, 706–
 707, 729, 739–741
 Lundberg, Willy Maria 510
 Lundgren, Börje 518

Lundkvist, Svante 698
 Lundvik, Vilhelm 17
 Lyckeberg, Håkan 469
 Lönnroth, Lars 724–725
 Lövgren, Esse 590
 Löwenhielm, Carl Gustaf 269
 Löwenthal, Bengt-Göran 138–139, 141,
 359–360, 751

M

Maddison, Angus 307
 Malinvaud, Edmond 751
 Malmquist, Sten 222, 347, 407, 455
 Marcus, Edward 437
 Marshall, Alfred 660
 Marx, Karl 342
 Mason, Edward 489
 Massine, Léonide 298
 Matisse, Henri 177
 Mauritzon, Åke 693
 Means, Gardiner 489
 Mehr, Hjalmar 177
 Meidner, Rudolf 152, 168, 496, 597, 605–
 607, 720–721
 Melin, Ingvar 436
 Meyerson, Per-Martin 668
 Mildner, Erwin 234
 Mirrlees, James 751
 Moberg, Bertil 500
 Modigliani, Franco 348, 350, 732
 Monroe, Marilyn 390
 Montgomery, Arthur 79, 86–88, 131, 327,
 340, 344, 346–347, 733
 Morgenstern, Oskar 217
 Mutén, Leif 217, 496, 584, 615–637, 701,
 708, 713, 718–720, 722–725, 749
 Myers, Charles 192
 Myrdal, Alva 177
 Myrdal, Gunnar 25–26, 41, 177, 183, 222,
 317, 351, 427, 616, 673
 Möller, Gustav 16, 177
 Möller, Kuno 168

N

Nabseth, Lars 9, 29, 32, 34, 49, 52, 60–61,
 90, 100–101, 157, 216–217, 221, 224–
 226, 231, 236, 248, 291–292, 306, 325,
 355, 358, 360, 362, 464, 471–498, 547,
 576–577, 604, 615, 631, 636, 693, 701,
 719–720, 749
 Nerman, Ture 524
 Netzén, Gösta 695

Newton, Isaac 437
 Nilson, Ulf 390
 Nilsson, Carl-Axel 90–91
 Nilsson, Gotthard 119
 Nordenskiöld, Otto 601
 Nordenson, Harald 50, 79
 Nordenson, Jonas 7, 13, 19, 34, 37, 40–44,
 48–60, 62, 65, 77, 90, 103–104, 112–113,
 116, 150–151, 168, 174, 194, 196–197,
 203, 217, 229, 343, 416, 472, 701–702
 Nordström, Olof 168, 172
 Norström, Göran 241, 246–247
 Nostradamus 749
 Nurk, Harald 102–103
 Nurmi, Paavo 16
 Nyhlén, Erik 247, 595
 Nylander, Carl 724, 725
 Nyström, Per 131

O

Odhner, Clas-Erik 152, 168, 695
 Odhnoff, Jan 734, 744
 Odqvist, Lennart 137
 Ohlin, Bertil 25, 54, 314, 351, 422, 496,
 667
 Ohlin, Göran 427–428, 430, 433–435,
 441, 580–582
 Ohlsson, Ingvar 479
 Olivecrona, Gustaf 218, 322–323
 Olson, Mancur 39
 Olsson, Bertil 163, 285–286, 501, 605, 613
 Olsson, Curt Åke 218
 Olsson, Ulf 35, 89, 205
 Ormmell, Aron 108
 Ortmark, Åke 10, 96–97, 101, 127, 197,
 201–210, 218–224, 227, 250, 261–262,
 268, 279, 286, 290–325, 422, 437, 495,
 510, 615, 658, 721
 Orup, Lars 218, 322–323
 Orwell, George 299

P

Packard, Vance 299
 Palander, Tord 172, 181, 342, 344–355,
 557, 577, 729–740, 745–747
 Paley, William S. 116
 Palmer, Gladys 603–606
 Parnes, Herbert 606
 Parsons, Talcott 217, 595–596
 Patinkin, Don 745
 Paues, Wilhelm 69, 142–143, 145
 Paulsson, Nils 254

Peacock, Alan 427, 431, 440
 Peppler, Wilhelm (Willem) 49, 62, 96–97, 116
 Persson, Yngve 601
 Petri, Carl Wilhelm 36, 37, 150, 160–161, 163, 166
 Petzäll, Ingvar 141–142
 Philip, Kjeld 192, 472
 Piehl, Gustaf 510
 Ponzio, Enrico 508
 Pound, Ezra 659
 Projé, I.G. 597
 Proust, Marcel 197
 Präntare, Bo 505
 Puu, Tõnu 723–724, 729, 731, 734–747
 Pålsson Syll, Lars 90

Q

Quesnay, François 541

R

Rainer, Ove 667
 Ramel, Stig 49
 Ramklint, Lars 247
 Rausing, Ruben 79
 Rehn, K. Gösta 294–297, 438, 607
 Rennerstedt, Jan 508
 Reynolds, Lloyd 45, 606
 Ricardo, David 575, 660
 Risberg, Hans 419
 Robinson, Joan 87
 Rodriguez, Enrique 440
 Rosenqvist, Anders 183
 Ruist, Erik 19, 21, 37, 71, 84, 231, 240, 246, 327, 425, 444–457, 459–470, 543, 552, 749
 Rundblad, Bengt 217–218, 227, 231, 264–265, 359, 496, 584, 595–597, 599, 600–608, 610–614
 Russell, Bertrand 205, 291
 Rydé, Kurt 112–113
 Rydén, Bengt 121–124, 244, 362
 Rydenfelt, Sven 640, 667, 669
 Rydorff, Stig 62–63, 217, 372, 641
 Rydström, Jan 194
 Rössel, James 271

S

Salaj, Branko 361, 666, 749
 Salter, Wilfred 246
 Samuelsson, Karl-Olov 61, 102–103, 254, 264, 377, 380, 596

Samuelsson, Kurt 81
 Sandberg, Nils-Eric 668–669
 Sandelin, Bo 547, 552–553, 667
 Schneider, Erich 498
 Schumpeter, Joseph 33, 66–70, 81, 83, 87, 89–91, 300, 362, 512
 Schwartz, Sven 203
 Schön, Lennart 90–92, 466, 581, 710
 Segerdahl, Carl-Otto 578
 Segerstedt, Torgny 183, 185, 351, 605, 726, 730, 733, 746–747
 Sellberg, Tore 300, 508, 513
 Sevaldson, Per 536, 541
 Severin, Frans 500
 Sherif, Muzafer 45
 Shister, Joseph 45
 Silenstam, Per 362
 Silverstolpe, Gunnar Westin 172
 Simon, Julian 129–130
 Sjöman, Vilgot 520
 Sjöstrand, Wilhelm 746
 Skogh, Sture 734
 Skytt, Torsten 192
 Skår, John 360, 748
 Sköld, Per Edvin 261, 317–318, 702
 Smith, Adam 115, 160, 193
 Smith, Gudmund 192
 ”Snoddas” (Gösta Nordgren) 298
 Snow, Valaida 357
 Sohlman, Michael 698
 Solow, Robert 238, 566, 751
 Spånt, Roland 344
 Staaf, Karl 175
 Sterner, Richard 705
 Stolpe, Herman 508
 Strengell, Göran 614
 Streyffert, Thorsten 18
 Strindberg, August 175
 Sträng, Gunnar 35, 232, 239, 245, 251, 307, 318, 422–423, 435, 437, 440, 496, 636, 667, 718–720, 722
 Strømme Svendsen, Arnljot 396, 579–580
 Ståhl, Ingemar 10, 359, 438, 443, 545, 638–669, 714, 716, 732, 744
 Sundberg, Halvar 348
 Sundberg, Vera 425
 Sundbom, Ivar 87, 88, 327, 340, 346–347, 733
 Sundén, Ragnar 17–18, 231, 358
 Sundström, Åke 407–413
 Svenilson, Ingvar 9, 13–14, 19–21, 23–27, 29–30, 32–33, 37–40, 48, 60,

- 65, 70–73, 78, 90, 98, 124–127, 141–143, 150, 152, 154–155, 184, 186, 191, 194, 196, 204, 216, 219, 222, 226–229, 231–233, 235–236, 238, 241, 248, 287–289, 293, 328, 346–347, 359, 416, 421, 429, 444–446, 472, 496, 499, 503, 525, 528, 578, 597–599, 661, 701–702, 704–706, 708–712
- Svensson, Erik 665, 716–717
- Svensson, Kjell 97
- Svärdström, Karl-Fredrik 172
- Söderlund, Ernst 81
- Söderlund, Gustaf 17, 25, 188
- Söderlund, Hans 61, 96–97, 102–103, 254
- Södersten, Bo 438, 554, 658–669
- Söderström, Herbert 218, 322
- Söderström, Lars 438, 441–442
- T**
- Tarschys, Daniel 442
- Taussig, Frank 602
- Teagarden, Jack 357
- Tengelin, Sten 508, 510, 516–517
- Thalberg, Björn 577–581
- Theil, Henri 468
- Thomas, Brinley 82
- Thorburn, Thomas 161
- Thorelli, Hans 19, 187
- Thorild, Thomas 724
- Thunholm, Lars-Erik 186, 188–189, 641
- Tilert, Reidar 667
- Tingsten, Herbert 180, 182–183, 291, 314, 524
- Tobin, James 751
- Tunander, Britt 503
- Tönnies, Ferdinand 596
- Törnqvist, Gunnar 264, 360, 403, 528–531, 584, 750
- U**
- Uhler, Gunnar 37–38
- Unger, Gunnar 50, 52
- Unsgaard, Håkan 504
- V**
- Veblen, Thorstein 33, 66, 81–82, 85, 90, 492
- Velázquez, Diego 181
- Vicary, James 299
- Vinell, Lars 96–97, 99–101, 358, 499, 508, 557, 616
- von Euler, Roland 496
- von Hayek, Fredrich 33, 67, 70, 90, 300
- von Hofsten, Erland 387
- von Stackelberg, Heinrich 87
- von Zweigbergk, Anna 175
- von Zweigbergk, Otto 175–176
- W**
- Waara, Lennart 440
- Wadensjö, Eskil 416, 443
- Wagner, Adolph 442
- Wagner, Hans 124, 126–127
- Wahlund, Sten 182, 445, 450
- Wahrolén, Ingemar 186
- Waldau, Göran 97, 491
- Waldenström, Erland 19–20, 48–49
- Wallander, Alf 176
- Wallander, Elna 175, 180
- Wallander, Gerda 176
- Wallander, Jan 10, 13, 19, 23–24, 34, 49, 53, 65, 90, 109, 112, 117, 120–122, 124–125, 130, 133–138, 155–156, 161, 163, 175–227, 229–231, 233–238, 249–251, 253–289, 290–294, 310, 319, 321, 325, 336, 353–354, 358, 397–398, 403, 416–417, 423, 437, 440, 451, 471, 473, 476, 478, 479, 498–499, 507, 525–528, 532–541, 543–544, 550, 583, 588–590, 596–599, 601, 603, 605, 616–617, 641, 649–650, 701, 703–706, 716, 722
- Wallander, Joseph Wilhelm 176
- Wallander, Sven 177–181, 716–718
- Wallenberg, A. O. 580, 582
- Wallenberg, Marcus Jr 9, 15, 29–30, 33–34, 88, 194, 197–206, 209, 214, 216, 246, 491, 501, 617, 658, 686
- Wallenberg, Marcus Sr 200
- Wallin, Bertil 106
- Walras, Léon 541
- Warner, Lloyd 602
- Wedervang, Frøystein 347
- Wehtje, Ernst 110–111, 203
- Welinder, Carsten 77–78, 243, 328, 340–341, 346–347, 428, 431, 650
- Werin, Lars 10, 217, 234–235, 238, 438–439, 540–541, 543, 547–553
- Werthén, Hans 253
- Westberg, Kalle 75, 82
- Westerlund, Gunnar 182
- Wetterberg, Gunnar 698
- Whyte, William H. 314
- Wickman, Krister 237
- Wickman, Kurt 440

Wicksell, Knut 38, 176, 345, 351, 632,
634, 668, 724
Wicksell, Sven 66
Wigelius, Thorsten 188
Wigforss, Ernst 16, 25, 187
Wik, Harald 585
Wikstedt, Börje 580
Wiseman, Jack 427, 431, 440
Wohlin, Lars 96–101, 148–149, 202, 219–
220, 240–241, 246, 248, 355 551, 750
Wold, Herman 220, 326–328, 445, 450,
557, 729, 733–734, 737, 746–747
Woxén, Ragnar 182
Wuorinen, John H. 82
Wärneryd, Karl-Erik 481, 507, 510, 516–
517

Z

Zetterberg, Hans 605, 609–610, 613

Å

Åberg, Carl Johan 228–229, 233, 237,
239–240, 245, 248–249, 360
Åberg, Yngve 361, 552
Åkerman, Gustaf 484, 673
Åkerman, Johan 33, 66–67, 70, 77–78,
81–82, 85, 87–91, 217, 327, 344, 346,
348, 532, 733
Åkesson, O. A. 597
Åsbrink, Per 706
Åsbrink, Sven 192
Åsling, Nils G. 585
Åstrand, Halvdan 168, 708

Ö

Öberg, Ture 186
Örtengren, John 514
Österberg, Gunnar 174
Östlind, Anders 222, 288, 302, 500, 578

OM FÖRFATTARNA

Benny Carlson är född 1950 och uppvuxen i Nätt-raby, Blekinge. Han började sin bana som journalist med examen från Journalisthögskolan i Göteborg 1973 och anställning vid Ystads Allehanda 1974–83 som allmänreporter och därefter nattredaktör. Han tog ekonomexamen vid Lunds universitet 1980, dispute-rade vid samma lärosäte 1988 på avhandlingen *Staten som monster*, blev docent 1997 och professor i ekonomisk historia vid Ekonomihögskolan i Lund 2008. Han föll för pensionsstrecket 2017.

Carlsons forskning har kretsat kring ekonomiska och sociala idé- och politikströmningar i USA, Tyskland och Sverige och kring idéspridning mellan dessa länder. Det har handlat om tysk kateder/statssocialism och amerikansk institutjonalism i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, om amerikansk välfärdskapitalism och social ingenjörskonst under 1900-talets första hälft, om Sveriges förhållande till Internationella valutafonden från 1940- till 1990-talet, om 1970- och 1980-talens amerikanska avregleringsrörelse och om 1990-talets amerikanska bidragsreform.

Ekonomisk integration av invandrare med fokus på nationella/etniska grupper i olika mottagande miljöer har varit ett annat återkommande forskningstema. Under en tioårsperiod gällde intresset i hög grad en i Sverige ”utsatt” grupp, somalier. Carlson har tagit universitetens tredje uppgift på allvar och bland annat organiserat studieresor för ”integrationsarbetare” till USA, Storbritannien och Kanada.

Benny Carlson har publicerat tjuoen böcker. De återfinns på Lunds universitets forskningsportal. Sedan förra IUI-boken publicerades 2014 har 1930-talet stått i blickfånget i två volymer: *När guldets blev till papper – 1930-talets pressdebatt om svensk penning- och valutapolitik* (2015) och *Swedish Economists in the 1930s Debate on Economic Planning* (2018).

Mats Lundahl är född 1946 i Helsingborg. Han blev civilekonom 1969 i Lund och ekonomie doktor 1979, också i Lund. 1987 fick han Sveriges första professur i utvecklingsekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm, en tjänst som han innehade fram till sin pensionering 2013. Han har varit konsult bland annat åt SIDA, UD, Världsbanken, UNDP och Inter-American Development Bank.

Inom utvecklingsekonomi har Lundahl forskat inom ett brett fält, med koncentration på länderstudier. Han har skrivit bland annat om ekonomi, politik och fattigdom i Haiti (sex böcker), svenskt bistånd till Nicaragua, religion och ekonomi i Dominikanska Republiken, ekonomi och politik i Sydafrika efter apartheidsystemets fall, ideologi och ekonomi i Tanzania, tullunionen i södra Afrika, Lesothos ekonomiska framtid och Östtimors ekonomi, såväl historiskt som under självständighetstiden.

Lundahl har också arbetat med internationell handel, ekonomisk diskriminering (särskilt apartheidsystemets politiska ekonomi), ekonomiska sanktioner, tillämpning av ekonomiska modeller på ekonomisk historia, ekonomiska snedvridningar, gränsens ekonomi, doktrinhistoria (svenska nationalekonomer) och beredskapsmålet i den svenska jordbrukspolitiken. Han har skrivit en studie av Knut Wicksells analys av befolkningsproblemet och en biografi över Torsten Gårdlund.

Slutligen har Lundahl publicerat åtta böcker om musik, bland annat en biografi över den kubanske pianisten och kompositören Bebo Valdés, *Bebo de Cuba: Bebo Valdés and His World* (spansk version, *Bebo de Cuba: Bebo Valdés y su mundo*), en över den haitiske orkesterledaren Issa El Saieh, *The Man Who Brought Jazz to Haiti: The Story of Issa El Saieh* (fransk version, *Et Haïti découvrit le jazz: L'histoire de Issa El Saieh*) och en bok om den ikoniske spanske sångaren och poeten José Antonio Labordetas första internationella framträdanden, i Sverige, *Viajes a Ultima Thule: José Antonio Labordeta en Suecia*. (Lundahl tolkade åt honom på hans konsert på Akademiska Föreningen i Lund 1969.)

Detta är Mats Lundahls sextionde bok.

2014 publicerades *Ett forskningsinstitut växer fram – IUI från grundandet till 1950*. I den här boken fortsätter historien om Industriens Utredningsinstitut (numera Institutet för Näringslivsforskning). Den period som behandlas är 1950–66, en period då institutet leddes av dynamiska chefer, Jan Wallander (1953–61) och Ragnar Bentzel (1961–66), och dess ställning som Sveriges ledande fristående forskningsinstitut befästes.

Det som främst karakteriserade IUI:s verksamhet under dessa år var förmågan att hitta relevanta forskningsämnen, ämnen som berörde en bred allmänhet, och behandla dem på ett vetenskapligt högkvalitativt sätt. Inte sällan ställdes etablerade "sanningar" på huvudet. På IUI gjordes de första studierna av svensk inkomstfördelning och av det svenska konsumtionsmönstret, den första input-outputanalysen för Sverige, de första ekonomiska undersökningarna av svensk populärpress och reklam samt kontroversiella studier av två sönderreglerade sektorer: bostads- och jordbruksmarknaderna.

Precis som under institutets första period rekryterades medarbetare som med tiden fick framträdande positioner i universitetsvärlden, näringslivet och media. Bengt Höglund, Odd Gulbrandsen, Assar Lindbeck, Karl Jungenfelt, Gunnar Törnqvist, Bengt Rundblad, Leif Mutén, Lars Nabseth, Göran Albinsson och Åke Ortmark kom alla till IUI mellan 1950 och 1966.

ISBN: 978-91 88849 44 1

9 789188 849441

